१३ श्रीशांतिपर्वणिमोक्षधर्मः३ पत्रे ५१६

म॰ भा॰
मो॰ टी॰

ॐ श्री ग ... नमः ॥ [illegible]

गाणमसंगं वंनवमस्य यात्वं तत्स्मयममतं तस्मगीरुगावंदे ॥१॥ कणभलमलचरणंजैमिनिकपिलौपतंज
लिचनमः ॥ श्रीमद्गुरुसवचोवृपिनयसौकरवाधिणोमहिमानं ॥२॥ सर्वविघेशनामादिश्चिकौरुमर्वेशरहयो

[illegible]

गनुणामनुरुयवाचव्यामसेदेभारतमोदधमान् ॥ इमानेमिहकोपाविशदृवलंपयेषुनेवश्रिने ॥ गंभी
रेषुनयनवोनेविहिताःक्रुतानेनसाहिताः ॥ नहिज्ञानतमस्त्रगतननतनिभेक्तानन्नाह्महितानोदीनाश्च

[illegible]

नश्रियाश्रियेस्थानरुतिपुनेः स्ववस्तयमेवोपनमतीतिकिंनरयंप्रासेसेतिचेन्नतंन्यमेवकमेहजानं
नामिश्चकरोत ॥ अवकमोणाहिजीवतिप्यावरानेनरेजना ॥ यावेह्नलनपानं [illegible] कायोपसेन्न

[illegible]

पिकमोश्चिपदेहलिंगदेहनाशनायोगात ॥ नचमोक्षवधः नन्नावलोनिसंवधः इतरेजनाइतिरहानः ॥ नयो
गयमयोगः ॥ स्थावरजीविकापाकमे शविकाजीविकान्नानं ॥ पाकादेक्रियाशर्वकामरादिजीविवद

[illegible]

जोवतिजीविकांकर्मणावामवेनीतियोजनामयोजातस्याहिगोवन्नमस्यन्ननपानेमहतिः ॥ मानमवीये
छसाधनताज्ञानजमस्त्वारशविकाश्रमसदादिपाकादिमहतिवरूपते ॥ एवंमरणाग्रासोपिप्राचीनमर

[illegible]

स्वदेहेवंटकेनवमेमातिल्पघनेएवंग्रामुकतांपांसदेहमतिमायामपिकुर्वेलनज्ञापोव्यघने ॥ नवज्ञा
काहेतनीनरधानवेषम्पदयानेवारूवाकटकवेधारिटस्तंदारमोलविज्ञवेवलमहरूमेव ॥

नम॰
१

प्रपद्यस्व न मोहोऽपुनर्भवस्तं॥ आश्रमिणामित्यत्र गृहस्थादीनां सर्वेषामप्यधिकारो दर्शितः॥ तथा च पा
राशर्यः सर्वाश्रमे विजितात्मनः समत्वे वर्तमानस्येति॥ कर्मज्ञानफले विभजति॥ ज्ञानं श्रेयस्त्वेनोक्तं सर्वेति
सर्वाश्रमेषु धर्मो विहितो वेदेन अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यादिना अदृष्टफलः स दृष्टार्थः समग्रे
स्य तपः फलं॥ मति सदसन्निविशेषेण तपः॥ आलोचने श्रवणमनननिदिध्यासनात्मकं तस्य फलं साक्षा

श्रीगणेशाय नमः॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्॥ देवीं सरस्व
तीं चैव ततो जयमुदीरयेत्॥ १॥ युधिष्ठिर उवाच॥ धर्माः पितामहेनो
क्ता राजधर्माश्रिताः शुभाः॥ धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि पा
र्थिव॥ २॥

त्कारः सः अश्रेयस्मरणात्यागे च भवति ज्ञानं दृष्टफलमित्यर्थः॥ ननु तर्हि तप एव क्रियतां किं य
मैरित्याशंक्याह॥ वर्द्धिति अयमर्थः॥ विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिश्रुतेः अश्वेन जिगमिषतीतिवत्
करणस्य धात्वर्थेनान्वयात्॥ विद्यार्थत्वे कर्मणां यद्यप्यन्यस्य साधनात्॥ तानेवैकं कर्म
साध्यापयोर्नैकं प्रसंगि विविदिषोर्वहेतुः कर्माणामामायश्चित्तैः कृतार्थो मत्त मा यांतिमाहेतुर्नेवना
रवेति तथापो द्वेष्टमनेनागमे क्रियद्रसिस्वतेः वितनुसूर्थे मेव कर्माणि निष्ठया भावः॥ २

एवं प्राक्कर्मसद्भावसिद्धेः तत्तत्सर्वं जन्मकल्पनयानादिः संसारः एवमत्वादित्वादानेच्छा स्यसिद्धं त
दिं अनादिभानस्य ध्वंसायोगादनरनर्थके भाष्ट्रमिति चन्सनेनवयमोत्पन्निकारित्वभोक्त्वाद् ः
संसारस्य संवेधं संन्येवदामः यत्तस्य परशरीरेऽवचितो लिंगशरीरे आभमानिकत्वात्स्या
दपि नहर्मभाक्तोपपत्तेः अभिमेत्त्वमपि नवास्तवं अन्यदोत्र अयोपसेवनन्यायेन परकल्पितत्वे
वेधेनापि व्यवहारनिर्वाहे सति नान्सत्वकल्पनानौचित्या[illegible]स्य संसिम[illegible]दर्शनकोदा
चिन्त्यमनोन विषयत्वया रज्जुरगवत्कल्पितत्वेनात्मनि तत्संवधस्य समन्वायोगात् ॥ यथा नौकास्थ
स्नीरतरी चाचल्यमारोप्यते यथा चाप्यथ्यातमपि [illegible] ॥ [illegible]दर्शयन्नियशास[illegible]
[illegible]लेकात् ऊपनत्रमाहास्थ्यलोमवभौनिनदूननहदस्यात्मनः प्रतीविहितौ येऽतु त्येत्यवरस
एदेहमतिमाहात्म्येन चचलत्वदृपणत्स्थलत्वाघ्राणोपौगुन्यतएवेनिनास्मा केऽपि विहितवधं यस्तत्व
दिसमस्त[illegible]ते दोषाः परिहार्थः ॥ तस्मात्संसारवल्लिका[illegible]
षयानि मूलं तासमूलस्य संसारस्योच्छेदाय यंभावानिवियोस्यत एवात्र मारभणीयमिति सिद्धं ॥ त
त्रनानाविधानदूरतो[illegible]यातात्वात् फला[illegible]धर्मीन ॥ आपद्धर्मो[illegible]
सर्वाश्रमिणां आश्रमनिवर्ष्ये यो हेतेधर्मजिज्ञासमानो राजयुधिष्ठिर उवाच ॥ धर्माः पितामह
हेनोक्ता राजधर्माश्रिताः शुभाः ॥ धर्मामार्गमिरण श्रेष्ठ वक्तुमर्हसि पार्थिवेति ॥ पितामहेनेति
श्रेष्ठेनात्मस्य वर्द्धितेन राजधर्माश्रिताः राजधर्मा गतेनोपर्स्थिताः धर्माः आपद्धर्माः उक्ताः श्रे

म॰ भा॰
मो॰
३

यस्मिन्निति विधानदिक्षा विजमस्कारस्य गुणादिका मे पुरस्मिन्विषये हारमते कामे । अभिजानाति श्रे
यस्त्वेन ॥ ३ ॥ यथेति यथा लोचयति तेनैव बहारेण चित्तस्फूर्तिः सम्यग् संसारस्य रणादिना दृढं ॥ ४ ॥ एवमिति नि
श्चितेन लोके स्थावरादिसमलोक यथैव बहुदोषे श्वर्यं नारतम्य च तत्पि स्यात् तादिदोषबहुले दोषदर्शननि
श्चयेनैव रागं सम्यनीत्यर्थः । अत्र स्थिते इति पादे विविधरूपेणावस्थितेनेति ॥ ५ ॥ तस्मात् तामे ॥ ६ ॥ ध्यायन्नुत्तो

यस्मिन् यस्मिंस्तु विषये यो यो याति विनिश्चयं ॥ स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसत्तम ॥ ३ ॥ यथा
यथा च पश्यति लोकस्तेन समं सारवत् ॥ न यात तथा विरागो जायते नात्र संशयः ॥ ४ ॥ एवं बुवसिने लो
के बहुदोषगुणे स्थितिः ॥ आत्माभावान्निमित्तेनैव यतेत न मतिमान् नरः ॥ ५ ॥ भीष्म उवाच ॥ नैव धने
नाहारेवा पुत्रे पितरि वा मृते ॥ यथा वृत्तान्तं दृष्ट्वा केनमेनं हि पितामह ॥ ६ ॥ भीष्म उवाच ॥ नैव ध
नेनाहारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ॥ अहो दुःखमिति ध्यायन् शोकस्यापचितिं चरेत् ॥ ७ ॥ अत्राप्युदाहर
न्तीममितिहासं पुरातनं ॥ यथा सेनजितं विप्रः कश्चिदेत्याब्रवीन्नृपं ॥ ८ ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तं रा
जानं शोकविह्वलं ॥ विषण्णमनसं दृष्ट्वा विप्रो वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ ॥ रामः ॥

महानेममिति श्रुते रामतो मनसं वेदु:खरूपमिति श्रुत्वा मानादिना व्यालोचयन् अपचितिं चरेत् ॥ नरति
शोकमात्मविदिति श्रुतेरात्मज्ञानार्थं शोकमतीकर्तव्यं हेतुं शमादिकमनुतिष्ठेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ सतेशोकेत्यत्र पुत्र
शोके सेतुपादः स्वतापो नवेहिंदीर्हः विह्वलं तेवा सेंद्रियचलनं स्यत्वं विषण्णं मनो यस्य ॥ ९ ॥

३

३

तत्रापि पक्षे विशिष्टरुचीदिलाभो निःश्रेयसं स्वर्गादिसिद्धिश्च कर्मैरेव जन्या। द्वितीये त्वेकान्तिरेव क-
र्मफलेष्वनरत यत्नानन्तरसाध्यं तन्तीय चित्तशुद्धिरेव कर्मफलं। तानि त्वाद्येके सर्वे यत्नानन्तरसाध्यमिति
विवेकः एवं ज्ञानाय यर्थमपि कृतानां नानामेण तथायोः फलार्थं निमित्तत्वात्योगो धर्मस्तु न्यायेन एवं धर्म-
चर्यमाणामथ ज्ञानं न्यायेन त्वापसन्तोऽन्तः मनिदर्शनात्। आनुषंगिकं स्वर्गाय पि भवति। तथा स्व-
र्गार्थमपि कृतेन तत्त्वविशुद्धं देवतादिदेहोत्पादनद्वारा मोक्षाय भवति। तथाहुः विपराहादिदेहेन न
हीदं भज्यते न पदमिति ॥ भोगे भंगुरमीत्तन्ते नाहिं मुख्यं नु रोधतश्चेति च। तथा हरफलं मुमुक्षामेस्थादि

श्रीभगवानुवाच ॥ सर्वं तु विहितो धर्मः सत्यं श्रेयस्तपः फलं
बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहाकिंचिद्विफला क्रिया ॥२॥

त्वपि धर्मः सत्यः फलमदर्शीनेन वैदिकधर्मस्य देहोत्पादनद्वारा ॥ श्रेयोहेतुरिति न धर्मक्रिया विफ-
ला सर्वथापि कृतो धर्मो त्वद एव त्वर्थः ॥ स्वर्ग ॥ सत्यफलोदय इति पाठे स्वर्गार्थे न तेन लोकाविं-
हितो पि धर्मः सत्यमबाधितं फलं मोक्षाख्यं तदुदयाय भवति विविदिषंति यज्ञेनेत्यादिश्रुत्या सं-
योगपृथक्त्वन्यायेन दर्भेंद्रियकामस्य जुहुयादिति वाक्यान्तरेण नित्यस्यापि दध्न इंद्रियार्थत्वमिव
स्वर्गार्थानामपि यज्ञादीनां विद्यार्थत्वमिष्टं केवलं कामस्यापि धर्मस्य परंपरया परमपुरुषार्थ-
त्वमाह ॥ बहुद्वारस्येति पादांतरेण तु नादर्शयिष्ये ॥२॥

म॰भा॰
मो॰
५

एवं च मे न दुःखं देवा हीनामप्यस्मीति दृश्यमानमनहंसातेनोपपादयन्निःशङ्कतामेवोपपादयति माह ॥ आत्मेति यो ऽयमहमिति मतोऽतिगोचर आत्मा सोऽपि न मम किन्त्वाग्रस्य स्वरूपं विशास्यन्यातस्य भास्यभावकयोश्च वृहदालोक योः प्रसिद्धो भेदः एवमहमर्थो बुद्धिरात्मा न भवति किं च तैरेवहं शिवाद्यशेषमिति सर्वं स्वतन्त्रनमाह सर्वा वा पृथिवी मम स्वरूपमिति ॥ एतेनैवाभ्यासेन दृढयति ॥ यथा मम तेति अर्थभावः यथाहं पत्रप्रतिविहेन मम एवं न स्वोपनः

आत्मापि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ॥ यथा मम तथान्येषामिति चिंतयतो मम
न व्यथा ॥१४॥ एतां बुद्धिमहं प्राप्य न प्रहृष्ये न च व्यथे ॥१५॥ यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ॥ समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥१६॥
एवं पुत्राश्च पौत्राश्च ज्ञातयो बांधवास्तथा ॥ तेषु स्नेहो न कर्तव्यो विप्रयोगो ध्रुवो हि तैः ॥१७॥

तमनु तद्दृष्टत्वात्तनाऽप्रमत्त ॥ नश्यति रेकेणाभावात् ॥ एवं मायावस्थिते वृंहितमनोः विषादहर्षावुप स्थले तत्त्वमन्तरेणुपतिपत्तितस्त्विदात्माविराडस्त्रज्ञोतर्यामिभावेन दृश्येन ममगात्मानापितमो न इति एवमुपपन्नमात्मैकत्वविन्नध्यानेन साक्षात्स्वनमेव्यथेति नस्यलनुते ॥१८॥ नश्यावहेऽप्तानि म्वैर्नहर्षोपि व्यथेवेतिभावः ॥५॥ बुद्धिमस्या आलोचनमाह ॥ यथेत्यादिना ॥१६॥ जपः फलमाह एवमिति ए

किं विति ॥ मच्छो ॥ सर्वे ऽपि शोच्याः शोकाक्रांतास्तेभ्यो निःशोकं पदमन्वेष्टव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ न देवा हन्त्व-
मिति । त्वं चाहं च ते निभोग्यस्त्वर्गादयः ये चेमे देहे द्विविधविपदादिभोगापवर्गाः तदेह्येषां तत्र आगते पंचत्वे लक्षणो-
दकवल्लीयते न न देहे तमशोकपदे हैते न तस्य शोकमित्यर्थः तथा च श्रुती भवतः तत्र को मोहः कः शोक

किं नु मन्यसि मद्वत्त्वं शोच्यः किं मन्नु शोचसि ॥ यदा त्वामपि शोचंतः शोच्या यास्यं ते
तितां गतिं ॥ ११ ॥ त्वं चैवाहं च ये चान्ये त्वामनुपासते पार्थिव ॥ सर्वे तत्र गमिष्यामो यत ए-
वागता वयं ॥ १२ ॥ सेनजिदुवाच का बुद्धिः किं तपो विप्र कः समाधिस्तपोधन ।
किं ज्ञानं किं श्रुतं चैव यत्प्राप्य न विषीदसि ॥ १२ ॥ ब्राह्मण उवाच पश्य भूतानि
दुःखेन व्यतिषक्तानि सर्वशः ॥ उत्तमाधममध्यानि तेषु तेष्वहं कर्मसु ॥ १३ ॥

कान्त्वमन्यपश्यत बुद्धिर्हितीया दैत्यर्थं भवतीति च ॥ १२ ॥ बुद्धिरुपपत्तिः तपः तदालोचनं समाधिः बुद्धेरेका-
ग्रपर्यवसानं ज्ञानं साक्षात्कारः श्रुतं एतेष्वर्थेषु प्रमाणं ॥ १२ ॥ तमबुद्धिमाह ॥ साहं हृ येन पश्येन व्यतिष-
क्तानि व्याप्तानि उत्तमाधममध्यमानि देवतिर्यङ्मनुष्यादीनि कर्मसु निमित्तभूतेषु ॥ १३ ॥

म॰भा॰
मो॰
५

यद्यच्छरीरेणेत्यस्यायमर्थः यस्माच्छरीरमेव दुःखायाः प्रयत्नस्मात् देही देहाभिमानी येन यत्कर्म करोति तेनैव
फलमश्नुते॥ तेन यः कर्ता स एव चिदाभासो भोक्ता न तु शुद्धचितिः कर्त्री चिदात्मा भोक्तेति वदतः सांख्यस्यावकाशो नेति
२२॥ जीवितं जीवनहेतुर्लिंगशरीरं। शरीरेण स्थूलेन सह जायते तेनैव तिस्थूलस्य लिंगादनन्यत्वमुक्तं। लिंगमे
व हि चिरभाविनं हि स्थूलं भवतीत्यर्थः। तथाचोक्तं वासिष्ठे आतिवाहिक एवायं त्वादौ शोधितदेहकः। आधिभौति
कतां याति दृढाग्रहीतस्थिरभावनादिति विवर्तेते संसारकाले विविधेन रूपेण वर्तेते विनश्यतश्च मोक्षे स्थूलदेह

शरीरमेवायतनं सुखस्य दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरं॥ यद्यच्छरीरेण करोति कर्म तेनैव देही समुपा-
श्नुते तत्॥२२॥ जीवितं च शरीरेण तेनैव सह जायते॥ उभे सह विवर्तेते उभे सह विनश्यतः॥२३॥ स्नेहपाशै-
र्बहुविधैरासक्ता विषयाजनाः॥ अकृतार्थाः प्रसीदंते जले सैकतसेतवः॥२४॥ स्नेहेन तिलवत्स-
र्वं सर्गचक्रे निपीड्यते॥ तिलपीडैरिवाक्रम्य क्लेशैरज्ञानसंभवैः॥२५॥

वत्सूक्ष्मोऽपि धर्मकं लिंगमपि विनश्यतीत्यर्थः॥२३॥ आविष्टाः चिते मग्नाः विषया येषां ते॥ सैकतवद्वेतिलमे
यसा सीदंते सीदंति चितस्यैर्विषयैरिति शेषः॥२४॥ स्नेहेन निमित्तेन तिलपीडैस्तैलिकैः क्लेशैरविद्या
दिभिः अनित्याशुचिदुःखानात्मसु देहादिषु नित्यत्वशुचित्वसुखत्वात्मत्वारोपरूपं तिमिरज्ञानमलेः
तत्स्वाज्ञानेन तस्मात्तज्जेषु देहसमाधयभावेन देहदुःखाप्रभावात्तिष्ठान्महोमोहः सिद्धः तथाचात्र पारं
वराग्यं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनंतरापायादपवर्ग इति॥२५॥ यामः

5

अदर्शनादिति ॥ नास्ति दर्शनं इष्टत्वेन द्विष्टत्वेन वा प्रकाशो यस्य तददर्शनं शुद्धचिन्मात्रेण स्यात् ॥ आपतितः
लव पुत्रः इति शेषः । त्वात्वोचिन्मात्रमसौ पुत्रो न वेद त्वमेव उपलब्धपुरुषवत्कल्पनामात्रत्वात्तस्य तथा त्वमपि
तं चिन्मात्रेण वेत्थ ॥ चित्तश्छिद्रोऽचरत्तायोगात् ॥ किमनुशोचसीत्यस्यायं भावः शोच्यः पुत्रः किं चिदात्मा
उत अचिद्रूपो देहो वा ॥ नाद्यः चित एकत्वादविनाशित्वाच्च केन शोच्यः नान्त्यः लोष्टादेरपि शोच्यतापत्ते
रिति ॥१८॥ कृतस्य शोककुत्सन्तीर्णं कार्यम् ॥ त्यसेति त्रिभिः त्यसार्तिः विषयेषु प्राप्यमाणोऽप्यविमो

अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः ॥ नत्वासौ वेद न त्वं तं कः सन् किमनुशोचसि ॥१८॥
तृष्णार्तिप्रभवं दुःखं दुःखार्तिप्रभवं सुखं ॥ सुखात्संजायते दुःखं दुःखमेवं पुनः पुनः ॥१९॥
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखं ॥ सुखदुःखे मनुष्याणां चक्रवत्परिवर्ततः ॥२०॥
सुखात्त्वं दुःखमापन्नः पुनरापत्स्यसे सुखं ॥ न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखं ॥२१॥
शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च ॥"

ह्यात ॥ अन्तर्मित्रपापीडा दुःखार्तिः दुःखनाशः
तज्जं सुखं ॥ तेन दुःखार्तिरेव सुखमिति वदन्त्याप्ताः ॥२०॥ शरीरं स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधं तदेव सु
खादेरायतनं आश्रयः न त्वात्मा तदभावे सुषुप्तिसमाध्योरात्मनि दुःखाद्यनुपलंभात् जाग्रत्स्वप्नयोस्तु
अन्तदुपलंभस्तु देहोपाधिकः ॥ जलगतचन्द्रमिव जलचलने दुःखादेरात्मधर्मत्वभ्रमोऽस्य वदाप्ययना
शमेन तेरणान्यत्तिक दुःखोच्छेदायोगात् ॥ तदेयादेरूपनाशाद्दर्शनादिति भावः ॥२२॥

म॰भा॰
मो॰
६

मूढं निर्बुद्धिं जडं स्थूलं मंदं कविं दीर्घदर्शनं । भागिने सदैवं भजने स्वयमेवोपनमते नन्तु तदर्थं यत्नोपेक्षत इत्यर्थः ॥२३॥ धेनुरिति पयः पातुरेव धेनुः इतरेषां तत्र ममता व्यर्थेति सर्वदा वयं कादपि केस्हानकार्यमित्यर्थः ॥ पयोनिधियोगानां दृष्टि गोचरी रसस्यं धाम ज्ञानादपि प्रसादादपि रवहाई शेषाः परविभजन यइति ॥२४॥ मूढतमाः स्तुति स्याद्बुद्धेः परं गताः निर्विकल्पसमाधिस्थाः एधन्ते हृष्टिप्रसभावात् स्थोपान्तर्वर्ति ॥ मतास्तौ सम्यग्दास पत्रोभवति अस्यविद्वत्सैवभवतीति सप्तिसमाध्योश्चेसभावस्मृते: अत्रतष्पस्यायन्मासोरघ्णताये ॥ अत

बुद्धिमन्ते च स्मरे च मूढे भीहे जडे कविं । दुर्बले बलवन्ते च भागिने भजने सखे ॥२३॥ धेनुर्वत्सस्य गोपस्य स्वामिनस्तस्करस्य च । पयः पिबति यस्तस्या धेनुस्तस्येति निश्चयः ॥२४॥ पश्चमूढतमा लोके येच बुद्धेः परं गताः । ते नराः सुखमेधन्ते क्लिश्यत्यन्तरितो जनः ॥२५॥ अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे । अन्त्यप्राप्तिं सुखं प्राहुर्दुःखमन्तरमन्त्ययोः ॥२६॥

6

एवमाध्येदिना ॥ यद्दैतन्नपश्यती त्यादिना सप्तिसमाध्योर्द्वैतादर्शनेतुल्यवदामनेति ॥ सत्रमपि त्वाप्यः यसंप्रत्योस्यनरापेक्षमाविषयेनहीति त्वात्मयेतुशुभौ सपत्रौकैवल्यहेतादर्शनेसपष्टीकृतविनिसत्रा र्थः अंतरोभेदः संजातोस्यजात्यत्वमनसविकल्पसमाधिस्थस्य संचरनवितिः ॥ भेददर्शीक्लिश्यति अथयपत्रा न्यन्मपश्यतिन दल्येनास्यैतत्सुखमस्तीति अतोसदानेमित्यादिश्रुतिभ्यः ॥२५॥ अन्तेष्विति विदवैने तु सप्ति समाधिव्युत्ताभिप्रायं अंत्ययोरितिद्विवचनेततजात्यभिप्रायं अन्तरंमध्यम ॥२६॥ २२ ॥ राम

६

अशुभं चौर्यादिकं लप्स्यपेद्यथाभार्यादिपोषणार्थं ॥ धनस्य लोभागिनः सर्वे पापफलभागिनः एक एवायमि
त्यर्थः ॥२२॥ पुत्रेति ॥ यथा जीवनाशो मरणो दुःखमाप्यते न तथा पुत्रस्य नाशाद् द्रव्यनाशे प्रीतितेषु ममतानां कार्ये
त्यर्थः ॥२३॥ भावाभावौ येभ्यर्थाने स्पष्टो ॥२४॥ स्वरूपस्य प्रकारमनपेक्ष्य तु प्रकारकजातिमिश्रस्य प्रकारकं
नयोः सत्तासत्त्वयोस्तु भावेवा यात्रयोगापि वा देवादेवसंस्थे लभते ॥ निर्दिष्टाः सत्यपि सुखसाधने दुःखेन

सेचितो नाम्न शुभं कर्मफलमापेद्यथा नरः ॥ एकः क्लेशमवाप्नोति परत्रेह च मानवः ॥२६॥ पुत्रदारा
गृहे चैव पुत्रसन्ताः सर्वमानवाः ॥ यो कपंकार्णवे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ॥२७॥ पुत्रनाशे वित्त
नाशे ज्ञातिसंबंधिनामपि ॥ प्राप्नोति सुमहद्दुःखं दावाग्निप्रतिमं विभो ॥२८॥ दैवायत्तमिदं सर्वं
सुखदुःखे भवाभवौ ॥ असुहृच्च सुहृद्वापि सुपाप्नुमित्रवान्नपि ॥२९॥ समक्तः सक्तयादीनो
दैवेन लभते सुखं ॥३०॥ नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय शत्रवः ॥३१॥ न च प्रज्ञालमर्थो
ना न सुखानामलं धनं ॥ न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ॥ लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो
जानाति नेतरः ॥३२॥

एवमुक्त्वा स्थितान् ॥ सदैवायत्तमिदं भावानभिज्ञं सर्वं तत्सामान्योगादित्यर्थः ॥३१॥ सुखाय सुखदाने
नालं पर्याप्ता ॥ अर्थानां लाभे बुद्धिः प्रयोजकः ॥३२॥ जाड्यं मन्दता असमृद्धये धनादिनाशाय लोको भो
गसंपन्नः तत्पर्यायोऽनिर्माणं तत्र विषयेषु ज्ञानेन सिद्धांतेन सा च स्वत्ववित् ॥ पर्यायस्तु प्रकारे स्यात्क्रमेणोव
सरे क्रमे इति विश्वः तत्त्ववित् मरीचिकोदकवल्लोकपर्याय तत्र सुखदुःखे वा हर्षविषादौ लभते इत्यर्थः ॥

म॰भा॰
मो॰
७

नयं रिंतमित्येन हि शृणोति ब्रवीति ॥ बुद्धिः अध्यवसायकरणसामर्थ्यं तद्वन्तं कृतप्रज्ञस्तनः सिद्धामत्ताङ्गायोः केषाले यस्यते शुश्रूषेशास्त्राभ्यासपरं अनसूयकं मा ताच्छेदो वरं हिरण्यपालं हि तेदान्तं जितवा इन्द्रियं जितेन्द्रियं जितचित्ते ॥५२॥ एते कामादिभ्यो रक्षितं चिते येन सः गुप्तचित्तः गुप्तचित्तः स्निग्धे मनो विषयेभ्यो चितरस्य अर्थः अतएव उदयास्तमयज्ञः नगरस्यातिलयस्यानभुवस्यत ज्ञेयुक्तचितत्वात् एतेनतरां शोकमात्मविदितिभ्यथो दर्शितः उदयास्तमयेभ्यनः प्राकशुक्लतमसगतिज्ञं ते देवा स्तरवितिं गमतिस्य हेमोऽङ्गम्रहं तिनः

बुद्धिमन्तं कृतप्रज्ञं शुश्रूषुमनसूयकं ॥ दान्तं जितेन्द्रियं चापि शोको न स्पृशते नरं ॥५३॥ एतां बुद्धिं समास्थाय गुप्तचित्तश्चरेद्बुधः ॥ उदयास्तमयज्ञो हि न शोकं स्प्रष्टुमर्हति ॥५४॥ यन्निमित्तं भवेच्छोकस्तापो वा दुःखमेव वा ॥ आयासो वा यतो मूलमेकाङ्गमपि तत्त्यजेत् ॥५५॥ किंचिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितं ॥ तदेव परितापार्थं सर्वं संपद्यते तदा ॥५६॥

स्पार्थः शुक्लं सत्वेन कृष्णं तमःतामभ्यां प्राप्तेय तीप्रकाशावरणकार्यं मुक्तिसंसारात्मकेन ज्ञं देवादान दयादिरूपाः सात्विकाः चेतोवृत्तयः अनृताः हिंसातेद्रादिरूपा राजस चेतोवृत्तयः तासामुभयीनामपि विशेषेण निर्गमो वहिर्भावो यस्मात्तेशुक्लादि तो हि योगवलेन मुक्तिसंसारयोस्तत्वं जानन्निरुद्धसदसद्वृत्तिप्रसरो भवत्यतस्तं शोको न स्पृशतीति ॥५४॥ अतआयासः तन्मूलं कारणं आयासात् हेः एकाङ्गं शरीरैकदेशभूतमपि त्यजेत् किमुत धनदारादि ॥५५॥ दारादौ ममत्वे तान र्थहेतुः अनुतनमागएव स्तुत्वं करइत्याहद्वाभ्यां किंचिदेवेति ॥५६॥

विवेकिनस्तेनरस्याश्रयिनाज्ञिरुपेतीत्याह ॥ येचेतिबुद्धिसुखंदुःखंपरंस्तत्पसत्वेमाहात्मानाःप्रजपन्नेदंहहीनाः
सुखदुःखोपनीताःमत्सरःपरात्ममांसदिन्मुत्तेनदुर्जिताःअर्थास्याद्यःअनात्मसहियोग्याः ॥ २ ॥ अस्यतमे
तिप्राहअथयेऽस्मिन्वेलक्ष्मन्ते ॥ ४८ ॥ अस्यतेमनिमाहनित्यमितिअबलेपेनगतेणामस्त्वाःसदसदिवेकहीना
विवेनसःकामादिमित्रमचिनाःपरिभ्रमणपराभवेन ॥ ४९ ॥ नहिमत्सामेवसुखदमित्याशंक्याह ॥ सुखमि
तिदुःखमंतेयस्य उदकोदुःखमोदानेश्रयप्रमथ्यः ॥ आलस्यःदुःखचापिसुखोदयमितियादृसुखेष

तेषुबुद्धिसुखंमामाहुर्ज्ञानीनातिमन्यतः ॥ नात्रेवार्थानचानर्थोञ्जयथेतिकदाचन ॥ ४७ ॥ अथ
येषुहिममामात्यातिज्ञात्रस्तुतो ॥ नेतिवेलमहंध्यातिसंतापमपयातिच ॥ ४८ ॥ नित्यमप्रहिता
मदाद्रिविदेवगणाद्रुवं ॥ अवलेपेनमहतापरिहृदाविवेनमः ॥ ४९ ॥ सुखदुःखोतमात्तस्यदुःख
दारंतसुखोदयः ॥ भतिस्तवेक्रियामाहुर्दर्लभमतिनालसः ॥ ५० ॥ सुखेवायमेवादुःखेविक्रियेवाय
द्विवात्रियं ॥ मानेयानमुपासीनहृदयेनापराजितः ॥ ५१ ॥ शोकस्थानसहस्राणिभयस्थानशतानि
निच ॥ दिवसेदिवसेमूढमाविशंतिनपंडितम् ॥ ५२ ॥

सत्कोऽदुःखादन्यहियोदात्येज्ञानस्नानः
साधनानुष्ठानेऽस्मादंश्रेयदितिपर्थ ॥ आलस्यंदुःखेदात्येसुखोदयमितिपाठेतुआलस्यंज्ञानसा
धनेषुप्रवृत्तिःदुःखंसुखकरंमतिरणमापिसुखंक्रियामस्तुःसामानियज्ञविमाहिजोसुत्तासत्ता
मितिमञ्जनयाविषया ॥ ५० ॥ सुखदुःखसाधनेभिःवापियेहृदयेनदयेशोकमयेनअपराजितःअल
शीहृतः ॥ ५१ ॥ शोकेतिशोकमूलानिश्वचियोगादीनिभयमूलानिअनिष्टसंयोगादीनि ॥ आविशंति

म॰भा॰
मो॰
८

ये इति त्रिविधाः कामाः स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिभोग्यविषयाः तत्र स्थूलानां त्यागः संगवर्जनेन स्थवीयांसः सूक्ष्माणां वासनामयानां त्यागो द्वेषरागादीनां च विषयस्मरणस्याप्यभावः एतानि विस्तृतं पुरस्तात्प्रतिपादितानि दादौ कारणस्थे कारणब्रह्मविज्ञो योगी प्रजहि सर्वे कामाः समाहिताः । यच्च द्वारं लिप्यन्ते नालिप्त सर्वं तत्त्वग· त्वाविदितः इति श्रुतेर्हेतं मानं त्रिलोकगतं गतमनोनानागतं च कामसंततिमेकल्पसमकालोत्थितं त्यागवर्तमान मेव प्रसन्न कदाचिदेव रागपमोद्यात्म श्रेष्ठतात स्नानं विशदैत नयाचसूत्र भगवतः एते जलेः स्यात्स्वपतिर्नसंग· णा संगस्य याकरणं पुनः रनिष्टमसमर्पादि इति ॥ व्याख्याने चैवं तत्त्वगवतावादस्तायणोननतत्त्वमधममनोर्भ्र्लिसा· दानां तोर्ध्वस्मरणस्य स्थानि नोद्वेगाः सत्त्वं हिमस्थिपस्थनः स्थाने हृपनिमेत्ययं ते भोर्द्दापत्ताकमनीयोयं·

यदा संहरते कामान्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥
तदात्मज्योतिरात्मानमात्मन्येव प्रसीदति ॥५२॥

8

भोगः कमनीये येकस्यारसायनमिदं जरामरणबाधनं वैद्यायसमिदं यानसमीकस्य इमाः पुराणा मेदाविनोस्निग्धा मद्धेयः ॥ उत्तमानन्दकलाप्रसरसो दिव्यो भोग च तृषीव त्त्योपमकायः । स्वगुणैः सर्वैर्मिष्टमण्यजितमाधुर्यता प्रतिपद्यतामिदमत्यमजरममरस्थाने देवानां प्रियमिदं सममिधी यमानः संगदोषान्भावयेत् ॥ घोरेषु संसारागारेषु पच्यमानेन मयाजननमरणाधकारे वनेमा नेन कथंचिदासादितः क्लेशानि निरवनाशी योगप्रदीपः ॥ तस्यैतेनरसायोनयोर्विषयवायवः प्रतिपद्याः सरलदेहलक्षाभो कः कथमनयाविषयमरुज्जन्तस्यापवेच्चि ॥ ५२ ॥

८

कामानां विषयाणां मध्ये ॥ ४ ॥ वैराग्यं लौति यच्चेति लोके मानुषे दिव्ये स्वर्गे भवेत्तस्मात् यो वैराग्य ४८
नन्वेवं धनादिमार्गे कथं देहनिर्वाह इत्याशंक्याह ॥ एवं निरिष्टसुखार्थं एहि कोपन्तो ह्यर्थ इष्यते ॥ ४९
नन्वेवं कर्मापि दृष्टयत्नापेक्षमतत्राह एवमिति । यथा रोगारोग्यादिज्ञानि स्त्वदुःखानि प्रारब्धानि
बलभोगेनैवमेव प्रियाप्रियेसवेधादीनिलाभनाशादीनिचलभेतइत्यनर्थकोयत्नइत्यर्थः ॥ ५० ॥ एतो

यद्यत्यजति कामानां तन्सुखस्याभिपूर्यते ॥ कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ॥ ५१ ॥
यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं ॥ तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलां ॥ ५२ ॥
पूर्वदेहकृतानां कर्मणां शुभं वा यदि वाशुभं ॥ मूर्खं पण्डितं धीरं भजते यादृशं कृतं ॥ ५३ ॥ एवमे
व किलैतानि प्रियाण्येवाप्रियाणि च ॥ जीवेषु परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ५४ ॥ एतद्वु
द्धिसमास्थाय सुखमास्ते गुणान्वितः ॥ सर्वान्कामाञ्जुगुप्सेत कामान्कुर्वीत पृष्ठतः ॥ ५५ ॥
वृत्त एष हृदि प्रौढो मृत्युरेष मनोभवः ॥ क्रोधो नाम शरीरस्थो देहिनां प्रोच्यते बुधैः ॥ ५६ ॥

यच्च कामसुखमित्यादिनाउक्तां सुखं निरूपयति यथा स्यात्तथा गुणान्वितो वैराग्यादिगुणयुक्तः जुगुप्सेत
निन्देत कामानविषयान्कामानिष्टान् कोर्दूर्वीत ॥ ५७ ॥ वृत्तोनिरूपयति वृत्तः स्मृतः जन्म
मरणाख्यसंसारद्वारभूतः मनोभवः कामः स एव केनचिन्निमित्तेन प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणतः

किंचिदेव ममत्वेनेति श्लोकं केचिदिह पठंति॥ तदा मध्यमस्यां योगभूमौ उपस्थितेषु विषयेषु वैतृष्ण्यं॰
मिदं वचनमिति ज्ञेयं॥ ५१॥ असंप्रज्ञातावस्थामेव प्रपंचयति द्वाभ्यां न बिभेतीति॥ धीह्रीश्रीः एतत्सर्वमव
एवेति श्रुतेः भयाधर्मनोधर्मत्वात्मन्तमस्मलीनत्वात्॥ मद्रहिरहितः स्थाणुवद्वेचलो भवति तस्मात्स्व
धेजना न बिभ्यति श्रयं च ब्रह्मसंपद्यते तदा ख्याति॥ यदा पचवतिः ज्ञानानि मनसा सह॥ बुद्धिश्च नचे

किंचेदेवममत्वेन यदा भवति कस्यचित्॥ तदेव परितापार्थं सर्वं संपद्यते तदा॥ ५२॥ न बिभेति यदा
चायं यदा चास्मान्न बिभ्यति॥ यदा नेच्छति नद्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा॥ ५३॥ उभे सत्यानृते त्यक्त्वा शोका
नंदौ भयाभये॥ प्रियाप्रिये परित्यज्य प्रशांतात्मा भविष्यसि॥ ५४॥ यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु
पापकं॥ कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा॥ ५५॥ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः
योसौ प्राणांतिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखं॥ ५६॥ अत्र पिंगलया गीता गाथा श्रूयंते पार्थिवं
धर्म॰ यथा सा कृच्छ्रकालेपि लेभे धर्मं सनातने॥ ५७॥ संकेते पिंगलावेश्याकांतेनासीद्विनाकृ
ता॥ अथ कृच्छ्रगता शांताः बुद्धिमास्थापयत्तदा॥ ५८॥

वेत्रेन तामाहुः परमां गतिमिति॥ ५९॥ तत्संख्या
वहारिके देहादौ अनर्तेस्तत्र सवीज समाधिकालिकं मानसिकं च देहादि प्रशांतात्मा सकृशेणः
शांततः उपरतः आत्मा चित्तं यस्य स प्रशांतात्मा॥ ५४॥ सुष्याभावस्या॰ हयदानेति पापकं हिंसन॥ ५६॥
एषा स्थितिः तत्साभागे केवलं मन्यारत्राधिकापवकमाह॥ या दुस्त्यजेत्यादिना॥ ५७॥ कृच्छ्रकाले दुःख
कालेसनातनं धर्मं नित्यमसिद्धं योगं॥ ५८॥ संकेते इति श्रास्थापयत्त्ववस्थापितवती नीचर्हुः स्वमेव वैराग्य

गें नः तस्यैव पुनः प्रदीनस्य से सा गते रात्मानर्ति युनी कुर्यामिति ॥ स्वस्तिवः स्वमोप मेम्यः कृपणजन
प्रार्थनीयेभ्यो विषयेभ्य इयं वे निश्चितमतिः समाधिभावयेन्त्सगमं कृत्वा स्वयं न कुर्यात् एवमहं देवा
नां प्रार्थनीय इति स्वयादयस्तस्थितमन्येन त्वा मन्यता केषा गर्हीनमात्मानं न भावयिष्यति तथाचा
स्वच्छिन्नरपेक्षी नित्यं यत्नो पचर्थः ॥ पुमान्दासत्वमपि विवरः सहायानुमे भविष्यति ॥ नतस्य पुनरनिष्ठ
ग इति ॥ तस्मात्स्वं वशः ॥ सर्वान् त्रिविधानपि कामान्प्रहरेत् ॥ कुर्मीगानीति इष्टानः कामानात्मनुः
द्रव्यत्व स्वाधीनो भवति मल प्रवर्तते च द्रष्टो यति ॥ यदा कामान्सर्वान्प्रहरेत तदा पुमानात्मा हि प्रसय या रोचनी
जीवः ॥ आत्मन्येव स्वरूपेण सर्वोपाधौ स्वस्वरूपे प्रत्यगात्मन्यात्मनि प्रत्ययाभिन्न चिन्मात्रे पश्यति ॥ श्रयमं
र्थः ॥ यथा जागरे तेदस्यर्यादिनाज्योतिषा पश्यति गाढांधकारे तु वा चैव ज्योतिषा पश्यति ॥ स्वमेन
आलोकेंद्रियज्योतिषोरभावाद्वासनामयस्य च दस्य मन्यगात्मज्योतिषेव प्रकाशा इति प्रसाधितं
ज्योतिः प्रत्यगात्मज्ञान अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति नेन तत्र करणाभावे सिद्ध नां वासनामयस्य प्रपंचस्या
पिनाशेः स्वरूपभावा इस्यापि प्रकाशनात् एवं समाधावपि सम्यक्ता ते कृ मे करणयोरभावात् दृष्टत्वनि
हितो इत्यात्रेसिष्यते इति ॥ प्रसीदतीति पाठे कार्यं करणसंपर्कजे का लुष्येनन्तो यर्थः ॥५२॥ नाम

म॰भा॰
मो॰
१०

अनर्थः धनाद्यपायो वैक्लव्यं तत् दैवं अर्थो भवेत् आशायाः निर्वेदो हेतुः तत्त्वेन सर्वस्यापि स्वातन्त्र्येणैव हेतुः दैवात् दैवस्यानुग्रहात् ॥ निरीश्वरवादिमतं तु हृदयाद् ॥ पूर्वमुक्तेनैव ज्ञानेन निराकारो निर्विषयः स्वात्मरूपः ॥ ६३ ॥ सुखमिति नैराश्यमेव परं सुखं मोक्षाख्यं परमसुखमाप्नुवन् आशां न भोग्नेष्वाशाः निर्विषयभोगतृष्णा हित्वा मनाशां भोगार्थं हि धनाद्याशां भोगास्वादाङ्कुरितं तदेतत् स्पष्टं ॥ एवं स्थापितं तत्त्वं निष्ठां प्रापितः ॥ ६४ ॥ इति

अनर्थो हि भवेदर्थो दैवात् सर्वं कृतेन वा ॥ संवृद्धां निराकारो नाहमयाजितेन्द्रियाः ॥ ६३ ॥ सुखं निराशः स्वपिति नैराश्यं परमं सुखम् ॥ आशामनाशां कृत्वा हि सुखं स्वपिति पिङ्गला ॥ ६४ ॥ भीष्म उवाच ॥ एतैः स्थानत्रयं मङ्किर्निर्वेदैः प्रभाषितैः ॥ एवं स्थापितो राजा येन जित्वा सुदेहं सुखम् ॥ इति महाभारते मोक्षधर्मे मङ्किगीता नामाध्यायः ॥ १७७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अतिक्रामति कालेऽस्मिन् सर्वभूतक्षयावहे ॥ किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ पितुः पुत्रेण संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २ ॥ द्विजातेः कस्यचित् पार्थ स्वाध्यायनिरतस्य वै ॥ बभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ॥ ३ ॥

श्रीनीलकण्ठीये भारतभावदीपे शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ अतीति अतिक्रामति पूर्वं जिताशो मोक्षं इच्छेदिति उक्तं प्रतिपत्तव्ये कालविलम्बो न कर्तव्य इत्याह अध्यायेन अतीति अतिक्रामन् जरारोगादिभिः नृणां पराभवं कुर्वति श्रेयः प्रशस्ततरम् ॥ १२ ॥ ॥ १२ ॥

२०

उन्मना विकारवती। अनन्ममनं निर्विकारं कोनेस्तामिनमनं यौगिनां। अन्नवसंवसम्याकाद्ने अ
र्थः यद्व्यामयः अहंकारधर्मकामादिकमनलद्पीकन्यच्छाद्रितवती अतिकहृदयकाघोर
मणामानेद्मद्ंएषष्ठेवानंदयानीतिश्रुतेः मरणामित्यपाद ॥ ६ ॥ एकाग्रविषेवस्थणेवनिथा
रकायस्यतनएकस्थणानवश्मोग्रनवकुचवतुर्निद्राथानामनोवुद्धिकामकर्मीणा विषयाणितिद्वा
णिग्रस्यनतनवद्धारेषिधायामितिपावलेनाछाद्यामिश्रयारमिवविदान्मापलहिस्यानंदे
होदिश्याने काहेोतिविभेदजननेकःज्ञानेनायश्मात्मनिकगते॥ आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसनेकः

श्रीगंगोवाच॥ उन्मना ह्यमनस्कं ते कोनमनवसंचिरं॥ अतिक्रेरमणास्तेनैनमःश्रुणमे
पुरा॥ ६॥ एकस्थएानवद्वारमपिधायाम्यकारके॥ काहिकान्तमिद्यानमर्यकातेनि
मस्यते॥ ६१॥ अकामो कामरूपेणाधर्तानरकरूपिणाः॥ न पुनर्वच यिष्ठेनिमनितृद्धास्मि
जाग्रति॥ ६२॥

कश्चिष्मतीतिविल्सपुराणोनेदंषणापनामेविवमतिविवयोरिवाविधानाणेरम्गजीवयोभेदा
भावात॥ ३ह्दाहोकाणेआयानेविन्मात्ररूपेणाविभेवेनेमत्यगनन्मोणेम्पकानइति
काम्यतेनकाधीत्यर्थः॥ तथाचश्रुतिः यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभृतत्केनकंपश्येदिति श्रियावस्या
यामेव मेनआभावेनभेदमपवदनिकानेतिसंधियाचे॥ ६१॥ अकामोआत्मभेदेनसर्वकामाख्याम्नेः
तिरिक्तोकामरूपेणामतिवृद्धास्मानात्मनत्वाजाग्रमिजागर्ति॥ अविद्यानिद्रोछेदात॥ ज्ञाननोः
नविषयेणामध्यनइत्यर्थः॥ ६२॥

२१ ॥ वंधोनित्यत्वं यदा ममस्य स्यादिति नदर्दाकः स्वत्वविदेनेति संबंधः ॥ २४ ॥ पुण्यानि काम्यकर्मफलानि मे षीमा
मानेवानि ॥ अतवेविनापश्यतो स्त्री से गे यन्नमय दशेनात ॥ विविन्वेते शास्त्र दृष्ट्या आज्ञाणेन वडश्शंमे छं

मोहं कथं प्रतीतिः छेत्ता नेनापि हि न स्मरन् ॥ गार्ग्यं राज्यं प्रतीतां याता मातुरत्यन्तरेयदा ॥ २१ ॥ तदे
व बंधे स्थितस्य मिनिति पाविचतम ॥ गांधो दत्वे मन्य स्वस्वर्वं विदे तकस्तदा ॥ २२ ॥ अनवानेपुत्र
मेत्रमस्यस्य नि मानवं ॥ पुण्यानि न विविन्नत मन्य अगत मानसं ॥ २३ ॥ स्वको वेरणमात्माय
मस्मुरा दायगच्छति ॥ अये वक्रकवच्छेमामात्वाकालोम्यगादय ॥ २४ ॥ अन्न त्पेव वकार्यं पुरु
स्यैवं समकर्षति ॥ स्वः कार्यं मयकर्वीत प्रबोधो वापराह्निके ॥ २५ ॥ न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं
वास्य न वाकृतं ॥ कोहि जानाति कस्याद्य मृत्युकालो भविष्यति ॥ २६ ॥ युवैव धर्मशीलः स्याद
नित्यं खलु जीवितं ॥ कृते धर्मे भवेत्कीर्तिरिह प्रेत्य च वै सुखं ॥ २७ ॥ मोहेन हि समाविष्टः पुत्र
दारार्थमुद्यतः ॥ कृत्वा कार्यमकार्यं वा पुष्टिमेषां प्रयच्छति ॥ २८ ॥ तं पुत्रपशुसंपन्नं व्यास
क्तमनसं नरं ॥ सुप्तं व्याघ्रो मृगमिव मृत्युरादाय गच्छति ॥ २९ ॥ संचिन्वानकमेवैकं कामा
नामवितृप्तकं ॥ व्याघ्रः पशुमिवादाय मृत्युरादाय गच्छति ॥ २० ॥ इदं कृतमिदं कार्यमिद
मन्यत्कृताकृतं ॥ ३० ॥

२५ ॥ अनित्यं खल्विन्द्रियाणि मित्र मिति पाठे आयुरियत्तावधारणकारणहीनं ॥ २६
मोहेनेति पुत्रपुत्रादीनां स्नेह व्याघ्र महौघ एवेति पाठे स्नेहै सेकनेमहौघा महानदी अकाल एवगती ॥ २८
संचिन्वानकं ज्ञास्यति संचिन्वानं संग्रहीतारं ॥ २९ कार्यकतेमिच्छन्ताकृतं अर्द्धकृतं हानरसा ॥ ३० ॥

सोत्तथमोरणं अर्थे सुद्धयान्त्रः विवत्तणः ३ हायो हृद्धयान्त्रः ॥ ४ ॥ यथार्थयोगं मंगलसंवंधमननितरुम्यनुविधो
नमिलुः ६ ॥ अभ्याहतेस्तसुनाभितः नाउनेपरितेजरयात्र्यामे परिना पिनेइतिजीणोपान्तुः ॥ अमोनात्र
आउ इंडे सप्तलाहराशिपु ॥ ८ ॥ अहोनारात्र यस्त्रापीतिपानेअहोइति रेवदेवा शद्धप्राणिमित्रपानेवन

सोअवीयविंतरेसुजः स्वाध्यायकरणेरते ॥ सोत्तथमोर्थं क्रमालोलोकनन्नविचक्खणः ॥ ४ ॥ पुत्रउवा
धीरः किंनान क्रर्पोत्पजाननदितिमेसागुभ्रेत्यनेमानवानो ॥ पिनत्तदायवत्तयथार्थयोगस्य
मानुश्वासेनधर्मचेरेयं ॥ ५ ॥ पिनोवाव ॥ वेदानधीत्यव्रसचर्यणपुत्रपुत्रानिछेत्वावनाछेपि
नरणा ॥ अमीनाधायविधिवस्त्रेष्टयत्तावनमत्रविसुपाथमुनिर्ब्रुमघेत ॥ ६ ॥ पुत्रउवाच ॥ एवम
भ्याहतेलोके समंनान्यरिवारिते ॥ अमोचासुपतनीषु किंधीरइवभाषसे ॥ ७ ॥ पितोवाच
कथमभ्याहतोलोकः केनवापरिवारितः ॥ अमोघाः काः पतंतीह किंनुभीषयसीवमां ॥ ८ ॥
पुत्रउवाच ॥ मृत्युनाभ्याहतोलोकोजरयापरिवारितः ॥ अहोरात्रापतंत्येतेननुकस्मान्न
बुध्यसे ॥ ९ ॥ अमोघारात्रयस्त्रापिनित्यमायांतियांतिच ॥ यदाहमेतज्जानामिनमृत्युस्तिष्ठ
तीति ॥ १० ॥

६

नुतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १० ॥ नतिष्ठतिअपिनत्तणेनग्रवलोगायांतिद्यानेन ॥ अपिहिनः ॥ अनाद्यरिनःद्यानक
ववस्यहिमृत्युभयेनास्तिअहंननहितः वर्णंनोहिजेपमिन्यर्थः ॥ अपिशब्दस्याभागुरिमतेनअ
कारलोपः ततानस्मासः जालोनापिहितनरतिपाठेननत्रकारलोपारिजालेनमायावरणेनअपि

अंतवद्भिरनित्यफलैः क्षेत्रयज्ञैः शरीरयागैः यथा कश्चित्पिशाचः आत्मशरीरं पुष्टं पुष्टं वासनावशात् हिंसया नानाप्रबंधनादिना पुनः पुनर्हिनस्ति तद्वत्पश्वादिशरीरमात्मदेहत्वेन पश्यन् कथं नाशयेयमित्यर्थः । देहैः पिशाचः ॥३३॥ यस्य वागादिपंचकं ब्रह्मणि प्रणिहितं समर्पितं स सर्वं ब्रह्म आप्नुयात् सत्यं च स वै परमं वाङ्मयादिनिग्रलपार्थः ॥३४॥ विद्या यथार्थज्ञानं ब्रह्माकारा चरमांतःकरणवृत्तिस्तज्ज्ञानापरपर्याया ॥३५॥ आप्रमसमं पित्रोक्तं

पशुयज्ञैः कथं हिंस्रैर्मादृशो यष्टुमर्हति ॥ अंतवद्भिरिव प्राज्ञः क्षेत्रयज्ञैः पिशाचवत् ॥३३॥ यस्य वाङ्मनसी स्यातां सम्यक्प्रणिहिते सदा ॥ तपस्त्यागश्च योगश्च स वै सर्वमवाप्नुयात् ॥३४॥ नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति सत्यसमं तपः ॥ नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखं ॥३५॥ आत्मन्येवात्मना जात आत्मनिष्ठोऽप्रजोऽपि वा ॥ आत्मन्येव भविष्यामि न मां तारयति प्रजा ॥३६॥ नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च ॥ शीले स्थितिर्दंडनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥३७॥ किं ते धनैर्बांधवैर्वापि किं ते किं ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि ॥ आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं पितामहास्ते क्व गताः पिता च ॥३८॥ ॥ ॥

निरस्यतीति ॥ आत्मनीति ॥ आत्मनि ब्रह्मणि आत्मना ब्रह्मरूपेण जातेन मया मातरि आत्मनि क्षेत्रसंज्ञके अप्रजोऽनपत्यः वाशब्द एवार्थः आत्मन्येव ब्रह्मण्येव भविष्यामि न प्रजाया यो पुत्ररूपेण प्रजायते तस्मिन् ॥३६॥ एकता [illegible] शीले शीलं शास्त्रैकनिष्ठत्वं दंडनिधानं वाङ्मनःकायैर्हिंसात्यागः ॥३७॥ गुहां बुद्धिं ॥३८॥

अफलेन समासे फलमसमासेन रेसामकर्मफलमित्यर्थः कर्मसंत्यजेदेवतारिमित्यादि कर्माननुरूपसंत्यजेत् ॥२३॥ कुर्वन
सन्नकर्ता गोकेर ॥२४॥ एवं प्रज्ञादिगुणे रागमन्त्वा तेषां मामसत्यारमन्योरिति ज्ञाने स्मादि संचेरति शासति ॥ एवं
मन्योर्मसेवनन वासमात्रे ॥ योग्यमित्र मोहवासस्यात् अरगंपविविक्ते देशः नरहेवानामिति ... वांगोः
पूर्णमिवबंधनस्यानेगर्हमन्त्वा एकांते ध्यानपरो भवेदित्यर्थः ॥२५॥ पंतेमन्ति मितिशोचः ॥२६॥ हिंसयति ॥

एवमीहां सुत्वा समस्तं कृतोऽनः कुरुते वशी ॥ कृतानां फलमप्राप्तं यः कर्मणां कर्म संत्यजेत् ॥२१॥ देहेनापरा
महासतं समानासयगच्छति ॥ इदं लेवलवतेच मरभोक्तुं नेतुं कति ॥२२॥ अप्राप्य सर्वकामानाम
गहायगच्छति ॥ ममतुजे नाचव्याधिस्तदुःखतानेकुकारणं ॥२३॥ अनुपवते यदा देहं किंस्वस्य इवनि
श्वसि ॥ ज्ञानमेवानुकौंतेय ज्ञरा चान्वेति देहिनं ॥२४॥ अनपकारं देहेनेते भावाः स्थावरजंगमाः
मस्तं वा गर्हमेन देहे प्राप्यामेव समेतोरति ॥२५॥ देवानामेव देहं प्राप्य परं एव मितिमृतिं ॥ ति
वेधनीरजौरनपाप्यमेवसमेतारति ॥२६॥ छित्वेनो सम्यक् लोपानिते लोके छेदं तिदुःखं न ॥ नोहिं
सयति प्राण्यान्मनोवाक्कायदेहतभिः ॥ जीवितार्थापनयनैः कर्मभिर्न स बध्यते ॥२७॥

हिंसां न करोति न कारयतीत्यर्थः देहस्थाः इति निमित्ते ॥ तैः कर्मदेहतःपरितिपादे पिमप्लापे जीविते अर्थो
पनयनतैः हिंसालेनादिभिः प्राणिभिः मनोहिंस्यतेऽनिमित्ताभावात् ॥ यथोक्तं वस्त्वे यः परस्वनपाय
नविनयमात्मनो यथातस्यापापगमलादेत्वभावाद्यत इति कर्मभिर्न स बध्यत इति पादे मनोवाक्कायजैर
पध्यानयपुरुषादिसात्तपानादिभिः नबध्यते संबंधनमाप्नोति बध्यत इति स्पष्टार्थः पादः यो हिंसयत्येति

म॰ भा॰
मो॰
२३

नवेइति कामादिधर्मवान् आत्मावित् कामात्माकामः संकल्पो विविक्तिं नाम यद्वा अद्वा ध्यान्तिरध्यान्तिर्धीरधीरि
भितत्वं मनस्वे निश्चिन्तेः त्वंवसत्त्वेण अकामात्माऽपि मनस्वादात्मा न ध्यातात मायः पिंडवत् कामात्मेवसन्
धरेतु यमध्ये ये गतागतोगताः गमाेवोद्वाच्छ्रेयः मोक्षप्रतिनेव अस्ति नामिमत्स्वोभवस्थितन्तत्र किं देहेनुः आत्म
नाश्रित्य स्वदेहेन हेत्वो भवस्थितपालेभोयतेनस्य स्वाधीनत्वात् अथ आचरे दिमर्थं ॥६॥ नात्ति किंचन धनदारा

नैव चरन्ति यक्षे य आत्मनो वायधिशिवे ॥ अकामात्मापि हि सदा धुरमुद्यम्य चैव हि ॥ ६ ॥ अकिं
चनः परिपतन् सुखमास्वादयिष्यसि ॥ अकिंचनः सुखं शेते समुत्तिष्ठति चैव हि ॥ ७ ॥ आ
किंचन्यं सुखं लोके पथ्यं शिवमनामयं ॥ अनमित्रपथो ह्येष दुर्लभः सुलभो मतः ॥ ८
अकिंचनस्य शुद्धस्य उपपन्नस्य सर्वतः ॥ अवेक्षमाणस्त्रीन् लोकान्न तुल्यमिह लक्षये ॥ ९
आकिंचन्यं च राज्यं च तुलया समतोलयं ॥ अत्यरिच्यत दारिद्र्यं राज्यादपि गुणाधिकं ॥ १०
आकिंचन्ये च राज्ये च विशेषः सुमहानयम् ॥ नित्योद्विग्नो हि धनवान् मृत्योरास्यगतो यथा
११ नैवास्याग्निर्न चादित्यो न मृत्युर्न च दस्यवः ॥ प्रभवन्ति धनत्यागाद्विमुक्तस्य निराशिषः ॥ १२

दिकं यस्य सः अकिंचनः परितः पतन् गच्छन् अनिकेतत्वात् स्वैरमित्यर्थः ॥ ७ ॥ पथ्यं मोक्षमार्गोदनपेतं
अनामयं निर्विघ्नं अनमित्रपथः शत्रुवर्जितः पंथा दुर्लभः कामिनां सुलभः पारतंत्र्याभावात् ८
उपपन्नस्य वैराग्ययुक्तस्य ॥ ९ ॥ गुणाधिकामेवाह आकिंचन्यं चेति ॥ ११ ॥ न चादित्यइत्यत्र
नचादित्यपवनः अग्निरित्याद्युपलक्षणं ॥ १२ ॥ ॥

23

२३

अफलेन समासेन फलं समासेन रं सामतु कर्मफलमित्यर्थः कर्मसंज्ञितेन बंधाभिन्नात्ति कर्मानुरूपसंज्ञातवेन ॥२१॥ इत्यत्र
संतकज्ञानात्मेव ॥२४ एवं शुद्धाहि भुवे रागव्यन्वतानेषां साम्यं मध्या इम मोरि निशाने स्यादि संचेरति शक्ति इत्वं
मन्यो मं रवेन नतवास मात्रे ॥ गो हि मिव मोह वास स्यात ग्ररंप विविक्ते देशाः न हि देवानां मि हि यमाग वांगो
णामि वंधन स्याने गृह स्यन्काय वो ते ध्यानपरो भवेदित्यर्थः ॥२५॥ पांतिमन्तिमिनिशोषः ॥२६॥ हिंसयाति ॥

एवमीहामुत्वा सक्तं तु लोनः कुरुते वशो ॥ कुतानो फलं समासेन कर्मणो कर्मसंज्ञितेन ॥२१॥ ते शापण
महासक्तं समसमादायगच्छति ॥ इ वेलेव लवते च मरे भोहजे इक दि ॥२२॥ अथात्म सर्वकामानां सम
नदायगच्छति ॥ मन्मजे ना च व्यापि शुद्धः रवचानेव कारणं ॥२३॥ अनुवकं यदा देह विकस्य इवति
इति ॥ ज्ञानमेवात्मकं तेय ज्ञान चान्वेति देहिन ॥२४॥ अनुपकार देने ने भावाः स्थावरजंगमाः
मन्मुखा गरह मेन दे ग्रामामेव सनोरति ॥२५॥ इवानामे वदे गाप्ता य इरएव मिति मनि ॥ नि
वेयनीरज्ञरेन पाप्रामेव सनोरति ॥२६॥ किं त्वेनासक्तो याति ने लोकि इं नि इग्रा न ॥ नहि
सपति मामात्मनो वा काय देनमिः ॥ जीवितार्थापनयनैः कर्मभिर्न स बध्यते ॥२७॥

हिंसां न कारयति न करोति चेत्यर्थः हेतुः स्यादिति मितं ॥ तैः कर्महेतुर्भिरिति पाठे पिमएवार्थः जीवितेन ग्रयो
स अपनयति ते हिंसलनादिभिः प्रार्थिताभिः सनोहिस्यते निमित्ताभावात् ॥ यस्योकं वेसवेः यः परस्मिन पाप
नविं नयमात्मनो यथा नस्पापागमत्वाद् इत्वभावान्नुयन इति कर्मभिर्न स बध्यत इति पाठे मनोवाक्कायजैर
पध्यानयपुरुहं वाति सामुपानतादिभिः न बध्यते संबंधन प्राप्नोति बध्यत इति स्पष्टार्थः पादः योहिंसयक्षेति

नवेदृति कामादिधर्मवान् आत्मा चित्तं कामात्मा कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीरि
त्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतेः त्वंतत्त्वरूपेण अकामात्माऽपि मनस्तादात्म्यात् धीस्थात्मा यः पिंडवत्कामात्मेवसन्
थ, रेउ यस्य येण तो गो गग णभारे वोढा श्रेयः सोऽत्र प्रतिलच अतिनामिन्नरखो भवसिपतत्त्ववित् हेतुः आत्म
नाह्नितस्य रेयोन ईश्वरो भवसि उपालंभो यत्तेनस्वाधीनता ल श्रेय आचरेदित्यर्थः ॥६॥ नास्ति किंचन धनं यस्य

नवैच यमिं पश्चे य आत्मनो वाय शिशवे ॥ अकामात्मापि हि सदा धुरन्नयमर्हेव वद् ॥७॥ अकिं
चनः परिपतन्सुखमास्वादयिष्यसि ॥ अकिंचनः सुखं शेते समुत्तिष्ठति चैव हि ॥८॥ आ
किंचन्यं सुखं लोके पथ्यं शिवमनामयं ॥ अनमित्रपथो ह्येष दुर्लभः सुलभो मतः ॥९॥
अकिंचनस्य शुद्धस्य उपपन्नस्य सर्वतः ॥ अवेक्षमाणस्त्रीन् लोकान्न तुल्यमिह लक्षये ॥१०॥
आकिंचन्यं च राज्यं च तुलया समतोलयं ॥ अत्यरिच्यत दारिद्र्यं राज्यादधिकगुणाधिकं ॥
आकिंचन्ये च राज्ये च विशेषः सुमहानयम् ॥ नित्योद्विग्नो हि धनवान् मृत्योरास्यगतो यथा
११ नैवास्याग्निर्न चारिष्टो न मृत्युर्न च दस्यवः ॥ प्रभवन्ति धनत्यागाद्विमुक्तस्य निराशिषः ॥१२

द्विवेयस्य सः अकिंचनः परितः पतनाज्ञत आनिकेतस्त्वरन्निमर्थः ॥७॥ पथ्यं मोक्षमार्गे दत्तपेते
अनामयं निर्विघ्नं अनमित्रपथः शत्रुवर्जितः पंथाः दुर्लभः कामिनां सुलभः पारं तस्याभावात् ॥८॥
उपपन्नस्य वैराग्यसंपन्नस्य ॥१०॥ गुणाधिकामेवाह आकिंचन्यं चेति ॥११॥ नचारिष्टः दस्यव
नचारिष्टपदार्थः अरिष्टो ग्रहोपद्रवः ॥१२॥ ॥

महाभा॰ मोक्षधर्मे टी॰ ॥२॥ एवमेव मोक्षार्थं यतते तस्मुक्तं तत्र मोक्षसाधकं पण्डितादि द्वारा धनमेव वि-
धं नान्यानन्दकलं भोमोक्षदृष्टि मन्वानः एच्छति धनिन इति धनिनां कः किंरूपः केन प्रकारेण वसुखदुःखयोगु-
नि संसारयाराग॥ कथं अनिर्धनानां सुखदुःखागमनं इत्यर्थः स्वानंतिरा इति पाठे स्वस्थान संसारिणः॥
अन्नं तत्त्वस्य नतत्पाणिक्लिचेतन॥ त्यागेन नैकेन श्रमस्तन्मानस्य इति ॥ अन्यसाराता॥ अर्किंचनाण्य वमन्यते नेन

श्रीधर्म उवाच॥ पुत्रस्नेहेन च ... त्वाय यथावर्णितमिमान्नृप॥ न स्थानमपि वर्णितं सम्यग्धर्मपरायण॥२९॥
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे युधिष्ठिरनारदसंवादे ... नाम ...॥ युधिष्ठिर उवाच॥ धन-
िनो ये धना ये न वर्तन्ते स्वतन्त्रिणः॥ सुखदुःखागमस्तेषां कः कथं वा पितामह॥ भीष्म उवाच॥
आत्मनात्मा समुद्दिश्य मिथिलायां ... पुरा तत्त्व ... येन केन येन तेन च॥२॥
अन्नदीनां पुराणं ... ॥ ... रूपमात्रं ... ॥३॥
इत्यत्र ... लोके ... जनस्य ... तिमानवम्॥ विविधान्युपवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च॥४॥
नयोरेकतरे मार्गे यदृच्छया समभिसेन ... ॥ न ... प्राप्य ... ॥५॥

... धनिक इत्युक्त ... आत्मसुखं तेन पाकः रागद्वेषादिरा ... निर्मलः ... तेन संपाकेन ...
... मतिकश्चिद्वद्वी ... ॥२॥ ... निर्धनत्वाद्धना ... हीनः॥४॥ ... पेन
... स्वर्ग ... न हिनद्वेषा ... ॥ ... पाठे ... ॥५॥

म॰भा॰
मो॰
२५

२३ शम्पाकगी[illegible]ध्यायः॥ ईहमानानिति पूर्वं धनस्य मोक्षहेतुत्वं निरस्तं जीवनहेतुत्वेन प्राप्तं। अतो जीवनाय समारंभानहः शिवागिन्यदानाशारंभानीहमानः कर्त्तुमिच्छन्प्राप्य धनमलभमानः तस्मा भिभूतश्च किं कुर्वीत पतेत्येव वा धनार्थं उत्तरत्र प्रयत्नेनेत्यारंभादिस्थः आयेवेय स्यात्॥ अपि देहनाशायां नाशमोक्षसाधनेविघ्नोत्भवतीत्यतः नतोमंधो किं अपकरोतीति भावः॥१॥ सर्वत्र लाभालाभमानापमानादौ साम्यमेव

इत्येतद्धास्तिनपुरे ब्राह्मणेनोपवर्णितं॥ शंपाकेन पुरा मह्यं तस्मात्त्यागः परो मतः॥२३॥ इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे शम्पाकगीतायां [illegible]ध्यायः॥१७६॥ युधिष्ठिर उवाच॥ ईहमानः समारंभान्यदि नासादयेद्धनं॥ धनतृष्णाभिभूतश्च किं कुर्वन्सुखमाप्नुयात्॥१॥ भीष्म उवाच॥ सर्वसाम्यमनायासः सत्यवाक्यं च भारत॥ निर्वेदश्चाविधित्सा च यस्य स्यात्स सुखी नरः॥२॥ एतान्येव पदान्याहुः पञ्च वृद्धाः प्रशान्तये॥ एष स्वर्गश्च धर्मश्च सुखं चानुत्तमं मतं॥३॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्॥ निर्वेदान्मंकिना गीतं तन्निबोध युधिष्ठिर॥४॥ ॥ २३

सर्वसाम्यं॥ अनायासः धनाद्यर्थं श्रमाभावः॥ निर्वेदो वैराग्यम्॥ अविधित्सा कर्मणि इच्छाभावः॥ विधित्सेति पाठे श्रवणादौ इच्छा लाभादौ विषमे रागादिस्तु तेनः॥ एष इति स्वर्गापवर्ग तः समत्यागइति पतनानि मत्के वसत्वीस्यात्वस्मत्काद्देह निर्वाहस्त्वारब्धकर्मोपनतैरेवाच रिभिर्भविष्यतीति तस्मादुपरम एव श्रेयानित्यर्थः॥२॥ यदानि पदनीयानिस्य श्रयणीयानि प्रशान्तये मोक्षाय एष इति विधेयापेक्षलिंगत्वं स्वर्गादेस्तत्साधनत्वात्॥३॥

२४

२६

ममनुपस्तीर्णेशय्याहीनेभमनंतेयोनेनतेउपधानेशीर्षोपधाने ॥१६॥ अभिजातः उत्तमवंशप्रः ॥१७॥ तेभिः धनव
पक्षेतेः भोगान्भोगस्थनार्दीन ॥ विहृत्याब्धयोलेभ्यानि साईश्लोकः परस्त्रानात्सादानचौर्ये ॥१८॥ प्रतिषे

तेवैसदाकामचरमनुपस्तीर्णशायिने ॥ चातुर्धने ... संति दिवौकसः ॥१३॥ धनवान्
क्रोधलोभाभ्यामाविष्टो नष्टचेतनः ॥ नित्यं ... पापको भ्रष्टहीनरवः ॥१४॥ नि
... ॥१५॥ ...
... ॥१६॥ ...
मानस्य धनमानस्य ... ॥१७॥ ... कारणे
... ॥१८॥ परिहीनाः ...
... ॥१९॥ ... राजानोत्त
... ॥२०॥ ...
... ॥२१॥ लोक ...
... ॥२२॥ ...
वेत ॥२३॥
... ॥१९॥ ... ॥२०॥ ...
... ॥ ...
यिकृत ॥२१॥ ॥२२॥

उपलब्धमेतद्गुह्यमेतत् ॥ उष्ट्रो दम्यौ उच्छ्रगतिवेगात् ॥ उक्तो मे तु सम्यग्विषमेणाल्पकेणाद्यो गच्छतः
काकतालीयदैवकृते मेगमे उन्मथ्य धावतः उष्ट्रस्य मध्ये मेण संबंधः उन्माथ्येनैव जंतुकस्मिन्विपाक
तालः कवलतोः पाकजनकः संयोगः तस्मिन्क्रियमाणे उमत्र काको दैवात्पतलाद्याक्रांतो मनूनं दे
तत्काकतालीयमित्युच्यते काकस्पर्शसमकालं तालपतनस्य तालफलस्य वा पतनेन दैन्यं मेष

उष्ट्रो दम्यौ समेदम्यौ विषमेणावगच्छतः ॥ उन्मथ्य काकतालीयमुन्माथेनैव धावतः ॥११ मणी वो-
ष्ट्रस्य लंबेते प्रियौ वत्सतरौ मम ॥ शुद्धं हि दैवमेवेदं हठे नैवास्ति पौरुषं ॥१२ यदि वाप्युपपद्येत पौरुषं ना
म कर्हिचित् ॥ अन्विष्यमाणं तदपि दैवमेवावतिष्ठते ॥१३ तस्मान्निर्वेद एवेह गंतव्यः सुखमिच्छ-
ता ॥ सुखं स्वपिति निर्विण्णो निराशश्चार्थसाधने ॥१४ अहो सम्यक्छुकेनोक्तं सर्वतः परिमुच्यता ।
प्रतिष्ठता महारण्यं जनकस्य निवेशनात् ॥१५ यः कामानाप्नुयात्सर्वान्यश्चैनान्केवलांस्त्यजेत् ।
प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥१६॥

योर्थं ध्यातो परमपरवशोरः संबंधः इत्याद्युक्तेन दैवान्म-
ध्ये मणिद्वयो जंतुको तिपीडनात्समारतदपि काकतालीयोन्यान्नमेव ॥ तदेतद्दृष्टमित्यर्थः ॥११ मणी वे
तिवाशब्दश्चार्थे हठे नैव मठनिर्बंधेनैव पौरुषमस्ति न तु विद्यते इत्यर्थः ॥१२ उपपद्येत यदि लोके दृ-
ष्टो तेन पौरुषास्तित्वं युज्येत न हि फलस्य व्यभिचारात् तदपि दैवाधनमेवोपपद्यते नत्वात्मेति तो गम्यत इत्यर्थः ॥१३ नि-
र्वेदः क्लीवत्वमार्थं गंतव्यं प्राप्तव्यं निराशः निरस्ताशः अर्थसाधने चेति समाहारतस्मिन् ॥१४

25

भवेद्भः भव्याषाः स्वार्थं ते श्रीवादम्यो दमनयोर्गैगावोवृक्तितैनाम्यांस हितं तुगे शाकदाद्दिध विनियोजि
नेतिर्यक्षांड्वयस्यांनयोर्गैवीवाग्रुजेते ॥५॥ स्नसंवधौगुणानयोः सम्यग्पाजितौ दमनायस्यते वह्नाविति पा
ठेदमयिज्ञाश्रसेयतो ॥६॥ स्वधदेश्रांसेयामयोः सतौविनिसंवधः उक्तिप्यललाभाजनद्यवड्डुपरिभ्रमे

टीका:

ईहिमानोथनं मेवि भवेद्भम्प्रुनःपुनः ॥ केनचिद्धनशोषणाक्षीनवानस्पयोगुणं ॥५॥ स्नसं
वहौनतौदम्यौ दमनायाश्रीनिःसृतौ ॥ श्रासीनत्मृष्टमध्येनसहस्रेवाभ्यधावता ॥६॥ तयोः
संमानयोरुष्ठः स्वयंदेशममर्षिनः ॥ उन्यायोक्तिप्यतौ दम्यौप्रसस्तारमहाजवं ॥७॥ हृी
यमायैतितौदम्यौ तेनौष्टणमसाध्विना ॥ श्रिपमाणौ च संप्रेत्य सविक्लयापवीदिदं ॥८॥ नः
चैवाविहितंशाकंदत्तलाणपीहितधनम् ॥ पुत्रेनस्यद्यानम्यगोहासमन्नतिष्ठता ॥९॥
हृतस्यप्रर्वनानार्थैरुन्नस्याप्यन्नातिपुनः दुर्मयपधनसंगतासाममदेवमपदलवम् ॥१०॥

नीता ॥८॥ अविहितं देवेनानुपस्याप्यितं ईहितं एष्टं ॥ ईहितमितिपाठेयानुमित्याध्याहारं अदणाप
लयातिनिष्ठयेन ईहांचेष्टा ॥९॥ हृतस्यपूर्वं नानार्थैरितिपाठे यो नानार्थैनस्यहृत्यपहृतस्य पुनःस्यय
वहितं विस्मयन्न[illegible] सामंप्रायात ॥ संगमादम्योर्ष्ट संवेधनेदेवेदेवनेईस्वरेणनिमितम ॥१०॥

परित्यागे देहस्य परस्वतापादनेपि न लभते ॥ मार्गं ति मृगयते परेभ्यो यो न लभते इति पाठे परेभ्यः सेव्यमानेभ्योपि ॥ २७ ॥ अनन्तं पुष्कलं स्यात् हि तत्त्वं हित्वा पदं वेमत्तापापाः एतत् सत्तार्थत्वात् अप्रतिबुद्धोस्मि अनन्तो मोसंप्रज इत्याह तिरोभवः ॥ २८ ॥ मनसा मां यातं स्वकारणं वर्तमहं त्वमर्थः ॥ २९ ॥ तृष्णात्र अहंकारादिषु राजसतामसेषु सत्वसत्वगुणा ॥ वनमेवेति पाठे वनं ब्रह्म परित्राणं परित्राणं यत्र ॥ ३० ॥ देहेन त्रागि मनसि हि संतुष्टो वस्य

परित्यागेन लभते ततो दुःखतरं नु किं ॥ न च तच्छक्यते लब्धुं न च यत्परमार्गते ॥ २७ ॥ अनन्तं पुष्कलं शुद्धं स्यात्तु गंतागमिनो द्वं ॥ मद्धित्वा पदमेतन्नु प्रतिबुद्धोस्मि संप्रज ॥ २८ ॥ परमं मामकं देहं मनसा मंः समाश्रितः ॥ ततो यथाकाममेव वर्तता यत्र यत्र वै ॥ २९ ॥ न शुष्यामि हि मे प्रीतिः काम लोभानुसारिणः ॥ तस्माद्दूरस्य कामान्वै सर्वमेतत् त्यजाम्यहं ॥ ३० ॥ सर्वं मतानामहं देहं प्रपन्नं मनसि वात्मनः ॥ योगे बुद्धिं श्रुते सत्वं मनो ब्रह्मणि धारयन् ॥ ३१ ॥ विहरिष्याम्यनासक्तः सुखी लोकान्निरामयः ॥ यथा मां त्वं पुनर्नैवं दुःखेषु प्रणिधास्यसि ॥ ३२ ॥ त्वया हि मे प्रणुन्नस्य गतिरन्या न विद्यते ॥ तृष्णाशोकश्रमाणां हि त्वं काम प्रभवः सदा ॥ ३३ ॥

परमपदं हैतोयान्तमं मन्यते ॥ एकान्त्य दर्शनार्थं त्यर्थः ॥ योगे विषये बुद्धिं करिष्यामीति ॥ श्रुते श्रवणादौ सत्वं एकाग्रचित्ते धारयन् ॥ मनश्च ब्रह्मणि लयेन ध्यानेन धारयन् विहरिष्यामीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ अनासक्तो निर्मम इति रागद्वेषराहित्यमुक्तं ॥ ३२ ॥ अन्या योगे बुद्धिमित्युक्तं गतेरन्यां ॥ ३३ ॥

26

विधित्सानां धनायर्थं महतीनां गतः पूर्वं पूर्वं गतः प्राप्तो गतपूर्वं ॥ १७ ॥ हे काम्भुक कामादिः धर्म वनं देमनः म नेस्य पिपासुः निर्विघ्न वराग्य प्राप्य शाम्यशां मंगल निः तः वचितः महानि नेष्वल्पान् ॥ १५ ॥ मोहसेम दसे ॥ १ ॥ म्हेऽनकः म्हेशमगः जानुकदा विनिम्बनां दास्यकामाभावे को पिकस्य विरेपिनमेष्यः स्मारितम

म्हाने सर्वं विधित्सानां गतपूर्वी ल्लिकस्तन ॥ शरीरे जी विते वेवतस्मान् दसवर्त्तिते ॥ १७ ॥ निवर्तस्व विधित्साभ्यः शाम्यनिर्विघ्नकाम्नकः ॥ अमहत्वास्मि निःसङ्गो न च निर्विघ्नसेपुनः ॥ १८ ॥ पदिनाहं विना ध्य से यथेवं रमसे मया ॥ मा मा योजय लोभेन वृथा त्वं वित्तकामुक ॥ १९ ॥ संचितं संचितं द्रव्यं नष्टं नष्टं पुनः पुनः ॥ मूढ चिन्मोत्यक्षमस्य धनेहा धनकामुक ॥ २० ॥ अहो नु मम बालिश्यं योऽहं क्रीडनकस्तव ॥ किं नैव जातु पुरुषः परेषामेष्यतामियात् ॥ २१ ॥ न पूर्वं नापरे जातु कामानामन्तमाप्नुव न् ॥ त्यक्त्वा सर्वसमारम्भान् प्रतिबुद्धोऽस्मि जागृमि ॥ २२ ॥ नूनं ते हृदयं काम वज्रसारमयं दृढम् ॥ यदनर्थ शताविष्टं शतधा न विदीर्यते ॥ २३ ॥ जानामि काम त्वां चैव यच्च किंचित् प्रियं तव ॥ तवाहं प्रियमन्विच्छन्नात्मन्युपलभे सुखम् ॥ २४ ॥ काम जानामि ते मूलं संकल्पात् किल जायसे ॥ न त्वां संकल्पयिष्यामि समूलो न भविष्यसि ॥ २५ ॥ ईहा धनस्य न सुखा लब्ध्वा चिन्ता च भूयसी ॥ लब्धनाशो यथा मृत्युर्लब्धं भवति नैव वा ॥ २६ ॥

२१ ॥ अनेनामवन् ॥ ध्रुवनो दैनो स्यन् ॥ २३ ॥ प्रियंजायादि ॥ २४ ॥ न भविष्यसि ॥ २५ ॥ ईहा तिस्रा वेस्याचानेदा धनस्य धनायमर्थः लब्ध्वा चिन्ताना प्रभवीत् पर्याप्त मूलयाः दुःखहेतु मूमेपिफलं संदिग्धं ॥ २६ ॥

म·भा·
मो·
१०

प्रतिष्ठन्ते मोक्षोपगतेः ॥४८॥ रजः प्रवर्तको यद्गुणः तच्च कामेनानुबध्नातीति कामात्सर्वं दुःखादिकं च कामाद्दुः
खं वेत्स्यतः तत्स्वीनं पुरुषं लंरजस्तमस्त्यक्त्वा मित्यर्थः ॥४९॥ तथा मालिकमेमिदुपरति गच्छामि परिनिर्वामि निर्दुःखो
भवामि सत्त्वस्थः सत्त्वे केवलं निविशते ॥५०॥ आत्मना स्थूलदेहेन सहगणनायां सप्तमः कामः तथाहि अन्न
मयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयास्त्वत्वारः कोशाः प्रकृतिसत्त्वाद्रजःप्रधानाः आनन्दमयः आवरणरूपः

सन्नेतमो प्रतिष्ठन्ते सत्त्वस्थास्तस्मिन्संप्रते ॥ प्रहाय कामं लोभं च सत्त्वं प्राप्तोस्मि संप्रति ॥४७॥ नायं लोभ
वशो मा स्तोदुःखं प्राप्स्याम्यनात्मवान् ॥ यद्यद्यजति कामानां तत्स्वस्यापि प्रर्थते ॥४८॥ कामस्य वशगा
नित्यं दुःखमेव प्रपद्यते ॥ कामान्व्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरुषो रजः ॥४९॥ कामक्रोधोद्भवं दुःखम
ह्रीररतिरेव च ॥४९॥ एष ब्रह्मप्रविष्टोहं ग्रीष्मे शीतमिव ह्रदं ॥५०॥ शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे च
केवलं ॥५१॥ यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं ॥ तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥
आत्मना सप्तमं कामं हत्वा शत्रुमिवोत्तमं ॥ प्राप्यावध्यं ब्रह्मपुरं राजेव स्यामहं सुखी ॥५२॥ एतां बुद्धिं
समास्थाय मंकिर्निर्वेदमागतः ॥ सर्वान्कामान्परित्यज्य प्राप्य ब्रह्म महत्सुखम् ॥५३॥ ॥

स्तमःप्रधानः पंचमः ततः षष्ठः सत्त्वप्राधान्यात्सबीजसमाधिः सानंदाख्यः षष्ठः तस्यापि मूलं प्रसी
अस्मि पञ्चमात्रशरीरः महत्तत्त्वाख्यः सर्वानर्थबीजभूतस्त्वरसः सप्तमः तं हत्वा ब्रह्मैव पुरं प्रविष्टः स्यायतत्त्व
दवध्यं ज्ञानतः नासंसारे येन तज्जीयते नवध्येनास्य हन्यतस्तं ब्रह्मपुरमिति स्मृतेः ॥५२॥ कामान्परित्यज्य प्राप्य
करीन्यासाप्रत्यम सयज्ञानाद्भ्यागतान्निषयान् ॥५३॥ ॥

27

१०

अथ नेह तिष्ठेद्दुःसंचितार्थः ॥ ३४ ॥ धनमस्माकमिति ॥ ३५ ॥ धनलोभिरिवेमर्थैः ॥ ४० ॥ सहामिदनः पूर्वसोढवानभि
४१ मनोगतोः मनसोहतोः एतेन समाधिमनुष्यस्यैर्दुमुक्तं भवति ॥ तेनैव सर्वकामान्भावान् ॥ ४२ ॥ दि

धननाशोपि वेदुःखं मन्येसर्वं महत्तरं ॥ ज्ञातयो धवमन्यं तेमित्राणि च धनाच्च्युते ॥ ३४ ॥ ध्रुवज्ञा
नमहद्भिस्सदोषाः कृष्णरायथेन ॥ धनेस्य खलु कलायान्साधितुः ऐवं विधीयते ॥ ३५ ॥ धनमस्येति
पुरुषं पुरातनिघ्नं निर्दयवः ॥ क्षिपंति मिविधेर्दैवमं न्यसहे जयं तिच ॥ ३६ ॥ मंदलोलुपनादुःखमि
तिवृद्धिश्चित्तमया ॥ यथदालवसकामननतेद्वानरू ... मे ॥ ३७ ॥ धनतलोसिवालस्मदुर्लेघोषरणो
नलः ॥ नैवतस्थेत्यस्य लभे नैवतेवेत्यदुर्लभे ॥ ३८ ॥ पातालादुःशेगमोदुःखैर्योक्तमिच्छसि ॥ नाहमं
घसमावेशू शाकाः कामपुनस्तया ॥ ३९ ॥ निर्वेदमहमासाद्य दृश्यना यार्हेदृच्छया ॥ ४० ॥ निहतिपर
मोयाप्यनाथकामान्विचितये ॥ अतिक्षेपानसद्दामोर्हनाद्बुधाम्बुद्धिमान् ॥ ४१ ॥ निकृतोधन
नाशेनशयेसर्वांगविज्वरः ॥ परित्यजामिकामत्वां हित्वा सर्वमनोगतान् ॥ ४२ ॥ नत्वे मयापुनःका
मवत्स्यमेनतरेस्यमे ॥ ह्लिष्टोहिमसाणानानहिंसेष्वविहिंसितः ॥ ४३ ॥ हेछेम्लनः प्रियवत्साम
नाहमनहप्रियन ॥ मनःस्वस्थोहितोनित्ययथानस्येनवर्तनम् ॥ ४४ ॥ नसकामेकृष्णामित्वामहंशं
दुमा... निर्वेदंनिहिते तेनगणांतिसमत्वदसतमा ॥ मसवसतदृथ्यावेवविहितासमपागते तसा
नकामसक्तलोभस्वन्तसाकार्यमेवच ॥ ४५ ॥
यमाणानोधिकुर्वतोशाब्दादीव ॥ ४६ ॥ सकामलत्वमनोरथेद्कामेतिशोषः ॥ ४७ ॥ निर्हृत्तिसखंतरोगे

॥ ... ॥

म॰भा॰
मो॰
२९
१४

यस्माद्यस्मान्निरोधयाति ततस्ततः भीष्मः आशीति राजन्नहं युधिष्ठिर ॥४४॥ पिंगलावृत्तकं ख्यातं आशांस्तः
धनं नृपमाशिषं च स्मृत्वा यज्ञीवे तेषां कान्यपास्ति हि माहात्म्ये तिहासमेवमाह भारते रवर्णितेन
प्रश्नोत्तरेण काश्यचिन्तस्य संपादनीयमित्याह इत्यादि ॥४५॥ एकाकी मे कार्यं निनयेव सिध्यतीत्याह बहूनामि

आशा बलवती कष्टं नैराश्यं परमं सुखं ॥ आशां निराशां कृत्वा तु सुखं
स्वपिति पिंगला ॥८॥ सामिषं कुररं दृष्ट्वा वध्यमानं निरामिषैः ॥ आमिष
स्य परित्यागात्कुररः सुखमेधते ॥९॥ गृहारंभो हि दुःखाय न सुखाय कदा
चन ॥ सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ॥१०॥ सुखं जीवंति मुनयो
भैक्ष्यवृत्तिं समाश्रिताः ॥ अद्रोहेणैव भूतानां सारंगा इव पक्षिणः ॥११॥
इषुकारो नरः कश्चिदिषावासक्तमानसः ॥ समीपेनापि गच्छंतं रा
जानं नावबुद्धवान् ॥ बहूनां कलहो नित्यं द्वयोः संकथनं ध्रुवम् ॥१२॥ ए
काकी विचरिष्यामि कुमारीशंखको यथा ॥१३॥ इति श्रीमहाभारते बोध्य
गीता ५॥

ति काचित्कुमारी पित्रादयः प्राद्विपरवशाद्गृहागतानतिथीन्भक्ष्यं भोजयितुमिच्छंती व्रीहीन् अवहंतुम
वत्रमेतस्यां शंकोष्टस्याः शंखाः शब्दं चक्रुः सा परेषां सत्त्वं ना मा भूदिति शंखान्सर्वान्भुक्त्वा एकैकमवशेषि
तवतीति ॥ श्रीभागवते दृष्टान्तोपमध्यायः ॥१३॥ इति बोध्यगीता पंचमाध्यायः ॥५॥ तो ॥

28

६६

कामम्मलमविद्यां ॥५४॥ मंक्तिमोनावलु(?)र्णाः ॥२८॥ अत्रापीति मे किंबहुपरमैवेनमुक्तं तेनैवयोगात्मशिहिंशरसं
नमाहात्म्यमाहिन ॥ ५ ॥ अनंतेतेदृशातः कालतः वस्तुतश्चापरिच्छिन्नं विनमिचनिरंठकोशपंचकलत्राग्रहा
हे । अमलतनमेवास्यमेस्वरूपभूतं अनंतवस्त्वं समस्तनन्ययानरन्नरगावन्मयिकल्पितनतनमेममनंचैवन ।

दृष्यनाशात्नेमेविरमनतंकिलागमन ॥ आद्विनत्वाममलंसमेनेनमापमरस्तत्वं ॥५४॥ १ ॥ नेमह
भारतेमोहधमेधुमेवि गीतावन्यं ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अत्रापदादरेनीममिति हास्वपुरानंते ॥
गीतेनैदेहराजेननजनकेनमयागम्यत ॥ ५ ॥ अनंतनवंतमेतितंयस्मेनास्तिकिंचन ॥ मिथिलायामे
दीमायोनमेदह्यतिकिंचन ॥ २ ॥ अवैवोदादरेनीमेवोधासपदसंचय ॥ निर्वेदंमतिविन्यसंत
त्रिवोधगुणिहिर ॥ २ ॥ वोधंयोनमयिराजानहूवःपर्वदृच्छन ॥ निर्वेदाछौमिमापतृंशात
मज्ञानतापिने ॥ ४ ॥ उपदेशमहामातृणाममस्यापदिशासमे ॥ कोवुद्धिसमनन्यायवनृगांतस्य
रमिनिर्हिन ॥ ५ ॥ वोधवुवोवृ ॥ उपदेशानवनोस्मिनान्यगस्मीहकिंचन ॥ तत्वागनस्यव
तेहंनस्वयंपरिमयपतो ॥ ६ ॥ पिंगलाकुररःसर्पःसारंगान्वेषणोवने ॥ इषुकारःकुमारी च
षडेतेगुरवोमम ॥ ७ ॥

अनववादमिथिलायामिति नयधास । दौपरपिशानेस्मयनेमरीविनयापिमहभूमे
ताइत्वापतेरितिमाय ॥ ४ ॥ पदसंचयंमोक्षवैराग्याख्येमृण्मलं ॥ ५ ॥ नस्याउपदेशस्यतंतागत्वापर्कं
ननताप्य ॥ ६ ॥ सारंगोभ्रमरः नस्याउनेवयगानगमनेदूयनतोद्विवाद्विः ॥ ७ ॥ ७ ॥

स॰ भा॰ मो॰ १०

कोऽहं स्यामेवाहं नेति ॥ ३ ॥ इंद्रियार्थान् गोचरस्तादीन् अनात्मनश्चरश्मिवन्निर्वाहमात्रार्थं अन्नादि ॥ स्मासाहित्वनमुक्तं
कर्तव्याहि न ॥ ४ ॥ अज्ञानतत्त्वदर्शनेन आत्मनेन्द्रलभतः परमात्मात्मिल्लदर्शनानुष्ठाने श्रेयो मतेनेति शेषः ॥ ५ ॥ अनुष्ठा
नः इहलोकस्य धर्मो जन्मजरादिरूपस्य विधानेकारणं अविद्याकामकर्मादिः नरभिन्नः लोकधर्मवि
धानवित् ॥ ६ ॥ भगवानात्मस्मसमादिकं अनिमित्ततः कारणादीनात् एकादिनीयादिलिपश्यन्नालोच
यन्नुतिश्रुतिः स्मृतिः स्मृतिस्त्वावदहं स्वस्वामेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं नेतद्देवतन्वञ्चस्यां प्रजानीयविज्ञा

नानुनिष्ठस्थिधर्मार्थानकामेवापि वर्तते ॥ इंद्रियार्थानताहंममनमनः श्रवस्मिसाहित्वन् ॥ ७ ॥ का
नयतानात्मनेस्माविंदूनिर्वाह्यानुतेमने ॥ हिमास्वत्वमेवश्रस्त्रत् श्रेयोयदिहमन्यसे ॥ ८ ॥ मो ॥ ९ ॥
वा ॥ १० ॥ अनयुक्तः ममेधावीलोकधर्मविधानवित् ॥ ३ ॥ वाक्स्थलनायावाचामस्तादमनपाश्वपा ॥ ४ ॥
पश्यमस्ताद भगवानात्मस्मस्मृतिमनिमित्ततः ॥ द्वासंबंधिविनाशंतनमहत्सनतथ्यः ॥ १० ॥

१९

जीवस्वगतनभवस्तत्त्वात्देवरसादृस्त्रीजगदुत्पत्तिमाहयुक्तिरपिसन्यजगदुत्पत्तियोगात् । अत्रैवतना
नोविप्रथानपरमात्मादीनामधिष्ठानारमेतरेण संचानकुर्वन्त्वायोगात् ॥ विकारपरमेश्वरस्याधिष्ठानत्वा
योगात् ॥ संसारस्यस्वाभाविकत्वेमुक्तत्वायोगात् स्वप्नमायेद्रजालवदविद्याकल्पितत्वमवश्यंवाच्यम्
विद्यानाशस्य च सर्वतंत्रसिद्धत्वात् अविद्यामिथ्याअनादिभावत्वे सति अनिर्वाच्यानिरूपणाकाय
वदित्यविद्यामिथ्यात्वसिद्धेरेकाद्वितीयादेवजगदुत्पत्तिसाधयन्तितनस्त्र्यपन्नदन्यत्वात्विकल्पात्
विर्भमीतिअतेरात्मनस्समम्यद्वितीयाभावानतद्[illegible]नः ॥ २० ॥

२०

केनेत्यादेः ॥ केन वृत्तेन वीतशोकोऽभ्यन्तरमहीं चरेत् न तादृशं भ्रमनीत्यर्थः । पतनः सर्वसंसारगहनात् ग्रहस्थ
रसंपादनेन निःपत्त्या नित्यतृप्तः वा कृत्स्नस्य प्रपञ्चे हि येन हि मित्रकान्तरेखाध्यासितस्थानानां मुनेः एकान्ते
काश्यपोऽस्मास्तं भवः प्रलब्धविन्नयाधनाशाविषोगस्यापिदुःखरस्ता हि निभावः अनः किंचि न तादृशमुप
यानरेहिं साम्प्रतम् न मतिमद्भ्यसेति ॥ १ ॥ तत्र माहात्म्यं निरूप्य आजगरस्य आजगरस्य आजीव

युधिष्ठिर उवाच ॥ केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वीतशोकश्चरेन्महीम् ॥ किं च कुर्वन्नरो लोके प्राप्नोति गतिमु
त्तमाम् ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराजगरस्य
च ॥ २ ॥ चरन्तं ब्राह्मणं कंचित्कल्यचित्तमनामयम् ॥ पप्रच्छ राजा प्रह्लादो बुद्धिमान्बुद्धिसंमतम् ॥ ३ ॥ प्र
ह्लाद उवाच ॥ स्वस्थः शक्तो मृदुर्दान्तो निर्विधित्सोऽनसूयकः ॥ सुवाक् प्रगल्भो मेधावी प्राज्ञश्चर
सि बालवत् ॥ ४ ॥ नैव प्रार्थयसे लाभं नालाभेष्वनुशोचसि ॥ नित्यतृप्त इव ब्रह्मन्न किंचिदवमन्यसे
॥ ५ ॥ स्रोतसा ह्रियमाणासु प्रजास्वविमना इव ॥ धर्मकामार्थकार्येषु कूटस्थ इव लक्ष्यसे ॥ ६ ॥

तं ॥ २ ॥ कल्यचित्तमनामयं रागद्वेषाननुविद्धं ॥ ३ ॥ स्वस्थः विषयैरनाकृष्टः मृदुः दम्भादिहीनः मृदुर्दं
यावान् ॥ दान्तो जितेन्द्रियः निर्विधित्सो निरारंभः सर्वत्रादोषदर्शी सुवाक् सम्यग्वाक् प्रगल्भः प्रतिभा
नवान् ॥ मेधावी ग्रहणधारणपटुः प्राज्ञः ज्ञानवान् ॥ ४ ॥ मन्यसे तुच्छत्वेन वा अवमन्यसे नित्यपादे वीतद
र्पो भोगस्य ॥ ५ ॥ स्रोतसा कालवेगेन अविमनाः निर्मनस्कः स्थाणुरिव कूटस्थो निर्विकार आविमनाः इति

परस्परात्प्रतिजगतो विनाशितमात् जलजानामिमादिपंचभिः ॥१४॥ पार्थिवानां पृथिवीस्थानां ॥१३॥ सर्वसा-
मान्यतः ॥ यथाग्रहत्वादिसामान्यं परादिभ्यो व्याहतं पृथिवीत्वसामान्येन भयतस्तथा ॥ नद्यां पा[illegible]नत्वात्
एवं सर्वस्य सामान्यस्य हि नित्सादिभेदेन मतीयमानत्वात् [illegible]दाने सत्तासामान्ये नेतनादिके कामिमते नत्यसत्ता

जलजानामपि नित्यं पर्यायेणोपलक्षये ॥ महतामपि कायानां सूक्ष्माणां च महोदधौ ॥१४॥ जंग-
मस्थावराणां च भूतानामनुरागिणः ॥ पार्थिवानामपि व्यक्तं सर्वेषु परमाणुषु वै यः ॥१५॥ अ-
नादिनिधनानां [illegible] नवानामपि लिंगानां ॥ उत्पत्ति यथाकालं सर्वं लवनामपि ॥१६॥ द्विविध-
चरमाणानि हृत्स्वानि च महान्ति च ॥ ज्योतींषि पृथिव्यां कालेपनमानानि लक्षये ॥१७॥ इति म-
नानि सं पश्य नन्तु [illegible]नानि स्वमता ॥ सर्वसामान्यतो विद्वान् कृतकृतः सुखं स्वयं ॥१८॥ सम
होतमपि प्रासे तसे लब्धं यदृच्छया ॥ शायेपुनरत्मेजः तो दिव सानि वहून्य पि ॥१९॥ आशंवम
पिमामनोपुनर्वक्रणाणादह्न ॥ पुनरत्यपुनर्लोके पुनर्नैवोपपद्यते ॥२०॥ कदाचिदेव [illegible]ताद्
नियिणाकमपि वश्मे ॥ भवत्येष्वां लिमासानि भवेताः स्वोचावचान्मुन ॥२१॥ दृष्ट्वैकदावि
सर्वेकेभ्मानवापिपुनः शपे ॥२२॥

समवायादिभ्योवाहनत्वेन सर्वसामान्यतामावान् ॥ नत्वपुदेव्रयानकृतः सर्वसामान्यतः सर्वसा-
मान्यतो विद्वान् निम्पपाद ॥१८॥ आजगरी वृत्तिं प्रपंचयति समहांतमित्यानाम्तु महांतं सार्थिकान्-
॥१९॥ आशायेतिमोनयति ॥ अर्लारसाल्पमान् ॥२०॥ कदाचित्त्यक्तिलक्तधान्माशायिपिणाकं तिलखलिं ॥२१॥

२०

एवमेकाद्वितीयाद्ब्रह्मण उत्पत्तिमुक्त्वा तत्रैव स्थितिलयावप्याह स्वेति ॥ स्वभावात् स्वस्वभावः स्वभावः स्वरूपम
मात्ततः एव वर्तमानाः प्रवृत्तयो पि संदृश्यंते स्मृत्युद्बुद्धाः स्वभावे एव निरताः सर्वाः प्रजाः नासौ स्वभावाद
न्यमपराधयति नालीयर्थः ॥ तस्मादेवं ज्ञानेनैव विद्युत्सालोकस्थं लाभेनापि न तुष्येन न ऋमेण न दुःखमे
ति विज्ञानीयादित्यर्थः ॥ ११ ॥ एवं तत्त्वस्य स्वस्वभावस्य प्रपाप्य वाप्य तस्य विलोकस्यानित्यत्वात्तदुपपादयति प्र
येषति । तस्माद्देहमनोनकं विहितं पयेविदध्यधारयामित्तद्विनाशेषां कोस्मितिज्ञानं च ॥ यद्वा प्रयोगतः प्रो
भेसत्तान वादेषो रपि जगदनित्यत्वमसौ तिस्वास्य मेवाचिंतनमितिमाहूपयेपिति ॥ १२ ॥ एवमादीन्य सौ तानि म

स्वभावादेव संदृश्यन्ते वर्तमानाः प्रवृत्तयः ॥ स्वभावनिरताः सर्वाः परितप्यन्ते न चेतन ॥ ११
वस्तुयज्ञादसंयोगान् विप्रयोगपरायणान् ॥ संचयाश्च विनाशांता नानाबुद्धिविहितेदधमनः
१२ ॥ अनित्यानि च भूतानि गुणग्रामानिदर्शनः ॥ उत्पत्तिनिधनं तस्य किं कार्यमवशिष्यते ॥ १३

नानिरूपयति ॥ अनित्यानीति भूतानि परमतेनित्यसिद्धानि परमाणुप्रधानादीनि तिपदनिर्देशाः ज
गज्जादित्वेनित्यानि दृश्यंते नो वा अनित्यत्वस्य ग्रुणपुरुषत्वे हेतुः परस्परहेतुत्वेत्पत्तिरिति परमाणवादृप
ग्रुणग्रामित्वेन प्रधानेन च गुणप्रधानत्वेन संहतानि स्थूलमनिमाः तस्मात्सर्वमेके उत्पत्तिनिधनेह
नश्यते वस्तुमनतः किं कार्यं कर्तव्यमवशिष्यते न किमपीत्यर्थः तथा च स्मृतिः एतद्बुद्धेन हि द्वेषः ए
वेमहात्मा पीलामहात्म्यौ शिष्यायाश्रितो यन्न नमूढ्वा चाविरमति ॥ १३ ॥

म॰भा॰
मो॰
२२

विदितिनियतं दैवाधीनं ॥ २० ॥ इति धैर्यमतिरालोचने तु हि इति अथः उपगतेत्यादि उपगते स्वभोगे संल्लि प्रियेषां नानाभोगिनः सर्पात् अजगरान् निशम्य इष्टफलभोगिनः इति यात्रयार्थितादिवत् अथ मयं लोपः २१ प्रकृत्या इमादिषु नःसिद्धत्वात् ॥ न नु साधकवत् इदं न अपगतः फलसंचय त्यक्तयोगफलसमः ॥ २२ ॥ इत्यार्थः इच्छाविषयैः रूपादिभिः प्रथमाविषये वा पुत्रचिन्तादिभिः इन्द्रियैः अस्त्रस्वार्थपरिणामेड्ःस्वार्थः अपगते

सुखमसुखमलाभमर्थलाभे रतिमरतिं मरणं च जीवितं च ॥ विदितिनियतमवेत्य नन्वतोऽहं भ्रमति इदं माजगरेस्मृतिविस्मरामि ॥ अपगतमपरागमोहदर्पो इति मतिं तु हि स्वमन्वितः अशान्तः ॥ उपगतफलभोगिनो निशाम्य व्रतमिदं माजगरेस्मृतिविस्मरामि ॥ २१ ॥ अनियतमयनाशनः प्रकृत्या इमनियमव्रतममयो च युक्तः ॥ अपगतफलसंचयः प्रहृष्टो व्रतमिदं माजगरेस्मृतिविस्मरामि ॥ २२ ॥ अपगतं मम खार्थमीहनार्थं च यथाम बुद्धिरेवत्यचात्मसंस्थं ॥ रक्षितमतियतं मनो निपतं व्रतमिदं माजगरेस्मृतिविस्मरामि ॥ २३ ॥ निहृदयमवरुध्यतवाञ्च नो वा प्रियमसुखं दुर्लभतामनित्यतां च ॥ तदुभयमनुपलक्षयन्तमनिवाहं व्रतमिदमाजगरेस्मृतिविस्मरामि ॥ २४ ॥ ॥ नमः ॥

आत्मनः परास्मृतिं रक्षितानियतं च मनो वेद्य उपगतमतिः सत्यालोकः ॥ आत्मसंस्थं आत्मनि संस्थासमाप्तिर्येस्य नन्तयानियतं व्रतं चरामि अभिहितममस्तवैविहार्थं नाशोरिस्मा पः पादः ॥ २३ हृदं मोनात् स्यात् बुद्धिमनस्त्रता भान्त हृदमाः कर्णं त्वभोत्तत्वकामं सकृत्यादयो लक्ष्यतेतानन्यानुनिरुह्य उपत्यपात्रांतरेन अनुरुध्य नित्यं स्वधा तत्त्वार्थः ततन अबुद्धो सुखदुर्लभतां सत्त्वानित्यतां च उभयं च उपलक्षयन्निति योजना

२१

२२

२२॥ तौमाणिक्कमाअतसीतलत्रमयानि॥२३॥ धर्म्यं धर्मादनपेतं यदृच्छयाचरणेन तु विदामथिस्वसत्कारि
तस्य तापते॥२४॥ अचलमिदं अनिधनं अस्तविरोधित्व विआर्षो विमुके लोकुं विदुषां मते ब्रह्मणि अविहतः
मपक मित्यर्थः अनभिमतमन्यात्र्वा सेवितं मूढैः आजगरं अजगरोप्रपन्नो नेव जीवनि तत्स्येद॥२५॥ कथापं

प्रासादे वापि मे शय्या कदाचिदुपपद्यते॥ धारयामि च चीराणि शाणक्षौमाजिनानि च॥२३॥ महा-
र्हाणि च वासांसि धारयाम्यहमेकदा॥२४॥ न सन्निपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया॥२५॥ प्रत्याचक्षे न-
चाप्येनमनुरुध्ये सुदुर्लभं॥ अचलमनिधनं शिवं विशोकं शुचिमतुलं विदुषां मते प्रविष्टं॥ अनभि-
मतमसेवितं विमूढैर्व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि॥२५॥ अचलितमतिरच्युतस्वधर्मात्परिमित-
संसरणः परावरज्ञः॥ विगतभयकषायलोभमोहो व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि॥२६॥ अनियत-
फलभक्ष्यभोज्यपेयं विधिपरिणामविभक्तदेशकालं॥ हृदयसुखमसेवितं कदर्यैर्व्रतमिदमाज-
गरं शुचिश्चरामि॥२७॥ इदमिदमिति तृष्णयाभिभूतं जनमनवाप्तधनं विषीदमानं॥ निपुणमनुनि-
शाम्य तत्त्वबुद्ध्या व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि॥२८॥ बहुविधमनुदृश्य चार्थहेतोः कृपणमिहार्य-
मनार्यमाश्रयंतं॥ उपशमरुचिरात्मवान्प्रशांतो व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि॥२९॥

क्तो धायाथवेशेनत्रिमित चित्तनारागद्वेषादिर्वा॥२६॥ अनियतं अकृष्टं फलादियत्र विधिपरिणामस्य परिणा-
मः परिपाकः तेनैव देशकालव्यवस्था यस्य ते कदर्यैः विषयलुब्धैः॥२७॥ निपुणमथालोच्य॥२८॥ अर्थहेतोः
अनार्यं नीचं आर्यं स्वामिनं आश्रयतिर्यः कृपणः दीनजनं तं अन्वहं उपशमो भवः आत्मवान् जित-

बांधवाः आत्मगरङ्गतृपो स्वास्थ्यलक्षणा प्रतिष्ठा किं वा धनं प्रज्ञा वा फलं दिनता ज्ञानिरेव सम्यक् यतिः पतितः मा कामयानमनवत ॥ किं कर्म मणिमंत्रौषधिसाधनादि ॥ विनेरितः साध्यप्रज्ञाहीनः प्रज्ञैव वेति प्रश्नः ॥३॥ प्रज्ञाहीनः स्वल्पेनापि निमित्तेन नश्यति प्रज्ञावांस्तु न कदाचिदपि नश्यतीत्याह प्रज्ञयेति ॥४॥ रथेन रथयानेन ॥५॥ आत्मानं

युधिष्ठिर उवाच ॥ बांधवाः कर्म वित्तं वा प्रज्ञा वेह पितामह । नरस्य का प्रतिष्ठा स्यादेतत्पृष्टो वदस्व मे ॥१॥ भी॰ उवाच ॥ प्रज्ञा प्रतिष्ठा भूतानां प्रज्ञा लाभः परो मतः । प्रज्ञा निःश्रेयसी लोके प्रज्ञा स्वर्गो मतः सताम् ॥२॥ प्रज्ञया प्रापितार्थो हि बलिरैश्वर्यसंक्षये । प्रह्लादो नमुचिर्मङ्किस्तस्याः किं विद्यते परम् ॥३॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । इन्द्रकाश्यपसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥४॥ वैश्यः कश्चिदृषिं तात काश्यपं संशितव्रतम् । रथेन पातयामास श्रीमान्दृप्तस्तपस्विनम् ॥५॥ आर्तः स पतितः क्रुद्धस्त्यक्त्वात्मानमथाब्रवीत् । मरिष्याम्यधनस्येह जीवितार्थो न विद्यते ॥६॥ तथा मुमूर्षुमासीनमकूजन्तमचेतनम् । इन्द्रः सृगालरूपेण बभाषे क्रुद्धमानसम् ॥७॥ मनुष्ययोनिमिच्छन्ति सर्वभूतानि सर्वशः । मनुष्यत्वे च विप्रत्वं सर्व एवाभिनन्दति ॥८॥ मनुष्यो ब्राह्मणश्चासि श्रोत्रियश्चासि काश्यप । सुदुर्लभमवाप्यैतन्नदोषाद्

त्यक्त्वा आत्मा बुद्धौ देहे इति काश्यपः ॥ जीवितार्थो जीवितप्रयोजनम् ॥६॥ अकूजन्तं यानिःश्वासोल्लसन्तमिति पाठे प्रकर्षेणोच्छ्वसन्तम् ॥७॥ सर्वैः देवादिरपि अभिनन्दितं विमर्शं नमभिलक्ष्येत्यर्थः ॥८॥ श्रोत्रियोऽधीतवेदः ॥ एतन्मनुष्यत्वादित्रयं दोषात् ॥ मोहात् ॥९॥

इदमाजगरं व्रतं सर्वं वादिवल्लभमिमाह॥ वहिति। गढ्नमात्मतत्त्वं तत्कौंगो चरमपितव्रतयथा स्वेहं तेनास्मो
वेन इदं इदमिति स्वमतेः परमते स्वनके यद्विः ३ नयद्विः नयाद्दिस्मनेवा निर्विपपन्नानधारावानरोमगुणः
दिवेषो घनगणाहीनसत्त्रपश्यति दृविस्मां देवा अमनस्वन इदं स्वादिव्याहृतमेकरसमविदानेदानेनस्वनपते
निवादिनो विकल्पा आत्मनि रूपेणेतेन धा पिसे देवोस्वस्वामिमतात्मनत्वदर्शनायाजगरं व्रतमेवोपपद्य मि
तिभाव॥३५॥ नादिदंमिति मयमत्वा दिपमाणप्रमितेनजगतस्वबुधैः पृथक् आत्मानिरिक्तत्वेनाभिपत्रंस्टी

वहूकपितमिदं दिव्रुहिमह्रिः कविभिरंतिपयपरिणात्मकीर्ति॥ इदमिदमिति जितव्रतव्रतस्वपरम
नेगहूनेमनदंयद्विः॥३५॥ नदहमनुनिपाम्पविमयानेप्रपामिपत्रमिहाबुधैर्मनच्छेः॥ अनवसि
तमनेनतदोपपारस्वगुविवरामिविनीतदोवरस॥३६॥ भो म ३ वा च॥ अजगरव्रतंतमहा
मापयहनरोनचरेद्दिनीतरागः॥ अपगतभयलोभमोहमन्युः सरवलस्वरवीविचरेदिमेविहा
रे॥३७॥ आद्... [illegible]

नेसन विमयाते विपः मपातो भगः तद्दस्माभाकरमिति॥ अनुनिपाम्पपा नुपुत्रिः भ्पा मन्वालो चनः
पविद्दामि॥ किंनर्हिजगतस्वनेन यानिश्चितमिमनग्राह॥ अनवशितनालिकालतः गुणनः दे॥
शानस्मावसिने अवसानेपरिच्छेदापस्मननथायनः अननदोपपारे अतोलापः दोषः विषमं रुच्छिदेन
त्वेनने हुएपादिः पारः देशपरिच्छेदोनालिकमननथा॥३८॥ यदमे विहारेइमा अजगरव्रतं रूपा कीर्ते
मनचरेत् मनस्वी विदेहेदिनि संबंधः॥३७॥ इति श्रीमहाभारते मद्धादानगरमंतादः पद्मदे॥

अदृष्टिदर्शीति ॥ २१ ॥ अकार्यमिति निःस्पृहामपि देहत्यागः ॥ पापाय किमुत बहुधा तस्मदर्थो नात्मनात्मानमिति भावः ॥ २२ ॥ मध्ये स्थितानामिति नीचेभ्यर्थं ॥ २३ ॥ एवं देवाः सन्त्येव प्रकाशः एकान्ते अनन्तसुखं कस्यापि नास्ति सापायानिरवधित्वात् ॥ २४ ॥ न देवा मनुष्यादिना ॥ २५ ॥ ते आढ्यो भूत्वापि ब्रह्मा स्वीयत्वात्र राजा भवेत् ना

एतानवाप्य लाभेन तोऽष्ट्रमदृष्टिका शपथ ॥ किं पुनर्योनि मन्वानो न तदेषां प्राप्य गोजनः ॥ १९ ॥
इमे मांसमयो देहे येषां मुहूर्त्त एव च ॥ नास्ति यानि रूपाणि त्वात् पश्यावस्थानि मे मम ॥ २० ॥
अकार्यमिति चैवेमं नात्मानं समनुज्ञातुमर्हसि ॥ नामः पापीयसी योनिं पतेयमपरामिति ॥ २१ ॥ मध्ये वै पापयोनीनां श्वपाकोऽलीयामहंगतः ॥ पापीयस्यो बहुतरा इतोऽन्याः पापयोनयः ॥ २२ ॥ जात्येवैके सुखतराः मन्यन्तेऽमृतशाश्वतीः ॥ नैकान्ते सुखमेवेह क्वचित्स्यप्यामि कस्यचित् ॥ २३ ॥
मनुष्यत्वात्ततां प्राप्य राज्यमिच्छन्तनन्तरे ॥ राज्याद्देवत्वमिच्छन्ति देवत्वादिन्द्रतामपि ॥ २४ ॥
भवेस्त्वं यद्यपित्वाढ्यो न राजा नैव दैवतं ॥ देवत्वं प्राप्य चेन्द्रत्वं नैव तुष्येस्तथा सति ॥ २५ ॥ न तृप्तिः प्रियलाभेस्ति तृष्णा नाद्भिः प्रशाम्यति ॥ संप्रज्वलति सा भूयः समिद्भिरिव पावकः ॥ २६ ॥
अस्त्येव त्वयि शोकोपि हर्षश्चापि तथा त्वयि ॥ सुखदुःखे तथा चोभे तत्र का परिदेवना ॥ २७ ॥

पि देवत्वं ॥ यदि कश्चित्सुकृतवैरुत्पादितं तद्धि इति योऽस्य परिच्छिद्येत कामानेदंति पादे राजा नैव भवतीति से वेधः ॥ २५ ॥ अस्त्येति शोकादिकं त्वय्येवास्ति अतः स्वगतं नेवदृष्टेंगा शोकमाजे पितृशान्तस्यतेहवैर्वेयत

23

साभिमानाः सर्वेऽपि धनेन लब्धाभिमानमभिमानपूर्व धनलाभः न तु वस्तुनः कस्यापि धनेन संबंधोऽस्ति मा वृथा
कस्यचिद्धनमिति निश्चितेः सर्वेः गार्हस्थ्ये लोभं मा कार्षीः यतः संतोषणीयं एवास्ति तस्य ज्ञस्य भिमन्यसे मर्त्याः
मीमांसिनिर्वेधेन नाशायस्येतिवा। यद्विषयेनमभिमन्यसे दृश्नीयो न च कारिष्यइत्यभिप्रेत्य मन्यते हि

सर्वे लाभाः साभिमाना इति सम्यावलेशकृतिः॥ संतोषणीय एवास्ति लोपापादभिमन्यसे॥१०॥
अहो सिद्धार्थता तेषां येषां संतोष्टपाणयः॥ अनीव सद्दृष्टयते तेषां येषां संतोष्टपाणयः॥११॥ प
रिणामसुखः स्वहास्मात् यथात्वन्धनमावे॥ नपापि लाभादधिको लाभः कश्चन विद्यते॥१२॥ प्र
ग्राणेत्वाहृत्येव सन्न संकटे नो हृष्टमे हि॥ जनत्नं नोच्चावचानां गेहशानो न कथाम वा॥१३॥ अयं
शेषाः पुनः पापी हेवदनोद्दशांगुली॥ शुद्धेनिक्रमीनेगाहशानोनिकयेनिच॥१४॥ वर्षाहि
मातपानां च परिमाणानि कुर्वते॥ येत्न मन्ये सत्येश व्यानिताने चोपभुंजते॥१५॥ अपि स
यच येन्न लोके भुंजते वाहयंति च॥ इपापैवेह भिक्षु व वपणानात्मनिकुर्वते॥१६॥ ये स्वल्पनि
ष्ठाः कल्पयन्ति गृहमात्मार्थं पाणयः॥ सदृत्ते नाम निद्रस्त्वानि दिष्टानन्तेनन्तयात्मने॥१७॥ दिष्टा
स्वन अग्नालोचनेनकिमिन्नचमस्यक॥ न सर्वान च मेहको न चान्यः कोपयोनिज॥१८॥

सार्थत्वदर्शना नात्यज्ञाभिमन्यमस्य इति पाठे स्पष्टार्थः॥१२॥ नकथाम नमनाग्यायाम॥१३॥ निकषेति संदृष्टे
तन॥१८॥ अपि स्वयत्नख्यास्यागोदृष्टिवीवलीवर्हे दिवाञ्चात्मानिञ्चात्मभोगानि मित्तं॥१५॥ अस्यापणः

॥ टी० ॥ आ०वि०

कस्यचिन्नाशादेः येषां यानि अमृतत्वं गणितेत्वया ॥२१॥ एवं दूरतः प्रयासान्तरे दृढं नन्वियमपवर्गस्
ष्ष्ठेयः ॥२२॥ देवाधीनत्वाच्च सर्वादेर्न त्वया शोकः कार्यः स्मादपाणिमेतदृश्यादिनाद्रासत्वं वध्येथा
दिवदेहीनत्वमितिस्मरेयिसामर्थ्येनदृश्यागः शरीराद्देहान्तिपतनमतिक्रमयिदेववलान्कारादेवमाणि

यानिवास्यानि भस्मेतेभ्रभदयजातानि काश्यप ॥ येषामभुक्तशवैर्नेतेभ्यामस्तिरवच ॥२२॥ अ
प्राणानमसेस्पर्शमसेदर्शनमेवच ॥ उत्तमस्यैवनियमोममश्रेयोनसंशयः ॥२३॥ पाणैःश्रे
तोवलवेत्तोधनवेत्तोनसंशयः ॥ मनुष्यामानुषैरेवदासत्वमुपयादिना ॥२४॥ वधश्चेथ
रिक्लेशोःगेहेश्चतेचपुनःपुनः ॥ नेत्वत्वपरिमेतेचमोदंतेवदसेतिवा ॥२५॥ अपरेवाहव
लिनःक्लनविघामनस्विनः ॥ जगत्यस्मिन्नावलपणोपायहतिमुपासते ॥२६॥ स्यहेवैव
तेहृतिमन्यामधुपमेहिते ॥ स्वकर्मणान्तनियते भविनव्यंततनया ॥२७॥ नपुरुषोमेवा
गलआत्मानेस्तकमिच्छति ॥ नयातव्हःस्ववायोन्यामायापश्यस्वयादृशीमः ॥२८॥ इक्ष्वा
कुणामवदुर्दनान्नमनुष्याणामयालिनः ॥ स्ववंशगौःस्वयायोन्यालब्धलाभोसिकाश्य
प २९ यदिब्राह्मणदेहस्त्वनिवानेकोनिराममयः ॥ अंगानिवसमग्राणानवलाकेवुपिक्रमः

नामपरिहार्यमितिश्रीकर्णेवस्पभाव ॥२८॥ नतान्तिवायेदपादेवमनुष्टत्वमस्तीस्माद्दृष्टेनिक्लणेन्
लिनिकलानपत्तदृह्तानुग्रहोगेवोविदिनानिगुणनआमयाविनोरोगाक्रोतानुग्रयिवदुःखानमा

हर्षो ॥ शोकस्तस्मात्परीति कामादीनां मलेबुद्धिंद्रियग्रामे शकेनानि शरीरं यन्नेर्यारित्य परित्यज्य
स्थितस्य भयनास्तीत्युत्तरेण संबंधः ॥२८॥ भयाभावेपि किं हेतावर्शनाद्वाहेतोभावाद्धेतोः शोकानवेहेता
भावेहेते दृष्टान्तमुखेनाहनेति ॥ यथाद्वितीयस्य शिरसः कृतौ यस्य पाणेर्वा कृतरूपेणाभावात् नानर्कदर्यवि
तच्छेदनेन तन्नेदुःखं च नास्ति ततो भयमपि नास्ति तथा च गतो न्यदानेनेहेनानास्ति किं ततयन्म
दन्यन्नास्ति कस्मान्तिभमेस्यादिहेताभावमपिन पादिकास्मृतिः रखापिताभवति दुःखमतोतित्तस्तन

परित्यज्यैव कामानां सर्वेषां चैव कर्मणां ॥ मलं वुद्धीन्द्रियग्रामे शकेनानि वर्णनरे ॥२८॥ न
द्वितीयस्य शिरसश्छेदनं विपतेर्कवित् ॥ न च पाणेर्कृतौ यस्य यत्रास्ति न ततो भयं ॥२९॥
न खल्वपरसंतस्य कामः संचन जायते ॥ संस्पर्शाद्दर्शनाद्वापि स्मरणाद्वापि जायते ॥३०॥
न तेस्य रश्मिवाहरूपाणां च यदिणां ॥ तावेपा चाभ्यधिको भवत्यो न कस्मिन्द्विपते
कवित् ॥३१॥

वदृष्टपयत इति न कस्मिन्द्वेषः ॥२९॥ ननु प्रमेते गणीतोसादिभयं स्वमवद्वापितेदृष्टेनेन नच संभवे
नासौतिलोकरस्याशंकाहनेतिस्पर्शात् रवासित्तसेवानुभूतविषयकामोजायते ॥ दृष्टादिति
येनरसनानाभावान्नकविदपिविषये कामो जायते ॥ नैनादृष्टादिके शीतोस्थापितेन ततिरोधनास्यदे
मर्थः ॥३॥ परस्तस्य कामो न जायत इत्यत्र दृष्टान्तमाहनेति वाहरूपाणामयम्फलस्थाद्यपरिमाणस्य चके
नतिष्ठतोनेनस्मरश्मिग्रहणानेननवनह्मथदाभावात् ॥ भद्त्योरसो विषयलाभो मनो न विपते न

श्वविदित्वा मत्कर्षेण वेदितान् भ्रतेरत्नमानानि रोधं तेवमामाण्यं तत्त्वतः इति वेदिता ननु नास्तिक्यमेतद्द्रष्टुः
नवृत्ति वलेनैव वेदप्रामाण्यवादिनां तेषां निरसनीयत्वादिति नायं दोषः इत्यत आह ॥ संसर्गमीदिति वचो नेष्टुसा
धुषु पिहितमदेववक्ता नष्टमिति नः ॥ आक्रोशापरूपवाकू अभिवक्ताप्रतिकूलवक्ता ब्राह्मणेषु वेदवाक्येषु
विचार्यमाणेषु ॥४८॥ नास्तिकः वेदप्रामाण्यनिरतः सर्वशंकी सर्वतोदोषाद्दिसङ्गाते पिशाचावान सम्भा

हे तु यावदात्मवदिना वक्तासंसमस्तदेनमनः ॥ आक्रोशवादीवनावक्रस्य पञ्चेष्ववैद्विजानन ॥४८॥
नास्तिकः सर्वशोकाच मूर्खः पण्डितमानिकः ॥ न सेयं फलनिर्ह्रतिः शृगालत्वंसमाद्विज ॥४९॥
अभिजातं तथा तस्माद्देहात्रयाणं तेरपि ॥ यद्यहं मानुषो योनिं शृगालः मानुयां पुनः ॥५०॥ सं
तुष्टः प्रमतस्सु यज्ञदानतपोरतिः ॥ ज्ञेयं ज्ञाताभवेयं वै वर्ज्यं वर्जयिता तथा ॥५१॥ ततः स तु
निकश्यपः कामपश्यमुवाच ह ॥ अहो वतासि कुशलो बुद्धिमांश्चेति विस्मितः ॥५२॥ स मवैक्ष
तं विप्रो ज्ञानदीर्घेण चक्षुषा ददर्श चैनं देवानां देवमिन्द्रं शचीपतिम् ॥५३॥ ॥

वनादेन अहंवादेन चाभितः ॥ आत्मश्लाघमानोऽनवस्थितः इत्यर्थः कृतवन्मनादृश्येदमार्गत्वयास्या
न्यामीति भावः ॥४९॥ समनन्तरत्नयस्तत्रप्राथमिस्याह ॥ अपीति ततदीनयोनिदामापानन्तरं इ
ति शेषः ॥५१॥ स मवैक्षतेति दिव्यज्ञानवतो कायपादीनामपि देहाभिमानावेशादीदृशी बुद्धिर्भवे
ति ॥ किं न प्राकृतानामिति देहावेशो वश्यः इति भावः यथोक्तदेहावशान्नमायतीति ॥५२॥ ।

प्रवादेन केनचिन्नापहारिणा नातिभ्रंशकरेण ॥४१॥ मत्वा विवेकं चिन्तय स्फुटं वा ॥४४॥ विहाराय प्रयोजनवि-
षयत्नादिनाहर्न सुनक्षत्रेषु आदौ सार्द्धं श्लोकः ॥४५॥ आसुरेषु मूलाश्लेषादिषु ॥४६॥ पण्डितकः कुत्सितप-
ण्डितः । यतो हैतुकः अनारब्धहेत्वन्वात् ॥ अस्मादिभिर्हेतुभिराकाशादेरपि नित्यत्वस्य साधनपरः वेदनि-

न केनचित्प्रवादेन समर्थेनैवापहारिणा ॥ धर्मो यो तिष्ठति विप्रैषं नात्मानं त्यक्तुमर्हसि ॥४१॥ यदि
ब्राह्मण शृणोष्येतत् श्रद्धासि च मे वचः ॥ वेदोक्तस्यैव धर्मस्य फलं मुख्यमवाप्स्यसि ॥४२॥ स्वा-
ध्यायमग्निसंस्कारमप्रमत्तोऽनुपालय ॥ सत्यं दमं च दानं च स्पर्द्धिष्ठा मा च केनचित् ॥४३॥ ये के-
चन स्वध्ययनाः प्राप्ता यजनयाजनम् ॥ कथं ते चानुशोचेयुर्ध्यायेयुर्वाप्यशोभनम् ॥४४॥ इ-
च्छन्तस्ते विहाराय सुखं महदवाप्नुयुः ॥ उत जाताः सुनक्षत्रे सुतीर्थाः सुमुहूर्तजाः ॥४५॥
यज्ञदानप्रजेहायां यतन्ते शक्तिपूर्वकम् ॥ नक्षत्रेष्वासुरेष्वन्ये दुस्तीर्था दुर्मुहूर्तजाः ॥४६॥
संपतन्त्यासुरीं योनिं यज्ञप्रसववर्जिताम् ॥ अहमासं पण्डितको हैतुको वेदनिन्दकः ॥४७॥
आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् ॥४८॥

न्दकः अतो न्यदानेभिस्तितद नित्यत्वप्रतिपादकस्य वेदस्याप्रामाण्यकर्ता ॥ हेत्वा प्रमत्तेन मनुष्यप्रज्ञता
आन्वीक्षिता धर्मादिदर्शनेन तर्कयाघनमानेन तत्प्रधानामान्वीक्षिकीं तर्कविद्यां करणभूतां तच्चरण-
हिमणिनेपा स्तां निरर्थिकां तुच्छफलार्थं च तत्र यस्मात्यान्वीक्षिक्या आत्मभूषणमेव स्वतन्त्रस्य नित्यतां यानुपयो-

रुतेभ्यः मरणेभ्यः अमरुते मरणोनरं अविलेवेन पुनः पुनर्भिंपतइ । सर्वैः न खेनयोनेकतरे णवनं
तानोमानिवृत्सुष्यमाक्षवमाँनोति अन्ते ॥४॥ इत्वो अवाप्येनेम वेयेने पश्चिन्निति इत्वा वापोहत्व
तिगइःनेन निगइताः संतेनोनालिकाः राष्ट्रानइतीहनाआलादिमस्त्वनेभुगच्छेतितिगइेनइत्वना
सआलादीतीगोपेनम मशाना अस्त्येन मदुर्गेभ्यानवेनोस्पर्धः आलोडुष्णगजः ॥५॥ आनितेयंअतियदि
नेमिश्चाग्रहानादिआस्मवनाजितविनानामार्गदेवयानेइस्तरदिताणइत्वोपतत्तिनेननन्वनेस्थनदाना

26

दुर्मिलादेव दुर्भिलं लक्ष्यमानलक्षं शं भयादृवं ॥ रतेभ्यः अमरुते योनिर्दरिद्राः पापकारिणः ॥३॥ उत्त
मा उत्तमे योनि स्वर्गास्त्वर्गे तत्सोऽनुरवं ॥ अहं धान्ये स्वधना आः शुभकारिणः ॥४॥ आलंकेजरदुर्गे
षु सर्वं चोरभयेषु च ॥ इत्वा वापेन गच्छन्ति तत्ता तिकांक्षि मतः परम् ॥५॥ प्रियदेवा नियेपाश्च व
धान्याः प्रियमाधवः ॥ तेभ्यमात्मवतो मार्गमास्थिताहस्तदहिताम् ॥६॥ पुलाका इव धान्येषु पु
त्तिका इव पक्षिषु ॥ नाहि धान्ये मनुष्याणां येषां धर्मो न कारणम् ॥७॥ सर्वांश्च मयि धावं तं वि
धानमनुधावति ॥ शेनेसदृशा ध्यानेन येन येन यथाकृतम् ॥८॥

कर्मेणादहितिणोअनुकूलं ॥८॥ पुलाकागतोष्मणामसिकस्थवत्रह्वीजभावाः पुत्तिधान्यमितियाव
त् ॥ पुत्तिकाः मशकाः कारणं स्वर्गादिहेतुः ॥७॥ शुभमस्ताहेतुरपियमेपुवचेतत्रमहतिरोपिपूर्वकमायने
तिकिंपुनरुपकारेणोम्याशङ्क्याहस्वर्णोक्तमिति ॥ विधानंप्राक्कर्मधावंतं यतमानं अनुधावतिफलमधाने
नअनुसरति अन्वयन्तमायातिरेकमाहशानेइतिस्पेनयेनयथाकृतंतेनतेमतिनथामाक्रमेफलदमपालरव

हरिवाहने इंद्रे ॥ ५४ ॥ शृगालकाश्यपसंवादः समाप्तः ॥ आजगरव्रतलाभेऽपि मोक्षे च देहाद्वेषानिवृत्तिद्वारेण
हेतुरित्युक्तं ॥ तत्र प्रसंगाद्धेतुः परिणामविशेषः स च दीर्घस्थितत्वभावकालक्रमेण भविष्यतीति द-
र्शनादेवेष्वेव मत्वा न शोकं नेशारणागतसंज्ञाणां तानाम प्रहिंसने ॥ बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमि-
त्यभिधीयते ॥ अग्निहोत्रं तपः शौचं वेदानां चानुशासनम् ॥ आतिथ्यं वैश्वदेवं च इष्टमित्यभिधी-

ततः संपूजयामास काश्यपो हरिवाहने ॥ अनुज्ञातस्तेनाथ
प्रविवेशात्मनालयम् ॥ ५५ ॥ इति महाभारते मोक्षधर्मे शृगालकाश्य-
पसंवादः समाप्तः ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तप्तं
तपस्तथैव च ॥ गुरूणां चापि शुश्रूषा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उ-
वाच ॥ आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः ॥ स्वकर्म कलुषं कृत्वा
कृच्छ्रे लोके विधीयते ॥ २ ॥

यते दत्तेष्टं गृहस्थस्य धर्मः तपो वनस्थस्य गुरु- शुश्रूषा ब्रह्मचारिणः यदि द-
त्तादिकं सुभोग्यादन्नाद्यारा कालान्तरीयफलादनुभवति तर्हि मे मह्यमनुक्रमेण ब्रूहि ॥ नो चे-
त्स्वभाव एव कारणमस्त्यर्थः ॥ १ ॥ स्वभावादेव सर्वेषां भौतिकानामनुगृत्यति रागो एव कर्तृपदमिति मत्वा प्र-
णोदेवगुणेन कर्मणा भवति पापः पापेन बुद्धिः कर्मानुसारिणीति श्रुतिस्मृतिसिद्धकर्मणः सद्भावमप्या-
हैतन्माह आत्मनेति आत्मना बुद्ध्या अनर्थैः कामक्रोधादिभिर्युक्तेन कृच्छ्रे दुःखे नरकादौ विधीयते ।

समन्त्रेन जलेन स्निग्धैः संयुक्तं मलेनेति शेषः संसिद्धमिति पाठे स्वेदेन मलिनं कर्मणा ज्ञात्वा लनेन उपवासैः
विषयत्यागैः अनन्तकं सुखं मोक्षः ॥२७॥ मनोरथाः ज्ञानलाभविषयाः ॥२८॥ आमन्त्रानानकाये श्लाले
गच्छेतिविंतनन स्पमाणाः श्लोकान्तमस्यैव समवतीर्य तत्र इति तन्नविदः प्राणादीनामलयस्य शृङ्खमस्य
त्मन्येव स्थापनात् आत्मानं दृष्ट्वा योगधर्ममाश्रयेनाह शकुनानामिति ज्ञानविदां ब्रह्मविदां गतिः पन्थाः

सममन्त्रमयन्तो न संपश्यत्कुत्सितवारिणा ॥ उपवासैः
अनशनान्तैर्दीर्घैः स्वरवमनेन तं ॥२७॥ दीर्घकालेन तपसा
सेवितेन न नयोवने ॥ धर्मं निर्धूतपापानां संपश्यते मनो
रथाः ॥२८॥ शकुनानामिवाकाशे मत्स्यानामिव वोदके ॥
पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः ॥२९॥ अलमन्यै
रुपालंभैः कीर्तितैश्च व्यतिक्रमैः ॥ पेशलं चानुरूपं च कर्त
व्यं हितमात्मनः ॥३०॥ इति मोक्षधर्मे अष्टमः ॥८॥

व्रजेश्वेत्यर्थः ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः ॥२९॥ उपालंभैः आक्षेपवाक्यैः व्यतिक्रमैः अपराधैः अलं इत्यर्थः प
श्यन्ने पेशलं कोमलं प्रत्यक्षं यथा स्यात्तथा सत्कर्मभिः सहात्मनो दयान्तो धीप्रज्ञास्त्रदेतीति भावः ॥३०॥

27

कर्म प्राचीनं छायेवानुविधीयते पुरुषेण स्वस्यानुरूपं क्रियते अनादौ संसारे अनेनात्मना सतामसतां वा कर्मणां अहंपूर्वमहंपूर्वमिति स्पर्द्धया स्वस्वफलदानाय प्रगुणप्रगुणितानां यदेव कर्म प्रविकलः पुरुषकारेणानुरक्षितानि तदेव प्रभवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ येनेति ॥ भुङ्क्ते इति वर्तमानात् छे लट् प्रयोगेन पौर्वदेहिकभोगो पूर्वमात्कर्मणः

उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति । करोति कुर्वतः कर्म छायेवानुविधीयते ॥ २१ ॥ येन येन यथा यद्यत्पुरा कर्म समाहितं । तत्तदेव नरो भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ॥ २२ ॥ स्वकर्मफलनिक्षेपं विधानपरिरक्षितं । भूतग्राममिमं कालः समन्तात्परिकर्षति ॥ २३ ॥ अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च । स्वकालं नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुराकृतं ॥ २४ ॥ संमानश्चावमानश्च लाभालाभौ क्षयोदयौ । प्रवृत्ता विनिवर्तन्ते विधानान्ते पुनः पुनः ॥ २५ ॥ आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखं । गर्भशय्यामुपादाय भुज्यते पौर्वदेहिकं ॥ २६ ॥ बालो युवा च वृद्धश्च यत्करोति शुभाशुभं । तस्यां तस्यामवस्थायां तत्फलं प्रतिपद्यते ॥ २७ ॥ यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरं । तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ २८ ॥

प्राबल्येन त्वापुष्पितकभोगार्थं यो यत्नो दृष्टहेतो विधिप्रतिषेधशास्त्राणां न स्यात् चानर्थक्यापत्तेरित्यर्थः ॥ नित्यश्चपरिहार्यो ॥ २२ ॥ स्वकर्मणः फलं स्वर्गपश्वादिकं तदेव निक्षेपवत्पण विधानेन कर्मजन्यादृष्टेन रक्षितं तत्कर्मणः कर्मभूतं भूतग्राममिमं कालः समन्तात्कर्षति ॥ २३ ॥

जीवः कीदृश इति जीवतत्त्वप्रश्नः ये मृताः मृताः क्व यांति स्थानेलोपे न इति मृतस्याः क्व स्थानप्रश्नः

कीदृशो जीवतां जीवः क्व वा गच्छंति ये मृताः ॥ अस्माल्लोकादिमं लोकं सर्वं
शंसतु नो भवान् ॥ ५ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ भृ
गुणाभिहितं श्रेष्ठं भरद्वाजाय पृच्छते ॥ ६ ॥ कैलासशिखरे दृष्ट्वा दीप्यमानम
हौजसं ॥ भृगुं महर्षिमासीनं भरद्वाजोन्वपृच्छत ॥ ७ ॥ सागरः सगगनः
सशैलः सबलाहकः ॥ सभूमिः साग्निपवनो लोकोयं केन निर्मितः ॥ ८
कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः ॥ शौचाशौचं कथं तेषां धर्मा
धर्मविधिः कथं ॥ ९ ॥ कीदृशो जीवतां जीवः क्व वा गच्छंति ये मृताः ॥ परं
लोकमिमं चापि सर्वं शंसतु नो भवान् ॥ १० ॥ एवं स भगवान् पृष्टो भरद्वा
जेन संशयं ॥ ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मसंकाशः सर्वं तस्मै ततोब्रवीत् ॥ ११ ॥

अस्माल्लोकात् ॥ इमं लोकं मृताः अमुं लोकं सर्वं च पूर्वं पृष्टैनः अस्मभ्यं भवान् कथयतु ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवमनुपस्थितार्थैः क्रमात् आशां जित्वा सर्वं स्थितेरेव च यस्ति निग्रहो निरीहो हि साक्षस्य आत्मनो गंभीरो हि निस्साध्यत्वतः प्रत्यवायनाम् तीव्रस्यविघापिकारी निवृत्तिः तत्र भेदाभावः तत्तत्र भेदे पैरात्मनेव वस्तु वितेयथा जगारेनव स्थितस्त्वं तेन भेदस्यारस्थितेनेन आकाशस्येव नित्यत्वाद्विभुत्वादात्मनः कालतो देशतस्तु परिच्छेदाभावः परेषांसमतः अस्माकं त्वात्मनि त्रिविधभेदरूपो वस्तुपरिच्छेदोऽपि नास्ति यथा परेषां आत्मानं तस्य दृश्यत्वा देरात्मगतत्वं तु आद्विगुणात्माच सृष्टं तेन आत्मनि सजातीयभेदरूपो वस्तुपरिच्छेदोऽपि न तथास्माकं मित्यत्वैकरसैपना द्वितीयत्वं सर्ववस्तु निर्दिष्टं न यामृगालीयेन द्वितीयस्यापि रसः छेदनं वियते

अतः सृष्टिमिदं विश्वं जगत्स्थावरजंगमम्। प्रलये च कमभ्येति तन्नो ब्रूहि पितामह ॥१॥ ससागरः सगगनः सशैलः सबलाहकः। सभूमिः साग्निपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः ॥२॥ कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः। शौचाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मविधिः कथम् ॥३॥

दृश्यते ॥ तत्र पातंजलीयस्य यत्रातिनन्ततो भयमिति आत्मातिविक्तस्य द्वितीयविरस्यादिवदत्वं नास्यमुक्तानेत्वेकाहं नमः ॥ तथाशङ्का नामिवावरो मत्स्यानामिव चोदकेऽपदंयथान्तरंगतत्था ज्ञानविरंगतिविनिग्रह्य विनश्रेयेव भवतीति च यतिपादितं । तत्र विकारिकारणाभावाञ्जगजन्माद्यसंभवमत्वानः सृष्टेजगतद्वितिकालाद्रक्षेशादितिमितमस्नः कमभ्येतीतिरूपादानमस्नः तत्रैवेकार्थस्य निर्यमानेति ॥१॥२॥ कथं तेनभूतानि कारणमस्नः कथमितिसृष्टिप्रकारप्रश्नः विभक्तयो विभागाः ॥३॥

म. भा. मो. ३०

महान्तमपि अहंकारं हिरण्यगर्भमसृजत् स चाहंकारो भगवानाकाशं शब्दतन्मात्रमसृजत् आकाशादभवद्वारी
त्यादिपाठक्रमो न विवक्षितः किंत्वाकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति श्रौत एव ज्ञेयः तत्र
कार्याद्विशेषैः स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं गंधतन्मात्रं च सृष्टं पंचीकृतं भूतजातमसृजत् ॥१६॥ ततस्तेजोमयं लि
गशरीरं तत्परलोकगमनार्हं स्थूलभूतानि पंचीकृतानि तत्र देहमयं पद्मं स्याद्यत्पदनामधेयं पद्मं वा सृ
जत लिंगदेहं वेदमयो वेदप्रणो निधिर्विज्ञानैश्वर्यादीनां ॥१७॥ ख्यातः सोऽहमस्मीत्यहंकृतोऽहंनामाभव

महान्तमसृजोऽहंकारं स चापि भगवानथ ॥ आकाशइति विख्यातं सर्वभूतधरः प्रभुः ॥१५॥
आकाशादभवद्वारि सलिलादग्निमारुतौ ॥ अग्निमारुतसंयोगात्ततः समभवन्मही ॥१६॥
ततस्तेजोमयं दिव्यं पद्मं सृष्टं स्वयंभुवा ॥ तस्मात्पद्मात्समभवद्ब्रह्मा वेदमयो निधिः ॥१७॥
अहंकार इति ख्यातः सर्वभूतात्मभूतकृत् ॥ ब्रह्मा वै स महातेजा य एते पंच धातवः ॥१८॥
शैलास्तस्यास्थिसंज्ञास्तु मेदो मांसं च मेदिनी ॥ समुद्रास्तस्य रुधिरमाकाशमुदरं तथा ॥१९॥
पवनश्चैव निश्वासस्तेजोऽग्निर्निम्नगाः शिराः ॥ अग्नीषोमौ तु चन्द्रार्कौ नयने तस्य विश्रुते ॥२०॥

दित्यादिश्रुतेरित्यर्थः सर्वभूतानि स्थूलवियदादीनि तदात्मा तच्छरीरः स चासौ भूतकृच्चेति विग्रहः भूतात्म
स्रष्टाहेति समासः एते पंच आकाशादयो धातवो धारणकर्माणः स एव ब्रह्मा ॥१८॥ अस्थिसंज्ञाश्चतुष्पाद्व
द्रस्वेदो हि शिराः श्रोत्रे वाग्निर्मुखात् सुवेदा वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतानामन्त
रात्मा इति भगवतो वैश्वरूप्यमभिप्रायदिक्कोऽत्र निम्नगाः पद्मदत्यनिशैला इत्यादि पंचभिः ॥१९॥ अग्नीषोमावेव चन्द्रा

२९

शां
३०

र्वो लक्ष्मीदेतसिद्धये तस्य जगतः प्रभोः पादनखं नेमतिपादयिष्यन् अभूतो पि मतोः स्यात मनः प्रजाप
तिमस्तनमस्यापतिः सज्ञा यस्य जनन द्वार हे मनसे चपरमश्रुति हितेषादि है किं चेति श्रु तिमनसरञ्जनरसाह
स्मानसहइति सत्वा सत्वा भ्यो निर्वर्तन् मया का द्रष्टा नान्मन इत्य त्रनवचिप्यति वैव विशिष्टमानसो नामनगः
नोमलकारणं सर्वं श्रुतिस्ट तिप्रसिद्धं अनादिनिधने आदिनिधने जन्मलयस्थाने नहीनः तन्का रणास्व
असतोः स्यानस्या निर्वचनो यस्य तत्रूपेण सत्वानन्द हृदस्यस्य चस्त्र हृदये गतः तेषमनन्तपादानन्वात् अमेयः भे

॥ ...नामाय नाभिधानस्य हृदयस्यात्मनः ॥ अनन्तस्याप्रमेयस्य महतो परतस्य च ।
एवं भूतः सर्वदेवः पुरुषं चास्ट नोहि था ॥ ११ ॥ मानसो नाम यः एषो विष्णुतो वै महर्षिभिः ॥ अनादि
निधनो देव लक्षाभे घो जरामरः ॥ १२ ॥ अव्यक्त इति विख्यातः शाश्वतो ऽव्यात सो ऽव्ययः ॥ यतः स
र्वाणि भूतानि जायन्ते चाभ्रियन्ति च ॥ सो ऽसृजन्प्रथमं देवो महान्तन्नामनामतः ॥ १३ ॥

नमनर्हः एकत्वादजरामरइति यस्त्रात्मा एव न पाप्मा विजरो मृत्युर्विशोको विजिघत्सोः पिपासः सत्य
कामः सत्यसंकल्प इति श्रुतसुनानां गुणानां मृष्टः ॥ १२ ॥ अव्यक्तो ग्राह्य इति लक्षणा पाहि जन्म हानितन्मु
क्तानन्ववपास्तुतः स देवनृपः अव्यक्त इति संज्ञा मात्रं योगिनां प्रमत्तत्वात ॥ अमहात्मस्य प्रकाशत्वाद व्यक्तः स
र्वाणि जन्मवेति भूतानि आकाशादीनि जायन्ते विदन्ति चयत्रैवं भवन्ति सर्वाणि निविशे वणा दस्यास्य तं
नाः नजायन्ते इति दर्शित ॥ १३ ॥ सः दृष्टा सि त्रेनरा काशः आकाशाद्धै नामनूपयो निवेदने स्यादिस्थानि
आकाश इति व्याख्यातः सत्त्मदानेन मनहि जीवे देहः एणगभों बुद्धि चाहजदि वियोजना ॥ १४ ॥

एवं तत्तद्गुणपूर्वेभ्यस्तद्गुणविशिष्टेभ्यः श्रावंवर्णलोपः । भगवल्लिङ्गैर्लोके विनिर्णेयः । तित्र्यतः प्रमाणतो ज्ञानेन स्वमा
ह ॥ पृथ्व्यंतेन दृ ॥२८॥ एवमंते पुनः पुनर्जलं पुनराकाशं पुनर्जलमित्येवं रूपमेव सलिलस्य सलिलान्तस्य
स्य भगवतश्चातं पद्यमाम ॥ नतु तल्लोकाकाशमालायाः स्थं । तां येभ्य इत्यत्र पक्षे च तृतीया ॥३१॥ अग्नीति व
र्णेरूपेनचस्पर्शस्यापूपलत्वेण पद्यान्नूपस्पर्शरहितेनभोऽदृष्टेऽशनः कालतस्त्वाऽतेनतद्दृष्टद्यापित

नृपरिष्टोपरिष्टात्प्रत्यलिङ्गैः स्वरूपमभोः । निरुद्धमेदाकाशमप्रमेयं स्वैरेवपि ॥२८॥ पृथिव्यां तु
समुद्रस्तु सम्यद्द्वीनेनमः स्मृतः । तमसाँ ते जलं प्राहुर्जलस्यांते ऽग्निरेव च ॥२९॥ तस्यांते ऽग्नेः स
लजलान्ते पवनाधिपः । तदन्ते पुनराकाशमाकाशान्ते पुनर्जलं ॥३०॥ एवमन्ते भगवतः प्र
माणं सलिलस्य च । अग्निमारुतनोभ्योऽदृज्ञेयं देवतेरपि ॥३१॥ अग्निमारुततोयानां वं
र्णाकृतिर्जलस्य च । आकाशस्य स्पर्शाद्ये तेषां नृपंतेन न च दर्शनात् ॥३२॥ पठंति चैव मन्नयः
शास्त्रेषु विविधेषु च । त्रैलोक्यसागरे चैव प्रमाणं विहितं यथा ॥३३॥ तमः ॥ ॥

याचलत्वणभेदाभावात् । आकाशादननिरिक्ता अपितु केवलं अतत्वदर्शनाद्देवत्वाकाशस्थ
गिवास्येन द्वितीय एव इव तत् ॥ एवमाकाशादयोऽपि पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्स्वकारणाद्भिन्नासन्तो
मानसमात्रे भवंतीत्यर्थः ॥३२॥ कथं तर्हि वेदज्योतिर्विषयोरागेणकाः त्रैलोक्याद्यैः प्रमाणं यथा विहि
तं पंचाशत्कोटियोजनविस्तारायामादिरूपं उपपादयंतीत्याशंक्य नपठंतीति ॥ ३३ ॥

सर्वभूतानामात्मभूतो हंकारः तस्य ॥२२॥ भूतमवाप्य भूतोत्पत्ते येस्यत्वा हंकारस्योत्पत्तिसंबंधः यतो विश्वं सम
भवत् ॥ पश्चात्तया दृष्टः सत्तनुभिर्मुक्तमिति शेषः ॥२३॥ अतः सूक्ष्मिद्विश्वमित्यसमस्थानं रश्मेव ईशा
प्रविशद्रूपेण मन्निविष्टमस्तीत्युक्तं तत्रैकदेशेन इतकान्तेन नायः प्रस्थाने सोऽवानापतेः निष्कलत्वं
श्रुतिवाकोपः तास्यः कार्यस्य परिच्छिन्नत्वेन व्याप्तत्वात्तत्स्वरूपो पिपरिच्छेदापत्तिस्तत्स्थानात्म श्रुतिव्याको

नमस्तेऽर्द्धशिरस्त्वमसि दिविः पादौ भुजाः दिशाः ॥ कुक्षिर्ज्ञेयो मूर्तिर्वा स्मामि हि इरणिन संप्रय ॥२१॥
एवं भगवान्विश्वरूपेण तत्तु निविष्ट नः ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य कुक्षिर्योऽतनात्मसि ॥२२॥ अहंकारस्य
यः स्रष्टा सर्वभूतमनायैव ॥ यतः समभवद्विश्वं दृष्टोऽहं यदि दृष्टवा ॥२३॥ ... वागगनस्पर्शि
शौ चैव भूतलस्थानिलस्थया ॥ कान्तिरुपरिमा ... ॥२४॥ ... ॥ ऊर्ध्वेन
मेतदाकाशसिद्धं देवनमेविते ॥ ... यस्मात्तो नाधिगम्यते ॥२५॥ ऊर्ध्वगतेरथस्ता
न्नु चक्राद्विपीन हृतः ॥ न च देवास्त्वयं दीना भास्करा भाग्निवचे स. ॥२६॥ ते चाप्यंते न पश्यंति नभसंभ
यितो जनः ॥ दुर्गमत्वादनेनत्वाद्रिति मे विद्धि मानव ॥२७॥

ए इति शंकते गगनस्येति ॥२४॥ कार्यस्थानेषं कारणानेष्या योपपादयन्नन्तकाशं कोपविद्र इति ऊर्ध्वेनेनमेतदिति
आश्रयावन्तर्दयाम्भेवनाति ॥२५॥ गतेः सूर्यरश्मिगतेरपि ऊर्ध्व अधस्ताच्चेचक्रादिभ्यो नहृश्यते मध्यमपारमाण
यो स्नरोरनेनाकाशाश्रयोगात् ... भास्करा भाग्निवचं स इति संपितेव ॥२६॥ ते पिस्यं
दिशानेत ऊर्ध्व अनेनमेवाकाशं पश्यंति न तु परिच्छिन्ने ॥ इति मे मद्वचनाद्विद्धि ॥२७॥ रामायनमः

वतन्मे स्वमेव महत्तत्त्वात्मना मन्त्राणः पांकते पुष्करादिति॥३८॥ परिहरति॥ मानसस्येति यथा बीजादं
कुरः तनूजाता वा पितुः स्य पद्मपत्रवतस्यैक्य रजवंतरो न्यादेन समम यौफलेन्वेनकुबीजगर्भं नरुबीजाद
प्यपितृ पानिमत॥ एवं मानसात्प्रादेशात् जाताया पिसत्त्वविराजो न सत्त्वविराडुनरं स्वकं शक्तितः
वतन्मंदखेन हान्त्वा मानसस्य पद्मत्वंरमिव्यक्तोः तः सप्तद्वसत्त्वविराडात्मका स्पद्यात्॥ तयापिनद्मिः
युक्ता भिन्नायेणा पुष्करतो ब्रह्मा भवत्वंताहिवपत्तमितर्थः॥३८॥ गगने ह्यार्ककाशात्प्रब्रह्मपद्मस्य

भरद्वाज उवाच॥ पुष्करं यदि कैलासं मनोऽत्र भवति पुष्करे॥ ब्रह्माणं पूर्वजं वाह भगवांस्तं देवं संशयमे
३८॥ भृगुरुवाच॥ मानसस्येह या मूर्तिर्ब्रह्मत्वं समुपागता॥ तस्यासनविधानार्थं पृथिवी पद्मम
च्यते॥३९॥ कर्णिका तस्य पद्मस्य मेरुर्गगनमुच्छ्रितः॥ तस्य मध्ये स्थितो लोकान्सृजते ज
गतः प्रभुः॥४०॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे भृगुभरद्वाजसंवादे॥ ॥ भरद्वाज उवाच॥ प्र
जाविसर्गं विविधं कथं स सृजते प्रभुः॥ मेरुमध्ये स्थितो ब्रह्मा तद्ब्रूहि द्विजसत्तम॥१॥

ध्येन स्यापि मध्ये स्थितो मेरुः तस्य मध्ये अधिष्ठितः कर्णिका मितिपदयोजना॥ एतेन दहरे पुंडरीके
वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतर आकाश इत्यादिश्रुतेः अस्मिन्यावापृथिवी अंतरेव समाहिते इत्यादिश्रुतेरर्थः
संगृहीतः॥४०॥ भृगुभरद्वाजसंवादेन वमः॥ ॥ प्रजा विविधाः जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः ता
सां विविधं सर्गं मेरुमध्ये स्थितिन स्वस्य वहितत्वम् उक्तं मनानां तत्सर्गो यथा यथा स्वस्वबीजा
न्यस्वाद्दृष्टवशाद्भवतेन तत् कथं तस्य स्पष्टत्वमित्याशयः॥१॥ ॥१॥

32
३२

इत्यपि निरूपणायेति वक्ष्यति चतुर्थी व्यसमासे हीनं अरूपत्वान् अगम्यत्वाच्च आकाशादिवद्विद्यमानेनकार
णानेमात्मार्थो नेत्यसिद्धिः ॥२४॥ सिद्धान्ता मितिनिरातिरोगमनमार्गो आकाशः सोपि चेत्परिमितः स्यात्तद्दृष्टान्तमात्र
परमात्मनो मानसाख्यस्य आत्मनेत्यागतमौपचारिकं स्यात्तद्वत् शक्तेः अनन्तेः अरीतिवेद पौरुषस्य गादिति साढ
मात्रः ॥२५॥ दिव्ययाप्तमानेयतः रूपं विश्वरूपं तदपि दूरसते स्मृतिमलयो लीयते वर्द्धते च जाग्रत्स्वप्नयोः प्रति
नर्हि आदौ वर्तते च यत्रास्ति वर्तमानेपि तत्रैव तिस्मायेन सर्गकाले अमनः जगतः स्वरूपं तद्धि धोपि व्यस्य भावं

अरूपायत्वगम्याय त्वः प्रमाणानुवादरेन ॥ सिद्धान्तो देवतानां च यथा सा परिमितागतिः ॥२४॥ न
दौ गणमनेतस्य नामानेतेनिविश्व जे ॥ नामधेयानुरूपस्य मानस्य महात्मनः ॥२५॥ यदा तदि
दं यद्रूपं दृश्यते वर्द्धते पुनः ॥ कोन्यस्तद्धेतुं प्राक्तोपोपि स्यात्तद्विधोपरः ॥२६॥ ततः तुष्टः
तः स्पष्टः सर्वज्ञो मन्यते मात्मभूः ॥ ब्रह्माधर्ममयः पूर्वः प्रजापतिरनन्तमः ॥२७॥ तस्य

तोपिकोन्योवेदितुं शक्तः न कश्चित् न हि मन्दमतीविनो यन्मात्रस्य शौर्यं कश्चिद्वेत्ति मद्तीति भावः तत्र स
मितबोधयानुगत्नो पोद्योको यो तकोन्समामनेनिमपरा स्वाप्यनितदेन वाक्यं वेनोमयिः स्वाद्यौपेतिवत्तः स
र्वः रूपैः सत्वापेन श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सत्वाप्येति मनः सर्वैः ध्यानैः सत्वाप्येति च दृश्यपदात् प्रवृत्ताने एतत्स्मादात्मनः
सर्वे प्राणाः यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवाः देवेभ्यो लोका इति तद्याख्या नास्तोन विधे तमावोत्तमावादि
त्मनन्ततिमगावद्रूपं दिशाजगतः सत्वात्तद्रूपत्वसिद्धेः ॥२७॥ ततः स्पष्टः स्पष्टमेव अरूपत्वात् ब्रह्माचतुर्

एवं संदेहे सति ध्यानयोग एव शरणीकरणीय इत्याख्यापिकामुखेनाह॥ तेतिष्ठन्निति ध्यानम-
ध्यायं समास्थिति मुमत्याहृदयपुंडरीके आलंब्य आलंबनीकृत्य मौनं ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधरूपं
योगमास्थिताः संतः आतिष्ठन ॥७॥ अन्नातन्नपयपिते ध्यानयोगानुगतान्प्रपश्यन्देवान्पश्यामि किं

तेतिष्ठन्ध्यानमालंब्य मौनमास्था
यनिश्चलाः॥ सनकाद्याः पवनाहि
अनघपर्णाशनेहिजाः॥ ७॥ तेषां त्वं
मध्ये वाणी मध्ये प्रोत्रमागमत
हि व्यासस्वस्तीतत्र सेव भुवनमंग
लात ॥८॥

स्वगुणैर्निगदामिस्मत्वं भवगम्योपमर्थं इत्युक्ते॥ तथापि अन्नभवेभ्रांतत्वं शंकासंभवात् आ-
निरेव निष्कलं समाणानिमायायेनाहतेषामिति॥ तत्र हृदयपुंडरीके नभस्तलात ॥
हाहाकारपाख्यात॥ मायाविशिष्टात॥ ब्रह्मणः॥ ८॥

मानसः तत्र स्वयंभूर्मानसो मानसएव मनसा संकल्पेन प्रजाः सर्गे सृजन् संकल्पाद्देवास्पितरः सम्भूतिः श्रू-
तीति श्रुतेः सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यादि श्रुतेश्च ननस्वीजसा त्रिधाप्येतास्संकल्पैकसाधनत्वात् ॥२॥
यज्ञेनैतेन जलेन ॥२ वारुणं वरुणदेवतासंबंधात् ॥ आप्यमित्यर्थः रसेति मत्स्यकच्छपादि विग्रहवतः
आप्यत्वहेतुः आपस्तसमिरेयतः आपः संभवन्ती भावेष्विथ आदित्यं ... नृत्यदृर्थः सरस्वाः सोमनः
समहत्यनसाएष्विथभवदितिश्रुतेः ॥४॥ एतदपि नितिकयमिति भौतिकस्य ... आविचनं त्वस्याधिक

श्रीगुरुरुवाच ॥ प्रजापतिः सर्गविधिं मानसो मनसासृजत् ॥ संरक्षणार्थं प्रजानां सृष्टं सप्तमं ततो
जले ॥५॥ ब्रह्माणः सर्वभूतानां वरुणेनैव वशता ॥ परिमितकास्तु न यथैततेनेदं सर्वं मानो ॥३॥
थिवीपर्वतानामेव यावद्व्याप्तिं तत्स्थेपरे ॥ सर्वत्रद्वारुणं ज्ञेयमापस्तल्लोभिरेपुनः ॥४॥ श्रीब्रह्मोवाच
कथं सलिलसम्भूतं कथंवै वा महेतो ॥ कथं वा मेदिनीसृष्टा सप्तमे सागरो महान् ॥५॥ श्रीगुरु-
वाच ॥ प्रश्नत्रयकस्यैतत्तवब्रह्मधीणां समागमे ॥ लोकसंभवसंदेहः समत्यज्ञो महात्मनो ॥६॥

प्रहृतानां च प्रागेव सृष्टत्वात् तत्सलिलादि सृष्टत्वातिरिक्तात्तेपादि प्राप्य ॥५॥ प्रश्नत्रयकस्ये ब्रह्म
लोके कल्पादावित्यर्थः ॥ लोकानां संभवत्रयमित्युक्तविषये संदेहः ॥ तथाहि कालः स्वभावो नियत्-
निर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यमिति श्रुत्येवानेकपक्षोपन्यासात् तत्र काल इति ज्योतिर्विदः
काः स्वभाव इति वोद्धाः लोकायतिकाः यच्च नियतिरदृष्टं कारणं कर्मेति मीमांसकाः यदृच्छेति श्रा
द्धताः ॥ भूतानीति नास्तिकादयः ॥ योनिर्जगत्कारणं पुरुष इत्यौपनिषदाः ॥६॥ ॥ ३३ रामः

वि

म.भा.
मो.
३५

मानसम्भवतो द्युतिर्देवगणस्य ॥२७॥ ननु चेतन्मे खे न मनसा सृष्टाः पंचधातवः आकाशाद्यः स्वाकाशा
दिवदानवाः सनं कथं वायुर्लोकानामाकरकाशस्य पपद्यते ॥ यान् ब्रह्मास्य सृजन् नैपते कथमिमं शि

33

ततः सलिलमुत्पन्नं तमसीवापरं तमः ॥ तस्माच्च सलिलोत्पीडादुदतिष्ठत मारुतः ॥१०
यथा भाजनमच्छिद्रं निःशब्दमिव लक्ष्यते ॥ तच्चाम्भसा पूर्यमाणं सशब्दं कुरुतेऽनिलः ॥११
तथा सलिलसंरुद्धे नभसोऽन्ते निरन्तरे ॥ भित्त्वार्णवतलं वायुः समुत्पतति घोषवान् ॥१२
स एष चरते वायुरर्णवोत्पीडसंभवः ॥ आकाशस्थानमासाद्य प्रशान्तिं नाधिगच्छति ॥१३
तस्मिन्वाय्वम्बुसंघर्षे दीप्ततेजा महाबलः ॥ प्रादुर्भूतो ह्यूर्ध्वशिखः कृत्वा निस्तिमिरं नभः ॥
१४ ॥ अग्निः पवनसंयुक्तः खं समाक्षिपते जलं ॥ सोऽग्निर्मारुतसंयोगाद्घनत्वमुपपद्यते ॥१५
तस्याकाशे निपततः स्नेहस्तिष्ठति योऽपरः ॥ स संघातत्वमापन्नो भूमित्वमनुगच्छति ॥१६
रसानां सर्वगन्धानां स्नेहानां प्राणिनां तथा ॥ भूमिर्योनिरिह ज्ञेया यस्याः सर्वं प्रसूयते ॥१७
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे भृगुभरद्वाजसंवादे द्विकाशीतितमोऽध्यायः ॥ १७ ॥ भरद्वा
ज उवाच ॥ य एते धातवः पंच ब्रह्मा यानसृजत्पुरा ॥ आवृता यैरिमे लोका महाभूताभिसंज्ञि
तैः ॥१॥

मेणा संवेधमाणते के ये महाभूतसंज्ञाः ये स्वलोकास्माहता अस्मि योजना ॥ १ ॥ रामायनमः ॥ ३५

सरस्वतीमेवाह घटेति हार्दाकाशोगतःकायुनास्थूलदेहासंगेनचित्तधारयति । यथा कंजलश्यामलेनन
मसाध्याममचलमनेनमघाद्भ्राकाशंपश्यतितद्वन्मनः क्रमेणकालिमानेजहत् अवशयापार्थ्यनीहा
रच्छेपेणतनोधमरूपेणावभातितन्मनः किंचिन्मसोपनमेसुधिरमनेनमाकाशंपश्यतिसततस्थानम्भ्या
तेदृढभग्नाजलेसरतितद्वज्जलेतणेनतमेवाकाशंपूरयति । तद्यथाघटेजलेनापूर्णमाणेशब्दोवायु
स्याभिव्यज्यतेनस्थैवनतत्रशब्दवायव्याविर्भवतः तद्वत्तयोर्जलवायोरदर्शनाद्दिवसपर्षातेजउभय
नेतेनचहार्दाकाशेनिस्तिमिरीकृतेनावायुनासहक्षंयोगमेत्यसलिलमाकाशेसमुच्छ्रितनाजलपव
नसंपर्कादात्मायनीनिश्चितेसोयंतयोर्गसंज्ञानः पृथिवीनामभवतिएवंभूतानिसदृष्ट्वाभोनिकायेवि

घटास्थितमिताकाशमस्नेनमचलोपमम् ।
नष्टेचेद्घटेपवनेमस्तनाभिसंवभौ ॥ ४९ ॥

सज्जनेषुनस्थनतस्वेभूपसंहृत्यकेवलचिन्मात्रेणैवरूपेणनिरुह्मस्वंहृतिस्मिलेतितियोगिनाम
नुभवक्रमः तदुपक्रमंएवदेशेनस्थितिरत्नवदतिनोहारध्मार्कोनिलानलानांखद्योतविद्युत्स्फ
टिकशशीनाम् । एतानिरूपाणिपुरःसराणिब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणियोगे ॥ इति ॥ सएवायमनोऽस्मिति
क्रमोत्रघटाग्निमितमाकाशमित्यादिनाश्लोकेनवर्णेनमतिपादितः अत्रत्यो जनापिहृतमायाक
थ्यघनत्वमपपयतइत्यतआह तन्मे नेपटेसमनन्यधीतस्मिन्नाकृतयुनेमोच्याकाशमध्येभ्रमति ॥
हेतुःयोजलेततत्संघातत्वमितिस्पष्टंएवमानसस्फुटेहिमान्प्रवक्तव्यमान्याद्समदादीनां
मपीयंस्फुटिःसमवक्त्रानेशैवेनध्यायतामर्थंभ्रमतएवहिनीयथायैवदमाप्रसतेयोगमंसंगद्ध

म॰ भा॰
मो॰
३५

ननु मूर्त्तानां प्रमेयत्वेऽपि न चेतनत्वमित्यत्र हेतुः स्पर्शादिमत्त्वेऽपि गन्धाद्यभावेनानिन्द्रियत्वान्न तत्र भौति
कत्वमिति न त्रस्यस्य भव्यत्वमपीष्टं तदाहिद्विविधमिति पञ्चमूर्त्तानां भौतिकत्वे निरस्ते निपञ्चविंशिमादिना
द्दृष्टुः आधभावादायभावमाह ॥ अनूष्मणामिति ॥८॥ अप्रमेयत्वात् अप्रमीयमाणत्वात् भौतिकं भौ

भरद्वाज उवाच ॥ पञ्चभिर्यदि भूतैस्तु युक्ताः स्थावरजङ्गमाः ॥ स्थावराणां न दृश्यन्ते शरीरे पञ्च
धातवः ६ अनूष्मणामचेष्टानां घनानां चैव तत्त्वतः ॥ वृक्षाणां नोपलभ्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः
७ न शृण्वन्ति न पश्यन्ति न गन्धरसवेदिनः ॥ न च स्पर्शं विजानन्ति ते कथं पाञ्चभौतिकाः ॥८॥ अद्र
वत्वादनग्नित्वादभूमित्वादवायुतः ॥ आकाशस्याप्रमेयत्वाद्वृक्षाणां नास्ति भौतिकं ॥९॥ भृ
गुरुवाच ॥ घनानामपि वृक्षाणामाकाशोऽस्ति न संशयः ॥ तेषां पुष्पफलव्यक्तिर्नित्यमुप
लभ्यते ॥१०॥ ऊष्मतो म्लायते पर्णं त्वक्फलं पुष्पमेव च ॥ म्लायते शीर्यते चापि स्पर्शस्तेनात्र
विद्यते ॥११॥ वाय्वग्न्यशनिनिर्घोषैः फलं पुष्पं विशीर्यते ॥ श्रोत्रेण गृह्यते शब्दस्तस्माच्छृण्वं
ति पादपाः ॥१२॥ वल्ली वेष्टयते वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति ॥ न ह्यदृष्टेश्च मार्गोऽस्ति तस्मात्पश्यन्ति पा
दपाः ॥१३॥ पुण्यापुण्यैस्तथा गन्धैर्धूपैश्च विविधैरपि ॥ अरोगाः पुष्पिताः सन्ति तस्माज्जिघ्रन्ति
पादपाः ॥१४॥

तिकत्वं वृक्षाणामभौतिकत्वान्निरिन्द्रियत्वादिकं परिहरन्नचेतनत्वमुपपादयति ॥ घनानामित्यादि
रिभिन्नेत्यर्थः १ शीर्यतइत्यनेन वज्रमणेरपि मन्तुणशोषिणतस्पर्शान् ॥ शीर्यते माणस्येतनत्वं
व्याख्याते एवं एकदेशोकपादिदर्शनान्मोरिव भूमेरपि चेतनत्वं द्रष्टव्यम् ॥१४॥ १५॥

३५

35

तथा च स्थूलसूक्ष्माणां जरायुजादीनां चैवं प्रत्येकं मानसानि यद्भूतानि संति स्वमेन दृष्टानि तत्र अव्यक्तस्थूल
सूक्ष्माणामेव पंचानां महाभूतत्वेनाख्यातिः सूक्ष्माणां भूतानां महाभूतत्वमतः सर्वेषां मानसत्वाविशेषात्
प्रातिभासिकत्वेन तद्भूतत्वेऽपि सूक्ष्माणां न महाभूतत्वेन प्रख्यातिः प्रातिभासिकत्वाव्यावहारिकत्वयोर्वैधर्म्यतः
प्रपंचयोर्भेदः पृथगुक्तः इतिश्चादेस्सर्वमिमाय ॥ अमितानन्तमेत्र महत्त्वानां तत्त्वावधानत्वात्स्यान्महामितत्वा
मितित्वमितिनेयुत्पमितत्वादिप्रसर्वेः ॥ अतः संभवे योनितनोर्देहे भेदाभेदानीत्यर्थः तत्रस्थानेनेनोत्पन्नतत्त्वे

यदंशस्तत्स्वरूपाणि भूतानां सम महामति ॥ पंचानामेव भूतत्वेन येन मनुष्य पद्यते ॥ ५३ ॥
॥ अमितानां महाशब्दो यानि भूतानि संभवे ॥ ततस्तेषां महाभूतशब्दो यन्नुपपद्यते ॥ ५४ ॥ आका
शो वायुः समाकाशात्स्पर्शाग्निः सलिलं द्रवः ॥ पृथिवी चात्र संघातः शरीरं पांचभौतिकं ॥ ५५ ॥ इ
त्येतैः पंचभिर्भूतैर्युक्तं स्थावरजंगमं ॥ श्रोत्रं घ्राणं रसः स्पर्शो दृष्टिश्चेंद्रियसंज्ञिता ॥ ५६ ॥

इत्यत्र प्रातिभासिकव्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्महाभूतसंज्ञयोर्भेदः स्मर्यते ॥ आकाशमात्रे आसं
प्रदर्शनत्वमितत्वमेवाह वेदैति तेजस्तथैव शरीरे वक्त्वो लोहितादिः संघातः कठिनांशः
स्यादि ॥ ५५ ॥ श्रोत्रे स्वं घ्राणे पृथ्वी रसो रसने हि येन जलं स्पर्शः ॥ स्पर्शने हि येन त्वक् वायुः दृष्टिश्चक्षुरिंद्रि
येतेजः श्रोत्रादीनां व्योमादिगुणानां शब्दादीनां प्रतिग्राहकत्वात् व्योमात्मकत्वमाकाशादीनां व्योमात्म
त्वोपपादनं इत्येतन्मिश्रार्थम् ॥ तथा चायं प्रयोगः श्रोत्रमात्रात्मसमानजातीयो ग्राह्यग्राहकत्वात् ॥ श्रा
त्रश्रोत्रादिवदिति ॥ तथा च मानस्त्रेतनाभिः भावत्वेन प्रमेयत्वापि तथात्वमिमहेतुसिद्धिः ॥ ५७ ॥

भूमिः भूम्याधाराणां रूपवत् अस्मृः तैरस्पर्शेन वायुना वह्निना वायुना ॥ २६ ॥ आकाशेन श्रोत्ररूपेण शब्दगुणो वेत्ति स्पर्शादि इन्द्रियग्राह्यगंधाधिकरणं गंधेन्द्रियाणि करणत्वात् तन्मात्रत्वात् विस्तरेण अभिहितान् गुणान्निदान ॥ २७ ॥ इष्टः कस्तूरिकादौ अनिष्टः पापादौ मधुरः शतपत्र्यादौ कटुः मरिचादौ निर्हारी सर्वगंधाभि

भवेद्गंधगुणस्त्वेतैरसंख्याताः शरीरवान् ॥ ज्योतिर्मावत्तथा रूपं स्पर्शो वेत्ति च वायुना ॥ २६ ॥ गंधः स्पर्शो रसो रूपं शब्दश्चात्र गुणाः स्मृताः ॥ तन्मात्रा पंचवक्ष्यामि विज्ञानामिहितान्गुणान् ॥ २७ ॥ इष्टश्चानिष्टगंधश्च मधुरः कटुरेव च ॥ निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च ॥ २८ ॥ एवं नवविधो ज्ञेयः पार्थिवो गंधविस्तरः ॥ ज्योतिः पश्यति वत्तभां स्पर्शं वेत्ति च वायुना ॥ २९ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापि गुणाः स्मृताः ॥ रसज्ञानं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ ३० ॥ रसो बहुविधः प्रोक्तः ऋषिभिः प्रथितात्मभिः ॥ मधुरो लवणस्तिक्तः कषायोम्लः कटुस्तथा ॥ ३१ ॥ एष षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ॥ ३२ ॥ ज्योतिः पश्यति रूपाणि रूपं च बहुधा स्मृतं ॥ ह्रस्वो दीर्घस्तथा स्थूलश्चतुरस्रोऽणुवृत्तवान् ॥ ३३ ॥

भवको हिंग्वादौ संहितः अनेकद्रव्यकल्कगतः स्निग्धः नवमल्लिकादौ ॥ रूक्षः सर्षपतैलादौ विशदः शाल्यन्नादौ ॥ २८ ॥ पार्थिवः पृथिव्याश्रितो गुणः ज्योतिः पृथिव्यादिरूपं वायुना त्वगिन्द्रियेण ॥ २९ ॥ गुणाः प्रधानभूताः एवं जलादावप्येकैकोऽन्यः इतरेतरप्रधाना इति द्रष्टव्यं ॥ ३० ॥ कषायः बिभीतकफलादौ ॥ ३१ ॥

35

नालेन नलिकया पतेन तीरिपायिमः पादादेरपि चेतननलं व्याख्यातं ॥१७॥ तेन देवाजरत्वं तिजरस्तत
२० शारीरिणः अनंगेनो शिलेजः क्रोधश्च तत्त्वं प्रज्ञानरञ्जुपञ्चभिः पंचाग्नेयाः ॥२१॥ श्रोत्रमिन्द्रियं आ

पादैः सलिलपानाद्वा आधीनो वापि दर्शनात् ॥ व्याधिभ्रान्तिश्रितत्वाद्वा विद्यते रसनं द्रुमे ॥१५॥ वक्रे
णोत्पलनालेन यथोर्ध्वं जलमाददेत् ॥ तथा पवनसंयुक्तः पादैः पिबति पादपः ॥१६॥ सुखदुः
खयोश्च ग्रहणाच्छिन्नस्य च विरोहणात् ॥ जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते ॥१७॥ तेन त
ज्जलमादत्तं जरयत्यग्निमारुतौ ॥ आहारपरिणामाच्च स्नेहो वृद्धिश्च जायते ॥१८॥ जंगमानां च स
र्वेषां शरीरे पंच धातवः ॥ प्रत्येकशः प्रभिद्यन्ते यैः शरीरं विचेष्टते ॥१९॥ त्वक्मांसं तथास्थीनि
मज्जा स्नायुश्च पंचमम् ॥ इत्येतदिह संघातं शरीरे पृथिवीमयम् ॥२०॥ तेजोऽग्निस्तथा क्रोधश्च
क्षुरूष्मा तथैव च ॥ अग्निर्जरयते यच्च पंचाग्नेयाः शरीरिणः ॥२१॥ श्रोत्रं घ्राणं तथास्यं च हृदयं
कोष्ठमेव च ॥ आकाशात्प्राणिनामेते शरीरे पंच धातवः ॥२२॥ श्लेष्मा पित्तमथ स्वेदो वसा शो
णितमेव च ॥ इत्यापः पंचधा देहे भवंति प्राणिनां सदा ॥२३॥ प्राणात्प्रणीयते प्राणी व्यानाद्व्या
यच्छते तथा ॥ गच्छत्यपानोऽधश्चैव समानो हृद्यवस्थितः ॥२४॥ उदानादुच्छ्वसिति च प्रति
भेदाच्च भाषते ॥ इत्येते वायवः पंच चेष्टयंतीह देहिनम् ॥२५॥

णां नासा रंध्रे कोष्ठं अन्नादिस्थाने ॥२३॥ प्राणात्प्राणमाश्रित्य प्रणीयते गमनादिकार्यं ने ॥ व्यायच्छ
ते बलसाध्यं उद्यमं करोति ॥२४॥ प्रतिभेदात् उरः कंठ शिरः स्थानभेदात् ॥२५॥ ॥ ॥ रामः

म॰भा॰
मो॰
३२

ऐश्वर्येण व्याप्य तेन स्थितोऽपि परस्तादित्यभिप्रायते ॥४०॥ एतेषां षड्जादीनां । एवमिति बहुविधः ष-
ड्जादिभेदेन तारमन्द्रादिभेदेन च वायुगुणैः खरमृदुस्पर्शैः अयमर्थः विवक्षुप्रयत्नाभिहतः कोष्ठाग्नि-
र्ज्वलन्वायुं प्रेरयति । स च प्रयत्नतारतम्येन हृदयकण्ठशिरोदेशे प्राप्य मन्द्रं मध्यमं तारं वा ध्वनिमुत्पादयन् ष-
ड्जादिदेशान्तिक्रामलादीनि स्थानानि प्राप्य तानि स्थानानि विभजन्वर्णान् ॥ मेदल्लादिभिर्ध्वनिधर्मैरनेकैर्जन्ता

एवमन्नविधः प्रोक्तो गुण आकाशसंभवः ॥ ऐश्वर्येण तु सर्वत्र
स्थितोऽपि परस्तादिह ॥४०॥ मृदङ्गभेरीशंखानां स्तनयित्नो रथस्य
च ॥ यः कश्चिच्छ्रूयते शब्दः प्राणिनोऽप्राणिनोऽपि वा ॥ एतेषामेव सर्वे
षां विषये समकीर्तितः ॥४१॥ एवं बहुविधाकारः शब्द आका
शसंभवः ॥ आकाशजं शब्दमाहुरेभिर्वायुगुणैः सह ॥४२॥ नाम-

36

न । प्रकारादीन् अभिव्यञ्जयेद्वेगवेन स्वाभाव्यादिति निर्गतो स्वनकर्णविवरमनुप्रविशतीति तेन च संस्कृ-
तेनान्तग्रन्थश्रोत्रेणैते शब्दमनुभवति स च संस्कारो मनस्तेजस्य वायुवीर्य वायुनाऽऽतुल्यत्वात् दूरतो-
वामानिमृत्स्नासमीपप्रवाभिस्यादिना मनि यानान्नैव वा गिरिहारादिगतेवायुनासमनिस्वानतः स्वतेनेन
द्विवांभवति न दन्तमारेणाशब्दस्वरेणः व्रातिपयत्नेनाप्यवधानेन वानुभवति सर्वो यत्नप्रवत्वानेवं वा द्विवो

॥४४॥ [illegible] ३२

शुक्लः काचकलादेः नीलो हरिणः मयूरपिच्छादेः कपिलो दधिनादयः स्पर्शभेदाश्रयेपि च तत्त्वापि नित्येनैव शब्द
यु नि रूपमध्ये पठिनान्तस्याद्विलोष्णपापाणयोः संयदेनत्राशान्नाशाभ्यां वालस्पर्शो मृदुत्वकठिनत्वे नि
श्चिनोति ॥ एवमन्यत्रापि ज्ञेयं ॥ ३४ ज्योतिरात्मको रूपाख्यो गुणः हो गुणो यस्मिन्निति द्विगुणः ॥ ३५ ॥ ३
स्पर्शी नो आतपतद्विनयोः ॥ स्पर्शरूपत्वेनैव कालभेदेन स्निग्धः पद्मादेः विशदः इन्नमवस्त्रादेः

शुक्लः कृष्णस्तथा रक्तो नीलः पीतो हरित्तथा ॥ कपिशश्चित्र इत्युक्ताः पिच्छिलो मृदुदारुणः
॥ एवं षोडश विस्तारो ज्योतीरूपगुणः स्मृतः ॥ शब्दस्पर्शौ च विज्ञेयौ द्विगुणो वायुरित्युत
॥ ३५ वायव्यमस्य गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च वक्ष्यामस्य तु ॥ उष्णः शीतः खरो मृदुः स्निग्धो विश
दः पिच्छिलः ॥ ३६ ॥ तथा खरो मृदुः श्लक्ष्णो लघुर्गुरुतरोपि च ॥ एवं द्वादशधा स्पर्शो वायव्यो गुणउ
क्तः ॥ ३ ॥ तथैव कणगुणमाकाशे शब्दरूपेव तन्मतं ॥ तस्माच्छब्दस्य वक्ष्यामि विस्तारं विविधात्मकं
॥ षड्जर्षभगान्धारो मध्यमो धैवतस्तथा ॥ एवमन्यापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादवान्
॥ ३९ ॥

३६ खरस्पर्शः पाषाणलादेः श्लक्ष्णः कंटकादेः लघुत्वगुरुत्वे तर्कमते पतनानुमेये ऋषिपोराणि
कमतेनत्वथायोपवनयायातमस्पर्शपरीतत्काः पाणिनाउतोल्यैव पालिकसपादपतिकयोः ॥ आ
पतनापतयोरपि प्रमाणानि निश्चिनोति ॥ गुरुतरत्वेन तरमस्यैन गुरुरपि आप्ति यते तेन द्वादशवि
धः एवमेकादशविधस्त्वपि पठंति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अग्रोतरं श्लोकमहं तिसंयाथे मनुसरन्नाह॥ कथमित्याशिङ्क्याह॥ शारीरस्तं तु केतिभानः॥ १४॥ नाहंमेत्स्मा
रंस्थितनन्तानश्रेष्ठन्तास्माहंहीनेद्विग्मन्मानेयाश्रिः विज्ञानात्माश्रितः नतु वायितोश्रामस्वतनुशारीरपरि
पालयन्तविज्ञानाति विन्नयाथ्य विज्ञानात्माशरीरेचेतयतीत्यर्थः प्राणानुपदूयाधिस्वनावभावविश्वामो
नीमर्थः॥ १४॥ स-विद्धिज्ञानप्राणानां सचानोजन्तुजीवः सर्वेषां भूतानां कार्यकारणरूपाणामात्मावेन
यितासनानन्तः पुरुषः परंब्रह्म वनपञ्चलिरस्तोपाधिः सन् सर्वोपाधिवेद्यपातो स्वनभूतानांसनयादि

भगवद्वाच॥ सायोगं तिमहं ब्रह्मनवधारिश्यामिनेनद्व॥ प्राणिनामतिलोदेहान्मयावे
हुपतेवलो॥ २॥ श्रितोमर्हीनमश्रिस्तशारीरश्रुरिपालयन॥ प्राणोमहंनिचाग्नेचवनेमा
नोतिवेष्टते॥ ३॥ सजेतः सर्वभूतात्मापुरुषः सनातनः॥ मनोबुद्धिरहंकारो भूतानि
विषयाश्च सः॥ ४॥ एवंत्रिरूहसर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते॥ इष्टेनतत्त्वमानेन सोगतिश्च
पाश्रितः॥ ५॥ चतिमलंगदेहेव पावके भवनुपाश्रितः॥ वरन्नं चतुरीषेवाप्यपानः परि
वर्तते॥ ६॥

रूपो भवति विषयप्रकाशादिः सपव॥ ४॥ एवमिति॥ सर्वत्रान्तर्वहिःस्थिते सर्वप्राणेनदेहलीदीपव
न्मध्यस्थेन आन्तरे विज्ञाने वा ह्यदेहेन्द्रियादिकं च चाल्यते इत्यर्थः इष्टतः जीवनत्वमात्मनेनतेरसमानेन
तत्त्वभावेनतोयाः॥ ५॥ समानवायुनेप्रातः पावकजाठरमाश्रितः सन्तु बहिरन्तने सयाशयेग्रदचतुरीषा
णस्वेवत्वोस्तो इष्टव्रुग्न्माणाति आश्रितो भवति जाठरस्य समानोऽश्रितपानादिके पाचयित्वा स्वस्य
नेनयतीत्यर्थः॥ ६॥ स्वशरीरेचेति पाठेनुमन्नशाट्टेमे चतुरीषमन्यपलतलीयम॥ ६॥ ६॥ ६॥

एवं वाच्याभिधानतादात्म्यात् इत्येषां दिग्भ्रान्तोपि मंदादिभेदानानुःश्रुतेन दिङ्मूढे अध्याहृते वीणागणोःस्थितौ श्रोत
यते शब्दं जानाति । नवेति वा शब्दविषमस्थिते भिन्नाद्विना मतिवान नवाभिभवान् । न च एभिर्वीणागुणो सहसैन
चेतयते इत्यध्याहृत्य योज्य विषमागते रितिपाठोपि स एवार्थः । विषमागतो रितिर्गोडपावल्लमामादिकः तेष्व
शाब्दाभिव्यक्ति मत्तः स्त्रोभिन्न कालत्वान् भवान् मध्वीवीतनरंगन्यायेन शब्दसंततिरूपयतेन श्रोत्र एव शब्दो
गृह्यत इति तत्सौवकादिकेष्ववर्षदंति भेरीशब्दो मया श्रुतः स एवायं समायकाः स भेदमभिज्ञा बाधकं म
न्येति नापि श्रोत्रे स्या इत्यलं हि द्वौ स एवालोचयन्न ते शब्दाः स्मादृक्काः धातवो देहारंभकास्तु गादयः धातुः

अध्याहृते श्रोत्र यते न वेत्ति विषमस्थिते ॥ आप्यायंते च ते नित्यं धातवस्तैस्तु
धातुभिः ॥४३॥ आपोग्निर्मारुतस्वैव नित्यं जाग्रति देहिषु मलमेते शारी
रस्याप्यायनानि दर्शितानां ॥४४॥ भूमिमहाभारते मोक्षधर्मे ॥ ॥अ २ हा
न २ वाच ॥ पार्थिवे धातुमासाद्य शारीरोग्निः कथं प्रभो अवकाशविशेषेण
कथं वर्तयते निलः ॥१॥

भिःप्राणैर्हि येः आप्याय्यंते आदितआरभ्य सर्वशोने ॥ अत्र तु स्वस्य पीयपणेन ॥४५॥ पतदेवाह ॥ आपइति ।
एतेऽस्वादयः शरीरस्य मलवत्थ्राणान्याप्याय्यमः कर्णादेन संयोगे हि माणोलेख्यइति श्रोत्र शरीरेनि
व्यर्यते अत्र व्याप्यानो न तिष्ठित मपि रेतो व्यर्थं भवति ॥४६॥ ॥दशम॥ पार्थिवशरीरे द्रियादीनां भौतिकत्वमुक्तं वि
शानप्राणयो रपि ज्ञानक्रियाशक्तिमतोः भौतिकत्वं विशामनो व्याप्तिरिक्त्वोपपादनायाह पार्थिवमित्यादिः
दिनाध्यायेन अग्निः तेजः पार्थिवं पृथिवीवायुस्यात् । पाचभौतिकं देहमासाद्य शारीरः शारीराभिमानीप
काशात्मा विज्ञानधातुः कथं केन प्रकारेण भवेत् तथानिलो वायुः सोपिपार्थिवे धातुमासाद्य वर्तते ।

म॰ भा॰ मो॰ ३२

ते: स्थानाभिः सर्वेष्वंगेषु प्राणानां सन्निपातानां तस्मात् वा त्रिगुणो जठरवह्निः स्पिसन्निपातः संगमो भवति तत्रानुभवे प्रमाणमाणपतिरुक्ष्माचेति ॥ १२ ॥ प्राणो श्रोः परस्परो हृदीपकत्वमाहाग्नीति अग्नेर्वेगेन वह्नः अग्निवेगवह्नः प्राणः एवं प्राणो ह्यग्निवेगहेतुरित्याह ॥ गुदान्तः कुम्भाद्विनाड्हेवलोके ग्निवेगाद्वायुवह्निः वायुवेगाच्चाग्निवृद्धिरिति ॥ तत्र यावत्प्राणरोधः तावज्जाठरमथनिति तने प्राणरोदस्मदति भावः ॥ १३ ॥ जाठरनिरोधेन सर्वेषामिंद्रियाणां निरोधो भवतीत्याशयेनाह ॥ पक्वेति पक्वाशयः पक्वस्थाने आमाशयः अ

प्राणानां सन्निपातानां सन्निपातः प्रजायते ॥ ऊष्मा वा योऽग्निरिति ज्ञेयो यो वै पचति देहिनाम् ॥ १२
अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ॥ मरुद्वैमामश्च पुनः सम्ज्वलति पावकं ॥ १३ ॥ पक्वाशयस्त्वधोनाभ्या मध्ये आमाशये स्थितः ॥ नाभिमध्ये शरीरस्य सर्वे प्राणाश्च संस्थिताः १४
संस्थिता हृदयान्तस्थै निर्गच्छंत्यूर्ध्वमधस्तथा ॥ वहन्त्यन्नरसान्नाडीषु दशप्राणप्रचोदिताः ॥ १५
एष मार्गो हि योगानां येन गच्छन्ति तत्पदं ॥ जितक्लमा समाधीराः सर्वं त्याज्यमात्मानमारचयन् १६

38

पक्वाशयस्थाने नाभिमध्ये इति तस्माज्जाठरे सर्वे प्राणाः सर्वाणींद्रियाणि ॥ १४ ॥ सर्वे रसान् हृदयान्तः स्थेभ्यो दशभिः प्राणैः प्रेरिताः ते च प्राणा इमे पंच नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनंजयाश्च पंच एष आस्याद्विपागुपर्यंतो योगानां योगिनां मार्गः किमनेन तिर्यगायितेन तत्र आह ॥ येनेति ॥ केन गच्छन्ति ये ब्रह्म निष्प्रपंचयानाः आस सहस्रारे प्राप्य तत्र आत्मानं आरचयन्न ॥ आहितवंतः ॥ १६ ॥

३५

कर्म गमनादि प्रयत्नं स्पन्दनं बलं भारोद्वहनादौ सामर्थ्यं विदुषः सकाशात् श्रुत्वेति शेषः ॥ ८ ॥ ध-
नुष्विति धातुषु त्वगादिषु विततो व्याप्तोऽग्निर्जाठरः रसादीन् वर्तयन् परिणामयन् रसानन्नादीन् धातूं-
स्त्वगादीन् दोषान् पित्तादीन् ॥ ९ ॥ कथं वर्तयतीत्यत आह ॥ अपानेति ॥ नाभेरधोऽपानः ऊर्ध्वं प्राणः तयोर्मध्ये
नाभौ प्राणापानाभ्यामधिष्ठः ॥ तेन रोगाः समानेन तज्ज्ञाः प्राणापानाभ्यां समाहितः सम्यग्दीपितः अधिष्ठानेनाभिमं

प्रयत्नं कर्मणि बलं य एकस्त्रिषु वर्तते ॥ उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ ७ ॥
संधिष्वपि च सर्वेषु संनिविष्टस्तथानिलः ॥ शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ ८ ॥
धातुष्वग्निस्तु विततः समानेन समीरितः ॥ रसान् धातूंश्च दोषांश्च वर्तयन्नवतिष्ठते ॥ ९ ॥
अपानप्राणयोर्मध्ये प्राणापानसमाहितः ॥ समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक् पचति पावकः ॥ १० ॥
आस्यं हि पायुपर्यन्तमन्ते स्याद्गुदसंज्ञितं ॥ स्रोतस्तस्मात्प्रजायन्ते सर्वस्रोतांसि देहिनां ॥ ११ ॥

उक्तं समन्वितः समाश्रितः ॥ पचति ॥ अन्नादिकमिति शेषः यद्वा समन्वितः ॥ एकीभावेन युक्तः समा-
नेन तत्र गतस्त्वित्यर्थः ॥ अधिष्ठितं वा प्राणापानवायुभ्यां यत्र नेनेति जीवनमन्नमधिष्ठानं ॥ १० ॥ पक्वमन्नं कथं दे-
हं व्याप्नोतीत्यत आह ॥ आस्यमिति ॥ आस्यमारभ्य आस्यादीन्यपि पायुः पायुपर्यन्तं तन्न यावन्महन्नरं स्रो-
तः प्राणमवहत् प्राणमार्गः प्रसिद्धं तन्त्वान्ते गुदसंज्ञितं स्यात् ॥ तस्मान्महास्रोतसः अन्यानि सर्वाणि
स्रोतांसि प्राणमार्गाः ॥ नाडीसंज्ञानि शरीरे व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

म॰ भा॰
मो॰
५०

वायुमयो वायुरूपः ... वायुमंडलवत् वा न्यायेन च वातवायुनाम सदृशरूपः स्यादित्यर्थः ॥५॥ पंचा॰
पाषाणवद्दृढत्वे च फलेन तेसमक्तानि वृत्तये धनत्वमनातिनदृक्जीवः ॥ ज्ञानाज्ञानालोनालोकीति ज्ञानावरणी
यं स्वरूपं स्वेपणमसमत्वं दर्पणे मोहनीयं प्रयोजनं ज्ञानादर्पणिमनन्तमनन्तवृद्धिं नु रीयमिति पातिकमेवनु
रूपं स्वरूपं श्रेणिनसंयोगमायुष्कं नयोः कललावस्था ॥ गोत्रिके ॥ तस्मादार्कनामिकं ॥ नमो देहाकारपरिण
मो वेदनीयमित्यापातिकमंवत्त रूपं नेननत्वं नरूपत्वं पाथेद्रूपत्वेद्धिनिद्रिंगवरमत्तेन्द्रियादिहारस्यापेक्षा
दृष्टसंक्षेप इति ॥ यदि ज्ञानेन वायुप्रधानेन संज्ञानेन जीवस्य संश्लेषोऽस्ति तस्माद्वेगज्ञानादन्यो जीवत्वमिति॰
संज्ञानेन प्रणश्यति सममर्थो वेदापाणादिनाविमग्नकेन स्वभावत्वं नेतस्मादिति तैलभाजनमिव जीवोऽन्य

> यदि वायुमयो जीवः संश्लेषो यदि वायुना ॥ वायुमंडलवद्दृश्यो गच्छेत्सह मरुद्गणैः ॥६॥ संश्ले
> षो यदि वातेन यदि तस्मान्न प्रणश्यति ॥ महार्णवविमग्नत्वान्मग्नसलिलभाजने ॥७॥ रूपेवास
> लिलदृग्धात् प्रदीपे वाङ्कनाशने ॥ तेजसा विरूपनष्टेन यथा नष्टं प्रसीनया ॥८॥ पंचधारणके
> शक्तिं न शरीरे जीवितं कृतं ॥ तेषामप्यनयो भावाच्च तेषां नास्ति संशयः ॥९॥

रूपवत्स्यादित्यर्थः ॥ ॥ संश्लेषो जीवस्यनिपतमाशंकाहरूपेद्धि ॥ संज्ञाननाशेऽप्यस्यांतर्गतस्यजीवस्यरूप
नाशापवत्समुद्देनदीनामिवेत्यर्थः ॥ ॥ इत्याशंकापत्तिमाशंकाहरूपचेतिपंचधारणके पंचमिरेवधारणा पंचस्यपंच
साधारणाइत्यादयः प्राणः जीवितंजीवः संचारूढपुरुषवदितिविनिकृतः नकृतेस्त्रित्यर्थः नचदेवः तेषामि
ति श्रुतिरित्यस्त्रस्त्रावातेकदेशनाशेदृश्येनमेवैकदेशनाशेप्रस्वरूपे नचदृश्येनतस्मात्संज्ञानानेवजीव
लदृशानाशेननश्यतिमेवैकदेशनाशेमेवइत्यर्थः वतत्प्राणमभावेनास्तिसंशयः संग्रह इतिपावःस्वस्य ॥१०॥

३९

५०

अध्यायार्थमुपसंहरति ॥ एवमिति देहिनां सर्वेष्वाचारेषु बुद्धिमः कार्येन्द्रियनिर्वर्त्तकेषु विषयेषु प्राणादि-
षु निमित्तभूतेषु सम्यग्विहितः प्राणानिरोधरूपो योगः तस्मिन् अनुष्ठिते सति नित्यं स्वरूपे स्वस्मिन् ध्य-
ते सम्यक्कृतश्रवणपरिज्ञानितकालप्रयोगेन दीप्यते प्रकाशते मूर्धस्थलग्निर्विज्ञानस्वरूपो विवि-
क्षा यथा चिद्रूपः सत्त्वदिव्यो अवहरतः प्राणवायोरपि क्रतुतस्य ॥ अथ प्राणाग्निश्च तो वातः शरीरादे-
हस्य पतिर्जीवः अपारे तो क्षिशरीरे राणाप्रज्ञा निमाणा दिव्यरूपप्राणजाठरद्रूपप्राणचपाचयन्निन्वतिषु सा

एवं सर्वेषु विहितः प्राणापानेषु देहिनाम् ॥ तस्मिन्समिध्यते नित्यमग्निः स्थाल्यामिवाहितः ॥१२॥
इति महाभारते मोक्षधर्मेषु भृगुभारद्वाजसंवादे ॥१८३॥ भरद्वाज उवाच ॥ यदि प्राणायते वायुर्वायु-
रेव विचेष्टते ॥ श्वसित्याभाषते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥१॥ यद्यूष्मभाव आग्नेयो वह्निना
पच्यते यदि ॥ अग्निर्जरयते चैतत्तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥२॥ जन्तोः प्रमीयमाणस्य जीवो नैवोप-
लभ्यते ॥ वायुरेव जहात्येनमूष्मभावश्च नश्यति ॥३॥

ति । तेन प्राणविज्ञानयोर्निरोधे परं दृश्य-
ते तद्भेदे स्थितं ॥१२॥ पूर्वाध्याये ॥१२॥ यदि प्राणो नित्यं समिध्यत इति जीवस्यानौपाधिकं रूपं दर्शि-
तं तदसंगतं लोकायतमते स्थित्वा आक्षिपति यदीति प्राणायते ॥१॥ आग्नेयो ऽग्निगुणः ऊष्मभावश्चो-
ष्णवह्निना जाठरेणाग्निना पच्यते स्वर्णाग्निः पचति ॥२॥ इह प्राणाभावेऽपि न लोपः अग्निर्जाठर एव इतन्न
अन्नं ॥३॥ एवं निरस्य वस्तुतः सत्त्वकार्यलिंगवत् मतमान्निरस्य प्रत्यक्षमपि निरस्यन्तो जन्तोः देहं
द्विधा वह्निसंज्ञातस्य प्रमीयमाणस्य नस्यमानस्य नैवोपलभ्यते पलालस्य बहिर्गतो बीजमिव तस्माद्दा

शांतिपर्व मोक्ष ॥ ३ ॥

त्यद्रूपयतिनशक्यतेयति ॥ १ ॥ न दृश्यन्ते इन्द्रियैः सर्वैः ॥ अदर्शनमात्रं वस्तुनो नाशावधारणे ॥ इन्द्रियैः
नष्टात्मेरथविनाशायतेरित्यर्थः ॥ २ ॥ इन्द्रियाणि मायाकृतैः भेरिणि अनुपलब्धे हि यत्प्रायत्नित्यत्वाद्देहेरवि
नाशएवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ यत्नदेवदृश्यते न दृश्यते न स्यतोऽस्त्येव तत् ॥ ४ ॥ समिधाग्निवत् ॥ इन्द्रियैः न नाशिवस्तुत्वात्मा देहे न
शेषस्ति सो नाशो नोपलभ्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥ आशाशवत् सर्वे गतो नित्यस्य ज्योतिः अरणिस्थोऽग्निः नचन

[illegible]वाच ॥ न प्राणो यो विलीनः स्याद् न स्थूलो न च सूक्ष्मकः ॥ यावद्देहो न रंभाति शरीरे न विशीर्यते ॥ १ ॥
न शरीरं विना जीवः स्थास्यति च क्षणमात्रमपि ॥ समिधाग्निवद्दृश्यते यथाग्निर्दृश्यते तथा ॥ २ ॥
ब्रह्मोवाच ॥ अमेयं ध्यानध्यानस्य यद्विनाशो न विद्यते ॥ इन्धनस्योपयोगान्ते स चाग्निर्नोपल-
भ्यते ॥ ३ ॥ न श्रूयते नैव लज्जा नाभि यो न मन्त्रिमनिधने ॥ गतिर्यस्य प्रमाणं वा संस्थानं वा न
विद्यते ॥ ४ ॥ श्रीगरुड उवाच ॥ समिधामुपयोगान्ते यथाग्निर्नोपलभ्यते ॥ आकाशानुगतत्वाद्धि दुर्ग्रा-
ह्यो हि निराश्रयः ॥ ५ ॥ तथा शरीरसंत्यागे जीवो ह्याकाशवत्स्थितः ॥ न गृह्यते न सूक्ष्मत्वाद्यथा
ज्योतिर्न संशयः ॥ ६ ॥ प्राणान्धारयते ह्यग्निः स जीव उपधार्यतां ॥ वायुसंधारणाद्ग्निर्धियते

काल निग्रहात् ॥ ७ ॥

मासनेवाग्निर्मथनात् उत्पद्यते इति वाच्यं ॥ अत्राविशेषेण सर्वतः सर्वान्यनिग्रहे गात तस्माद्विलेपनैर्नतपिष्ठा
रणाद्वि ह्यग्निः सन्नेव यत्नेनाभिव्यज्यते नच प्ररोहात् दृश्यते सूक्ष्मत्वात् इत्यर्थः ॥ ६ ॥ प्राणानिति ॥ अग्निर्वि-
ज्ञाने मण्डनविज्ञानमयो जीवः वासनैव संधारणमवश्यानेच स्वनशक्तिअदर्शनेनगच्छतिइकासस्वा

कोऽस्माभेदानवाप्यादिनाकोऽपिविरोधात॥ पावर्गोविस्तारः उक्तः नतेमप्यं॥ १५॥ नस्मिन्निति संज्ञानाह
ति रिते धावनजीवनाय दर्शनान् संज्ञानएवजीवइत्यर्थः॥ १०॥ ततस्परलोकादिके नास्तीति दाना
दैर्वैयर्थ्यमित्याह एवेति २३ लीनमलः छिन्नोहतो यथापुनः परोहति एवं लीनकर्मा संज्ञानान

नप्ररोहत्यात्मा दानादापातव्यापुरुषकामनिग्रहात॥ नरायनेकोऽपि भेदान्समश्रियेरूपनिभोजनात॥ १६
व्यापि वर्णपरिक्षेपोऽस्मिन् हि नीचे वर्णी च्यते॥ पौरि तेमतेरेषां संज्ञानोपलिप्यते धा॥ १७॥ तस्मिन्
चन्नमापेन्नजीवः किमनु धावति॥ किं वेदयादिवा जीवः किं स्मरणोति शृवीति वा॥ १०॥ एषां गोः
परलोकसंस्थनारयिष्यति मामिति॥ यो दत्वा म्रियते जंतः सोगाः कं तारयिष्यति॥ १९॥ लोक्षशति
गर्हीताच दाना चैव समयेयदा॥ ३ देववितिलयंयांतिकृतस्तेषां समागमः॥ २२॥ विरोगेहपभूत
स्य मशीलाद्यामतिनस्यच॥ अश्लिनाचोपशुक्तस्यकृतः संजीवनेपुनः॥ २३॥ छिन्नस्यपरिवृत
स्यनमलंमतिरोहति॥ जीवानामप्यरोहति मतः कापुनरेष्यति॥ २४॥ चीनमात्रेपुरातस्य
दंतस्यरिवंततेते॥ मृतानृतः श्रणस्यंषतिबीजाद्दीजमवततेते॥ २५॥ ३ इति श्रांतो मोदे मे गुरुः ग्रम

कोपिपुनरहम्यस्यतेबीजमतादित्याशंकाह छिन्नस्येति॥ वृत्तमतेबीजमभजमुपतमूने नदेहम्लेक
मेवाच्य॥ २४॥ शरीरमलेनतुबीजमात्रेयमपूतरः स्वेरेनएवनतत्व इत्यक्तनमान मवर्ततेनेदहत्रपेणपरिः
णमेते॥ तथाचबीजहततदत रुवनतनष्टानांनाणएवइत रेषामपूर्ववइति तस्मात्रितंसमभिध्यतः स्मनुपप

मो.ध.
४२

उतरस्माद्‌नपंचेति यथा श्रोत्रादीनां घ्राणादिग्राहकत्वेन ग्राह्यसजातीयगुणाश्रयत्वेन आकाशादिरूप
त्वं एवं मनोपि सर्वगुणग्राहकत्वात्सर्वगुणाश्रयत्वेन पांचभौतिकं अनन्तत्वं किंचित मतेभ्यः स्वन
त्वान्तरं पंचसाधारणत्वात् अतः तत्र शरीरनिर्वाहकं किंतत् अंतरात्मेव शरीरस्थूलसूक्ष्मभेदेन हि वि
धं वदन्ते चालयति ॥ १५ ॥ इंद्रकं मनसोनवधानान्न शृणोति तत्राह पंचात्मके इति पंचभूतात्मके शरीरे

सर्वं पश्यति यद्दृष्टं मनोयुक्तेन चक्षुषा ॥ मनसि व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १६ ॥ न प
श्यति न चाघ्राति न शृणोति न भाषते ॥ न च स्पर्शरसौ वेत्ति निद्रावशगतः पुनः ॥ १७ ॥ हृष्यति
क्रुध्यते कोऽत्र शोचत्युद्विजते च कः ॥ इच्छति ध्यायति द्वेष्टि वाचमीरयते च कः ॥ १८ ॥ मनः दृ वा
त्वान् पंचसाधारणमत्र किं विच्छरीरमेवात्मा वृद्धतेनरात्मा ॥ सवेत्ति गंधांश्च रसान्स्पर्शान्नोश्च
स्पर्शांश्च रूपं च गुणांश्च ये न्ये ॥ १९ ॥ पंचात्मके पंचगुणप्रदर्शी स सर्वगात्रानुगतोन्तरात्मा
स वेत्ति दुःखानि सुखानि चात्र तद्धिप्रयोगान्नु न वेत्ति देहात् ॥ २० ॥

वगुणाः यस्मिन् तत्तथा मनः तस्य द्रष्टा मम मनः स्थितं मिमनु भवात्स एव मनो द्रष्टा स सर्वगात्रानुगतः अति
रेकमाह तद्धिप्रयोगात्स एवांतो मम माधौ वा देहः सत्यद्धि मनस्को न वेत्ति देहादेस्तु ततत्वे तु स्पादावपि वेदन
मपरिहार्यं स्यात् ततस्तच्चक्षुरादिवमनसोप्यनन्मीलना दर्शनेपि ततस्य करणत्वाच्चाहतिरित्यर्थः ॥ २० ॥ ४२

4.2

अथ नेतुयस्यान्ते ॥८॥ निराहीनः पवनः हृदयं जलभस्मात्वो ॥९॥ अमूर्तत्वं त्वमिदं यथा अनन्तेषामस्यभावा
वधारणं तु शाकं किं मन्नमसत्वस्य जीवस्येति भावः ॥१०॥ नत्वसत्वमसत्वमर्षितिनिश्चेतनमशक्तो निःस्पृह
वस्तुनो लक्षणाद्यभावादिति शब्दादेः यदीति ॥ शरीरे विभुशरीराकारपरिणामवन्तु संधाने ॥११॥ ये

तस्मिन्नपि शरीरान्तर्गतो देहमचेतनं ॥ पतितं योतिभिन्नं मयनेन तस्य हृदि स्थिति ॥१२॥ जंगमा
नां हि सर्वेषां स्थावराणां तथैव च ॥ आकाशपवनोन्मेति ज्योतिः सममनुगच्छति ॥ तेषां त्वपाणा
मेकत्वात्तद्धयं भस्मीभवति स्थिते ॥१३॥ पंचत्वं तत्र पवनं तथाग्निर्जलमारुतं ॥ अमूर्तत्वं यस्तं विजेया
मूर्तिमेव नः शरीरिणां ॥१४॥ मत्र स्थानं उदाच ॥ यद्यग्निर्मारुतो भूमिः खमापश्च शरीरिषु ॥ जीवः
किं लक्षणस्तत्र येन दावत्वमेन च ॥१५॥ पंचात्मके पंचरतौ पंचविज्ञानचेतने ॥ शरीरे प्राणि
नां जीवं वेत्तुमिच्छामि याहृशं ॥१६॥ मांसशोणितसंघाते मेदःस्नाय्वस्थिसंचये ॥ भिद्यमाने शरी
रे तु जीवो नैवोपलभ्यते ॥१७॥ यद्यजीवं शरीरं तु पंचभूतसमन्वितं ॥ शारीरे मानसे दुःखे
कस्तां वेदयते रुजं ॥१८॥ शृणोति कथितं जीवः कर्णाभ्यां न शृणोति तत् ॥ महर्षे मनसि व्यग्रे
तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥१९॥

देति पंचभूतात्मकं पंचविध परतो पंचविज्ञानानि ज्ञानकारणानि पंचे
न्द्रियाणि चक्षुरादीनि तस्मिन्संचरविज्ञानचेतने ॥१६॥ नैवोपलभ्यते देहेऽतुलवत् ॥१७॥ अजीवं चेतनारा
न्यत्वम् आत्माभावाच्छरीरमचेतनमित्यर्थः ॥१८॥ मानसे देहे हृदयं तावन्मनस्तेन न अस्मिन्व्यग्रे सति से
वोतनः सन्निकृष्टोऽपि शब्दादीन्न गृह्णातीति तत्र न पश्यत्यात्मा स्थितिमात्रात् चेतनः स्पृशतीति ॥१९॥

सचेतनं चेतनेन सहितं जीवगणं जीवसमूहं गोपकरणं देहेंद्रियमनांसि सजीवगणाः चेष्टंते तं च सर्वं सर्वात्मकं वृ
द्धसर्वं समामोपि न तेषामिसर्वेति निर्वचनात् चेष्टयते दारुपुत्रिकामिव सूत्रधारः कीदृशं सर्वं अतः परं संसारि
णां जीवानां [illegible] गारिणां ॥२८॥ एवं निरूप्य पुनः सत्वेनानो देवदेवदनो मनो देवरतं इत्यादि श्रवहारोदे
होप्यतिनाशमात्रपरं इत्यादनजीवोस्ति दृशादेहत्यादिनोप्येवं तापवेनत्वपार्थो रनाशेपवजीवस्य मरणमिहस्यते इत्यर्थः
जीवोपेनं वाचे किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते इति स्मृतेः ॥२७॥ गरुडः देहेंद्रियादिषु लीनः संलग्नः पतोः स्वा

सचेतनं देवगुणं वदंति सचेष्टते चेतनयतेव सर्वं ॥ अतः परं तेत्र विदो वदंति आवर्तयत्यो भवनानि सप्त २६
नं जीवनाशो भवतिहि देहभेदेभिच्छेदतदाहृस्तन इत्यवस्था ॥ जीवस्तु देहांतरितः प्रयाति दृशादेहं तातस्य
शरीरभेदः ॥२७॥ एवं सर्वं शुभनेष्ठ गरुडस्मरंति संतप्तः ॥ दृष्टपनेत्वप्रयात्यवस्थाः सतप्पातनमदंशि
मि ॥२८॥ तेम सर्वा पर रात्रेष्व पुज्जानः सततं बुध ॥ लक्ष्याहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि
२९ चित्तस्य हि प्रसादेन हित्वाकर्म शुभाशुभं ॥ प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानंत्यमश्नुते ॥३०

नेनाप्नुतः ॥ समाध्यस्य यात्स्यच्छ्य मस्टृशाया सत्वसमयावस्था अहं प्रसादसी नितवासकरणवृद्धिस्तस्या
दृष्टपनेत्रा वरकान्तानं नाशपूर्वकं देहादिभ्यो विविक्तः साक्षात्क्रियते ॥२८॥ दर्शनोपायमाहृतः
मिति ॥ युज्जानः समाधिमनुतिष्ठन् ॥ सततं दीर्घकालादरनैरंतर्येण विशुद्धात्मा विशुद्धचित्तः आ
त्मनि बुद्धौ आत्मानं पश्यंच ॥२९॥ प्रसादेन स्वैर्यसंरक्षणरूपा ॥ सुखेन स्वामिवेद्यानंत्यमोक्षम् ॥३०॥

यदा निर्गतप्रदीपे इव देहाग्रे शांते रूपादिके नोपलभ्यते । तदा न स्पृश्यते इंद्रियैर्देह एव न तु चेतनः स्पर्शैः २१ स्थूलदेहनाशमुक्तासूक्ष्मस्याविनाशमाह आपइति आपोमयं अवमयं अन्नापशब्देन सलोमानं से वालोमगुरश्ते नेतन्मयं सत्रात्मना शब्बाममित्यर्थः तस्मात देहनाशविआयएवम् तिरोहिते: तेजा स्तु आ त्मा विरूपः पुरुषः मानसः तदंतर्गते मनसि अभिव्यक्तः स एवोपाधियोगात् जीवः स एव ब्रह्मा सर्वलोक स्रष्टा सर्वलोकस्रष्टा जीवः सार्वज्ञ्यादिमत्वात् २२ स एवात्मा प्राकृतैः त्रिगुणात्मकसूक्ष्मस्थूलमहतादिकार्यैः

यदा न रूपेण न स्पर्शेनोपलभ्यते वा च कः ॥ तदा शान्ते शरीराग्नौ देहत्यागेन नश्यति ॥२१॥ आपोमयमिदं सर्वमापोमूर्तिः शरीरिणां ॥ तत्रात्मा मानसो ब्रह्मा सर्वभूतेषु लोककृत् ॥२२॥ आत्मानं तेजसा युक्तः संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ॥ तैरेव तु विनिर्मुक्तः परमात्मेत्युदाहृतः ॥२३॥ आत्मानं तं विजानीहि सर्वलोकहितात्मकं ॥ तस्मिन् यः संश्रितो देहे ह्यब्बिंदुरिव पुष्करे ॥२४॥ क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं लोकहितात्मकं ॥ तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि जीवगुणानिमान् ॥२५॥

गुणोः इंद्रियमनोभिः संयुक्तः सन्नतेजसः जीवः स उच्यते ॥ तैश्च मुक्तिः आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः इति एवमेव परमात्मेत्याहुर्न द्वैतेति ॥२३ तं परं सर्वलोकस्य हितं सुखं तदात्मकं अस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः तस्मिन् एवालके स्थूलसूक्ष्मरूपे २४ क्षेत्रज्ञं तमेव परमात्मानं त्वमर्थं तं परमात्मानं तदर्थं जानीहि ते क्षेत्रज्ञस्य लौकिकं स्वरूपमाह तम इति योगमावरणप्रवृत्तिप्रकाशधर्मिमानोभूते क्षेत्रज्ञः स परमात्मनेत्यर्थः ॥२५

भ॰ भा॰
मो॰
५५

वर्णान्सात्विकं संतमसे तामसं तामो घ्येवेति सत्वात्वादिसाम्यात् गुणबृहतो वर्णशब्देनोच्यते ॥४॥ सितः सत्व-
न्वगुणः प्रकाशात्मा शमदमादिस्वभावः लोहितः रजोगुणः प्रवृत्यात्मा शौर्यतेज आदिस्वभावः पी-
तकः रजस्तमोव्या... कृष्यादिनि हीनकर्मप्रवर्तकः असितः कृष्णः आवरणात्मा तमोगुणः स्वत-
प्रकाशमहति हीनः पावकः २ तत्परमप्रेषं इदमादिविपतिवर्णत्वात्वर्णाः सात्विकत्वादिः परिमि-

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम ॥ ये चान्ये भूतसंघानां वर्णास्तांश्चापि निर्ममे ॥४॥ ब्रा-
ह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणां तु लोहितः ॥ वैश्यानां पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ॥५
॥ भरद्वाज उवाच ॥ चातुर्वर्ण्यस्य वर्णेन यदि वर्णो विभिद्यते ॥ सर्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसंक-
रः ॥ कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिंता क्षुधा श्रमः ॥ सर्वेषां नः प्रभवति कस्माद्वर्णो विभिद्य-
ते ॥७॥ स्वेदमूत्रपुरीषाणि श्लेष्मा पित्तं सशोणितं ॥ तनुः क्षरति सर्वेषां कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥८
जंगमानामसंख्येयाः स्थावराणां च जातयः ॥ तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनिश्चयः ॥९
॥ भृगुरुवाच ॥ न विशेषोस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् ॥ ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां
गतं ॥१०॥

यते नच ब्रेति पोषः तमहेतुः सर्वेषामिति ॥६॥ तः अस्माकं ब्राह्मणानामपि कामक्रोधादि-
रजस्तमः कार्यं निग्रहाय प्रभवति समर्थं भवति अतः सत्वादिव्यभिचारात् न तन्मूलकत्वमप्यादि-
त्ववस्थमथं ॥७॥ जंगमानां पश्वादीनां तस्मात्सर्वेषामनुमानधर्मत्वात् पश्वादीनामिव मनुष्ये-
ष्वपि नजातिभेदनिश्चय अपि तु ॥९॥ ब्राह्मं ब्राह्मणजातिमत् तदहेतुः ब्रह्मणाः वर्णानां क्षत्रिया

43

भा॰ मोक्ष॰
५५

ऽतः स्पष्टमिदं विश्वमित्यादिपदद्वयस्य तात्पर्यमाह मानस इति । यः शरीरेषु जरायुजादिषु आनंदमय
नस्यात्रिमूर्तेः शिवः अग्निर्विश्वप्रकाशात्मा पुरुषो जीव इत्यभिधीयते लोकिकैः तस्मादेव मनः एतेः स
र्वं स्वगतं । एषा सर्वेषु तत्र मानात्मा स्थितेः सूतान् समुपस्थाय किं व्यवहारत इह मुखमेनेमाह अध्यात्मविनि
निश्चेयमिति । आत्मानमपि हि लक्ष्यत्वं नाविनिश्चयः ब्रह्मविद्या जन्मसाक्षात्कारेण परोक्षज्ञानादपि कोऽह
ब्रह्मास्मीति निश्चयो संदिग्धाविपर्यस्तज्ञाने तस्मिन्निति तत्र विदो समस्तमेषा इष्टि समस्तमयास्तीति ॥

मानसोऽस्मि शरीरेषु जीव इत्यभिधीयते ॥ सर्वं प्रजापते रेषा मन आध्यात्मविनिश्चये ॥ १२ ॥ इति श्री
तिएवं गीतायां तत्पर्वे पुष्पगुरुगस्त्रानावदि ॥ २४ ॥ भगवानुवाच ॥ अस्तन्त सगणेनेव पूर्वं ब्रह्म
प्रजापतीन ॥ आत्मनो जो भिन्नितहे नानास्त्राग्निसम प्रभान् ॥ १ ॥ ततः सत्यं च धर्मं च तपो ब्रह्म च
शाश्वतं ॥ आचारं चैव शौचं च स्वर्गायविदधे प्रभुः ॥ २ ॥ देवदानवगंधर्वाः देवास्तरमहोरगाः । य
क्षराक्षसनागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ॥ ३ ॥

देवेष्वपंजरवदस्मभ्या मातानिवेशेति निश्चितेति भावः ॥ १२ ॥ इति त्रयोदशः ॥ १३ ॥ अस्तजन्तयंस्त
एतानि भगवानोत्पन्योत्तरमुक्तात्कथं वर्णो विमुक्त इत्यस्योत्तरमाह । अस्तजदित्यादिना पूर्वं विनाश
सादेनजातं समस्तं ते इत्युक्तविनश्यमादर्श्य धर्मफलमतो धर्मनिष्पत्ति त्रायणान ब्रह्मनिष्ठ
नप्रजापतीन मरीच्यंगिरसादीन आत्मन स्तेजः सत्यसंकल्पत्वादिसामर्थ्येनं नितांतानं इत्यादिना
ब्रह्मणानि ॥ १ ॥ धर्मं यज्ञादिनयः तक्र्वाद्ध्ययनादिशास्त्रेनं ब्रह्मनिष्पो वेदः आचारस्नानादि शौचं प्रायं

म.भा.
मो.
५५

ब्राह्मणः ब्रह्मणो वेदविहितः ब्राह्मणः संस्कारो यासां ताः वेदोक्तसंस्कारवत्यः अपरे वाचीन्यस्वयः परैः प्राचीनैः सृज्यन्ते ॥१९॥ एवं भासां मीमांसकसंमतामनवस्थां निवारयति आदीति अनवस्थानाशाद्गीनामप्रवाप अपचन्द्रीनायनो मानसी रजस्तरगावस्तनो मायजन्यान हिरण्यगर्भो नरयामयवी पतेवाम्नन्दसनन्वात् धर्मतन्त्रयोगान्त्यानं तरेव परे अयने विलयस्यानेयस्याः सा तथा ॥२०॥ मुहूर्तः ॥४॥ ब्राह्मणः इत्येतैः क

प्रजाः ब्राह्मणसंस्काराः स्वकर्मकृतनिश्चयाः ॥ ऋषिभिः स्वेन तपसा सृज्यन्ते चापरे परैः ॥१९॥
आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्ममूलाक्षयाव्यया ॥ सा सृष्टिर्मानसी नाम धर्मतन्त्रपरायणा ॥२०॥ भो
ध मे शुभ्रगुह्र्..राजसेवादेः ॥२१॥ भरद्वाज उवाच ॥ ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तम ॥
वैश्यः शूद्रश्च विप्रर्षे तद्ब्रूहि वदतां वर ॥१॥ भृगुरुवाच ॥ जातकर्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः
शुचिः ॥ वेदाध्ययनसंपन्नः षट्सु कर्मस्ववस्थितः ॥२॥ शौचाचारस्थितः सम्यग्विघसाशी
गुरुप्रियः ॥ नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥३॥ सत्यं दानमथाद्रोह आनृशंस्यं त्रपा
घृणा ॥ तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥४॥

मेभिर्यस्मात् द्विजा वर्णान्तरं गता इत्युक्तं तत्प्रश्न
पूर्वकं विवृणोति ॥ ब्राह्मण इत्यादिना ॥१॥ जातकर्मादिभिः षोडश चत्वारि शान्ता ॥ यत्सैते हाव चत्वारि शान्ते
काशः सन्ति ब्राह्मणाः साधुस्यतो सन्तपनागच्छतीति स्मृतेः षट्कर्माणि संध्यास्नानं जपो होमो देवतानां च
पूजनं आतिथ्यं वैश्वदेवं च षट्कर्माणि दिने दिने इति ॥२॥ विघसं ब्राह्मणादिभुक्तशेषं ॥ न देवास्मानी
ति विघसाशी ॥३॥ अथ्याद्रोहोऽन्यत्र तपो ज्ञो धर्मस्यापि पाठः आनृशंस्यं नैष्ठुर्याभावः त्रपा लज्जा घृणा का

४४

रक्ता गाः रजोगुणमयाः ॥११॥ पीता द्विजस्तमोमयाः ॥१२॥ कृष्णाः केवलतमोमयाः ॥१३॥ व्यस्ताः एवं
कृता द्विजाः ब्राह्मणाः तेषां च तुर्णामपि वर्णानां ॥१४॥ चतुरः चत्वारः ब्राह्मी वेदमयी चतुर्णामपि
वर्णानां ब्राह्मणा एवं विहिता लोभदोषेणान्यज्ञानां तमोभावं गताः अब्राह्मणधिकारिणो वेदे

कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाः क्रोधनाः प्रियसाहसाः ॥ त्यक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः क्षत्रतां ग
ताः ॥११॥ गोभ्यो वृत्तिं समास्थाय पीताः कृष्युपजीविनः ॥ स्वधर्मान्नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां
गताः ॥१२॥ हिंसानृतप्रिया लुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः ॥ कृष्णाः शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शू
द्रतां गताः ॥१३॥ इत्येतैः कर्मभिर्व्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः ॥ धर्मो यज्ञक्रिया तेषां नित्यं न प्रतिषि
ध्यते ॥१४॥ इत्येते चतुरो वर्णा येषां ब्राह्मी सरस्वती ॥ विहिता ब्रह्मणा पूर्वं लोभात्त्वज्ञानतां गताः
॥१५॥ ब्राह्मणा ब्रह्मतन्त्रस्थास्तपस्तेषां न नश्यति ॥ ब्रह्म धारयतां नित्यं व्रतानि नियमांस्तथा ॥१६॥
ब्रह्म चैव परं सृष्टं ये न जानन्ति ते द्विजाः ॥ तेषां बहुविधास्त्वन्यास्तत्र तत्र हि जातयः ॥१७॥
पिशाचा राक्षसाः प्रेताः विविधा म्लेच्छजातयः ॥ प्रनष्टज्ञानविज्ञानाः स्वच्छन्दाचारचेष्टिताः

ज्ञानाद्यर्थं ॥१५॥ ब्रह्मसंततं वेदानुष्ठानेन तत्स्थानमगाः अनन्तरं तेषां ब्रह्म ब्राह्मणत्वं धारयतां पुरुषार्थं ते नि-
श्चितं जितात्मनां तपआदिकं न नश्यति ॥१६॥ ब्रह्म चैवेति सर्वं कार्यं परं ब्रह्मा भेदेन ये द्वि-
जाः न जानन्ति तेषां जन्म तत्र तत्र योनिषु जातयो जन्मानि ॥१७॥ नानाविधा इत्याह पिशाचा इति ॥१८॥

स॰ भा॰
मो॰
५६

45

अद्विष्टः अद्विष्टात्मा शीलः मैत्रमित्रभावः न देवायतने पर्वताग्रस्थाने नात्मानं ॥२३॥ अशोकस्थाने आत्मानं
आतिष्ठेत् । आत्मनि स्थैर्येनातिष्ठेत् आत्मा ध्यानपरो भवेदित्यर्थः । साद्रस्थोकः ॥२४॥ नगेषु समेष्वतिनिःसंगे
न षष्ठनागरादिषु ॥२५॥ एवं भूतस्यानुष्ठेयो योगमाह इन्द्रियाणि निग्रहणं मितिसंवेध ॥ इन्द्रियाणां प्रकारे
णापनुद्रष्टिये नेन्द्रियं रसात नेन अव्यक्तं न चाविज्ञेयं सात्वान्तं व्यक्तिगताप्रेत नतं अव्यक्तं न चाविज्ञेयं सात्वान्
नेदं लिंगवद्भ्यां प्रश्नः नेति सत्वाशरीरे योगपदस्थं चेनदर्थः । यद्वालोके स्थानं मानं गम्यते पनः अजितेन्द्रियः

अद्विष्टः सर्वभूतानां मैत्रायणामनस्य रेव ॥ यदि त्वद्रा परिमन्यभवेद् अजितेन्द्रियः ॥२६॥ अशोकस्था
नमातिष्ठेद्दिहावामत्र चाभवे ॥ तपो नित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ॥२४॥ अजितं जेतुका
मेन भाव्यं संगेष्वसंगिना ॥ इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेभ्यस्त्रीनेतान् मितिनिश्चितिं ॥ अव्यक्तमिति विज्ञेयं ते
गतालिङ्गमितीन्द्रियैः ॥२८॥ अविशेषे मनो नां न विशेषे धारयेन्मनः ॥ मनः प्राणे निगृह्णीयात्
प्राणं ब्रह्मणि धारयेत् ॥२७॥

इन्द्रियागोचरे ॥२६॥ अविशेषे अविभागे सन्निमित्ते मतिनिर्गतत्वं प्राप्यं अतः विशेषे एवं गन्धर्वादौ वा
केषु पार्थिवेषु निषधे मनो धारयेत् ॥ अविशेषे मूले निर्गमं हि समपाठेन यथायोषितमग्नी आपीते
न्या दैवयोषित्स्व रूपं अग्नित्वेन पतद्रूप्यं तन्हि स्वासेनैव नतनत्र वल्लनत्वं तथा क्लिद्रद्रनु अनुभवएव
समाप्त मित्यर्थः एवं च सर्वाणीन्द्रियाणि समाहृत्य मनइव मनो मात्रेणावतिष्ठेत मनोऽपि प्राणे प्रा
णोपाधिके जीवात्मनि स्थितत्वं यदार्थे धारयेत् तमपि ब्रह्मणि तन्मयत्वेन धारयेत् ॥२७॥

५६

त्वं हिंसानदर्पं ज्ञाते त्व यज्ञे शुद्धात्मकं कर्म ।। दानं विप्रेभ्यः आदानं प्रजाभ्यः ।५। वाणिज्यापशुरक्षा चेति
विशां त्यां सुभ्य स्त्रोति पादे पशुभ्य इति लक्षणो येयं चमीप्य न वाणिज्यायुक्तं योगिनो लक्ष्या विधानि शूनि
हं लभत इत्यर्थः ।७। शूद्रं चेति ।। एतत्साम्याद्धि समम् कं हि मे वे वर्णे धर्मे पर्व वर्णा विभागकारणं न जाति

शूद्रं जे सेवते न कर्म वेदाध्ययन संगतः ।। दानादानरति वैश्यः सेवेत त्रिवर्ग चक्षते ।।५।। विशामा
शूद्र शुभ्य स्वल्पदानरतिः शुचिः ।। वेदाध्ययन सपनः सर्वेषु इति संज्ञितः ।।६।। सर्वेष
त्वरति त्रिषु सर्वकर्मकरो शुचिः ।। त्यक्तवेद स्त्वनाचारः सर्वे शूद्र इति स्मृतः ।। ७।। शूद्रे चे
तद्वेलत्वं हि जेन तच नविद्यते ।। न वै शूद्रो भवेत् शूद्रो ब्रह्मणो न च ब्राह्मणः ।। ८।। सर्वो
पायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।। एतत्पवित्रं ज्ञानं तथा चैवात्मसंयमः ।। ९।। वार्यौ
सर्वात्मना तौ हि श्रेयोघातार्थमुच्छितौ ।। नित्यं क्रोधाच्छ्रियं रक्षेत तपो रक्षेच्च मत्सरात् ।।१०।।
विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ।। यस्य सर्वे समारंभा निराशीर्बंधनाद्विज ।।११।।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी च स बुद्धिमान् ।।१२ ।।

दर्थः ।। न मे वर्ण इत्याह ते धर्ममाह सर्वेषा
वे विद्या हिना ।।९।। लौ क्रोध लोभौ सा इत्यादि ।।१०।। आशीः इष्टकाम्या तेद्बंधनेन ह्गृहीता निराशीः
बंधनाः समारंभाः सम्यगारभ्यन्त इति प्रत्ताद यः काम्यकर्मत्यागी इत्यर्थः हुतं ब्रह्मणो वा दत्तं च
सिद्धं तेनित्य आहार्यादि त्यागेन फलत्यागनिमित्तं तथा चोक्तं सर्वकर्म फलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः

३२

म॰ शा॰
मा॰ मो॰
५१

श्लोकं व्याचष्टे तत्रेति । ६ भूतानां कर्मसाक्षिणां यत्स्वर्गे पुण्यफलं जगत् अनित्यं अतः सुखार्थं न यतेत । किं तु दुःखेभ्यो पापिकस्य विमोक्षार्थमेव यतेत ॥ नन्वनित्यमपि सुखं नाशं वेदनाशंकस्य सदपि न प्रकाशत इति सदृष्टांतमाह राहुग्रस्तेति न श्यते न हि तेन भवति । ८ प्रवृत्तयः दृष्टादृष्टफलाः अभिधीयन्ते वेदे न त्वतः त्रिवर्गफलात्परं सुखं नास्ति कामिनः धर्मार्थौ गुणौ भूतौ यस्य प्रधानभूत

ॐ॥ तत्र यत्तन्त्ये सधर्मो यो धर्मः स्वप्रकाशो यः प्रकाशस्तत्सुखमिति ॥ तत्र पद्यन्ते सोऽधर्मो यो धर्मस्तत्तमो यत्तमस्तद्दुःखमिति ॥ ५ ॥ अत्रोच्यते शरीरे मानसैर्दुःखैः सुखैश्चाप्यसुखोदयैः । लोकसृष्टिं प्रपश्यन्तो न मुह्यन्ति विचक्षणाः ॥ ६ ॥ तत्र दुःखविमोक्षार्थं प्रयतेत विचक्षणः । सुखं ह्यनित्यं भूतानामिह लोके परत्र च ॥ ७ ॥ राहुग्रस्तस्य सोमस्य यथा ज्योत्स्ना न भासते । तथा तमोऽभिभूतानां भूतानां नश्यते सुखम् ॥ ८ ॥ तत्खलु द्विविधं सुखमुच्यते शारीरं मानसं च । इह खल्वमुष्मिंश्च लोके वस्तुप्रवृत्तयः सुखार्थमभिधीयन्ते । न ह्यतः परं त्रिवर्गफलं विशिष्टतरमस्ति । स काम्यो गुणविशेषो धर्मार्थगुणारम्भस्तद्धेतुरस्योत्पत्तिः सुखप्रयोजनार्थ आरम्भः ॥ ९ ॥

स तु सुखस्य न हेतुः आरंभो आरभ्यत इति व्युत्पत्त्या धर्मादिः अनुष्ठेय इति शेषः यतस्तद्धेतुः धर्म हेतुरस्य सुखस्योत्पत्तिरभिव्यक्तिः आरंभस्त्रिवर्गस्य तद्धेतुः स्वप्रकाशत्वात् ततोऽपि तमसा प्रकाशमानस्य सुखस्य अभिव्यक्तये सर्वो व्यारंभ इत्यर्थः ॥ ९ ॥

46

५०

एतच्च ब्रह्मात्मनावस्थानं। निर्वाणरूपं पदं यत्र किंचिद्ध्येयध्यानध्यातृविभागं योगी न चिंतयेत् न तु नि
र्वेदात् परवैराग्याद् ऐश्वर्यमासौ तीर्थ्यात् निर्वेदादिति ॥ यदाह योगभाष्यकारः वैराग्यस्य। एतस्यैव हि ज्ञा
नस्य पराकाष्ठा वै परं कैवल्यमिति सुखं ब्रह्मस्थस्य भेदं सामानाधिकरण्ये ॥१८॥ संक्षेपेण योगाधिकारिणं नि
रूपयति शौचेनेति ॥१९॥ इति १८९॥ सत्यं ब्रह्मेति सत्यं धर्मः ऋतं सम्यग्दृष्टं धर्मे इति प्रागुक्तं तत्र सत्यं ब्रह्म सत्य

निर्वेदादेव निर्वाणं न च किंचिद्विचिंतयेत् ॥ सुखं वै ब्राह्मणो ब्रह्म स वै तेनाधिगच्छति ॥१८॥
शौचेन सततं युक्तः सदाचारसमन्वितः ॥ सानुक्रोशश्च भूतेषु तद्द्विजातिषु लक्षणं ॥१९॥ इति श्री
मोक्षधर्मेषु भृगुभरद्वाजसंवादे १८९॥ भृगुरुवाच ॥ सत्यं ब्रह्म तपः सत्यं सत्यं विसृजते प्रजाः
सत्येन धार्यते लोकः स्वर्गं सत्येन गच्छति ॥१॥ अनृतं तमसो रूपं तमसा नीयते ह्यधः ॥ तमो
ग्रस्ता न पश्यंति प्रकाशं तमसावृताः ॥२॥ स्वर्गं प्रकाश इत्याहुर्नरकं तम एव च ॥ सत्यानृते
तदुभयं प्राप्यते जगतीचरैः ॥३॥ तत्राप्येवंविधा लोके वृत्तिः सत्यानृते भवेत् ॥ धर्माधर्मौ प्रका
शस्तमो दुःखं सुखं तथा ॥४॥

योः स्वरूपे विविनक्ति सत्यमिति सत्ये सत्यं वस्तु मायापंचकं ब्रह्मवेदः त
पः स्वधर्मानुष्ठानेन सत्येन ब्रह्मणा यो रूपेण ॥१॥ अनृतं तद्विपरीतं अवैदिकं पथ्यमाचरणं प्रकाशं
स्वर्गं तमः आतिघादिरूपो विपर्ययः तेन ग्रस्ताः तमसा मलाज्ञानेन ॥२॥ स्वर्गः देवत्वं प्रकाशः सत्व
प्राप्यः नरकं तिर्यक्त्वं तमोगुणेन सत्यानृते मानुषत्वं तदुभयमिश्रगुणेन ॥३॥ सत्यानृते इति स्वरूपं दे

अस्याविषयत्वं तस्याभावे नित्यसुखत्वमकाम्यत्वं तस्माद् यत्नैरिति ॥१२॥ पतनेति स्वर्गपदाभिधेयमिमाद् न्नै
न स्यादित्यत आह नस्यात्स्वर्गे स्थितो नाम्नेति स्वस्थात्वैवेति पुलमतं स्वरूपं परमस्मीति ॥१४॥ ऐहिकं स्वरूपं लक्षी
कृमयथात्वर्गीयं सर्वं बुद्धिमंतः प्रवर्तते एवं स्वर्गमपि त्यक्त्वा तेन तत्कोकुमत्वुद्धिमनरामोत्स्वरूपं पने
तस्मात् पृथिवीति सर्वभूतानां जननी यीत्यादि यापृथिवी सर्वेषां त्र्या नात्रे भूतानां यथात्मभूयते न
द्विधाः स्वनंतत्केशामं नतिवेच भूतानां तत्रस्वर्गे यथः संतित यथा तत्र मानविधावानने केक्षत्रामाजनंत

यत्नैतैः शारीरमानसैर्दुःखैर्न संस्पृश्यते स्वसुखं वेद ॥ नचैते दोषाः स्वर्गे प्रादुर्भवंति तत्र स्वलभवति
१२ समस्तः पवनः स्वर्गे गंधश्च सुरभिस्तथा ॥ तत्र क्षुत्पिपासा श्रमो नास्ति न जरा न च पापकं ॥१३॥ नि
त्यमेव सुखं स्वर्गे सुखदुःखमिहोभयं ॥ नरके दुःखमेवाहुः सुखं तत्परमं पदं ॥१४॥ पृथिवी
सर्वभूतानां जननी स्त्री नद्विधाः स्त्रियः ॥ पुमान्प्रजापतिस्तत्र शुक्रं तेजोमयं विदुः ॥१५॥ इत्येतल्लो
कनिर्माणं प्रोक्तं विहितं तथा ॥ प्रजाः समनुवर्तंते स्वैः स्वैः कर्मभिराहृताः ॥१६॥ श्रीमोक्ष
धर्मे भृगुभरद्वाजसंवादे ॥७॥

यात्र प्रजापतिः ॥ तस्यापि सो त्रिभेदुं सनातनप्रजापतिर्वैसोदुः
ह्विनरमभ्यध्यायत ॥ तस्यकद्रा शिरो हरत मधकैरभौतंदं त्नमयंतो यत्तरात्सात्त यमितमुयः
तादृक्यादिस्कृ तिस्कृतिस्त्वस्यापि भयादृक्यादिप्रतिपादनात ॥ एतावांस्तु विशेषः श्रुत्युक्तजन्मा
नरवीजे वामनाजालेपुण्यापुण्यमयेन यं तत्तेजोमयं केवलपुण्यमयमिति ॥ एवं च निरुपाधि
सुखमेव परमः पुरुषार्थो न स्वर्ग इति साधयतो मोक्षस्य निर्विषयसुखात्मकत्वमुक्तं ॥१६॥ मो॰ इ॰ श्रा॰ ५८

47

सर्वार्थं आरंभ इत्यत्र योक्तं तेषदेनद्दिनदिति॥ सुखानां परमा स्थितिर्नित्यत्वं सुखात्त्परमस्त्रीतिपाठो
नरनोपरह्लीमो नित्यसुखस्यानुपलंभात्‌ अनित्यसुखस्य तु छत्नमाद्दनहीनि महतियोगेप्यपि १०नि

भरद्वाज उवाच॥ पदेनद्भवनाद्दिनं सुखानां परमास्थितिरिति नतदुपगद्ह्लीमो नित्येषाम्पीणां
महतिस्थितानाममप्राप्य एव काम्यो गुणविशेषो न चैनमभिलषति च न प्रसिद्धयन्नेत्रिलोककृद्वं
सामभरेवाकीर्तितं न ब्रह्मचारीन काम सुखे प्यासमानमवद्धातिस्पृतिचभगवानप्रिन्त्सस्वरुभा
पति॥ काममभिवर्तमानमनंगान्वेनणामननयतः॥ तस्माद्दसोनतेमहात्मभिरयमतिगर्हीतो
नत्वश्चनाववहिस्थितोगुणविशेषइतिनेतद्भगवतः॥ भवांसिभगवतानत्वं सुखात्त्परमस्त्रीति
लोकप्रवादोविविहितः॥ ५ लोदयः सुखनांन्तलमवाप्नेदुःखानानदुःखमिति॥ १०॥ भृ
गुरुवाच॥ अत्रोच्यते अनृतात्खलु तमः॥ प्रादुर्भूतेन तलमोग्रस्तान्न धर्ममेवानुवर्तन्ते॥ न
धर्मं क्रोधलोभहिंसानृतादिभिरवच्छन्नाः न खल्वस्मिंलोके नामुत्र सुखमाप्नुवन्ति॥ विवि
धव्याधिरोगोपतापैरवकीर्यन्ते वधबंधनपरिक्लेशादिभिश्च क्षुत्पिपासाश्रमकृतेनोपतापे
नोपतप्यन्ते॥ वर्षवातात्युष्णातिशीतकृतैश्च प्रतिभयैः॥ शारीरैर्दुःखैरुपतप्यन्ते॥ बंधुधन
विनाशविप्रयोगकृतैश्च मानसैः॥ शोकैरभिभूयन्ते जरामृत्युकृतैश्चान्यैरिति॥ ११॥

त्यस्य सुखस्यानुपलंभे हेतुमपयास्तम्यते तज्जिराधकरोति॥ अत्रोच्यते इत्यादिना अनृतात्‌ तमसा तत्स्या
भ्यामभिभवनीयात्‌ अज्ञानात्‌ तमः अविद्या अनित्यामुचिदुःखानात्मसु देहादिषु नित्यत्वशुचित्व
सुखत्वबुद्धिरूपोविपर्ययः॥ ११॥

म. मो.
टी.
५८

नेन्द्राहं निद्रालस्यमनयोगः। अभ्यासोऽत्र ग्रहणं श्रवणं न दृष्टं हि च रः ८ मानसं म

म. गुरुरुवाच॥ पूर्वमेव भगवता ब्रह्मणा लोकहितमनुतिष्ठ-
ता धर्मसेरवत्वमाश्रमाश्रमान्तराणामभिनिर्दिष्टः। न च गुरुकु-
लवासमेव प्रथममाश्रममुदाहरन्ति॥ समग्रवेदोचसंस्कारनि-
यमव्रतविनियतात्मा। उभे संध्ये भास्कराग्निदैवतान्युपस्थाय
विहाय तन्द्रालस्ये गुरोरभिवादनवेदाभ्यासश्रवणपवित्रीकृता-
न्तरात्मा गुरुवचनिर्देशानुष्ठानाप्रतिकूलो गुरुप्रसादलब्धस्वा-
ध्यायतत्परः स्यात्॥ ८॥ भवति चात्र श्लोकः॥ गुरुं यस्तु समाराध्य द्वि-
जो वेदमवाप्नुयात्। तस्य स्वर्गफलावाप्तिः सिध्यते चास्य मानसम्
तस्मात्त्रिषवणमुपस्पृश्यव्रतचर्याग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषा नित्यमिति नैता-
दि सर्वं वेदितव्यम्॥ २॥

न सिद्ध्यते सम्यसंकल्पादि सिद्धिं प्राप्नोति॥ ९॥

48

५८

पवं अन्नमानं एवल्लनमः प्राडुर्भूतं मित्याहिं शैयश्रवणेनदुःखाद्धिमोमोहेवदुर्लभं मन्वानः चित्तशुद्धि
द्वारा मोक्षमायकं पुण्यमेव श्रेयः इति निश्चित्य न न्द्विशेषफलानि इच्छन्निसारासारविवेकार्थं दानेप्र
त्याहिं नादानस्य दानं च स्वधर्मे स्थितैः अभूत् ॥ १ ॥ प्रोक्तिः उपरतिः ॥ ४ ॥ कस्यापिकारिणः किं रूपं धर्मेचर

भरद्वाज उवाच ॥ दानस्य किं फलं प्राहुर्धर्मस्य चरितस्य च ॥ तपसश्च सुतप्तस्य स्वाध्यायस्य हुतस्य
वा ॥ १ ॥ भृगुरुवाच ॥ हुतेन शाम्यते पापं स्वाध्यायैः शान्तिरुत्तमा ॥ दानेन भोगानित्याहुस्तपसा
स्वर्गमाप्नुयात् ॥ २ ॥ दानं तु द्विविधं प्राहुः परत्रार्थमिहैव च ॥ सद्भ्यो यद्दीयते किंचित्तत्परत्रोप
तिष्ठते ॥ ३ ॥ असद्भ्यो दीयते यत्तु तद्दानमिह भुज्यते ॥ यादृशं दीयते दानं तादृशं फलमश्नुते ॥
४ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ किं कस्य धर्माचरणं किं वा धर्मस्य लक्षणम् ॥ धर्मः कतिविधो वापि तद्भवा
न्वक्तुमर्हति ॥ ५ ॥ भृगुरुवाच ॥ स्वधर्माचरणे युक्ता ये भवन्ति मनीषिणः ॥ तेषां स्वर्गफला
वाप्तिर्योऽन्यथा स विमुह्यति ॥ ६ ॥ भरद्वाज उवाच ॥ यदेतच्चातुराश्रम्यं ब्रह्मर्षिविहितं पुरा ॥ ते
षां स्वे स्वे समाचारास्तान्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ ७ ॥

णां ॥ ५ ॥ स्वधर्मो वर्णाश्रमनियतधर्मः तस्याचरणे युक्ता अवहिताः योऽन्यथा [illegible] विपरीताचारः स मु
ह्यते ॥ ६ ॥ सोऽचिन्तमेव धर्मं पृच्छति यदिति चतुर्णामाश्रमाणां [illegible] धर्मः चातुराश्रम्यं तेषां आश्रमाणां ॥ ७ ॥

निवापेन पितॄंस्तर्पयेत ॥ १५॥ अपि चात्र वासवस्यादि धर्मे मात्स्यादिलाभः संकल्पसमकाले सिद्ध्यतीत्य
र्थः ॥ १६॥ त्रिवर्गो धर्मार्थकामाः तैः सहितागुणानां सत्वरजस्तमसां निर्दिष्टिः कृतान्मन्ति देतोः सन्तु

भवति चात्र श्लोकः अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ॥ स दत्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्य
मादाय गच्छति ॥ १२॥ अपि चात्र यज्ञक्रियाभिर्देवताः प्रीयन्ते निवापेन पितरो विद्या
भ्यासश्रवणधारणेन ऋषयः अपत्योत्पादनेन प्रजापतिरिति ॥ १३॥ श्लोकौ चात्र भवतः
वत्सलाः सर्वभूतेभ्यो वाच्याः श्रोत्रसुखा गिरः परितापोपघातश्च पारुष्यं चात्र गर्हितं
॥ १४॥ अवज्ञानमहंकारो दंभश्चैव विगर्हितः ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधः सर्वाश्रमगतं
तपः ॥ १५॥ अपि चात्र माल्याभरणवस्त्राभ्यंगनित्योपभोगनृत्यगीतवादित्रश्रुति
सुखनयनाभिरामदर्शनानां प्राप्तिर्भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचोष्याणामभ्यवहार्याणां
विविधानामुपभोगः ॥ स्वविहारसंतोषः कामसुखावाप्तिरिति ॥ १६॥ त्रिवर्गगुण
निर्वृत्तिर्यस्य नित्यं गृहाश्रमे ॥ स सुखान्यनुभूयेह शिष्टानां गतिमाप्नुयात् ॥ १७॥ उंछ
वृत्तिर्गृहस्थो यः स्वधर्मचरणे रतः ॥ त्यक्तकामसुखारंभः स्वर्गस्तस्य न दुर्लभः ॥ १८॥

शांतौ मोक्षधर्मे भृगुभरद्वाजसंवादः ॥ १९२ ॥

कृषावंनारंभाते जैनमानं न छापिकारतेमर्थः शिष्टानां तत्वमसीत्यादिवाक्यं हरिरनुशिष्टानां ॥ १७॥
उंछः कणशः आदानं तेन वृत्तिर्जीवनमस्य कामसुखारंभास्त्यक्ता इति ॥ १८॥ [illegible] ॥ १९२ ॥

49

सम्यग्गृहिणामाचारः समुदाचारस्तस्य लक्षणं । समाहृतानां समापितगुरुकुलवासानां स्नातकानां सह-
धर्मचर्यं महालोभो वृत्तानां धर्ममिति दंपत्योः सहाधिकारिके धर्मे तत्त्वं यो पतेल्पूर्वजन्मं स्वर्गः । यथा उत्तम-
स्य चाक्कापणस्य सर्वेषां ग्रीसगोरक्षणानां मल्लाचारिदेवताउपदिशतां राज्ञां सर्वेषां लिंगस्य इति एवमादानं

गार्हस्थ्ये स्वलक्षणं द्वितीयमाश्रमं वृद्धेतिनस्य समुदाचारलक्षणं सर्वमनुव्याख्यास्यामः ॥ समाहृतानां
सदाचारणं सहधर्मचर्यफलार्थिनां गृहाश्रमो विधीयते ॥ धर्मार्थकामानां त्रिवर्गसाधन-
मपेत्य गार्हस्थ्ये नेन कर्मणा धनार्ज्यार्जयेत् तस्य प्राप्ति फलं भवन्ति एवाहस्य वित्तनिर्मितेन वाग्भिर्ग्रहस
रणेन नाश ॥ द्रव्यकल्पनियमाभ्यासेदेवत समतादापलब्धेन वाधने न गृहस्थ्यागार्हस्थ्यं वर्तेत
तद्विसर्वा श्रमाणां मलमहाहरं इति गुरुकुलनिवासिनः ॥ परिज्ञानकार्येचाम्भसेकल्पितवृत्त
नियमधर्मानुष्ठापितं सेषां मध्यनप्रमितावलिसंविभागः मर्वतनं ॥ १ ॥ दानमस्यानो वह्न्यो
पस्कारइति प्रापणः ॥ तत्स्तने सा धवः साधपणोदनाः ॥ स्वाध्यायमर्यमितनस्तो वोपिगमदेश
दर्शनार्थं इयथिवीपर्यटति ॥ तेषां प्रमन्यानामभिगमनस्त्याचा कुप्रदानस्तुस्वशक्त्या शयना
भार्याद्वारसत्क्रिया चेति ॥ १२ ॥

देवः निर्मितं पाकान्नमध्यायनेप्रति गृहस्थगृहे सारतमणि द्विजेयपि
गोयाकराः तेते भ्यागतेनमामेन मितां निरयेभ्यः वलिभुग्भ्यो होमः सेवि भागः पुत्रादिभ्यो विभजनं ।
१० ॥ द्रव्योपस्कारः धनवर्जने द्रव्योपस्कार इति पाठे द्रव्याणामुपकल्पनं नीवारादीनामुपस्कारः तेषां स्वे
स्वस्वशक्त्या स्वस्ववयापात्रान्नदेहपोउयामसत्क्रियाचवर्तने चेति शेषः ॥ १२ ॥ गृहस्थयनमः

परिव्राजकानां परिवर्हणं गाव्याहिभोगसमाप्तौ ॥ २॥१४॥

परिव्राजकानां पुनराचारस्तद्यथा॥ विमुच्याग्नीन्धनकलत्रपरिवर्हणं संगेष्वात्मनः स्ने
हपाशानवधूय परिव्रजंति समलोष्टाश्मकांचनास्त्रिवर्गप्रवृत्तेष्वसक्तबुद्धयः॥ अरि
मित्रोदासीनानां तुल्यदर्शिनः॥ स्थावरजरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जानां भूतानां
वाङ्मनःकर्मभिरनभिद्रोहिणोऽनिकेताः पर्वतपुलिनवृक्षमूलदेवतायतना
न्यनुचरंतो वासार्थमुपेयुर्नगरं ग्रामं वा नगरे पंचरात्रिकाः ग्रामे चैकरा
त्रिकाः प्रविश्य प्राणधारणार्थं द्विजातीनां भवनान्यसंकीर्णकर्म
णामुपतिष्ठेयुः पात्रपतिताभैक्षाः कामक्रोधदर्पलोभमोहका
र्पण्यदंभपरिवादाभिमानहिंसानिवृत्ता इति॥३॥ भवंति
चात्र श्लोकाः अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा यश्चरते मु
निः॥ न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचि
त्॥४॥

50

सिकत्वाः स्तन्यपायाणां पोतवः शावकाः कर्कराः तद्रहिताः स्थलं ॥ बालकालचपलमिश्राः शिशवः तेषां उप-
पस्पर्शने स्नाने वा लिप्सा वा हुतिः हा मा वत्स्ना वत्सौ हा मयोः काले अनुष्ठापिनः शिशुभः ह्लनया

भ१ स्मा च ॥ वाणप्रस्थादेतद्विधमेमनुसरेतः ॥ पुण्याणि नीयौ निनदीप्रस्रवणानि स-
तिविविक्तपुरपर्णेपुरमगमहिम्न वनहेमाहेलवनगजाकीर्णे भुवनपर्यन्तोन्नु संचरेत्तिस्मकथा
मवस्नाभ्यवहारोपभोगाव नो पधिपमलपर्णीयपरिमितविविक्तनियताहाराः स्यान्नासिं
नोभस्मिणपाणपक्षिकता शाकं वाल्म भस्मपाणापिनः काशाकुपावमेवल्क संहताताः ॥ केशश्मश्रु
नखवेशम धारिणोनियतकालोपस्पर्शनाः ॥ आसंस्कृतकालवलिहामानुष्ठापिनः ॥ स
मिन्नुशंकसमापहारेण संमार्जनलब्धविषमाः शीतोष्णवर्षपवनादिवेगविभिन्नसर्वत्वेगा
विविधनियमोपयोगचर्यानुष्ठानविहितपरिशुष्कमांसशोणितत्वगस्थिभूताः ते न
परास्सन्यो गाढ्रो राणा शुद्ध्रह्मनेय ॥ १ ॥ वस्त्रे नानियतस्थ पौत्रस्यार्थिहिताचरेत ॥ सदेहेशंश
वरो पावन जयेल्लोकाम्धड्जेया ॥ २ ॥

सदनं नियमः पंचाग्न्यादि स्वादनं उपयोगः आहारसंकोचः चर्या पर्यटनं विहितं विधानं ॥ १ ॥ शं

म॰भा॰
मो॰
५२

उत्तरे इति अत्रेदमनुसंधेयं हिमवत्पार्श्वे तो हिमवदुत्तरभाग एव परलोकत्वेन प्रतिपाद्यते उक्तश्रुतिप्रसिद्धः परमा-
त्मेति तत्प्राप्तौ नार्थलाभः संभवति लाक्षणिकार्थस्यायुक्तत्वात् स्वर्गसदृशः पुण्यकृज्जनप्राप्यो भाग एव आ-
श्रमत्रयधर्मफलत्वेनोपसंहार्य इत्याहितियामेनुमंः स्मृतिरितं ज्योतिरिव भगवांते सप्रसलोके स्वयनेमनप्य-
इति एतस्यैकानमननेन रम्यस्थितत्वे प्रसन्नोत्तरयोः अस्य विधायकारस्थ यो त्वमरत्वे संभवति अप्रसन्निहितापल-
ति यावीनाश्रमत्रयधर्मफलोपसंहारपरत्वकल्पनेन गृह्यते ॥ तेषां तत्र तत्र तत्स्वर्गफलावाप्तिः सिद्धान्ते चा-
स्माभिरसमिति स्वर्गस्थान इहैव भवति सदेहदर्शिवद्दोषान्तरे पलोकानुद्दिश्य तानितत्फलस्योपसंहार-
णान्तदेपलयणात् ॥ ततस्थानर्थकाप्रतिहतानां विपरीते बलाबलमिति न्यायेनसंनिधिप्रकरणाभ्यां श्रु-

51

भृगुरुवाच ॥ उत्तरे हिमवत्पार्श्वे पुण्ये सर्वगुणान्वि-
ते पुण्यः क्षेम्यश्च काम्यश्च स परो लोक उच्यते ॥ ८ ॥

तिरेव बाध्यते ॥ यथा आकाशस्य लिंगादिसर्वं ब्रह्मवाक्ये सिद्धवाक्यमानिभंताभ्याकाशादेव समुत्पद्यन्त इति
सर्वभूतोत्पादिलिंगादाकाशश्रुतिर्भूताकाशपरापि ब्रह्मपरतया बाध्यते तद्वदिहापि दृष्टादृष्टे नवर-
णानन्तरं वदितउत्कृष्टस्थानगम्यो गन्तव्याश्रावीनाश्रमत्रयधर्मफलत्वेनानान्वयो भविष्यतीति युक्तं प्रकरणान्-
गुणार्थसमर्थसमर्थ्यकत्वेमवात्मवर्षायोगान्तस्माद्द्व्यार्थत्वे समस्यार्थेन पारम्भतो यमानमेतन्मोक्षो-
रमितित्यासमवृष्टिवदिहतदृश्येरालोकनोयमितिरिक्ष्य नियुक्तिभ्यां ज्ञानतोऽपि परमात्मानं साक्षात्क्रियते इति
तस्साक्षात्कारोपायं ब्रूहीति पार्थितो भृगुराह उत्तरे इति उत्तरे आत्मोपलब्धिस्थानत्वात् उत्कृष्टतरे हिमव-

॥ ५ ॥ शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे टीका ५२

कृत्वेति आत्मस्य शीतस्मे मारोप्य अग्निमुद्दिश्य स्वमतेन विसर्जोहो विहोमं कृत्वा तविताग्निनाच यजनं कृतं
मुनिरुहं देः नेषां लोके साज्ञापत्य पदे यहा शास्त्री रसे स्थे अग्निहोत्रमानाग्निहोत्रं मेद्यो यजनेहा विधिः कृ
त्वेति सर्वबंधः मितत्वं भं तो मथ्यैः प्राती रंगात्मी शस्यं आग्नि विवसकायस्मा नेजीवंस्तमुखेस्वनितं मस्यानेपरमा
त्मनि जहोति जीवं ब्रह्मणि आविलायं यजनि यो गं कुर्वन्ती त्यर्थः सः चिनानां मध्ये नाहूस्तस्मा पलोकस्य

कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरमंसंस्थशरीरमग्निसमर्पणेन होति ॥ विमलत्वमेवोप
गतेहि विभिश्रिताग्निनोस्तव्रजनेहि लोकान्॥ मात्वा आमयूस्तरेन यथा कृ
शुचिः मुसंकल्पितनबुद्धिमनः॥ अनिर्दिनेन्यो निरिवमगोन सत्र सलोकं
श्रयनेहि जाति॥ ध ॥ भा र स नं ड वी व॥ अस्मा लोकात्परो लोकः श्रूयते नोप
लभ्यते॥ नमहज्ञानमिच्छामि नत्वा कृतं मदंति॥ ७॥ ॥ ३३ ॥

व्यक्तमात्रं॥ श्रूयते च यथाग्निं धनो वह्निस्तपो नाद्युपग्राम्यतीति॥ उक्तं च शाकुनीनामिवाका
शेपदं नदृश्यतइति विधानेन नाग्राशार्थं तंत्र यो विनेभागान्द्देनेच यतेचेतं सम्पद्वेनेन यजेयगुरुम॰
पापेत्रवयनइत्याशे दृश्यं च यते लोएति॥ ५ ॥ पत्तदेवाहमोत्तमेति स्तनरां सत्वितमुक्तामकस्यहीं॰
नानुहि यस्येवसे वलोकसं॥ ६ ॥ एवं समाधनो ब्रह्मविद्या प्रत्याग्रस सातात्कारो पायं निज्ञासमा
नः एकतिस्मादिति परो लोकः परमात्मा ज्ञानं मात्रात्कृतं ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ग्रामः

स॰भा॰
मो॰
५२

52

तत्र काले इति संबंधः अस्मत्स्वात्मसमाधिकाले प्रभवति ईश्वरो भवति संकल्पाद्देवाः पितरः सम्
तिष्ठंतीति तस्य सम्यक्संकल्पत्वश्रवणात् ॥ अत एव वा नन्यापेक्षपतिरिति तत्राच सम्यक्संकल्पत्वादेव हि हा
न अनन्याधिपतिरस्य ईश्वरो नान्योन्यपालिकिं त्वयमेव सर्वेश्वर इति तत्राधी अत एव तद्देशः हि मत्तमाद्यपैसेव्यो
ऽतो मध्यदेशः स्वर्गेन सदृशः सम्यक्संकल्पादिगुणाविर्भावसाम्यात् निरुपद्रवात् इत्यस्य विरणात्माधयो
न स्पर्शतीति ॥१०॥ आत्ममिथुन आत्मक्रीड आत्मरतिरित्यादिश्रुतेरर्थं संग्रह्णाति नलोभ इति श्लोकेन ॥
अनात्मभूता आत्मनो दाराः स्वेति समासः स्व आत्मैव दाराः तेषु निरतः यतः अजनाबाधितत्वाद्यल्लोकः नान्यो

स स्वर्गे स दृशो देशः स्वतन्त्रत्वाद्विभो गुणाः ॥ काले स्वतः प्रभवति स्पर्शन्ति
व्याधयो न च ॥१०॥ न लोभः परदारेषु स्वदारनिरतो जनः ॥ नान्योन्यं वध्यते तत्र
द्वेष्येषु च न विस्मयः ॥ परो ऽधर्मो नैवास्ति संदेहो नापि जायते ॥११॥

न्योन्यं वध्यते भेदाभावात् ॥ द्वेष्येषु संकल्पमात्रोपनतेषु न विस्मयः आश्चर्यबुद्धिर्नास्ति इदं सर्वं यदयमा
त्मेत्यादिश्रुतिभ्यः सर्वस्य आत्ममात्रत्वावधारणात् हि तत्र परो ऽनात्मभूतो अधर्मः अन्नतादिर्ना
स्त्येवं ब्रह्मलोके न विद्यमानतेन हि प्रत्यगात्मनि अनृततत्त्वस्यानात्मसत्त्वाधायकत्वादन्नताभावे
वतदाविर्भावसंभवात् ॥ संदेहः किं इदं इदमित्यादि तथापि किं तावदयमतीवपिको ऽनेको
वैत्यैवं रूपः संशयः न जायते तत्त्वापरोक्षीकरणात् छिद्यन्ते सर्वसंशया इति श्रुतेः ॥१२॥

५३

त्रमेरूपाद्यो दितो नाशावस्रसे पार्श्वे समीपे भूत्राणामध्येषु एवंवहू पुण्यगन्धैः सर्वैर्गुणैः रमयित्वा
विश्लिष्टे तद्देशेषु एवं अपहतपाप्मादेष्याः सत्यकामः सत्यसंकल्पः काम्याः सर्वे कामोपभोगाय अप
रो लोकापरमात्मास्थीन्युच्यते ॥ तथा हि मंत्रशास्त्रे भूमध्ये देशस्य रम्यत्वादिकमुक्तं हे मत्रूपो भूवो मे
धे मेरुः स्थितिश्रितिपर्वताः तस्माभितो मही पार्श्वे पंचापान्यो दिग्योजनालवणे तत्समुद्रासर्वं दधिदीर
जलान्तमिः स्थितामिः सततमिदीपे स्नानं स्वैः तं हि शुणोत्तरैः मंटरः पारियात्रश्चैतस्यादिना श्रृता लावणिय
एषोनेतो यत आत्मनेत्रत्युमहे विज्ञाना पामित्य पत्रस्थ सोविमलो ममतिष्टितः सोविमलः कास्मि

तत्रस्थापापकर्माणः श्च ये ते तत्र निर्मलाः ॥
लोभमोहपरित्यक्ता मानवा निरुपद्रवाः ॥५॥

ञतिष्ठितम् इत्यादिना भवे ओङ्कार्णस्य च यः संधिरिति येते तत्तस्य देशा निरूपाधिब्रह्मपापकाविनु
कास्य सोपाधिकब्रह्मस्थानतात्केः सोपाधिकत्व ब्रह्मगुणाश्च एव आत्मापहतपाप्मा विजरो
विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति श्रुतिः । तद्दिह मत्कं हि
मवत्यार्थ परो लोक इति ॥५॥ तत्रेति अपापकर्मत्वादि गुणा च तत्र ये वंतो मानवा स्तत्र गताः स
तो निरुपद्रवा भवंतीति योजना तथा च श्रुतिः तेवापहतपाप्मान सेन्ते नीत्वाऽधः सत्र भवत्यत्रापीमन्त्र
तपना भवंतीति सेतन्प्रान्त्या नैतोऽर्वाप्राप्य समाप्य काले ॥५॥ ॥

सोपधं सर्वमस्य ॥ १७ ॥ नयो योगजन्यधर्मः ॥ १८ ॥ तस्मादिहैव धर्माधर्मविचारः कार्य इत्याह सार्द्धेन इहेति ॥ किं मा
विचारः न मे वा इत्यकर्मेति ॥ १९ ॥ इहैवाश्रमतमेतयोर्ये योऽब्रह्मलोके हिमवत्पार्श्वे ॥ २० ॥ तत्रैव जायन्ते आविर्भवन्ति
२१ ॥ तत्कारे योगेश्वरादेरस्कन्नेति याम्नं वर्तिव्यन्यथा दोषमाह नियंगतीति ॥ २२ ॥ इहैव संसारे दुःतरोऽदेशो हिम
वत्पार्श्वे ॥ २३ ॥ योगमञ्जालामेस्त साधीशाश्वणी ... आचार्यस्तान् गुरुयोर्वेदनेपानके णमजीस

सोपधं निकृतिः स्तेयं परिवादोऽभ्यसूयिता ॥ परोपघातो हिंसा च पैशुन्यमनृतं तथा ॥ १७ ॥ एतानासे
वते यस्तु तपस्तस्य प्रहीयते ॥ यस्त्वेतान्नाचरेद्विद्वान्तपस्तस्याभिवर्द्धते ॥ १८ ॥ इह चिन्ता बहुविधा धर्मा
धर्मस्य कर्मणः ॥ कर्मभूमिरियं लोके इह कृत्वा शुभाशुभं ॥ १९ ॥ शुभैः शुभमवाप्नोति तथाशुभमथान्यथा
इह प्रजापतिः पूर्वं देवाः सर्षिगणास्तथा ॥ इष्टेष्टतपसः पूता ब्रह्मलोकमुपाश्रिताः ॥ २० ॥ उत्तरः पृथिवी
भागः सर्वपुण्यतमः शुभः ॥ इहत्यास्तत्र जायन्ते ये वै पुण्यकृतो जनाः ॥ २१ ॥ असत्कारमकुर्वन्तिर्यग्यो
निषु चापरे ॥ क्षीणायुषस्तथैवान्ये नश्यन्ति पृथिवीतले ॥ २२ ॥ अन्योन्यभक्षणासक्ता लोभमोह
समन्विताः ॥ इहैव परिवर्तन्ते न ते यान्त्युत्तरां दिशं ॥ २३ ॥ ये गुरूनुपासन्ते नियता ब्रह्मचारि
णः ॥ पन्थानं सर्वलोकानां विजानन्ति मनीषिणः ॥ २४ ॥

यमेवेत्यादि श्लोकनिर्भयरित्याह्ये ... स्कृतमिति नियता ब्रह्म
मद्भोपरस्यादिगुणकाः ब्रह्मचारिणः ब्रह्मण्येव चारः कायवाङ्मनसां प्रवृत्तिर्येषां ते पथा
नेनागमनागमनमार्गं सत्त्वगुणं ब्रह्म निर्गुणं च तस्य मार्गं हृदयं जानन्ति ॥ २४ ॥

म॰भा॰ मो॰ ५५

53

नि

५५

ब्रह्मनिर्मितः वेदप्रकाशितः धर्माधर्मौ लोकस्य कर्तव्याख्यौ ॥२५॥ विस्मितः मतिमद्भिस्तु श्रवणेन ॥२६॥ एषः मन्यमानस्माज्जगतः प्रसवकारणो निखिलेन साकल्येन संकीर्तितः ॥२७॥ परे रहस्यैः पंथाः मितिपुत्रिवला न्नयाः ॥ यथा कथं विदुः शीनः पंडितैः श्रोतव्यं तते ॥ इति श्री मत्स्यद्वादशप्रमाणपर्वटीकायां धरेधरचन्द्रधरैर्वर्णावले

अनुक्तोऽयं मया धर्मः सहितो ब्रह्मनिर्मितः ॥ धर्माधर्मौ हि लोकस्य यो वेत्ति स बुद्धिमान् ॥२५॥ श्री सूत उवाच ॥ इत्युक्तो भृगुणा राजन् भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ भृगुं परमधर्मात्मा विस्मितः प्रत्यपूजयत् ॥२६॥ एष ते प्रभवो राजन् जगतः संप्रकीर्तितः ॥ निखिलेन महाप्राज्ञ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥२७॥ इति मोक्षधर्मेषु भृगुभरद्वाजसंवादे १९०॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आचारस्य विधिं तात प्रोच्यमानं त्वयानघ ॥ श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥१॥ भीष्म उवाच ॥ दुराचारा दुर्विचेष्टा दुष्प्रज्ञाः प्रियसाहसाः ॥ असन्तस्त्विति विख्याताः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥२॥ पुरीषं यदि वा मूत्रं ये न कुर्वन्ति मानवाः ॥ राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये च ते शुभाः ॥३॥ अजागोरेन यानीरे ये न कुर्वन्ति ते शुभाः शौचमावश्यकं कृत्वा देवतानां च तर्पणम् ॥ धर्ममाहुर्मनुष्याणामुपस्पृश्य नदीं तरेत् ॥४॥

इति मोक्षधर्मेषु भृगुभरद्वाजसंवादे टीकायां ऽध्यायः ॥ संक्षेपेणाप्युक्तमाचारं योगं च विस्तरेण प्रतिपादयितुमध्यायान्तरमारभ्यते आचारस्य विधिं तात इत्यादि ॥१॥ आचारो लक्षणं ज्ञायते येषां ते तथा आचारजिज्ञासा येषां ते साधुरसौ इति भावः ॥२॥ पौरोक्तं कृत्वा उपस्पृश्य आचम्य नदीं तरेत् न अवगाहेत च तर्पणमिति संबंधः ॥४॥

म॰भा॰
मो॰
५५

पावकः अनादिपतिः तस्तेन ॥१०॥ पंचैव देहस्थानीतिशेषः ॥११॥ इंद्रियाणिभूतेभ्यस्तन्मात्राणिमनस्तु निकर्तीजीव उच्यते अस्य विज्ञानानि चक्षुरादिरूपाणि एतदुभयात्मिकाबुद्धिः समष्टौ हैरण्यगर्भः साक्षी ॥१२॥ वक्ति त्रिणि पंचानामुपलक्षणं आलोचनापरिच्छेदग्रहणानि अध्यवसानानि पनिश्चयात्मकेषु

रूपं चक्षुस्तथा पाकस्त्रिविधं तेज उच्यते ॥ रसाक्लेदश्च जिह्वा च स्नेहो जलगुणाः स्मृताः ॥१३॥ घ्राणं घ्रेयं शरीरं च एते भूमिगुणास्त्रयः ॥ महाभूतानि पंचैव षष्ठं च मन उच्यते ॥१४॥ इंद्रियाणि मनश्चैव विज्ञानान्यस्य भारत ॥ सप्तमी बुद्धिरित्याहुः क्षेत्रज्ञः पुनरष्टमः ॥१५॥ चक्षुरालोकनायैव संशयं कुरुते मनः ॥ बुद्धिरध्यवसानाय क्षेत्रज्ञः साक्षिवत्स्थितः ॥१६॥ ऊर्ध्वं पादतलाभ्यां यदर्वाक्केशाग्रं च पश्यति ॥ एतेन सर्वमेवेदं विद्ध्यभिव्याप्तमन्तरम् ॥१७॥

ज्ञः साक्षिवत् उदासीनवोधरूपत्वात् साक्षित्वस्यापि साक्ष्योपाधिकत्वात्तत्रत्यधर्मत्वमितिवक्तुं रणो न दर्शितं ॥१७॥ ऊर्ध्वमिति पादतलद्वयमारभ्य ऊर्ध्वे स्थितं शरीरे ऽर्वाक्केशाग्रं यत् साक्षितैनत्यं पश्यति एतेन उक्तं वहिरुपमानेन अन्तरेण मोदरं हुतं व्याप्तम् ॥१७॥

१५ रामः

५५

ननु तथैभ्यो ऽपि तेभ्यो भूतोत्पत्तिः न हि पुत्रात्पितोत्पद्यत इति चेत् अत्र ब्रूमः बीजाद्वृक्षो वृक्षाद्बीजानि बीजेभ्यो
वृक्षा इति वद् विष्यतीति ननु तत्र शक्ति बीजे सत्त्वरूपेणावस्थिति अत्र कोऽत्युत्पत्तिरिति बीजाद्वृक्षस्त्वा-
ति त्रिरूपी सन्निवेशादर्शनात् ॥ न हि मध्यमभेदेन गृहीते सत्त्वरूपेण महाभूतानि संतीति तुल्यमित्यभि-
प्राह महाभूतानीति भूतभूत ईश्वरः सर्वभूतेषु शरीरेषु पंच महाभूतानि अकरोदेवं तेषु च तेषु वै

महाभूतानि पंचैव सर्वभूतेषु भूतकृत्
अकरोत्तेषु वैषम्यं तत्तु जीवो न पश्यति ॥ ८
शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशयोनि-
जं ॥ वायोः स्पर्शस्तथा चेष्टा त्वक्चैव त्रितयं स्मृतं ॥ ९

वैषम्यं देहलक्षणं पार्थिवेनावस्थितं तदेव पश्यति जीवो देहाद्यात्माभिमानी न पश्यति देहः पार्थिवो गुणः क-
र्माश्रयः इति न जानाति ॥ अयंभावः जीवत्वाभिमानस्यापि तत्तत्स्वरूपस्य सर्वकारणत्वं व्याप्तमित्यभावात् सर्वे
ष्वप्यमाणमपि तत्तु न पश्यति ॥ तत्त्वज्ञानाभावात् रहस्यहेतोः सम्यक्त्वमिथ्यात्वं निश्चिनोति तत्त्वतो भेददृष्टेर्वा-
धादेव्यतेति ॥ ८ ॥ जीवस्य जगदुपादानत्वं प्रपञ्चनाय तत्स्वात्मभूते देहे त्वा पञ्चानां विभजते शब्द इत्यादिना खा-
नि छिद्राणि आकाशपरयोनिः करणं तज्जम् ॥ ९ ॥

इदयंहृयंतीर्थेयत्कः शुचिः अग्निः आर्यहृते चौर्ये हताहृतेन सर्वचौर्यं नयाल्लंस्यार्थेयननुवालंगोपुच्छ ॥२८॥ स
दिष्टंकृतेयत्नेनोपदिष्टं ॥२९॥ क्रियापथेप्रातस्सायंधर्मेनुष्ठाने दक्षिणंपाणिमुद्धरेत् यज्ञोपवीतीभवे
त् अग्निनेवासोवादक्षिणतउपवीयदक्षिणंवाहुमुद्धरेत् अथनेमव्यमितिपज्ञोपवीमेनदेवपितृपरीतेमा
वीतनावीतमितिश्रुतिः ॥३०॥ सायमितिसार्द्धश्लोकः विप्राणांप्रजननमेवउनमंपुण्यंउनमाहुः यन्नततृकृ
षपलमित्यर्थः ॥ वायेतेस्थिरीक्रियते वदस्येयंइतिधानः सथकारपाठः प्रमादिकाः सस्यानाधा

तीर्थानारदयंतीर्थे शुचीनारदयंशुचिः ॥ सर्वमार्यहृतेचौर्यं बालसंस्पर्शनानि च ॥२८॥ दर्श
नेदर्शनेनित्यंसर्वभ्रमदाहरेत् ॥ सायंप्रातस्तुविप्राणांप्रदिष्टमभिवाहितः ॥२९॥ देवागारेग
वांमध्येब्राह्मणानां क्रियापथे ॥ स्वाध्यायेभोजनेचैवदक्षिणंपाणिमुद्धरेत् ॥३०॥ सायंप्रातस्तुवि
प्राणांप्रजननंनवयथाविधि ॥ पुण्यानांशोभनेपुण्यक्षेत्रेणंवायनेकृषि ॥३१॥ वहुकारेवसस्यानां
वायेवाहेगवांतथा ॥ संपन्नेभोजनेनित्यंपानीयेतर्पणेतथा ॥ स्वस्त्रनेपायसेसंयावेकृशवाबलक
मारेनथा ॥३२॥

नानांवहुकारेवक्रलीकरणेचनद्वगवांइंद्रियाणांवाहेशाप्येवाहः प्रपन्नेदिव्यस्वन्नपानादौच
प्राप्तेरसेदिप्राणांप्रजननमेवपण्याहद्वेद्रष्टव्यमित्यर्थः ॥३१॥ प्रजननप्रकारमाह संपन्नमितिभोजनेदी
यमानेसंपन्नमितिव्रूयात् दातासुसंपन्नमितिमनिस्पृहीभूयादित्यर्थान् ज्ञेयं एवमुत्तरत्रस्वतर्पणमिति
प्रतिगृहीतात्म्यनमितिदाताक्कम्ऋनमिमन्यः यवागवाकृसोदनेक्कसेरहि दलेनसहपायितेस्रोदते ॥३२

शं क्रमुकः कोलवृद्ध्युकवत्यताधीनोन्नयापंडितोवा ॥ देसादिपाठसंक्षेपकः कामलोभादिवशः कृप
कृपासुसंक्षेपणार्थो भोवादिकोदेमदयवानेनमुख्यःपाचःसंक्रमस्वकोविक्रमस्वकः इतिमेघवर्णोतन्नाश्रि
रःपापावायद्वाम्नःतेन्नाप्तणोछिष्टमित्यस्यमर्थ्यासार्थेहिंसामयंपाणादिकर्मनिंदतिलो भेति लोभमदौ
यतियवेदिकरणार्थरणक्षेदेवोहिंसहरणार्थनखखादीनवैस्त्रितायज्ञेपोषमांसखादंतीतितया

लोभमदौ रणक्षेदीनखखादीनयोनगः ॥ नित्योछिष्यापंक्रणाकोनेराशुर्विदनेमहत ॥१३॥
यज्ञपासेस्त्रनमोसेनिवृत्तोमोसमत्वाणात ॥ नभत्वयेदृष्यामांसएष्टमासंचवर्जयेत ॥१४॥
देशेपरदेशेवा ग्रंतिथिनोपवासयेत ॥ कामकर्मफलेलब्धागतनृणामपपादयेत ॥१५॥ गृहस्थ
ग्रामनेदेयंकर्तव्यंचामिवादनं ॥ गुरुनभ्यर्चपुर्जाते आशुवापपासाग्निवा ॥१६॥ नेदेता
दिप्रमपयेनेनचनश्रोपरस्त्रियं ॥ मेधुनेमनतेनयमेगृहोचैवसमाचरेत ॥१७॥ रामः

नित्योछिष्टेनित्यसोमपानेपितापितामहोवापिसोमेपसनपीतवान ॥ सोहेदुर्बीसणोनामेषुक्तेः
तेनउछिष्टःसोनपापीमेक्रस्वकफलाप्रियंगीमहदाग्रेस ॥१३॥ यज्ञवायज्ञेवेदविदः ॥ णमास
यज्ञियमपिनिहतोनभक्षयेत ॥ दृष्यामांसप्रसक्तत्रमांस ॥ एष्टमासंचरमासे आहृशोषमित्यर्थः ए
हंचरमसमात्रस्यादितिविभ्रमः यतेनहिंसापक्षोथमानवकतेव्यरमाने ॥१५॥ किंतर्हिगृहस्थेनकर्तव्यमन्यत आ
हदेवेतिकामकर्मनीयकमेभिक्षाचर्यतस्यफलंचग्रामादिगनृणांपित्रादीनां ॥१६॥ धर्मेक्रमात्कालिकंगृहोरह

मानसमिति। निर्वर्तं मनसा शिवमिति सर्वभूतेभ्योऽभयदानादिरित्यर्थः ॥ ३१ ॥ एक इति धर्मे ध्यानयोगेन तत्सहायो भ
वरनाथर्मस्मिति विधेयं तस्मा एवमेवोक्तारित्यर्थो विहितलक्षणमनुष्ठानमास्ति धर्मे सहायताऽनेन स्त्र्यादेर्विशेषः का
नहि विधेर्गौरिमतत्त्वाऽऽह केवलमिति मनसि धर्मस्यन्येषामपि सहायो विधिमात्रमनपेक्ष इत्यर्थः यद्यपि
मनेन्नवक्तृत्वेनमन्नरूपारोक्तेनफलनेपैनेवालियानेकानेति तस्मात्स्वादिमाणेवंधर्मे मनाऽऽत्मा नास्तिकेया
गायर्मेणवमनाऽऽरव्यादिति भावः ॥ ३२ ॥ यतमेवस्तौतीति धर्मे इति योनिरुत्पत्तिमूलमुत्थाने देवमनुष्याणां

मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ तस्मात्सर्वेषु भूतेषु मनसा शिवमाचरेत् ॥ ३१ ॥ एक एव
चरेद्धर्मं नास्ति धर्मे सहायता ॥ केवलं विधिमासाद्य सहायः किं करिष्यति ॥ ३२ ॥ धर्मो योनिर्मनुष्या
णां देवानाममृतं दिवि ॥ प्रेत्यभावे सुखं धर्माच्छश्वत्तैरुपभुज्यते ॥ ३३ ॥ श्रौतस्मार्तधर्मे भृगुभारद्वि
जसंवादः ॥ अध्यात्मं नाम यदिदं पुरुषस्येह चिन्त्यते ॥ यदध्यात्मं यथा चैतत्तन्मे ब्रू
हि पितामह ॥ १ ॥ कुतः सृष्टमिदं विश्वं ब्रह्मन्स्थावरजंगमम् ॥ प्रलये च कमभ्येति तन्मे वक्तुमिहा
र्हसि ॥ २ ॥

दिष्टाय कोऽधर्म इत्यर्थः तेषामेव देवमनु ष्याणां दिवि स्वर्गादी का शास्त्रेऽस्मिल्लोकेऽमृतं लोके
अमृतेनैकं वस्तुकारणधर्मं एव तथा प्रेत्यभावे च सर्वदेहस्माधर्मादेव स्वर्गे चेतेऽर्थमेकमेति ॥ ३३ ॥ एको
नविंशाः अध्यात्मं पूर्वं मानसकोधर्मो देवादीनां योनिरित्युक्तं तत्र किं स्वरूपोऽसौ धर्मः कुत्र वा देवादि
देहानां नस्यति इत्यत आह अध्यात्ममिति आत्मानं देहमधिकृत्य प्रवृत्तो यो धर्मो ध्यानं यदिदं पुरुषस्य
स्मृतं नत्वन्येन चिन्त्यते यात्वे विचार्यते तदध्यानं किं लक्षणं किं प्रकारं चेत्यर्थः यथाशब्दात्प्रश्नश्च
तनेन यद्यप्येवं प्रजानां योनिरिति निश्चितं तथापि मानसो धर्मो योनिरित्युक्तं तत्र यदिदं शास्त्रवाना

संध्यामेहकृते सति विमार्गाणाम् अभिनंदनं वेदनादिनासंतोषणं कार्यमिति शेषः कीदृशं अभिनंदनं आधिनाम् मात्पुष्टेयातुष्टः संपन्नादिस्य अभिनन्दनं न मे हेतमस्तु ... पापहेतुपरीषं ॥२३॥ अवर्णाणां विप्राणां समानानां न्तानां ॥२४॥ आपात् मेव्यभिसृते न श्राविवादनादिरूपं दंभेनाभिवदेत् ... कामि ति क्यमावीत्वनि अपरस

अस्पृत्वामोगिसंभाभे कृते स्नानेषु भोजने ॥ आदिनानां च सर्वेषामातुष्टमभिनंदनम् ॥२२॥ पुण्यादिस्पंनमभेदेनन पश्येद्धाम्ननः पापकृत् ॥ सहस्रियाथशायने सहभोज्यं च वर्जयेत् ॥२३॥ नेकारनाम्धेयं च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ॥ अवर्णाणां समानानां नृभयेषां न दुष्यति ॥२४॥ दृह्रयेपापं हृन्तानां पापमाख्याति वेहकृत ॥ स्नानपूर्वं विनश्यति गर्ह्यमाना महाजनैः ॥२५॥ स्नानपूर्वकृतं पापं ह्रादयति वर्धमानाः ॥ अनेन मनुष्यापशंसति पर्शयेनेव दिवौकसः ॥२६॥ पापिनापिहितं पापं पापमेवानुवर्तते ॥ धर्मिणापिहितो धर्मो धर्ममेवानुवर्तते ॥२७॥ धार्मिकेणकृतो धर्मो धर्ममेवानुवर्तते ॥ पापकृतं न स्मरतीह मूढो विवर्तमानस्य नदी निकर्तुः ॥ यायाचेदमनुयेति बाधितयावृद्धं पापमनुयेति कर्म ॥२८॥ आशायासं चिंतितं दुःखं दुःखेनैवोपभुज्यते ॥ न दुर्धानप्रयासं ति मरणेन समीहते ॥३०॥

गर्ह्यमाना इति वेहकृते नेत्रादिविकारः पापं हृदयमाख्याति पश्यो नेत्रवक्त्रविकारेण ज्ञायते न तु गतं मन इति गर्ह्यमानाः पापं ॥२६॥ पापेनेति पापेन पापिना पापप्रकाशनीयं धर्मेण गोनीयरहस्यार्थः ॥२७॥ विवर्तमानस्य शास्त्रस्य ग्रन्थमिति छेदः ॥२८॥ मरणांके ॥३०॥

मध्यारोपापवादाभ्यां नेय स्वरूपमस्तरेत्यज्ञानलोऽवदाह ॥ पृथिवीति ॥ भूतानां जरायुजादीनां प्रभवाप्ययौ उत्पत्तिलयस्थानं भूतानि ॥५॥ यतः आनंदान्मनः आनंदाद्देहत्वाद्दिमानि भूतानि जायंते आनंदेन जातानि जीवंति आनंदं प्रयंत्यभिसंविशंतीति श्रुतेः सृष्टानि तत्रैव लयं यांति यत इति यच्छब्दार्थः माह ॥ महाभूतानि पृथिव्यादीनि भूतेभ्यः जरायुजादिभ्यः उत्पद्यंते सागरस्योर्मयो यथेति ग्रंथेन

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पंचमं ॥ महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ॥५॥ यतः सृष्टानि तत्रैव तानि यांति पुनः पुनः महाभूतानि भूतेभ्यः सागरस्योर्मयो यथा ॥६॥ प्रसार्येव यथांगानि कूर्मः संहरते पुनः ॥ तद्वद्भूतानि भूतात्मा सृष्टानि हरते पुनः ॥७॥

रायुजादिभ्यः स्वोपुरमतिलयौ वदतां तेषां मानेत्येतत्पंचतत्वोक्तं स्वोदीनां च स्वप्रकाशादिवत्कल्पनामात्रत्वं चोक्तं ॥६॥ प्रसार्येति भूतानि स्वोदीनि भूतात्मा जीवः यतः भूतात्मा वै देहाद्याकारपरिणतानि आत्मत्वेन मन्यमानः आत्मत्वेनाभ्युपगतानि कर्मफलैरभिभूयमानः स्वयं संहरति यथा पयनरतिसृष्टानि मांसादिस्वरूपतेन तत्कर्मादिना नीवरिपदानी तिमनीचोनमानी सुकम ॥७॥

श्रेयस्करं धनादिः श्रेयस्करतरो धर्मः श्रेयस्करतमो ध्यानयोगः सर्वस्वरूपस्वरूपविशेषवेदनत्वात् ॥ ३ ॥ स्पष्टीक्रि
स्पष्टिमलयव्याख्यापि अध्यात्मव्याख्यायामेवानमेतानघाहि यदि जेश्यात्मप्रतीचोन्यस्यानर्हि नस्य उपासनापि
वन्नानन स्मिस्वतजन्मादिहेतत्वपणमर्थापलवद्वादः स्यान्न द्रव्यस्मस्कारकमैस परार्थत्वान्न फलश्रुतिरर्थः
स्यादिति तद्वाप्याव ॥ पाचिद्ग्रिन्थवदारोपितेरपि नीलश्रीवत्वपीताचरत्वसत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वजगत्कर्मा
दिरतत्वादिस्मृणोक्याक्लिस्वरूपासिद्धेः सेनवानयानारोपितापवगुणाः तथापि तस्य सर्वेगुणाविशिष्टस्यातेप
लेनहराहिवत् इत्यार्पितिद्वैविनाननन्तास्यएवास्य विग्रहविलम्बाएवगुणा इति न तेषां तद्वन्तंमिति चेत
अग्रहणामः विन्नयन्ने विद्विकारत्वाविद्रूपत्वेवानाथः वाचारंभनविकारो नामधेयमिति विकारस्यानृत

[illegible]त्व । अध्यात्मविन्निर्मोणपर्ण्येद्वेनदनुष्ठत्यति ॥ तच्चात्मास्यामिनेनानृ श्रेयस्करतमे स्वसं
॥ ४ ॥ रस्पिमलयमनुत्तमाचार्यैः परिदर्शितं ॥ यद्ज्ञात्वा पुरुषो लोके भीतिं मोक्षं च विंदति ॥ फलता
भ्रश्रुतस्य स्यात्तर्वेभतोहितेचननत ॥ ५ ॥

तश्रुवणेन तेषां तुच्छत्वापत्तेः नात्मस्या मितिहृतिविरोधात् ॥ न
हि विदेव विदंतरं श्रासेति सभवति आशचिनः अविनापतेनस्मान्नते श्य आत्मामप्रतीचोनन्यएव तथा रस्मा
दस्नदुपादानकत्वाति स्नदहपनम्रति पमथति अध्यात्मव्याख्यामेव स्पष्टिमलयमुपपादनं सृगमि
तिननेसंगेः अमोत्तरयोः स्पष्टमुपन्यासोपुति मतुरश्चतिसिद्ध अग्रमानमाह ॥ आचार्यैः परिदर्शितमि
ति आत्मैवेद्मसर्वंचराचरेदंसर्वमित्यादिवेदवाक्येरित्यर्थः भीतिं हस्तुवं मोक्षं तत्स्वात्मकं भावं सतत ॥ स
तिप्रतियात्मानुस्वात्मकसन्मात्रमित्यर्थः तृगमात्तत्वस्य भावरतिति विग्रहीपर्णानराहोः शिर इतिव
होपचारोवेति व्यतमावरेतयानश्रुतपः यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान्कामान्स
हेति श्रियेनिष्कलं भातोतमित्याधानस्य आत्मविदः फल सर्वकामावाप्तिलाभः स्यानदिनेवततत्तान

एतदेव प्रपंचयति व्यन्तप्रशोचनाय ज्ञानफलमाह एतानिति ॥ एतांस्त्रिगुणात्मिकान्सकलसत्वानिबुद्धिवाभ्
नानात्वादीनां जरायुजादीनां आगतिं उद्भवस्थाने च निबुद्ध्वा विचारेण बुद्धेद्वयसनेः वेदाग्यविवेकयुक्तो प्रमे
ण उत्तमेण मे स्वरूपं सम्यग्नानुदर्शन्ते उत्तमं हिस्तत्वासीकरवंतः नित्यमानममत्मि ग्यानामा सकिवतन्मम्प्रा
द्विकालभन्ते ॥२६॥ भक्तानां गम्यां गतिमेवाह गुणेरिति तन्मन्यादिभिर्गुणैः बुद्धिर्नीयते पुनः पुनर्गतिश
येन विषयात्मतां नीयते ततो बुद्धिरेव मनः षष्ठानीन्द्रियाणि भूतानि च हि विधानि सेवन्तेऽभावे बुद्धेर
भावे गुणाः क्रतः स्वरूपेणानेवावाधात्रक्तापि सतीत्यर्थः एतेन सांख्याभिमतं तेषां स्वावाध्यत्वं निरस्यतेमेव

एतान्बुद्ध्वा नरो बुध्या भक्तानां मार्गतिं गतिं ॥ समे वेद्व्ययानेऽस्त्रे वलभन्ते समम्नृत्तमं ॥२६॥
गुणैर्नीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि ॥ मनः षष्ठानि भूतानि बुध्यभावे क्रतो गुणाः
२७॥ इति तन्मयमेवैतत्सर्वं स्थावरजंगमं ॥ प्रलीयते चोद्भवति तस्मान्निर्दिश्यते तथा ॥२८॥

त्वं तन्निरस्तं च प्रथमचर्याः रज्ज्वज्ञानेसतितत्कार्यं सर्पत्वजं भयादिकं च दृश्यते परीतादृशायोतु सर्पाभावेसति
रज्जोनतत्सकलमज्ञानमुपलभ्यते नापि तज्जं भयादिकं एवं बुध्यभावे बुद्धेः कार्यं कारणं च न दृश्यते निगुण
प्राहेन सत्वादयो मन इन्द्रियविषयादयश्च रह्यते ॥ ॥ इतीति यत एतस्मात्तन्मयं बुद्धिमयं प्रलीयते बुद्धो त
नात्वाहुं गच्छति च पुनः उच्चैस्तस्मात्तथा बुद्धिमयत्वेन निर्दिश्यते वेदस्मन सारे वपश्य जिमनसा स्मरणो नीतिप्रा
णोभ्यो देवादिभ्यो लोकाः इति च बुद्धिमन सोरभेदात् बुद्धिरेव प्रवणोद्भासाधने प्रागादिरूपेण प्राणाभ्य
स्वस्तत्वादिभ्य इन्द्रियेभ्यः देवा स्तदनन्तरं गच्छादिभ्यो रचः लोका भजिभोतीति काइतिप्रत्यर्थः ॥ ८

एवंबुद्ध्यादिसाहित्येऽप्रमाणभावमनुक्तस्य बुद्ध्यायुपपादितमप्येवं महाभूतस्यत्वनुसंगतः ... आत्मा चालोचं
नीयमिस्माद्युक्तेरिन्द्रियनैकत्वशः कान्तं नेवहितव्या विपरीतत्वरीयानि ॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धीरस्य पत्तेः
नस्याद्दि किंसिंद्रियाणि मावतं नमेव चक्षुरादिकं गोचरयमुपहितसमयमात्रसिद्ध्याच्येयिकिं सतनसमानता
न्यसमवायो वा अर्थक्रियाकारिता वा नायुः सत्ता या सत्तासामान्येन राभ्युपगमेनेन चस्याद्यानानि अनभ्युपगमे
नस्याभ्युपगमत्वायनेस्य । न द्वितीयः रूपादावपि तस्यापि सर्वस्य मयथंकपादिजननकत्वलक्षणार्थक्रियाकारित्वद
र्शनात् । न च तत्र पुष्कलार्थक्रियाकारित्वं दृष्टं प्रसर्पणाय दृष्टदर्शनादिति शङ्कनीयं दृष्टिमिति त्वस्मिन्नता
दर्थत्वकल्पनायाः समयविपनिवर्तकत्वदर्शनात् ॥ न च्याचेष्टा यस्मिन्निमानमा या कस्यिन्नचेयत्वस्यमति॰
मानात्रैरूपोऽर्थकरत्वदर्शनाच्च ननयमादर्यत्वस्य भेदेऽप्रमाणमेव शास्त्रशानस्य ध्यानादेः समवि॰

पृथक्त्वेरिंद्रियाणीह वेदितव्यानि लक्षणः ॥ न सोऽरस्यास्ति सत्वं च तेषि भावात् सदाश्रिताः
॥ १५ ॥

निवर्तकत्वे पृथक्कर्मकर्तृपार्श्वप्रामाण्यात् देहेद्रियादीनां तत्त्वात्मत्वभेदेन प्ररूपमानानां कथंकस्मि
नत्वमिति चेत् स्वाभावनीयथतो देवानां प्रियाभेदयदे सामर्थ्ययत्नं कस्मिन्नाप्युष्कलार्थक्रियाकारित्वं
दृष्टं किमनाभेदयदेप्राधान्यरूपकालीनार्थक्रियाकारित्वाभावस्य रजस्यपीदादेहेंद्रियादेश्चतत्त्वं
तद्दर्शनात् तत्स्वात्पारिशेष्यात् रजस्त्वगवदृष्टिसमसमर्थास्ति चक्षुरादिकं इंद्रियाणि गोचरयतीति
सिद्धं इंद्रियाणि विनमोनववहितताया संवंहितम ... रूपादिकं गोचरयतीति मनोमात्राणप्रवहृत्वने
नेषां तत्त्वावस्थानात् भयात्मनोपि प्रमानाः मयुक्तसत्त्वावहितं भवतो विश्वमायात्मकमेव प्रमाण्यत्वचोत्पत्तिवि
इव्यतिरेकेण सत्युमादोनदृष्टमितिवदेरवधर्मेषु दृष्टत्रियगुणात्मकस्वात्तानस्यकार्यंश्च नन्विंद्रियगणाः
त्मकानेवमानान् विपर्ययेव रोतित्सेदृस्मत्के इंद्रियाणितमस्यादिकस्ये वतोपि इंद्रियग्राह्याभावात् अपितद्वा

भ॰भा॰ सो॰ ६१

सेयमिति सेयं सर्वात्मिकापि बुद्धिभावात् ॥ सुखदुःखमोहात्मकात्मिकापि सतीप्रतिरूप्यवर्तनेनतद्ग्रासाद्
ष्टात्ः सरितोभर्ता पूरयिताऽर्मिमान् सागरो महावेलामिवेति अयमर्थः यथा समुद्रः भगवान् नदीनां समु
द्रमाणानां वीच्यः समुद्रोर्मिभिर्मिलितो धीयते एवं बुद्धिभावानां देहेन्द्रियविषयाणां योगेन बुद्धौ लीयमा-
नानां संस्काराबुद्धेः संस्कारेण तया निरोधेयत इति बुद्धेर्गुणानां तत्त्वमुच्यते ॥ यथा स दृष्टप्रकाशेन चन्द्रेण लोकः
प्रकारेण समर्थं दीपप्रकाशेन तन्निरपेक्षे विषयेष्वप्रकाशात्मत्वात् ॥ एवं धीवृत्तिष्विदाभासत्वं

59

सेयं भावात्मिकाभावे क्षीणे मा न निवर्तते ॥
सरितो सागरो भर्ता महावेलामिवोर्मिमान् ॥२६॥

कारेणैव घटादीन् प्रकाशयति ॥ यथोक्तबुद्धितत्त्वस्य चिदाभासात्तु सौख्यानुवंतो घटः ॥ न ग्राहाने धियात्
मेयं चैतन्येन चरः स्फुरेदिति आत्मनि तु धीवृत्तिरेवापेक्षिता विषयस्य प्रकाशात्मत्वात् प्रकाशमानत्वात्
देधीवृत्तिकनककरणेव तत्स्वजानीयेष्वनेनरेविनाशायेनीस्वयमपि विलीयनेनदाचसंस्कारात्मना सतीसा॰
सन्नाहिकायोगिनस्तु सुखदुःखमोहात्मकत्यातिप्रतिरूप्यगतामभवन्निसृष्टैर्मीमोहस्याविनान्नातिसन्नाथ्योमेंदृश्यते

श्री॰ ६१

एतदेवाह द्वाभ्यां येनेति सा बुद्धिर्येन द्वारेण पश्यति तच्चक्षुरित्यर्थः जिह्वया त्वचेति अयं भावः रसनीये जिह्वा
ग्रपश्चाद्व्याकर्षीं रसं जानाति ॥१९॥ तत्र हेतुः विक्रियते बुद्धिरेव चिदाभासविशिष्टा जीवापरसंज्ञा कर्मेक
रत्वे चापद्यते ॥ तथा च श्रूयते समानेत्र च प्राणो नाम भवति तद्वत्वाकृ पश्यच्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मत्वा नो
मनस्त्वान्यस्य कर्मनामान्येवेति ॥ सत्वादिति योगपद्यमुच्यते कं शोहि भावस्यतन्न आकाशाद्वायुः वायोर
ग्निरिति क्रमो न विवक्षितः किंतु स्वात् ज्ञानेन्द्रियाणां सहैवोत्पत्तिरित्यर्थः ॥२०॥ अधितिष्ठन् यदाहीनि बुद्धिः

येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ॥ जिघ्रति प्राणमित्याहू रसं जानाति जिह्वया ॥१९
त्वचा स्पर्शयते स्पर्शं बुद्धिर्विक्रियते शृणु ॥ येन प्रार्थयते किंचित्तदा भवति तन्मनः ॥२०
अधिष्ठानानि बुद्धेर्हि पृथगर्थानि पंचधा ॥ इन्द्रियाणीति यान्याहुस्तान्यदृश्योधितिष्ठति ॥२१
पुरुषे तिष्ठते बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ॥ कदाचिल्लभते प्रीतिं कदाचिदनुशोचति ॥२२॥ न
सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्तते ॥ एवं नराणां मनसि त्रिषु भावेष्ववस्थितः ॥२३॥

प्रकाशयत्येते इति अधिष्ठानानि करणानि बुद्धिः कर्त्री अदृश्यश्चिदात्माधितिष्ठति स्वरूपसत्तामात्रेण
इन्द्रियाणि व्यापारयति अयस्कान्तवल्लोहं ॥२१॥ एतदेवाह पुरुष इति ॥ त्रिषु भावेषु सत्वरजस्तमो
मयेषु सुखदुःखमोहात्मकेषु तानेव क्रमेणाह कदाचिदिति ॥२२॥ एवं त्रिषु भावेष्ववस्थितो
बुद्धिर्मनसि वर्तते ॥ मनोद्वारा इन्द्रियविषये प्रविशतीत्यर्थम् ॥२३॥

म॰भा॰
मो॰
६२

त्रैविध्यमेवाह सात्त्विकीत्यादिना तमोगुणो मोहरूपस्तेन मतिसंयुक्तौ सुखदुःखे हेयोपादेयौ न भवतः किंतु मोहरूपे इत्यर्थः ॥ २२ ॥ संरम्भ भीमानाद्दुःखानुसंधानात् दुःखमेव वर्द्धिष्यत इति भीमानाद्दुःखेन चिन्तयेन्न गण-
येदित्यर्थः ॥ २३ ॥ हर्षस्वस्थत्ववनदर्शनमात्मनो पभोगजानि सुखानि प्रहर्षः प्रीत्यानन्दः सुखत्वाऽऽत्यन्तिकत्व

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति भारत ॥ सुखस्पर्शः सत्त्वगुणो दुःखस्पर्शो रजोगुणः ॥ १९ ॥ तमो-
गुणेन संयुक्तौ भवतोऽव्यावहारिकौ ॥ २० ॥ तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ॥ वर्तते
सात्त्विको भाव इत्यवेक्षेत तत्तथा ॥ २१ ॥ अथ यद्दुःखसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ॥ प्रवृत्तं र-
ज इत्येव तन्नसंरभ्य चिन्तयेत् ॥ २२ ॥ अथ यन्मोहसंयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं
तमस्तदुपधारयेत् ॥ २३ ॥ प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता ॥ कथंचिदभिवर्तन्त इत्ये-
ते सात्त्विका गुणाः ॥ २४ ॥ अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथाऽक्षमा ॥ लिङ्गानि रजसस्ता-
नि दृश्यन्ते हेत्वहेतुभिः ॥ २५ ॥ अभिमानस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नतन्द्रिता ॥ कथंचिदभिवर्तन्ते
विविधास्तामसा गुणाः ॥ २६ ॥

मोहः प्रमोदः हानेऽदायरपर्यायाणि प्रशान्तचित्तता निर्विकल्प-
सुखतापुच्छप्रज्ञत्वाच्च कथंचिदिति दोऽलंभ्यमाने ॥ २४ ॥ हेत्वहेतुभिः हेतुभिरहेतुभिश्च आहारादिभिः
तोऽसतामतुष्टिः लब्धस्याधमनिष्ठतिर्हेतुभिः सर्वसंपत्तिमतस्त्याऽतुष्टिः साऽनिर्हेतुका केवलं मोहका-
र्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥ स्वप्नो निद्रा तन्द्रितातन्द्रिता नेदायुक्तत्वं कथंचित् अभाग्यातिशयात् ॥ २६ ॥ प्रम॰

60

६२

ननु आत्माकारवृत्तिमत्या बुद्धेर्गुणातीतत्वलोकपगमे ज्ञानसमकालमेव देहपातः स्यात् न शेषपालस्याः म-
लकारणस्याज्ञानस्य नाशेन पुनरुत्थानाद्यो गादिस्याशंकाह ॥ अतिभावेति सत्त्वादिभावानतिक्रान्ता धि
बुद्धिर्भावे मनसि निर्वृत्तिरूपतया सत्तामात्रेण मनसि वर्तते ज्ञानकाले स्वरूपेणासीनंश्लिष्ट तपश्चाद्व्युत्थानकाले
प्रवर्तमाने रजः तद्भावं बुद्धिभावं अनुवर्तते रतं कार्यं दृष्टवद्दृष्टिनाभिबुद्धिः रजोगुणेन शीलेनव्युत्तमिवपुः
नर्थनीत्रिनेश्मवृद्धेः अयं भावः समस्याज्ञाननाशेता सितल्लभूतभोगार्थवलेशतो वर्त्तं मीनाः विद्याप्रारब्ध-
कर्मप्रतिबन्धात्पुनर्देहादौ अन्वायत्पलि प्रारब्धकर्मोपरमेतु निरवशेषाणां नित्यमुक्तहेतुर्वसनेति ॥ १५ ॥ सा

अतिभावगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते । प्रवर्तमाने तु रजस्तद्भावमनुवर्तते ॥ १५ ॥ इंद्रियाणि हि स-
र्वाणि प्रवर्तयति सा तदा । प्रीतिः सत्त्वं रजः शोकस्तमो मोहस्तु ते त्रयः ॥ १६ ॥ ये ये च भावा लोकेस्मिन्स-
र्वेष्वेतेषु वै त्रिषु ॥ १७ ॥ इति बुद्धिगतिः सर्वा व्याख्याता तव भारत । इंद्रियाणि च सर्वाणि विजेतव्या-
नि धीमता ॥ १८ ॥ सत्त्वं रजस्तमश्चैव प्राणिनां संश्रिताः सदा । त्रिविधा वेदना चैव सर्वसत्त्वेषु दृश्य-
ते ॥ १९ ॥

बुद्धिर्यदा रजसा लब्धात्मिका भवति तदा हि प्रसिद्धं इंद्रियाणि प्रवर्तयति तत्तस्य विषयं वेधान्सत्त्वं
सत्त्वात्मिका बुद्धिः विषयप्राप्त्या ज्ञाने प्रवर्तते तत्तमो भावः विपर्यासरूपाः स्मृतिरजना हि प्रीतिर्योगात्स-
त्वगतरागादिदोषाप्रवर्तते प्रमारूपं विपर्ययरूपं वा ज्ञाने विपर्यये इयमेव धीज्ञायते इत्यर्थः ॥ १६ ॥ तमः
प्रीत्यादयः सत्त्वादीनां प्रवर्तते भावः कामदन्भक्रोधभयविषादयः ॥ १७ ॥ बुद्धिव्याख्यानेप्र-
योजनमुपसंहरति इतीति ॥ १८ ॥ प्रीतिः सत्त्वमित्युक्तमर्थं प्रपंचयति सत्त्वमित्यादिना ॥ १९ ॥ ॥

भ॰भा॰
सो॰
६३

61

ननु विरुद्धानां गुणानां संगो चेतनत्वरूपविहितप्रदीपवत्त्वादि चित्प्रकाशयेदित्याशंक्याह ॥ इंद्रियेष्विति प्रदीप वदर्थप्रकाशने चरितार्थैरिव न तु रूपविहितो दीपवदित्यर्थः ॥ इंद्रियेषु मनसा सह बुद्धेः संयोगः संबंधः प्र बोधनादि ॥५४॥ सत्त्वस्तेजसयो संप्रयोगैः निर्वचनीय इत्याह आश्रय इति आत्मनः असंगत्वात् त्रि गुणत्वाज्जनकत्वं ... इत्युपविज्ञानयोराश्रितत्वाभावोऽस्तीत्यर्थः तेजसस्य वक्तव्य न आश्रयो नास्ति स्वमहिम्नि प्रतिष्ठितत्वात् ॥ गुणानां सत्त्वस्य चेतनत्वेति प्राचीनपाठे तु सत्त्वस्याश्रयः प्रकृतिः शाश्वा याइव नरः स्वनाम्नि प्रकृते स्तुत्यत्वात् ॥ नन्वज्ञानान्यपि हि नेयदासीत् अन्येनेन हि ... इत्यादिश्रुति

इंद्रियेषु प्रदीपार्थं कुरुते बुद्धिसंनिधौ ॥ निर्विशेषे रजानन्दि परमात्मा प्रदीपवत् ॥५३
सृजेत हि गुणान्सत्त्वे तेजसः परिपश्यते ॥ संप्रयोगस्तयोरेष सत्त्वस्तेजसयोर्ध्रुवः ॥५४
आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य तेजसस्य च वक्ष्यन ॥ सत्त्वं मनः संसृज्यते न गुणान्वै कदाचन ॥
॥५५॥

भ्यस्तस्यास्तु ... कथं तर्हि सत्त्वात्प्रात्मलाभ इत्यत आह चेतनात्सत्त्वस्य गुण इति शंकी द्वेताश्रयात्तत्राधस्तरजनतस्य विशेषणं भवति तद्वत्तत्त्वस्य वा तस्य सत्त्वस्य विशेषणं भ वति ॥ तस्मिन्सत्त्वे चेतनानुवेदमानत्वमात्मा जडश्चेतनानतद्गुणाः तावत्त्रिगुणावस्थापि नी तिवृधवृधवः प्रलयंते उक्तेर्थे हेतुमाह ॥ सत्त्वमिति संसृजनेति दिशानि प्रकाशयतीत्यर्थः ते प्रसिद्धं मनआदिकमेव सत्त्वस्य कार्यं प्रयतेन तत्प्रलभता गुणा अतस्तेषां सत्कार्याणां प्र षात्वमित्यर्थः ॥ न हि निपुणैरपरीत्य मार्गेण रजू गोपादनमवतरतीति भावः ॥५५॥ रागः

६३

दूरगं दुर्लभं पि वस्तन्या सत्कं वहुधागामि सु नेकेषु विषयेषु गपन्निपतितं धी लेशार्थिना देहीति दैन्य
भाषणं स्तनियनं निरूढहृतिकं ॥३७॥ वृत्तिनिरोधफलं सत्वगुणस्वामुना स्यादिति माह ॥ सत्वेति सत्वं शुद्ध
सत्वं तेनमत्ता सात्वीन योग्यतरं भेदं नमायः पिंडवदितरेन राविवेकात्मा गरहीतं पकासत्वं गुणात् अहंका
रादीनां ॥३४॥ एतौ मशकौ दुंवरौ तयो मनदे वजयोः ॥३५॥ सहजस्वाभावेन ॥४॥ नन्व मशकोडुंवरवज्जल
मत्स्यवद्धानयोः संयोगः स्थितोरपि विभुत्वादपरिहार्यः संयोगः स्यादित्याशंक्याह नेति ॥ नविदुरिति:

दूरगं बहुधागामि सुशाधीना संशयात्मकं ॥ मनः सुनियतेन स्पमस्त्री मेमचेहच ॥३७॥ स
त्वं तेजत्तयोरेन देतरं पद्मस्त्मयोः ॥ सजनेन गुणानेकं एकोनु सृजते गुणान् ॥३८॥ मश
कोडुंवरौ वापि संशुक्तौ यथा सदा ॥ अन्योन्यमेतौ स्यातां च संभयोगस्तथानयोः ॥३९॥ द
यावर्स्तौ महात्मानौ संमयुक्तौ च सर्वदा ॥ यथा मत्स्या जले चैव संमयुक्तौ तथैव तौ ॥४०॥ न
गुणाविदुरात्मानं सगुणान्वेति सर्वशः ॥ परिद्रष्टानगुणान्सृष्टान्मन्यते न यथा ॥४१

१२७३

गुणानां जडत्वमुक्तं वेनीति तेत्रत्त स्यचिदात्मनत्रमुक्तं अतस्त्रजडयो र्वास्तवः संवंधनो ॥ नेनजडयो
रेव मीनादिशरीरयोर्जलादिनाजडेनेव संवंधः एतदेवाह परिद्रष्टेति वृहदोगुणानो देहाहंका
रादीनां दृष्टाविसृष्टान्त्वादात्मायुद्धामनेन हि दृष्टयोर्गुणयोरभेदाध्यासो भवति अतोपयेज्ञाभेदाः संमति
अहंगौरो हं कारणो हं मरवी अहंकर्तेति तस्मात् गुरुमहाद्रष्टयोरिवाजयोराध्यासिकः संवंधः उक्तश्चासत
देलिपाठस्मिन्नेकीभावेऽति या सकलवचनात् आत्मनिएकीभावेन नदात्मेनमु स्पाचिदात्मा विवयायामम

म॰भा॰
मो॰
६५

एवं जीवन्मुक्तः प्रारब्धकर्मोपष्टब्धदेहः प्राक्संस्कारवशात्तत्स्वरूपस्थितेर्गुणेष्वदृष्टिं समसमयोः सदृष्टिं पश्य-
न्योगैश्वर्याणि मा दित्सेतानि निर्विकल्पध्यानेन वा वर्तेत पतीन्द्रेऽप्रारब्धकर्मसमाप्तौ किं गुणाः तत्र निवर्त-
न्ते उत रज्जुरगवत्प्रसज्यन्ते इति मीमांस्यते मध्यस्थानादिति द्वाभ्यां ननु कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वा-
दिति योगशास्त्रे प्रधानं त्रिगुणात्मकं विदेहकैवल्यभाजं प्रति नष्टं ध्वस्तमपि बद्धं प्रत्यध्वस्तं तेनैव साधारणं नित्य-
यनाघे इदानीन्तननानात्वसंसारोपलम्भो जनस्यानन्दवच्छिन्मुक्तं प्रत्येवं नास्तीति वक्तुं शङ्कते इदानीन्तननाना-
मपि सत्त्वादनामासमसंसर्गादिष्याद्भूत्स्यादनवदिति॥ मध्यस्थान्निवर्तन्ते इति मध्यस्थाः प्रियगुणाननि-
वर्तन्ते इति तदेव तद्दूषयति॥ निहतिः समत्वेनोपलभ्यत इति॥ अयं भावः सतः यदर्थस्यादर्शनेन स-
न्निध्याभावात् स्थिलोपादानात् अवगन्तव्यं नायं प्रधानस्य विभुत्वात् तानं पुरुषस्यात्मनः स्थित्या

मध्यस्थानान्निवर्तन्ते निहतिर्नोपलभ्यते॥ समत्वेन परोक्षेण तदनुमानेन सिध्यति॥५॥

न॰॥ तथापि रज्जुरगवत्प्रधानस्यात्यन्तिकस्तिरोहितिभेदेन नुष्ठित्वा न पुनस्तेवोध्येन तद्वदवस्थान्तरापत्तौ युज्यते
समत्वाविरोधादिति भावः परोक्षेण तदनुमानेन सिध्यतीत्यत्र अनुभवानारूढं तत्प्रधानस्य सतः स्थापि दृष्टिभेदे-
नावधानाय वचने किं तत्केवलानामानेनेन धर्मात्वावस्थामयानुपपत्त्या प्रधानस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणासि-
द्धप्रपञ्चकारणस्यानिमानमेयस्य सर्वप्रमाणाविरोधापातात् मिथ्यात्वमपि नाध्यवसातुं शक्यतेऽतो गमाद्-
नार्थं प्रति नष्टमनष्टं तदित्यपेयमिति यद्वा समत्वस्य श्रुतिः प्रमाणं प्रति निरपेक्षत्वात्तस्य अनुमानेस्मृ-
तिः प्रमाणं प्रति सापेक्षत्वात्॥ तथा च नेह नानास्ति किंचनेति प्रपञ्चस्य बाधः प्रत्यक्षसिद्धः न प्रत्य-
क्षादिसिद्धत्वमपत्तः स्मृतिसिद्धान्तेन विरोधो न पेत्तस्यादिति न्यायेन ध्वस्तस्य स्मृतिरप्रमाणमिति भावः॥५॥

62

अध्यासनिवृत्त्युपायमाह ॥ रश्मीनिनिवृत्तिवद्भववने तेषां तत्त्वस्य रश्मीनि चेन्द्रियाणि ॥ ५४ ॥ आह तस्या
भाविकं कर्म त्यक्त्वा सन्न्यस्येत्यर्थः आत्मरतिरात्मन्यनिशम् निध्यानशीलाः सर्वेषां भूतानामात्मैव भव
तीति सर्वभूतात्मभूः एवं वेदाहं स्मास्मीति इदं सर्वं भवति आत्मा ह्येषां स भवतीत्यादिश्रुतिभ्यः आत्मनः
सर्वात्मत्वयाने तस्मात्सन्न्यासात् ॥ ५५ ॥ एवं विदः कर्मलेपसम्भवं तमाह पद्येति ॥ वारिचरः हंसः तथा
चक्षुति ॥ तेविद्वित्वान कर्मणा लिप्यते पापबन्धेनेति ॥ ५६ ॥ एवं स्वभावस्थले पस्वभावं स्थले पस्वभावं प्रतनत्रा

रश्मीस्तेषां समनसां यदा सम्यक् प्रवर्तते ॥ तदा प्रकाशते सात्मा वहीदेव योगे लगितेव ॥ ५५ ॥ य
त्वा या मात्मा तं कर्मनित्य मारतिर्नेनि ॥ सर्वभूतात्मभूतस्तात्त्वागच्छेद्गुतमो गतिम् ॥ ५६ ॥ य
थावारिचरः पक्षी सलिलेन न लिप्यते ॥ एवमेव कृतप्रज्ञो भूतेषु परिवर्तते ॥ ५७ ॥ एवं
स्वभावमेवैतन स्ववृत्त्या विहरेन्नरः ॥ अपोचतन्मयः छंन्द्रसमो विगतमत्सरः ॥ ५८ ॥ स्व
भावयुक्ता प्रकृतिस्सतनित्यं सृज्यते गुणान् ॥ ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं विजैयात्मन तत्कृणाः ॥ ५९ ॥

त्मतन्तुं स्ववृत्त्या नित्यमिस्येति शेषः ॥ ५८ ॥ एवं विदो जीवन्मुक्तिमाह ॥ स्वाति स्वभावे स्वतन्त्रेष्ववित्यॊगस्त
दादेहेन्द्रियादिना तोस्साध्यमततो परन्तुपतापरित्यज्य स्वतन्त्राव्यवस्थितात्मा शुष्कस्तः विद्वान् नित्यगुणा
न भजतो नित्रकात्नयो गैश्वर्य वलेन सृज्यते यस्मात्तुतः प्रविशुद्ध आत्मतापक्रमस्य सविस्पष्टः तु ॥ सवि
स्पष्टर्कतेति अन्ते ऊर्णनाभिदृष्टान्तः भिन्नानिमित्तत्वोपादनायदर्शितः ॥ ५९ ॥

एतास्मिन्निति स्त्रीत्वं विधेयलिंगापेक्षया ॥ इदमेव ज्ञानं सर्वसमत्वमज्ञानान्नालयोदयस्यातेरिति शास्त्रेतो वृहाः
ध्यानेन सत्त्वपावृत्त्या वालेव्ययोस्यवेसनेतनः शममन इति पाठः स्पष्टार्थः ॥ ५६ ॥ शामे कोलभतइत्यत्र आ
हुतिवर्गइति ॥ विदितः ॥ विधिसन्निनज्ञानः शेत्यपतत्तनकैनदतिमकार्येत्वा तत्त्वटवरिश्यनमानो परहे
तयान यथोदकमेजितो लोकाः द्वीयत एवमेवायुत्र एव जितो लोकः द्वीयत इति श्रुत्याधर्मे फलस्य
मन्यते णो वार्थकाम सत्ययोस्यानि मन्त्र निस्पृमन्त्रे निस्पृमविमन्यते तेन निजयति ॥ मनस्यनीत्यर्थः ॥

एतोवृश्वानरः सर्वभूतानां मार्गानिगतिः ॥ अवेद्यं च शनैर्मूर्द्धालभते परमं ततः ॥ ५६
त्रिवर्गो यस्य विहिताः सेव्यपक्षा विमुक्तदि ॥ अत्रिष्यमनसागुरुतत्त्वदर्शी निरन्तकः
५७ ॥ न चास्मारणकालेहस्मि त्रिदेवस्व विभागशः ॥ न तत्र न च विस्पृहेश्वरडवीर्ये स्वकृतात्मभिः
५८ ॥ एतद्धाभवडुंडः किमन्यद्वहलेतणः ॥ विज्ञायतद्धिमन्यन्ते कृतकृत्यामनीषिणः ॥ ५९

निष्ठाश्रवणमननाभ्यां निष्क्रियमुक्तो ध्यानशीलाः ॥ निरन्तुकः आत्मदर्शनेनैव सर्वकामानावा
प्यवानास्यान्तः ॥ ५५ ॥ न वेत्ति तत्रतत्रत्रपादो अकृतात्मा हि स इति श्रुतिः इंद्रियैर्वस्तुनआत्मेशरत्नेप
रंतु परथ्याप्तेन दर्पणोनैव मन्यते ॥ अतः अभेदसमेदग्रहणोनिरोधानादहंनार्थतानाशहेतुतावेतेवा
क्षितितानिरोद्रस्यात्स्येतिभाव ॥ ५६ ॥ दृष्टोपदेशयाः प्रियकं ज्ञानत्वेनात्मीया हृदण्ना हितिः ॥ ५४ ॥

63

एवमेके नामुना जीववादिनो व्यवहारानुरोधान विवस्यंति निश्चिन्वंति अपरे एकजीववादिनो निर्हेति रेव स्वाज्ञानस्मृतः प्रपंचस्तज्ज्ञानेन मूलाज्ञानेन निवर्तते न हि चैत्रस्य स्वप्ने दृष्टो गजः मैत्रस्य प्रबोधेन बाध्यते नोपि मैत्रस्य स्वाप्नस्य गजवदस्तीति शंकोचवक्तुं किं तु निरन्वयनाशः एवं तस्यैवमपि केचिद्व्यवस्यंति एवमेतदुभयं दर्शितं न मध्येभ्यन्तरस्मतं संप्रधार्य सम्यक् कृत्वा स्वाभिप्रेतमर्थं यथामति व्यवस्यन्ति ध्यानेन साक्षात्कुर्वंति ॥५२॥ इदमेव ध्येमान्यो ध्याध्यासेन समाप्यविशेषवत्तद्बुद्धिरेवेयेकलोलीभावः तथा हि देहस्य बुद्धिधर्माः दुःखादयः

एवमेके व्यवस्यंति निर्हेतु निर्विचारके ॥ उभयं संप्रधार्यैव व्यवस्यन्ति यथामति ॥५२॥ इतीमेद्-
द्वैधिं बुद्धिभेदमपेक्ष्य हि ॥ विमुच्य सर्वमासीनं न शोचं छिन्नसंशयः ॥५३॥ मलिनः प्रमेया ‍
सिद्धिं यथा शुद्धो न दीनता ॥ अविनाशी स विज्ञेयो विद्वित्ता न भिदं तथा ॥५३॥ महान पारि-
पार्श्व त्यागेन तदन्यथा ॥ न तु तत्त्वतिशयतः फलेत्तानेतरस्यतत् ॥५४॥ एवं ये विदुरध्यात्मं वै
वस्तुज्ञानमनुत्तमम् ॥५५॥

बुद्धौ च देहस्य धर्माः सत्त्वविनाशयोः दर्शनेन बुद्धिभूतो यो भेदस्तमपेक्ष्य तत्व्यावे-
ने विमुच्य सत्त्वगुणयोरध्यासकृतानेन मत्कृतान यथावदवगत्य निर्भयत्वे संशयपरिच्छिन्ने सर्वसंशयाः इति
॥५३॥ न दीनमिव प्रदृश्यमानमवगाह्य मलिनाः शुद्धिमानगुः इति विद्धि यथोक्तं न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमि-
ह विद्यते ॥५४॥ महेति न हि परदर्शनमात्रमात्मत्वेन नातिक्लेनात्परस्मात्स्यात् फलं आत्मनि तत्त्वा-
नमात्रादेव तत्पुनरनुष्ठानांतरापेक्षेति भावः ॥५४॥ उपसंहरति एवमिति ये नाध्यात्मे आत्मनि दृश्यः
काशे वेदनेति विषयं वेदवस्तुमिति तिपादे स्वार्थेप्यनं तेज्ञानेन समं मतं विशेषः ॥५५॥..

तस्माल्लोकतत्त्वमालोच्य यद्धितं तत्कर्तव्यमित्याह लोकमिति लोके निरावधानसमयगनिमित्तवेशात्कुर्वन्तुः
आतुरानन्यस्वकीयान् जनान् देवान् छेनक्षपुत्रदारादिशोचतः शोकस्पृष्टान् तितिक्षोश्च मानान् तत्त्वधार्तत्रैवपुत्रा
दिनाशे विषये कृपालान् संसारविवेकनिपुणान् तत्त्वज्ञानभये समन्तात् क्षिसयौ स्नेहिनि च सत्त्वोऽपास्यका
तो ज्ञानिनो वपदं पदनीयं ॥ ६३ ॥ विंशः ॥ २१ ॥ निर्णीतमात्मतत्त्वं तत्प्राप्त्यर्थं ध्यानयोगमाह हन्तेत्या
दिना चतुर्विधं आलंबनभेदाच्चतुःप्रकारं आलंबनानि च योगशास्त्रे प्रोक्तानि षष्ठे इन विचारणा

लोकमातुरजनान्विरागविषाननदेववपुष्पशोचतः ॥ तच्च पश्यत्युपालम्भेऽशोच
तोऽयं वेत्ति धर्मं भयं पदं स तान् ॥ ६३ ॥ शान्तौ मोक्षधर्मेषु एकविंशः ॥ २१ ॥ श्रीभीष्म उवाच ॥ ह
न्त वक्ष्यामि ते पार्थ ध्यानयोगं चतुर्विधं ॥ यं ज्ञात्वा शाश्वतीं सिद्धिं गच्छन्तीह महर्ष
यः ॥ १ ॥ यथा स्वनुष्ठितं ध्यानं तथा कुर्वन्ति योगिनः ॥ महर्षयो ज्ञानतृप्ता निर्वा
णगतमानसाः ॥ २ ॥ नावर्तन्ते पुनः पार्थ मुक्ताः संसारदोषतः ॥ जन्मदोषपरीक्षीणाः स्व
भावे पर्यवस्थिताः ॥ ३ ॥

भ्यां वाश्रामस्य वितर्कवती वा महृतिः स्वमनिद्राज्ञानालंबनं वा यथाभिमतध्यानाद्वेति अलंबनानि तराणि
वाम्यत्रैवात् भोवः अयमर्थः रेचकस्य पूरकस्य वाभ्यासाद्वा शुभ्ररीतिमनतदालंबनेमनः कृत्वा वा बा
स्थेयं मनः स्थैर्यावस्थंभावात् ॥ यद्वा बाह्ये सूर्ये चन्द्रनक्षत्रशिखरसमादिकं वा आभ्यन्तरं नासिकाग्रजिह्वाग्रादिवा
विनालंबनं कृत्वा तद्भ्यासात् निद्रयोदनलयदस्मितामात्रालंबनेवा यथाभिमते नीलग्रीवतो वरादिवि

ज्ञानफलं दर्शयो हर्षभयनिवृत्तिकामोहनभवतीति द्वाभ्यां भयं संसारदुःखं येयस्माच्चेतोः रजस्तमादिहेतो
दविदुषो महदूयं तत्तत्पदवाप्यविद्यानां विदुषो भयं न भवति हि यस्मात् अज्ञानसंसर्गाद्वेवबंधमोहो अ
नःसर्वेषां गतिः मुक्तिः स्वरूपालिका नत्स्पव हि यतः मगुणाश्रायेयेअयने येवास्ति गुणनाश्राधायक धेना
स्थानात् ॥ अतस्य तो भवादेतिनितनि वृगुणोऽस्यार्थः ॥१८॥ यः इति निष्काम कर्म प्राचीन दोषापहतिति एवाहे
र्थः ॥ तदुभये प्राचीमसे हि केवचकर्मनस्याविदुषः ऊर्ध्वं तोपिनापर्वं श्रियेवधं जनयति तत्ययेषीकानल

नभवंति विदुषो नाम भयं यदि विदुषोऽस्मत्महद्भयं भवेत् ॥ न हि गतिरधिका स्तेक
स्यावित्साति हि गुणो भवदेत्यतत्स्यतो ॥१४॥ ऐःकरोम न भिसे धिएवं केन चे निर्गुणा द
तियस्तु रागहनो ॥ नाप्रियं तदुभयं ऊनतः प्रियं तस्य न तज्जनयति हर्षं वेनः ॥६१॥ लोकमान्त
मसहयते जनन्तस्य न तज्जनयति हर्षं वेनः ॥६२॥

मशो प्रोजेनयहृयेते वेदामस सर्वे पार्थ नं गहृयं तोत
वचाशुपत्तरपलायाक्षापोनश्चिष्टं तत्पद मेवं वि दिपापकर्मनञ्जेष्ठ तत् इति तयोदं दाम्येषञ्चवणात
ऊनःश्रियसिति मोलं भतिनु कर्मणा कर्मणान्तलदद्वरत्ति रत्न मिति भावः नास्यकृते ने ति घ्नेः श्चि
सुकृतमोतःकृतेनकर्मणा ॥६१॥ अज्ञानफलं दृष्ट्वाहृष्टं भयमित्याह अहं न लोकमिति आन्तरकाः
मक्रोधादिभ्यस्तोजज्ञेरीहृते लोकं जनः पर्गदद्वेवा दयते पि कुवरोति तस्य कर्म गाणव्योतेन्आन्तरं ततनि
यंकर्म सर्वेनः सर्वात्मयोनिश्रद्रहलोके जगयतिजन्म ददाति आन्तरो नीरनिषतम्भ्ज स्वातिर्षेतजायते इत्यर्थः ६३

विसंचारं विषयसंचारयोग्यं चेंद्रियाणां विषयेभ्यः सम्यक्कालं निर्गमनद्वाराणि यस्मिन् तं च द्वारं चना
चलं चलेष्वादि विषयेषु अचलं नियमसंधानं गत्वा देहं कायं निरालंबं देहाद्यालंबनशून्यं कृत्वा ध्यानप
थे चलं विधेध्यानालंबनेन मनः समादध्यात् ॥ ९ ॥ इंद्रियाणि निरुद्धः समनस्कं इद्रियाणि इंद्रिकरणानि द्वाराणि
ध्यानयोग्याः एवं मनस्तः विनिश्चितः आलंबननिर्विवादिनमिनस्थं ॥ ९ ॥ एतावता पिनष्टं तत्त्वं तस्य नैः
स्याहं ॥ न स्पंतितस्य मनो बुद्धिंद्रियवेचकाख्य मसंगस्य आत्मनः जीवस्य षडंतेन्यंतरे अंगमपूर्वं

विसंचारं निरालंबं पंचद्वारं चलाचलं ॥ एवं ध्यानपथे धीरः समादध्यात्ततो नरः ॥ ९ ॥ इं
द्रियाणि मनश्चैव पंचद्वाराणि शंकरो मया ॥ एवं ध्यानपथपूर्वो मया समनुवर्णितः ॥ १० ॥ तस्यात
स्तेमनस्तु मात्मनष्वष्टमात्मनः ॥ स्फुरत्यंतिसमज्ञाता विद्युद्वत्तुदरे यथा ॥ ११ ॥ जल
बिंदुर्यथा लोलः पर्णस्थः सर्वतश्चलः ॥ एवमेवास्यचित्तं च भवति ध्यानवर्त्मनि ॥ १२
समाहितं तत्क्षणं हि विद्यानवर्त्मनिनिष्टति ॥ पुनर्वायुपथे ध्याने मनो भवति वायुवत् ॥ १३
अनिर्वेदो गतक्लेशो गततंद्रीरमत्सरी ॥ समाध्यात्सुनश्चेतो ध्यानेन ध्यानयोगवित् ॥ १४

संनिरुद्धमपि स्फुरत्यंति अंतिवांचलः इत्यंतो विद्यत् ॥ १२ ॥ वायुपथे नाडीमार्गे प्रापेतिशेषः मना
न्तं भवतिनानाविधानिरूपाणि इष्टेतिशेषः तस्मिन् कुलमतनीलमाद्धःपिंगले हरिते लो
हिते चेति योगमार्गेनेकनाशेनूपस्त्रवणात् ॥ १३ ॥ गतक्लेशः प्रासः अमोपिअनिर्वेदो योगे निर्वेद
स्त्वत्यःस्यात्तथा गतनेद्रानिरालस्या अमत्सरी परोत्कर्षसहः स्यात् ध्यानेन ध्येयाकारस्तत्पथवाः

65

सर्वास्तु विद्यास्तु साधारणीमिति च। तेषु तत्त्वमाह निर्द्वन्द्वा इति निर्द्वन्द्वाः शीतोष्णादिसहा नित्यं सत्त्वे मत्कार्ये स्थि-
ताः विमुक्ताः लोभादिभिरिति शेषः नियमेषु शौचसंतोषादिषु स्थिताः निष्प्रवृत्ताः निष्परिग्रहा इत्यपि पा-
ठः असंगानि स्त्र्यादिसंगहीनानि अमनिपदेष्वप्यस्थानादिनिर्याणानि प्रसादः एवंविधानि स्थानानि ॥४॥ नत्वेतेषु
स्थानेषु ध्यानेन कर्मणा किमित्यत आह ध्येयवस्तुना संश्लिष्टमेकीभावं गतं ध्येयवस्तुसंश्लिष्टमिति निश्चयो न पादेमणा
वेनवदानादावनत्यानि दीर्घाचरितेन एकीभूतेन वर्तयेवं ध्येयमेकाग्रे विषयतनपाः स्पस्तुर इति नेनुमात्र

निर्द्वन्द्वानि प्रसन्नस्य विमुक्तात्मनवस्थिताः ॥ असंगानि विविक्तानि मनःशान्तिकराणि च ॥४॥
तत्र ध्यानेन संश्लिष्टमेकाग्रे धारयेन्मनः ॥ पिंडीकृत्येन्द्रियग्राममासीनः काष्ठवन्मुनिः ॥५॥ श-
ब्दं न विंदेच्छ्रोत्रेण स्पर्शं त्वचा न वेदयेत् ॥ रूपं न चक्षुषा विद्याज्जिह्वया न रसांस्तथा ॥६॥ घ्रा-
णेनापि च सर्वाणि जह्याद्ध्यानेन योगवित् ॥ पंचवर्गप्रमाथीनि नेच्छेत्तानि वीर्यवान् ॥७॥ ततो म-
नसि संगृह्य पंचवर्गं विचक्षणः ॥ समादध्यान्मनो भ्रांतमिंद्रियैः सह पंचभिः ॥८॥ ॥ ३३

दृढः तदेकाग्रे तत्रोपायः पिंडीकृत्येति मनसा दोषेव पश्यति मनसा स्पृशतीत्यागस्त्य इति मनः क्रमशो बु-
द्धीन्द्रियाणि योगी त्यक्तेन प्रसारितानि विषयान्स्पृशंति तेनैव गत्वा तत्प्रतिबलीनाकृतानि तत्स्पृश-
ति इन्द्रियाणि मनोमात्रात्मनावस्थितिः पिंडीकारः ॥५॥ एतमेव स्पष्टयति शब्दमिति ॥६॥ पंचानामपि
चादीनां वर्गः प्रथमं स्त्र्यादिव्याकुले यन्तीति तथा पातानिच्छेत् ॥७॥ इन्द्रियैः सह संमृतं भ्रांतं मनः समादध्या-
त् ध्येये एव प्रवणं कुर्यात् किं कृत्वा पंचवर्गं मनसि संगृह्य ततः इति शेषः उक्तप्रत्याहारेण तत्र स्थापनेत् ॥८॥

अत एव वाणादयः स्वार्थैः पिवाद्रिभिः सह व्याहरंतीति बहूनामुपाख्यानेन तथा चेतनस्यैव शरीरत्वं
वि स्वरूपमेव न त्रिरीत्याणेन देव विव स्वरूपमाविर्भवति पदपद्मयोरादासमनुष्येण वचालेनः हं ल
रेतः इदं वितर्कं जन्मप्रदं तत्स्वमूलमोलं योगभाष्येन तत्परं प्रमत्तनत्वस्वरूपं त्वानमानयोर्बीजमिति तथापि निर्वि
चारपरिपाकेऽपि सर्वज्ञत्वं तत्त्वं निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ऋतंभरा तत्र प्रज्ञेत्यादिनोक्तानतः पु
नः स्वस्वरूपमेव तानि गुणाः प्रतिपन्निः न च पदार्थ देहविस्मरणेन वा स्वरूपप्रत्यक्षकारे च नतः सर्वो नाम भवति
न दास्यभंगो भक्तस्य कीटभ्रमरवद्वा स्वजीवभावो निवर्तते केवलं मनोकारो भवतीत्येव महाविधेयानां
मधारणायां शक्तिः तिसृभिर्निबहिः कल्पितनहतिर्महाविदेहा तस्य प्रमान्प्रकाशावरणक्षयः इति ऊहो वि
चारवितर्कौ व्यक्तालवमोमध्यमाधमयोगिनां प्रत्याकाले हि नावपि हो सानंदसास्मितौ उत्तमस्य जन्म
योगेनैतत्र गरुत्मत्प्रयत्नाः शुक्रे चित्ते धारयतो नान्ते देहविस्मरणे सति अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति प्रसिद्धाः
सार्वात्म्ये सानुसार्वकाम्यादय ईश्वरगुणा उत्पत्तिरत्युत्तमस्य सोऽयं सानंदः तेषां प्रविलापनेनास्मि
तामात्राव मशिष्यते सोऽयं सास्मितः सत्वपुरुषान्यताख्यातिसंज्ञो हृदयग्रन्थिभेदोऽविवेक शब्देनोच्य
ते स च मन्तन मस्य परवैराग्यवतो न सा शेष भोगवासनस्य ईश्वरानुग्रहं विना अपि भवतीति मत्वाः सा
नंद स्थाप्युत्रै षांत भावे विविक्तिर्वाचितयमेवोक्तं विचारस्त्रस्त्राविवेकस्त्रवितर्कस्त्रेति तदेतत् द्व
कमालेवनेनिद्राटो जागरस्यांते यो भाव उपजायते तं भावं भावयन्नास्ते : स्वस्थमत्यमनुत्तमः इति
प्राते स्वरूपमुत्तमपि स्वरूपे स्थाविनाऽनुगमे स्थोऽसाधिद्वे देहाभिमान . तो यद्योगेनैऽशोऽपि कारस्व
पामव्यक्तामतत्वेन सामितिप्रतेन प्रायाणालेविनागतनत्यक्त्वाऽध्यक्तो भयालवनात्मेया एतानुवेनस्व
स्यापि योगाविधामनविनर्कं स्थूलस्थूलकारणाचेतनस्येत नगनः विचारः सूक्ष्मकारणाचेतनमोस्मि
देवविवेकः कारणाचेतनस्यामेवनिर्बीजमलकेवलस्वरूपः फलभूतः इति साधनरूपेष्वेवनगणितः

विचारस्येति प्रथमे समाधानस्यागमनं हितयोगस्य योगिनः आदितः आदौ विचारो विचारणं ध्यानविवे
कादयो वितर्कश्चैवोपजायते विचारभेदेन तथा हि मध्यमानां सत्त्वगुणः कल्पितेऽपि तां वेदादि विशुद्धेर्वतः
समाधाने विधाने विचारस्तावद् द्विविधः सविचारनिर्विचारभेदात् तत्र पदार्थतत्त्वदर्शीलेखवृत्तैकभावना
प्रवर्तने समाधानतुल्ये विचारादिनोदयः प्रथमेव स्थूलालम्बनस्य वितर्कस्य सवितर्के निर्वितर्कस्य स्थूलविषये सं
कारभेदः धर्माधिकारियोग्यः तत्र विचारे वितर्के वा मानसिकी भोगिनी वा सर्वेन्द्रियालम्बनस्य ध्याने
तर्कोटिभूमिकाः स्वरूपमेवापन्नं ते वै तत्त्व सिद्धिनां च उपायानि तत्त्वे तत्समन्वितं विविधध्यानभावनासमाधाने चेत
आपं सिद्धं स्थितं वा विषयमधिकृत्य प्रवर्तते तेन वस्तुतत्त्वमपरमेयत्वात् हि [illegible] यथार्थस्य मानसे नमतो परो
ए स्थानानन्तरं तद्विशेषावगाहनेन चैतद्वचः प्रत्यागमने धीयते इति समाधाने वस्तुतत्त्वविषयतत्त्वं यथा
स्फटिकाः स्तनः स्पृष्टः जपाकुसुमसान्निध्यात् मध्यमस्थानेषु वरक्तः स्फटिकः स्वभावः प्रथमस्य स्फटिकस्य

विचारस्य विवेकस्य वितर्कस्योपजायते ॥ मनः समाधानस्य प्रथमे प्राणमादितः ॥ २५ ॥

समो ध्येयगतं चैव परागत्य ध्यानं तथैव मदसमस्थैर्यहृत्कायोरीह ध्यानसमये विशालास्तनः स्पृष्टः मायासान्नि
ध्याद्यप्रानन्तरेव प्रसमानसमाधेः समतिस्थ विद्यासमात्मा ध्यानः तथापि विद्याभावसेन निविरडगास तत्र वस्तु
निविरमाणिधितस्तनः स्मृतेर्जनेत्ररतरा ध्यानसमिहनोपवीध्यासोव जिह्वते सर्वालम्बनानि स्थानानि निहितोपरिव
समाधिवदनुपादिस्यामत त्वप्रकाशनेन तमविचारेण सङ्कल्पकारणानीनि चित्तस्य रैके कायवचनयोगेन सि
तमात्रेण पदनस्वदेहमात्रं वा भावयेत् ॥ ततः स्वदेहमपि सकारान्तकं विराजितमनोधारणेन ततः क्रमेण
निरालम्बनस्थितिः तथा वितर्कालम्बने स्थूलमतिमायामा समाधीयमाने चित्तेऽभ्यागते भवति तथा प्रतिमा
याविराट्रूपचेतनेषु स्थिरास्वरूपध्यानेनाचेतनमनोगताद्यासक्तिचेतस्यमेवन यथा तो आसितिविशेषेण नि
रहस्यमासांश्च इति रज्जने विरोधी येन शक्तिस्वप्रकाशेन एवमीश्वरत्वे [illegible] विद्यमानानामन्ते जडत्वं निरोधी चेत

म॰भा॰
मो॰
९५

स्वयमिति निःश्रेयसार्थी मनः पञ्चेन्द्रियगणं च ॥ ध्यानपथे पूर्वोक्ते नित्याभ्यस्तेन योगेन स्थाप्य शनैर्विला-
पयेद्रूपं धनामलवत्स्वयमपि शाम्यति यथोक्तं येनास्ते निश्चस्वाकाराद्वैतोल्लेखिकरजोवत्तेहन्तेन रा-
गिणामयतीस्वयमपि शाम्यतीत्यर्थः ॥२०॥ न तदिति ये हि कास्यरममसुखात्सर्वोगात्सम्पन्नान्तर्भौमपदान्त्य-
न्तमिकान् हिरण्यगर्भपदान्तान्वा न तत्स्वायंसंयतस्य संयतात्मनो निरुद्धचित्तस्य योगिनो भवति ॥ तथा च श्रु-
तिः समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् ॥ न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं
तदन्तःकरणेन गृह्यत इति ॥२१॥ रंस्यते तद्धितः स्वयमेव न स्वरंस्यते माऽस्यतिनितनन्तामोहद्वापत्तेरित्यर्थः ॥

स्वयमेवं मनश्चैवं पञ्चवर्गं च भारत ॥ पूर्वं ध्यानपथे स्थाप्य नित्ययोगेन शाम्यति ॥२०॥ न तत्पु-
रुषकारेण न च दैवेन केनचित् ॥ सुखमेष्यति तत्तस्य यदेवं संयतात्मनः ॥२१॥ सुखेन तेन सं-
युक्तो रंस्यते ध्यानकर्मणि ॥ गच्छन्ति योगिनो ह्येवं निर्वाणं तन्निरामयं ॥२२॥ इति शां॰ मो॰ ध॰
मे॰ ध्यानसमासम् ॥१९४॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ चातुराश्रम्यमुक्तं ते राजधर्मास्तथैव च ॥ नाना-
श्रयाश्च बहव इतिहासाः पृथग्विधाः ॥१॥

निर्वाणं कैवल्यं निरामयः ॥२२॥ इति नीलकण्ठीये भारतभावदीपे शां॰ मो॰ द॰ धर्मे ध्यानसमार्थप्रकाशः
एकोनविंशः ॥१९४॥ चातुराश्रम्यमिति पूर्वं तत्राध्ययनसंक्षिप्तं एकाग्रं धारयेन्मन इत्येकाग्रतः स-
हितमनएकाग्रकालानिरुध्यादित्युक्तं तत्र जपस्य योगत्वं विज्ञायते हि फलादिकं श्रुतानुवादरू-
पं कर्तुं चातुराश्रम्यमिति चतुर्णामाश्रमाणां समाहितं चातुराश्रम्यं तेन वर्णोक्तं वचनं श्रुताभिमानरं-
श्याकादिपरिणामेयस्यनेदिति सर्वं धर्मं येन न लोकान्यायानिष्टानिमतिषेधमन्तर्निःस्यात इति

67

मनसेति नः अयमर्थः समाधाने समाधिं कारयेन्नु यो देवसार्थे गत ॥ न देवा स्वेनेति निर्वेदः योगेन शेष्मा
नीत्सु परमो योगान ॥१६॥ सउपरमेनानकृते व्यः कालक्रमेणाभ्यवसंभावान्लोनेति सदृष्टान्तमाह ॥ पोगेति
करीषस्य का गोमयचूर्णानि षोराशयः जलेन सिक्तमात्राः सन्तः परिभावनेन गत्यायाकारिणा कस्यान न
यान्ति नाम वेति ॥१७॥ यद्वत्कालेन जलसिक्ताः सन्तः चिकणतामायान्ति यथा कारं गृहीते न यान्ता सद्वितवि
रकालयोगाद्दमन्तनाकारं वक्तं यावाभिप्याह ॥ किंचिदिति अस्य मोहादभाविते मपी चिरकालके

मनसा त्रिपथमानस्य समाधाने चकार येन ॥ न निर्वेदमुनिर्गच्छेन्नु यो देवान्मनोहितं ॥१६
पोगमभ्यस्य करीषाणां यथा वैराशि परिस्थिताः ॥ सहसा वारिणा सिक्ता न यांति परिभावना ॥१७
किंचित्किंचित्प्रयथा वस्माकुं न चणमभाविता ॥ क्रमशस्त्वयाने गच्छन्त्येवं तथा परिभावना ॥१८
एवमेवेंद्रिययामं शनैः संपरिभावयेत् ॥ महेश्वरस्य मयाश्रेवसम्यक् प्रशामिष्यति ॥१९

दानं संजानं बहलस्तेहंभावितं पाकाभित्यर्थः ॥१८॥ हार्थेति के योजयति एवमेवेति संपरिभावयेत्
गत्यायाकारेणयेत् ॥ क्रमशस्त्वमन्तरे केकोवयवत्यागक्रमेण नमयितचित्तस्याकारं संदरेत् ॥ अयं
भावः यत्र या यालेवने स्थिरेभूते भवति तत्तत्कारणं रिमन्यसोपानारोहक्रमेणोत्तरमाकारं प्रवि
वेशेन समवीकारो परमेतत्प्रशाम्यति प्रथकत्वंगायामं गच्छतीति निर्विकल्पं भवतीत्यर्थः ॥ तथाह विनि
काहिचारमकृते न विचारादानंदमाने दाहास्मितातृतः कैवल्यमिति क्रमो योगशास्त्रप्रसिद्धः ॥१९॥ ॥

न.भा.
मो.
७०

एवं च ध्यानैकाग्र्यमनोजयानपेक्षा स्वतान्द्वयोरप्यिमार्गयोर्जयस्याराद्उपकारित्वेन च पेक्षा सा च तामका
रोग्यमपावनपेक्षां वाह। सांख्येति संख्यतो जयमितिशेषान्यायादिति च स्पृहिद्यारा ननमसीतिवानाथं ता
नेञ्जलावनन्तु पत्वेनव योगे प्रणावजय उपकारोतिन परतः सातान्कारस्त्व प्र. लो पकारित्वेन॥४॥ एतदे
वाह यदेवमादिना यज्ञयोर्मार्गद्वयेपि मनः समाधिर्मनोनिग्रहः इंद्रियजय॥८॥ सम्यग्संदितप्रशिषरि
तारोग्निपरिचर्याविविक्तानास्पृहानामाहारादीनां एकांतदेशानांवाध्याने ध्येयाकारस्य प्रत्यय

सांख्ययोगेन तु यावत्कोमनीषिभिःप्रमदर्शिभिः॥ मार्गौ नाव स्पृशावेतौ संश्रितौन च संश्रितौ
८ यथा संख्ययेन राजन्कारणानाम् उत्पन्ने॥ मनः समाधिरपायितवेन्द्रियजयाभनः॥९॥ स
म्यग्निपरीचा रो विविक्ता नां च सेवने॥ ध्याने न पोद्मः स्याति रत्नसूयात्मिनाशानम्॥१०॥
विषयप्रतिसंहारो मिमजस्यल्पाशनम्॥ एष प्रवर्तकौ यत्तो लिवर्तक्रमद्यो स्पृशु॥११॥
यथा निवर्तनेनकर्मजयनोज्ञसवारिणः॥ एतत्सर्वं मशेषेण यथोक्तं परिवर्तयेत॥१२॥

वाहः तपः प्रलोवर्ते विषयदोषदर्शी नात्मकं दमः जितानामिंद्रियाणां तत्प्रतिपत्तियोग्यता ९
विषयाणां विशेषेण वधनाकामादीनां प्रतिसंहारो जयः शमः निरहीनस्य मनसः विक्षेपरा
हित्यं एवं इति एष मनः समाध्यादिः जयनः प्रवर्तकः कामनावतः स्वर्गादिजनकोजयः गम्भताम
नरस्य धर्मः॥९॥ निवर्तकजयतो यत्नं व्याचष्टे यथेति कर्मनिवृत्तिसौलः सपथ्या संप्रयतेस्य यत्नो
निवर्तकरस्य धर्मः कर्मनिवृत्तिप्रकारमाह एतदिति एतत्सर्वं नाम समाध्यादि परिवर्तयेत् निकामः

॥१२॥ ... ७०

68

कार्याभावात्तत्त्वबोधकोऽभावार्थबोधः ॥२॥ सांख्ये वेदान्तविचारः योगः चित्तवृत्तिनिरोधः क्रिया कर्मेति एतेषां वि-
धिप्रकारं जानन्ति जापकाः शब्देन विचारकृतां कर्मेदो वा उच्यते इत्यर्थः ॥४॥ यज्ञविधिरेव यज्ञविधिः अधीतिय-
ज्ञजपविधिरेव कार्योऽनुष्ठेयः सम्भावितो नाम महाव्रतादिपुराणोक्ते जपादेवत्वमाणं ॥५॥ सांख्ययोगौ याज्ञवल्क्यो-
क्तौ ध्येये सांख्यजपक्रियायोगादेव पूर्वं स्मारः ॥ सांख्येति सांख्ये निष्ठेन ॥ संन्यास इति वेदान्ते सांख्याख्ये तत्त्वदेत-
माह ॥ वेदेति चकारादेवार्थः यतो वेदवादाः सर्वे वेदप्रपञ्चविचिन्ताः प्रपञ्चसंज्ञाः तत्तदुपास्त्यादिविधि-
परायणाः शान्ताः नियमितप्रधानाः उपासनायोगमानसक्रियात्वात्तत्स्वरूपं वेदान्तानां प्रागुक्तानां जपं मनसि

श्रुतास्त्वत्तः कथास्त्वेवंविधमेव धर्मयुक्ता महामते ॥ संदेहोऽस्ति तु कश्चिन्मे तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥१॥ जापकानां
फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ॥ किं फलं जपतामुक्तं क्व वा तिष्ठन्ति जापकाः ॥२॥ जपस्य हि वि-
धिं कृत्स्नं वक्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ जापका इति किं चैतत्सांख्ययोगक्रियाविधिः ॥३॥ किं यज्ञवि-
धिरेवैष किमेतज्जप्यमुच्यते ॥ एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥४॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रा-
प्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ यमस्य यत्पुरावृत्तं कालस्य ब्राह्मणस्य च ॥५॥ सांख्ययोगौ न यो
युक्तौ मुनिभिर्भिन्नदर्शिभिः ॥ संन्यास एव वेदान्ते वर्तते जपनं प्रति ॥ वेदवादाभिनिर्वृत्ताः शान्ता ब्रह्मण्यव-

मर्थः ननु अग्न्याधेयक्रियायोन्यादानर्थकमत्र तदर्शनात् मितिपरमर्थप्रामाण्यं क्रियार्थानां सिद्धार्थावबोध-
कारणाभावात् स्यादिवाचकानां मार्गेकोऽर्थः प्रमाणाभिधानादिति तत्राह निवृत्ता इति रहस्यार्थ-
न समर्थः इत्यादि वनं सिद्धार्थबोधकस्यापि वाक्यस्य भवेत्कर्मपानर्थानिवर्तकत्वेनानर्थवत्त्वोपपत्त्या महाव-
ने राकादेरणहनार्थं प्रति नयाचमानां तरानवगतप्रयोजनिकात्सिद्धार्थपरत्वाद्वेदान्तानामनर्थजपोऽपि तान्नो

नमः। निवाप्तान्न न च भावयेद् इत्यालंबनाद्विषयान् मज्जेद् इत्यलं मानसं जीवत्र स्मरणे लोके अंतरेण मनसैव म-
नः प्रविलापनेन मनो हि न सूक्ष्मस्थलीयते न स्यात् हि कारणाभावात् नापि मायायाने ध्यानात् तत्त्वज्ञानात् अतः
परिशेषात् स्थिरं च वस्तु न लयं निश्चलं ॥१४॥ न हि यामामपि पापमगमे देनेमर्थः अयं शुद्धं स्वरूपं निजा
त्मनः अनंत हि यामस्मि ज्ञानविज्ञानमात्मनि भावयेद् इत्यर्थः संयमात् यथायोगं प्रमाणवगमायादि प्रमाण
स्य निश्चितस्येयं संपत्तौ सम्यक् श्रेयस्त्वात् तत्र वेदावधारणात् ॥१६॥ ध्यान मिति स्मार्ह श्लोकः ध्यानेध्येयाकार

विषयेभ्यो न मनसः प्रत्याहृत्य यात्रा संभावयेत् ॥ साम्यमनुमाय मनसा मनसैव मनो दधत् ॥१५॥ न
हि याध्यापति ग्रमज्जनेन संहितो हितो ॥ समस्य मयवानां वै समाधौ पर्यवस्थितः ॥१६॥ ध्यान
मस्मादयम् अत्र संहितावलम्बयात् ॥ शुद्धात्मा न परमार्थतो निश्चेतनैषकामवान् ॥१७॥ अध्या
त्मयोगे निर्द्वन्द्वो न घ्राणे चातिनमज्जने ॥ न कर्तारं न कार्याणां मितिस्थिति ॥१८॥ न चा
हंकारयोगेन मनः मनः प्रस्थापयेत् चित्तं ॥ न चार्थग्रहणे युक्तो नावमानी न चाक्रिया ॥१९॥ ध्या
न क्रियापरो युक्तो ध्यानवान् ध्यानानिश्चयः ॥ ध्यानेन समाधि मुत्पाद्य न रोपयेत् जनिकमान् ॥२०॥

असमर्थप्रज्ञाहं संहिताया लक्षणाद्वनेन्द्रारमात् ॥ शुद्धात्मा शुद्धचित्तः न परमात्माविचारेणदांतो जितेन्द्रियः नि
हन्तद्वेषाणां सर्वभूतानामभयप्रदानाद् योगिनां यः कामो ब्रह्मा नाभिविषयलक्षणान् ॥१७॥ कारणानेकर्म
णां कार्याणां फलभोगानां ॥१८॥ प्रस्थापयेत् सर्जीकुर्यात् न किंचिन्मे करं कर्तव्यं भोगकर्तव्यं वा ॥१९॥ ध्या
न क्रियैव परा उत्कृष्टत्वेनाभिमता यस्य ध्याने महाबानिमग्न अत एव ध्यानवान् ध्यानानिश्चयः ध्यानेन स्व
रूपस्य नित्यत्वे यस्य सध्याननिश्चयः ध्याने ध्यानालंबने समाधिं च तेकाग्ये उत्पादयन् रोपयात् लेवनेः

न देवाद्धार्दे न निहन्तसिंति वितरकर्तिपि पादुःमार्गे विपिनाछिन्नकेवारमाभ्यंतरेवा लेवनयाद्विनर्क॰
विचारयोः मागुकेसरन्नेस्यलं चम्रव्यक्तं सानंदसास्मिनयोराल्लवनेनतो नाम्नायेनिविं चपेस्तु इति
न्मात्रमित्यर्थः ॥ १२ ॥ मार्गम्यामोदेनमाहक्रशोतिक दंवमक्रलसहशानहृदयपिंडान्मोस्यलाः नाडः
क्रशावनस्यल्लमल्लाः सहत्याग्राः सुशेहृदयपिंडस्यणं मोमल्लेवें सोडमामूर्धन्निर्छनि ॥ नदिदमुक्तंक्रयो
स्वपनिषत्सुरनिश्यत्वातक्रपारस्लइतिपुरल्लाल ॥ क्रशोभिरोक्तेस्वपरिस्ततक्रपोपरिहतइतिसमतान
क्रपालाजालमध्येइति हृदयपिंडक्रशोमध्यस्थ्याये पुरुषइतिमभाद्दारामर्दायसेवासपुरुषस्य नाडीदा

वितते रमार्गेमासायस्यकाव्यक्रमनाम्रयं ॥ १३ ॥ क्रशोम्रपनिषत्साः सन्नक्र
शाहल्लाक्रशेः शिरस्तो ॥ क्रशैः परिहृत्तलसिमध्येक्तंवाक्रशेनतच्या ॥ १४ ॥

याग्रसोडयाभिरस्तोनिस्रजावपिनाम्रसेताह्विताना मनाथुइत्युयक्रमतसपुरुषस्याचीदिशंप्रोचः
आत्मदक्षिणाहिर्गदक्षिणोमात्माइत्यादिपमेवाघौदर्शितः तथाचैतस्यार्थ्यानेवानिकेकट्टवपुषावेस्य
देवनाहृदयस्थिरयावद्विगेतासुनाडीशुविवक्तोहृदयादपि ॥ पद्यास्पनाडः शुसः स्परध्यात्मसर्वजोगता
म्रधिमतेनतेवास्यवायुमध्यः समनगाः एतस्मादेवानिस्तन्यागरीतात्मवनोगताः म्रपि ॥ नात्मनै
वायनाडीलतताव्रर्मनाम्राश्र्यंदंजगत्सर्वं स्थितम्राध्यात्मिकाः पमानिनितथा चयागवृद्धिहितमभावस्तवं॰
दारापिधानेहार्दाकाशेपक्षीमतंयत्तानेम्रजादोसंसारेसमन्नमतेनिखिलमर्थचवामनुवासिनेतत्सर्वमवभात

कठविवृतिः कठवल्लीविवरणं ॥ ६ ॥

जापकानां योगसिद्धिप्राप्तिद्वाराजरामरणराहित्यमुक्त्वा देहत्यागोत्तरं ब्रह्मलोके प्रतिगमनं निरुद्धं देव-
लोके चेत्युक्तं इतोऽपि श्रन्या काचित्तेषां गतिरस्तीति पृच्छति गतीनामिति प्राप्तिः गतिः ॥ १ ॥ सोऽन्याः गत-
यः श्रृणोति गतिमतो हि नाद्रुतिस्त्वचपतनामनिरयपदं प्रत्युज्जानन्वोन्तरपतितस्पृणुषेति ॥ २ ॥ एकदेशेति
अश्रद्धानां गतं यं परस्मर्थः ॥ ३ ॥ अवमानेन अश्रद्धया जपे प्रीत्यादिरहितः ॥ ४ ॥ अहंकारकृतः दर्प-

युधिष्ठिर उवाच ॥ गतीनामुत्तमा प्राप्तिः कथिता जापकेष्विह ॥ एकैवैषा गतिस्तेषामुत यान्त्यपरामपि
भीष्म उवाच ॥ शृणुष्वावहितो राजञ्जापकानां गतिं प्रभो ॥ यथा गच्छन्ति निरयाननेकान्पुरुष-
र्षभ ॥ २ ॥ यथोक्तमेतत्पूर्वं यो नानुतिष्ठति जापकः ॥ एकदेशक्रियश्चात्र निरयं स गमिष्यति ॥ ३
अवमानेन कुरुते न प्रीयति न हृष्यति ॥ ईदृशो जापको याति निरयं नात्र संशयः ॥ ४ ॥ अहंकारकृत-
श्चैव सर्वे निरयगामिनः ॥ परावमानी पुरुषो भविता निरयोपगः ॥ ५ ॥ अभिध्यापूर्वकं जप्यं कुरुते
यश्च मोहितः ॥ यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपपद्यते ॥ ६ ॥ अथैश्वर्यप्रवृत्तेषु जापकस्तत्र रज्यते ॥
स एव निरयस्तस्य नासौ तस्मात्प्रमुच्यते ॥ ७ ॥ रागेण जापको जप्यं कुरुते तत्र मोहितः ॥ यत्रास्य रा-
गः पतति तत्र तत्रोपपद्यते ॥ ८ ॥

वन्तः पुरुषजापकाः ॥ ५ ॥ अभिध्या फलाभिसंधिः यत्र फले रागः प्रीतिः तत्र
तत्फलभोगार्थमित्युपपद्यते योग्यं देहं प्राप्नोति ॥ ६ ॥ ऐश्वर्यं अणिमादिकं तत्र प्रवृत्तानि प्रवृत्तयः ते-
षु प्रवृत्तेषु अणिमादिप्राप्त्यर्थं प्रयत्नवत्सु ॥ ७ ॥ तत्र ऐश्वर्यविषये रागेण मोहितः ॥ ८ ॥

तस्यां त्यक्तसर्वालंबनायां सर्वात्मागच्छतः निर्बीजसमाधिस्थस्य स्वरूपे सम्यगाने हृविधाने इत्यर्थः एवंभूतके
विधाने योनिरिक्तः योगफलेः गिमादावपीच्छारहितान्प्राणान्मामनो बुद्धीन्द्रियाणि च लिंगशरी-
रं लोकान्तरगतिसाधनं यस्य जातिसवासनं न त्तरत्वमिति सामानाधिकारण्येन तद्विशिनष्टि तेन ते काम
तिनत्याचक्षति ये कामो निष्कामस्याम कामो ने न ते स्यमाणाउक्तामंतब्रैव समनीयंत इति नष्पम हृद्य
ह्यविदः आत्मानि समवनीयते पकीभावेन विलीयंत इति श्रुतिपरानामर्थः ॥२०॥ ब्रह्मकार्यं वस्य
रूपं सर्वं तन्नत्य निष्ठवणाच नेष्ठति नाहि उत्क्रामति नायंते नैव जन्म प्राप्नोति योगी स्वेच्छया केवल्यवाञ्

सर्वेतस्मात्सर्वस्याद्यो सर्वस्यागच्छतः स्वरूपं ॥ निर्विच्छित्ताजंति प्राणानस्यात्रांशीसंविशन्ते ते
२१ ॥ अथवा नेच्छन्ते नैव ब्रह्मकार्यं निष्कलं ॥ उत्क्रामति न मार्गस्थो नैव च न जायते २२ ॥
आत्मवश्यात्मसमास्थाय प्राणानात्मनि संयमय ॥ प्राप्नोति निरजः शुद्धमात्मानमजितं परं ॥ २३

शान्तिमोक्षधर्म प ण ने ॥

स्वलोकं वा गच्छतीत्यत्र संसार इत्यर्थः मार्गस्थः देवमार्गस्थः श्रीभगवता येन दर्शितं यदि प्रयाससाक्
पणारमेश्वमित्यादिना ॥२२॥ आत्मवश्यात्मत्व स्वात्मन्यारेण विरजः रजोगुणयुक्त कार्यब्रह्मभाविरूप
आपेलिंक प्रमत्त यथाहुः आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति तत्स्थान विरजः आत्मानं समष्टेः
समास्था पत्न प्रयाणस्यापि विषयी लक्ष्यशोनो भवतोनिष्काम तिरामयं जरामरणवर्जितः विशुद्धं निष्कलं प्र

म·भा·
मो·
७३

अमनित्वरूपमानानि परमात्मानं महाबुद्धीनां दिव्यदेहानां संस्थानानि आह । तथः वर्णाश्चेतर्थाना याः
नानारूपाणि अनेकविधानि ॥ आक्रीडस्थानानि ॥४॥ परमात्मनः स्थानान्येतानि परमात्माभिः
ने स्थानमपेक्ष्येत्यर्थः ॥६॥ एतद्देववर्णयति त्रिभिः अभयमिति अभयेनाणभयप्रभयतः निर्मितं
स्वभावसिद्धं शाश्वा विधा किंनाराणद्वेषाभिनिवेषाः तैः समानं तं च न अस्तंगन्ता इति गतं अभयं

अमृतियानि स्थानानि देवानां परमात्मनो ॥ नानासंस्थानवर्णानि नानारूप
फलानि च ॥२॥ दिव्यानि कामचाराणि विमानानि सभास्तथा ॥ आक्रीडविविः
धा राजन्पद्मिन्यश्चैव कांचना ॥४॥ चत्वारो वर्णा लोकपालानां अस्यगृहस्य
ते ॥ महतो विश्वेदेवानां साध्यानां मरुतां निरपि ॥५॥ महर्षिभिस्तु वसूनां च तथान्ये
षां दिवौकसां ॥ एते वै निरयास्तात स्थानानामस्य आत्मनः ॥६॥ अभयं चाक्षिमितं च
न नत्वं शमसमाहृते ॥ स्थानं मुक्तं त्रिभिर्मुक्तं मनसाभिर्द्विमिरेव च ॥ ७ ॥ राम·

भयं त्वनालीस्यर्थः ॥ द्वाभ्यां प्रियाप्रियाभ्यां मुक्तं शरीरे वा वसंतेन प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ इति श्रुतेः
यत्नस्त्रिभिः गुणैः प्रियाप्रियहेतुभिर्मुक्तं गुणातीतत्वमपि कृतः यता चाभिः पुरीभिः भूर्लोकं
यमनोबुद्धिर्वा सनाकर्मवायवः ॥ अविद्याचेतसं वर्णमाहुः पूर्वपुच्छके बुधाः स्वकं भिर्मुक्तं कार्यं नित्वता
कारणानित्वानि लब्ध्वानन्दरूपमर्थः ॥ एतद्दपि कृतः यतः स्त्रीभिर्ज्ञेयः पन्नानं जातस्त्रीभिर्ज्ञेयं तं ॥ ७ ॥

72

७३

दुष्टाभोगासक्ता बुद्धिर्यस्य स दुर्बुद्धिः अतमज्ञः भोगानां दुरंतताज्ञानशून्यः ॥२०॥ न संश्रयो न संयुक्तः अ
न्यस्य अगिरक्तोपि देहेन स्वकर्मभोगदुःखार्थः ॥२१॥ अनिहतं स्वाभाविकं अनागतनवकत्वात् ॥ अनिमितनि
मित्तिपापेऽपि स पवार्थः ॥ अव्यक्तं वा अनसातीते ब्रह्मणि प्रणवे स्थितं तदा रागप्राप्तं तद्गतः ब्रह्मभा

दुर्बुद्धिरकृतप्रज्ञश्छलेमनसेतिहति ॥ चलामेव गतिं याति निरयं वा नियच्छति ॥१९॥ अ
कृतप्रज्ञको बालो मोहं गच्छति पापकः ॥ समोहान्निरयं याति न च गत्वानुशोचति ॥२०॥
दृढग्राही करोमीति जाप्यं जपति जापकः ॥ न संश्रयो न संयुक्तो निरयं सोऽनुगच्छति ॥२१॥ यु
धिष्ठिर उवाच ॥ अनिहतं परं यत्तदव्यक्तं ब्रह्मणि स्थिते ॥ तद्भूतो जापकः कस्मात्स शरीरमि
हाविशेत् ॥२२॥ भीष्म उवाच ॥ दुष्प्रज्ञानेन निरया बहवः समुदाहृताः ॥ प्रशस्तं जापकत्वं च
दोषाश्चैते तदात्मकाः ॥२३॥ घोरो मोहतमेयुतः जापको यत्स्थाने ॥२४॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कीदृशो
निरयं याति जापको वर्णयस्व मे ॥ कौतूहलं हि राजन्मे तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥२५॥ भीष्म उ
धर्मस्यांशप्रसूतोसि धर्मिष्ठोसि स्वभावतः ॥ धर्ममूलाश्रयं वाक्यं शृणुष्वावहितो मम ॥२

यं गतः ॥२२॥ दुष्प्रज्ञानेन कामाक्रान्तत्वात् दोषाः रागादयः तदात्मकाः दुष्प्रज्ञानात्मकाः ॥२३॥
इति श्री मोक्षधर्मे त्रयोविंशः ॥२३॥ निरयपदार्थं प्रतिहारहीनत्वाटेच्छति कीदृशा मिति कौतूह
लं प्रभवकं तेरणि चम्मभनिरयमाति रिमाप्तर्थं धर्ममूले वेदः ॥ परमात्मा चेतो श्राद्धयो यस्य ॥२॥

म.भा. मो. ७३

स्थानवरस्य स्थानवतापेक्षत्वात् ॥१९॥ चतुर्विंशः ॥२४॥ आत्मात्माधिकामुखेन जापकस्य स्वर्गप्राप्तिमाह ब्रह्म
भवतीति मच्च स्वपरं वनारण्यमिति तेन च समाहितं रत्नपाणेर्दं भ्राद्विकं च मात्मस्मिति निरूपयति अथा
यहूयेन बलस्यैत्यादिना आयुः परिच्छेदकाद्देवात् कालः मामयशोजिकाम्मन्तः पुण्याप्युप
फलादायिकयमः ततने ॥ एकविंशं वर्गस्य ॥ ॥ मंत्राध्ययनपरः षडंगानि शिक्षादीनि इदयादीनि

पततेनिरयामोक्ताः सर्वे एव यथायथं ॥ नत्रस्थानवरस्येदं सर्वे निरयसंज्ञिताः ॥२१॥
पुनः तैर्मोक्तधर्मेषु जापकोपाख्याने ॥२५॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कालमृत्युयमानां चेक्ष्वा
कोर्ब्राह्मणस्य च ॥ विवादो व्याहृतः पूर्वं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥१॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदा
हरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ ईक्ष्वाकोः सूर्यपुत्रस्य यद्वृत्तं ब्राह्मणस्य च ॥२॥ काल
स्य मृत्योश्च यद्वृत्तं तन्निबोध मे ॥ यथा तेषां संवादो यस्मिन्स्थाने च तं शृणु
॥ ब्राह्मणो जापकः कश्चिद्धर्मवृत्तो महायशाः ॥ षडंगविन्महाप्राज्ञः पैप्पलादिः
स कौशिकः ॥४॥ तस्यापरोक्षं विज्ञानं षडंगेषु बभूव ह ॥ वेदेषु चैव निष्णातो हिम
वत्पादसंश्रये ॥५॥ सोंऽत्यं ब्राह्मं तपस्तेपे संहितां संयतो जपन् ॥ तस्य वर्षसहस्रं तु

वावेनीति षडंगवित् ॥४॥ अ(?) नियमेन तपस्यतः ॥६॥ परोक्षं तत्त्वदर्शनात्मकं ॥५॥ सांत्यं

दोर्धज्ञाने भासतो यस्माप्येति स्वेष्वेव देशेनार्थत्वानुवादात्तेन सहसा पश्यद् ऋषिकामेतिं
कामयजनादित्वात् संसारणं ब्रह्मणो योगं पतयास्तवधर्मानुष्ठाने सोऽयमिति पाठः संयतः ॥६॥

७३

72

इदमपि कृतः यतश्चलल्लक्षणवर्ज्यं लक्ष्यते ज्ञापते विषयस्वरूपमेभिस्तानि लक्षणानि हृदि प्रतीम
ति विज्ञानयारूपादिहीनत्वान्न प्रत्यक्षस्य विषयः गुणजातिक्रियादिहीनत्वान्न शब्दस्य असंगत्वेन संबंध
ग्रहाभावान्न मानसस्य साक्षिसाक्षित्वे नाजडत्वाच्च न तद्धेतत्याचम् इति निर्देहेददस्यारेपप्रपेत प्रतिः श्रोतार
श्च एव पानमते मैनाः रे मन्त्री यान्न विज्ञाते विज्ञातारे विज्ञानीयादिति च तत्कारणवर्जितं उक्ते रेव दृश्याः
दिविषयत्वकारणेः रूपादिमत्वादिभिर्वर्जितं तत्त्याचश्रुतयः अस्थूलमनणु इत्याद्याः परमात्मा म
निसदेविशेषान्निषेधं निराभ्भंगुल प्रतिपादेत्तत्र्चवीर्हं नमयादियोग मात्मन्यध्यारोपङ्ग राहें नेतद

चलत्लक्षणवर्जितं च तत्कारणवर्जितं ॥ अमहर्षमनानंदमशोकं विगतक्लमम् ॥ ८ ॥
कालसंपद्यते तत्र कालस्तत्र न वै प्रभुः ॥ स कालस्य प्रभुः राजन् स्वर्गस्थापितयेश्वरः ॥ ९ ॥
आत्मकेवलतां प्राप्ते तत्र गत्वा न शोचति ॥ ईदृशे परमे स्थाने निरयालेवता दृशाः ॥ १० ॥

यतादृशं तिष्ठेयं यो मायाविद्यादिगुणमयित्वमोनदृश्यांतादि विषयरूपमर्थः अहर्षः इष्टविषयलाभजं
सुखं तदभावाहीनमत्वद्रष्ट अमनानंदं शोकं आनंदं दुःखनमोदाइदुःखं तदभावाहीनं अशोकं विगतक्लमं ८
कालसंपद्यते उपद्यते यत्र अतीतानागतादिव्यवहारे हेतुरेव उदयमाणः कालो नाम नित्यसंततानि
रमस्ति तस्याचोपाधिर्भिक्त वस्तुमात्रमिति वदंति तत्र उपादयप्रत्वस्याभीतत्वादिव्यवहारहेतनवो भवं
ति किं मे तर्थीनतु नाला काले नेत्यभिप्रेत्योक्तं कालः संपद्यते इति न प्रभुरिमायितस्मिन्नेतद्दृश्यति द
र्शितम ॥ ९ ॥ आत्मनः प्रतीचः केवलतां विपुयायामनात्मवेन एक किनो तत्र परमस्याने ॥ १० ॥ तम:

दर्शयामास द्विजाय तं आत्मानं दर्शितवान् ॥१९॥ किंत्विति । त्यक्त्वात्मनः शरीरमित्यत्र तत्त्वत्यागे न ब्रवेषा हंकारोऽनीश्वरतत्त्वं श्रोतव्याप्तकोऽहं च भुक्तोऽनादुःखेन मिश्रं सुखं यत्र तं देहान्तरं न त्यजेयं किंतु अनेन देवदेहेन मुक्तः स्यामित्यर्थः न स्पोरिति नाम मण्डव सहेऽभ्यः पामृत मितु हितेन इति श्रोतत निर्वचनात् उक्तं सर्वं पापहीनोऽहं न त्यजेयमिति वा के तस्याधिकारित्वात् नमेति भावः ॥२४॥ अदेहमशरीरमा

समाप्ते नियमे तस्मिन्नथ विप्रस्य धीमतः ॥ साक्षात्प्रीतस्तदा धर्मो दर्शयामास तं द्विजं ॥१९॥
धर्म उवाच ॥ द्विजाते पश्य मां धर्ममहं त्वां द्रष्टुमागतः ॥ जप्यस्यास्य फलं यत्तत्संप्राप्तं तच्च मे शृणु ॥२०॥
जिता लोकास्त्वया सर्वे ये दिव्या ये च मानवाः ॥ देवानां निलयान्साधो सर्वानुत्क्रम्य यास्यसि ॥२१॥
प्राणत्यागं कुरु मुने गच्छ लोकान्यथेप्सितान् ॥ त्यक्त्वात्मनः शरीरं च ततो लोकानवाप्स्यसि ॥२२॥
ब्राह्मण उवाच ॥ किं नु लोकैर्हि मे धर्म गच्छ त्वं च यथासुखं ॥ बहुदुःखसुखं देहं नोत्सृजेयमहं विभो ॥२३॥
धर्म उवाच ॥ अवश्यं भो शरीरं ते त्यक्तव्यं मुनिपुंगव ॥ स्वर्गमारोह भो विप्र किं वा वै रोचतेऽनघ ॥२४॥
ब्राह्मण उवाच ॥ न रोचये स्वर्गवासं विना देहमहं विभो ॥ गच्छ धर्म न मे श्रद्धा स्वर्गं गन्तुं विनात्मना ॥२५॥
धर्म उवाच ॥ अलं देहे मनः कृत्वा त्यक्त्वा देहं सुखी भव ॥ गच्छ लोकानरजसो यत्र गत्वा न शोचसि ॥२६॥

त्मानं विना तं परित्यज्य ज्ञानात्मकं सुखं मम न हि विश्रद्धा वा नालीनाहं देहं शरीरेण समत्वामीमर्थः ॥२५॥ कृत्वाऽलमालं विरमत्यर्थः अलं त्वल्लोः मनिवेशयोः माचाङः लौकिक सर्गः ॥२६॥

देव्याः सावित्र्या दर्शितः दर्शनदानेनानुगृहीतः ॥ २७ समाधिं नियमं ॥ २३ निरयं स्वर्गं त्वापि ... ...

स देव्या दर्शितः साक्षात् प्रीतिमानासीत्तदा किल ॥ जप्यमानं वेदस्तोत्रं ततो किंचिदब्रवीत् ॥ ७ ॥
तस्यान्तिके यथा देवी प्रीता समभवत्तदा ॥ वेदमाता ततस्तस्य तज्जप्यं समपूजयत् ॥ ८ ॥ समाप्ते जप्ये
उत्थाय शिरसा पादयोस्तदा ॥ पपात देव्या धर्मात्मा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ दिष्ट्या देवि
मम ज्ञाने दर्शनं च गता मम ॥ यदि चापि प्रसन्नासि जप्ये मे रमतां मनः ॥ १० ॥ सावित्र्युवाच ॥ किं
प्रार्थयसि विप्रर्षे किं चेष्टं करवाणि ते ॥ प्रब्रूहि जपतां श्रेष्ठ सर्वं तत्ते भविष्यति ॥ ११ ॥ इत्युक्तः
स तदा देव्या विप्रः प्रोवाच धर्मवित् ॥ जप्यं प्रति ममेच्छेयं वर्द्धत्विति पुनः पुनः ॥ १२ ॥ मनसश्च
समाधिर्मे वर्द्धतामहरहः शुभे ॥ तत्तथेति ततो देवी मधुरं प्रत्यभाषत ॥ १३ ॥ इदं चैवापरं प्रा
देवी तत्प्रियकाम्यया ॥ निरयं नैव यातासि यत्र याता द्विजर्षभाः ॥ १४ ॥ यास्यसि ब्रह्मणः
स्थानमनिमित्तमनिन्दितं ॥ साधये भविता चैतद्यत्त्वयाहमिहार्थिता ॥ १५ ॥ नियतो जप चै
काग्रो धर्मात्मा समुपैष्यति ॥ कालो मृत्युर्यमश्चैव समयास्यन्ति तेऽन्तिकम् ॥ १६ ॥ भविता च वि
वादोऽत्र तव तेषां च धर्मतः ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा भगवती जगाम भवनं स्वकं ॥ १७ ॥ ब्रा
ह्मणोऽपि जपन्नास्ते दिव्यं वर्षशतं तथा ॥ सदा दान्तो जितक्रोधः सत्यसंधोऽनसूयकः ॥ १८ ॥

स्यस्थितास्ताः गताः ॥ २४ ॥ अनिमित्ते प्रजज्ञेयं यत्नं जप्ये मे रमतां मन इति ॥ २५ जपञ्जपेयहतेन कालादीनां तत्र भ

मं.का.
मो.
७६

३८ आपत्कस्मात्त्वमिव सर्वनिःस्पृहत्वं दर्शयसि नेहि सर्वेपि निःस्पृहत्वमात्म्यापिकं त्वत्पापयति ग

ब्राह्मण उवाच ॥ स्वागतं ते हि राजन्मे अभिप्रायं यदि हेतुस्मि ॥ सपत्नीकं करोमि त्वं तद्वाक्यवीनमो ३८
राजोवाच ॥ राज्यार्ह ब्राह्मणस्यार्ने यदा बहूकर्ममं संस्थितः ॥ ददानि वस्तं विंचि ते मध्ये ते न दृष्टस्त्वे
३९ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ द्विविधा ब्राह्मणा राजन्न धर्मेश्वर्द्धि विधः स्मृतः ॥ अन्नदानमनिहितो दृष्टमति
गृहीतः ॥ ४० ॥ तेभ्यः श्रेयस्त्वं दानानि ये प्रदत्तान तापिप ॥ अदत्त्वमति गृह्णामि विक्रि मिष्टं किं ददामि ते
प्रतिज्ञा दक्षिणार्थं तपसाधारयामि किं ॥ ४१ ॥ राजोवाच ॥ तस्मियो हं न जानामि द्दौ जिव वन
के विन ॥ प्रयच्छ पुत्र मिमं वा हि स हिजोत्तम ॥ ४२ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ त्वद्धिं तं सधर्मेण तत्थात
श्चावत्पद ॥ प्रमाण्य स्यान्तरं नालि यदि हृतमस्मा वर ॥ ४३ ॥ राजोवाच ॥ त्वपत्न्या हृददानी मि
त्वया सर्वमुदाहृतं ॥ याचेत्वा दीयतां मह्यं जपस्यास्य फलं हि जं ॥ ४४ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ गुरु
ममस दावाणि याचती नि विकल्पमे ॥ नच गुरुमया स्मा हं किं मध्ये याच से पुनः ॥ ४५ ॥ राजो
वाच ॥ वाग्वज्रा ब्राह्मणाः प्रोक्ता क्षत्रिया बाहुजीविनः ॥ वाग्युद्धं न हि दृष्टं तो प्रेमम विप्रत्व या
सह ॥ ४६ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ मे वा पापि मति ज्ञामि त्वया ता किं म दीयतां ॥ ब्रूहि दास्यामि राजे
द्र विभवे सति मा चिरं ॥ ४७ ॥ राजोवाच ॥ यन्तद्दं षशानं रद्गं जप्यत्वे जपतालया ॥ फलं प्राप्तं तन्म
यच्छ मम दिन्त भेवान्म्योदि ॥ ४८ ॥

जारमिति ॥ प्रथितेन सर्वा रत्नादि वत्स्वजापयपजनयाजने ॥ प्रश्नयनाध्यापने दानमनि प्रतिवेन्नित
हत्तमांषोनेषांम ध्ये प्रतिगृह्य स्याघमनामावाभावादित्याशय ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

नित्यनाश्च

७६

74

न स्वेति देहेनापि सह स्वर्गगतिरस्त्वेव जपफलादिति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२

ब्राह्मण उवाच ॥ स्वजपन्नस्त्वभावाय किं ते लोकैः सनातनैः ॥ सशरीरेण गन्तव्यो मया स्वर्गो न वा विभो ॥ २७ ॥ धर्म उवाच ॥ यदि त्वं नेच्छसे मोक्तुं शरीरं पश्य वै द्विज ॥ एष कालस्तथा मृत्युर्यमश्च त्वामुपागताः ॥ २८ ॥ भीष्म उवाच ॥ अथ वैवस्वतः कालो मृत्युश्च त्रितयं विभो ॥ ब्राह्मणं तं महाभागमुपगम्येदमब्रुवीत् ॥ २९ ॥ यम उवाच ॥ तपसोस्य सुतप्तस्य ॥ काल उवाच ॥ यथावदस्य जप्यस्य फलं प्राप्तमनुत्तमं ॥ कालस्ते स्वर्गमारोढुं कालोहं त्वामुपागतः ॥ ३१ ॥ मृत्युरुवाच ॥ मृत्युं मां विद्धि धर्मज्ञ रूपिणं स्वयमागतं ॥ कालेन चोदितो विप्र त्वामितो नेतुमद्य वै ॥ ३२ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ स्वागतं सूर्यपुत्राय कालाय च महात्मने ॥ मृत्यवे चाथ धर्माय किं कार्यं करवाणि वः ॥ ३३ ॥ भीष्म उवाच ॥ अर्घ्यं पाद्यं च दत्वा स तेभ्यस्तत्र समागते ॥ अब्रवीत्परमप्रीतः स्वशक्त्या किं करोमि वः ॥ ३४ ॥ तस्मिन्नेवाथ काले तु तीर्थयात्रामुपागतः ॥ इक्ष्वाकुरगमत्तत्र समेता यत्र ते विभो ॥ ३५ ॥ सर्वानेव तु राजर्षिः संपूज्याथ प्रणम्य च ॥ कुशलप्रश्नमकरोत्सर्वेषां राजसत्तमः ॥ ३६ ॥ तस्मै सोथासनं दत्वा पाद्यमर्घ्यं तथैव च ॥ अब्रवीद्ब्राह्मणो वाक्यं कृत्वा कुशलसंविदं ॥ ३७ ॥

३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ३६ [illegible] पाम·

न विशिष्यते न विशेषः क्रियते ॥६३ एवः अनल्पः अक्षरः अविनाशी ॥६४ ॥६५ ॥६६ ॥ ॥ ६८

नाहं लोकोऽस्ति न परो न च सर्वोऽस्मि तारयेत् ॥ अग्निर्वक्ति निर्ध्यांस्मि मथा वादपरायणाः ॥६१
न यज्ञफलदानानि नियमास्तारयन्ति हि ॥ यथा समं परे लोके न चेह पुरुषर्षभ ॥६२ न
धांस्थि यानि चीर्णानि च रिष्यन्ति च यतः ॥ प्राणैः शनः सहसैस्तैः समाप्नोति शिष्यते ॥६३
सममेकान्तरं ब्रह्म सममेकान्तरं तपः ॥ सममेकान्तरो यज्ञः सममेकान्तरं ज्ञानम् ॥६४
समत्वे देवगणा नित्यं समत्वपरे स्थिते ॥ समत्वो धर्मो परश्चैव सर्वं समत्वमतिष्ठितम् ॥६५
समत्वे हानलयां गानि समत्वे वियान्तया विधि ॥ अन्नवर्षा न्या समत्वमोकारः समुमेवव ॥
६६ ॥ प्राणिनां जनने समं समं सन्ततिरेव च ॥ समत्वेन वायुरभ्येति समत्वेन तपते रविः ॥६७
समत्वेन वाग्निर्दहति स्वर्गः समत्वे प्रतिष्ठितः ॥ समत्वे यत्र तपो वेदा लोकाः मंत्राः सरस्वती ॥६८
न लाभालाभ योनो धर्मः समत्वे वेदितव्यः श्रुतिः ॥ समस्तं तापनलयतो यतः समत्वे तपोधिकः ॥६९
यतो धर्मसुतः समं सर्वं समत्वेन वर्धते ॥ किं मत्वं मनन्ते वर्म कुर्ते राजन् त्वमिहस्थितः ॥७०
सत्यकमहस्थिरभावे मा राजन्नवनन्तनक्रयाः ॥ कस्मान्न मनन्ते वाक्यं देहीति कर्मठस्य मे ॥७१
यदि जनस्य फलेदनं मयानेथाषि सेनर्प ॥ धर्मेभ्यः संपरिभ्रष्टो लोकान्ननुचरिष्यसि ॥७२
संभ्रमयोनदि स्नेनयायाविनायश्च नेष्टति ॥ भावन्नन्निकावे तोनमषाकन्तुमर्हसि ॥७३

६४ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ देहीति उक्तेति घोषः ॥ ७३ ॥ ॥ ७२ ॥ राम ॥ ११

75 ७८

अपरं वक्ष्ये वाक्यानि रेणादद्देनां गीक्रवै ॥५४॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६०

ब्राह्मण उवाच ॥ परमं गरुडस्नातं तस्य फलं यज्जपितं मया ॥ अहं त्वमविचारेण फलं तस्य समानुहि ४९ ॥ अश्ववासवं मेवेदमामंत्रं जापकं फलं ॥ राजन्याहि मानं त्वं यदि सर्वमिहेच्छसि ॥५०॥ राजोवाच ॥ कृतं सर्वेणापि ब्रूते जपं यथाचिंतितं मया ॥ सर्वलितं सगमिष्यामि किं त्वेतस्य फलं वद ५१ ब्राह्मण उवाच ॥ फलमाशिन जानामि दत्तं यज्जपितं मया ॥ अथ धर्मस्य कालस्य यमोऽन्तस्य सा-त्विण: ५२ ॥ राजोवाच ॥ अज्ञानमस्य धर्मस्य फलं किं मे करिष्यति ॥ फलं त्वं वीक्षि धर्मस्य नचेज्जप-कृतस्य मे ॥५३॥ ब्राह्मण उवाच ॥ नाहं देपरं वक्तुं वदं तचास्य फलं मया ॥ वाक्यं प्रमाणं राजर्षे मं-मा यत्तवचेव हि ॥ ५४ ॥ नाभिसंधिं मे याजेप्यहं जप्तं वं: कदाचन ॥ जप्यस्य राजशार्दूल कथं दे-स्याम्यहं फलं ॥५५॥ ददस्वेति त्वया चोक्ते ददामीति मया तथा ॥ न वाचं दूषयिष्यामि सत्ये रक्ष-स्थिरो भव ॥५६॥ अथैवं वदतो मेऽद्य वचनं न करिष्यसि ॥ महानधर्मो भविता न वा राजन्मृषा कृ-तः ॥५७॥ न युक्तं तु मृषा वाणी त्वया वक्तुमरिंदम ॥ तथा मयाप्यभिहितं मिथ्याकर्तुं न पा-रये ॥५८॥ संश्रुतं च मया पूर्वं ददानीति विचारितं ॥ तस्माद्गृह्णीष्वाविचारेण यदि सत्ये स्थि-तो भवान् ॥५९॥ इहागम्य हि मां राजन् जप्यफलमयाचिथा ॥ तन्निसृष्टं गृहाण भव सत्ये स्थिरो भव ॥६०॥

म॰भा॰
मो॰
७८

ह्नो गुरुपत्नीकामक्रोधौ ॥८७॥ मार्थनाद्दिरात्रो नत्वनुरूपेति तस्य कामो विप्लुतस्य संज्ञः यातीति स्वभावस्यापि जाम
तस्य यावित्वा पिहितेवमानेन नगरहानीति राजानेयतिक्रोधः स विपुलसंज्ञः गोः पलेवां वेथे नुमपासोति

भीष्म उवाच ॥ ततो विपुलमन्वेषणो दृष्ट्वा गुरुपत्नीं समनुपस्थितो ॥ गृहीत्वोपमाने स्पृष्ट्वा चेलाद्वनर्व
वः ॥८४॥ नमेधारयसीमेको धारयामीति चापरः ॥ इत्याहितो विवादेऽयमथ राजानृपासकः
८५ ॥ मत्संग्रहीतम्पहमिदं नमे धारयते भवान् ॥ अत्र संवदसी हत्वमगर्गा नेधारयाम्यहं ॥८६॥ ता
वुभौ स्वम्भ्रणातमीरा राजानमिदमत्रवन् ॥ परी त्यक्तं यथास्याबीनावामिद विगर्हितो ॥८७॥
विपुल उवाच ॥ धारयामि नरश्रेष्ठ विप्लुतस्य गोपले ॥ ददत स्वनरश्रेष्ठ विपुलतामेसं
हीयते ॥८८॥ विरुक्त उवाच ॥ नमेधारयते किंचि द्विरूपायेन राधिप ॥ मिथ्याप्रवीन्यहिता
सत्यामासंनराधिप ॥८९॥ राजोवाच ॥ विरूपकिं धारयतेभवान स्य ब्रवीतुमे ॥ श्रुत्वा तथाक
रिष्यामिति मेधी यतेमनः ॥९०॥ विरूप उवाच ॥ शृणुष्वावहितो राजन्यथैतद्धारयाम्यहम्
विप्लुतस्यास्य राजर्षे निखिलेन नराधिप ॥९१॥ अनेन धर्मप्राप्त्यर्थं शुभाहत्तापुरा नघ ॥
धेनुर्विप्राय राजर्षे तपःस्वाध्यायशीलिने ॥९२॥ तस्याश्चायं मया राजन्फलमभ्येति याचि
तः ॥ विपुलेन च मे दत्तं विशुद्धेनांतरात्मना ॥९३॥ ततो मे सुकृतेनकर्म सुकृतमात्मविशुद्धये ॥
वौ च कपिले क्रीत्वा वत्सले बहुदोहने ॥९४॥
तिथ्यौ तेर्थेनुरूपाय यावाचः जयस्य फलमिमर्षः ॥९५॥ धेनवौ कृत्विप्राय पररूमेम्य राययर्धमसामार्थेन त

॥ टीका ॥

७९

76

७४॥ न नहं दद्यामिति प्रतिग्रहीष्येति न प्रार्थितवानस्मि ॥७५॥ ७६॥ अविवाद इति राज्ञा यदात्तं तद्दोषे प्रतिग्रहस्वनिह
ते आस्ययोरुभ्यकारांतरेणादानेन दातुः फलावहं प्रतिग्रहीत्रस्तु न दोषकरमिति भावः ॥ स्यां चेत्स्वर्गं तिः मतसापा॰

राजोवाच॥ योऽस्वांशत्तिनं स्वं वत्तश्च धर्मः किल द्विज। दातारस्त्रिविधाः प्रोक्ता गृह्णीयां भवतः कथं ॥७४॥
ब्राह्मण उवाच॥ न हं दद्यामि ते राजन्नापि ते गृह्णमाम्यहं। दुहागम्यन्तया वित्तानां गृह्णीष्वेपनः कथं ॥७५॥
धर्म उवाच॥ अविवादोऽस्तु युवयोर्विनिर्मो धर्ममागतः। द्विजो दानफलैर्युक्तो राजा सत्यफलेन च ॥७६॥
स्वर्ग उवाच॥ स्वर्गं मां विद्धि राजेन्द्र रूपिणं स्वयमागतं। अविवादोऽस्तु युवयोर्भोक्ता स्यात्फलयोर्द्वयोः ॥७७॥
राजोवाच॥ कृतं स्वर्गेण मे कार्यं गच्छ स्वर्ग यथागतं। विप्रो यदीच्छते गंतुं चीर्णं गृह्णातु मे फलं ॥७८॥
ब्राह्मण उवाच॥ बाल्ये यदि स्यादज्ञानान्मया हस्तः प्रसारितः। निवृत्तलक्षणं धर्ममुपासे संहितां जपन् ॥७९॥ निवृत्तं मां चिराद्राजन्विप्रलोभयसे कथं। स्वेन कार्यं करिष्यामि त्वत्तो नेच्छे फलं नृप
८०॥ तपःस्वाध्यायशीलोऽहं निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ॥८०॥ राजोवाच॥ यदि विप्र विसृष्टं ते जपफलं मम
आवयोर्यत्फलं किंचित्तत्सहितेनोनदस्तिहि ॥८१॥ द्विजाः प्रतिग्रहे युक्ता दातारो राजवंशजाः ॥
यदि धर्मश्रुतो विप्र सहैव फलमस्तु नौ ॥८२॥ मा वा भून्मत्फलं भोज्यं नो मदीयं त्वमवाप्नुहि ॥ अतीव
मत्कृते धर्मे यदि तेऽमत्यनुग्रहः ॥८३॥

यस्मादिदं जलमध्ये जलं दित्स्येत ॥ दानान्मम फलमाप्नोति प्रतिग्रहीन दोषभाक् इति ॥७७॥ स्वर्गमिति।
पुराणस्यादर्शेन युष्मद्वृत्तेनान्नधनादिवदानेन हीयत इत्यर्थः ॥७८॥ ७९॥ ८०॥ ८१॥ ८२॥ ८३॥

म.भा.
मो.
२९

६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निर्दोषार्थं प्रतिगृह्य प्रधानार्थं ॥ १२ ॥ १३ ॥ समं दानस्य यद्दानेन तत्त्वमस्तु सहैवेति ॥ नैवैवं तत्त्वं मया प्रतिमद्दत्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥ कामक्रोधाविति ॥ अप्रतिग्रहोऽनुग्रहो रनधिकारिता

राजोवाच ॥ प्रयतन्तस्य मे ह्यर्थं मन्त्रयोगे द्विजेश्वर ॥ जापकस्येह कोकारः कथमेतद्भविष्यति ॥ ६ ॥ यदि तावच्च गृह्णामि ब्राह्मणेनापवर्जितं ॥ कथं न लिप्येयमहं पापेन महता च वै ॥ ७ ॥ ब्रोवाच ॥ च धर्मं राजर्षे कुरु कार्यं नराधिप ॥ नेदानीं मामिहासाद्य राजधर्मो भवेत्स्वया ॥ ८ ॥ स्वधर्मः परिपाल्यस्तु राज्ञामिति विनिश्चयः ॥ विप्रधर्मश्च गहनो मामनात्मानमाविशत् ॥ ९ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ गृहाण धारये हं च यथाचितं संश्रुतं मया ॥ न चेद् ग्रहीष्यसे राजन् शपिष्ये त्वां न संशयः ॥ राजोवाच ॥ धिग्राजधर्मं यस्यायं कार्यस्येह विनिश्चयः ॥ इत्यर्थं मे ग्रहीतव्यं कथं तुल्यं भवेदिति ॥ ११ ॥ एष पाणिरपूर्वं मे निक्षेपार्थं प्रसारितः ॥ यन्मे धारयसे विप्र तदिदानीं प्रदीयतां ॥ १२ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ संहितां जपता यावान् गुणः कश्चित्कृतो मया ॥ तत्सर्वं प्रतिगृह्णीष्व यदि किंचिदिहास्ति मे ॥ १३ ॥ राजोवाच ॥ जलमेतन्निपतितं मम पाणौ द्विजोत्तम ॥ सममस्तु सहैवास्तु प्रतिगृह्णातु वै भवान् ॥ १४ ॥ विरूप उवाच ॥ कामक्रोधौ विद्धि नौ त्वमावाभ्यां कारितो भवान् ॥ सहेति च यदुक्तं ते समा लोकास्तवास्य च ॥ १५ ॥

७७

हानुर्दानं सममेव पुण्यं अन्यथा पुण्यक्षयेनैन ऋणं पुण्यं द्विरेव स्यादिति भावः कारितः प्रवर्तितः ॥ त्वं यदार्थः राजा व्रतेनाबोध्यः ॥ १५ ॥

२९

ततो मे सुमहत्पापं हृदये यद्दानेन मया जपयज्ञफलं मम इदानीमस्मान्नदत्तेनेच्छामीत्यर्थः ॥ ९५ ॥ इहेति सति

नेवोऽहृतनयो राजन्मया नु मम वर्गितो ॥ यथाविधि यथाश्राद्धं तदस्मात्पुनः प्रभो ॥ ९५ ॥ इ
हापि च गतं नान्तु मम यच्छेष्ट गुणा फलं ॥ एतस्याप्रुरुचतुथ्या वर्तोस्वुह्नः कोऽत्र दोषवान् ॥ ९६ ॥ ए
वं विवदमानौ स्वस्वामिदां भागतौ नृप ॥ कुरुधर्मं मधर्मं वा विनयेनोऽसमादध ॥ ९७ ॥ यदि ने
च्छति मे दानं यदा दत्तमनेन वै ॥ भगवानत्र स्थिरो भवतामार्गस्याप्यविनायतो ॥ ९८ ॥ रा
जोवाच ॥ दीयमानं न गृह्णासि कस्मात्वं मम पावे ॥ यदैव ते भ्यनुज्ञातं न याज्ञ्य मावि वै ॥ ९९
विकृत उवाच ॥ धारयामी त्वनेनोक्तं इदानी तिन ग्रामया ॥ नाहमे धारयामि यगच्छतां यथे
वोच्छति ॥ १०० ॥ राजोवाच ॥ दत्तोऽसि न गृह्णासि विषमं प्रतिभासि मे ॥ इत्युक्ते हि ततः सम
तोनास्य त्वचलसंशयः ॥ १०१ ॥ विकृत उवाच ॥ मया स्यादत्तं राजर्षे गृह्णीयां तत्कथं पुनः
कामं मम त्रायतां धो मे दृढ माज्ञापय प्रभो ॥ १०२ ॥ राजोवाच ॥ दीयमाने यदि मया नेधिषात
कथं तत ॥ नियंस्यामि त्वां न्रुपतिरुर्यं धर्मानुशासकः ॥ १०३ ॥ विकृत उवाच ॥ स्व मया याचते नेः
द्दत्ते न च धिम्रायतन ॥ गृह्णीयां गच्छतु भवानभ्यनुज्ञातो ददानि ते ॥ १०४ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥
भ्रूतमेतत्त्वया राजन्नेनयोः कथितं वशोः ॥ प्रतिज्ञातं मया यत्ते तद्गृहाण विचारितं ॥ १०५ ॥

गृह्णापि पुनः अतिदानेन करिष्यामीत्यर्थः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ धारयामीति अपतिगृह्य इत्यर्थः ॥ मे न ममत्वेनकरो

ग्रहैः वस्थाने स्वनाहते आहतिः शब्दं ॥२४॥ वेतसिभिः समतां गमानम्मानवेत्तोऽभिः लक्षणैः लक्ष्यते नेन नित्य
त्वसातापकैः हीनं कृपणगणैः वैधजडत्वादिभिः पूर्वोक्तैर्विरहितं अनपवर्गिरूपैभिः अशनायापि
पासाभ्यां याग धर्माभ्यां शोकमोहाभ्यां चित्तधर्माभ्यां जरामृत्युभ्यां देहधर्माभ्यां च हीनं तदस्पत्वात् अ
नपवर्गगुणात्मकं शोकं गुणेन वृतैः शानादयः स्हितालैः माणयाः प्राणाक्षोहार्वेवायुः कर्मेन्द्रि
याणि द्विधिर्दिवेमनो नमनाहाेर्यं तपो मेयाः कर्मलोके ष्वनामवेति स्रस्मकाः आकाशकारणं प्रस्थानि

प्रस्थानमनावर्तमेवं सप्त रसंज्ञकं ॥ अतुःरलमजरं यांति स्थानं तत्प्रतिपद्यते ॥२४॥ वेतसि
लिङ्गविभीनमस्याष्टभिः सषोडशैः ॥ पुरुषं तमतिक्रम्य आकाशं प्रतिपद्यते ॥२५॥ अथ
नेष्टति रागान्सर्वे नदपि तिष्टति ॥ यत्त्वमार्थं यतेत त्वं मनसा प्रतिपद्यते ॥२६॥ अथ
वा चलते लोकान्सर्वान्निरयसंज्ञितान् ॥ निस्पृहः सर्वतो मुक्तस्तत्रैव रमते सुखं ॥२७॥ एव
मेषा महाराजजापकस्य गतिर्यथा ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥२८॥ इति श्री
नौ मोक्षधर्मे जापकोपाख्याने षट्विंशोध्यायः ॥२६॥

तमपुरुषमनुपाधिस्वरूपमात्मप्रतिपद्यते इति संबंधः ॥२५॥ नेष्टति पुरुषमात्मनि स्थितिशेषः सर्वं सर्वा
त्मकं तत्र आकाशशब्दे कारणं अपि तिष्टति तद्भिमानी भवति यत्त्वमनेन स्थूलादिपिन लोककामो
भवति संकल्पाद्देवास्य पितरः समुत्तिष्ठंतीत्यादिश्रुतेरर्थः ॥ समस्तकामः स्यात् संकल्पमात्र इति हानिति
दर्शितं ॥२६॥ अथवेति परवैराग्यवतः सर्वलोकत्यागो पि भवतीत्याह ॥ नेष्टतिर्द्वयं ॥२८॥ पंचविंशः

नायमिति। आत्यंतिकानां त्र्यमाह। तन्मते राज्ञो वोधार्थं ॥१६॥ निर्वृत्तं परीहितं ॥ श्री अवाचम जाएकाना
मितिगतिर्मुक्तिः स्थानेब्रह्मलोकाः सर्वादिस्थानानिपते यथा जिनास्तथाकीनेपि छेद्यतिशेष ॥१७॥ तेषु
स्थानमाह ॥ प्रयातीति ॥ निरक्षस्य फलमनुत्वा रागिनां लोकान ॥ अथेति। अग्निमग्निलोकमेवमनरम ॥१९॥
तैजसेनतेजोमयेनस्वमतरूपेण ॥२०॥ अभिधारीरं यतेपि गच्छतिनथा आकाशशरीरेनिराले वेपि गच्छति ते

नार्थं धारयते किंचिन्निसासान्वहं नेहं ना। कालो धर्मस्तथा मत्तः कामक्रोधोनयाद्भुवां ॥१७॥ सर्वं-
मत्तो मनिष्कर्षे निहत्य प्रयतस्व ॥ गच्छ लोकान जिनान्स्वेन कर्मणायत्रवोऽस्मि ॥१८॥ श्री अवा-
चा॥ नायकानापस्ताव्यामिमेयातेसे मद्दिंना॥ यातिःस्थानेचलोके स्मिन्नापकेनयथा जिना॥१९॥ प्र-
यातिमद्दिनाध्यायी ब्रह्माणं परमेस्थितं ॥ अथवा शिवमायाति सर्वधर्मा विशाने पिवा॥२०॥ मते-
ऽस्मिन्नभावेनयद्दिनत्रुरमस्तुन॥ गुणाः स्तेवां समाथने रागेना मतिमोहितः॥२१॥ एवं सो मे तथा
वायोर्भूम्याकाशशरीरगः॥ सरागस्तत्र वसति गुणास्तेषां समाचरन्॥२२॥ अथ तत्र विरागी
सगच्छति त्वथमेशाय॥ पदमव्ययमिच्छन्तं नमेवाविनेपुनः॥२३॥ अमतांत्रा मन्ते प्रामः शां-
तेभ्रमो निराम्यवान्॥ ब्रह्मभूतःस निर्द्वन्द्वः सुखी शांतो निरामयः॥२४॥

शांसूर्यादिलोकपालानां गुणान्प्रकाश-
कत्वादीन॥२१॥ अथेति तत्रास्यादौ तमेव परमेष्ठिनमेव परं उत्कृष्टं प्रत्ययमोत्तमनतः इच्छन्॥२२॥ अमतांत्रा
परमेष्ठीभावात्॥ आपेक्षिकाम्नातान अमतेनैव स्यात्स्वमनुत्याम्नतेशांतो भूतः निःस्पृहः निराम्यवान्॥
स्तात्तुहिः नद्वान ब्रह्म काश्यस्त जितः प्रतपवब्रह्मभूतः निर्द्वन्द्वः सुखदुःखाद्यनीतः निरामया इतदर्शनहीं

स॰भा॰
मो॰
८९

संयोगविधिः जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादका वेदान्ताः स्तोभाः साममध्ये ति शरणाद्यो निग्रहतार्थाः हापिहाबु-
स्तोभादीनि ॥ १०॥ अच्छेति अन्योन्यविधिना परस्परोपकारेण सहितौ एककालएव विषयाणां ग्रहणादीनां

तपोभिः संयोगविधिर्वेदाः स्तोभाः सरस्वती । नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसु-
र्हहा हुहूः ॥ ११ ॥ गंधर्वाप्सरसेनश्च परिवारगणो वृतः । नागाः सिद्धाश्च मुनयो
देवदेवः प्रजापतिः ॥ १२ ॥ विष्णुः सहस्रशीर्षश्च देवोऽचिन्त्यः समागमत् । अवा-
द्यंत तदा तत्र भेर्यस्तूर्याण्यनेकशः ॥ १३ ॥ पुष्पवर्षाणि दिव्यानि ततस्तेषां म-
हात्मनां । ननृतुश्चाप्सरसः सर्वाः लज्जन्त्यश्च समंततः ॥ १४ ॥ अथ स्वर्गस्तथा प्री-
त्या ब्राह्मणो वाक्यमब्रवीत् । संसिद्धस्त्वं महाभाग त्वं च सिद्धस्तथा नृप ॥ १५ ॥ अ-
च्छेतौ सहितौ राजन्नन्योन्यविधिना ततः । विषयप्रतिसंहारमभावेव-
प्रचक्रतुः ॥ १६ ॥ प्राणापानौ तथोदाने समाने व्यानमेव च । एवं तौ मनसि-
स्थाप्य दधतुः प्राणयोर्मनः ॥ १७ ॥

प्रतिसंहारे प्रतीपसंहारे विषयकारणीभूतेन्द्रियसंहारेणैव सं-
हारे ॥ १६ ॥ तत्र क्रममाह ॥ प्राणेति मूलाधारान्तःकुंडलिनीमुत्थाप्य ऊर्ध्वोर्ध्वे चक्रं जपक्रमेण मन-
सि हृदये नाहते चक्रे स्थाप्य निरुध्य तत्रस्थे मनः एकीभूतयोः प्राणापानयोः स्थाप्य वशीकृत्य दधतुः

79

८९

किं मितिउत्तरं समालोकात्मवास्य चेति विद्रूपवाकाम्र्वणानंतरं नौ श्लोकौ पेप्पलादित सविद्रूपस्य भाः
षितेवचनेन विषये ॥ २ ॥ पदेनतत् सर्यामुक्ति क मम्मुक्तिलोकांतरमाकिरिनिश्चये ॥ ८ ॥ अहंनः शृण्वान् ॥ ६ ॥ यदीति

युधिष्ठिर उवाच ॥ किं मन्तरं तदा तेषां फलं ज्ञान् तस्य भाषितं ॥ अज्ञानामेवाथवा जन्मोक्षं हि पितामह
॥ १ ॥ अथवा नो गतो न त्रयदेतत्कोमितिमव्यय ॥ म्रवादो वा न योः कोम्भिनिं वा तो तत्वचमेन ॥ २ ॥ भीष्म उ
वाच ॥ नधर्ममेवं प्रतिश्रनस्यधर्मस्य भून्यच क्र भो ॥ यमकालंचमृत्युं च स्वर्गं सम्पूज्यचाहनः ॥ ३ ॥ पूर्वं ये
वापरे नत्र समेतावात्सप्पणं भाः ॥ सर्वो नमृज्य पिरसारा जानं सोभ्रवी हिज ॥ ४ ॥ फलेनानेनस
युक्तोराजषें गच्छ म्यत्यानो ॥ भवनानां चाप्यमत्रातो जपेयं भ्रयपदं ॥ ५ ॥ वरमस्त्र मम सर्वे हिद
तो देव्या महावल ॥ अहोतेजपतोनिःसंभवन्ति किं विशांपते ॥ ६ ॥ राजोवाच ॥ यद्येवंसफलासिद्धिः
श्रद्धावजपितं तव ॥ गच्छ विप्रमया सार्द्ध जापकं फलमानुहि ॥ ७ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ कृतः प्रयत्नः
सुमहान्सर्वेषां सन्निधाविह ॥ सह तुल्यफलावावां गच्छावोयत्रनो गतिः ॥ ८ ॥ व्यवसायं तयो
स्तत्र विदित्वा त्रिदशेश्वरः ॥ सह देवैरुपययौ लोकपालैस्तथैव च ॥ ९ ॥ साध्या विश्वेथ मरु
तो वाद्यानि सुमहान्तिच ॥ नद्यः शैलाः समुद्राश्च तीर्थानि विविधानिच ॥ १० ॥

अफलानेवयदिशपिमंत्रंफलस्य दत्तत्वात् तथापि जपमृदानजपुर्णयेनेवतवफलमिहे जोनता
न ॥ जापकं जपार्जितं फलं त्वमपि मासन्दीमर्थः प्रयत्नः तम्भं जपदानार्थे नौ आवयो ॥ ८ ॥ व्यवसायं

म·मा·
मो·
८२

इष्टमन्त्रमिति॥ अग्रजवत्तमेरवास्येमवेयोगमाङ्ःत्वद्देतुत्वाद्दिलिंगतिवियोगोजापकःसत्वरसलोकेननन्तसमुयत्
वमवतीमुक्तनन्देहेनरेचनयहिनिनस्यश्रयाम्मेकवोधितव्यनिमर्थः अथमर्थोभगवद्गीतासमसर्ही
नःसर्वद्वाराणिसंयम्यमनोहृदिनिरुध्यच॥ मूर्ध्न्याधायात्मनःप्राणमास्थितोयोगधारणाम्॥ ओमित्येका
क्षरंब्रह्मव्याहरन्मामनुस्मरन्॥ यःप्रयातित्यजन्देहंयातिनाःस्यव्रसंशयःरिति॥ इतरेतत्रयसगन्नहेनस

उषित्वामपिवेमन्त्रावेनयन्मननेपुनः॥ अथास्यमविवेष्मास्यन्नासयगोविगतज्वरः॥२५॥
तजाप्येतेनविधिनामगावंततपिनामहं॥ यथेवहिजगाइलक्ष्येवमाविधानदा॥२६॥ स्व
र्गंभवमष्पोदेवायतनोभुवन॥ जापकानोविशिष्टंतु प्रत्वस्थानेसमाहितम्॥२७॥ जा
पकार्थमयंयन्नोयदर्थंवृष्मागताः॥ कतपूजाविमानस्तोत्त्वयानल्यपलाविमो॰
२८॥ योगजापकयोर्दृष्टंफलस्तमहद्दयेवं॥ सर्वालोकाननिक्रम्यगछेतोयत्रवाछितं॥२९॥ ब्र
ह्मोवाच॥ महास्मृतिपठेयस्तत्रथैवानुस्मृतिःशुभा॥ तावप्येतेनविधिनागछेतांचस्सलोक
तां॥३०॥ यच्चयोगेभवेत्कृत्स्नःसोपिनास्यश्रमेण्यायः॥ विधिनानेनदेहंतांममलोकानवानुया
त्॥३१॥ साध्यंगमयतांचैवयथास्थानानिसिद्धये॥३२॥

सर्वेसंमानेमतिसंचरे॥ परस्मानेश्ना
त्मानःप्रविशोनिपरंपदमितिस्मृतेः कल्पांतेव्याप्तिलिंगान्मुच्यंतेइतिभेदः॥२७॥ वयंत्रिदशोस्वरादयः
त्वयाचतन्मेरवेन॥२८॥ वांछितेअर्थेतेमहां॥२९॥ तेहिताध्यायिनोफलमुक्त्वाकांदृग्गाध्यायिनोमन्त्रा॰
दिस्मृत्यध्यायिनोपफलमाह॥ महास्मृतिमिति॥३१॥ साध्येपुरुषादिष्टमितिशेषः॥३२॥ ॥

80

८२

उपस्थितं उपस्थं गुदं तौ उपस्थितौ नौ उदरं यथा तेना विमर्शः ॥ भ्रुवोर्मध्यः नासिकाग्रं उपलक्षणं तानि इति शेषः
स्वनासिकाग्रे स्थितं दृष्टिमनसा समं तो यथा दर्शी पुरुषः एवं एव आहं प्रसो पासे इति अनेन नादर्शी स्वनासिकाग्रद
र्शनमात्र उक्तं जीनि भ्रुवोर्मध्ये इति विशेषणं तेन नासिकां निमीलितां तं स्यात् निद्रायातं नापि उद्धाटितं तत्स्या

उपस्थापोदरे नौ च नासिकाग्रमथ भ्रुवो ॥ भ्रुवोर्मध्ये च मनसा धारयेत् तत्त्वदा ॥ १८ ॥
निश्चलः शुभ्रया शारीरभ्यां स्थिरस्तीसमाहितौ ॥ जितात्मा नौ नयाधायमर्थं ध्यायन्नात्मानमेव च ॥ १९ ॥
नाल्लदेशमयो ह्यलाञ्चाग्नि सम्यगात्मन ॥ ज्योतिर्ज्वालासमं हतीजगामशिरोदेव तदा ॥ २० ॥
हाहाकारस्तथा दिक्षु सर्वेषां सुमहानभूत् ॥ तज्ज्योतिः स्तूयमानं स्म ब्रह्माणं सा विशत्
तदा ॥ २१ ॥ ततः स्वागतमित्याह तत्तेजः प्रपितामहः ॥ प्रादेशमात्रं पुरुषं प्रत्युद्गम्य विशां पते ॥
२२ ॥ भूयश्चैवाप्यरेत्याह वचनं मधुरं तदा ॥ जापकैस्तुल्यता योगानां नात्र संशयः ॥ २३ ॥
योगस्य तावदेतेभ्यः प्रत्यक्षं फलदर्शनं ॥ जापकानां विशिष्टं तु प्रत्युत्थानं समाहितं ॥ २४ ॥

फल

लोउपस्थापोदरे नौ चेति पादे नौ प्राणापानौ भ्रुवोर्मध्ये आज्ञाचक्रे धारयेत् ॥ १८ ॥ तथा चक्रम
कारेण जितात्मानौ जितचित्तौ नौ आत्मानं विश्वं प्राणसंहितं मूर्ध्नि धारयेत् इति पूर्वेणान्वयः स्वभूमा
वीक्ष्य इति शेषः ॥ २० ॥ नालदेशं ब्रह्मरंध्रं ॥ २१ ॥ योगानां योगिनां ॥ २२ ॥ योगस्य योगेन एतेभ्यः सप्तनां सम्यानां स

साहितं विहितं ॥ २५ ॥

अर्थधर्मादिर्थप्रार्थनयार्थं ॥ आगमो वेदमन्त्राः स्मृत्यादयो वेदान्तगताः तद्विद्भिर्यथाज्ञातादिभिः फलं सर्वं
यास्यन्ते तन्निर्वचनार्थे नेनमस्कारेण वा तन्मात्रमपि विनाश्वा तत्स्वरूपदेशान्तेभ्योऽप्यानगात्मनि वा ॥ ४ ॥ मदीज्ञा
स्यावरजंगमा ॥ ६ ॥ ज्ञानयन्तः यस्मिन्निषेधेनतः ज्ञानात् नरयो ज्ञानार्थो मिथ्यामभूतिनत्र ज्ञानामभूतिन

81

यद्यार्थयथाह्यागममेवं प्रविधिर्यत्र रनेवेरयगोपदानेः ॥ फलं मद्विधियं दुपाम्यते चकिं तत्तत्र्थंवाभवि
नाक्षवानन् ॥ ५ ॥ मदीमहीज्ञाः पदत्रानरिदं जनलोकसंबंधं जनलोदेवं च ॥ दिवौकसस्तापियतः भ्रम
नाम्लड्यानोमेभगवद्गुणाणां ॥ ६ ॥ ज्ञानेयनः साध्ययनेनरोवेतनत्लदर्थां भवतिमहानिः ॥ नवाप्यहं
वेदपरं पुराणमिथ्यामहानिवक्तयं नकुर्यान् ॥ ७ ॥ कर्मवत्तानसंघाष्ठायन्ते पिंचापिच्छेदांसिनत
वृगानिनिरुक्तं ॥ अधीमचव्याकरणमतस्य शिलावमत महानिनवेति ॥ ८ ॥ समेभवान्सोम
नसर्वमेनत्सामान्यशाद्देष्वविशेषणोक्तं ॥ नमेभवान पासतनावदेतन्ज्ञानेफलेकमोवा
पदलि ॥ यथाविदेहास्त्रवनेपारीरीप्रनःशरीरंच यथाश्रुपैत्येते ॥ ९ ॥ मनन्दवाच ॥ यपाम्रियपद
सर्वेनदाङ्गलदेवदुःखमपदेश्यनिरं ॥ इत्थंवमेस्यादिनरस्वनपाद्देनगानेकर्मविधिःमहन ॥ १

स्वाम येकयेनकुर्याम् ॥ ७ ॥ सोऽहं भगवो मेघविदेवास्मिनाम्नाविदितिस्थते ॥ कर्मवत्तामादिज्ञानेपिमत
महानि विपदाद्युपादानमात्मानं नवेति ॥ ८ ॥ सामान्यशाद्देः अलीनेवोपलक्ष्यस्यइत्यादिभिः विशेष
णेः सम्यज्ञानमननविज्ञानमानंदइत्यादिभिः ॥ ९ ॥ यत्रविधिःमहतस्यस्थानरमाहयदिति ॥ १० ॥

२५ जापकोपाख्याने समाप्तमहिपतोध्यायः ॥४॥ एवं जापकमार्गेण योगस्यापि श्रेयस्त्वमुक्तं योगजापकयोर्द्वैफलं समुद्दयवादिति गाउक्तां तामपि चेयमकाचेन यज्ञानं पुनरिति जपफलकालेश्रसवोधस्यापिहारत्वमुक्तं मेवे योगोपि ज्ञानफलकं दिति मत्वा पृच्छति किमिति ज्ञानं विचारस्तस्माद्धितो योगः ज्ञानं योगस्यापि वि

श्रीयुधिष्ठिर उवाच ॥ उक्ता सततदेवस्ययैवांतरथीयते ॥ आमेऽप्यचनमो देवापुरः स्वर्वसंनिवेशने ॥ २४ ॥ नेच सर्वे महात्मानो धर्मसतत्रयसतथैव ॥ हृष्टानोनयथराजन्सर्वेसमीनचेनस ॥ २५ ॥ एतन्मेजापकानांगतिश्रेयाममकीर्तिता ॥ यथाश्रुतंमहाराजकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे जापकोपाख्याने समसमविंशः ॥२०॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किंफलंज्ञानयोगस्यवेदानांनियमस्यच ॥ भूतात्मावाकथंज्ञेयस्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासंपुरातनं ॥ मनोःप्रजापतेर्वादंमहर्षेश्चबृहस्पतेः ॥ २ ॥ प्रजापतिंश्रेष्ठतमंप्रजानांदेवर्षिसंघप्रवरोमहर्षिः ॥ बृहस्पतिःप्रश्नमिमंपुराणंपप्रच्छशिष्योथगुरुंप्रणम्य ॥ ३ ॥ यत्कारणंयत्रविधिःप्रवृत्तोज्ञानेफलंयत्प्रवदन्तिविप्राः ॥ यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाशंतदुच्यतांमेभगवन्यथावत् ॥ ४ ॥

मेतां योगविधिं च कृत्स्नं तत्कारणं सांख्ययोगाभिप्रायमित्यादिलिंगाद्द्वयोः समुच्चयावगमात् ॥ वेदानां च किंफलं न्यायान्नियमस्याग्निहोत्रादेः ॥ भूतात्मा जीवः ॥ ३ ॥ कारणं जगतः ईश्वरो यत्र यत्र मिति विधिः कर्मकाण्डः ज्ञाने सति यत्फलं प्राप्यं मंत्रशब्दैः वेदवाक्यैर्वा अप्रकाशितं तत्प्रकाशितं ॥४॥

विषये नाहीमपि ज्ञानार्थमनुष्ठेयानि नेत्याह ॥ आत्मेति आत्मारिभिः आत्मद्विड्भिः प्रवृत्तैर्नित्यैरित्यर्थः विधू-
मानः रागादिदोषापनयेन आदर्शवच्छोध्यमानः प्रतिमानस्य स्वहितप्रकाशवान् अत एव नस्तत्स्वार्थो-
मुमुक्षुः परं अन्तं कर्मणां गोचरं निराशिषमभिमतेन सार्थो स्ववक्ष्यन्तीति परोक्षं निरस्तोपेति स्वहृत्स्था-
प्नोति ॥ २४ ॥ ननु वेदवतां कर्मणां कथं बंधनिवर्तकत्वं न हि स्वरयाआचातः शुद्धतीत्याशंक्याह प्र-

आत्मारिभिः कर्मभिर्विधूयमानो धर्मेषु तोयग्लानिमान्न स्वार्थो ॥ परं हि तत्कर्मपथादपे-
तेन निराशिषं ब्रह्मपरं श्रुणोति ॥ २४ ॥ प्रजाः सृष्ट्वा मनसा कर्मणा च द्वावेवैतौ सम्यगालो-
कनेष्टौ ॥ दृष्टं कर्म शाश्वतं चान्तवच्च मनस्त्यागः कारणं नान्यदस्ति ॥ २५ ॥ स्वेनात्मना च-
क्षुरिवप्रणेता निशात्यये तमसा संवृतात्मा ॥ ज्ञानेन विज्ञानगुणेन युक्तः कर्माशुभं पश्य-
ति वर्जनीयम् ॥ २६ ॥

जाः सृष्ट्वा इति । यतो मनः कर्मणि संसारप्रदे अपि तु यतो ब्रह्मप्राप्तिमार्गो कर्त्तव्यत्वात् दृष्टमिति । दृष्टमपि
तं श्रुतिबोधितमित्यर्थः शाश्वतं च मोक्षहेतु अपि अन्तवच्च तदेव फलमपि तत्र मनसा क्रियमाणस्त्यागः
फलत्याग एव शाश्वतत्वे कर्मणां कारणं नान्यत् स्वरूपेण त्याग इत्यर्थः ॥ २५ ॥ स्वेनेति यथा चक्षुरप्रणे-
तानायकः निशात्यये तमसा संवृतात्मा अनावृतस्वरूपः सन् स्वेनात्मना तेजसैव लोके वर्जनी-
यं कण्टकादिकं पश्यति एवं ज्ञानेन बुद्धिः विज्ञानगुणेन विवेकेन युक्तः सन् अशुभं पश्यति ॥ २६ ॥

ज्ञानेफलं यदि नास्ति नरस्मात् ३ष्टमिति॥२२॥ यज्ञार्थशास्त्रे नास्ति नरस्मात्॥ कामेति कामात्मकाः काम
प्रधानाः छेदमिति वेद एभिः कामैः कर्मयथावेदोक्ते लौकिके वा निरयं स्वर्गं नरकं वा॥२२॥ एतदात्मप
न्यद् नद्दष्टमिति दृष्टानिष्टे प्रियाप्रिये सुखदुःखे तनतः सुखमिष्टं अनिष्टं दुःखम् निष्टं त्याज्यं साध्यं प्रा
प्तीः प्रार्थना सा च कर्मभिः एतेन प्रार्थयितारं यत्र छेदति व्यामोति एतावदेव पुरुषैः प्रार्थ्यते नान्य

इष्टं त्वनिष्टं च नमां भजते नेमेन तत्कनेज्ञानविधिः प्रवृत्तः॥ कामात्मकाच्छेदमिति क
र्मयोगात् एभिर्विमुक्तः परमश्नुवीत॥ नानाविधे कर्मपथे सुखार्थी नरः प्रवृत्तो
निरयं प्रयाति॥२२॥ इष्टस्त्वनिष्टस्वाव॥ इष्टं त्वनिष्टं च सुखासुखे च शाशीष्ववच्छे
दति कर्मभिश्च॥२२॥ मनस्वा व॥ एभिर्विमुक्तः परमाविवेश एतन्नकेन कर्मविधिः
प्रवृत्तः॥ कामात्मकानु छेदति कर्मयोग एभिर्विमुक्तः परमाददीत॥२३॥

न कर्मफलमश्नीतः स्वर्गकामो यजेत यष्टेनेनाभिवर्त्मजेते न्यादेर्ह तति विरुद्ध्यत एवफलत्वेन श्रवणात्॥२२॥
विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिवाक्यात् एभिः कामैर्विमुक्तस्तत्कर्मा एतन्नुष्ठाय परं ब्रह्म विविदिषोपत्मपरिहा
णमविशेत॥ एतदर्थमेव कर्मविधिः प्रवृत्तः स्वर्गादिफलश्रवणं तु कामात्मकानवच्छेदति आहृणोति
अतः एभिः कामैर्विमुक्तः परमेवाददीत ब्रह्मज्ञानार्थमेव कर्मा एतत्तु निष्टे ब्रह्मत्तुष्ट फलार्थमित्यर्थः॥२३॥

म॰ भा॰
मो॰
८५

83

शब्दादयः कर्मफलं कर्मण्यस्मिँल्लोके स्वर्गे सिद्ध्यति ॥ नरः अस्य रधिकारी ज्ञानफले इति शेषः न तु
स्थानगमनं स्वर्गं पदं मरणान्न ग्राम्यो जीव एव स्यात् ॥ इह कृत्वा स्वत्र भोक्तः अस्मिन् इह फलान्कर्म
णो पत्त्वा इह फले ज्ञानमेव श्रेयः इति भावः ॥२०॥ ननु कर्मण्यपवर्गोक्तः सिद्धिर्नि ज्ञानेनेत्यत

गी॰ शब्दाश्च रूपाणि रसाश्च पुण्याः स्पर्शाश्च गंधाश्च शुभास्तथैव ॥ न रोग न संस्थानगतः प्रभुं
स्यादेतत्फलं सिध्यति कर्मलोके ॥२०॥ यच्छरीरेण करोति कर्म शरीरयुक्तः समुपाश्नुते
तत् ॥ शरीरमेवायतनं सुखस्य दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरं ॥२१॥ वाचा तु यत्कर्म करोति किंचिद्
वाचैव सर्वं समुपाश्नुते तत् ॥ मनस्तु यत्कर्म करोति किंचिन्मनस्थ एवायमुपाश्नुते तत् ॥२२॥
यथा यथा कर्मगुणं फलार्थी करोत्ययं कर्मफले निविष्टः ॥ तथा तथायं गुणसंप्रयुक्तः शुभा
शुभं कर्मफलं भुनक्ति ॥२३॥

आह ॥ यदिति शरीरवतात्मना कृतं कर्म शरीरयुक्तेनैव भोक्तव्यं यतः कर्मफलस्य सुखदुःखादेरायतनमा
श्रयः शरीरं न त्वशरीरस्यात्मनो शरीरस्वलक्षणो मोक्षः न शरीरेण कर्मणा सिध्यतीत्यर्थः ॥२१॥
तर्हि वाचिकेन जपादिना मानसिकेन ध्यानादिना मोक्षः सिध्यतीत्यत आह ॥ वाचेति ॥ वाक्च न साध्यात्कृते
कर्म तदर्हतैर भोक्तव्यं न तु तदतीतं वस्तुगोचरयेदित्यर्थः ॥२२॥ कर्मणि त्रिगुणाः सत्त्वरजस्तमोवाक्कर्मगुण

८५

दृष्टान्तेन विशद एव नज्ञानफलस्य श्रेष्ठत्वमाह सर्वाणीति ॥ उदपाने कूपे ॥२५॥ ज्ञानपूर्वकं कृतं कर्म सफल-
मित्याह कृत्वा इति कर्मेति चात्मकं पंचमं ग्रादयः आत्मनः निष्कार्द्धकाय स्थान यास समाधिः एका ग्रन्देव-
ताध्यानादौ यस्मै देवतायै हविरिहीते स्यात्ताध्यायेदिति श्रुतेः फलं फलवत् ॥२६॥ कर्तृस्वभावभेदात्क-
र्मणां फलभेदमाह गुणेति गुणात्मकं राजसं च विधिं यत्कर्म तन्नष्टं तस्मादेतो मे ज्ञोपि गुणात्मकः तत्र हेतु-
मेत्र पूर्वं हि कर्म तत्र सात्विको मंत्रः अग्निमीले राजसः इषेत्वोर्जेत्वा तामसः सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य

सर्पान्नु शान्तितत्योदपानं ज्ञात्वामनुष्यापरिवर्जयेति ॥ अज्ञानतस्तयत्नेति देचितज्ञाने प-
लेपष्वयथा विधाए ॥२७॥ कर्मस्वलमज्ञोपि विविदमुक्तोपन्नाययो कास्ति इदंति शास्त्र ॥ अत्रपदा-
ने मनसः समाधिः पंचात्मकं कर्म फलं वदंति ॥२८॥ गुणात्मकं तु मंत्रवदंति वेदात्तस्मात्मंत्रो मंत्रपू-
र्वं हि कर्म ॥ विधिर्विधेयं मनसोपपत्तिः फलस्य भोक्ता तु यथा शरीरी ॥२९॥ ऐमः

धे स्यादि ॥ एवं विधिरपि त्रिविधः आत्मकामो यजेत अभिचरन्यजेतेत्यादि ॥ कर्तृस्वभावभेदाद्-
विधेरैदमाह ॥ मनसोपपत्तिः फलमेति ॥ तथाहि यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य-
वत्तरं भवतीति विद्यादिमान् सात्विकः कर्ता विद्यादिहीनः केवलं प्रवृत्तिमात्रपरो राजसः दंभाभिसंधि-
स्तामसः तेषां कर्मजन्मवेगणावीर्यवत्तरं वीर्यवत्तत् निर्वीर्यं च भवति यथा फलस्योपपत्तिस्तथा फलस्य
भोक्तापि सुखी दुःखी मूढश्च भवति ॥२९॥ ॥

84

अतत्त्वमायासहायात् ॥ ननु नोभौ मायापरो यदितिस्पष्टः मायामायाया शबलस्य निषेधात् । कथं ब्रह्मरेमा
यासहायादि विशेषणं दीयते ॥ सत्यं न केनापि हितं यदा सोदितं तत्रैव वाक्यशेषेण लक्षणमित्याभ
तेनतमसा अभूयापकं अपिहितं आच्छादितं मिथ्याके स्वमसत्त्वतच्छत्वाभिधानात् सर्पेण रज्जुरिव
न परमार्थतो ऽन्तरस्य सद्वितीयत्वमिति ज्ञेयं ॥ एवं तत्त्वाज्ञानाहतानां कुतश्चित् खेदाः जननिवृत्तः
रात् स्वात्मस्थ पद्ममेव निनवास्थितदोषः ॥ १ ॥ एवमंतरे जगद्रूपोऽप्य प्रपवदन्ति पंचेरे तिपार्थिवे शरीरं

ब्राह्मण उवाच ॥ अक्षरात्खं ततो वायुस्ततो ज्योतिस्ततो जलं ॥ जलात्प्रसूता
जगती जगत्यां जायते जगत् ॥ १ ॥ एते शरीरे जलमेव गत्वा जलाच्च तेजः
पवनोऽन्तरिक्षं ॥ खाद्वै निवर्तन्ति च भाविनस्ते मोक्षं च ते वै परमाप्नुवन्ति ॥ २ ॥

लीनं प्रणोदकन्यायेन शरीरेण जलं गत्वेति स्पष्टं विपरीतक्रमेण संहार उक्तः तेजसः पवनेन
तोऽन्तरिक्षं गत्वेति योज्यं अन्तरिक्षमत्र आकाशं खात् तस्य लोपोऽयं च मीमांसा यास्ये वल ख पाठो हि तम
तीत्यथ भाविनः भावोत्तरं तथैषां मात्रमेव नास्ति अतोऽनिर्विशेषं प्रत्यगात्मानं प्राप्ताः केऽननिव
र्तन्ते न संसरन्ति ॥ किंतु तो परमोक्षं माप्नुवन्तीत्यर्थः भाविनस्ते परमाप्नुवन्ति पाठे तु ये न भाविनस्ते
खात् अस्माच्च निवर्तन्ते ये तु भाविनस्ते खात् अपि परं यत् तदाप्नुवन्तीति योजना ॥ २ ॥ २ ॥

अथ यथा मंतिहृलं स्रोतःप्रवाहे जलवेगेनाभियाती भवति न तिष्ठति तथा कर्मपुण्ययोः प्रवृत्तिमनुवर्त-
ते । तत्रैव संसृतिः शुभेनाशुभेन वा शुभे शनि मोक्षमेवेत्यर्थः ॥२४॥ एवं कर्मगतिमुक्त्वा तज्ज्ञानं वक्ष्यामीति प्रतिजानी-
ते । यतदिति आत्मवंतो जितचित्ता जगतस्थानि कृत्य यत्पदं यांति परं श्रेयः ॥२५॥ यत्तद्रसादिहीनमपि ता-
नेवंप्रकारान् रसादीन् जनानां भोक्तृणां मध्ये सृजतेऽप्यादिमान् ॥ अवर्णो लोहितस्तु शुक्लसवर्णोऽम-

मनस्योः यथा स्रोतो नद्या अभियाति न यातनं पूर्वमुपैति कर्म ॥ शुभेत्वसौ न तु व्याति ह्युच्छ्रेन तु न तस्य
तेवै परमा पुरी री ॥२४॥ यतो जगत्सर्वमिदं प्रसूतं ज्ञात्वात्मवंतो व्यतियांति यत्तत् ॥ यन्मंत्रशब्दै-
रकृतं प्रकाशं तदुच्यमानं शृणु मे परं यत् ॥२५॥ रसैर्विमुक्तं विविधैश्च गंधैरशब्दमस्पर्शमरूप-
वच्च ॥ अग्राह्यमव्यक्तमवर्णमेकं पंचप्रकारान् सृजते प्रजानां ॥२६॥ न स्त्री पुमान् वापि नपुंसकं
च न सन्न चासत्सदसच्च तन्न ॥ पश्यंति यद्ब्रह्मविदो मनुष्यास्तदक्षरं न क्षरतीति विद्धि ॥२७॥ शांतौ
मोक्षधर्मेषु बृहस्पतिसंवादे २८॥

धाने रजःसत्त्वतमोमयं तदव्यक्तं ॥२६॥ सत्प्रधानं परमाण्वादि असत् शून्यं सदसत् अनिर्वचनीयं माया-
शबलं ब्रह्म तदेवात्र तत्र परिणामि नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यदिति श्रुतावपि
निरस्तं भावकृ सदसद्रजःशब्दोदितानां प्रधानब्रह्मपरमाणूनां प्रकृतित्वमुक्तानां परव्योमशब्दितस्य
मायाशबलस्य च जगत्कारणत्वं निरस्तं केवलस्यैव विधानात् ॥२७॥

रो मो स्वभाव इत्यनन्तरमाह यत्न इति अनेन यः समुदायं कर्मादि संज्ञातं यत्कारणं यदिदं वक्ष्याहुः तं स्वभावं य
प्रणीति पूर्वेणान्वयः समुदायमाहुः कर्त्ता प्रमाता येन ज्ञानं कर्म करणेन यत्प्राप्यमुद्दिश्य यस्मिन्दे
शे काले च यस्मिन्सति हेतुः स्वेनानिमित्तभूतेनानन्दत्वहृतां प्रवृत्तिं यत्ने आरभते यच्चारंभानन्तरं दर्शन
गमनादिकं करोति यतः रागद्वेषादिनः शब्दस्यानुईश्वरेष्वानां वा गर्हीनां प्रवलेऽपि तियोजनानन्तस्र
कर्त्ता कर्म करणं देशः कालो सहकारः स्वेन इह महामारंभारब्धे यत्नो गमनादिकं रागाद्वेषः स्वमादिकं च समुदायस्त
स्य यत्नहेतुः चिन्ताख्येन देवस्वभावरूपं ॥६॥ ननु न कारणं यदपेक्षा निमित्तयोरपि जीवेशयोः कार्यत्वमुच्यते
इत्याशंक्याह यद्वेति वा शब्दः पर्यायदेवव्यापकईश्वरस्य साधकत्वात्स्यं जीवास्यं चाभूत् । उभयोर्विभुत्वे

यत्नो गर्हीतादिकं रोति यच्च यस्मिंश्च तनामारभते प्रवृत्तिं ॥ यस्मिंश्च यद्येन च यश्च कर्त्ता यत्कारणं तेन स
मुदायमाहुः ॥६॥ यद्वाप्यभूच्चापक साधनं च यन्मत्र च न स्यास्य निचापि लोके ॥ यः सर्वहेतुः परमा ॥२॥

त्मनैव नियम्य नियामकभावेन स्यात् तथाविधस्वतः प्रविष्टः ॥ सकारीनकारणं कार्यं नोमस्य
त्ताजनानां सर्वात्मभावः यः कर्त्तेनोपकैद्वदन् । एकस्योभयात्मकत्वेनमानमाह ॥ मेदविदितिप ।
केएकत्ववत् भूतानां भूते भूते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति मेदप्रमा ।
णमिमथं भूतात्मानित्यात्मएकधेतिव्यापकत्वेन स्यासनीतिस्याणुत्वे हृदयस्थत्वापरपर्यायमुच्य ।
ते । यः आत्मकारी आत्मनैव पकोहितो येन करोति सर्वमित्यात्मकारी नदात्मा नेस्वयमकृतं नादिस्रु
तेः नमस्कारणं आनंदाद्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते इत्यादिश्रुतेः आनंदमयात्सर्व ईश्वरत्ववा
न कारणं स्यादपेक्षया कार्यमिमथं: न दिदमुक्तं कार्यमत्तो यदन्यादिति ॥७॥ ॥ ॥

एवंज्ञानस्यापि परस्य योगैकगम्यत्वं वक्तुं लक्षणमाह नोष्णमिति ॥ न पीतेन नम्रदुरत्तिनाम्लं न कषायेन म
धुरमिति च संबंधः स्वभावसमानत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥ कल्लोहेरसादीनां वेदितेमन आह ॥ स्पर्शमिति न च
त्वगिंद्रियत्वगादिभिस्तत्परं यत्तन्न च गृह्णंतियतः यतः अनध्यात्मविदः आत्मानमधिकृत्य महतो योगः प्र
धानमतदनभिज्ञा ये गमेनाह निवर्तयित्वेतिगच्छंतिरोधः नहिप्रकृष्टकारणाद्यान श्रोत्रेनि
वर्तयित्वा शब्दाय श्रोत्रंवानिके पांनोदोनडपरन्नस्तिजिदासमाहितो भवत्यात्मवान्नानेपश्यदितिश्व

नोष्णं न शीतं न मृदु नापि तीक्ष्णं नाम्लं कषायं मधुरं न तिक्तं ॥ न शब्दवन्नापि च
गंधवत्तन्न रूपवत्तत्परमस्वभावं ॥ २ ॥ स्पर्शं तनुर्वेद रसं च जिह्वा घ्राणं च गंधा
न्श्रवणं च शब्दान् ॥ रूपाणि चक्षुर्न च तत्परं यद्गृह्णंत्यनध्यात्मविदो मनुष्याः ॥
निवर्तयित्वा रसनां रसेभ्यो घ्राणं च गंधाच्छ्रवणे च शब्दान् ॥ स्पर्शात्त्वचं रूपगुणा
च्च चक्षुस्ततः परं पश्यति स्वं स्वभावे ॥ ५ ॥

नेत्रोत्थानेस्थानेष्वयं येषु वर्तते स्या
नत्स्यात्करणं प्रतिनास्येवतन्निषिद्धानि
कर्माणि पापादिभिः अस्थानेष्वत्र येषु स्थानं तेकर्मसमवेदासमाहितोत्तदा यदानीतन्निरोधो विधीयते
ऽतोहृत्पंद्रियग्रामंदुद्धावारोध्यनिश्चलेविषयात्तस्मात्मनोपरत्वाति छेह्विदनुरोधतः एवोभ्युपायः सर्वं वेदा
नेप्रमतिष्ठितः नत्वमस्मादिवावरोधनानोत्यनर्थमादरादितितत्तो निवर्तकान्यमानः परं नरुपाधिम्
नवद्यादेः परस्वरूपमनागभिन्नस्वभावस्वरूपं मनो पश्यति ॥ ५ ॥ ५ ॥

म.भा.
मो.
८८

86

योगामनुपायातपश्यामीमनुभवन्निद्रियात्माजीवः सबुद्धिपरंबुद्धिंचसमंएककालंपश्यतीमं ॥ २३॥ देहनाशोत्मनाहिनास्तुपाधिकश्चिदात्मानवाध्यतेइत्याहद्वाभ्यांयथात्मनइति ॥ अंगशरीरेअस्य आत्मनःपृथक्त्वमानेरेतमसंश्रेयथापश्यतिसमहान्तबुद्धिर्जन्माश्रोत्रादिभिः ॥ इत्यामिरिद्रिये पंचभिः शरीरेश्चसहितःसमदृशामरणेआत्मनःशरीरपृथक्त्वमात्मपश्यन्नपितयात्मनोभिन्नत्वमजाननशरी

नात्मेवकाष्ठानियथाग्निमध्यमेचपश्येनज्वलनेनयोगात् ॥ नहन्स्वबुद्धिंःसममिंद्रियात्मा बुधःपरंपश्यतितेनस्वभाव ॥२४॥ यथात्मनोंगंपतितंपृथिव्यांस्वमांतरेपश्यतिचात्मनोन्यत् श्रोत्रादियुक्तःसमदान्तबुद्धिर्लिंगात्तथागच्छतिलिंगमात्मयात् ॥ २४ ॥ इमतिबुद्धिव्यपसं तिपातेरयुज्यतेसोपरपाशारीरी ॥ अनेनलिंगेनतुलिंगमन्यद्गच्छत्यदृष्टःफलसंनियोगा त् ॥ २५ ॥ नचक्षुषापश्यतिरूपमात्मनोनचापिसंस्पर्शमुपैतिकिंचित् नचापितेसाधयते तिकार्यतेतेनपश्यंतिसपश्यतेतान् ॥ २६ ॥

गेनरयुक्तोभवतिलिंगात्स्थूलदेहात्लिं गेनदेवदेहांतरे ॥ २४ ॥ मन्त्रिपा तोमरणंस्तद्धःस्वमदृष्टकर्मसंबन्धात् अनेनलिंगेनशचीभूतेनअदृष्टअलक्षितः ॥ २५ ॥ एवमा त्मनोबुद्धितादात्म्यभ्रांतिःकृतसंसारमुक्तावस्थतोऽसंगत्वमाहनचक्षुषेतिद्वाभ्यांइंद्रियाग्रास्य त्वमुक्तानस्पर्शमपैतीत्यभोक्तृत्वहारासंगत्वमुक्तंनचापीतिकर्तृत्वद्वारातेचक्षुरादयःसपश्यते तानितिसाक्षित्वमुक्तंसाक्षिणोपिबुद्धिवृत्तिग्राह्यत्वात्तमेवआनिहारेतदफलद्वारातेनपश्य

म.भा.मो.
॥३॥
८८

एवं स्वभावस्य परमकारणात्मनः ज्ञानानन्तात्मस्याह त्रिभिः यथाहीति स्थलैः सम्यगनुष्ठितैः पुण्यपापैः शु
भाशुभे स्वशरीरेषु जडेषु इदं सजडं स्वभावाख्यं परमकारणं ज्ञानेन निसर्गतः मात्रं निबद्धं शुभाशुभं जडाजडे
प्रतिसद्भवतो विरोधादित्यर्थः ९ यथेति यथा हृदाख्यो दीपः प्रयासेन विषयमवभासयति तथा हृदमलस्था
एवं पञ्चेन्द्रियरूपाः चेतन्यप्रदीपपुञ्जाः हृदाद्वा प्रकाशाः ज्ञानदीपेन प्रदीप्ताः परवन्तः चित्प्रकाशाधीनतयाऽ

यथाहि कश्चित्स्थले नैर्मनस्यः शुभाशुभं प्राप्नुते यातिरोधात् ॥ एवं शरीरेषु शुभाशुभेषु ॥ स्वकर्म
नैर्ज्ञानमिदं निबद्धं ॥ ९ ॥ यथा प्रदीपः पुरतः प्रदीपः प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् ॥ तथेदं पं
चेन्द्रियदीपवृन्दं ज्ञानप्रदीप्ताः परवन्त एव ॥ १० ॥ यथा च राज्ञः करदा हि सामन्ताः स्वयं कृतार्थाः प्रव
दन्ति युक्ताः ॥ तद्वच्छरीरेषु भवन्ति पञ्च ज्ञानैककेन्द्राः परमः स्वतन्त्राः ॥ ११ ॥ यथा हि घोषैः पवनस्य
वेगो मरीचयोर्कस्य नदीषु चापः ॥ गच्छन्ति चापानिरुद्धसञ्चरं निस्तद्वच्छरीराणि शरीरिणान्तु
११ ॥ यथा च कश्चित्परगृहीत्वा धूमेन पूर्णं ज्वलनं च काष्ठेन तद्वच्छरीरोदरपाणिपादं छित्वा
नयत्यनिन्नं गोपदन्यत ॥ १२ ॥

काश्यलनः स्वतन्त्र इत्यर्थः तथा वस्तुतः येन वागभ्युपतेऽयेन चक्षुषि पश्यति येनाहंमनो मनः
इत्यादाः ॥ १० ॥ तेभ्य इन्द्रियेभ्यः संज्ञानरूपः स्वभावः परमः ॥ ११ ॥ प्रस्य ज्ञानस्य निमत्तं साधयन्ति य
थाविधः इतिशरीरेषु मनोद्वारा ज्ञानं निबद्धमपि शरीरान्तरं च नयति न ज्ञानमित्यर्थः ॥ १२ ॥ उ
पाणुपदेयथोर्ध्वज्ञानयोरदृश्यत्वे सदृष्टान्तमाह द्वाभ्यां यथा चेति गृहीत्वा व्यापारयित्वा ॥ १३ ॥

मू.भा.
मो.
८६

87

नवति। किमिंद्रियं कस्य भतनस्य गुणं ग्रहयते इति अवस्थामाह श्रोत्रं खतः स्वस्य गुणं शब्दं ग्रहयते इत्येकेन्द्रि
गः त्वगास्पर्शगुणं गंधं घ्राणेन संग्रहयते॥ विपाकं चक्षु रूपं तेजः पृथिणा मस्ले जोमयं रूपं जलाग्रहयते जः
रूपसमंकाशकारसं मनो हिृयं संग्रहयते वाग्वात्मकः स्पर्शोऽतः इंद्रियविशेषस्वकं तं मे वचा वात्मकं गु
णं स्पर्शं ग्रहयते शब्दादिवा मनः॥ सहिताएव श्रोत्रादयः कर्मसंज्ञितात्मवंतीत्यर्थः॥ २१॥ पंचानामिंद्रि
याणामेवार्थः शब्दादयः अतो एवादिष्ट्वसंज्ञितानि पंच शब्दादीनि खादीनि इंद्रियाणि च मनोऽनु

श्रोत्रं त्वचं तो घ्राणमथो रसं त्रिलाले जोमयं रूपमथो विपाकः॥ जलाश्रयं ते
जस्तेन रसं सवात्मकः स्पर्शगुणो गुणाख्यः॥ २०॥ महत्स्वभावेषु च वर्तिनि पंचवै
चेंद्रियार्थाः स्मृतास्ते च इंद्रियेषु॥ सर्वाणि चैतानि मनोऽनुगानि बुद्धिं मनोऽन्वेति म
नः स्वभावे॥ २१॥ शुभाशुभं कर्म कृतं यदस्य तदेव प्रत्याददते स्वदेहे॥ मनो
नुवर्तंति परावराणि जलौकसः स्रोत इवानुकूलम्॥ २२॥

नुगानि मनः॥ बुद्धिं मनोऽन्वेति॥ तेन इंद्रियाणि पराण्याहुः इंद्रियेभ्यः परं मनः॥ मनसस्तु परा बु
द्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः इति गीतासंगतः॥ तत्र शब्दादीनां कारणमिंद्रियाणि तेषां मनः मनसः
बुद्धिस्तस्याश्चिदात्मेति क्रमात् सर्वेषां मनोवा चित्तापाये बुद्धौ सर्वं मस्तो नित्य दर्शयोगा चिदात्मा
पुनः पुनः स्मरतीत्यर्थः॥ एतदेवाह शुभेति स्वदेहे स्वकर्मार्जितेन तेन देहे इंद्रियादीनि तदेव
कर्म प्रत्याददते यत्र एव हि कालान्तरम् अन्यत्र पूर्वजन्मकृतं परावराणि अर्थवृत्त्यादीनि पूर्वसंस्कारादनुनतो

८६

असंगस्यापि तन्मायः पिंडवत् धीतादात्म्यमाप्य संसारमतीतिरित्याह यथेति नृपं पंकगत्वादिकं किंचिन्न अयः
पिंडवदिव व्याप्तिस्सः वस्तु तन्मात्रस्वरूपत्वात् पिंगलत्वा स्वअपरेगुणां नृपं वायथानविभातितथैव तत्र अस्य
आत्मनः नृपं चैतन्यं देहेद्रियपत्तेनतदेहोवस्थनस्थेतत्नः तद्व्याप्तिलोहितेचतत्पाणत्वादिकं वद्गावि
वात्मनि देहगतदुःखादिकं मतीयत इत्यर्थः ॥३२॥ उक्तरूपांते नैव ग्रंथतः शरीरं आत्मास्मोतितस्यध
र्मो नात्मन्यभिमन्यत इत्याह यथेति ॥ यथा रविरेकस्थः तदा अयं देहांतरायं ॥ ३३ ॥ अत्र प्रसंगान्मृते देह

यथा शरीरे ज्वलतो नलस्य तापजं रूपमपैति किंचित् ॥ न चापरं रूपगुणं विभाति तथैव दृश्यते रू
पमस्य ॥ ३४ ॥ तथा मनुष्यं परिमुच्य वायुमहत्पणमन्यद्विशाति शरीरं ॥ विसृज्य भूते प्रमहत्त्वदेहं
तदाश्रयेवैव विभर्ति रूपं ॥ ३५ ॥ खं वायुमग्निं सलिलं तथोर्वीं समंततोभ्याविशाते शरीरी ॥ नानाः
श्रयाः कर्म स्ववर्तमानाः श्रोत्रादयः पंच गुणान्श्रयंते ॥ ३६ ॥

प्राणं देहांतरोपादाने च समप्रकारमाह ॥ खमिति
त्रिभिः शरीरी म्रियमाणः खादिभूतपादानवैर्देहांशैः खादीनाविशाति ॥ एवं श्रोत्रादयोपि समदशानाना
श्रयाः स्वसोपादानत्वेनोपि कर्म सर्वं प्रज्ञा महित्ते प्रवर्तमानाः श्रिष्टाः पंचगुणान्शब्दादीन् श्रयंते ॥
अयमर्थः स्थूलदेहनाशेपि कर्मणा वद्वं सप्तदशात्मकं लिंगं न नश्यति किंतु देहांतरमविशति तच्च
ए ज्ञलोकान्यायेन तथा च श्रुतिः तमुत्क्रामंतं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमुत्क्रामंतं सर्वे नव उत्क्रामंतीति
तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति तद्यथा तृणजलौका इत्यादिकं च प्रवर्त्तते इति ॥ ३६ ॥

४४

ननु यदुक्तं निर्विकारस्याविकारित्वं सत्त्वस्य स्थूलत्वं इत्यस्य स्फूर्त्यलं बुद्धियोगादिति न च बुद्ध्यति
रिक्तस्यात्मनोऽनुपलंभादित्याशंक्याह यदीति आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति स्मृ
तेः॥ समनस्केन्द्रियैरुपाहृतं यज्जीवचेतन्येन तत्तद्विषयवस्तु कालपुरस्तात् एवं आत्मा नानुगुणान् विष
यान् कालान्तरे स्मरते॥ आलेख्यमिदमनुभवमिति तदा मनोरथकाले विषयेन्द्रियसन्निकर्षो यथा
वान् तेषु ज्ञानज्ञातृत्वाभिमानात्मना बुद्धिरेव सर्वात्मना भासमाना तदन्येनावभासते इति अस्ति बुद्ध्या
यिकस्वतन्त्र इत्यर्थः ननु तदा इन्द्रियाण्येव विषयवासनावासिता निवृत्ताः प्रकाशयन्तीत्याशंक्याह

मनुरुवाच॥ यदिन्द्रियैरुपाहृतं पुरस्तात् प्राप्तात्मानं स्मरते॥
विराय॥ तेष्विन्द्रियेषूपहतेषु पश्चात्तद्बुद्धिरूपः परमस्वभावः॥२

तेष्विन्द्रियेषूपहतेषु विलीनेषु प्राप्तावस्थापश्चात्स्वप्नकाले बुद्धेः॥ रूपं त्रिपुटीज्ञेयज्ञान
ज्ञात्रात्मिकानन्दरूपमस्य स बुद्धिरूपः सम्मानः॥ सञ्चभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेला
यतीव इति स्मृतेः॥ समानो बुद्धिना दात्म्यमापन्नः परमः सर्वात्मा स्वभावरूप आत्मा बुद्धेः
भोऽन्यस्वरूपभावः॥ यथा जाग्रत्काले घटपटस्तेषां भासमानयोर्मध्ये विवेकः ... सर्वं निर्विका
र आदित्यः सत्तामात्रेणावलंबितः नयदेहादस्य च प्रकाशं करोति एवं स्वप्नेऽपि सात्म्यमेवात्मनाविद्या
ना बुद्धिनन्दनः उदासीनः प्रकाशावभासयेदिति तस्मादलिप्तो देहेन्द्रियतत्त्वादात्म्यभ्रमापिकारि

नन्वेवमपरिहार्यत्वाद्वासनासंततेः अलं मोदाशायेमाशंकामनादिकालागतमपि अभ्यंतरत्वधीसमलमुन्म
लयितुं क्षमेत इति मुनिपादः तु सरघोतस्सारस्य मपूर्वकं नमाह चलचितियथा दृष्टिपथे दृष्टिज्ञाने अन
ति ज्ञातसम्यक्त्वमिति वस्तुतस्य यथा दृश्यपथाद्धानोपादानादिमार्गो यस्य तत् यथा दृष्टिपथं भाति ज्ञाने न ते चे
चले वाथ विषयतया अस्थिरे जनः परैति परा दृष्टस्य पतिं अवगच्छति वस्तुतस्तु यथा नास्यः नो चाचलस्य नीरत
रो ह्यारोपयति नो स्थैर्ये चलता पि ते भवति एवं परमात्मनो देहादेः स्य मपि तु स्वरूपधानाद्देहादेः स्य मिवाभासमान
बुद्धिमार्गे भ्रांतिजनकत्वद्रूपधीनिरोधेन परात्मस्वरूपमननत्वमभ्येति एवं यथा सत्यं पुरुषकालांतरमहद्रूपं
मिव महत्तरद्रूपमिव लोचनानेजनवलेनाभितो भाति ॥ तथा सत्यमपि चिदात्मनत्वं बुद्धियोगात्स्थूल

चले यथा दृष्टिपथं परैति सत्त्वं महद्रूपमिवाभिभाति ॥ स्वरोपमालोकपथे तद्रूपं परं तथा
बुद्धिपरं परैति ॥२३॥ यतो मोदाय धर्मेषु मनुष्यहस्तानि सेवाद ॥२४॥ ३४

अपं चात्मना भाति एवं यथा स्वरूपं स्वमुखमपि नितिविंवे स्वरूपं स्वस्य मुखस्य तन्वस्य दृष्टयोग्यमपि दर्पणः
आलोकयति दर्शयति एवमेकमेव सम्यगस्तु स्वात्मानं कल्पितधीदर्पणः परात्मनि विपदा आकारेणाव
भासयति तत्र यथा उपनेयदर्पणगौरपापैः स्वरस्यावलंमुखवदर्पणे चापि विपर्ययधीर्नि रहेवितः स्थूल
त्वेह दर्पणे चापि ति तदेव देहादेः स्वात्मनो विकारित्वेऽस्त्वमसः स्थूलत्वे इत्यूपस्य दर्पणे च क्रमेण रहणानय
एवं चानादिरूपिभ्रांति स्वात्मज्ञानेन न तया भ्रान्त्यैनापि वाधितेऽशकानेच भ्रांते हन्म जनने संभवति उ
हेतु स्वपदत्याति त्वात्तस्मात् भ्रांतिज्ञानापनयाय भ्रान्त्यज्ञानेयतितव्यमिति भावः ॥२३॥ अथवृश्यः

भ॰भा॰
मो॰
९९

89

बलेसचरनेइसेन स्नात्वश्चेरजइति प्रमेकं त्रिगुणात्मकानि जायद्दर्शी निवृद्धिस्याना नितेषां गु-
णानानह्नतदुःखादीन् विभूयान् परस्य विलक्षणानगच्छतिजानात्येवनभुङ्क्तेऽवस्थान्तरगत-
स्यदुःखादेरस्यात्रदर्शनात ॥ तथाचश्रुतिः सपतत्रपष्पान्नतिपुण्यंचापापंचानन्वागतस्तेनभवम-
लेगोह्यंपुरुषइति ॥ मनोवृत्तेरेवदुःखादिभोक्तृत्वेनतएवकर्तृत्वेनवात्माभोक्ताकर्तावाकिंतुद्रा

रजस्तमः सत्त्वमथोन्नतीयंगछेत्यसौस्यान्नगुणान्विभूयान्
नचेन्द्रियाणांविमरीरेह्नताशानवाप्तुरिवेधनस्यम् ॥ १३ ॥

शीनबोधमात्ररूपेवमर्थः ॥ इममेवन्यायमिन्द्रियसंचारेणनिदिशन्निनयेतिअवस्थायथेनेवइन्द्रिय-
येनापिवुद्धेरेवसुखादिभोक्तृत्वमर्थः अत्र दृष्टान्तः कृतेति ॥ यथाकाष्ठस्योग्नेरेवकाष्ठंदहतिनवा-
युः सत्त्वग्निंदीपयत्येवं एवंइन्द्रियस्याधीरेवेन्द्रियजंसुखादिकंभुङ्क्तेचेतन्यस्तुवुद्धिंचेनयत्येवननुतदीयंसु

९९

ननु मनोरथेऽद्वयसमेऽपि वासनामयानीन्द्रियाणि संजायन्ते न तज्ज्ञाप्यविषिष्टं च हेवभासकत्वेन तथा च स्मृतिः
स्वभावस्यांशेन त्याद स्मृत्याख्यत्वाद्जागरितदेश एवास्येति न स्वप्नमजागद्रूपत्वमिन्द्रियाणां मतत्वेनुपपन्नेन्द्रि
येरर्थोपलब्धिर्जागरितमिति मनसि द्वैः अतो मनोरथस्वप्नसमेतु स्मृतिरिक्तचेतनासिद्धिरित्याशंक्याह ॥ यथेति
सः परमः युगपदेककाले अल्पकाले अनेककाले च अतीतानागतपदार्थजातहन्त्रेद्दयरसवाजन्म
विषये अविशेषात समेतात्संवन्ध अतः सन्निधियोनान् संनिहितान् ॥ इन्द्रियार्थान् शब्दादीनुपेत्य तदि
न्द्रियकारणयन्त्रेणवपश्यतीति हेतोः नयाचलं परस्परव्यभिचारिअवस्थात्रयेपि संचरतीयतो निद्रादिना तानस्मात्स्वात्म
तेभ्योऽन्यत्वमिन्नेनजस्तमेभ्यः स्वत्रमिवेति न्यायात एव कस्मर्थः अयमर्थः स्वभावस्याप्यादियानीतमनागतं च व

यथेन्द्रियार्थान्युगपत्समेतान्नोपेत्य तेनैकमनल्पकाले
तथाचलं संचरते समस्तं स्वस्वान्सम्यकः परमः शरीरी ॥ २॥

एवं जाग्रति युगपत्संनिहितमिव दर्पणे तत्तदिन्द्रियाणां सत्वेऽपि स्वाद्विज्ञाने तस्मात् तत्सतीत्यादिना निर्दोषसचित
वोऽसि असंनिकृष्टत्वज्ञाने तत्तदनीमिन्द्रियसद्भावोपकल्पनात्स्वप्ने नहि रजरगादिप्रवाधिप्रणत्ता
नार्थतदाऽद्विन्द्रियापेक्षा किंत्वात्मनो वृद्देवोः प्रिणाचलेनाभिमतत्त्वेद्रियाणां योग्यत्वात्तस्मात्स्वमेधीरे वैकाम
रमानमेवात्मना सतीतरस्येन साक्षिणाभासते तस्यास्याऽवस्थात्रयेपि चसमिति अविशेषात् जागरे विसेव
मायाधाकारी ज्ञेय परिशिष्ट एवमात्मा शरीरी शरीरस्थानित्येयमिति निश्चयो लक्ष्यति स्मृतिस्तुश्वेतदवित
येवेति सूत्रमर्थविद्रामसिद्दं अत्र याज्ञवल्क्यः स्वयंज्योतिरिति स्वमे आत्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वज्ञापनार्थंप्र
हृतस्य ज्योतिषोऽसाधारण्यानिर्विषयत्वेस्यादितिदिक् ॥ २॥ ॥ ॥

भ.मा. टी. ६२

९०

स्तोत्रेऽहं ॥ स्वस्वमात्मानं न पश्यति तत्र किमु वक्तव्यं परमात्मानं न पश्यंतीत्यर्थः सर्वज्ञो सौ त्रैलोक्यद्रष्टा
त्रिकालज्ञत्वेऽके सर्वदर्शी नित्यो सर्वद्रष्टा स्वद्रष्टा त्वमर्क पुनः सर्वज्ञ इति द्रष्टा द्रष्टो नित्य सर्वध्वांतक
दृश्यपो न दृष्टो ॥५॥ एवमात्मनि साधर्कं प्रमाणं प्रदर्श्य बाधकाभावमप्याह ॥ यथेत्यादिना ॥ ६ ॥ ज्ञाना
त्मवानज्ञानेनैव स्वरूपवान् ज्ञानस्वरूप इत्यर्थः ॥७॥ आत्मा मतो यमानो पि न मतो यत इति महत्त्वात्म
द ॥ एवमात्रेति ॥ सो मे आदर्शांतःस्थ मतिर्विविक्ते जगत लक्ष्यकलेकव्यापक द्रष्टा पि न विदितो इदं जगदे
वं चेदं दृश्यत इति न ज्ञानाति ॥ एवमात्मज्ञान मस्ति यदाकृः न चाय मेकोने नाविवयः प्रत्यस्मस्य विष
यत्वादिति ॥ अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेरिति च नथापि प्रद्रष्टा मित्रत्वनाज्ञानत्वात नचद्रष्टत्वं नन्वप

श्रीमादीनिनपश्यंति स्वस्वमात्मानमात्मना ॥ सर्वज्ञः सर्वदर्शी च सर्वज्ञत्वात
पश्यति ॥५॥ यथाहि मरुतः पार्श्वे दृष्टं वेदमसौ यथा ॥ न दृष्टपूर्वं मनजैनेच तत्रा
त्रिनावतः ॥६॥ न दृष्टं तेषु भ्रतात्मा सर्वलोकानां नात्मवान सौ ॥ अदृष्ट सर्वचद्रष्टा
वासौ नास्ति नावता ॥ ७ ॥ न पश्यति च पियथालक्ष्म जगत्सोमेन विदात ॥ एवमस्ति नचे
त्यत्रैव नवतत्वपरायणं ॥ ८ ॥

यात्मैव व्रत्स्मनहि सत्यात एवं न च तज्ज्ञानेनैव कोटि नित्य तिरूपं फलं इत्यतः नन्विं शास्त्रेणेत्याशंक्याह नच
तत्त्वपरायणं नत आत्मैवेदं न न परायणमिति नि न च ॥ नदेवं परायणामित्यर्थः तथा च श्रुतिः यदा चर्मवदा
काशं वेष्टयिष्यंति मानवाः तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यांतो भविष्यतीति ज्ञानो पि भ्रतेव दृश्यत्वेन गृ
हीतत्वात तत्स्वरूपत्वानायद्यात्मा पेक्षालीत्यर्थः भ्रतो किलराजवल भोहरदेशस्योभ्रतो मेरमात्मैभर्तो
भ्रतो ब्रह्मरा तत्सोऽजानद्गिरा तेज्ञा पि नेते च समीपगत राजा पश्यत्रपि धीदोषात्र पश्यतीत्यावत्तेनेह

॥८॥
दि
६२

एवेत्तु हेतुः स्पष्ट एव तु मसाधितमात्मनश्चक्षुरादिगोचरत्वमाह ॥ न चक्षुषेति रूपं स्वरूपं चक्षुषा न पश्यति स्पर्शनेन त्व
गिन्द्रियेण न पश्यति न स्पृशति स्पर्शादिमानं ॥ तत्र हेतुः यत इन्द्रियप्राणानामात्मा न चक्षुरादेः स्वतन्त्रः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो
मनो विद्यते इति श्रुति इन्द्रियप्रकाशकेनेन्द्रियप्रकाश्यत्वं यानीमर्थः न हि दाह्यदाहको ग्निर्दाह्यो भव
ति इन्द्रियाणामिति निपातेनेन्द्रियग्रहणे इन्द्रियाणां मध्ये स्पर्शनेन यत्न दर्शितं न पश्यतीति योन्य श्रोत्रेण लिंग्यते
गम्यत इति श्रोत्रगम्यमपि न श्रावणत्वात् एतच्च प्रमाणान्तराणामप्युपलक्षणं कथं तर्हि तस्यात्मनोपनिष
देकगम्यत्वमुपनिषद्गम्यत्वे च प्रयत्ने न त्वन्ययोगेनेति धीगम्यत्वं न श्रवणे इत्याशंक्याह ॥ श्रवणेन दर्शनेन याह्यं न

न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो नैनं स्पृशत्यस्पर्शनमिन्द्रियाणां ॥
न श्रोत्रलिंगं श्रवणेन दर्शनेन याह्यं न पश्यतीति न हि न पश्यति ॥ ५ ॥

मिति तर्हि न पश्यतीति ॥ न तद्द्योतमात्मनेन्द्रियाद्यर्थस्य प्रयमर्थः आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो नि
दिध्यासितव्य इत्यात्मदर्शनार्थत्वेन श्रवणादिकं विधीयते तत्र विदितत्वं पदार्थस्य तत्त्वमसीति वाक्या
दात्मनो ब्रह्मभावावगतौ वेदाः अवेदा इति वेदानामपि बाधः श्रूयते ब्रह्मस्य तु वाक्यार्थध्यानेन तद
वगतौ मननं सोपि लयः श्रूयते नाकन्मनो निरोद्धुमर्हः दिपादनन्तं येनानि किंतितदिदं मत्वेन न करणेन श
शब्देन मननमात्रापश्यति आत्मानं न हि न पश्यतीति ॥ एवं श्रवणेन वेदान्तवाक्यविचारेण आत्मनो दर्शनेन याना
द्दशं प्रयत्नमितत्वमस्तु क्रियाकारकादिद्वैतविहीनं तथा च श्रुतिः यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येदि

नत्वात्मनोऽर्थो हानिर्विषयस्तेजस्व्यापतिमिरं प्रकाशो वा ह ॥ नोत्सहे तद् इति परावुद्धिस्त्वरमा दीक्षितिः परंस्य
ड्वेवो ध्येन पश्यति चक्षुष्वत् ॥ तथा च श्रुतिः आत्मा निरेवस्य एष स्थितिः न च फलमात्मनिरपेक्षंः यथोक्तं फलं
आयान्तमेवेह पुण्यात्मलं हि निरात्मनं व्रजाः एवं त्मानं नाप्नुयाद्दिति आत्मनिरपेक्षत्वेऽङ्गनि ॥ १४ ॥ न ति रूपो पा
धिलये पि भ्रश्याम्यनिनात्मस्मान्यथोपलब्धि मध्यानमाह ॥ यथेति ॥ अमावास्यां तु येषां सह वातं प्राप्यश्चन्द्रे

नोत्सहे नेयथावेत्तुमिन्द्रियैरिन्द्रियाण्यपि ॥ तथैवेह परात्मबुद्धिः परं वो ध्येन पश्यति ॥ १४ ॥ य
थाचेन्दुरमावास्यामलिंगत्वान्न दृश्यते ॥ न चनाशोस्य भवति तथा विद्धि शरीरिणं ॥ १५ ॥
तीर्णकोशोऽमावास्यां चन्द्रमा न प्रकाशते ॥ तद्वन्मर्त्ये निर्विमुक्तो सौ शरीरी नोपलभ्यते ॥ १६ ॥
यथाकाशान्तरं प्राप्य चन्द्रमा भ्राजते पुनः ॥ तद्वल्लिंगान्तरं प्राप्य शरीरी भ्राजते पुनः ॥ १७ ॥
जन्मवृद्धिः क्षयश्चास्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ॥ सा तु चान्द्रमसी वृत्तिर्न तु तस्य शरीरिणः ॥ १८ ॥

न त्वात्तज्ज्ञापको यावद्धिष्ण्यत्वान्न तथा न देहं शरीरिणं विद्धि ॥ १५ ॥ कोशः स्थूलशरीरं तस्मात् तस्माद्विमुक्तो
१६ ॥ एवं तु निर्ममाधोरात्मनः सत्वमुक्तावुपलब्धा न लिंगेनाप्येतदाह ॥ यथेति ॥ आकाशभे
दे ॥ लिंगान्तरं निर्मुक्ते ॥ समाधौ पूर्वं लिंगेनावष्टब्धः ॥ तथा दृष्टिस्थाद्दृष्टिन्यायेन लिंगान्तरो
त्पत्तिरित्यर्थः ॥ १७ ॥ जन्मेति चान्द्रमसी चन्द्रमण्डलवृत्तिर्धर्मः ॥ एवं शरीर
स्येव जन्मादिर्नात्मन इत्यर्थः ॥ १८ ॥

प्यपिवाहृह्समपिपदार्थमनुमानेनज्ञानेनेत्याह रूपेतिस्थूलदृष्ट्यारूपवंतमपिहृत्तं उदयास्तमने आयंते म्लान
त्वेनग्रन्थपत्वान्न बुधाः धियाग्रन्थरूपमस्मात्मेव समनुपश्यंति यथा दृः आदावंते च यन्नास्ति वर्तमानेपितत्
श्रुति नयथा तद्दृष्टाः उदयास्तमयगतास्तदृर्शिनः सवितुर्गतिं दूरत्वाद्दोषान्मत्वेतां मतिं देशांतरप्राप्ति
लिंगेन धियायपश्यंति एवं दृश्यमानस्यात्मनः दृश्यमानस्य सत्वेच दृष्टांतद्वयमस्ति ॥ प्रदीपेति वा माह नयथे
यथेदं नयात्रदृश्यंरश्मिरागांति वन्नइत्येतद्वयप्रकरणात् ॥ आत्मानं बुद्धिप्रदीपेन शरीरमात्मसमनुपश्यंतीत्याह

रूपवंतं मन्यत्वाद्दुदयास्तमने बुधाः ॥ धियात्मानमनुपश्यंति नदृशाः सवितुर्गतिम् ॥९
नयथा बुद्धिप्रदीपेन दृश्यस्यास्ति विपश्यतः ॥ प्रत्यमत्रेति नाद्ये तज्ञे पज्ञानाभिसंहिते ॥१०॥ न
हि खल्वनुपायेन कश्चिद्दर्थोभिसवति ॥ सूत्रजालैर्यथा मत्स्यान्बध्नंति जलजीविनः ॥११
मृगैर्मृगान्यथा शृद्यपोतान् पक्षिभिर्यथा ॥ गजांश्च गजैर्ज्ञेयं ज्ञानेन गृह्यते ॥१२
अहिरेव ह्यहेः पादान्पश्यतीति हि नः श्रुतं ॥ तद्वन्मूर्तिषु मूर्तिस्थं ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥१३

पश्यते ॥ यथासत्वं तिकरस्यमपिज्ञेयं मपंचेतिनी पतितेत मिच्छेतिकिंमति ॥ ज्ञानाभिसंहितेज्ञानः
शब्देनाभिसंहितेज्ञानशब्दाभिधेयब्रह्मसंयुक्तानमनं तद्युक्तेनमानेदं वेहस्मादित्यर्थः नत्य
तिग्रस्ताणि अविलापयितुमिच्छेन्मेमध्ये ॥१०॥ नतद्धोपायेनेव किंचिदातोतिसहदृष्टांतमाह ॥ नहीति ॥११॥ ३
तिग्रस्ताणि अविलापयितुमिच्छेन्मेमध्ये ॥ यतिज्ञानेनमनातीये नज्ञेयं गृह्यते वशीक्रियते मेवहृत्तरमं
पादानोपादेययोरभेदामतोनामगाङ्गवज्ञानेनमनातीयेनज्ञेयं गृह्यतेवशी ॥१३॥
र्थः ॥१२॥ मूर्तिषु स्थूलदेहेषु मूर्तिस्थं लिंगदेहस्थं ज्ञेयमात्मानं ज्ञानेन धीवृत्या ॥१३॥

भ॰ भा॰ मो॰ ९५

92

नन्वेवं मरणे शरीरमात्रात्मनो ऽप्यभावः स्यादित्याशंक्य तत्रापि शरीरांतरसंबंधो ऽस्तीति सदृष्टांत
माह । अमात्रावासात्सर्गं गा सद्वासंगतस्कंधोः स्यामि न्न तद्युक्तत्वेन समयोगविरुवाह्यमानो ऽपि न
ष्टे तो ऽस्त्येव एवमेव शरीरं निर्मुक्त आत्मा कर्मणः फलभूतैः शरीरांतरैः युज्यत एवेति न शरीरा भा
वो ऽस्ति देहत्वमात्रादिमर्थः ॥ २३ ॥ एकोनविंशः ॥ २९ ॥ देहसंबंधस्यापरिहार्यत्वे ऽप्यात्मनस्तोऽहं गो
चामकृतिनं न दुःखनिः साधनं योगेन त्यजनमर्हतीति देहवियोगप्रकारमाह । यथेति । यथाग्नेः स्य

यथा वेद्रोस्यमात्रात्स्यानत्वयुज्यते गतः । नद्वक्षरीरं निर्मुक्तः फलैर्युज्यति कर्मणः ॥ २३ ॥
शांतौ मोक्षधर्मे भुमनहृदस्थितिसंवादे ३० ॥ मनुरुवाच ॥ यथाव्यक्तमिदं शेते लक्ष्मे वरति
वेतनं ॥ ज्ञानमिंद्रियसंयुक्तं तद्वत्प्रेत्य भवाभवौ ॥ १ ॥ यथा भास्करमहृत्वेन रूपं पश्यति चक्षुषा
नद्वत्प्रसवेंद्रियत्वात्तज्ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ २ ॥ स्वप्ने चलति नेतास्मिन् यथा रूपेण पश्यति ॥
तथेंद्रियाणां लीभावे ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ ३ ॥ प्रबुद्धिर्ज्ञानकृतान्प्रबुद्ध्यात्कृष्यते मनः
दृष्टस्य मनसः पंचसंप्रदृश्यति मानसः ॥ ४ ॥
लक्षरीरं शेतेनस्य मे चेतनेनेलिंगशरीरेऽमेन
व्यक्तादियुज्यचरतितद्वत्तत्वः संसारः इंद्रियसंयुक्तं लिंगमपि येन सम्भतो केवलं ज्ञानं संस्यलि
गादियुज्यचरतितद्वदमवो मोक्षत्वं स्यर्थः ॥ १ ॥ तयमात्मानं ज्ञानेन बुध्या आत्मज्ञानान्मुच्यते
नेत्रेंद्रियजयाद्भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ विपर्ययेनेवमाह ॥ स इति ज्ञानेन बुद्धेन पश्यति ॥ ३ ॥ प्रबुद्धिरविद्याद्यनिमा
त्तबुद्धिः स्वानात्मसु देहादिषु नित्यसुखसुचित्वात्मबुद्धिर्विपर्ययरूपा सा चेद्यज्ञानजा कृष्यते रागाद्या

९६

तत्र परमेव युक्तिमाह ॥ उत्पत्तीति उत्पत्त्यादिकालभेदात् परिमाणादिभेदेन शारीरभेदेऽपि स्वरूपं वायं देवदत्त इति शरीराणामेकं समत्वमभिज्ञायते एवं ममात्मावास्थामिमदर्शनेन लक्ष्यतेऽनंतप्रदर्शनेन गतोऽपि मर्त्तिमान् लक्ष्यदेहस्थोऽप्येक एव तस्मात्पावस्थान्तरमात्मा वरिष्यएक एव देहीत्यर्थः ॥ १९ ॥ देहदेहिनोः संबंधोपमत्वीयमानोऽपि कारणं विना स्त्रीमाहदेनेति चिद्रूपे देहिन्य अविद्रूपो देहः प्रकाशमेव कारः एवं स्पष्टं मन्तेवानयप्रकोतीत्यर्थः ॥ २० ॥ एवं समत्वेऽपि देहं विना न देहिनः प्रकाशो नापि देहिनं विना देहप्रकाश इति सदृष्टान्तमाह द्वाभ्याम् यथेति ॥ न सोऽगाहः अहघ्येऽपि दृष्येनाकोदिनागुल्क एव प्रकाशते ॥ एव मात्मा देहे नेति ॥ अक्षमहस्तत्तीति प्रकाशते दे

उत्पत्तिर्हि विवयसायपयासक्तिगत्सते ॥ चैवं पृवत्त्मावास्थोनयाभवतिमर्त्तिमान् ॥ १९ ॥
नोपसर्पति हि मं च दाशाशिनेदृश्यतेतमः ॥ विसृज्ज्योपसर्पत्यत्तदृमयशयशारीरिणं ॥ २० ॥
यथा च दीपकं संयुक्तमलमस्तुपलभ्यते ॥ तद्वच्छरीरसंयुक्तः शारीरीत्युपलभ्यते ॥ २१ ॥
यथा च दीपकं निर्मुक्तः सराकृतोपलभ्यते ॥ तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः शारीरी नोपलभ्यते ॥ २२ ॥

हाभावेनत्सयुतोनप्रष्टं प्रकाशत इत्यर्थः विनाशामीवापीतो भवतीत्यादि स्पृशते ॥ २१ ॥ यथेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरन्वयः यथा अर्के निशुत्कोराहुनेप्रकाशते एवं चैनत्मप्रतेरणनश्येदेहोनप्रकाशत इत्यर्थः दार्ष्टान्तिके तरयोजनावनहन्तराहुवत् अप्रकाशमानशरीरेस्थीयतेनयस्मात्तीति तद्वच्छरीरसंदात्मानेनतिर्मुक्तः शारीरीनोपलभ्यत इति स्वगोध्वस्तइत्यादौ स्वर्गमात्रध्वस्तइवशारीरमात्रानुपलंभो विवक्षितः अनेनैव रीत्या सर्वत्रोकोपिशारीरोपलंभे अन्नालोनात्मयःप्रदर्शनीयः सुथाश्च नरोनाचडअयोरपिस्रोकयोरान्नोपलंभे

लवणोदकन्यायेन कारणे कार्यलयनियमादिंद्रियमनोबुद्धिज्ञानमहतां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं
प्रविलापयन्नेषां कार्यकारणभावमाह ॥ इंद्रियेभ्य इति पूर्वकारणं ज्ञानं जीवात्मा महत्परमा
त्मा तथा वाने नेव क्रमेण अनावपि इंद्रियादीनां प्रविलापनं दृश्यते ॥ यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छे
ज्ज्ञान आत्मनि महति नियच्छेच्छांत आत्मनीति अत्र यच्छेत् वाक् वाचं वा मादिवा इंद्रियाणि मनसि

इंद्रियेभ्यो मनः पूर्वं बुद्धिः परतरा ततः ॥
बुद्धेः परतरं ज्ञानं ज्ञानात्परतरं महत् ॥ १०

नियच्छेत् मनसीत्युक्तिदीर्घच्छांदसं वागादिव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेतेत्यर्थः मनोपि वि
षयविकल्पाभिमुखं ज्ञानप्रकाशरूपायां बुद्धौ नियच्छेत् ॥ तां च महत्यात्मनि भोक्तरि नियच्छेत् ॥ अस्मीयेना
वन्मात्रेणावतिष्ठेत तामपि शांते परस्मिन्नात्मनि यस्माकाष्ठायां अपास्तसमस्तविशेषे नियच्छेदिति ॥ १० ॥

अज्ञानतमोमोहपूर्णैः अनुरागोऽसंतमयः आहकूर्मवत् धर्मोऽयं धर्मिणं यथा स्वानयाम्य नात्माजीवः वि
षयेभ्यः शब्दादिभोगार्थं निवर्तते स्वतः पुनर्नीयते ॥५॥ अनेन नाशं गते हि तीर्थांश्चित्ते निरुत्साहः ॥ न
थिः तस्मा ॥६॥ यात्मन स्वयं निश्चयप्रधानो निर्देशः ॥ अन्यथा स्वस्वरूपसाधनयोः विपरीत ॥७॥ प्रथो

अज्ञानतमो विषयेष्वनुरागो न तु पश्यते ॥ आहकूर्मवत् भूतात्मा विषयेभ्यो नि
वर्तते ॥५॥ न विच्छेदो न भवति पुरुषस्येह कल्मषात् ॥ निवर्तते न दानवैः पा
दस्यांतरगतेयदा ॥६॥ विषयेषु न संसर्गो ह्यात्मनस्तु स्वस्थयात् ॥ मनसा चा
न्यथा कोऽत्र स्वरेण प्रतिपद्यते ॥७॥ ज्ञानेन मन्यते ये तु सोऽनुयात्मा पृथक्कर्मणः
यथा दर्पणतले प्रसौ पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥८॥ प्रसन्नैरिंद्रियैर्दुःखैर्गतैरेव
नियतैः स्मृतौ ॥ तस्मादिंद्रियरूपेभ्यो यच्छेदात्मानमात्मना ॥९॥ राम॥

यच्छेदात्मानिवृत्तो ॥८॥ प्रसन्नैर्विषयेष्वनुरागैः नियतैः निगृहीतैः इंद्रियैः रूपेनेइतिइंद्रियरूपे
भ्यः शब्दादिभ्यः यच्छेत् ॥ आत्मानं इंद्रियसंघं मनसैव निगृह्णीयात् ॥ ९ ॥ राम ॥

ध्यातृ तानत्रा मानिस्य ब्रह्मो रन्या भिमनतामहृ तिमोमसंज्ञीति आत्मनएवेंद्रियाण्यश्वास्तैः प्रयाति विनिरी
ह्यात नमाहृत्य अग्रेदृष्यंति ॥४२॥ इंद्रियगणानइंद्रियभोग्यान्नपादीन् आहत्यस्वस्वभावं गच्छतीति
ग्रोजनः ॥४४॥ अस्यपुनः पुनरिहावासो इंद्रियमाहृत्य लोकानिति पलीनं कर्मोलाडपस्थापिते मार्गे विषयेषु मे
रोवनीयमानः कर्मंथलेखस्वलादिमायाति यतः प्रवृत्तप्रवृत्तिप्रधाने धर्मे पुण्यपापात्मके आत्मवानात्म
नवि दिति पाठे स्वरूपकर्ममात्रविषयोयं श्लोकः ॥४५॥ एतस्य विहारार्थं निवृत्तं धर्मसारविषयाइति आर

इयानिमविनायहृत्यजनेश्विमेडले ॥ सएवात्मगुणागच्छेत्तदेवात्मनिवर्तते ॥४
धनरात्मानयात्मेहृमाविशेषेंद्रियरश्मिभिः ॥ सात्वेंद्रियगणात्मचेमोत्तमात्मागच्छ
ति ॥४६॥ प्रणीते कर्मणां मार्गे नीयमानः पुनः पुनः ॥ प्राप्नोत्ययं कर्मफलं प्रवृत्तं धर्म
मात्मवितः ॥४७॥ विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ॥ रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा नि
वर्तते ॥४८॥ बुद्धिः कर्मगुणैर्हीना यदा मनसि वर्तते ॥ तदा संपद्यते ब्रह्म तत्रैव प्रलयं गते ॥

रएां ॥ आहारो विषयभोगस्तद्वर्जितस्य विषयाः शब्दाद्यभिलाषाः निवर्तन्ते परं तु रसो वासनात्म
को न निवर्तते सोपि परं आत्मानं दृष्ट्वा प्रवानसकलकामस्य पुंसो निवर्तते भोगेच्छा पराः तस्मा
नेपायतो विषयवंधो निवर्तनइत्यर्थः ॥ कर्मगुणैः कर्मणां गुणाभूतानि येषां तैरिंद्रियधर्मैः
मनसि मनः प्रधानेत्वे पदार्थः श्रितामात्रे तदा मनोपीतिशेषः ब्रह्मसंपद्यते कृतः ॥
पतस्तत्रैव प्रलयं गते भवति ॥४९॥ ॥

प्रविलापनक्रमस्तित्त्वमायदुत्पत्तिक्रमसमाद्व्यक्तादिति अव्यक्तात्सूक्ष्मविज्ञानं प्रमुक्तं व्याप्तेन
न संश्रोत्रादीनि श्रोत्रादिभ्यः शब्दादयः प्रसन्नात्स्मृर्थः तथा च सप्तमे श्रोत्रे सर्वे शब्दाः महाप्योऽनम
मनः सर्वं ध्यानेः सद्धाप्येनीत्यात्मनि सविषयाणामिन्द्रियमनआदीनां लयः प्रबोधे च पुनस्तस्मादा
त्मनः सर्वे प्राणाः यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति माण्डूक्ये तेभ्य इन्द्रियेभ्यो
देवानामादित्यादीनां तेभ्यो लोकानां चोत्पत्तिः श्रूयते तस्मादुक्त एव शब्दार्थः ननु किमर्थमयं क्रमो वि
वक्ष्यते ॥ असमाधौ समाधिप्रमान्तिरस्यर्थः स्थितिक्रमः तथाहि शब्दं प्रबोधेन ज्ञानेनन्तरो नरकत्तामविवि
क्तो योगिनो निरुध्यमानचित्तदेन्दिनलवाभ्यासालोचने मलपदिवक्त प्रवीवस्यां वा सहसा गच्छेः

अव्यक्तात्सूक्ष्मतं तानेतनो बुद्धिस्ततो मनः ॥ मनः श्रोत्रादिभिर्युक्तं शब्दादीन्साधुप
श्यति ॥ ११ यस्मान्न त्यजति शब्दादीन्सर्वोऽप्यव्यक्तमुपलभ्या ॥ विमृश्य चैतदात्मीयं तन्मात्रमसत्त्वं
मतमसत्त्वमसत्त्वमसत्त्वमत ॥ १२ ॥

नितान्तावेतौ लयविदेतौ देयतयाश्रयेतेलयविदेपर्हितैमनः स्वात्मनि श्चलेयदापात्ममनीभावेनत
त्परमेपदमितिनश्चस्थलमयं चात्मस्वगच्छत्यध्येलीनः सप्तमएवस्त्वात्कारणगच्छन्लीनः प्रक
तिलयः श्रुद्धगामीजीवन्मुक्तः तत्रायः संसारोऽयंवमध्यमोऽमममुक्तिभाजोऽप्यसंप्रथोमुक्तिभागीति
११ तदेतदाह यस्मान्निति त्यजति त्यजेत व्यक्तयः व्यक्तीशब्दाद्याश्रयभूतानि वियदादीनिकारणा
नीशरीराणि तत्काहारीकाणिभासमानानीतिविमृश्य चैतदात्मीयं तन्मात्रमसत्त्वं स्थानग्रामानग्रामवदेनः कारणं

मज्ञामेवाह्वानिस्यस्थितिनिगद्येतगार्हनक्तयीन॥ ४॥ इदपद्ममेयनीकवोपायं॥ ५॥ मरणं भवति॥ ६॥ नेत्र
स्वामिगता॥ ७॥ पालने च नेमुखेने तिसंबंधः दुःखेष्विच मतिनाथिगम्नेकदाचित्॥ ८॥ एवं दुःख
तिहस्तुपायेवैराग्यमनुक्कामनुखमात्नुपायेयस्यासनज्ञानमाहज्ञानमितिज्ञानेन्द्रसंसेये यहेकारादि
नहोतेनतदात्मना अभिनिहतेन अविषयानिष्यन्ते अत एव मनः ज्ञानगुणाज्ञानस्य धर्मः कनवसेवन
दकप्रज्ञाकरणोः ज्ञानेन्द्रियैः सेव्यतेन यदाभवति ततोऽनंतरं बुद्धिविषयाकाराहाति भवति एवं

अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः॥ आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येत्तत्र न पंडितः॥ ९॥ नानानपदिष्ट
दुःखमेकः प्राचिंतुमर्हति॥ अशोच्यानिति श्लोकेन परिदेवेपदपद्मं॥ १०॥ स्वस्वाहहरूतरेद्धःखेजीवि
तेनास्तिसंशयः॥ स्थिरधर्मचे द्विधायोद्वग्मोहान्मरणमाप्रियेत॥ ११॥ परिभ्रजति योदुःखे सुखे
वाप्युपर्यन्तरः॥ अभ्येतिप्रशमंमोमेनेनतंसोवतिपंडिताः॥ १२॥ दुःखमयाहितयुक्तेनेपालनेन
हतेनखे॥ दुःखेन वाधितमयेनेनाधामेयाननिंतयेत्॥ १३॥ ज्ञाने नत्याभिनिर्हते विद्धिज्ञानगु
णमनः॥ प्रज्ञाकरणसंपुक्तेनततोबुद्धिमवर्तते॥ १४॥

नयदेनहृदयं॥ मनःस्नेहसुपद्मस्य मतोऽन्येवेन्नानिमज्ञानस्य नामधेयानि भवंसेषद्मशंसैषरुंद्रस्मा
दिनाप्रज्ञाप्रतिष्ठामज्ञाने वशेयेन न करणादेवताभूतचातिकानामग्र्यानामज्ञात्मत्वेमज्ञाम
द्रत्वं च॥ हारवककरवककन्यायेनोक्ताना मेव प्रज्ञा प्रशंसति वदंत्याअतेरप्योप्रसाहेतेपाद
प्रयेणादर्शितेवतच्चैनतत्कारणविधोगहेतुः बुद्धिरिति चोक्तं॥ १५॥

95

अस्य पदार्थमाह अस्पर्शनमिति स्पर्शादिहीनत्वात् स्पर्शनादिक्रियानाश्रयः अनिन्द्रियत्वात् श्रवणा
दिक्रियाहीनं अस्थएवाने अवितर्कं अनुमानागम्यं ईदृशोपदेश्रृ सम्यग्बुद्धिमविशते ॥ १८ ॥ अथाध्यायार्थं
उपसंहरति मनसीति आहृत तयोर्वदाद्विकल्पः मनः संकल्पात्मकत्वात् तत्रैव मग्नं भवतीति तथा चोत्तया
दानार्थमग्नि ते स भेदो भवति मितेन्द्रियादयो विषया संकल्पात्मकाः इति एवमवसोतुं ... देर्नी वेतस्य

अस्पर्शो मनस्यैवानमनस्यादस्मदर्शिने ॥ अज्ञानमवितर्कं च सत्त्वं प्रविशते पदं ॥ १८ ॥ मनस्य
हृतयोमग्नामनस्यभिगतिमंति ॥ मतित्वभिगता ज्ञानज्ञाने चाभिगते पदं ॥ १९ ॥ इंद्रियैर्मन
सः सिद्धिर्न बुद्धिर्बुध्यते मनः ॥ न बुद्धिर्बुध्यते व्यक्तं सूक्ष्मं त्वेतानि पश्यति ॥ २० ॥ मोक्षधर्मे पञ्च
बृहस्पतिसंवादे ३१ ॥ मनु उवाच ॥ दुःखोपघाते शारीरे मानसे चाप्युपस्थिते ॥ यस्मिन्न शक्यः
ते कर्तुं यत्नस्तं नानुचिंतयेत ॥ १ ॥ भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ॥ चिंत्यमानं हि चा
भ्येति भूयश्चापि प्रवर्तते ॥ २ ॥ प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ॥ एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न
बालैः समतामियात् ॥ ३ ॥

सर्वांश्च लयश्च अर्थः ॥ १९ ॥ सिद्धिर्नेति नकारः काकाक्षिवत् उभयत्र संबध्यते कार्याणां कारणानामिंद्रियाद
यः स्वस्वकारणं न बुध्यन्ते सूक्ष्मं तु विदात्मा सर्वं पश्यति तदनु विदा उत्तरेण स्वं स्वं कार्यं पश्यन्तीत्यर्थः ॥
२० ॥ एकत्रिंशः ॥ ३१ ॥ दुःखोपघाते इति दुःखरूपे उपघाते प्राप्ते यो गोविन्दे सति शारीरे व्याध्यादौ मानसे
शोकादौ च यस्मिन् स्तिथि यत्नोपायाभावः कर्तुं न शक्यते तं दुःखोपघातं नानुचिन्तयेत् अचिन्तयेदेव तं परिहरे

स.टी. ॥ मो.ध. ॥ १९

उपसंहरति सर्वाणीति स्थूलानि इंद्रियाणि संवार्य पिधाय मनसि संकल्पमात्रेण स्थितः सन् तमपि मनसि
बुद्धौ तां च विलाप्य एकाग्रतां सूक्ष्मात्ममात्राकारतां प्राप्नुयात् ततः परमेति ततः एकाग्रतातः परं ॥१४॥ तमेव लयक्र-
मं भूतानामुपपादयति यथेति गुणाः शब्दतन्मात्रादयोऽपंचीकृतभूतसंज्ञास्तेषां क्षये पंचीकृतानि तत्का-
र्याणि महाभूतानि निवर्तंते तथा हि श्रुतिः कारणनाशपूर्वकत्वं कार्यनाशस्य दर्शयति स यथा सैंधव-
खिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत इत्युदके विलीनमपि खिल्यं लीयत इत्यर्थः तथा चा-
नुभवः जलस्थस्य खिल्यस्य स्वस्थाने पृथक्करणेऽप्येकपरिमाणानतिरेकात् खिल्योपादानेन जलं सोपादा-

सर्वाण्येतानि संवार्य द्वाराणि मनसि स्थितः॥ मनस्येकाग्रतां कृत्वा तत्परं प्रतिपद्यते॥१४
यथा महांति भूतानि निवर्तंते गुणक्षये॥ तथेंद्रियाण्युपादाय बुद्धिर्मनसि वर्तते॥१५॥य-
दा मनसि सा बुद्धिर्वर्ततेंतरचारिणी॥ व्यवसायगुणोपेता तदा संपद्यते मनः॥१६॥

नेऽप्येतत्स्वांशे विलीयते न तु जलस्थेन स्वतदनुपादानत्वात् तस्मात्पृथक्करणे जलनाशान्खिल्य-
नाश इति सूक्ष्मावगुणक्षये प्रतिभूतलय इति यथा पृथ्व्यादीनां तथा मनसि स्थूलादिकारणे लीयमाना बुद्धिः
स्वकार्याणींद्रियाणि गृहीत्वैव लीयते॥१५॥ ननु कारणे लीयमाने कार्यं सदेव कारणमपि हृष्-
येत जलमिव लवणखिल्यं तदेव स्वरसेनैवाशंकाह॥ यदेति॥ बुद्धिर्व्यवसायात्मिका स्वयं सैव गुणो
धर्मस्तेन युतेनापि अंतरे देहे चारणशीला तथा यथा राज्ञः अंतरे येन मपि कृतं स्वर्गास्यमेव तत्तत् मनसि
यदा बुद्धिर्भवति तदा सा मन एव भवति मनस्त्वरंजं संततमविद्यास्यकारणमिति तेन तद्रूपं विजानीयात्

बुद्धेर्निग्रहस्तूर्द्ध्वमित्याकांक्षायां हेतुरित्याह ॥ यदेति ॥ यदा कर्मगणैः कर्मोत्थैः संस्कारैः सहिताद्बुद्धेः मनसि सं-
न नाशिका साधीहमेवर्ततेन दान्तेन परिणामं तेन तदा ब्रह्म सम्पद्यते नान्यथेत्यर्थः तत्र दृष्टं हेतुमाह ध्यानेनेति
ध्यानेन यमनियमादिभिः श्रवणादिभिः सहितेन ध्यानेन ध्येयाकारप्रत्ययसन्तत्या समाधियोगाख्येन तेन निष्पन्ने-
न समाधिना ब्रह्माकारवृत्तिविशेषेण कर्मणा पतेति पाठे कर्मणः बाह्यविषयप्रकाशनादयेनेति व्या-
ख्येयं ॥ २० ॥ गुणवतीत्यादि इन्द्रियादिभिर्नीयमानो गुणोऽपि ब्रह्म उपयाति अज्ञानात् ॥ २१ ॥ यदा अज्ञाननाशकाले

यदा कर्मगणोपेता बुद्धिर्मनसि वर्तते ॥ तदा सम्पद्यते ब्रह्म ध्यानयोगसमाधिना ॥ २० ॥ सेयं
गुणवती बुद्धिर्गुणेष्वेवाभिवर्तते ॥ अपराद्भिनिःस्रवति गिरेः शृंगादिवोदकं ॥ २१ ॥ यदा
निर्गुणमाप्नोति ध्यानं मनसि पूर्वजं ॥ तदा सम्पद्यते ब्रह्म निकषं निकषे यथा ॥ २२ ॥ म-
नस्त्वपहृतं पूर्वमिन्द्रियार्थनिदर्शकं ॥ न समक्षगुणापेक्षि निर्गुणस्य निदर्शने ॥ २३ ॥

ध्यानेन ध्येयं वस्तु मनसि धीरो यो प्राप्नोति अभिव्यनक्ति पूर्वजं जनिमज्जानस्यापि कारणं तस्मादव्यक्तमु-
त्पन्नमित्यादिश्रुतेः निकषे कषपाषाणे निकषं स्वर्णरेखात्मकं वर्णः निःसंशयं ज्ञायते ॥ २२ ॥ विषय-
त्वेन निकषवत् ब्रह्म सम्पद्यते चेत्तत्राह ॥ नासंब्रह्मणः प्राप्यत्वेनाशंक्याह ॥ मनस्त्विति मनोऽहंकाराद्युप-
तिः पूर्वं प्रत्यक्चैतन्याभिव्यक्तेः प्रागेवापहृतं अपहृतं प्रकाशेन तिरोभूतं ततः यस्मादिन्द्रियार्थाना-
मन्द्रादीनां निदर्शकं तदपि अपध्यानेन वेदात्समन्नेर्दृष्टिं निह्नुणेः गुणान् रूपादीनपेक्षते
न तथाप्रतो हेतोः निर्गुणस्य रूपादिहीनस्य तत्त्वस्य निदर्शकं मनो न ब्रह्मणो ज्ञापयति ॥ २३ ॥

म॰ भा॰ मो॰ ९६

97

अहंकाराद्दृश्यादानेपदश्यताख्यमुपाग्रथनस्यस्वरूपंदुर्वचमित्याह॥ अथातःसेतिनिदर्शनेदृश्ये तःअथातःस्मृतेरहंतानास्तिकिंचनेतिश्रुत्यावाधात्ताधिनरपेक्षंगवदस्ततत्त्वतोयंसोपलभ्या न्नलाविमहंसतविरोधात्तस्मादनिर्वचनीयमित्याहयदन्यासोवाभ्यासारोपत्रनास्तिअतस्त त्रित्रिदंशानमपिनास्तीत्यर्थः अतएवतदवानिरोधेनसंभवतीत्याहकइति॥९८॥ अतःश्रवण

अथातःस्नेहविज्ञानेनास्तिमत्वंनिदर्शनं॥
यत्रनास्तिपदन्यासःकुतोविषयमागमात्॥
९९ तपसाचानुमानेनगुरोराम्नायश्रुतेनच॥
निर्णीयेत्परमंब्रह्मविशुद्धेनांतरात्मना॥१००॥

ह्निज्ञनेनसाक्षात्कारेणवाऽमनत्वेनिश्चितुपादिन्यादृतपृष्टेतिनतपसाआलोचनेनध्यान साक्षात्कारेणअनुमानेनमननेनाल्ययुक्त्यनुसंधानेनगुरोःशमदमादिभिःज्ञातमानात्तु चितस्वधर्मेणश्रुतेनवेदांतश्रवणेनविशुद्धेनांतरात्मनामनसापरमंब्रह्मनिर्णीयेत॥ न्त्वा नुमितिच्छेतपरंमृत्योपितत्त्वपदार्थंप्रतिपादयितुमिच्छेदितिवाक्यशेषोत्वाहिकंमन्त्वात॥९९॥

९६

ननु त्रिगुणात्मको मनः शाद्विमोहंकारो विज्ञाते येनिर्गुणो लीयमानः स्वधर्मेणानष्टपि ह्वययेदेवंपाशं
कारः ॥ गुणावहिरिति ॥ ध्यानेन गुणाः सत्वोत्कर्षो एको यस्मिन्सर्वे गुणात्मके तत्र ध्यानगुणो मनोहंका
रः गुणावहिः रूपादिमद्विविषयैः सह यदा गणो येन गुणान्सत्वादीन्स्वल्पशक्तिनिमित्तियावततोऽप्यद्य
काएव्यादुपेनशामं भवति तदा सर्वान्गुणान्सत्वं गुणात्मकमप्यत्र मपि हित्वा निर्गुणोपरत्वा प्रविलाप्य
निर्गुणं प्रतिपद्यते ॥ इति यदि सत्वादयो नप्रविलाप्याः स्युस्तर्हि तेषु लीनं मनः स्वतिप्रलययोरेव
पुनरुत्सर्जेन कारणस्यानाशान्न च रूपाख्यानिमित्तानराभावात्तोन्मज्जतीति वाच्यं ॥ अतदाह ऽ

गुणावहिर्गुणो येन यदा ध्यानगुणो मनः ॥ ॥
तदा सर्वान् गुणान् हित्वा निर्गुणं प्रतिपद्यते ॥ २७॥

तत्स्यनाप्रसंगात् ॥ तत्वमसीति वाक्यार्थज्ञानात्तत्तत्स्वत्वं प्रयतेतत्वादेवं सर्वपाशापहा
निरितिश्रुतेः न तु हंकारस्य प्रधाने प्रलयात्तत्तत्स्वत्वे निमित्तमप्रयोजकमिति तत्र यदु
क्तं नैवाहंस्यप्रयोजकत्वाभिधानात् तस्मात्सत्वमपि प्रविलापनीयं न च गुणात्मकस्य तस्य
निर्गुणेन तत्वं भवति उक्तदोषापातात् ॥ अतो रजस्तमादिवत् बाधएवास्य प्रलयः तदिदमुक्तं मनो
गुणान्तर्हित्वा निर्गुणं प्रतिपद्यते गुणानुद्दापेमर्थ ॥ हित्वेति दृष्टान्तः रूपेनतन्नष्टान्तः तदि
कारणे मुक्ता कार्यस्यानाप्राप्तिः तस्मान्मनो लयापि पूर्णाने [illegible] दोषप्रसक्तिरितिश्लि

२

म॰भा॰
मो॰ध॰
१००

एवमिति लौकिकदृष्टान्ताभिनयः प्रकृतिः अज्ञानात् शरीरिणः चिदाभासाः जीवाख्याः निर्गु
णो अज्ञानस्य पर्यायः ज्ञानात्कुर्वन्ति रजनादिविषयवर्तनेन कर्मणा त्रिगुणो निवर्तते अनिर्गुणो न स्वर्गाय
नुतिपले ॥२२॥ बुद्धः जीवः अविमानः इदमित्थमेवेति धीः विपर्ययो वा भ्रान्तं सं ज्ञाफलं विनाशि
न्तिश्चयः ॥२४॥ ननु प्रकृतिमस्याविपदादेः कुतो विनाशः इत्याशंक्याह ॥ एतदिति ॥ एतस्य भ
तस्य आयामप्रकृतिः अप्रथमसर्गः प्रधानात्मायामा वस्तारव्याप्तनादेवतदन्तरं मिथुनात् जीवात्म

एवं प्रकृतितः सर्वं प्रवर्तन्ते शरीरिणः ॥ निवर्तन्ते निवृत्तौ च सर्गश्चैवोपपद्यते ॥२३॥
हेतुः प्रकृतिर्बुद्धिर्वियद्यास्य हिरण्मयी च ॥ अहंकाराभिमानश्च समहाभूतपञ्चकः ॥
२४॥ एतस्या यामप्रकृतिस्तु प्रधानात्मप्रवर्तते ॥ द्वितीयामिथुनव्यक्तिमविशेषान्नि
यच्छति ॥२५॥ धर्मात्कृत्स्नत्वतेन यस्यात्मयायाप्यधर्मतः ॥ रागवान्प्रकृतिर्ह्येतद्विरक्तो
ज्ञानवान्भवेत् ॥२६॥ शांतौ मोक्षधर्मे षडुत्तरशततमीसंवादे द्वात्रिंशः ॥३२॥

रम्यायेन व्यक्तिमभिव्यक्तिं प्रत्यक्षेषान् पंचमहाभूतानि नित्यत्वेऽपि विशेषाः पंचतन्मात्राणि एकादशेन्द्रिया
णि अहंकारस्त्वज्ञानात्मभिमायं एवं वचने द्वितीयाप्रकृति स्तु मिथुनादभिव्यक्तिं नियच्छति नियमयति
नपुनर्योरक्षकीरहितिर्विस्तर्थः एवं च यथा चरशरावोदं चनादीनां च विशेषाणामविशेषात्
त्मात्वं एवं वियदादि विशेषाणामप्यत्वविशेषः प्रधानमिति नमवाद निम्बवंसदृशविति
भावः ॥२५॥ प्रकृतिप्रलयकाले भ्योपि विवक्तज्ञानवान्प्रकृतिवोधनात्मज्ञानवान्भवतिस्त्वन्तरं स्वर्थः

२९
रामः
१००

उक्तं त्रिविधयानन्तदर्शिनो न बहिस्तन्त्र्यवेदे दभानेनालीमाह गुणहीन इति नेति षु पंचमांके बहिरन्त
र्येनापि अनुवर्तते अनुसरति ॥ हि नेनु एव च त्रिणिनय स्पनीस्पर्थः नन्वबहिः कार्यान्तराभेदः अन्तःकरण
स्वनाभेदः यथा स्वर्वर्णोत्तरूपेणाभिन्नेनाभिन्नं चेति यपदृष्टं पाकान्तर्हरिदमपि स्पान्तकेऽपि च बहिरपि भेद
दर्शः सः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धः पलप्यत इति चेत् ॥ न स यथा सैन्धवधनोऽनन्तरोऽवाह्यः सन्तोऽरसद्य
न एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेत्यात्मन एकरसस्पष्टते ऽन्तरेकारणवाह्य
कार्येन तयोरभावादयमत्रः प्रज्ञानमात्र इति श्रुत्यर्थः बहिरपि तेथेन स्पृहनाहिरात्मनासमिन् ॥ नच द

गुणहीनो हि तं मार्गं बहिः समनुवर्तते ॥ गुणाभावात्प्रकृत्या वा निस्तर्कं ज्ञेयमेव हि ॥ २०

नैर्गुण्याद्ब्रह्म चाप्नोति सगुणत्वान्निवर्तते ॥ गुणप्रचारिणी बुद्धिर्हुताशन इवेन्धने ॥ २१

यथा पंच विमुक्तानि इन्द्रियाणि स्वकर्मभिः ॥ तथा हि परमं ब्रह्म विमुक्तं प्रकृतेः परम् ॥ २२

नुः गुणाभावात्प्रकृत्येव स्तुत्यात्मात् ॥ प्रकृत्या वाचित्स्वाभाव्यादात्मनैकरस्यात् प्रधानपरमाणु
स्वभावशून्यवादात्मवाचीनइद्विजेनिस्तर्कं तत्स्यादेतद्बहिरकरसंब्रह्मएक स्मिन्नस्तु निपरस्परविरु
द्धयोर्भेदाभेदयोः समानसत्ताकत्वं वक्तुमयुक्तं भिन्नवृत्तेहेयः अन्तरस्मिन्नव्यभिचारित्वाद्देदएवहेय
इति निर्विवादमेकरसमिमाकरे विस्तरः ॥ २० ॥ बुद्धिः नैर्गुण्यात् निर्विषयत्वात् ब्रह्म प्राप्नोति सगुण
त्वात्सविषयत्वात् निवर्तते ब्रह्मणः सकाशादिति शेषः गुणेषु प्रचारिणी ॥ २१ ॥ यथेति इन्द्रियाणि पुं
सांकार्यभावेन कारणत्वानाम्नानवस्थानेपरेतरीयेकारणभावेनाचिन्मात्रात्मनावस्थानमपि

अनुगीता ॥ ९८ ॥

फलमिति ॥ अनेन क्रमेणानन्तदेहप्राप्त्यादिरूपं फलं कर्मात्मकं कर्मप्रभवं कर्म तज्ज्ञेयात्मकं ॥ अहं सर्वोऽहं तं
अहं सर्वोऽपि ज्ञानात्मा जीवरूपः सोऽपि सदसदात्मा विज्ञेयरूपः ॥ ७ ज्ञानानां च विज्ञेयश्रेयोणां फलानां देहा
नां ज्ञेयानां बुद्धीनां कर्मणां मे विज्ञानानां च तत्त्वतोऽनेन पञ्चलमिव फलं आत्मतत्त्वप्रकाशः विषयाश्रयाकार॰
वरमांतःकरणात्मात्मा ज्ञानं सात्त्विकादि रोपयत्वेन विधात्मने ॥ द्विज्ञानमिति पाठे द्विरूपदाहं कार्यात्मे

फलं कर्मात्मकं विद्यात्कर्म ज्ञेयात्मकं तथा ॥ ज्ञेयं ज्ञानात्मकं विद्याद्ज्ञानं सदसदात्मकं ॥ ७ ॥ ज्ञानानां॰
च फलानां च ज्ञेयानां कर्मणां तथा ॥ तत्त्वतो यत्फलं द्विज्ञानं ज्ञेयप्रतिष्ठितं ॥ ८ ॥ महद्धि परमं भूत
युक्तात्मा यत्तु पश्यन्ति योगिनः ॥ अबुधास्तं न पश्यन्ति ह्यात्मस्थं गुणबुद्धयः ॥ ९ ॥ पृथिवीरूपतो रूपमपामि॰
ह महत्तरं ॥ अद्भ्यो महत्तरं तेजस्तेजसः पवनो महान् ॥ १० ॥ पवनाच्च महद्व्योम तस्मात्परतरं मनः ॥
मनसो महती बुद्धिर्बुद्धेः कालो महान्स्मृतः ॥ ११ ॥ कालात्स भगवान्विष्णुर्यस्य सर्वमिदं जगत् ॥ नादि
र्न मध्यं नैवान्तस्तस्य देवस्य विद्यते ॥ १२ ॥

कारणत्वेन स्थिताः सर्वे द्विज्ञेयं ज्ञेयवस्तुनि प्रतिष्ठितं ज्ञानं ॥ ८ ज्ञेयस्वरूपमाह महद्धीति ॥ महत् त्रिविधपरिच्छेदशून्यं
अतएव परमं मा बुद्धिः सा पराहृतेर्भूतात्मयस्मात्तन्नस्यात्तं नित्यमिदं आत्मस्थं बुद्धिस्थं गुणेषु विषयेषु बुद्धिर्ये
षां ॥ ९ ॥ महत्त्वमाचष्टे पृथिवीति त्रिभिः ॥ १० ॥ कालः प्रधानारम्भजगत्कारणं ॥ ११ ॥ विष्णुः परं ब्रह्म ॥ १२ ॥

धर्माद्युत्पत्त्यतेश्चेयदुक्तं तेन श्लोकं व्याकुर्वन्नक्रमर्थमुपसंहरति ॥ पदार्थैः पंचभिः पंचेत्यादिना ॥ ध्यायेन पंच-
भिः शब्दादिभिः स्वविषयैः सह पंचेंद्रियाणि मनसा करणेनापि सह युक्तानि निगृहीतानि मनसा संस्त्य-
गैव बुद्धेः रूपितहणं ॥ अतिपदार्थाः पंचावतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा सह बुद्धिस्थानविवेष्टितानामाहुः परमात्मनि
आत्मानात्मनो रंगं तत्वविवित्तत्वमणाप्रसूत्रदृष्टांतेनोक्तं ॥१॥ एकात्म्यसिद्धार्थं मनेनैव दृष्टांतेन सर्वत्रात्मव्याप्ति

मनुरुवाच ॥ पदार्थैः पंचभिः पंच युक्तानि मनसा सह ॥ अथ तत्रोत्पद्यते ब्रह्म मणौ सूत्रमिवार्पितं ॥१॥ तदे-
व च यथा सूत्रं सुवर्णे वर्तते पुनः ॥ मुक्तास्वथ प्रवालेषु मृन्मये राजते तथा ॥२॥ तद्वद्गोषु मनुष्येषु तद्वद्ध-
स्तिमृगादिषु ॥ तद्वत्कीटपतंगेषु प्रसक्तात्मा स्वकर्मभिः ॥३॥ येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति
यः ॥ तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥४॥ ज्ञानं पूर्वा भवेल्लिप्सा लिप्सा पूर्वाभिसंधिता
अभिसंधिपूर्वकं कर्म कर्ममूलं ततः फलम् ॥५॥ यथा ह्येकरसा भूमिरोषध्यर्थानुसारिणी त-
था कर्मानुगा बुद्धिरंतरात्मानुदर्शिनी ॥६॥

माहतदेवेति ॥२॥ प्रसक्तात्मा प्रसक्तचित्तः
आसंगे हेतुमाह स्वकर्मभिरिति ॥३॥ येन येन पित्र्येणाहं वा गांधर्वेण मनुष्येण पश्वादिना वा देह-
भृतेन यस्य यस्य देहस्य प्राप्त्यर्थं भिन्नार्थः ॥ यद्यत्कर्म यज्ञादिकं ॥४॥ कर्मभेदो हेतुविशेषसंयोगे दृष्टांत-
माह यथेति अंतरात्मानुदर्शी यस्याः सा तथा साक्षीत्यर्थः ॥ सात्विकमपि साधकमनुसारेण
वृद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥५॥ ततोभिसंधिः इदं साधयेयमिति यत्नः ॥ ततः कर्म स्पंदः ततः फलावाप्तिः ॥६॥

अत्र इतिश्रुत्यप्यनादिधर्मोऽत्र लक्ष्यते ॥ यानि शरीराणि लिङ्गशरीराणि स्वप्राश्रितानि तानि संस्कारकत्वेन न नष्टत्वात् अनन्त
अनादियानि शरीरेच्छितानि निर्गताः अत एव यत्नसाध्याः विनाशिनस्तु ॥१६॥ अप्रमाणानि हि यद्येवमाह नत्वेति
शरीरमाश्रित्य संभवन्त्याविर्भावो यत्नमात्र शमपि यत्नसाध्येन भवति ॥ धर्मवत् ॥ यतो नादिमध्येनैव
वेति वस्तुमात्रः ॥ अप्रमाणस्य साध्यत्वेनिश्चितमनित्यत्वे स्यादिमध्यः ॥ यद्वा शरीरे लिङ्गमात्रयतेपि

अच्छेद्योऽयमसामान्निशरीराणि स्वप्राश्रिताः ॥ जिह्वादेष्वप्रवर्तन्ते यतन्त्स्याविनाशि
नः ॥१६॥ नैवच्छिद्यन्तेऽस्य शरीरा अप्रमेयभवे ॥ न यत्नसाध्येन तु स्यन्नाद्यमध्येनवानवत
१७ अत्वामादिस्तथा मास्ना यत्नघामादिहन्यते ॥ अनन्तादिमतो ह्येतत्वादिप्रसएः
स्तनः ॥१८ अनादित्वादनन्तत्वादनन्तमथाप्यथ ॥ अप्रमयविनाशनिर्द्दैःखंदेहाभावस्ततः
परम ॥१९॥

एवा पुरुषरूपेणो निशरीराश्रयं शरीरात्सं भवति नाहं शोचधर्मस्वरूपं प्रस्तत अशरीरे उदासीने चेमर्थः
२१ अत्वामिति ॥ अप्रमाणस्यादिमत्वं ध्रुवं विनाशइतिभावः ॥२०॥ अनादित्वात् अजन्मत्वात् अनन्तत्वात् ध्वं
सशून्यत्वात् अतएव अनन्तत्वात्पदं अप्रमेयं व्योमवत् देहानिमानानामनादीनि ॥२१॥ नमः

मद्भक्तो देहं त्यक्त्वा परमं त्वं व्याचष्टे॰ नादित्वादिति द्वाभ्यां अव्ययः अपरत्वमनन्तः अनन्तवत्त्वान्नत्वे च विभाग
वतः ॥ यत्रानन्यत्वमपरत्वमच्युतो नित्यं तदस्मत्तन्मयं तत्तद्दुःखमिति ॥ ततस्तद्दुःखात्यन्तं ॥ २३ ॥ धामैव धाम
आस्रवः मायागन्ता कालं विषयान् ॥ अनित्यान् दुःखात्मकान् ॥ २४ ॥ गुणेष्विति ॥ एते न मत्ता शुद्ध चिद्

अनादित्वादसंख्यत्वादनंतत्वाच्च सोऽव्ययः ॥ अतो नित्यः स वै दुःखेन च्युतोऽनवद्य स्वमव्ययो ॥ २३ ॥
तद्ब्रह्मपरमे प्रोक्तं तद्धाम परमं पदं ॥ तत्कृत्वा कालविषयान् हि मत्कामो न माश्रिताः ॥ २४ ॥
गुणेष्वेतेन प्रकाशेन निर्गुणत्वात्ततः परं ॥ निहन्ति लक्षणो धर्मं स्वध्यानेन त्यायकल्पते ॥ २५ ॥

त्मनः ॥ गुणेषु मानमेव द्व्याहारेषु प्रकाशितेन ज्ञानरूपेण मे पेषु वा तेन तद्रूपः सन्नुपरः स निर्गुणेन रूपेण
मत्वात्मना वा अत एवोक्तं ॥ अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपंचकं ॥ आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं माया रूपं ततो
द्वयमिति ततः गुणेभ्यः परं उक्तः श्रेयस्य निर्गुणत्वादेव तत ॥ निहन्ति लक्षणा शमदमोपरमादिरूपो
धर्मो निर्विकल्पकः ॥ स च ज्ञातः सन्ध्यानेन त्यायमोक्ताय ॥ २५ ॥

सां॰भा॰
सो॰
२३

२०१

कदाचित्तुष्टिर्न वक्ष्यति तथा ध्यानेन बहुतो विध्यानेन सिद्धि विपर्ययाद्दृष्ट्यात्मनस्तेन पश्यतीत्याह विषयेषु चेति तद
आर्गितानस्वाभाविकेन विषयेषु संगः विषयास्वरूपादीकास्यत्वं स्वलोकगतायास्त्वतात्मसुमन्याया योगमसौ स्थित
स्यैव योगिनः संकल्पमात्रेण तत्रा इमे समस्ताः कामास्त्वत् नापिधानादेहेनोपिथितः इच्छादिना संकल्पाद्देवास्यपि रः
समृद्धिं हृतो माहि अनिमः श्नताहेतो रविरक्तो योगी मनसाः स्वतयोगेश्वर्यं तु रेवेश्च सकलकामनिर्धनत्तनः
स्य परं ब्रह्म प्रतिपद्यते न साक्षात्करोति अत्र अन्यहिमते नेन सिद्धिविपर्ययोदर्शितः तत्र सिद्धयः साख्यसंमताः ऊ
हः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिर्दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः इति अस्यार्थः ऊहादिना
दुः अन्तस्योर्थस्य शास्त्रेण विनैव मननमिमर्थः शब्दः शब्दज्ञानेन मोक्षशास्त्रस्य पक्वमोपदेशहारपर्यालोचनया ता
सर्वं ज्ञानेन अध्ययनं उपनिषदुक्तस्य वाक्यस्य आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदेन त्रिविधदुःखसमस्तहितानां

विषयेषु च संसर्गो लक्षाणां तत्त्वदर्शनात् ॥ मनसा चान्यदाकारं तत्परं न प्रतिपद्यते ॥२२॥

अपि च यः तासु मुख्याः सिद्धयः तथा हि तारं आत्मिकपरविधाप्रदस्य सदाचार्यलाभः दानं चित्तशुद्धिजन्या विवेकख्यातिः दे
एषो धनेन तस्य रूपेणानाष्टौ सिद्धयः तत्रऊहादिना द्वाध्ययनं तदुद्दिष्टा सः तारः तारतारः तारतारं तस्य वेति
क्रमेणागीयते तानाध्यस्त्रत स्वरूपमसाधारेतमसोदोषरहितमोदमानाः तिरगीयतेएताल्लुमज्ञाप्रसादसाया
वमतात्र अपि क्रियो गीतेनमाप्य विपर्ययेतमलाभः तादिश्यत सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः सिद्धेमोहकरिणपाय
क्रमाद्वनिवारक स्त्रिविधः एकोविधापि पञ्चविधो विपर्ययाद्धिनीयाः शक्तिः सा च एकादश इन्द्रियवधाः सप्तदश
हिरेधेरशक्तिः हाइहे स्वल्पादिरस्या दशएकादशेन्द्रियवधाः तत्रष्टीनां पूर्वोक्तानां सिद्धीनां चानपदोक्तानां
विपर्ययास्तत्सप्तदशवुद्धिवधाः तत्रगोवलीवर्दन्यायेन तत्षष्ठी दृष्यक्तस्य विपर्ययाशक्तिः तन्निरूपितविधोक्तयाः सं

सिद्धि
२३

ननु असाध्ये ऽस्मिन्नेवं वस्तुन्येवं चेत्तर्हि किमिति न सर्वैर्नरैर्ज्यते न प्राप्यते वा अहं त्वेतदिति अहं त्वं भाग्येन दोलायमानु कम्पा-
नं तु पश्यामि यामान् ॥ अस्य त्वेतत्तु इति चतुर्विधा ध्यानिकलन्नस्तु पलत्वमः विषयभोगादुःखस्य इति संधिः अतोऽन्त
विविधयोगः विषयेभ्यस्तु परस्मादिति यावत् ॥ तेन पंचविधा वासना हि कल्पितेन न हि दुःखेन हेतुना ऽपायेष्वभवने प
नाम ध्यानिकासु नस्तः सहितं तु पादानकालभाग्यात्स्वाः वासना विषयापरमार्थवचनेन वतस्वयोगिहितां इति
अस्यार्थः ॥ पतत्स्यात् सहितं तत्प्रकृष्टयोगिविवेकोऽस्यान्तः तेनासान्ताऽस्मात्तर्हि न तु प्रःसह तेऽपरिणामः सर्वस्वपमेवप-
रिणामसमभेदाऽभविष्यति किं ध्यानानाधासेनेति सहस्यात्स्यान्न हि रमइन्त्रच्यते ॥ एतावतापि न सहितं सहस्यता सर्वे
स्याध्यानाधासेन विवेकस्यास्यापनेरनर्थः ॥ सर्वस्यापि विधिः स्यादन्तस्तस्मात्तेणाह तत्कस्मात् किं ध्यानेनेति प

अहं त्वेतान्न यायाच्च मनिसंधिस्तु कर्मणाः स्ते न मर्त्यः पश्यंति ये नराः वैतिस्वरम् ॥२०॥

दानाभ्यानन्नहि सलिलमिस्तत्रनेम सर्वस्यापि कालविशेषापेक्षैवकेवलं हेतुरिमलमनुसल्येतितत्सोम
वस्यान्तकालाभ्यानन्नहि अप्रो ऽस्मस्यते कालोऽपि पूर्वं पुण्यवशादेव विवेकस्याह्नान्तरेभदालसापमाना
मालानामिवननपिष्यति किं ध्यानाधासेनेति तु हि भोगस्याहिर्शादेनोच्यते ॥ तेनेदं सुख्यान्तादर्शेन रमते
नरहीना अन्येवननस्वीमान् हीनामात्र पलोलाभार्थिनि विषयापेवतेन पलेनार्थापापिपचतत्र अर्जने ऽः रवे
इत्यापा उपरति स्नानानु पहमभत्तानि भोगासु भवतीति स्यादेन भोगे हि सादोष दर्शनाद्यः उपरति सा उत्तमो भः
एवं विषयोपरमात्मवत्स्वयोगचकर्म मनिसंधिशाहेनोच्यते ॥ एवेन वतत्त्वपः तन्माचे णाह तत्सन्नो मन्ना नसाउः

कपेच्छोतालदर्शने भवतीमर्थं ॥२०॥

बुद्ध्या विरमणस्याध्यानपरिपाकोऽन्यथा हीनः निर्हृतिः मनसा विचारात्मकेन समस्तः प्रवेशमिति शेषः अथ
गुणमननवानिरयथें निराशिषमाशीरमानमार्थनानद्रहितं स्वेनैव रूपेण परमानंदत्वात् । निर्गुणं अ
स्मान्नेरुपैति प्राप्नोति विलोड्यमानाः आशीभिराकुलीक्रियमाणाः यथा वायुः काष्ठान्तर्गतं वह्निं तो दीपय
ति किं तत्त्यजति एवमेते पित्रंतः स्वमात्मानं त्यजन्तीत्यर्थः ॥२५॥ इदमेवार्थं स्पष्टमति गुणेति विषयाणां
मादाने आभिमुख्येन स्वेच्छेन आत्म विलापने कृते सति मनः बुद्धिपरावरस्तुपेतया यया परं ब्रह्म तस्मिन्नात्म

बुद्धिमहीनो मनसा समस्तो निराशिषं निर्गुणमभ्युपैति ॥ परं त्यजन्तीह
विलोड्यमाना हुताशनं वायुरिवेंधनस्थं ॥२६॥ गुणादाने विप्रयोगे च
तेषां मनः सदा बुद्धिपरावराभ्यां । अनेनैव विधिना संप्रवृत्तो गुणापायो ब्र
ह्मशरीरमेति ॥२७॥

ते भवन्ति तेषां गुणानां विप्रयोगे च पक्षे न ग्रहणे सति मनः सदा सर्वस्मिन्नपि तु गे बुद्ध्या पेतया परावरं बु
द्धिकल्पितं ब्रह्मलोकान्तमैश्वर्यं अर्वाचीनमनैश्वर्यं च तत्त्यागयेभ्यस्ति अनेन प्रकारेण विधिना वेधायवि
षया सक्ते संन्यस्ते निर्विषयं मनः स्यादिव चैन गुणादाने संप्रवृत्तः ब्रह्मशरीरं ब्रह्मस्वरूपं प्राप्नोति शा
रीरमिति पाठे प्राशरीरो जीवस्तत्पो ब्रह्म शारीरयोरभेदसामानाधिकरण्यम् ॥२७॥ ॥

नत्राप्यन्याकांदयादेतमाह गुणानितितगुणान्विषयान्यस्मात्परेनिर्विषयं गुणार्थिनः पुरुषाः॥२२॥ यति
मेस्याद्वास गुणासक्तापरान्याकि गुणान्विषयासम्तुवंतीत्याह गुणैरिति यो वाउभयेषां तस्य ते विश्रांते रंगुणो श्रीसाग
स्वरूपश्मतेः सम्यकामन्यादिभिः पर उपलक्ष्यतेथ मेने वा ग्रिसारस्वार्थेणोवचे इवलाभिमाह अतन्मानादिति॥२३
अत्रस्वात्मवंसमाणापातिसत्त्वेणाध्यानंनिषिनेन रूपतेनअपाउहा सत्म्यासत्या दर्शिभिरितिस्मृतेः श
व्दस्रोत्रगंधघ्राणादिप्रकाशप्रकाशकयोः आकाशाभ्यादि रूपैवोपादानकन्तुनियमात॥ इपादानाया
देषयोश्चाभेदात्तद्वदादिरूपस्तनपववचनतादिरूपेणमनसायथागस्यते॥ एवंरूपइदंरूपेणअविदर्शनमात्रोपा

गुणान्यदिद्रूपस्थं पश्यन्ति न द्विवेति परे जनाः ॥ परे नैवाभिकांक्षन्ति निर्गुणत्वाद्गुणार्थिनः ॥२२॥
गुणैर्यं स्ववैरेतः कथं विद्यात्परो गुणान् ॥ अतः मानादिगतं अहंकारो रवपदैः पर ॥२३॥
स्वदेहेन मनसा विद्या वाचा वक्तं न शक्यते ॥ मनोऽपि मनसा शास्त्रदर्शनेन च दर्शनं ॥२४॥
ज्ञानेनानिर्मिलीक्तं यद्वह्हिश्रामनसं तथा ॥ मनसा चेद्विपश्यामि मम नास्मि अतिपद्यते ॥२५॥

दानेदर्शनादभिन्नेऽस्मर्थः॥२४॥ ईदृगमेदश्रहेहेतमन्यमवमेवाह ज्ञानेनेति ज्ञाने ग्रस्यान्याकाराधीवृत्तिः
तयावुद्धिर्देहाद्यात्मभ्रमकल्पितानिमेलोकमपसर्वमेशायहीनोक्ता॥ तथाचस्मृतिः भियतेहृदयग्र
थिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः॥ क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति॥ तयावुद्यामनोपिसंकल्पात्मं
कंसंकल्पसंकल्पकरूपेणसमादौ स्थितमितिनिश्चित्यततयाज्ञाशक्तालेपिमनसाइदंपश्यामगाक्षीदम्
हंतमनोमात्रमितिनिश्चित्यविलोमक्रमेणतरेतरस्तोतिसूत्मतार्थस्यपरिणामितपाविकारोतद्विवत्तिमा

म॰भा॰
मो॰
१५

203

लत्वतो भेदाभावाद्द्वैतो न त्वद्वैत इति विवक्षयायेनोपाधिभिन्नात्माविद्याया
निहतो निरुपयोऽयं प्रलीयत इति युक्तमुक्तं ग्रन्थकारेणमेनोतिनन्वेवं विधे
आत्मनि कुतो दुःखित्वमतो नित्यमित्याशंक्याह॥ नैवेति तेः प्रसिद्धेः आकाशव
पत्तिष्ठेद॥ जलसूर्यस्यापायेन सूर्येवात्मनि दुःखित्वादिभ्रमइत्याह॥ ग्लाय
द्विर्वीताशब्दउपमार्थं ग्लायन्निव आवर्तते लोकद्वये संचरति घटाकाशवद्वे
नश्यतीव सूत्रेऽत्र उपमानं पदं रूपमा सूर्यकादिवर्द्धिति सूर्यकैः प्रतिबिंबसूर्यैः आदिप
दानद्घटाकाशाः॥ तथात्मनि भेदगतिं च चारइति अतनयः यथाह पंन्या
निरात्मा विवस्वान यथाभिन्नाबद्धो धेकोनुगच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो
दः॥ देहेष्वेवमजोयमात्मा नु ह संहनमाकाशेनह जीवो नभोपमइत्याहएषः॥
॥२८॥

१५

ननु लोके चन्द्रादिः भेदो यथा नेयघास्तुवांश्च उल्लमितितन्योऽश्पादानोपादेयभावेन यथा वा मृत्कुम्भः एवमि
ति न योगं गुणगुणिभावेन यथा वा शुक्लो रजतमिश्रितानां लभावेन यथा वा सिद्धो देवदत्त इति नोक्त
गुणयोगेन नाथः अव्यक्तो विकारित्वात् हस्यत्वनाशापत्तेः नाद्वितीयः अव्यापनात् विना गुणनाशात् सम
वायात् चैतन्यजीवतत्वनाशत्वं सत्यतां विनाशापत्तेः नन्वद्वितीयः मिथ्याभूतस्य जीवस्य स्वतन्त्रया योगात् अविषो
यात् अत एव पत्तेः शिवलोकनत्राविप यथा अनन्तवेमनोनं नाविभेदेवाइतिवहूत्वसाम्यात्मनासिदिने देवसंप
तिस्लयादेहादिहेतुकत्वयोगात् जीवेपिब्रह्मशब्दः अरोपो वा नारये गौतमात्रि विवस्वस्त्रीत्वं पश्चमेवकनविद्यमा
नवत्त्वात् तत्रारोपास्तेनेऽवं जीवमविद्यमानवत्त्वात् तत्र जहाप्रयस्यवद्दाहयामनोग्रहसोपासीनेति

अव्यक्तात्मा पुरुषो विश्वकर्मा सोऽव्यक्ततां गच्छति संनकाले ॥
नेहैवायं चैद्दिर्यं वन्धमानेनयत्नाद्यद्विवा वर्तते कामरूपः ॥ १८ ॥

मन एव ब्रह्मभावारोपेणोपास्य एवं जीवेपि ब्रह्मभावं आरोप्या मत्वकामस्यात्मोपासने विधीयते आ
त्मैवोपासीतेत्यादिश्रुतिषु इत्याशंक्याह ॥ अव्यक्तात्मेति अव्यक्तं नित्यत्वान्नगोचरत्वान्नसामनु आदिश
त्मनीकत्वात् दिसेनिरस्यते आत्मेति आपव्याप्तौ तत्त्वरूपत्वात् तत्त्वावीतरमङ्गवद्वपत्वोत्तरस्यालम्भत्वमुच्य
ते ॥ पुरुषइति पुरुषेइति श्रुयमाणो गौणात्मन्तं निरस्यते वव्यक्तमेति देहादुपाधियोगात्मैसमवायोऽञ्ज
इत्यते ॥ अत एव श्रूयते आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति । अन्तकाले स्वनिमलपमोत्ताणाम
नमकालेवाव्यक्त एवातोऽस्य व्यक्तत्वमेतत्तालेवगन्तेमयेव ॥ न तस्माव्यक्तस्यात्मनोः व्यक्तेन ब्रह्मणा सह

यथा सूर्यरश्मीनामदृश्यानामप्येवं चेतनमात्रमपि सत्त्वस्मादृश्यकरत्वं इति गुणान् रश्मिमण्डलेन जगद्व्याप्नुवत्
वेजीवः सूक्ष्मावस्थितत्वे ज्ञानानां रूपेण तत्त्वानि दिव्यवत्संसारलयोदृशोपक्षपतोऽर्थः निर्गुणविशेषवान्सत्त्वि
त्वादिश्यमेवानुसृत्य कार्योपसान्तस्तानि विशेषवान् ॥२१॥ एवं कारणांशेन सूक्ष्मेषु परं ब्रह्म श्रुतमनागतमिति अनादेर्देश
रेणवं मपि स्वत्वेषु षयन्तं विज्ञस्मानिप्रानमेवाखिलरूढं त्वमतत्त्वे अनागतेऽनागतस्यानिरुद्धस्य योगात् स्वयंभु
वेजस्यास्यात्रयस्य विनाशित्वात्तत्प्रभवत्वमस्याविर्धीयते निरन्तकार्यज्ञानमिति प्रभवनिधानं एवमपि स्वतोऽय
मधानवत्वपरिणामिनि तत्परिणामिनो नाशिभावेन निसत्वायोगात् सनातनत्वं दृश्यत आदिमध्यान्त
शून्यमात्मत्वरूपमनादिमध्यमनन्तमिति पादः अपनाशहीनयत्नः ध्रुवत्वं विचाल्यस्यं इत्यमगामि ॥

दिवाकरो गुणानुपलभ्य निर्गुणो यथा भवेद्व्यपगतरश्मिमण्डलः । तथा ह्यसौ मुनिरिह निर्वि
शेषवान्स निर्गुणं प्रविशति ब्रह्म चाव्ययम् ॥२१॥ अनागतं सुकृतवतां परां गतिं स्वयंभुवं प्रभवनिधानमव्ययं ।
सनातनं यदमृतमव्ययं ध्रुवं निचाय्य तत्परममृतत्वमश्नुते ॥२२॥ इति श्रीम॰ ॥ शां॰ मो॰ मोक्ष॰ मनुबृहस्पतिसंवादे

वस्तुनिवाच्यत्वानानन्तत्वे दृश्यसिद्धेऽपरं ब्रह्मेति गौणं ब्रह्मत्वं मोक्षे ब्रह्मात्मना भाजोऽनित्यपापमसीमपरतान्ब्रह्मेति कर्मप्राप्य
मप्यमृतत्वं श्रूयते न तद्गौणाकर्मजस्यानित्यत्वायोगात् तथाह्येवं कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजि
तो लोकः क्षीयत इति श्रुतेश्चायथार्थः आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति स्मृत्यामृतत्वेनाभिमतत्व
उत यावत्तेन संसारमण्डलेन स्थानं सनातननादिविशेषणविशिष्टं नित्यं सुखमेव मोक्षात्स्वतः सिद्धमप्य
ज्ञानादप्राप्तमिव कण्ठगतविस्मृतचामीकरवत्प्राप्तमेव ज्ञानापगमे प्राप्नोतीति सिद्धम् ॥२२॥ इति नी
लकण्ठीये भारतभावदीपे शां॰ मोक्षधर्मे [illegible] मनुबृहस्पतिसंवादे [illegible] नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥

204

२०६

सर्वे रितिश्रयं चिदाभासः देहलिंगशरीरे स्मात्मा पंचभूतानि स्थूलदेहाकारेण परिणतानि तदाश्रय
श्चस्यात् अग्निपरमेणविचभूतेन अंतर्यामिना हीनः सन्न गच्छति अत्र गच्छति च एतत्त्रयाणि स्थिते
नशक्नोतीत्यर्थः ननु अस्मा मध्यानं तत्र व्यक्तिमेण कर्मक्ततेमित्यर्थः इत्युक्ति श्रोतामसि हि यद्यपि सर्वसाध
मेकारयतीत्यादिकाणोनयति । अयं भावः जलसूर्य इव घटाकाशयोश्चाचल्यगमनेऽप्यात्मनिरुक्तिरुक्ता
दिकं भासमानमपि परमार्थतो नास्ति नाप्यस्य नतम्शरीराहो मध्ये अग्निरुपाधि एव पातित्वात्
उपाधेरुपादानकर्मानयोधास्वरेवापाचेष्टायन्नात् । अंतर्यामिनिवेश्वरस्य गुणमिति ॥ १५ ॥ ननु यो

सर्वे स्वयं चेष्टिये संप्रयुक्तो देहं श्रात्मा पंचभूतात्मकः स्यात् ॥ तासामध्याद्ध वृत्ति करमे
णोहहीन सन्न परमेण अन्येन ॥ १५ ॥ ध्यानरः प्रपतिनातमस्पास्तत्सम्यास्मा
भवितावेतिविहि । परनयतो इवि लोऽप्रमाने यथाड्व वायुरिवाणवस्य ॥ १० ॥

नयांसिणोप्यनादित्वान्निरमतोः अवर्ज्मप्रवर्तकयोः सतोः कथं चिदाभासस्य दुःखानुभूतिः स्यादित्याशंक्या
हएवेति यथाः स्येरकणाविहस्थित्या अतोऽस्मिअविभक्त्यत्वात् एवं दुःखसंततेरपि तो लिङ्गमत्वात् एव
दुःखसंततेरप्यतो अस्तिजन्यत्वात् यथाश्वावायुरणोवस्थूलरुणादिकं यथासवंयथामवाहवायुनैव लोड्रं
मानेइनस्वतः स्वात्मानेवायुरेव परंपारं नयति । एवं कर्मवायुभिः उह्यमानेनसंसारसमुद्रस्य जीवपोत
एव चित्तप्रश्वादिजननमहाणपरंपारंनयतीत्यर्थः यथोक्तकर्मणो वहिःसंसिद्धिमास्थितास्यनकाद्ययः इतश्च

म॰ भा॰ मो॰ ९१

अपराजितेन देहादिषु मेर्जेताः क्षिमिति विनिगोपयः ॥ ३ ॥ जल्पतः जल्पानवचनात् ॥ ३ ॥ महत्माहात्म्यं ॥ ४ ॥ भगवान् ऐश्वर्यस्य समग्रस्य ज्ञानस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीरणा इत्येवं रूपषड्गुणवान् ईश्वरो नतो मोक्षमः राजद्वद्भिः स्थितानि येन ताविषमुख्योपयत ॥ ५ ॥ किं नि नियानिक मोक्षेस्तने णस्तेषु ॥ ६ ॥ अनेन मपि दृशे माहात्म्यं लेशतो वक्ष्ये इति भावः ॥ ७ ॥ भक्तानां भेसादिनाक्रमेणा यदन्न ॥॥

नारायणो हृषीकेशो गोविन्दोऽपराजितः । तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि केशवं ॥ २ ॥
भीष्म उ ॥ श्रुतोयमर्थो रामस्य जामदग्न्यस्य जल्पतः । नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य ॥ ३ ॥ असितो देवलस्तात वाल्मीकिश्च महातपाः । मार्कण्डेयश्च गोविन्दे कथयत्यद्भुतं महत् ॥ ४ ॥ केशवो भरतश्रेष्ठ भगवानीश्वरः प्रभुः । पुरुषः सर्वमित्येव श्रूयते बहुधा विभुः ॥ ५ ॥ किं तु यानि विदुर्लोके ब्राह्मणाः शार्ङ्गधन्विनि । महात्मनि महाबाहो शृणु तानि युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ यानि चाहुर्मनुष्येन्द्र ये पुराणविदो जनाः । कर्माणीह गोविन्दस्य कीर्तयिष्यामि तान्यहं ॥ ७ ॥ महाभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः । वायुर्ज्योतिस्तथापः खं जगतां चानुकल्पयन् ॥ ८ ॥ स दृष्ट्वा पृथिवीं चैव सर्वभूतेश्वरः प्रभुः । अप्स्वेव शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः ॥ ९ ॥

योऽन्नानां वा व्याप्ति महाभूतकल्पे सामान्यादिकरणं दग्धेदं श्रोत्रं ॥ ८ ॥ तत्र तत्स्पृष्ट्वा देवानुभाविशारदेति अन्ते ईशानादिमत्वेशोनो येषां स दृष्टिमाह । सद्गति । चान्तरवादी नयुम्स्याप्यः पुरुषवस्तः निश्चते मा व्याहले

205

इत्यध्यायोक्तेन चास्मत्परस्य [illegible] नन्दकुले ... [illegible] ... स्मृतो लाके [illegible] तत्र निर्गुणाद्धर्मेस्सगुण
ज्ञानं धर्मेक मिति मन्वानः [illegible] इति श्रीकृष्णमार्गे बृहद्धर्मो [illegible] स्मात्मनात्मा [illegible] ज्ञानं [illegible]
कृष्णस्यं एक इति पितामहे भ्याह्निताने [illegible] पुण्डरीकाक्ष पदेन विग्रहस्य पतत्वमित्याह विशेषणम् [illegible]
[illegible] स्वशरीरे [illegible] अपि निमित्तपदोपि [illegible] जन्म विनाशवत्वानन्त विग्रहस्यापि [illegible]
[illegible] विग्रहा [illegible] स्वरूप [illegible] इत्याह विशेषणे नेति
[illegible] पराकाष्ठारूप [illegible] परमेश्वरस्य [illegible] विश्व [illegible]
[illegible] सर्वे [illegible] इति सः

युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ॥
कर्तारमकृतं विष्णुं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ २ ॥ [illegible]

[illegible] इति न [illegible] बीजफलं [illegible] नेव बीजरूपं [illegible] विषये
विग्रहवत्त्वात् [illegible] इत्याह [illegible]
[illegible] विग्रहस्य [illegible] विशेष्य [illegible] इत्याह [illegible]
[illegible] इति [illegible] देवानां [illegible]
भवति [illegible] ॥ [illegible] विरोधात् ॥ अत्र [illegible]
[illegible] विशेषणं [illegible] ॥ [illegible]
विष्णुं व्यापकं बीजफलं [illegible] कारणत्वात् ॥ अत एव भूतानां प्रभवाप्यये

म॰भा॰
मो॰
१९

तमिति । उग्रविक्रियं त्वक्तिप्रकृत्यो तमस्त्रिदात्मा यो योगेऽप्युपस्थितेन तत्र योधो नैवशामयेदिमप्यगः एतत् त्वविक्लेपादेश्वु
पलनतंगणपदान्तं संप्रदायविदः तये संवोधयोक्तिं तविक्लिते शमयेन नेरित्यादि ॥ १५ तत्स्तोत्य दिनान्त्रानरहस्ति
प्रपंचो यावद्व्याप्य सर्वाणि प्रामरमात्मानं तत्स्तासात्मनो योगिनामिमर्थः ॥ १६ ब्रह्मेति मानसत्वं योगिद्रष्टे
अंडप्रजेभ्य यथा पितत्वं तथापि योगिनां जितमनस्त्वात्तत्स्पिर्न दुःखदा ॥ स्थानानां तत्र तथात्मानं दुःखदात्म

तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रकर्मसमास्थितं ॥ ब्रह्माणोपचितिं कृत्वा जज्ञानपरमोतमः ॥१५॥ त
स्थानानवलं सर्वे देवदानवमानवाः ॥ मधुसूदनमित्याहुः ऋषभं सर्वसात्वतां ॥१६॥ ब्रह्मा तु स
सृजे पुत्रान्मानसान्दक्षसत्तमान् ॥ मरीचिमत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं ॥१७॥ मरीचि
कश्यपं तात पुत्रमग्रजमग्रजः ॥ मानसं जनयामास तैजसं ब्रह्मवित्तमम् ॥१८॥ अंगुष्ठा
दसृजद्ब्रह्मा मरीचेरपि पूर्वजं ॥ सोऽभवद्भरतश्रेष्ठ दक्षो नाम प्रजापतिः ॥१९॥ तस्य
पूर्वमजायन्त दश तिस्रश्च भारत ॥ प्रजापतेर्दुहितरस्तासां ज्येष्ठाभवद्दितिः ॥२०॥ तासां

नात्वान्न कृतावेव हिमो तत्वं धाविति प्रश्निदे ब्रह्म यादृग्ज्ञापनादेवास्त्रात्मरानवकनीयसा एवं द्वाज्याय
सा अत्र स्नात्त्वमेषु लोकेषु स्रष्टृत्वं नीति । अत्र तु सारेण शमादयो देवा शासनबलेन नियोज्यतया पत्नत्वाधान्या
त्वनिष्ठाकामादयो स्वराः स्वाभाविकत्वात्तज्येष्ठा तेषां आत्मानं मोचयितुं मोहपाशैर्वन्देहमिथः स्पर्द्धमाना
नोपदावि साक्षात्प्रसत्त्वमेवं देवानां जयः स्वर्गेण राज्यस्याप्नुं वि मोक्षहेतुर्भवती सा स्वार्थका ना

206

शां॰ मो॰
१९

ज्ञात्वा हृदि मोदं तां तां जीवस्य हि माहं सर्वं त्यादिनाते ज्ञोमयः वासनामयः ज्ञात्वा ज्ञानामये स्वसंस्फुरितेऽस्य पदमयोगानतस्मिन्नन्नमये देहे संकल्पंगाय हंकारे ॥१०॥ मनसा सह अवकल्पयदिति पूर्वेण संबन्धः सः सम नस्को हंकारः सोऽहमन्यथ्यो वाहरन्ततो हि नाम भवद्भिमहंकारस्य हि मनका सो विभेन्मनार मेतानि तदनवोरन भयारत्या देमे तोथर्मस्य अवगान्तस्य हेरत्रविवक्षणान्तमेषो ब्रह्मणोनिस्फुरित्येन्मासंः सततमन्नानस्त्रजेते निःस्फुतिसाम्याद्यपि जीवस्य हि प्रकरणामिदमिमवदिद्यते ॥११॥ नाम्नापमानि निस्वमवहद्धि रिवभासमानम

सर्वे ते ज्ञो मयवस्त्वस्मिञ्जपानः पुरुषो नमः ॥ सोऽथ ते सर्वभूतानां मेलकं धंगामकल्पयन् ॥१॥ आस्यं पंसर्वे भूतानामनसस्तोऽहमश्रुम ॥ सुधारयति भूतानि उभे भूतभविष्यती ॥१२॥ नतस्त्वस्मि महाबाहो माउभे ते महात्मनि ॥ भास्करमूर्तिस्मेहं द्विवेनाभ्यापयमजायत ॥२ सततं भगवान्देवः पुष्करेश्वामयस्विशः अथा ममभवनान्तसर्वभूतपितामहः ॥१३॥ तस्मिन्नपि महाबाहो माउभे ते महात्मनि ॥ नमसः पूर्वजो ज्ञेतः मधुनो ममहास्वरः ॥१४॥

चित्रेत रेवब्रह्मणो उमस्मिमान सन्तानस्यानि दर्शिते नाम्ना मपरि निष्ठति विष्वसायतनेमहं दिनिश्चते ॥१२॥ पुरेनामिकमले अथवा घटिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरपुण्डरीके वेश्म न्यादि श्रुतेरीतरमेवपुष्कर मिह यानि यतं ज्ञानवानां ब्रह्मपुरोपलब्ध्यानशरीरे दहर सुक्ष्ममममनस्को हंकारः पुष्करे स्थिता ब्रह्मा सर्वभूतस्य त्मा समभवदिति संबन्धः हृदयपुण्डरीकादौ नितरां हृदयमन्तरवसर्वं यच्चरतु मसलहदा वदितम ॥१३॥ तस्मिन्निति एवं हृत्पुण्डरीके ब्रह्मणा आविर्भावे सति तमोगुणकार्यभूतो मधुर्नाम लयापरनामा योगविघ्नः देवादि नेरहितत्वाभ्यामसाम्यं चैतः अनादि ब्रह्मणा सा यथाविर्भवति ॥१४॥

धातारं समसहंकारः ॥ २३ ॥ ततएवचतन्मे लोदयोजाता स्मादह वेदेनादिना ॥ २४ ॥ समवर्तिनेयमेस
स्पर्वेचतरोवर्णेन्मम्नस्मायमहानयं ॥ स्मधवृंतसर्वे भूतानां धातारमकरोत्स्वयं ॥ २५
वेदविधाविधातारं ब्रह्माणाममितद्युतिं ॥ भूतमातृगणाध्यक्षं विरूपाक्षं च सोसृजत ॥ २६
ध्यामिनारं च पापानां पितृनो समवर्तिनं ॥ भूतत्वमनुभूतानां मानियैरेव धनेस्वरं ॥ २७ ॥ या
दसामसृजन्नाथं वरुणं च जलेस्वरं ॥ वासवं सर्वदेवानां मध्यत्वमकरोत्प्रभुः ॥ २८ ॥ या
वद्यावद्यभूच्छ्रद्धा देहधारयितृन्नृणाम ॥ तावत्तावदजीवंस्तेन मोदन्मस्वभूतं भयं ॥ २९
नचैषां मिथुनो धर्मो वभूव भरतर्षभ ॥ संकल्पादेव चैतेषां मपत्यमुदपद्यते ॥ ३० ॥ त
तत्रेतायुगेकाले संस्पर्शाज्जायते प्रजा ॥ न स्मभूमैथुनो धर्मस्तेषामपि जनाधिप ॥ ३१
द्वापरे मैथुनो धर्मः प्रजानामभवन्नृप ॥ तथा कलियुगे राजन द्वंद्वमापेदिरे जनाः ॥ ३२
एषभूतपतिस्तातस्वध्यक्षश्चनगोयते ॥ निरपेक्षांश्च कौन्तेय कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ ३३
दक्षिणापथजन्मानः सर्वे नरवरांध्रकाः ॥ गुहाः पुलिंदाः शबराश्चुचुका मद्रकैः सह ॥ ३४
उत्तरापथजन्मानः कीर्तयिष्यामि तानपि ॥ यौनकांबोजगांधाराः किराता बर्बरैः सह ॥
३५ ॥ एतेपापकृतस्तात चरंति पृथिवीमिमां ॥ स्वपाकबलगृध्राणां सधर्माणो नराधिप ॥ ३६
नैते कृतयुगेतात चरंति पृथिवीमिमां ॥ त्रेताप्रभृति वर्तंते ते जना भरतर्षभ ॥ ३७ ॥
समवर्तीं परेतराड्हि समरः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३५

२१ ।। २२ ।। २३ ।। २५ ।। २६ ।। उत्तराः कश्यपः प्रजा यतश्च जनयत ।। २९ मध्यायस्यालोच्यसः मधुसूदनः घ

ज्ञः सर्वधर्मविशेषज्ञः पुण्यकीर्तिर्महायशाः ।। मारीचः कश्यपस्तात सर्वासामेव यास्मृताः
२१ ।। उत्पादयत महाभागस्तासामवरजा दश ।। दक्षो धर्मो यधर्मज्ञो दक्ष एव प्रजापतिः ।। २२ ।।
धर्मस्य वसवः पुत्रा रुद्राश्चामिततेजसः ।। विश्वेदेवाश्च साध्याश्च मरुत्वंतश्च भारत ।। २३ ।। अ
पराश्च पत्नी यस्य तास्वपोस्मास नर्विध्यति ।। सोमस्तासां महाभागः सर्वासामभवत्पतिः ।। २४ ।।
उत्तरास्तु व्यजायंत गंधर्वाप्सरसस्तथा नागान्द्विजान् ।। गांश्च किंपुरुषान्मत्स्यानुद्भिज्जांश्च वनस्पतीन्
२५ ।। आदित्यानदितिर्जज्ञे देवश्रेष्ठान्महाबलान् ।। तेषां विष्णुर्वामनो भूद्गोविंदश्चाभवत्प्र
भुः ।। २६ ।। तस्य विक्रमणाच्चापि देवानां श्रीर्व्यवर्द्धत ।। दानवाश्च पराभूता दैतेयी चासुरी प्रजा ।। २७ ।।
विप्रचित्तिप्रधानांश्च दानवानसृजद्दनुः ।। दितिस्तु सर्वानसुरान्महासत्वानजीजनत् ।। २८ ।। अ
होरात्रं च कालं च यथर्तु मधुसूदनः ।। पूर्वाह्णं चापराह्णं च सर्वमेवान्वकल्पयत् ।। २९ ।। प्रध्याय
सोऽसृजन्मेघांस्तत्र स्थावरजंगमान् ।। पृथिवीं सोऽसृजद्विश्वः सहितां भूरितेजसः ।। ३० ।।
ततः कृष्णो महाभागः पुनरेव युधिष्ठिर ।। ब्राह्मणानां शतं श्रेष्ठं मुखादेवासृजत्प्रभुः ।। ३१ ।। बा
हुभ्यां क्षत्रियशतं वैश्यानामूरुतः शतं ।। पद्भ्यां शूद्रशतं चैव केशवो भरतर्षभ ।। ३२ ।। एवं

थिवीं क्षितिः पृथिवीस्य सर्वभूतोपलक्षणम् ।। ३० ।। ३१ ।। शतं ब्रनंतं ।। ३२ ।। नामायनम् ।।

म॰भा॰
मो॰
११०

प्रदेशाः॥ महर्षीणां ति प्रजापतीनां प्रदेशा महर्षीणां वशीलाः स्वर्थाः॥ महर्षीणां प्रभावनाः प्रकर्षेण

मरीचिरंगिरात्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः॥ वसिष्ठश्च महाभागः सदृशो वै स्वयंभुवा॥४
सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वानेव प्रजापतीन्॥५॥ अत्रि
वंशसमुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः॥ प्राचीनबर्हिर्भगवांस्तस्मात्प्राचीनसो दश॥६॥ दशा
नां तनयस्त्वेको दक्षो नाम प्रजापतिः॥ तस्य द्वे नामनी लोके दक्षः क इति चोच्यते॥७॥ मरीचेः
कश्यपः पुत्रस्तस्य द्वे नामनी स्मृते॥ अरिष्टनेमिरित्येकं कश्यपेत्यपरं विदुः॥८॥ अंगश्चैवौर
सः श्रीमान्राजा भौमश्च वीर्यवान्॥ सहस्रं यश्च दिव्यानां युगानां पर्युपासिता॥९॥ अर्यं
मा चैव भगवान्ये चान्ये तनया विभो॥ एते प्रदेशाः कथिता भुवनानां प्रभावनाः॥१०॥ शशि
बिंदोश्च भार्याणां सहस्राणि दशाच्युत॥ एकैकस्यां सहस्रं तु तनयानामभूत्तदा॥११॥ एवं शत
सहस्राणि दश तस्य महात्मनः॥ पुत्राणां च न ते कंचिदिच्छंत्यन्यं प्रजापतिं॥१२॥ प्रजामा
चक्षते विप्राः पुराणाः शाशबिंदवीं॥ स वृष्णिवंशप्रभवो महावंशः प्रजापतेः॥१३॥ एते प्र
जानां पतयः समुद्दिष्टा यशस्विनः॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि देवांस्त्रिभुवनेश्वरान्॥१४॥ भ
गोंशश्चार्यमा चैव मित्रोथ वरुणस्तथा॥ सविता चैव धाता च विवस्वांश्च महाबलः॥१५॥ त्व
ष्टा पूषा तथैवेंद्रो द्वादशो विष्णुरुच्यते॥ इत्येते द्वादशादित्याः कश्यपस्यात्मसंभवाः॥१६॥
त्वशारस्य॥१५॥ १५॥ ॥१५॥ ॥१५॥ १६॥ १६ ॥१६ १६

208

११०

५९ एवं विदितमादुर्भूतो नित्यसिद्ध एव सन्ननन्यभूत्या भूतः अत एव भूतो मतिरित्यध्याय नाम संगच्छते
५० महात्मवान् श्रोत्रक्लेशेन हेतुना ॥ ५८ ॥ विशदं विशिष्टं स्पष्टमिति पादितं जगाद तुल्यं गुणैर्दृश्यते एवमेव भू
ति केवलमानयोन्यपि तत्परमात्मैव ग्रन्थ एव चापि तस्य ॥ ५५ ॥ भूतो मतिः च पपिताशा ॥ इत्थं ध्यायेत् [illegible]

ततस्तस्मिन्महाघोरे संध्याकाल उपस्थिते ॥ या ज्ञानः समसज्जं तस्मात्सायं तत्र तरे ॥ ५६ ॥ एव
मेव कृतस्थस्य स्यादुर्भूतो महात्मवान् ॥ देव देवर्षि गन्धर्व नारदः सर्वलोकधृक् ॥ ५७ ॥ नारदो
प्युवाच तस्य परमेश्वरेन नराधिप ॥ [illegible] महाबाहो यथावच्चरतस्तव भ ॥ ५८ ॥ एवमेव महाबा
हुः केशवः सत्यविक्रमः ॥ [illegible] केवलमानतः ॥ ५९ ॥ इति श्री मोक्षधर्मे भ
वभूतोत्पत्तिः ॥ [illegible] ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ केशवं मासमन्तयः प्रजानां भरतर्षभ ॥ केचपोसमहाभा
गादित्यमेवकथाः स्मृताः ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ श्रूयतां भरतश्रेष्ठ [illegible] ॥ प्रजानां पतः
योगिन् [illegible] स्मृताः ॥ २ ॥ एवं स्वयं भूत्वा [illegible] ॥ [illegible]
मवेप्या महात्मानः स्वयम्भुवः ॥ ३ ॥

माहात्म्यमुक्तं तत्र ध्यानमतिपत्ता कामादयः [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] महा [illegible]
[illegible]
हिंशो [illegible] मास [illegible] ॥ [illegible] ॥ २ ॥ ३ ॥ ३ ॥

वंशानुकीर्तनोध्यायः १६४॥ एवं स्वस्त्ययनपूर्वकं ब्रह्मसंध्यायनः प्रकृतस्य ग्रंथस्य निर्विघ्नता ब्रह्मसाहाय्यात्

एते ब्रह्मर्षयो नित्यमाश्रिता दक्षिणां दिशम्॥ उषंगुः कवषो धौम्यः परिव्याधश्च वीर्यवान्॥२१॥ एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः॥ अत्रेः पुत्रश्च भगवांस्तथा सारस्वतः प्रभुः॥२२॥ एते चैव महात्मानः पश्चिमामाश्रिताः दिशं॥ आत्रेयश्च वसिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः॥२३॥ गौतमोथ भरद्वाजो विश्वामित्रोथ कौशिकः॥ तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः॥२३॥ जमदग्निश्च सप्तैते उदीचीमाश्रिता दिशं॥ एते प्रतिदिशं सर्वे कीर्तितास्तिग्मतेजसः॥२४॥ साक्षिभूता महात्मानो भुवनानां प्रभावनाः॥ एवमेते महात्मानः स्थिताः प्रत्येकशो दिशः॥२५॥ एतेषां कीर्तनं कृत्वा सर्वपापात्प्रमुच्यते॥ यस्यां यस्यां दिशि ह्येते तां दिशं शरणं गताः॥२६॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च गृहान्व्रजेत्॥२७॥ शांतौ मोक्षधर्मे दिशां स्वस्तिकं नाम॥१६४॥ युधिष्ठिर उवाच॥ पितामह महाप्राज्ञ युधि सत्यपराक्रम॥ श्रोतुमिच्छामि कार्त्स्न्येन कृष्णमव्ययमीश्वरं॥१॥ यच्चास्य तेजः सुमहद्यच्च कर्म पुरातनं॥ तन्मे सर्वं यथातत्त्वं प्रब्रूहि भरतर्षभ॥२॥ तिर्यग्योनिगतं रूपं कथं धारितवान्प्रभुः॥ केन कार्यविशेषेण तन्ममाख्याहि महाबल॥३॥

कामादीन् योगप्रतिपक्षान् समयतीति॥ अनेन भूमिविक्रीडनाख्ये स्मिन्नध्याये वराहाख्यायिका मुख्येन प्रतिपाद्यते पितामह महाप्राज्ञेत्यादिना॥१॥२॥३॥

209

सृजतां सर्वकामानां कामनस्य कृतात्मनः ॥ २६ ॥

नामस्यैव दक्षस्य महतो ह्यवशिनां वरम् ॥ मार्तण्डस्याभवज्जातो वैवस्वतो महात्मनः ॥ १७ ॥ ते च पूर्वे सुराः श्रेष्ठास्ति विविधाः पितरः स्मृताः ॥ त्वष्टुश्चैवात्मजः श्रीमान् विश्वरूपो महायशाः ॥ १८ ॥ अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ॥ हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥ १९ ॥ सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ॥ पूर्वमेव महाभागा वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ २० ॥ एत एवंविधा देवा मनोरेव प्रजापतेः ॥ ते च पूर्वे सुराः श्रेष्ठा द्विविधाः पितरः स्मृताः ॥ २१ ॥ शीलयौवनतस्त्वन्यस्तथान्ये सिद्धसाध्ययोः ॥ ऋभवो मरुतश्चैव देवानां चोदिता गणाः ॥ २२ ॥ एवमेते समाम्नाता विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ॥ आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विशश्च मरुतस्तथा ॥ २३ ॥ अश्विनौ तु स्मृतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समास्थितौ ॥ स्मृतास्त्वङ्गिरसो देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः ॥ २४ ॥ इत्येतत्सर्वदेवानां चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्तितम् ॥ एतान्वै प्रातरुत्थाय देवान्यस्तु प्रकीर्तयेत् ॥ २५ ॥ स्वजादन्यकृताच्चैव सर्वपापात्प्रमुच्यते ॥ यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू ॥ २६ ॥ औशिजश्चैव कक्षीवान्बलश्चाङ्गिरसः स्मृतः ॥ ऋषिर्मेधातिथेः पुत्रः कण्वो बर्हिषदस्तथा ॥ २७ ॥ त्रैलोक्यभावनास्तात प्राच्यां सप्तर्षयस्तथा ॥ उन्मुचो विमुचश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ॥ २८ ॥ प्रमुचश्चेध्मवाहश्च भगवांश्च दृढव्रतः मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् ॥ २९ ॥

रामाय नमः ॥

समानः कृत्स्नं ततं तत्तेजो प्रततिं भक्त्यानयहर्षं वेदनं ततः तिसनाततेने ॥ सनादनं इमपेहृते नेदकारस्यानेन कोने

ततो विष्णुर्महातेजा वाराहं रूपमास्थितः ॥ प्रतनूं भूमिं समविपद्यज्ज गामहिंति जान्यति ॥१६॥ इत्थं वस
हितामेवं दैत्यासन्नममानयं ॥ अमराननरमासर्वेमंनस्युकालमोहिता ॥१७॥ ततस्ते समभिद्रुत्य वा
राहं नगरूः समं ॥ सेतुश्चाश्रुवाराहं तथाकर्षं तसमं ततः ॥१८॥ दानवेंद्रा महाकाया महावीर्य
बलाश्छिता ॥ नशेकुर्वेशं किंचित्तस्यकर्तुं तदा विभो ॥१९॥ ततो गतो विस्मयं ते दानवेंद्राभ
यतस्था ॥ संशयं गतमात्मानं मेनिरे ते सहस्रशः ॥२०॥ ततो देवाधिदेवस्य योगात्मा योग
सारथिं ॥ योगमास्थाय भगवांस्तदा भरतसत्तम ॥२१॥ विननाद महानादं लोभयन्दैत्यदा
नवान् ॥ संनादितायेन लोकाः सर्वाश्चैव दिशो दश ॥२२॥ तेन संनादशब्देन लोकानां दो
भयागमत ॥ संरब्धश्च भृशं लोके देवाः शक्रपुरोगमाः ॥२३॥ निर्विचेष्टं जगच्चापि वभूवाति
भृशं तदा ॥ स्थावरं जंगमं चैव तेन नादेन मोहितं ॥२४॥ ततस्ते दानवाः सर्वे तेन नादेन भीषिता ये
र्भगात्मसवश्चैव विष्णुतेजः समोहिताः ॥२५॥ रसातलगतांश्चापि वराहस्त्रिदशद्विषः खु
रैर्विदारयामास मांसमेदोस्थिसंचयान् ॥२६॥ नादेन तेन महता सनातन इति स्मृतः ॥ पद्म
नाभो महायोगी भूताचार्यः स भूतराट् ॥२७॥ ततो देवगणाः सर्वे पितामहमुपाद्रवन् ॥ त
त्रगत्वा महात्मानमूचुश्चैव जगत्पतिम् ॥२८॥

स्कोकाः स्पष्टार्थाः ॥२८॥ २८ ॥ २८ ॥ २८ ॥ ॥२८

270

पृथिवी वृद्धि वासनावी मानां ह्रेग्रभतां दानवैः कामक्रोधादिभिः रश्मिसंस्तीर्णां ध्यायामां ॥ २३ ॥ वराहरूपिणं दे

श्रीमार्कण्डेय उवाच ॥ पुरा हे महाभाग यातो मार्कण्डेयाश्रमे स्थिता ॥ तत्रापश्यन्ति गणान् समासीनान्म
हत्तपाः ४ ततः स्तेमथ पद्मं गणश्चो चक्ररूपोमपि ॥ अतिमहच्चनाश्चोमतिनेदम्यीनदं ५ ॥
कथं पानकं पितानतवकरपपनमहर्षिणा ॥ मनः मज्ञादिनो दिव्या नामिह कमनः स्मृणु ॥ ६ ॥
पुराहानवमुख्याद्धि क्रोधलोभसमन्विताः ॥ बलेन मोहानेपानरकायामहाबलाः ॥ ७ ॥ तथै
व नामैवहवो दानवाश्च दुर्मदाः ॥ न सहेतेस्म देवानां समूहं तामनन्ततमः ॥ ८ ॥ दानवैरसंख्या
नात्तु देवादवीयपरत्रा ॥ न पामिल्लेमिरे राजन् विशमानाललललन ॥ ९ ॥ पृथिवी मातेत्रूपा
तेसमपश्यत दिवौकसः ॥ दानवैररभिसंस्तीर्णां घोररूपैर्महाबलैः ॥ १० ॥ भाराक्रान्ता समुद्रस्था
वडः स्थितां समग्निमज्जितां ॥ अथादिथ्याः सेन्द्राब्रह्माणमिदमब्रुवन् ॥ ११ ॥ तूपरातामहे ब्रह्म
न्दानवैरभिमर्दनं ॥ सर्वभूतानि वा चेदं तेन रक्षोविधिविधिमेया ॥ १२ ॥ ते वरेण्यमितिपद्माद्
लेनकमहेनव ॥ नावद्युधनिसमन्ताविसमभ्यमलट्ठिने ॥ १३ ॥ वराहरूपिणं देवमध्यमममेरे
रपि ॥ एवमेते न गत्वादियत्रेते दानवाधमाः ॥ अतमश्रिगतमाघोरानि वसन्ति महद्वपाः ॥ पान
पिष्यन्ति ते त्त्रु त्वा जहद्गुरुरसत्तमः ॥ १४ ॥

एवं तर्योगः तत्रत्ररूपितं त्त्राविर्भवितं पीलमस्यते ग्रहः ॥ तावत्समक्तव्नवाचितं ग्रहाः स्वः स्वमा वि
मादित्यहेतौ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥ हमाद ५ ॥

कश्चिदिति श्लोकाभ्यां क्रमेण गुरुशिष्ययोर्गुणा दर्शिताः ॥५॥ क्वचाहं च कुतः उपादानात् कुतो वा निमि
त्तादुत्वं चैवात्मनस्तद्ब्रूहि यत्परं श्रेयः उपादाननिमित्तं च ननु मायात्परिवृत्तत्वात् पुण्यवर्ज्जितमालिके ॥४॥ सम्
नेषु पंचसु उपादानकारणेषु समभूतेषु नत्वविपरीता विषमा कथं तत्र योद्ध्या निवर्त्तन्ते तेषु यद्वाक्यं वर्णधर्म
मवश्यापरं ब्रह्मणोत्पद्यत इति सत्येन यज्ञेन राजा राजसूयेन यजेत वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेतेति स्वाध्याये

कश्चिद्ब्राह्मणमासीनमाचार्यमृषिसत्तमं ॥ तेजोराशिं महात्मानं सत्यसंधं जितेन्द्रियं ॥२॥ शिष्यः
परममेधावी श्रेयोर्थी सुसमाहितः ॥ चरणावुपसंगृह्य स्थितः प्रांजलिरब्रवीत् ॥३॥ उपासन
प्रसन्नोसि यदि वै भगवन्मम ॥ संशयो मे महान्कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥४॥ कुतश्चाहं कु
तश्च त्वं तत्सम्यग्ब्रूहि यत्परं ॥ कथं च सर्वभूतेषु समेषु द्विजसत्तम ॥५॥ सम्यग्वृत्ता निवर्त्तन्ते विप
रीताः क्षयोदयाः ॥ वेदेषु चापि यद्वाक्यं लौकिकं व्यापकं च यत् ॥६॥ गुरुरुवाच ॥ शृणु शिष्य
महाप्राज्ञ ब्रह्मगुह्यमिदं परं ॥ अध्यात्मं सर्वविद्यानामागमानां च यद्वसु ॥७॥ वासुदेवः सर्वमि
दं विश्वस्य ब्रह्मणो मुखं ॥ सत्यं ज्ञानमथो यज्ञस्तितिक्षा दम आर्जवम् ॥८॥ शमः

यजेतेत्यादि लौकिकं स्वर्गकामो यजेतेत्यादि व्यापकं सर्ववर्णाश्रमसाधारणं न हिंस्यात्सर्वा
भूतानीत्यादि तदपि च यद्वेदे नु सामान्यविकार्यं वैषम्येक्षिजिज्ञासत्वं च श्रयंति सर्वः ॥५॥ ब्रह्मगुह्यं वेदगोप्यं वसु
धनं तदन्तरत्नं तीयमृपकारकं ॥८॥ ब्रह्मणो मुखं वेदादिः भगवान् उपायो ज्ञेययोरभेदान्मुमुक्षुवादिनां

२६ ॥ व्यास उवाच ॥ एवमध्यायत्रयेणाईश्वरप्रणिधानमुक्तं येन शीघ्रतरं योगः सिद्ध्यति योगं न वाक्य

नादेयं कीदृशो देवस्तेन विघ्नवर्जितो ॥ कोसौ कं हि कथं वा नादौ येन विहीनं जगत् ॥ २९ ॥ दे

वा ब्रह्मादयो वा सर्वमोहितास्तस्य तेजसा ॥ एतस्मिन्नन्तरे विस्मयान्वितः पप्रच्छ स्थितः ॥ ३० ॥ इति

पृष्टो महातेजा स्मयमानो महामुनिः ॥ ३१ ॥ पितामह उवाच ॥ निहन्ता भवपाशानां महाविघ्नो महा

बलः ॥ गणेशो देवो महायोगी भक्तानां भक्तभावनः ॥ ३२ ॥ सर्वेषां तेषां योगिनां योगि निरातात्मानपा

लनः ॥ स्थिरो भवति सोयं सर्वविघ्नविनाशकः ॥ कृत्वा कर्माणि तेषां [illegible] सिनिग्रभः

स माया [illegible] महात्मा महायुति ॥ ३३ ॥ [illegible] महायोगी महात्मा भक्तभावनः ॥ न

[illegible] ॥ ३४ ॥ [illegible] प्रकाशकः लो

कानधारयता [illegible] ॥ ३ ॥ [illegible] उवाच ॥ योगमेव परमं

[illegible] ॥ [illegible] ॥ १ ॥ श्री [illegible] उवाच ॥ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥ २ ॥

आस्थितः [illegible] तथेदानीं प्रधान भक्तं योगमेव [illegible] इति योगमेव इति ॥ परमं [illegible]

जयोगात् परमं निर्बीजयोगं [illegible] योगमोदं

नच्छेद्येति । वेदकृत्यं ब्रह्मणो महतो भक्तस्यातिस्त्रसितमेनं यद्देवैरप्यादिष्टानि सिद्धवाचा विश्वमिन्धेति वेदनि त्यवचनेनतु वर्णपदायानुपूर्वी विभ्रंशमात्रं परंपरी यतेस्मिन्महदादिकार्ये सप्रलये ऽप्यक्षरतो नीतिनोत्त योस्तीत्याभ्यनेनशास्त्रवलमविमृष्टमेस्मर्थं ॥ तथाच श्रुतिर्नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यदिति सदसद्भ्यां पादिवृ नानात्वं प्रधानम् अपरमाणुनामात्रमानि कृत्वानामिवचोन तस्य परस्यास्मादपि माया शबलात्परमात्मनः सृष्टेः प्रागभाववदनीनस्यापि निरन्वनदर्शयति मायायाःस्वच्छत्वादुद्भवतो गुणसंगतत्वान्न तयोरेकीभाव लक्षणो नाशि कं शास्त्रस्य संभवतीति ॥ नामरूपविहीनं यदासीत्प्रसंगतो युगकृत्स्नइतिश्रुतिस्मा

नैव वेदप्रमाणानि लोकधर्मांश्च शाश्वतान् ॥ प्रलये प्रकृतिं प्राप्य युगादौ सृजते पुनः

२६ ॥ यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ॥ दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ २७

अथ यद्यदा भाति कालयोगाद्युगादिषु ॥ तत्तदुत्पद्यते ज्ञानं लोकयात्राविधानजं ॥ २८ ॥

तस्मात्सृष्टेः प्राग्ज्ञापाशावस्थं ब्रह्मासीदित्युक्तिमीमांसायां स्थितैवमुक्तानन्तु वस्तु समानयोगे ब्रह्माविधेय विधायामेवास्तित्वमकल्पइति प्रयोक्तो युक्तमुक्ते प्रवृत्ति सृजनेनेति रजस्तवन्तेऽतीतिसमकालापा दवतनस्य दृष्टिरूपगमादिति वृ ॥ २६ ॥ ऋतौ तिम्रमद्वयथा वसन्ते आम्रफलाः ग्रीष्मे मल्लिकाः वर्षासु दिके वानि यथैनद्युष्मिता भवन्त्येवं ब्रह्मदरविस्मादिष्ठ प्रतीकल्प सृष्टिप्रलयपरिस्थितिकर्ते तत्तदाख्याविर्भव ति ॥ २७ ॥ एतदेवाह चेत् अथेति तत्तज्ज्ञानं नश्मिन्नविषये लोकयात्राव्यवहारः तस्य विधानं प्रमाणेन प्रमेयं स्थापनं तज्जं तेन सोपाधिकमेव ज्ञानं उत्पद्यते न निरुपाधिकमित्युक्तं भवति ॥ २८ ॥ रामः ॥

212

उपेयस्वरूपमाह। पुरुषमिति ॥१९॥ एतेन देवायं कृष्ण इत्याह तदिति वा सं पंच लिंग कृतावतारे इतिहासं
तनस्वरूपप्रकाशनपरं श्रेष्ठं ॥२१॥ वासी ये कृष्णस्याख्यानेषु पस्य कालचक्रेन तत्त्वाचीने सर्वत्वारख्यानेषु प्राचीनवेद
नीमतेरणान्तयः भावाभावौ स्थिरलक्ष्मी स्वलक्षणो स्वरूपज्ञापको यस्य आधारेणापवादाभ्यो निष्प्र

पुरुषसनातने विश्वे येते वेदविदो विदुः। सर्वमंगलपवित्रतीर्थमयं कृष्णप्राप्स्यते ॥२०॥ तदि
दं ब्रह्मवासी यमितिहासं स्पृणुष्वमे ॥ ब्रह्मस्वरूपो ब्रह्मण्यो ब्रह्मज्ञस्य च इति येत्वया ॥२१॥ वै
ष्णवे येन सर्वास्ताः आख्याः महेश महात्मना। माहात्म्यं देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ॥२२॥
अहं त्वमसि चत्वानेवासंपे स्पृणुतस्य ते। कालचक्रमनाद्यन्ते भावाभाव स्वलक्षणम् ॥२३॥
त्रैलोक्यं सर्वभूतेषु चक्रवत्परिवर्तते। यत्र तद्वरमक्षरं ब्रह्म प्राप्स्यतनम् ॥२४ वदन्ति पु
रुषव्याघ्र केशवं पुरुषर्षभ ॥२४॥ पितृन्देवानृषीन्श्चैव तथा वै यक्षराक्षसान्। नागासु
रमनुष्यांश्च सृजते परमोऽव्ययः ॥२५॥

एवं निरूपणानंतरमितिहासं येते
ब्रह्मात्मकं सर्वं नन्तमस्य गमादिकं यागपाद्य
वरिष्यर्थः ॥२१॥ सर्वं भूतेषु पश्यन्ति चक्रवत्तच्चक्रान्तराविषयी लिकावनपरत्वप्रधानेन परिवर्तते को
ऽपि विचिद्विशिष्टः प्रातिसर्वं व्याप्नोतीति ॥ केशव सर्वपुरुषर्षभ पुरुषव्याघ्रनमयादयः पंचनेषा स्व
धर्मश्रेष्ठं इतमेव वृक्षमित्यर्थः ॥ पितृनिति। अव्ययः अपरिणामी ॥२५॥ ॥ रामः ॥

ब्रह्मज्ञानस्य स्वाप्तमिति वक्तुं एवं निवर्तकत्वमुक्त्वा धर्माधर्मयोः परमकारणत्वमाह यदेत्यादिना पृथिव्याधिष्ठितान्पृथिव्येव
अधिष्ठानमस्तावितान् लोकान् स यदा सृजते यदा वशी प्रजायते तेन सोऽस्याभिमतः प्रकृतेः स्वातंत्र्यभिरतं
तेन प्रवर्तनेन चेतनानधिष्ठितेषु प्रवर्तते दोषमहतन्दर्शनाभावयुक्तं सयत्नं प्रसवोऽस्ति अजायते भगवान्महदा
दीन्हेतुधर्माधर्मौ नाम्नोपयुक्तं अतएव सर्गादावपि ताऽरतत्समस्तं अतएवेशान्हेतुयुक्तमिति सं
रव्यमतमपाकृते ॥ धर्माधर्मवत्स्वतन्त्रं निरस्यते घटादिजलवत्स्वतः प्रवर्तमानो यः प्रकृतेः परिणामः पो

पृथिव्याधिष्ठितान्भगवान्प्रकृतिं सृजते यदा ॥ हेतुयुक्तमतः पूर्वं जगत्सर्वं प्रवर्तते
२५ दीपाद्दन्ये यथा दीपाः प्रवर्तन्ते सहस्रशः ॥ प्रकृतिः सृजते तद्वदानन्त्यान्नापचीय
ते ॥ २६ ॥ अव्यक्तकर्मजा बुद्धिरहंकारं प्रसूयते ॥ आकाशं चाप्यहंकाराद्वायुराकाश
संभवः ॥ २७ ॥ वायोस्तेजस्ततश्चापो ह्यद्भ्यो हि वसुधोद्गता ॥ मूलप्रकृतयोऽष्टौ ता जगदेता
स्ववस्थितम् ॥ २८ ॥

प्रकृतेः परिणामं प्रति विभागं निरूपयितुं एवं परिणामेन तत्रान्यत्वं परिणामनतरस्य बोधयेप्रति बन्धनाशित्वं किरणः
यत इति ॥ २५ ॥ दीपादिति हेतुयुक्तमिति प्राप्तिवर्तनेन तैलवर्त्यादि हेतुत्वात् यथादीपाद्दन्ये दीपाः प्रभव
न्ति एवं महदादयः प्रकृतेः ॥ महदादिकार्यसत्ते दीपवदानन्त्याच्च नापचीयते ॥ ईशाद्दत्तात्प्रकृति
प्रवर्तते इति सांख्यपक्षं निरस्यति ॥ २६ ॥ सृष्टिक्रममहत्वानादिनि कर्मजेति ईशादपि कर्मसापेक्षं प्रवर्तते
स्वकर्मपेक्षत्वं सदसत्फलदत्वात् बुद्धिर्महत्तत्वं तत्र सर्गादौ कर्मैव प्रकृतिप्रवर्तयतीत्यर्थः आका

223

शृण्वतेशृणोदेशक्तेतर्हितानान्दर्वेशृणोयेभवन्तानान्अनन्तानाः उपदिष्टस्स्वयंभुवाब्रह्मणा॥१९ वेदवि
तंभगवानब्रह्मावेदांगानिन्हन्स्यति वेदानिहं वधः॥२१ न्यायतंत्राणितार्किकानैयायिकोक्तानि ल
घानेजल्पादीनि हेतुयुक्तिः आगमो वेदः समाचारः सम्पत्तितैः समागोक्तं न्यायतंत्रेषु निमित्ये ह्युपजं

शृण्वतेतर्हिनान्येदान्येतिहासान्महत्वयः॥ तेभिरेतपसापूर्वमनन्तानास्वयंभुवा॥१९
वेदविद्द्भगवान्वेदांगानिन्हन्स्यति॥ भगवानीतिपासंततजगद्जगतोहिते॥२०
गांधर्वंनारदोवेदंभरद्वाजोधनुर्हरे॥ देवर्षिचरितेगार्ग्यःकृशाश्वेपशुविकित्सिते॥२१॥
न्यायतंत्राणिनेकानितैस्तैरुक्तानिवादिभिः॥ हेत्वागममहाचारैर्यद्युक्तंतदुपास्यते॥२२॥ अ
नाद्यंतंपरंब्रह्मनदेवानर्षयोविदुः॥ एकस्तद्वेदभगवान्धातानारायणःप्रभुः॥
२३॥ नारायणादृषिगणास्तथामुख्याःसुरासुराः॥ राजर्षयःपुराणाश्चपरमंदुःखभे
षजम्॥२४॥

ततउपास्यत्वासमरव्यात्तदुपास्यमेवनवेदांतविशेषमित्यर्थः तथाचापास्यस्यब्रह्मसत्त्वविदिहैवे
देयदिदमुपासतइति॥२२ अनाद्यंतनास्तिआद्यंकारणंयस्यततयद्वाआदौविदितंआद्यंततस्मात
अनाद्यंतसर्गादौअविदितमित्यर्थः कथंतर्हिदेवानविदुरित्यतआह॥२३॥ २५॥ ॥

षोऽप्यदृश्यो हि यतो मनः पंचभूतानि तानि तत्कर्तारं विज्ञातारमात्मानं उपासीनं अर्थात्परमात्मानं न॰
प्राप्नुवंति तत्त्वेन प्रमेहतत्पुरुषशेषत्वात् ॥२२॥ रसात्मकः सोमो जलं तस्य गुणः कार्यं जिह्वा गंधोगंध
ग्राहकं घ्राणं ग्राह्यग्राहकयोरभेदात् ॥२३॥ स्पर्शो स्पर्शनेंद्रियं जिह्वादीनां जलादिकार्यत्वं तद्वत्स्पर्शादे
ग्राहकत्वात् ॥ ग्राह्यग्राहकयोः समानजातीयत्वनियमोऽनेन सूचितः ॥२४॥ सत्त्वगुणं सत्त्वकार्यं प्र

विषयानुगतोऽपीशो नासौ देहवतां विभागतः ॥ देहेषु देहकर्तारमनुपासीनमुपासते ॥२२॥
नेहःसोमगुणो जिह्वा गंधस्तु पृथिवीगुणः ॥ श्रोत्रं नभोगुणं चैव चक्षुरग्नेर्गुणस्तथा ॥२३॥
स्पर्शं वायुगुणं विद्यात् सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ मनः सत्त्वगुणं प्राहुः सत्त्वमव्यक्तजं तथा ॥२४॥ स
र्वभूतात्मभूतस्थं तस्मात्पश्यति बुद्धिमान् ॥ एते भावा जगत्सर्वं वहन्ति सचराचरम् ॥२५॥ श्रि
तान्विरजसं देवं यमाहुः परमं पदम् ॥ नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः समन्वितम् ॥२६॥ व्याप्य शेते महाना
त्मा तस्मात्पुरुष उच्यते ॥२७॥

व्यक्तजं प्रधानकार्यं सर्वेषां भूतानामात्मभूत ईश्वरः तस्योपाधित्वेन तत्र स्थितं सर्वांतरंगं सत्त्वं जानीया
त् सत्त्वविशिष्टस्यैतत्पश्यति चिद्विवेकी परिशेषाच्चितः सत्त्वस्यैव ज्ञेयत्वमसौ नि सत्त्वेनैव बुद्ध्या तत्त्व
तं ॥२५॥ एते सत्त्वादय ईशादयो वा विरजसं मलशून्यं तेऽप्यमी स्वहस्यं ॥२६॥ नव ज्ञानेंद्रियाणि पंच बुद्धिमनः॰
सी देहप्राणौ वद्वाराणि विषमप्रकाराणि विषमप्रकाराणि यस्मिन्तत्तन्नवद्वारं भोगैः प्राप्यादिभिः ॥२७॥

२२६

224

अतः पुरुषः प्रतिष्ठितमस्मात्पञ्चकाल ॥ विषयाः इति ... स्थूलाकाशः ... [illegible]
शब्दलिङ्गान्येव तया विषयते ॥ २८ ॥ वाक्कर्मेन्द्रियं ... शब्देन सर्वे ... [illegible]
... वचनादानगतिविसर्गानन्दाख्यानि तेषां ॥ २ ॥ शब्द इति ॥ शब्दादयः ... [illegible]
... यदा ... [illegible] ... दोषनिमित्तं ... [illegible]
... [illegible] ... दोषनिमित्तं ... [illegible]
... [illegible] ...

ज्ञानेन्द्रियाणि पंच पंच कर्मेन्द्रियाणि च ॥ विषयाः पंच चैकं च विकारे षोडशं मनः ॥ २९
श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा घ्राणं ज्ञानेन्द्रियाणि ॥ पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाक् कर्मेन्द्रियाणि ॥ ३०
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ॥ विज्ञेयं व्यापकं चित्तं तेषु सर्वगतं मनः ॥
३१ ॥ रसज्ञाने तु जिह्वेयं व्याहृते वाक् तथोच्यते ॥ इन्द्रियैर्विविधैर्युक्तं सर्वं व्यक्तं मनस्तथा ॥ ३२

एवं तत्त्व ... ॥ ३२ ॥ ... [illegible] ॥ रसेति ... [illegible] ॥ मनसा ... [illegible]
... [illegible] ... [illegible]
... [illegible] ... [illegible]
... प्रजापतिः प्रजा असृजत ... मनसैव परमे
प्रतिष्ठितं यदिदं किंचेति ॥ ३२ ॥

स॰भा॰
मो॰
२१२

देहांतरसंभवे योपि न यमालोकेऽयवत्तिं नः समवदित्याह स्वप्नेति तथैव मरणांते देहमुत्सृज्य देहांतरं स्था-
मीतीमउपलभ्यते । यावस्वप्नस्यायोगेनवाप्तायते ॥४४ केनहेतुना देहांतरं यातीति तत्राह कर्मणेति र-
थमाचीने शरीरे वाध्यते न मनि वर्तते । आंतिमहीनस्य वविज्ञहस्य योगात् ॥४५ एतदेव विदपि न शक्ति-
जानीते मन्यिति ॥४६ वासेयाध्यात्मे षोडशः शक्तिज्ञाने निरूपयति चतुर्भिरिति । नव्यक्तः प्रभवो देहांतर

स्वप्नयोगे यथैवात्मा पंचेंद्रियसमागतः । देहमुत्सृज्य वै याति तथैवात्मोपलभ्यते ॥४४ कर्मणा चो
द्यते पूर्वं कर्मणो चोपलभ्यते । कर्मणो नोदिते यत्र स्वकृतेन वलीयसा ॥४५ स तदेहाद्यथा देहं स
त्यक्त्वान्यं प्रतिपद्यते । तथान्यं समवस्याभिभूतथान्यसुकर्मजं ॥४६ ॥ इति श्री...धर्मे ...वासिष्ठाख्या
ने ३७ ॥ श्रीमहादेव ॥ वनविंधानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । अव्यक्तप्रभवान्याहुरव्यक्त
निधनानि च ॥१ अव्यक्तलक्षणं विद्यादव्यक्तात्मात्मकं मनः । यथाप्यव्यक्तकालाकायामेनमं
नोमहान्धमः ॥ निष्पन्नो हृदयेने व्यक्तमव्यक्तात्म भवत्यथा ॥२॥ ॥ ॥

शान्ति येषां नव्यक्तं निधने पूर्वदेहवियोगो येषां स्वसमवसमर्थ परदेहत्यागयोगो नगदांतरसंभवे सावस्य
शा विमर्शः ॥१ अव्यक्ते हेतुमाहार्ह न अव्यक्तेति यतो नव्यक्तलक्षणं तापकमस्य ताहृदयं यतो अव्यक्तलक्ष
णं अव्यहेतु अव्यक्तात्मात्मकं अव्यक्तो यस्यात्मा तदात्मकं हितीये द्धवत्तत्रैव कल्पिते अतः तत्कल्पिते न प्र
भवनिधने अपि अव्यक्ते एवेत्यर्थः ॥२ नन्वेवं मध्येपि देहादिरव्यक्त एव स्यादाये तयोरव्यक्तत्वादित्यतः
आह यथेति यामर्थं चाव्यक्तो व्यक्तो व्यक्तायामध्ये व्यक्तो भवति एवमव्यक्तात्मतः संभवो व्यक्तिः

225

२१२

अजरामरमूर्तिरिदं धर्मी स्पर्शगुणः अतएव मूर्तं व्यक्तं अमूर्तं तदुभयात्मना उपदिश्यते वेदे हुताश इवोपमेयत्वे
चैवामूर्तं चेत्याहिना यः स व्यक्ताव्यक्तोपदेशः कार्यकारणात्मना तदानन्तदेशिकानम्भूतोसीति नेत्यागमस्थि
यः एवंविधो विव्यापकः कारणात्मा सगुणो यः सर्वजन्तुष्वादिष्वन्तेः सार्वज्ञादिगुणयुक्तः सूक्ष्मः इन्द्रि
यैः सर्वभूतगुणानां शब्दादीनामाश्रयस्तन्नादर्शेल्पयामाश्रियोधिष्ठाने ॥ ३८ ॥ यथेति उपाधिवशात्महत्त्वमल्पत्वे वा

अजरः सोऽमरश्चैव व्यक्ताव्यक्तोपदेशवान् ॥ व्यापकः सगुणः सूक्ष्मः सर्वभूतगुणाश्रयः ॥ ३८ ॥
यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान् ॥ ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥ ३९ ॥
सोऽयं वेदयते वेद्यं स शृणोति स पश्यति ॥ कारणं तस्य देहोऽयं स कर्ता सर्वकर्मणाम् ॥ ४० ॥ अग्निर्दा
रुगतो यद्वच्छिन्ने दारौ न दृश्यते ॥ तथैवात्मा शरीरस्थो भिन्ने देहे न दृश्यते ॥ ४१ ॥ अग्निर्यथा ह्यु
पायेन मथित्वा दारु दृश्यते ॥ तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवात्र दृश्यते ॥ ४२ ॥ नदीष्वापो
यथा युक्ता यथा सूर्ये मरीचयः ॥ संतन्वाना यतन्त्याशु तथा देहाः शरीरिणाम् ॥ ४३ ॥ एवं

मात्मापि दीपवत्सर्वजन्तुषु सम एवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ येन श्रोत्रेन्द्रियाणि हि येन चक्षुः प्रपश्यतीत्यादिश्रुतिभ्यः
अयं देहस्तस्य शब्दादिवेदनस्य कारणं निमित्तं न तु वेत्ता किं तु स एव कर्ता ॥ ४० ॥ एवं विदस्यापि देहे
तो नुपलम्भ इत्याशंक्याह पापाभावः दिश्याह अग्निरिति दारुभेदकृते पि न दृश्यते योगोपायाभावे सत्येवानु दृश्यते
॥ ४१ ॥ आत्मनि देवमनुत्वाग्निवत्प्रमाहुः दारुदाहणे योगेनैव नामेनोपायेन ॥ ४२ ॥ योगाभावे देहसंबंधो न विच्छिद्यतः

कथं तर्हि तत्संबंधस्य जीवो भवतीति आह एवमिति एतत् जीवेश्वादितादात्म्यं अज्ञानकर्ममायाकार्यं इति
निर्दिष्टं वै देहे इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इत्यादौ एवं अनादि नित्यं अज्ञाने सति तिलतैयं सर्वगतं विद्धि वि-
हृत्साधारणं व्यवहारकाले यथोत्पन्नः आदिभि आविशेषादिति मनोहेतुं मनोजन्यं अलक्षणं अनिर्व-
चनीयं कारणं एवं वासनामेव लक्षणं विशेषतो ज्ञापकं यस्य मायाभवो यद्वासनावशादेव तत्तद्रूप आवि-

एवं नित्यं सर्वगतं मनोहेतुमलक्षणम् ॥ अज्ञानकर्मनिर्दिष्टमेतत्कारणलक्षणं ॥ ६ ॥
तत्कारणं हि संयुक्तं कार्यं संग्रहकारकं ॥ येनैतद्वर्तते चक्रमनादिनिधनं महत् ॥ ७ ॥

देहतादात्म्यं आत्मनः प्रतीयते यथा स्वप्ने अराजोपि राजास्मीति प्रतीतिल हृद्वालस्यापि बालोस्मी-
ति देहांतरस्यासौ प्रतीति जीवस्य तत्स्वरूपार्थः ॥ ६ ॥ तत्स्य अविकि मित्यत आह तदिति तत् जीवस्वरूपं कारणं वास-
नाभियुक्तं कार्यं स्वकर्मणः संग्रहकारयति तथा जीवः भोगवासनावशात् कर्मणि प्रवर्तत इत्यर्थः येनेत-
द्वर्तते यत्तत्तादात्म्यं वर्तते नु वर्तते वासनावशात् कर्म कर्मवशाद्वासना इति चक्रं चक्रवदनवरतप्रवाहं ॥ ७ ॥

अभीनियथाभ्यस्कोनेलोहचुंबकपाषाणांसमयचेतनमप्यपोहस्यभिमुखेगच्छति एवंदेहेस्मिन्गतम
नस्वभावः एवंसंस्कारोहेतुर्येषांतत्कर्मणांनज्ञानधर्माधर्मादयोभावाः अथोस्मिन्देवनियन्तान्त्र
पि ईदृशोऽविद्यादिकंनदृष्टिमप्यसिद्धं वेति॥३॥इममेवन्यायंस्मन्यग्राप्यनिर्दिशतिनहदिति अन्यत्कुत्सा
विचोन्मुखाःभावाःकामकर्मवासनादेहियादयश्चाचेतनास्तकारणलक्षणकारणेवस्वलक्षणमिति
कारणानुबन्धःसकाशात्समर्थचित्वानेदन्तादयोविभाग्यभिसंगतायथाएवंसमन्तोप्यात्मानां

अपमत्त्वस्यस्कोनमयोनिस्केतनेयथा॥स्वभावदेतनाभावायहदन्यदपीहशम्॥३
नहृदयत्कृत्नाभावाःकर्तुःकारणलक्षणाः॥अचेतनाश्चेतयितुःकारणाद्यभिसंहि
ता॥४॥नभुंक्तेरोरवोभुंक्तानिबध्यन्तेयोनसंसारतस्तराः॥नान्यदासीदिहेतोजीवमासेदुर्वतसंह
नम्॥५॥

नतुगुणागुणांदेहोनरस्मात्मासंहन्तत्वंस्यार्थः॥४॥ननुगुणत्वेनसंयोगादिक्रमेणदेहवृद्ध्यादिके
दृष्टेतेनतत्रस्थस्यानदेहवदात्मसिद्धिः देहोनरस्यास्तिरितिसाधकस्तनभविरितिदोषाजीवविहीनविना
भावादेवाचक्रवपंःप्राणप्राणावायवःपञ्चपरंज्ञातिः शब्दाश्रितेस्तारासन्तावामकादयः उन्मेषमादिकंसमन्वेवासीन्म
त्तमतः स्वहनेअज्ञानतोपाधिर्जीवे एतेगतानेऽप्यारुधनाप्यासेदुरपत्याद्यपिनासादितवेनःवादयोनिःसंजीवेनास

स. भा. टी. ११५

ननु कारणाभिन्नं कार्यं इति सांख्यानां हि कुंडलेकनककारत्वात् किं न कनकेनैव संस्या विशेष विशिष्टं कुंडलमित्युच्य
ते ॥ न यथा कारणात्कार्यं भिन्नमभिन्नं चेत्याह लोभि ॥ उक्तमित्यत एवं भावादि त्याह लोभिरिति शान्तनदनुवा
दानां ॥ मप्यं चाकार्यावस्थायां स्वयणः भिन्नोपि कारणावस्थायामभिन्न इति सूत्रार्थः अस्मिन्नेपि कारणे शान
कायस्य कारणाद्भेदो हि येन कारणयोगनाश्यवर्द्धेद् मिति किं नितेषामपि तयो रहस्य वक्ति हन्नमस्ति अतो मं
लयो रिव न कार्यकारणयोः संयोगः कर्मनिमित्तोपुन्यत इत्याशंक्य विवर्तवादाश्रयेण परिहरति नाभ्ये
तीति रज्जुरगयो रिव कार्यकारणयोर्विषमसत्ताकत्वात् द्रव्योन्यस्मिन्नवेशः कनककुंडलादिवन्न यत्र तत्र सं

नाभ्येति कारणं कार्यं न कार्यं करणं तथा ॥
कार्याणां तूपकरणे कालो भवति हेतुमान् ॥ ११

र्थः नान्तीति पाठेपि नातिक्रमतीत्याप्नोतीत्यर्थः ॥ उत्तरार्धं हि गवाश्ववद्भेदेन भिन्नयोः कार्यकारणभाव ॥ इ
त्याशंक्याह कार्यमकेन करणे इति भावे निष्ठा तेनोत्तरी या अधिकरणे ल्युट् करणे अधिष्ठाने कार्याभि
मतवेहेतुमान् अहृष्टादि सहायान्तरवान् कालो भवति अयं भावः न महदादेन्यायेन मतौ विमर्श वाभिव्यक्तः
येकारकव्यापारो येत्यपि तेकि तु भोगभ्रद् कर्माद्यधिहेतु कालएव वरन्त्वामितोरणोन्यज्ञाविति कार्याणां न
पकरणे इति पाठे उपकरणे सन्नामद्दाने नूपोपकारे काल एव समभवति न कारकव्यापार इत्यर्थः ॥ तथा
च निरधिष्ठानकत्वमासंभवात् ॥ अधिष्ठानाध्यस्तयोः सम्यमिथ्यावस्तुनोः स्नेन भेदेपि कारणभावो घुज्यत इत्यर्थः

227

११६

अव्यक्तेधीवासनाहंदंनाभिवदंतरंगं यस्याव्यक्ते देहेंद्रियादिअराः नाभिनेमिसंधानकाष्ठानितनतत्व
हिरंगं यस्याविकारः ज्ञानक्रियादिः परिमंडलंनेमितद्दत् व्यापकं स्निग्धं रजनात्मकं रजः अतइवचाल
कं यस्यचक्रं जन्ममरणप्रवाहं स तज्ज्ञानं तेजः तेनाधिष्ठितं ध्रुवमविचालं वर्त्तते ॥८॥ स्निग्धत्वात् रजो

अव्यक्तनाभं व्यक्तारं विकारपरिमंडलं ॥ तेजस्ताधिष्ठितं चक्रं
स्निग्धात् वर्त्तते ध्रुवम् ॥८॥ स्निग्धत्वात्तिलवत्सर्वं चक्रेऽस्मिन्पीड्य
ते जगत् ॥ तिलपीडैरिवाक्रम्य भोगैरज्ञानसंभवैः ॥९॥ कर्मतत्कुरुते
तर्षादहंकारपरिग्रहात् ॥ कार्यकारणसंयोगे स हेतुरुपपादितः ॥१०॥

गुणः अज्ञानत्वात् तिलपीडैः स्नेहवत्कृतैर्भोगैः सुखदुःखयोगैः ॥९॥ कर्मेति तत्तं चानात्मकं चक्रं तर्षात्
लालसया अहंकारोऽभिमानस्तत्परिग्रहात् ॥ तेन स्वीकृतेन तत्कर्म कुरुते कार्यकारणसंयोगे देहा
ज्ञानयोगे अज्ञानमिति स हेतुः तत्कर्म कारणविधया पेतं पुरुषं उपपादितास्समर्थितः ॥१०॥

भ॰गी॰ टी॰ १२०

एतयोः वायुरजसोः अन्तरं स्वरूपभावः अस्मात् देहादिना तस्मात्सम्यक् निरूढं स्वरूपं न गच्छेत् न जानीयात् न त्वेतावात्मा स्वभाववद्दृश्यते विदेहं संमितं स्वरूपं विश्वरूपं स्वभाववद्दृश्यते परे श्रुतं गत्यपरे तत्र किंस्वपा देयं किं देयमिति तेन मनः संदेहं कृषिमेव मनः अनन्तमोक्षमिता तात्पर्यं निश्चयं समोक्षपुरुषकृतमादिः अच्छिन्नत न न स्वर्गकामो यजेतेति संगतिः समाप्तिः पुरुषेण तत्त्वं च समं गतः निश्चयपरमात्माकारात् नैवेह ॥ कर्तृत्वे पयानि ध्यादिनेप्सलक्षणं मर्हमिश्रकन्यादिना संमितं न रन्त्रोधिनीलातीतस्वर्गः स्वर्गानिपरिहारोपायभं

नैवेतदन्तरं विद्यात् सम्यक्तेन तयोर्कथ ॥ अभ्यासात्मनः तदागुणो न गच्छेत् स्मृतिं पुनः ॥१५॥ संदेहमे तमम मन्त्रमाच्छिन्नं गवान्यथा ॥ तथा वातो समीहितं न तल्लक्षणं संमितः ॥१६॥ बीजान्यस्यपनद ग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ॥ ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनः ॥१७॥ इति श्रीमोक्षध मेषु बालैर्याध्याये ॥२७॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकृतिलक्षणो धर्मो यथाप्यनुपलभ्यते ॥ तेषां विज्ञान निष्ठानामन्यत्तत्त्वं न रोचते ॥१८॥

तो क्रियां समीहितं तद्दात्मा नेक्रियाविशेषं कर्तारं समीहितं यथा देहादिति किं तस्मात् ज्ञानं तेव राजा राजसूये न स्वाराज्यकामो यजेतेति वाक्यात् ॥ इति संमितेन क्रियमेव स्वर्गो भिषक्त स्वरूपं लक्षणं राजसूयाधिकारिवि शेषणं क्रियाकाले अपेक्षिते एवं कर्तृत्वादि विशेषणमनुष्ठानरूपविधिसाधनकाले न राजादेरभिवक्त त्वकर्तृत्वायुक्तहानौ निभाव ॥ ध्यानतः हि ज्ञानफले मोक्षमाहुर्बीजानीति निर्देशोऽविद्यादिमि ॥१७॥ प्रकृ तिः ॥१८॥ अक्षित्रधर्मापेक्षेशोदयहेतुहानाद्यादानापवर्गदर्शनपरमतो मादिनानेषां कर्मनिष्ठानां यथा

228

एवमधिष्ठानाध्यस्तयोः सर्वं वैधर्म्यं देहेन्द्रियात्मकाः अध्यस्तानामपि प्रकृत्यादीनां मिथः संयोगे कर्मवृद्धेहेतुरि
त्याह ॥ देहेनेति देहेन युक्ताः कर्मयुक्ताः अभिवर्तन्ते संहन्यन्ते प्रकृतेर्याष्टौ विकाराः षोडश इति च तानि ग्राणि
पूर्वोक्तानि ॥२२॥ एवं देहान्तरस्यापि संयुक्त्यादनमसंगान्तस्य कार्यस्य प्रवृत्ति विवर्तन्ते मन्यमानः प्रकृतिमनुसर
ति राजसैरिति त्र्यूतः सर्वदेहान्तविभ्रष्टो जीवः भावैः मारोभर्ममतस्तैः संस्कारैः समन्वितः इमैः कदेशो
ष्यप्रकाश्यते देहेन नानाकर्मणावस्तेन सर्वं मञ्जयाविषयाच समन्वितः देवदत्तपरमात्मानमनुगतं त्वया

देहेन युक्ताः प्रकृतेर्विकारास्त्वपरस्परं ॥ अन्योन्यमभिवर्तन्ते पुरुषा
धिष्ठिताः सदा ॥२२॥ राजसैस्तामसैर्भावैस्त्र्यवतो देहेनवस्थितः ॥ देवदत्तमे
वानुयाति यान्सर्वानितरितो यथा ॥२३॥ न च तेन स्पृश्यते भावेनैतेन महात्म
ना ॥ रजसा रजसस्त्वं नैव वायुर्भवेन्नपा ॥२४॥ ॥२५॥ ॥

ति देहान्तरं अतिमात्रो नात्मना संपरिष्कृतः उपसर्जन्यानिति ते विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च तं
यज्ञकर्मणि यत्रोनेनङ्गामतिमाणमनङ्गामते सर्वं प्राणमनुक्रामन्तीतिश्रुतिभ्यः ॥२३॥ नात्म्येतीति श्लोको
ति कार्यकारणयोरध्यस्ताधिष्ठानत्वे देहदेहिनोरध्यासे न चेति तैः रजः सत्त्वतमोजैर्देहेन्द्रियभतस्त
त्वात्मा भावैः देहेन्द्रियाभ्यां च पूर्वोक्ताभ्यां न स्पृश्यते अध्यस्तधर्माणामधिष्ठानेऽन्वयाभावेन देहिनात्मना
वाद्योपि न स्पृश्यते असंगत्वात् यथा वायोरजस्त्वे धामानी रजस्त्वेन स्वमप्रकाशमानातिदेहाद्यसंगा

न॰ भा॰
मो॰
२२१

कषायान्नामयात्केदोषमाद्यश्चेति अन्नन्तलवनअन्नमस्त आक्रम्य उपस्थउक्तमेति पावः स्वल्पः ॥ ७ ॥ वनं रागाजा
गात्यिकं ब्रजेन्नेदोषमाद्क्रोधस्तिक्रोधो राजसः दुःखः सात्विकः विषादस्तामसः ॥ ८ ॥ आमिष्टचने आमिषं तिविन्ना
अविकारित्वाद्विकारिणश्चेतसो जडः यान स्वभावको यो निरास्पदा विमर्थः ॥ ९ ॥ विज्ञानात्तिपर्यन्तं देहः
आत्मा न देहे पार्थिवे रथ्यो विकारे गुणे ॥ १० ॥ देहस्य पार्थिवत्वे यदि मा हृद्यो भ्योऽस्त्यमिति शरणं देह

यत्रार्थधर्मं वरे लोभात्कामक्रोधाननुत्सवे ॥ धर्मे यथा न मा क्रम्य स्नानं वेधो विनश्यति ॥ ७ ॥ शब्दादीनि
यथा स्वस्थान न संरागाद्यं ब्रजेत् ॥ क्रोधो हर्षो विषादश्च जायते द्परस्परात् ॥ ८ ॥ पंचभूतात्मके देहे
सत्वे राजसतामसे ॥ कमष्टचने वाथ किं वा को यातिर्किं वदन् ॥ ९ ॥ स्पर्शरूपरसाद्येषु संगं गच्छेति
वा लिशाः ॥ नाव गच्छेति विज्ञानादात्मा न पार्थिवे गुणे ॥ १० ॥ स्वस्य शरणं यद्वस्य हेतु परिलि
प्यते ॥ पार्थिवो येन यादेहो मद्विकाराननश्यति ॥ ११ ॥ मथनैः लपयः सर्पि मांसानिलवनेरहुः ॥
धान्यानि फलमूलानि मद्विकाराः महाभुजा ॥ १२ ॥ यद्वल्का नारस्मान्निष्टन्नोत्संगं समनुब्रज
जेत् ॥ ग्राम्यमाहारमाद्यादस्वाद्वपि हि पाचयन् ॥ १३ ॥ न द्वन्द्वसारकान्तारमानिष्टन्न मननतः
यात्रार्थमथ्या दाहारव्याधितोभेषजे यथा ॥ १४ ॥ ॥ ॥

मद्विकारमन्नादिकं प्राप्यनन नश्यति जीवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ मद्विकारा नाहमधिनि ॥ १३ कांता
रमानिष्टन्न श्रमस्यासीः ओमस्कं मिष्टान्नादौ रागेन समनुब्रजेत् ॥ आहारं अन्नं पायने देहनिर्वाहकं
सत्यासि वहूहणापि विरक्तेन स्येयमित्याद्न तद्वदिति संसारः मट्टयात्रार्थे वेदान्त्स्वयणादि निर्वाहार्थं

२२१
219

वेदोलेणुमशिसेसादिगुणमादिगुणपाधिकारेव्यवस्थितः निशावृतः प्रयोजनं स्वर्गमोक्षात्तयोर्मध्येस्वर्गंप्रशस्य
तरेमोक्षमार्गनिहतिनृपमहत्वादिकेनिवृद्धिमततराउनिशेष॥२॥ननरागनामधर्मशिष्टाद्वेभीसोनपरोरूमि
त्यादयोयावनीवकर्मानुष्ठानपकाविधपुरुषमध्येरविरतिमार्गरेरूत्यागकाद्दसद्विरिनिपतद्भवेनमवेवि
द्वोसोमयायशलामद्यायथाअग्निहोत्रननमद्रवाचकिरेउत्यादिकृतेरेननकर्मत्यागात्मकेहननितियथाऽह
रुह्वोमननेयोगेनकर्मकारणमुच्यते॥योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यतेइतिभगवत्यैवमहाजिमार्गयोरधि

इष्टेभावेद्विहोसोवेदोलेपुव्यवस्थिताः॥प्रयोजनमहत्वात्तमार्गमिद्धंतिसेस्वतनम्॥२॥सं
ह्रियाचरितत्वात्तहतमेतद्रागहितम्॥३॥येसाधुद्विरथ्यप्पयपायातिपरोगतिम्॥४॥पारे
रवानुपादतेमोहात्सर्वान्परिग्रहान्॥क्रोधलोभादिभिर्भावैयुक्तोराजसतामसैः॥५॥
नाम्युद्रुमाचरेत्तस्माद्धीमान्देहपापनं॥कर्मणोविवरऊर्द्ध्वेनलोकानाप्नुयाक्रमान्॥५॥
लोहशृंगयथाहेमाविपक्वंनविराजते॥तथापक्वकषायाख्यंचित्तानेनमकापाने॥६॥॥

कारभेदेनव्यवस्थापितत्वात॥इयंनिहल्माक्षिकापरोगतिंमोक्षं॥३॥एतदभावेऽनिष्टमाहशरीरनिशरीरः
वान्याहरागाभिमानवान्॥४॥दहपापनंदेहसंबंधविछित्तिंअशरीरतामोक्षंतत्रोपायमाह॥कर्मणोविवि
वरस्यात्मविविदिषाख्याहारंगभात्वर्मादोनकर्मफलभक्तानाम्पपानेलोकयोगस्यापगरवेकचित्तशुद्धा
धर्मकर्माणवाचरेदित्यर्थः॥५॥चित्तशुद्धभावेदोषमाह॥लोहेतिविपक्वपाकहीनभावेनिष्टाअविपक्वक
षायेप्रसिद्धारत्वाउपदेशोयस्यअजितरागादिदोषइत्यर्थः॥६॥॥

त्रिगुणात्मकस्याहंकारस्य गुणकार्याणि विभज्यन्ते ॥ संमोहकमिति ॥ तमसं अंधकारवद्भ्रमकारणात्मको गतिदुःखेकमात्मानि वराजसे ॥२१॥ नानकार्थमतानविशेषगुणान् ॥ २२ ॥ कामादयो राजसाः विषादादयस्तामसाः ॥ ३ ॥ अस्य विभागस्य प्रयोजनमाह ॥ दोषाणामिति आत्मनि संस्थाने स्थिते ॥ एकैकं प्रत्येकं

संमोहकं तमो विद्यात्कृष्णमज्ञानसंभवं ॥ प्रीतिदुःखनिबद्धाश्च समस्तांस्त्रीनथो गुणान् ॥२१॥ सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च निबोध तान् ॥ प्रसादो हर्षजा प्रीतिरसंदेहो धृतिः स्मृतिः ॥ एतान्सत्त्वगुणान्विद्यादिमान्राजसतामसान् ॥२२॥ कामक्रोधौ प्रमादश्च लोभमोहौ भयं क्लमः ॥ विषादशोकावरतिर्मानदर्पावनार्यता ॥२३॥ दोषाणामेवमादीनां परीक्ष्य गुरुलाघवं ॥ विमृशेदात्मसंस्थानमेकैकमनुसंततं ॥२४॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ के दोषा मनसा त्यक्ताः के बुद्ध्या शिथिलीकृताः ॥ के पुनः पुनरायान्ति के मोहादफला इव ॥२५॥ केषां बलाबलं बुद्ध्या हेतुभिर्विमृशेद्बुधः ॥ एष मे संशयस्तात तन्मे ब्रूहि पितामह ॥२६॥ ॥ ॥

मूलच्छेदेन विमर्शेन ॥ कोदोषः कियान् ॥ किं हन्तीति निगमालोचयेदित्यर्थः ॥२४॥ मनसा पूर्वं संमुद्रत्य भिरिति शेषः ॥ के पुनरिति अपरिहार्या इत्यर्थः ॥ पवाप्रयत्ना अफला आयतानापि निष्फला इव

220

एवं द्वयोरपि मिश्रादौ वैराग्यमनुत्पाद्य अमहदुपसाधारणान्मोक्षधर्मानाह समेति ॥ सम्यक्पथा र्थं भावयाणो
सम्यग्ज्ञानाभ्यासाद्यभावे श्रद्दिरांतरमिति द्विविधाग्निजे वं च कौटिल्यमार्गो वैराग्यर्वः च्युत्थ्यनादिजेन म
ननकारणं लभ्यविक्रमेण मनोजपे शौर्यं बुद्ध्या श्रवणेन मननोज्वलं ध्यानेकाले पि चिन्तनविधानं रूपं तेन म
नसा निश्चयमाणेन नलपसा साधुसाधुनोः आलोचनेन भवान्समीक्ष्येमनरेणान्वयः ॥१५॥ संभवेन यथाक्रमम

सम्यग्योगाग्निवं मार्गे वैवसा विक्रमेण च ॥ त्वां मा ध. मावबुध्या च मनसा तपसैव च ॥१५॥ भावा
न्.वान्यानृतान्समीक्ष्य विषयात्मकान् ॥ श्रोत्रादि मिलनं नदीनाम्ना संयच्छेदिन्द्रियाणि च ॥१६॥
सत्त्वेन रजसा चैव तमसा चैव मोहिताः ॥ चक्रवत्परिवर्तन्ते ह्यज्ञाना जन्तवो भृशम् ॥१७॥ तस्मात्सम्य
क्परीक्षेत दोषानज्ञानसम्भवान् ॥ अज्ञानप्रभवं दुःखमहंकारं परित्यजेत् ॥१८॥ महा
भूतानीन्द्रियाणि गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ त्रैलोक्यं सेश्वरं कृत्स्नमहंकारे प्रतिष्ठितम् ॥१९॥ यथे
ह नियतः कालो दर्शयत्यार्तवान्गुणान् ॥ तद्वद्भूतेष्वहंकारं विद्यात्कर्मप्रवर्तकम् ॥२०॥

ति पाठे यथाक्रमं संसारी चेत्रकामादिकामनुमृत्त्स्वेतपामादिनामं भवेत सेवुन्येतेन्यर्थः ॥ श्रद्दीनात्मा
उदारचित्तः विपद्यते दुःखमाह सत्त्वेनेति ॥ अज्ञानात्प्रभवः उत्पत्तिर्येषां ते ॥१५॥ महेति ॥ ईश्वरादिकं सर्वं महंका
रकल्पितमित्यर्थः ॥१९॥ नन्वेतिद्दहंकारकल्पितं चेत्स्वनवत्रिस्यमभिव्येवं तेष्वान्यत्रादिन्याशमापर्वंसस्का
रानेनाधात् समानन्रूपमेवकल्प्यते इति शंकामाह यथेति भवेतिभवेतेन्द्रियादीनाम्प्रलनलणम् ॥२१॥

अथवेति आत्मादानेतु द्विवर्णी कान्तयति हिंतमेव वत्ससं यत्तं यज्ञादिकं कर्म वितरुस्य मभितिष्टुः सांख्या
पशुवीजादिहिंसाहीनाधीश्वनुपायः श्रेयाः निनिमावः अन्नाघसांख्यहानामभिप्रायान हिंसात्सर्वं
भूतानीति निषेधः पुरुषार्थः ननु क्रत्वर्थः येनाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यनेन समानविषयत्वे स्यात् ॥ य
था आहवनीये जुहोतीति होमार्थस्याहवनीयस्य जुहोतीति होमार्थेनवपदेनापवादस्तद्वन्न च पुरुषार्थस्य
तः क्रत्वर्थत्वमपि निषेधस्य वक्तुं पृथक् विरचरणा विरोधात् ॥ न च हि पुरुषार्थेनारन्तेव देहिनिनिषेधस
त्निपि दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽनुतः क्रत्वर्थनयानारन्तेवदेदिमनन्त्रवदेन निषेधेन क्रतु मध्ये करणाद्विशे
षात् पुरुषार्थनिषेधोल्लंघनेपि क्रतुवैकल्याभावादिति ॥ तस्माद्भिन्नविषयत्वाद्धिंसाविधिनिषेधशास्त्र

अथवा मे च वद्भुवनात्मा दानायदृष्यते ॥ मोहे न रत्नादानेषु हृद्धर्मान पालने ॥३०॥

कोपविद्व्यापवादमुत्सर्गप्रवर्तनेत्यस्यव्यापस्याभवति अधिकारभेदादपि न यत्नद्वयस्य हानिः अधिकार
भेदमपि तं यत इमम्हानिः गृहासक्तो हि हिंसायां हेयधियोपतेनतनु विरक्तः तस्यपदद्धे विरजेत्तदहरेव प्रव्र
जेदिति मत्रस्याभिधानात् । न च गृहाश्रमोपि निषेधः ॥ तस्यरागतः प्राप्तत्वात् अत एव यो देवपत्रजेदिति वि
विरोधाद्वतस्मायथाध्ययेतनाभिवरन्मजेनेति शास्त्राद्वत्रमारणकामस्य श्येनो विधीयमानो हिंसात्मक फलं
सायानहिंसादिति शास्त्रे निरुध्यते तद्वत् स्वर्गपश्वाधिकामस्य गृहस्थस्य चिनाज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत
चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादिविधिः पशुबीजादिहिंसात्मक साधनहानाय नहिंसादिति शास्त्रे निरुणाद्धि न
तस्य पुरुषः अग्नौ चेति यथोक्तं दृष्टवदानुश्रविकः सहविशुद्धिः क्षयातिशययुक्त इति यथा दृष्टः स्वर्गाया
यो दोषादियुक्तः एवं वैदिकोपीति सांख्यकारिकायां स्वमनमाह सर्वेऽतिसैवेति पाठे यथैवदासरस्थि

221

दोषैरिति भावः स्रोकण्ठेवाक्यं ॥ मलान्मलं अन्नानानमदारभ्य आविर्भिन्नैर्मल्यैर्नैर्मलच्छेदेनैव दोषान् छि
द्यात् नस्रतेष्णाछिन्नमसंतनरूविलसितुवल्कं चित्कालमनुवर्तमानात्मफलं प्रवेममर्थः मलच्छेदेनउ
पायसहृणानमाशं विनाशयतीति संभ्रमन्ययन्नमपसायु लोहं निगड अयः बास्यधाराम्यो ॥ एवं ज्ञानाध्या
ध्यानसंस्कृतावृद्धितोमसे विपर्यासनूपेः रविघादिदोषैः सहजैरनादिभिः ॥ सहनस्थानिना ज्ञाणा विना

श्रीगुरुवाच ॥ दोषैर्मलाउपच्छिन्नैर्विशुद्धात्मा विमुच्यते ॥ विनाशियति संभ्र
त्नमपसायमयोयथा ॥ तयाज्ञानामहृजैर्दोषैर्नैर्मल्यानतामसै ॥ २४ ॥ तजसंतानम
संवेवशुद्धात्मकमकल्मषं ॥ नमर्वेदेहिनावीजं तत्वमात्मावतः सम ॥ २८ ॥
तस्मादात्मवतावर्ज्यं रजस्तमपथैव च ॥ रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तं सत्वं निर्मलता
मियात् ॥ २५ ॥

स्वयमपिकनवरजोवनस्थाम्यति ॥ अत्रवास्यधारानिरंहुछिन्ना स्वयमपिनयपतीति विवक्षयाहृष्टो
नदाष्टानिकयोस्माभ्यं ॥ २७ ॥ वत्तथं अज्ञानरमन्यान्तंतो गुणअज्ञानतरपादत्रयेपेगमहृता ज्ञमसितिशुद्धात्मकं
सत्वं नत्वाकल्मषं कामभ्मोहरादिभ्यान ॥ गुणात्रयं देहिनां देहग्राहेनैवीजं ॥ आत्मवतो जिनचिंतनस्य नुसत्व
समंद्रस्तानस्मापकं निर्दोषंहिसमंत्रयेति समयाल्कस्याकृष्टाणि अयोगान् ॥ २८ ॥ अयममज्ञानरमाहृतस्मादिति

समय ४४ ॥

वैदिकं योपि कर्मा ... राजसं तामसं कामक्रोधादिहेतुकं स्यात्स्यात्तामसं नित्यं सेव्यमित्याह स्त्रीवत्प्रयेण । रजसेति
श्रूयमेति ... लौकिकं तु राजसं तामसं क्रोधेन मेतत्तामसं स्यादिति भावः ॥ १४ ॥ सात्विकं तमनुमुद्रणं
पश्यमिति स्पष्टः ॥ १ ॥ अध्यायः १५ ॥ अनात्मनि आत्मबुद्धिः अज्ञानस्य हि ... आवरणानि विशेषशः
पूर्वाध्याये त्वमेव स्त्रीवत्प्रयेण व्याख्यातमत्राध्याये आरभ्यते रजसेति रजस्तमसोः कार्यं मोहः ॥ विपर्ययः

रजसा धर्मयुक्तानि कार्याण्येव विशेषमासते ॥ अर्थयुक्तानि चात्यर्थं कामान्सर्वांश्च सेवते ॥ २० ॥
तमसा लोभयुक्तानि क्रोधजानि च सेवते ॥ हिंसाविहाराभिरतस्तन्द्री निद्रासमन्वितः ॥
२२ सत्वस्था सात्विकान्भावान्शुद्धान्पश्यति संश्रितान् ॥ स देहीविमलाञ्छ्रीमांछुद्धां विद्यां
समन्वितः ॥ २३ ॥ शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषु ... अध्यायः ... श्रीभगवानुवाच ॥ रजसा साधयते मोहं
तमसा भरतर्षभ ॥ क्रोधलोभौ भयं दर्पमेतेषां साधनाच्छुचिः ॥ १ ॥ परमं परमात्मानं देव
मक्षयमव्ययम् ॥ विष्णुमव्यक्तसंस्थानं विशन्ते देवसत्तमम् ॥ २ ॥ ॥ नामः १

निःश्रेयसाय यथा ... आदिश्रियते द्वितीय ... विनिर्दिश्यते । तेः मे अप्रत्ययेण
तमोरजः ... मोहजं क्रोधादयः ॥ ॥ मुद्रेफलं जीवन्मुक्ताख्यं ज्ञानमित्याह परमिति पर
मेश्वरं ... आत्मानमित्यर्थः ... परमात्मानमात्मानमिति ...
रस्यार्थं ... व्यक्तं ... अव्यक्तः इति । इदानीं तत्ता ... विदितो मर्थः ॥ २ ॥

122

धिसः मेत्रवान् यज्ञादिधर्मः॥ अन्नादानेवैराग्यनिमित्तं भवति चित्तशुद्धिद्वारा नित्यानित्यव
स्तुविवेकादिसंपन्नायाम्भवतितथाप्युद्धधर्मः यामाद्दिः तस्यापिरक्षणे सएवयज्ञादिधर्मो भवति
अयमर्थः विविदिषंतियज्ञेनेत्यादिश्रुतेरनेन जिगीनधर्मोत्पादेगतावस्त्रसेवविद्यायाः पत्त
दीनां हिंसापत्तधर्माणां साधनत्वेगम्यते॥ तथाशांतोदांतइत्यादिनानिवृत्तिरूपस्यापि अहिंसा
धर्धर्मस्यविद्यासाधनत्वेगम्यते यथाहि अश्वोरथेनियुक्तो अविरुद्धदिक्प्रेषितेनतावत् स्थदेशं स्थि
नेनयन्ताः नतन्तपोरन्यनरस्पई यदाविरुद्धदिक्प्रेतेवैपन्तपथस्थैहिंसा शास्त्रविरोधीचे
नतेन सद्कार्थेन भजेदितियज्ञादिव्यतिरिक्तहिंसा यापवांहिंसा शास्त्रेनानर्थहेतुनावोध्यत
इति॥ तथाचसत्रेसर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति॥ यत्तकामोयज्ञस्तस्यात्तज्ञपानोः
दोषहेतुत्वेननः किं विहितं तस्यसंकरः॥ सपरिहारार्थमाहधर्मेइति सोरखाद्या
र्थवचनमपि नहिंधयमेपाप्पुण्येकर्मणोस्तस्याहिंसाजन्योःधर्मसंकरः॥ स्वस्ये
नापि प्रायश्चित्तेन परिहर्तुंशक्यो अपरिहारेवाफलकाले सोऽहं शक्यःस्व
रसमस्मदमस्मोऽहंः स्वसंकनिकांसोऽहमहंमनवघम॥२०॥ यामः ॥

तदात्मकालन ॥ एतेन सांख्योक्तेन दोषनिमित्तत्रणादयो विषयाः कंदल्यलताः इति ग्रोक्तम स्त्रायोगाद्दर्शिनः श्रुस
संज्ञानमात्रं धेति संज्ञाहीनानन्तमीनश्कालित्वयादीन अस्वकालच अनामान ॥२॥ शुक्रतः रसोत्पन्नस्वे
हान ॥ स्वाशान ॥ अग्रार सनः स्वेदत्रणाव स्वेदान् शकाद्यः एषां जंतर्मनति स्वभाववादेहृष्टवादेव समानेवेग
र्थः ॥२१॥ एवं हेयमत्या संयममाहरज इति महतिमव्यक्तायामव्यके रजः सत्त्वेन मसि लीयते ॥ तच्चेतमः अज्ञाना

नश्यन्ति यो न्यकालनरागाहोनाशायंतिज्ञेनवः ॥ देहेत्रान स्वसंज्ञोन्महद्गिनानक्षमी
न्यजेन ॥ स्वसंज्ञानस्वकालदृतः स्तन सत्तोक्षमीत्यजेन ॥२॥ शुक्रो रसन सैव दे
हाशायंति जेनवः ॥ स्वभावान्कर्मयोगाद्वाशानात्यपैतेनवुद्धिमान् ॥२१॥ रजस्तमश्च
पर्यस्ते सत्त्वं च रजसि स्थितं ॥ ज्ञानाधिष्ठितमव्यक्तं बुद्ध्यहंकारलक्षणं ॥२२॥ बीजं
देहिनामाहुस्तद्बीजं देहसंज्ञितं ॥ कर्मणा कालयुक्तेन संसारं परिवर्तते ॥२३॥ र
मत्यं यथा स्वप्ने मनसा देहमानिव ॥ कर्मगर्भैर्गुणैर्देही गर्भे तदुपलभ्यते ॥२४

त्वं ज्ञानाधिष्ठितं अधिष्ठानमतेज्ञानेध्यक्तं सत्त्वबुद्ध्यहंकारयोर्लक्षणं ज्ञायकं भवति ॥२२॥ त
त्वबुद्ध्यहंकारविशिष्टमज्ञानं देहिनां जीवानां देहप्राप्तौ बीजं तत्समकार्यं प्राज्ञान सबीजं अधि
ष्ठानमंतज्ञानं तदेक्षीवसंज्ञितं देहशब्दवाच्यं तज्ज्ञानं बीजसंज्ञितमिति पाठे तत् अज्ञानविशि
ष्टं ज्ञानं बीजं ईश्वरस्तत्संजेपं स्वयंमेवाह कर्मणेति ॥२३॥ अयंजीवः ईश्वरो वा गर्भे मातुरुदरे ॥२४

पिनहां गमादिभिर्जर्डीक्लतेद्रियाश्च न एव नश्छज्ञानाः। ततो विचेतसा निर्विवेकाः ज्ञानसंमोहात् बुद्धिवैक्ल-
ब्यात् अस्माज्ज्ञानाद्वा क्रोधं विदितमविनतां॥३॥ मानमात्मनि पूज्यत्वबुद्धिं दर्पः उद्धतत्वलनं। अहंकारः परेषां
न्यक्करणं॥४॥ जन्मा जन्म्याह जनत्वमां जन्ममरणयोरुन्न स्वीकाराः॥५॥ तैः क्रोधादिभिः हस्ता तत्र अभितः
परिस्रवन तत्तभिस्तनृद्देनयात्मनः प्रथमे योषितो हि अवनेन जीनीयात्मदेनाम संसारपद्दसानेत्रभिव

नस्मायापिनस्त्वंगगस्त्वानभयं विचेतसः॥२॥ मानवाज्ञानसंमोहात् मोक्रोधं प्रयाति वै॥३॥
ग्रोथात्क्वा ममवाप्प्याथलोभमोहौ च मानवः॥ मानदर्पो वहंकारमहंकारात्ततः क्रिया॥४॥
क्रियाभिस्तेह संबंधः स्नेहाल्लोकमनंतरम्॥ स्वदुःखक्रियारंभाजन्माजन्मासजन्मना॥५॥
जन्मनो गर्भवासं तु शुक्रशोणितसंभवं॥ तत्र शुक्रविदेहे देशोणितप्रभवाविलं॥६॥ तस्मा-
भिमनस्तेवेद्दस्तानेवाभिपरिस्रवम॥ संसारेनत्रवाहिन्यस्त्रबुध्येन योषितः॥७॥ प्रकृत्या
क्षेत्रभूतात्तात्तराजेत्रजलक्षणः॥ तस्माद्देनाविशेषेण नचाभीयुर्विपश्चितः॥८॥ कृत्या
सेनाकोरत्नपामोहं स्यविवर्जितान॥ रजोस्तनाहिंतामर्त्येरिंद्रियाणांस्तनातनौ॥९॥

तेनं नेनु विनाने नेनवायवनदुहंति॥१०॥ यथाप्रकृतिः स्वेयं स्वेवप्राप्तिपरमेतास्नयात्मानि देवस्तजी
वेवधं नीत्यर्थः॥ अती यात॥ प्राप्तिकामेतसंत्यसेदित्यर्थः नचाभीयुरिति पाठेनान्नरीरश्रित्यर्थः॥८॥ प्रातु-
मारणार्थं मे चमयी शक्तिः कृत्या सेवपताः रजस्विरजोगणोनहिंतः सत्त्वरूपेणमृहिवराद्वस्थितानां इंद्रिया

अनभ्युत्थानमस्याहीनेज्यानेहिंसायाश्चोपसर्पतिनानुवर्तनं ॥ इन्द्रियाणां प्रयाणीति शेषः । नमलमाहरी
नेरितिहीनेलीणेः करणैरिन्द्रियैः ॥२१॥ न चत्वारि निद्राणां ॥२१॥ अत्र इन्द्रियजेषु ज्ञानानन्तानमाश्रवस्य
माहीनन्निष्ठन ॥२९॥ कृष्णमनुष्यः हिंसाः सर्वर्णिकाः मेघदर्शिनोऽप्रसन्नणा ॥३॥ न त्यार्थं प्रति गतः वि

नानेन्द्रियाणीन्द्रियार्थोपसर्पमनलं ॥ हीनेषु करणेषु देहीनदेहं पुनरहति ॥२॥ श्रीशान्ति
मोक्षधर्मेषु वार्ष्णेय ध्याने ॥५०॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रोपायं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचक्षुषा ॥ न
हिंसा नानृतं न स्तेयं नानुमानं तु यामरमां गति ॥१॥ सर्वेषामेव भूतानां उद्धृत्य श्रोष्ठ उच्यते तु
क्षेभ्यो हिंसानाहं हिंसेभ्यो मेघदर्शिनः ॥२॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वं सर्वदर्शिनः ।
अप्रमाणवेदमान्तरात्मनात्यर्थगततिस्पृहाः ॥३॥ नेत्रहीनो यथा ह्येकः सक्लेशं लभते ।
धनि ॥ ज्ञानहीनस्तथा लोके न स्याज्ज्ञानविदोषिकाः ॥४॥ नाला नुपासनेपुमान्यमका
मायथागमे ॥ नेत्रेषामर्थं सामान्यं मन्त्रेण गुणानिमान ॥५॥ वारेहमनसाशैवन्तमासमं
धृतिः स्मृतिः ॥ सर्वधर्मेषु धर्मज्ञात्मा पर्येति गच्छान्कुमान ॥६॥ ॥ राम ॥ ॥ रामः ॥

अथो योषां ॥ ज्ञानविदो ब्रह्मविद ॥४॥ एवमनुपायत्तान्मशस्यन्ऋणानाहतोत्थानितियथागमे
यथाशास्त्रेतोत्थानहेयाइनीदीन अर्थसामान्येफलमात्मं मोक्षात्प्रविरतिशये इमानन्दयमाणान
५ गुणानेवाह वागीति अन्तर्हिंसाका मादिराहिंसावागादीनोशौच ॥ सर्वेषु प्रवृत्ति निवृत्तान्मके पृथर्थे

224

नेत्रमांसंपिंडभूतोसौएवं वासमावशायेयंविषयंसंस्मरतितनस्याहिकंसिद्धियमस्याविर्भूतोस्याहंकः
मेणेस्यादिना ॥१५॥ ज्ञानेगंधचिकीर्षयेपनितत्स्ववासनावशान्नष्टत्वं दर्शितं ॥१६॥ पापहं देहयात्रानि-
वीहः ॥१७॥ संजातैः सम्प्राप्तिःघ्राणैःगात्रैःघ्राणादिभिःकृत्वा न रोदकर्मनाशशरीरेणाहतः स्वजायतेश्रमणा
शरीरेणमहत्निपातोतर ॥१८॥ दुःखायौगिरिमेतद्याचहोडुःखमिति उपादानात देहेहिद्यादीनागमेषुः

३१

कर्मेणाद्वीजभूतेनचोपनेयेदिद्धिये ॥ जायतेनदेहेकारादागगुतेनचेतसा ॥१६॥ शब्दसमा
क्षोयमस्याजायतेभाविनात्मना ॥ रूपरागातयावत्सुज्ञाणेगंधचिकीर्षया ॥१७॥ स्पर्शेनेमक
याबाघुपाना प्राणेनापाश्रयः ॥ ध्यानोदानौसमानश्चपंचधादेहपापने ॥१८॥ संज्ञातेजाय
तेगात्रैःकर्मजैर्न्नकर्मनाहृतः ॥ दुःखायंतेदुःखमध्येनरःशारीरमानसे ॥१९॥ दुःखविद्या
दुपादानाद्भिमानाच्चवर्द्धते ॥ त्यागात्तेभ्योनिरोधःस्यात्निरोधंज्ञोविमुच्यते ॥१५॥ इंद्रि
याणांरजस्येवमलयप्रभवानुभौ ॥ परीक्ष्यसंचरेद्विद्वानयथावच्छास्त्रचक्षुषा ॥२०॥

णीकरणात्स्रभिमानजन्मोनरंदुःखंदेहवद्वर्द्धते एवंत्यागात्स्मरणाद्पिवर्द्धते तस्तेभ्योहेतुभ्यःनिरोधोदुःख
स्यस्मात्ततेभ्यःएतोनिरोधज्ञोविमुच्यते ॥१५॥ रजस्यतहिंत्नामतिरिंद्रियाणांकिस्यप्रकोनभिद्याणां
रजोमात्रत्वमुपसंहरतिरेद्रियाणामिति परीक्ष्येति रजोगुणग्रहतिनिरोधेनेंद्रियानिरोधात्दुःखमिति

मं॰ क्राग्रहं मानन्स्त्रहं सार्वज्ञहमघाहृयाविते अहंपरं चनाश्रीयान्याज्ञापन्मोपमृच्छ्रवः इत्यादिनाउक्तलक्ष-
णाम हार्तिं गुरुग्रहस्राभ्यन्तपोरिनः अहं त्रिरितिवापाठस्समेव रेनः स्वावेः गुमत्रः प्रयमर्षणांसमंवसमं
वेत्यथवा॥२२॥ गगनगुनेनेनपयाठःस्मनसाविदेहिनिमेवेयः॥२३॥ कृणपानिशशीर्गनगेनेमलानेनेन
यथाहृवेधने॥ एवंदेहस्यात्मनोहृदवेधनमिमर्षः॥२४॥ शारः नाउः नामांजाले ॥२५॥ दस्मवानादिदशव

रागो मनइस्मरेल्लक्ष्ममहन्नसिः प्रविशेदयः॥ मन्त्रः स्वमेव मनसा चित्र्जयेदघमर्षणैः ॥२३॥ पापाने
निर्विंदेदेवमनसं नरजो मयं॥ ज्ञानयुक्तेन मनसा मननेन विचक्षणाः॥२४॥ कृणपामेधस्मृ
केपदहदेह वेधने॥ नहि देहगते विपादोऽस्मिन्देहिवेधने॥२५॥ ध्यानपिनकष्टाइकेनस्मास
स्वायमस्थिरं॥ मज्जां देहे शिराजाले मलपं पंतिरसानरणा॥२६॥ दशाविघात्ममनोत्रपेवं
हृदयगुणावहाः॥ पापिसद्धान्मनापने धमन्योन्यासहस्रशः॥२७॥ एवमेनाशिरानद्यो
रसोदा देहसागरम्॥ नपंयतिप्रयाकालमापगा इव सागरम्॥२८॥ मध्ये च हृदं
पद्मका शिरानन्त्र मनोवहा॥ पञ्चैमनध्येजनरणां सर्वेगात्रैर्विमच्यते॥२९॥ राम॰

वहाः॥ धमनोनाडाः पंचस्विहृयेषु गुणास्वस्वविषयग्रहणायारवेगुत्ररसापणाहमाग्रावहेनीतिय
थापाभिरस्त्र पर्णांशं कृत्स्नाभिः॥२८॥ हृदयस्य वक्रदेवकृन्समाकारस्य मांसपिंडस्य मध्ये मनोवहा अ-
न्नमयं हिमोभ्यमनइति श्रुतेनन्तरसैर्देहपानवेतिमनः क्षीणवदीनाडीयथोक्तं अस्यास्य पञ्चनाडीवनहि
समनिशानाधिकानाडीमनोवहेसकयागयामहाविशारदेरितिसाहिसर्वेगात्रेभ्यः शुक्रमादायोपस्था

ब्रह्मचारी वर्णी ब्रह्मचर्ययोगपरः ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मभावकत्वात् तद्भिन्नरूपरोगनिर्मोचं ॥ ७ ॥ जातिनेव विविक्तिः
लिंगमिति लिंगं पञ्चमात्रामनोबुद्धिदेशेन्द्रियस्त्वात् तद्रूपं तेन पञ्चसंयोगेन नास्ति अतएव शब्दादिहीनं श्रो
त्रेण उपाधिनाम् तदेवं श्रवणे शब्दानुभवरूपं एवं पायनुभवात्मकं तथा च शब्दादीनां व्यभिचारित्वात् के
वलानुभवरूपं तदेवं तस्य ब्रह्मणो निर्विकल्पकावस्थापरब्रह्मणापि केनार्थः ॥ ८ ॥ वाचा सभाषाकथनं सहं

यदि देहं ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मचर्यमिति स्मृतम् ॥ परं तत्सर्वधर्मेभ्यस्तेन यान्ति परां गतिम् ॥ ७ ॥ लिंगसंयोग
हीनं यच्छब्दस्पर्शविवर्जितम् ॥ श्रोत्रेण श्रवणं चैव चक्षुषा चैव दर्शनम् ॥ ८ ॥ वाक्संभाषासह
तं यत्तन्मनः परिवर्जितम् ॥ बुध्याध्यवसायीतं ब्रह्मचर्यमकल्मषम् ॥ ९ ॥ सम्यग्वृत्तिर्ब्रह्म
लोकं प्राप्नुयात्मध्यमः स्वर्गान् ॥ द्विजाग्र्यो जायते विद्वान्कन्यसीं वृत्तिमास्थितः ॥ १० ॥ सुदु
ष्करं ब्रह्मचर्यमपारं नयमे स्तरणा ॥ ममवृत्तमुदीर्णं च निगृह्णीयाद्द्विजो रजः ॥ ११ ॥ योषितां न
कथाश्राव्या न निरीक्ष्या निरम्बराः ॥ कथंचिद्दर्शनादासां दुर्बलानाविशेद्रजः ॥ १२ ॥ रागः

तं यत्किंचन तथाभूतेन तद्ब्रह्मचर्यं तत् मनः मनोमात्रेणावस्थानेन परिवर्जितं विषयेन्द्रियहीनेन शब्देन व
के योगेण सविकल्पकावस्थामर्थः ॥ तद्ब्रह्मश्रवणमननोत्पाद्याध्यवसायीतं निश्चितं यातं निर्विचि
कित्सेण तोद्ज्ञानमित्यर्थः ॥ ९ ॥ ब्रह्मचर्येण सम्येण फलमाह सम्यगिति ब्रह्मलोकं लभते मोक्षं स्वर्गान्स
त्यलोकं कन्यसीं कनीयसीं ॥ १० ॥ संप्रवृत्तं समन्तादुद्दीर्णं छोटिं गतं रजः कामादिरूपं रजोरागः ॥ ११ ॥

देहबंधच्छेदे योगमार्गक्रमं मुक्तिं दृष्टका जीवन्मुक्तिकरं ज्ञानमार्गमाह । मन इति । विश्वात्मकस्य ज्ञाने
भवितानि विष्णुतिकीर्षता तत् ज्ञाने मन एव मज्जापनं इति स्वमेव सर्वविषयाकारं भवतीति एतज्ज्ञानवनं
फलमाह मेने वसिष्ठ इत्याणो वो पासिष्ठे मनःनिर्मं नाहि मायामेने मतं विरजे निवीमने ज्योतिष्मन्मका
शावन सर्वज्ञ सर्वशक्ति च भवति । यथोक्तं वासिष्ठे विगतवासनमाञ्च चिपाशनं मम्पगतमन आत्मतयो॰

भवितामनसो ज्ञाने मन एव मजायते ॥ ज्योतिष्मद्धि रजो निर्मं मेने वसिष्ठो महात्मनः ॥२६॥ तस्मा
न्नदभिध्यानाय कर्म कुर्यादकल्मषं ॥ रजस्तमश्च हित्वेह यच्छेत्संगतिमात्मयान् ॥२७॥ नहएष
युगान्तेज्ञाने जराद्दुर्बलतां गतिः ॥ विपक्वबुद्धिःकालेन ग्रादत्ते मानसं बलं ॥२८॥ सदुर्गमिव
पंथानमतीत्य गुणबंधनम् ॥ यथा पश्येत्तथा दोषानतीत्यामृतमश्नुते ॥२९॥ शान्तिमोक्षप
र्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मे ॥४१॥ मोक्षकुंवाच ॥ दुरन्तेष्विन्द्रियार्थेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः । ये त्वसक्ता महा
त्मानस्ते यान्ति परमां गतिम् ॥१॥

226

हिनेयदभिवांछति तद्भवति तत्क्षणात्सकलशक्तिमयो हि महेश्वर इति ॥२६॥ तदभिध्यानाय मनोनाशा
यमकल्मषं निषृत्तिरूपं यथा येन प्रकारेण सद्गतिमोहजरयाद्दुर्बलतानो स्तीयोनतं कतार्थे नेति
समासः मानसं बलं संकल्पमादत्ते संहरति कालेन पूर्वभागेननत्वेहष्योगनया ॥२८॥ गुणात्देहेन्द्रियो
द्यस्तदेव बंधनम् ॥२९॥ एकचत्वारिंशो ॥४१॥ एवोक्तेबंधनेऽस्मिन्नेवाधिकारभेदानाह दुरन्तेष्विति ॥१॥

एकाशिराकथं सर्वगात्रैः संवदेत्यथाह सर्वगात्रेति नेत्रसंगुणोऽग्याणो ॥२०॥ स्वैतेः मथ्यनं देवैर्देहस्यान्त
संकल्पान स्वेम्यमइंद्रियेभ्यश्च नाभेः संकल्पनैः स्वेजैः स्त्रीदर्शनस्पर्शनादिभिः ॥२१॥ शुक्लं संकल्पजमि
त्येतद्रूपपादयन्निस्त्रमीपीति स्त्रीसंभोगाभावेपि संकल्पजेरजरस्त्रीसंगः ग्रथ्यामभ्येतितद्येवमनोवहा
नाडीशुक्लं स्रजति ॥२२॥ धीणीग्रन्थरसोमनोवहानाडीसंकल्पस्त्रैति वीजानि पश्यन्वीजलिमपपाठः॥

सर्वेगात्रसतातिवनमलस्थाश्च नगताः शिराः ॥ नेत्रयोः शक्तिपर्यन्ते वर्हंमस्तेनसंगुणो ॥२०॥ पश्य
न्तीहितंनसर्वैर्यद्दृष्टिमेष्यन्तेत्वेजैः ॥ शुक्लंनियम्यान्ते तद्देहं संकल्पजैः स्वरैः ॥२१॥ स्वमेदांवप
श्यन्तिमनः संकल्पजंरजः ॥ शुक्लं संकल्पजंदेहं स्नायमस्यमनोवहा ॥२२॥ महर्षिर्भगवान्
शिवेंद्रनकुत्संभवे ॥ शिवीजमिदंदेवसंतस्मादिहिपमुच्यते ॥२३॥ येषांशुक्लगतिर्विषुभ्येतस्यैक
रक्तारिणो ॥ निरागाद्रव्यदोषास्तेनाम्यदेहसंभवे ॥२४॥ पुण्यानांसाम्यमासाद्यमनसैवमनोव
हं ॥ देहकर्मानुबन्धात्तेनतत्कालेविमुच्यते ॥२५॥

२२ ॥ भूतानांप्रत्येकात् ॥ अनुलोमप्रतिलोमगमनादृणां संकरकारिको विशुर्विचारपेषु विवा
यविरागाः द्रव्यदोषाः निर्वीतनाः ॥२४॥ देहानवामोऽग्न्येदपानरमाद्रगुणानामिति ॥ मनसैवगु
णसाम्ये निर्विकल्पत्वं आगम्ययोगवलेनासाधमनोवदं सत्यलोकं पदं प्रवीतं स्वच्छभाव्यनाडीमार्गे
प्रतिष्ठानकालेमाणोनुदृनविमुच्यते ॥ कः यः देहनिर्वाहमात्रार्थकर्मयस्यवासमस्तिश्रमदर्थः॥२५

भ.भा.
मो.
१२५

अशुभं वर्ज्यं मिथ्या हास्येन नामेति ना पथ्या येन परानिष्टं न चिन्तयेन ॥ अवृद्धस्वसायोग्यं राजादिरेको ऽस्हाये
न अमतनन्तभाविवाह्यो पशादिकं न चिन्तयेत ॥ अमो चेति यत्न स्याव पभाविफलत्वं स्वचिन्तज्ञाने ज्ञानस्या
धने अमानित्वादीच । वाचामो यमया ध्याने निपाठे वा चाचेदानवाक्येन । अवागोयमयोगेनेति पाठे वा गिर्ति
गा दीक्षि यत्वा पारोलत्याते ओवद्रतिकालपरिणाममपेत्य जनतः लिंगवत्स्वयमेव ज्ञाना त्युभ्रितपरिणा
मो भविष्यति किमतनमत येन्यपदेशो या अयोवृद्धिः सा कालात्स्यात्र रोयथा द्यार्थः तद्भयं यद्यनाज्ञिनाद्

नापथ्यं नानृतं स्पृष्टं येनाबद्धं चिन्तयेदमन ॥ अर्थो मात्र प्रयत्नेन मनोज्ञानेनकिंचेदशायेन ॥ १ ॥ वाचामो च
प्रयोगेण मनोसंगमभवतीते ॥ २ ॥ विवदिनां च महाकांधर्मतत्त्वमवेदता ॥ मन्यो वाचमाहिंसां च व
देदनपवादिनां ॥ १० ॥ कल्कायतामपकृथामनःशान्तामयेभृतां ॥ वृद्धगत्यं च कतंभमविदितेन
चेतसा ॥ ११ ॥ वाक्प्रवद्धो हिंससारो विरागाद्यादहरेयदि ॥ वुध्यापन्नगर्हीनेननमसा कर्मनाम सतः २
रजोभूतो हि करणेकर्मणा प्रतिपद्यते ॥ सद्धःखं प्राप्य लोकेऽस्मिन् नरकायोपपद्यते ॥ १२ ॥

णः यमनियमादीनां योगांगानां प्रयोगत्वेन तज्ज्ञानं भवतीते ॥ ९ ॥ महाकांविवदतापकृथेणाहंकृ
वत्कर्षे इत्यकृत्यं यत अहिंसां न चेद्वदेदिनिष्टयोः संबंधः ॥ १० ॥ कल्कायेतां शा नहीना ॥ ११ ॥ संसारपहकृ
अनुमिको यः सर्वो वा चेव प्रवर्द्धो लिप्तः साधी मेव वाचं वदेत् वेराग्येन तामसं हिंसादिकं कर्मागा
स्तोयेत्याहरेन ॥ पुण्यपापं वाकर्मसमुत्थेन प्रकाशितं चेन संपतीति भावः रजोभूत संप्रतिपदे ॥ १२ ॥

२२७

क्लेशैः क्लेशैः सततं व्यानं दुःखैर्वनस्थमस्य इदानींत्रीणोनास्तीमयेदेतः ॥ ४ ॥ वदनमेवाहाध्यायेनवागीनि
त्वा अथवेनस्थ्ये भूतान्तवं पवापिमनसः संगवधपश्यन् ॥ पद्योनंकृपयापिहितः सर्गः पततनाधेवयो

जन्ममृत्युजरादुःखैर्व्याधिभिर्मानसक्लेशैः ॥ इत्थंवसमतंलोकंवदेन्मोहापह
हिमान् ॥२॥ वाह्यानोभ्यांशरीरेणाशुचिस्याद्वहंद्धृतः ॥ भयांतोज्ञानेवानभि
त्वः स्थिरंपतस्थैरेन्त्स्वं ॥३॥ अथवामनसः संगंपश्यन्भ्रमान्तकृपया ॥ नवाप्य
पदांजदीनत्वान्त्वाकर्मधृतजगत ॥४॥ पल्लनेस्माकुभेकर्मपापपवापरिवायु
ने नस्माकुभानिवर्मोगाक्षयोहाबुद्धिकर्मभिः ॥५॥ अहिंसासत्यवचनसंव
भूतेषुवार्जवं क्षमाचैवाप्रमादश्चपंचैतेन्सुखीभवेत् ॥६॥ तस्मात्समाहिते
बुद्ध्यामनोभूतेषुधारयेत् ॥७॥ वैश्चिनेपरमधर्मसर्वभूतेस्वावदे ॥ दुःखनिः
सरणोवेदसर्वज्ञः समसुखीभवेत् ॥ तस्मात्समाहितंबुद्ध्यामनोभूतेषुधारयेत् ॥

गिनांयतिसंदर्शयन्नाहभरतस्नेणपोवणामिति ॥ ५ ॥ कुभंकर्मोहाहितेनिबुद्ध्याइदंसर्वंइदयमा
त्मेतिशास्त्रोन्यथासमाहितंस्थिरंरागद्वेषसंपन्नेनाहिंचपम ॥ ८ ॥ रामः ॥ ॥

ज्ञा. मा.
मो.
१३०

नाभिरेखताभिः संयुक्तं पद्मकाभ्यागतेमनः॥ यस्यधीमाज्ञोणस्यापिकः सन्नेधीमाञ्ज्ञेयस्वभयापन्नस्यानाय
मुक्तोभावे इतिकाय॥१९॥ नमवर्तेन योगोस्त्रयेन प्रकाशोनेतिपाठे एष्वर्यणायोगोविदितोनभवेन॥ योयन्नेचे
तिनेधप्रधानेरेवतेहृपक्रमेन॥ तस्य सकल्पादीनां भावयेन् किं तत्र स्थलत्वादीनेवस्पर्शः ननु कथमेकस्या
स्यावस्तुनः सगुणानेचेयतस्याह॥ येनेति॥ नेत्रेनेत्रमानिशायैयोगांतेत्रयतः प्रनति १॥ येनत्रैपणाविशिष्ट

नाभिर्जन्मनः मनसोऽत्रयत्नस्य प्रकाशाते॥ यत्नेस्थापगतेः सर्वं त्रस्यभयाः
यकल्पते॥२०॥ अथवा नप्रकाशेन योगनेत्रे क्रमपक्रमेन॥ येनतेत्रयतस्ते
स्थितिः स्यात्तत्तदाचरेत॥२१॥ कृणाकल्पा वधियिषाकपाळपावकेः सनकः न
ष्यामलपलभैदंपयाये योगप्रयोजयेन॥२२॥ आहारेरनियमेचैवदेशे
कालेवसात्विकं॥ तमरीत्यानुवर्ततेनत्यन्नस्यनश्चवृके॥२३॥ अहृतेतोप
हृधनयानेरस्मिन्निवेधयेन॥ ज्ञानेधितेनयाज्ञानेकर्मवर्त्मप्रकाशाते॥२४॥

स्थितिः स्यात्तत्तदाचरेत॥ सविशेषत्वं वस्तुपाधिकृतं स्वतन्त्रनिर्विशेषत्वमेवेतिभावः॥२१॥ कृणोतिवर्णादीन
छिमन्नपेयत्नयोगेस्वर्ये इत्यजीवेनेस्पर्शः कुल्माषाः कमाषाः यावकेपवचूर्णा जलोष्मपक्वान्नतकः सनकः २२
अहृतेन मेतदन्नरोधेनयोगैः नरापेनकुर्यात॥ ज्ञानानिनेकर्मक्रमेणाद्धेधयेन॥ तथाकुर्वतः ज्ञानप्रस्यप्रकाशते

228

श्री
१३०

पुंनिन माहाईं न तस्मादिति ॥ ४ ॥ सद्भावेन कर्म संन्यास समारंभकं योगिनि ह्याभ्यासा मिथ्याभावेन देहेन्स्योगाम्मोहि
मा राजको यावद्वृद्ध्यान्याति क्लोवद्या मिथ्यामन्त्रामा दिग्गाङ्के नोपद्यानवध्यते एवमाविराङ्कमोह
यकामापमित्रखे संसारमयं ब्रह्माकर्मा गिरा मन्नूनेनवपतेऽनिनानवं सकृद्योगी मेघः विशलमेव आगि
यामित्यर्थः तस्माद्भारः क्षीवन्नमार्थे ॥ ५ ॥ अनीहः येहान्यन्यः तपस्वी मनसैव इंद्रियाणां च कामपरम

तस्मान्मनो वाक्शरीरे राचारे देयमात्मनः ॥ ६ ॥ मर्कीणां मिथ्याभारे द्विपह ह्यायंतदस्य भिः ॥ यमिनो
भावेद्यो बुद्ध्या संसारमवधात्मया ॥ ७ ॥ नानेवचप्यादस्तुः गतिनानगोछेद्विवादेश ॥ न यार जनमः
कर्मा एतन्मन्यगामपात्मयं ॥ ८ ॥ निःसहिन्यमनोहीनमतः सर्वपरिग्रहे ॥ विविक्तचारी नच्यो
गीन तपस्वी नियतेन्द्रियः ॥ ९ ॥ ज्ञानदग्धपरित्रेयाः प्रयोगरनिरामयानना ॥ निःप्रचारेणावेमनसाप
रेतद्यियाद्धति ॥ १० ॥ निर्मानाम्यवान्तुर्हि निगृह्यापादरोपाय ॥ मनोबुध्यानि गृह्यापाद्विषया
न्मनसात्मनः ॥ ११ ॥ निगृहीतेन्द्रियस्यास्य कुर्वाणस्य मनो वशी ॥ देवताः संप्रकाशंते हृष्टा यान्ति त

तपः तहा न ॥ १२ ॥ मर्यो यो गो योगं गतानामनन्त्यानेतत्रतिः प्रीतिर्थस्य निः प्रचारेण निग्रहेनवुद्धिस्वर्नवि
न्देहनितामाहुः परमामर्थतासितिस्यतेः ॥ १३ ॥ आत्मवान्बुद्धिमान् ॥ ये हृद्धयते या सो गि ॥ वाकाशत्ता धीय
ति मनः संकल्पविकल्पात्मकं बुद्ध्यानतयान्यामनसा विषयान्याद्रादीनते यांविपोषणे आत्मनः इति
मनो रूपाणिमर्थः ॥ १४ ॥ योगावातरफलमाह निगृहीतेनितत ॥ तस्यामवस्थायां देवताः इन्द्रियाणि ते
योगिने ईश्वरं यान्ति प्रविशन्ति पतन्ते नउतनः स्मयन्न मपिजेयम ॥ १५ ॥

भ॰भा॰
मो॰
२३२

स्वप्ने हि विषये विदेही यो गी श्रयो गीवा ॥ ४ ॥ उक्तनिद्राप्रतियोगि जागरणमाह ज्ञानाभ्यासादिति नवैनवं तत्त्वबो-
नं प्रमोष्य तत्त्वबोधं न प्रतं देह परत्वं ज्ञानाभ्यासं विरहं धाइस्त्वत् विधानज्ञानाभ्यासात् जिज्ञासाविचापर्ये:
प्रयोजनन मस्यत ज्ञागरणमनंतरं स्मनवरते ॥ तानत्वस्यतमनुरवं जागरणमिमाह विज्ञानेति ॥ ५ ॥ अयोहश्वं
पलीति योषः स्वप्ने दृश्यमानो यं देहादिभीवः पदार्थः कोननु विनवै किं तन्मोः समो विनि विकल्पाधेवाधान्
यपति रितिस्त्वयति विषयत्वानिवेति इवकीरेणवस्तुनोनविषयत्वानिमर्थः नन्नु यद्याउपरिस्योकं जः

स्वप्ने हि रजसा देही तमसा चाभिभूयते ॥ देहांतरमिवापन्नस्त्ररत्यथागतस्पृहः ॥ ५ ॥ ज्ञा
नाभ्यासाज्जागरणं जिज्ञासार्थं मनंतरं ॥ विज्ञानाभिनिवेशात्तु जागरस्यतिशंस
या ॥ ६ ॥ अत्राहकोन्वयं भावः स्वप्ने विषयवानिव ॥ प्रलीनेरिंद्रियैर्देहीवर्तते देहवानि
व ॥ ७ ॥

ले: धस्यः इव भातितत्कस्यग्र देहादिरेतान्यथा स्वप्ने भीतोतिनुनावना स्वप्नस्यनिर्विषयत्वमिमा शंकाह: प्र
लीनैरिति इंद्रियेतेज्वलोपरिसंहृत्य स्थितेनाकेतेजसा प्रतिहतेवाद्युधतेजो: प्रविलीनप्रतिहोतः प्रवृत्ते
मद्भुपरिस्थमण्डलं प्राकमहृत्तद्भतिसंस्कारादयइव विषयीकरोतिप्रयतिंद्रियाणिविलीनानीतिभेदः
अन्यथा भातिविवधमसमयेपुरोवर्तिद्रव्यांतरवद्भाहे दशादिकमपिस्वप्ने दृश्यतेतस्मात्स्वानोभावः
नसमइत्यर्थः नाप्यसत्यः प्रसतस्यप्राप्तमेंहेगादेर्भानायोगात् ॥ ७ ॥

२३१

229

तत्त्वात्माभिव्यक्तज्ञानस्याप्रकाशायोगान्नक्षत्रमप्रकाशानुमुक्तिरत्रास्ति । ज्ञानेन त्रीन्लोकान्ज्ञात्रशरीरेण
विज्ञानेन तु हि स्थितं तत्त्वं गतं सर्वथा । स्वयोगात्मध्यापनेनावलीलायतीयमानः स्थितेः अज्ञानेन आत्मनादौ आत्मा
हि तु हि तु रूपेणाविपर्ययेणाप्रकाशमानमपि ज्ञानेन ग्रन्थस्यात्र प्रकाशमात्मप्रकाशमानं तु भिवेत्यर्थः ॥२५॥ मनुसा
संख्यानः प्रकाशयन्नेव तु निरस्तमनोस्तत्वात्मनः प्रकाशः प्रकाशो वा वाच्यः सम्यक्स्वप्रकाशः प्रथमः कोटिः
आत्मस्थावस्थानात्मोक्षमवाप्नोति तस्य प्रकृतौ न गृहीतं प्रयत्नः शाम्यतां समत्वेन पापिष्ठानाम्ना न हन्यते तत्रैव वेदनायः

ज्ञानाद्विज्ञानमज्ञाने त्रीन्लोकान्पिनष्टि हि ॥ विज्ञानानुगते ज्ञानमज्ञानेनापह्रियते ॥२५॥
यत्नात्सम्प्रयोगाच्च नासत्यं दृश्यते ततः ॥ तेनापारपवर्गे ते विज्ञानगर्भं विमुच्यते ॥२६॥ वयोतीतो-
जरामरः जितात्मा सनातने ॥ अमते तत्स्थामोति प्रजरत्वरमव्ययं ॥२७॥ श्लोका मोक्षधर्मे भुवाख्यानं
व्याख्याताः ॥४२॥ श्रीमद्भगवानुवाच ॥ निष्कलङ्कं ब्रह्मसंबन्धि सिद्धानां चरितं तदा ॥ निद्रां सर्वात्मनास्ताज्य त्वं
मदोषमवेदनाः ॥२॥ ॥२

ह्यानेकोऽपारपवर्गं पर्यन्ते ॥ उपपत्तिर्मिति पादे स्वभावं च पश्यतां स्वेनेन ध्यानेन च जानन् ॥२८॥ वयोती-
तः जितकालः पादान्तरे स्थिग म ॥२९॥ एकत्वानि च ॥४२॥ श्रीवेद योगेश्वर्यमनुभूयाननभूपवाप्त
समवित शोदिस्वकेन रूपेश्वर्यानुभवेति दिनमारमते निःकल्मषमितिनिष्क्रामेव ब्रह्मसर्वयोगनिरूढः
विद्यामाहत्त्वं नत्वात्मा स्वमेति ॥ न स ग्रहणमावस्थात्मपः समाहितस्थितेः ज्ञात्रात्मस्मादिविवयोगे स्वयंभ
पि सम्यग्ज्ञानकालिकं स्वमेव तत्रदोषाः देवांगनामेषरणादयः तान् ॥२॥ ॥ ॥ ॥

य॰भा॰
यो॰
१३२

गुणानां सत्त्वादीनां मध्ये यत्कर्म गौणमाचीर्णं तेन सत्त्वे रजस्तमो वा उपस्थितं भवति येन तत्कर्मणा भा-
वितं संस्कृतं मनो यदा भवति तदा भूतानि सत्त्वगुणात्तत्तत् गुणं संस्कृतस्य वाकारे स्वमेव निवेदयन्ती-
त्यर्थः ॥९॥ ततः आकारदर्शनानन्तरं ॥ आनेनार्थफलोदये अनेनार्थमेव सत्त्वादुदये यथा सत्त्वमुपसर्पन्ति १०

गुणानामपि यद्येतत्कर्म गौणमुपस्थितं ॥ ततस्तेषु विभूतानि मनो
यद्भावितं यथा ॥९॥ ततस्तमुपवर्तन्ते गुणा राजसतामसाः ॥ सात्त्विका
वा यथायोगमानेनार्थफलोदये ॥१०॥ ततः प्रकृतिसंबुद्धाश्चापि तत्-
कर्मानुगतान् ॥ रजस्तमोगते भोग्ये लक्ष्याहंकुरमये ॥११॥ सत्त्वे विविक्त-
यैर्यं सुसंकल्पयति मानसे ॥ ततस्तमेव प्रगते मनोऽहंकृतिरीहते १२
आपतन्सर्वभूतेषु वर्तते मतिरेव न ॥ आत्मप्रभावान्नियतास्तथा ह्यात्म-
निदेवता ॥१३॥

असंतुष्टाः ज्ञानात् वा तत्पुनरावृत्तिविधानुकान्वेषणं ॥ यथैव तत्तद्देहदर्शनानेन डरम्यमागतासनामाव
स्थानं योगं विना परिहार्यं ॥११॥ ततस्ततस्थितनास्थितं ॥१२॥ आपतन् उपादानत्वात् अमतिं संमतिं यातं
प्रत्यन्तहेतुः आत्मप्रभावात् ते आत्मनि देवताः आकाशात् घाः आत्मज्ञानात् सर्वत्वं प्रगतात्मचमा

निर्वाणप्र॰ १३२

230

एवं गुणा निरुद्धगतिकः स्थितो नीगुणत्ववत्वले नेवोन्तरपनिम्रत्रो अनत इति । योगेश्वर इति हरिरिति विदेहं
तगर्भे विशेषणाद्धयेयो विसंकल्पमात्र एव स्वामी भावः वस्तुस्वमानत्वदभावएवेति भावः एतपद्यार्ह सिवं
द्वनयामहर्षयो वक्ष्ये येति द्वयपदार्थे शुक्तिमेवेत दिव्यर्थः संकल्पादेवाखपितरः समन्ततहं तीतित्युतेः यथा
योगि संकल्पजेपि ग्रादिकं तथा सनसंकल्पजेत्वादिकं मिति सुव्वतीत्यायत ।५। सर्वगतसर्वाणिसिद्धं
इंद्रियाण्यपरमेसंकल्पस्वभावस्यमनसोन परमः स्वमदर्शी इत्यर्थः तेनतस्मिन्स्वे मनिय येतत्प्रसिद्धं

अथो व्याप्तयेपार्श्वे नहेद्र योगेश्वरो हरिः । तथैवतदयपदार्थैवर्णायंतिसमर्थयाः ॥६
इंद्रियाणामामस्वसमभाद्वः सर्वेगतनेत्वधाः । मनसस्त्वमुलीनत्वात्तत्तत्वाद्धनिरर्शनैः ।७
काम्येभ्यो मत्तमनसः संकल्पाजायतेतस्यपि । यदैतमनोरथैस्त्रयंत्वमेतह्न्मनागते
७ । मेसापापप्पमसंख्यानोत्पमान्मात्रत्वानयान् । मनसंते हि तेमर्द रेदसोत्तम ३१
श्लोः ॥ ८ ॥

वद्ध्यमाणेनि द्वर्णने द्द्योत ॥ ८ ॥ तमेवाद्दकार्थ इति ॥ मनोरथप्रनीत वन्नामुह्णतिरपि संकल्पमात्रयां
शेतानयाप्याइंद्रियविहितपानस्यकृन प्रतिभाम ॥ तमेनदभावा नाश्रद्द द्योनोमयाभानमितिविः
शेषइत्यर्थः ॥ ७ स्वमादेमनोगतत्वाद्य वेष्टमेमात्ताणमिति । याचीनानितेजन्मज संस्कारानकाम
न्मा विषयासनचित्तः तनस्वमायेस्त्रयंयत्र व्याप्नुयात । कथनदेवाशिरनत्र्याहस्तइत्यमप्रकृष्टः अस्ते
नः माहोमान मानमेयाकारमनः वेदयकायायतितविक्रियारूपभोक्तृत्वेनाद्गिणः अपिनसात
स्वकायावत्नमात्र यस्ताविक्रियावानमसानामहमपणकोटिस्यएवनत्साक्षीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ८ ॥

तप इति अग्निहोत्रादिकं तपः तमः दंभदर्पादि एतत् त्रयं तत् देवासुरैः हेतुभूतैः रजस्तमोमयैर्नाम मिति गते प्रजापतिनाकारि ज्ञानं लक्षणं ज्ञानस्वरूपं ॥१७॥ इममेव विभागं विभजते सत्त्वमिति ॥ तत्परमं तेभ्यः सात्त्विकाः सात्त्विकेभ्यः भावेभ्यः उत्कृष्टं ज्ञानमेव तत् ज्ञेयं अमृतं तत्तानि तद्वाच्यं ज्योतिः स्वप्रकाशं अक्षरं व्यापकं ॥ भावितात्मनः ॥ ध्यानादिना शोधितचित्ताः ॥१९॥ हेतुमदिति

तपो ऽस्य धिष्ठितं देवैस्तपो ग्रममसुरैस्तमः ॥ एतद्देवासुरैर्गुप्तं तदाहुर्ज्ञानलक्षणम् ॥१७॥ सत्त्वं रजस्तम इति देवासुरगुणान्विदुः ॥ सत्त्वं देवगुणं विद्यादितरावासुरौ गुणौ ॥१८॥ ब्रह्म तत्परमं ज्ञानममृतं ज्योतिरक्षरम् ॥ ये विदुर्भावितात्मानस्ते यान्ति परमां गतिम् ॥१९॥ हेतुमच्छक्यमाख्यातुमेतावज्ज्ञानचक्षुषा ॥ प्रत्याहारेण वा शक्यमव्यक्तं ब्रह्म वेदितुम् ॥२०॥

शांतौ मोक्षधर्मेषु वार्ष्णेयाध्यात्मे ॥२३३॥

231

हेतुमदिति ज्ञानचक्षुषा न त्वदर्शनमात्रेण एतावत् वा अन्तर्मा सगुणं लक्षणं याचनिर्गुणं ॥ हेतुमत् युक्तियुक्तं यथा स्यात्तथा आख्यातुं शक्यं न तु स्वेन ग्राहयितुं शक्यमिति ॥ अव्यक्तमनन्ताभ्यां विदितं शास्त्रयुक्तिभ्यां तत्तु प्रत्याहारेण विषयेभ्य इंद्रियाणामाकर्षणेन ब्रह्म वेदितुं शक्यं योगेन प्रत्याहार एव दुःशकः इतरस्तु संप्रदायतो ब्रह्मात्मिकामेनेंद्रियाणां जेन॰

एवं स्वस्य भावस्यात्मकत्वस्य स्वरूपत्वं च स्यामाह । मनसीति । मयि ईश्वरे अहंकारे स्वमनसि दर्शिते हारभूते स्थूले देहे मनसः
स्थने हि तत्राप्यात्मनेन्द्रदेहस्वपिनि सं आत्मानेन विगच्छति । कृष्ण आश्रित्य न्यस्ते सदसदात्मके मा-
याभावेऽतिदर्शने सांतिनृपं । ते देव सर्वेषां भूतानां मान्यभूतो ऽहंकारस्तव सति विनात्मना निष्को
तितया । अध्यात्मगुणः आत्मानं अहंकारं गुणाश्च प्रकृतिनृपाः तेषां उपरीति । अध्यात्मगुणाश्च
अहंकारादिगुणे ऽस्वस्य हि विनात्मनानाः । तपुनो ऽहं सोऽपि एव वाहंकारादयो लीयंते इत्यर्थः ॥ २४ ॥

मनस्येन हि नेत्रारे देहमाश्याय मानवे । यथा संदृश्यते सर्पि त्वमसि निर्दर्शने । सर्वभू-
तात्मभूतस्थ तमध्यात्मगुणं विदुः ॥ २४ ॥ लिंगेन मनसा पश्य सर्वं स्यादीश्वरं गुणं । आत्मप्रसा-
दजे विद्यात्सर्वात्मानि देवता ॥ २५ ॥ एवं हि तप स्थाणुके काम वनमसः पर । त्रैलोक्यप्रकृति
ईहीनमसोऽनेन महेश्वरः ॥ २६ ॥

इत्थं तत्र भूते स्वमनस पुमी उन्मादादर्शितिके सर्वी जनिवी जाव स्योयोगिगम्येतत्रापास्त्रमन्त्रानाव
स्यामाह । लिंगेनेति ॥ ईश्वरं गुणं ज्ञानेन देरा रोमस्व धर्मप्रधानतमे आत्मप्रसादं विनप्रसादजे
शुद्धमनएवेश्वर इत्यर्थः ॥ २५ ॥ तपसा विषया ज्ञालोचनेन तथुके मनः एवं भूतेन भवति । नमसः
परमेन नमतः । अकवतं तस्मिमात्रमेव भवति ॥ तयो भयवे धर्मस्य भावदे हित आह । त्रैलोक्येति देही
जीवः । त्रैलोक्यप्रकृति कारणं ब्रह्मेत्यर्थः कारणभूतम सोनेन श एवमहेश्वरः । शुद्धब्रह्मभूतएव
वेत्यर्थः यथोक्तं सोपादि तिहपाधिस्थे हेयाब्रह्माविदुश्चनोसोपाधिकस्यात सर्वात्मा निरूपाख्याद्

ननु तत्त्वविचारे कृतोऽभ्युपगमे बहुत्व प्रमाणाप्रकारेणानेयानेर अव्यक्तं प्रधानं पुरुषः क्षेत्रज्ञो जीवाः मह
न एतेऽस्मिन् प्रधानं क्षेत्रज्ञ निर्गुणो मा इति प्रसिद्धं वचः ॥ ९ ॥ तेषां परस्परमन्तरं तद्विशेषणैः शास्त्रीय परमा
र्थतया विशिष्टपरस्मात् न्मानेऽव्यक्तेन साक्षात्कार्येण विशेषेण वा अन्वयव्यतिरेकेण वैपरी
त्येन विशेषमेवाह नादीति । उभौ क्षेत्रज्ञौ अनादी अनन्तौ अलिंगौ मानानन्तौ विषयौ ॥ ७ ॥ यौ नि

तदेवमेतौ विज्ञेयाव्यक्तपुरुषावुभौ ॥ अव्यक्तपुरुषाभ्यां तु यस्मादन्यन्महत्तरम् ॥ ६
तेविशेषमेवैतेन विशेषणाविचक्षणाः ॥ अनादित्वाद्यभावेनालिंगोत्वाद्यभावयि ७
उभौ नित्यावविचलौ महत्त्वाणुमहत्तरौ ॥ सामान्यमेतदुभयोरेवं ह्यन्याद्विशेषणं ॥ ८
प्रकृत्या सर्गधर्मित्वात् तथा त्रिगुणधर्मया ॥ विपरीतं मतो विद्यात् क्षेत्रज्ञस्य च लक्षणं
९ ॥ प्रकृते स्वविकाराणां द्रष्टारमगुणान्वितं ॥ अग्राह्यौ पुरुषावेतावलिंगत्वात् समेततो ॥ १०

सो महदश्चाप्यहंकारो पञ्च मात्रा द्वे प्रकृत्योः साधर्म्यं विशेषणं च आवर्तके वैधर्म्यं तु एवं विद्यात् ॥ ८ ॥ एवं
कथं तदा महत्त्वोति । अथ तत्वधर्मानि गुणा स्तु पुरुष इति विपरीते ॥ ९ ॥ विकाराणां महदादीनां द्रष्टा
न तु द्रष्टव्य एवं प्रधान क्षेत्रज्ञयोः साधर्म्यवैधर्म्ये उक्ते क्षेत्रज्ञेश्वरयोरपि साधर्म्यमाह अग्राह्याविति ।
अग्राह्यौ यतः पुरुषौ विरूपौ अलिंगौ लिंग्यते ज्ञायते अनेनेति लिंगं गुणादिकं मतिरेव पितांग तद्रहितत्वात्

232

उक्तं वक्ष्यमाणं च साधनजातं सम्यग्विनोतिन सद्दति ॥ धर्ममिति पादेनापेन परमोपमो धर्मो योगे
नात्मदर्शनमिति याज्ञवल्क्योक्तलक्षणं धर्मं च तत्त्वं पूर्वोक्तं दृष्टानभं ते समस्तगुणार्यं च दूयदा लक्षिति
कं च गुणं निर्गुणं ब्रह्मभावात् ख्यहुयाशीति च तत्त्वं ये अनं दृष्टं श्रव्यनं विदामायतनं तस्मनारोपितं
तृणं यस्तनत्यरसर्षिगणनारायणेन ॥ १ ॥ व्यक्ताव्यक्तयोस्त्वं त्वस्तद्रूपतः फलतम्याहद्दाभ्यां व्यक्तमिति १

भीष्म उवाच ॥ नमस्ते देव परं ब्रह्म योनवेद्यं तत्स्वयं ॥ अव्यक्ताव्यक्तं च यज्जन्तं संमोक्तं परमर्षि
णा १ व्यक्तमस्तु तत्त्वं विधाद्व्यक्तमस्मन्तं पदं ॥ महर्षिलक्षणं धर्मं दृषिनांरायणो ब्रह्मन
२ नत्वे वावस्थितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरं ॥ निवृत्तिलक्षणं धर्ममव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतं ॥ ३ ॥ प्र
वृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत् ॥ प्रवृत्तिः पुनरावृत्तिर्निवृत्तिः परमा गतिः ४ ॥
तां गतिं परमामेति निवृत्तिपरमो मुनिः ॥ ज्ञानतत्त्वपरो नित्यं शुभाशुभनिदर्शकः ५ ॥

ऋषिर्वेदः स एव नारायणः कारणात् नारायणः ॥ २ ॥ ब्रह्मणो उपास्यत्वात्तेन सर्वं कर्मफलान्तर्भूतमित्यर्थः
निवृत्तिर्निर्द्वंद्वोऽयाहंकारातानां वाधः तल्लक्षणो धर्मस्तद्ग्रहश्च ॥ ३ ॥ प्रजापतिः स्रष्टा रजोमुख्य
त्वात् ॥ ४ ॥ तामेवोस्य परमस्थानं दर्शयति परमामेति अतिप्रसिद्धां के वल्यावस्थां शुभाशुभमु
क्तिः संसारो निवृत्तेन दृष्टमिच्छन्तमनुमन्तुं लोकं त्रियायां त्रियार्थं पामिति एवं च ॥ ज्ञानं त्वं विदामनन्तं तदि

म॰भा॰
मो॰
२३५

ननु निर्गुणस्य भावान्तररूपको दिवेव कर्तृत्वं यत्नेनाशंक्याह उष्णीषवानिति। वस्त्रैः वस्त्र
वदाच्छादकैः त्रिभिः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहैः यथा उष्णीषी त्रिउष्णीषवान्स्यात् एवं देही गुणैरप्यात्मस्व
रूपं॥ नाहं प्रतिबिंबमुखवद्रूपतो दृश्यमानमपि दर्पणकोटिगतं तथा जीवोऽपीति भावः॥२३॥
वनस्पत्यं तु प्रधानपुरुषयोः साधर्म्यं हे जीवेश्वरयोस्तु साधर्म्यं वैधर्म्यं इति पञ्चभिः श्लोकैः अना॰

उष्णीषवान्यथा वस्त्रैस्त्रिभिर्भवति संवृतः॥ संवृतोऽयं तथा देही सत्त्वर
जस्तामसैः॥२३॥ तस्माच्चतुष्टयं वेद्यमेतैर्हेतुभिराचितं॥ यथा संज्ञो ह्य
यं सम्यगन्तकाले न मुह्यति॥२४॥ श्रियं दिव्यामभिप्रेप्सुर्वाऽस्मैर्वाङ्मनसा
शुचिः॥ शारीरैर्नियमैरुग्रैश्चरेन्निष्कल्मषं तपः॥२५

यत्नेन तत्त्वेन विज्ञातत्वेन ग्रहीतत्वेन कर्तृत्वेन वेति। चतुष्टयमिदं हेतुभिः आचितं सम्यग्ज्ञात्वा व्याख्यातमित्य॥
थं॥ यथा संज्ञो ज्ञानवान् विधं ज्ञानमनन्तमिष्यतः॥ अन्तकाले सिद्धानसमये॥२४॥ एतच्च तपसैव ज्ञातव्यमित्याह श्रि
यमिति द्वाभ्याम्। दिव्यां हार्दाकाशे वज्राणिमादिवाक्यैश्वर्यमेव वानं देहवान् शारीरैः शरीरनिर्व
र्त्यैः नियमैः शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानैः उग्रैः निष्कल्मषं निष्कामं तपः योगं॥२५॥

२३५

233

नन्वलिंगयोर्जीवधातयोर्लिंगभेदमश्रुतो भेदः कृतः स्यादित्याशंक्यौपाधिकस्तयोर्भेदो न स्वतः इत्याशये
नाह संयोगे ति संयोगो भूरूपसंबंधः लक्षणं ज्ञापकं उत्पत्तिरभिव्यक्तिः तस्य यस्य सा संयोगलक्षणोत्प
त्तिः कर्तृनिष्ठा शुद्धाविच्छिन्नावस्था लक्षणमुक्तं ननु वृद्धिरेव विच्छायापत्ताकर्मं कियतुभयेनेरणात्क
र्मत्याशंक्याह इवमा निहेतिरितिव मेणोशास्त्रेयाणां लौकिकानां च निर्वृत्तिनिष्पत्तिर्यस्या सा । प्रयत्नः
कर्तृव्यापारस्ताभ्यां व्याप्तिरिति नाम येन विधिनिषेधशास्त्रादिभिः कश्चित्प्रयोज्यतां वदति ॥ यदनन्तरं हि तत्
प्रयोः कार्यदर्शनात् सम्प्लवेन नानियोज्यत्वात् ॥ नापि गुरुत्वः प्रकृतत्वात् ॥ अतः शास्त्रार्थवत्ता यत्न इ भ
यसंयोगजः कर्तृः वशप्रधाने स्वरव्यतिरिक्तः उक्तलक्षणोः श्रुपेयइति संकर्मार्थयतन यथाप

संयोगलक्षणोत्पत्तिः कर्मस्था गम्यते यथा ॥ करणैः कर्मनिर्वृत्तिः
कर्तृयत्नाद्धि चेष्टते ॥ २२ ॥ कीर्त्यते शब्दशक्त्याभिः कोऽधमे पोष्यसाविति ॥

यथा करणैरिन्द्रियादिभिः साधनैर्विचेष्टते कर्मस्थत्वेन तथान्यथान्योनिप्रदेनकर्मणा सहितो भव
त्यते ॥ अतः समाने पि विरूपसंयोगे हृपेपा पाथिस्व रूपमेदात् कर्तृभेद इत्यर्थः ॥ २२ ॥ अमं च कर्तृत्वा
उहारतनस्कर्त्रायोपि परमार्थेनाः इकोहिरेवनन्तरूपको हिरिनिरुह्णानमस्वेनाहाहर्नाकीमंनर इति य
थास्वप्तकौनेयत्वमनानानातः वर्णः कः कौनेय इति उच्छनिमण्वस्थैणमवोपिनौ कौनेय इति वनिषु
तं अतः किं चस्य निरूढनिजस्वरूपप्रसंजिज्ञानाति । एवमेव स्मिन्ननपि वस्तुनि उपाधिभेदात् नानात्वान
कृतभेदात् विभिन्नोऽर्थः शब्दप्रयोगो भवतः संज्ञाभमयः एवं द्वेषो पि पदोसाविति सामीप्यासामीप्यकृतोऽर्था

म॰भा॰
मो॰
२३६

234

।एवंविधसाधनेसंपन्नस्यभावेपिमोक्षेद्व्यापारांतरमस्तीत्याह॥ अंतेतितत्त्वज्ञानं। अंतकालेचलोकानांक्रूर्यां
न। यद्ज्ञानेयोगयुक्तेनमनसाशनैः उपपद्यते ऽभ्यनवः आदिपक्षिणां विसञ्ज्ञाद्वारेणाधर्मलोभिरे
णद्वन्द्वेनमनसार्थदेवंवंतिस्योदेहमेदेनप्रदेवनदेभेदसंप्राप्यात्तनमारव्यापिकानांस्वार्थेनाम
योभावात॥ ततःकश्चिद्विधेयो ऽयंउतेप:सवयत्नोतसाधनानुष्ठानात्सात्विकामतिभा॥ ततःस्पृ: अ
मात्विकोपिमोक्षेत्तत्रमारणाकालेभुक्तिमात्रोनीति॥ नघात्मव्यमेपिवेसंवर्तमहर्षीयेकापणंच

अंतकालेचलोकानांछेदैःक्रूर्यादनातुरः॥
एवंयुक्तेनमनसाज्ञानेयदुपपद्यते॥२१॥

मतः॥ संवर्तस्यपादवदर्शनेनशिवदर्शनसिद्धिःस्वितातेनकापणोमतस्यशिवत्वेनतत्यातिमा
वतत्कुशीरलिंगत्वेसूचित्यतेनचाद्द्वांपिवलोकानांदंतकालेज्ञानेंक्रूर्यादित्युच्यते॥ तेनसर्वेषां
तेनवाअभेदभेणाग्रहदिजंतोःमाणाणुउत्कानेषुहृदयारंभेप्रयावछेदेनासावमृतीभवत्वा
मातोभवतितस्मादविमुक्तमेवतिपेवेनाविमुक्तेनविमुक्तेदिमुत्साम्पतेरर्थःकाशणमिदमाण
सहमुरवानारकोपदेशआपामुक्तिमात्रिरितिसमस्तउपाणोपदेहितंस्वितइतिगम्यतेवलोकं
योदितियत्नेनकापणावासात॥ अंतकालेज्ञानंक्रूर्यात॥ इत्योपदेशात्संपादयेत ॥२१॥ ॥

१३८

तपसा योगेन तत्फलेनेत्यर्थः । अंतर्भूतेन अंतरेण । तपसी मन्त्रा ज्योतिषा आदित्यादयः इमे साधनेन भास
नाद्वैतस्य प्रकाशवत्तादि विहाङ्गकाशस्य यादि क तपसा योगेन भासते धारावाहित्या प्रकाशत्वा
नेषांतर्हितद्दृश्याकाशा ऽभेद्यस्मिन् धारावाहिस्थिवीर्यस्तेनैव समाहितेन भावस्थित्वा प्रपद्यते योग्यस्या
विस्मादिभ्यते ॥ सर्वस्य तदेतेन गतत्वाच्च गमनात् ॥ अतएव योगिनां अवहितानादिसाक्षात्कारउपपद्यते ॥

त्रैलोक्यं तपसा व्याप्तमंतर्भूतेन भास्वता ॥ सूर्यश्च चंद्रमाश्चैव भासंते तपसा हि वै ॥२६॥
प्रकाशस्तपसो ज्ञानं लोके संशब्दितं तपः ॥ रजस्तमोघ्नं यत्कर्म तपसस्तत्स्वलक्षणम् ॥२७॥
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ वाग्यमो नियमः सम्यङ्मानसं तप उच्यते ॥२८॥ वि
धिज्ञेभ्यो द्विजातिभ्यो ग्राह्यमन्नं विशिष्यते ॥ आहारनियमेनास्य पाप्मा शाम्यति राजसः
॥२९॥ वैमनस्यं च विषये यान्त्यस्य करणानि च ॥ तस्मात्तन्मात्रमादद्याद्यावदत्र प्रयोजनं ॥३०॥

प्रकाशो विकसनं फलमित्यर्थः तपसो योगस्य संपादितं योगिनस्तु प्रपञ्चे तिभगवेत्ते सनातन ॥
नमिति सर्वत्र व्याप्तं ज्ञानहेतुत्वेनात्मस्वलक्षणं ब्रह्मसाधारणं तु परं ज्ञानमात्रं स्वभावं योग-
नीशाके कर्मवैराग्यपूर्वकं वेदांतश्रवणं ॥२८॥ तपो विशेषो वा दृश्यते ॥२९॥ वैमनस्यं वैराग्यं विषयेषु
व्यादौ करणानि इंद्रियाणि ग्रासानि स्तोत्रभजः तावन्मात्रं आहारमात्रं तन्नातदिकं विशेष्य आदद्यात् ॥३०॥

म॰भा॰
मा॰
२३०

235

परस्परमपमर्दी शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारोदयेन नियतिर्धर्माधर्मौ नानुवर्तेते शुद्धब्रह्मविदः तदधिगम उत्तर
पूर्वाघयोरश्लेषविनाशाविति न्यायेन पूर्वपापस्य नाश उत्तरस्याश्लेषः भवमोक्षागामिजन्मकारणा
भावान्मुक्तिरित्यर्थः परस्परपाभावे संसारनयं योगइत्यादभावेति येविपर्ययं यस्त्रनात्मन्यात्मबुद्धिर्मात्मादि
देहोनेत्वप्रांत्यत सांख्यनजम्मसुदायेवा आत्मबुद्धिं कृत्वा आमतेते भावानां महदादीनां अन्नप्रभवयो
नीमोरुपयोरेव मन्ता बुद्धिर्यस्मातेनत्याभवति विपर्ययस्त्र मतोनामोक्षकथापि नास्तीत्यर्थः ॥२४॥

परस्परापमर्गेन्नु नियतिर्नीतिवर्तते ॥ भावोन्नभवमन्ताश्रा
मनेयविपर्ययं ॥२४॥ एतस्मादेहान्धारयेनोबुद्धिमेतिमेवत
नः॥ स्थानेभ्योह्नूयमानाः सङ्गत्वाजात्नुपासते ॥२५॥

एतस्मा आसनादपमच्युत्पादोहानुधारयेनो योगिनः बुद्धासंहितेविषयेभ्यः अस्मादुक्तेचेनोपल्लेस्थाने
भ्यः इन्द्रादिभ्योऽहूयमानलवेभ्योऽध्यमानाः सुताः स्तना अमरककोशाः सङ्गत्वानस्रामयापेत्‌यान
न्तवस्तुनः नानमाणोऽहूयादीनउपासते आत्मत्वेन वितर्पति यथोक्तं पुराणान्तरे दशमन्वन्तराणीह तिष्ठं
तीन्द्रियचिन्तकाः भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यत इति ॥२५॥ ॥

२३०

एवं मोहसाधनो नरः भुक्त्वा आपेक्षिकत्वमप्याहरज इति । अयं देही रजोवर्ज्यः बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिशून्यः
समाधौ सम्यक् स्थूलदेहोऽपि देहो पुरुषः देहवान् । भुक्त्वा शब्दवत् पाद्वादिमत्कार्यं सत्वशरीरं वदेत
यस्तु कार्यं स्यात् हन्ति मतिः सः वैराग्यात् सत्यमोगेष्वपि निस्पृहः प्रकृतौ लीयते नत्र प्रकृतेः परं पुरुषं
प्राप्नोति । अयं भावः स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरे मुक्तो योगी सर्वा मोहत्यक्तो स्थूलमात्रविहीनो वि
देहः । स्थूलसूक्ष्माभ्यां विहीनः प्रकृतिलयः । पतोहि सत्पुरुषस्यावर्तउनरवत्साभविवितनो यथे

रजोवर्ज्योऽप्ययं देही देहवांस्तद्वदेव हि । कार्यं स्थूलं हन्ति मति
वैराग्यान्यहकृतिस्थिरः ॥ २२ ॥ आ देहात् प्रमादाद्वा देहनाद्धि
प्रमुच्यते । हेतुयुक्तः सदा सर्गो भक्तानामल्पयत्नया ॥ २३ ॥

लयेनाभिभक्तो निर्विकल्पपदमनुभवति इत्यर्थः पवनयोरन्तःप्रज्ञानः संसारदेहिनः । तथा वस्
थितं भवप्रमयोः विदेहप्रकृतिलयानामिति ॥ २२ ॥ आ देहात् देहपातावधि प्रमादात् अनव
धानतायां वा न देहिनो स्थूलसूक्ष्मकारणानां प्रतीतत्वाधानविशेषणा स्वयमेव मुच्यते प
वीतनुक्रमसृतिभाजी विमाहहे विति देहमूलाज्ञाने तद्नाशाद्धि देहादीनो प्रत्येषां च भक्तानां कर्मा वि

यं नेति नेपस्मात्प्रमुक्तो पाश्नेन येन काले तु पासंने ब्रह्मस्थानं वैति ब्रह्मगता विमस्य तु पं एते पंच वयाये
गे परमां तिति विशेषेण गति त्क्रमेण सर्वा गच्छन्ति ॥२८॥ सूक्ष्ममिति विशेषणं आवृत्तेकमन्या पाधिभं तेषां मो
पाधिक ब्रह्मणां ब्रवेहोतरेत्तन पादे पतेन पयन्त्. यथोनेक स्पनरो निर्विशेषं परं ब्रह्म सात्ता न. नु मनो
मयाः ये महात्मनः नवं व्यने सविशेषं निरूपको: स्थिरीकृते मनस्येवा सगुणब्रह्मचिन्तनात्. नदेवादि
मे वेत्स्या ह्लादपेनो पाधिकल्पनमिति देहोतेन्न प्रयत्ने लयाधिष्ठाने देहे त्विति पादेश्च यत्नमेव परमं विशे

येन कालेस्व प्राणं संत्येन यस्माद्व्यवस्थिताः ॥ सर्वं एते महात्मानो गच्छन्ति परमां गतिं ॥२८
सूक्ष्मं विशेषणं तेषां ममैवेदं ब्रह्म च यत्तु णा ॥ देहेनु परमं विद्या द्विमुक्तमपरिग्रहम् ॥२९
येन विज्ञाता नरे धारणा सक्तमानसं ॥ नमेलोका द्विमुच्येत वियासंसक्त चेतसः ॥३०
ब्रह्मभूता विरजस्ततो यान्ति परां गतिं ॥ एवमेकायने धर्मे मा ह्वैर्वेदविदो जनाः ॥३१

षणं नन्वतः परमन्येद्य यमस्तोन्यर्थः विमुक्तमपरिग्रहमित्यादि पादेन श्लोकपंचवाक्यं विमुक्तं स्व
लदेहाभ्यासहीनेऽपरिग्रहे सन्यासिने ॥२९॥ धारणासक्तमानसे योगिनेऽनन्तरिते देहादीका ग्राल
मारभ्यासमत्वरे ईशोस्वात्मानं वा वि यादिमर्थः मर्येति ॥ यतिं चितं ॥ योतो यानिवृत्तः मन्येदेहा
द्विमुच्यते ततः आरोहक्रमेण परां गतिं यांति ॥३०॥ एकायने पक्षे ब्रह्मैवा
यने प्राप्तिस्थाने यस्मिन् ॥३१॥ ॥

यस्मादेवं तस्मात् यत्नवान् भवेत् ॥ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ॥ मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति मे वेदमनतिक्रम्यत
स्तनः परपरस्मात् ज्ञात्वा तत्परस्य काष्ठा या विशेषस्तु यमेव बुद्ध्या धीरमाबुध्यते ज्ञानात् परा काष्ठा देहा
न्ते त्वव्यक्तादपि परः एतेनाव्यक्तात् पुरुषः पर इति श्रोतमव्यक्तपदं देहपरेतनेन सोऽव्याप्तिमतामनपर
शिष्टितास्यात्मेत्यनुमानिका पिछूरणो वै तन्त्वष्टे देहान्ते कश्चिद्देवभावितात्मायोगशास्त्रे सतिरत्वा
लेशमुपशान्त्वा चार्योपदेशमनुमाप्य स्वेनिराश्रयं स्वमहिमप्रतिष्ठ परकाष्ठारूपत्वात् ॥ २६ ॥ एवमिति धारण
या धारणादिषयणारने ब्रह्मणः कस्मादिनाप्नुतं नात्यसंवेधेन सेव्यसे वकभावेन वा युक्तेनिर्वदं ध्यात्मा

यथा यामं च मत्वा वै बुध्यते नैव बुध्यते ॥ देहान्ते कश्चिद्दत्वा स्वे भावितात्मा निराश्रयः ॥ २६ ॥
एवं धारणया सम्यक् सन्तः केचिदुपासते ॥ अभ्यस्यन्ति परं देवं विद्युत्स्फोटितादरम् ॥ २७ ॥

नेकश्चिदुपास्ते सन्त इति कर्मणि तत्परः अविद्यापरवर्तं केचिदुपासते ॥ अपरे परं शबलाद् उत्कृष्टे निर्गुणं
ब्रह्माभ्यस्यन्ति पुनः पुनरत्र भवति प्रयतमानाः रयेति ॥ विद्युत्स्फोटिते सकृद् भानो येव ब्रह्मलोक इ
ति श्रुते रिविद्युत्स्फुरणवत्सकृद्भानत्वेन विद्युत्स्फोटितेनके तत्सिद्धयानि यत्नसिद्धमिदं विशेषणमुक्त
म् ॥ अपरिणामि ॥ ननु देहान्तपदेनैवेतदुक्तं सम्यग्न चेयत्नवोक्तं इहत्यास्तेनोच्यते ॥ कः पुनरेतावता भेदः
स्फुरण ॥ अयोग्यमवण हिंसाणा ध्यानात्मा निरस्तेनात्मतत्त्वावाप्तिः सर्पवाधेनैव रज्जवगतिर्हिनो
पेत्य समनुप्रमाणभावेपितव याणो यचरत्वानीति वदतः वाक्यकहापि स्वेनाघातेन हत ॥ ब्रह्मासीनि गद
फवाके विश्वासमनात्मतेन ध्यात्मनो ब्रह्मभावं चिन्तयन्तमनु भवन्ति सेवते वाद्भुमवदुपास्तिः ब्रह्मसा

श्रेयः संदेहेपणातुमन्नकृत्योनैवधर्ममनुतं॥ नहि वरणापयेच्चपिरवलवाकामनध्यायहृपमारभते नम्र
नस्थान्यागो मनस्त्वेमनिःसाधने सर्वरात्रं तंडुः शाकइतिमन्वानः मिथिलायां प्रदह्यमानायां न मे कि
चन दह्यतीति श्रोर्विनं सममनविनकृहजननकवचनेस्मरन्नतहृत इच्छतिकेनेति॥१॥ महत्सुखं मो

युधिष्ठिर उवाच॥ केन वृत्तेन वृत्तज्ञ जनको मिथिला
धिपः॥ जगाम मोक्षं मोक्षज्ञो भोगानुत्सृज्य मानुषान्॥१
भीष्म उवाच॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं॥ ये
न वृत्तेन वृत्तज्ञो जगाम सुमहत्सुखं॥२॥ जनको जनदेव
स्तु मिथिलायां जनाधिपः॥ और्ध्वदेहिकधर्माणामासी
द्युक्तो विचिंतने॥३॥ तस्य स्म शतमाचार्या वसंति सततं गृहे
दर्शयंतः पृथग्धर्मान्नानाश्रमनिवासिनः॥४॥ राम:॥

क्षं॥२॥ जनको जनकवंश्यः नाम्ना जनदेवः और्ध्वदेहमशरीरं ब्रह्म तत्प्राप्तिकराणां और्ध्वदेहिकधर्माणां
विचिंतने युक्तो व्यवहित आसीत्॥३॥ धर्मान् उपासनामार्गान् पामनरेपाषंडः लोकायतादयः ते
ष्वावाहिनः प्रतिभटत्वेन जेतारः पाखंडवासिन इतिपाखंडेषु पावशवासयंति प्राकाट्यं तिनिरस्तं वदंतिते

237

कल्पयेति ॥ रागादिहीनं चलयेद्योगात्त्रीयं परोक्षमपि ज्ञानमप्रमत्तेऽपि यथावल्लंभयेद्वैराग्यमुच्यते
३४ ॥ भगवंतं सर्वैश्वर्ययुक्तं ॥ ३३ ॥ आत्मस्थकोपं पंचकामगेऽते ॥ ३६ ॥ मुक्तोपेक्ष जेयदेहे पंचात्मत्वात्पलाद्दिति त्रु
ल्लिनवाल्लिचेत्यतेन रज्जूरगादिवज्ज्ञानतनु भ्रांताभ्रांतयोरत्वलिनात्त्वि चेत्यनिवर्त्तनोऽयं विमुक्तेजयत्रि
याने तेयं तस्माच्चमाज्ञ्यस्थं ॥ ३५ ॥ विसमग्गाले ॥ ३७ ॥ तस्मात्न्यायोपायमाह ॥ विकारमिति कार्यं

यथाज्ञानमपामंतः सर्वैर्यांति परांगतिं ॥ कल्पापवर्जितं ज्ञानं येषामुत्पद्यते चलं ॥ यांतितेऽपि
परान् लोकान्निमुच्यते यथावल्लं ॥ ३४ ॥ भगवंतमजं दिव्यं विष्णुमव्यक्तसंज्ञितं ॥ भावेन यांति
शुद्धा ये ज्ञानतृप्ता निराशिषः ॥ ३३ ॥ ज्ञात्वात्मस्थं हरिं चैव न निवर्त्तंति तेऽव्ययाः ॥ प्राप्यतत्पर
मं स्थानं मोदंते त्वरमव्ययं ॥ ३६ ॥ एतावदेतद्विज्ञानमेतद्भस्वचनात्मिव ॥ तस्मादहं जगत्सर्वं च
कव्यविवर्तने ॥ ३५ ॥ विसतेन पैयौवायमेतस्यः सर्वतो विभो ॥ तस्मान्नवरनायेत स्थाहेहगतः
सदा ॥ ३७ ॥ स्वात्मस्थं यथावत्संसारपतिवापकः ॥ तद्धंसमारस्थं हि तस्मात्स्वात्मनिवध्य
ते ॥ ३९ ॥ विकारमव्यक्तं चैव पुरुषं सनातनं ॥ यो यथावद्विजानाति सवितस्थो विमुच्यते
३८ ॥ प्रकाशं भगवानेनं दृष्ट्विनो नारायणो मतं ॥ भक्तानामनुकंपार्थं जगाद जगतोगतिं ॥ ३९ ॥
ओं नमो दधमैं पुवाललंकाध्यान्नं मू ॥ ४९ ॥

कारणं शुद्धं च ज्ञानं वि तस्मो भक्त्वा विमुच्यते ॥ २५ ॥ प्रकाशं
स्पष्टं भ्रमतेमोक्तसाधनम् ॥ ३६ ॥ २४ ॥ इति महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां शांतिपर्वणि मो
क्षधर्मेषु नीलकंठकृते भारतभावदीपे काश्यां योनो मोक्षधर्मे मेंचत्वारिंशोध्यायः ॥ ४६ ॥

म॰ भा॰ मो॰ १५०

पंचस्रोतांसि विषयद्वारप्रणालिकाः यस्य तस्मिन्मनसि मानसं सत्रमित्यर्थः ॥ १० ॥ यत्रेत्यत्र मीये कापिलं कापिलमतानुसारिमंडलमभिसमेत्य परमार्थं यः न्यवेदयत् एतस्मिन्नरेणासंबंधः पंचस्रोतसि मनसि निष्णातः ऊहापोहकौशलवान् पंचरात्रो नाम विस्तृतयागः तत्र पुरुषो हवै नारायणोऽकामयतोऽति तिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं ॥ सर्वं ॥ स्यामिति स एतं पंचरात्रं पुरुषमेधं यज्ञक्रतुमपश्यदिति श्रा[?] न श्रौतः तत्र विशारदः अनुष्ठिताखिलकर्मेत्यर्थः ॥ ११ ॥ पंचज्ञ अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयान् कोशानभिज्ञ आत्मनस्तान्विविक्तान् जानातीति पंचज्ञः ॥ अत एव पंचकृत् पंचानहि यथायथमुपासनान्निर्गतवै वीकृतवान्[?] तस्मात् समपनिषद्गेह[?] न पश्यन्नात्रवर्जेस्तिन्न[?] जनादिभ्यो हि विद्वानिकरोति सेपंचधानो दा०

आसुरिं प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनं ॥ पंचस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकं ॥ १० यत्रासीनमागम्य कापिलं मंडलं महत् ॥ पंचस्रोतसि निष्णातः पंचरात्रविशारदः ॥ ११ ॥ पंचज्ञः पंचकृत् पंचगुणः पंचशिखः स्मृतः ॥ पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं न्यवेदयत् ॥ १२ ॥

तदुपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीति श्रुतेः शमादयो गुणाः यस्मिन् स पंचगुणः ततस्तद्ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः पंचभ्योतिरिच्यमानत्वात् पंचशिखवेति पंचशिखः पुच्छे ब्रह्मस्थः स्ता त्वान्मुक्तिरपि पंचशिखः ननु पंचज्ञत्वकथमपुरुषः[?] स्यादिति चेत् पंचगुणपंचाः अन्नमये विकारमनुमासीन त्वमहमितिमन्वविराडात्मेत्येवं मायया विहृतमानंदमानंदमयाख्यमुपास्यां विहृतमानंदेत्य हमस्मीति न षष्ठोपास्तिः पृथक् आपत्ज्ञानापनस्य पंचमोपास्तिफलत्वात् तदेतदाह पुरुषावस्थमु पास्यत्वमयादयः पंच अवस्थानतया ख्यापितनयाविष्टनीयस्मिन्निति पुरुषावस्थं अत एव शिरआधवपर्वांहित

१६८

238

तमके विस्तारंव॒अदेहनाशादात्मनाशमिच्छंति अन्येपुनर्देहस्यैवनाशोनेत्यंति तत्रायेनगहेचित्राम्नु
पपत्तिमंते॥ अमतत्वविरोधंचोन्नाचपत्वात्तेषामभेभावे अस्मादेहाद्उत्तम्पभावेसतापामेप्रजातोजन्मनेत्व
लाभेचविषये॥ विनिश्चयेसभूपदृंननुष्यति यतः आमपस्यनअता किंकारणं विभक्तामात्मनाप्रवेदेहे
द्रियविपोगेमरणंसुप्रवंदेहेंद्रियसंबंधोजन्मेति विनिश्चयः सांख्यानांतु आत्मनोकरणानांचवि
भक्तामेवसतोअरणामन्यविनद्गृह्मतिलाभोजन्माद्गृतिविलयोमरणमिति विनिश्चयः तथाकनोभे

संतेषांप्रेमभावेचप्रेमपजातोविनिश्चये॥ आगमस्थः सभूपिष्टमात्मनत्वेननत्वनुष्यति॥५
तत्रपंचशिखोनामकापिलेयोमहामुनिः॥ परिधावन्महीं कृत्स्नां जगाममिथिलामपि॥६
सर्वसंन्यासधर्माणांतत्वज्ञानविनिश्चये॥ सुपर्यवसितार्थश्चनिर्द्वंद्वोनष्टसंशयः॥७
ऋषीणामाहुरेकंयंकामादवसितंनृषु॥ शाश्वतंसुखमत्यंतमन्विच्छंतंसुदुर्लभम्॥८
यमाहुःकपिलंसांख्याःपरमर्षिंप्रजापतिं॥ समन्येतेनरूपेणविस्मापयतिहिस्वयं॥९

त्ताविभुरात्मेति पूर्वेषामात्मतत्वेपरेषांतभौमेचेनदेत्तेतितवयाखंडत्वातिकचितधर्मचपिभपिंत
नुष्यति॥ आगमविरोधात्॥ आगमोहिसमसनमेवदेहनाशानंतरदेहमामोवदति आत्मानंचाकर्त्ता
रमभोक्तारमेकेचनतेषामिति पाठे आत्मतत्वेनेतिरन्वीया॥५ कापिलेयः कपिलायाःपुत्रः परिधा
वन्॥ एकत्रवासमकुर्वन्॥ सुपर्यवसितार्थः सुष्ठुविनिश्चितमयोजनः॥७ कामेरनाहतंकामादवसि
तमितिपाठे यदृच्छयास्थितंनरेषुमरणंअन्विच्छंतंस्पारयितुमितिशेषः॥८ सम्ककपिलः तेनेरूपंशरीरख

म॰ भा॰
मो॰
१६१

जातिर्जन्मा कर्म याग्यादि स वैश्यसेलोकान्तानेतन्निर्वेदोदुःखरूपत्वादेषयुक्तत्वात्तदपि स्मृत्वात् ॥१९॥ तमोहम
ब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः तं देहस्य मोहं सार्थकर्मतत्फलं च कालतो ॥ अनाश्वासिकं अविश्वसनीयेशुक्तिरज
तादयमहिषपमदर्शकत्वात् विनाशिचलं ध्रुवं स्थितिपतनकालं च अध्रुवं सत्वासत्वेनवानिश्चितं ॥२१
नमिममेतस्मिन्नत्वबुद्धिलक्षणं मोहं विवरीतं लोकायतानाममतमुपन्यस्यति दृश्यमाने अस्यादिनानोदि ॥
पार्थिवाप्यतेजसवायवीयाः परमाणवः स्वरसेनैव होमेरणस्वभावाः स्वयमेव देहाद्याकारेण संहन्य
मानाः मदशक्तिवच्चैतन्यं जनयन्तीति देहे एव नत्तद्व्यतिरेकिस्वभावादिति सतमात्मानं नास्तीत्याहुः अस्मिंते

जातिनिर्वेदमुक्त्वा स कर्मनिर्वेदमब्रवीत् ॥ कर्मनिर्वेदमुक्त्वा च सर्वनिर्वेदमब्रवीत् ॥२०॥
यदर्थं धर्मसंसर्गः कर्मणां च फलोदयः ॥ तमनाश्वासिकं मोहं विनाशि चलमध्रुवम् ॥२१॥
दृश्यमाने विनाशे च प्रत्यक्षे लोकसाक्षिके ॥ आगमात्परमस्तीति ब्रुवन्नपि पराजितः ॥२२॥
अनात्मा ह्यात्मनो मृत्युः क्लेशो मृत्युर्जरामयः ॥ आत्मानं मन्यते मोहात्तदसम्यक्परं मतम् ॥२३॥

वे देहे संतमात्मानं च देहाद्विनाशे देहरूपात्मध्वंसे प्रत्यक्षे सति देहात्परे आत्मतत्वे आगमप्रमाणात्
दपि अस्तीति ब्रुवन् लोकविरुद्धागमप्रामाण्यवादी पराजित एवेत्यर्थः ॥२२ ननु देहस्यैवात्मत्वे स्वर्गका
मो यजेतेत्यादयः परलोकफलाश्चोदनाउपरुध्येरन् विनाशान्वाहानात्मेति द्वाभ्यां आत्मनो मृत्युः अ
नात्मा स्वरूपाभावएव तद्धि शोकः स्वजैनएव याहानि ॥ आत्मयो रोगस्य आत्मनो मृत्युरेव अ ॥ शोतस्व
रूपनाशः गृहस्थेन तद्वेदेवं लभेत गएवं पूर्वं तरेन स्मृति घाणेन गृहनाशएवं इन्द्रियादिनाशेनात्मा
शांते आत्मैव नश्यतीत्यर्थः एवं सति यः आत्मानं मोहात् ॥ परे देहादन्यं मन्यते तत् मतं असम्यक् ॥२३॥

139

तस्याविग्रहमाहेष्टेत्यादिना ॥ इष्टसत्रेणात्मा ॥ यत्नेन देहेनोत्तरनीयाः ध्यायनेनवसनीतिवत्स
स्यकृष्टेष्टप्रश्नोत्तमस्य संसेष्टः ॥ आत्मनानार्थंकृतेभ्रमश्रमथः व्यक्तिर्वा ध्यात्वा वाध्यात्वेनस्पष्टतो दे
वदर्शनः दिव्यदृष्टिरित्यर्थः ॥ २२ ॥ सारव्यसंमतेन गुणपुरुषान्तरज्ञानान्येव स्वप्रधानेचोपादानमि

इष्टसत्रेण संसिद्धो भूयश्च तपसासुरिः ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः ॥ २२ ॥
यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते ॥ आसुरिर्मण्डले तस्मिन्प्रतिपेदे तदव्ययं ॥ २३ ॥ तस्यै
व शिष्यः शिष्यो मानुष्यापयसा भृतः ॥ ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत्कुटुंबिनी ॥ २४ ॥
तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ ॥ ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिं च नैष्ठिकीं ॥ २५ ॥
एतन्मे भगवानाह कापिलेयस्य संभवे ॥ तस्य तत्कापिलेयत्वं सर्ववित्त्वमनुत्तमं ॥ २६ ॥ सा
मान्यं जनकं ज्ञात्वा धर्मज्ञो ज्ञानमुत्तमं ॥ उपेत्य शतमाचार्यान्मोहयामास हेतुभिः ॥ २७ ॥ ज
नकस्त्वभिसंरक्तः कापिलेयानुदर्शनात् ॥ उत्सृज्य शतमाचार्यान्पृष्ठतोऽनुजगाम वै ॥ २८ ॥
तस्मै परमकल्याय प्रणताय च धर्मतः ॥ अब्रवीत्परमं मोक्षं यत्तत्सांख्येऽभिधीयते ॥ २९ ॥

तिनिपदेनिरस्यतिपन्नदिति ॥ आहारमेवजडुपादानतयानानारूपेनतत्त्वंप्रधानो ॥ अव्ययंब्रह्मैवप्र
तिपेदेज्ञानवान् ननुगुणपुरुषान्तरं ॥ २५ ॥ भगवान्मार्कंडेयः सनत्कुमारोवा ॥ २६ ॥ सामान्यं सर्वेषामाचार्याणां
समबुद्धिं ॥ २७ ॥ अभिसंरक्तोमनः ॥ २८ ॥ कल्याय समर्थाय सांख्ये उपनिषत्सु अभिधीयते अयवंनयात्रा

भ॰ भा॰ मो॰ १५२

अन्यान स्वप्नामात्रेणोपममेनतननणवदेहादन्मान्नसिहिरिन्या हरेन इति पथ्या समाने विभजनवनह
यस्मेयोगेवरत्व हिक गिणकोणाचरपग्रपुष्पफलमलवगात्हिनुपरस्मादयोनरहिंनाः एवंनन्वेरनसि
समानेषु एषेसमक्रभागेमनोवद्ध्रहेकारचिनशगीरणकारंगणाद्योन हिंनाः स्नन श्राविर्भवेति ।। य
थावायकस्मादेवधेनएभुनान्नणोद्कानपयः सर्पिषीहयवदघक्वभावे । यथावावहेद्द्यवल्का
हिरिपञ्चमपिवाम्मितोन्मद्गाह्निहम्पयएवेरेनसउपलभोपलब्धेशैवाभनसंयोगाहावेनम्य

रेणोर्वरकणीकार्यांहृतपाकाधिवासने ।।
जातिस्मरजिरयस्कांतः सर्योकांतोवृभक्षणो ।। २८

जन्यतेजातिर्जन्मात्राद्ये ।। यथावाकाष्ठहृयसंक्षोषानस्यकाशकोग्निजेपनएवंभ्रनयोगादीशि
नस्यकाशकेशौतस्यमुमयतेइति ।। जडहृपादजशेस्मनोहक्षोनानरेपराभिमनेस्मृतिरिति
यथानर्कमतेजडयोरच्यान्तमनसोयोगादजडस्मस्यहिनूपंज्ञानंजायतेनहदनापिभं
विष्यतिएवमस्यत्रैचेतन्येत्रपस्थानमणिलोहमिवहंहूयसंज्ञानंचालपिष्यतिकार्यंवै
विज्ञामणिपार्थिवोशमनजातिभेदादेवमविष्यतिसूर्यकांतयोगादेवसूर्यरश्मयोग्निस्त्व
नेनह- नरयोगेनहहनएवंभोक्तृत्वेवहूजेलशोषकत्वक्षणसाधानस्येवयुज्यतेइतिपुनंकोशीरा

२४०

श्री भा॰ मो॰ ॥ १५८ ॥ १५२

स्वर्गकामश्चोदनात् यथा राज्ञो नारम्भाधीशीहपचापवं रङ्ग्नम्रैव एवं सर्गोपचारः तस्माद्धर्म एवा
श्रेष्ठिद्वादृष्टेनार्थिः तस्मादेवि रेवाप्ने नैके दर्शनेन मन्सन्नादि वृन्मन्त विनिहार्था मैने स्वार्थे भूताः
णामिन्याहार्थे नितया हि अग्निहोत्रादेवेपर्यनुदाहरति अग्निहोत्रयौधर्मे स्विर्दरभस्मरवते । वृद्धो
हयेदेनानाजीविके तिहृहस्यानिरिति ॥२४॥ एवमनन्तविरोधात् अतिप्रमाण्यहूयथिनाध्यामयद्धार
नमानस्यापिनदूषयति ॥ अखिलात्मेति ॥ यथाचेह्लानारवेगमभावो खिलात्मेति संशये सिगम

अथचेदेवमप्यस्ति परलोके नोपपद्यते ॥ अजरोऽयममरश्चात्मा सैव मन्यते तथा ॥२४॥
अखिलात्मेति चापन्ने सिद्धसाधनता ततो ॥ किमपि ह्यापतेद्यावल्लोकायताविनिश्चये ॥
२५॥ अन्यत्वं हेतुतो येन लौकिकं तेन गोचरे ॥ अनन्यहेतोणागमो भिन्नः कृतेनोवानकिंचन ॥२६॥
यद्यप्यात्मानुमानेस्मिन् कृतेभावयतेपि वा ॥ नात्माजीवः शरीरस्य नास्तिकानामतोस्थि
तः ॥२७॥

ननु अग्रेरिति मानेनास्ति देशान्तरयामेरिमन्नुमानेनयतद्गम्यादिसाधनेनदपिअसति लब्धेतोतापि
केहेतोः शान्तयाः सहचारितयोरपि अभिचारदर्शनादसति किंलिंगमपिह्यायथालेप्सलोकयाताः
वसादिव्यवहारविनिश्चयेरूथाचकिमपीमर्थः ॥२५॥ कृतोनेनिश्चयोः अनुमानागमयोः भिन्नः वापि
नः न किंचन प्रमाणमित्यर्थः ॥२६॥ पर्शिनमाहृयद्येतियद्कृत्याप्यनुमानेऽत्रपाहृत्यनिसास्मान्यनमसाधके
साम्यसिद्धेभावयतः कृतेप्यले। भाववनपालमित्यर्थः उक्तविधायाः नुमानस्याप्रमाणत्वात् शरीरस्यात

[illegible] ९२

म॰ भा॰
मो॰
१४३

एवं लोकायतमतं निरस्य सौगतमतं निरसितुमुपन्यस्यति अविद्येत्यादिमिस्त्रिभिः ते हि लोकायताभिमतात्
स्वरूपाद्विदारयन्त्याध्यात्मिकं संज्ञानं रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराख्यपंचस्कंधात्मकं ऐहिकामुष्मिकव्यवहा
रास्पदमभ्युपगच्छंति अतो न तेषां परलोकाभावादयो दोषाः संति यद्यप्येतेषामपीत्थं न खलु स्थिरो भोक्ता मता
स्तितात्वा चेतनः संईतानानात्मितथापि अविद्या ॥१॥ संस्कारो ॥२॥ विज्ञानं ॥३॥ नाम ॥४॥ रूपं ॥५॥ षडायतनं ॥६॥ स्प
र्शः ॥७॥ वेदना ॥८॥ तृष्णा ॥९॥ पादं ॥१०॥ भवो ॥११॥ जातिः ॥१२॥ जरामरणं ॥१३॥ शोकः ॥१४॥ परिदेवना ॥१५॥ दुःखं
१६॥ दुर्मनस्ता ॥१७॥ इत्यष्टादशऊर्ध्वसंक्षेपेण कचिद्विस्तरेण चोक्ताः सर्वेषां सौगतानामसमाख्येयाः ४वं

अविद्यावकर्मक्लेशानां केचिदाहुः पुनर्भवे ॥ कारणं भवमोहात्तु दोषाणां वतिवेदनं ॥३१॥
अविद्यालेतेमाहुर्विकर्मबीजतयाह्लते ॥ तस्मात्सजननं क्लेशैरप्यषतेषु पुनर्भवः ॥३२॥

पूर्वं उत्तरेषु निमित्तभूताः तदीयं च वदा वर्तमानाः संज्ञानं स्वाश्रयतत्याः तयेति षडायतने शरीरे चेन्य
स्य स्कंधपंचकस्य तदुपादानस्य षष्ठस्य चित्तस्य च आश्रयभूतत्वात् ॥ एवं च सत्यात्मन्यते लोकमात्राप्य
निर्वाहे सति न स्थिर आत्माभ्युपेयत इति वदंति ॥ तत्राविद्याख्यशब्दोपात्ता कर्म च इह लोभमोहप्रावृद्धैः संस्का
रोपादानं तस्माद्दुर्मनस्ताः इतरे दोषपदेव संगृहीताः केचित्सौगतास्त्वविद्यादिके पुनर्भवे हेतुरात्मा
कारणमाहुरिति योजना ॥३१॥ एतदेव स्पष्टयत्यविद्येति अविद्यालेते शर्वेऽकर्मबीजतस्मात्तद्धाश्रय
जलरूपा एवं प्रकारस्तेषामविद्यादीनां पुनर्भवपुनः पुनः उत्पत्तिप्रकारः ॥३२॥ ॥

१४३

241

एतद्रूपपतनिमेष्येति ॥ मेनीभूते देहे चेतन्यमन्ययोर्देहातिरिक्तात्मास्तित्वे प्रमाणाभिव्याहृतपोन्ये यदि
देहस्थेन ततः स्यान्नहि भूतेपि देहे चेतन्यमुपलभ्यतात्तो न देहधर्मश्चेतन्यमित्यर्थः अत्र भूतान्ययन्तिपादे स्व
त्वाभूतनाशः यस्मिन्सति देहे मननयाति अयमिति चननयाति स देहादन्य इत्यर्थः तथा सोन्हरतिहर्षेभ्य
प्रतिपाद्याद्देवतालोकापातिके नसाध्यो नेसाचेन्नतमपोस्यान्नहि तदातिवहुरूपेण ॥ सत्यपरोरस्यलो
कैन रसंचारन्नमस्यास्वीकारात् ॥ आदित्यदातृ भूताविशेषोपि ग्राह्यः यस्मिन् शरीरे भूतान्तरमाविशति
तदा न देहपीड्यामृत्योर्देहपीड्यामृत्योर्देहपतिनवाध्यते किं तु स्मातिरेवतदानीतस्मैवदेहाभि

प्रेत्य भूतो ह्यपश्यन्नेव देवनामुपपाचने ॥ अतेकर्मनिवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चयः ॥ २९ ॥
न त्वेतेहे न वः सन्ति ये वै चिन्मूर्तिसंस्थिताः ॥ अमनंस्यहि मन्ये न सामान्येनोपलभ्यते ॥ ३० ॥

मान ॥ नरपहोमननमरत्वपएववाध्यते ऽतो न देहस्यात्मात्मत्वविरोधादित्यर्थः ॥ अतेवमनिवृत्तिः क
ननाशः चानुऽमतो प्रकृताभ्यागमश्च दोषइत्यर्थः ॥ २९ ॥ एवेस्वमते साधकान्मन्कापरोक्षान्नेतं
नाभासयतिनस्वेन इतिमूर्तिसंस्थितः ॥ जडमेवाभ्यादिकमिति सर्वे पूर्वापूर्वोक्ताहृतवः जडानन्
डस्मिद्दावेवपर्यवस्यन्ति न त्वजडसिद्धौ हि यस्मान्नमन्नोदमन्नस्यज्ञानस्यान्यतोपि घिव्यादिवनस्त
यादाकाणेप्यमपतेत्यर्थः सामान्यस्माद्रूपकार्यकारणेन महाघनानेमयदाद्ये ॥ ननुमनोमने
योरम्पतविलक्षणयोरुडुपपद्यते ॥ यद्यपि तन्वैमतेजडयोरात्ममननमोयोगादजडज्ञानमुत्प
द्यते तदपि द्रष्टृजन्मासे भवान्प्रत्यारव्योपमेच ॥ ३० ॥

म.मो.
१२५

तथाहीति ॥ वेदज्ञानानामेव ज्ञाने पृथक्कृ विमृश्य येन वेज्ञानेन उन्नमवेसोको नं दृष्यणे नोपपद्यते इति नः वे
दज्ञान यो देव मन्ना नेयाविवक्षिते ति चेन्न न हि दृश्यमानस्य मृत्स्ने हस्याज्ञानस्य विंदुपादानेन न तावदर्थं ज्ञाने
न स्थापितत्वात्किं नेन दुन्तरेणाद्यापाराघोगात् ॥ तत्राणस्तनमृत्स्ने देहे ना शरीरात् दयि ज्ञानन्नं शरीरेंतु
नर्भवेन ॥ ३७ ॥ किं च नतन्नादि वज्ञानोपि मोक्षः पुनःपुनरागमनिवर्तनज्ञानेन था रायाश्रानंत्यादिमाह इत्
नितिति ष्पः कालि रितिगुणानामुपलक्षणं वक्तृदोषग्रस्तत्वात् लौकिकवित्तानवादोनपपन्न इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

तथा हि मृत्स्ने देहे मृतः शरीरेन्तरगर्भे वेन ॥ पृथग्ज्ञाने प्रदन्यस्य येनेनत्रोपलभ्यते ॥ ३७ ॥ इतन्त्संवदतोरीति
ष्पः धीतोस्येशत्रियाप्रिये ॥ प्रघातीतानि पर्यन्ति नाश्वाः सन्तसंतयः ॥ ३८ ॥ जरया विपरीतस्य मृत्युना च
विनाशिना ॥ दुर्बलं दुर्बलं पूर्वं गृहस्येव विनश्यति ॥ ३९ ॥ इन्द्रियाणि मनो वायुः शोणितं मांसमस्थि च
आनुपूर्व्या विनश्यन्ति स्वं धातुमुपयान्ति च ॥ ४० ॥ लोकयात्राविघातश्च दानधर्मफलागमे ॥ तदर्थं वेदशब्दाश्च
व्यवहाराश्च लौकिकाः ॥ ४१ ॥

अस्तु नहि विज्ञानानामाश्रयः स्थिरः कश्चिदात्मेति तत्र जन्ममरणादेर्वादहि जरयेति उपपन्नः प्रपन्नः धर्मो विकारो ति
हि धर्मिणामिति न्यायेन नित्यधर्माश्रयस्य धर्मिणो ध्रुवमपक्षयादिना नाश इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अनित्यधर्माश्रयो
आकाशादिवन्न नश्यतीत्याशंक्याह इन्द्रियादि यत्र न नश्यते वेत्याह इन्द्रियाणीति मनसो नाशः सांख्यसंमतः सोल्कः
४० ॥ अस्तु नहि वृक्षादिकाणां नाम नाशः श्रुतहि स्य कर्तृभोक्तृत्वस्य दानादिफलाभोक्तादानादिवैय
र्थ्येन नष्टं सर्वस्यापि शास्त्रस्य वार्थस्य लोकवेदव्यवहारस्योच्छेद इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ३१

142

१२५

तस्मिन्नविद्यादिकलापगर्भे भ्रमति मलययोः संस्काराश्च नाश्रिते निमित्तभूते सति एकस्मिन्मरण-
धर्मिणि देहे भिन्ने विनष्टेपि अन्योऽस्मात्तत्पूर्वोपार्जितेदेहोऽन्यः जायते तस्मिन् ज्ञानेन दग्धे च सति देहेना-
शात्सत्त्वं सततमात्मा तस्मादात्मा सनातनः सत्त्वस्य ध्येयात्मनो मलयोः सम्योगेप्यर्थनिर्विषयमेवाहिते केवलस्यात्मा मे
३३ एतत्तदुपपादयति यदेति स्वरूपतो नानेकमलावलिप्तानां विज्ञानादीनां यदा वज्ञातिनः आल-
यविज्ञानेनाशुविज्ञानमिति शेषाम्मन्यात्मपदाच्च शुभतः शुभाशुभतः पुण्यपापतः अशुद्धेन दधमोत्ततः

तस्मिन्नष्टे च दग्धे च भिन्ने मरणधर्मिणि ॥ अन्योऽस्माज्जायते देहस्तस्मादात्मा सनातनः ॥३३॥
यदा स्वरूपतस्त्वन्यो जातितः शुभतोऽर्थतः ॥ कथमस्मिंस्त्वयैव संबन्धः स्यादसंहिते ॥३४॥
एवं सति च कार्मीणि निर्दानविधानयोर्बले ॥ यः स्याच्चरितं कर्म सर्वमन्यत्प्रपद्यते ॥३५॥ अ-
पि प्रयमिदं वान्यैः प्राकृतेन दुःखितो भवेत् ॥ सुखितो दुःखितो वापि द्रष्टा दृष्टाविनिर्णयः

॥३६॥

विज्ञानानां पृथक्कृत्यस्तदा नाशेकर्थं मोक्षसिद्धिः भेदमतमपि ज्ञानेनात्मा कुर्वन् इदेर्वाने मा-
निकादन्यत्वात् ॥ एवं असंहिते भोगमोक्षादिकं वा स्यात् ॥ अन्योन्यसम्बन्धः साधनाविशेषः न्यासन्-
तद्रूपापत्तेः ॥३४॥ एवं च सति दानाय स्वनर्थं कृतफलभोगकाले दानतुरभावादिस्याद् ॥ एवमिति ॥ अन्ये-
न विज्ञानेनाचरितं अन्यत् ॥ विज्ञानान्तरमतिमवर्तते फलं दातुं गच्छति ॥३५॥ इष्टापत्तिमाशंक्या-
हापीति ॥ अन्यन्ताविशेषाच्चेत्प्रत्येकरपि मेदः सुखीभवेदित्यर्थः दृष्टाः स्पष्टः ॥३६॥

ज्ञापितः विज्ञापितः निःश्रामनेमित्यात्‌ इत्यन्तं ॥ एतदस्तीदमस्तीति निर्विचिकित्सेति इत्युपपत्त्या तन्मते बमनो
पन्यासपूर्वकं जगतोऽनिर्वचनीयत्वे स्मिन्‌ ज्ञाविनः सांपराये स्वर्गे भवाभवौ संसारमोक्षौ ॥१॥ ननु यदि सं
न्यासन्यासाभ्यामनिर्वचनीयः संसारस्तर्हि रज्जुरगवन्निःसत्त्वस्य विनाशाय यत्नो निष्फल इ ॥ ति मनष्ट
त्वात्‌ तस्येति शंकते भगवन्निति प्रेत्य प्रमाणत्वात्‌ देहकृतस्य संज्ञा विशेषविज्ञानं तस्मिन्नष्टे वत ॥ अयमत
त्रिष्वपि तिष्ठति मोक्षे पिनास्ति तेन ज्ञानाज्ञानकृतो न कश्चिद्विशेषोऽस्ति ॥२॥ तत्तत्त्वयत्नेन प्रत्यस्मिस्या

भीष्म उवाच ॥ जनको जनदेवस्तु ज्ञापितः परमर्षिणा ॥ पुनरेवानुपप्रच्छ सांपराये भवाभवौ ॥१॥
जनक उवाच ॥ भगवन्यदि न प्रेत्य संज्ञा भवति कस्यचित्‌ ॥ एवं सति किमज्ञानं ज्ञानं वा किं करिष्यति ॥२॥ सर्वमुच्छेदनिष्ठं स्यात्पश्य चैतद्द्विजोत्तम ॥ अप्रमत्तः प्रमत्तो वा किं विशेषं करिष्यति ॥३॥
असंसर्गो हि भूतेषु संसर्गो वा विनाशिषु ॥ कस्मै क्रियेत कल्पेन निश्चयः कोऽत्र तत्त्वतः ॥४॥ भीष्म उवाच ॥ तमसा हि प्रतिच्छन्नं विभ्रान्तमिव चातुरं ॥ पुनः प्रशमयन्वाक्यैः कविः पंचशिखोऽब्रवीत्‌ ॥५॥

शोकादाह सर्वमिति उच्छेदनिष्ठं आत्मनाशपर्यवसायि यमनियमादि ॥३॥ असंसर्ग इति । यदि मोक्षे भक्ते
षु दिव्यांगनादिष्वसंसर्गो नास्ति तन्नापि संसर्गो नास्ति तन्नापि सर्गः स्वर्गवद्विनाशित्ववचनस्या
न तर्हि अतिशयाभावात्‌ कस्मै फलाय कोऽत्र तत्त्वतो निश्चयः क्रियेत क्रियमाणो वा कथं कल्प्येत तद
टेनात्तस्माद्विनाशि स्वर्गसुखमेव मोक्षः स चानिर्वचनीय एवेत्याशयः ॥४॥ कविः क्रांतदर्शी ॥५

143

इतीति ॥ मनःप्रभवेष्वनेकेषु तर्केषु पतत्सु अन्यतरोपि निर्धारयितुं न शक्यत इति भावः ॥४१॥ विसृज्य
तो विचारयतां ॥४२॥ निर्णीयते मानमाद्यं वा मिति ॥४३॥ देहादिनत्वानैष्ठिवृत्तिनेश्रोतुरधिकार
संपत्तिं विधत्ते अर्थानीत्यादिना ॥४४॥ रतिः शरीरे ॥४५॥ अनुपधिमविलेमादिरहितं वेदं

इति सम्यङ्मनस्येते बहवः संति हेतवः ॥ एतदस्तीदमस्तीति न किंचित्प्रतिपद्यते ॥४२॥
तेषां विमृशतामेवं तत्तत्समभिधावतां ॥ क्वचिन्निविशते बुद्धिस्तत्र जीर्यति वृक्षवत् ॥४३॥
एवमर्थैरनर्थैश्च दुःखिताः सर्वजंतवः ॥ आगमैरपकृष्यंते हस्तिपैर्हस्तिनो यथा ॥४४॥ अ
र्थांस्तथात्यंतसुखावहांश्च लिप्संत एते बहवो विशुष्काः ॥ महत्तरं दुःखमनुप्रपन्ना हित्वा
मिषं मृत्युवशं प्रयांति ॥४५॥ विनाशिनो ह्यध्रुवजीवितस्य किं बंधुभिर्मित्रपरिग्रहैश्च ॥ १
विहाय यो गच्छति सर्वमेव क्षणेन गत्वा न निवर्तते च ॥४६॥ भूव्योमतोयानलवायवोपि
सदा शरीरं प्रतिपालयंति ॥ इतीदमालक्ष्य रतिः कुतो भवेद्विनाशिनो ह्यस्य न शर्म विद्य
ते ॥४७॥ इदमनुपधिवाक्यमच्छलं परमनिरामयमात्मसाक्षिकं ॥ नरपतिरभिवीक्ष्य विस्मि
तः पुनरनुयोक्तुमिदं प्रचक्रमे ॥४८॥ शांतौ मोक्षधर्मेषु पंचशिखवाक्ये ॥४९॥

मलकत्वात् ॥ अच्छलं वैदिकमपि कर्मकांडवन्न मायामलेनाच्छन्नयोक्तं शर्वपदं कृतम् ॥४८॥
इति श्री पंचशिखवाक्ये पारखेडरखेड नेवनष्यत्वारिंशः ॥४९॥

म

भ. भा.
मो.
१४६

भूतानि भूतानि शरीराकारेण परिणमंते इत्याह आकाशादीनि पानि भूतानि तत्राकाशः खं प्राणः सता
वायुः यदूष्मा सोग्निः पलोहितादि स्वेदवत्तत्रापः यत्कठिनं तत्स्यादिति पृथिवी तत्र्थः नेत्रं ये तेन
रागजादिभेदेन ॥ शरीरे तिष्ठन्ति मुक्ता इंद्रियाण्याह ज्ञानमिति शरीरेषु हि जाठरः प्राणश्च सर्वं
कर्मसंग्राहको गणः ज्ञातः यत्त्रोत्रं इंद्रियाणि एकेनैकेन ग्राह्याः शब्दादयः स्वभावोऽर्थः प्रकाशकत्वं च
तेनात्रयवाकाशवृत्तिः मनः सत्त्वादिरूपं एतत् ज्ञानकार्यं ॥१॥ वायुकार्यं प्राणापानोदानव्यानादि
नामस्पुपलक्षणं विकारोशितपीतादिपाचनेनेन्द्रियादीनामाप्यायनादि जाठरकार्यं ॥२॥ अवगा

आकाशं वायुरूष्मा च स्नेहश्चाद्भिः पार्थिवः ॥ एवं पंच समाहारः शरीरमपि नैकधा ॥८॥ ज्ञान
मूष्मा च वायुश्च त्रिविधः कार्यसंग्रहः ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थाश्च स्वभावश्चित्तनाम तत् ॥९॥ प्राणा
पानौ विकारश्च धातवश्चाग्निसंततां ॥१०॥ श्रवणं स्पर्शनं जिह्वा दृष्टिर्नासा तथैव च ॥ इंद्रियाणि
निपंचैतेचित्तपूर्वंगमानामणाः ॥११॥ नत्र विज्ञानसंयुक्ता त्रिविधा चेतना ध्रुवा ॥ सुखदुःखे तथैवा
दुःखसुखमसुखेति च ॥१२॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधश्च सप्तमः ॥ एते ह्यमरणात्मकं च षड्गुणा
ज्ञानतिद्धये ॥१३॥

श्रोत्रं स्पर्शनं त्वगिंद्रियं नासाघ्राणं चित्तपूर्वं कारणं यस्यार्थं गमनं चित्तपूर्वं चित्तमात्रोपादानकं गताः
प्राप्ताः गुणकार्यभूताः ॥११॥ विज्ञानसंयुक्ता विज्ञानितिविवगर्भा चेतनावृत्तिः विषयस्योपादेयत्वहेयत्वोपेक्ष
णीयत्वैस्त्रिविधा ॥१२॥ सत्तेयः रूपाश्रयद्रव्याणां वायवाकाशयोरस्तं तत्त्वं अजेवां हेंद्रियार्थाः सत्त्वात् [illegible]
प्राद्यायां सर्वेभिः सहषड्गुणाः विषया ज्ञानं प्रमातस्य सिद्धये विषयकरणयोगाद्धि तज्जायते ॥१३॥

244

१५८

विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति देहाद्युत्थितस्य उपाधिवि-
शिष्टस्य रूपस्य नाशाद्विशेषविज्ञानाभावेऽपि न त्वस्तोनोक्ते मैत्रेयी आत्मोच्छेदं शुश्रावेशेव मा भगवान्
मुमुहदिति तस्य पालयु मनीन् याज्ञवल्को महाप्रहो विमाहितादुनयां ज वल्को न वाधिता न इह दिहाविज्ञा
कलेराजाते आत्मास्य पन्यह नउक्के रनिनिष्ण नाशेप र्यवसायिनी न नापि भावनिष्ठा विशेषपर्यवसार
नम खिविं तु अवि घया आत्मन्यारोपितवुद्धो द्वियादिक रजुरगवत केवलम पोद्यते तावृतेवानर्थ नि
वृत्तिः स्वरूपानंदस्य चकेव गत विस्तन चाभीकरवत्याभिरिति हेतत् कम्यनास्ति अन स्वद यौ पत्तो न नि॰

उच्छेदनिष्ठा नेदास्ति भावविनिष्ठा नवि घते आयेह पि समाहारः शरीरेंद्रियचेतसां वृत्तेते एव
गत्वोन्य मध्य पाखि त्व कर्मसु ॥८४॥ था वतः पंचधातोये रवेवा पुज्योति षोधरा नेस्व भावेन तिष्ठति वि
पुज्याने स्वभावतः ॥८५॥

व्यलदनिभावः ॥ नयाचमृतिः अ   दिनाशो वायुरेषमात्मा नहि विधमोमा
त्राः संसर्गस्त्व स्य भवतीति ॥ मात्रा प्रमात्रा आत्मन यं त्वमसामान्य तावस्तु स्वेव रेन भोक्तृत्व मिति तद् सं
सर्गो मोहरूतिम ति पादयति ॥ आत्मनि देहाद्यध्यारोपम वा हाय मित्यादिना समाहारः संघातः अ
स्मिन्निति कः स्यतम नाशोपि संज्ञान नाशत्वान्यो न्यसयाच्छिन्य स्य स्यार्थः ॥८६॥ शरीरादीनाम नात्म
त्वं वकं तन्न्य कृतोराद्धान वहति धापत कार्यमेष्वितिधातवउपादानानि ज्योतिषो धरेम न योर्मं
धे जलमिन्यपि ज्ञेयं यावदा तरे स्वगमस्य स्वभावेनेति सोस्य मनाभिप्राये गाते षांही स्वरकालयो
रभावात् जीवानां चोदासीन त्वात् अस्य पंचकार्यत्वेन कारणापत्रं तेकत्वान स्वभावत एव गुणानां प्रव

म. भा. मो. १५०

अत्रेति ॥ इति गिरणानार्थे त्यजेत्तिः शास्त्रेष्वपि क्लिष्टः समस्तकृत्वधो गुणानेपुनः प्रनरुक्तस्पतेन त्यागस्मिन्निति समस्तवधो नाम सोऽध्यशास्त्रं समस्त अनन्त इति पाठे समस्तकृ मे देह निर्मुक्तमनो येनेति तदेवत्यागप्रधानं शास्त्रं त्यागशास्त्रं ॥ १६ ॥ न देवाह त्याग इति युक्तानां मनस्यर्थे नित्मोयुक्तानां पुंसां सर्वकर्म त्याग एव नित्यमनःकर्मणमिति धनादेरष्टुपलक्षणं येन तु मिथ्या विनीतानां त्यागं विना शास्त्रादि परास्तेषां क्लेशः विद्यादिरूपो मन
१७ मे दूषोत्तत्तार्थं त्यागएवेत्याह इज्येति इज्यादि त्याग निमित्त यज्ञकर्मादीनुपदिशतीति शेषः ॥ स

अत्र समस्तवधो नाम त्यागशास्त्रमनुत्तमम् ॥ शृणु यत्र वमोक्षाय भाष्यमाणं भविष्यति ॥ १६ ॥
त्याग एव हि सर्वेषां युक्तानामपि कर्मणाम् ॥ नित्यं मिथ्याविनीतानां क्लेशो दुःखवहो मतः ॥ १७ ॥
इज्यत्यागेन कर्माणि भोगत्यागे व्रतान्यपि ॥ सुखत्यागेन योगे योगे सर्वत्यागस्य मा यत्ना ॥ १८ ॥ न
स्समार्गोयम द्वैधः सर्वत्यागः प्रदर्शितः ॥ विप्रहाणाय दुःखस्य दुर्गतिस्तत्र याभवेत् ॥ १९ ॥ पंचस्ता
नेन्द्रियाण्युक्तानि मनःषष्ठानि चेतसि ॥ बलषष्ठानि वक्ष्यामि पंचकर्मेन्द्रियाणि तु ॥ २० ॥ हस्तौ क
र्मेन्द्रियं ज्ञेयमथ पादौ गतीन्द्रिये ॥ प्रजनानन्दयोः शेपो विसर्गे पायुरिन्द्रियम् ॥ २२ ॥ २१

र्मत्यागनिमित्तं योगं उपदिशतीत्यागस्य समापनान्त समाप्तिः परा काष्ठेत्यर्थः ॥ १८ ॥ नस्मेति अयं वक्ष्यमाणो योगः अद्वैधः प्रकारभेदशून्यः तथा च त्यागस्यैव प्रधान्यमाह विप्रहाणाय दुःखस्य समापनेति त्याग एव हि सर्वेषु मोक्षसाधनमुत्तमं त्यजनेव हि तद्धेयं स्मृतः अव्ययपरं पदमिति अन्यथा त्यागाभावे ॥ १९ ॥ ज्ञानगणमाह पंचेति चेतसि बुद्धौ संनीतिबुद्धि त्यागे सर्वाणि प्रणतानि स्युरिति भावः बलं प्राणाः ॥ २० ॥ शेषः शिश्नं पायुर्गुदं ॥ २१ ॥

245

१५६

किं च तेषु श्रोत्रादिषु कर्मस्वर्गसाधनं विसर्गः संन्यासः ब्रह्मलोकदः सन्यासाद्गुणः स्यान्मितिमस्ते॥
सर्वतन्त्रार्थनिश्चयः मोक्षहेतुः तन्त्रनिश्चयं परमेश्वरे अकर्मे मोक्षबीजं बुद्धिरिति अप्यतो मोहहेतुत्वाद
अयमिति चाहुः महद्भूतं तन्त्रदत्वात॥ २३॥ इममिति अस्मिन्संज्ञाने अनात्मनि आत्मबुद्धिरनर्थहेतुरि
त्यर्थः॥ २४॥ एवमध्यारोपमुक्त्वा अपवादमाह नात्मेत्यादिना इति षड्भिः तंत्रदनात्मेति संबंधः स्वात्मनिष्ठानि
विरोधादिति न पापहेतुः अहंकारादिनित्यं आत्मानेमर्थः नहि हेतुपद्धतिरात्मेति युक्तं तेन कारणेन अहं
मिति ममेति वचनं वर्जनं॥ अयमात्मेति देहेनमयेतीयेत तत्त्वाश्रयाय यथा अनिरंजनं॥ अहंकारदेहेन्द्रियादिकं॥

नैष्कर्म्ये विसर्गोऽस्त्र सर्वतन्त्रार्थनिश्चयः॥ नमो हि परमेशस्य बुद्धिरिप्यर्थमहत्॥ २३॥ इमं
गुणसमाहारमात्मभावेन पश्यतः॥ अन्तर्मुखविशेषेऽहं रूप मनो नैतत्तोपशाम्यति॥ २४॥ अनात्मे
ति च यदहं तेनाहं न ममेत्यपि॥ वर्तते किमधिष्ठाना यस्तकाहं रूपसंततिः॥ २५॥

आत्मभेदेन प्रतीयते यस्मिन्न हि ममास्मिकार्योऽहं॥ गोरोऽहमिति अनोऽपि श्यानतन्त्रस्य सर्वोऽर्थः ममकारादेरहं तु
आदिकं मम विपिश्यति॥ अनोऽहमिति ममवचनं च नेतन्न॥ इति युक्तं मन्ते अनात्मेति इतिर्षं च नाहं न च ममेः
यपीति पादेषु इति हि देहमित्येव माकारात्मतो निरेतिस्य स्थापयेत्॥ नच निष्पादिस्मात्मा इत्येव स्तन हि वप
दमर्थः मतेरोपनात्माः अोऽहमिति न च नेन ममेत्यपि च वर्तते इति योजनाया दानरेननाकरे॥ एवं सति य
प्रतीयमानाहंरूपसंततिः मा विमयिष्ठाना आत्मनोः संगत्वात॥ अहंकारस्य च विष्यात्वान्नरूपग
भीष्वणान्ववाह्नरधिष्ठाने वयाहयपो पवसाहयावलिविति न्यायेनाहंकारवत्मिथ्येवेत्यर्थः॥ २५॥

कथंचिदिति स्पष्टार्थः ॥१९॥ अथैतेन तस्मै केतन रयोर्द्वैपत्नमुक्तं ॥२४॥ एवं शब्दादीनां श्रोत्रादीनां च वि
गुणात्मकं चित्तमात्रत्वमुक्तं चित्तस्यापि नैव गुणकारण विषयाणां लयो भवतीति ज्ञानाय इदानीं विपरी
दिभ्यः तन्मात्रशब्दश्रोत्रादीनामुच्यते तत्प्रविलापनेनैव विषयादिप्रविलापनं भवतीत्येतदर्थं श्रोत्रमि
ति द्वाभ्यां आकाशात्मत्वमुक्तमेवं एवं सति शब्दविज्ञानेऽभये श्रोत्रमाश्रितं विज्ञानस्य विषयो न तदिशब्दज्ञानत
श्रोत्राकाशौ अविज्ञायेते न तर्हि अज्ञातावेव तौ भवेतां किं न छिन्नमित्याशंकाह इतरस्य विज्ञानादन्यस्य अ
ः कर्णगुणत्वछेदेन तन्नभस्समेव श्रोत्रत्वात् ॥ एवं श्रोत्रादौ श्रितः शब्दोपि परंपरया भन्तमेव २ ः टीका

अविवेकस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नतन्द्रिता ॥ कथंचिदपि वर्तन्ते विविधास्तामसा गुणाः ॥१९॥
अत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं कायेमनसि वा भवेत् ॥ वर्तते सात्विको भाव इत्यपेक्षेत तत्तथा ॥२०॥ यत्तु
संतापसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ॥ प्रवृत्तं रज इत्येवं तत्तदप्यभिचिन्तयेत् ॥२१॥ अथ यन्मोहसं
युक्तं कायेमनसि वा भवेत् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥२२॥ श्रोत्रं व्योमाश्रितं भूतं
शब्दः श्रोत्रं समाश्रितः ॥ नाभयं शब्दविज्ञाने विज्ञानस्येतरस्य वा ॥२३॥

ज्ञानस्य वा विषयौ श्रोत्राकाशौ न भवतः शब्दस्य तदुभयानन्यत्वात् नहि चक्षुरूपादिवदाश्रयाश्रयिणोः
योः शब्दश्रोत्रयोः कारणगुणकार्ययोः ग्रहणं प्रविलापने वा कर्तुं शक्यं तस्मात् श्रोत्रादिप्रविलापनेनै
व तदनन्यशब्दाकाशादीनामपि प्रविलापने युक्ते श्रोत्रादीनां च चित्तादनन्यत्वात् तानि शब्दाकाशादीन्यपि
स्मरणात्मकं चित्तमेव चित्तमेव चित्तमपि मनः सोऽध्यवसायात्मकादनन्यदिति धीमात्रं सर्वं मनसि लीने १

246

पंचान्वितैर्मनइति तुष्टा विसृजेत॥ मनस्यागे मति विषयाणां कर्मेंद्रियाणां त्यागः शुद्धिमार्गे समनस्कानां ज्ञानेंद्रियाणां च त्यागः सिद्धांतप्रसिद्ध कार्यं॥२२॥ एवमेवस्पष्ट पंचिकरणं विना दिनाकर्णां श्रोत्रेकरणे शब्दो विषयः चिंतकत्वं श्रवणं क्रिया॥२३॥ एवं त्रिकाः॥ सर्वाण्यपि विषयकरणानि इहाति सुमनस्कानां नि त्रिकाय प्रयुक्तं पंचेंद्रियाणां तदुपलक्ष्य शेषाणां द्विज्ञाना मिथ्यात्वयो भवेति॥ येन सुन्नुभयान्मिश्यमनेनेति मितेना

वाक् शब्द विशेषार्थमिति पंचान्विते विदुः॥ एवमेकादशैर्नानि तुष्टास्तु विसृजेन्मनः॥२२॥
कर्णो शब्दस्य चिंतैव श्रवणं स्थरे॥ न यास्पर्शेन यातैपनं थैवरसगंधयोः॥२३॥ एवं पं
चत्रिकाद्येनेगुणास्तदुपलक्ष्यते॥ येनात्र त्रिविधो भावः पर्यायात्स्वस्वपस्यते॥२४॥ सात्विको
राजसश्चापि तामसश्चापि ते त्रयः॥ त्रिविधा वेदनाप्येषु मतास्ताः सर्वसाधनाः॥२५॥ प्रहर्षः
प्रीतिरानंदः सुखं संशोनचित्तता॥२६॥ अकृतंश्चिल्लुतं चिद्धा वित्तता सात्विको गुणाः॥२७॥
अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथा क्षमा॥ लिंगानि राजसस्यानि दृष्टाने हेतुहेतुनः॥२८॥

येत्रिविधो भावः कर्मणाक्रमेण कर्ता रूपः पर्यायात् एकगत्यैतयालिः॥२४॥ त्रैविध्यमेवाह सात्विक इति वेदनाः अ तुभावाः सर्वोन्नपि हर्षो धीन्याय पंचाति सर्वसाधना॥२५॥ इष्ट श्रवणदर्शनप्राप्ति परियोगजातिसुखानि प्र हर्ष प्रीत्यानंद सुख प्रशांतिनाम्नीं तानि त्वचिंतताद्यभमेवा अनुसंकला अकृतश्चिद्वेरान्मनस्तत एवकृतं श्चिदिति इष्टलाभात॥ वितितो विचारितः वित्ततइति पाठे चित्तजः॥२७॥ अतुष्टिः मत्तिच्छेदः हेतिति शब्दे

॥१२९॥

म॰ भा॰
मो॰
२९५

ध्यावहारिकं गुणपरिणामं मन्यमानो भाति भासितं स्वान्तकालिकं तमा इन्द्रियाणीति एवं श्रुतं श्रवणादिवासु
चक्षुरादीनां सम्यग्विलयेन यावद्दीनामागमः प्राप्तिः सर्वानुभववासनानाशः अर्थः सलगात्मनः
इन्द्रियाणि एकादश हृत्वा चिंतयन्न विषयसंगाभावयन् तावत्प्रभवाः स्वमद्दर्शी त्रिभिर्गोसन्नादिमिथुंका
अनुपश्यति नाग्रद्वस्थाम नसंचारति स्वमेकायेइन्नतरादयः स्मृते स्वशरीरे यथाकामं परिवर्ततेऽनेन
तिष्ठते ॥ ३७ ॥ नमोपहतेन तमोगुणेनाभिभूते आत्मसंहारे आत्मानमहतिमयकाशात्मकतः इत्यर्थः

इन्द्रियाण्येव पिण्डीकृत्य मनसि मनो बुद्धौ स्थाप्य यो वै धीमानागमान् ॥ चिंतयत्राप्नुयर्षतेस्त्रिभिरेवान्वितो गुणैः
३७ ॥ यत्तमोपहतं चित्तमाशुसंहारमध्रुवम् ॥ करोत्युपरमं कायेन दाहसत्तामसं बुधाः ॥ ३८ ॥
यत्तदागमसंयुक्तं न कृच्छ्रमनुशाम्यति ॥ अयतत्राप्युपादत्ते तमोध्यात्मकमिहास्ते तम ॥ ३९ ॥

मोत्व्वदानेमहीनमुपारसंपूर्वान्तयुगपत्प्रावसोकेदंकरोतितन्मुखेनासमंते अज्ञानप्रधानेशरीरयवः
स्थपुमावनुभूयते ॥ ३८ ॥ स्पृष्टिमाश्यपवेत्वस्यामाहयत्यदितितम्मुखेस्आगमसंयुक्तेआनंदाप्रसा
तिवेदबोधिसंतेनवत्रयस्मिन्नृक्षतेदेनदुःखेनानुपश्यतिपादांतरेयत्रनर्किचित्सुखंदुःखंवाज्ञा
नाज्ञेयेवाक्षिमिकिंतदृश्येधनानलवदावापांपदेशामनुशाम्यतेत्यवतत्रनास्तिनपिसुखेअध्यात्मअव
नेतमउपादत्तइववस्तुतस्तमोनास्तिनथापिदेहेनदर्शनाभावसाम्येनआश्रतमध्यात्मकंवस्तात्रादिविभा

247

शान्तिपर्व
२९५

२४ सर्वेषां मनोमात्रत्वेऽप्युक्तिमाह ॥ स्वकर्मेति ॥ एतेषु दशसु विषयेंद्रियपंचकद्वये एकादशं चित्तमनुगतं
तिष्ठतीति हि यद्दशप्रकारस्थितं मन्त्रा अत्र हेतुः स्वकर्मयुगपद्भावस्तिष्ठति पंचस्वपि प्रथमाले पांचेंद्रियविष
याणां कर्मोक्ति श्रवणस्पर्शनदर्शनादीनि तेषां यौगपद्यात् तन्मोक्षितनम ॥ समसुसा लब्धात्मकं मनोयुगप
दवस्थितान् मात्रादीत् न भवति ॥ तज्जनेषां मनस्यात्मकत्वाभावेन सैगच्छते उपादाने हि स्वकार्ये युगपत्सं
गतं भवति ॥ अनुपादानेन क्रमेण तेनिष्पत्ते ॥ येनु युगपज्ज्ञानानुपलब्धिर्मनसो लिंगमिति तापना योगप
द्येमवान् पादानस्य मनसः ॥ नाथ वेत्तिमाह स्वधांगमाद्वैतमश्रमसुणः पन्सवो गोगा सोम्यान् भवेन
हेनो वीथ इत्यास्तानावतत् ॥ चित्तस्यापि व्यापिकाबुद्धिर्द्वादशमीद्दार, श्रीश्राग्नीम इत्थन यः ॥ २४ ॥ तेषां

एवं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चेति पंचमी ॥ स्पर्शो रूपं रसो गंधः तानि चेतो मनस्तथा ॥ २४ ॥
स्वकर्मयुगपद्भावो दश स्वेतेषु तिष्ठति ॥ चित्तमेकादशं विद्धि बुद्धिर्द्वादशमी भवेत् ॥ २५ ॥
तेषामयुगपद्भावे उच्छेदो नास्ति तामसः ॥ आस्थितो युगपद्भावो व्यवहारः स लौकिकः ॥ २६ ॥

दशानामात्मन्यारोपितानां अयुगपद्भावे इष्टे दृष्टे उपरते चित्ते सर्वार्थमिति योगप्रसिद्धे चित्तस्य
बोधेऽस्मिन् द्वन्द्वादि युगपद्भावस्य त्वाने ॥ तद्व्यविशेषविज्ञानरहित मलक्षणः ज्ञातृज्ञेयज्ञानयो
र्युगपद्यभावत्वात् तामसः निद्रारूपतमोमयः सुषुप्तिकालीन तस्मिन्नपि आत्मनः उच्छेदो नास्ति उपस्थि
तस्य स्वमहिमस्थितिरूपपरामर्शात् ॥ तत्तात्मा तदा संप्रज्ञो भवतीति सुषुप्तोऽस्मीति प्रत्यभिज्ञा
णात् सपव्यसकर्मानुस्मृतिपाठद्विविधव्यवहार इत्यायात् अयुगपद्भावपरत्व आत्मनो वास्तवतत्वे युग
पद्भावस्तु स्वमव दृत्तानुकूलतरत्वात् ॥ आस्थित इति लौकिको न तु पारमार्थिकः ॥ २६ ॥

स.भा.
गी.
२५०

प्रति संयुक्तो ऽपुपाधिभिः अज्ञो जीवे सर्वत्र समवस्थितम् ईश्वरं पश्यन् न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ऽपा
येसंज्ञा अपमर्दं देवदत्तो ममीति न हैर्णा हन्ता स्यात् नतस्मिन् नाथिशहणामावान्मुखस्येनात्मनउच्छेदेप्य
स्त्रीति नोक्तशंकावकाशइत्यर्थः ॥५७॥ विद्याफलमाह ॥ इमामिति वेदशास्त्रं अन्विष्टिति शमादिपरो
भवति विसमस्मरणात्मरमः ॥५५॥ पापेशो देहकर्मनिमित्तैः तेषां प्रहाणं प्रजेसादिनात्रलिंगः पंचप्राणमनो

एवं सति कुतः संसारो भ्रमभावे पुनर्भवेत् ॥ अविद्यामिश्रिते जीवे यतः स्यात्प्राणविषर्जितः ॥५८॥ इमांच
योवेदविमोतवुद्धिमात्मानमन्विष्टतिचाप्रमत्तः ॥ नलिप्यते कर्मफलैरनिष्टैः पत्रंविसस्येव
जलेन सिक्तं ॥५५॥ इहेहिं पापैर्न बद्धमिति विमुक्तः ममतानिमित्तैरपि देवैः न स्पृ ॥ यदायसोमस्य
दुःखेजहातिमनसः सदाद्दृष्टगतिमेदलिंगः ॥५४॥ अतिप्रमाणागमसंगलेस्पृशेतेज
तामरूप्रमयादभीतः ॥ तौ गौ च पुण्यपैविगते च पापे ततो निमित्ते चपलैर्न विष्टे ॥५७॥ अ
लेपमाकाशमलिंगमेवमात्यो प्रपश्यं तितदस्यसक्ताः ॥

वुद्धिदशेंद्रियात्मकलिंगहीनः ॥५६॥ अतिप्रमाणोनत्वमस्विकारं आगमोक्ते संगले साधने शमादि
निमित्ते मोहोत्थे फले सुखदुःखात्मके ॥५७॥ सदृतिवुद्धितत्वेः स्मितामात्रेयपश्यंति तत्रैवहि सांख्या
तो गुणपुरुषांतरज्ञाने अस्माकं च मतीवोऽप्रसमभावात् गमः प्रसिद्धः असक्ताः विरक्ताः आकाशं
हादीकाशात्वे स्तपुणाम् आज्ञास्याय आश्रिते अलिंगं निर्गुणं पश्यंतीति योजना ॥५७॥ राम

२५०

248

एवंसत्यपिवन् ॥ मोहोपिएषोहंकारावदनोह्यमानः गुणाः मोऽपवर्गः कर्मसमयः कर्मोहेनकाविभागः
शसंख्यातः समाख्यातः केषांचिद्वियावत्तावस्त्रपंजरक्रूहेनैतेकेषांचिद्दियावत्तावस्त्रयोपिनसन्ति ॥४९॥
नत्एतसमाहारेसवातेलेयमाहुः एतदितिविधेयाल्लेकीवते ॥ मनसिसंधानवीजभूतेयोभावः ॥ पासम
सत्तेयत्नः श्रुतिरजनवद्ध्यस्तस्यमनसः सतासूतिग्रद ॥४९॥ एवमितिभूतेषुचतुर्विधेषुहेतुतः ॥ अना
यीविपाकाममकर्मवशातः स्वभावानसत्यात्तयोरात्मान्तमनोर्मिंपुनीकरणान्नव्यवहारेवर्तमानेषु

एवमेवमसंख्यातः स्वकर्ममसमयोगतः ॥ कश्चित्तत्तत्समकंकेषांचिद्दानिवर्तते ॥५०॥
एतदाहुः समाहारेलेयमध्यात्मचिंतकाः ॥ स्थितोमनसियोभावः सवैलेयइतिउच्यते ॥५१॥
एवंसतिवउच्छेदः शाश्वतोवाकथंभवेत् ॥ स्वभावाद्वर्तमानेषुसर्वभूतेषुहेतुतः ॥५२॥
यथार्थिवगतानांघोत्यकोजेरतिनामत ॥ नहास्थलानिपद्केतिनाद्यः सत्वसेतव ॥५३॥

तस्यवउच्छेदः उच्छेदवानकोवाशाश्वतः स्यात् ॥ नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसत इतिन्या
येनासतः ॥ सवातस्यस्वरूपाभावाद्ववनोच्छेदप्रसंगः ॥ अतएवशाश्वतेनत्वचात्मनेमर्थः यद्वाशाश्व
तः ॥ आत्मनकोपिउच्छेदवान्नभवेदितियापंवेत्वयाआत्मोच्छेदयोकालतनासापिनिरालंबनेमर्थः
एतेनपुमत्कमोरंयतेधर्मममपपादितं ॥५३॥ यथेतिनचोनदास्थव्यक्तोः रूपाणिनामवजहातिमज्जे
तिनदास्थताः नदीः निपद्केनास्वरयोऽर्वेति ॥ यथाल्ह्रदनदीमहानद्यांनामरूपेजहातिमहानदीवसमद्रे
लोयतेमहत्तत्स्वसमहरादिघदोनात्मनास्थितस्पदमाप्तिविपरीतक्रमेणासत्त्वपःस्थूलसत्त्वलीयतेमत्संस्कार

म.भा.
मो.
१५१

किं कुर्वन्सुखमाप्नोति किं कुर्वन्दुःखमाप्नुयादित्यारभ्याध्याये सर्वेषां नानाज्ञानुमितज्ञाप्तिकैः रेव मनःप्रसादनोपकारदमाध्याय उक्तवत्समाप्तं स्वरूपज्ञानलाभप्रसाधनसंपद्विधानार्थो प्रश्नेषु स्पष्टार्थो न घापि विषमाणि पदानि व्याख्यायन्ते ॥१॥ श्रुतिसमाधयो वेदरहस्यार्थाः ॥२॥ दमो बाह्येन्द्रि-

युधिष्ठिर उवाच ॥ किं कुर्वन्सुखमाप्नोति किं कुर्वन्दुःखमाप्नुयात् ॥ किं कुर्वन्निर्भयो लोके सिद्धश्चरति भारत ॥१॥ भीष्म उवाच ॥ दममेव प्रशंसन्ति वृद्धाः श्रुतिसमाधयः ॥ सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ नादान्तस्य क्रियासिद्धिर्यथावदुपपद्यते ॥ क्रिया तपश्च सत्यं च दमे सर्वं प्रतिष्ठितं ॥३॥ दमस्तेजो वर्द्धयति पवित्रं दम उच्यते ॥ विपाप्मा निर्भयो दान्तः पुरुषो विन्दते महत् ॥४॥ सुखं दान्तः प्रस्वपिति सुखं च प्रतिबुध्यते ॥ सुखं लोके विपर्येति मनश्चास्य प्रसीदति ॥५॥ तेजो दमेन ध्रियते न तत्तीक्ष्णोऽधिगच्छति ॥ अमित्रांश्च बहून्नित्यं पृथगात्मनि पश्यति ॥६॥ क्रव्याद्भ्य इव भूतानामदान्तेभ्यः सदा भयं ॥ तेषां विप्रतिषेधार्थं राजा सृष्टः स्वयंभुवा ॥७॥ आश्रमेषु च सर्वेषु दम एव विशिष्यते ॥ यच्च तेषु फलं धर्मे भूयो दान्ते तदुच्यते ॥८॥ तेषां लिंगानि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ॥ अकार्पण्यमसंरम्भः संतोषः श्रद्धानता ॥९॥

यनिग्रहः न हर्जितः अदान्तः ॥५॥ तीक्ष्णो राजसः अपिशब्दात्कामादीनमित्रान् आत्मत्रादिभ्यो मांसभक्षकेभ्यः ॥७॥ भूयो धिकं ॥८॥ लिंगानि स्वरूपाणि सहेतूनि यस्मादिति समुदयो हेतुः अकार्पण्यमदीनत्वं

१५१

249

अथैतिकर्मणोनामभिर्लीनाकीर्णः तत्तत्त्वयेनं मयेऽनेहे ॥ यथानिहन्ति तथैव याश्यमानो विधावशोन्नी
वः कर्मतेन गच्छेदिति एति ॥ यथाचोर्णनाभः सन्तत्तयं प्रजहाति एवं विमुक्तो विहाने फलमाह दुःख
विध्वंसनत्र इति ॥ नगच्छन्तो लोष्ट इति ॥ यास्तुपिंडः आर्द्रे पाषाणे ज्यक्षेन वेगेन माममूर्च्छं ॥ ४८ ॥ र

यथोर्णनाभिः परिवर्तमानस्तन्तुपेनि एति याज्यमानः ॥ तथा विमुक्तः प्रजहाति दुःखं
विध्वंसते लोष्ट इवाद्रिमृच्छन् ॥ ४९ ॥ यथा रुरुः शृंगमथो पुराणं हित्वा त्वचं वाप्युरगो यथा
च ॥ विहाय गच्छत्यनवेक्षमाणस्तथा विमुक्तो विजहाति दुःखं ॥ ५० ॥ द्रुमं यथा वाप्युदके
पतंतमुत्सृज्य पक्षी निपतत्यसक्तः ॥ तथा ह्यसौ सुखदुःखे विहाय मुक्तः परार्ध्यां गतिमेत्य
लिंगः ॥ ५१ ॥ अपि च भगवति मैथिलेन गीतं नगरमुपाहितमग्निनाभिवीक्ष्य न खलु म
मात्र दह्यतेऽत्र किंचिदित्स्वयमिदमाह किल स्म भूमिपालः ॥ ५२ ॥ इदममृतपदं विदेहराजा
स्वयमिह पञ्चशिखेन भाष्यमाणो निखिलमभिसमीक्ष्य निश्चितार्थः ॥ परमसुखी वि
जहार वीतशोकः ॥ ५२ ॥ इमं हि यः पठति मोक्षनिश्चयं महीपते सततमवेक्षते तथा उपद्रवा
न्नानुभवत्यदुःखितः प्रमुच्यते कपिलमिवैत्य मैथिलः ॥ ५३ ॥ इति श्रीमोक्षधर्मे पंचशिखवा
क्यानि ॥ ५३ ॥ ४६

ष्टं गमेद ॥ ४९ ॥ परार्ध्यां श्रेष्ठां ॥ ५१ ॥ दह्यते न दह्यते नत्वत्र जनको मिथिलाधिप इति मुपि हि रमन्नीम
मनुष्यस्मिति ॥ अपि चेति ॥ ५२ ॥ एवं तेन एतार्थतः पर्यालोचनमिति ॥ कपिलं कापिलमशेष्य ॥ पञ्चशिखे ५

२० ॥ षट्चत्वारिंशः ॥ भूतानामभयं तत्र हिंसाविधिः किं ग्रीष्मो मांसीयं पञ्चमाः लभेत्स्यात् ज्ञातो निवे
दितं ब्राह्मणं कुर्मं प्रवर्तनाना कांतथा भ्रीणयोन्तरुकोमत्ता मांसेन समरस्यान् येमे वैदिकं ब्राह्मणं सवि
धिः किमेताभ्यां विरुद्धं नेन्वेति पृच्छार्थः द्विजातयः सौवर्णिकां ग्रंतयत्तदोत्ता साग्रदोत्ता वनयुक्ताः द्व
विः देवतापो वंय नं श्रद्धनीय मोममवा द्विब्राह्मणं पूर्वोक्तं द्विविधं तत्रोक्तो परकामः स्वर्गपुत्रादि स्वैः

कामः क्रोधश्च लोभश्च परस्परविकत्थना ॥ कामक्रोधौ वशे कृत्वा ब्रह्मचारी जि
तेन्द्रियः ॥१९॥ विक्रम्य घोरे समरे ब्राह्मणः स्थितः ऽत्र ॥ कालाकांक्षी चरेल्लोकान्निरप
द्मात्मवान् ॥२०॥ शांतिमो॰ दधर्मे षुदानाध्यायः ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ द्विजातयो
व्रतोपेता यदिदं भुञ्जते हविः ॥ अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत्पितामह ॥१॥ भीष्म उवा
च ॥ अवेदोक्तव्रतोपेता भुञ्जानाः कार्यकारिणः ॥ वेदोक्तेषु च भुञ्जाना व्रतलुब्धा युधि
ष्ठिर ॥२॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदिदं तप इत्याहुरुपवासं पृथग्जनाः ॥ एतत्तपो महा
राज उताहो किं तपो भवेत् ॥३॥

यत् भुञ्जते नदिदं कथं युक्तं वेति पदार्थः १ अवेदोक्तेति भुञ्जानाः अभोज्यं
मांसादि इति शेषः कार्यकारिणः कामचारवन्तः इहैव पतिता इत्यर्थः व्रतलुब्धाः दीक्षानफलानु
रागिणः स्वर्गं प्राप्य पतिष्यन्तीत्यर्थः लुब्धा इति यावद्व्रतविधिना वंचिता इत्यर्थः ॥२॥ एवं परपीडाकर
यागादिकं विनिंद्य देहपीडाकरमपि धर्मं मूढानामनुपादेयं निंदति यदिदमिति द्वाभ्यां पदिति ॥३॥

250

अतिवादो लौकिकार्थभाषणं अभिमानिनां गर्वः ॥१॥ जनवादो राजादीनां साधकामो मोक्षार्थी
प्रत्ययेषु सर्वदुःखानां यत्नं भवेषु आपतिं उत्तरकालेन सुहृदये न मानसं खादिके भुंजीत तन्नु कालान्तरो
पीत जीर्णं हृष्टे विवादोचितनां पाविमर्षः नापति मन्यपोन्नपिनिपादे फलसंवादेन विमृश्य सोऽन्तु आर

अक्रोधश्चार्जवं नित्यं नातिवादोऽभिमानिता ॥ दृढज्ञानस्य चावद्यामं न चैव हि स्वने ॥१०॥ जनवाद
मपवादं स्तुतिनिंदाविवर्जने ॥ साधुकामाः सुहृदये नापति मन्यते च ॥११॥ एवे रुकुन्तपचारः
समो निंदाप्रशंसयोः ॥ सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मवान् बुधः ॥१२॥ प्राप्य लोके च सत्का
रं स्वर्गे वै संप्रगच्छति ॥ दुर्गमे सर्वभूतानां प्राणपन्मोदते सुखी ॥१३॥ सर्वभूतहिते युक्तो न स्मो
द्विषते जने ॥ महाहदद्दवाक्तोभ्यः प्रज्ञानन्तः प्रसीदति ॥१४॥ अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वेषाम
भयं यतः ॥ नमस्यः सर्वभूतानां दान्तो भवति बुद्धिमान् ॥१५॥ न हृष्यति महत्यर्थे व्यसने च
न शोचति ॥ स वै परिक्षितप्रज्ञः सदांतो द्विज उच्यते ॥१६॥ कर्मभिः श्रुतसंपन्नः सद्भिराचरितैः
शुचिः ॥ सदैव दमसंयुक्तस्तस्य भुंक्ते महाफलं ॥१७॥ अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियं
वादिता ॥ सत्यं दानमनायासो नैष मार्गो दुरात्मनाम् ॥१८॥

रं न कुर्यान्न विकिंतमा गोवत्सलान कार्येषु साधु एव विमृश्य सो न वक्तव्यारम्भर्थः ॥११॥ सोवचारः शाव्यव
जितादरः प्रसन्नात्मा सुहृदवितः आत्मवान् एति मानं प्रभुर्जितकामादिदोषः ॥१२॥ दुर्गमेदुःका
लदुर्भिक्षमहामार्यादिः प्रापयन्नदयाचा नित्यार्थः ॥१३॥ इत्यादि टीकादम् ॥१८॥

अभुक्त्वा अतिथ्यादिभ्यो नाश्नन् अनश्नन् ॥२४॥ समचारिणः ॥ यदि नित्यं दमदोपवासी स्यात्तर्हि मा-
हिनानि दिनेनव मेतत्पकर्तामित्याह अथभिर्वर्गषष्ठे पुरुषस्य कर्त्ता भवति न वेति सन्नार्थं कर्तेति का-
रणाः अकर्तेति कापिलाः आद्ये मोक्षानुपपत्तिः स्वाभाविकस्य कर्तृत्वस्य बन्धस्यावश्यं भावनाश-

अमृतं वै सदाश्नाति सततं यस्तु वै द्विजः ॥ अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥२४
देवताभ्यः पितृभ्यश्च भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह ॥ अवशिष्टं तु योऽश्नाति तमाहुर्विघसाशिनं ॥२५
तेषां लोका ह्यपर्यन्ताः सदने ब्रह्मणा सह ॥ उपस्थिताश्चाप्सरोभिः परियान्ति दिवौकसः ॥२६
देवताभ्यश्च ये सार्द्धं पितृभिश्चोपभुञ्जते ॥ रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ॥२७॥ शा-
मो ॥ [illegible] ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदिदं कर्म लोकेऽस्मिन् शुभं वा यदि
वाऽशुभं ॥ पुरुषं योजयत्येव फलयोगेन भारत ॥१॥ कर्त्ता स्वित्तस्य पुरुष उताहो नेति संशयः ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन त्वत्तः श्रोतुं पितामह ॥२॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरा-
तनं ॥ प्रह्लादस्य च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥३॥ असक्तं धूतपाप्मानं कुले जातं बहुश्रुतम् ॥ १
अस्तब्धमनहङ्कारं सत्वस्थं समये रतं ॥४॥

मनेरेणाविनाशात् ॥ अन्ते यास्यान्त्यं क्वापत्तिः जडस्यापि आपत्तेर्वा न ॥ चेतनस्याकर्तृत्वाच्च संशयः ॥
तत्त्वविदो लक्षणमेव ज्ञानसाधनमिति प्रह्लादं विशिनष्टि असक्तमित्यादिना असक्तं फलेष्वस्पृहं
॥ अस्तब्धं अनलसं अनहङ्कारं वीतगर्वं सत्वस्थं सात्विकं अत एव समये स्वाश्रिते शमादौ धर्मे रतं ॥४

आपन्नेत्वशक्तौ वा तस्याः उपवासो विधिः ॥ ४ ॥ आत्मविद्योपकारं च नयस्याहाग इति भगवन् मम
धन्यास्मि यातः सद्गतिः भगवन् धनं ॥ अन्यस्यासि नाम पि यम माह सदेहिनस्स ऊर्ध्वं कोपि सदोपवासी स्या

श्रीकृष्ण उवाच ॥ मासपक्षोपवासेन मन्यन्ते ये पतयो जनाः ॥ आत्मनो उपवासस्य नन्तफलं तस्य नो मतं ॥ ४ ॥ प्रात
र्मध्यं च निशि चैव शिष्यान्नं तत् उत्तमं ॥ सदोपवासी स भवेद्ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ ५ ॥ मुनिर्मध्यान्हः
विप्रस्यान्नं सदा भवेत् ॥ ऊर्ध्वं विक्रोधमेकामः सदा स्नान भारत ॥ ६ ॥ अमांसाशी सदा च स्यात्पवित्र
स्सदा भवेत् ॥ अमत्ताशी सदा च स्याद्देवतातिथिपूजकः ॥ ७ ॥ विघसाशी सदा च स्यात्सदा चैवातिथिव्रतः ॥ अद्धानः सदा च स्याद्देवतातिथिपूजकः ॥ ८ ॥ विघसाशी सदा च स्यात्सदा चैवातिथिव्रतः
द्विजवः ॥ ९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी कथं भवेत् ॥ विघसाशी कथं च
स्यात्सदा चैवातिथिव्रतः ॥ ९ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ॥ सदो
पवासी स भवेद्यो न भुंक्ते नराधिपः ॥ १० ॥ भार्यां गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति वै द्विजः ॥ ऋतं
च वादी भवेन्नित्यं ज्ञानवान्नित्यमेव यो नरः ॥ ११ ॥ न भक्षयेद्वृथा मांसममांसाशी भवत्यपि ॥ दान
नित्यः पवित्रश्च अस्वप्नश्च दिवास्वपन् ॥ १२ ॥ भृत्यातिथिषु यो भुंक्ते भुक्तवत्सु सदा स सदा ॥ अम
न्नं केवलं भुंक्ते इति विद्धि युधिष्ठिरः ॥ १३ ॥
द्विविधो धर्मवान्स्यै वैन ॥ ५ ॥ कर्मकामः नन्त फलकमः अस्य मइति छेदः ॥ ४ ॥ अतिथिर्वै यदेवानेमा
नः देवतावत् ॥ द्विजानां पूजकः ॥ ११ ॥ ब्रह्मादेवापि स्पर्शोपविना ॥ अस्वपन्निति छेदः ॥ ५ ॥ रामः

म॰भा॰
मो॰
१५८

अस्मात्स्वमतमादाय वक्तं तं निराकरोति। प्रकृतिनिमित्तं हि नाम प्रवर्तनं इति प्रकृतेः निवर्तनं इति निवृत्तिः पुरुषस्य भोगापवर्गौ साधयित्वमनुलोमपरिणामवती मूलप्रकृतिः तां कर्तृकरणादियाः स्वया आत्मनोन्यां यो न बुध्यते तस्मात्तेषु हि धर्मान्न कर्तृत्वादीनारोपयन्तस्तं भोगं वेत्। आत्मानं चानुपश्यतः श्वावस्थितिः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति ॥ १४ ॥ इत्यादिवद्वेदनात्प्रकृतिरपि ज्ञानात्तर विनाशार्थं प्रवर्तते इत्याशंक्याह स्वभावादिति यथा वत्सोत्पत्तेः मातृगतक्षीरनिमित्ततोरुधिरं

प्रह्लाद उवाच ॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च भूतानां यो न बु-
ध्यते ॥ तस्य स्तंभो भवेद्बाल्यान्नास्ति स्तंभोऽनुपश्यतः
स्वभावात्संप्रवर्तन्ते निवर्तन्ते तथैव च ॥ सर्वे
भावास्तथाभावाः पुरुषार्थो न विद्यते ॥ १५ ॥

रथोऽपि गवामर्धं स्यात्प्रवर्तते न च तद्दोग्ध्रा तस्य यादिकं तत्प्रवर्तकमस्ति वत्सस्यैवाजातत्वात्। जातेन वत्से चास्य स्तन्यं व्यरोचता नाम प्रकृतिस्तु तीरे स्वाभाविक्येव न तद्वत्सर्वे स्वभावादेव प्रकृतिजा एव संप्रवर्तन्ते तेनात्रास्ति प्रवर्तकापेक्षा न्यर्थं। ननु एवं जितं सांख्यैरित्याशंक्य पुरुषार्थो भोगापवर्गात्मकः पुरुषार्थो न विद्यत इति नहि प्रकृतेः कर्त्री पुरुषो भोक्तेति वदामः। यन्नसिद्धान्तात्स्वप्नेष्वेव यथा स्वप्नफलप्रयोजकं तज्जहत्त्वादित्यर्थः यथा च परे एवं किंतु पावकं स्वैव भोक्ता। आत्मनि तु भोक्तृत्वं जलचंद्रचांचल्यवद्भ्रान्तिरिति

१५८

पाठांतरे विदितः प्रभवस्त्रासौ अव्ययश्चेत्यपरिणाम्युपादानभूतः परमात्मा येन तं ॥६॥ आत्मनि यती विशे
षशिक्षाने द्रूपे ज्ञाने चिन्मात्रे धीरेऽकुलकांतामिभ्रतेत्यत एव निश्चितनिश्चये परः हिरण्यगर्भश्चवरो नी
चो यस्मात् ईश्वरात् तत्रं अत एव सर्वं तं आत्मनो वास्तरे दर्शनेने दं सर्वं विदित विश्वात्मतानान्तवेत्ता

तस्य निरालंबनिरंतरेन्द्रमात्मार निवेशने ॥ चराचराणां भूतानां विदितप्रभवाव्ययं ॥५॥ सुहृ
न्मित्रमध्यस्थमध्येष्वप्रियेष्व ॥ कांचने वा च लोष्टे वा उभयोः समदर्शने ॥६॥ आत्मविश्रय
श्चितानेधीरे निश्चितनिश्चये ॥ परावरत्नं भूतानां सर्वत्र समदर्शने ॥७॥ शाकः मुक्तादसीकाने
मे स्थिते शयने हि प ॥ भुञ्जन्मानस्तन्त्रा मधिगम्येदमब्रवीत् ॥८॥ यः कश्चित् समतो
लोके यउ एः स्यान्मृगो न य ॥ भवन्न एवां स्तो स्तान् गरणानलत यामहे ॥९॥ प्रथते
लह्वनेवृद्धिः समागालज्जनेरि ह ॥ आत्मानं मन्यमानः सन्नश्रेयः किमहमन्यते ॥१०॥ वहः
पापोऽस्तनः स्यानाहि प्रतावशमागत ॥ श्रियाविहीनः मद्भाद् णो वितनेन शोचति ॥११॥
प्रत्ताला भान्तदैनेयउता हो ऽपि मत्तया ॥ मज्ञादस्य स्यनृपो शिपशपन्स्वासनमात्म
नः ॥१२॥ मुनिमेवोदितस्तेन धीरेण निश्चितनिश्चयः ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा स्तां प्रज्ञामनु
वर्णयन् ॥१३॥

तश्रुतेः समं निर्विशेषदर्शनं वंते ॥१२॥ वुभुञ्जमानः संवोह मिछन् ॥८॥ भवति त्वयि अनपगान
श्रियानं ॥९॥ वालजनेः समा रागद्वेषादिरहितमान मन्यमानः जानन् आत्मतानार्थेविशेषः प्रशाल

प्रवृत्तेः स्वातंत्र्यमपगमं च दर्शयति द्वाभ्यां स्वभावेति गुणाः सत्त्वादयः मानकारणं अहंकारो वीक्षितो
क स्विस्याभिमानहेतुत्वं किमपीत्यर्थः ॥२२॥ आत्मप्रतिष्ठामोक्षः प्रज्ञा आत्मज्ञानेन दृष्टि स्वभावो देवेथ
श्चैवास्मत्वात्मेते नियोगिनी स स्थिरपि स्वनादेवेत्यर्थः तथा च श्रुतिः न विरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च
साधकः न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थतेति ॥२३॥ ननु पर्जन्यादीनां कालस्यानीयामकत्वेऽपि तैः सा-
धारणं कर्म तु बीजवदसाधारणमिति चेन्न कर्मजमिति पुनस्त्रिरात्मसंमति जातं नैव कर्मणामिति
विषयं विशेषकार्ये ॥२४॥ न देवा पचतीति काकोऽयमिवकर्माणि स्वभावप्रकाशयेतिनन्त्वर्तेतीम

स्वभावप्रेरिताः सर्वे निविशंते गुणा यदा ॥ शुभाशुभास्तदा तत्र कस्य किं मानकारणं ॥२२॥
स्वभावादेव तत्सर्वमिति मे निश्चिता मतिः ॥ आत्मप्रतिष्ठा प्रज्ञा वा मम नास्ति ततोन्यथा ॥२३॥
कर्मजं त्विह मन्यंते फलयोगं शुभाशुभं ॥ कर्मणां विषयं कृत्स्नमहं वक्ष्यामि तच्छृणु ॥२४॥
यथा वेदयते कश्चिदोदनं वायसो वदन् ॥ एवं सर्वाणि कर्माणि स्वभावस्यैव लक्षणं ॥२५॥

र्थः लक्षणोक्त्या पक्वान्निश्च साधारणो धर्मः कृतिप्रायत् ॥ अयं भावः तेन च एवं पदस्य कारणानन्तरं तोत्तादिवं-
मुपरमतेवै विचित्रस्य एवं स्वभावः एवं जन्ममात्रहेतुः तत्कृतधर्मादिकं न हेतुर्विद्येः साधारणो हेतुः पुनर्देवो मेघो
गोः निमित्तमयोजकं महतीनावरणाभेदस्तु ततः दैविकवर्त्तिधर्मादिर्गुणो नानाप्रवर्तकः किं तेन गु-
णप्रवाहस्य धर्मस्यान्तः दैवीक्रवेतः धर्मस्योतस्यावरणोहरेत्रियानेकृतिसञार्थः एवं देवं कर्मणा स्वभाव

253

नन्वपक्षो न सिद्धा वत ॥ पुरुषस्य उदासीनस्यापि सत्तामात्रेण सः भवति व्यवस्थितमात्रेण वा ह्युक्तार्थस्ये
ति ॥ भोगापवर्गयोरभावे कारकाः कारयिता कथं स्यात् ॥ सत्तामात्रेणाकारयितृत्वमपि विक्रियमाणे
सत्याधीने विक्रियावन् रज्जुरगायमानायाः प्रसक्तेर्वा स्वीसम्भवतीति व कारकत्वे आत्मनः ज्ञे
न अर्थतः सर्वकर्तृत्व न स्वस्य उदेहो दोष यं मानस्य द्विमिमानो भवेत् अविषयेति दोषः ॥ ८६ ॥ स्व
वतादोषद्युम्नत आह इति ॥ आत्मनः कर्तृत्वे इह विशेषमाह यदीप्सितम् ॥ ८७ ॥ नन्वर्द्धानन्तस्याभो

पुरुषार्थस्य चाभावे नास्ति कश्चिच्च कारकः ॥ स्वयं न कर्तृत्वं न स्वस्य ज्ञानमानो भवेदिह ॥ २६ ॥
वस्तुकर्तारमात्मानं मन्यमानस्य दुःख सा थवा ॥ न स्य दोषवती मुक्ता अतत्त्वेनेति मे मतिः ॥ २७ ॥
यदिच्छामुद्वहन्कर्ता या कामश्रेयसे धव ॥ आरम्भात्स्वर्गसिद्धे मुनेन जातु पराभवेत् ॥ २८ ॥
प्राणिप्सोरिह निर्हतिः स्वनिर्हतिः प्रियस्य च ॥ लक्ष्यते यतमानानां पुरुषार्थस्तत्कृतः ॥ २९ ॥
प्राणिप्साभिनिर्हतितिप्सन्निति मेव च ॥ असुपतेनपरपामः केवाचित्तस्वभावतः ॥ ३० ॥
मतिरूपतराः केचिद्दयंपते बुद्धिमत्तराः ॥ विरूपभ्यो स्वबुद्धिभ्यो लिप्समाना धनागमे ॥ ३१ ॥

दारंभश्चेयातद्युम्न प्राह्णानिप्सेतिदितार्थयतमानानां स्वतेत्राणामप्रिनिष्ठाहृष्टोन्यतिरव्यतोकेवे
सिभोक्तृत्वसमतियस्तकर्तृत्वस्याभावे मोक्षात्वसाध्यभावादृष्टं ॥ ३१ ॥ ईदृशं कालस्रोतसि स्वभाव
स्ये वनामाडुरभिनमिमेत्याहानिप्सेतितपथाः निष्ठनिरोधानेवापन्नतएव स्वभावादापततिप
वमनादृपीत्यर्थः नाहि स्वभावजमहत्स्वभावप्रवर्तके भवति कार्यस्य कारणप्रवर्तकत्वादिति ॥

म. भा. मो. २५६

ऊर्ध्वं स्वर्गं अर्वाक् पातालं तिर्यक् मर्त्यलोकं च न कामये च चिन्ताले ॥ न मे इष्टं न निन्दितं ॥ ज्ञेये विज्ञाने च
कर्मणो मन्तरे णामं चान विघ्नं इति न हि किं तज्ज्ञानेष्वेव न विघ्न इति योजना विज्ञाने च द्वैज्ञाने
चिदात्मनि । आत्मनो धर्माधर्मं तत्फलाश्रयत्वाभावादहं किमपि कामये इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अज्ञाने च

ज्ञाने

नोर्ध्वं नावाङ् न तिर्यक् च न तत् किंचन कामये ॥ न हि ज्ञेये न विज्ञाने नाज्ञाने वर्तमि विघ्नते ॥ ३४ ॥ एवं
उवाच ॥ येनैषा लभ्यते प्रज्ञा येन प्रज्ञा निरवाप्यते ॥ प्रह्लादेन महाप्राज्ञे सम्यक् प्रह्लाद पृच्छत ३३
प्रह्लाद उवाच ॥ आर्जवेनाप्रमादेन प्रसादेनात्मवत्तया ॥ वृद्धशुश्रूषया शक्र पुरुषो लभते
महत् ॥ ३४ ॥ स्वभावाल्लभते ज्ञानं स्वभावाच्छान्तिमेव च ॥ स्वभावादेव तत्सर्वं यत्किंचिदनुपश्य
सि ॥ ३५ ॥ इत्युक्तो दैत्यपतिना शक्रो विस्मयमागमत् ॥ प्रीतिमांश्च तदा राजंस्तद्वाक्यं प्रत्यपूज
यत् ॥ ३६ ॥ स तदाभ्यर्च्य दैत्येन्द्रं त्रैलोक्यपतिरीश्वरः ॥ असुरेन्द्रमुपामन्त्र्य जगाम स्वं निवेशनम्
३७ ॥ इति मोक्षधर्मे शक्रप्रह्लादसंवादः ॥ ११४८

प्रपत्तिलक्षणं प्रसादेन बुद्धेर्नैर्मल्येन ॥ आत्मवत्तया महत्त्वमोदं ॥ ३४ ॥ अनात्मनः करणस्योपपद्यते
इत्यतः स्वभावादेवेति विद्यामूर्तिःत्यायाविकेनेत्यर्थः ॥ यथोक्तं श्रीमद्भागवते विद्याविद्ये मम तनू वि
उद्धव शरीरिणां मोक्षबंधकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते इति ममायाविनः ॥ ३७ ॥ अस्वतत्वादिशः

२५६

254

फलितमाह विकारानिति कारान् धर्मान् परां प्रकृतिं अर्वाचीनत्रिगुणमयप्रकृत्यपेक्षया श्रेष्ठां
प्रकृतिमुपादानं ब्रह्मयोनं वेदनस्य कर्मप्रधानस्य मे दर्शितः स्तनो भवति नन्व अनुपेक्षणतः
परां प्रकृतिम ॥ २६ ॥ ब्रह्मविदः कुतः लोभो नास्तीत्याशंक्यामाह प्रकृतिरेव कर्त्री नत्वात्मेति वा धादि
माह स्वभाव इति कर्तृत्वाभिमानो हि द्वेषादेः कारणं तदभावाद्द्वेषो वश्यमर्थः ॥ २७ ॥ यस्मादेवं ज्ञा

निकायनेव यो वेद न वेद प्रकृतिं परां ॥ तस्य लोभो भवेद्वाल्याद्यास्ति लोभो न पश्यतः २६
स्वभावभाविनो भावा मत्तो नेवेह विस्मयात ॥ बुध्यमानस्य द्वेषो वा मानो वा किंकरिष्यति २७
देहधर्मविधिं हन्त भक्तानां वाप्यनित्यतां ॥ तस्मात्क्वचन यो वापि सर्वदेवेदसेवनं ॥ २८
निर्ममो निरहंकारो निरायासः कृतवेधनः ॥ स्वस्थो ह्यपेतः पश्यामि भक्तानां प्रभवाव्ययौ
२९ ॥ कृतनमनस्य दातस्य आत्मनस्थानिराशिषः ॥ नाथ मोविपयेनशत्रु पश्यतो लोकमव्ययं
३० ॥ प्रकृतौ च विकारे च न मे प्रीतिर्न च द्विषः ॥ द्वेषोऽरचन पश्यामि यो मामयममापने ॥ ३१

नास्मि सर्वमेनवदितिनस्मात्यशोचामीत्यर्थः ॥ २८ ॥ द्वेषोकाभावे हेतुमाह ॥ निर्मम इति मुक्तवेध
नः स्वस्थः स्वरूपप्रतिष्ठः अपेतः देहाद्यभिमानेन स्वरूपादप्रच्युतः भक्तानां प्रभवाव्ययौ परं
ब्रह्म ॥ २९ ॥ लोकं आत्मानं अव्ययं निरूप्य ॥ ३० ॥ प्रकृतौ विस्मयकर्त्री किं करिष्यति मम लयोः ममद्वे
षोऽरमं हन पश्यामि यथ्य ममापते म मेव आचरति इत्यन्मियाह हितात्मा यस्तेन पश्यामि ॥ ३१ ॥

अन्नरूपस्त्र्यावरयेषुणा विना धाममयम् ॥२३॥ यदा वै निरूढास्तु स्थूलमूलः पद्मनिगद्गुलोद्देशः प्रम्यास्या
वल्लवम्मस्त्रिप्रायावद्धरेपनेनावदेवे देवयजने एवं सर्वाभिषिक्तयो वो प्राम्याम्यतेपवित्तितानव देवप
ततो ददर्श सर्वलिङ्गिवरवेषेण संवृते ॥ यथा ख्याते भगवता स्वन्यागारस्कृतालये ॥२४॥ राज
उवाच ॥ स्तरयानि मनुष्यास्त्रामस्त्रपमतो मिदानव इयते पोषिरथमा शोचद्धयाहोनुशोचसि २५
अरूहं स्ववनपश्यामिहि विषतो वरप्रागते ॥ श्रिया विहीने सिञ्चम्भ भ्रष्टो वै परत्रम ॥२५॥ यतः
प्रावसद्दस्तस्त्रमानितिभिः परिवारितः ॥ लोकान्मताप पम्सर्वोन्यास्यस्मान विनकेन ॥२६
नन्मुखाश्च वेदतेषाश्चिनिष्ठं स्तव शासने ॥ अन्नरूपं प्यावमहोतवेम्यवेवमभवद् ॥२७॥ इन्द्र
तेषय्यसमं शोचस्याहो न शोचसि ॥ यदातिष्ठः समुद्रस्य पूर्वेकूले विलेलिहन ॥२८॥ स्वतो
न विमजतो वितेतदासीन्मनः कथं ॥ यस्येसहस्रमतिनानन्त्यजुर्वेच योषिता ॥२९॥ वहूनि
वर्षपूगानि विहारे दीप्यतः श्रिया ॥ सर्वाः पुष्करमालिन्यः सर्वाः काञ्चनसप्रभाः ॥३०॥ कथं
मयन्तदाचैवमनस्तेदानवेश्वर ॥ छत्रं तवासीन्सुमहत्सौवर्णं रत्नभूषितम् ॥३१॥ नन्नतुः
स्तत्रगन्धर्वाः षट्सहस्राणि सप्तधा ॥ यूपस्तवासीन्सुमहान्यजतः सर्वकाञ्चनः ॥३२॥ यत्राद
दः सहस्राणि अयुतानां गवां दश ॥ अनंतरं सहस्रेण तदासीदेसकामतिः ॥३३॥ यदा च पृथिवी
सर्वां यजमानोनुपर्यगाः ॥ शम्याक्षेपेण विधिना तदासीत्किं नुते हृदि ॥३४॥
न तानामपश्यामि भर्तिस्पर्धः पर्यगाः परिहृमगनवान ॥३५॥ ३५ ॥ ॥ ॥

255

इंद्रियनिग्रहो हेतुः कर्तृत्वाभिमानत्यागश्च कार्यं इति ध्यायद्वयेनोक्तां संपदो बल्यात् तत्प्राप्तिन
शायोर्दैत्ययोः कौनकर्तव्या विप्र्याख्यापिका मुखेनाध्यायत्रयेनाह यथा दृष्टमादिना कालदंड

युधिष्ठिर उवाच ॥ यया बुद्ध्या महीपालो भ्रष्टश्रीर्विचरेन्महीं ॥ कालदंडविनिष्पिष्टस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ वासवस्य च संवादं बलेर्वैरोचनस्य च ॥ २ ॥ पितामहमुपागम्य प्रणिपत्य कृतांजलिः ॥ सर्वानेवासुरान् जित्वा बलिं पप्रच्छ मघवा ॥ ३ ॥ ददतो वित्तकादाचन ह्रीयते तेन बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिं ॥ स वायुर्वरुणश्चैव स रविः स च चंद्रमाः ॥ सोग्निस्तपति भूतानि जलं च स भवत्युत ॥ ५ ॥ तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिं ॥ स एव ह्यस्तमयते स स्म विद्योतते दिशः ॥ ६ ॥ स वर्षति स्म वर्षाणि यथाकालमतंद्रितः ॥ तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिं ॥ ७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नैतत्ते साधु मघवन् यदेनमनुपृच्छसि ॥ पृष्टस्तु नानृतं ब्रूयात्तस्माद्वक्ष्यामि ते बलिं ॥ ८ ॥ उष्ट्रेषु यदि वा गोषु खरेष्वश्वेषु वा पुनः ॥ वरिष्ठो भविता जंतुः शून्यागारे शचीपते ॥ ९ ॥ शक्र उवाच ॥ यदि स्म बलिना ब्रह्मन् शून्यागारे समेयिवान् ॥ हन्यामेनं न वा हन्यां तद्ब्रह्मन्ननुशाधि मां ॥ १० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ मा स्म शक्र बलिं हिंसीर्न बलिर्वधमर्हति ॥ न्यायस्तु शक्र प्रष्टव्यस्त्वया वासव काम्यया ॥ ११ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तो भगवता महेंद्रः पृथिवीं तदा ॥ चचारैरावतस्कंधमधिरुह्य श्रिया वृतः ॥

विनिष्पिष्टो विपद्युक्तः इष्टवीर्यख्यापनाय बलिः स्तोत्रनिवसत्यादिना ॥ ५ ॥ मोक्षधर्मेषु ॥ २० ॥ २२ ॥ २२ ॥

यद्दृष्टं स्वरसेन तापपराधादिना कालपर्यायादित्यर्थः ॥ ५ ॥ जीवितेनेति जीवस्तेनेनेन लिङ्गशरीरेण स्थूलतां
प्राप्तस्वभावे न देहात् स्थूलसूक्ष्मदेहेन द्विविधाः रणजलागत्या येन मरणोऽपि लिङ्गस्य स्थूलदेहोत
रसंगतेरपरिहृतत्वात् स्थूलवल्लिङ्गमप्येतन्नाप्यपने स्वात्मयोहृतो स्मन न स्वोपामयः प्राणत्वेनोम
योगायित्यस्तेः विनश्यतः सोऽते स्वयमर्थः स्थूलसूक्ष्मदेहद्धर्मैः गर्भत्वाश्रेनपाटिमत्वप्रभृतिः
मिद्दृश्येदृश्येद्दृत्वतो विचित्रमात्मानं ज्ञानवत्याः कलीभवामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं देवाहन्ते इति द्वाभ्याम्

अन्तवन्त इमे देहा भूतानां वसुधाधिप ॥ नैतदात्मनि शोचामि नापराधादिदं मम ॥ जीवितं च
शरीरं च ज्ञास्येव सह जायते ॥ उभे सह विवर्तेते उभे सह विनश्यतः ॥ ७ ॥ न हीदृशानि देहभावमवः
तः प्राप्य केवलः ॥ पदं तु समभिज्ञान्ति का व्यथा मे विजानतः ॥ ८ ॥ भूतानां निधनं नित्यं स्वाभावात्
सामिव सागरः ॥ नैतत् समभिजानीतो नराः सुखमिवं च ध्रुवम् ॥ ९ ॥ पञ्चैवं नाभिजानन्ति
रजोमोहपरायणाः ॥ तत्तत्प्राप्य सीदन्ति बुद्धिर्येषां प्रणश्यति ॥ १० ॥ बुद्धिलाभात्तु पुरुषः सर्वं
तरति किल्बिषं ॥ विपाप्मा लभते सर्वं सत्त्वस्थः सम्प्रसीदति ॥ ११ ॥ ततस्तु ये निवर्तन्ते जायन्ते वा
पुनः पुनः ॥ कृपणाः परितप्यन्ते तैरर्थैरभिचोदिताः ॥ १२ ॥

वेगाः देहमे देहप्राप्या देहविशोदेहधर्मैः पराभूतो नश्यसीति योजना ॥ एवं आत्मनोः संगत्वे ॥ ८ ॥ भूता
नां स्थूलसूक्ष्माणां विधनं मरणे नित्याप्रतिगतिः तत्वात्मनः नमसस्तीति संबन्धः ॥ ९ ॥ सर्वानरण
नित्यमस्त्वरतीत्याह द्वाभ्यां पञ्चविति ॥ १० ॥ सत्वस्थः बुद्धिमानसम्प्रसीदति मोहजकालुष्यमपजहाति
॥ ११ ॥ ततस्त्वात्मिवर्तन्ते रजस्तमोभ्यामभिभूयं इत्यर्थः ॥ अर्थैः कामादिभिः ॥ १२ ॥ ॥

256

भृंगारः कनकालंकाराढ्यः सौवर्णः उदयात्रविशेषः ॥ २४ ॥ गृहाण यो मंगलमङ्गलौ निहितानि ॥

न ते पश्यामि भृंगारेण कलशेन च ॥ प्रसीदतो चमे मालो न पश्यामि सुताधिप ॥ २५ ॥ दैत्य
रुवाच ॥ न मे पश्यामि भृंगारेण कलशेन च ॥ प्रसीदतो चमे मालो न तत्पश्यामि वासव ॥ २६ ॥
गृहाणां निहितानि त्वं मम रत्नानि एकाक्षि ॥ यदा मे भविता कालस्तदा ते तानि दास्यामि ॥ २७ ॥
नत्वेन रत्नरूपेण पश्यामो वा कुलस्य वा ॥ समस्तायां सम्पदायां यत्नाकुलितुं न मिच्छति ॥ २८ ॥ न
हि कश्चिद्बुधो वचने नस्पृष्यति वहिंपु ॥ ज्ञानमज्ञानतान्तरमाः तामासुतो मनोऽवशिष्यताः ॥ २९ ॥ न
तमज्ञानयावद्ध्यापुरंदरविकल्पसे ॥ यदा हम्भि विभावी स्यात्तदानैव वदिष्यसि ॥ ३० ॥ श्रीशौ
मो नृधर्मेषु वलि वासव संवादे ॥ श्रीकुरुवाच ॥ पुनरेव ततं शक्रः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ निःश्वसे
नेव यथा नागो मन्नाहाराय भारत ॥ १ ॥ इन्द्र उवाच ॥ यानयान सहस्रेण ज्ञातिभिः परिवारितः ॥ लो
कान्प्रतापयन्सर्वान्यास्यस्मान्वितर्कयन् ॥ २ ॥ दृष्ट्वा सुलक्षणं चैमामचस्या मात्मनो बल ॥ ज्ञा
तिमित्रपरित्यक्तः शोचस्याहो न शोचसि ॥ ३ ॥ प्रीतिं प्राप्यानंतलोके वै लोकान्त्रात्मवशे स्थि
तान ॥ विनिपात मिमं वाद्य शोचस्याहो न शोचसि ॥ ४ ॥ बलिरुवाच ॥ अनित्य मुपलक्ष्ये हं का
लपर्यायधर्मतः ॥ तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमंतवत् ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

ज्ञ उत्ते पंचाशत्तनः मब्याहाराय मङ्गल्होत्सये ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ रामायनमः ॥ ॥

इयं कालात्मना ईश्वरेणाश्रुनदद्दति वक्षादिः सयादृता स्वं जहि मा व्यथिष्ठा इत्यादि स्यन्तेः एवमग्रेपि
२०॥ अस्य कालस्य विरोधे विधातुः द्विजस्य पुण्यपापेतरस्य ॥२३॥ ईत्वरेषा ॥ २४॥ यमेहृहिद्रामवतें

सर्वं कालः समादत्ते गंभीरः स्वेन तेजसा ॥ तस्मिन्कालवशं प्राप्ते कस्माच्छोचामि जानतः ॥१९॥ द
ग्धमेवानुदहति हतमेवानुहन्यते ॥ नश्यते नष्टमेवाग्रे लब्धं लभते नरः ॥२०॥ नास्य द्वीपः कुतः पा
रं नावारः संप्रदृश्यते ॥ नांतमस्य प्रपश्यामि विधेर्दिव्यस्य चिंतयन् ॥२१॥ यदि मे पश्यतः कालो
भूतानि न विनाशयेत् ॥ स्यान्मे हर्षश्च दर्पश्च क्रोधश्चैव शचीपते ॥२२॥ तुषभक्षं तु मां ज्ञात्वा
प्रविविक्तजने गृहे ॥ बिभ्रतं गार्दभं रूपमागम्य परिगर्हसे ॥२३॥ इच्छन्नहं विकुर्यां हि रू
पाणि बहुधात्मनः ॥ बिभीषणानि यानीक्षन्पलायेथास्त्वमेव मे ॥२४॥ कालः सर्वं समाद
त्ते कालः सर्वं प्रयच्छति ॥ कालेन विहितं सर्वं मा कृथाः शक्र पौरुषम् ॥२५॥ पुरा सर्वं प्र
व्यथितं मयि क्रुद्धे पुरंदर ॥ अवैमि त्वस्य लोकस्य धर्मं शक्र सनातनम् ॥२६॥ त्वमप्येवमवे
क्षस्व मात्मना विस्मयं गमः ॥ प्रभवश्च प्रभावश्च नात्मसंस्थः कदाचन ॥२७॥ कौमारमेव
ते चित्तं तथैवाद्य यथा पुरा ॥ समवेक्षस्व मघवन्बुद्धिं विंदस्व नैष्ठिकीं ॥२८॥ देवा मनुष्याः पि
तरो गंधर्वोरगराक्षसाः ॥ आसन्सर्वे मम वशे तत्सर्वं वेत्थ वासव ॥२९॥ नमस्तस्यै दि
शेऽप्यस्तु यस्यां वैरोचनो बलिः ॥ इति मामभ्यपद्यंत बुद्धिमात्सर्यमोहिताः ॥३०॥ ॥

२६॥ प्रभवः प्रभावस्य सदा विष्णुरणो नात्मसंस्थः न स्वात्माधीनः ॥२७॥ कौमारं बालस्येवानेन च

257

स्वरूपतः हेतत्वाणमात्रस्त्रीयेति ॥२३॥ यत्र शुक्तिमात्र इन मिति इत्येति श्रीवेदे देहे तिनमजीवेपनेन हृत्यात्मनं
निरस्तं यो हंति देहादन्यो हे हे मम भिमानो कर्तामोपिदृष्ट एवं स्वरूपत्वा देहात्मत्वे नयतीयमा स्त्रोपि जडे एव
शुभो यो हंति शुद्धात्मवादो यो हंतो देहात्मवादी ॥२४॥ देहो नित्यत्वानपतीति जित्वा शुभयत्राप्यनेषु भोपि इत्यो
नहंति कश्चित् ॥ नगामः ॥ आत्मेः नुनात्मिकलापो पिकुः हेतानेता च शुभयाधमः धीतादात्म्याप्नेः कर्तृत्वा
मिमानी शुभया भासः ननमत्व्येः शुभयः साहि अकर्ते वयाहि कर्तानोधी भ्रांतः स एवक रोति इह नतामिकं ॥२५॥

अर्थो क्षितिं हि मनर्थं च जीवितं मरणं तथा ॥ सुखदुःखफले चैव न द्वेष्मि न च कामये ॥२३॥ हतोपि देहमो
हेनव यो न रोहंति केवलं ॥ शुभो नो न विजानीतो तो यस्मादेति य नस्थप ॥२४॥ हत्वा जित्वा च मन्यवन्यः
कश्चित्सुरूपायते ॥ अकर्ता स्येव भवति कर्ता ह्येव करोति न ॥२५॥ को हि लोकस्य कुरुते विना
शाय भवाशुभो ॥ कर्ते हि तत्कृते नैव कर्ता कस्यापि चापरः ॥२६॥ पृथिवी ज्योतिराकाशमा
योवायुश्च पंचमं ॥ एतयोनीतिभूतानि तत्र का परिदेवना ॥२७॥ महाविषोल्पविषश्च वल
वानदुर्बलश्च यः ॥ दर्शनीयो विरूपश्च सुभगो दुर्भगस्तथा ॥२८॥ रामः ॥ रामः

गत्वा सर्वमपि शुभयेनात्मीत्याह को दीतितत ॥ लोकस्य शुभे कृते तिनिजमत्वा मनसा त्वा कृतं तस्य मन
सोपि कर्तापरः ॥२६॥ नमेवाह सर्वथैव भीति मनोपि योचमतिकोमिमर्थः भूतानि स्थूलसूक्ष्मशरीराणि ॥
महाविष इति विषावत्व बलवनादयो मनोदेहयो भोतिकयोर्विकाराः दर्शितागोदितानोलकनिर्वे
र्याः नतात्मसंबंधिन इति जाननतो मम नच्चप्यात्मनो विज्ञो कहपार्थः तस्मिन्देहविकारे श्वौतेते ॥२५

कालमेनं मासमाहुर्मासमाहिः ॥४३॥ नाहमिति जीवस्य नन्तुमितिनित्यस्य स्वरूपस्य नानात्व इति महतः नेष्वक र्हेन्वनैः षिद्गृपर्यायेण कालक्रमेण भज्यते पाल्यते संहियते वा ॥४४॥ कोसौ कालस्तमाह मासेतिमा साधुपलतितनसर्वाः किं कालमिमनद्धस्य विशेषः कालस्य स्वेच्छया विधिष्ठानमायापावल्प्रयत्नपर्यः ग्रहः संसैः षड्भिः सैः स्वरूपनमिः संहृतं ॥ नवैतान्महान्ति भवन्ति नवैप्राणाः नवस्वर्गलोकाः नवस र्गलोकाः नवसुवनस्वर्गे पुलोके पुमति दृतो यति मनिहवैपपतारात्री नूपर्यंतीत्यार्थवाद्गि कपलवनाकमेकाउनगदृतोमिनमर्थः उक्तं च भगवतायामिमां पुष्पितां वाचमित्यादिना एवमयि

संरक्ष्यामि विविलंपामि दृदाम्यहमथाददे ॥ संपश्यामि पश्यामि लोकेषु प्रभुरीश्वरः ॥४५॥ नदयविनि वृत्तेमेषभूतमममराधिप ॥ कालमेन्याग्नवाग्यसर्वनश्यति भावितेम ॥४६॥ नाहं कर्ता नैव वक्ता नाः स्थाकर्ता नाप्रावीपति ॥ पर्यायेण हि भुंजते लोकाणग्रपरेकुधा ॥४७॥ मासमासाहृवेषमान महोरात्राभिसंहृते ॥ मन्नगारे वर्षसुखमागवदोविदोजनाः ॥४८॥ ॥ ३१॥

सङ्गारे स्नवः वसेताः ब्राह्मणोग्निमादधीनवसंतेज्ञोनिषापजेतेनिवसेताहिकालविहितादानमो निष्ठा माहिकं कमेवद्वारेप्राग्निसाधने यस्त्वदद्वारेवायुः स्यात्मा वायुवेगेनमनस्त्रवायुनावगे नमस्त्रेणापवलोकः सर्वाणि वभूतानि तरध्यानीतिस्मृतिमस्तिरुः स्नुरवमिवमयममाव्ययस्तनत द्वायुमस्वेववर्षमस्वमितिपाठे वर्षतीतिवर्षोधर्ममेघात्मे ध्यानतदेवमस्येयस्तनिविषयध्यानेकग स्यकालमाहरितिमासहेनविशेषणाक्रियायासंवधः नमः पुरस्तनिस्मपास्वतिस्मृतेरायुः प्रयत्नत्यात

यामलः ईश्वरस्य ॥३५॥ नहि दुःखभावः नैकधेति वक्ष्यमाणः पर्यायः कात्रक्रमः नेन ह नैकर्मी एषु एषि कालः
स्मन्नुदेहो वपलेनिलीनानीयर्ज्यनेनत्वतःश्मर्थः ॥३६॥ एवं समगद्मन्तादिकं नैवस्यादिति शेषः न

नाहं तदनुयोगो नामिनात्मभेशं शाचीयते ॥ एवं मे निश्चितां बुद्धिः यामलः तिष्ठाम्यहं वशी ॥३२॥ इष्यते
दिकृते नानो दर्शनीयः मतापवान् ॥ दुःखं जीवन्महामान्यो भवितव्यं हितं न या ॥३३॥ दोकुलेषसः
यामयोर्जनः शाकृइष्यते ॥ मुखं जीवन्महामान्यो भवितव्यं हितं न या ॥३३॥ कल्याणी तु पसंपमा
दुर्भगा शाकृइष्यते ॥ अलक्ष्मा विरूपा च सुभगा इष्यते परा ॥३४॥ नैनद्दसाकृते शाकं नैव ठेन यथा
कृत ॥ यत्तमेवगतो वतिनयज्ञाख्यं गतावयं ॥३५॥ नकर्म भवतात्पन्न तं न सम शान्तकृतो ॥ कोहं
कृत ॥ यत्तमेवगतो वतिन यज्ञाख्यं गतावयं ॥ नकर्म भवतामन्नात्तनुमम शान्तकृतो ॥ कोहं
यातवानहिः पर्यायकृतमेवनत ॥३६॥ यथा मित्रो विराजते देवराजसमवस्थितो ॥ श्रीकंठं तु निमे
तेच गर्जे सोते ममोपरि ॥३९॥ एवं नैवनचे त्वालो मात्माकृष्यस्थितो भवेत ॥ पातेषु यमहं ता घसव
न्नमपि न हिना ॥४०॥ नन्विकृम कालो पेणानि कालोपमागतः ॥ कालः स्थापयते सर्वं कालः पव
तिवेनया ॥४८॥ मां चेदद्य आगताः कालो दानवे स्वरपूजिते ॥ गर्जते मत्तपंते चक्रमम्येनागामिष्यति
४९ द्वादशानां तु भवतामादिष्यानां महात्मनां ॥ तेजो स्मे केन सर्वेषां देवराज धृतानि मे ॥५०॥ आर
मेवो रुद्राणां पोविस्तजामि च वासव ॥ तपामि चैवं त्रैलोक्यं विद्योतास्म्यहमेव च ॥५२॥ नामः

वेदित्यादिनयोपपत्तिः ॥५१॥ द्वादशानां मृणोमाच मासेन सूर्यो वै पालयते नतेषु मतकृपाणां तु
रुद्राणि मे वोमत्त्वाशोधयामोति वार्थः आपः ऋपः ॥५०॥ ५१॥

त्वेन दार्ढ्यं गंभीरमिति गंभीरं तत्कीर्तनम् । गहनं गह्वरं तदुर्गमत्वात् थि गतमपि दुःप्रवेशं सूक्ष्मं त्रिविधपरिच्छेदशू
न्यं महत्तेः पापानां पावनत्वान् । अनेन तत्र सलिलपङ्कोद्धरणं हेतोर्भवतीति अनन्तत्वादपोसलिले
नापमितमेवं रसमित्यर्थः । तरेः श्रुतिरित्विरजनत्रूपेणास्त्वतो जन्मनाशन्यपि जगद्रूपेणानंतर । अन
रं जीवरूपेणानिर्विशेषमेवं च ब्रह्मवि यथा सर्पविशेषयुक्तं भवतीत्यर्थः ॥४३॥ एतदेवाहसत्त्वेष्विति
तियथा रूपेणेणपश्यति प्रविष्टस्वरूपमप्यगम्यमव्यक्तमपि गमकं भवति ॥ एवं सत्त्वेषु बुद्धिसत्त्वेषु
विशेषेति विचारूपेणावि स्थलिंगनिरूपाधि चेतनमपि ज्ञापिका भवति ॥ जीव संवादाधिकरूपेश्व

गंभीरं गहनं ब्रह्म महत्तोयार्णवं यथा ॥ अनादिनिधनं वाद्य दूरं दूरतरमेव च ॥४४॥ स
त्वेषु लिंगमाविश्य निर्लिंगमपि तत्स्वयं ॥ मन्यंते ध्रुवमेवैते ये जना तत्त्वदर्शिनः ॥४५॥ भू
तानां तु विपर्यासं कुरुते भगवानिति ॥ नह्येतावद्भवेद्ग्म्यं न यस्मात्मन्यभूवेषतः ॥४६॥ ग
निर्हि सर्वभूतानां मगत्वा क्व गमिष्यसि ॥ योधावता न हातत्र अविष्टत्वापि न हीयते ॥४७॥

मर्थः ॥ अनन्तवद्भृदिवेदपादिधर्मादर्शिने ॥४८॥ भूतानामिति चित्ताद्याकारपरिणतपंचमहाभूत
संबंधिनं विपर्ययासं मच्छिदानंदानंतविपविपरीतेन अहंतजडदुःखपरिच्छिन्नात्वेन दुर्भगवान
गवानपि अविषयात्मनि मन्यते न ह्येतावदविद्याप्रकाशितदुःखित्वादिरूपं आत्मनो गम्यनिम
त्वानेन त्वान तस्य किंतु यस्मात्मनो व्योरूपात् पुनरन्याप्रसारः ह्येतो विस्मर्वानप्रभवेत देवात्मनो रूपं अन
अनएवज्ञानस्यापि प्रतिरितिन्यायात् ॥४५॥ गतिमितिस्यगत्वा अप्राप्यमित्यमानत्वादिति भावः अदेयत्वम

आहुरिति इदं सर्वं कालाद्येजगद्दृश्यमाहुः इदं सर्वं यदयमात्मा इति श्रुतेः इदं सर्वं मिथ्याभागमवलेन नन्वद्वयसिद्धिनिश्चय
मिति केचित्तेभिन्नरयच्याहुर्मनीषिणस्तेषु केवलेन शास्त्रबलेन अस्तिदं सर्वं ब्रह्मबलेन अस्तिदं सर्वं ब्रह्मेत्यस्तीन
न प्रमाणमिद्वानेन न तदुपायोस्ति तत्प्रयतनं मेव तत्प्रत्येतमिथ्यैव ॥ न देवब्रह्मतत्त्वविविदिनेदं परिदृश्यमानमस्तिदं
तित्स्यात्तत्त्वदृष्ट्या तत्स्वप्रज्ञाभावनिषेधात ॥ ननु तेषा मिथ्यात्वानिवर्हयन्मनसा न मन्तव्यं न दृश्यादिश्रु
तेन्यन आहुरस्मादिति अस्य स्थिरतायापं चैवविज्ञानविषयानन्त्यमपमापमपमनोमयविज्ञानमया
नदयामनकोशानपंचप्रभेदंपंचमकारानतद्वयोमध्ये शाश्वकोशापंचाय पविशिष्टान्यथव्यापि
श्रुतो अन्ततानिनात्वाहिमध्यनेमनवदृष्टुरुषानन्तरममथः तस्येदमेवशिरः अयं दक्षिणः पक्षः अयम

आहुः सर्वमिदं चित्त्वं जगज्जालं विलक्षणी विद्या ॥
अस्मात्परं च विज्ञाना परं ब्रह्म विचार्य च ३।४८ ॥

नरः पक्षात्मा इदं पुच्छं प्रतिष्ठेति प्रतिपुरुषं शिरः आदयः पोवादयः तदयमर्थः यतस्तेषं पस्ते
पाद्यनन्तद्वयमनात्मत्वात् आत्मादिस्वभावत्यतं हीदं सर्वं यदयमात्मेति बाधायोग्यमानाधिकारण्
मिदमितिकमः परं जगन्मभात्मा श्रुतिरितिवत अपि चाहुर्हेतः योऽयं स्थाणुः पुमानेव पुष्यिपास्था
णुधीविवभ्रममात्मनिधीयाः शेषाद्वद्दिममस्पदंकारः प्रवेतरो नाम पद्यास्तदिके लोहितापन्नरा
गत्वं दृश्येतत्विभ्रमस्यनउन्नोनरत्नपवाधपूर्वं एवमेववतानिकमन्यतेपंचस्वदृश्येनन्मेहं शास्त्रबिना
नो धन्यात्मेद्दृह पारिच्छेदाभिःमानात्निद्वतो विराडस्मीति धमोवष्टिथ्यनेनविद्वतो इत्यात्मास्मीतिनस्यापि
निहतो मयात्मास्मीतिनस्यापि निहतो हृष्टोऽस्मीति वा स्वनमातेनेति चित्सन्मात्रस्वरूपमिदं शोधयितुमनेः इति

श्रीदर्पेण मनापश्चिम श्रीवत्स आख्यायिका सुखेनोदमते गाव्र श्रीदान ॥ श्री ब्राह्मधर्म

भीष्म उवाच ॥ शतक्रतुरथापश्यद्बलेर्दीप्तां महात्मनः ॥ स्वरूपिणीं शरीराद्धि निष्क्रामंतीं तदा श्रियं ॥१॥ तां दृष्ट्वा प्रभया दीप्तां भगवान्पाकशासनः ॥ विस्मयोत्फुल्लनयनो बलिं पप्रच्छ वासवः ॥२॥ शक्र उवाच ॥ बले केयमपक्रांता रोचमाना शिखंडिनी ॥ त्वत्तः स्थिता सकेयूरा दीप्यमाना स्वतेजसा ॥३॥ बलिरुवाच ॥ नहीमामासुरीं वेद्मि न दैवीं न च मानुषीं ॥ त्वमेनां पृच्छ मा वा त्वं यथेष्टं कुरु वासव ॥४॥ शक्र उवाच ॥ का त्वं बलेरपक्रांता रोचमाना शिखंडिनी ॥ अजानतो ममाचक्ष्व नामधेयं शुचिस्मिते ॥५॥ का त्वं तिष्ठसि मामेवं दीप्यमाना स्वतेजसा ॥ हित्वा दैत्येश्वरं सुभ्रु तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥६॥ श्रीरुवाच ॥ न मां विरोचनो वेद नायं वैरोचनो बलिः ॥ आहुर्मां दुःसहेत्येवं विधित्सेति च मां विदुः ॥७॥ भूतिर्लक्ष्मीरिति माहुः श्रीरित्येवं च वासव ॥ त्वं मां शक्र न जानीषे सर्वे देवा न मां विदुः ॥८॥ शक्र उवाच ॥ किमिदं त्वं मम कृते उताहो बलिनः कृते ॥ दुःसहे विजहास्येनं चिरसंवासिनी सती ॥९॥ श्रीरुवाच ॥ नो धाता न विधाता मां विदधाति कथंचन ॥ कालस्त्वेष शक्र पर्यागान्मैनं शक्रावमन्यथाः ॥१०॥ शक्र उवाच ॥ कथं त्वया बलिस्त्यक्तः किमर्थं वा शिखंडिनी ॥ कथं च मां न जह्यास्त्वं तन्मे ब्रूहि शुचिस्मिते ॥११॥ ॥

॥ ॥

न कथयति शतक्रतो विस्मयाद्येन ॥१२॥ ॥

260

इद्रूयाणीनि चित्तवृत्तिस्थानोपलक्षणोपचयापचयभिः समालानि प्रयेपविकल्पनिद्रास्मृत्यास्रैप्रकारैः एवंबुद्धि
या सम्यग्येके चिदोपलिपदृक्षसिंध्रुपमार्गैर्वे स्थानेरोपोपंसतः पुरुषेश्रद्धेवे स्थानेरो भल्लोमादिश्रुति स्मृतिः
प्रसिद्धं जावदेश्वारो पोपास्यश्राहुः अपरेवं केपरायणाः प्रजापतिं संवत्सरप्रजापतिरिश्रुतं कालाभिमानि

न किंचिद्याति सर्वाणि नानुपश्यंति पंचधा ॥ आहुरेके चिदीनेके विदाहुः प्रजापतिं ॥५१॥ ऋतंतस्मा
त्ताहुरेके सोस्माद्दिवसोऽस्मन्तं तथा ॥ एवं वाहु मपरे बहुचमध्यात्मशिवापरे ॥५२॥ सहून्नमपि चैवा
हुरेके संतमनेकधा ॥ अनंतकालमिजानीहि यस्मात्सर्वमिदं वशे ॥५३॥ बहूनीद सहस्राणि समतीता
नि सर्वशः ॥ बलवीर्याणि यत्नानि यथैव लेशवीयते ॥५४॥ त्वामप्यति बले घात्रदेवतं जोबलोत्क
टं ॥ मामेकाले महावीर्यः कालः संग्राम पिष्यति ॥५५॥ य इदं सर्वमादनेन स्वाक्षेत्रस्थिरो भव ।
मयान्तयाच पूर्वं स्वनसम्यको न वाजिनु ॥५६॥ यामेतो प्राप्य जानीयेराजः स्थिय मनु त मा । स्थिता
मपीति तत्निय्याने घासेकंच जित्हति ॥५७॥ स्थिया ताहीडं महद्ते खुत है शिद न म स्थिये ॥ मांवलो
कान्यविन्यन्या मगाहि वुधा यिव ॥५८॥ मैवंशान्त पुनः कार्षीः शांतो भवति मद्देहि ॥ त्वामप्येवमि
शज्ञात्वा त्रिमनुगामिष्यति ॥५९॥ ५०

नेसद्रात्मानं सर्वकर्मसंततपंचोपचप्रतिनिपतकाल सर्वफलप्रधानारेकं तसासायभिमानिदेव
तात्मानमाहुः ॥ एके संतं अनेकधा आहुः तथा च स्मृतिः सप्रातं विप्राः कवयो वचोभिरेकं संतंव
हुधा कल्पयंती त्याघातपादि द्रमाहुः स्तंपजाम्यपज्येनेत सैववसाविस्तृति रित्याघाच ॥५९॥ ॥

विनतीयां दिपुण्यं यज्ञादि धर्मः नियाचेति श्रियश्चत्वारः पादाभ्यां जलेशो विहत्य च निहितः

श्रीरुद्र उवाच ॥ प्रथमे निहतः पादो यो यस्य प्रतिष्ठितः ॥ द्वितीयं च पाद
पादं मे तस्मात्सु निहितं कुरु ॥ २४ ॥ पार्वत्युवाच ॥ यस्मिन्वेदाश्च यज्ञाश्च यस्मिन्
वा प्रतिष्ठिताः ॥ द्वितीयं पादमग्निलेख्य तेधारयिष्यति ॥ २५ ॥ श्रीरुद्र उवाच ॥
प्रथमे निहतः पादो यो यमशो प्रतिष्ठितः ॥ चतुर्थं पाद्र पादं मे तस्मात्त्वं नि-
हितं कुरु ॥ २६ ॥ पार्वत्युवाच ॥ एवं सतो मनुष्येषु ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ते
नेपादं निवेतनामलं संततं लानि तदितं ॥ २७ ॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ प्रथमे निहतं
पादो यो यस्मन्प्रतिष्ठितः ॥ एवं हि निहतो पाद्रभ नेषु परिधन्स्वमा ॥ २८
पार्वत्युवाच ॥ भूतानां मिहयो वेत्ता यथा विनिहितो मतो ॥ उपहन्यात्स मे
धर्मस्य पादमेवं तमेव च ॥ ततस्ततः श्रियाराजा देयाना वस्तिरश्रवीत ॥ २९

तेषामनुपत्यानस्लेप्रकामा शेषमेव मे ॥ ३० ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २८ ॥

262

श्रीरुद्र उवाच ॥ मन्यस्थितात्मसिद्धाने च स्वनेन पाति चैव हि ॥ पराक्रमे च धर्मे च पराचीन स्वनो वलि ॥१२॥
ब्रह्मण्यो यो ऽपि युग्मान्मन्वा सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ अभ्यस्य पद्मासनानामष्टिष्ट स्नानः स्व शङ्कते ॥१३॥ प
त्नशीलाः सदा भक्त्या मामेव यजते स्वयं ॥ सोवाचलोकानन्दठानां कानापनिपीडितः ॥१४॥ अ
पाहृतानतः शक्रन्वपितन्यामितामव ॥ अममतेन धार्यास्मिन तपसा विक्रमे साव ॥१५॥ शक्र उ
वाच ॥ नास्ति देव मनुष्येषु सर्वभूतेषु वा पुमान् ॥ यस्त्वामेकोऽपि सहितुं शक्नुयान्नमलानघे ॥
१६॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ न देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसः ॥ यो मामेकोऽपि सहितुं शक्तः कश्चित्स
देवदे ॥१७॥ शक्र उवाच ॥ निःश्रेष्यामपि निम्नं त्वं यथा वक्तुं हि मे प्रभो ॥ तत्कारिष्यामि देवाकम्व
नेत हृतकमद्धि ॥१८॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ स्याम्यामि निम्ने देवेन्द्र यथा त्वं पितवाधनन ॥ विधिनावद
द्दृष्टे न च तत्त्वं विभजस्व मा ॥१९॥ शक्र उवाच ॥ अद्देवेन्द्रो निधास्यामि यथाशक्ति यथावलं ॥
न नमे तिक्रमः सोऽहं सदा लङ्घितवानिते ॥२०॥ भूमिरेव मनुष्येषु धारिणी भूतभाविनी
सा नो पादे तिनिदेन समममर्यादी तिमे मतिः ॥२१॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ एवमेनिहितः पादो यो ये
भमो भगति श्विनः ॥ द्वितीये शक्रपादेमे न स्थान्तनि हे ते क्रतु ॥२२॥ शक्र उवाच ॥ आप एव मनु
ष्येषु दृश्यन्तः परिचारिणी ॥ तासे पादे तिनि तत्ताममलमापश्चित्ति हितन्य ॥२३॥ २३

म.भा.
मो.
१६५

तत्र मत्वं तस्मात् इमां प्राकालेन स्वराज्योच्छेदं प्राप्ता क्षपितः कर्मफलसंदृश्य द्वयस्य नित्यतां मन्वानो दुःखं पुरुषो निर्विद्यते किं त्वनेन दुःखेनेति प्रसंगेनादित्यमध्यमास्थितः सन्नैव तपिता पूर्वोक्तं ह्येयोच्छेदो नैव भवितव्यमर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अजस्रं नक्रमेण न याति कर्मदाः आदर्शनेक दाचिदुदीच्यां जगतीति ॥ २५ ॥ एवमुक्ते बलिः बिभेति अयं भावो एवं समवस्थावतः प्रोगः एको मत्वा निर्वृतिरिति

शक्र उवाच ॥ ब्रह्मणास्मि समादिष्टो न हंतव्यो भवानिति ॥ तेन ते दैत्य वज्रं न विसृजामि मूर्द्धनि ॥ २२ ॥ यथेष्टं गच्छ दैत्येंद्र स्वस्ति तेऽस्तु महासुर ॥ आदित्यो नैव तपिता कदाचिन्मध्यतः स्थितः ॥ २३ ॥ स्थापितो ह्यस्य समयः पूर्वमेव स्वयंभुवा ॥ अजस्रं परियात्येष सत्येनावतपन्प्रजाः ॥ २४ ॥ अयनं तस्य षण्मासा उत्तरं दक्षिणं तथा ॥ येन संयाति लोकेषु शीतोष्णे विसृजन्रविः ॥ २५ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तस्तु दैत्येंद्रो बलिरिंद्रेण भारत ॥ जगाम दक्षिणामाशामुदीचीं तु पुरंदरः ॥ २६ ॥ ॥ ॥

दानीं महाविस्तारिततमो गुणपरीपाकान्वर्तते तेन शीतोष्णवीनां चतुर्थांशेन दक्षिणायने स्थितो ह्युच्छेदो जात एव वा हरणा अपि तथा कालः प्रवृत्तः उदीच्यामुत्तरं प्रवृत्त इत्याशयेनेंद्र उदीचीं गतः बलिस्तु भ्रष्टः श्रीस्थानात्स एव दक्षिणां गतः न तु पूर्वां तस्याः श्रेष्ठैश्वर्यत्वेपि शत्रुसन्निहितत्वादिति ॥ २६ ॥

१६५

२६२

यावत्समस्तादिनि॥ मेरोः पृष्ठे मध्ये उर्ध्वलोकाभावाद्दिवनदिन्नां इदं समवहरणं कुबेराशांप्रत्येकमेकं यदि ह्निणी
कुंवेनाश्रादित्येन भास्येन॥ तत्र भास्याये ह्ना भासकत्वमतो यस्माद्गुणाः उक्ते इस्तनादित्येन पनीव्यवहारः तथास्य
मेस्या उदयस्तद्देशिवासिनां दर्शनमदर्शने चास्तमयः तत्र माच्चामुदितस्तनीच्चानामस्तंगतः उदीचीनां मध्ये दि
नगतः दक्षिणस्यानां तदा मध्यरात्रमिति च व्यवहारः एवं दक्षिणादिक्स्थितेषु एवं सति पत्तात्याचानपति
नदामध्यदक्षिणयाम्स्नान्यादितरास्त्रितपश्चैवैतेन पाश्चात्यानपतिनां वैदेवदक्षिणस्थामिति वरस्ता
मच्यार उक्ते दापावत्ता कालनननों दगरणानेन कालेन दक्षिणस्या उक्तेदः उको भवति एवमुत्तरयोस्तथायाद्वय
णादिनमध्योदयायाद्दिमभ्यस्मप्रथमेनाथेनपश्चा उक्तेदः हामाभस्यस्मिन्नाः चतुर्भिर्वोहस्राः अस्थमित्

वलिहवाव॥ यावन्नरस्तान्तथेनावैदेदक्षिणोदिशे॥ पश्चिमांतावदेवापि नयोदीचीदिवाकरः॥२९
तथामध्यंदिने सूर्यो नास्तमेति पदानदा॥ पुनर्देवासुरगुह्यं भाविजेतास्मि वत्सल॥३०॥ सर्वे
लोकान्यदा हिमप्रकस्यास्तापयिष्यति॥ तदा देवासुरगुह्यं जेता दैत्यान्दानवान्नो॥३१॥

देव्या उक्ते दस्तदादक्षिणाम भवान्सूर्यस्य दर्शनादर्शने सूर्यो दयास्तमयोतस्तः किं मध्यंदिने एव सेन
तेत्रस्य लोकं प्रकाशयति न पुण्येन रेनदानदभावात् तदेव तदाह एव सोऽत्र सो लोकस्या सर्वान्लोकान्
मेरुपृष्ठादधस्तानान्नाप्रयतितदावृक्षाणामप्रकाशमानेवतेमानवेवसतमनोरधिकारश्चतो मस्मा
भविष्यसावर्णिकमनोर्बलिरिंद्रो भविष्यति॥ यहावैवस्वतमन्वंतरमेतदाएधा विभज्यतदते उत्क्रमेणास
वेषुपुके इसर्वमन्वंतरे वलिरिंद्रो भविष्यतीति सेयं॥ नदिसत्कुर्यावरस्तान्नपरिकम्पादिनाशोके
त्रयेणाश्रवलोकनपोत्रमक्षोदोयमधविषाणां॥ यावदादिमः पुरस्ताद् इदं तापश्चाद्दस्तमेनादिस्मा
वरदक्षिणात उदतोतरस्तोस्तमेनस्मादित्यादर्शितः सप्ताचबलिनास्वराज्यकालकथनायोदीर्यते॥२५॥

ह्योर्दृढं स्थैर्यत्र तु पंचकल्याणं मोक्षे ॥ एवं इति यत्र योगिस्तत्र तु पमेव कल्याणमित्यर्थः श्रवणान्नि-
म्न देयान ॥ ५ ॥ अथवा भवो वैध मोक्षो भावाभावाविति पाठे सम्यान्नेनानेन वाभितो ज्ञाननन्तयोरू-
ढे ॥ [illegible]

ध्यानत्स्यं मनस्वादृयं कल्याणं संविजाननां ॥ यदा यदा हि पुरुषः कल्याणे कृ-
तमनः ॥ तदा तस्य प्रसिध्यन्ति सर्वार्था नात्र संशयः ॥ ४ ॥ एवं शास्त्रानि हि तो ये
शिष्यास्ता ॥ गर्भे श्रयान पुरुष श्राविशस्ता ॥ तेनानुयुक्ताः सवर्णा द्विवो यदृच्छ-
या नियुक्तोस्मि तथा वदामि ॥ ५ ॥ भावाभावो त्वभिजाननात्री योत्मानाद्धेया-
नतनीहकरोमि ॥ यथा स्वधर्मा स्वपरा स्वरूपेन यथा नियुक्तोस्मि तथा वदामि
॥ ६ ॥ यथा पथास्य मानसंस्था मोक्षेवन ध्यानया ॥ भवितव्यं यथा यद्यभवस्य वते
ध्यानया ॥ ७ ॥ यद्य यत्रैव संयुक्तो धाता गर्भे पुनः पुनः ॥ तत्र तत्रैव वसति न यत्र-
स्वयमिच्छति ॥ ८ ॥ भावो योयमनुप्राप्तो भवितव्यमिदं मम ॥ इति यस्य सदा भावो
न स त्वेन कदाचन ॥ ९ ॥ पर्याये हन्यमानानामभियोक्ता न विद्यते ॥ दुःखमेतत्तु
यदहं कर्ता हमिति मन्यते ॥ १० ॥

[illegible]ि मनः ओत्रे [illegible] कर्माणि नियुक्तः शास्त्रा ॥ ११ ॥ पर्याये कालक्रमागतैः [illegible] दुःखं [illegible]
मोहं गृहीत्वा [illegible] करोमि श्रवणाद्धि [illegible] पादयामि ॥ [illegible] स्वधर्मा [illegible]

263

ननु प्राणान्तेऽपि चतस्त्यागमपि गुरी शास्त्रे बोद्धृदोरद्यपनोक्रमेणोपायो बाढ इत्येन दिशि अनहंकार
इति संज्ञामात्रं वा करसंविन्नहि चिन्ताऽहंकारमेवेमथः एवचानन्ययः पलाउपसंज्ञाः निरहंकारस्यपु
गापत्स्वोच्छेदः प्रगाणान्तरसंमतः साहंकारस्येद्दृस्यनन्नवदाचिन्मपुच्छेदो स्त्रियश्चान्ते वा स्त्रि एवाऽहं
नजयानशुर्वमागामनिष्टानितमरेणदेरचोदः पश्यति स्वजगत्त्रयमिति॥ साहंकारस्यापि विवः

दृश्येन हृदिलिप्तात्मायेन मनोऽहंकारसंस्थिते॥ वाक्यं प्रत्यासहस्यातः खमेवारूढं हेतना॥२७॥ यो
नौमोदप्रथमे भुक्तस्त्रिधानोनाम॥ औम्भवा च॥ अथैवोदाहरन्तीममितिहासंपुरातनं॥ यान
ज्ञानोम्पसंवादं नमुनेर्भ्रमुपथिष्ठिरे॥१॥ श्रियाविहीनमासीनमद्रोम्पमिवसागरं॥ भवाभव
ज्ञो भगवान्मार्कण्डेयो महातपाः॥२॥ बहुधा शोभनः स्याना हि पतावशमागतः॥ श्रियावि
हीनो न मुचे शोचसाहीनयाचकः॥३॥ नमुविरुवाच॥ अनित्यं यौवनं शोके नयरो रोपत
म्यते॥ अनित्या भ्रमहत्प्राणेन शोके नास्ति महापनाः॥४॥ तस्मात्तन्न शोचामि सर्वस्यैवेदमन्तवत्
संतापादुपयाते रूपं संतापान्नश्यते श्रियः॥५॥ संतापान्नश्यते चायुर्धर्मं मनस्ये तस्मारेऽस्मात्॥ विनी
यवलान्न दुःखमागतेऽमनसाजम्॥६॥

तिनो बलेः किमिवनाशाघ्रुतं जगादिति प्रत्याउदीचीप्राप्यप्रतिपत्तिबलेनपर्यालोच्य स्वेदार्थ
कारण्याहृतोर॥३०॥ एकदेवायामः॥५५॥ अथैवमनहंकारत्वेपव॥१॥ भवामवत्तउमुनि यल
पते॥२॥ महापतागोकदुःखापनोदहेतुत्वं नास्तीत्यर्थः श्रियः सकाशात्॥५ विनीयनिरस्य॥६

अलभ्यं विजितस्यास्य ॥२२॥ द्विषतां यः समग्रस्य व्यसने हा कृच्छ्र इत्यादि नाः ध्यायेन विपद्धि धैर्यमेव श्रेय

नमेत्र बलवीर्यं गा मग्नतपापो रूपेण वा ॥ न शीलेन न रूपेण न स्थानेनार्थसंपदा ॥ अलभ्यं लभ
ते मर्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥४॥ एतदेव मनुज्ञानस्य धातारो विदधुः पुरा ॥ तदेवाहंकारं
ध्यासि किमेमत्युः कारिध्यति ॥२०॥ लब्धव्यान्येव लभते गंतव्यान्येव गच्छति ॥ आत्मन्यात्मैव चा
मोतिद्रुः खानि च सुखानि च ॥२१॥ एतन्न हि दिनाकाल्पेन योनमस्तस्मिन्मानवः ॥ कृशालेस
धेदुः खेन्वमत्ते मर्त्यधनो नरः ॥२२॥ यो नैमो तथमेवगत जनमनुविसेवादे ॥ युधिष्ठिर उवाच
मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे किं श्रेयः पुरुषस्य हि ॥ बंधुनाशे महीपाल राज्यनाशेऽथवा पुनः
त्वं हि नः परमो वक्ता लोकेस्मिन्पुरुषर्षभ ॥ एतद्भवंतं पृच्छामि तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥२॥
भीष्म उवाच ॥ पुत्रदारैः सुखैश्चैव वियुक्तस्य धनेन वा ॥ मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे धृतिः श्रेयस्करी
नृप ॥३॥ धैर्येण युक्तस्य सततं शरीरं न विशीर्यते ॥ विशोकता सुखं धत्ते चारोग्यमुत्तमं ॥४॥
आरोग्याच्च शरीरस्य स पुनर्विंदते श्रियं ॥ यश्च प्राज्ञो नरस्तात सात्त्विकीं वृत्तिमास्थितः ॥५
तस्यैश्वर्यं च धैर्यं च व्यवसायश्च कर्मसु ॥ अत्रैवोदाहरंतीमम् इतिहासं पुरातनं ॥६॥ बलिवास
वसंवादं पुनरेव युधिष्ठिर ॥ वृत्ते देवासुरे युद्धे दैत्यदानवसंक्षये ॥७॥

इति पुत्रपुनर्बलिवासवसंवादाख्यायिकामुखेन मद्दर्पणे ॥६॥ ७॥ ॥

264

श्रापदः कान्तगृहस्थानतोपनमंति नानुसरंति ॥ अपितो सर्वा नेव परः वरत्ताः सदसद्वस्तविदः नसंभ्र- मंतिन विभ्यति ॥ २४ ॥ नाभ्यथयेते न मज्जते प्रतिहतकुलास तैषु दुःखेषु माणास्तंदरी कर्वत ॥ २ ॥ विवेकदास भ्यमाहूनतदिति श्रोतस्मातं लोककल्याद्यान्यापविवेचकाः नसमाजनाः सदः परिषत्सभा घा मयंथ मंवि लवजंधुरंधरः सभ्यश्रेष्ठाः धर्मनतत्वमपिदुर्वगाह्विसतनप्रश्नतत्वमिति भावः ॥ दुरन्वयानिदुर्गयो

स्र श्रींस्रदेवांस्रमदासगांस्रद्वेविघहहोस्रवनेमनेस्र ॥ कालापदेनोपनमंति लोकेपरा वरत्तास्ननसंभ्रमंति ॥ २५ ॥ नप्रेरितः कुप्यति नापि मज्जते न चापि संसीदति नमहृष्यति ॥ न चाहितः कव्यसने प्रशोचते स्थितो हिमवानिवाचलः ॥ २५ ॥ समर्थेसिद्धिः परमानहर्षा येनशेवकालव्यसनेनमोहयेत ॥ सरवंचदुःखंचतथैवभोमे निषेवतेयःसदुरंधरो नरः २६ ॥ यो यासवस्थापुरुषो विधाकेन सोरमेनातविनयमानः ॥ एवंमहेंद्र मणाजमनोंते मतापयामासकरूरपारोनत ॥ २७ ॥ ननत्वदुःखसमविष्टमभावमामाच्यपानंकरुतेमदाभ ये ॥ धर्मतत्वमवगाहतुहिमानाभ्युपैतिसधुरंधरो नरः ॥ २८ ॥ मा सकमाकामी द्विडरंन्वयानि नः वैश्रातोमोहयतिमोहकाल ॥ स्थानामच्युतश्रेष्ठमोहगोतमस्तवल्लक्रोमापदमापद्वदः

दकानिनममोहगोतमहृतिपाठेश्रहिस्याज्ञारस्यद्रस्यत्रयाजनन्नार्थेममोंक्षादनेगोतमस्य वधारापहारे विधेर्थवर्णनेस्यानातमहस्यापाशननेनशिलात्रपत्वावगाहेस्यानगाहेस्यात च्युतः नन्वस्यस्थोहमज्ञिनगितोस्मिकिंनुगोतमवज्ञिनचितोस्मीति भावः ॥ २९ ॥

णि त्वयो हि युद्धे भुंक्ते यो हि भृशमानयोः ॥ एकः प्राप्नोति विजयमेकश्चैव पराजयं ॥ २३ ॥
मा च ते भूत्स्वभावोऽयमिति ते देवपुंगव ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां विक्रमेण जिता बलात् ॥ २४ ॥
नैतदस्मत्कृतं शक्र नैतच्छक्र कृतं त्वया ॥ यत्त्वमेवं गतो वज्रिन्यद्वाप्येवं गता वयं ॥ २५ ॥ अ-
हमासं यथाद्य त्वं भविता त्वं यथा वयं ॥ मावमंस्था मया कर्म दुष्कृतं कृतमित्युत ॥ २६ ॥
सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणाधिगच्छति ॥ पर्यायेणासि शक्रत्वं प्राप्तः शक्र न कर्म-
णा ॥ २७ ॥ कालः कालेन नयति मां त्वां च कालो नयत्ययं ॥ तेनाहं त्वं यथा नाद्य त्वं चापि न यथा
वयं ॥ २८ ॥ न मातृपितृशुश्रूषा न च दैवतपूजनं ॥ नान्यो गुणसमाचारः पुरुषस्य सु-
खावहः ॥ २९ ॥ न विद्या न तपो दानं न मित्राणि न बांधवाः ॥ शक्नुवंति परित्रातुं नरं कालेन
पीडितं ॥ ३० ॥ नागामिनमनर्थं हि प्रतिघातशतैरपि ॥ शक्नुवंति प्रतिव्योढुमृते बुद्धि-
बलान्नराः ॥ ३१ ॥ पर्यायैर्हन्यमानानां परित्राता न विद्यते ॥ इदं तु दुःखं यच्छक्र कर्ताहमि-
ति मन्यसे ॥ ३२ ॥ यदि कर्ता भवेत्कर्ता न क्रियेत कदाचन ॥ यस्मात्तु क्रियते कर्ता तस्मात्क-
र्ताप्यनीश्वरः ॥ ३३ ॥ कालेन त्वाहमजयं कालेनाहं जितस्त्वया ॥ गंता गतिमतां कालः का-
लः पचति प्रजाः ॥ ३४ ॥ इंद्र प्राकृतया बुद्ध्या प्रलयं नावबुद्ध्यसे ॥ केचित्त्वां बहु मन्यंते श्रैष्ठ्यं प्रा-
प्तं स्वकर्मणा ॥ ३५ ॥ कथमस्मद्विधो नाम जानँल्लोकप्रवृत्तयः ॥ कालेनाभ्याहतः शोचे-
न्मुह्येद्वाप्यथ विभ्रमेत् ॥ ३६ ॥ नित्यं कालपरीतस्य मम वा मद्विधस्य वा ॥ बुद्धिर्व्यसनमा-
साद्य भिन्ना नौरिव सीदति ॥ ३७ ॥ अहं च त्वं च ये चान्ये भवि-

265

विसृष्टमात्रेषु लोकेषु देवराजे शतक्रतौ ॥ ९ ॥ उत्तमानेषु देवेषु वानर्वं [illegible] स्थिते ॥ चवनेंद्
रे संदानेन वाराणीं दृष्ट्वा [illegible] ॥ आ [illegible] शतक्र तै लोकानमनं समयो ॥ ९ ॥ सर्वदा [illegible]
नेकस्मिन्शिक्षिर्गिगहूरे ॥ वर्लिवे शोच निवनी दद्यां पममर्थं च ॥ १० ॥ नमे शूर्वत [illegible] स्थमेत्र देव
गणो हे तौ ॥ मरे शशसिद्धे [illegible] नस्य शोचन विद्यथे ॥ ११ ॥ इस्थानम विकारस्य निहते निर्मवेदोदे
आपि [illegible] मित्र वाचस्पत ऋतु ॥ १२ ॥ देमनन्यथ मे शोपोदधवाह हसेव या ॥ नम
सा भाविनत्वा द्वाम देवेन तस्त दुष्कर ॥ १३ ॥ शत्रुसिंवेश मनीनो ही नः स्थाना दन्त नमाने वै
रोचने विमाश्रिनन्य शोचन तये न शोचसि ॥ १४ ॥ म्हत्यम य त्वजानीनो महाभो गानन्त तमानं
दत्त सर्वत्वराम सत्कं गुर्हि किमस्मान्न शोचसि ॥ १५ ॥ ईम्परो हिपुराभूत्वा पिर पेनामदे पदे ॥ नतम्य
दत्त दृष्ट्वा सपन्नेः किं न शोच सि ॥ १६ ॥ वद्धश्च वारुणैः पाशैर्वैन्नेण च समाहतः ॥ हृतदारो
हत धनो वद हि किमस्मान्न शोचसि ॥ १७ ॥ अनष्ट श्रीर्विभवभ्रष्टो यन्न शोचसि दुष्करं ॥ त्रैलोक्यराज्य
नाशो हि को न्यो जीवितमुत्सहेत ॥ १८ ॥ एतच्चान्यच्च परुषं ब्रुवन्तं परिभूय तं ॥ श्रुत्वा सुखम
संभ्रांतो बलिर्वैरोचनो ब्रवीत ॥ १९ ॥ बलिरुवाच ॥ निगृहीते मयि भृशं शतक्र [illegible] त्यितेनते
वज्रमुद्यम्य [illegible] पराभिन्नो पुरंदर ॥ २० ॥ अशक्तः पूर्वमासी वतं कथं चिच्छक्ततां गतः ॥ क
स्त्वदन्य इमां वाचं सुक्रूरां वक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥ यस्तु शत्रोर्वशस्थस्य शक्तोपि कुरुते दयां ॥ हस्त
प्राप्तस्य वीरस्य तं चैव पुरुषं विदुः ॥ २२ ॥

यो द्वः॥ सर्वे मायायशानधराः सर्वे ते काममर्चिताः॥५०॥ सर्वे समरमासाद्य न शक्यन्ते पराजिताः
सर्वे सत्यव्रतपराः सर्वे कामविहारिणः॥५१॥ सर्वे वेदव्रतपराः सर्वे चैव बहुश्रुताः॥ सर्वे समतम्
ऐश्वर्यमीश्वराः प्राप्य तिपेदिरे॥५२॥ न चैश्वर्यमदस्तेषां भूतपूर्वो महात्मनाम्॥ सर्वे यथार्हदातारः सर्वे
विगतमत्सराः॥५३॥ सर्वे सर्वेषु भूतेषु यथावत्प्रतिपेदिरे॥ सर्वे दाक्षायणीपुत्राः प्राजापत्या मह
ाबलाः॥५४॥ ज्वलन्तः प्रतपन्तश्च कालेन प्रतिसंहृताः॥ त्वं चैवेमां यदा भुक्त्वा पृथिवीं त्यक्
ष्यसे पुनः॥५५॥ न शक्ष्यसि तदा शक्र नियन्तुं शोकमात्मनः॥ मुंचेच्छां कामभोगेषु मुंचेमं श्रीभ
वं मदं॥५६॥ एवं स्वराज्यनाशे त्वं शोकं संप्रसहिष्यसि॥ शोककाले शुचो मा त्वं हर्षकाले च मा हृषः॥
५७॥ अनागतानि हित्वा त्वं वर्तमानेन वर्तय॥ मां चेदभ्यागतः कालः सदा युक्तमतन्द्रितं॥५८॥ त्
क्षमस्व न चिरादिन्द्र त्वामप्युपगमिष्यति॥ त्रासयन्निव देवेन्द्र वाग्भिस्तक्षसि मामिह॥५९॥ संयते मयि
नूनं त्वमात्मानं बहु मन्यसे॥ कालः प्रथममायान्मां पश्चात्त्वामनुधावति॥६०॥ तेन गर्जसि
देवेन्द्र पूर्वं कालहते मयि॥ को हि स्थातुमलं लोके मम क्रुद्धस्य संयुगे॥६१॥ कालस्तु बल
वान्प्राप्तस्तेन तिष्ठामि वासव॥ यत्तद्वर्षसहस्रान्तं पूर्णं भवितुमर्हति॥६२॥ यथा मे
सर्वगात्राणि न स्वस्थानि महौजसः॥ अहमैन्द्राच्च्युतः स्थानात्त्वमिन्द्रः प्रकृतो दि
वि॥६३॥ सुचित्रे जीवलोकेऽस्मिन्नुपास्यः कालपर्ययात्॥ किं हि कृत्वा त्व
मिन्द्रोऽद्य किं वाऽकृत्वा वयं च्युताः॥६४॥ कालः कर्ता विकर्ता च सर्वमन्य
त्कारणं॥ नाशं विनाशमैश्वर्यं॥

ष्यंति स्वराधिपाः॥ निमेषेणैव शक्राणां यास्यंति मार्गमिदृशां ते गतेः॥ ३८॥ त्वामेकमेव सद्धर्मं पश्यंत्यलं तं परमात्मिना
कालेपरिणतेकालः कालयिष्यति मामिव॥ ३९॥ बहूनींद्रसहस्राणि दैवतानां युगे युगे॥ अभ्यतीता
नि कालेन कालो हि दुरतिक्रमः॥ ४०॥ इदं तल्लब्धमस्माभिः स्थानमात्मानं बहु मन्यसे॥ सर्वभूतभवं देवं ब्रह्मा
णमिव शाश्वतं॥ ४१॥ न चेदमचलं स्थानमनंतं वापि कस्यचित्॥ त्वं तु बालिशया बुद्ध्या ममेदमिति
मन्यसे॥ ४२॥ अविश्वास्ये विश्वसिषि मन्यसे चाध्रुवे ध्रुवं॥ नित्यं कालपरीतात्मा भवत्येवं सुरेश्वर॥ ४३॥
ममेयमिति मोहात्त्वं राजश्रियमभीप्ससि॥ नेयं तव न चास्माकं न चान्येषां स्थिरा सदा॥ ४४॥ अतिक्रम्य
बहूनन्यांस्त्वयि तावदियं गता॥ कंचित्कालमियं स्थित्वा त्वयि वासव चंचला॥ ४५॥ गौर्निपानमिवोत्सृ
ज्य पुनरन्यं गमिष्यति॥ राजलोका ह्यतिक्रांता यान्न संख्यातुमुत्सहे॥ ४६॥ त्वत्तो बहुतराश्चान्ये भवि
ष्यंति पुरंदर॥ सवृक्षौषधिरत्नेयं ससत्त्ववनकानना॥ ४७॥ तानिदानीं न पश्यामि यैर्भुक्तेयं पुरा मही॥
पृथुरैलो मयो भौमो नरकः शंबरस्तथा॥ ४८॥ अश्वग्रीवः पुलोमा च स्वर्भानुरमितध्वजः॥ प्रह्लादो
नमुचिर्दक्षो विप्रचित्तिर्विरोचनः॥ ४९॥ ह्रीनिषेधः सुहोत्रश्च भूरिहा पुष्पवान्वृषः॥ सत्येषुर्ऋषभो बाहुः क
पिलाश्वो विरूपकः॥ ५०॥ बाणः कार्तस्वरो वह्निर्विश्वदंष्ट्रोऽथ नैर्ऋतः॥ संकोचोऽथ वरीताक्षो वराहा
श्वो रुचिप्रभः॥ ५१॥ विश्वजित्प्रतिरूपश्च वृषांडो विष्करो मधुः॥ हिरण्यकशिपुश्चैव कैटभश्चैव
दानवः॥ ५२॥ दैतेया दानवाश्चैव सर्वे ते नैर्ऋतैः सह॥ एते चान्ये च बहवः पूर्वे पूर्वतराश्च ये॥ ५३॥ दै
त्येंद्रा दानवाश्चैव यांश्चान्याननुशुश्रुम॥ बहवः पूर्वदैत्येंद्राः संत्यज्य पृथिवीं गताः॥ ५४॥ कालेना
भ्याहताः सर्वे कालो हि बलवत्तरः॥ सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं न त्वमेकः शतक्रतुः॥ ५५॥ सर्वे धर्मपराश्चा
सन् सर्वे सततसत्रिणः॥ अंतरिक्षचराः सर्वे सर्वेऽभिमुखयोधिनः॥ ५६॥ सर्वे संहननोपेताः सर्वे परि

पुष्पस्तान्यवृक्षवीरुधः रैव कालेन युज्यते ॥ यदा हि शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ।
८६ ॥ सामर्थ्यं शोचितो नास्ति नाश्नीमृतो हि नायशो विमि ॥ एवमनुः मद्दृष्टादोगमनाम्या
कृशानतनः ॥ ८७ ॥ प्रतिसंहृत्य संरंभमस्मिन्नावशांतमानसः ॥ सर्वत्रमुपगतेवाहं दुःखाघा
णाम्नुवारणात् ॥ ८८ ॥ कस्येहन व्यथेत हि स्नेहो रागजितो मतः ॥ मातेन व्यथते वृद्धि
रचलानन्तदर्शिनी ॥ ८९ ॥ एवं तव व्यथसे यत्नं ये यन्मे परात्मनः ॥ को हि विश्वासमर्हे
त्पुत्र पारीरेवाप्रारम्भन् ॥ ९० ॥ कृतं मन्मस्तहते लोके इष्टामस्थिते जगत् ॥ अहमे
वमेवेने लोके जानामि शाम्यते ॥ ९१ ॥ कालाबाव हि तं चोरे गहमतनगोतरे ॥ न
चात्र परिहारोऽस्ति कालस्य कस्यचित् ॥ ९२ ॥ स्वमाणोमहतां चैव भूतानां परिप
च्यते ॥ अनेशस्यामनतस्य भूतानि पचतः सदा ॥ ९३ ॥ अनिह्नतस्य कालस्य दत्तयंप्रामो
न मुच्यते ॥ अप्रमत्तः प्रमत्तेषु कालो जागर्ति देहिषु ॥ ९४ ॥ प्रयत्नेनाप्यपक्रान्तो दृष्ट
पूर्वो न केनचित् ॥ पुराणः शाश्वतो धर्मः सर्वप्राणभृतां समः ॥ ९५ ॥ कालो न परिहार्यश्च
न चास्यास्ति व्यतिक्रमः ॥ अहोरात्रांश्च मासांश्च क्षणान् काष्ठा लवान् कलाः ॥ ९६ ॥ संपिण्डयति यः
कालो वृद्धिं वार्द्धुषिको यथा ॥ एवमथ करिष्यामि श्वः कर्मास्मीति वादिनम् ॥ ९७ ॥

267

सुखंदुःखंभवाभवौ॥१२॥विपाप्मानमेवमन्यन्तेनमदृच्छेन्नचक्षुषेन॥त्वमेवंहीवेन्यास्मानेरा
हेन्तोचवामत्तच॥१३॥किंवन्यसेमांकिंचत्वंकालेननिरपत्रप॥त्वमेवहिपुरावेन्यपनहापोहषम
म॥१४॥समरेषुचविक्रान्तेपर्याप्तेनत्रिदशांने॥आदित्याश्चैवरुद्राश्चसाध्याश्चवसुभिःसह॥१५॥
मयाविनिर्जिताःपूर्वंत्वंतमस्त्रशचीपते॥त्वमेवयोगज्ञानानिदेवासुरसमागमे॥१६॥समें
ताविबुधाभग्नास्तरसासमरेमया॥शैलास्त्रासकृन्तद्विमाःसवनाःसवनौकसः॥१७॥स
टंकशिरसाभग्नाःसमरेमूर्द्धितेमया॥किंनशक्यंमयाकर्तुंकालोहिदुरतिक्रमः॥१८॥नहिं
त्वांनोत्सहेहंतुंसवज्रमपिमुष्टिना॥नतुविक्रमकालोयंक्षमाकालोयमागतः॥१९॥तेन
त्वांमर्षयेशक्रदुर्मर्षतरस्त्वया॥त्वंमांपरिणतेकालेपरीतंकालवह्निना॥२०॥नियतं
कालपाशेनबद्धंशक्रविकत्थसे॥अयंसपुरुषःश्यामोलोकस्यदुरतिक्रमः॥२१॥बध्वातिष्ठ
तिमांरौद्रःपशुंरशनयायथा॥लाभालाभौसुखंदुःखंकामक्रोधौभवाभवौ॥२२॥वधबं
धप्रमोक्षश्चसर्वंकालेनलभ्यते॥नाहंकर्तानकर्तात्वंकर्तायस्तुसदाप्रभुः॥२३॥सोयंप
चतिकालोमांवृक्षेफलमिवागतं॥यान्येवपुरुषःकुर्वन्सुखैःकालेनयुज्यते॥२४॥नं
चकालेनकालज्ञःस्पृष्टःशोचितुमर्हति॥तेनशक्रनशोचामिनास्तिशोवेमहायता॥२५॥

११८॥ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां ... पर्वणि पूर्वरूपाण्यादिरध्यायः॥ पुनः स्त्रीकरान् स्त्रीस्नान

पुत्रमथ पितरं मोहान्मेघविष्यति कर्मसु॥ आसनौ कारयक्षं ति ह्युपलाः पादधावने॥१२॥ स्त्र
स्त्रस्त्राद्यश्रणी भार्या मद्यपास्ता निर्निर्भयाः॥ विधवा निद्रा विमोहेत्ति वीना विद्रुरुषायद्भ
१३ मंकरे कोशप्रभांडे स्त्रवलिचैवक्षपात्रिकैः॥ वानरं चैव यदा कृत्स्नं ममर्योदेमविष्यति॥१४॥
एकैकस्मेन तदा पापाः क्रमशः परिमानते॥ अस्मन्नस्मे भयेना क्लिसमन्यमनिपालय॥ स्व
देमव निशंवा धा स्वस्थ्य चेना निरामयः॥१५॥ नमेव मन्कामगवां ह्यनष्ठजनः प्रतिपद्यानो
गजवाजवाहनः॥ विजिमसर्वान स्वान्स्नापिपोननं दहंषे गवभूव चैकरा॥१६॥ म
हर्षयस्त्वस्तुरंजसाचनेहूणाकपि मर्वं च रावरेस्वरे॥ हिमायहोहव्यमन्वाहचाध्वरेन
या मह नंवार्यंतमीस्वरो पिहि॥१७॥ हिजानतेमेः सर्वगानेरमिष्टुनो विदी विद्वदनजाग
तमस्तु तिस्वरे॥ अथो नवेता मृहिनः स्वमालयं त्रिविष्टपंप्राप्य मुमोद वासवः॥१८॥
इति श्रीमहाभारते अश्वमेधिके पर्वणि वैष्णवधर्मे युधिष्ठिर उवाच॥ पूर्वरूपाणि मे राजन् कृष्ण
यत्र भविष्यतः॥ यत्र भारे विष्णुस्त्रीवनत्मेवं हि पितामह॥ श्रीभगवानुवाच॥ मनवप्रमन्
व्यस्य पूर्वरूपाणि पश्यति॥ भविष्यनस्त्रमहं तेन ययैव तु नभविष्यतः॥२॥ अत्रापुदाहर
न्तीमम्मितिहासं पुरातनं॥ श्रियाः शक्रस्य संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर॥३॥

विधानं सप्तदनः॥१॥२॥३

कालोऽहं शांतिसंग्रामो न द्वितीयं इवद्रुमे ॥ इदानीं नाववेद्यासौ मया दृष्टः कथं मतः ॥ ८८ ॥ इति काले
न हि यत्ना प्रलापः स्मृतेनेरतां ॥ न यत्नस्यैव लक्ष्मीभोगाः स्थानमेस्वर्ग एव वा ॥ ८९ ॥ जीवितं मी
व लोकस्य कालेनाग्रस्यनीयते ॥ इत्युपाधि निपातानां भावाभावः स्वभावतः ॥ ९० ॥ अनित्यमध्रुवं सर्वं
अवसायो हि दुःसहः ॥ मानेन व्यथ्यते बुद्धिश्चलानां नन्ददर्शिनी ॥ ९१ ॥ अहमात्मप्रभावेन मनसा पितृ
ध्यासे ॥ कालेन कुप्यलोके ष्विस्मयमानेन चलीयसा ॥ ९२ ॥ अन्ये सममकं निश्च विश्वमायोऽनव्यथ्यते ।
ईर्ष्याभिमानलोभेषु कामक्रोधभयेषु च ॥ ९३ ॥ स्पृहामोहाभिमानेषु लोकः सक्तो विमुह्यति ॥ भवा
न्तु भावतत्त्वज्ञो विद्वान् ज्ञाननपोन्वितः ॥ ९४ ॥ कालेन पश्यति स्पष्टं पाणावामलकं यथा ॥ कालवा
दियतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ९५ ॥ विवेचने कृतात्मासि स्पृहणीयो विजानताम् ॥ सर्वलो
कोऽसौ मम्येनुभ्राम्यति गतस्त्वया ॥ ९६ ॥ विहरन्सर्वतो मुक्तो न क्वचित्परिसज्जसे ॥ रजस्त्वाहि तमस्त्वतो
स्पृशतो न जितेन्द्रियं ॥ ९७ ॥ निष्प्रीतिं नष्टसंतापमात्मानं त्वमुपास्से ॥ सुहृदं सर्वभूतानां निर्वैरं
शान्तमानसं ॥ ९८ ॥ दृष्ट्वा त्वां मम संजाता त्वय्यनुक्रोशिनी मतिः ॥ नाहमेतादृशं बुद्धं हंतुमि
च्छामि बंधने ॥ ९९ ॥ आन्वीक्षिकी परो धर्मो यत्र क्रोशमेत्यपि ॥ मोक्षेनेवानुगतः पाशास्त्वमेव
कालपर्ययात् ॥ १०० ॥ प्रजानामपचारेण स्खलितेनमहासुर ॥ यदा स्वस्थः सायाह्ने दीपरिचा
रेण योक्ष्यते ॥ १०१ ॥ ॥ ॥

म॰भा॰ शां॰ १२१

श्रीरुवाच ॥ पुण्येषु त्रिषु लोकेषु सर्वेष्वावरजंगमेः ॥ समात्मभावनिष्ठेनो यतनेन परमात्मना ॥ ए
सादेवैपंकजे नाना सूर्यरश्मिविबोधिते ॥ भव्यस्त्रीं सर्वभव्यानां पद्मश्रीः पद्ममालिनी ॥ २० ॥ अर्हं
लक्ष्मीरर्हं भक्तेः श्रीस्मार्हं बलसूदन ॥ अर्हं श्रद्धाच मेधाच संनतिर्निर्णतिः स्मृतिः ॥ २१ ॥ अर्हं धृति
रर्हं क्षितिर्हिरर्हं त्वमग्निरेवच ॥ अर्हं स्वाहा स्वधाचैव संततिर्निपतिः स्मृतिः ॥ २२ ॥ राज्ञां विजयमाना
नां सेनाशेषु ध्वजेषु च ॥ निवासे धर्मशीलानां विषयेषु परेषु च ॥ २३ ॥ जितकाशिनि शूरे च संग्रा
मेष्वनिवर्तिनि ॥ निवसामि मनुष्येन्द्रे सदैव बलसूदन ॥ २४ ॥ धर्मनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवा
दिनि ॥ प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसाम्यहं ॥ २५ ॥ असुरेष्ववसं पूर्वं सत्यधर्मनिबंधना ॥ वि
परीतांस्ततान् बुध्वा त्वयि वासमरोचयम ॥ २६ ॥ शक्र उवाच ॥ कथं त्वन्तेषु दैत्येषु भव्यमवात्सीवरा
नने ॥ दृष्ट्वाव किं मिरागात्वं हित्वा दैत्यान्वदानवान् ॥ २७ ॥ श्री उवाच ॥ स्वधर्ममनतिष्ठन्तं धैर्या
च चलितेषु च ॥ स्वर्गमार्गाभिरामेषु सत्वेषु निरता ह्यहं ॥ २८ ॥ दानाध्ययनयज्ञेज्या पितृदे
वतपूजने ॥ गुरूणामतिथीनां च तेषां सत्यमवर्तत ॥ २९ ॥ सुसंमृष्टगृहाश्चासन् जितस्त्रीका
हुताग्नयः ॥ गुरुशुश्रूषका दान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ३० ॥ श्रद्दधाना जितक्रोधा दानशीलान
सूयवः ॥ भृतपुत्रा भृतामात्या भृतदारा ह्यनीर्षवः ॥ ३१ ॥ अमर्षेणानचान्योन्यं स्पृहयंते कदाचन
नवजातु परं अभ्यतिधीराः परसमृद्धिभिः ॥ ३२ ॥ दातारः संग्रहीतारश्चार्याः करुणवेदिनः ॥ म
हाप्रसादा ऋजवो दृढभक्ता जितेंद्रियाः ॥ ३३ ॥ संतुष्टभृत्यसचिवाः कृतज्ञाः प्रियवादिनः ॥ य
थार्हमानार्थकरा ह्रीपनिषेवाः पतव्रताः ॥ ३४ ॥ नित्यं पर्वसु सुस्नाताः स्वनुलिप्ताः स्वलंकृताः ॥

२६९

१२१

महतेनतपसोग्रेणपापघ्नंलोकपावनं ॥ सामान्यमहर्षिभिर्गत्वाब्रह्मलोकनिवासिभिः ॥४॥ ब्रह्मैवा-
मितद्युतिर्ज्ञानाः ध्यानतपाभ्यामहातपाः ॥ विचचारयथाकामंत्रिषुलोकेषुनारदः ॥५॥ कदाचित्ता-
तरुस्थापपिप्पलः सलिलेशुचि ॥६॥ ब्रह्मवहारमवंगेगांजगामावततारच ॥७॥ सहस्रनयन-
स्थापिवन्नीणवरपावहा ॥ तस्याद्देवर्षिर्जह्नवाखीरमभ्याजगाममहा ॥८॥ नानाद्रुमघनास्मा-
नोलनजप्यासमाम्नतः ॥ नद्याःपुलिनमासाद्यपद्मकाननवालकम् ॥९॥ पुण्यकर्मभिरा-
ख्यातादेवर्षिकथिताःकथा ॥ चक्रतस्नानयासीनो महर्षिकथितास्तथा ॥१०॥ शेवहतनयोप-
नानिकपर्यतोसमाहितो ॥ अपश्यमास्करम्घनरश्मिजालपुरस्कृतम् ॥११॥ शेवमंडलमालो-
कलनाब्रह्मायोपत्नस्मतः ॥ अभितलद्यतनमर्कं मर्कमिवापरं ॥१२॥ आकाशेदहृशज्योतिरु-
घतातिःसममं ॥ तपोसमीपस्थस्मात्मतिदृश्यतभारत ॥१३॥ तस्त्पर्णोवंचरितमास्थित-
वैस्त्रवपदं ॥ भामिरमतिमेभाति त्रैलोक्यमवभासयन् ॥१४॥ तत्राभिरूपयतो भास्मिरस्मरोभिः
पुरस्कृता ॥ हदृतीमेशातनम्रव्याहृद्दृष्टानारिवाविप ॥१५॥ तत्त्वत्रकन्याभरणानामोभिक-
तभिसंजे ॥ श्रियेद्दृश्यतपाश्रीमानाजयद्दलास्थितो ॥१६॥ मावकृष्णविमाग्नाश्रादगतानाः
मतनमा ॥ अभ्यागाद्यस्त्रिलोकेशादेवर्षिवापिनारद ॥१७॥ नारदात्तगतःसालामपवासा
मृपाणामत ॥ हृतांजलिपुरोदेवो निवेद्यात्मानमात्मना ॥१८॥ चक्रेचानुपमांपूजांतस्याश्र
पिसर्वविन ॥ देवराजः श्रियंराजत्नाकांवेदस्युवाचह ॥१९॥ पाककूटवाच ॥ कानकेनचकर्म-
णामेयामानावहृदाभिनि ॥ कनस्त्वागमनेनेदंभुंगनवापंकुवतेशुभे ॥२०॥ ॥ ॥

स॰भा॰
मो
२७२

नःप्रासुवमन्नपानं नतेषांनग्रामवनस्पत्यो॥५३॥ उद्वेगमाप्नवंदनाशौनीचैर्लज्जागिरन्नलं॥ ७
ग्राः पितृन्नमवरत्नाथं प्रासवरसतीनं॥५४॥ मानरं पितरं ह्रद्द माचार्थमतिशिरोह॥ गुरुः
ल्लानाभ्यनेद्व्रह्ममार्गग्रान्वपालयन्॥५५॥ भितोवलिमदन्वाचसंयमग्गनिभंजते॥ आ
निष्ठामं विभज्याशुपितरं दैवातिथीन्गृहन्॥५६॥ नशोचमनुकंध्यानं तेषां सदज्जनाल
या॥ मनसा कर्मणा वाचा मन्नमांसीदनापने॥५७॥ विप्रकीर्णानि धान्यानि काकमादिक
भोजनं॥ अपात्रतेपयोनिष्ठउच्छिष्टमाद्रस्थानक्तमं॥५८॥ कुदालदातृपिटकं प्रकीर्णं
कांस्यभाजनं॥ द्रव्याणि पञ्चकरणं सर्वेनाप्यवेत्तन्मंइति॥५९॥ प्रकाशगारविध्वंसा तत्रस्नेत्र
निजवैत॥ नाद्रियेत पञ्चन्वआयवसेनोदिवेनव॥६०॥ बालानां मेत्तमापणानां स्वयं मन्वम
भन्नयन्॥ नयाभ्यस्तजनेनसर्वं सम्यक्तं पर्वदानवा॥६१॥ पापसंहत्सरं मांसं सपूपान ग्रयाः
स्थलीः॥ अपाचयन्नात्मनोर्थं द्रयामांसानभन्नयन्॥६२॥ दन्तर्थं शाणिनप्राप्तन्स्वंवास
गोनिपाः॥ अवर्तनं वलदाश्रावदिवारात्रेगहेहे॥६३॥ अन्नार्थं स्वायमासीन पर्युषासन
नितवह्न॥ आश्रमस्याभिधसस्य आहितंजनपरस्परं॥६४॥ वाकराश्राम्यवर्तन नवशौचमव
र्तनु॥ येचवेदविहो विप्रा विसृष्टसमरवस्त्रये॥६५॥ निरंतरविशेषाणां तेवंक्रमानावमानयोः
हारमाभरणं वेषं गानं स्थितमचेतितं॥६६॥ असेवंत भुजिष्याश्च जनाचरितं विधिं॥ स्नेघः
पुरुषवेषाणां तुमः स्त्रीवेषधारिणः॥६७॥ कौशरनिनिहारे पुष्पाणां दमचानुयानं॥ "

270

२७२

ना ३४ वासनतपःशीलाः सतीनाञ्च सवादिनः ॥ ३५ ॥ नैनानभ्युदियात्सूर्यो नचाप्यस्तमगेश्शयान् ॥ रात्रौ द
धिचसक्तूंश्च नित्यमेव विवर्जयेत् ॥ ३६ ॥ कल्यमुत्थाय चान्ये वेत्सन्ध्ययत्वाञ्च सवादिनः ॥ नैनगन्यान्नपिचापुरु
न्याः स्त्रियं स्वामपश्रजयत् ॥ ३७ ॥ सदाहितवदेनाधर्मे सदाचार्यनिस्पृहेता ॥ अर्हेद्धेचराग्याः स्वपनेनयादेव
मजायते ॥ ३८ ॥ क्रूपाणानाथमहानोर्दवेलान्तरयोषितो ॥ दृष्टौचस्तविभागचनित्यमेवानमोदनो
३९ ॥ तस्नेतिपत्नमहिमभूयानेव्याधितेक्रमो ॥ हतनेत्रश्रमतानेरनित्यमाम्वासपतिते ॥ ४० ॥ धर्मेम
नानवतेननदिमेनेपरस्परे ॥ अनृतंत्लाश्च कार्येषु गुरुहोषिमेविनाः ॥ ४१ ॥ पितृन्देवानितथाश्चैव
यथावत्नेभ्यसत्तयम् ॥ अवशेषाणितान्नानि नित्यमश्नतरोषडताः ॥ ४२ ॥ नैकेस्नुनितसंपन्नेनागच्छेन्निप
शांस्त्रये ॥ सर्वमतेषु वर्तेत यथात्मनिदयां प्रति ॥ ४३ ॥ नैचाकारोनपश्रुविधानेनचपर्वसु ॥ इन्द्रिय
स्यविसर्गेनेवोचवर्षतिकदाचन ॥ ४४ ॥ निर्मदानेन तथासारंत्यमार्जवंचैवनित्यदा ॥ उत्साहोथानहंकारः
परमेसौहृदेत्पमा ॥ ४५ ॥ समंदानंनतपस्तोवकारुण्यवागनिष्ठुरा ॥ मित्रेषुचानभिद्रोहः सर्वेतसव
वन्ममो ॥ ४६ ॥ निद्रान्तेहीरसमीतिरसूयाथानवेलिता ॥ अरतिश्चविषादस्य स्पृहाचाप्यविशञ्चतान
४७ ॥ त्रात्मैवगुणोध्येयदानवेष्वसंयुता ॥ प्रजामीग्नपादाय नेकेगुणविपर्यये ॥ ४८ ॥ ततःकालवि
पर्यायतेषां गुणविपर्ययात् ॥ अपश्यं निर्गतंधर्मं कामक्रोधवशात्मना ॥ ४९ ॥ सभामदोवहृहानो
सतोकथयतोकथाः ॥ माहमत्रभसप्रेपश्रमवेहहानत्सुगुणाचराः ॥ ५० ॥ नातृनस्त्रसमासीनाहहानु
मिगतान्सतः ॥ नाभ्युत्थानाभिवादाभ्यां यथापूर्वमप्त्यजयन् ॥ ५१ ॥ वर्तते यमेव पितरि पुत्रः प्रभवतेतत
था ॥ अभ्युत्थामन्यमानाशाव्यावोपयंसनपत्रयपाः ॥ ५२ ॥ तथाधर्मौदपेनेनकर्मण्यागर्हितेनये ॥ सह

म॰भा॰
मो॰
१२३

नारदस्याग्रदेवर्षिर्जह्नेदेंताचवासवः ॥ ततोनलसहस्राक्षोवायोमवचोदेववेश्मकः ॥ ८५ ॥ २६ गंधान्सु
रत्नसमाः सर्वेंद्रियमनस्वावहः ॥ सुचैवाभ्यर्थिते देशे त्रिदशाः आगताः स्थिताः ॥ सद्भी सहितम
कीनेवरत्नवेते हि हृतवः ॥ ततो दिवं प्राप्य सहस्रलोचनः श्रियोपपन्नः सुहृदा महर्षिणा ॥ रथेनह
र्यश्वयुजा समस्तदेवैः सदः सुराणामभिसत्कृतो ययौ ॥ ८८ ॥ अथेंगितं वज्रधरस्य नारदः श्रियाश्च
देवासनमातिशारयन् ॥ श्रिये यथो शासामरदृष्टपौरुषः शिवेन तत्रागमनं महर्षिभिः ॥ ८९ ॥ ततोम
ने घोः सवक्षय आसकरी ॥ पितामहस्यायतनेस्वयंभुवः अनाहतो दुंदुभयो घनेदिवेन घामस
प्रास्वदिशस्वकाशिरे ॥ ९० ॥ यथर्तुसस्येषु ववर्षवासवो न धर्ममार्गाद्विचचालकश्चन ॥ अनेकर
त्नाकरभूषणा च भूः सुघोषघोषा भुवनौकसां जये ॥ ९१ ॥ क्रियाभिरामा मनुजा मनस्विनो
व भुः शुभे पुण्यकृतां पथि स्थिताः ॥ नरामराः किन्नरयक्षराक्षसाः समृद्धिमंतः सुमनस्वि
नो भवन् ॥ ९२ ॥ न जात्वकाले कुसुमं कुतः फलं पपात वृक्षात्पवनेरितादपि ॥ रसप्रदाः काम
दुहस्रामोतिप्रसणास्यानपत्यरप्रकृतेर्धृवस्त्रदेवतेः ॥ एवं हि तिये विसदः समागतानास्मइ
कामाः श्रियमानुवंति ते ॥ ९४ ॥ त्वयाकृतणा वरयत्मवोदितं भवाभवस्येहपरं निदर्शनं न
रयसर्वं परिकीर्तितं मया परीक्ष्य तत्त्वं परिगंतुमर्हसि ॥ ९५ ॥ शांतौ मोक्षधर्मे श्रीवासवसंवादः ५८
युधिष्ठिर उवाच ॥ किंशीलाः किंसमाचाराः किंविद्याः किंपराक्रमाः ॥ धेनसेवो नदारुणा वाग्विचचार
कस्यचित् ॥ ९३ ॥ इमां सपर्यां सह सर्वकामैः श्रियाश्च शक्रप्रमुखैश्च देवैः ॥

272

१२३

श्च वल्लिपुरादायानन्ते ह्यः प्रतिपादितानि ॥ ६९ ॥ नाभवन्नैव नाम्लिक्याहंतेनः स्वभवेष्यपि ॥ निश्रेण
र्थेन मित्रमर्थं संशयितेन कुचित ॥ ६९ ॥ वालको घनमात्रेण स्वार्थेनाशु ततन्दरम् ॥ परसौहार्द
वयोविपण्यव्यवहारिणः ॥ ७० ॥ अहं यत्नेनायं वणिज्यं धनाप्त्यापितबोधनाः ॥ अर्थाय तेन वनौ केचि
त्स्याञ्जनमप्यापरे ॥ ७१ ॥ अन्यच्च गुरोः शिष्यः कश्चिच्छिष्यस्तु स्वो गुरुः ॥ पिता चैव जनित्री च
सुतो भ्राता स्वसा वा पि च ॥ ७२ ॥ अन्य प्रभुत्वे स्थितो ह्यहं वनं प्राप्य पत्नीसुता ॥ न च वेदविद्या मामं
गेहमागतोयमाः ॥ ७३ ॥ कृष्णादिप्रभवन्तकामरतोः स्यादाश्रयजन्त ॥ प्रातः प्रातस्त्वप्रसूश्च वकल्पने
मे विपणिक्रिया ॥ ७४ ॥ शिष्यान्न प्रहिताल्लेपामकृवंनगरत्वः स्वयं ॥ त्वमप्युरयोरेत्रवधूः प्र
प्यानया सन ॥ ७५ ॥ अन्तयाम्न च भरतोरसमाह्या याभिजस्यती ॥ प्रपत्नेनापि चारत्नवित्तेषु
त्रस्वैवपिता ॥ ७६ ॥ यामजन्वापि संरंभातु दुःखवासतथ्यावसन ॥ अग्निदाहे न चौरेर्वा राजमि
र्वीहृतधनम ॥ ७७ ॥ इत्याद्युपायाद्यतनसद्भूत्यभाविनाप्यपि ॥ कृतन्नानाविकापापागरुमिम
र्थं ॥ ७८ ॥ अमलणरत्नानि मे योदाहृतलिप्सः ॥ तेषु वमादीनाचारानाचरन्त्वपिपर्यये ॥ ७९
॥ तन्मो स्वयमन्नप्रामामभिनेवृप्राचीपते ॥ ८० ॥
नाहं देवेद्रवन्यामिदानवेष्वितिमे मतिः ॥ तन्मो स्वयमन्नप्रामामभिनेवृप्राचीपते ॥ ८० ॥ मम
स्याविनामादेवीणपुरोधास्पतिवनाः ॥ यत्राहं तत्र मत्कानामहिष्ठामहं पणाः ॥ ८१ ॥ मन
देवाजपाहम्यावामम्यानितेष्टधा ॥ आयाम्यहाधीतिः लोनिविजितिः ॥ मननिदसमा ॥ ८२ ॥ अह
मोहतिरेतासांपुरोगापाकशासन ॥ नाश्राहं चामरास्तत्कापुण्याहं वपमागता ॥ ८३ ॥ विरहो
[illegible] मोथमेतिष्ठानरामस्य ॥ इत्यतत्वचवाद्देवीमी स्पर्धेचननन्दनः ॥ ८४ ॥

पेधर्मेनुरूपंतेधर्मज्ञाहिंसन्तमयेषतोविच्युतामार्गातेदृष्टमन्हिजन्तिच॥१७॥आस्थितस्तम
हुंगोमस्यापिष्यामिकंकथं॥निंद्यमानःप्रशस्तोवाहृष्येदेवेनदेवता॥१८॥यदिच्छेत्तेनतस्मादभि
गच्छेत्तमानवाः॥नमेनिंदाप्रशंसाभ्यांह्रासवृद्धीभविष्यतः॥१९॥अमृतस्येवसंतृप्येदवमान
स्यतत्त्ववित्विषस्येवोद्विजेन्नित्यंसमानस्यविचक्षणः॥अवज्ञातःसुखंशेतेइहचामुत्रचाभ
यं॥विमुक्तःसर्वदोषेभ्योयोवमन्तासबध्यते॥२१॥परांगतिंचयेकेचित्प्रार्थयन्तिमनीषिणः॥एत
द्व्रतंसमाहृत्यसुखमेधंतितेजनाः॥२२॥सर्वतश्चसमाहृत्यक्रतून्सर्वान्जितेंद्रियः॥प्राप्नोति
ब्रह्मणःस्थानंयत्परंप्रकृतेर्ध्रुवं॥२३॥नास्यदेवानगंधर्वानपिशाचानराक्षसाः॥पदमन्वव
रोहंतिप्राप्तस्यपरमांगतिं॥२५॥इतिश्रीमहाभारतेशांतौमोक्षधर्मेजैगीषव्यासितेनवादः॥

युधिष्ठिरउवाच॥प्रियःसर्वस्यलोकस्यसर्वसत्त्वाभिनंदितः॥गुणैःसर्वैरुपेतश्चकोन्वस्तिभुविमा
नवः॥१॥भीष्मउवाच॥अत्रतेवर्तयिष्यामिपृच्छतोभरतर्षभ॥उग्रसेनस्यसंवादंनारदेकेशवस्य
च॥२॥उग्रसेनउवाच॥यस्यसंकल्पतेलोकोनारदस्यप्रकीर्तने॥मन्येसगुणसंपन्नोब्रूहितन्ममपृ
च्छतः॥३॥वासुदेवउवाच॥कुकुराधिपयान्मन्येशृणुतान्मेविवक्षतः॥नारदस्यगुणान्साधून्संक्षेपे
णनराधिप॥४॥नचारित्रनिमित्तोस्याहंकारोदेहतापनः॥अभिन्नश्रुतचारित्रस्तस्मात्सर्वत्रपू
जितः॥५॥अरतिःक्रोधचापल्येभयंनैतानिनारदे॥अदीर्घसूत्रःशूरश्चतस्मात्सर्वत्र
पूजितः॥६॥उपास्योनारदोबाढंवाचिनास्यव्यतिक्रमः॥

श्री भ३वाच॥ मोक्षं यदैप्रुनियतो लघ्वाहारो जितेंद्रियः॥ मानो निग्रहणः स्यान्नेतमरेसहकेतुं
वे॥२॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं जैगीषव्यं महात्मानं धर्माणामागतागम॥ अक्रो-
ध्यं च महृष्यन्तमसितो देवलोब्रवीत्॥३॥ देवल उवाच॥ न प्रीयसे वंद्यमानो निंद्यमाणो न कुप्यसे
वा किं तेन स्याः परायणं॥४॥ श्री भ३वाच॥ इति तेनानुयुक्तः सन्तमुवाच महातपाः॥ महद्वाक्यम
संदिग्धं पुष्कलार्थपदं शुचि॥५॥ जैगीषव्य उवाच या गतिर्या पराकाष्ठा या शांतिः पुण्यकर्मणां
तां तेहं संप्रवक्ष्यामि महतीमृषिसत्तम॥६॥ निंदत्सु विषमा नित्यं प्रशंसत्सु च देवल॥ निह्नुवं-
ति च ये तेषां समयं सुकृतं च ये॥७॥ उक्ताश्च न विवक्षंति वक्तारमहिते हितं॥ प्रतिहंतुं न चेछंति
हंतारं वै मनीषिणः॥८॥ नाप्राप्तमनुशोचंति प्राप्तकालानि कुर्वते॥ न चातीतानि शोचंति न चै-
वप्रतिमानते॥९॥ संप्राप्तानां च पूज्यानां कामादर्थेषु देवल॥ यथोपपत्तिं कुर्वंति शक्तिमंतः
कृतव्रता॥१०॥ पक्वविद्या महाप्रज्ञा जितक्रोधा जितेंद्रियाः॥ मनसा कर्मणा वाचा नापराध्यं-
ति कर्हिचित॥११॥ अनीर्षवो न चान्योन्यं विहिंसंति कदाचन॥ न च जातूपतप्यंते धीराः परस-
मृद्धिभिः॥१२॥ निंदाप्रशंसे चात्यर्थं न वदंति परस्य ये॥ न च निंदाप्रसंसाभ्यां विक्रियंते कदा-
चन॥१३॥ सर्वतश्च प्रशांता ये सर्वभूतहिते रताः॥ न क्रुध्यंति न हृष्यंति नापराध्यंति कर्हिचि-
त॥१४॥ विमुच्य हृदयग्रंथिं चंक्रमंति यथासुखं॥ न येषां बांधवाः संति ये चान्येषां न बांधवाः
१५॥ अमित्राश्च न संत्येषां ये चामित्रा न कस्यचित॥ य एवं कुर्वते मर्त्याः सुखं जीवंति सर्वदा॥१६॥

म.भा.
मो.
२३१

एवंनानारूपत्वान्ममयोनेनतस्याधिकारिणःस्वरूपंश्रुत्वासर्वमिमंनिततत्त्वज्ञानाधिकारंपृच्छन्नमुत्तमारेहा
जसेवाराहेऽर्थसंलेपणश्रुतमेवार्थविश्लेषणश्रोतुमिच्छन्नाह॥युधिष्ठिरउवाच॥आर्यतन्मितिश्रोतुमिदिसे
मारेहंतंअतेनरूपानेभूतानांगौवंना॥अभिन्नविभिन्नोपादाननसवनार्थाःसमासासातामोभय
स्तानानानतदास्मानस्वपमतुकृतेतिध्यायेनश्रुत्याचत्वस्वपाःतथात्वमतिपादनानतंकलदणस्ये
तिध्यानकर्मणोनस्मासोअंतरंगत्वहिरंगसाधनेकालंकलिःशायानोभवतिसंजिहानसत्त्वापरं
इतिपन्तेनाभवतिहृतसंपथेनचरतितिश्रुतिसंह्रवनोदिधनौवस्थानेगतिप्रवेशस्थानस्तौ

युधिष्ठिरउवाच॥ आर्येनसर्वंभूतानांज्ञानमिच्छामिकौरव॥ ध्यानेकर्मणिचकालेचतथैवायुषियुगे
युगे॥१॥ लोकतत्त्वंचकार्त्स्न्येनभूतानामागतिंगतिं॥ सर्गंचनिधनंचैवकुतएतत्प्रवर्तते॥२॥
यदितेनुग्रहेबुद्धिरस्मास्विहसतांवर॥ एतद्भवंतंपृच्छामितद्भवान्प्रब्रवीतुमे॥३॥ पूर्वंहि
कथितंश्रुत्वाभृगुभाषितमुत्तमं॥ भारद्वाजस्यविप्रर्षेस्ततोमेबुद्धिरुत्तमा॥४॥

नाभिवृतनतत्त्वालस्यतदेनसर्वंज्ञानमिच्छामिलोकतत्त्वंलोकचालत्वंचपंचभूतानांविषयादीनां
आगतिमित्यूर्ध्वमागमनंस्वरूपपापानःअविद्यावृतःपुमान्कलिरित्युच्यते॥संजिहानःविषयेषुसक्त
नवेतार्ग्यःसंअविद्यासमकृद्दानमिच्छन्नससुरुहोपरतेरुच्यते॥इतिपत्नूशमाधनुष्ठानास
जीभवनत्रेतेतिरुच्यतेचरन्नुधामारिकमाचरन्कृतयुगंभवतीतिश्रुत्यमानेवसर्ध्वे॥धर्मेतारतम्या
त्तयुत्तारतम्यंयुगेषुगेयुगेष्वित्तेरहं॥५॥सर्गनिधनेभौतिकानांजगज्जादीनांचतन्मेवोदिर
वानरकारणमपिविदितुंप्रश्नवतनोमहैतुमभिप्रायः॥३॥पौनरुक्तमाशंक्याहपूर्वंहीति॥४॥

२३१

273

मः ॥ कामतो यदि वा लोभात्तस्मात्त्वं वै ग्रहजितः ॥ ९ ॥ अध्यात्मविधितत्वज्ञः दांतो निराको जितेंद्रियः
अज्ञस्य सत्यवादी च तस्मात्त्वं वै ग्रहजितः ॥ तेजसा यशसा बुध्या ज्ञानेन विनयेन च ॥ जन्मना तपसा चैव
दृष्टस्तस्मात्त्वं वै ग्रहजितः ॥ ११ ॥ सुशीलः सुखसंवेशः सुभोजः स्वादरः शुचिः ॥ सुवाक्यश्चाप्यनीर्ष्य
स्तस्मात्त्वं वै ग्रहजितः ॥ १० ॥ कल्याणं कुरुते वा हे परत्र वत्सान सस्मात्त्वं वै ग्रहजितः ॥ १२ ॥ सम्मत
स्तस्मात्त्वं वै ग्रहजितः ॥ १२ ॥ कल्याणं कुरुते वाहे परत्र वत्सान तस्मात्त्वं वै ग्रहजितः ॥ १२ ॥ सम्मत
स्त तस्मात्त्वं वै ग्रहजितः ॥ १२ ॥ मनो न हृत्लवादी च तस्मात्त्वं वै ग्रहजितः ॥ १३ ॥ बहुश्रुतश्चिरं च
च मया नास्ति नाप्रियस्य वक्षचन ॥ मनोन्नहृत्लवादी च तस्मात्त्वं वै ग्रहजितः ॥ १३ ॥ वहुश्रुतस्त्वं च
या परिनोलालसो शाहु ॥ अदीनो क्रोधनो लब्धलस्तस्मात्त्वं वै ग्रहजितः ॥ १४ ॥ नार्थेधनेवाकाम
वाभतश्च सर्वविग्रह ॥ दोषा स्वात्म न छिद्रालस्तस्मात्त्वं वै ग्रहजितः ॥ १५ ॥ इष्टिभते रनिध्यात्मा
स्त वान्नत्तशा सवान ॥ श्रीतसंमोह दोष स्तत तस्मात्त्वं वै ग्रहजितः ॥ १६ ॥ समाधिनो स्य कामार्थे नात्मा
र्थेनात्मानं सोनिक देहे वित ॥ अनो ष्णु में सु सबाद स्तस्मात्त्वं वै ग्रहजितः ॥ १७ ॥ श्रुत्तः सर्वसंगे
भ्रुमतात्मैव च तद्य से ॥ आदीवेस ग्रायो आगमी न तस्मात्त्वं वै ग्रहजितः ॥ १८ ॥ लोकस्य विविधं चितं मे
त्नेवाप्यकृत्स्नयत ॥ सर्वविद्यादयालुस्तस्मात्त्वं वै ग्रहजितः ॥ १९ ॥ नासूयया गमे हिं चित्वन
योज्ञापनी वाति ॥ अवेधकालो वयात्मा न तस्मात्त्वं वै ग्रहजितः ॥ २० ॥ कृतत्रमः कृतप्रज्ञा नाचेन्न
मः समाधिनः ॥ निम्पृको प्रमत स्व तस्मात्त्वं वै ग्रहजितः ॥ २१ ॥ नापत्रपश्च युक्तश्च निपुतः श्रेयसे
परैः ॥ अभेता पारिगुह्यानां तस्मात्त्वं वै ग्रहजितः ॥ २२ ॥ न हृष्यत्यर्थेनालाभा भेनव्ययत्यापि स्थितः
स्थिरबुद्धिरसक्तात्मा न तस्मात्त्वं वै ग्रहजितः ॥ २३ ॥ तं सर्वगुणसंपन्नं दृष्ट्वापि चिमनामय कालसंचार्मि
यत्तत्त्वकः प्रियनवरिष्यति ॥ २४ ॥ इति श्रीगौतमसारोत्थधर्मशुवालदेवोप्रसेनसंवादः ॥ ॥ ३४

मतत्रामककर्तुः स्वरूपं तावद्दृष्टानाद्यन्तमिति॥ द्वितीयेनात्मानं चिन्मात्रं ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यमेव
सृग्रे सृष्टेः प्राक् समवर्तते॥ मायाशबलात् जगदाद्यन्तं चाप्यनन्तरूपं यत्र तिष्ठति तत् अनाद्यन्तमिति।
अजं अजरं अव्ययमिति यास्कोक्तान् जायते स्तिवर्द्धते विपरिणमते पक्षीयते स्तिवर्द्धते विपरिण
मतेपपतेनश्यतीति षड्भावविकारान् विनिषेधति॥ अत एव ध्रुवं अविकारं अप्रतर्क्यं कार
णादिकार्येणानुमीयते न चेतनस्थानपवावा विज्ञेयं प्रत्यक्षस्याविषयः॥ कथं तर्हि दृश्यते तत्राह ब्रह्मेति
श्रुतिं ग्रे सृष्टात् प्राक् हिरण्यगर्भस्तु माहुरुच्यते॥ स्वमतस्वरूपं तु स्वप्रकाशं पादरूपं दृष्टान्तस्वतः॥ एवं ब्रह्मणोपि
धीप्रतिबिंबित स्वधियो रूपेणैव दृश्यते न स्वतः इति॥ दृष्टान्तकारणत्वादिकं च ब्रह्मणो विषयत्वं च

व्यास उवाच॥ अनाद्यन्तमजं दिव्यमजरं ध्रुवमव्ययम्॥
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्माग्रे समवर्तत॥ ११॥

विषादृष्टान्तं स्थित्वेव कल्पते अर्थः॥ एतच्चाविद्यासमाहितेष्वाविकेन त्वविद्यारहितं चेद्ब्रह्म दोषो
मतानवं॥ निरविद्यं च विद्या आनर्थक्यं प्रसज्यते न च अस्माकं विद्याविद्यायामेवास्तितामवकल्पते ब्र
ह्मदर्शनाविद्येस्वविद्यामेवाश्रित्वा अवकल्पते॥ ब्रह्मदर्शनात्वविषयं न कथं च नयुज्यते इति॥ श्रुतिश्च
नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यदिति दर्शयति॥ मायाक्रान्तमनसोऽध्यासमसत्जगत् शाद्वि
नानाश्रुतिस्मृतिकालमप्रमाणप्रधानपरमाणूनामिव श्रौतस्य परिस्त्रोम शाद्वितस्य जगत्कारणस्य
प्रसत्वमाहतमाद्युक्तमेव ब्रह्मणोऽनाद्यन्तत्वादि विशेषणम्॥ ११॥

274

परस्य धर्मिसाध्यो न धर्मे निरात्तुदृष्टे ज्ञाते निःशेषे गान्तवः हिंसे संस्थान संस्थिता ॥ अलौकिकत्वरूपति
ष्टा वर्ती भवोपियं विस्तरेण स्मर्थं ॥ तथा च सन्देये गाअनन्या पिविस्तराथं पुनः मध्य इत्यौ न दृः
तं ॥ अथ देहे संदेहः विषयमध्यमस्तं छिन्नधर्मो यं संग्रायं व्यासः ॥ ५ ॥ नन्वपदार्थी एष्टेतिभ ते निकृता
स्थ्य स्पेव सैनकाल स्य एवो दाहृतत्त्वं नत्स्यपायानसंजिज्ञाना निष्पन्नाजिज्ञाना निरुक्तं च रणवनो
नीवतोज्ञानेनयायान्तानिधर्मे ज्ञातेनैन निःशेषं यथन मध्यादिरूपं प्राप्तिः संजानाः स्पतकालज्ञानेन नि

ज्ञाताय रस्य धर्मिसाधिहिंसे स्थान संस्थिता ॥ ततो भयलहृङ्का मितद्वान्तलमर्हति ॥ ५ ॥ भाष्यं वा
च ॥ अन्वने वर्तनीयिष्यद्भिमितिज्ञा संपुरानतं ॥ जगोद्गाया न्यासः पुत्राय परिष्टच्छति ॥ ६ ॥ अधी
त्य वेदान्गतिलालस्यो योपनिषदस्य या ॥ अन्विष्टे ते छिन्नधर्मेने पूर्णदर्शनानां ॥ ७ ॥ ऋस
हृपायेनं व्यासपुत्रो वेयासकिः पृच्छ ॥ पप्रच्छ संदेहं मिमच्छिन्नधर्मार्थसंशयं ॥ भाष्यकारवाच
मतग्रामस्थकर्त्तीरं कालन्तानेन निहिते ॥ ज्ञासपण्यचपत्रमेतद्वान्तमर्हति ॥ ८ ॥ भी
ष्म उवाच ॥ तस्मै सो वाच तत्त्वार्थं पिता पुत्राय पृच्छते ॥ अनेकानागतविज्ञानं सर्वज्ञः सर्वधर्म
वित ॥ १० ॥

ष्टो यं धर्मनमध्यादिरूपं प्राप्तिः संजानिहिते ॥ ईष्यापि अविद्यया मोक्षतो गतः ॥ येन धर्मेण की दृशं
भावमभ्युतः इति मध्यार्थं तन्मध्यादि वाको नमसिद्धमेव जीवसामेदमनुवदति महात्कालेन
भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति आथर्वण ए एवं विज्ञानं सर्वे विज्ञानमसिद्धानुवादत्व
तं ॥ न्यासपणोन्तवम पृथमो भ्यानुति मिच्छन ॥ ९ ॥ सर्वज्ञः सर्वतः ॥ १० ॥

म०भा० मो० १२६

नवक्ष्तीचतः शतो ॥ तथाविधः ॥ चतः शतात्मकः कालसंख्यां युगयोरंतरे ॥ संध्यांशः युगांतरयोरं
तरे ॥२१॥ एतत्कालाख्यं चतुर्युगात्मकं जीवस्वरूपं शास्त्रेनेत्यायेनत्स्वरूपमनोरूपाधियोगाच्चतुर्वि
धमपि स्वरूपतः सर्वविकारहीनेनशैववासौमद्यं ॥२१॥ कृतेयुगेयुज्यतेवासना वरत्रयावत्ययोगस्मिन्

संवत्सरं द्वेऽयने वदंति संख्याविदो दक्षिणमुत्तरं च ॥१४॥ अहोरात्रे विभजते सूर्यो मा
नुष्यलौकिके ॥ रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ॥१५॥ पित्र्ये रात्र्यहनी मासः
प्रविभागस्तयोः पुनः ॥ कृष्णोऽहः कर्मचेष्टायां शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ॥१६॥ दैवे रात्र्यहनी
वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ॥ अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनं ॥१७॥ ये ते रात्र्यहनी
पूर्वे कीर्तिते जीवलौकिके ॥ तयोः संख्याय वर्षाग्रं ब्राह्मे वक्ष्याम्यहःक्षपे ॥१८॥ पृथक्सं
वत्सराग्राणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ कृते त्रेतायुगे चैव द्वापरे च कलौ तथा ॥१८
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगं ॥ तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः
१९॥ इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु ॥ एकपादेन हीयंते सहस्राणि शतानि च ॥२०
एतानि शाश्वताँल्लोकान्धारयंति सनातनान् ॥ एतद्ब्रह्मविदां तात विदितं ब्रह्म शाश्वतं ॥२२
२१॥ चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ॥ नाधर्मेणागमः कश्चित्परस्तस्य प्रवर्तते ॥

चतुष्पात्परिपूर्ण इति युगं स्वधर्मस्तस्मिन्कृते साकल्येन निष्पादिते ॥ नत्यकृतयुगात्मनः ३ हयस्य प्रवर्ते
णामधेन्यादिभिचारकर्मणामागमः ३ पचेमवात्यमवपरइति विशेषणान्वेदप्रवत्वा ॥ ॥२२॥

275

कालत्वातेन निष्ठितमिति द्वितीयश्लोकतरमाह ॥ काष्ठेति ॥ अत्र तत्सांख्यकालमेकं मनुष्यसंहारानंतकला
कारणरिक्तं नवकेष्वब्दकेष्वयीदिपर्यंत्वाने तत्सर्वं मनोमात्रमितिचगानेङ्गतत्रेनादिरूपमापितदेसत्वादि
गुणतातस्मात् ॥ तथामानुषपैत्रदैवब्रह्मणां महोरात्राणां उत्तरोत्तरप्रमाणाधिक्यमपि सत्वोत्कर्ष
देवतदपि ब्रह्मस्मरणपेक्षमेव तत्रमानोत्तरत्तरसृष्टीयचटीमात्रमेव पतदेवतत्पर्थं वराधिनारेवतत्केन
ब्रह्मलोकस्थमनुष्यं मात्रत्वेनानुभूतः कालो लौकिकानानतेक संवत्सरसंमितो यतीतस्तत्पर्याप्त्या
नेन बाल्मीकूले पुराणोभूतत्वात्स महत्यामसवीपि सर्वो सत्पापुरुषः स्वोचितगुसाधारणहस्यात्

काष्ठा निमेषा दशपंचचैव त्रिंशत्तकाष्ठा गणयेत्कलां तां ॥ त्रिंशत्कलाश्चापि भवेन्मुहूर्तो
भागः कलाया दशमश्च यस्स्यात् ॥ २२ ॥ त्रिंशन्मुहूर्तं तु भवेदहश्च रात्रिश्च संख्या मुनिभिः प्रदिष्टा
॥ मासः स्मृतो रात्र्यहनी च त्रिंशत्संवत्सरो द्वादशमास उक्तः ॥ २३ ॥

प्राप्तिना मत्स्य माणुः कालिमदास्या
न ॥ इतरे चांद्रायणादिया धान्याद् धिकमिति विवेकः तस्मात्कालत्रयायमनोनित्यदेशात्मैवशरणीः
यत्स्यधायतास्यर्था ॥ अलराय्धेलभागः भगःमूर्ध तत्सवेधीकलायाः दशः तेन साह्निः त्रिंशत्क
लाः मुहूर्ते संचरत्यं स्यादुत्पात्तरपर्यंते यावान्कालः तस्य षोडशोंशः पादोनवाशीवत्ता
त्मकः तस्यापि दशमांशः सार्द्धद्वाविंशतिपलात्मकः एतेन प्रशादशनिमेषात्मका त्रिंशत्तताः
कलाः त्रिंशत्कलामुहूर्ते स्त्रिंशदाप्रहनीतेनेत्यादि लोकप्रसिद्धक्रमः प्रतिमुहूर्ते सार्द्धपला
धिकात्स्यलयतिते यं कालांतषोडशो भागश्च स्मरःप्रनेत ॥ ४ कोष्टायया धिकासिंशत्कलाः मुहूर्ते

द्ममेव स्फुरितलक्षप्रकारमभिसंदधदिव प्रतिदिशति शक्तिवृद्धिवृत्तिः॥ अव्यक्तं तेन तमपाकं सतो
निर्विकारस्वरूपमपि ब्रह्मा जीवात्तयात्वेऽपि निद्रानाशे सति शक्तिवृद्धिः सन्विकुर्वते मायया विका
रयुक्तं करोति॥ चकारो हेत्वर्थो यस्मात्स इदं मनो ऽहंकारस्वप्ने॥ तस्मादहंकारात्प्रकाशात्मकं वि
पदाद्यात्मकमनश्शास्त्रं नमस्त्रसृष्टस्यतेनात्रमेव कालाकाशादिकं समस्तमवबोधावेव च स्फुरितलक्ष

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः॥ रात्रिं युगसहस्रान्तां
तेऽहोरात्रविदो जनाः॥ ३०॥ मतिवृद्धो विकुरुते प्रसारात्म्यत
यात्वपि॥ सृजते च महद्भूतं तस्मात्प्रकाशात्मकं मनः॥ ३१॥
गानैमोत्वपमैंउस्फकात्मश्रे॥ ॥५७

विमर्शः॥ तथा च श्रुतिः स्वपादि स्वपिति नन्वेवाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येतीत्यादि
नास्तुप्त्यैव प्रपञ्चनामात्मनेनामनः प्रत्ययं च प्रलयमुक्त्वा॥ स यदा प्रतिबुध्यते एवं तस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं
विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति प्रबोधे चेतनतत्त्वप्राणदेवलोकप्रभृतिनानात्मा
त्मिकां सृष्टिं कायिनौ किल प्रपञ्चानामनुमानि दर्शयति॥ ३१॥ सप्तपञ्चाशत्तमः॥ श्लोकः ५७॥

तोर्यंचकाल्नेचक्रुमिनमन्त्नेवेदविरुद्धेसिंद्धादिकर्मनैनैवेदिकंकर्मापिप्रांनेवाधंयोग्यतादन्न
मेवेतिदर्शितेमायामायादिनूपोदुपचीयनेवद्धेते॥२१॥तपःपरंवियात्नानमपरंविद्यानेचश्रुश्रूषणपा
पातनदन्तरामधिगम्यनेयनरेटुष्ययमशाणमित्यादिनातत्रापराश्रेयवद्रइत्यादिनायवेणामसिद्धे॥२२॥य
तामिति॥अत्रकृतादिषुचतुर्ष्वपिककृमेणधर्मस्यदशपादःधर्मस्यदशपादःप्रथमंस्यपद्पनेयाम

इतरेष्वागमाद्धर्मःपादशस्त्ववरोप्यते॥चौर्यकान्तमायाभिरथर्मश्चोपचीयते॥२३॥अरोगासर्व
सिद्धार्थास्कृतंवैषंगतायुषः॥कृतेत्रेतायुगेतेषांपादशोहृशतेवया॥२४॥वेदस्याद्यास्तुयुग
हृषंतीतिहिनःश्रुतं॥आरोधिद्याविशेषेवेवदस्पेवचयथमेतं॥२५॥अन्येकृतयुगेधर्मास्त्रेतायांद्वा
परेपरे॥अन्येकलियुगेनृणांयुगह्रासानुरूपितः॥२६॥तपःपरंकृतयुगेत्रेतायांज्ञानमु
त्तमं॥द्वापरेयज्ञमेवाहुर्दानमेवकलौयुगे॥२७॥एतांद्वादशसाहस्रींयुगसंख्यांतुवेविदुः स
न्नमं॥चतुर्युगमेवाहुर्दानमेवकलौयुगे॥२८॥रात्रिमेतावतींचैवतदादेविश्वमोश्वरः॥उत्पत्त्यान
हस्यपरिवर्तनद्वामन्दिवसश्चत्वते॥२९॥अहिरश्चतान्तर्विधातेस्यातो
मार्विष्णगम्पानेविवध्यने॥२८॥

चिषुगकालाल्पत्वबहुत्वाभ्यांपलतश्चतुर्ष्वपांपादमात्रेअधर्मःपादद्वयेधर्मःसेषपदहिगुण
तिनेष्वासद्दिनेनावरणेयवश्रासीरायिश्लेतिवदनाश्रयथयमान्नस्यपथतिनदस्येतनस्यमिनिअतेव
स्मपदमणिदिवाहैतडुःशेनरागेत्रोश्रज्ञानशेवेणाचानेविहृत्वातनत्पिसञ्चत्तकृमेवेतिदर्शितम्
२८नदादेदिनादेध्यानेमाविष्णयोगणिद्रायास्हलानेविदिपागोजाद्रेग॥२३॥ ॥

म॰भा॰
मो॰
१८९

आकाशादयः ॥ पंचेति समस्तमानस्ताः ॥ ३ गुणा इति ॥ आकाशादयः पंच क्रमेण एकद्वित्रिचतुः
पंचगुणयुक्ता इत्यर्थः तेषां भूतानां मध्ये यद्भूतं यावत्कालपर्यंतं यथा येन प्रकारेण वर्तते तद्भू
तं एकत्व[illegible]बहुत्वार्थः तावत्कालपर्यंतं तावद्गुणं स्मृतं अत्र शब्दो ह्याकाशस्य स्वाश्र[illegible]
मतेष्व[illegible] स्थूले भूतपंचीकरणाद्द्वैः सर्वाण्यपि पंचगुणानि त्रिवृत्करणपक्षे च आकाश

आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः ॥ ४ ॥ आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगंधवहः
शुचिः ॥ बलवाञ्जायते वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥ ५ ॥ वायोरपि विकुर्वाणाज्ज्योतिर्भ
वति भास्वरं ॥ रोचिष्णु जायते शुक्लं तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ६ ॥ ज्योतिषोपि विकुर्वाणाद्भव
न्त्यापो रसात्मिकाः ॥ अद्भ्यो गंधवती भूमिः इत्येषा सृष्टिरुच्यते ॥ ७ ॥ गुणाः पूर्वस्य पूर्वस्य
प्राप्नुवंत्युत्तरोत्तरं ॥ तेषां यावद्यथा यच्च तत्तत्तावद्गुणं स्मृतं ॥ ८ ॥

वायुक्रमेणैव द्विगुणकोऽस्तु तानि पंचगुणान्येवेत्याशयः तत्र पंचीकरणं तु ॥ आकाशादी
न्येकैकं द्वेधा विभज्य एकस्मिन्भागे स्वेतरभूतचतुष्टयांशानां प्रतिक्षेपे कृते स्थूलसूक्ष्मभू
तं भवति तथा त्रिवृत्करणं तेजोबन्नानि प्रत्येकं द्वेधा विभज्य एकस्मिन्नर्द्धे स्वेतरयोरर्द्धार्द्धप्र
क्षेपादिति ॥ एवं संकीर्णान्यपि आकाशादिसंज्ञाः स्वभागाधिक्यादिति तत्त्वं ॥ ८ ॥

277

१८९

ननु मा चित्सदसदात्मकं जगत् ॥ समनस्कं हि प्रसिद्धं तत्र कथं तन्मनस्त्वं तत्र चेत्तत्राह । निमज्जनमित्यादिनेत्यो
तत्त्वेष्वमनो मात्रमित्यपेक्षायामाह ॥ ब्रह्मेति मनो महाभूतानि च मया शब्दादि दृश्यानि रीत्या तस्य सर्वत्रेति स्व
परिणयनेन पर्याप्यवाचकाः शाकृतामनसः परिकल्पितानीति स्फुरति यन्मनस्तत्त्वं सत्स्वबुद्धिः तच्चेतो
मनः सत्त्वात्मना मया स्पष्टं जीवात्मा नामात्मा दृष्टा न स्यादेवासना सने जः शाक्ष्य पो मात्र ॥ तदेव
प्रोक्तं बीजं विद्धीति शेषः ॥ यस्मात् जगत् सृष्ट्यानन्तरं बीजं तस्मात् निमित्तः पञ्चम्यर्थे पञ्चम्यादि दृष्ट जगत
भवेत् तत्रैव स्थावरे स्थाणुत्वं निश्चेतनेन ज्ञानमविना शिवान्निमग्नं चेतनेन स्वमेव मासना मयजः

व्यास उवाच ॥ ब्रह्मणो मनसः सृष्टं यत्सर्वमिदं जगत् ॥ एवं स्थभूतेभ्यः तस्य दृश्यं स्थावरजंगमं । प्र
ह्मोदितं विबुद्धः सन् स्वचेतसा विषयाजगत् ॥ अत्र एव सम स्वतः प्रथमात्मके मनः ॥ २ ॥ अ
भिमयेद्वाचिं ध्यानं प्रसज्जनस्य मानमानम् ॥ इत्येवं बुद्ध्या माभि प्राध्नासंशयात्मके ॥ न
((नः स्पष्टं विकल्पनेनोद्यमानस्य स्वतया ॥ ३

गत मनएव स्थिते पूर्वं संस्कारवशात् इदमिमम
मितां पते चेतस्यर्थे ॥ अहविति ॥ अविषयेति सहजनस्यापिकारणमते स्पष्टं क्रममाहा येइति ग्र्ये
सर्गो देव सह महतत्वमते ॥ ३ ॥ अतेनदेवव्यासपीप्रयमात्मके विपदादि तृपसम्मनःस्वच्यतेस्मा
स्वइति साम्या मिमतः स्पष्टं क्रमोत्तिरक्तः पुरुषपरत्वेन ईश्वरेश्वरे दिशा सन्तत्तमेनिहीनस्पष्टं वादिनातत्स
तोषः ॥ ४ ॥ ग्राम भयेति साहं श्लोकः मनःकर्तृ अविस्मात्यकामके विदान्मानेन भिभपञ्च आत्मासमा
नसानसविसर्जन ॥ अविद्यामाविति पादेनत्रैस्वरः मानमानपूर्वं सर्गातेः भिभयउतरसर्गादेशा
सृजतीति तत्रेयं ॥ मनः प्रथमे सिसृक्षया वा बहुस्याम् इत्यादि ति स्थितिसिद्धिर्या सायं नात्यपाः नेनमः

म.भा.
टी.
१६२

एवं स्थूले शरीरे लिंगशरीरस्य प्रवेशमनुज्ञात तथैवैतत्प्रवेशमाह ॥ सर्वेति ॥ आदिकर्ता सर्वभूतानि स्रो
णायिमायेकदेशभूतानि तु पादाद्यनमालिशानीति विपरिणामेनानुपश्यते । एतेन ततस्थानदं
वानुप्रविशादिति श्रुतेरर्थो दर्शितः । तपसः ज्ञानमयस्यालोचनस्य चरणाय तत्प्राचम्रुतिः परमेश्व
रस्य तत्तदुपाध्यनुसरणस्वरूपज्ञानार्थमेवेमारहूपंप्रति रूपोबभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणायेति
तमेव पापि अविधयजीवभावमापन्नामजापतिरूपस्मात्स्वभूस्मीमादपः सृजतः ॥१७॥ तमेवेदं
तमाह सर्वेइति ॥ सः पारोरानः स्वः । वैयवततः शरीरमवेशानंतरं एतेनतरनुप्रविश्य प्रमच्चासच्चा
वरिमादितस्त्वामतचसममनवदिग्यनापाशुतेरर्थो दर्शितः सतद्वच्छिप्रस्य सारितिग्रसतन्त्वा

सर्वभूतानि चाप्य सर्वं तपसश्चरणायप्रह ॥ आदिकर्ता स भूतानां तमेवाहुः प्रजापतिं ॥१८
स वै सृजति भूतानां यस्य दायाँगा चराचरम् ॥१९॥ स सृजति तत्र स्यादेववैविध्यमानवान् ॥१९

कार्योस्तस्मात्स्तेवरर्ज रत्नादीसमंत्रद्वैवाभवदिति श्रुतिपदानामर्थः एवमेस्वर्थभूतमयाजनीव
धीमयीमितिहिविंया सृष्टिमभिप्रेमो कस्य भिमेत्प्रोक्तं स्वमिथुनेः श्रमानासमयोपायिदस्मा
काविन्मनोमपिविदुषोवि दृष्टकैवल्यकालेश्चूयते ॥ गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा इति ॥ ए
वमेवास्यपरिदृष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्तीति च ॥ कलाःप्राण
श्रद्धा खंवायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियमनोमायाः तथैवांबुमरनारिकीस्तृष्टिरिदृष्टिमभिप्रेमस
निष्ठासृवाद्यादिषुनतदुपादानेऽभूमानादीनामलयः पुरुषान्मनी स्याउक्तः इवेहनापात
सेवीमतिभासिकोदृष्टिसृष्टिमभिप्रेत्यपुरुषेएवकलामलयउक्तः तस्मात्पुनरुक्तसृष्टिदृ

२७८

श्री

१६२

ननु पंचीकरणपक्षे कथमाकाशे गंधानुपलंभः कथं वा विद्यमानस्यैव तेजसि गंधोपलंभ इत्याशंक्या-
ऽस्थूलाकाशस्याप्रत्यक्षत्वेन तद्गतगंधादेर्नाप्रत्यक्षत्वं तेन दृष्टमित्यभिसंधायापह्नितीयमन्याह दृष्ट्युपलंभोऽपि
अंशानिति दृष्टांतार्थः यथा स्वपलाललवे गंधादिर्गंधरूपलभ्यते न एवं वा पावकपिंडाग्नेन कुड्यलेपवद्गंधव-
ंगंधानुभवो यत्नायान सिद्धद्रव्यसंपर्के नत्यर्थः अनेन पुत्राद्दिम रूपाणामेवापपूर्वपक्षेऽनविद्ध शाके
णादाय महाहि पुत्रिवले नैवनापोगंधाभावं निश्चितं नोनिदर्शितः ॥९॥ समनमनः सिद्धत्वाशक्ति
नेमहद्दलकारो स्तन्मकाणादयस्य अंसमागम्यात्रामितिन्ना ॥१०॥ महात्मानो व्यापकाः समेत्य

उपलभ्यास्ते वेदं देहादिरूपमागता ॥ मिश्रित्वामेवं तन्विद्यादर्पांचायोषासंस्रये ॥ एते
समविधात्मानो भवतीयाः स्वकरथकं ॥ नापत्तुवन्यनाः स्वच्छमसमागम्यसतत्वं ॥ ९
१० ॥ नसमेत्यमहात्मानो दृस्यान्यतमिसंमिलो ॥ शरीरस्याप्रत्ययमात्मा तन्नः पुरुषव्यते
११ ॥ शरीरं स्राप्रदृष्यानमूर्तिं मत्योऽडशात्मकं ॥ तमाविधोनिभ्रतानि महानिसंककेन

त्रिदेहविरुद्धभवस्यौत्तं तलमाश्रिम्येकीभपेत्यर्थः इतिनिशरीरस्यनामतत्त्वमसीति
पुरुषस्य स्वरूपवाचि ॥१२॥ गोरुणापंचस्यूलभूतानि हमनस्कान्येकाकारदशेऽदृश्यागावत
दात्मकं शरीरं षोडशानो स्वस्तुत्यकात्मकं मननदृति मनः स्वस्थवोकेति तत्रेषांश्येिं
किहृदिलाकिं कामिमनामेतत्यानपढशात्मकं पुरुषतनदिणोऽस्यलशरीरापेक्षयाकी
तन्वभवानिसत्माणिमहानिमहतनानिभन्नकावशिष्टकर्मेमहिमानीतिवहत्वेमतिपुरु
वेमहदादीनामित्नत्वमतिपादनार्थेनेनतत्सुहूरापास्त्यानुदिरेवकर्मीअयपस्वद्दपलतातो

॥ श्री ॥
॥ ९ ॥
॥ ३ ॥

भा. स्क.
१०.
१८३

महात्मने स्थिति॥ धाता जगदिंद्रजालविस्तारयिता॥ नानात्वस्य ख्यातिः रजनवत्तु तिपुरुषमिश्रत्वमद्यः
मनेषु वियदादिषु द्रव्यात्मतिषु॥ भूतानां जीवानां विनियोगं भोक्तृभोग्यभावेन संबंधं सर्वदृष्टान्तार्थं
सिद्धं यथा मृत्कार्यत्वभवः शक्तिपुरुषेनानात्व एवमत्वभवविषयो पि महात्मनादीनां नेमथः॥१८॥ याते
वेष्वेवकारस्यावर्तान्तरपरतात्र पश्यन्ति केचिदिति कर्मस्वेव पुरुषस्य सामर्थ्यमस्तीति कर्मैवमं

महात्मतेषु नानात्वमिंद्रियार्थेषु भूतिषु॥ विनियोगं
च भूतानां धातैव विदधात्स्वत॥ १९॥ केचित्कर्मकार
तु प्राहुः कर्म समानवाः॥ दैवमित्यपरे विप्राः स्वभा
वं भूतचिंतकाः॥२०॥ पौरुषं कर्म दैवं च फलवृत्तिस्व
भावतः॥ व्ययत्नपृथग्भूतानविवेकं तु केचन॥२१॥

279

दानामिति मीमांसकाः दैवं ग्रहादिव्यापारं दृष्टमेव सदसत्फलदातारं इति दैवज्ञाः स्वभाव एव
वेति स्वभाववादिनो वा सा॥२०॥ एतेषां समुच्चयमतमाह पौरुषमिति॥ अदृष्टं भूता भूतः
इति केचित्॥ दैवं कर्मस्वभावानुगृहीतं फलाय वर्तते। न स्वयमेते समुदितानन्तु
एषां विवेकं पृथग्भावं एकैकस्य प्राधान्यं इच्छति केचन॥२१॥

१८३

वयः पत्नी ॥१५॥ अत्र यश्चाकाशादिवंयच्चदादित्रयपतयश्च मे ॥१६॥ तेषां नरकिंनरादीनां शाकारणं
रोषणं जैयानां ॥ यथा पूर्वकल्पे हि सृष्टस्तथा पुनः कल्पान्तरेऽपि ॥ हितान मेवानुवर्तन्ते ॥ सूर्याचंद्रमसौ धाता
यथापूर्वमकल्पयत् दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वरिति श्रुतिरपि पूर्वकल्पसदृशं मे वैश्वरीम॰

लोकान्सदीः समद्रोक्ष्यदिगाः सैलान्वनस्पतीन् ॥ नरकिंनररक्षांसि
वयः पशुमृगोरगान् ॥१७॥ अत्र यच्च चैव हि यस्थावरजंगमं ॥१८॥ ते
षां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ॥ तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृ
ज्यमानाः पुनः पुनः ॥१९॥ हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते
तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥१८॥

पि सृष्टिमाहात्म्याद्योपि समानरूपत्वात्तथा भूतान्यविरोध इति प्रतिकल्पं इंद्रादीनां नामानि रू
पाणि कर्माणि च समानमेव भूतसृष्टाविनावैदिकशब्दानां नीसादिकमाहुर्वतानि वा चित्वे॰
नाः नाथ नित्यत्वेन वेदस्यानित्यत्वं न विरुध्यते इति तद्गार्थः प्रतिकल्पं सृष्टिवेद
येनु क्रमतन्त्रानां क्रमाभ्यागमो प्रसज्येयाता मित्येवकारार्थः ॥१८॥

म.भा.
मो.
१८९

ब्रह्मावाप्तेः साधनं फलं चाह सार्द्धाभ्यां तप इति ॥ तपो योगः निःश्रेयसं मोक्षहेतुः शमः मनोनिग्रहः दमो वाह्येंद्रियनिग्रहः तेन तपसा ॥ तथा च श्रुतिर्योगिनां सर्वकामावाप्तिं दर्शयति ॥ विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् तं तं लोकं जयते तांश्च कामानिति जयते प्राप्नोति कामान् ॥२३॥ तपस इति तत ब्रह्म दर्शनं ब्रह्मभावः सर्वेश्वरत्वं च योगस्यैव फलमित्यर्थः ॥ ऋषयोपि तत एव सर्वमध्यैषन्त

तपोभिः श्रेयसं जंतोस्तस्य मूलं शमो दमः ॥ तेन सर्वानवाप्नोति का-
मान्यान्मनसेच्छति ॥२३॥ तपसा तदवाप्नोति यद्भूतं सृजते जगत् ॥ स
तद्भूतश्च सर्वेषां भूतानां भवति प्रभुः ॥२४॥ ऋषयस्तपसा वेदानध्यै-
षंत दिवानिशं ॥ अनादिनिधना विद्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ॥२५॥ ऋ-
षीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु सृष्टयः ॥ नानारूपं च भूतानां कर्मणां
च प्रवर्तनं ॥२६॥

योगबलेनैव सृष्टवंतः ॥२४॥ अनादीति श्लोकद्वयं तु तत्रादौ आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तय इति श्रुतेर्यश्च स्त्विनरदृष्टिनरपि शारीरकसूत्रभाष्यादौ कल्पांतरेषु च दर्शनात् स्वयंभुवा योग्यब्रह्मणा निर्दिष्टानि एवं योगे वेदे दांश्च संहितानां नित्यत्वे श्रुतिश्चतेः परमेश्वरालब्धवेदेन उत्सृष्टा शिष्यप्रशिष्यसंप्रदायक्रमेण प्रवर्तिता ॥२६

१८९

180

म्राहुतमतमाह॥ एतमितिश्लोकपादत्रयेण एतं विषयंभूतादीनां नानेवं किं कारणमिति चिंतायाः विषये एवमिति विशिष्य न ब्रूयुः न निर्वक्तुं शक्यमित्यर्थः एवं न चेत्तथापि न ब्रूयुः अनिर्वाच्यत्वमपि नेत्यर्थः न त्वेकम स्येन वक्तुमेवं एव यः कारणं तत्त्वं स्वं वचवास्त॥ समस्तचिन्तयोस्तु वच मिथ्याशंकाह अस्य भेच न ब्रूयादिति इमं यद्यनिर्विनष्टपि कारणं नोमर्थः कर्मस्याद्यस्याहं नानायोगिकं नाम तेहि कर्मा एव तथा देवजीवानां वधः तमपि स्यात्तो हृष्णादिनानि जन्मरंभ न धर्मेणे च मोक्षत्र इति वृंदति॥ सिद्धांतमाह सत्त्वस्थासमदर्शी नइति॥ अयमर्थः अतो किं कारणं अदेसमपत्रस्य कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इ

एतन्मे वंचने वचनं चाभेनानुभेनच॥ कर्मस्याविषयं ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः॥२२॥

इति चिंत्यमिति काल इति देवज्ञानां स्वभाव इति परिणामवादिनां सांख्यानां नियतिरिति कर्मवा दिनां मीमांसकानां यदृच्छेति यमवादिनां मादेनानां भूतानीति लोकायतानां पुरुष इति तदेषे श्वरवादिनां जगत्कारणं विषये मतानि उपपद्यते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणै र्निगूढामिति अनुभवबलेन सिद्धांतः कृतः देवप्रकाशमानो य आत्मा अस्य भगवतस्तत्त्व हृताशक्तिमे तत्कारणमाह स्वगुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः गुणात्मकविपरीतात्तदशायां निगूढांतस्याः कार्यं आत्मनो जगत्कारणमस्य तत्साक्षात् नमस्यतां रजरगहेतुज्ञानवदिति अयमर्थः तदेतदाह सत्त्वस्थाः रजस्तमो रहि नेमतः कारणसत्त्वसं यज्ञानावस्थायानि एति ते सत्त्वस्थाः योगिनः समदर्शिनः एवकारणत्वेन द्रष्टारो लयेषां समदर्शिनः एवकारणमिति पद्यतेत्यर्थः॥२२॥॥

म॰ भा॰
मो॰
१८५

नामेति ॥ आत्मसिद्धिः आत्मनो मुक्तिः इत्याभिः क्रमैः साधनैर्नामादिभिः सहिता वेदेषु प्रोच्यते तत्र नामवाङ्मने
दहस्मादिस्मृतिर्नामेति वेदाध्ययनेभेदाग्नहोत्राद्य एव आत्मनो यन्नतो निष्पन्ने ॥ सर्वेषु तत्र स्वसमनोदारकहणो
नाहंतत्समपादनेकाहेस्यामिति यावत् ॥ तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रतं तस्याश्रमसंश्रयं ॥ कर्म संध्योपासनादि
सर्वाश्रमसाधारणाग्निहोत्रज्योतिष्टोमादि ॥ आख्याकीर्तिर्वेदतदाकारमादिश्रवणं रूपं आलोचनं मान
सोध्यानादिधर्मः सत्वशिविधः यज्ञो गेषु आत्मादिषु दुःखाद्यसम्यमेधस्याधि रश्म्यादिध्यानं विहिता
विराडादिदृष्टिरेकाग्रध्यानं जाठरादिपतीके ष्वैष्वानरात्मकारणब्रह्मदृष्टिरा पदाविधाः इहरावे

नाम मे वाक् तपः कर्म यज्ञार्ख्यालोकसिद्धयः ॥ आत्मसिद्धिस्तु वेदेषु प्रोच्यते दशभिः क्रमैः ॥ २५ ॥
यद्युक्तं वेदवादेषु गदने वेदवर्णाभिः ॥ तदंते तेषु पर्यायद्युक्तं क्रमयोगेन लभ्यते ॥ ३० ॥ २ ॥

यद्यपि स्वात्मगुहस्वरूपा वृत्तिरुक्तीया तन्नस्य सिद्धिः केवलात्मज्ञानवन्मुक्तिरिति दशभिः क्रमैः क्रम
तेवुत्तं व्यते स्मारहुः स्वमेमिलेः ॥ २५ ॥ स्तोध्यं तत्र रंगं मोक्षसाधनमाहाचडुक्तमिति ॥ गदनेऽः स्वगास्त्र
स्ववेदवादेषु वेदोक्तकर्मस्वश्रमस्तवादिदेवतास्वनद्युक्तं तदंतेषु वेदवादांतेषूपनिषत्सु च यथायुक्तं
विमृष्टं तत्र रेवुक्तं नहस्य योगेन पूर्वोक्तेनामादिदशकेन लभ्यते तत्र मासादिवाको भ्यः तत्त्वपदवा
च्यार्थयोर्विशेषणां सम्भृतमायातेः कर्मणांयदेवदत्तः इत्यत्र तद्देशकालरूपविशेषणांग्रहणाय
अयं देवदत्तस्वरूपमिव प्रमगामिनैव स्वलभ्यते ॥ ननु यादेनसंगगाहिक ॥ यतो वाचो निवर्तंत
इति श्रुतेर्ब्रह्मणः पदार्थत्वाद्वाक्यार्थत्वाच्च ॥ ३ ॥ ॥

282

१८५

वेदशब्देभ्य एवेति ॥ लोके हि दृष्टा स्हृद्दारके शब्दानामर्थकारणत्वं दृष्टं ॥ यथा विश्वामित्रमिति ति
स्तन: शिल्पिन: तद्दाह्णृति प्रतिपादकागमस्मरणामलं यथावन्तकदृष्टं वदेनी वर्यितमिद्धः
न: विषयमंत्रोच्चारणं ॥ इंद्रनालपुरेक्षि स्तनो वा पानुरमेत्रोच्चारणं ॥ एवं मिहापि स भूरिति व्या
हृरन् ॥ स भूमिमसृजतेति प्रमाद् हृद्दारेवा येषांतानि प्रतिपादकस्य वेदस्तत्वमुक्तम् ॥ तथा एतत्

वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममीते स ईश्वरः ॥ नामधेयानि चर्षीणां
याश्च वेदेषु सृष्टयः ॥ शर्वर्यंते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥ २८

इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिंदव इति पितॄनतिरः ॥ पवित्रमिति ग्र
हानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शास्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजा इति श्रुते लोकमनोदोच्चारण
तएव देवादिसृष्टिर्गम्यते । ततस्तन्तदर्थस्मारकत्वरूपहृद्वारेति सर्वथापि वेदशब्दा ॥
देवसृष्टिनिमित्ता: ॥२७ शर्वर्यंते सर्गादावित्यर्थः ॥२८ ॥

त्रेतायुगोऽदृष्टेन श्लोकचतुष्टयमाणादिना त्रयधर्मः त्रयकृतं भेदः तदुक्तं त्रयधर्मिणः द्वैतिनः
तदन्ये च एकत्रयधर्मिणः अद्वैतनिष्ठः मन्त्राः तपएव योगमेव कृतमेव कृतयुगे नृणि तिष्ठतीति शेषः
त्रेतादीनि कामार्थप्रीसाधनं च कर्म निर्वेदं कृत्वा च सकाममिति प्राप्ता लोकाः त्रयकृतयोगिनालोचनेन
दृष्टान्तमप्रलेख्यता नाम भवन्त्याणि द्विपं दृष्ट्वा तम्यविप्ररयाणपरा एवव भवन्तीत्यर्थः २५ त्रेतायां धर्म

अष्टयगधर्मिणो मर्त्याः कृत्वा मानि च न च ॥ काम्यानि द्वन्द्वसंयुक्तास्तपोभिः सत्पथेन च ॥२५॥ त्रेतायां न समर्थानां प्रादुरासन्महाबलाः ॥ संयन्तारः स्थावराणां जंगमानां च सर्वशः ॥२६॥ त्रेतायां संहता वेदा यज्ञा वर्णाश्रमास्तथा ॥ संरोधादायुषस्त्वेते भ्रश्यन्ते द्वापरे युगे ॥२७॥ दृश्यन्ते न च दृश्यन्ते वेदाः कलियुगेऽखिलाः ॥ उत्सीदन्ते सयज्ञाश्च केवला धर्मपीडिताः ॥ कृते युगे यस्तु धर्मो ब्राह्मणेषु प्रदृश्यते ॥ आत्मवत्सु तपोवत्सु श्रुतवत्सु प्रतिष्ठितः ॥॥

मेत्रणो स्वतः प्रवृत्तस्वभावात् ॥ तत्र येतारः
धर्मेण संस्तारः वेदाश्च संहताः यज्ञादयश्च संहताः ... इति साङ्गश्लोकार्थः २६ संरोधा
दिति साङ्गः स्पष्टार्थः २७ २८ कृतादिशब्दानां कालवाचित्वे सिद्धवत्कृत्याह कृतेइति कृतयुगस्थ
धर्मो ब्राह्मणेषु दृश्यते इदानीमपि ब्राह्मणेषु दृश्यते तस्मादेव कृतयुगरूपाणीति भावः आत्मवत्स्विति
न वितेषु तपोवत्सु योगनिष्ठेषु श्रुतवत्सु वेदान्तश्रवणादिमत्सु २९ ॥ राम ॥

तत्रश्च सामोत्तत्त्वं स्वरूपं दर्शयति कर्मेति ॥ देहिनः देहाभिमानिनो जीवस्यैष स्वभावः एषणं हेतुः
र्योनमित्तियावन्तत्कर्मणे कर्मापरमेसद्गुणे समाधौ चनालीनार्थः देहे देहः स्वरूपः स्वधीतोऽस्मात्
नापमानाद्विमिथुत्कं तत्र एष स्वभाव आत्मसिद्धिः आत्ममोक्षस्वरूपः पुरुषः एतेन मुक्तमोक्षयोर्भेद
वचनेन नानागत्वं स्वस्वरूपमात्रं मनसि विलसत्वं विज्ञानात् सम्यक् वाक्यज्ञानात् ज्ञानात् ॥ जदाति तात्स्व
ज्ञानं तत्स्वभावरूपं भेदं प्रजतीत्यर्थः ॥२९॥ भेदरूपा गोपापमाह दरइति शास्त्रश्रवणाः निष्णाताः

कर्मिणोऽयं स्वभावो वै देहयुक्तोऽपि देहिनः ॥ आत्मसिद्धिस्तु विज्ञानाज्ज्ञानाति
पुरुषो बलात् ॥३०॥ देवत्वं सात्त्विकं ज्ञेयं शास्त्रश्रवणे च यत् ॥ शास्त्रश्रवणान्नि-
ष्णातः परे ब्रह्माधिगच्छति ॥३१॥ आत्मभक्ताः त्रेतायां तु विविधैर्यज्ञैः स्वजाः
परिचारयन्ताः सद्वाश्चनपोयनाद्विजातयः ॥३३॥ नतापुरो विधिरप्येव यः
ज्ञानेनतत्कृतेयुगे ॥ द्वापरे विविधं यान्ति यज्ञाः कलियुगे तथा ॥३४॥

मणमो पाद्लिकशलोपरमात्मानयातीत्यर्थः ॥३२॥ मणमोपाद्लिमेवदूरतरं निद्रापूर्वकं स्मोति
आलंभः पशुहिंसा ॥ ह्रविः श्रीसादिकं परिचारः ३ वर्तिकसेवा । नपोश्रसापामन ॥३३॥ विधिरप्य
नतर्वतेन नतच्चनापामेव न तत्कृतेस्वतनएवत ब नस्मिद्धेः अत्र धर्ममनुतिष्ठन् पुरुषः कृतेधर्मोऽन्न
तिष्ठन् मारमसमाणस्त्रेता आरभ्य पिलन् द्वापरः तद्विमुखः कलिरिति सोदाहृतया न प्रशस्तेभ्यः ॥ ३४

सर्गेति ॥ सर्गं प्रवर्तयन्सर्गादिकं दधाति भवतीति वानुषज्यते ॥ न केवलं भवतात्मैव कालः अपि तु सर्गा
द्यात्मापीत्यर्थः सर्गः सृष्टिकालो दर्शादिः क्रिया यज्ञ आहादिः वेदाः तद्बोधकाः कर्ता सदनुष्ठाता॰
कार्यं देहादि स्वर्गः क्रियाफलं सर्गं सर्वमेतत्कालात्मा पुरुष एवेत्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः पुरुष एवेदं सर्वं
मिति ॥४५॥ शुकानुप्रश्ने ऽष्टपंचाशत्तमः क्रमप्राप्तं प्रलयमाह ॥ प्रत्याहारमिति शर्वर्यादावन्तिके॰

सर्गकालः क्रिया वेदाः कर्ता कार्यं क्रियाफलम् ॥ प्रोक्तं ते पुत्र सर्वं वै यन्मां त्वं परिपृष्टवानसि
४५ ॥ श्रीशांतौ मोक्षधर्मे शुकानुप्रश्ने ॥ व्यास उवाच ॥ प्रत्याहारं तु वक्ष्यामि शर्वर्यादौ गतेऽहनि॰
यथेदं कुरुतेऽध्यात्मं सुसूक्ष्मं विश्वमीश्वरः ॥१॥ दिवि सूर्यास्तथा सप्त दहन्ति शिखिनोऽर्चि
षः ॥ सर्वमेतत्तदार्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते जगत् ॥२॥ पृथिव्यां यानि भूतानि जंगमा
नि ध्रुवाणि च ॥ तान्येवाग्रे प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ॥३॥ ततः प्रलीने सर्वस्मिन्स्था
वरे जंगमे तथा ॥ निर्वृक्षा निस्तृणा भूमिः कूर्मपृष्ठसमा भवेत् ॥४॥ भूमेरपि गुणं गंधमा
प आददते यदा ॥ आत्तगंधा तदा भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ॥५॥ आपस्ततः प्रतिष्ठन्ति ऊ
र्मिमत्यो महास्वनाः ॥ सर्वमेवेदमापूर्य तिष्ठन्ति च चरन्ति च ॥६॥ ॥ ॥

मविपरीते आहरणं प्रत्याहारः ईश्वरः कालात्मा अध्यात्मनि स्वस्मिन् कारणावस्थं ॥१॥ सप्त सूर्य
यगणन्तरवर्तिनस्तस्य शिखिनोऽग्नेः रश्मयः सप्तेति संबंधः अर्चिभिः सौरीभिराग्नेयीभिश्च ज्वालाभिः ॥२॥
ध्रुवाणि स्थावराणि ॥३॥४॥ गंधं काठिन्यहेतुं छिन्नवद्भूमिः काठिन्येन त्यक्ता जलमात्रं भवतीत्यर्थः प्रल॰

त्रेतायुगमवतारमाह स्वधर्मे ॥ यथाधर्मे आचारायनतिक्रम्य स्वधर्मस्थाः ॥ अग्निहोत्रादिपराः वेदानुवर-
मे वेदवाद्यः वैदिकाः यथागमे वेदोक्तसमासेन धर्मो यज्ञादिः तत्साहित्तं एकादश्युपवासादिसयोगः
स्तीर्थतेत्र्याप्यादितनावै नै विक्षीयेते वैदिका अपि स्वर्गकामा एव एवं एते हावुरे पुत्रादिकामा एकाः
कलौ प्रायशु भरणादिकामा एवेति युगेयुगे इत्यस्यार्थः ॥ ५० ॥ तिष्ठन्तीति स्थानि स्थावराणि जंगमानि वस्था-
नि च जंगमस्थानि भूयोतिलड्डमजगारणो ॥ तथा युगेयुगे धर्मो अधर्मश्च वर्द्धते ह्रसते च ॥ ५१ ॥ स्तनानि

स्वधर्मं व्रतसंयोगे यथाधर्मं युगेयुगे ॥ विक्षीयेते स्वधर्मस्था वेदवेदा यथागमे ॥ ५० ॥ यथा विस्था-
नि भूतानि ह्रस्या भूयो विमानुषि ॥ स्थानेजंगमस्थानि तथा धर्मो युगेयुगे ॥ ५१ ॥ यथर्तुस्वत-
लिंगानि नानारूपाणि पर्यये ॥ दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्माहरादिषु ॥ ५२ ॥ विहितं काल-
नानात्वमनादिनिधनं तथा ॥ कीर्तितं तत्पुरस्तात्ते तत्स्रष्टेवाति च प्रजाः ॥ ५३ ॥ दधाति भवति
स्थानं भूतानां समयो मतं ॥ स्वभावेनैव वर्तन्ते द्वन्द्वयुक्तानि भूरिशः ॥ ५४ ॥

गानि पृथीगोमाद्री नि च इत्यहरादिष्वपि स्थि संहारस्याम व्यानि वर्द्धन्ते ह्रसन्ति चेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ काल-
नानात्वं च तत्पुरु[illegible]स्य पुरुषस्य नानात्वधर्मी हि हाहिमे देन रूपकेन च नानादिनिधनं सततं प्रजाः
स्तते वर्द्धयति ॥ अनादिमहं रति च ॥ ५३ ॥ दधातीति धानि भूतानि स्वभावेनैव वर्द्धन्ते युक्तानि स्वदुःखा-
दिमं तिवर्तते तेषां भूतानि समयः कालः स्थाने अधिष्ठानं मतं स एव चेतानि दधाति धारयति पोष-
यति च तथा स एव च भूतानि भवति स्वयमेव भूतात्मेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

सुखात्ममलयनाद्॥ तदात्मगुणमितिद्वाभ्यां तन्तविराड्पादानेऽसद्दीपञ्चीकृतेऽभिमानि मनःसु
खेनैकमेऽआत्मगुणोनिः श्रीमज्ज्ञानवैराग्ये श्वर्यधर्मात्मके गोणाकमेऽआविष्ट अतश्चोदितएवशीघ्रे
मनेग्रपग्रसतिचेद्भ्रमाः हेरण्यगर्भोऽयममाहमिमनः एवंभ्याहमिमनस्ति उपरतेसतितद्वचेद्भ्रमस्यात्तिस्य
नेततस्मरुपतिष्ठति पदं पुरुषं आत्मगुणाइतिशेषः अयमर्थः हैरण्यगर्भेवेदितद्बोदुस्तपञ्चमात्र॥ प
रज्ञस्यमात्रिकामयरंश्रस्रोपासीनः मनस्तदोऽतःसमेण स्थूलमनात्मकं विराजं॥ अकारार्थसंहृत्य
सर्वात्मना स्थूलदेहं विसृज्य मनो मात्रेण स्यायेति यावत॥ तद्वैत्तमनुक्तवंधनस्पृहास्ततउकारार्थ

तदात्मगुणमाविष्टमनो ग्रसति चेद्भ्रमः॥ मनस्तत्परतन्त्रत्वात्पिबेद्भ्रमसुपतिष्ठते॥१४
तेन कालेन महता संकल्पं कुरुते वशे॥ तेन ग्रसति संकल्पस्तच्च ज्ञानमनुत्तमम्॥१५

नोप्रतिपन्नमहैश्वर्यंयुक्तंभवति॥ यथोक्तं विगतकामत्तमाश्रु विपाशतामुपगतेमने। आत्मतयो
दितेव दर्शिवाच्छन्तिनतद्भवतित्वणात्मतलशक्तिमयोहिमहेश्वरः॥१४।तेन चेद्ग्रत्यसमहमिमनउपाधिसं
कल्पसंकल्पमात्रशरीरेउकारार्थं महता कालेन वशीकुरुते मकारार्थंकारणंयविलापयतियोगी।
यतः ससंकल्पत्रितविचारात्मिकाचेतासतिग्रसति अतः संकल्पनिरोधोः दुःशकः तत्त्वसंकल्पवशी
करणंमकारार्थलेनाहमेवेदं सर्वमित्येवंरूपेणावस्थानमेवज्ञानंअनुत्तमंश्रेष्ठम्॥१५॥१५॥

284

आपोपि आत्तगुणाः अग्निना शोषितरसाः अग्निमात्रं भवंति ॥ ७ ॥ रूपं वायुराददते ॥ आऊश्वैस्य दद्दाने
ग्रस्य रूपं ॥ ९ ॥ खं तेन शब्दतन्मात्रं ॥ १० ॥ नादाख्यशब्दस्पर्शरूपवर्णविभागहीनं ॥ ११ ॥ सर्वेषु लोकेषु राख्या
दिषु दृश्येषु भ्रमणादिने घाद्धो यस्पनंतपा ॥ १२ ॥ मनसः सकाशात् व्यक्तं स्थूलीभूतं शब्दं मनो ग्रसति

अपामपि गुणांस्तान् ज्योतिराददते यदा ॥ आपस्तदा त्वात्तगुणा ज्योतिःस्वपरमंति वै ॥ ७ ॥ य
दादित्यं स्थितं मध्ये गूहंति शिखिनोर्चिषः ॥ सर्वमेवेदमर्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः ॥ ८ ॥ ज्यो
तिषोपि गुणं रूपं वायुराददते यदा ॥ प्रशाम्यति ततो ज्योतिर्वायुर्दोधूयते महान् ॥ ९ ॥ तत
स्तु स्वनमासाद्य वायुः संभवमात्मनः ॥ अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक्च दोधवीति दिशो दश ॥ १० ॥ वा
योरपि गुणं स्पर्शमाकाशं ग्रसते यदा ॥ प्रशाम्यति तदा वायुः खं तु तिष्ठति नादवत् ॥ ११ ॥ अ
रूपमरसमस्पर्शमगंधं न च मूर्तिमत् ॥ सर्वलोकप्रणादितं खं तु तिष्ठति नादवत् ॥ १२ ॥ आकाश
स्य गुणं शब्दमभिव्यक्तात्मकं मनः ॥ मनसो व्यक्तमव्यक्तं ब्राह्मः संप्रतिसंचरः ॥ १३ ॥

अतः मन एव अभिव्यक्तात्मकं शब्दादिस्थूलसर्वदृश्यरूपं ॥ स्वनत्व अव्यक्तं सूक्ष्मं एव मनोः मा
नः प्रतिसंचरः प्रलयः ब्राह्मः विराटसंबंधी मनः अव्यक्ते तिमस्त्र जनेनेति अतः मनः व्यक्तितो
विराट्मनसो विलीयत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

म·भा·
मो·
२८५

विद्याक्रममाह आकाशस्येति। एवं विद्याकालेवर्णेरुन्तेन ह॥ आकाशस्य गुणो घोषेनाद्यत्र्हमायाः
विद्युनाद्यक्रमेणान्तरीयस्यान्तरीयेऽहंस्मृत आत्मनि निरोधे कृते मविलापयति॥ तत्र घोषलयापि शब्दा
नां प्रत्यक्षे घोषाद्यतीतत्वात् परं घोषं निरुद्धस्थापयात्रेऽन्त देवचरात्मनि निमीलिते तत्र नितरं
नाश्लिष्टं तत्त्वंशं त्रयात्मनि तथा॥ एकयात्रपरे हि चिन्मात्रशून्यरूपतानि तिरि निश्शूनेः॥२४॥ एवमि
ति एवं मनिसंचरः प्रलयक्रमः॥ तत्त्वरूपं निमवीजमिति न तानि ब्रह्मैव निबोधयन्त्रा मामादिश्य एवं

आकाशस्य गुणो घोषं तं विद्वान्कुरुते मनि॥ नदव्यक्ते परे ब्रह्मण तदव्यक्तं तन्मनसि॥२२
एवं सर्वाणि भूतानि ब्रह्मैव प्रतिसंचरः॥ यथावत्कीर्तितं सम्यग्गेवमेतद्संशयं॥ बो
धं विद्यामयं दृष्ट्वा योगिभिः परमात्मभिः॥२४॥ एवं विस्तारसंक्षेपौ ब्रह्माव्यक्ते पुनः पुनः।
युगसहस्रयोरादावह्नो रात्र्यास्तथैव च॥२५॥ इति शां मो ल ध मे शु का नु प्र श्ने:

रजस्तमो दोषरहितं सर्वमनवादीनब्रह्मैव विशिष्यते समलयोनन्तरत्वं हृद्धंसवस्त्रिदृश्यमात्रे॥२३॥ एवं
देवशास्त्रं इति यथावत्तत्त्वमिमाह यथावदिति बोधं बोधयितुं योग्यं सम्यग्यं नामानेनिशिष्य वि
यामर्यमात्मं करुतेन विद्यादित्वात् विद्यामयं दृष्ट्वा नान्याकीर्तितं ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः परं
मात्म विज्ञात योगिनः इति दर्शयितं परमात्मभिरित्युक्तं हि शोभनं॥२४॥ उपसंहरति एवमिति विस्तारसं
क्षेपौ सृष्टिप्रलयौ उक्तनिशेषः प्रसाद्यके मण्णवमयमालानोऽपायोपयोगं पुनः पुनर्युगसहस्रान्तरादि

॥ नीलकंठीये ॥ शां ॥ २८५ ॥

285

ईमात्रापिलयमाहुर्द्वाभ्यां कालश्रुति ॥ कालः अर्द्धमात्रार्थः शोधितत्वंपदार्थः असौ येनावगतः अथवा
मात्राविज्ञाने उकलल्तमासां तस्यानुभवात्मकमीषां गिरतिगिलति ग्रसतीत्यर्थः कालमपि कलः
व्याघ्रशाक्तिः गीमति अयमर्थः अयमर्थः ॥ अर्द्धमात्रायाः परतः बिन्दुनादशक्तिपांतारख्यातत्स्वावस्था
तत्रकारउकारमकाराणां तत्पर्यन्तं अर्द्धमात्रानुरीयंतामपत्यपेतशक्तिः कुत्स्यानवनीजीवन्मुक्तस्यानु
रीयाशांतानुविदेहकैवल्यपुनरुत्थानाभावात् ॥ न गच्छेत् नोपा ॥ तत्राच्च ईश्वर आसन्तुरीयइतिश्रुतिः
अस्यायमर्थः विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयेषु ॥ अकारोकारमकारार्द्धमात्रेष्वेषु प्रत्येकं पं(?)वेकः सिन्नवि

कालो गिरति विज्ञाने कालं कलमिति स्मृतेः ॥
कलं कालोऽश्नाति तं नित्यं रक्षन्नेवशो ॥ १६ ॥

ध्यादिचतुष्टयमस्ति तेन षोडशमात्राभवंति तत्र तुरीयोव्यक्तरूपोजागरणं बिन्दुनाशान्तः तत्र
तेऽरसत्वात्स्वसमष्टुमितुरीयरूपाः तत्र मकारार्द्धस्य ईश्वरस्वरूपमतुरीयोऽर्द्धमात्रातस्यापि चः
शान्तिरिति सा शक्तिरिति केवलशब्देनोच्यते ॥ बिन्दुनादयोः कालएवान्तर्भावविवक्षितत्वात् कालं कलं
मिलितमिति वशाकते वलं कालोऽश्नातित्तनुरिति तत्रशब्दार्थनिवारणार्थः असौ तितोनभवनत्र
स्वरूपेणपलायः क्रियत इत्यर्थः इत्तरमाहतमिति कालं विज्ञाने हृताताकिं चनेति एषस्वरूपः
असौ तत्स्यापिवापिकास्वपुमापि दृष्टांतेन वक्ररुते । अभिज्ञतामलपस्य सम्यादेप्रयतेनाच्छन्नदि

म॰भा॰
मो॰
२६०

गरंह्मावसनोऽग्र्यतान्यतीर्थं प्रतिगृह्यतान्॥ देवर्षिपितृगुर्वर्थं ह्रदानुरवभुक्तन्नाम॥१३॥अन
हंतो विरमानो यथाशक्ति वुभुषतां॥ इत्थाणामपि प्राणान् पिदेयमेषां कृतादपि॥१४
अहंतामनन्नृपाणां नादेयमस्ति किंचन॥ उवेच प्रवमसमय्यं प्रायणीयसत्तो विदुः॥१५॥अ
ननो यथाकामं सम्यसंधो महाव्रतः॥ लेमाणे ब्राह्मणाः प्राणान् परित्याय दिवंगतः॥१६
रंतिदेवश्च सांकृत्यो वसिष्ठाय महात्मने॥ अपः प्रदाय शीतोष्णा नाकपृष्ठे महीयते॥१७
आत्रेयश्चेंद्रदमनो ह्यर्हते विविधं धनं॥ दत्त्वा लोकान्ययौ धीमाननंतान्स महीपतिः
१८ शिबिरौशीनरोऽगानि सुतं च प्रियमौरसं॥ ब्राह्मणार्थमुपाहृत्य नाकपृष्ठमितो गतः॥१९
प्रतर्दनः काशिपतिः प्रदाय नयने स्वके॥ ब्राह्मणायातुलां कीर्तिमिह चामुत्र चाश्नुते॥२०॥दि
व्यमष्टशिलाकं तु सौवर्णं परमर्द्धिवत्॥ छत्रं देवावृधो दत्त्वा सराष्ट्रोऽभ्यपतद्दिवम्॥२१॥सा
कृतिश्च तथात्रेयः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणं॥ उपदिश्य महातेजा गतो लोकाननुत्तमान्॥२२
अंबरीषो गवां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवान्॥ अर्बुदानि दशैकं च सराष्ट्रोऽभ्यपतद्दिवम्॥२३
सावित्री कुंडले दिव्ये शरीरं जनमेजयः॥ ब्राह्मणार्थं परित्यज्य जग्मतुर्लोकमुत्तमम्॥२४
सर्वरत्नं वृषादर्भिर्युवनाश्वः प्रियाः स्त्रियः॥ रम्यमावसथं चैव दत्त्वा स्वर्लोकमास्थितः॥२५

186

२६०

ग्रस्यैवार्थस्यैव शाखायापविस्तरेण सांख्ययोगौ विवदतान् तत्स्थिकारिणां निश्चयपत्रथमायहृदयेन भक्तव्य आ

आ॰ ॥ ३ ॥ आचा॥ भतृत्वाभे निषुक्तं पन्तदेतत्कीर्तितं मया॥ ब्राह्मणस्य तु पञ्चसंगतोतेव ह्यामितह्येण १
ज्ञानकर्म सम्भवस्य व मंणां दत्तिणां वना॥ क्रियास्वादासमाहृतेनराचार्ये वेदपारगे॥ २ ॥ अधीत्य वे
दानविवलान्यकृष्णसुखगोरतः॥ गत्तृणाम सन्तोभृत्वा मम माव तेनपत्त्वित॥ ३ ॥ आचार्यमाभ्युत्था १
तान स्तृतगांमेव मासुमे॥ आवि मोलाढ्री रस्य सोत्व निषेचयथाविधि॥ ४ ॥ प्रजासगेणादौरेष्ठ
ब्रह्मवर्येणवायुतः॥ गरद्रस्यत्वेषधर्माणां सर्वेषां मूलमुच्यते॥ ५ ॥ पत्रपत्ककषायो हि दांतः स
वेव्र स्विध्यति॥ ६ ॥ प्रजावाचोत्रियो यहा मृतक्थवस्रोत्ल्सिभिः॥ उद्घाम्नातान्नमान्यम्नास्ततो
गच्छेनकुसभिः॥ ७ ॥ यस्त्वित्वाउएपनसंविधास्यानेनदाचेसत॥ ८ ॥ पेतननसिन्मामासंएगते
यपासिचोतमे॥ ९ ॥ तपसावास्म हतावियानांपारगेणनवा॥ १० ॥ ज्येपावाभदानेनवाविशाणांवद्धे
नेयशः॥ ११ ॥ पावदस्रभवन्यस्मिन्कीर्तिर्लोके यशस्करी॥ तावत्स एपहना लोकाननंता॥
त्सृक्षोत्सृते॥ १ ॥ अध्यापयेद्धीपीनयाजुपेनयजेनवा॥ नहेयामसरह्रीयात्रचदद्यान्नवे
न॥ १ ॥ यान्यतःशिष्यतोवापिकन्यायावाधनेमहत्॥ यहागच्छेयजेदद्यान्नैकोस्मीयान्नचैवन १२

निषुक्तेपरिमादिना॥ ११॥ १२॥

पंचभिः सततं यज्ञैः श्रद्दधानो यजेत च ॥ धृतिमानप्रमत्तश्च दांतो धर्मविदात्मवान् ॥ ६ ॥ वीत
हर्षमदक्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ दानमध्ययनं यज्ञस्तपो ह्रीरार्जवं दमः ॥ ७ ॥ एतैर्वर्द्धय
ते तेजः पाप्मानं चापकर्षति ॥ धूतपाप्मा च मेधावी लघ्वाहारो जितेंद्रियः ॥ ८ ॥ कामक्रोधौ वशे
कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदं ॥ अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्चेद्देवताः प्रणमेत च ॥ ९ ॥ वर्जयेद्रुशतीं वा
चं हिंसां चाधर्मसंहितां ॥ एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ १० ॥ ज्ञानागमेन कर्मा
णि कुर्वन्कर्मसु सिध्यति ॥ पंचेंद्रियजलां घोरां लोभकूलां सुदुस्तरां ॥ ११ ॥ मन्युपंकामनाधृष्यां
नदीं तरति बुद्धिमान् ॥ कालमभ्युद्यतं पश्येन्नित्यमत्यंतमोहनं ॥ १२ ॥ महता विधिदृष्टेन बले
नाप्रतिघातिना ॥ स्वभावस्रोतसा हृतं सततं जगत् ॥ १३ ॥ कालोदकेन महता वर्षावर्ते
न संततं ॥ मासोर्मिणर्तुवेगेन पक्षोलपतृणेन च ॥ १४ ॥ निमेषोन्मेषफेनेन अहोरात्रज
लेन च ॥ कामग्राहेण घोरेण वेदयज्ञप्लवेन च ॥ १५ ॥ धर्मद्वीपेन भूतानां चार्थकामजलेन
च ॥ ऋतवाङ्मोक्षतीरेण विहिंसातरुवाहिना ॥ १६ ॥ युगह्रदौघमध्येन ब्रह्मप्रायभवेन च

धा

287

निमी राष्ट्रं च वैदेहो जामदग्न्यो वसुंधरां ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ चापि गयश्चोर्वीं सपत्तनां ॥ २६ ॥ अवर्षति च पर्ज
न्ये सर्वभूतानि भूतकृत् ॥ वसिष्ठो जीवयामास प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ २७ ॥ करंधमस्य पुत्रस्तु कृतात्मा म
रुत्तस्तथा ॥ कन्यामंगिरसे दत्वा दिवमाशु जगाम ह ॥ २८ ॥ ब्रह्मदत्तश्च पांचाल्यो राजा बुद्धिमतां वरः ॥ निधिं
शंखं द्विजाग्र्येभ्यो दत्वा लोकानवाप्तवान् ॥ २९ ॥ राजा मित्रसहश्चापि वसिष्ठाय महात्मने ॥ मदयंतीं प्रियां द
त्वा तया सह दिवं गतः ॥ ३० ॥ सहस्रजिच्च राजर्षिः प्राणानिष्टान्महायशाः ॥ ब्राह्मणार्थे परित्यज्य ग
तो लोकाननुत्तमान् ॥ ३१ ॥ सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्वा वेश्म हिरण्मयं ॥ मुद्गलाय गतः स्वर्गं शतद्युम्नो म
हीपतिः ॥ ३२ ॥ नाम्ना च द्युतिमान्नाम शाल्वराजः प्रतापवान् ॥ दत्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ॥
३३ ॥ मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्वा कन्यां सुमध्यमां ॥ हिरण्यहस्ताय गतो लोकान्देवैरभिष्टुतान् ॥ लोमपादश्च
राजर्षिः शांतां दत्वा सुतां प्रभुः ॥ ऋष्यशृंगाय विपुलैः सर्वकामैरयुज्यत ॥ ३५ ॥ दत्वा शतसहस्रं तु गवां रा
जा प्रसेनजित् ॥ सवत्सानां महातेजा गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३६ ॥ एते चान्ये च बहवो दानेन तपसैव
च ॥ महात्मानो गताः स्वर्गं शिष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ३७ ॥ तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत्स्थास्यति मेदिनी
दानयज्ञप्रजासर्गैरेते हि दिवमाप्नुवन् ॥ ३८ ॥ शांतौ मोक्षधर्मे शुकानुप्रश्ने ॥ व्यास उवाच ॥ त्रयीं विद्याम
वेक्षेत वेदेषूक्तामथांगतः ॥ ऋक्सामवर्णाक्षरतो यजुषोऽथर्वणस्तथा ॥ १ ॥ तिष्ठति तेषु भगवान्ष
ट्कर्मसु सुसंस्थितः ॥ वेदवादेषु कुशला ह्यध्यात्मकुशलाश्च ये ॥ २ ॥ सत्ववंतो महाभागाः पश्यंति प्रभवाप्य
यौ ॥ एवं धर्मेण वर्तेत क्रियाः शिष्टवदाचरेत् ॥ असंरोधेन भूतानां वृत्तिं लिप्सेत वै द्विजः ॥ ३ ॥ सद्भ्य आगतविज्ञा
नः शिष्टः शास्त्रविचक्षणः ॥ ४ ॥ स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मणः सोऽप्यसंकरः ॥ तिष्ठते तेषु गृहवान्षट्सु

कर्मणा मोक्षमेव च ॥२३॥
क्रियावान् श्रद्दधानो हि दांतः प्राज्ञोनसूयकः ॥ धर्माधर्मविशेषज्ञः
सर्वैर्नरैरतितुल्यः ॥२८॥ प्रतिमानश्रमनसश्च दांतो धर्मविदात्मवान् ॥ वी
तहर्षमदक्रोधो धीमान्नसत्त्वो नावसीदति ॥२९॥ एषा पुराणनीतिश्रेयस
णोस्य विधीयते ॥ ज्ञानवानेव कर्माणि कुर्वन्सर्वत्र सिध्यति ॥३०॥ अ
धर्मं धर्मकामो हि करोति स विचक्षणः ॥ धर्मं वा धर्मसंका
शं शोचन्निव करोति सः ॥३१॥ धर्मं करोमीति करोत्यधर्म
मधर्मकामश्च करोति धर्मं ॥ उभे बालः कर्मणी
न प्रजानन् स जायते म्रियते चापि देही ॥३२॥
इति श्रीमोक्षे धर्मे शुश्रूषकानमस्मे ॥६२

१५२

था अस्तत्स्थानि भक्तानि लक्ष्यन्ते पमसादृतं ॥१७॥ एतत्त्वत्तामयेधीरा नित्त्यरेतिमनोविणः ॥ लवेरस
वर्तनाद्धि किंकरिष्यस्यचेतनः ॥१८॥ उपपन्नेह्नि पन्यात्तो निस्तरेन्नैनतरो जनः ॥ द्वरेनागुणदो
षो हिमाजः सर्वे अपयपति ॥१९॥ संयोगं समनकामान्मा चलचित्तोल्पचेतनः ॥ आमात्तेननर
स्येन पोयात्तेन सगच्छति ॥२०॥ अलवो हि महादोषं मम्मानो निपछेति ॥ कामग्राहगृहीतस्य
ज्ञानमप्यस्य न लवः ॥२१॥ तस्मादुन्मज्जनस्यार्थे प्रपतेत विचक्षणः ॥ एतदुन्मज्जनं तस्य यदयं ज्ञा
प्राणो भवेत ॥२२॥ अवदानेषु संजातेस्त्विमं देहं स्विकर्मकृत ॥ तस्मादुन्मज्जनेति छन्नात पा
निस्तरे यथा ॥२३॥ मे स्वकृतस्य हि दोतस्यानिपतस्य पतात्मनः ॥ प्राप्तस्थाने नर सिद्धिरिहलोके पर
त्र च ॥२४॥ वेतंते ते षु गृहस्था ने कुध्यन्तन्न सस्यकः ॥ पंचलिमनं तयज्ञे विघसाशी पजेनव ॥ ५
सतां धर्मेण वर्तेन क्रियां शिष्टवदाचरेत ॥ असंरोधेन लोकस्य हांतेलिप्सेदगर्हितां ॥२६
श्रुतवित्तानतवृत्तः शिष्टाचारो विचक्षणः ॥ स्वधर्मेण क्रियावांश्च कर्मणा सोपि संकरः
॥२७॥

अ॰भा॰
मो॰
१९३

नत्वरेणायोगः समेस्वेवोयाकेतावद्धिंगोलकाविवर्जिते ॥ पादजलाश्रयादिर्विमनोनक्लेनन्नुवत्तपीडनेगु
ह्यनिवातात्रयनेनयोजयेदितिअनुस्मृतः कर्मयोगः युक्ताहारस्वयुक्तचेष्टस्यकर्मसुयुक्तस्वप्नावबोधस्यसो
गोभवतिदुःखहेतिगीतोक्तः अनुरागः साधिष्वथ्यशौर्य ॥ यथोदकाधारणाधासाहारादिविंतानिरासा
र्थोपनयेयोगोपायश्च्यामनादियोगः विहृणते स्थानपशमसाधेरभित्यादिश्रुतिप्रसिद्धः अपायोरागा
यथवपःनिश्चयःगृहवेदाकाकादोपलावयभावबुद्धिःनिश्चयइतिमयोसत्तुगितिभिष्ठःस्वादेशः उ
पायायायपनिश्चलत्यदृष्टिम्भ्रुमध्येनानदेशाद्दोनद्युदयांयुजोतेनिवर्तेणस्तवुधःचक्षुःरादीनिआहारः
आहारश्च्छोमनश्शुद्धिरितिश्रुतेप्रसिद्धः संहाराश्चाभाविकविषयप्रवृत्तिसंकोचामनःसंकल्पविक

देयाकर्माणिनानाग्र्याणिनपापापानिवक्तव्येः ॥ वक्तनाहारसंहारैर्मनसादर्शनेनच ॥४॥ यथेहा
ज्ञानतोबुध्यायच्छेज्ज्ञानमन्तरमे ॥ ज्ञानेनयच्छेदात्मानंयःसच्छोतिमात्मनः ॥५॥ ॥

289

त्मात्मकः दर्शनेजन्ममरणजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शने ॥ एतानिषड्ङ्योगमनत्तरन्तरेत्यर्थः ॥४॥ एवंहा
दृशाविशेषणविशिष्टस्याधिकारिणोयत्नेनेद्वानदाद्यच्छेदितिवाग्गादिवाह्येन्द्रियव्यापारमनस्यनम
नोमात्रेणावतिष्ठेनयनोपिविषयविकल्पाभिमुखस्वप्रध्वंससायस्वभावयानुध्यानियच्छेत् ॥ बुद्धिमात्रे
णावतिष्ठेतेत्यर्थः ॥ इदमेवउनमंज्ञानेन्द्रियमनोतिरिक्तकर्तान्याविषयेनेनज्ञानेनसत्त्वमयबुद्ध्या
आत्मानेबुद्धिविविक्तंयच्छेनवुद्धिमयात्मनिमविलापयेदित्यर्थः कः यशान्तिकेवल्यं आत्मनः इच्छे
त् ॥ एतेनायच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मनिज्ञानमात्मनिमहतियच्छेत्तद्यच्छेदात्मनोत्यं
स्याः श्रुतेरर्थोदर्शितः अत्रश्रुतमन्त्रायामहदाख्यसमष्टिबुद्धिरपिबुद्धिशब्देनैवसंगृह्यअसमत्समाने

विहार
१९३

अथ प्रतीतानां तु राध्यायद्वयोक्तसाधनसंपत्तेरनंतरं ॥ एतत् वक्ष्यमाणं घेतास्यं कैवल्यं चेद्ज्ञो चेप
ततनिहिंतानवान्भवेत् ॥ एवं मुमुक्षुत्वानंतरं साधयेदिति वदता वेधस्यात्तानकार्येते मिथ्यात्वे दृशिः
नेयतोऽज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकेन ग्रिहितोनेतत्तन्तस्य वेधस्य निहृतिः संभाव्यते न तवेधस्य त्वेयदेन या
चक्षुतिः ॥ तदन्वेष्टव्यं तत्त्वं तदहं न विजितास्मि तद्व्यक्तिमिति आत्मनि तत्तानाविधा हि समावरणमन्तवा
घनस्य मिथ्यात्वं प्रसिद्धविधयेनाह ॥ एतं ब्रह्मलोके न विंदं म्नन्तेनादिमन्नरद्वाइति ॥ तथा संयोगप

व्या ह उवाच ॥ अथ चेद्ज्ञोचपदेनद्रहेतन्तोनसाययो ॥ ३ मनंस्मानिमज्ञस्त्तानवान्
स्ववान्भवेत् ॥ २ अत्र यानिश्चितार्थीगस्तारंयमवुधान् लवेः ॥ नाबुधास्तारयंत्यात्राः
त्मानं कथंचन ॥ २४ ॥ छिन्नदोषोम्नानियोगात्मक्लोयनोवहादशा ॥ ३ ॥

७८ पद्रतिच ॥ तथा च संगस्यापि संगित्वभाने मिथ्येव सत्तत्तानतिर्दर्ये मविष्यतीति गुरुमस्के चेदमद्रे
तयेनहिंतानवान्भवेद्धिति ज्ञानलवहीनः संसारस्तोतसांकृष्यमानदृथ्योथोगतीर्गकृतीत्यर्थः ॥ ए
तेनाथातोब्रह्मजिज्ञासेतिसूत्रपदानामर्थः साधनसंपत्त्यनंतरं वेधस्य मिथ्यात्वात् तन्निवृत्त्यर्थं ब्रह्मजि
ज्ञास्यमितिरूपोदर्शितः ॥ अत्र याध्यानजसात्तात्कारेणः छिन्नदोषनरागविहीनः अत एव योग
तद्वारशादेशादीन योगसहायानवक्ष्यमाणगुंजीतसमाद्ध्यात् ॥ अनन्तरेदित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

सत्त्वानुगः स्थः संनिधान्योपकारी ॥ योगमार्गेणैव गच्छतीति योगचरः ध्यायकत्वाननन्तास्सैव गोचरः
प्राप्यो यैयस्य जीवयुक्तः जीवेन समस्तगुणयुक्तो योजितः ब्रह्मैव लोकस्तस्मिन्नीये ॥२४॥ एवं योगवि
धिं प्रतरसाधने ॥२५॥ समेति ॥ इदानीं धर्ष्वितस्य धारणेति सत्रिकं एकस्मिन्विषये चित्तस्य स्थापनं धा
रणा सा च विषयभेदादनेकधेति समनधारणा इत्यनेकं वा गणन इति यमनियमादीनामुपलक्षणं ११
नः विमलरूपतनाः चेदंतयेथ प्रवमेऽलादिधारणाः प्रमाणमेतेनतया पिताः स धारणा मया शिष्य य योजादि

त्यागस्सत्त्वानुगः देवैः योगचरो ध्यानगोचरः ॥ जीवयुक्तो रथो दिव्यो ब्रह्मलोके विराजते ॥२४॥
अथ सत्त्वरमानस्य रथमेव युयुक्षतः ॥ अन्तरंगान्मनसो विधिं वक्ष्यामि शौनक शीघ्रगं ॥२५॥ समनधा
धारणा हि न्यावागपतेः प्रतिपद्यते ॥ इह तत्र पञ्चैव स्थायाना ह्यन्तलाः प्रधारणाः ॥२६॥

210

शब्दवदुपशब्दार्थैः तौः अव्यवहिताः ॥ इति प्रत्ययेन मध्यवर्तिताः सा सैव धारणा इत्यर्थः अत्रपुराणांतरे
रणासन्तरणीहृतिष्टन्तौ ह्यधिचिंतकाः भौतिका स्तु शाते पूर्णान्वभिमानिकाः चौहादश सहस्राणि
तिष्टन्ति विगतज्वराः ॥ पूर्णं पानसहस्रं तु तिष्टन्ति व्यक्तचिंतिकाः ॥ इति भतेष्वभिमानाख्याहंकारेष्व
क्षे चेति सप्तिकापेक्षयाइंद्रियबुद्धिधारणेष्वधिकेऽनेनेअपि अहंकारधारणायामेतन्नभेवतः ॥२६॥

योगफलमाह || एतेषामिति || यागादीनामनुष्ठानशीलानां स्वाध्येनत्वात्तत्स पुरुषः साधुर्नाम्नामप्येवेति स
र्वं श्लोकद्वयार्थः ||७|| एवं शब्दश्लोकोक्तमकारेणाप्युत्तमेत ततः यनानात्मसमानन्द्रियो गोजितात्मात्मसमानो विकि
मनोनातिहता || शब्दस्यस्यकर्मकांडमतिक्रम्यवर्तते || परोक्तज्ञानवानपि स्वकर्मत्यागजदोषेनप्राप्नोती
त्यर्थः ||८|| अत्तरंश्च स्यामकामस्य रघुनंदनयोगमपायमनुपरिमाननतदंगानिवान्याह || धर्मोपस्था ३

एतेषां चेदनुष्ठानपुरुषोऽपि सुदारुणाः || यदि वा सर्ववेदज्ञो यदि वाप्यनघो द्विजः || यदि वाधा
र्मिको यज्वा यदि वा पापवर्जनः ||९|| यदि वा पुरुषश्चाज्ञो यदि वाज्ञोऽपधीरितः || नरस्तैव महाद्दुः
गी जरामरणसागरे ||१|| एवं हीनेन योगेन पुंजानो हैकसेततः || अपि जित्वा समाजोऽपि शान्तिश्च
स्यादिवर्तते ||९|| धर्मोपस्थो ह्री वरूथं दयापायायव्रत वरः || अपानादत्तमाणगुणः प्रज्ञायुज्ज्नोवे
वेधनः ||१४|| चेतनात्वधरुस्थाकस्माचारधर्हनेमिमान || दर्शनस्पर्शनवद्दोज्ञाणश्रवणावाहनः
१७ प्रज्ञानाभिः सर्वतत्त्वमनोद्योगानसारथिः || दिव्यज्ञानप्रतिहतो धीरः अद्दादमपुरः सरः ||१०||

स्यादिना धर्मोपस्थादिः नरो वडपस्थं ज्ञानसारथेनूपवेशनस्थानेयस्य ह्रीरक्षा फोन्नि ह्रतिः सैववरूथ
रथगर्भिर्यस्य दयापायायोमार्गमौहवरौधर्ज्ञौ ||१४|| चेतनाप्तावधानता सैव वेधरः फलकद्वयसंश्ले
षा आचारः शीलतस्पष्टहोगीकारः दर्शनादिचतुष्टवाहने अस्यादिनूपे ||१५|| प्रज्ञापामादिभावेण
नाभिर्मध्यमभागः रथिनउपवेशनस्थाने तेत्रेशा सज्ञाने तद्दधौ निश्चयः ||१६|| ||२२||

विश्रमाय इति योगेन तु पायतः पुंसस्तु योगे प्रवृत्ते तु योगिनि तु पश्यतो निजं एते वक्ष्यमाणाः विश्रमाः अनन्त-
वस्त्रमः पंचायेन प्रकारेणाभवेति तथा वक्ष्यामीति शेषः आत्मनि देहाभिमाने प्रपश्यतः ध्यायतः पुरुषस्य तु
कस्य योगस्य सिद्धिः स्यात् समप्रयुक्तं योगसेवयेति नो सिद्धिं यथादिकां वक्ष्यामीति शेषः ॥ २६ ॥ तत्र विश्रमाना-
हृति मुच्यमानस्य हिनु प्रपश्यतः आत्मनः इमानि वक्ष्यमाणानि रूपाणि विमुच्यमानगरूलस्य
तया स्थूलदेहाध्याने संत्यजन्तु सूक्ष्मत्वात्स्वपश्यतीति शेषः नन्वविमुच्यमानः स्थूलदेहे ॥ योगिशिरोधर्मः
अवशायो नीहारास्यः नभः संश्रयतस्तेनैतत्स्यात् भवनकोशान्याप्ति दीपिता । अथ सायामयोगमायामादिस्वपत्रो

विश्रमस्याभिपत्स्येते यथा युक्तेन योगिनः ॥ तथा योगस्य युक्तस्य सिद्धिमात्मनि पश्यतः ॥ २६ ॥ नि-
र्मुच्यमानः सूक्ष्मत्वाद्रूपाणीमानि पश्यतः ॥ योगिनस्तु यथा धूमः सूक्ष्मः संश्रवते नभः ॥ २७ ॥
तथा यो देहाद्विमुक्तस्य पूर्वरूपं भवात्मनः ॥ अथ धूमस्य विरमे द्वितीयं रूपदर्शनम् ॥ २८ ॥

विविक्ते देशे स्थिरसुखमासनमध्यासीनः प्राणायामपूरः संरुद्धतनुतया स्थूलदेहाः संयोगेन पादादिजानु-
पर्यन्ते भूस्थाने चित्तं धारयतः स्थानविशेषानशेषं नीहारमात्रमेव भासते यथा रजो रोगवद्दुर्धारयति इत्यस्य नरोधानेन
स्वमात्रेण तालमात्रं धरभागो जानुपर्यन्तेन पूर्वदेहे नीहारमस्मिंः सदिग्धा विपर्यस्तया भाति सोऽयं भूमिजयः अ-
स्मिन्सिद्धे जान्वादिपायुपर्यन्ते जलस्थाने चित्तं धारयतः । धूमः स्थाने वातिरोधीयते पायु ईभागमात्रे च वकल्प्यते तोयेतु
संप्रत्युपूर्ववद्भाति । नीहारदृष्टं जलेऽभिमिसंहारो जलजयः पश्चात्प्रमश्यते एवमनुत्तरत्राभिमतसंहारजयो ज्ञेयो ॥ २८ ॥

क्रमशः इति पृथ्व्यः पयसः जलस्य पञ्चस्पर्शश्च समाः तुल्यास्तेन तत्र विषये स्थिरत्वात्तत्रैश्वर्यं प्रतिपादयति अथ पञ्च धा-
रणानां स्थानवीजदेवतायोगियांज्ञश्लोकोक्तान्याः पञ्च ॥ पादादिजानुपर्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते ।
आजानोः पायुपर्यन्तमपांस्थानं प्रकीर्तितं ॥ आपायोर्हृदयान्तं वह्निस्थानं तदुच्यते ॥ हृन्मध्यात् भ्रुवोर्मध्यं या-
वत्तद्वायुकुलं भवेत् ॥ आभ्रूमध्यान्मूर्द्धान्तमाकाशमिति चोच्यते ॥ पृथिव्यां वायुमास्थाय लकारेण समन्वि-
ते ॥ ध्यायंश्चतुर्भुजाकारं चतुर्वर्णं स्फटिककाञ्चनं धारयेत्पञ्चघटिकाः पृथिवीजयमाप्नुयात् ॥ वारुणे वायुमा-
स्थाय लकारेण समन्विते ॥ ध्यायन्नर्धचन्द्राकारं चतुर्वर्णं मोक्षकारणं ॥ धारयेत्पञ्चघटिकाः पृथिवीजयमाप्नुया-
त् ॥ वारुणे वायुमारोप्य वकारेण समन्विते ॥ स्मरन्नारायणं देवं चतुर्वाहुं स्मितं सितं ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशं
पीतवाससमच्युतं ॥ धारयेत्पञ्चघटिकाः सर्वरोगैः प्रमुच्यते ॥ वह्नौ चानिलमारोप्य रेफाक्षरसमन्विते

क्रमशः पार्थिवं पञ्च वायुं व्योमतया पयः ॥ ज्योतिषो यत्नैश्वर्यं महत्कारस्य तु स्थितः ॥ अथ यस-
न्नैश्वर्यं क्रमशः प्रतिपादयति ॥ ५ ॥

अत्र वरप्रदं रुद्रं तरुणादित्यसंनिभं भस्मो- द्धूलितसर्वाङ्गं सुप्रसन्नमनुस्मर-
न् ॥ धारयेत्पञ्चघटिकाः वह्निनासौ न दह्यते ॥ मारुते मरुतां स्थाने निवातं देवसमन्विते ॥ धारयेत्पञ्चघटिका
वायुवद्व्योमगो भवेत् ॥ वर्णाः यकारः ईश्वरः रूपं रुद्रवत् ॥ आकाशे वायुमारोप्य हकारोपरि शंकरं
बिन्दुरूपं महादेवं व्योमाकारं सदाशिवं ॥ चित्तेन चिन्तयन्स्यमहत्तमं धारयेत् ॥ अत्र लकारादि बीज-
स्थाने अकारोकारमकारादि मात्रा भिन्नत्वात् ॥ अस्य धारणा पञ्च स्थानादि ॥ तदनेन विन्दे स्वशिष्यते
तथा च तत्रैव प्रसङ्गे ॥ ननु सामान्यवर्णेन प्राणायामैर्हि भि ॥ अस्यादिकार्थं रूपालिखत्व पापालिख्य सह्रम
कारणं विशुद्धं चेतसा प्रपञ्चनाशेन परमेश्वरमिति ॥ अहंकारधारणा व्यपनस्य तदेहाभिमानादहंभेददं
सर्वोऽस्मीत्यभिमानः ॥ एषोऽवतत्वमस्यादिवाक्यजाविद्याविनाभवः अस्य कथा धारणा ॥ २५ ॥

पृथ्व्याप्तेजोऽनिलखे समनुस्थिते पंचात्मके योगगुणे प्रवृत्ते॥ न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगा-
ग्निमयं शरीरमिति श्रुत्युक्तं पंचभूतजयफलं पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतींषीति श्रुत्येतत्तत्वोक्तक्रमेणो-
पदिश्यति येन शिष्यादिज्ञानं सिद्ध्यत्य॥२१॥ आकाशभजनाद्देहतः सुवर्णत्वादिति आकाशतत्त्वे गत-
स्थितिस्य इति अतनेनाकाशेन समानरूपत्वात्तद्वर्णतः आह नितान्तः गच्छतेऽस्वरूपत्वाद्देवतानां नगमनो-
पार्थः जलजयफलमाह कामादितिऽन्येयाश्रयान् जलस्ववापीकूपतडागादीन्पिबति॥ अ-

एतेष्वपि हि ज्ञानेषु फलं जातानि मे शृणु॥ ज्ञानस्य पार्थिवैश्वर्यैः स्वरत्र विधीयते॥२२॥ प्रजा-
पतिर्भवात्मोभ्यः शरीरात्स्रजते प्रजाः॥ अंगुलस्य गुह्यमात्रेण हुत्वा पादेन वात्मथा॥२३॥ पृथिवीवे-
पथस्यैको गुणो वायोरिति श्रुतिः॥ आकाशभजनश्चाकाशे सवर्णत्वात्प्रकाशते॥२४॥ वर्णतो
रसतो चापि कामात्पिवति चाश्रयान्॥ न चास्य तेजसा रूपं दृश्यते पाप्यते तथा॥२५॥ अ-
हंकारे स्वविजितेनापचेतस्य वशानुगाः॥ षसामात्मनिवृत्तौ च जिता यो प्रभवस्य॥२६॥ निर्दो-
षप्रतिभा सिद्धेर्नेत्ररूपान्यासमप्रवर्तते॥२६॥

गत्यवत्॥२४॥ नचेति आका- शात्मना आत्मनेरेव आकाशभजनपापिहाने
अत्र तस्मात्मन्याद्भूतो स्वरूपं प्रत्यन्यते॥ इत्थं क्रमेण भजनं ये विनाबापृथ्वीतं हेकारधारणायाः
हंकारे विजिते नोनन्तरीयकत्वेनैवाकाशाद्योजिताः स्युरित्यर्थः॥२५॥ षसामितिं पंचभूतानि अहंकार-
स्यैतेषां आत्मभूतायां वृत्तौ पतनानाहंकारात्॥ इत्थं अतिरेकः उक्तः तेन तत्तवधारणाप्रभवति प्रेत्यर्थंवा
न्नवति निर्दोषप्रतिभासिद्धयविपर्ययस्थसंज्ञाने सर्वेश्वरः सर्वतत्त्वभवतीत्यर्थः॥२६॥ ॥

192

आत्मनिः देहाभ्यंतरे ॥ वह्निरूपं लोहितं लोहितो धकारमयो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ एतस्मिन्निति अस्य योगिनः
अंतर्निगच्छति दिपिति वाहृत्स्वाभिन्यज्ञो वायुः पीतः शान्तः पीतानि शान्तं वह्निदैकत्वात् हृत्स्वामारपर्वं
नादीनि शस्त्राणि येन नहृतः गिलिताखिलभूतले तेजोरूपः केवलेन भक्षितं तदा दीप्यमानः प्रकाशेन इत्य
र्थः तदेवोक्तं प्राकृवायुर्दीप्यते महान् ॥ तदानिलाश्रयं ऊर्णातंतो धूरूपं अनिलसुतेन सर्वं स्वरूपस्य उक्तं
त वन्हिज्वालं वर्णान्तरे स्थितस्य वायुवशो स्थर्थः तस्य योगिनो रूपं हृत्स्थध्यादारभ्य उपरितने प्रकाशेन
तस्मिन् विहायाकाशव्याप्तिरिति ॥ २० ॥ अथ तेजः संहाररवायुनन्वयानंतरेवायच्छवायुसंवेधिहीनेस्वरूपकं

जलरूपमिवाकाशे तेजो वासनिपश्यति ॥ अपांच्यतिक्रमेचाप्य वह्निरूपं प्रकाशते ॥ १९
तस्मिन्नुपरते जोप्य पीतवर्णः प्रकाशते ॥ ऊर्णारूपस्तु वर्णोस्य तस्य रूपं प्रकाशते ॥ २० ॥ अ
थ मेघानां गतिर्गत्वा वायवे सम्पद्यते ॥ अमृतं चेतसा सोहं मप्युक्तं ब्राह्मणस्यैव ॥ २१

२

तेजस्तं भद्रह्नस्याबरन्नूपजलमोमलम्यन्त्यात् ॥ प्रकाशमयत्वात्स्वर्ककोगतिः गम्यते तत्वं भाष्यते न इति
भमधारिंमर्हीन आकाशस्थानं गतिं तां गत्वा तत्र विमलयं प्राप्य अमृतं नीरूपत्वादि रमाकाशमात्र
स्यानलयप्रर्वतत् प्रकाश इति शेषं गान्वयः नादिरमप्युक्तं चेतसः सोहं सोस्मिति पाठे मसाद्कार
ब्राह्मणस्य ब्रह्मवु भषो रुक्तं ... अणिपादयं र्णार्थः ॥ अव्यक्तमिति निपाते लोकान्महि ह योगेन गमाप
श्चोमसं वितवायुलय आकाशजपञ्चेम्युच्यते ॥ एवमेव तात्त्विकाणाम् नष्टोहमकारः समुदायपरि
ज्ञानाय यथावदिदानीं तेने नान्नपीयते ॥ २१ ॥

भ॰ भा॰
मो॰
१९०

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इति श्रुतिनुसारेण जीवेश्वरविभागमाह यत्नेनेति यत्नेन लं॰
णं जन्मादिविकारवत् महदहंकारपंचतन्मात्रैकादशेंद्रियपंचभूतानि तत्त्वानि तदुपाधिकं चतुर्विंशं शरीरं॰
यतं जीवो ऽज्ञानजं सायोपाधि मीश्वरं तयोरिति तत्त्वमपि विद्धि प्रवेतनं च विद्धि विद्यात्मक जिमर्थः॥२१
अज्ञानतश्चेदत्मा येन प्रतिबिंबितो जीवः विवेचनस्मीश्वर इति ह्यात्मपरा ऽम्नमजा सत्वाये माहि इति तत्त्वं
जीवेश्वरविभागमाह तत्त्वमिति। तत्त्वं बुद्धितेऽश्नतः विद्यामात्र इत तत्त्वं येन तत्त्वमपश्यत्प्रयोगं शरीरेऽप
दिष्टामनेन तत्त्वं तावेनो तत्त्वं देवस्तान्वितिपेगिरद्धत्तव्रतेऽणान्वानान॥ यथापि तत्त्वो याकरणत्वेन नि
र्दिश्यतः चेतनस्य तत्त्वस्य भोक्तृत्वेन ज्ञानेनाप्यपट्टशः देवज्ञस्य निर्विकारस्य तथापि तयोरन्यः पि प्यले सा

यत्नेन त्वज्ञानं त्वाथैव तत्त्वं गंप्रवदते॥ अज्ञानमज्ञानजं वैवतथावृद्धिमचेतनं॥२१॥ तत्त्वं देवं तत्रैमे
तत्त्वद्वयमथानदर्शितं॥२२॥ आत्मानो वैवदेहेषु विषयेषु नरज्जतः॥ विषयाप्रति संहारः सांख्या
नां हि विलक्षणम्॥२३॥

इतीतितत्त्वस्य भोक्तृत्वं अतन्यथात्वप्रयत्मा देतस्मान् विहत्तं वैवयत्तं यथाद्वयं ज्योति रात्मा विवक्षा
नयोभित्रावहवै कोतन्गतं तस्मापिनापि यतभेदरूपो देवः हेयश्चेवभजो यमात्मेति॥ आत्मैतत्तद्व य
तत्त्वद्वयं जीवेश्वरविभागप्रकारद्वयमपि दर्शितमस्त्वा॥२२॥ अनयोस्तत्त्वयोर्मेण महदाद्विभेदेन यं॰
तस्यामाह ह्याविति विषयान् शब्दादिविषयानारभ्य प्रतिसंहारः अभिक्रमेवैपरीत्येन स्वे प्रविलापं॰
कनेप्रमितिसांख्यानांश्रोपनिषदानां लक्ष्यते नैने तिलत्वणं पाद्मे अयमर्थो नामरूपानां तात्विकं एवं॰
जीवेश्वरादिभेदः बुद्धानां नवितिवमनिविवभावेनेतिमतिविवेयार्थे तत्त्वस्य विलयं पश्चिमात्मनैव शिष्यन्नरति

293

१९०

यक्तं बुद्ध्यादिरूपेणात्मानं अव्यक्तं अव्यक्तेनैव जीवं जगत्कारणं ब्रह्मभावेन जानातीत्यर्थः॥२७॥ अव्यक्तं म-
यी व्यक्तप्रधानापेक्षया सर्वं अव्यक्तबाधा प्राक् व्यक्तं निवोपचेति मूलप्रकृतिमहदाद्याः प्रकृतिविकृत-
यः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिः॥ पुरुष इति सांख्योक्तानि तत्त्वानि योगी पातञ्जलीये सांख्ये वेदां-
तविचारे च तत्त्वानि विशेषं मात्रभेदप्रयोजकं॥२८॥ तत्र व्यक्तलक्षणमाह॥ प्रोक्तमिति तत्त्वमहदा-

तस्थैव व्यक्तमात्मानमव्यक्तं प्रतिपद्यते॥ यतो विश्वं स्थितो लोको भवति व्यक्तसं-
ज्ञिकः॥२९॥ तत्राव्यक्तमधीयते यो मृणां विस्तरेणामे॥ तया व्यक्तमयं चैव सांख्यर्षे-
र्निबोधमे॥३०॥ पञ्च विंशति तत्त्वानि तत्त्यानि भयतः समं योगे सांख्येपि च तथा
विशेषं तत्र मे शृणु॥ प्रोक्तं मव्यक्तमित्येव जायते वर्द्धते च यत्॥ जीर्यते म्रियते
चैव चतुर्भिर्लक्षणैर्युतं॥३१॥ विपरीतमतो यत्तु तदव्यक्तमुदाहृतं॥ द्वावात्मानौ च वेदे-
षु सिद्धान्तेष्वप्युदाहृतौ॥३२॥

दि विकारान्ते त्रयोविंशकं विविपरीतं जन्माद्यादिहीनं अव्यक्तं चतुर्विंशं॥ एतेभ्योऽन्य एकमेव जीवात्म-
मानं प्रतिशरीरं भिन्नमिति सांख्या मन्यन्ते ततो विशेषमाह द्वाविति द्वौ जीवेश्वरौ वेदे एकमेकाद्वि-
तीयं जमानापश्यञ्चैतेतयपश्यञ्चैव तायाश्चैतन्तनमस्य निःकेतो मांसकापरात्मा सिद्धान्ते जीवब्रह्मरू-

उपसंहरति ३ नीतिभावो यस्य विवेकज्ञानहीनोऽज्ञानवृत्तिः फलं न स्वनन्तरं मेदास्तीति भावः ॥ यथोक्तं
भगवता पतंजलिना प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥ एवं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यतीति वसा
णोपदेशस्यपुंस्त्वमाहे ॥ ४१ ॥ ज्ञानवह्निनमः ॥ ६२ ॥ सांख्ययोगपदयोर्मध्ये सांख्यमेव श्रेयस्करं ज्ञापयति ॥ ता
स्ताचार्योपदेशजं यो गोऽज्ञानजं फलं च संसारसमुद्रतरणसाधनं गृहीत्वा धीरो ध्यानवान् आत्मनः स्वो ॥
तिमोत्तहेतं ज्ञानमेवाश्रयेत ॥ न मे वधो वोविज्ञापयस्ताजुवीत ज्ञानस्मरणेऽतिस्मृतेस्तीनेषस्व

इत्येषा भावज्ञानवृत्तिः कथितानेन संग्रहः ॥ एवं भवति निर्द्वंद्वो ब्रह्मज्ञानाधिग
च्छति ॥ ४१ ॥ पंचमोऽध्यायः श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥ अर्जुन उवाच ॥ अथ ज्ञानस्वं धीरो गृहीत्वा
योगि मामकः ॥ इत्युक्तं ज्ञानमनुज्ञानमेवाभिसंश्रयेत् ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ किंनतत्त्वा
नमयो विद्यायथानिस्तरतेऽहं ॥ यह्नतिलवणोऽधर्मो निह्नतिरिति वावद ॥ २ ॥

तः संपायतन्निष्टोमवेदिमर्थः ॥ १ ॥ अत्र ज्ञानशब्दार्थं पृच्छति किं किंतेति ॥ तन्त्वं प्रपणीयं ज्ञानं किं वि
योरज्जुरगस्यापनाविद्यामात्रनिरासेन वस्तुनत्त्वज्ञापिको धीर्हृत्तिर्वा स्वेदेन प्रहृतिलक्षणो ध्या
नेन कीरं भगवत्प्रेपसान्नुप्यप्रापको धर्म इति वा आत्मोच्छेदलक्षणोऽन्यवादिलोकापतिक
योः संमतानिह्नतिरितिवानहृदयथायेन प्रकारेणाहं यं जन्ममरणादिनिस्तारतेन तथा वदेति ॥ २ ॥

294

एवं ज्ञानिनस्तस्य जीवन्मुक्तस्य लक्षणमाह निर्मम इत्यादिना ॥२४॥ ध्यानि ध्यायति वा देहः पाह ध्यं कं मंन
इमामेव हि संतत्या मनो विपरानि सार्थिते यो ॥२५॥ ब्रह्मणो च तन्मे स्वे ॥२६॥ हृतो कार्यं चानु निराकृतिः त
ष्ठेवेषः न विन्दति मनः संप्रारितः मनोरथोपस्थस्त स्थानं भवति ॥ सन्यसंकल्पस्तुमष्ठेः ॥२७॥ योगमेव वि
शोषे वर्तमति ज्ञानी नेयपेति ॥ योगेस्वर्यं ग्रहिता मादिपरमार्थं भजते सततं समिति ज्ञानतइलेख्यागतः पर
वैराग्यबलेनानन्तेसतत सोख्यवतःसुखितिभजतवद्वायितवान् ॥ निष्काम निष्ठ नि सातुष्याद्यपसरति ॥ न

निर्ममश्चानहंकारो निर्द्वन्द्वश्छिन्नसंशयः ॥ नैव कुप्यति न हृष्यति नात्मानं भाषते गिरः ॥२४॥ आक्रु
ष्टस्ताडितश्चैव मैत्रेण ध्यायति नाशुभं ॥ वाग्दण्डकर्ममनसां त्रयाणां च निवर्तकः ॥२५॥ समः सर्वेषु भू
तेषु ब्रह्मणामभिवर्तते ॥ नैवेच्छति न चानिच्छो मात्रामात्रप्रवस्थितः ॥२६॥ अलोलुपोऽव्यथो दा
न्तो न कृती न निराकृतिः ॥ नास्येन्द्रियमनो कार्यं नाविदितममनोरथः ॥ अहिंस्रः सर्व
भूतानां मैत्रः सांख्यो विमुच्यते ॥२७॥ यथा योगाद्विमुच्यते कारणैर्यैर्निबोध तन् ॥ योगेश्वर्यम
तिक्रान्तो योऽतिक्रामति मुच्यते ॥२८॥

नह्यति मलमज्ञानमन्त्रि इति श्रयमर्थः ॥ अस्माकं मिथ्याः ज्ञानो इत्यो देहेन्द्रियादिः प्रपंचो विषयाः ज्ञानवा
धेमति वा ध्याने रजस्तमादिवत् ॥ योगानां तस्मात् प्रधानत्वं तु मनः प्रपंचः समानदाकारश्चिन्तस्यज्ञनयो
विसर्गः इति साहूप्येचैतन्यस्य स्वरूपमेव तच्छ्वृत्तीनां निरोधे चित्ति स्तदाकारतापि निवर्तते ॥ तथा च सू
त्रितं योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति ॥ सोऽयं सांख्यो
गयोर्विशेषं यथामतिं तेइपपादितः ॥२८॥

म.भा
मो.
२२५

एवं नैतान्स्वभावादेव घटितान्मोहाद्दृष्ट्वा लोकायतमतं दूषयति येषामिति ॥ येषां लोकायतानामेकान्त-
भावेन हठेनैव स्वभावादेव ह्रीरादिकं दृष्टादृष्टं कारणं न तु ईश्वरादृष्टादयस्तदाह ॥ ईश्वरादिसत्त्वे प्रमाणा-
भावात् ॥ प्रमाणानामप्रामाण्याच्चैतेषां मतं तेन किं तृणं मुञ्जं पूत्वा संशोध्य न देवतानेनाग्रगदृष्टामिषी-
कामपि किंवा वा न लभन्ते ॥ इति काकाक्षिवदिहापि उभयत्र तेषां मतं ॥ नयत्याहेतोः पौर्मिन्नत्त्वमस्य ॥ न
सृष्टेर्नमात्रेण च स्वभावो निष्फलं प्राकृतं संजातं स्वेषीकाया अग्रपसन्नापन्नेः अतिस्वम्नमेषीकार

येषां चैकान्तभावेन स्वभावात्कारणं मतम् ॥ पूत्वा तृणमिषीकां वा ते लभन्ते न किंचन ॥४॥
ये चैनं पक्षमाश्रित्य निवर्तन्त्यल्पमेधसः ॥ स्वभावं कारणं ज्ञात्वा न श्रेयः प्राप्नुवन्ति ते ॥५॥
स्वभावो हि विनाशाय मोहकर्म मनोभवः ॥ निरुक्तमेतयोरेतत्स्वभावपरिभावयोः ॥६॥

255

ष्टांतेनैव देहादन्यमात्मानमाहतं स्वाकृतीरागन्तुद्देहेनं जातिवत् इषीकाधैर्यणोनिष्पन्नात्कारणा-
त्पृषीकाणां वेत्ति प्राप्तं तत्त्वं घटं चरणं प्रवेकं किंचित्तत्त्वं न लभन्ते ॥ पित्तस्वयमेवानुपासितानाचार्याद्वन्यैव
ल्पयन्तीत्यर्थः ॥४॥ स्वभावादेवमन्ये जगद्वान्ति स्वभावादेव देहादुत्पन्नानि रिति पक्षद्वयमप्यनर्थ-
कमित्याह ये चेति ॥५॥ न केवलं दूषयति स्वभावो हीति मोहकार्यं यन्मनस्तद्भवः मदेमनसा कल्पितं
तदित्यर्थः स्वस्यैव भावः सत्ता कारणमिति पक्षः परितः स्वस्य इतरेषां च भावः कारणमि-
त्यन्यः ॥ एतयोः स्वभावपरियोर्निरुक्तं निर्वचनं तत्त्वं एतत्वक्ष्यमाणं स्मरणादिति शेषः ॥६॥

१९८

अत्राह मिम्मन भवे नजो दं कारस्त्वन्मका शास्त्र प्रयेते || नदु भयमात्मेति भावः || अहमर्थ एवात्मा मका-
शास्त्रस्य गुणाः स च त्रिगुणावस्थायीति तार्किकाः नित्यश्चकाम एवात्माः हमर्थो नात्मेति सांख्याः न
आत्मानात्मानोः हाव्यिनात्मिकाविति वदेव || अनात्मैव स्थिर रश्मि दात्मान देहनाशे न पतनीति लौ-
कायतिकाः आत्मैव सर्व्वः नान्यत्रैति वेदान्तवादाः इयम मिनात्मीति मन्यवादिनः || एवात्मा-
त्माः भावे सति सानानर्थकंस्यात्मा दिति न तात्वन्तरू पयति पश्चिति || यस्त भावं मध्यधिष्ठान सत्तावि

आत्मज्ञानं वाच || पत्न पपन्न भावेन स्विन्नाभाव मचे ||
ननः पुण्येन च पुनः सर्वोन्मज्जन पान्नकहे न कारनः || ३ ||

नास्वभावैनैव अहंकारादिकं स्वरूपेणैव भातीति पश्यन् निरधिष्ठानको जगत्तौति वदन् शि-
ष्यान् मज्जयापुक्ताः ऊहापोहकौ पालेन रहिताः हेतवो पुरुषाय पयोनानु || निर्वृद्धीति स्वर्थः मज्जप-
तिरतौ पापान्नर्षोः लक्षपुच्छति पुस्मात्तिनाहृशेनबोधेन रंजयति अवतेना मूढः सन्न किंचन ततं
लभत इत्यन्तरेणान्वयः निरधिष्ठानकश्रमाः संभवात् मन्यवादोःसंतेहे पद्मिति भावः || ३ ||

पार्थिवानि रूक्षाणि च तानि तामसानि आग्नेयानि राजसानि च तानि ॥ १४ ॥ उत्तमानि तेभ्यो मध्यमेषु पावांतरस्य
मात् मध्यमानि नाम्यात् ज्ञानात्मजानि विशिष्टानीत्यनेन ॥ २० ॥ धर्मे हृद्ये प्रह्लानि निह्नानि इत्यपि ॥ २१ ॥ तत्रापि

विषयानिंद्रियाण्याहुः पार्थिवानीतराणि च ॥ पार्थिवानि विशिष्टानि तानि ह्यन्नानि भुंजते
१४ ॥ पार्थिवानींद्रियाण्याहुर्मध्यमान्युत्तमानि तु ॥ मध्यमानि विशिष्टानि जातेऽधर्मोपधारणात्
१५ ॥ मध्यमानींद्रियाण्याहुर्धर्मज्ञानीतराणि च ॥ धर्मज्ञानि विशिष्टानि कार्याकार्योपधारणात्
१६ ॥ धर्मज्ञानींद्रियाण्याहुर्वेदज्ञानीतराणि च ॥ वेदज्ञानि विशिष्टानि वेदो ह्येषु प्रतिष्ठितः ॥ १७
वेदज्ञानींद्रियाण्याहुः प्रवक्तॄणीतराणि च ॥ प्रवक्तॄणि विशिष्टानि धर्मार्थोपधारणात् १८
विज्ञेयं ते हि यैर्वेदाः सधर्माः सक्रियाफलाः ॥ सधर्माणि निखिला वेदाः प्रवक्तृभ्यो विनिःसृता
१९ ॥ प्रवक्तॄणींद्रियाण्याहुरात्मज्ञानीतराणि च ॥ आत्मज्ञानि विशिष्टानि जन्माजन्मोपधार
णात् ॥ २० ॥ धर्मज्ञं यो हि यो वेद स धर्मज्ञः स सर्ववित् ॥ सत्यागी सत्यसंकल्पः सत्यः शुचिरधीश्व
रः ॥ २१ ॥ ब्रह्मज्ञानं प्रतिष्ठं हि तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ शब्दे ब्रह्मणि निष्णातं परे च कृतनिश्चयं
२२ ॥ अंतस्थं च बहिस्थं च साधियज्ञाधिदैवतं ॥ ज्ञानान्विता हि पश्यन्ति ते देवास्तात ते द्विजाः
२३ ॥ तेषु विश्वमिदं भूतं समग्रं च जगद्धितं ॥ तेषां माहात्म्यभावस्य सदृशं नास्ति किंचन ॥ २४

ब्रह्मज्ञानेन प्रतिष्ठा समाप्तिर्येषां तं ब्रह्मज्ञाननिष्ठं शब्दे ब्रह्मणि वेदशास्त्रे ॥ २२ ॥ अंतस्थं परिच्छिन्नं बहि
ष्टं व्यापकं हि ते ज्ञानान्विताः द्विजाः देवाः तस्मात् ते नाम ब्राह्मणाः सत्त्वाः श्रेष्ठाः ॥ २३ ॥ २४ ॥

296

स्वभावो देवदीरद्धिन्याये न सर्वी मनो हृष्यादिर्यत्रः भक्तकौशलं चानर्थकं स्यादित्यादिना ॥७॥ भक्तानां
रोगार्त्तानां अगदस्य औषधस्य अनन्विताः प्रयोजिता ॥८॥ तुल्यलक्षणाः भक्ता विमादेस्यर्थाधिकाभाजः
॥९॥ भक्तानां परं तु पं चिदानन्दावरं मायातनु भयं ज्ञानेन धीहमैव न्यैवविद्याविद्यानुपपादुपलभ्येते ज्ञा
यते विषयाधीन्तस्य परागतिलं यस्याते ॥१०॥ एवं धीमयोरहिप्रलयावुक्ताख्यावहारिकौ नाताह ॥ विद्

दृष्ट्यादीनीह कर्माणि सस्य संहरणानि च ॥ भक्तावर्द्धः भक्ता मानि पानामनन हाणि च ॥७
आर्त्ता उनो रहिणं च गदानामगदस्य च ॥ भक्तावन्तः प्रयोक्ता रोग्ज्ञानवर्जितरन्विहिता ॥८॥ भ
क्तासे यो जयस्यैः भक्ताश्रयो पि गच्छति ॥ राजानो भेजते राज्यं प्रयाज्ञ तुल्यलक्षणं ॥९॥ पर
वरं तु भक्तानां ज्ञानेनैवोपलभ्यते ॥ विषयाणां तस्य छानां विधे वेह परागतिः ॥१०॥ भक्तानां
तन्मसर्वेषां विविधानां च तद्विधं ॥ जगत्तु जन्मोहि जन्वेदं च चोपलक्ष्येत ॥११॥ स्थावरे
भ्यो विशिष्टानि जंगमान्युपधारयेत् ॥ उपपन्नेह पंच विशिष्टानि तत्र विशेष्यता ॥१२॥ आ
द्दैवं वक्रूणा हानि जंगनिद्धयानि तु ॥ वक्रूणा श्रोत्रिविशिष्टानि हि पदानि च वक्त्रन्यपि ॥१३॥

स्यणे स्याहें भक्तानामिति जरायुजे मनुष्य पश्वादि ॥ अंडजे पक्षिसर्पादि ॥ उद्भिज्जे नर्णावनस्पत्यादि
स्वेजे यूकालिक्षादि ॥११॥ पनु यस्मात् विशेषं कृत्वा पाचे षा सा विधि श्येन विशेषकज्ञयात् ॥ हृदादौ
नापवेकरीत्या दर्शनादि मनो जैतामाभतः श्रेष्ठस्तत्स्यथैः ॥१२॥

सो॰ भा॰
५१

स्वभाववाद निराममस्तुपक्षान्तं उपेक्षं द्वरि छिन्नमतो न वा रोपणनिके विदितं॥ पौरुषं देवं जन्म निजन्मो
वा स्मृते कर्म दैवं ग्रहाः काल इति पावस्वभावः स्वरूपमात्र॥४॥ इति कर्मणामीमांसकस्य देवज्ञस्य च स्वभावादि
लोकायते॥ एवमन्यत्रापि तेषां विकल्पनमनुयावाद॥ पौरुषं दैवं च कर्म इत्यादयः स्वभावमनुसृत्य
कर्मकालो फलदाविमर्शः॥ अविवेकं समनुयं॥ पृथक् भंगे पदमेव प्रधानेन निरवाविमर्श॥५॥ आहः
नमन आहुः पतदिति॥ नैहिं स्याद स्ति स्यान्नास्ति इति च नास्ति च स्याद स्ति वा वक्तव्यः स्याद स्ति च ना॰
स्ति चावक्तव्य इति सप्तभंगीनयः॥ सर्वथयोऽन्यो॥ अतएव देवमिति स्याद स्तीत्युक्तं वा तत्र तद्वचने

यो हृष्टं कारणं केवि स्याद कर्म समानवाः दैवमेके स्वभावं सेति स्वभावमपरे जनाः॥४॥ पौरु
षं कर्म दैवं च कालवृत्ति स्वभावतः॥ अयमेतत् पृथक्‌भंगं मविवेकं तु केचन॥५॥ एतद्
दैवं न वेचनचोभे नानुमेनया॥ कर्मस्याविषयं त्रयुः सत्त्वस्याः समदर्शिनः॥६॥

निसेवेधेन स्यान्नास्ति स्याद वक्तव्य इति चोक्तं॥ न चोभे इत्यनेन स्याद स्ति च नास्ति च स्याद स्ति च नास्ति चा
वक्तव्य इति चोक्तं नानभेद इति स्याद स्ति वा वक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्य इति चोक्तं कर्मस्याप्यादेः
नाः विषयं त्रयादि एतद् दैवं अस्तीत्यादि त्रयुरिति सेवेधः एतेषु तद्दानाक्तं नाभ्यागमप्रसंगात्स्वभाव
मात्रपदत्त्वलक्षः वधमोक्षादिवस्तुमात्रस्वरूपस्यास्तिनास्तीत्यादिविकल्पग्रस्तत्वेनानवधारणात्मकत्वादे
नपत्तापि तच्चैव परिशेषात्समुच्चयपक्ष एव श्रेयान् व्यवहारे परमार्थे तु सत्त्वस्यायोगिनः समदर्शिनः

२९७

॥ सर्वसिद्धान्तसंग्रहे कृत्यनिर्णयः ॥
५१

२५ ॥ इति चाह्मितम्ः ८२ ॥ आत्मज्ञानेन विना कर्मोपचितं तमेन देव भवति ॥ यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिँ
ल्लोके यजते ददाति तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य भवतीति श्रुतेः अन्यत्रात्मानं निशा
म्य ज्ञात्वा त्वात्मस्थं सर्वकर्माणि कुर्वीत निविविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिश्रुतेरित्याह एषेति ह्यनेन तेन एवं तदा
नित्यं पश्यति योऽमहि मामृत्राश्रयण्येति श्रुतेः तत्र कर्माणि सर्वाय स्पृश्येन भवेन तथा हि कर्म हृत संज्ञिहृद्येम
वति स्पृश्यं यस्तत्त्वविद्वन्नोपि तिष्ठति ॥ किं कर्म किं भावो नित्यमेव उत ज्ञानं ज्ञानजनकत्वेन कर्मका

र्यं ते निधनं नैव कर्म नानुतिष्ठते सर्वथा ॥ तन्निविर्धस्यमनस्यमनसः सर्वसंशयः स्वयं भुवः ॥ २५ ॥ ज्ञानेनो
मोक्षं थ शुष्क कान्नमस्य ॥ आत्मसत्व ॥ इ चाप्यर्वतु राहूनिश्री स्मरणस्य विधीयते ज्ञानेन वा
ने तत्कर्माणि कर्वन्नवंत्रसिद्धानि ॥ न मेवेत्र भवेदेव तशयात्कर्म स्मि हृदये ॥ किं नु कर्मस्व भाः
वो येज्ञानेन कर्मनिधाय तत्र ॥ न च वेदविधिः सम्यग्ज्ञानेन स्वरूपमति ॥ उपपन्नपलब्धे भावत्रोपि
व्याभित तस्कृत्य ॥ २ ॥

मं वेमर्थः ॥ निषेवेत्र तदंकर — गोश्रमवायुः स्यादिति भावः ॥ २ तत्र तस्मिन्सर्पः
येति ॥ श्रद्धयं मनिर्ब्रह्मात्मदेवेन ज्ञानेन ज्ञानजनकं चेत्कर्म स्यात्तर्हि स एव वेदविधिर्निरवधिरपि
स्यात् आत्मविविदिषार्थे रपि कर्मभिर्निरुपयोग स्यादपि हि हि रत्नोभिमत्यं अज्ञेन तद्युपपन्ने
तदपलब्धेरिति ॥ यथा कामोपदारसत्रहेः कत्वर्थोभवति नहि कामार्थमन्यत्रोकत्वर्थमस्मा
कीपरिणो वेत्य वेत्युपपद्यते ॥ ३ नच सयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्यस्यापि स्वादिरत्नादेः कामार्थत्व
वोदाहरणेन तत्कर्मणामप्यथार्थेन प्राधान्येन गुणविधिशम्यं ततं च स्मरणः ॥ ३ ॥ ॥

१६॥ स्वधर्मस्याश्रमाश्रमाः विक्रीयंते भ्रूनकायाः ... जन्म ... समर्पणादिना ॥१४॥ ... ति ॥ प्रगानि योगांगानि यमादीनि वेदाभ्यासेनापुण्यानीमन्ये ॥१५॥ कालेनानानेकालो जीवस्य स्यनातानकृतवेदादिपुराणमनुष्यादिसर्वकर्मणंपमुखेः ... पुरुषैः कलिरिमुच्यते अधर्मे हानिमिच्छन्ते तथर्मे च रत्नकृतं भवति ॥ तथा च स्मृतिः कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापर

वेतनादो केवला वेदा यज्ञा वर्णाश्रमास्तथा ॥ संतो ... दायुः ... ते ... परे युगे ॥१४
... विलयं यान्ति वेदाः कलियुगेन तथा ॥ दृश्यंते नापि दृश्यंते कलेरंते पुनः किल ॥१५॥
... स्वधर्मो ... न ... अधर्मेण पीडिताः ॥ ... ॥१६
अधर्मान हि ... वेदा वेदधर्मास्तथाश्रमाः ॥ ... स्वधर्मस्य ... ॥१७
यथा ... ॥ ... सर्वतो गानि तथा वेदा युगे युगे ॥१८
नित्यं ... कालेनानानादिनिधनेन च ... ॥ ... ॥१९
यच्चेदं प्रभवस्थानं भूतानां संयमो यमः ॥ स्वभावेनैव वर्तंते द्वंद्वसृष्टानि भूरिशः ॥२०॥

... तेन ... संपद्यते च रश्मिनि ॥ स च कालोऽनादिनिधनः ... जीवस्य ... ॥२१॥ यच्चेदं कालाख्यं भूतानां प्रभवस्थानं ... संयमः प्रलयः ... भूतानां स्वभावेन ... ॥२०॥

त्रेनायामिति पादद्वयं यथा देवान् श्रीत्रे मनेसंपायो भवनीत्यर्थः प्रयान्ताः निसंपाराः प्रहृष्टा लीलिवे दत्र
वेपि भेदमपयंपतः कामादीन् सघकृत्य तपो ज्ञानेनुपासते श्चयन्ति ॥ ८ ॥ अतो ज्ञानारंभे व स्तौति तप
इति ॥ ९ ॥ यद्भूत्वा नद्धूतः प्रद्युम्न ॥ १० ॥ विंतद्ज्ञानपादेन विद्यावा कर्मजाः निपापो वा आत्मनाशो
वेनिष्टष्ठ नतान्यः स्वभाववादनिरासेन निरस्तः आद्यप्रमाणाप्रदर्शायन्मध्यमे निरस्यतिनहि

त्रेनायोंऽह्नापरे चैव कलितान्यसमंयायाः ॥ नयन्ति नः प्रयान्तस्त्र सत्त्वस्यानकृतेयुगे ॥ ८
स्त्यनद्दर्शिनाः सर्वे द्रवन्तामनुयजुः पुच ॥ कामद्वेषौ दघकृत्वा तपःकृतद्युपासते
॥ ९ ॥ नपोषमैणामयुक्तं तपानिमः सत्संश्रितं ॥ तेन सर्वान्नवामोति कामान्यान्मनसेच्छ
ति ॥ १० ॥ न पसाततद्वामोति यद्भूत्वा सृजते जगत् ॥ नद्भूतस्त्रततः सर्वे भूतानां भवति
प्रभुः ॥ ११ ॥ नदुक्तं वेदवादेषु गहने वेददर्शिभिः ॥ वेदान्तेषु पुनर्व्यक्तं कर्मयोगेन लक्ष्यते
॥ १२ ॥ आरंभयज्ञाः क्षत्राश्च हविर्यज्ञा विशः स्मृताः ॥ परिचारयज्ञाः शूद्राश्च तपोयज्ञा द्विजा
तयः ॥ १३ ॥ परिनिष्ठितकार्यो हि स्वाध्यायेन द्विजो भवेत् ॥ कुर्याद्न्यन्नवा कुर्यान्मैत्रो ब्रा

तितद्धूतस्ववेदवादेषु कर्मकाण्डेप्वपि परस्तावात् दैवतात्वेनउक्तं तथापि गहनं अप्रसादमेवतत्र
वेददर्शिभिरपि ॥ वेदान्तेषु पुनर्विवेकपापपूर्वस्पष्टमुक्तं कर्मयोगेन भावनायां
मकेयोगेनलक्ष्यते ॥ तमुपासनया कोऽप्यं गम्यो येन ब्रह्मभावस्तस्य पूर्वं प्रोक्तं तत्प्राप्तेना
नानितत्त्वापत्याद्रित्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रमेयप्रसिद्धार्थं ब्रह्मप्रमाणभूते वेदेस्तौति आरंभेत्यादि

स्वयंभुव ईश्वरस्य महाभूतानि पृथक्सृष्टिः तानि च प्राणभृद्ग्रामे जीवसंघे पाणौ विशुशरीराभिमानिषु
सर्वजीवेषु अपि देहे निविष्टानि ॥ तेषु भूतेषु गरीयांसि मूर्तानि सृष्टेः पृथक्सृष्टिरिति पाठे भोक्तृसृष्टेः
पृथगेव भूतसृष्टिः ततः प्राचीनत्वादित्यपव्यार्थः ॥४॥ खेषु नासारन्ध्रेषु ॥५॥ योगमते आत्मनो
ऽनेवनतत्कर्ता सांख्यमते तु भोक्ता नाधिकर्तेति ॥ तत्राद्यपक्षं यतिरुत्तरत्र सिद्धान्तत्वेनाप्यभिप्रेत्य क्रान्ते
तिक्रान्ते पादे स्थितो विष्णुर्बलेन तु प्रयुक्तात्मनिष्ठतः महाबलो राजकीयश्रृङ्गः शक्रादेरिन्द्रस्य यथा भृत्यगते
जयप्रयाजपादिरप्यगतं द्रामहस्त्वादित्येवान्नाग्रान्नम्भिमानाद्ध्यात्मे प्रपतितं तद्वद्विदात्मादेवं ते

महाभूतानि सर्वाणि पृथक् सृष्टिः स्वयंभुवः ॥ अपि त्वं प्राणभृद्ग्रामे निविष्टानि शरीरिषु
५॥ भूमेर्देहो जलात्स्नेहो ज्योतिषश्चक्षुषी स्मृते ॥ प्राणापानाश्रयो वायुः खेष्वाकाशं शरी-
रिणां ॥६॥ क्रान्ते विष्णुर्बले शक्रः कोष्ठेऽग्निर्भोक्तुमिच्छति ॥ कर्णयोः प्रदिशः श्रोत्रे जिह्वायां
वाक्सरस्वती ॥७॥

द्भियगते भोक्तृत्वसंजननादिकं प्रविषयास्वस्मिन्नारोपयतीत्यहं भोगी अहं स्वेजइति यथावपना-
जपोनभ्रमेन दृभिमानाभावात् ॥ एवं भोगो पि विष्ण्वादेर्नास्तित्यात्मनि तत्त्वविधये एवं ज्ञानमि-
ति सिद्धमात्मनो ऽकर्तृत्वभोक्तृत्वचनन्वात्मैवकर्ता भोक्ता चात्त्वविमेनगेतुमिविष्ण्वादिभिरितिवे-
न प्रतिमीनात्मतः स्वाभाविकस्यकर्तृत्वादेः वह्नौ स्ववदाश्रयनाशमेतरेणनाशायोगात्तु कर्णौ स्थानं
श्रोत्रमिन्द्रियं दिशो देवताः जिह्वास्थाने वागिन्द्रियं सरस्वती देवता एतत्राम्नेषामपि स्थानादीना

कालपरवसर्गादिकं तेन ज्ञानेनाम विषयैव प्रतीचः अज्ञानक्षतजीवत्वबाधेन ब्रह्मभावप्रकाशिकान
निर्याल्मस्यति शाव आत्मोच्छेदो वाने अध्यायद्वयेन स्पष्टं कृतं॥२१॥ च८॥ प॥ नमः ६५ एवं ज्ञानपदा
र्थव्याख्यानप्रसंगादात्मनोऽनाधेयातिशयत्वमुक्तं नत्वनकतान्मापदेशच्छेदपरत्वाप्तनेनःपरिपे

सर्वः कालोऽधुना निर्वेदाः वक्तुं कार्यक्रियाफले॥ एतन्नेकस्थितेनान यन्मां त्वं परिपृच्छसि॥२॥
भ्रांतिमोहतपर्म शुभकान प्रश्ने॥ श्रीभगवानुवाच॥ इमं कौमिमपासेन त्वरमर्षं स्तु शासने॥ मो
त्वधर्मार्थसंयुक्तमिदं प्रष्टुं प्रचक्रमे॥ अर्जुन उवाच॥ प्रज्ञावानश्रोत्रियो यद्वा कृतप्रज्ञोऽनं
तरूपकः॥ अनागतमनेनेति सकथं ब्रह्माधिगच्छति॥ १॥ तपसा ब्रह्मचर्येण सर्वत्यागेन मे
धया॥ सांख्ये वा यदि वा योग एतत्पृष्टो वदस्व मे॥ २॥ मनसश्चेन्द्रियाणां च यथैकाग्र्यमं
वाप्यते॥ येनोपायेन पुरुषैस्तत्त्वं व्याख्यातुमर्हसि॥ ३॥ व्यास उवाच॥ नान्यत्र विद्यातप
सो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात्॥ नान्यत्र सर्वसंत्यागात्सिद्धिं विंदति कश्चन॥ ४॥

यानि असंगात्मवादिनोः सांख्ययोगयोर्देवव्यवनिष्ठत उत्तिनपोर्खेवि भागार्थं प्रथमाध्यायद्वयमा
रभते उत्पातकं उत्पाटि॥ १॥ अनागतं प्रमत्तानुमानाभ्यामज्ञातं अनेनेति कृत्वा पादद्वनीपाद्विदलो
किकमपि इदं मिन्यमिति वेदेनाविनिर्दिष्टं॥ २॥ यथा यत्प्रकारकमैकाग्र्यं॥ ३॥ विद्यादिपदैः क्रमेणाश्र

म॰भा॰
मो॰
२५

ननु देहस्यार्थक्रियार्थत्वात् देहान्तरेणैव तु द्धौ स्थितिः स्वसंबन्धारेणात्याय मनुसरतीत्याह सत्त्वस्य बुद्धेरात्मयोगः आगन्तुको देहस्येव चिह्नं नास्ति स्वभावे ह्वजस्यापि प्रतिभानमात्रत्वात् कल्पितं हि सत्त्वस्यात्मयोगः किंच तत्स्वरूपमनन्यादृग्गुणा इति शिखरानालिकामलप्रहर्ति रेव स्वविकारस्य वाचारंभणेन विकारेण नामधेयमिति श्रुतेः शब्दमात्रस्वरूपस्य सत्त्वस्यात्मयोगः स्वप्नार्थः नन्वचेतनास्तु सत्त्वस्यात्मयोगः स्वरूपे वात्मसंगत्वाधिकारत्वाच्च नन्वगुणाः बुद्धेरेवधर्माः सन्तनयाच सात्त्विको पराजसोपि इति तेषां न

आत्मा यो नास्ति सत्त्वस्य गुणाः शब्देन चेतना ॥ सत्त्वं हि तेजः सृजति न गुणान्वै कथंचन ॥२३
एवं सप्तदशं देहे वृतं षोडशभिर्गुणैः ॥ मनीषी मनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥२४॥ न
ह्ययं चक्षुषा दृश्यो न च सर्वैरपीन्द्रियैः ॥ मनसा तु प्रदीपेन महानात्मा प्रकाशते ॥२५॥ अ
शब्दस्पर्शरूपं तदरसागन्धमव्ययम् ॥ अशरीरं शरीरेषु निरीक्षेत निरिन्द्रियम् ॥२६॥ अव्य
क्तं सर्वदेहेषु मर्त्येषु परमार्चितम् ॥ योनुपश्यति स प्रेत्य कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥२७॥ ॥

२००

दुर्गणि चित्केषु स्वेष्वपदेशो युज्यत इत्याशंक्याह सत्त्वं हीति तेजः वा मनात्वं सृजति न तु गुणान् अनादित्वात् अनादिसत्त्वस्य कारणं सा च त्रिगुणात्मिकेति न तत्कार्यत्वं गुणानां चैतन्ये सात्त्विकादिमित्यादिव्यपदेशास्तु परंपरया युज्यत इति भावः ॥२३॥ सप्तदशं चिदात्मानं षोडशभिः पंचेन्द्रियाणि पंचेन्द्रियार्थाः स्वभावादयश्च षड् इत्येतैः मनीषि मनो निग्रहशील आत्मनि बुद्धौ ॥२५॥ अशरीरं स्थूलसूक्ष्मकारणशरीररहितं मर्त्येषु मरणधर्मवत्सु ॥२६॥ अनुपश्यति गुरुवेदवाक्यमनु ब्रह्मभूयसे

दर्शयंति तानि दर्शनानीयानि च तैरिंद्रियैः तानि च तानींद्रियाणि चेति समासः विभक्तिलोप
श्चार्षः आहारः शब्दादिग्रहः ॥८॥ इंद्रियेभ्य एव इंद्रियार्थान् स्कर्मीगावबद्धाथस्तानू वियान ॥९॥
मनः वक्ष्यं स्तसारथिः भूतात्माकृत्य पार्थिवं ॥१०॥ एषां शब्दादीनां ईश्वरे उत्पत्तिस्थितिल

कर्णौ त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पंचमी ॥ दर्शनींद्रियोक्तानि ह्य-
या एषामाहारसिद्धये ॥८॥ शब्दस्पर्शस्तथा रूपं रसो गंधश्च पंचमः ॥ इंद्रियार्था-
स्त्वयां इंद्रियेभ्यस्तु नित्यदा ॥९॥ इंद्रियाणि मनो युंक्ते वश्यान्यातु
ववाजिनः ॥ मनश्चापि सदा युंक्ते भूतात्मा हृदयाश्रितः ॥१०॥ इंद्रिया-
णां तथैवैषां सर्वेषामीश्वरं मनः ॥ नियमे च विसर्गे च भूतात्मा न सत्त्व-
था ॥११॥ इंद्रियाणींद्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतनामनः ॥ प्राणापानौ च जी-
वश्च नित्यं देहेषु देहिनां ॥१२॥

यहेतुः नियमे संहारे विसर्गे सृष्टौ ॥११॥ इंद्रियार्थाः चक्षुरादयः स्वभावः शीतोष्णादिधर्मः चेतनाधी
ह्रीति देहे बुद्धहृदयगुहायामेव वर्तते मनः इव कर्मोदये तत्तदुपत्वाविर्भवतीत्यर्थः ॥१२॥ नमः

सर्वेषां भूतानामात्मभूतस्यास्य व्यापिनो विभोः आकाशवत् स्वरूपपरिच्छेदाभिमानिनां मे वदेवयान
पितृयाणयोः स्यो मार्गौ क्ति अनन्तस्य मार्गेन्वेषणीये वा अपि मुह्यन्ति देवा पीन्द्रादयः स्वधिष्ठे
व हि तत्क्रिया यथा सत्वं धूम्र अपदस्य मार्गे रहितस्य पदैषिणः अस्तु भूषाः तथा च श्रुतिः न तस्य प्रा
णा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति अत्रैव प्राणा स्वेषु समवनीयन्ते॥ अस्य परि
द्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्तीति श्रुतं तात्त्विदुष्ठेव माण:

सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च॥ देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः॥२२॥ श
कुनानामिवाकाशे जलस्थानामिवोदके॥ यथा गतिर्न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः॥२३॥
कालः पचति भूतानि सर्वाण्येवात्मनात्मनि॥ यस्मिंस्तु पच्यते कालः तं वेदेह न कश्चन॥
२४॥ न तदूर्ध्वं न तिर्यक् नाधो न च पुनः पुनः॥ न मध्ये प्रतिगृह्णीते नैव किंचित्कुतश्च
न॥२५॥ सर्वे तत्स्था इमे लोका बाह्यमेषां न किंचन॥ यद्यप्यग्रे समागच्छेद्यथा बाणो गुण
च्युतः॥२६॥

मनाप्नुतीनां मलयो ध्रुवस्य यः॥२१॥ एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति शकुनानामिति ज्ञानविदां
ब्रह्मविदां॥२३॥ कालस्तु कृपो जीवः पचति जरयति यच्च ते येन यस्मिन्नतं परमात्मानं॥२४॥ त
त्स्वरूपं प्रतिगृह्णीते विषयीकरोति एतेन देशविशेषप्राप्तिर्मुक्तिरिति पक्षः परास्तः॥
२५॥ अनन्तस्याः प्रत्यक्स्वरूपान्तर्गताः एषां लोकानां मध्ये बाह्यं किंचित् स्थानं नास्ति यद्गत्वा निवर्त्ये

श्रीरामः॥
२०५

201

प्राभिजन: शिष्यकुलादि: समित्रंशैव पश्यंति ते समदर्शिन: ॥१८॥ एतदेव स्पष्टयति विधया आह सु-
हृदिति भूतेषु स्थावरेषु ॥१९॥ योगफलमाह सर्वभूतेष्विति सेयमन्ते सोपाधिकावस्थायां स-
र्वभूतेष्वात्मानमनुस्यूतं पश्यन्नहमेवेदं सर्वमस्मीति भवति तस्यार्थः आत्मनि निष्कले ब्रह्म-
णि नावस्थायां सर्वभूतान्यात्मन्येव विलीनानि पश्यति तदा तेन कं पश्येदिति श्रुतेः तथा चाहि॰

विद्याभिजनसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ॥ शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥१८
सुहृत्सर्वेषु भूतेषु जंगमेषु ध्रुवेषु च ॥ वसते को महात्मा त्मा येन सर्वमिदं ततं ॥१९
सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ यदा पश्यति भूतात्मा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥२०॥ यावानात्मनि वेदात्मा तावानात्मा परात्मनि ॥ य एवं सततं वेद सोमृतत्वाय॰
कल्पते ॥२१॥

द्विधो ब्रह्मभाव उक्तो भवति स चोक्तः सोपाधिरुद्देशाद्ध्यस्य विद्यते सोपाधिकः स्यात्स-
र्वात्मा निरुपाख्यश्च निरुपाधिक इति ॥२०॥ वेदस्य आत्मा शब्दः स आत्मनि स्वस्वरूपे यावान् दे-
शतः कालतश्च यावत्परिमाणो स्तितावान् आत्मा जीवः सर्वोपाधिताचोपि पर आत्मनीत्यर्थः
स च परात्मनि स्वनिष्ठानेन स्वस्वरूपेण यावच्छ्रुतिः यावदत्रास्य विच्छिन्नेति विविधाकारेण स्थितेः ॥२१॥

म॰भा॰
मो॰
२६

पुरंगत्वा हंसो भवतीत्येतद्विज्ञाणोनिरानीति अजस्य परमेश्वरस्य शरीरिणां शरीरं तेन गीतानां च
वनार्थं वीजमहदादीनां संबंधिनो येहानादय स्तेषां संचयेन संग्रहेन हे स त्वं आइ पारदर्शनस्त
त्वविदः हानिर्नाशः ओहानाविस्य स्वरूपे भंगः दुःखित्वादिकं विकल्पा मनुष्योयं पशुरयं
देवोयमिति विविधकल्पनाबुद्धिस्तव्यमिति पलवर्णो भंगादेरपि ॥३१॥ एवं आत्मनः तराद्वरयोरु
त्पत्तिमद्भरद्धारकंगमादिकं चस्य ज्ञानात्वमसि वाक्यार्थं प्रतिपादन पुरःसरं विद्युपयुपाध्यभा

हानिर्भंगविकल्पानां नवानां संचयेन च ॥ शरीरिणामजस्याङ्ग हंस त्वं पारदर्शिनः ॥३२॥
हंसोऽहं वा तरं चैव कुहरस्य यतुदरितिरं ॥ न छिद्रानंतरं माप्य जहानि प्राणजन्मनी ॥३३॥
प्राणैः मोत्तधर्मे शुभत्र कानुमग्ने ॥ आमरवाच ॥ एकुनतल्वमस्य यथावदिहतत्वतः ॥ सां
ख्यातानेन संयुक्तं पदेनरन्यान्नितिमया ॥१॥

202

वाङ्क्यभावमाह ॥ हंसेति हंसपदेनोक्तं पदद्वयं जी
वाख्यं तत्कुहरस्य मे वान्तरं ॥ न नु अन्यतत्कुहरस्य मदन्तरं अन्यत् हंसाख्यमदन्तरमिति भेदोक्तेय
थमात्माग्रहण्वस्या स्मीमादिश्चति शातेभ्यः ततस्माद्धेतोः विद्वान्हंसः अदन्तरं कुहरस्य मा
मानेमाप्यमाणाऽन्कामादिसाधनेऽपायिं जन्मवजहातिजन्महेतोरविद्यापानाशात ॥३३॥
पंचपश्टितमः ॥६५॥ एवं सांख्यान्वमन्का योगिनां यत्नस्यनहत्तं प्रतिजानीते एकुनरति ॥१॥

२६

श्चेतनं सन्निधिं अनंतत्वात्तस्य ॥२४॥ कारणस्यज्ञेयं स्वरूपमाह तस्मादिति सार्द्धाभ्यां ॥२५॥ कालः पवनो
व्यादिभिः पंचभिः श्लोकैः असमाः अन्यागामत्वात् अविषयत्वात् सर्वलोकाश्रयत्वात् अनंतत्वात्स
त्वात्त्वात् निर्भुत्वात् तत्त्वग्रहास्यनिर्देश्यानतरस्मात् तेनाल्पोसूक्ष्मकारणेतेरणाण्यतदात् ॥ आत्मरश्मि
ति अवतस्थविनाशिचेतनंमहत्त्वं विनाशितजं सर्वं पुभूतेषु स्थावरंजंगमभावीरेषुतरः तदेव ॥२६॥

अनेजदेकं कारणस्येयाय ग्रथिमानमनोजवः ॥ तस्मात्सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नातिस्थूलतरेन
तः ॥२७॥ सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं ॥ सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य
तिष्ठति ॥२८॥ न देवा एनदाप्नुवन् तरेतन्महद्व्याप्य महत्तरं ॥ तदेजतः सर्वभूतानां ध्रुवे तिष्ठ
त्येकरूपतः ॥२९॥ अन्तरं च बाह्यं वे वेदेधीभावो यमात्मनः ॥ तरः सर्वेषु भूतेषु ह्येवमतस्त
मतरं ॥३०॥ नवद्वारे पुरे गत्वा देहो हि नियतो वशी ॥ ईशः सर्वस्य भूतस्य स्थावरस्य चरस्य च
॥३१॥

नमहदहंकारपंचतन्मात्राणि अविद्याकर्मचेतिकामस्याहंकारस्थमेसात हृदेणेवगतिस्व
रणि योसौततनवद्वारे पुरे गत्वा प्राणदेहो पिदेहाद्गच्छतीति देहे सोगति मात्मवति स
ईद्योवेकस्मिन्नहम्यक्कान्तेदुक्कोनो भविष्यामिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीतिसप्रा
णमसृजत प्राणापरिस्मिन्प्राणोपाधिकस्येव गमनस्य श्रवणात् ॥ नियतो अचेचतावशी
इणाधिरोघानमिभतेः ईशो नियंता ॥३२॥

म॰भा॰ मो॰ २०७

धन्वा ये येणा मिश्रो दरं अमिघाताद्भिः पाणिपादं केशादिभिः षण्डरुः ओमे सामि लाघ परस्तौद्दर्शं
मादिभिः मनो वाचेङ्गत्थो नादिभिः कर्मणा यत्नादिना ॥ ५ ॥ यत्न देवो हाप्रमादादि निर्दंभं लोभमल ॥ ३
शान्तौ कामप्रधानो विस्कोटी रिपुर्थः मनो नुदो मनो भंगकरी ॥ ६ ॥ न चक्रस्य ज्ञाना देवस्य गौरिति
प्रसिद्धं नत धीनिरोधमात्रादिमार्गो कारुस्य राद्धार्थः माहृत्य निष्कृत्वी जं भं नेमध्यानेन तन्मो स र्थे मः
धाधात्मक सत्त्वगुणप्रधाने महत्तत्त्वात्मोनदेवग्रस्यनतोन्नत पश्य मृत्युज्ञस्य रसः स्मारः भव स्पजन्म वतः

सत्त्वसंमेव नाडी ये नि द्वामुच्छेनु मर्दति ॥ ४ ॥ स्नाशिश्रोदरं रक्ते पाणिपादं च च त्वषा ॥ ५ ॥ बहुः
ओद्वे वमनसा मनो वाचं च कर्मणा ॥ अप्रमादादू ये जस्य दंभमाया यमेव नान ॥ ६ ॥ एवमे
तान्या गदोषानजयेत्त्रियमतेन्द्रिनः ॥ अग्निचर्यस्य गोष्ठावे देवता एमेन च ॥ ७ ॥ बजेयेद्
शान्तौ वाचं हि सात्त्रकाम नोनुदा ॥ प्रसीतेजो मये मृत्युं यस्य सर्वमिदं जगत् ॥ ८ ॥ एतस्य
नेभ्जस्मद्देस्थावरजंगमं ॥ ध्यानमप्रयन्नदानेन समं ह्रीम जेवन्तमा ॥ योग च माचारं
शुद्धिं हिंसाणाचानिग्रह ॥ ९ ॥ पूतेविवर्द्धतेन तेजः पाप्मानं वापकर्षति ॥ सिद्धिर्गिरा
स्थ सर्वाण्येविज्ञानेन च प्रवर्तते ॥ १० ॥

सोम्ये दध्यासीन दैवतं तवकहः सो
एतस्य हृदं ईक्षणं ॥ एते न स देव
प्रजा ये यति ये न दाम्य मिदं सर्वं मिमस्याः श्रूते रर्थः प्रधानेदा कमेव सत्त्व सत्त्वा देकादीतोकस्मे वि
महत्तत्त्वात्मकं भूतादेत्तणादाराम्सर्वात्मकं जगतमिति दर्शितः ॥ ९ ॥ अस्य ध्यानेनाध्ययनादिवस
तोत्कर्षे सति पापनाश सर्वकामावाप्ति लक्षणं च जायत इत्याह द्वाभ्यां ध्यानमिति ॥ १० ॥

203

२०७

नन्वज्ञानादेव मुक्तेर्वक्तव्यत्वात् किं योगविधिना इति चेत् तत्राह योगान्तर्गतमार्गेणात्मनि ज्ञाने सति योगमार्गेणात्मनि ज्ञानमित्याशंक्य योगमन्तरेण ज्ञानं न सिद्ध्यतीत्याह एकत्वमिति एकत्वं बहवः इन्द्रियाणि इन्द्रियाणि मनः तेषामेकत्वं बुद्धिमनसोः एकत्वमिन्द्रियाणां वशत्वं च बुद्धिमनसोरेकाग्रतया इन्द्रियवशीकारेण यावत् एतदेव ज्ञानमनुत्तमं श्रेष्ठमित्यर्थः तान्यद्वंद्वशाली ति धीरति न्यं च नियम्य श्रुतिः तावन्मनो निरोद्धव्यं हृदि यावत्क्षयं गतं एतज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषोन्यो ग्रंथविस्तरः

योगारूढत्वं तेन तेन कृत्स्नं वर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणां च सर्वशः ॥२॥
आत्मनात्माविपन्नस्तात् तत्त्वज्ञानमेतदनुत्तमम् ॥ तदेतदुपशान्तेन दान्तेनाध्यात्मशीलिना ॥३॥
आत्मारामेण बुद्धेन बोद्धव्यं बोद्धव्यं शुचिकर्मणा ॥ योगदोषान्समुच्छिद्य पञ्च यान्कवयो विदुः ॥
कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम् ॥ क्रोधं शमेन जयति कामं संकल्पवर्जनात् ॥४॥

नित्यो हि योगः सम्यग्दर्शनं च आचार्यवान्पुरुषो वेदेति श्रुतेः तेन सत्त्वं तेन बद्धः स्वादिह्नाम भावेन ज्ञानं तत्त्वमसीति तन्निरस्तं आत्मन्येवात्मचैतन्यं स्वात्मानं वेत्ति श्रुतेः तथापि निद्राद्युपाया धीरा तेन सत्त्वात्मानः उपशान्तो जितेन्द्रियः अध्यात्मशीलो ध्याननिष्ठः आत्मारामः आत्मनिरतः मानवबुद्धः ज्ञानपरः शुचितनुः शुचिकर्मा यमनियमादीन् ॥४॥ तन्मध्ये पञ्चयोगदोषानिति स्पष्टं
णान्नयेत् ॥ सत्त्वसंसेवनाद्धीरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति ॥५॥ रामः ॥५॥

म॰ भा॰
मो॰
२८

निर्विषयवेदनमस्मीत्येतावन्मात्रमयमात्मैव ब्रह्मप्रकाशो यातो मनस्तत्प्रकृष्टात्मतास्यातिःसृष्टं
त्वपदार्थश्चात्मनि सत्त्वशुद्धौ अस्मितामात्रया ॥१८॥ सर्वोऽहंकारादिर्विकारस्तत्त्वं महदात्मनि सच
महानात्माकारणत्वेन व्यापकत्वादेव सर्वत्रैव स्थितः ॥१९॥ परिच्छिन्नेषु यमात्मसमाश्रितया तद्यथा निःसङ्गी
मोक्षे स्वस्य निजस्वरूपस्य योगिनः आनन्दः परमो गम्यः सम्यग्योगः प्रवर्तते इति संस्थितिः प्रतः सम्य
क्लीनतां नियमः रागादिच्छेदकत्वाभिहाराग्ने मत्तरं अस्मिता निर्मलस्वात्मस्वरूपेण साम्यात्

प्रसीदेति च संख्यायन्तदा ब्रह्मप्रकाशते ॥ विधूमस्त्विव दीप्तार्चिरादित्य इव दीप्तिमान् ॥१७॥ वैद्युतो
ग्निरिवाकाशे हृद्यते त्मात्मनि ॥ सर्वं तत्र स सर्वत्र व्यापकत्वाच्च दृश्यते ॥१८॥ ज्ञेयपरं पश्यन्
पश्यात्मनो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥१९॥ इति मे तान्महाप्राज्ञाः सर्वभूतहिते रताः ॥२०॥ एवं
परमितेकालमात्रे रुक्मितप्रतः ॥ आसीनो हि रहस्येकोऽपि गच्छेदक्षरसाम्यताम् ॥२१॥ प्रमो
होभ्रमआवर्तो घ्राणश्रवणदर्शने ॥ अद्भुतानि रसस्पर्शशीतोष्णमारुताकृति ॥२२॥ प
तिभानुपसर्गांश्चाप्युपसंगृह्य योगतः ॥ तांस्तत्त्ववित्त्यक्त्वात्मन्येव निवर्तयेत् ॥२३॥

समन्तोलक्षणमेवाभावे स्वार्थेऽयम् ॥२१॥ योगविघ्नानाह प्रमोह इति प्रमोहो लयः भ्रमः विक्षेपः आवर्तो
उभयास्पर्शी कर्णघ्राणेन्द्रियं घ्राणादिग्रहणं तु मारुताकृतिरिति शीतोष्णगतिरदर्शनसिद्धिः
काशगमनं चेत्यर्थः ॥२२॥ प्रतिभासलक्षणास्ताः प्रभानुपसर्गाः दिव्याङ्गनासंगादयः तांश्चोपसंह
त्य योगबलेन तत्त्वज्ञानादस्य च आत्मनि बुद्धावेव निवर्तयेत् संहरेत् तद्बुद्धिकल्पात्मन्यात्मनैव

204

२८

समः रागद्वेषशून्यः लब्धे नियतकालाभसंतुष्टः समर्थः तेजस्वी सत्ववान् अप्रमाणो महत्वसमवेदंस्य
स्थाने मनः निनीषेन वशीकर्तुमिच्छेत् ॥११॥ कामविषयेभ्यो निरोधकत्वात् आत्मनिवृद्धौ
मनो धारयेत् संकल्पात्मकं निरुध्यात् इत्यर्थः ॥१२॥ इन्द्रियाणामनिरोधे दोषमाह जन्तोरिति प्रज्ञा
शास्त्रजा बुद्धिः सर्वेन्द्रियग्रामव्याप्तीयेन ॥ इतस्ततः क्रोधात् ॥१४॥ मनइति इन्द्रियाणां निग्रहेण

समासेवेष्टु भग्नेषु लब्धालब्धेन वर्तयेत् ॥ धनयाभ्यां तेजस्वी लब्धाहारो जितेन्द्रियः ॥११
कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम् ॥१२॥ मनसश्चेन्द्रियाणां च कृत्वैकाग्र्यं समाहितः
पूर्वरात्रापरार्द्धे च धारयेन्मन आत्मनि ॥१३॥ जन्तोः पंचेन्द्रियस्यास्य यदेकं छिद्रमिन्द्रियम् ॥ ततो
ऽस्य स्रवते प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥१४॥ मनस्तु पूर्वमादद्यात् कुमीनमिव म
त्स्यहा ॥ ततः श्रोत्रं ततश्चक्षुर्जिह्वां घ्राणं च योगवित् ॥१५॥ तत एतानि संयम्य मनसि स्था
पयेद्यतिः ॥ तथैवापोह्य संकल्पान्मनो ह्यात्मनि धारयेत् ॥१६॥ पंचेन्द्रियाणि संधाय मनसि
स्थापयेद्यतिः ॥ यदैतान्यवतिष्ठन्ति मनः षष्ठान्यथात्मनि ॥१७॥

नोऽनिबद्धः शर्वक एवेत्यर्थः कुमीनां जालदृष्टान्तं मीने ॥१५॥ तत इति संकल्पान् अपमनसा
त्मनि वृद्धौ धारणं नाम ॥१६॥ संधाय धीरवत्क्रत्वा ॥ अभिसंधानेऽल्पान् ततः समाविवेत् सोऽयं
त्वेन मनसि स्थापयेत् आत्मनिवृद्धौ प्रसीदन्ति संकल्पश्रुतैकाग्र्यमानेन ॥ तदैव संस्थापना
ऽयमा एवं ब्राह्मणस्तत्र पराभवति नावेन्द्रियाणां कालक्रमेणेत्यर्थः ॥ प्रसीदन्ति ॥१७॥

म॰ भा॰
मो॰
२५

शूद्रा नानेवा अधिकारोऽस्मादृपीति वर्णावरा इत्यस्यार्थः। शूद्रः एतेन ज्ञानमस्यादिवाक्यार्थविचारात्मके॥ मार्गे नैव वर्णावराणामधिकारिणः मनोविरोधात् योगमार्गेण स्त्रीशूद्रादयोऽप्यधिकारिण इति गम्यते॥२२॥ योगमार्गं दर्शयति। अजमिति इन्द्रियैर्मनो बुद्धिर्गुणे निश्चले स्थिर इह फलदिते यत्नात् मत्स्वरूपं जानाति ते स्वरूपं देवमजं जन्महीनं यतः पुराणं पापिनं वेऽजरं एवमजरं सर्वभावविका

अपि वर्णावरा ह्यल्पनारी वा धर्मकांक्षिणी॥ ताभ्येते न च गर्भे लग्न च्छेता परमां गतिम्॥२३॥ अजं पुराणमजरं सनातनं यं दृष्ट्वेह फलमेतेन निश्चले। अणोरणीयो महतो महत्तरं तदात्मना पश्यति मत्समानवान्॥२४॥

205

रहीनं अतः सनातनं नित्यमेकरूपं वस्तु उपलभेतनत इत्यणोरणीयः सूक्ष्मादपि सूक्ष्मं महतो ऽपि महत्तरं अनेन सर्वव्यापकत्वं तत आत्मना बुद्ध्या मत्समानवान् जितचित्तः पश्यति येन यदा पश्यति वान्तरितं ज्ञानानि ज्ञानानि मनसा बुद्ध्या न विचेष्टितं तामाह द्वयं मार्गं योगमिति मनो स्थिरामिन्द्रियधारणा अप्रमत्तस्तदा भावतया योगो हि प्रभवाप्ययावानित्यनन्तरं योद्दर्शितः २४

२५

येकालेपमानः शरीरात्रेःपरात्रेवाचैमेवद्रुमूलनतैवे वदातेप्रुहृत्मलपुरुत्तनः ॥२४॥ कोहेह्रदयपुडरीकेएकाग्रे
यथास्यात्तथानित्यवस्तुभातुध्यानापुपकरणंतन्मनाः ॥ भातुभिवनिमममनात्मनिमपिंचितयेत् २५॥
येनोपायेनशरीरात्तेनव्यकालंवनेनअव्यक्तालेवनेनवा ॥२६॥ नाम्मिस्तजेवपरिग्रहोहिद्रःखायेम

कर्मात्परिचयंयोगेकालेनियतोमतिः ॥ स्थिरिमंगेनयाचैत्येहृतात्रेषुचयोजयेत् ॥२४॥ सं
निधैमंदिरप्रांसकाष्ठेभातुमनानुव ॥ एकाग्रचितयेत्रिमयोगाब्रोहेजयेत्मच ॥२५॥ येनो
पायेनशक्योनमनिश्चलमनः ॥ तत्समकोनिष्ठचेननचैवविचेतनं ॥२६॥ स्नानादिषु
हार्थैवदेवतायतनानिच ॥ स्नानागारांगिचैकाग्रानिवासापेमपुत्रमेन ॥२७॥ नाम्रिस्तजे
न्परंवाचाकर्मणामनसापिवा ३ पेसंकोपनाहारोलव्यालंब्येसमामवेत् ॥२८॥ श्रेष्ठेनम
भिनंदेनयश्रेनमणिमानयेत् ॥ समसलयोस्नाप्रुभयामामिध्यायेद्भूभात्रुभे ॥२९॥ नसहृषे
नलाभेषुलाभाभेषुचविंतयेत् ॥ समःसर्वेषुभूतेषुसधर्मोमानतोरिष्वव ॥३०॥ एवंसर्वस्या
त्मनःस्वाधोःसर्वेत्रसमदर्शिनः ॥ पएमासान्निमपुतस्यमावद्रुप्रसारितवंतते ॥३१॥ वेदनांता
सजाहष्टासमलोष्टाश्मकांचनः ॥ एतास्मिन्निरतामागोविरमेन्नचमोहिता ॥३२॥

येमहे ॥२८॥ अपवादयेतनिदेतस्वार्थेणिन ॥२९॥ मानरिप्वनःवाओःस्वधर्मोनस्यपर्मो असंगोश्रनि
केतस्य ॥३०॥ षाट्बत्सप्रयणावःभ्रनिवर्ततेतस्यार्थापरोदीकरणेनश्रत्यंतेमकाशते ॥३१॥ सजाकांचन
लाभार्थेवेदनांताःदृष्ट्रापतस्मिन्निजार्जेनादिमार्गेविरतोविरक्तःविरमेनविताजेनादिष्वःनचः

आस्तिकनास्तिकयोरिवं छमानेतारतम्यं यथा॥ आस्तिकस्य ज्ञेयावदंनद्वंदेन तन्मेस्यर्थः॥५॥ हा
निनिनि त्तेनो आत्मदर्शनेन च धर्मः स्वभाविनः आत्मेति को धर्मः स उक्तः अथ तेन परमो धर्मो नाम
दर्शनमिति॥६॥ षोडशात्मकः देहः येन समस्तात्पुनर्जायते॥ उत्पद्यते विषयान् निरस्य विरक्तेन भि

अस्ति धर्म इति योक्तं नास्तिमैवेव यो वदेत्॥ न स्याप्तस्य सदृशमिदं मम भवेदथ॥५॥ हा
निमावस्थैर्नायत्र तत्रैवेवकः मतिः हितः॥ महति लत्नो धर्मो निवृत्तो वस्वभाविनः॥६॥ कर्म
णा बध्यते जन्तुर्विषयान् समनुव्ययते॥ तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः॥७॥ कर्मणा
जायते प्रेमम् मूर्तिमान् षोडशात्मकः॥ विषया जायते नित्यमव्यक्तं स्वव्ययात्मकं॥८॥ कर्म
त्वेके प्रशंसंति स्वल्पबुद्धिरता नराः॥ ते तत्र देहजालानि रचयंति उपासते॥९॥ ये सुबुद्धिं
परां प्राप्ता धर्मनैपुणदर्शिनः॥ न ते कर्म प्रशंसंति कूपं नद्यां पिबन्निव॥१०॥ कर्मणा फ
लमाप्नोति सुखदुःखे भवाभवौ॥ विषयात्तद्वाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति॥११॥ यत्र ग
त्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते॥ न पुनर्जायते यत्र नत्र गत्वा न वर्तते॥१२॥

वेजायते आविर्भवति॥८॥ रमयंतः स्वादीन् रतयंतन्त्ह्वासनावासिता देहशतानि प्राप्नुवंति॥११॥ यत्रे
ति यत्र निर्विशेषब्रह्मणि गत्वा प्रविश्य न जायते अहं मह मस्मीति न जानाम्नानेन तत्रैते तुः न वर्तते
तेना विशेषविज्ञाना भावान् जीवपदं न प्राप्नोति॥ तथा च श्रुतिः विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्था

206

सोऽस्या विद्यायाः स्मर्तव्यं इति भूदि मिति ॥ अनन्तरं पश्यगुरुवचनमनुपालनोः अर्थेन स्मर्तव्या भावेदयत्वयं चतु
ना परीक्ष्य इमां यावत्तस्मिन् सिद्धाः परमेष्ठि साम्यतो वनमं स्वसमनन्तामयोगि ॥ आ भजगति भूतसे स्वयं
न अयस्लोके अस्मिन् सत्पञ्चयेन मनीषिणः प्रबुद्ध चिंताः निर्विचिकित्सपरोत्तमानस्यैव एतस्मात्त्र
परोत्तमानि नामतत्र माध्यमायाः पाशमन्नात ॥ एतेनवेदान्तानां सर्वेषां भिन्नार्थाः समासयोगाय
णः ॥ प्रबुद्ध मत्वा तत्र स्वलोके तत्परां तत्कालेपरोमन्नानारम्भ व्याति सर्वे इति प्रतेरथे द्वितीनः परोनकाले

इदं महर्षेर्वैदन्तेन महात्मनोपयावद् इष्टं मनमानुद्दृश्य तत् अविदत्तं मयापरमेष्ठि साम्यतोऽयोगि
वा भजगति मनीषिणः ॥ ३ ॥ पापात्मनो तत्पथमेवोक्तञ्च ॥ ४ ॥ बुद्धावा ॥ योऽदृष्टेवेदवचने
ऽरुकमंस्यजेमिच ॥ कादिषु निर्विण्णायानिकाच गच्छेन्निष्क्रमेण ॥ १ ॥ एतद्वै योनविज्ञामिति
द्वानाश्रवीतनमे ॥ एतच्चान्योन्यवेदपेवनतेनमतिहलनः ॥ अभो प्रबुद्धवा च ॥ ३ ॥ सुकः अस्यवा
वेद्यपरायारस्तनः सूनं ॥ कर्मविद्यामयावेतोव्याख्यास्यामि तद्यदन्तरो ॥ ३ ॥ योऽदृष्टो विषयाः
योनियावगच्छेन्निष्क्रमेण ॥ अथ एवं पूर्वकमत्वावस्मगच्छरेतेनदन्तरमे ॥ ५ ॥
(१) प्रयोगोऽतकालेतन्म
योऽतः ३५ ॥ अ २ ८ श्री नम ॥ ३ ॥ समासमास्याविधानस्य कर्मभिः समत्वमव्यर्थं वेदयति ॥ योऽदृष्टमिति
ऽस्त्वैद्वे दकर्मा योगे जो विषष्ठ समस्यात्रनिष्क्रमेण नमन यावेन नस्यागेनेके अमन्तत्वमानस्य
रितिकमेकरणनस्यागविधिपरस्परविरोधादेककार्यकारित्वमलभमानो विसदृशकार्याणां
मतिपद्येतेः तः इति कामिति ॥ यतनन्तौ मायांगविजिशेषः ॥ ३ ॥ गच्छरेस्याकाशमिवानेन रेयतदंतरप

कठोपनिषद् ॥ ३ ॥

म॰ मु॰ सौ॰
२११

इत्युक्तेमसामाणमाहुरतदेतदिति॥ ऋषिणाहृदाहृत एकदर्शिना याज्ञवल्क्येन सएष संवत्सरः प्रजाप-
तिः षोडशकलस्तस्यरात्रय एव पंचदशकलाध्रुवैवास्य षोडशीकलासरात्रिभिरेवापूर्यतेपचीयते
सोमावास्यां रात्रिमेतयाषोडश्याकलयासर्वमिदंप्राणभृदनुप्रविश्यततःप्रातर्जायतइतिश्रुतेः
तन्मुक्तायोवैसंवत्सरः प्रजापतिषोडशकलः अयमेवविद्वान्पुरुषस्तस्यवित्तमेवपंचदशकलाआ-
त्मैवास्यषोडशीकलासवित्तेनैवापूर्यतेःपचीयतइतिदार्ष्टान्तिकंप्रोक्तम् अनुमीयते च षोडशगतनोमूर्ति
द्वासोवक्रमपूर्वकोअस्मदीयस्तद्विद्धासर्वादिति॥२५ एकादशेन्द्रियैः राजमानस्तुष्टः तत्रअस्मदीयमनःमन॰

नदेवनहर्षिणाप्रोक्तं विस्तरेणानुमीयते॥ नवजंशाशिनेकृष्णावक्रतंतुमिवांबरे॥२६॥ एकाद-
शविकाराणांकलानांमसरसंभृतः॥ सर्जितिमानितितंविद्धितात्तकमंगुणात्मकं॥२७॥ देवोयः
संस्थितस्तस्मिन्विंदुरिवपुष्करे॥ तंवजंतंविजानीयाद्ब्रह्मयोगाजितात्मकम्॥२८॥ ॥

207

सात्त्विकपूर्ताम्यादिष्ठितेमनएकादशेन्द्रियात्मकंतत्षोडशसमपि॥ अत्रतस्यविनाशेकसैवक-
लाःतामात्रभारेणसंभृतःमनोमयःस्वात्माअस्मदादिस्तुमतिमान्॥ इतिहेतोःतेविरात-
त्मक्लिनीस्वचकर्मगुणात्मकंत्रिगुणात्मकर्कर्मफलभृतंचेद्वतद्विवत॥ इहिहामसंजोविहि-
ताः॥ तस्मिन्जीवोयाधिष्ठितेमनसिचदेवोयोजनवानचिन्मकाशःतत्तेत्रजंपरमात्मानंविजा-
नीयात्॥ अयमेवसयोगमेवंविदितानुपदेहाद्रन्तअतेहृणाधिरयस्यएकवर्तेयतइत्यर्थः॥
योगेनजितंनिरुद्धंआत्माचित्तंयेनतंजीवदेवज्ञंविजानीयादितियोजना॥२८

२११

च वर्तनं न स्पृष्टाविदेनमाह ॥ यत्रेति यत्र यस्यामवस्थायां नष्टं स्व अविद्योगिनो वेश्वरभेदेन वियोगवत्त्वं न भवति उपाध्यभावेन अखण्डभिदादेव न वर्तते नेन स्वरूपानाद्यादित्यर्थः अविनाशी वा अरे यमात्मा न हि विच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति श्रुतेः मोक्षे तेषियोऽनन्यासामाग्रोश्नः करणाति लयात्मसमर्गे इति श्रुत्यर्थः सर्वप्रपञ्चशून्यत्वेन भावविवक्षेनेति परममव्यक्तमचलमिति ॥ ध्रुवं

यत्र नष्टं स्वपरं समस्तमव्यक्तमचलं ध्रुवम् ॥
अव्यावृत्तमनाद्यासमस्तं तं चावियोगवत् ॥ २३ ॥
ईदृक् न पद्मवाद्यन्ते मानसेन च कर्मणा ॥ २४ ॥
समाः सर्वत्र मेयास्तु सर्वे भगवद्धिते रताः ॥
वियोगमयो नः पुरुषस्तानकर्मेमयेपरः ॥
विहितं चेद मसंदर्शो मल्लक्षणाकलयास्थिते ॥ २५ ॥

इत्थं नित्यं अव्यावृत्तमविस्पष्टं अनाद्यासं अद्वैतं साध्यं मत्स्वरूपं गतत्वात् अव्यक्तं ईदृकाराद्यपत् अमनमिति पाठे विसप्तार्थः व्यक्तमाविर्भावति रोभावं वा आहङ्कारत्वनयोऽभ्युदयस्येत्यर्थः ॥ २३ ॥ ईदृक् न पद्मवाद्यन्ते मानसेन च कर्मणा योनाभेद्योऽनुष्ठेय तमेव सर्वत्रावस्थितं प्रजापतिः ॥ इत्यध्याय चेतेमतिमात्रं दर्शकलामात्रशोधनं तदुदन्येषामपि कर्मणा योनानामैश्वर्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥ १५

सद्वृत्तिमन्तामाचरं ॥ कालदृष्टेनुकीर्णानुसारिणो ज्ञानवर्तिनं पुनः ओतं ॥ २ ॥ कृत्कर्ममस्मज्ञेति स्प-
न्तोः एतत्पुनः एतं अविरोधं च कर्तव्यं हिंसानीयो दृष्टफलविभागेन विप्रस्य कर्तव्यं ज्ञानीयात् ॥ ३ ॥ लोकसन्ता-
नो लोकरीतिः नसन्ततं धर्माधर्मं मलोकत्वेनैतत् एतो धर्मान् ज्ञानेन वृद्धिं कृत्वा मे स्तवमविमु-

अथ पूर्वतनुलोकेऽस्मिन् महद्वृत्तिकालहन्तकी ॥ यथासंततः प्रवर्तते नन दिव्याम्यनुवर्तितं ॥ २ ॥ वेदे-
वचनमर्कं नु कृत्कर्ममस्मज्ञेति च ॥ कथमेन हिंसानीयां न च्चारव्यानमर्हति ॥ ३ ॥ लोकस-
न्ताननत्वसन्तम्लो हे गुरु याम नानान् ॥ हत्वा वृद्धिं विनुकान्ना इत्यामात्मानमव्ययं ॥ ४ ॥ आ-
स उवाच ॥ यद्येवं विहिंसा वृत्तिः परस्तात्सन्नाययं ॥ एषा पूर्वैनरैः सद्भिराचीर्णा परमर्षिभिः
५ ॥ ब्रह्मचर्येण वै लोकान् जयन्ति परमर्षयः ॥ आत्मनस्तनतः श्रेयस्मिन्छन्नमनसात्मनि
६ ॥ वने मूलफलाशी च तन्वास्तु विपुलं तपः ॥ पुण्यायतनचारी च भूतानामविहिंसकः ॥ ७ ॥ वि-
धूमे सन्नमुसले वानप्रस्थमतिश्रये ॥ काले माने च रन् भैक्ष्यं कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥ ८ ॥ निस्तु-
तिर्निर्नमस्कारः परित्यज्य शुभाशुभे ॥ अरण्ये विचरैकाकी येन केनचिदाशितः ॥ ९ ॥

तात्मा यम कटेहे ॥ ४ ॥ न तु मास्तु कर्मणा ज्ञानेन सहसमुच्चय क्रमः तत्समुच्चयस्तु भविष्यतीत्याशयः
माह ॥ यद्येतं ॥ एषा कर्मसंबद्धं हिंसकं सत्यमतयाः स्वदर्शनमिति मेव ब्रूया ॥ ५ ॥ श्रेयोसिद्धो योहेतन्तु य-
ज्ञादीन् ॥ अनिच्छन् विविदिषं नियज्ञेन नि श्रुतेः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

२०४

नमस्त इति ॥ नमस्याह्निकं सर्वं जीवस्य विज्ञानमयकोशस्य गुणाः कर्तृत्वादयः विज्ञाने प्रतीतत्वात् इत्यादि
श्रुतेः तदात्मकं गुणा यथैवेश्वरश्री दिव्य मेव तत्त्वात् मे वेमर्थः जीवे ज्ञाने आत्मगुणो चिदाभासगु
णः श्रुतत्त्वं तदात्मक विद्धि आत्मा तं चिदाभासं परमात्मनः गुणो जीवे स्वर्यादि मिश्रितं विद्धि तमो
ज्ञे ॥ २४ ॥ अध्याप्याधेश्वप्रदर्शन सचेतन चिति चेतनया सहितं स्वयमचेतनं देहं जीवगुणो जीव
गुणो न चेतनेन पुनर्न वर्द्धितं अतः स जीवः चेष्टते न तु देहः जीवयते चेष्टते च देहः न देहः स्वयमेव

नमो रजन्यं सत्त्वे च विद्धि जीवगुणात्मकं ॥ जीवमात्मगुणो विद्याद् आत्मानं परमात्मनः ॥ २५
सचेतनो जीवगुणो वर्द्धितं सचेष्टते जीवयते च सर्वं ॥ ततः परं देवं वेदो वदति यत्कल्याणपा
वनानि मम ॥ २६ ॥ इति तामोत्तथमेवमुक्तानशक्ते ॥ शकउवाच ॥ तदानश्वरं नित्यं स्वज्ञाः
सगुणानीद्यायाणि च ॥ वृद्धिश्चर्याति सर्गो प्रधानश्चात्मनः स्मृतः ॥ २७ ॥ ॥ ८ ॥

आ

ततः ततो जीवादपि परं तं वदेन्नित्यः सततं भुवनानि भर्भवदीनि मा कल्याणपरमात्मा सम
गात्मत्वात् ब्रह्म तथा मा दिव्यतां स्थापयामिति ज्ञानं कर्मेणः ब्रह्म मा तो ममस्त्वयोनवद
तत्स्वरूपं ॥ २ ॥ समयपृच्छितम ॥ ६७ ॥ त्वबोधयापनार्थं तत्त्वमनुवदति ॥ तदानप्रधानानपः स्वी
श्रुतेर्विज्ञानितत्त्वात्मकः साधारणः स्वात्मनः ईश्वरादिति श्रुतेः तथा चगुणानि सविषयाणि
हि याणितं बुद्धेर्यतः ऐश्वर्याः सामर्थ्यान्ततः अनिमर्गः इच्छाद्वेषादि तज्ञातृत्वकर्तृत्वः साधार
णः श्रेष्ठः एषां जीवो चेति विद्धि धामादपि तत्त्वं जीवो ममपाह्निर्वपरत्नेन तत्त्वेषां मम तमयोनिमात्रः

कर्मा निःशेषेण निःशेषं कर्म कृत्वेत्यर्थः॥२०॥ अभुक्तवति निःशेषः॥२२॥ अधीष्व अध्यापय॥२३॥ २४ यानि

जडवन्मनसाशीर्षं स्याद्वस्याथगुरुदेवमानि॥ यदृच्छयाशिक्षेणकर्मंथैकार्यं दासेनवापुनः॥१७॥कृत
मित्येवतनमवैहत्वानिष्टेनणास्तनः॥ किंकरः सर्वकारी स्यात्स्वैकमतो विदः॥१८॥कर्मा
निशेषेणगुरावध्येतन्यबुध्यना॥ दन्तिर्गोनपवादीस्याद्दाहृतागुरुमाश्रयेत्॥१९॥शुचि
र्दन्तोगुणोपेतोश्रयादिच्छमिवानरः॥ वदनागुरुमद्व्यथो निरीक्षेत जितेन्द्रियः॥२०॥ना
भूत्कवन्तिचाश्रीयादृपीतवन्तिनापिवेत्॥ नातिष्ठन्तिनयासीतनाश्रितेमस्त्वपतच॥२१॥उ
तानाभ्यां चरणाभ्यां पादावरुपसंग्रहेत्॥ दक्षिणं दक्षिणेनैवसव्यंसव्येनपीडयेत्॥२२
अभिवादयगुरुंप्रयाद्धीष्वभगवन्निति॥ इदंकरिष्येभगवानिदंचापिकृतंमया॥२३॥ब्रह्म
स्तदस्मिकृतोस्मियज्ञवान्मन्येतपुनः॥ इतिसर्वमनुज्ञाप्यनिर्विशेचयथाविधि॥२४॥कृत्यो
कृत्वाचतत्सर्वमावेद्येयंगुरवेपुनः॥ गन्धान्रसांश्चापिब्रह्मचारीनसेवते॥२५॥सेवे
ततान्समाहूतः इतिधर्मेषुनिश्चयः॥ येकेचिद्विस्तरेणोक्तानियमाब्रह्मचारिणः॥२६॥ता
न्सर्वाननाचरेन्नित्यंभवेच्चानपगोगुरोः॥ सएवंगुरवेप्रीतिमुपहृत्ययथाबलं॥२७॥आश्रमाद
श्रमेष्वेवशिष्योवर्तेतकर्मणा॥ वेदव्रतोपवासेनचतुर्थेवायुषोगते॥२८॥ ॥

नित्यं समाहूतः॥ समापितब्रह्मचर्यं कृत्यः॥२५॥ अनपगः समीपस्थः॥२६॥ २७॥ २८॥ ॥

२०९

तु हिंसकत्वात् आत्मा नेष्टव्यो मीमांसकाभिमायं स्तुवयितं २ एवं शुके। यदिदमिति क्रतुकर्मत्यजेति चेति वाक्यद्वय-
मपि प्रमाणं चेद्विरुद्धयोः वाक्ययोः शास्त्रत्वं अतो अनयोः प्रामाण्यं सिद्धं अवस्थापनकर्तव्यमिति २
नहा वंतनदात्त्वहि विरुद्धात्मा द्रष्टव्या मात्मानमात्मनीति कर्मणां चित्तसंस्कारार्थत्ववचनेऽप्युक्तं

शुक उवाच ॥ यदिदं वेदवचनं लोकवादे विरुध्यते ॥ प्रमाणे चाप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कुतः ॥१०॥ इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि प्रमाणं न यथा कथं ॥ कर्मणामविरोधेन कथं मोक्षः प्रवर्तते ॥११॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गंधवत्याः सुतः सुतं ॥ ऋषिस्तत्पूजयन्वाक्यं पुत्रस्यामिततेजसः ॥१२॥ व्यास उवाच ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोथ भिक्षुकः ॥ यथोक्तचारिणः सर्वे गच्छंति परमां गतिं ॥१३॥ एको वाप्याश्रमानेतान्योनुतिष्ठेद्यथाविधि ॥ अकामद्वेषसंयुक्तः स परत्र विधीयते ॥१४॥ चतुष्पदा हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता ॥ एतामारुह्य निःश्रेणीं ब्रह्मलोके महीयते ॥१५॥ आयुषस्तु चतुर्भागं ब्रह्मचार्यनसूयकः ॥ गुरौ वा गुरुपुत्रे वा वसेद्धर्मार्थकोविदः ॥१६॥

न सिद्धांतत्वेन मानयतु वा तु राश्रमधर्मानेव गंधवत्या योजनगंधायाः सुतो ॥ व्यास उवाच ॥
ब्रह्मचारीति परमां गतिं मोक्षं तेन समुच्चितानां आश्रमधर्माणां तत्त्वजिज्ञासाहेतुत्वमुक्तं
१३ ॥ परत्र विषये विधीयते ज्ञाने योग्यः क्रियते ॥१४॥ चतुष्पदी चातुराश्रम्यरूपा ॥१५॥ ॥

नत्वैरैः नरैद्वंमार्घेनस्वलोमधरस्यच ॥ अपविद्धं अविधिना मन्त्रं अग्निहोत्रं नस्य एवं विधानेवउलादि
निवमन्तानां अग्रवणार्हस्थो संविभागेनस्ति ॥ १० ॥ अपचमानेभ्यः ब्रह्मचारिसन्यासिभ्यः ॥ ११ ॥ विघसाम्तेनवा
ख्यानि अमृतमिति ॥ १४ ॥ जामीभिः सगोत्रस्त्रीभिः ॥ १५ ॥ संवादान अपरागघर्षकलहान् जितैः अशान

स्वधर्मे जीविनो भोक्ताः शिष्यावंतस्तपस्विनः ॥ तेषां द्वंद्वं च कुर्यात् चाप्यर्हतार्थे विधीयते ॥ ९ ॥ न व
रस्मिन्प्रयतनस्य स्वधर्मेज्ञापकस्य च ॥ अपविद्धाग्निहोत्रस्य गुरोर्वा लोककारिणः ॥ १० ॥ संविभागो
अभक्तानां सर्वेषामेव शिष्यते ॥ नयेवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ ११ ॥ विघसाशी भवे
न्नित्यं नित्यं वामृतभोजनः ॥ अमृतं यज्ञशेषं स्याद्भोजने हविषास्तमे ॥ १२ ॥ मृतं शेषं तथा
ख्यातिं तमाहुर्विसाशिनं ॥ विघसं भुक्तशेषं तु यज्ञशेषमथामृतं ॥ १३ ॥ स्वदारनिर
तोऽसूनन्नवस्त्रपूर्जितेन्द्रियः ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यमातुलातिथिसंश्रितैः ॥ १४ ॥ वृ
द्धबालातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबंधिबांधवैः ॥ मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया
॥ १५ ॥ दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥ एतान्सम्यग्विवादान्सर्वपापैर्विमु
च्यते ॥ विजितैस्तैर्जयति सर्वाल्लोकानसंशयः ॥ आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये
पिता प्रभुः ॥ १६ ॥ अतिथिस्त्विंद्रलोकस्य देवलोकस्य चर्त्विजः ॥ जामयोऽप्सरसां लोके वैश्व
देवे तु ज्ञातयः ॥ १७ ॥ संबंधिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलौ ॥ आकाशेशास्तु बालवृद्धकृशास्त्वा

ख्याविन ॥ १८ ॥ आचार्यादयः सम्यगाराधिताः ब्रह्मलोकादीन् प्रतिलम्भयंति आचार्यैरजिस्र

२५॥ अत्रवक्तिनमः॥ क्रमप्राप्तान् गृहस्थधर्मानाह द्वितीयमिति॥ कार्योत्रीं उक्ते त्रिवर्णानेकत्वयोनीर्विः
३॥ षट् यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहाः कर्म यस्य षट्कर्मा गृहस्थः त्रिभिर्यजनाध्ययनदानेः

गृहं वेदद्विजोणोद्भार्यासमावेनेषया विधि॥ धर्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनुत्पाद्य यत्नतः॥ द्वितीयमा
युषो भागं गृहमेधी भवेद्व्रती॥ २५॥ इति श्रीकूर्मपुराणे षट्साहस्र्यां संहितायां उपरिविभागे॥ व्यास उवाच॥ द्वितीयमा
युषो भागं गृहमेधी गृहे वसेत्॥ धर्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनादाय सुव्रतः॥ १॥ गृहस्थवृत्तयश्चै
व तत्र स्युः कविभिः स्मृताः॥ कुसूलधान्यः प्रथमः कुंभधान्यस्त्वनन्तरः॥ २॥ अश्वस्तनो द्वितीयश्च कापो
तीमाश्रितो हन्ति मादृशेन॥ तेषां परः परो ज्यायान् धर्मतो धर्मजित्तमः॥ ३॥ षट्कर्मा वर्तते येषां
त्रिभिरन्यः प्रवर्तते॥ द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रे व्यवस्थितः॥ ४॥ गृहमेधिषु चान्येषु
धर्मो हि तानवद्यते॥ नान्यार्थं पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत्पशून्॥ ५॥ प्राणी वा यदि वा प्राणी
संस्कारं यजुषार्हति॥ न दिवा प्रस्वपेज्जातु न पूर्वापररात्रिषु॥ ६॥ न भुंजीतांतराकाले ना
नृतं वाहरेत्क्वचित्॥ नास्नातश्चरेत् गृहे विप्रो वसेत्कश्चिदशक्तितः॥ ७॥ तथास्याति
थयः स्युः सर्वे वेदपारगाः सदा॥ वेदविद्याव्रतस्नाताः श्रोत्रिया वेदपारगाः॥ ८॥ ॥

योवानमस्थः स्वाभ्यां दानाध्ययनाभ्यां ब्रह्मसत्रेण प्रवोपाख्यो॥ ४॥ अत्र गार्हस्थ्ये॥ ५॥ प्राणी कार्मादिः
अप्राणी अन्नादिः यज्ञ या वेदमंत्रेणोच्चरित्वैव संस्कारमर्हति नन्त भक्षणमात्रार्थं ६।
अंतराभोजनं हृदयमध्ये स्त्रियं मैथुनं विनापीति शेषः॥ ७॥ ॥ ८॥ ॥

गृहपतीनां गृहस्थवत्समार्थं गृहस्थेभ्यः प्रसंख्येहस्थितिवर्ममात्रं संश्रित्य वन ॥ नतु शरीरं चतस्यकारिणां
शरीरपोषकाणामित्यर्थः ॥ ३१ ॥ इति समस्ततिलकः ॥ प्रकरणोक्तमाश्रमं ॥ १ ॥ एतेनां गृहस्थस्य वृत्तिं अवधू
पतिरस्त्वनत्तं तृतीयां वानप्रस्थां वृत्तिमुत्तमां योगः सहधर्मचारिण्या संयोगस्तत्र व्रत ॥ व्रतेन खिन्नानां

अतः परं श्रमपरमन्दारमाश्रमे तृतीयमाहुस्त्यजतां कलेवरं ॥ वनौकसां गृहपतीनामनुत्तमे स्थित एव प्रसंख्य ह शरीरकारिणां ॥ ३१ ॥ शां॰ मो॰ हप॰ शुकानुप्रश्ने ॥ भीष्म उवाच ॥ प्रोक्ता गृहस्थवृत्तिश्च विहिता या मनीषिभिः ॥ तदनंतरं प्रोक्तं यत्तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १ ॥ क्रमशस्त्ववधूयैनां तृतीयां वृत्तिमुत्तमां ॥ संयोगव्रतखिन्नानां वानप्रस्थाश्रमौकसां ॥ २ ॥ श्रूयतां पुत्र भद्रं ते सर्वलोकाश्रमात्मनां ॥ अपत्यस्यैव चापत्यं वनमेव तदाश्रयेत् ॥ ३ ॥ व्यास ३० गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ॥ अपत्यस्यैव चापत्यं वनमेव तदाश्रयेत् ॥ ४ ॥ तृतीयमायुषो भागं वानप्रस्थाश्रमे वसेत् ॥ तानेवाग्नीन्परिचरेद्यजमानो दिवौकसः ॥ ५ ॥ नियतो नियताहारः षष्ठभक्तोऽप्रमत्तवान् ॥ तदग्निहोत्रं ता गावो यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ॥ ६ ॥ अफालकृष्टं व्रीहियवं नीवारं विघसानि च ॥ हवींषि संप्रयच्छेत मखेष्वत्रापि पञ्चसु ॥ ७ ॥

वानप्रस्थाश्रमः ओक आश्रयो येषां तेषां वृत्तिं श्रूयतामिति द्वयोः संबंधः सर्वे लोकाः आश्रमा आश्रमास्तेषां सविभागशामादिमत्वात् सर्वाश्रमफलमत्रैवान्तर्भूतमित्यर्थः ॥ ३ ॥ अत्रापि वनेपि पंच
महायज्ञेषु अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमश्चेत्येते पञ्च वा ॥ ७ ॥ गमः ॥

आतेनिपन्नेस्वेदेहवत्सोघणीपाद्मर्थः॥ नचेतिस्वर्यांशयाग्निहोत्रादीन्कर्याान्॥२१॥निस्तः वत्ताम
णः क्रमयान्येरकृष्ठशीलकायोनीच॥ नासोपरंउत्तरमन्तरंश्रेयः॥२२॥ चत्तराश्रमश्रेपिपरंश्रेयस

आत्मास्नेहः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वकानतु॥ कायास्थावात्सर्वे गच्छन्ति हित्वा त्वां परे॥२६॥
तस्मात्स्नेहं परित्यज्य सदैन्निर्ममत्सरः॥ गृहधर्मपरो विहाय धर्मशीलो जितेन्द्रियः॥२७॥
नचाहं वहुः कर्माणि धर्मेवान कश्चिदाचरेत्॥२८॥ गृहस्थस्तु तपस्विस्तनातो निःश्रेयसंप
रे॥ परापरं तथैवाहं स्वानुराश्रममेवतत्॥२९॥ यथोक्ता नियमास्तेषां सर्वं कार्यं वभूषना
कर्मयायेकृष्ठशीलैः कायोमीवास्थितास्तथा॥२४॥ यस्मिन्नेव नेव संन्यासी नसाश्रममिवर्द्ध
ने॥ रक्षापयान्तरापयान पुनानि च पितायवान्॥ गृहस्थं हं त्रीस्वार्थेनावर्तेसु योगगतव्यथः॥२५॥
सत्रधरलोकानां महर्षीमाननुयाकृति॥ निनेन्द्रियाणामघवागतिरेषा विधीयते॥२६॥स्व
र्गलोके गृहस्थानां मदारमनसं हितः॥ स्वर्गो विमानसंयुक्तो वेदहृष्टः सुपुष्पितः॥२७॥स्व
र्गलोके गृहस्थानां प्रतिष्ठा नियतात्मनाम॥२८॥ ब्रह्मणाविहितायोनिरेषायस्मा द्वि
धीयते॥ हितीयेन्क्रमशः प्राप्य स्वर्गलोके महीयते॥२९॥ ॥

रस्सरमिमयणाहः॥२५॥ वक्रधराश्रक्रवर्तिनो मांधात्रादयस्तु लोकानां महर्षीणां तिनस्पतो
२६॥ सपुष्पितः रमणीयः॥२८॥ एषा गार्हस्थं योनिः स्वर्गस्य कारणं यस्मान्तस्मान् द्वितीयं गार्हस्थ्यं॥२९॥

भ॰गी॰
टी॰
२२६

निरानंदः कृतकृत्यो द्वायमणादिपरत्वात् ॥१८॥ अनंतज्ञाः नत्वयमहंकाराभावः स्पष्टोऽत्र न मः सुमतयः
अनादृष्यानि भेयाः ॥१८॥१९॥२०॥ स यस्कारो एकादसाभ्यादहिं माज्ञापन्नोदेधानवीवासर्ववेदस
द्दितिणानि स्पणपानुः आत्मरतिः आत्मनिष्ठः संधिराधे आत्मक्रीडश्च आत्मसेअयस्तुनतस्यादिको
शेरान्या आश्रयः २१ नीत्रनरवे रागाभावेन तपत्नातरमाह ॥ सायस्कानतयएवविं यतेनान ॥ अस्त

वैरत्वानमावाललति ल्पाः सेव्यानास्तनयायपरे ॥ कर्मभिस्ते निरानंदा धर्मेनित्याज्ञितेति
या ॥१९॥ गताः मत्मत्तधर्माणस्ते सर्वे वनमाश्रिताः ॥ अनत्वशास्त्वनाऽधाद्यं तेज्यो
तिषांगणाः ॥१९॥ जरत्याव परिग्रहेनोत्या यिनाश्रमपीड्रिता ॥ चतुर्थेचाश्रमः शोषेवा
नमस्याश्रमं त्यजेत ॥ २०॥ स यस्कारो निवृत्ये ष्ठो सर्ववेदसद्दितिणां ॥ आत्मयाजी
सोऽत्मरतिरात्मक्रीडोर्थसंश्रयः ॥ आत्मन्यशीत्समारोप्य सत्काम सर्वपरिग्रहान ॥ साय
स्कोश्चमजेयत्ता निष्ठेश्चवेदसवेदा ॥ यदैवयाजिनो यत्ता दात्मनीज्यामवर्ततेन ॥२१॥

यत्नादीनदृष्टीश्च दर्शपूर्णमासामित्रविंदादीः ॥ तामिस्ता वयजेत यदेव यस्मिन्नेवकालया
जिनो यद्गनोयज्ञानकर्मसयादात्मनीज्या आत्मयत्तायोगाभ्यासः प्रवर्तते तावदेवानकुर्या
दित्यर्थः यथोक्तं भगवता आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्मकारणमुच्यते ॥ योगारूढस्य तस्यैव शमः कार

॥ श्री ॥
श्रीमद्भगवद्गीता
२२६

222

८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ वनस्थस्य तुर्याश्रमे विहितो ह्यौपनिषदः ॥ शौनोदान्ते उपरतिर्लिनिद्रः समाहितो भ्यात्मन्येवात्मानं पश्यती तामुपनिषदि विहितः धर्मः साधारणः सर्वेषामाश्रमेषु ॥ अन्यः असाधारणः

वानप्रस्थाश्रमे येनाश्वीनस्योन्नतः स्मृताः ॥ सद्यःप्रक्षालकाः केचित् केचिन्मासिकसंचयाः ॥ ८
वार्षिकसंचयाः केचित् केचिद्द्वादशवार्षिकाः ॥ कर्तव्यानि यथाशक्त्यार्थ्यं पञ्चान्नेनार्थमेव वा ॥ ९ ॥ अ
भ्रावकाशा वर्षास्वहेमन्ते जलमाश्रिताः ॥ ग्रीष्मे च पंचतपसा शश्वत्क्षिनभोजनाः ॥ १० ॥ अ
मोविपरिवर्तेनेतितिष्ठन्ति प्रपदे रपि ॥ स्थानासनाभ्यां वर्तन्ते सवनेष्वभिषिंचते ॥ ११ ॥ दंतोलूखि
लकाः केचिदश्मकुट्टास्तथापरे ॥ शुक्लपक्षे पिबन्त्येके यवागूं क्वथितां सकृत् ॥ १२ ॥ कृष्णपक्षे पि
बन्त्येभुंजते वा यथागमं ॥ मूलैः केचित्फलैः केचित् पुष्पैः केचिद्दृढव्रताः ॥ वर्तयन्ति यथान्यायं वै
खानसमाश्रिताः ॥ १३ ॥ एता अन्याश्च विविधा दीक्षास्तेषां मनीषिणां ॥ चतुर्थश्चौपनि
षदो धर्मः साधारणः स्मृतः ॥ १४ ॥ वानप्रस्थाद्गृहस्थाच्च ततो न्यासेच तन्मे रव ॥ अस्मिन्नेव युगे
तात विप्रैस्तत्त्वार्थदर्शिभिः ॥ १५ ॥ अगस्त्यः सप्तऋषयो मधुच्छन्दोऽघमर्षणः ॥ सांकृतिः सुदिवा
तंडिर्यथावासोऽकृतश्रमः ॥ १६ ॥ एतेधर्मे कृतवन्तः स्वर्गमनुत्तमं गताः ॥ तात प्रत्यक्षधर्माण
स्तथा यायावरा गणाः ॥ १७ ॥ ऋषीणामुग्रतपसां धर्मनैपुणदर्शिनां ॥ अन्ये चापरिमेयाश्च
विप्रा वनमाश्रिताः ॥ १८ ॥

१२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ अन्यत्वात् धर्मो धर्मफले सकलस्य नादिकं येषां तेऽपत्यक्षधर्माणः ॥ १७ ॥

रीनस्याश्रमान् ॥ अवेत्य अधिष्ठितं अधिकत्वेन स्थितं यतो यिका पामा यात्मिका इति यं स्मिन्नते प
रमं मोक्षहेतुत्वात् ॥ २६ ॥ समाप्तिरिति ॥ पूर्वं च साधकत्वाश्रयजयज्ञानि तिस्रो वर्द्धयेन वानप्रस्थस्याधि
वेष्टानतान्मा पासनमुक्तं तत्वं तेषु सर्वदुःखानिति सन्न्यासः इहेति वर्तमान इति यथा यथावत् आ
त्मा तत्वं योक्तव्यः संयित्वार्थः परं वेदं ब्रह्म इतरं मा हारं ह्येनमाप्येति एताभ्यां ब्रह्मचर्य गार्हस्थ्याभ्यां

ततः परं श्रेष्ठमतीव सद्गुणैरधिष्ठितं त्रीनधिवृत्तिमुत्तमम् ॥ चतुर्थमुक्तं परमाश्रमं शृणु प्र
कीर्त्यमानं परमं परायणम् ॥ २६ ॥ शांतौ मोक्षधर्मे शुककानुप्रश्नः ॥ शुक उवाच ॥ वर्तमान
स्तथैवास्मिन् वानप्रस्थाश्रमे यथा ॥ योक्तव्योऽऽत्मा कथं शक्त्या वेद्यं वै कांक्षता परम् ॥ १ ॥ व्या
स उवाच ॥ प्राप्य संस्कारमेताभ्यामाश्रमाभ्यां ततः परम् ॥ यत्कार्यं परमार्थं तत्तदिहैकमना
शृणु ॥ २ ॥ कषायं पाचयित्वाशु श्रेणिस्थानेषु च त्रिषु ॥ प्रव्रजेच्च परं स्थानं पारिव्राज्यमनु
त्तमम् ॥ ३ ॥ तद्भवानेवमभ्यस्य वर्ततां श्रूयतां तथा ॥ एक एव चरेद्धर्मं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ॥
एकश्चरति यः पश्यन्न जहाति न हीयते ॥ अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ॥ ५ ॥

संस्कारं चित्तशुद्धिं प्राप्य आत्मा योक्तव्य इति पूर्वेणान्वयः चित्तशुद्धेः समो वानप्रस्थाश्रमे पियो
गमभ्यसेदित्यर्थः ॥ सन्न्यासमार्गमाह पादिति सार्द्धेन कषायं चित्तदोषं पाचयित्वा विनश्य शक्त्वा
स्थानेषु आश्रमेषु ॥ अनुत्तमं ॥ ३ ॥ हं मतं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ ४ ॥ एवं ह्युत्तमाश्रमी तद्धर्मे योगी ॥ ४ ॥ प
श्यन् आत्मतत्त्वं न जहाति केवलं विषयार्थं तद्व्यापित्वात् न हीयते मोक्षात् ॥ ५ ॥

आत्मनीनमात्मनः स्वरूपमाह ॥ श्रीनितिः ॥ इदं यं गार्हपत्यो मनो अन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः सुमि
वैश्वानरः विधोनः प्रकारेण आत्मनोत्रणाहेहपानावधि आत्मनि देहे एवाशीमजेत्नमापणाशिहोत्र
विधिना ॥ न घट्टनेम धमभागच्छेतदोमी यमघोमघनानाहुनिं जुहुयात्स्वाणणयस्त्वाहेमादिमन्त्रैः य
ज्ञघ्रउच्चारणेनं तरेण च आसानमाश्रीयान यदा अत्रुत्पपन । अत्रमनिंदन ॥ २२ । नाप्रवापयिता
२३ ॥ न चेहनामत्रं चरेहलोकनिमित्तं परलोकनिमित्तं वा कर्मानुष्ठानमिच्छति ॥ २४ ॥ यमेषु

श्रीं स्त्रो वाशीमजेत्स्वयमात्मन्येवात्मनोल्वणान् ॥ मातोभ्यो पजुषः पंचषट् प्राश्नीयादत्तमस्य
न ॥ वैशालो मन रवान्नाप्यवानमस्थो मुनिलनः ॥ आत्मवादाश्रमे पुण्ये शनो गच्छेतिकर्मिः
२२ ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यः प्रव्रजेद्द्विजः ॥ लोकाः लेजोमयास्तस्य प्रेत्य चानन्त्यम
श्नुते ॥ २३ ॥ मशौलहमाव्यपनीतकल्मषो न चेहनामत्र च कर्तुमीहते ॥ अरोषमोहो ८
गतसंधिविग्रहो भवेदुदासीनवदात्मवित्तरः ॥ २४ ॥ यमेषु चैवानुगतेषु न व्यथेत्स्व ९
याहमन्त्राहुतिमंत्रविक्रमः ॥ भवेद्यथेष्टा गतिरात्मवेदिनि न संशयो धर्मपरे जितेन्द्रिये ॥

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाख्येषु पंचसु नो यमपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानाख्येषु निय
मेषु स्वगुणात्तेनि त्वष्यममात्तविधेः यामस्तनम स्थस्तु चेलोकनिमेलो मन्नं च परित्यज्यात्मानमात्मनि
हेरिष्येवं रूपमाहुतिमंत्रः पिरस्त्वो यज्ञोपवीतमस्मिन्नतस्सर्वं भः स्वाहेत्यप्सु प्रास्त्प्येति निर्दिष्टः
तत्रैव प्रव्रज्यापि परात्रमो यस्य स तथा ॥ यथेष्टा विरजो विनाशा स्य यो मुक्तिर्वा ३ ३ उ या भवतीत्यर्थः

म॰भा॰
मो॰
२१८

अस्मादन्तेऽहोराज्ञोऽन्ते निरमित्रस्य अज्ञानपाशो ॥२४ सर्वभूतेभ्यो यस्तेन निर्वेषः॥२५॥ निर्भयत्वमुक्त्वा
त्वानेदयामि सर्वदायथेतिनागपरेद्दुःखियदेपदगामिनोत्तपश्चादीनापदानिअपिधीयंतेनवाड्
द्वादीनापदजातानिस्थानानिकौजरेकुदथिवीपारीरवृत्याजरयतीतिकुंजरः सर्वमायिस्थोयोगीन
स्यस्थानेकौजरेपदे॥ यथाहस्तपदिजितापारेड्यासंयत्येवमेवेनतर्वेनदमिमवेतियन्क्विमजाः
साथकुर्वेनियस्वस्टेदेनिश्मनेः कृतापमन्नरकपाकः नन्नत्रिद्दिप्रकाकानामिवयोगेदस्न्वकमेपरला

अनन्यादृक्चित्तः स्यादृक्न्यादृतवासमवेन॥ निर्गुणः सर्वपापेभ्यो निरमित्रस्य किंभयं॥२६॥ अभयं
सर्वभूतेभ्यो भूतानामभयं यतः॥ नस्यमोहाद्धिमृकस्यभयंनास्तिकुतश्चन॥२७॥ यथानागपदेन्याः
निपदानियदगामिनो सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौंजरे॥२८॥ एवं सर्वमहिंसायां धः
र्मार्थमपिधीयते॥ अमृतः सनित्यंवसतियोहिंसानप्रपद्यते॥२९॥ अहिंसकः समःसत्यो धृ
तिमान्नियतेन्द्रियः॥ शरण्यः सर्वभूतानां गतिमाप्नोत्यनुत्तमां॥३०॥ एवं प्रज्ञानतृप्तस्य निर्भं
यस्य निराशिषः॥ नमृत्युरतिगोभावः समत्यमभिगच्छति॥३१॥

नामंतभीवड्तिश्मर्थः॥२८॥ हार्थोतिकंविद्गयोनिएवमितिः॥ एवंदृश्यमानप्रकारेधर्मार्थेअ
हिंसायां सर्वभूताभयदानरूपेसन्यासयोगे॥३०॥ प्रज्ञानेश्चात्मानुभवेनेतरतस्यमृत्युरायोभावः
नस्यअतिगः नकृम्यगंतानभवतिकिंतस्यएवमृत्युमतिक्रामतीत्यर्थः॥ स्यपाशमानमात्मगः
मन्वालोष्टोविधेसेसैवदैवतेविस्वेचोविनेश्वरितिश्मुतेः कंत्वाप्राप्तेकामादयः सरायस्य
नपाद्तिश्मर्थः॥ आरावुणःरवनतायोगपःस्यार्थेनहितगात्वमार्थे॥३१॥

२१८

भावसमाहितः चित्तसमाधानः॥५॥ कपालं पानपात्रं विवर्णं काषायवस्त्रं कुचेलमित्युच्यते॥ उपेक्षामी: निर्द्वेषयुक्तत्वं॥७॥ यस्मिन्निति आक्रुश्यमानो नाक्रोशेदित्यर्थः॥८॥ एतदेवाह नैवेति॥९॥ स्मेघम्नेभव

आस्फलनं विधानं स्यान्मुनिर्भावसमाहितः॥ लब्धाशी नियमाहारः सद्भिन्नं निषेवितः॥६॥
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता॥ उपेक्षा सर्वभूतानामेतावद्भिक्षुलक्षणं॥७॥ य-
स्मिन्वाचः प्रविशन्ति कूपे त्रस्ता द्विपा इव॥ न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत्॥८॥ नैव
पश्येन्न शृणुयादवाच्यं जातु कस्यचित्॥ ब्राह्मणानां विशेषेण नैव ब्रूयात्कथंचन॥९॥ य-
द्ब्राह्मणस्याकुशलं तदस्य न वदेत्॥ तूष्णीमासीत निंदायां कुर्वन्भेषजमात्मनः॥१०॥ ये-
न सर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा॥ शून्यं येन जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥११॥ ये-
न केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः॥ यत्र क्वचन शायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥१२॥ अहे-
रिव गणाद्भीतः सौहित्यान्नरकादिव॥ कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥१३॥ न
क्रुद्ध्येन्न प्रहृष्येच्च मानितोऽमानितश्च यः॥ सर्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥१४॥
नाभिनंदेत मरणं नाभिनंदेत जीवितं॥ कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा॥१५॥

योगादिविविक्तं॥१०॥ येन संपन्नाते इमवेहसर्वोऽसीति पश्यता येन जुपादीन गृहता च जनपूर्णमपि स्थानेऽमन्यमिव भवति॥११॥ वस्त्राशनशयनेष्वलालसः॥१२॥ अहेरिवेति॥ गणात् जनसमूहात्॥ सौहित्यात् मिष्टान्नजनिततृप्तेः॥१४॥ निदेशं आज्ञां॥१५॥

आनेयावास्तुपायभक्तोऽग्नौ श्रेवाशीन्यजेदिति एवं ध्यायेत् अर्चितो वैश्वानर विद्यामनुवर्तते यति इत्यान
रूत्यादिना ॥ उत्तानस्यानने आस्ये मुखे मायापरमात्मादिमैदेः वडवाग्नीतेन जुहोति किं तदित्य
गनेवर्द्धिद्विपमनस्यादौ न ॥ आत्मनि जुहोति प्रविलापयतो मृतं शेषं संवेधः तत्प्रकारमाह लोकस्ये
ति लोकस्य चराचरस्य जंतोर्नाभिः जगतः स्थैः लोकात्मनो वैश्वानरस्य प्रतिष्ठास्यान अधोनिष्ठावि
तस्यां तेनाम्यामुपरिनिष्ठति ॥ ज्वालामालाकुले भाति विश्वस्यायतनं तो नरमाह द्विगन्यन्ते ॥ नि

उत्तानस्यास्येन रविर्जुहोति लोकस्य नाभिर्जगतः प्रतिष्ठा
तस्यागमेगानिकृताकृतं च वैश्वानरः सर्वमिदं प्रपेदे ॥२१॥

ष्टा हृदयकुपाटान ॥ विश्वस्य वैश्वानरस्य प्रकारान्तरेणायतनं तो नरमाह ॥ तस्यांगमेगानीनि तः
स्य लोकस्यांगमहीदिविद्युत् अंतरंगानि वैश्वानर एव एवाः महान्तमपादिशाच वाचे षमअधिष्ठावै
श्वानरइत्यादिना चिवुकमुपदिशा तु वाचे षमप्रतिष्ठा वैश्वानर इत्यनेनेत्यर्थेन च अन्यादर्शिताः ना
भ्यादिनिष्ठाते देशो वा चिवुकादिमूर्द्धान्त देशो वा मे लोकात्मानं वैश्वानरमुपासीत निपत्तद्
यमुपन्यस्य पतत्कृताकृतं वैकल्पिकं नन्तु समुच्चितं ॥ ताश्यं माह वैश्वानरः सर्वमि
दमितिप्रपेदे प्रतिपन्नस्य मितस्यर्थः ॥२०॥

सङ्गेभ्यः स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरेभ्यो भिन्नाभिन्नेभ्यः आकाशवत् निर्विषयत्वात् अस्वमस्वत्वं अस्वं अनि-
देश्यं अत एव एकचरं ज्ञानं तेन यस्य स्वं ज्ञानमात्रं ॥२२॥ यस्य हृतं नष्टं न्यस्य जीवन्मुक्तस्य जीवितं धर्मार्थं धर्म-
मेवाधास्यति विकल्पसमाधिजं पुण्यार्थमस्यैव तथा च श्रुतिः स मनसा पश्यन्निवात्र देवानि जीवन्निधर्मे ध-
र्मफलमाह सोऽपि धर्मो हर्यर्थं हरेस्तु निवृत्तेः तत्त्वमीषद्वर्तते न लोपो मध्ये योगनोदितपुण्यम् तस्मात्

विमुक्तं सर्वसङ्गेभ्यो मुनिमाकाशवत्स्थितम् ॥ अस्वमेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥२२॥ जीवि-
तं यस्य धर्मार्थं धर्मो हर्यर्थमेव च ॥ अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥२३॥ निराशि-
षमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ॥ निर्मुक्तं बन्धनैः सर्वैस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥२४॥ सर्वाणि
भूतानि सुखे रमन्ते सर्वाणि दुःखस्य भृशं त्रसन्ति ॥ तेषां भयोत्पादनजातखेदः कुर्यान्न क-
र्माणि हि श्रद्दधानः ॥२५॥ दानं हि भूताभयदक्षिणायाः सर्वाणि दानान्यधितिष्ठतीह ॥
तीक्ष्णां तनुं यः प्रथमं जहाति सोऽनन्तमाप्नोत्यभयं प्रजाभ्यः ॥२६॥ ॥

इति नरपुङ्गवः सायमपवर्तितस्य हृदः साधुतस्यो हि भेदतः पापहन्त्यामिति विश्वतेः अहिंसाप्रतिष्ठा-
यां तत्सन्निधौ वैरत्यागः इति निर्वेदोपयोगं गलस्थं तेन च ॥ अथ बिभ्रति पादे परेषां स्वार्थे अहोरात्राः
समाधियोग्युत्थानानि च पुण्यार्थं लोकसिद्ध्यार्थं ॥२३॥ निराशिषं निर्नमस्कारं अनुस्वकारं स्वान्तं गि-
मित्यर्थः बन्धनैः वासनाभिः ॥२४॥ सर्वाणीति कुर्यान्न हिंसात्मकं कर्म तत् स्यात् भिन्नार्थः ॥२५॥ अधिति-
ष्ठति अधिकत्वेन वर्तते ॥ तीक्ष्णां तनुं हिंसायां धर्मतो नेतस्य आनन्त्यं यतः प्रजानाम् अभयं ॥२६॥॥

अस्य तु पर्णान्नेत्या षष्ठे भ्रमावितिति ॥ अमेये मानवगम्यत्वात् हिरण्मये चिन्मये ॥ अंडजे ब्रह्माण्डांतर्ग
विराट्शरीरे ऽडमध्ये हृदये तु जे भोग्यात्मनि शरीरे अंतरिक्षे च पुंडरीकमाकाशे उपाधित्रयमाधारत्वे
नाधेयात्मस्तमणः स्वयमुक्तं भवति ॥ अयमर्थः अस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरो ऽस्मिन्नंतरा
काशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यमिति श्रुतेः रश्मिभिरिव प्रसृतैर्नेत्रैः स्वप्रकाशो ऽग्निः इंद्रियैः भोग्यां
गानिति पतत्रिणां वर्जं पत्रस्थानीयानि रादेवतानामिति ॥ तस्याग्निरास्यं रवं महीयो नाभिस्थः

महाभावसमं दृष्ट्वा प्रमेये हिरण्मये योऽण्डजमेऽण्डमध्ये ॥ पतत्रिणां पक्षिणामंतरिक्षे
यो वेद भोग्यात्मनि रश्मिदीप्तः ॥ २१ ॥ आवर्तमानमजरं विवर्तनं षण्णाभिकं द्वादशा
रं सुपर्व ॥ यस्येदमास्योपरि याति विश्वं तं कालचक्रं निहितं गुहायाम् ॥ २२ ॥

राणे दितिरित्यादिभिरुक्तं पक्षिणामिवासेगं मोदप्रमोदात्म्य हि विशेषरूपपत्त इयवंतयोजी
वः प्रत्यगात्मा तेप्रस्य हिरण्मयः प्रकृतिर्ब्रह्मनाभेति श्रुतेः नतत्तो यो वेद तं देवा ब्रजंतीति पर्वणा
न्वयः ॥ २१ ॥ विवर्तनं आवृत्तपरं षट्‌ऋतवो नाभयो यस्य द्वादशमासा अराः पक्षिणः शोभनानि
दर्शसंक्रमादीनि पर्वाणि यत्र आस्योपरि महत्तमिव विश्वं याति गुहायां बुद्धौ ॥ २२ ॥

यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्न
मत्तीत्यस्यार्थः ते रथं माहमा देशोति रूदिनाभ्यादि हृदयपर्यंतं देशे प्रादेश संमितेनैः तेनाभिविमं
ते इति श्रोतस्य प्रादेशमात्र पदस्यार्थः तस्मिन् चित्रमात्रे मात्मोपलहितेत्वन्नं अपचेतार्प यात्तीनेगी
नुहोनिमविलाययतीयः तस्याग्निहोत्रमात्मा अग्निहोत्रं आत्मनः स्य देहस्थितं हृदयगार्हपत्य इत्यादि
उत्तप्रकारे सर्वेषु लोकेषु भूतेषु तेभवति तस्य सर्वात्मकत्वात् तेन पदेव दानेन गृहीतेनैतेनाव दानेन सर्वं भ्रमा
नपतीत्यर्थः तत्र यज्ञेनेमसृष्टमस्मागच्छेदित्यादिनाग्रे येन श्रुतौ चैतदुपपादितं ॥ १८ ॥ एवमुक्तमात्रस्य

प्रादेशमात्रे दृष्टिनिः सृते यत्तस्मिन्न्याणमथासीनहोति ॥ तस्यात्मित्रमात्रं सुस्थं सर्वेषु लोकेषु
देवकेषु ॥ २८ ॥ देवं त्रिधात्म चिततेन पराणे ऐति परस्यापरमात्मनो च ॥ तत्सर्वलोकेषु मद्दी
यमाता ॥ देवाः समस्ताश्च मत्तेयजं ति ॥ २९ ॥ वेदांश्चैवेघत विधिवत्तत्त्वमथो निरुक्तपरमा
र्थतां च ॥ सर्वशारीरात्मानियः स वेद वास्तु इदयंति निम्नम ॥ ३० ॥ ॥

प्रमम्पकारार्थं वैश्वानरमुपासीनः ये ते देवं त्रिधात्मे पोत मात्रे सतत्तेमो वृत्तात्मकं स्वयात्मानम
प्रकारार्थं विदुः ॥ तथाग्निस्तेनेत्रिपिर्वणोः स्वतेस्तपर्णे मायोपाधिमकारार्थं आत्मा स्वत्पत्तमाप
रमो निरुपाधि रात्मा प्रस्थकल्पेत्तपरत्राचे चविदुः अत एव तेषां सत्कृतदेवारयावदंति यज्ञेजंतीः
त्रिपादेह तेयश्चाने दंषष्टेन स्तेतुन रक्षो वेमर्दितिश्रुते: वियफलमाह वेदादि निति ॥ वेदं वेदिव
दिविधिवत्कर्मकांडे निरुक्तेपाठेत्वन मस्यपरमार्थतान्यस्थस्वभावतो चात्मनः एतत्सर्वं शारीरात्मनि
प्रत्यग्रूप एवास्तीति यो वेद तत्स्वतमेवसर्वेश्वरं देवाः सविन्ते स्तूइयेति ॥ ३१ ॥ राम: ॥ ८ ॥

परमात्मतां प्राप्तस्तत्तन्न इहामुत्र वा भोगो विनिहतो नरैर्लाज्ञानस्य नाशादित्याह ॥ अगर्हणीय इति वि
नीततमोदोषो नष्टाज्ञानः अत एव व्यपनीतं नष्टं कल्मषं स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयं यस्य अत्र मदनीयभोग्यं लोका
प्रेष्ठेति गच्छति ॥ न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति श्रुतेः ॥ २५ ॥ अस्य जीवन्मुक्तावस्थामाह
अरोषेति ॥ न रुष्टः प्रियाप्रिये यस्य सः अप्रियाप्रियः उदासीनतत्प्रीत्यप्रीति युक्तेच रेमु ज्ञातो भोगान् ॥

अगर्हणीयो न च गर्हतेऽन्यान्स वै विप्रः परमात्मानमीक्षेत् ॥ विनीतमोहो व्यपनीतकल्मषो न चेह नामुत्र च सोऽर्थमृच्छति ॥ २५ ॥ अरोषमोहः समलोष्टकाञ्चनः प्रहीणकोशो गतसन्धिविग्रहः ॥ अपेतनिन्दास्तुतिरप्रियाप्रियश्चरन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ २६ ॥ पूर्णं मोक्षधर्मेषु शुकानुप्रश्ने ॥ भीष्म उवाच ॥ महतस्तु विकारा ये क्षेत्रज्ञेनाधिष्ठिताः ॥ न चैनं ते प्रजानन्ति स तु जानाति तानपि ॥ १ ॥ तैश्चैव कुरुते कार्यं मनःषष्ठैरिहेन्द्रियैः ॥ सुदान्तैरिव संयन्ता दृढैः परमवाजिभिः ॥ २ ॥

२६ ॥ एकसप्ततितमः ॥ विस्तरेण ससाधनां ब्रह्मविद्यामुक्त्वा संक्षेपेण कठवल्लीनामर्थं संग्र
हृत्योपसंहरति महतस्त्विति ॥ विकारा देहेन्द्रियमनांसि तैः अधिष्ठिताः ॥ अधिष्ठानत्वेन कर्तृत्व
भावमापिताः ॥ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुतेः जडत्वाच्च तदेतदयमा
त्मानं न भासयन्ति आत्मा तु चेतनत्वात्तान् अवभासयति ॥ १ ॥ न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा तस्य भासा
सर्वमिदं विभातीति श्रुतिभ्यामित्याह तैश्चेति कार्यं विषयदेशप्राप्तिगमनम् ॥ २ ॥ रामः

227

संप्रसीदत्यस्मिन्संप्रसादः सुषुप्तेनैतद्देव जगतः शरीरे स्थूलकारणत्वात् ॥ पर्यायोक्तं सुषुप्त्याख्येनमोक्षा
ख्ये यद्बीजे स्वप्नबोधयो रिति ॥ सर्वान् लोकान् स्थूलसूक्ष्मान् अधिगच्छति व्याप्नोति कारणत्वादेव
तस्मिन् संप्रसादाभिन्ने स्थूलसूक्ष्मदेहद्वये संजीवः देवान्प्राणादीन्तर्पयति ते च देवास्तस्यासे
मुरुं सौख्यं प्रापयंतं तर्पयंतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः स यथा सप्रमामाहू तिर्जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहे
ति प्राणस्तृप्यति प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यति आदित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्य
ति दिवि तृप्यंत्यां यत्किंच द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभि

यः संप्रसादं जगतः शरीरे सर्वान्स लोकानधिगच्छतीह ॥ तस्मिन्हि संतर्पयती ह देवांस्ते
वै तमासर्पयंत्यासमस्य ॥ ३३ ॥ तेजोमयोऽमृतमयः पुराणो लोकानतेनानभयानि पैति
भक्तानि यस्मान्नविशेते कदाचित्सभक्तान्नान्नविशते कदाचित् ॥ ३४ ॥

भिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्म

वर्चसेनेतीति ॥ ३३ ॥ यः पूर्वोक्तः सम्यक् परमात्मनोऽप्राप्त्यन्नित्यात्तत्के सोपाधिके एवं रूपेति इति
स्पष्टयति माह तेजोमय इति तेषु ब्रह्मलोके सुपराः परा च तो वसंतीति अत्यां विवक्षायां पिलोका
निति बहुत्वं कार्यब्रह्मलोकगतप्रदेशभेदाभेदत्वानेन कार्यब्रह्मलोकं गच्छतीत्यर्थः ॥ अतएव
कठवल्लीषु निर्गुणविद्याप्रकरणे पठ्यति तस्माद्यतेशानेचेकाचहृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानम
भिनिःसृतैकानयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवंतीति तत्राप्य यमेवश्रुते
रशयः ॥ न तु परं ब्रह्म विदामर्चिरादिगति रस्तीति तत्र गत्यात्मानमिति व्यासमाकरे ॥ ३४ ॥ ११

ध्यानेन नरदेवत्वानंतपादिविषयाउपार्जिता अर्हंत्रसालीलि वा कर्मं धीतम्या विषया संसक्तं तं उपरमेष्ठपर
तेहत्वा॥ अनीश्वरः ईशाभावमपि अविला ध्यानपदम ककर्मेण यंगा तात्मा ककं चित्तः अमरत्वे वैष्णस्य
अच्छेतिप्रानोति॥ ग विपक्षे दोषमाह॥ इंद्रियाणां वशपात्मा इंद्रियैर्दृत चित्तः आत्मनः संयमदानेन
कामादिभ्यः समर्पणेन मनसः संयममसमुन्नते॥ ८ उपसंहरति॥ आह स्तेति आहत्य विनाशसमत्वस
त्वा यांतु होविचिते स्थूलबुद्धि कालेजरपर्वतवदसंवेद्यो भवेत् कालं दत्तमात्र्ह त्वाविष्टूपेजरयति

ते॰ ध्यानेनो परमेष्ठत्वा विषयासेपादितं मनः॥ अन्वीश्वरः सर्पानात्मा ततो ऽच्छेतं समर्पितपदा
ग॥ इंद्रियाणां तु सर्वेषां वशमात्मा वलितं स्थितिः॥ आत्मनः संयमदानेन मनसो ऽस्य सुपासु
तेः॥ आहत्य सर्वे संस्कृत्यात्मात्मे चित्तं निवेशयेत्॥ मत्वे चित्तं समावेशनतः कालं जरोमः
वेत॥ ५॥ चित्तमप्रमोदेन पतिजेहातीदृक्म भासुभम्॥ प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा स्वस्वमन्वेनप
श्यते॥ १०॥

तथा आत्मविदेव कालेनाशयति न तु तेकालं दृश्यं॥ ४॥ प्रमादे नद्वैतदर्शनाभावत्रूपेण नैर्मल्ये
नसुभासुभं पुण्यपापं पुण्यस्यापि वंधकत्वेन मोक्षापेक्षया पापत्वं तथा च जायके पाश्यते इंद्रादि
लोकाना मपि नरकत्वं मन्वं सुपमात्मा स्वकृत चित्तः आत्मानि स्वरूपे स्थित्वा द्वैतदर्शनेकालीनेहतिसा
रूपं परित्यज्य स्वस्वं स्वस्ते तत्र्मन मनि क्रांते विविधपरिक्षेदमन्यमश्यते॥ १०॥ ॥ १० ॥

परत्वेन स्तुत्यत्वं कारणत्वं चात्मनः स्वेच्छनेतृत्वं इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरानिति तत्रेदं वक्तव्यम् इ
न्द्रियेभ्योऽर्था नाम स्वतन्त्रत्वेन निरूपणमिन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति न हि रहस्यं चात्र तन्नेत्रस्य विहाराः स्थितम
उपरमार्थं तत्स्वसंकल्पमात्रकल्पिता विषयाः संकल्पश्च मनोधर्म इन्द्रियेभ्य आन्तर इति नार्थेभ्यश्चेदं एतत्पाया
त्पादत्वं दोषनिमित्तं त्वद्यो विषयाः संकल्पकल्पिता इति अर्थेभ्यो मनस्तत्त्वं संकल्पकं मनसोपि बुद्धि
र्निश्चयात्मिका परा ततोपि परे महानात्माग्रजस्तत्पदार्थः स एव हिरण्यगर्भो बुद्धिः ॥३॥ ततः परमहत्त
त्त्वादः तमप्यतीत्य व्यक्तात्परतो न तत्कापिलाभिमतं प्रधानं स्यात् न मानिकापिकरणेन स्वायत्तशब्दार्थत्वनि

मध्यनाः

इन्द्रियेभ्यः परे ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः ॥ मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥३॥ म
हतः परमव्यक्तमव्यक्तात्परतो महत् ॥ अमृतात्परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥४॥ एवं सं
र्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ॥ दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥५॥ अ
न्तरात्मनि संलीय मनःषष्ठानि मेधया ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यश्च बद्धचिन्त्यमचिन्तयन् ॥६

गमात् ॥ न तत्र स्वल्पशरीरमव्यक्तशब्देनोक्तं न देवात्माक्रमज्ञाने अशक्तिरेवमान्नमतः परस्तादि
तिभ्रान्तेः पुरुषादव्यवहितं अमृतं विदाम ॥४॥ एवमनेन प्रकारेण भूतेषु शरीराकारेषु आत्मा
ऽनेककर्तृकाश्नोति तपोगूढः सत्त्वनोपाधिकेन रूपेण न प्रकाशते न हि तत्तत्त्वेष्वि मानमतः अदृ
श्यते त्वित्यत्र अमितमाननीतामनया सूक्ष्मयेति तस्यैव व्याख्यानं सूक्ष्मदर्शिभिः श्रेष्ठदर्शनशी
लैर्योगिभिः ॥५॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यश्च मेधया बुद्ध्यान्तरात्मनि महत्तत्त्वे संलीय विलाप्य बद्धचि

म॰भा॰
मो॰
२२३

२२॥ द्विसप्ततितमः॥७२॥ आत्मापर्युत्सुकेनत्वुकमैंद्रियाणि॥१॥ ज्ञानेंद्रियाणि॥२॥ मनआदिचतुष्कं॥३॥ येवाणाः॥४॥ पंचभूतानि॥५॥ कामः॥६॥ कर्म॥७॥ अविद्या चेति॥७॥ तत्र यथापाशत्वेपि पृथग्ग्रहणं इति ग्रमिति न्यायेन विलक्षणार्थं चोच्यते॥ यथेति समकारेवेद॥२॥ भूतानां जरायुजादीनां सागरोर्मि न्यायेन

ननर्दे यावद्दण्डयायतत्वेव विभुनायच॥ स्वाग्निने स्वात्नीयायप्रसोनायतनपश्विने॥१०॥ इदं प्रियाय पुत्राय शिष्यायानुगतायच॥११॥ इत्थं धर्मवक्तव्यानामस्मैनवक्तव्यंच॥१२॥ एतावत्समहीदयाद्रत्नपूर्णामिमां नरः॥ इदमेवततः श्रेयइति मन्येत तत्त्ववित्॥१३॥ अतो गुह्यतरार्थं तदध्यात्ममतिमानुषं यत्तन्महर्षिभिर्दृष्टं वेदांतेषु च गीयते॥१४॥ तत्तेहं संप्रवक्ष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि॥१५॥ यद्वृत्ते मनसि वर्तते यच्चास्ति तव संशयः कथितं॥ श्रुतं त्वया मयमद्वैतवाप्यतः पुत्र किं हि भूयः यामिते पुनः॥२३॥ शांतौ मोक्षधर्मे शुकानुप्रश्ने॥ शुक उवाच॥ अध्यात्मं विस्तरेणेह पुनरेव वदस्व मे॥ यदध्यात्मं यथा विद्यां भगवन्नृषिसत्तम॥१॥ व्यास उवाच॥ अध्यात्मं यदिदं तात पुरुषस्येह पठ्यते॥ तत्तेहं वर्तयिष्यामि तस्य व्याख्यामिमां शृणु॥२॥ भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च॥ महाभूतानि भूतानां सागरस्योर्मयो यथा॥३॥ प्रसार्येह यथांगानि कूर्मः संहरते पुनः॥
तद्वन्महांति भूतानि यवीयःसु विकुर्वते॥४॥

भूतानां जीवानां भूम्यादयः पृथक्कल्पिताः संतीत्यर्थः॥३॥ एतदेव दृष्टांतांतरेण स्पष्टयति प्रसार्येति यवीयःसु अल्पेषु शरीराकारेषु महाभूतेषु स्थित्वा विकुर्वते॥ स्वस्मिन्नलयार्थं विकारं जनयंति॥४॥

२२३

229

स्वमेस्त्वमौनत्वाद्विद्वेतादर्शने ॥ सगति कैवल्यस्तल्पवदाम्नायते माध्यमिकैर्यदेतत्तत्पदं नैतत्प्रपद
ति ॥ न हि स्वरूपं हि ऐर्विपरिलोपो विघ्नेश्वरवशित्वात्तत्त्वतद्विनोपमस्तिनतोन्यद्विहित्वं कं प्रपद्दिस्वा
दिना ॥ अनर्हितं चेतनस्य चकारेण स्वात्प्रपद्यसंपन्नोरन्यतरापेत्य माविष्कृतं हीति स्वात्मपदं संपन्नं
संपन्नः कैवल्यमन्यतरपेत्यद्वैतादर्शनमाविष्कृतमान्काचिस्वच्छाधारायादैस्वगुणे

दीपो॰

लक्षणेन प्रमाणेन यथा स्वमे स्वरं स्वयेन ॥ निर्वाते वा यथा दीपमानो न कंपते ॥ २२ ॥ एवं
पर्वाणे रेकाले पुंजन्नात्मानमात्मनि ॥ लक्ष्यादारो विमुक्तात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ २३ ॥
रहस्यं सर्ववेदानां मनेति स्वमनागमे ॥ आत्मप्रत्ययकं पापं स्वमिदं पुत्रानन्यपासते ॥ २४ ॥
धर्माख्यानेषु सत्याख्यासर्वव्याने च यदूस्ते ॥ दर्पोदमकृत्सहस्राणिनि मंथ्यामृतम
द्भृतं ॥ २५ ॥ ज्ञातकानामिदं प्राहुर्वाच्यं पुत्रानन्यपासने ॥ नोद्दिष्टं नाप्रशांताय नादांताय न
तपस्विने ॥ २६ ॥ नावेदविदे वाच्यं न च नानुगताय च ॥ नासूयकायानृजवे न चानिर्दिष्टक
र्मणे ॥ २७ ॥

मयैतदात्मैत्रेपिश्रामाण्यादौ कैवल्यमपेक्ष्यति सार्थः ॥ २२ ॥ अनेनेति स्पष्टं न कैवल्ये प्रत्यमानतः
आन्नागमं ख्यातस्मा चनोवागमा ॥ किं तस्य नभवगम्यं मिसर्वौ ॥ २४ ॥ तस्य धनेसारं मं नं दर्प
किं चिदधिकानिमस्कतह स्वाणितघाचोन घाकलके सचादप्रसहस्राणाम् चापचदप्र
निवसचामस्रोनाः पादस्येतन्मारायणमत्यन्तरजिसर्ववेदस्येष्ठारहस्येदारं पंसमारदत्तनदम

इन्द्रियग्रामैः सह पाञ्चभौतिको विकारः ॥१२ स्पर्शादयो भूम्यादीनां गुणाः सिद्धा वैः स्पर्शनादीन्द्रियैर्गृह्यन्ते ॥१३॥ मनः संकल्पात्मकं बुद्धिर्निश्चयात्मिका स्वभावः पूर्ववासना स्वयोनिजास्तान्येवानन्तानि सर्वाण्येव विभक्तान्यात्मन्येव प्रसद्धेत्याह नेति गुणेभ्यः परे श्रोत्रादिकार्यरूपेभ्य आगताः प्राप्ताः सन्तो गुणान् शब्दादीन् नातिवर्तन्ते अप्राप्यमाणाय यदिन्द्रियं यस्यार्थस्य ग्राहकं तेन तं ग्राह्यं स्वं जानीयद्गुणाश्च

त्रेयं घ्राणं शरीरं च भूमेरेते गुणाः स्मृताः ॥१२॥ एतावानिन्द्रियग्रामो व्याख्यातः पाञ्चभौतिकः ॥ वायोः स्पर्शो रसोऽप्स्यो ज्योतिषो रूपमुच्यते ॥ आकाशप्रभवः शब्दो गन्धो भूमिगुणः स्मृतः ॥१३॥ मनो बुद्धिः स्वभावश्च त्रय एते स्वयोनिजाः ॥ न गुणानतिवर्तन्ते गुणेभ्यः परमागताः ॥१४॥ यथा कूर्म इहाङ्गानि प्रसार्य विनियच्छति ॥ एवमेवेन्द्रियग्रामं बुद्धिश्रेष्ठो नियच्छति ॥१५॥ यदूर्ध्वं पादतलयोरवाङ्मूर्ध्नश्च पश्यति ॥ एतस्मिन्नेव कृत्ये वै अनुवर्तते बुद्धिरुत्तमा ॥१६ गुणान्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि ॥ मनःषष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्यभावे कुतो गुणाः ॥१७

यद्यपि नियमश्च न्नपादौ हस्त इति मनोबुद्ध्यहंकाराणां चानामपि ग्राहकाइतिपञ्चगुणाश्रयत्वात्पाञ्चभौतिकाः ॥१४॥ समनस्कानीन्द्रियाणि बुद्धिमात्रमेवेत्याह यथेति ॥१५॥ यदिति ऊर्ध्वमित्यादिनाऽनन्तं शरीरं यत् पश्यति इदमहमिति यद्दर्शनं एतस्मिन् कृत्ये करणीये बुद्धिर्वर्तते देहे अहमित्यनुभवो विषयो बुद्धेः स्वरूपमित्यर्थः ॥१६॥ गुणान् शब्दादीन् भावप्रधानो निर्देशः बुद्धिरेव शब्दाद्यात्मना परिणाम्य नीयते कर्मकर्तरि प्रयोगः बुद्ध्यभावे विषया इन्द्रियाणि च न प्रथन्ते न स्फुरन्त्येव

अतः शरीरे पंचस्वरूपमवष्टभ्य स्रोतोदयमलयो भवतः इति परिणतमाहुः नीतिनिन्मधे अल्पभ्रमत्यंतसिमारी
रोतः स्रोतसाऽ स्त्रिमलयाः द्विकं निर्दिश्यते इह वातः शरीरे सोम्य सगुरु षोपस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभ
वेनीतिः अल्पा ॥ यद्यपि सर्वस्मिन् शरीरे पंचैव भूतानि तथापि शरीरेषु स्वरूपतः निर्गमादि रूपेण वै
षम्यं अवरोतः ॥ न रहेत् तु पस्मिन् कर्मणि निमित्ते सदैव तत्काले यं यं चापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेव
रं ॥ तं तमेवैति निःस्यते ॥ ६ ॥ शारीरेषु शारीरा वयवेषु वृद्धिः द्वियादिषु ॥ यत्र वै पम्यं कानिचिदेह

इति तन्मयमेवेद्दं सर्वं स्थावरजंगमं ॥ सर्वे च मलयो चैव तत्र स्मिन्निर्दिश्यते तथा ॥ ७ ॥ महाभू
तानि पंचैव सर्वभूतेषु भूतकृत् ॥ अकरोन्मतवैषम्यं तस्मिन्मद्रूपपश्यति ॥ ८ ॥ अकरोवा ॥
अकरोत् पंचशरीरेषु कथं तान्नपलक्षयेत् ॥ इन्द्रियाणि गुणाश्चैव कथं तान्नुपलक्षयेत् ॥ ९ ॥ आ
मइवाच ॥ पतनेव तेषु पश्यामि पथा वदन्नु सर्वशः ॥ शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशसंभवं ॥ प्राण
॥ प्राणश्चेष्टा तथा स्पर्श एते वायुगुणाः स्मृताः ॥
रूपं वर्णं विपाकश्च त्रिधा ज्योतिर्विधीयते ॥ रसो थ रसनं स्नेहो गुणास्त्वेते त्रयो भसः ॥ १० ॥

प्राणिकेर्चिह्नणः शब्दादयः इत्येवमादिनः पश्यति सन्नूपतो गुणानस्य मेदं कथं पंचात्मकदृश्येन ॥
दृश्यं नेदं वर्णं मनिजानीति यथा तत्र पश्याच नेदिनि ॥ ७ ॥ शब्दः श्रोत्रं च देहः हिद्रा गुणास्तन्नूपतो
भिन्नानि विषयत्वं कारणात् तद्भवा प्राणत्वं चेमि गुणानेभिन्नानि पंचमेदविज्ञेयस्पर्शनेन्द्रियं
वायुगुणाः वायुविकाराः ॥ ८ ॥ विपाकः जाठरः ॥ पारीरे कटिनाशावाङ्कल्पानपार्थिवम् ॥ १० ॥

एवं बुद्धेः स्वाभाविकं त्रिगुणात्मकं रूपमात्मनः सर्वजं त्रैविध्यमाह मन इति विसृजते संकल्पमात्रेणाभा-
वे पदार्थं विविधं इत्यादयति॥ बुद्धिरध्यवसायिनी तं पदार्थं बुद्धिर्निश्चिनोति इदमित्थमेवेति हृदयम-
हंकारः प्रियेऽनुकूले अप्रियेऽप्रतिकूले च वेद॥१॥ अनपेक्षेन्द्रियेभ्यो ह्यर्थाः विषयाः पराः सूक्ष्माः संकल्पज-
न्यत्वात् तेभ्यो मनः परं तदुपादानत्वात्॥ ततोऽपि बुद्धिः परा निश्चयात्मकत्वात् ततोऽप्यात्मा परः अह-

व्यास उवाच॥ मनो विसृजते भावं बुद्धिरध्यवसायिनी॥ हृदयं प्रियाप्रिये वेद त्रिविधा कर्मचोद-
ना॥१॥ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः॥ मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा परो मतः॥२॥
बुद्धिरात्मा मनुष्यस्य बुद्धिरेवात्मनात्मनि॥ यदा विकुरुते भावं तदा भवति सा मनः॥३॥
इन्द्रियाणां पृथग्भावाद्बुद्धिर्विक्रियते ह्यतः॥ शृण्वती भवति श्रोत्रं स्पृशती स्पर्श उच्यते
४॥ तिष्ठते पुरुषे बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते॥ कदाचिल्लभते प्रीतिं कदाचिदनुशोचति॥ ५ प-
श्यते भवते दृष्टी रसती रसनं भवेत्॥ जिघ्रती भवति घ्राणं बुद्धिर्विक्रियते पृथक्॥६॥ इन्द्रि-
याणि तु तान्याहुस्तेष्वदृश्याधितिष्ठति॥ न सुखेन न दुःखेन कदाचिदिह युज्यते॥७॥

रूपत्वेन सम्यक् सत्त्वात्॥३॥ जन्तोर्व्यावहारिक आत्मा बुद्धिः सा यदा भावं हृदादिविविधाकारं कुरुते तदा
सा मन इत्युच्यते॥४॥ पृथग्भावात् पृथग्विषयत्वात् विक्रियते विकारं प्राप्नोति तानेव विकारानाह
शृण्वतीति॥५॥ तानि त्रिदेहविकारान् अहरूपस्त्रिदात्माभावेषु सात्विकादिषु॥६॥ नानेवाह॥ कदाचिदिति प्री-

२२१

१८॥ चक्षुरिति इदं रूपमिति ज्ञाने यथा चक्षुः करणं एवमिदं मिथ्यं न वेति श्रोत्रेन्द्रियेण ज्ञाने इदमित्यथैवं
निश्चाने च मनो बुद्धी करणे तेषां तत्तन्नानात्वं स्पष्टं न सादीनेन तः इत्यर्थः रजसि नित्ययोनिमाः
ततसंस्कारसचिवाश्चित्तादाविर्भूताः अनपवर्तनज्ञानस्थाश्चेन्द्रियादयः॥ सर्वेन्द्रियगणात्मकाप्येवं

इंद्रियाणि नरे पंचषष्ठं तु मनश्च्यते॥ समस्तं तु हि मे वाक्यं तेषां तेषु नरर्षभ॥१९॥ चक्षुरालो
चना येवं मशब्दं श्रोत्रेण तेमनः॥ बुद्धिरध्यवसाना यस्माद्दीपते ज्ञानउच्यते॥२०॥ रजस्तमश्च स
त्वं च त्रयएते स्वयोनिजाः॥ समाः सर्वेषु भूतेषु तानात्मगुणान्उपलक्षयेत्॥२१॥ तत्र यत्प्री
तिसंयुक्तं किंचिदात्मनि लक्षयेत्॥ प्रशांतमिव संस्पृष्टं सत्त्वं तदुपधारयेत्॥२१॥ यत्तु
संतापसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत्॥ प्रवृत्तं रज इत्येवं तत्र चाप्युपलक्षयेत्॥२२॥ यत्तु स
मोहसंयुक्तमव्यक्तमसमयं भवेत्॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत्॥२२॥ प्रहर्षः
प्रीतिरानंदः साम्यं स्वस्थात्मचित्तता॥ अकस्माद्यदि वा कस्माद्दृश्यंते सात्त्विका गुणाः॥२४
अभिमानो मृषावादो लोभो मोहस्तथाक्षमा॥ लिंगानि रजसस्तानि वर्तंते हेतुहेतुतः॥
२५॥ तथा मोहः प्रमादश्च निद्रातंद्राप्रबोधिता॥ कथंचिदभिवर्तंते विज्ञेया तामसा गुणाः॥

॥२६॥ गां नो तपस्थश्चकान्नमग्ने॥ २

लिमंतं सर्वेषु स्वरतरा दिवृतान्गुणानकार्येहातादुपलक्षयेत्॥२ कार्याण्येवाहनवेषादि
ना॥२४॥ हेतुः तत्कारणं तत्त्वहेतुतः अकस्मात्॥२६॥ इति ... ध्यायः॥२२॥

ननु तत्त्वसाधकस्य लिंगस्याभावात् ॥ नापि लोकवाक्येन स्वप्नमायामात्रत्वादिदोषशंकाक-
लंकितत्वात् ॥ नापि वेदवाक्येनेह नानास्ति किंचनेति सर्वसत्ताग्रासिनो वेदस्य यत्किंचि-
त्पदार्थसत्त्वासाधकत्वात् ॥ ननु विमतं वैकुंठलोके देवानां देवयजनं सर्वेषां भक्तानां
प्रत्यक्षमदनमत्रादिजंतोः प्राणोष्मक्रमणोर्हृदन्तस्कंधप्रत्यक्षा चक्षुर्येनासावम् ॥
तो भक्त्या मोक्षो भवति तस्माद्विमुक्तक्षमेव तिष्ठेदिति विमतं तद्विमतं चेमा ॥
दिश्रुतेः रविमतकादीनां सद्भावं मे भावेन तद्विमोकं चमत्कारायेत्पाःका ॥
गतिः श्रुतानवस्तुनः सत्त्वाभावे कर्मोपालिकांडयोरुच्छेदापत्तेरि ॥
ति चेत् तत्र श्रुतिविद्यावद्विषयत्वात् योः यथा स्वप्ने रज्जुरगन्धर्वः पत्नी ॥
ते रज्जुः स्वप्नासर्पो मषेति सत्यानृतविभागश्चाभिमानिकोः ॥
विद्यापेक्षः परमार्थेन तत्त्वपोमिथ्यात्वाविशेषेणनैव ॥
तेनैनद्दृष्टिदृष्टैव हि तस्मात् द्विद्यावतो वक्ष्यपंजरा ॥
पितमपि जगद्विद्याभृतो हृदि समसमयमा ॥
त्रमेवेति युक्तमुक्तं बुद्ध्यादयपवसत्त्वा ॥
धात्मानो नत्वर्थाः
इति ॥२२॥ ॥

तान्मावान् अनिवर्तनेबुद्धिः सरितां वेगान् सागरो भित्रिव निरोधकाले इत्यर्थः ॥८॥ यदेति । अधिष्ठाना-
नि इंद्रियगोलकानि बुद्ध्या मेघादेः गर्भभूतानि परस्परं इच्छकुर्भूतानि ॥९॥ मेधादृपादिस्थाने न बृहितानि
मेध्यानि ॥१०॥ सर्वात्मनीति ॥ यदेंद्रियं यदा अनुविधीयते बुद्ध्या अनुगतं भवति तदा एवं अविभागतोऽप्र-
ग्रहस्तनापि बुद्धिः पश्चात्मनसि संकल्पात्मके भावे यदा दीव्यते ॥ बुद्ध्या गृहीतमिंद्रियं संकल्पात्मकं चेद-
गृह्णाति एवं नृपदीन आत्म श्रेष्ठ एन नत योग पथेन ॥११॥ अन्वयो अर्थ अन स्मृत्यवंतेनेद्धान्वयोः प

सर्वं भावात्मिका भावो ऽस्ती नेनानिवर्तते ॥ सरितां सागरो भिन्नो महावेलामिवोर्मिमान् ॥८॥
यदा मायार्थयतेति विचित्रदा भवति मामनः ॥ अधिष्ठानानि चैव बुद्ध्या हृषगोलानि संस्मरेत ॥९॥
इंद्रियाण्येव मेध्यानि विजेनव्यानि हृन्मनः ॥ सर्वाण्येवानुसर्वेण यदानुविधीयते ॥१०॥
अविभागगतानां हि भीवमनसि वर्तते ॥११॥ येन वे भावा वर्तन्ते सत्वे रजस्येव ते त्रिषु ॥ अन्वयोः
संप्रवर्तनेनेरश्यनेमिमतायव ॥१२॥

कस्मिन्स्या दिपिंडे भर्तेः भीतिः सपत्न्याहृषः नामविंदत स्वैरस्मोऽहं इति आत्मरूपभासा
विषयदर्शनेनाविर्भवतीत्यर्थः ॥ एतएवानुभववैषम्याद्धि बुध एव त्रिगुणात्मेति कपिलाः
प्राकृत्समंदेनाहि स्त्री पिंडे सदेव भर्तेदीनां भीत्या दर्यानुवर्तनेयनतान्मतिनेषां सत्वाया
त्मातेनिरसेतकः पदार्थः एवमेव भोक्ता रेषतिक दर्शिवदस्तत्वात्मेति बुकेन हि हि मा ग्रेसयोः मो
त्मभीतिविषयो वह्निदीहात्म्यमलिवर्तते तस्मात् बुद्ध्या दयएवसतायात्मनोनन्वयोः रजरागादिवृत्तं अ
निवर्तनेयत्वात्तेषां नाहृत्व वहितव दसिततेप्रयत्नेक्रमतेतस्यतया सामर्थ्योन नाप्यनुमानेव

एतज्ज्ञानफलमाह ॥ एवमिति ॥ दृष्टजगतः ॥ एवं स्वभावं बुद्धिमात्रकल्पितमिति जानन्नप्यति
नहि स्नानमथनतापादिनामज्ञः शोकादिकं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु वेदेष्टमात्रविदाप्यधिष्ठाने
ब्रह्मज्ञानमेवेति किं श्रवणादिनेत्याशङ्क्याह न चेति ॥ कामगोचरैः काम्यमानविषयगोचरैः
अनघैर्निर्दोषैरपीन्द्रियैः आत्मा स्वरूपेण ज्ञानपदवस्तुरूपाध्यानपररूपेण ॥ नहि रज्जवात्मना ज्ञातः

एवं स्वभावमेवेदमिति विद्वान्न मुह्यति ॥ अशोचन्नप्रहृष्यंश्च नित्यं विगतमत्सरः ॥ १४ ॥ न चात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैः कामगोचरैः ॥ प्रवर्तमानैरनघैर्दुर्वरैरकृतात्मभिः ॥ १५ ॥ तेषां तु मनसा रश्मीन्यदा सम्यङ्नियच्छति ॥ तदा प्रकाशतेऽस्यात्मा दीपदीप्ता यथाकृतिः ॥ १६ ॥ सर्वेषामेव भूतानां तमस्यपगते यथा ॥ प्रकाशं भवते सर्वं तथेदमुपधार्यते ॥ १७ ॥ यथा वारिचरः पक्षी न लिप्यति जले चरन् ॥ विमुक्तात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते ॥ १८ ॥ एवमेव कृतप्रज्ञो न दोषैर्विषयांश्चरन् ॥ असज्जमानः सर्वेषु कथंचन न लिप्यते ॥ १९ ॥

स्तुकिकार्यायप्रभवति न हन्तु । दुर्वरैर्दुष्कृतिभिरकृतात्मभिरशोधितचित्तैः पुरुषैः ॥ १५ ॥ कथं तर्ह्यात्मा ज्ञेय इत्यत आह तेषामिति ॥ आकृतिर्घटादिरूपं ॥ १६ ॥ भवने प्राप्नोति केवलं न विर स्मृत चामीकरवज्ज्ञानापगममात्रलभ्य आत्मेत्यर्थः ॥ १७ ॥ विद्याफलमाह ॥ यथेति गुणदोषैः पुण्यपापैः प्राकृतैः ॥ १८ ॥ क्रियमाणैरपि कर्मभिर्न लिप्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ ॥

223

ननु घटीनां स्वरूपसत्ताभावे कथमिन्द्रियसन्निकर्षादिना ज्ञेयत्वादि तानेषां स्यादित्याशंक्याह ॥ सर्वदा पार्थ-
मिति ॥ इन्द्रियैरिन्द्रियैरोः बुद्धिसत्तमैः इन्द्रियैः सपमन्नश्शक्रिया त्रिविषेसत्तथ क्तिरजनादीनां मानिभा-
सिके च यदीनां व्यावहारिकवस्तूनः पारमार्थिके चेतिकमणानानि सम्मतं रसनमानिनवसत्तमवृस-
मि नन्वादि घयाश्च निसन्तमाइस अनोवुद्धिसत्तमैरिति बुद्धिस्य विषयत्विहृते अप्ययनेन वस्तीनिव-
स्नीया ॥ इन्द्रियैः रश्मिभृतेः मनः सर्वदा पार्थ सत्तमावरकाज्ञाननाशकत्वात् । ततः स्वतः प्रकाशमानेस-
तमेव विषया चामसंपन्नयथा इन्द्रियैः स्तुत्वीदमेवावरकाज्ञानेनावृतेने प्रतीतेः बुद्धिस्परनतभावेनस्त-
त्तानतिरिक्तेन भाति इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोश्चविज्ञानग्रहणेवापन्नयः एवं वदाघआसेपि इन्द्रियद्वा

सर्वदा पार्थं मनः क्रियाभिरिन्द्रियैर्बुद्धिसत्तमैः ॥ नित्यम्भरे दिव्ययायोगमन्दात्सैनैर्यहकया ॥२३॥

ततन सत्तमावरकाज्ञानेनाशितेस्वतः प्रकाशमानेसत्तमेव बुद्धिस्य विषयादिभावेनसत्तः
मानस्यैनु भातिश्चत इन्द्रियैः सत्तमस्ये वचदार्थ विषयादिभावेनसत्तमानन्त्वे कतरत्वामरगवद
विषमाने भानेमात्तिमात्रे भानेवानयाच्छतितल मेव भानतमनुभाति सर्वमिति अधिष्ठानभान
मनुअध्यस्तस्य वदाद्भेन भाद् लोके पितरभावः पदानुभवइत्यादेः अनुभवशब्दः प्रामर्थ
स्य भवनेस्तीनार्थत्वेन पास्त्वात् प्रकाशवाचकोनुशब्दस्तारतम्यं त्वेतर अधिष्ठानप्रकाशमा
त्रिपति इयमेवतादिकानि विकल्पकं ज्ञानमिथ्याचततेभाषांतरेण तयाच विषयाणां स्वरूप
सत्ताभावेपि रजतरगवद्विषयाप्रकाशाद्युपपद्यते इति सर्वमवदातम् ॥२३॥

म. भा.
मो.
२२८

एते गुणाः प्रधानस्था स्वतन्त्रतानेन यद्दर्शने मामाः संतो न निवर्तन्ते तदादिवन्नन मन्येते किं तु रजस्तमाः दिव्यहायपवात्रप्रधंमपदार्थ इत्यर्थः न तद्देहन्तः अत्र मतिः नोपलभ्यन इति निहतस्य हि चदादेः कपाला दिन्नपणामहतिर्लभ्यतेः अत्र दोषस्त इति इहन्तु तादृक्सूक्ष्मदर्शिना निरन्वयनाशएवगुणानामि त्यर्थः एके मुख्याः अपरेताकिकाः नित्वं तन्नामन्यंति कोऽडुःखानां आत्मगुणानां निवृत्तिर्भवतीत्या हुः एवं सांख्यादयोपि संसारहेतोर्गुणस्य मे योगस्यानादिभावस्यापि नाशमिच्छंति ॥३॥ एवं निवृत्ति वादिनोमुमवधार्थयुक्तालाभ्ययथामतिनिश्चिन्वेयात् सिद्धांतं गृह्णीत ॥४॥ एतद्दर्शयन्थ मेघायोजन्मादि

मद्भक्ता न निवर्तन्ते मद्भक्तिर्नोपलभ्यते ॥ एवमेकेऽत्र संतीति निवृत्तिरिति चापरे ॥४॥ मध्यं स मधायैतन्द्ध्रुवस्येव यथा मतिः ॥ अनेनैव विधानेन भवेदात्माप्ययो महान् ॥४॥ अनादिनिधनो ह्यात्मा नित्यात्मा विवरेन रः ॥ अक्रुध्यन्नप्रहृष्यश्च नित्यं विगतमत्सरः ॥५॥ इत्येवं हृदयग्रंथिं वुद्धिचिंतामयं दृढं ॥ अनीनः सुखमासीत अशोचं छिन्नसंशयः ॥६॥

लाभोपि वाधपत्ते आध्यात्मिकः निवृत्तिपक्षेनात्विक इति ॥ अनादीति हि पादो नित्यानित्ययोः धर्मा भावात भवमक्षिद्धि घोतकः उपपन्नपपन्थर्मो विकरोति हि धर्मणामिति न्यायेन डुःखा दिधर्मिणि विकारिणि निमन्वात्मभवान् घटे यावद्रूपनाशात् दर्शनेन आत्मनि यावद्दुःखनाश लक्षणस्य मोक्षस्याप्यसंभवाच्च साधीयानन पंपक्ष इत्याशयः ॥५॥ तुद्धि धर्माश्रितादयः तन्यथा नवुद्धिचिंतामयं ग्रथयतीचलेलायतीयेत्यादिश्रुतेर्द्वैकर्मा भेयथानित्ये विनाशे पोढि त्वेनिशाः

२२८

224

सन्यासपूर्वकं आत्मध्यानशीलस्य सार्वात्म्यप्राप्तस्य भोगानासक्तस्य बुद्धीन्द्रियाणामकारणेएवम
वेति ॥ तथापि चिदचितोर्विभागएवास्तिनतैर्विभवतीत्याह द्वाभ्यां सत्त्वेति ॥ २ ॥ घोषमायास्वाते
२५ ॥ बन्धमुक्तिलक्षणः ॥ २४ ॥ गुणानिषयान् गुणान्सत्वादीन् विक्रियतः विकारं भजमानान् १

स्वकार्यं वेहलेन कर्मरतिर्यस्य सदात्मनि ॥ सर्वे भवतात्मभूतस्य गुणवर्गो व्यसज्जन ॥ २ ॥ सत्तमा
त्माप्रसरत्ति गुणान्यापि कदाचन ॥ न गुणाविरुद्धात्मानं गुणान्वेदसमवेदा ॥ ३ ॥ परिङ्गाणगु
णानां च परिस्पन्दायथानथो ॥ मत्त लेशं न योरतदं तरंगिहि सत्त्वयो ॥ २२ ॥ स्तनेन गु
णानेकं परको न सज्जते गुणान् ॥ ह्यण्टमोलोमूल स्यातो सैव यथु को च सवेदा ॥ २३ ॥ यथा
मन्सोद्विरत्नः स्यात्ते परको चन घेवतो ॥ मणाको ऽदेवरावेव समग्रकोपयासह ॥ २४ ॥ इषी
कावायथा मेजे ह पञ्चक मह वेव हि ॥ नथैव स हि तावेतात्र न्यो न्यमिश्रनित्हितो ॥ २५ ॥ श्री
भोमोत्तधर्मे शुभकान्त्रप्रश्ने ॥ २४ ॥ व्यासउवाच ॥ स्तनतेन गुणान्सत्वे हेलेन्न त्त्वपितिष्ठ
ति ॥ गुणान विक्रियतः सर्वान्नदासीनवदीश्वरः ॥ १ ॥ स्वभावयुक्तमनतस्सर्वे यदि
मान्न सज्जते गुणान् ॥ ऊर्णनाभियथा सूत्रं स्सृजते तद्गुणांस्तथा ॥ २ ॥ ॥

अन्नत्वद्दासीनस्याच्छपिष्ठानत्वं प्रपस्कंधमणिवत्तेषम ॥ १ ॥ एतदेवाह स्वभावेति
अभिन्ननिमित्तोपादानत्वसूचनायऊर्णनाभिदृष्टान्तः ॥ २ ॥ २

कि मनेन नको शालेने म्तत स्याहवयदिति ॥ इह लोके जीवन् ॥ यथिष्ठा मेव कर्म तत्प्राचीन कर्मणा नाशको न हि कर्मणा सर्व कर्मो च्छेदो स्तीत्यर्थः विजानतें मयं इह जन्मनि च कृतेन कर्मणा न स्पृश्यते विद्वेषः प्रियम प्रियं वा न जनयतीत्यतो विद्या संपादनीयेति भावः तेनेह कृतेनापनेन न लिप्यते कर्मणा पाप-

यस्य रोषो न मिसंधि एवं के न च निर्मुक्त तिपमं कुरुते ॥ न प्रियं तद्भये न चाप्रियं तस्य तन्न जनयतीह जीवेन ॥ २५ ॥ इति श्रीमोक्षधर्मेषु शुकानुप्रश्ने ॥ शुक उवाच ॥ यस्माद्धर्मात्परो धर्मो विद्यते नेह कश्चन ॥ यो विशिष्टश्च धर्मेभ्यस्तं भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १ ॥ व्यास उवाच ॥ धर्मं ते संप्रवक्ष्यामि पुराणमृषिभिः कृतं ॥ विशिष्टं सर्वधर्मेभ्यस्तमिहैकमनाः शृणु ॥ २ ॥ इंद्रियाणि प्रमाथीनि बुद्ध्या संयम्य यत्नतः ॥ सर्वतो निष्पतिष्णूनि पिता बालानिवात्मजान् ॥ ३ ॥ मनसश्चेंद्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं परमं तपः ॥ तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ ४ ॥ तानि सर्वाणि संधाय मनःषष्ठानि मेधया ॥ आत्मतृप्त इवासीत बहुचिंत्यमचिंतयन् ॥ ५ ॥ गोचरेभ्यो निवृत्तानि यदा स्थास्यंति वेश्मनि ॥ तदात्मनात्मानं परं द्रक्ष्यसि शाश्वतम् ॥ ६ ॥

केनेत्यादि श्रुतिभ्यः ॥ २५ ॥ पंचसप्ततितमः ॥ २७५ ॥ विद्या साधकं धर्मं पृच्छति यस्मादिति ॥ १ ॥ अस्य मेधा दिस्मा भूदिति निवृत्तिधर्मलक्षणमाह विशिष्टमिति ॥ २ ॥ निष्पतिष्णूनि निष्पतनशीलानि ॥ ३ ॥ नियम्यैकाग्र्यं कुर्यादिति संबंधः ॥ ४ ॥ बहुचिंत्यं त्रिपुटी ॥ ५ ॥ गोचरेभ्यो बाह्याभ्यंतरविषयेभ्यः वेश्मनि परस्मिन्ब्रह्मणि सर्वाधिष्ठाने ॥ ६ ॥

स्थात्मकार्णात् नंदीमतिच्युताः अविद्वांसः नराः विषाहीनाः इस्मजननिमज्जनै स्त्रास्येषु क्षिपेत् ॥७॥
साईस्रोके न दृष्टांतमनका दाहंनिकमहाईन एवमिति आत्मनः स्वस्य आत्मानं मत्यैवेतस्य स्वरूपलेव
णो केवलज्ञानमिति स्पष्टं हृत्त्विमात्रमित्यर्थः शमेस्तं ॥१॥ जन्मसामर्थ्यं लब्ध्वा जन्मनो यशो काचा
वनो ब्रवेत् भावी त्यर्थः पर्याप्त एणीपरायणा मोहमायकं ॥१॥ स्पष्टः पुण्यपापहीनः ॥१२॥ भय अधः

नामेषुः सच्युताः स्यायपाश्रीकर्णीनराः ॥ अवबोधाय विद्वांसो विद्वल्लोकमितेतया ॥१७॥
नतु तास्यन्ति ते विद्वान् स्थूलेचरं तिनन्वितं ॥ एवं यो वेत्ति तत्त्वानि केवलं ज्ञानमात्मनः ॥१८॥
एवं शुद्धध्यानरः सर्वं भजानामार्गजितानि च ॥ समवेद्य च वेद यः सम्यग् भजेत् परमं तत्त्वम् ॥१९॥
एतद्धि जन्मसामर्थ्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ आत्मज्ञानं शमश्चैव पर्याप्तं तत्परायणम् ॥२०॥
एतद्बुद्ध्वा भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ॥ विज्ञायैतद्विमुच्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥२१॥
न भवति विदुषां महद्भयं यदविदुषां सुमहद्भयं परत्र ॥ न हि गतिरधिकास्ति कस्यचिद्
भवति हि या विदुषः सनातनी ॥२२॥ लोकमातुरमसूयते जनस्तत्तदेव च निरीक्ष्य शो
चते ॥ न च पश्यति कुमारमानसो शोचते यदिहकृत्यमस्ति तत् ॥२३॥ " "

तस्मायाविदुषो गतिस्ततोधिका कस्यचिद्गतिर्नास्ति ॥२४॥ लोकमातुरमिति लोको भोगैस्त्यादिभिः तेषा
नरे दोषाक्रान्तं जनः असूयते दोषेण पश्यति भोगैवकस्मात् ॥ तथा तत्तदेव लोकस्यानुरत्वं नि
रीक्ष्य शोचते च ॥ न चैति कुमारबुद्धयो मंदद्दृष्ट्यास्त्यणमित्यर्थः ये पुरुषा लङ्घयंत्यणो कापो करू
णकृताकृतं कर्मणा आरोपितानारोपितमिति विद्वल्लोकपालाइत्यर्थः ॥२२॥ ७०॥

त्रस्तं भयानक्रोशैव ॥१९॥ भूतानि भ्रान्तानि निशाम्य पश्य पर्वतस्थोज्ज्वलनपर्वतं नाशः यथोक्तं मन्त्रा
मासाद्य मारुतघोषोच्चः घोषतो जनानां भूमिष्ठानि वृक्षोल्लस्यः सर्वान्प्राज्ञो न पश्यतीति ॥२१॥ एवं

उत्तमोत्तुङ्गिमास्याय प्रस्तभयान् भविष्यति ॥ ततीर्णः सर्वसंसारात
प्रसन्नात्मा विकल्मषः ॥१९॥ भूमिष्ठानीव भूतानि पर्वतस्थो निशाम
य ॥ अक्रुध्यन्नप्रहृष्यंश्च न नृशंसमतिस्तथा ॥२०॥ ततो द्रक्ष्यसि सर्वेषां
भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ एवं वै सर्वभूतेभ्यो विशिष्टमेतिरेवधाः ॥ धर्म
धर्मभृतां श्रेष्ठ मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥२३॥ आत्मनो व्यापिनो ज्ञानं
हि देहस्थानमेवच ॥ अध्रुवं पदं देहान्तात्मसात्त्विकमेव तथा ॥२५
नैव स्त्री न पुमानेन नैव चेदं नपुंसकम् ॥ अदुःखमसुखं ब्रह्म
भूतभव्यभवात्मकं ॥२६॥ नैतज्ज्ञात्वा पुमान्स्त्री वा पुनर्भव
मवाप्नुते ॥ अभवप्रतिपत्त्यर्थमेतद्धर्मं विधीयते ॥२७॥

योगेन ग्रस्तानन्तरात्मानं रूपं ॥२४॥ नैवेति ॥ पुमानपि तद्ब्रह्मस्त्र्यादिरूपेण न वेदनाम रूपम
न्यत्वात् भूतभव्ययोर्भवन्मतिः कारणेन तदात्मकं ॥२६॥ अभवोऽनुत्पत्तिरात्मानस्यप्रतिपत्त्यर्थं
एतद्धर्मं एष योगधर्मः ॥२७॥ ॥

226

विधूमशिवनिरूपाधिः श्रावणः श्रवविद् ॥ ६ आत्मबुद्धिरचेतनत्वाहत्वतः सर्वज्ञ आदिकः ॥ ७ ज्ञान
दीपेन ब्रह्माकारान्तःकरणात्मन्यात्मात्मानेन स्वआत्मनि देहे आत्मनेति पादे आत्मना ज्ञानदीपेने

सर्वात्माने महात्माने विधूमशिवपावकं ॥ ते पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ ७ ॥
यथा शुष्कपलाशेनो वह्नि पावको महाद्रुमः ॥ आत्मनो नाभिजानीते ब्रह्म शुष्क इमे फल ॥ ८ ॥ ए
वमात्मानं जानीते ब्रह्मणाभिध्येऽकृतत्वतः ॥ अन्यो ह्यभ्यन्तरात्मा वियः सर्वमनुपश्यति ॥ ९ ॥ ज्ञा
नदीपेन दीप्तेन पश्यत्यात्मानमात्मना ॥ दृष्ट्वा त्वमात्मनात्मानं निरात्मा भव सर्ववित् ॥ १० ॥
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो मुक्तकल्मषवीरगाः ॥ परां बुद्धिमवाप्नोहं विपाप्मा विगतज्वरः ॥ ११ ॥ सर्वे
नः सोन संभोगेन दीलोकमवाहिनी ॥ पंचेंद्रियग्राहवतीं मनःसंकल्परोधसं ॥ १२ ॥ लोभ
मोहतृणछन्नां कामक्रोधसरीसृपां ॥ सत्यतीर्थानृतक्षोभां क्रोधपंकां सरिद्वरां ॥ १३ ॥
अव्यक्तप्रभवां शीघ्रां दुस्तरामकृतात्मभिः ॥ प्रतरस्व नदीं बुद्ध्या कामग्राहसमाकुलां ॥ १४ ॥
संसारसागरगमां योनिपातालदुस्तरां ॥ आत्मजन्मोद्भवां तात जिह्वावर्तां दुरासदां ॥ १५ ॥
यां तरन्ति कृतप्रज्ञा धृतिमन्तो मनीषिणः ॥ तां तीर्णः सर्वतो मुक्तो विधूतात्मात्मवित् शुचिः ॥

ति सामानाधिकरण्येन निरात्मा निरूपाधिः ॥ १० ॥ विपाप्मेति देहान्तरसंबंधनिरासः विगतज्वर इति
जीवन्मुक्तिसुखवान् ॥ ११ ॥ आतनसंभ्रमनेकधाभवदंतीं नदीं संसारनदीं लोकान् वाहयंतीं रो
धस्तीरं ॥ १३ ॥ बुद्ध्या ज्ञानेन ॥ १४ ॥ योनिर्वासना ॥ १५ ॥

द्विजः सत्यो ब्राह्मणः॥१॥ मुख्यं हि द्विजः स्मृतः आह ज्ञानीवदिति यो द्यपालस्त्रं सर्वविल्स एव वेदवि
त्॥ परत्वेऽप्यकामस्य आत्मज्ञानेनानन्दः ज्ञानकृद्राचि न्नमित्यनेन याचञ्चानिः यः कामानिष्काम आ
सकामः स्यात्तस्य ब्राह्मणत्वं तमेवं सर्वैव समवनीयं ननु ब्रह्मविनद्रष्टाप्यतीतिनेन कामत्वेन
सर्ववेदवित्

सर्वान्स्वेदान नधीयीत शुश्रूषुर्ब्रह्मचर्यवान्॥ ऋचो यजूंषि सामानि यो वेद न स वै द्विजः॥२
ज्ञातिवत्सर्वभूतानां सर्ववित्तु नाकामो म्रियते जातु न तेन न च वै द्विजः॥३॥ इष्टीश्च
विविधाः प्राप्य क्रतूंश्चैवाप्तदक्षिणान्॥ प्राप्नोति नैव ब्राह्मण्यमविधानात्कथंचन॥४
यदा चायं न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति॥ यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा॥५
यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकं॥ कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा॥६
कामबंधनमेवैकं नान्यदस्तीह बंधनं॥ कामबंधनमुक्तो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते॥७॥ का
मतो मुच्यमानस्तु धूम्राभ्रादिव चंद्रमाः॥ विरजाः कालमाकांक्षन् धीरो धैर्येण वर्तते
८ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत्॥ तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे
स शांतिमाप्नोति न कामकामः॥९॥

द्विजो नेति न च॥ किं तर्हि द्विज एव यो नित्यं यः सकामस्तु नासौ वेदविद्ब्राह्मणस्त्वेति भावः॥२
अविधानात् दयानैष्काम्ययोरननुसरणात्॥४॥ एतदेव विवृणोति यदेत्यादिना॥५॥ स्व
हेऽस्मात् आपद्वत् पद्य पूर्वक आलीयते स मोक्षभाक् नेतकामकामो विषयाभिलाषी॥९॥॥

यथापि ते अभेदेन जनगदुस्मतिप्रकाराणि येनेन यापि शमादिसेपन्नस्य सर्वं धर्मोस्पर्शि सगुणस्य स्यात् दुः
खात्तु खदुःखसंपर्कस्य न्यत याः वस्तून मनि रिति सर्वे वादि संमतेवादिनः देहनाशो वा सून्य भावो वा
दुःखनाशो वा लिंगभंगो वाः त्रियानिहतितो वा स्वरूपप्रतिष्ठा च निशाकिं वा परमानंदा वा निर्वृति शब्द
न एव विकल्पयंतीति न त्वेतदभिसंधायाह येनित्य येनित्य यथा सर्वाणि मतानि येन प्रकारेण मुक्तौ पर्येवस्थि
तितेनैव प्रकारेण मदीयान्यतानि वचोसि मुक्तौ पर्यवस्थैनीति मयाययानुयेति भावप्रधानो निर्देशः

यथा मतानि सर्वाणि न स्थैनानि यथा तथा ॥ कथितानि मया पूर्वं भवेतिन भवं तिच ॥२५॥ नती
ति पुनः न गणान्विते न गुणेण सम्पन्नः दमान्वितेन ॥ इत्यादि सर्वोनि मतानि यथार्थं वयान्यन सेह
यडल मेनन ॥२६॥ श्रीनेमोदाधमैभुम्यकाननमये ॥ आसउवाच ॥ गंधान्नपानान्नतुरध्यान्त्रखं
वानालेकागम्या म्नपानस्य ॥ मानेच कीर्तिं चपशाम्यनेछे न सर्वे प्रचारः पपपतोप्रास्रणस

यथानछेव कथितानि त्वर्थः हेतुयुतानि मतानि भवंति फलतो विरोधाभावात् न भवंति च नि
वेत्तमघातत्वात् तस्मात्सर्वं रचितं शिवैः दिदेशा सुनपाद्यमिति सिद्धं ॥२७॥ नदितितस्मादुक्त
विशेषणवतः पिकाविगणरह्वोगृहः प्रीति पर्वक मिदं वदेदित्यर्थः ॥२८॥ चतुःसप्ततितमः ७४
गंधान्नसानि मादि य्रधाय वः साधन विधानार्थं जीवन्मत लक्षणरख्या पनार्थं च नानतुर्ध्यानत ना
नमरेतनापितस्य नस्य गंधादेः अलंकारान् ॥ वर्जनानि च पामतुयानत् गंधादिसगहेयोनका
यौ किंतदासीतेवे मर्थः प्रचारः व्यवहारः पपपनोविरुधः ॥ १ ॥

भ॰ मा॰
मो॰
२२२

अहं त्वमेव अजन्य अनन्तसंहार्य मा भृतं स्वभाव सिद्ध निरूपच्छन्नं मणाभान मलाप कृषणात्मकं सं
स्कार रहीतं ॥ अध्यात्मे आत्मनि देहे स्वहृतं प्रसन्न समाहितं स्वहृतं अनुचन्तं इति मतिसिद्धं मा नः स्वस्वम
व्ययमप्रते ॥ यदा अध्यात्मे शंषः प्रमानः सोपि ध्यानादिसमे णान्यये स्वरम स्वते ग्रेष्ठ्य पिडय निषद्
ये नित्यस्वात् दृहं त्रिमत्वमसंहार्यं त्वं च माहृतं वाक्यार्थ मर्यादा स्वरमन्तो यं मन्यापकं निरूपच्छन्नं ते इति ॥

अहं त्रिसमसंहार्यं प्राप्तं तेनिरूपच्छन्नं ॥ अध्यात्मे संवृत्तं प्राज्ञः स्वस्वमव्ययमप्रते ॥१६॥ निः
प्रचारे मनः स्मृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः ॥ यामयं लभते तस्मिं स्नान शक्यात्मनोन्यथा ॥१७॥ येन नं
रम्यसमं भुंजानो येन रम्यत वितवान् ॥ येनात्मदेहो वलंधते यस्तं वेद स वेद वित् ॥१८॥ सं
गमात्मात्मनो हारं एणमिधाय विचिंतयन् ॥ योसात्मे ब्राह्मणं शिष्टः स्वआत्मा रतिरुच्य
ते ॥१९॥ समाहितेन परेण मे दीर्णकाममवस्थितं ॥ सर्वतः स्वस्वमन्वेति वपुः स्नेहमसंशयः
॥२०॥

नामिवद्ष्ठानाहं प्रार्थ्यं पतेन परो तत्त्वानं स्मापिप्रणेह्दिहे तत्त्वयाक्रममनुक्रम्यं त्वमुक्तं तथा च स्मृ
तिः दिने दिने न त्वेदांत श्रवणाद् भक्ति संयुतात् गुरुसुश्रूषया लब्धात् कृच्छ्राशीति फलं लभेत् इति ॥१६॥
न केवलं पाशीय ज्ञानमात्रात् मुक्तिः किंतु साधनांतराये तात्पर्यस्ती त्याह निष्प्रचार मिति अन्य
था मनो निधाभावेन शक्या मानमिति शेषः ॥१७॥ येन ब्राह्मणा ॥१८॥ संगमात्मिप्रमादात् सम्यक्
रहेनानि हाराणि अपिधाय निरुद्ध्य विचिंतयन् ॥१९॥ अचेतिवह्नते ॥२०॥ रामायनमः ॥

२२२

228

तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतेर्ब्रह्मविदेव शान्तिकामः न त्वन्य इत्याहार्द्दं न स इति सः विहाय
कामैस्तत्कल्पनाद्रोपनतैः कान्तो मनोहरः न तु कामकामः स्वर्गाद्यर्थी ऊर्ध्वः स वा इति स्वर्गप्राप्त्यसंयोगा
वियोगान्ता इति नियमेन न तो भ्रष्ट इति भावः ॥ ७० ॥ उपनिषदुक्तस्य सत्यस्य हितकरत्वात्कान्तरोत्तराभा
वे पूर्वं पूर्वं प्रार्थमित्यर्थः ॥ ७१ ॥ स्वर्गः गुणत्रयस्य भावः प्राप्तो निर्गुणत्रयस्य भावः ॥ ७२ ॥ हेतुरेनेभितिसंतोषा
त् हेतोस्सत्त्वबुद्धिप्रसादरूपकसिद्धेन ॥ पञ्चमलकारोपपन्नदेवमन्त्रप्राप्तिलक्षणमोक्षस्य सर्वे
कारणं सत्त्वेन त्वया सह योगक्षेमनसो ॥ संशयो वा मनः प्राप्तार्थैः सन्तापसन्ताप्यन्ते दैनविहितानि करणे

स कामकान्तो न तु कामकामः स वै कामान्त्यागमुपैति देही ॥ ७३ ॥ देहस्थोपनिषन्मन्त्रसमस्तोपनि
षदुक्तः ॥ इमं स्थोपनिषद्दानं दानं स्थोपनिषत्तप ॥ ७४ ॥ तपःस्थोपनिषत्त्यागस्त्यागःस्थोपनिषत्सुखं ॥ सु
खस्थोपनिषत्स्वर्गः स्वर्गस्थोपनिषच्छमः ॥ ७५ ॥ शमोपेतस्य शोकत्यनस्य संतापत्यस्य यासह ॥ सत्त्वमि
च्छति संतोषाच्छान्तिलक्षणमुत्तमम् ॥ ७६ ॥ विशोको निर्ममः शान्तः सप्रज्ञात्मा विमत्सरः ॥ षड्भिर्ल
क्षणवानेतैः समग्रः पुनरेष्यति ॥ ७७ ॥ षड्भिः सत्त्वगुणोपेतैः प्राज्ञैरधिगतं त्रिभिः ॥ ये विदुरात्म

नो लोकं सैवमपावर्गमित्यर्थः सन्तापमिति गुणमलं तं ॥ ७८ ॥ षड्भिः संतोषप्रदैः ईतैः विशोकत्वादिभिः समग्रो ज्ञा
नवान् ॥ ७८ ॥ एवं मुमुक्षुलक्षणं मुक्तानुगतिसाधनमाह षड्भिरिति पललभं तत्त्वान्नरत्स्वर्गवर्जं पूर्वोक्तैः
शमदमदानतपस्त्यागरूपामार्द्देरूपनिषत्सत्त्वैः सम्यग्दृष्टिर्जनस्तस्य सत्यापि से भावितेनान्तस्थत्याहम
ये सत्त्वगुणोपेतैः इति त्रिभिः श्रवणमनननिदिध्यासनैः रायमानुमानाद्व भवैर्वाधिगतं आत्मानं शरी
स्य शरीरान्तःस्थमेव जीवमेव देहदेहाभिमानाद्युन्यापये विदुर्ज्ञानी उक्तेन गुणैर्ज्ञानं फललक्षणं विदुः

स॰भा॰
मो॰
२३३

ऽमनेषु जगत्सु जातिषु पञ्चमपञ्चात्मकेषु एतेन भावाभावकालानामपि भोगित्वमुक्तं न तु पंचमो
ऽपि भेदः ॥ त्रिकालिकाल दिगात्ममनांसि चत्वारि द्रव्याणि गुणास्त्वबवन्ति विंशतिः कर्म सामान्य विशेष
समवायाश्च भावपदार्थाः सप्तमोऽभावपदार्थ इत्येतिकाणादामतेनेन तथ सर्वस्यैव चाम्नकृतत्वमपि
ज्ञायत इति चेत् अत्रोच्यते ननावत्कालो नामपदार्थान्तरमतीतानागतत्वात्तत्वादिव्यवहारहेतुः किंचि
दस्ति तत्तन्नत्वगुणात्वादित्वात् नद्रव्यगतानामिरेवानीतत्वाधवस्याभिलाहृत्यव्यवहारोपपत्तेः नापिद्र
आकाशाएवसर्वोपाधिकोमात्माद्विलक्षणेनसुपगमात् नापिमनः नसंदृश्यत्वेनमात्रादिवद्द्रव्यसजातीयगुण
अथत्वस्यावयवन्तः अन्येनपांचभौतिकत्वात्पृथिमननत्वतु आयु सजातीयगुणानामश्रयत्वेन दिक्कालवत्तन्न
इंद्रियत्वेनगृह्यते गुणाश्चपि आत्माश्रयातानि रिंच्यते इति न द्रव्यपदार्थः तथाहुः अन्वैव साख्यमप्युक्तिः परीक्षान्मा

आकाशमात्मनोऽन्यानि तापः स्त्री च पंचमी ॥ भावाभावौ च कालश्च सर्वं भिन्नेषु पंचसु ॥ २ ॥

ऽवस्थो विशेषः कर्मेति न तद्विहृष्यपदार्थः ॥ तथा समस्तादिति व्यवहारविषयत्वस्य सं कस्य सामान्यादिष्व
सत्त्वेऽपि नवस्यादोषभयान्मेभ्यो हृतं द्रव्यगुणकर्मस्वेवानुगतं सामान्यमित्यमनत्रापि ह्यानसत्वेनैवतद
सत्वेतिव्यवहारस्योपपत्तेः समवायोऽप्यननुगतस्वरूपस्यनायाप्यनोविशानान्निम्बद्रव्यहृतयो मा विशेषाश्च
पगतत्वएकात्मेतिम्बद्रव्याणामेवाभावानिरालंबनः मानोतराभिद्धस्य समवायवत्त्वादिकम ॥
पिसमवायविनैव द्रव्यस्यास्य तीतिसमवायकल्पनाप्यनर्थिका यथा च रूपरांत्यानाम भावः ए
वं भूतलेघटसंसर्गोभावोऽपि भविष्यतितथा वो क्तभावोनरमभावोहि कयाचित्रु सेपेत ॥
यतिमागमाव ध्वसामावयोल्व कल्पिनियो गित्वं त्वदेवास्ति हि सत्याममभावावि हृष्यतइति न्यायेन त
त्रिरूपकाभावात् तस्मादि भौतिकः पदार्थ एवनास्तीति युक्तमुक्तं भावाभावकालानामपि पवात्मकत्व

२२३

२३३

अविशेषाणीति विशेषाविशेषलिंगमात्रालिंगानि गुणपर्वाणीति योगसूत्रे तु सूक्ष्मणावयवे तु विशेषाः
स्थूलपृथिव्यादय एकादशेन्द्रियाणि चाविशेषाः पंचतन्मात्राणि बुद्धिस्तु लिंगमात्रं महत्तत्वं अलिं
गं प्रधानं तत्र पर्वक्रमेण उत्तरोत्तरं प्रतिपद्यमानो योगी गुणानतिक्रामति तथा हेन पंचतन्मात्राणि
वस्वकार्यविशेषाणां भूतानामिति पंचतन्मात्राणि तु महदादीनि च जहतो मुनेः त्यजतो मुनिनाडु
खं सत्त्वा सुखं अपोह्यते ॥ अविशेषाणीति पाठे भूतशब्देन पंचतन्मात्राण्येव स्वकार्यस्थूलभूतसहि

अविशेषाणि भूतानि गुणांश्च जहतो मुनेः ॥ सुखेनापोह्यते दुःखं भास्करेण तमो यथा ॥२१॥
न ममेति ज्ञाने कर्माणि अतिक्रांते गुणत्रये ॥ आत्मस्थान् विषयान् सर्वे ऽजनान् स्पृशन्ति दंतः ॥२२॥
समदुःखसुखो मुक्तः समः पश्यति पुत्रे ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यः प्रत्याहारस्यान्निवर्तते ॥२३॥ का
रणं परमं प्राप्य अतिक्रांतस्य कार्यता ॥ पुनरावर्तनं नास्ति संप्राप्तस्य परं पदं ॥२४॥ योगो
मोत्तमे धर्मे तु भूत कानशम ॥ आसङ्गवाव ॥ द्वंद्वानि मोक्षजिज्ञासुरर्थधर्मौ वनेऽहिनः ॥२५॥ ब्रा
ह्मणानां निराशिषः आश्रमेष्ववमिश्रमहत ॥१९॥

तानीत्यर्थः ॥२१॥ अतिक्रांते बाधिते गुणत्रये गुणेभ्य स्व
स्वर्गं येनानं विविक्तैरशिष्ट ॥२२॥ न क्वचिद्रक्तः समः रागद्वेषशून्यः पश्यति पुत्रे स्थितोऽभवति
शरीरस्थो जीव एव सर्वार्थान् अतिक्रम्य वर्तते ॥२४॥ कारणं निर्गुणं ब्रह्म एकायतनात्मकता ॥२५॥
ए व समन्ति नमः ॥ ५५॥ हि त्वरेणार्क मध्यात्म स्वरवस्थ स्वेच्छ संतपति द्वंद्वानि त्यागिनाः ध्यायेन
द्वंद्वानि मानायमानादीनि अर्थं धर्मौ चापि हित्वो पिग्रहो व्यपदिश्य मोक्षार्थे स्थानं हि सद्वदमद्वद्या

अवसायात्मिकानिःसृतात्मिकाव्याकरणेषु अयं भावः अनात्मात्मकर्मानुमानात्स्वतः स्वरूपे लिंगेन कर्मणामा
श्रयत्वेनानुमेयो जीवः ॥१९॥ एभिः कालान्तः कृतत्रेताद्वापरकलिरूपो जीवः तदात्मकैः गुणगुणादिभिः स्वका
लात्मभिरेभिश्च तानाभिः सर्वमाणजातं समन्वितं यः पश्यति स्वरूपतत्त्वं कस्तु पश्यतीति जानानिति सः समाहि
तकामेकर्मनानुवर्तते ॥ नानात्मतत्त्वयातिष्ठामो भवतीत्यर्थः ॥२१॥ बहूनामन्तिमः ॥ एवं पञ्चभूतानि आ
त्रियाकामकर्माणि मनो बुद्धिश्चेति दशकं तेन अतोन्यएकादशः नैनात्मा सच लिंगात्मा चेति न सौ नाभ

एकादशात्मनैनात्मा सर्वः परउच्यते ॥ अवसायात्मिका बुद्धिर्मनो व्याकरणात्मकं
कर्मानुमानाद्विज्ञेयः सजीवः क्षेत्रसंज्ञकः ॥२१॥ एभिः कालात्मकैर्भावैर्यः सर्वैः समनुप्लु
तः ॥ पश्यत्यकलुषं कर्म समोहं नानुवर्तते ॥२२॥ शान्तोमो क्षधर्मेषु ऋक्कानु सप्तमः ॥ आ
मङ्गलाचार ॥ शरीरादविमुक्तं हि सूक्ष्मभूतं शरीरिणं ॥ कर्मभिः परिपश्यन्ति शास्त्रोक्तैः
शास्त्रवेदिनः ॥ १ ॥ यथा मरीच्यः संहिताश्चरन्ति सर्वत्र तिष्ठन्ति च दृश्यमानाः ॥ देहैर्विमुक्ताः
विचरन्ति लोकांस्तथैव सत्त्वान्यतिमानुषाणि ॥२॥ इति तन्त्रापि दृष्टान्तेन गतत्वसाधय

ति शरीरादिस्थादिना स्थूलशरीरादविमुक्तमपि शरीरिणं तत्त्वशरीरवन्तं अतएव सूक्ष्मभूतं
लयशास्त्रोक्तैः कर्मभिः योगानुष्ठानैः पश्यन्ति शास्त्रयोगिनः लिंगात्मानं समाधौ साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः
१ लिंगदेहसत्त्वे विदुहदनुभवं प्रमाणमुक्त्वा युक्तिमप्याह यथेति यथा गगनोद्धरे सूर्यमरीचिकानीति
असंख्याः पिस्थूलदृश्यानस्य संहतेन गुरुकं युक्तात्ता दृश्यमानाः तापवान्ति विसृष्ट ग्रहाने तथा देहैःस्थू
लैः रहितानि सत्त्वानि स्थूलदृश्यानि दृश्यन्तस्मर्थः ॥ लोकान्चरन्तीति शेषः ॥२॥

ग्रेनतात्मकं अवकाशात्मकं मूर्तिः शरीरं तस्य स्वरूपमाकाशं विदानं वेदवाक्यं तत्त्वतः मूर्तिमास्तविधानवैत
उच्चरणं गमनं मारुतात्मकं वायुधर्मत्वात्तदात्मकं ॥४॥ पाकोत्रादेः प्रकाशो दृष्टिपाटिज्योतिः उष्णस्पर्शतत्त्वं
ग्नेः प्रविशपच्याग्नि वायव संयोगजन्य घोषकरणेन सत्त्वना ॥८॥ तनरे भूभते भूपश्च भूतगुणाः संतैनेन
शब्दस्पर्शाकाशो शब्दस्पर्शौ वायौ शब्दस्पर्शरूपाणि तेजसि शब्दस्पर्शरूपरसाः सलिलेन एवमगंधाः

ग्रेतदात्मकमाकाशं तन्मयं श्रोत्रमिन्द्रियं ॥ तस्य शब्दगुणं विधानमूर्तिं शास्त्रविधानवित् ॥३॥
वरणं मारुतात्मेति प्राणापानौ च तन्मयौ ॥ स्पर्शनं चेन्द्रियं विधानस्य स्पर्शं च तन्मयं ॥४॥ ता
पः पाकः प्रकाशश्च ज्योतिश्चक्षुस्तु पंचमं ॥ तस्य रूपगुणं विधानात्म गौराग्नि तात्मकं ॥५॥ क्ले
दः स्नेहनास्ते द्रवत्वपापमुपदिष्णते ॥ अस्त्रसृक्तश्च यच्चान्यत् क्लिन्नं विधानदात्मकं ॥६॥ रस
नं चेन्द्रियं जिह्वा रसस्तस्य गुणो मतः ॥ संध्यात्तु पार्थिवो धानरोम्यदंतनखानि च ॥७॥ श्मश्रु
रोमकेशस्नायुशिरास्ताग्न्च चर्म च ॥ इन्द्रियं घ्राणसंज्ञानं नासिके स्मिस्मिन्निलं ॥८॥ गंधश्च
वेन्द्रियार्थो यविज्ञेयः पार्थिवो मतः ॥ तनरे भूतगुणान्सेति सर्वस्तत्वेषु चोत्तरा ॥९॥ पंचानां मन
सेत्राना सततं मनयोविदुः ॥ मनोनवमस्मेषां तबुद्धिस्तु दशमी स्मृता ॥१०॥ रामः

इच्छिवामिति ॥ नया सर्वसत्वेषु सर्वप्राणिषु इज्जरागगुणाः अविद्याकामकर्माख्याः तथा चोक्तं त
मः प्रधानः क्षेत्राणां चित्तप्रधानः क्षिदात्मनापरः ॥ कारणतामेति भावनाज्ञानकर्मभिरिति ॥११॥ प
मे भावनाज्ञानकर्मभिवाकाशो वेदहेः सहनवमसत्तः ॥ ॥ १०॥ ॥ ॥

१०॥ एवं स्वप्ने दुःखगर्भे प्रायणे मात्मोपि न जन्य जातु गम्यादिभिर्दुःखेन तात्मोऽभिनद्यानवागवादेरभा
वादित्याह॥ अहोति। प्रसिद्धार्थं न क्षयं ऊष्मा जाठरी यत्तदं न गीतः॥ ११॥ अस्येवहुजैयनमा
ह॥ न भिनत्ति न मेन आत्मानं अतितेजाः परमेश्वरतत्स्यंशशामि वा प्रामर्त्तिषु देहेषु॥ १२ कथं

न चापि लभते दुःखं न चापि लभते सुखं॥ क्रोधलोभौ न तनचापि हन्ता असनमश्नति॥ ९
श्रोत्राणि तस्यापि भवन्ति मद्गतोऽर्थान वा च्यहे॥ करोति पुण्यं न चापि जीवन्नि च पश्यति॥ १०
अहो आत्मन गीतस्यापि गर्भेत्व समनुपप्पेयात्॥ द्युमामासान्च मन्तुत्तौ न वांत्रमिव मी
थते॥ ११॥ न मेन न भिनत्ति न जो गर्भमना तमाने दृष्टिस्थिते॥ न मोरजोभ्यामाविष्टान्न पा
प्येति मर्त्तिषु॥ १२॥ योगमास्थाय परमं त्वान नमात्मानं परिप्लवः॥ अनुक्रमास्मन्मतो नि
यानिवन्तोयमानयि॥ १३॥

तस्मात्स्य आमिरत आह योगेति॥ अनुक्रमात्मानि अवेत। नानि स्थूलशरीराणि अस्मत्तो नित्यमशरीरा
णि वन्तोपमानि वृक्षप्रलयेपि विनाशीनि कारणशरीराणि अनिष्क्रामेनो नि शेषः केन आत्मानं ये
परिप्लवः मात्मसिद्धो भवति योगेन देहत्रयस्थूलत्रयतन्मात्मामाभिरित्यर्थः॥ १३॥ ॥

सत्यत्रूपं सत्त्वपाधिस्सूर्यस्तनयो रश्मिमंडलं अस्तु लक्ष्यते ॥ एवं सत्त्ववत्सु जीवदेहेषु सततं सत्त्वमया-
नेलिंगशरीरत्रूपं प्रतिरूपं स योगी पश्यति ॥३॥ एतदेवाह तानीति ॥४॥ तवै या योगयोगिनां योगयु-
ञ्जतां सत्त्वात्मा लिंगदेहः वशे तिष्ठति । यद्वेच्छुः परशरीरप्रवेशादावपि योग्यो भवति । आत्मनि चितः
नेवलिप्तनवृत्तं जं रजः कामादिवासनां जहतां प्रधानस्य जगत्कारणस्य ग्रहेतं ग्रहणवत्कभावत्वाद-
न्यो योगेश्वर्यं ततो विमुक्तानां सत्त्वोच्चवस्थास्तु सर्वकालेषु च योगिनां लिंगदेहो वशे तिष्ठतिद्वयोः

प्रतिरूपं यथैवाप्सु तापः सूर्यस्य लक्ष्यते ॥ सत्त्ववत्सु तथा सत्त्वं प्रतिरूपं स पश्यति ॥३॥ तानि
सूक्ष्माणि सत्त्वानि विमुक्तानि शरीरजः ॥ स्वेन तत्त्वेन सत्त्वज्ञाः पश्यन्ति नियतेन्द्रियाः ॥४॥
स्वपतां जाग्रतां चैव सर्वेषामात्मचिन्तिते ॥ प्रधानानीव युक्तानां जहतां कर्म जं रजः ॥५॥ य-
थाहनि तथा रात्रौ यथा रात्रौ तथाहनि ॥ वशे तिष्ठति सत्त्वात्मा सततं योगियोगिनाम् ॥६॥
तेषां नित्यसदा नित्यो भूतात्मा सततं गुणैः ॥ सप्तभिस्त्वन्वितः सूक्ष्मैश्चरिष्णुरजरामरः ॥
७॥ मनोबुद्धिपराभूता स्वदेहपरदेहवित् ॥ स्वप्नेष्वपि भवत्येष विज्ञाता सुखदुःखयोः ॥८॥

संबंधः ॥६॥ तेषामिति तेषां योगिनां भूतात्मा जीवः सततं सर्वदा सूक्ष्मैः सप्तभिर्गुणकार्यैर्मह-
दहंकारपंचतन्मात्राख्यैर्युतः नित्यं च विश्वश्शरीरादिलोकेषु संचरणशीलः सदा नित्यः काल-
त्रयेपि मिथ्यात्वादनित्यो वापि तोऽव्यवहारतः जरामरश्च भवति ॥७॥ एवं योगिनां स्वात्मदेहाय-
शोतस्मिन्नते मृदा नाम पितरः स्तोत्रमाह मनइति मनोबुद्धिभ्यां पराभूतो जितः स्वेपि स्वदेहवत्स्थूलाद

एवमध्यात्महृद्येन स्थूलसूक्ष्मशरीराभ्यामात्मानं विविच्य मलाज्ञानाद्र्पितेविवेमारभते हृदयदेवे
मोहादेविमग्नरेवं संचयावीजमस्त्रिविधिस्मावकं निश्कापरिषिच्यते ऽमि परिरेवचन आलवाले
आधारः मूलं पार्श्वे षिच्यते तेन ने निपरिषेचनेजले॥ ३॥ तमसाऽऽरम्भादिनारेहुवः आपदः लोहमयव
द्दहैः पाशैः वेधवद्धः शरीरैः वासनाभिर्वा॥ ४॥ वासनाजिनाकामं प्रथयकर्षति निःसृते तिष्ठः स्वयोः वैषः

व्यास उवाच॥ कृत्स्नामहत्त्मस्त्रिकोमोहसंचयसंभवः॥ क्रोधमानमहास्कंधो विविधित्सापरिषेच
नः॥ १॥ तस्य चाज्ञानमाधारः प्रमादः परिषेचनं॥ सोभ्यसूयापलाशो हि पुरा दुष्कृतसारवा
न्॥ २॥ संमोहचिंताविटपः शोकशाखो भयांकुरः॥ मोहिनीभिः पिपासाभिर्लताभिरनुवे
ष्टितः॥ ३॥ उपास्यते महावृक्षः समंताल्लोभलिप्सवः॥ आयसैः संयुतः पाशैः फलदं परिवेष्ट
न्॥ ४॥ यस्तान्पाशान्वशे कृत्वा तं वृक्षमपकर्षति॥ गतः स दुःखयोः रंतं यतमानस्तयोर्द्वयोः॥ ५
संरोहत्यकृतप्रज्ञः संतापेन हि पादपं॥ स तमेव ततो हंति विषं ग्रथितरिवातुरं॥ ६॥ तस्यानु
गतमूलस्य मूलमुद्धियते बलात्॥ योगप्रसादात्कृतिनः साम्येन परमासिना॥ ७॥ गम॰

पिकम्तस्य मपि दुःखमेव निमत्वा दुःखयोरिमं कं मज्जमानः स्यजनस्यक मिछन्नहेतो शानव
प।येनस्वा आदिनाहेतुनानाकामपादपसंरोहनिवर्हयानि॥ एवं स्वाद्विस्रेवर्हकेहेति॥ ८॥ सलेत्र
ज्ञाने साम्येन विकल्पसमाधिना एतेन तार्किकाणामात्मनो नाभिमतादर्शनं दमया
ख्यादज्ञानादत्यमत्र्यात्मनिकारणोदयविवेकोदर्शिनः॥ ७॥

थाश्रमकर्मसु कर्मच्छिद्रेषु पतनमुक्तं वाक्यं योगं योगप्रधाने शांडिल्यो मुनिरब्रवीत् कीदृशो योगः स आ-
यो शमे समाधिकालीनेकारणभावान्तरभूते यमे सर्वसम्प्रयमात्मके तत्र सन्यासः इतरेषामा-
श्रमिणामपि कर्मच्छिद्रेषु ध्याने विहितमेवेत्यर्थः सोयं शमः छांदोग्ये शांडिल्यब्राह्मणे सर्वं खल्वि-
दं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेत्यादिना विहितः तत्र ब्रह्मण एव जायते तत्रैव लीयते तेनैव अन-
नि चेति तज्जान् ॥ इति हेतोपतः सर्वं ब्रह्मेति तः इत्यन्तमतो ब्रह्मैव च्यत पेकादृशोत्विनरागद्वेषादिम्

इत्थं कृत्स्नेषु सर्वेषु चतुर्थाश्रमकर्मसु ॥ समाधियोगमेवैतत्कौरि
ल्याः शममब्रवीत् ॥ विदित्वा समस्तान्गुणांश्च महेश्वरं ॥ प्रधानवि
नियोगस्थं परं ब्रह्मानुपश्यति ॥ १४ ॥ शांतिमोक्षधर्मप्रकाशनम् ॥

त्मनपाशांतो भूत्वा उपासीतेनिमित्यर्थः ॥ १४ ॥ उपसंहरति ॥ विदित्वेति समस्तान्गुणान्बुद्ध्या-
र्थमनोबुद्धिमहत्तत्वाव्यक्तपुरुषान् ॥ घाम्नो विदित्वा षड्गुणमहेश्वरं जगत्कारणं योग-
बलेन विदित्वा षड्गुणानित्सर्वज्ञत्वात्मनिरत्नादिबोधः स्वतंत्रतानित्यमलुप्तशक्तिः अनंतश-
क्तिश्च विभोर्हि भूताः षडङ्गरंगानि महेश्वरस्येति वायुपुराणोक्तानि प्रधानं त्रिगुणात्मकमं
तानंतु सा विनियोगो विपरिनाम इदंजगदिति जानन्तु परं ब्रह्म धारणा ध्यानी यादीश्वरा
हातेरचद्रस्यानी येत्यन्नगरुवेदवाक्यमनुध्यायेन पश्यति साक्षात्करोति ॥ १५ ॥ समाप्तमिदम् ॥

म.भा.
मो.
२२८

ततोऽपि किं स्यादित्यत आह पौ रा इति ॥ इष्टे मनसि इन्द्रियाण्येव पिण्डश्चाभिमन्यानस्य चित्तस्थैर्यलक्षणेनैवं बुद्धि
रपि रपिण्डश्चामनीषयास्थैर्यमधर्म्यप्रचुर्यादिवं हितमिति अप्रख्यापनमेव नयो दुःखदायी मनः
परिसीदति न पश्यति ॥ २१ ॥ नश्येत्त्वयो दुःखदृश्यमाह ॥ यदीति यन्तस्मात्स्यादिति यन्तबुद्धिः सदिन्तमनः अर्थ
नाशाद्दुःखं अध्यवसायं तत्र ॥ मनोऽपि परिसीदति ॥ मनस्तत्र व्यावयेनबुद्धिरप्यतरन्यर्थः ॥ २२ ॥ बुद्धिमनसो
अध्यवसायस्य रागान्मनोऽवलोप आत्मनः किं न यत आह ॥ ईनवैति पत्नमात्मानं तमद्बुद्धौ विधानं
विवक्षुरेतस्याविते रजः बुद्धिस्तुनो रजो ऽनुगणाद्दुःखं कपलदायी पर्यवतिष्ठते यामोति ॥ यमीयरेखे

पौरास्थातिमनः सत्त्वालम्बमपि चलात्स्थिति ॥ यदर्थं बुद्धिरध्यात्मसोनर्थः परिसीद
ति ॥ २२ ॥ यदर्थं हृष्यन्ध्यात्मेमनस्त्वं परिसीदति ॥ हृष्यत्समनेमनो बुद्ध्या मनो भवति केव
ल ॥ २३ ॥ नवैनं विधानं मन्यस्य रजः पर्यवतिष्ठते ॥ तन्मनः कृतं तेन सत्त्वे रजसा सह संगतं
नेवादाय जनेपौर रजसे संप्रवर्तते ॥ २४ ॥ इति शान्तौ मोक्षधर्मे शुकानुप्रश्ने ॥ ॥

हृपरितापाद्यस्तद्वदिति आत्मनि भोनीत्यर्थः ॥ बुद्धेर्गुणेन नात्मगुणेन चैव सारा समाप्तोऽश्वरो
पिण्ड्यः स्वधीः स्वमोभ्रं नाशाय नीचलेलायनीवेत्यादिस्मृतिभ्यः तैर्बुद्धेर्गुणैरात्मापि तस्य तत्प्र
ति पलितमाह नहीति ॥ ततस्माद्देनो मनः रजसा सह संप्रयुक्तं तेन प्रमत्तमुग्धं भवतीत्यर्थः तनः
क्लिमनत आह संगतेमनत्तु पाधिकं नेत्यात्मानं यो रजनं इंद्रियाणि चादाय स्ववशेन त्यामनः वर्त
नं स्वरजाप लायद्दुःखायप्रवर्तते यथा दृष्टामामोरागात्मनेपौरेजनं च स्वाधीनेन त्वात्मवेश्यपति
तद्रजसेन मनसा आत्माबुद्धिरिन्द्रियाणि चवहानीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अष्टसप्ततितमः ॥ ७८ ॥

२२८

वेधवेधकत्वेन दृश्मिति पादेत्यागे ॥ ८॥ अतिमात्रमाये विषयो विवृत्तन्त्रिवर्गे संसारे सर्वो ज्ञानानन्दने क्रा
ज्यत्रूपेकृणा हशरीरे पुरुषमिन्द्रादिना भोगायतनत्वान् शरीरे भोगजनकत्वात्पमिमाविन्नात् ॥ बुद्धिस्त्वा
नत्वबुद्धेर्निश्चयात्मिकायाः बुद्धेः स्वामिन्याः अर्थचिन्तके आत्मस्थानीये मनः विचारपरत्वात् बुद्धेः
भोगार्थे विषयघनमर्थं येनोद्रिपाक्रियोगाः ते च मनस्त्वाः मात्रेन ममत्वौ इति मनः पोषयत्यध्याने जा
नदर्शनयात्रिंद्रियपोषणापालनार्थं मनसः परामृतिः महतीभिर्यासहतिः यतस्तज्ञानहेतुरागमादि
स्त्रदुःस्वार्थसाधिका ॥ नयकृतोद्वे दोषोरजस्तमसी राजसतामसाहंकारोदयकृतौ क्रियाफलमनघ

एवं यो वेद कामस्य केवलस्यानिवर्तनम् ॥ वेधवेदकामशान्तस्य सदुःखान्मनिवर्तते ॥ शरीरे पुर
मिन्याहुः स्वामिनीबुद्धिरिष्यते ॥ तत्त्वबुद्धेः शरीरस्य मनोनामार्थचिन्तकं ॥ ७ ॥ इंद्रियार्थं मनः पो
गात्यहर्थं न पराकृतिः ॥ नयद्दोसारणो दोषौ न मोनामरजस्तथा ॥ ८ ॥ नदर्थमुपजीवंति
पौराः सहपुरेश्वरैः ॥ अद्वारेणानमेवार्थं द्वौदोषावुपजीवनः ॥ नचबुद्धिर्महदुर्धर्षा मनःसाम
मनच्यते ॥ ११ ॥

शनोऽविनामानस्यकालव्याकर्षेणो न मेवार्थंक्रियाफलेतस्वदुःखं मनसः मामेनं
सहदोषणा निर्मिनैपौराउपजीवंति अथ तितुरेश्वरैः मनोबुद्धिहंकारैः सह ॥ ९ ॥ एवंसति अद्वारेणा अवि
हितेन निषिद्धेनच मार्गेण पापारह्यपोदिना राजसतामसाहंकारेण सत्त्वादिरूपमण्यर्थं उपजीवनः
नत्वप॰ नतिरुद्धेषांपि बुद्धिः अनुद्दतत्वं नमपन्थे रजस्तमसोः तत्त्वानस्यापि दोषवत्त्वप्रित्येन मनसास
हमामाभिभूतेन मनसप्रधानत्वात् एवं बुद्धिरपि सदोषत्वेन यथा पाप्मेम यमं च कार्यं चाकार्यमेव
च अथवा वस्तु जानातितु बुद्धिसापार्थराजसी ॥ अपमेधमैमिति यामन्यतेनमसाहृता सर्वार्थानविपरीता

ज्योतिर्ज्वलनवर्त्मलघुशीघ्रगामित्वं ॥ ५ ॥ अनियमस्पर्शो अनुष्णाशीतस्पर्शः वादस्थानं वागिन्द्रियगो
लकानि स्वतंत्रत्वागमनादौ मोक्षो मूर्द्धादेः कर्मोत्क्षेपणादिर्चेष्टात्मासेयः घ्राणादिः आत्मनाश
णानुयेणविद्धयायित्वं भवो जन्ममरणे ॥ ६ ॥ अनाश्रयं आश्रयत्वाभावः अनालंबनं आश्रयांतर
शून्यत्वं अव्यक्तं रूपस्पर्शाभ्यभावात् अविकारित्वाद्व्यंतरानारंभकत्वं भूतत्वं शौ त्रेद्वियोपादान

अग्नेर्दुर्धर्षता ज्योतिस्तापः पाकः प्रकाशनं ॥ शौको रागो लघुस्तैक्ष्ण्यं दशमं चोर्ध्वभासिता
॥ ५ ॥ वायोरनियमस्पर्शो वादस्थानं स्वतंत्रता ॥ बलं शैघ्र्यं च मोक्षं च कर्म चेष्टात्मता भवः ६
आकाशस्य गुणाः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च ॥ अनाश्रयमनालंबमव्यक्तमविकारि
ता ॥ ७ ॥ अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च ॥ गुणाः पंचाशतं प्रोक्ताः पंचभूतात्मभा
विताः ॥ ८ ॥ धैर्योपपत्तिर्व्यक्तिश्च विसर्गः कल्पना क्षमा ॥ सदसच्चाशुता चैव मनसो नव वै गु
णाः ॥ ९ ॥

त्वात् ॥ विकृतानि देहांतर्गतछिद्राणि अप्रभूतत्वाद्विकृतत्वाद्यो भूतान्तरेष्वपि संभवंतीति अ
पिकरणः गुणाः पंचाशत इति यथापि गणाः पंचाशत् इव पंचाशत मिथ्यार्थे पंचभूतात्मभाविता
मात्मप्रापितं वस्तुरूपं तत्र तः ॥ ८ ॥ धैर्यं उपपत्तिरूहापोहकौशलं ॥ व्यक्तिः स्मरणं विसर्गः
विपरीतसर्गो भ्रांतिः कल्पना मनोरथसृष्टिः क्षमा प्रसिद्धा सदसत् वैराग्यादि आसत्
रागद्वेषादिष्वाशुतानामचिरत्वं ॥ ९ ॥ ॥

234

एवं प्रशस्तस्य वं धर्मोत्साहेख्यासेनो नमृषा पेवक्कं मनिज्ञानीते भीष्मः भक्तानामिति चिदानोप
धि भक्तानां खादीनां परिसंख्यानं निर्द्धारणं भयं इति प्रागुक्तमेवाध्यात्मं पुनः श्रावयापन्यो हमी
दृशामध्यात्मं ज्ञानं वानि तिविधानि शामय स्पृष्ण ॥१॥ दीमेति भूतानेन स्थानाहतो व द्विनिभः आहतो
पृमनन्त्या वि दर्शनेन निश्चिनेष्णास्व भूतानां पनोदकं ॥२॥ एतन्द्वैन दद्दरं गायिति ऋहस्त्णा अनएव द्रू
स्वमदीहो मिस्या दिभूमाग्रस्यणि निवद्दानां चत्तवि धपरिमाणो दिगुणानां सामान्योभक्तानां वे
स्यानमनो निर्गुणान्वितिशयेंर्थ भमादिगुणा निभजते ॥ भमिरिति स्थैर्यं मचाचल्यं गुरुत्वं पतनन माने

भीष्म उवाच ॥ भक्तानां परिसंख्यानं भयः पुत्र निशामय ॥ द्वैपायनमुखाच्छ्रुतं श्रावयापरं
तानद्य ॥१॥ ऐतान् लिंगैः भः आह भगवान्धर्मवत्सेः ॥ ततो हमपि वक्ष्यामि भयः पुत्र निदर्श
नं ॥२॥ भमेः स्थैर्यं गुरुत्वं च काठिन्यं मम वाञ्छिता ॥ गाधो गुरुत्वे शक्तिस्च सेवानः स्थापना
ध्वनिः ॥३॥ अपांशोत्येन त्याह्ये दो द्रवत्वं स्नेह सौम्यता ॥ जिह्वा निस्पंदने चापि भौमानां गुण
गणान घा ॥४॥

भौमी गुणाः प्रधाना प्रत्यन्तिस्न्ट स्थैना गुरुत्वे प्रथमानता पिंडस्न्लिः पाकि गंध ग्रहणसाम
र्थ्यं सेवानः स्निग्धत्वं यदत्वं स्थापनामनुध्यायाश्च एवं ध्वनिः पांचभौतिके शब्दो ध्वन्यसः स्पा
र्थ्यता ॥ स्थैर्यं शादेनेवोपात इति ध्वनि शब्देनात्र भक्ता तर स्येव शास्यानुनन्त्र्य च्यते ॥३॥ जिह्वास्पं
ने द्विपं विस्पंदने मसवणा गान हिमकरकादिरूपेण अपसेवानस्य भौमानांतलाश्रयणं याचने ॥४॥

अत्रांतरे पदेन हृदयं मनस्तस्मादिमस्तानेवस्रोस्मंतो स्मृतिमनुसरन्नाह आहुरिति॥ ननु पंचाशन्
भूतगुणाः पंचबुद्धिगुणा इति पंचपंचाशद्भावनिर्दिशंति पदोक्ताबुद्धिगुणा इति पक्षे च न षष्टि
र्दीप्तबुद्धिगुणास्मृतिस्याशंक्याह भूतविशिष्टाः पंचभूतान्यपि बुद्धेरेवगुणाः एवं पंचपंचाशदि
ति षष्टिं बुद्धिगुणानाहुः ते च नित्येन चेतनेन विषक्ताः मिश्रिताः जडानामपि हीनानां चिदनु
वेधेनैव ज्ञानत्वव्यवहार इति नवक्षिप्रदोष इति भावः भूतविभूतेरनन्यस्य संबंधो जनकाश्च व
न्माभूदित्याशंक्याह भूतेति भूतानि पंच तत्त्वानि मनो बुद्धिश्चोत्सहद्भक्ताः षड्षष्टिर्वि

भीष्म उवाच॥ आहुः षष्टिं बुद्धिगुणान्वै भूतविशिष्टान्नित्यविषक्तान्॥
क्ताः॥ भूतविभूतीश्चाक्षरसृष्टाः पुत्र न नित्यं तदिह वदंति॥१॥

षेकसमर्तिपदार्थानन्तरेणब्रह्माणामप्यणामित्रामरूपाननर्वदंतिवेदाः॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्मतज्जला
नीत्युपास्त इत्यादय॥ ननु तत्र रूपं सर्वं स्वरूपत्वपरिणामित्वमस्त्विमाशंक्याह॥ पुत्रनित्यंतदिह वदंती
ति तत्स्वरूपत्वं स्वतरस्मादृतत्वादपरिणामित्वादेव नित्यं न यथा क्षीरस्य नित्यं दधिस्वरूपत्वं तद्
न्न किं तर्हि शुक्तिकायारजतत्वं प्रतीतिकदाचित्कं इह हि समस्तमयचिनो विश्वस्वरूपत्वमित्यर्थः १
एवं च विनोपरिणामित्वात्तज्जगद्रज्जूरगवत्स्वस्यैव नित्यब्रह्मैकत्वसिद्धनीतिभावः तथा च श्रुतिः
अजायमानो बहुधा विजायत इति जन्मादिभावविकारमलभमानएवबहुरूपो भवतीतिश्च

इष्टानिष्टानां हृतिविशेषाणां विपत्तिर्नाशः निद्रा तन्द्रादिरित्यर्थः व्यवसायः उत्साहः समाधिश्च
चित्तस्थैर्यं निरोध इत्यर्थः संशयः कोटिद्वयस्पृक् ज्ञानं प्रतिपत्तिः अन्यज्ञानादिप्रमाणाहृतिः ॥ ९ ॥
अत्र बुद्धिमनसोः पक्षीकृत्य शंकनेन कथमिति ॥ तत्र भ्रम्यादीनां स्थैर्यादयो जडा एव गुणाः इति

इष्टानिष्टविपत्तिश्च व्यवसायः समाधिता ॥ सं-
शयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धेः पंचगुणान्विता ॥ ११ ॥ यु-
धिष्ठिर उवाच ॥ कथं पंचगुणा बुद्धिः कथं पंचेंद्रिया
गुणाः ॥ एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सूक्ष्मज्ञानं पितामह ॥ १२ ॥

टी॰ इंद्रियमनसोस्तत्पञ्चगुणास्वहंकुः एताहे ज्ञानानामिद्ग्मण्यात्माभेदेन प्रतीयमानानां कथमनात्मत्वे
वा कथं तत्र गुणानां ध्येयोपपत्त्यादीनां प्रतिपन्नतानां ज्ञानत्वेन हि जडानामज्ञः गुणाः स-
मवेतीति पंचेंद्रियाः गुणाः रूपादिप्रकाशाः ॥ इति बुद्धिगुणानामेवावयव्यान्ववादेः ॥ १० ॥

कस्येति स्थूलस्य सत्त्वस्य वा देहस्य आत्मन प्रवर्वेति ज्ञानतः ॥ पुरुषात्मकेन निमित्तेन ॥ ६ ॥ आ

इमे मृता नरपतयः प्रायशो भीमविक्रमाः ॥ तत्र मे संशयो जातः कुतः संज्ञा मृता इति ॥ ५ ॥ कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः केन मृत्युरिह प्रजाः ॥ हरत्यमरसंकाश तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६ ॥ भीष्म उवाच ॥ पुरा कृतयुगे तात राजासीदनुकंपकः ॥ स शत्रुवशमापन्नः संग्रामे क्षीणवाहनः ॥ ७ ॥ तस्य पुत्रो हरिर्नाम नारायणसमो बले ॥ स शत्रुभिर्हतः संख्ये सबलः सपदानुगः ॥ ८ ॥ स राजा शत्रुवशगः पुत्रशोकसमन्वितः ॥ यदृच्छया शांतिपरो ददर्श भुवि नारदं ॥ ९ ॥ तस्मै स सर्वमाचष्ट पुत्रशोकापहं तदा ॥ शत्रुभिर्ग्रहणं संख्ये पुत्रस्य मरणं तथा ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदोऽथ तपोधनः ॥ आख्यानमिदमाचष्ट यथावत्तं जनेश्वरः ॥ ११ ॥ नारद उवाच ॥ राजन् शृणु समाख्यानमद्येदं बहुविस्तरं ॥ यथावृत्तं श्रुतं चैव मयेदं वसुधाधिप ॥ १२ ॥ प्रजाः सृष्ट्वा महातेजाः प्रजासर्गे पितामहः ॥ अतीव वृद्धा बहुला नामृष्यत पुनः प्रजाः ॥ १३ ॥ न ह्यंतरमभूत्किंचित् क्वचिज्जंतुभिरच्युत ॥ निरुच्छ्वासमिवोन्नद्धं त्रैलोक्यमभवन्नृप ॥ १४ ॥ तस्य चिंता समुत्पन्ना संहारं प्रति भूपते ॥ चिंतयन्नाध्यगच्छच्च संहारे हेतुकारणं ॥ १५ ॥ तस्य रोषान्महाराज खेभ्योऽग्निरुदतिष्ठत ॥ तेन सर्वा दिशो

राजन् ददाह स पितामहः ॥ १६ ॥

व्याधिकामुखेन कृतनरमस्योत्तरेणावदाह ॥ १५ ॥ खेभ्यः इंद्रियछिद्रेभ्यः ॥ १६ ॥ रा०मं०

इदमेव मद्वंशे वेदसंमतं श्रियामृतं हि तत्तस्मिन् सर्वं श्रोकोक्ते नगद्रुस्यादि विषये तत्तवन
मेयमनागते मनागमेव दृष्टिरहुंकृते मन्येवो दिभिः तत्त चिन्ताकलिते विचारतो दुष्टयोनिके तत्त
मपि श्रोतमेव मतत्पुनिः मन्तरमित्य थः त्वन संशनिरुद्धलोके तत्त मद्वंशे मनार्थस्य नित्य सिद्धस्य
स्यगस्तत्त्वयाथात्म्यं सर्वज्ञस्य मवाप्यभं नप्रभावान् श्रेयस्यैवं तस्य लोके वचमीत त्या प्यतानि ते इति

तत्र विचिन्ताकलिते नहुंकृतमनागतेचैन वसंमतीद ॥ मनार्थतत्त्वेप दवाप्यसर्वं भनवाप
मेवशेनव्रुद्धिः॥१॥ श्रीनैमोधर्मगुरुकानुमस्माः समानाः॥ युधिष्ठिर उवाच॥ परमे
पृथिवीपालाः पोरते पृथिवीनले ॥ एतन्नामधा एतेहि राजसेनामहाबलाः ॥२॥ एवे
वगुणेभीमबलानागा एतबलास्त्वया॥ एते हि निश्चिताः सत्येन त्यते जोबलेनैरेः २
मृत्युवेमे महामाताः पौरते हि गतास्तव॥ मनोधृतिचपाद्यो पेवनं तेषु गतास्तु॥३॥ नै
वो पयपाभिद्ध तारेपाणिनां संयुगे परं॥ विक्रमेण पमेय मो त्ते जो बलसमन्विता॥४॥

कावुद्धिर्यस्यानयामव॥५॥ अनुनिनेलकं द्वीपेभारते भावद्वीपे॥ श्रीनैमोधर्मगुरुजनसमन्तिमो
ध्यायः॥६॥ तत्र शानवुद्धिनेव श्रेयश्रेनमस्मयं न विस्मृतिरितिस्तेः साम रणस्त्वयमेवम
वनिविं साधनायामेन्यस्या गोकाग्रामानरयामि वन्मस्मजन्मनीः तत्रस्वरूपनाशादयोलतहा
नास्ता भ्यागमादिदोषमसके: स्मृति स्थूलदेहमात्रविस्मरणपरेति निर्णयार्थं मन्मयजापति
सेवादमारभते परमे पृथिवीपालाइत्यादिना उवर्ततिवर्तते॥ ५॥ ॥

इलपाश्च पितृगणविशेषः॥१९॥ अपि दैवेश्वरं कालं राधिपात्मरात्मने॥२०॥ आजग्मतुः प्रजायायामिथा वै॰

यल्लूलानि च सर्वाणि सर्वं ह्येव च लोलये॥ स्थावरं जंगमं चैव भूतग्रामं चतुर्विधं॥ नरेन्द्रस्य
साङ्गं जगत्सर्वं प्रपद्यते॥ प्रसीद भगवन्माधोवरया पञ्चनामया॥ नष्टान पुनरेवांशैः प्रजाश्च
नाकथंचन॥ तस्माच्छिवं ततामेनननेन स्वेनैव तेजसा॥२२॥ उपायमन्यं संपश्य भूतानां हितं
काम्यया॥ यथामी जन्तवः सर्वे न दह्येरन्निनामर॥२३॥ अभावं हि न गच्छेयुरुच्छिन्नप्रजनाः
प्रजाः॥ अधिदैवे नियुक्तोस्मि त्वया लोकेश्वरेश्वर॥२४॥ तद्गतं हि जगन्नाथ पतन्स्थावरजंग
मं॥ प्रसाद्य त्वां महादेव याचाम्यावृत्तिजाः प्रजाः॥२५॥ नारद उवाच॥ श्रुत्वा तु वचनं देवः
स्थाणोर्नियतवाङ्मनाः॥ तेजस्तत्स्वं निजग्राह पुनरेवान्तरात्मनि॥२६॥ ततोग्निमुपसंहृत्य
स भगवांल्लोकपूजितः॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कल्पयामास वै प्रभुः॥२७॥ उपसंहरतस्तस्य
तमग्निं रोषजं तदा॥ प्रादुर्बभूव विश्वेभ्यः खेभ्यो नारी महात्मनः॥२८॥ कृष्णरक्ताम्बरध
रा कृष्णनेत्रतलान्तरा॥ दिव्यकुण्डलसम्पन्ना दिव्याभरणभूषिता॥२९॥ सा विनिःसृत्य वै खे
भ्यो दक्षिणामाश्रिता दिशं॥ ददृशाते च तां कन्यां देवौ विश्वेश्वरावुभौ॥३०॥ तामाहूय तदा
देवो लोकानामादिरीश्वरः॥ मृत्यो इति महीपाल जहि चेमाः प्रजा इति॥३१॥ ॥

आहूतास्यज्ञानाः मृत्यायुत्पन्नाज्जीयेनाभिनयद्धे॥३२॥ तत्रिजआर्हसंहृत्य वान॥३३॥ इति जन्मनि ह्वलिम
स्त्रीअनेन नामसेतिप्रजानामहैहेतात्मतंभमेभां रेडुनिदर्शिते॥ विशेषतः सर्वेभ्यः॥३५॥ रूथमोप्रया

237

लोकस्यास्य शरण्यं त्वमादि ॥२३॥ प्रवाणिप्रवायोर्थं वा पृथिवीरूपा हि सृजते ॥ रथ्यिन्यादीनि ॥२४॥ अहं रं
जदाः क्रूरिं मायाग्रो हि सैव जरारूवा शिरसि धार्यते नमाम्यायससो दरजदो दयालुः हरिजट

ततो दिवं भुवं खं च जगच्चैव सचराचरं ॥ ददाह पावको राजन्भगवन्कोपसंभवः ॥ तत्रादृश्यंत
भूतानि जंगमानि ध्रुवाणि च ॥ महता तेन कोपेन कुपिते प्रपितामहे ॥ ततो हरिजटः स्थाणु
र्वेदाध्वरपतिः शिवः ॥ जगाम शरणं देवो ब्रह्माणं परमेश्वरं ॥२५॥ तस्मिन्नुत्पतिते स्थाणौ
प्रजानां हितकाम्यया ॥ अब्रवीत्परमो देवो ज्वलन्निव तदा शिवं ॥२६॥ करवाण्यद्य कं काममेवं
गर्हीतस्त्वमच्युतो मम ॥ कर्तास्मि सर्वं प्रियं यत्ते भो नवयत्तद्दिवीतते ॥२७॥ यातो मोद्व धमे भुमन्व प्र
जापतिसेवादेः ॥ स्थाणुरुवाच ॥ प्रजासर्गनिमित्तं मे कार्यवत्तामिमां प्रभो ॥ विद्धि स्रष्टा त्व
याहीमा मामाकृष्यामो पितामह ॥ ये तव तेजोग्निना देव प्रजा दह्यंत सर्वशः ॥ तेन स्थाममनं
काह एवं माकृष्यामो जगत्प्रभो ॥२॥ प्रजापतिरुवाच ॥ न कुप्येन च मे कामा न भवेयुः प्रजापति
लानुवार्थं धरण्यास्तु ततः संहाररूपतो ॥३॥ इयं हि मां सदा देवी भारार्ता समचोदयत् ॥ सं
हारार्थं महादेव भारेणाप्सु निमज्जती ॥४॥ यदाहं नाधिगच्छामि बुद्ध्या बहु विचारयन् संहा
रमासां वृद्धानां ततो मे क्रोध आविशत् ॥५॥ स्थाणुरुवाच ॥ संहारार्थं प्रसीदस्व माक्रुधो विबुधे
श्वरः ॥ मा प्रजा स्थावरं चैव जंगमं च व्यनीनशः ॥६॥

इतिपादेपि हरिशारदेनतकृताः पालवृत
त्यमालदत्पर्वेवदेवार्थः ॥२१॥ श्रीनितम ॥८८॥ कार्यवतो प्रार्थिते माकृष्यकोपं कुरुप्रसाद्यात्तु ॥ ननर्वे

अप्रतिमं प्रनंगीत्युत्पथेन तं गीतथें सपाँतरवेति ॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥ ॥

एतन्निशम्य देवानां मंत्रितो लोकपितामहः ॥ इक्षुदंडं समादाय तत्पत्न्या सह ईश्वर ॥ ॥ पि-
तामह उवाच ॥ स्मासौ कल्पितात्मेन त्वमन्तामहारहेतुना ॥ गच्छ मंदरमखीं त्वं प्रणोदविचा-
रया ॥ ॥ एतद्देवमहर्षयो हि अविजानेन तन्मया ॥ क्रियतामनवद्यांगि यथा कं महदेवेन वे
१॥ एवमुक्ता महादेवो महत्सु परपुरंजय ॥ ततो महारतस्थो च प्रतिमवहता स्तुतो ११
पुनः पुनरयोत्ता सा गतसत्वेव भामिनी ॥ तत्कालमासीत्ततो देवो देवानामीश्वरेश्वरः
१२॥ प्रसमाद विलप्रमा त्वयमेवात्मनात्मनि ॥ त्वयमामप्रलोके शोलोकान्सर्वा-
न्वैतन ॥१३॥ निहतवोधनासिं त्वमप्रत्यमरां किते ॥ माकन्याथ जगामाप्यसमी पिंदु-
तिनः स्मृते ॥१४॥ अथ प्रत्यामतिप्रत्यमजावंदनानदा ॥ त्वरमाणो वराजेदमम्बेदेन
कमभ्यगात ॥१५॥ मातत्प्रपरमं देवीतपोवरतत्तुम्प्र[illegible]र ॥ समापेककप देतस्यो रशप
प्रानि पेवव ॥१६॥ नातयाप्रवेतीनत्रम्पः परमेश्वरे ॥ पुनरेव महातेजाप्रसादव-
नमब्रवीत ॥१७॥ कृकृप्यमेववोमत्सोतदनारस्य सत्वरा ॥ नयेवे कपदेतात पुनरस्मा-
त्रिसतमा ॥१८॥ तस्यौ पत्रानिषदेवपवदेचेवमानद ॥ भयः पयापुत्रेनातमगंसह
ववारसा ॥१९॥ देवापुतेनतरस्प्रेप्रवाप्वाहारामहामने ॥ पुनरेवततोराजन्मौनमा-
निष्ठुतमं ॥२०॥ ॥

२॥ प्राणिभ्यो स्नं निन्ये या हमत्सो रक्षा पाने युगपत्सर्वभक्षणं तयो मा रीति भावः ॥२२॥ एकाशीतितमः
८१॥ विनीय प्रमार्ज्य आवर्जिता आस्तृभता ॥४॥ प्रियान्पुत्रानि मम स्य नरहरे यमिति शेषः तान्वयः तत्र

न्ते हि संहाररूपाणि मे चिंतितानि रुषितेन च ॥ तस्मात्संहर सर्वास्त्वं प्रजाः सज्जइ पौरिता: ॥ अविशे
षेणैव चैवं त्वं प्रजासंहारकारिणि ॥ ममत्वं हि नियोगेन श्रेयः परमवाप्स्यसि । एवमुक्ता तु सा देवी स्र
ग्गुः कमलमालिनी ॥ सदध्यौ दुःखिता बाला सास्रुपाणी तदा चलि ॥२१॥ प्राणिभ्यो चैव जगतामहितान्य
पेक्षिणी तथेश्वरः ॥ तान्तवाजांजलिना घ्याययाचेच्छुनेरेव च ॥२४ तां सो दधृमेष सस्तु सजापति
मे वा देः ॥ नारद उवाच ॥ विनीय दुःखमबला सात्मनैवायते नस्ता ॥ उवाच प्रांजलिर्भूत्वा तमेवाव
र्जिता तदा ॥ एनया सृष्टा कथं नारी मादृशी वद नाथ तु ॥ रोदन्ती भिजा ये न सर्वप्राणाभयंकरी
॥ हि भृमद्रमधर्मस्य धर्ममादिशन्मेमिति ॥ त्वं मां भीता मवेत्सत्यां विवेनेच्छ रचतस्या ॥ ३ ॥ वा॰
लान्द्रवृद्धान्तपस्यांश्च नरहरे पम नाग स ॥ मा सिनः प्राणिनां मोदानमसे स्तसुसो दमे ॥ ४ ॥ प्रि
यान्पुत्रान्वयस्यांश्च भ्रातृन्मातः पितृन्नपि ॥ अपध्यास्यति यद्येवं मात्तस्तेभ्यो बिभेम्यहं ॥ ५ ॥ कृ
पणाश्रुपरिद्वेदाद्दहेत्तां शाश्वतीः समा: ॥ तेभ्योऽहं बलवद्भीता शरणं त्वामुपागता ॥ ६ ॥
यमस्य भवने देव यात्यते पापकर्मिणः ॥ प्रसादये त्वां वरद प्रसादं कर्तुमेऽर्हसि ॥ ७ ॥ ॥

हेतुः येषां संबंधिनो म्रतास्ते यदि मां अपध्यास्यंति शास्यंते ते नोऽहं ते यांते भ्यो बिभेम्यहं ॥ ५ ॥ बलवत् अत्यंतं

यानचेत्कर्णातंक्रोधनेगांधारपितृमयात्कनयाहिमस्पष्टस्मानिष्टापिनयथानितनसूपापलेयोगिम
सनदःसमेमाहसैवमिति ॥२४॥ कालयिष्यतीतिमारयिष्यति ॥२५॥ नवापिमारकत्वेमरणानिदानयो
कामक्रोधयोःप्रवत्तत्वेन्यमाहसर्वेषामिति ॥ नत्वेवमपिप्रयोजकेमपिपापस्तेवेधःप्रसन्नःसमा
हतवाह ॥ एवमिति ॥ एवंकुर्वतत्वामतिधर्मोपिनिमित्तंनयारयिष्यति ॥ सांगिकमन्तरोधेन

सैवमुक्तामहाराजकृतांजलिरुवाच ह ॥ पुनरेवमहात्मानंनेतिदेवेशमत्प्रियं ॥२५॥ ना
मन्त्रवीन्महादेवोमृत्योसंहरमानवान् ॥ अधर्मस्तेनभवितानत्याआस्यामृत्युर्मे ॥२६॥
यानश्रविहन्मीतिनानपधर्मयोपाणिभ्योधारितास्तेउरस्तान् ॥ तेव्याधयोमानवान्घोर
रूपाःप्राप्तेकालेकालयिष्यंतिमृत्यो ॥२७॥ सर्वेषांत्वंप्राणिनामंतकालेकामक्रोधौसहि
तौयोजयेथाः ॥ एवंधर्मस्त्वामनुपेष्यत्यमेयोनचाधर्मंलप्स्यसेतुल्यवृत्तिः ॥२८॥ एवंधर्मं
पालयिष्यस्यथोत्वंनचात्मानंमज्जयिष्यस्यधर्मे ॥ तस्मात्कामंरोचयाभ्यागतंत्वंसंयो
ज्याथोसंहरस्वेहजंतून् ॥२९॥ सावैतदामृत्युसंज्ञापदेशापापाद्भीताबाढमित्यब्रवीत ॥ अथोप्रा
णान्प्राणिनामंतकालेकामक्रोधौप्राप्यनिर्मोहयेति ॥३०॥ ॥ ॥

कामक्रोधोद्भवन्हाराभ्रूतानिमारयन्तस्त्वंनदोषोलिप्यतस्त्वंतुल्यवृत्तिःरागद्वेषशून्योसितथा
चसवितावैषम्यनैर्घृण्येनप्राप्यतेतत्वादितिपरमेश्वरस्यावैषम्यादिकंकुर्वतोवैषम्यादिदोषानालिङ्ग
नःतत्तत्प्राणिकर्मसापेक्षत्वाद्वैषम्यमस्तीतिसूत्रार्थः ॥२७॥ अभ्यागतेत्यधिकारेरोचयकामंसंयोज्यजंतून्

२३९

कौशिकी गंगु कीनदी ॥२२॥ दार्विवस्याणुरिव ॥२४॥२५॥२६॥२८ विश्वसृक्तनेहं ॥२९॥३०॥३१॥३२ अ
पध्यास्यनीत्वकेन श्राद्धनत्वामिति नित्यं दोषनवदिष्यतीत्यर्थः ॥३३॥ पुरुषोत्तिरूपरूपेमतिरूपोव

अथ स्तुवर्षसहस्राणि समचैकेन पार्थिव ॥ ततो जगाम सा वत्स्या कौशिकीन प्रसन्नम ॥२१
ततः प्रवाप्तु जलाहाराश्चचार नियमस्मृतिः ॥ ततो यो महाभागा गंगामेरुच केवल ॥२२ त
स्याहार्यिवनिश्चसमजाता नाटिकाम्यया ॥ ततोहं महता मर्हिं यत्र देवा समीजिरे ॥२३ त
त्रोपस्य नगजेन्द्र निखर्वेन परंतप ॥ तस्यां पितामहे चैव तो प्रयामास यत्नतः ॥२४॥ त
तस्ता मब्रवीत्तत्र लोकानां प्रभवाव्ययः ॥ किमिदं वर्तते पुत्रि किंचित्तां प्रमनते हच ॥२५॥ ततो
ब्रवीतस्तुनर्मस्तुभंगवंतं पितामहं ॥ तद्दरेणं प्रजाद्देवः पुनस्त्वाहं प्रसादये ॥२६॥ तामथ धर्म
मयाद्दीत्तो पुनरेव प्रयाचती ॥ तद्दाब्रवीद्देवदेवो निरर्थं शेवेव वचस्तनः ॥२७॥ अथमीनाली
तोमत्स्या सयष्ठे मा प्रजाः शुभे ॥ मयाप्सुतं मयामद्रेभविनानेर किं चन ॥२८॥ धर्मस
नातन स्त्वामिदेवानुप्रवेद्ध्यति ॥ अहं चापि गुधात्रेव ततद्वितेनिरतोसदा ॥२९॥ इमं
म स्व चेतकाम ददानिमनसेप्सितं ॥ ततांद्रोपेणगायास्यं तिव्याधिपीदितां प्रजा ॥३०
पुरुषेणुसनेरूपेणपुरुषेणसमभविष्यसि ॥ स्त्रीपुंसौ रूपनोचैव वत्स्तनोपेणन पुत्रक ॥३१
॥३२॥३३॥३५॥

भवेति श्रुतेः सर्वेषां प्रतिरूपत्वसंततं चतन्मा वमपानस्तनभवती तिश्वसभावेप्स प्सुसीत्यर्थः ते
नचनद्द्वापवेविदिप्यापंत मेप्सुष्यत इति श्रुतेः प्रसन्नायास्ते पापस्तापापिनभविष्यतीति भावः ॥२८

म.भा. मो. २५५

एवं मार्गेणानाकर्मादीन्स्मृतौ व्योपि स्मेवधः संततइति ज्ञात्वा तन्निवृत्तिर्धर्मस्वरूपं मन्वानो धर्मत
त्वेऽपार्थेनेन स्वेच्छागमानानानापथ्येनेन संदिहानो धर्मस्वरूपं लक्षणप्रमाणाभ्यां जिज्ञासमानः
पृच्छति इमेवेइति ॥१॥ तत्र चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः स्वलक्षणो वेदएव इत्यर्थः पितन्मलक्षणयाधर्मल
क्षणेन सततइति सिद्धं एवं तेषे कवयो विद्वांसः कृतं प्रयोजनमेव धर्मलक्षणमाहुः यथोक्तं परनिर्मि
त्यवाज्ञालमिदमेवमनुनिश्चिन्ते नोपकारामरं प्रएतेनापकारादयं परमिति अथ मलक्षणम्

युधिष्ठिर उवाच ॥ इमे वै मानवाः सर्वे धर्मं प्रति विशङ्किताः ॥ कोऽयं धर्मः कुतो धर्मस्तन्मे ब्रू-
हि पितामह ॥ धर्मस्त्वयमिहार्थः किममुत्रार्थोऽपि वा भवेत् ॥ उभयार्थोऽपि वा धर्मस्तन्मे ब्रू-
हि पितामह ॥ भीष्म उवाच ॥ सदाचारः स्मृतिर्वेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ चतुर्थमर्थमित्या-
हुः कवयो धर्मलक्षणम् ॥ अपि ह्युक्तानि कर्माणि व्यवस्यन्त्युत्तरे जनाः ॥ लोकयात्रार्थमेवेह ध-
र्मस्य नियमः कृतः ॥४॥

यकारइत्यपि प्रश्नशेषेणाध्ये ... यं ॥२॥ एतदेव विवृणोति धर्माणि धर्मायहिता
नि कर्माणि उत्तरावरे व्यवस्यन्ति ॥ न्यूनाधिकभावेन विपरीतं च निश्चिन्वन्ति तथाहि गार्हस्थ्येपि
मोक्षोस्ति अन्ये न सन्यासं विना इति ॥ त्यागेनैव मोक्षः विपलेपरागार्हस्थ्य सिद्धेनेति ॥ कलसंच
निर्णयइत्याशङ्क्याह लोकेति यथा यात्रा विहिता नाविहितस्य कुछबधोरयस्मात् गार्हस्थ्येपि जनकवसि
ष्ठादिवन्मोक्षोऽस्ति अन्यस्यवेदान्तश्रवणादौ दूरविक्षेपनिह्नस्यर्थं संन्यासइति ॥४॥ ॥

२५५

240

प्राणानामेव बुध्य जानीहि ॥४१॥ सर्वे हि देवा इंद्रियाणि प्राणानां तेजसाप्यायते नाथ देवसा सानेस तं
वस्तुगत्वा सतत्वा सोम्य तदा संपन्नो भवती निश्चलः स्वरूपे तस्मा भेदं प्राप्य जागरे पुनरागतानतथैव पुन
निर्गता इंद्रियस्यामभेदेऽपि भेदं इति एवं देहभेदेऽपि प्राणानां तेजीवनाने परलोकं गत्वा आग
तान्देववत् ॥ पुनर्निर्गता अभवति तत्तिमवो धवत ॥ कर्मा परमोऽवहूत जन्ममरणादि संघः एतनेऽ

स्मिन्नेते आधयस्त्र अप्राणा मनुष्याणां हन्यते शरीरे ॥ सर्वेषां वै प्राणिनां प्राणानां नेनं
स्याद्वीके मानुष्या प्राणा बुध्या ॥४८॥ सर्वे देवाः प्राणिनां प्राणानां नेगत्वा देवाः संनिहिता स्तथैव
एवं सर्वे मानवाः प्राणानां नेगत्वा नारदेवव्रतजनिः ॥४९॥ यथा भीमनादो महोजाः सर्वेषां
प्राणिनां प्राणभूत ॥ नानानामितिदं हभेदेन प्राद्दशदेव देवो वपि ॥५३॥ सर्वे देवा मर्त्यं
सत्ता विशिष्टा सर्वे मर्त्यादेव संज्ञा विशिष्टा ॥ न स्यात्तु चैमात्मा चारा जसिद स्वर्गे प्राप्यते मो
दते ॥५४॥ एवं मनुष्ये वस्त्र प्रजानां प्राणे काले संहरेती यथावत ॥ तस्माच्चैव आधय
लेख्याता प्राणे काले संहरेतो यथावत ॥ तस्माच्चैव आधयल्लेख्यपानाः प्राणे काले संहरे
तो हजनन ॥५५॥ यतो नो मोक्षधर्मेषु मनुष्य जा पति संवादे ॥

नमस्तुरिमस्मो नरमसं ॥५८॥ कस्मान्मनुष्य रिमस्मो तत्र मा हृत्वा पुरिति वायुः पंचवृत्तिप्राणाः देहे भेदे
न प्राणेन देवानामिंद्रियाणां देवा राजानां नानावृत्तिनीनां देहे गतः एतेन देहस्थस्य मनस्तु तेप्राणानां
मात्मनो वा ॥५३॥ सर्वे इति देवाः तीणपुण्या मर्त्यलोकं मर्त्या पुनस्तत्पुण्याः देवत्वे पानु वंतीत्यर्थः ॥५५॥ पी

म.भा.
मो.
२५५

ह्यौ हेत्वन्तरमाह न हीति ॥ ३० मोहरतिनरमादिति अनार्जवे कौटिल्ये ॥ ३१ ॥ मगपवस्याचरितं स्वनः
पा दुःखपरमशांदमन्यतेक्ष्मर्थः ॥ ३२ ॥ उक्तमेवार्थमन्यथाख्याति दृशानि दानवमिमिति ॥ सुकृपणो निर्धनैः
२९ ॥ सामान्यतोऽधर्मलक्षणमाह यदन्यैरिति ॥ ३० ॥ यदन्यैर्निमनस्वभार्यां याभिर्गति ॥ सो यः उपपन्तिः

न हृष्यते न वल्लवतो भवेन्निगुणिनोऽपि वा ॥ तस्माद्दृष्ट्वा जाजले वै हिंसा कार्या न कदाचन ॥ २४ ॥ अ
साधुभ्यो मम भयं न चौरेभ्यो न राजतः ॥ अकिंचित्कस्य शुचिनो न वैरिभयः शुचितास्य सेवत ॥ २५ ॥
सर्वतः पालनं तस्ते नेमस्ते ग्रामसिद्धेऽपि वा न ॥ तद्धा धावति पापमन्यस्यैवानुपश्यति ॥ २६ ॥
मनुष्यतः शुचिरस्मात्सर्वतो निर्भयः सदा ॥ न हि दुःस्थिरितं किंचिदात्मनोऽत्मगुप्यति
२७ ॥ दानवमिममर्थधर्मं इत्को मनहिन्ते ॥ न मन्यन्ते धनयुताः श्रुपरेणे स्वयं न ॥ २८ ॥
सदा नियतकामेऽपि मध्येषामेव रोचते ॥ न हृष्यते धनवतो भवेन्निर्गुणिनोऽपि वा ॥ २९ ॥
यदन्ने विहितं नेच्छेदात्मनः कर्म ह्रस्वं ॥ न तं परत्र कुर्वीत जानन् प्रियमात्मनः ॥ ३० ॥ यो
न्यस्य स्यादुपपत्तिः स तत्किं वक्तुमर्हति ॥ यदन्यस्य ततः कुर्यान्न मस्येदिति मे मतिः ॥ ३१ ॥
जीवितुं यः स्वयं चेच्छेत्कथं सोऽन्यं प्रघातयेत् ॥ यद्यदात्मनि चेच्छेत तत्परस्यापि चिंतयेत् ॥

जीवः स तत्किं वक्तुमर्हति ॥ त्वसौ बहुरुष्णात्तयत यदित्यन्यस्यस्यत्नेनततः तस्मिन्नेव त्योपपत्तेविष
ये कुर्यात् ॥ न दानमयो हितिवोजना ॥ अन्यस्येति ॥ हितो याथाव षष्ठी ॥ २२ ॥ ॥ २२ ॥ ॥

२५५

241

ऽहत्वा परत्रोभयत्र वा धर्मः फलतीति मन्त्रोत्तरमाह ॥ उभयत्रेति ॥ ५ ॥ नैतु एवमेवाह नचेति ॥ केचिदित्याह
शिनिशेषः आपदि तु यथा पापवाद्यपि अपापवादी भवति अधर्मेऽपि धर्मे एवेति नैवो नकमापद्धर्मे
पुनः पापवीनवाघ्रंशयिष्टिरं जितामोर्जुन सर्वोधाय भगवता सत्यवादिनो हिंसा स्यात्सत्यान्नमनृतं नीति

उभयत्र सुखोदर्क इह चैव परत्र च ॥ अलब्ध्वा निपुणं धर्मं पापः पापे प्रसज्यते ॥ ५ ॥ न च पापकृतः
पापान्मुच्यन्ते केचिदापदि ॥ अपापवादी भवति यथा भवति धर्मवित् ॥ ६ ॥ धर्मं स्वानिष्ठां नित्याचारन्त
मेवाश्रितं भोस्म मे ॥ ६ ॥ एवं धर्मसमाविष्टो धनं गृह्णाति तस्करः ॥ रमते निर्हरंस्तेनः परवित्त
मराजके ॥ ७ ॥ यदास्य तद्धरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ॥ तदा तेषां स्पृहयते ये वै तुष्टाः स्वकैर्धनैः
॥ ८ ॥ अभीतः शुचिवद्भ्येति राजद्वारमशंकितः ॥ न हि दुश्चरितं किंचिदन्तरात्मनि पश्यति ॥ ९ ॥ स
त्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परं ॥ सत्येन विधृतं सर्वं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितं ॥ १० ॥ अपि पाप
कृतो रौद्राः सत्यं कृत्वा पृथक्पृथक् ॥ अद्रोहमविसंवादं प्रवर्त्तन्ते तदाश्रयाः ॥ ११ ॥ ते चे
न्मिथोऽधृतिं कुर्युर्विनश्येयुरसंशयं ॥ न हर्त्तव्यं परधनमिति धर्मः सनातनः ॥ १२ ॥ मन्यं
ते बलवन्तस्तं दुर्बलैः संप्रवर्त्तितं ॥ यदा नियतदौर्बल्यमथैषामेव रोचते ॥ १३ ॥

ज्ञानं संधयं भोस्म मे त्रास्यस्मि ॥ ६ ॥ पुरुषः परपापमेव पश्यतीति न च स्वीयमिति सदृष्टान्तमाह एवमिति त्रिभिः
॥ ९ ॥ यथा मे नेनयाधि सत्यमेव श्रेयः स्यादत सत्यमित्यादि ॥ १ ॥ पापिनामपि सत्यमित्याह ॥ साहेन अपीति
सत्यं सत्यं ॥ ११ ॥ अधृतिं समयभंगं ॥ १२ ॥ नेयं दौर्बल्यकधर्मनियतदौर्बल्ये दैवमर्यादिकं संततदानवामे
वैमधर्मो रोचते ॥ १३ ॥

म॰ आ॰
मो॰
२५६

इमानि भूतानि शरीराणि हि यस्मिन्देहेन स्वयमेव आत्मानं प्राणयन्ति जीवयन्ति सृजन्ते उत्तारय-
न्ति देहात्कारणात् च्यावयन्ति ॥ तथा च श्रुतिः अस्माद्धेवेमानि भूतानि जायन्ते अन्नेन जातानि जी-
वन्ते अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ॥ न धर्म इति परस्य सुखदुःखे सोऽस्मादनेन न ज्ञातो धर्मो धर्मो वस्तुतः
कालान्तरे सुखदुःखप्रदो भवतन्त्वमुकं तु केवलं परिपाठेन आम्नायमात्रेण न निश्चेतुं शक्य अ-
न्नमेव जन्मसुखादिहेतुत्वदर्शनात् इत्येव कारणान्स्वाभाविकेन धर्मेण जन्म हेतुरिति

इमानि हि प्राणयन्ति सृजन्त्युत्तारयन्ति च ॥ न धर्मः परिपाठे-
न शक्यो भारत वेदितुं ॥३॥ अन्यो धर्मः समस्थस्य विषमस्थस्य चा-
परः आपदस्तु कथं शक्याः परिपाठेन वेदितुं ॥४॥ सदाचारो म-
तो धर्मः सन्तस्त्वाचारलक्षणाः ॥ साध्यासाध्यं कथं शक्यं सदाचारो ह्य-
लक्षणः ॥५॥

ज्ञेयो हि धर्मः स्यादिदं तु सकल्पनायामनुपपन्नमित्याशयः ॥३॥ अवस्थाभेदादपि वैदिको धर्मो दुर्ज्ञेय इत्य-
माह अन्य इति आपदो मानेभ्यो न द्रुमीयमानेनाऽन्य इति दुर्ज्ञेय एव धर्म इत्याह ॥ आपदस्त्विति नित्यमाद्य-
वस्थितानुपपत्तेश्च धर्मस्य न धर्मत्वमित्याशयः ॥४॥ सतामाचारो धर्मो धर्माचरणाच्च सन्तोऽपि म-
तो अन्योन्याश्रयेण लक्षणलक्षणयोः साध्यासाध्ययोरविवेकाद्धर्मे मानमित्याह सदाचार इति ॥५॥

२४२

२५६

मतिरिति ॥ आवश्यकादिके भोगैः भोगसाधनैर्धनादिभिः कुसीदं वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगः स्वदानयोग्यं यथं मे
वकायो नधनमात्रं वृद्ध्यर्थं ॥२३॥ समये सन्मार्गे संतिष्ठेरन् तस्मात् लाभहेतुः तथा नन्मार्गाचरणशीलः द
मदानदपापरो भवेदित्यर्थः नयदाने विशेषमाह ॥ अथवेति ॥ धर्मे यत्न दानादौ ॥२४॥ प्रियेणा सामान्यतो हि
या याश्च भ्युपगते शामे प्रियाभ्युपगते पयश्चालोचयत्कलत्वो हेत्यलत्वणकीर्तने पत्नेयदान्मनः प्रिये

मतिरिति ॥ संविभज्येन त्रयो गैरन्यानवि चनान् ॥ एतस्मात्कारणाद्दायाकुसीदं संप्रवर्तिने ॥२३॥
यस्मिन् देवासमये संनिष्ठेरन् लघ्या भवेत् ॥ अथवा लाभसमये स्थितिर्हि धर्मे पिपयोमना ॥२४॥ स
र्वप्रियाभ्युपगते धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ परैपतेलक्षणो देशोपमीधर्मगुधिष्ठिर ॥२५॥ लोक
संग्रहसंग्रहं विधात्रा विहितं पुरा ॥ स्वस्य धर्मार्थं निर्धितं सतां चरितमुत्तमं ॥२६॥ धर्मलक्ष
णमाख्यातमेतेते कृत्स्नतम ॥ तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न ते कार्या कथंचन ॥२७॥ शांतनो मोक्षध
र्मेषु धर्मलक्षणं ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सूक्ष्मसाधनमन्विष्टं निपतेद्य सलक्षणम् ॥ मतिभा॰
नस्त्वमेका चेतो वृथामनुमानतः ॥ भूयो म्हद्दयेमे प्रश्नो संशयो हि नाम लये ॥ ॥

नदृष्टे पुकार्तव्यं यद्यन्नत्वेतिए वेविधा ॥२५॥ लोकेतिद्याप्रधानमित्यर्थः स्वस्य धर्मार्थं स्वस्याथ
मिलाभायनितेनिर्यमितं ॥२६॥ अनार्जवे कौटिल्ये ॥२७॥ शांतनो मोक्षधर्मे युधर्मेलक्षणमध्याये इति नमः
८३ ॥ अत्रमप्सवतिष्ठेत्सूक्ष्ममिति ॥ वक्ष्य लक्षणं चोदनालक्षणो वेदैकबोध्यं धर्मज्ञानं मतिभाः
स्मृतिः सा चानुमानलक्षणानवदृश्यं इति विरुद्धमित्यर्थः निश्चयात् कृतवान् यहेण ॥२॥ ॥

स्वर्गे विद्वान्न वा ॥ इत्यं नावेदितं प्राकृतं न वा दुर्बुद्धेर्यं धर्मेण तत्र स्मिन्नर्थे ॥२२॥ प्रथमं कर्मकाण्डे अल्पे देवे चातमो
स्य प्राज्ञिनः स्वल्पं तेभ्यो भवति अप्राप्य सोमपस्तता अभ्यमेध्यादिभ्यो नैगंधर्वनगरवद्दृष्टनष्टवद्दृश्यते केवल विमि
श्रन्ती त्वमार्गः यत्नेन तत्कर्म निर्मिता कार्यत्वानुदृष्टवत् ॥ तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र
पुण्यजितो लोकः क्षीयत इत्यादि श्रुतिरिति उपनिषत्स्व वैराग्यमार्गः अदृष्टेन यान्ति वृत्तवत् भवति ॥२३
निष्पीयतेन पशुभिर्जलमस्मिन् ... यानानां वाप्यादि स्वमौ यस्य तु द्वैजला धारः कल्पाधाने दारात्म्य

विद्वांश्चैव न वा विद्वान् प्राकृतं वा वेदितं नवा ॥ अप्रीयमानं तु रथ्याराया गौरीयानपि पर्वतान् ॥२२
गन्धर्वनगराकारः प्रथमं संप्रदृश्यते ॥ अन्ते त्वमार्गः कविभिः पुनर्गच्छत्सदर्शनम् ॥२३॥ नि
पातान्निर्गतो मे स्पर्शे ... ॥ रतिर्हि प्राप्यते धर्मो विमशेषोनदृश्यते ॥२४
कामाद्दत्तेष्टयायाध्वैकारणे रथे रत्यथा ॥ अनेनापि हि यथाचारं भजन्ते वहवो परे ॥२५॥ ध
र्मो भवति संहितं प्रेमलापवत्वसापथ ॥ अयं नानाक्रतून्मतान्नपि चावहंसंस्मृतम् ॥२६॥ नाम

निनीयमानानां यथाश्रयः ॥ श्रुत्यन्तिः एवं प्राप्यतो वैदिकीधर्मः सन्तन्तलेरं तेन दृश्यते इति स्वतिरलि
मविष्यविषयः ॥२४॥ विमर्शेषोऽनन्तमेवोपपादयति कामादितिकामान्कास्यो गृहीयादिः अनेकं
यासंजनकाध्यायनादिर्न्नपरैः कारणैः प्राप्तदेशेन धनलाभार्थं दानादिभिः अनेनोरांश्लिकाः दृ
ष्टयाश्रद्धा रहिताः ॥२५॥ सः कामादिः साङ्गेः कृतो धर्मो भवति ॥ स्वदेहप्राणसाधुत्वबधर्मः प्रला
पमात्रं धर्मो नास्तीति वदंतिस्मता ॥ प्रलापमेवाहार्येति ॥२६॥ ॥

243

इयणे ॥ अथास्य वेदस्य प्रमाणत्वं स्वतः प्रसन्नयोः प्रोक्तं रयणमित्यादिनियेधे स्वयमाणोऽपि शास्त्रताः श्रद्धाः स्मृ
मृत्वा वेदानां नत्वर्थमेव धर्मास्त्येवेति ॥ अग्न्यादिरशास्त्रे योपि चक्रहिंसा करे द्वे ठकारणएशा पापस्य वधर्मे
वकारः स्वतः स्वं हेतु चाप्रत्यक्षत्वात् दर्शनान्तरादाचारोपि द्वनिर्णयत्रस्पष्टः ॥४॥ कालभेदेन धर्ममन्यथय
तो वेदास्य प्रत्यक्षे द्वयापानवस्थितत्वादित्याह वेदेति ॥५॥ लोकसंग्रहो लोकरंजनं नाम वेदयंन्यामाथा
भिन्ने वेदाः स्मृतयः ॥ ॥ ते आम्नायाः प्रत्यक्षा स्मृति श्रुत प्रमाणाप्रमाणत्वे ॥ ६ प्रमाणांश्रुतेति रयेत्वात्

इत्येते धर्मरूपेण ह्यधर्मं शास्त्रतः स्मरन् ॥ धर्मं चाधर्मरूपेण कश्चिदज्ञानतः स्मरन् ॥६॥ पुनर
प्रमाणमाहुर्हि निर्दिष्टं शास्त्रे वेदविदैः ॥ वेदवादाश्चानुयुगं ह्रसन्तीतीह नः श्रुतम् ॥७॥ अन्ये कृ
तयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ॥ अन्ये कलियुगे धर्मा यथाशक्ति कृता इव ॥८॥ आम्नायमार्षं
नेसममिमय लोकसंग्रहः ॥ आम्नायेभ्यः पुनर्वेदाः प्रसृताः सर्वतोमुखाः ॥९॥ ते चेत्सर्वप्र
माणं वै प्रमाणं तन्न विद्यते ॥ प्रमाणे चाप्रमाणेन विरुद्धे शास्त्रता कुतः ॥१०॥ धर्मस्य क्रि
यमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ॥ या या विक्रियते संस्था ततः सापि प्रणश्यति ॥११॥

प्रमाणं स्मृतिः मूलश्रुतिसापेक्षत्वात् ॥ तयोः परस्परविरोधे श्रौतं इत्युरीकृत्य स्वोक्तायेदिति ॥ तयो
र्देष्टं न स्मृतिः सापेक्षत्वादप्रमाणं चेत् सामान्यात् सर्वोपि स्मृतिरप्रमाणत्वं न स्यात् तन्मूलभूताया
श्रुतेरप्रमाणत्वेन विनिगमनाविरहादित्यत आह तयोरपि स्मृत्योरप्रमाणमित्याह प्रमाणेपीति
१०॥ धर्मस्येति संस्था स्वरूपे जननमेजयाश्वमेधे इंद्रापराधादश्वमेध संस्था लोपो रक्षः ॥११॥ प्रमः

जलवासे समेहो विस्पन्दन तपोबलात् शर्वणीनां हिंसि हिं माप्य महर्षयः ॥५॥ विहायसं आकाशगतं शरद्वनव
ज्ञाहि गच्छेत् ग्रवगच्छेत् नयापद्गच्छे यः सोनः कोस्ती तियोज्ये ॥ ६ ॥ ७ ॥ उपस्पर्शं नरतः स्वानाव

मछिं तया मामज्जलिर्जलवासेन दावन ॥ तिमै त्वमागरं तांवेम हीत व नकाननो ॥ ५॥ नमयास
इषी लोहलो केस्या वरनेगमे ॥ अस्म वे हायस गच्छे न्मया यान्यः सहेतिवे ॥ ६॥ सरह्यमा को
रलोमि जोल मध्येव इंसवा ॥ अनुवे सुवि शावालेन वलं वनमहं सि ॥ ७॥ तुलाधारो वणिग्ध
र्मी वाराणस्यां महायशाः ॥ सोप्येवं नाहं ते वक्तं यथा त्वं हि जसत्तम ॥ ८॥ इत्युक्तो जाजलिः
भूतैः मन्युवाससमहातपाः ॥ पश्येयं तमहं माज्ञं तुलाधारं यशस्विनं ॥ ९॥ इति ऋषिवाणीं तम्र्षिः
रत्वा सुहूमसागरात् ॥ अगच्छत् गच्छत् पंथानं माख्याते मंह द्विजो नमः ॥ १०॥ इत्युक्तो जाजलिर्मे
ने जेगामन्विमनाल् हा ॥ वाराणस्यां तुलाधारं समासा धाग्रवी दिते ॥ ११॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं
कृते दुःकरं तात कर्म जाजलिना पुरा ॥ येन सिद्धिं परां प्राप्तस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १२॥ भी
ष्म उवाच ॥ आसीदतीव तपसा युक्तो घोरेण स तु भवद ॥ न घोप स्पर्शं न रतः साये प्रातर्महातपाः
१३॥ अग्नीन्परिचरन्सम्यक् स्वाध्यायपरमो द्विजः ॥ वानप्रस्थ विधानज्ञो जाजलिर्ज्वलितः श्रिया
१४॥ वनेन तमस्य तिष्ठन्स न च धर्म मवैक्षत ॥ वर्षास्वाकाशशायी च हेमंते जलसंश्रयः ॥ १५॥
वाता तपसहो ग्रीष्मे न च धर्म मविंदत ॥ दुःखशय्याश्च विविधा भूमौ च परिवर्तने ॥ १६॥

मनरतः ॥ १३॥ प्रियायाव हष्ट्रियायां ॥ १४॥ न च धर्म मवैक्षत धर्मवान्सी हि मानमतमाप्य महर्षयः ॥ १५॥

244

२५८

महाजनाः द्रोणाचार्यादयः स्वस्वकर्मादेरेतु रक्षार्थं न स्यात् ॥ आदरेणैव शिष्टाचारस्याकोपप्रवृत्तिभावः ॥ १७ ॥ अ
तेनैवाचारेणैव प्राप्नोति ख्यातिमाशीरादिप्रपरं जामदग्न्यादिकं सः आचारवान्नस्त्वरूपो वशिष्ठादिः ॥ १८ ॥ अ
कान्तवादपूर्वकर्माचाराणामनेकार्थत्वमिचारित्वमाहयेनेवेति ॥ १९ ॥ एवं श्रुतिस्मृतिसदाचाराणाम्

महाजनानास्थाय वन्नाराजधर्मसमाश्रिताः ॥ नहि सर्वहितः कश्चिदाचारः संप्रवर्तते ॥ १७ ॥ तेन
नैवान्यः प्रभवति सोऽपरं बाधते पुनः ॥ दृश्यते चैव स पुनस्तत्स्वरूपो हि दृश्यते ॥ १८ ॥ येनैवा
न्यः प्रभवति सोऽपरानपि बाधते ॥ आचाराणामनेकाग्रं सर्वेषामुपलक्षयेत् ॥ १९ ॥ चिराभि
पन्नाः कविभिः पूर्वं धर्म उदाहृतः ॥ तेनाचारेण पूर्वेण संस्था भवति शाश्वती ॥ २० ॥ यो [illegible] सो
त [illegible] मे [illegible] मे थं त्वद म ॥ भो [illegible] उवा च ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ तुलाधा
रस्य वाक्यानि धर्मे जाजलिना सह ॥ १ ॥ वने वनचरः कश्चिज्जाजलिर्नाम वै द्विजः ॥ सागरोद्दे
शमागम्य तपस्तेपे महातपाः ॥ २ ॥ नियतो नियताहारश्चीराजिनजटाधरः ॥ मलपङ्कध
रो धीमान्बहून्वर्षगणान्मुनिः ॥ ३ ॥ स कदाचिन्महातेजा जलवासो महीपते ॥ चचार लोका
न्विप्रर्षिः प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥ ४ ॥

णमप्रामाण्यमनुकास्वमतमाह ॥ चिराभिपन्न इति ॥ अनादिविगानमहाजनेन स्वभावेनैव सर्वदुःखकार्यं
कार्यं च अवस्थानमुक्तमाहिमप्रामाणिकेन धर्मेणेनार्थः संस्था मर्यादा ॥ २० ॥ च २ ति मं ॥ अत्रेत्यादि
[illegible] तस्याप्यस्वभाव एव नियामक उत धर्म इति विमर्शे तुलाधारवाक्यानि धर्मप्रमाणत्वेनोदाहरन्ती

कालासमसमयोकारान्नपर्योदयोममाँतेशाङ्गनकाः पतिताः पतवंतोदमवुः ॥२४॥ तदीनुग्रवोंमन्व
नचैवतनस्योधमांनमानिर्विचेष्टः समाहितः ॥ ततस्तुकालसमयेसमवुसेचपतिता ॥ बुबुधेतां
स्तमन्तिजातपत्नान्तुलिंगकाव ॥२५॥ ततःकदाचित्तास्तत्रपश्यन्महीमनन्नुतः ॥ वभूवपरम
प्रीतिस्तदामतिमतांवरः ॥२६॥ तथाताननपिसंदृष्टान्स्पावानवतानदं ॥ शाङ्गनोनिर्भयोनत्यं
पतन्त्यान्मजैःसह ॥२७॥ जातपत्नांश्वसोपश्यद्दृष्टीनात्मुनताग्गतान् ॥ सायंसायंहिजानिःयो
नवाकंपतलाजलिः ॥२८॥ कदाचित्मुनरभ्येत्यपुनर्गङ्कोतिसंननं ॥ त्यक्त्वामातापितरस्थानेन
वाकपतत्नाजलिः ॥२३॥ तथातेद्विवसेचापिगत्वासायंपुनस्तपं ॥ दुपावर्तनततत्रैवनिवास
र्थशाङ्गनकाः ॥२४॥ कदाचिद्दिवसान्यवमूमतत्मतिह्नंगमाः ॥ पष्ठेह्निसमाजगम्तुं
वाकपतजाजलिः ॥३५॥ क्रमेणैवपुनःसर्वेद्दिवसान्सुवहूनया ॥ नोपावर्तनशाङ्गनाः
जातप्राणाःस्वनैर्यदा ॥३६॥ कदाचिन्मासमात्रेणसमन्त्यत्यविहंगमाः ॥ नैवागच्छन्त
तोराजन्प्रातिष्ठतमजाजलिः ॥३७॥ ततस्तेषुप्रशीनेषुजाजलिर्जातविस्मयः ॥ सिद्धो
स्मीतिमतिंचक्रेततस्तमानमाविशत ॥३८॥ ततथातिर्गिनादृष्ट्वाशाङ्गनातितपतश्रवः
संभाविनात्मासंभाव्यभ्रंशोप्रीतमनाभवत ॥ मनयासमनस्तपश्यतपयिन्वाङ्मनसा
न ॥ उद्यतमथादिनस्नपतिःशब्दमहातपाः ॥४०॥

र्थीय ॥२१॥ द्विजानशाङ्गंतान् ॥३७॥ ॥३८॥ ॥३९॥ ॥४०॥

अमलसंयुतः निर्याय ॥२१॥ उपमेदपत उपेतां च केन वारितवान् निस्पृहः ॥२३॥ प्रज्ञापन्नेन वार्भि

ततः कदाचित्सन्मुनिर्वर्षास्वाकाशमाश्रितः ॥ अंतरिक्षात् जलं मेघ्रं यतः पूर्-
ह्लाम्महत्सहेसौ ॥१२॥ अथ तस्य जरा क्षिप्राव मूर्ध्नि स्थिता समो ॥ अरण्यगमनानि
मोमलिनो मलसंयुतः ॥१४॥ स कदाचिन्निदाघे वा वाग्घ्राघे महातपाः ॥ तस्थौ का-
यत्सर्गेण न चचाल चचारि हि चित ॥१५॥ तस्य तस्य स्थाणुभूतस्य निर्विवेकस्य मारस्तु कु-
लिंगमाकृतो राजन्नीडं शिरसि चक्रतुः ॥१८॥ ततो दयावान्स ऋषिः [illegible] ततं दंपती
कथीयतो नीडकेन जनस्तु [illegible] तेनु मिः ॥२०॥ यदा न स चलत्येव स्थाणुभूतो मुनिः
द्रातपाः ॥ ततस्तौ स्तवविस्रब्धौ स्तपितयोषितस्तदा ॥२१॥ अनीता स्वपद्वषो सं-
शायन्कालउपस्थिते ॥ प्रजापतेनावधिना विस्रामान्कामसमोहितो ॥२२॥ तत्रापा
तयता राजशिरस्यंडानि खेचरी ॥२४॥ तान्यंडान्यनतेजस्वी स विभः संशितव्रतः
बुध्वा च समहाते जा न च चाल च जाजलिः ॥२५॥ धर्मेण कृतमनानिमेनाथ मे सत
शोचयत ॥ अहन्यहनि च ागमत तत स्तौ तमस्मस्ति ॥२६॥ आस्यामिनो निवसतः सं
प्रकृत्यैतत्दा विभो ॥ अंडे भ्यस्तस्य पुष्पेभ्यः प्राजायंत शकुंतकाः ॥२७॥ स्यवर्द्धत
च तत्रैव न चाचलं यत जाजलिः ॥ स्मरस्तमामास्वेडानि कुलिवामोक्षनव्रतः ॥२८॥

ध्यानविधिना ॥२२॥ ॥२०॥ २०॥ २८

ऋतीति ॥ १ ॥ वाणिज वणिक् क्रयेति साधितेयमाह अपण्यविक्रेतृत्वाद्दोषवानपीत्यर्थः ॥ २ ॥ अध्यगाः अधिगतवानसि ॥ ३ ॥ ४ ॥ धर्मं रहस्यमेवाह सर्वभूतहितमिति ॥ ५ ॥ अल्पद्रोहेणापरि

भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तः स तदा तेन तुलाधारेण धीमता ॥ प्रोवाच वचनं धीमान् जाजलिर्जपतां वरः ॥ १ ॥ जाजलिरुवाच ॥ विक्रीणानः सर्वरसान् सर्वगंधांश्च वाणिज ॥ वनस्पतीनोषधीश्च तेषां मूलफलानि च ॥ २ ॥ अध्यगा नैष्ठिकीं बुद्धिं कुतस्त्वामिदमागतं ॥ एतदाचक्ष्व मे सर्वं निखिलेन महामते ॥ ३ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तस्तुलाधारो ब्राह्मणेन यशस्विना ॥ उवाच धर्मसूक्ष्माणि वैश्यो धर्मार्थतत्ववित् ॥ ४ ॥ तुलाधार उवाच ॥ वेदाहं जाजले धर्मं सरहस्यं सनातनं ॥ सर्वभूतहितं मैत्रं पुराणं यं जना विदुः ॥ ५ ॥ अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ॥ या वृत्तिः स परो धर्मस्तेन जीवामि जाजले ॥ ६ ॥ पराच्छिन्नैः काष्ठतृणैर्मयेदं शरणं कृतं ॥ अलक्तकं पद्मकं तुंगं गंधांश्चोच्चावचांस्तथा ॥ ७ ॥ रसांश्च तांस्तान्विप्रर्षे मद्यवर्जान्बहूनहं ॥ क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परहस्तादमायया ॥ ८ ॥

वा नानुपहत्य भूतानि भोगः संभवतीति न्यायेनाद्रोहेण हत्यसंभवादाह ॥ ६ ॥ अलक्तकेलाहारस सारेषु पद्मकं तुंगं च काष्ठविशेषौ ॥ कल्पयोदीन् गंधान् ॥ ७ ॥ रसान् लवणादीन् क्रीत्वैव न तु स्वयमु

246.

संभाव्य बहुधा तदा ॥ अपोहत्क यतना तस्य शङ्खमकरोत् ॥४७॥ भो ऽहं मलधनं तेन जीवनयस्य सा द्विज स्वाभरणमय मलवणिग्ध नेइति विप्र ॥४६॥ प्रयान्त आगच्छन् ॥४८॥ सागरान्तं सागरपर्यन्तं जले
संभाव्य चरका न्यहिं जाज लिर्जपतो वरः ॥ असंतोष्टक यतया कापोधर्मः मा सो मयो नितैः ॥४२
न घोन रिद्धे वा गासीता च प्रभाव जाजलि ॥ धर्मेणानसमम्लवेन लाधार स्यजाजले ॥४२
वारणमयो महामाज्ञ लाधारः प्रतिष्ठितः ॥ सोऽप्येवं नाहं ते वक्ते यथा तं भास ये द्विज ॥४२ सो
मयवणमापन्न तुलाधार द्विदृत्त या ॥ पृथिवीमचरद्राजन् यत्र सा पंगहो मुनिः ॥४४॥ कालेन
महता गच्छन् सतु वाराणसीं पुरीं ॥ विक्रीणन्तं च पण्यानि तुलाधारं ददर्श सः ॥४५॥ सोऽपि ह
दृष्ट्वा तं विप्रमायान्तं भो द्विजोत्तम ॥ समभ्याय स संहृष्टः स्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥४६॥ तुला धा
र उवाच ॥ आयान्तेवास्मि विदितो मम ब्रह्मन्न संशयः ॥ ब्रवीमि यत्तु वचनं तच्छृणुष्व द्विजोत्तम
॥४७॥ सागरानूपमाश्रित्य तपस्तेन तया महत् ॥ न च धर्मस्य संज्ञा न पुरा वेत्थ कथं चन ॥४८॥ त
तः सिद्धस्य तपसा तव विप्र पाठं नकाः ॥ शिरस्य जायन्ते नेच संभाविता त्वया ॥४९॥ जा
तपक्षा यदा ते च गताश्चारीश्चिप स्वतः ॥ मन्यमानस्ततो धर्मं चटक प्रभवं द्विज ॥५०॥ खे वा
क्यं त्वमथाश्रौषीर्मां प्रति द्विजसत्तम ॥ अमर्षवशमापन्नस्ततः मासो भवानिह ॥५१॥ करवा
णि प्रियं केन तन्ब्रूहि द्विजसत्तम ॥५२॥ इति श्रीमो त धर्मे पुतुलाधार नाजल संवादः ॥
प्रदेशी संज्ञां धर्मवादनमिति ज्ञाने ॥५१॥ ॥५२॥ ॥५२॥ ॥५६॥ ॥५५॥ ॥५६
॥५७॥ ॥५८॥ ॥५९ नैमासाद्यार्थं संचरणे ५०॥ ५२॥ श्रीमोतं धर्मे पुंवाश्रीतिनमं

विपद्ये दोषमाद्दयस्मादिति ॥१८॥ मानः पशुः विद्वान्मानवाद्विदूरे नैष्ठपरायणः ॥ इति मे चलिंगात्कुलाचा
रस्य प्रामाण्यं गम्यते न तु एवमस्याबलीयस्त्वात् इति ॥ अहिंसा परम इति हिंसामयः कुलाचारो ऽप्रमा
माणमित्युक्तं मंत्रार्थस्तु विद्वान् ॥ विद्यादिसंपन्नो विज्ञानवान् मानवान् मन्तुमंत्रः तन्त्रकाशितान् ॥ वेदाविरु
द्धाद्यर्थः यद्योमार्गो ततः अस्माद्दूरे मानेष्ठनयनः परायणः बद्धापुण्यवतोऽस्मानु इति ॥ २ः शिष्टाचा
रं प्रमाणयति मन एव इति हात्मायामस्ततः शाम्यतुवः परपर्यावेदमलवत्वात् ॥ अनादिर्धर्मः शिष्टाचार
स्मन एवः यतः सदाचारेणाक्रचिदं यो विरुद्धे नमोहितः मोह आपितः यथा चवर्णाश्रमाणाम् एवं

यस्मादुद्विजते लोकः सर्वो मृत्युमुखादिव ॥ वाक्क्रूराद्दण्डपरुषात्तस्मान्नोतिमहद्भये ॥१९॥ यथा
बहूनि मानानां हृत्वानां पुत्रपौत्रिणां ॥ अनुवर्तीमहेश्वन महिंसा परमदात्मना न ॥२०॥ अन
ष्टिप्रातिनोधर्मः सदाचारेण मोहितः ॥ तेनैवधर्मपत्नीवा बलवान्वा विमुच्यते ॥२१॥

यः पूजयितेषु पितृदेवमनुष्यान्मेव । अंगानामनुइति अनिस्तृति भ्यो देवसंघेषु तमस्यापि वीभत्सं आ
चार आपदि सर्वमांसमहत्वाणात् पः प्रदर्शितः पुराणो वा ऋषभादीनां महायोगिनामाचारे दृष्टा आर्हता द
योन्येहिताः पार्हे इत्यागमनु गताइत्यर्थः ॥ तेन मोहरूपणकारणेनैव धो विद्यावान् तपस्वी जितेंद्रियः
बलवानजितकामक्रोधः सोऽपि विमुच्यते विमुच्यत इति पाठे तेन सदाचारेणार्थः अयं भावः सर्वनाशो
समुत्पन्ने ऽर्धं त्यजति पण्डितः अर्धेनाशे समुत्पन्ने सर्वं त्यजति दुर्मतिरिति न्यायेन सर्वाः शिष्टाचार मध्यो विगी
तदृष्टान्तत्वमपि त्यजेति स्वभाववादेचानुरुध्यते तु हानस्य अन्तरविरुद्धो शास्त्रात् ते स्मृता तेनैवसदाचारे

ननु लालावशगामो सालिप्तनीयानि विक्रयेऽनिलालादिविक्रये दोषस्मृतेस्तद्वतः कथं धार्मिकत्वमि त्याशंक्याह सर्वेषामिति सुग्रमश्चः लोके हि उपकारिणामस्तुपक्षवंति ॥ अहो हिंसा न तु हानि चेन्मत्तं गं तन्मामान्याह हि को उपकारा ... कारी जन्मांतरेऽपि सर्वदुःखमधानाय भवतः नन्वाकृष्टसिके क

सर्वेषां यः सुहृन्नित्यं सर्वेषां च हिते रतः ॥ कर्मणा मनसा वाचा यस्य धर्मं वेद जाजले ॥१०॥ नानुरुध्ये विरुध्ये वा न द्वेष्मि न च कामये ॥ समोऽहं सर्वभूतेषु पश्य मे जाजले व्रतं ॥११॥ तुला मे सर्वभूतेषु समा तिष्ठति जाजले ॥ नाहं परेषां कृत्यानि प्रशंसामि न गर्हये ॥१२॥ आकाशस्येव विप्रेन्द्र पश्य लोकस्य चित्रतां ॥ इति मां त्वं विजानीहि सर्वलोकस्य जाजले ॥१३॥ समं मन्ये मतो श्रेष्ठ समलोष्टाश्मकांचनं ॥ यथांधबधिरोन्मत्ता उच्छ्वासपरमाः सदा ॥१४॥ देवैरपिहितद्वाराः सोपमा पश्यतो मम ॥१४॥ यथा वृद्धातुरकृशा निःस्पृहा विषयान्प्रति ॥ तथार्थकामभोगेषु ममापि विगतास्पृहा ॥१५॥ यदा चायं न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति ॥ यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥१६॥ यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकं ॥ कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥१७॥ न भूतो न भविष्योऽस्ति न च धर्मोऽस्ति कश्चन ॥ योऽभयः सर्वभूतानां स प्राप्नोत्यभयं पदम् ॥ १८ ॥

स चित्रत्वदुःखं वाल्पि जन्मांतरीयं कारणं विनैश्यन्नमीयते ॥ तस्य भाववादस्तावदयुक्त एवमत्र्यापि नाथमेण्डालप्यमपि वृद्धमाणरीत्या गुप्यतयैवेति ॥११॥ आकाशस्य अभ्रपटलस्येव चित्रता विविधाकारत्वं ॥१२॥१३॥ अपिहितद्वाराः आच्छादितेन्द्रियगोलकाः ॥१४॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८

तपआदिभिर्यत्फलमस्तु तेन तत् अभयदानस्य अभयदानेन प्राप्नोति ॥२१॥ वनेदेवमशंसेति लोकस्या
हिना ॥२२॥ अभयदानस्य पार्थ नित्यं फलमाह सर्वेति सर्वेषां भूतानां आत्मभूतस्य प्रत्यगात्मनः आत्मायं
स भवति यत्र तस्य सर्वे मन्त्रैर्वा भूतत्वेन कंपयत्र हिंसादिस्फूर्तिः प्रसिद्धा निर्विकल्पकावस्थाऽज्ञानस्य वैभ
तानि पश्यतः इति आत्मनो वा आत्मदर्शनेन श्रवणेन मननेन विज्ञानेनेदं सर्वं विदितमिति श्रुतिमपि

तपोभिर्यज्ञदानैश्च वाक्यैः प्रज्ञाश्रितैस्तथा ॥ प्राप्नोत्यभयदानस्य यद्यत्फलमिहाश्नुते ॥१९॥ लो-
केयः सर्वभूतेभ्यो ददात्यभयदक्षिणाम् ॥ स सर्वयज्ञैरीजानः प्राप्नोत्यभयदक्षिणाम् ॥२०॥ न भूता-
नामहिंसाया ज्यायान्धर्मोऽस्ति कश्चन ॥ यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किंचित्कथंचन ॥२१॥ सोऽभयं सर्व-
भूतेभ्यः संप्राप्नोति महामते ॥२२॥ यस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ न स धर्ममवा-
प्नोतीह लोके परत्र च ॥२३॥ सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः ॥ देवापि मार्गे मुह्यन्ति अ-
पदस्य पदैषिणः ॥२४॥ दानं भूताभयस्याहुः सर्वदानेभ्य उत्तमम् ॥ ब्रवीमि ते सत्यमिदं श्रद्दधस्व
आपतति कर्मणोरस्यागुप्तमिनेना-
वन्नाजले ॥२५॥ स एव सभगो भूत्वा पुनर्भवति दुर्भगः ॥
सहा ॥२५॥

इ सार्वज्ञ्यावलाल सविकल्पावस्थाऽज्ञानापूर्तत एतावता निभृत्वेन गगनस्येव तत्स्वभावा देवा अपि तेषु पिपतिषुं मा-
र्गे मुह्यन्ति ॥ पदं ब्रह्मलोकादि तदिच्छतः पदैषिणो देवाः ॥२४॥ अभयदानं श्रेष्ठमुपसंहरति दानमिति ॥२५॥
अशेषसत्त्वस्य कामेन मत्वा यस्तत्त्वेन निंदति स एव शतो भगः स्वर्गी प्राप्तानि नाशयंके नैऽणो कर्मफलानो

एतदेवाह आचारादीनि धर्मस्य मोक्षोपयोगिनामधिकारे उपसंहरति एवमिति ॥ साधुभिश्चीर्णं धर्मं यस्मारे
त ॥ स धर्मः मामनुयाति इत्यन्वयः न धर्ममिति नदीप्रवाहेण काष्ठानामिव कर्मप्रवाहेण पितृपुत्रादीनां संयो
गवियोगाविन्याय ॥२४॥ लोकस्य कर्माधीनत्वात् सुखार्थी न कंचिदुद्वेजयेदित्याह यस्मादिति ॥ एतत्फ
लमाह अभयमिति ॥२५॥ विपक्षे दोषमाह यस्मादिति हिंसकः हिंस्रपशुः दृष्टान्तेन वाडवाग्निः ॥२६॥ अभयं अभयदानं

आचारान्नाजले मात्तः द्विग्धं धर्ममवानुयात् ॥ एवं यः साधुभिर्दान्तश्चरेदद्रोहचेतसा ॥२२॥ न
याचेद्यथा काष्ठमश्मानं परिवर्जया ॥ यः छेद्यैव काष्ठेन संधिं गच्छेन केनचित् ॥२३॥ न ज्ञापरा
णि दानं गाभिसंसृजेनेपरस्परं ॥२४॥ यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किंचित्कथंचन ॥ अभयं सर्वभू
तेभ्यः स प्राप्नोति सदा मुने ॥२५॥ यस्मादुद्विजते विद्वन्सर्वो लोको वृकादिव ॥ क्रोशतस्तीरमा
साद्य यथा सर्वे जलेचराः ॥२६॥ एवमेवायमाचारः प्रादुर्भूतो यतस्ततः ॥ सहायवान्द्रव्यवान्यः सु
भगोऽन्यपरस्तथा ॥२७॥ ततस्तानेव कवयः शास्त्रेषु प्रवदन्त्युत ॥ कीर्त्यर्थमल्पहृल्लेखाः पटवः कृ
त्स्ननिर्णयाः ॥२८॥

लक्षणः यतस्ततः सर्वोपायसाध्यः शास्त्रपादिसाध्यः वेदीमोचनादिरूपः सुभगः ऐश्वर्यहेतुः परः
परलोकहेतुः परः परलोकहेतुस्तथा ॥२७॥ ततो भयदानात् तान् शास्त्रादिपुरुकान् प्रवदन्ति प्रशंसं
न्वदंतीति तिचयादि अल्पहृल्लेखाः अल्पवाहू स्वखेदल्लेखेवमन्तिहितेनयथावद्विमर्शाः कीर्त्यर्थमभयदानं कु
र्वंः पेपटवः कृपालाः कृत्स्नप्रसंतन्मूलकापवतदर्थमेवाभयदानमिति निर्णयो येषां अभयदाने सर्वेषां समत

४३ अविधिनाकृतयज्ञोपि हिंसादोषवहादित्यनाकृतयैत्यर्थः ॥४४॥ एतद्देवाहनमस्मेवमुक्ते ॥४५॥ अमिष
यान्सर्वादीन् अघोमुखेकाष्ठेलोगले ॥४६॥ आप्यायध्व मस्मारेवभागमितितिसृभिस्तिसृभिर्देवतानामनहंन

वेवेष्टि येषु भूतेषु सर्वं वसन्ति देवताः ॥ आदित्यश्चेन्द्रमा वायुर्ब्रह्मा प्राणाः क्रतुर्यमः ॥४५॥ तानि जी
वानि विष्णोश्च कामस्तेषु विचारणा ॥ अजोग्निर्वरुणो मेषः सूर्योश्वः पृथिवी विराट् ॥४६॥ धेनु
र्वत्सश्च सोमो वै विष्णोर्येन तन्न शिष्यति ॥ कालेनैकान्तेन त्वज्ञस्तथा यज्ञो वधे ध्रुवाः ॥४७॥ अथैवं
पापसत्त्वके देवो सर्वसंवर्हितान्यपृत् ॥ तांस्तु मानवः प्रियान् राजन्नश्य वदन्ध्यानता ॥४८॥ व
हुदेशाकृशान्देवोञ्चयन्ति वहुवदेमान ॥ निवासंपीडिता धर्याः सोहंस्यविधिनापरे ॥४९॥
नमस्ये भूतानि हस्माप्रिवेष्टानेनकर्मणा ॥ कृषिं साधिति मन्यन्ते साचहिंसास्वदारुणा ॥५०॥ भू
मिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखे ॥ नयेवानडुहोयुक्तान् समवेक्षस्वजाजले ॥५१॥
अघ्न्या इति गवां नाम एव कृताहन्तमर्हति ॥ महत्त्वकारकुशलेनघेणवालभेत्तयः ॥५२॥ ऋषयो
यतयोह्येतन्नहुषे प्रमवेदयन ॥ गांमातरं चाप्यवधीर्वृषभं च प्रजापति ॥ अकार्यं नहुषाकार्षी
लभ्याम त्वन्महे तेव्यथा ॥५३॥
शवासुम्मारुतियोगान् ॥ गवा
मवध्यत्वेऽप्रोतमित्यर्थः चकारहुतवान् आ
लभेत हिंस्यात् ॥५४॥ वृषवधोगोलभग्निवेति पादो गांगोजानीयां वृषवधोवाणः लभेत स्पर्शविवसा
ग्रथ्योन्यानि स्पृष्टोवाणोगतिपतितः ॥ नवतविनिष्ठुरस्यर्थः ॥ ५० ॥ ॥

अकारणः कारणमनुष्ठानप्रयोजकं फलं तद्धीनः सूक्ष्मः अभयदानात्मकः भूतं ब्रह्म भव्यं स्वर्गादि उभयमु॰ पार्थमेव धर्माणां शमादीनां च प्रवचनमध्ययनं कृतं वेदे तेनानन्तः स्थूलधर्मोपन्यासे रन्यः सूक्ष्मधर्मो ऽस्तीति भावः॥३६॥ अतः सूक्ष्मधर्मो दुर्ज्ञेयः यतः बहुनिह्नवः सन्तद्दृशा यात्रा प्रत्यन्यत्र नालभमेसमद्दृशो वैश्म जापतिः अजापमेवास्यादिस्मादिविधयः श्रोयः साधनत्वेन हिंसामुपदिशन्तः अहिंसाशास्त्रमपसृद न्त्यर्थः॥ तान्हिंतद्रूपमाणमेवेमाधीकाह॥ उत्ताणं वावेहनेवादंदने॥ महोदवामहाजवाप्यो॰

अकारणो हि नैवास्ति धर्मः सूक्ष्मो हि जाजले॥ भूतभव्यार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतं॥३६॥
सूक्ष्मत्वान्न स विज्ञातुं शक्यते बहुनिह्नवः॥ उपलभ्यान्तरा चान्यानाचारानवबुध्यते॥३७॥ ये
च च्छेदंति वृषणान् ये च विंदंति नस्तकान्॥ वहंति महतो भारान् बध्नंति दमयंति च॥३८॥
हत्वा सत्वानि खादंति तान्कथं न विगर्हसे॥ मानुषा मानुषानेव दासभावेन भुंजते॥३९॥
वधबंधनिरोधेन कारयंति दिवानिशं॥ आत्मनश्चाभिजानासि यद्दुःखं वधबंधने॥४०॥

त्रिणाचिकेतोपकल्पयेदिति श्रुतिस्मृतिविहितो मधुपर्के गवालम्भपक्वस्याचारः मांसाशनागाम॰ हिंतविधिहेतुमेव लिंगावगतो गवोन्नगो विधिलहिं महोक्षं वा आचारः। न सामागां सितिविषो षणानं। अत्रच्छेदं स्रावित्र्यो धानितितगम्यते अत्रागस्त्यस्यमानां पतिपश्रुपवित्रस्यत्वादित्नानाहन ३२। यत्तुतेऽयलतपमकाक्षेत्रपपण्यानि विहितप्रासोऽतितजाहयेचेतिनलकाननासागर्भान्नवहेति वा

एतदिति सेवमानेधर्मः निपुणोव च्चाद्युपलभ्यते ॥५८॥ वद्धीति नद्यो आव ॥ ८९ ॥ येव च्छिद्रमिति श्रुणाति न्यादिनाक्षेपि रूपयतात्मवाल्लोकहृदयं नाशितमित्यादिश्रयमिति ॥१॥ नास्तिकं हिंसात्मकत्वेन यज्ञनिंद ॥ वतिश्रद्दिः स्वानीविकोचव्यामिव क्षि ॥ ग्रसमद्दत्मावानमस्यत्सभावमेन वाजीविकायाः संभवात् ॥ गिं हिंसात्मकयाक्षेपेति भावः ॥ न चक्षच्छिद्रोदमात्रास्तिका यज्ञेनिंदावान्नाभवतीत्याह ॥ नास्तीति ॥ नया

एतदीदृशकं धर्मं श्रद्दधानस्य मनीषिणः ॥ उपपत्त्या हि संपन्नो यतिभिः सेव्यते ॥ सततं धर्मशीलैश्च निपुणो नोपलभ्यते ॥५८॥ कांतेमोतदधर्मश्च तुलाधारं जाजलिरब्रवीत् ॥ जाजलिरुवाच ॥ आयं प्रवर्तते नो धर्मस्तुलाधार यतात्मवान् ॥ स्वर्गद्वारं च वृत्तिं च भूतानामवरोत्स्यते ॥ १ ॥ कृष्या ह्यन्नं प्रभवति ततस्त्वमपि जीवसि ॥ पशुभिश्चौषधीभिश्च मर्त्या जीवन्ति वाणिज ॥ २ ॥ ततो यज्ञः प्रभवति नास्तिक्यमपि जल्पसि ॥ न हि वर्तेदयं लोको वार्तामुत्सृज्य केवलाम् ॥ ३ ॥ तुलाधार उवाच ॥ वक्ष्याम्यत्र जाजले वृत्तिं नास्मि ब्राह्मण नास्तिकः ॥ न यज्ञं च विनिंदामि यज्ञवित्तु सुदुर्लभः ॥ ४ ॥ नमो ब्राह्मणयज्ञाय ये च यज्ञविदो जनाः ॥ स्वयज्ञं ब्राह्मणा हित्वा क्षात्रं यज्ञमिहास्थिताः ॥ ५ ॥

पितृयज्ञैर्वितानज्ञैर्योर्वैविस्तरितिश्रुतेः ये यज्ञभोक्तारे यस्मान्मान्नैवेदस्तु दुर्लभः ॥४॥ ब्राह्मणानां ब्रह्मविदां यज्ञः श्रद्धा आत्मीयहविषः स्वागतस्तैयो गायेमर्थं ॥ स्वयज्ञं योगं तत्र यज्ञं हिंसामयं ज्योतिष्टोमादि ५

250

पानमिति ॥ यथाऽऽदस्य ब्रह्म हस्मानार्यो हि सुरनराद्यादि रूपेण हि सा एवं नहृष्यहन्ता गोपुरहस्मा सर्व
मते षे कापि क्षमन रोगन्नूपेण हि मेत्यर्थः ॥५॥ शृणु हमिति श्रवणे श्रेव गावञ्च कलमेके हि ध्यातं न
एकवचमे शिखिहि निहविशेकचेति इनीति स्मृते । गवां प्रास्मृणो न सहस्रमानं वेशान्त्वा न गावो ऽपि भूणा:
हेवे स्पर्शः एवमन्त्कापि तपसाध्याने मतेसमवेदयन्न नघनोपश्रवेदयं हन्तारमपि धीपवे श्रद्दनारं न
नस्त्वान्यान वैवलोके ऽपि समादान नो ऽपि गोवधो ऽप्याधि रूपेण सर्वलोकापकारी याभजनादिमुनव

यातेचैकं च रोगाणां सर्वं भूतेषु पालयन् ॥ अस्य पल्ले महाभागाः प्रजास्तेव हि जाजले ॥५१॥
शृणु देन हूं ये प्राह नैते ते हो यामेदेदि ॥ इत्युक्तास्ते महात्मानः सर्वे तत्त्वार्थदर्शिनः ॥५२॥ अव
घयो यन पः यो ना लपसा प्रम्वे देयन् ॥ ईदृशान धिवाद्यो रानाचारानि जाजले ॥५३॥ के व
लाव शिनत्वानु निपुणो नावयु ध्यमे ॥ कारणाद्व मेमन्नि केवलो कचविने चवेन ॥५४॥ यो ह
स्यायस्त्र मो लोति न या ऽपि स्पृणजाजले ॥ समो नावपिमे स्यानो न हि मे ऽस्ति प्रियाप्रियः ॥५५॥

स्थिरं वेत्तन इति ज्ञापितं वेनः इत्यर्थः ॥५३॥ केवलेति मथ पकीधौ गवा घाले भः एवं हन इत्येषां परामा
यान्नवोषि ननु ननु वृद्याकारणान हेतुनः ॥ येन भनानामपे सधमेऽस्ति जानीय ब्रगनानुगति कः स्मा
दित्यर्थः ॥५४॥ प्रियाप्रियेद्वेषविषा दौतो हि हिंसा या प्रवर्तेयतः न याचा पत्नव ॥ इष्टो इपमि ते दनाधर्म
मति ज्ञामनि धर्मो ति कस्मान्नयानीति ॥ कुद्रो हन्यामिन नपीनि तस्मान्सर्व भ नाभयप्रदानमेवमहान्धर्मः

एवं तत्प्रयुङ्क्ते इति दिष्ट्वा ब्राह्मणाय तत्स्वरूपमाह ॥ यद्देवेति ॥ सूक्तं तत्सूक्तं नाम्नीति तद्व्याख्यातं देवत्रिविधमाह
नम इति नमस्कारात्मके नतिर्हविषेति सामानाधिकरण्यं यो नमसा स्वध्वर इति यज्ञो वै नम इति
हि ब्राह्मणं भवतीति श्रुतिस्मृतिभ्यां नमस्कारस्यैव यज्ञत्वावगतेः ॥ तथा स्वाध्यायेऽपि विशेषितं सं
धः वयमत्र अवेताखा वास्तवीर्यं ब्राह्मणा वा चिन्तयेम ज्ञानमार्गीति वेदस्याधियज्ञत्वश्रुतेः ॥ अवेता
भ्यैन ब्राह्मणा वेदेन वा ज्ञेत्वा चिन्तयेम ज्ञानी मनसा चात्ममेषु तत्त्वं ग्र स्वयज्ञस्यात्मके ॥ आत्म

यद्देवसूक्तं तद्व्याप्तेन न तर्पयन्ति देवताः ॥
नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरौषधैस्त
था ॥ ८ ॥

लाघनम इह उपि आतेभ्य अस्त्रचाहविर्ईदा तत्त्वं भगवानस्तिते तेभवेन स्तत्त्वगाक्ष्य भासो वसाउ
तेभ्यत एवमत्र उत्ता ग्राम्स्त्र अभाम्ब्रव या स्त्रभवेतिः यमे स्वाध्यायमधीयत इति ॥ तथा श्रौ
षवैद्य हि एवा हिभिः पशुभ्यो वै मेधाउद्क्रामं स्तौष्ठी हिस्त्रवयव स्त्रभृतावजायेते ॥ तस्मादा
ज्यः पुरोडाशात्तत्र लोकानितिचत यो हे विज्ञाव गमात् पुरुषा स्त्रगोः जादीनां पशूनामे
ध्यत्वश्रुतेस्त्रत एतदुक्तं तामेधाश्रमेध्याः पशव इति ॥ तथा चैते त्रिभिर्हविर्देवता
पूजा यज्ञाख्या कृते व्येतिषा स्तेवेदनिदर्शने अस्मापकवचनमस्तितदस्पुदाहृतमेव ॥ ८ ॥

न्नयज्ञे विशिनष्टि लब्धौ रिति । देवस्त्रन आस्तिकैः वेदमामार्गप्रवादिभिः वेदवादान् अर्थवादान्
तेषां स्तुतिमात्रेण तात्पर्यं निर्णयविज्ञायसस्प्रमा समाने सद्रूपतः आनन्तर्य आदिधर्मकान् आश्रयणप्राप्तमिल
नात् । लब्धेः प्रवर्त्तिते । तथा च श्रुतिः नीहारेण प्रावृता जल्प्या वा सन्तप्त उक्थशासश्चरंति निश्चतानेः
नाहतानः जल्प्या अर्थवादगिरा असन्तृप्तः प्राणपोषकाः कर्मानुष्ठानपराः ॥ ६ ॥ इदमिति पत्त आग

लब्धे तु न परैस्तस्य नास्तिकैः संप्रवर्त्तिते । वेदवादान् वि-
ज्ञाय सस्मा भासन्निवान्तते ॥ ६ ॥ इदं देयमिदं देयमिति चाप्र-
मत्तस्यते ॥ यातः सेनेप्यभवति विकर्मीणि च माजले ॥ ७ ॥

ध्यानस्य दक्षिणाभिराधुध्यानं । प्राचीदिग्योन दक्षिणां ध्येयों विप्रा रिभ्यू ति स्पू ति विना दक्षि
णा देया । यद्देयाहादश देयाइति तादृश स्मृ दक्षिणावान ये यज्ञः प्रमात्तस्य अन्यस्यापि ननियज्ञ
देवस्त्रेन्य लब्ध्यस्य यजमानस्य सामर्थ्यं मति यथोदक्षिणामददतः प्रवर्त्तिते णा भवति विकर्माणि
नस्य कर्माणि विपरीतान्यन्येषां च भवंति यथोक्ते प्रभुः प्रथमकल्पस्य योनुकल्पेन
वर्त्तते स नाप्नोति फलं तेनस्य परत्रेति श्रुतिस्मृतिरिति ... विफलहस्नो विधुरिति च ॥ ७ ॥

नते इति यज्ञानां स्वाभाविकत्वादात्मनस्त्राणार्थे यानि यान्यत्वान्न कर्मणः फलेवर्त्तेरिपयंयंति शांक॰
मानाइति ॥ यज्ञे फलमस्तिन वेति संदिहानाः असाधवः धर्तोः दांभिकाः ॥ २३ ॥ तस्येति अप्रमाणेन॰
कृतेनं वेणप्रमाणं वेदं अशुभं कृयां नि मः पापहतां लोकान् गच्छेत् तस्मात्त्वयः सच सदैवाहं नयज्ञो
भवति नकदाचिद् पिस्वचनइत्यर्थः ॥ २४ ॥ एवं श्लोकत्रयेणफलाभिसंधिः कर्मप्रशस्य दांभिककृ॰
तो किं कोवर्तिन दैनाइदानीं विहृदभिसंधिमाह एकतेत्यामिति ॥ कर्मेत्यनन्तरश्लोकादपकृष्यते ॥ क

नतेयज्ञष्वात्मस्तवापफलंपश्यंतिकिंचन ॥ याचमानाः फलंयज्ञेयेयज्ञैरन्वयेचन ॥ २३ ॥ ना
यंतेसाधवोधर्त्ताल्लब्धाश्चितप्रयोजनाः ॥ तस्मपापहृतांलोकान्गच्छेदशुभकर्मणा ॥ २४
प्रमाणमप्रमाणंचयःकुर्यादशुभंनरः ॥ पापात्मासोकृतप्रज्ञःसदैवेहद्विजोत्तम ॥ २५
कर्त्तव्यमितिकर्त्तव्यंवेत्तिवैब्राह्मणोभयं ॥ ब्रह्मैववर्त्ततेलोकेनैवकर्त्तव्यतांपुनः ॥ २६

मं नित्यमित्येवकर्त्तव्यं कुर्वन्नो नित्यं यनः वैइति निश्चिते ब्राह्मणो वेद नि एः भयं वेत्ति कर्माः करणोइति
शेषः ॥ ब्राह्मणशब्दार्थमाह ब्रह्मैति लोके अस्मिन् वृहद्विमंत्राम्णा दिरूपेण ब्रह्मैव वर्त्तते इति ॥ योवेत्ति कर्त्त॰
व्यतां कर्त्तुं महतीं आत्मनिवयोवर्णाध्यासपूर्वकं कर्तृत्वं चपुनर्नैववेत्ति सब्राह्मणइत्यर्थः कर्त्तव्याभिमा
नफलाभिलाषं चरणत्वाकर्मांगेषु ब्रह्मदृष्टिं कुर्वाणः अशनपानादाविवत्वरसेनैववकर्माणिकुर्वतीत्यर्थः

नेनर इष्टा न्यो नानि द्विनौ देवा दास्यन्ते यज्ञभाविता इति भगवता यज्ञानो यनन्तु आदिमा मर्धं नो ते ॥ वितैमें
लानु पयो गि भिरि माणो वाहू इ ऐनि इ इष्टि पश्च सो मादिस्त्रा इ नेन दाका या मादि अग्रसाध नो का मना
वृतो यज्ञानाना इ यो बलल अमृपत्य भवति ॥ सम भ्यो रागा द्वे प स्त दे भ्य इ ष्ठा दिक नंद्र भ्यो नी भिनाा पिना इ यौ
प्रजा जायत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ अत्र पम हं व्याचष्टे यजमाना इति स्थल्लिजो यज मा ना स्त्रिय या आत्मा नेस लू
ममका म प यर्थ नितया इ भ ये षाम पि प्रजा भव ति न या दि रुत्वे गो पा स न स्य रु त्विक्त देव स्वा पि पत्त :

प्रजास्ताद्देवता नो दि य थ्या सा म्न निदर्शने ॥ इष्टा श नो रसाध नो वि गु णा जाय ते
प्रजा ॥ ९ ॥ ऋत्वेभ्यो जायते लब्धः समे भ्यो जायते सम : ॥ यजमाना स्ल या त्मान म
पि जस्मत या प्रजाः ॥ यज्ञात्प्रजा प्रभवति न भ सा भ इ वा मल ॥ १० ॥ अग्नौ प्रास्ता इ
तिर्व्रस्य ज्ञादि त्यमुपगच्छति ॥ आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ११ ॥ तस्मा
न्नति ष्ठिताः सर्वे सर्वो न्का मा स्त ते मि रे ॥ यन्न रू ष्य आ इ धि वी आपो मि वि रु धो भ
वन् ॥ १२ ॥
इ म य ना मि इ ऐ आत्मने वा यज मा ना प वा प का म म नेन मा ग या नी ति नि ॥ ९ ॥ यज्ञ स्प प्र ना देव
ने म नु वा का प्र मा ण य ति अ ग्रा वि ति ॥ १० ॥ तस्मा त य ज्ञा त ता नि ष्ठि ता : य ज्ञ मा य नि ष्ठा : न त का म प
ग ष्ठे वि ना पि प ला भि म धि म र्वा न्का मा न न्तो न रो क न या ले भि रे य यो ऋ मा य ल वे न न य ष्या
म्य प ला र्थी नि मि ते ष्ठा या ग ध इ त्य न न्म ये त प वं ध मं च ये मा ण म र्यो अ न न्म घ न इ ति प न स्वा इ अ
कृष्ट ति त या व कृ र्षे णा भा व ऋ ग वो भ वो भ मि ष्ट या नो वा हिंसा भवति अ म व स्त ल उ प्य र म इ नि षा ष :

स्वयं त्रयो योगः आद्यं वेदमणवे ॥२४ कथं त्वो च यत्रोच्यते आद्यखिलमिति । सर्वेषां ब्रह्मणां कार्यका
रणो भयरूपत्वात् ॥ एतद्धि सम कामपरं चापरं च ब्रह्म महोकार इति श्रुतेः । तत्र अखिले दैवते नमः
तात्मकं वाच्यम् । कयोः भेदात् ॥ ओंकारः सर्वदेवमय इत्यनुक्रमणिकायां कात्यायनवचनात्
न च ब्रह्मणो ब्रह्म विदिष्ठिते । अनन्तरूपत्वात् । अतो ब्रह्म विरुद्धं समस्तं सममध्येयं षष्ठी ब्रह्मविदि
र्नसेवति देवादिनाडव यवयमता आदित्यादयस्तुष्यन्ति तथा चोक्तं छान्दोग्ये प्राणोऽतः प्रयाति च तत्त्वि

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञाः स्वयज्ञपरिनिष्ठिताः ॥ आद्यं वेदमधीयन्ते स्तोष्यन्त्यपरानपि ॥२४
अखिले दैवते सर्वे ब्रह्मा ब्रह्मगणास्त्रिते ॥ न च्युतिरप्यतो देवा स्तम्भाः स्वमस्यमामले ॥
यथा सर्वरसैस्तृप्तो नाभिनन्दति किंचन ॥ तथा मज्ञानतन्तृप्तस्य नित्यतृप्तिः सुखोदया ॥२१
धर्माधाराधर्मरताः कृतज्ञाव्यवसिनात्त्वया ॥ अखिलतत्त्वततो भूयः इतिमात्तत्त्ववदते ॥

स्वयमादित्यमप्रयतीत्यादि । मेजातोपि विद्वान्तिष्ठेत पश्यति किमन्तयजमानसृष्टा श्राव ॥२ किंच
नरसांतरे नाभिनन्दति दृष्टा न तुष्यति ॥२१ सह कुमाज्ञलाभे देवमारधर्मेति धर्माधाराः धर्मः
कामाश्रयाः धर्मरताः धर्मेणोव स्तुवन्त्येषाम् । तेकार्याकार्यव्यवस्थिते निश्चितेन तथैः ईदृशा वयं सर्व
स्वरूपाद्दुःखो चिदाभासात्मवान् तस्य आत्मकप्राणसंज्ञातं भयं वह्नतरं विश्वव्यापकत्वात्प्राणएवस
र्वोपेत्या भयान् ततोऽपि वह्नतरः प्राणा घुमतिस्यानेभूतात्मालीतिमात्रः कर्मेभिः स्पृष्टातः कर

253

यदुक्तं अत्रनः स्वेत्यं सम्भवतीति विगुणमनर्म्मरोगो दोषोस्तीति तत्राह विगुणमिति एवं विदोत्रामणा
स्य विगुणमपि कर्मन्यायः तथा चानुष्णुसंभवेद्यदुचेनास्मिन्न पाणं कुर्वन्ति यदिचनाविधमेवा
सिंसभवतीति अन्यस्याभावे विविडषोविंतादिगतिरस्मेचविक्षनतन्नयोगवेगुणडनि अन्यस्य अर्थः किंचे
वविदः वस्मेणासर्वेभ्येते स्वस्वकरादिभिरमेधा एव भिरुपन्नानोविन्यायान्न आत्मानसंधानेहन
त्वात् नत्नमलस्य सामगमपि कर्मन्यायइति भावः तथापत्नभावेद्रुपयानलस्य इदमेव मांनेनोपव्या
तेन नत्स्मिन्निवृद्धिः तस्मात्संयमः माय श्चित्तमुक्तं नान्यथा चक्रोदहसर्थः तथा चाम्नानमेतरेय
केनदाहर्थस्यगार्हपत्यात्द्ववनीयावतरणानावारयावास्ववाप्तीतिपदेतकाततत्रमायश्चित्तिरिति

विगुणेचपुनः कर्मन्यायइत्यनतृष्णुम॥ सर्वं भक्तोपपन्नस्य फल
भावे च संयम॥१०॥ स्त्ययस्तादमपत्नाअर्थेलुत्वार्थेन्नतयः॥३
मन्त्रत्यागिनाः सर्वे जनाश्चासन्त्रमन्त्रवाः॥११॥ ॥ रामः ॥

नैतन्मनस्यकर्णादिमाहुः तामस्यस्यहिताभवेतीति तच्चेन्मनसि कुर्वीतगार्हपत्याद्विविच्चा
मदकधारादरेनेतनन्वनरजसोभानुमतिहीत्याहवनीयान्मानत्रमायश्चित्तिरिति अनः१
गाकस्पततयनत अस्यएजमानस्यआत्मनिसनूपेहिशस्माजातानि अनम्रादीनितृणांसल
गितिनुयोगदेशः॥१०॥ एवं विदुः पः कर्मपत्तमपास्यपत्नीनरमध्याहरीशिवावारमद्रीनमस्वे
नमस्येतिअर्थेलब्धाः परमगुरुपार्थेणोभवेतः अर्थेषुधनेषु विषयेषु तत्रिषेधानेवतागपत्नमा
मपर्कः परमगुरुपार्थेनेवतत्साइतिवाउमत्रत्यागिनः स्वलतसंग्रहमकुर्वतःअमलाइतिश्चेदः१

६५

भ॰भा॰
मो॰
२५८

इत्तीति इति देतोः सदसच्चमोहिमित्रनादर्दं सद्धनमेवानुस्मरामीत्यर्थः ॥२९॥ यानीति यानि मार्गे देवता
धूमरात्र्यादीनि पुनरावृत्तिप्रदमार्गप्रदर्शकानि अर्चिरहरादीनि अपुनरावृत्तिप्रदमार्गप्रदर्शः
कालितवाप्ताः कर्मणा उपासका वा पुरुज्योतिपज्ञेतेनेन यजनेन नयथायथोपासनेन तथैतं प्रेतम
वतीत्यस्मृतेदैः यजमानाः यथाभावनेनेनेन देवयानेन यथामार्गेण अर्चिपित्याणोपिदेव
यानपदेनोच्यते ॥ ते पितृलोकं देवलोकं वा यान्ति कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति श्रुतेः

इति मे वर्तते बुद्धिः सम्यक् सर्वं ब्रजाजले ॥२९॥ यानि यज्ञैर्महद्भ्योऽति
महात्मानस्तादृशत्वेऽभ्याः ॥ तेनैते देवयानेन यथा यान्ति महात्मने ॥३०॥
प्राहृति सर्वे वेदस्य नात्यावृत्तिर्मनीषिणः ॥ ३ भौ तौ देवयानेन
छत्तो ब्रजाजलेतया ॥३१॥

ते ॥३०॥ तस्माद्देवयानेन गतस्यापि पवकस्य कर्मदस्यावृत्तिरस्ति अर्थेन मेवाध्याने पुनर्निवर्तते
इति धूमादिमार्गेण गतानामावृत्तिश्रुतेः मनीषिणः मनोरोधशीलस्योपासकनास्यावृत्तिः
नवपुनरावर्तन इत्यर्चिरादिमार्गगतानामनावृत्तिः उभौ कर्मोपासकौ देवैः धूमाद्यर्चिरादि
रात्रिवाहिदेः सहयान्यक्षिप्रमितदेवयानस्तेन द्विध्येनमार्गेण यथ पूभाव पिगच्छेततया
पि संकल्पभेदात्तयो राहस्यानावृत्ती भवत इति महद्देलतएव निमापाय ॥३१॥ ॥

२५८

254

तितीर्षव यज्ञं गत्वा न शोचन्ति न च्यवन्ति ब्रह्मणः स्थाने सात्त्विकाः आनवंती तिद्द्वयोः सेवेध ज्ञाने शास्त्रजे वि
ज्ञानं ज्ञानमनुभवः तद्वन्तः ॥२४॥ ते च तितितीर्षवः तस्य नाममहद्यशा इति स्मृतं ते येषां श्रेयसे धने धनसा
ध्ये कर्मभिः सत्त्वावलम्बया गे अनुवर्तन्ते यजन्ते चाविहिंसया ॥२५॥ विदुः हवि स्ये न पलान निधनान्
स्नेतिज्ञो न याजयन्ति यतः फलार्थिनः धनार्थिनः ॥२६॥ कथं तर्हि ते यज्ञं संपादयन्तीत्यत आह स्वमेव
ति ॥ स्व आत्मानमेव यज्ञं यज्ञोपकरणसामग्री से कस्य मम कालो त्याज्य कुर्वाणाः मानसिकं यज्ञं च

ज्ञानविज्ञानिनः केचित् परं पारे तितीर्षवः ॥ अतीव पुण्यदं पुण्यं पुण्याभिजनसंहिते ॥२३
यज्ञं गत्वा न शोचन्ति न च व्यवन्ति वा ॥ तेन तु सगणस्थाने मान्ववंतीह सात्त्विकाः ॥२४
नैव ते स्वर्गमिच्छन्ति न यजन्ति यशोधनैः ॥ सतां वर्त्मानुवर्तन्ते यजन्ते त्वविहिंसया ॥२५ व
नस्पतीनोषधीश्च फलमूलं च ते विदुः ॥ नैवेवान्नर्त्विजो लुब्धा याजयन्ति फलार्थिनः ॥२६
स्वमेव चार्थं कुर्वाणा यज्ञं चक्रुः पुनर्द्विजाः ॥ परिनिष्ठितकर्माणः प्रजानुग्रहकाम्यया ॥२७
तस्मात्तान् ऋत्विजो लुब्धा यातयन्ते ह्यभावराम् ॥ पापेषु प्रजाः स्वर्गं स्वधर्मं चरतां नवे ॥२८

कः नद्योपदेशमितेतिमत्स्यापिकायां प्राणो वमेव लिंगवति नः कुपेचर्हितोदेवान् हवनउन्नपद्
निजुत्पयज्ञसेनमविछेदायपरिनिष्ठितममापितक्रमेयेन तयाभता अपि लोकानुग्रहार्थं मान
सं यजन्ते इत्यर्थः ॥२७॥ यस्मादेवं विधानल्लब्धाः ऋत्विजो न याजयन्ति तेचलानन् नेच्छन्ति तस्मात्तान् नेया
न्भावनमोदेशाहरिता लोले लब्धा ऋत्विजो याजयन्ति ता यादृतस्मादितिइन रेतसाधवः स्वधर्मं चर
तां न पराननुपजीवन्ति तत्तधर्मफलं कामयन्ते सम्मनुद्दिष्ट्वादिस्माह ॥ आपमेपुरीति ॥२८ ॥

मुनीनां स्वयं प्रणनुपादापयजेते स्वाध्यायदेहतोरिस्नुकरूपाणामात्मयाजिनां एतत्तत्त्वं रहस्यं न सम्प्रण॰
मोनभूतवतो वयं यतः कष्टंगरहेने एतत्स्तो हृत्स्थानिमस्य योगधर्मस्य नावेद्यमाणाः न ह्यालोचनेभूत
वंतः अवेक्षमाणोप्यपि अतः परमपि ते धर्मेन स्थापयंतितिलोके नप्रवर्तयंतीति रहस्यत्वादेव ॥२८॥ यस्मि॰
न्नितिविभक्तिमतिभूएकमयथं पदृष्टं यथैवं लक्षणं प्रकारेण आत्मनीथं आत्मैव तीर्थं यत्र अमिल
त्रयणावः पञ्चमायाः मेदमनयोमरवेमानक्तिकेरूतनामगुः तस्मात्मेवं रूपं गुणसाध्यत्वात् ॥२९॥ अथ
नहिं यात्मगुः वाचनयमस्य आर्षः वर्मेतेन तवाचामिति विशेषः इतीति पदद्रव्य शब्दः पितृविचनापोप्यते ॥

ज्ञात्र लिंग वाच ॥ नेते मनीनां मृग्णमः स्मृतत्वं दृढ्वामितेवाणिज्कष्टमेतत् ॥ इवं एवं चास्यनावेद
माण्णानातः परेतम्प्रवयः स्थापयंतीति यस्मिन्नेवात्मतीर्थे नपृणावः मानपुर्मेत्वे ॥२९॥ अथपस्तकर्म॰
णाकेनवाणिज्यप्रमूपात्मनुरव ॥ या स मेसनम्हाआनमर्शवे अरध्यामिति ॥ न लाधार उवाच ॥ इते
यत्ता उनापन्नामरवेनाहेतितेभ्व विन ॥४४॥ आत्मेनपयसादन्याप्रणाहमाविशेषतः ॥ बाले: स्मेरे
णपादेनसंभरमेवगोमेरवे ॥४१॥

व्यर्थं विचिपयां दामिकानां यत्तांप्यपि सहादिरात्मानं अप॥
ज्ञाभवंतितेभ्व विन ॥ अंतर्वेहिवांमरवनाहेति ॥४६॥ अदधानानांनपृवयागेते वंवाहस्तत्वमितिहिरि
स्याद् आत्मेनेति ॥ दशपूर्णामात्मयोः अपरतेमर्वक्षेवाएनशास्त्रात्मन्यतेपद्वायामात्मा ॥ ऐदृपयोग्र
मावास्याचार्हूदध्यमावास्याया आधानपक्रूरतोवहादशारहीतेनपत्रच ऋरथित्वात्ततवसापणां॰
कृतिनरहोतीति आत्मेनेतिशेषः ॥ ननतेअमेनमिथ्रुच्छचा विशेषतइति श्रौतमस्वो दर्शितः ने
याशतानांनवालेः गोपृष्ठेपिन्नतपंणादिना मेंगाणामिथेकादिनापादेनेति पादरजसेत्यर्थः ए
तेषां गोस्पर्शनादीनां च सयः पापनाशकत्वं परलोके महत्त्वं च स्मृतिषु दर्शितं तत्र ॥४२॥ ४१॥

चिद्रूपो सत्यसंकल्पानामैश्वर्यमाहस्वयमिति॥ अनंतहृदयपल्लवतासर्वमेषोसौ भयोहीनाशिवसंकल्पे
नेव सिद्ध्यतीत्यर्थः उस्याः धेनवः तेषांक्रतवोपि मानसिकाएवेत्याहाहंनस्वयमितिसिद्धसंकल्पत्वात्स
पदत्तिलाहीत्मनसेवसंजतीत्यर्थः॥२१॥ ननुकथंकितिन्यतत्राह यद्गतिभाविताम्नायोगाभ्यासेन
श्रोधितचित्तःसमयपर्वणोगोमालभ्यहिसितमहंतेनकर्मणालिप्यतेपापकेनेतिविदुषिदोषाले
पश्रुतेः ३नरस्तपस्वीन्यादिवधात्मम्नैवंस्येवेत्याहनतादृशाइतिमदाश्रगवोयथादिविधिपूर्वमहा

स्वर्गेचेषामननंहोतृज्योतिश्चवहेतिच॥ स्वयमयात्त्रहृदंतेमनःसंकल्पसिद्धिभिः॥२२॥ स
र्वेयपानुयादायथजेतेस्वामहतिपणः॥ यन्तथाभावितात्मास्यात्सगामालभ्यमहंति॥२३॥
श्रोतधीभिसत्याउत्सम्यजेरेलनताहृशाः॥ इतिमागपुरस्कृत्यताद्यश्रुवीमिते॥२४॥
निराशिषमनारंभनिर्नमस्कारमस्तुति॥ अक्षीणंक्षीणकर्माणंतंदेवाब्राह्मणंविदुः॥२५॥
नाभ्यावयन्नचयजनंनदद्धादत्तएवच॥ कामाहिनोतिलिप्समानःकांगतिंयातिजाजले॥२
इदंतुदेवतेकृत्वाययायथन्नमवाप्नुयात्॥२६॥

इत्यर्थः इतीति यस्मात्त्यागिनामीदृक्माहात्म्यंतत्
स्मादेतोरित्यर्थः॥२४॥ नेदृशेपणत्यागिनोलक्षणाहनिराशिषमिति॥२५॥ कांगतिंयातिनस्वाराह्र
यजमानमदत्तदानमास्मरोचनेनिश्रुतेःसन्न्यासरःकामपिगतिंदेवमार्गपितृमार्गवानुयातीत्यर्थः
२६॥ कथंतर्हिगतिंयातीत्यत्रआहाइदंतुइदमिति॥ इदंनिराशिषमितिश्लोकोक्तेलक्षणदेवतेदैवत
मिवमेवनोयेनकृत्वायथायथावत्॥ एवंपरमात्मानं॥ योजोवेविश्वरितिश्रुतेःअवाप्नुयात्॥२७॥

दुपपन्ना युक्ता॥५५॥ सू म शो नि नमः॥ एवं स्वमतविरोधेनाहिंसात्मको धर्मः प्रतिपादितः तत्र दृष्ट प्रत्ययोऽस्त्यादृष्टपूर्वकं श्रद्धां द्रढयितुमारभते सद्भिरिति। क्रियतां रूपं यानं आतिष्ठ अस्य फलं वनत्वया प्रत्यक्षं क्रियतामितिध्याहृत्य वायोऽन्य आहूयत तत्॥ फलयथा तथा तस्य सिद्धीतिव तस्ये

कारणे धर्ममन्विच्छन्न लोकानाप्नुते शुभान्॥ भीष्म उवाच॥ एतानीदृशकान्धर्मान् तुलाधारः प्रशंसति॥ उपपन्नान्सुमेधावी सद्भिर्नित्यं निषेवितान्॥५५॥ इति मोक्षधर्मे तुलाधारजाजलिसंवादे॥ तुलाधार उवाच॥ सद्भिर्वा यदि वासद्भिः पंथानमिममास्थिते॥ प्रत्यक्षं क्रियतां साधु ततो ज्ञास्यसि तद्यथा॥१॥ एते शकुंता बहवः समंततो विचरंतिह॥ तवोत्तमांगे संभूताः श्येनाश्चान्याश्च जातयः॥२॥ आहूयैनान्महाब्रह्मन् विशमानान्स्वनीडतः॥ पश्येमान्हस्तपादैश्च श्लिष्टान्देहेषु सर्वशः॥३॥ संभावयंति पितरं त्वया संभाविताः खगाः॥ असंशयं पिता वै त्वं पुत्रानाह्वय जाजले॥४॥ भीष्म उवाच॥ ततो जाजलिना तेन समाहूताः पतत्रिणः॥ वाचमुच्चारयंति स्म धर्मस्य वचनात्किल॥५॥

न संदेहः॥२॥ ततस्ततः तेषु तेषु नीडेषु प्रवेशायाश्लिष्टान् संकुचितहस्तपादान्॥४॥ वाचमुच्चारयंतीति निःशंकं प्रत्युत्तरं प्रयच्छंतीत्यर्थः तत्र हेतुः धर्मस्याहिंसात्मकस्य सेवयितो वचनात् प्रियवचनादित्यर्थः॥५॥

ननु यज्ञभावेति विशेषणवान् कथं स्यादित्यत आह पत्नीमिति अनेन पशुहिंसारहितेनाज्यादिसाध
नेन विधिनाज्यादिद्रव्यं देवतार्थं विनियोजयन् हेतौ शतृप्रत्ययः विनियोगहेतोः पत्नीं यजमान
स्त्रीमेव करोति श्रद्धामिति विशेषः तस्मात्पत्नीकोग्निहोत्रमाहरेत् तस्मात्पत्नीकस्याधानेन कुर्वीताग्नि
न्वा श्रद्धा पत्नी सत्यं यजमान इति ॥ चकाराः स्मरणे च पत्नीकस्याग्निहोत्राधानादौ श्रद्धायाः पत्नीत्वदर्शी
नात् ॥ इष्टमात्रेण यागमेव देवतत्वदर्शनमेव नीयं कृत्वा यथायथावत् यज्ञे विमृशान यात् ॥ ४४ ॥ अ
न्ययागविशेषनियमयति पुरोडाशोहि निहिंसाद्भेनत एत उक्तानि मेधा मेधाः पशवइति पशु

पत्नीं चानेन विधिना श्रद्धां करोति नियोजयन् ॥ इष्टं देवतं कृत्वा यथायज्ञं भवानुयात् ॥
४४ ॥ पुरोडाशो हि सर्वेषां पशूनां मेध्य उच्यते ॥ सर्वा नद्यः सरस्वत्यः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ॥
४५ ॥ जाजले तीर्थमात्मा वै मा स्म देशातिथिर्भव ॥ एतानीदृशकान्यन्यानि आचरन्निह जाजले ॥

नाममेध्यत्वे तस्मादाह पुरोडाश मेलोकानिति पुरोडाशस्य सत्रयाज्ञान्पंचमाक्षिते प्रसिद्धं यो यज्ञे मे
ध्यो यज्ञस्य अर्हः मेध्यः सर्वेषां वा पशुपशूनां मेधेन यजते यः पुरोडाशेन यजते इति श्रुतेः मेध्य
पशूनामिति तिननिहरितो ब्रह्मीपशूनाममेध्यत्वात् ॥ पुरोडाशस्य चापशुत्वात् ॥ तेन पशुत्वं वेधो
मेदस्तदर्हः ॥ पुरोडाश इति स्मृत्यनुसारेण स्वर्गयोग्योनीय ॥ ४४ ॥ एवं श्रद्धावता सर्विड्यायज्ञ
मनन्याविड्याय यज्ञमाह सर्वा इतिनीर्थयज्ञभूमिः यथैवात्मत माधानेन तत्र वसर्वाणि तीर्थानि तं
तीर्थः तीर्थमिति यजाद्युपलक्षणम् ॥ ४५ ॥ ईदृशकान् अहिंसानकारणः आर्यत्व समर्थत्वविहन

अश्रद्धाशुचित्वयोः श्रद्धायिके त्वत्र व्याख्याधिका माहात्म्येति ॥१०॥ कदर्यस्य कृपणस्य वार्द्धुषेः धान्यवि-
क्रयिणः मीमांसित्वा विचार्य ॥१२॥ इति दानमिति शेषः ॥१५॥ निवृत्तः शीलदोषः आचारलोपो येन ॥

अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ॥ शुचेरश्रद्दधानस्य श्रद्दधानस्य चाशुचेः ॥१०
देवा वित्तममन्यन्त सदृशं यज्ञकर्मणि ॥ श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्द्धुषेः ॥११॥ मी-
मांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ प्रजापतिस्तानुवाच विषमं कृतमित्युत ॥१२॥
श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ॥ भोज्यमन्नं वदान्यस्य कदर्यस्य न वार्द्धुषेः ॥१३॥ अ-
श्रद्दधान एको वै देवानां नार्हते हविः ॥ तस्यैवान्नं न भोक्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ॥१४॥
अश्रद्धा परमं पापं श्रद्धा पापप्रमोचनी ॥ जहाति पापं श्रद्धावान्सर्पो जीर्णामिव त्वचं ॥
१५॥ ज्यायसी या पवित्राणां निवृत्तिः श्रद्धया सह ॥ निवृत्तशीलदोषो यः श्रद्धावान्पूत एव
सः ॥१६॥ किं तस्य तपसा कार्यं किं वृत्तेन किमात्मना ॥ श्रद्धामयोयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव
सः ॥१७॥ इति धर्मः समाख्यातः सद्भिर्धर्मार्थदर्शिभिः ॥ वयं जिज्ञासमानास्तु संप्राप्ता धर्म-
दर्शनात् ॥१८॥

मार्दवं यस्य स निर्दोषशीलवान् ॥१६॥ यत् सात्विकी राजसी तामसी वा श्रद्धा यस्य स यच्छ्रद्धः स एव सः
सात्विको राजसस्तामसो वा ॥१७॥ धर्मदर्शनात् ख्यातेर्मुनेः धर्मवर्धमानवतः ॥ १८॥

एवं अहिंसाधर्मे प्रत्ययप्रत्यासफलितमाह ॥ अहिंसादीति हिंसाद्यादिपदार्थः इह परत्र च सम्यक् फल
सिद्धिविशेषः तत्र हि फलमनुभवेन दर्शयित्वा हिंसाफलमाह अहिंसेति हिंसा अहिंसा विश्वासेन हतो
न्यथा हृन्मयो जेते विश्वासघातिन ॥६॥ समानालाभालाभयोः सत्स्वानां सपत्नानां दीनानां स्वेन सो
गुणानां प्रयत्नः कृते च इत्येवाभिसंधाय कृर्वतां प्रमन्नकन्दे तिष्ठन्तो नन्तकन्देनाभिमानेन फलं चाभि
संधाय धर्मविधिवार्थः ते प्राप्तनो जातनकदापि च्छेद्यन्त इति न किं चित्रतस्मिन् एव ॥ ७ ॥ अहिंसेति अहं
इत्यादिना विश्वस्तान् प्रकाशानुपक्षिदाम्यानन्तं वपिनो वेच स्वनो अहिंसा विधिपूर्णानि यावन्तो पेस

अहिंसा हि कृते कर्मे इह चैव परत्र च ॥ अहिंसा निर्हितं विप्रसन्नाह हताहं तिते नरम् ॥६
समानां भूधानानां सपत्नानां मुच्यते सो ॥ क्रुर्वतां प्रयत्नः इत्येवं नयत्नो जातनेष्यते ॥७
अहिंसैव स्वर्तीर्थे यं सर्वे स्पृशं हिंसा हिजे ॥ सा विद्यो मर्मविद्यो च वर्द्धिवो स्वनसीननः ॥८
वाग्रहं सर्वायते अहिंसा मनोहरं च भारत ॥ अहिंसा हं स्वयं स्वनसी न यज्ञसाम्न मर्हति ॥९

धैर्यस्य सहिंसकानां धर्मिणे स्नानस्य हिंसेव हिंसा सा निकीमर्थः सेवच अहिंसा सा विधीपालयिध्येम
सविधी विशुद्धजन्म प्रदातथा नामुनेनसयोरपि सातरेंग निमुच्यमानिका हि अहिंसा तेकस्यालकंसपापा
त्मकमनन्तनोवाहिरंगनतोपि वायनतरागाणिनेषध्यानन्तधर्मोपेत्या यदेवमेवमर्थः ॥ ८ ॥ एनदेवा
हवाहहिंसेति ॥ याचामरवर्णाविपर्यामेन पक्षिद्येन स्वमयाणुद्धारणेनन अहिंसा समाधनेमनसाम्प्र
येणपतन्न छेदं वतानानारितन अहिंसासमाधनेप्रहारीनेतत्स्यर्थमेवकर्मप्रतोनयानमर्हतिके

हि ॥ ॥ २६

छिन्नाविशेषस्ताः स्थूणां प्रतिमा शरीरं यस्यताः स्थूणाः पिशितस्तन्तापप्रतिमा यां यस्य स्तंभेः इति विग्रहः गोग्रहे गवालंभवति यज्ञे यज्ञवाटस्य कर्मशाला वर्त्तीयज्ञे यज्ञवाटस्यान्तः प्रेक्षमाणान् निर्दयान् त्वमाणाः ॥१॥२॥ एषा स्वस्ति गोभ्योस्त्विति निश्चितं वचनं निर्वचनं ॥३॥ न देवादेः अव्यवस्थिता मर्यादा नास्तिकैः स्वर्गयज्ञफलंदस्योपस्यएणाय ज्ञाः इति मर्यादा च अव्यवस्थिता विचलिता मर्यादा येषां तैः

छिन्नस्थूणं वृषं दृष्ट्वा विलापं च गवां भृशम् ॥ गोग्रहे यज्ञवाटस्य प्रेक्षमाणः स पार्थिवः ॥२॥ स्वस्ति गोभ्योस्तु लोकेषु ततो निर्वचनं कृतं ॥ हिंसायां हि प्रवृत्तायामाशीरेषानुकल्पिता ॥३॥ अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्तिकैर्नरैः ॥ संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुवर्णिता ॥४॥

यतो विमूढैः तत्रापि हेतुर्नास्तिकैर्नास्तिप्रत्यये निवदद्भिः संशयात्मभिः ॥ आत्मा देहोन्योपि कर्त्ताः कर्त्ता वा अकर्त्ता एकोनेको वा एकोपि संगवान् असंगो वा इत्यादि रूपा संशयः तद्वान् आत्मा चित्तं येषां तैः अव्यक्तैः यत्नादिद्वारेण व्यापितमिच्छद्भिरिति भावः हिंसा स्तुता पश्वालंभः श्रेष्ठः कृतः ॥४॥

258

श्रद्धावान् वेदवान्नोऽस्य श्रद्धामत्सदर्थमनुष्योनेनुमेदश्रेयप्रस्ति विस्मयवान् धर्मो धर्मोस्मा गरीयानश्रद्ध
नरः ॥१८॥ अचिरेणाल्पेन द्विवहादीकाणान् स्वयं स्वविरेतास समकामः सत्वसंवत्स्य इति श्रुतेः कौले
सूर्येणकौशमकृतोनास्वसूस्थाने वा मध्ये वा स्ववशेः परिवर्जितः ॥२१॥ पृथ्या यस्मोपदेशेन पृष्ठा
वदक्षान कीर्तिनेन ॥२७॥ इति श्री मन्महवा कां प्रमोदाणमयोदा धर्वबलहृरवशावेनसश्रीगोविंद

श्रद्धां कुरु महाप्राज्ञ ततः प्राप्स्यसि यत्परं ॥ श्रद्धावान् श्रद्दधानश्च धर्मश्रेयान् द्विजाजले ॥ स
वर्त्मनि स्थितः श्रेयान् गरीयानेव जाजले ॥१८॥ भीष्म उवाच ॥ ततोचिरेणकालेन तुलाधारःस
एव च ॥ दिवंगत्वा महाप्राज्ञौ विहरेतां यथासुखं ॥१९॥ स्वं स्वं स्थानमुपागम्य स्वकर्मफलनिर्
जितं ॥ एवं बहुविधैरर्थैस्तुलाधारेण भाषितं ॥२०॥ सम्यक्चैतमुपालभ्य धर्मं सनातनं ॥ तस्य विख्यातवीर्यस्य श्रुत्वा वाक्यानि तद्द्विजः ॥२१॥ तुलाधारस्य कौंतेय शांतिमेवान्वपद्यत ॥ बहुमतार्थं च तुलाधारेण भाषितं ॥ यस्योपम्योपदेशेन किं भूयः श्रोतुमिच्छ
सि ॥२२॥ शां॰ मो॰ मो॰ तमे पुतुलाधारजाजलिसंवादः ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममि
तिहासं पुरातनं ॥ प्रजानामनुकंपार्थं गीतं राज्ञा विचख्नुना ॥१॥

स्वविमत्सश्रीनीलकंठकृते भारतभावदीपे शांतिमोक्षधर्मे तुलाधारजाजलिसंवादार्थप
काशोऽ ष्टापंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ एवं तुलाधारवाक्ये रागद्वेषात्मकस्य धर्मस्य स्वर्गमपाय तत्सेव
न्नतयोहिंसात्मकधर्मनिंदितं आख्यायिकामुखेन यज्ञार्थीमादिना प्रजानामनुकंपार्थं हिंसाद्विनो

ड्ढायतनं पाप्मच्छादशोल्लमवरं येषु कर्मतन्त्रे यो येभिन्नेदंति मन्त्रजरामर्यं तत्पुनरेवा
ति शंतोम्यादिस्मृत्वा षोडशक्रत्विजो यजमाना:॥ पत्नी चेमच्छादशानि ष्पापाता पत्ना
नामहृष्टत्वे तल्लं र्ण्णा चहृष्टत्वे दर्शयन्नाज्योतिष्टोमादिभ्यो हि सार्वभौमयज्ञेभ्यः प्रागे
वोपनीतानां तथा चतेवर्वसंतज्योतिषा यजेतेति विधितः॥ निंदार्थवादानुमितनिषेधा
च्च अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विहितप्रतिषिद्धत्वा
त्षोडशिग्रहवत् ज्योतिष्टोमोपि कर्तव्याकर्तव्य एवेति अश्रद्धानस्य तत्र प्रवृत्तिः। कामक
र्तृता ते वनचोपनिषदध्ययनात्प्रागेव ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिसंभवति येन नितरामेवं
ण्णान्माकृतन्त्र श्रद्धा आवश्यकत्वबुद्धिस्तु तेभ्यो मनस्वाध्यायो तत ति श्रद्धाचर्यं एवा
र्थज्ञानपर्यंतस्योपनिषदध्ययनपर्यंतस्याश्च सिद्धत्वात्॥ ननु कोऽसौ धाप्यपि कर्मकोऽप
वे श्रद्धावानहमस्मि न त्वानकोऽहमिति चेत्॥ नहि मोहमयं देहस्य तत्कर्म निर्बंधमथाशी
ऊर्ध्वनमन्वत्नानक्षिते येति कायताननतः किंचिच्छिन्नेन सर्वं यावज्ज्ञानात्कामकारं
कृतानाहि अकर्माणि प्रकृतेरिति सिद्धेत्तस्मात्
कविधएवश्लोकार्थः॥ ५॥ ॥

सर्वेष्वेति बहिर्वेद्यामिति सर्वेषामेव ज्योतिष्टोमादिक्रियिनराकारादेव पशून् हिंसंति महाधा
न्यानयतः धर्मात्मनुः सर्ववेदार्थतत्वविज्ञ अहिंसामेव अब्रवीत मयापि सनातनवसेनैव संते
ज्योतिषायतेन प्रतिसवतमरे सोमइति श्रुतिस्तु तिष्यातिस्येन विहितेषु ज्योतिष्टोमादिषु
विहितः यस्माल्लोके कथं कामकारः स्यात् जायमानो वै नरस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते ब्रह्म
चर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इत्यनेनाम्नाते स्नानधीमानिष्यामजामनन्यायचः

सर्वकर्मस्वहिंसां हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत्
कामकाराद्विहिंसंति बहिर्वेद्यां पशून्नरः ॥५॥

कथमनृणो वा स्यात् अनाहितानिनायां श्रोपपातके मुख्यरणात् कृतार्थानस्यसमर्थस्य
कृत्वनारंभो वा कथं स्यादिति चेत् गार्हस्थ्ये सेवकामकारत्वेन तल्लक्षणानां आधानानीम
पितयात्वात् जायमानो वै नर इत्यत्रापि नरइत्यघमानइत्यर्थे यःकिं तगरहस्थः अधिकारी वा
ऽपघमानः निव्यास्येत्यस्यापि गार्हस्थ्यकृतार्थानेषु पुत्रादीनामनानाजनितदोषभा
क्तोपतेः किंच परद्रव्येनेष्यद्दोपनमेद्घारधीतास्यपजेतेति शापयस्मृतेरार्धानादिविधि
धावानधिकारीत्यहाचाधीतसांगवेदस्यापानमतिपन्नवेदार्थस्यालवासेतेत्यहधीतः

आपन्नाशरीरेयोपद्यतिपाशरीरंचापद्रोनापापमिकृतिरातः अन्येनहिंसामुन्मत्तककर्तृकंपाशरीरनिवीक्ष्याह
शरीरमितितस्य ॥२२॥ यथैतन्निशरीरात्तिरोधेनैवधर्मंचरेत्ननतुधर्मान्तरोधेनशरीरंनाशयेत् ॥२४॥ ऊनत
वतिनमः एवमहिंसाधर्मस्यावश्यानुष्ठेयत्वमन्यत्रकदाचिदपरनिर्बन्धान्हिंसान्यपस्थितोका

यत्रापिकिंचित्कर्तव्यंमन्यन्तेदेवसंमतं ॥ मद्दत्तेमेशुद्धभावेसर्वदेवाईमेववतः
२२॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शरीरस्यतथाप्यापत्तिविदितंविभ्रमः ॥ कथंयथाशरीरस्यनिरारंभ
स्यमेस्थिते ॥२३॥ भीष्म उवाच ॥ यथाशरीरंनग्लायेन्नेयान्मृत्युवशंयथा ॥ तथाकर्मसु
वर्तेतसमर्थोधर्ममाचरेत् ॥२४॥ शांतौमोक्षधर्मेषुविंशत्युगीता ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
कथंकार्यंपरीक्षेतशीघ्रंवाथचिरेणवा ॥ सर्वथाकार्यदुर्गेस्मिन्भवान्नःपरमोगुरुः
१॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ चिरकारेस्तुयत्पूर्वंवृत्तमांगि
रसेकुले ॥२॥ चिरकारिकभद्रंतेभद्रंतेचिरकारिक ॥ चिरकारीहिमेधावीनापरा
ध्यतिकर्मसु ॥३॥ चिरकारीमहाप्राज्ञोगौतमस्याभवत्सुतः ॥ चिरंहिसर्वकार्याणिवि
मृश्यार्थान्प्रपद्यते ॥४॥ चिरंसचिंतयन्नर्थांश्चिरंजाग्रच्चिरंस्वपन् ॥ चिरकार्या
भिपत्तिश्चचिरकारीतथोच्यते ॥५॥

तवितेवाद्दिनापरीहरीदितिप्रश्नपूर्वकंआपत्स्वितिकाम्यत्वेनाहकथंचनस्यकर्तव्यंहिंसामयत्वेनउ
परीवसतीत्यर्थः ॥२२॥२४॥ चिरकारिनामनिर्वक्ति चिरमितिकार्याभिपत्तिःकार्याधिगमःतथातेन

प्रमाणतः प्रमाणयोर्बलाबले विज्ञानतात् सत्यो धर्मः कार्यः नमेवारहस्यग्रहिंसेति॥६॥ गृहस्थस्यप
चस्नानानामपरिहार्यत्वात्॥ कथमहिंसा कार्येत्यत आह उपायेति उपसर्गे पराभवस्य वा संभवत्वा
त्मनोऽर्थे यामेपरिशेषादितिविधेः सम्यक्समर्थः सेवितः तौ त्वाहतो भन्वावेदेनकृमायमौः प्र
तपस्यैव चानुमोदस्व मा जिनः सम्भूतं भवतीत्यापाः हिंसाचारश्चेन्नतु स्याग्नानाचारः गृहस्थाचारः
हीनः स्यात् पुरुषस्वरमेव श्रेयः नित्यस्यानेष्ठ र्वथीपरिस्वर्थः कृपणाः दृष्टः फलमेव कर्म

नस्नानप्रमाणतः कार्यो धर्मः सत्यो विजानता॥ अहिंसा सर्वभूतेभ्यो धर्मेभ्यो ज्यायसी म
ता॥६॥ उपायेष्वेषितानो भूत्वा हिंस्या वेदकृतापि नो॥ आचारश्चानाचारः कृपणापलेहन
व॥७॥ परिग्रहस्त्रीपानचौर्यद्यूतमानवाः॥ कृत्या मांसानि स्वादूंति नेतधर्म
प्रशस्यते॥८॥ स्नानमन्यास्वधर्मोऽसमासंवेकृपारोहने॥ धनैः प्रवर्तितेनैनेन हेदेषुकः
स्थिते॥ मानालोहावलोभाद्वैलोस्यमेतन्मृकस्थिते॥ ९॥ विस्मरेवाभिजानेति सर्वेप
हेतुप्रासनाणां॥ पापमेस्तमनोभिस्कृतस्यापिपरजनेनस्पृशने॥१०॥ पाहिता श्रेवयेन्नदावेदे
तुपाक्रिकस्थिता॥११॥
गिप्रतनोरेतकारणं येषां नयाभनाः॥२॥ ततेदेवकर्मनिदयालोनियज्ञादिपरोमानवाह्यप
मांसेचखादेनेइतियः सप्तधर्मोनप्रशस्यते॥७॥ वैदिकधर्मेनिहिंसाकामकारकंमेकर्मनिद
नितस्यामिनिसाईनप्रायस्वमपंपक्षसतोनेनिलभिस्यो रते॥८॥ एवं निरलागिलदोषाविस्म
कास्नानमेवप्रयेहिंसाहविस्तुभितिनस्याःचेनार्थवचनपातेरिवस्तनामांसायधौतनमिमाह

पाक्षटीक॥ २॥ ...स्थ॥ ५२॥

जातकर्मणि प्रथमाभव पश्चाद्भवेदिति माह प्रसवे बोधेषुः अपरस्तु विवसदीयेषु पश्चाद्भवेदिति
उपरि मेव पदार्थः उपकर्मे उपनयनानंतरमादेः सपुत्रस्य पितारः परिग्रहजपभोगास्वहितस्मर्थे

जातकर्मणि यत्प्राक् पित्रा यच्चोपकर्मणि ॥ पर्याप्तः सरठीकारः पितृगौरवनिश्चये ॥१५
गुरुश्चाः परोधर्मः पोषणाध्यापनान्वितः ॥ पिता यदाह धर्मं स वेदेष्वपि विनिश्चितः ॥१६
प्रीतिमात्रे पितुः पुत्रः सर्वं पुत्रस्य वै पिता ॥ शरीरादीनि देयानि प्रयच्छति ॥१७
तस्मात्पितुर्वचः कार्यं न विचार्यं कदाचन ॥ पातकान्यपि पूयंते पितुः शासनकारिणः ॥१८
भोज्ये भोग्ये प्रवचने सर्वलोकनिदर्शने ॥ भर्त्रा चैव समायोगे सीमंतोन्नयने तदा ॥१९
पिता स्वर्गः पिता धर्मः पिता हि परमं तपः ॥ पितरि प्रीतिमापन्ने सर्वाः प्रीयंति देवताः ॥२०
आशिषस्ता भजंते तं पुत्रं यमाह यः पिता ॥ निष्कृतिः सर्वपापानां पिता यच्चाभिनंदति ॥२१
मुच्यते बंधनात्पुष्पं फलं वृंतात्प्रमुच्यते ॥ क्षिप्रं पुत्रं पितृस्नेहैः पिता पुत्रं न मुंचति ॥२२
एतद्विचिंतितं तावत् पुत्रस्य पितृगौरवं ॥ पिता नास्य नरः स्थाने चिंतयिष्यामि मातरं ॥२३

संस्कारवृद्धिर्भृत्वादिरुपकर्मनयानान्नाद्वे पुत्रनामासीनिमाहपितुः पालयितुः आशिषं आत्मभावे
वदधतो गौरवं निश्चितमित्यर्थः ॥१८ भोग्यवस्त्रादीनां भोज्यैः आदौ प्रवचने वेदाध्ययने लोकनिदर्शने लोकिक

261

गस्य तेऽपादीयते सोऽयं ... निग्रहणं नामध्येयं अल्पसंग्रहं निग्रहणं मातुः लाघवेनीचमा ॥ जनने
नोऽननेति संबंधः ॥ ६ ॥ पित्रा तातेन मेनइ मां जननी अहिल्यां ॥ ८ ॥ धर्मच्छले धर्मसंकटे ॥ ९ ॥ उक्तं

अलसग्रहणं मा सोऽधुना धावीत्यच्यावते ॥ बुद्धिलाघवयुक्तेन जननेनादीर्घदर्शिना ६
अभिचारेण कस्मिंश्चिद्व्यतिक्रम्यापरान्तसान् ॥ पित्रोक्तः कुपितेनाथ जहीमां जननीमिति
७ ॥ स तथेति चिरेणोक्त्वा स्वभावाच्चिरकारिकः ॥ विमृश्य चिरकारित्वाच्चिन्तयामास वै चि
रं ८ ॥ कथं न राज्ञा कुर्यां न हन्यां मातरं कथं ॥ कथं धर्मच्छले नास्मिन्निमज्जेयमसाधुव
त् ॥ ९ ॥ पिता ह्यात्मा पिता धर्मः स्वधर्मो मातृरक्षणं ॥ अस्वतंत्रं च पुत्रत्वं किन्तु मां नानुपीडयेत्
१० ॥ स्त्रियं हत्वा मातरं च को हि जातु सुखी भवेत् ॥ पितरं चाप्यवज्ञाय कः प्रतिष्ठामवाप्नु
यात् ॥ ११ ॥ अनवज्ञा पितुर्युक्ता धारणं मातृरक्षणं ॥ युक्तक्षमावुभावेतौ नातिवर्तेत मां
कथं ॥ १२ ॥ पिता ह्यात्मानमाधत्ते जायायां जज्ञिवानिति ॥ शीलचारित्रगोत्रस्य धारणा
र्थं कुलस्य च ॥ १३ ॥ सोऽहमात्मा स्वयं पित्रा पुत्रत्वे प्रकृतः पुनः ॥ विज्ञाने मे कथं न स्याद्बुद्धौ
ध्येवात्मसंभवम् ॥ १४ ॥

ते तमेस रवान्नुछेऽयं ॥ इह तु द्वावपि धर्मौ परस्परविरुद्धौ मम प्रकृतौ मातृवधः मदर्शनो नातिवर्तेत
मां अनिराकृतेन नातिवर्तते किं मे निदुःख्याद्धि इति ॥ तातमपश्यन्मते ॥ १० ॥ स्त्रोत स्यतानावनुः ॥ १२ ॥ बुध्येतानाम्

प्राणाः उपस्थितं हि यं तनुस्नेहेन मैथुने इत्यर्थः। अभिसंधिः पुत्रोऽमे गोत्रे जायेतेन वेदमन्त्रैर्वीत्स्य वैमातुरि
स्मादि यथा त्या प्रदर्शितो भिलाषा कृतो दंपती भ्यामेव तन्मभिलाषं माता वा भिलावाङ्मौ वा कृहेन
स्तत्र भर्तार्थे यथार्थं मातर्थं वृतन्कृतं चेष्टितं तिष्ठिते पितरि तु सो भिलाषा पादि कोभवतीत्य
र्थः॥२३॥ भरणान्मात्रेण गर्भधारणान्मात्रेण स्नेहवर्धनेन माता पुत्रे प्रीतिमाप्नोति देहे देह आसक्तिं च
करोति॥ अतः मन्त्र पक्षार्णयन स्मामपि प्रीतिस्नेहो पुत्रेण कार्या विमर्शः वस्तुतस्तु पितुः पु

पंचत्वे प्राणसंश्लेषे योऽभिसंधिः कृतः किल॥ न मे माता च पिता चेति भर्ता यो मातरि स्थितः
२३॥ माता तातानानाति यज्ञे मातामाता नातिथ्यमः॥ मातुर्भरणमात्रेण प्रीतिस्नेहात्पितुस्म
ता॥२४॥ पाणिग्रहे धर्मत्वे पंचत्वाप्त सहधर्मे रुपेतिच॥ यदियासनिपुत्रकृषः क्रियोनाहं तिपाच्य
का॥२५॥

ग्रोपेन तातः स एव स इति भन्नाचक्रमैत्रोऽयः पितुः गात्वा लोकनीयेति भावः॥२४॥ ननु न चैव हि ग्रो
श्रास्मणात्सोऽवृथमग्रास्मणो वेति अतः पितृत्वपर्वसे अयातकृ थेतदात्मा न लेचनीयाति स्यात्
पाणोति॥ धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरामीति मनि ज्ञा पूर्वकं स्वयं पाणिग्रहे हृत्वा यदि पुत्र कृषः
स्त्रियः परदारान्मतियास्यति तर्हि तेयाच्यतां प्रार्थिनीयतां प्रजितामिति यावत्तनाहं ति॥ धर्मेमा
गात्र अयमाशयः पण्वेविधः पिता सोः ज्ञाततत्वात् शिष्टत्वाच्च नानुरोधः मम तु पिता सती पतिरत्र

निर्वृतिः सुखं तन्नस्थी ॥२५॥ देहं वर्धयन्ता ॥२६॥ द्विहायनवत् ॥२७॥ वीरसुप्रसूः ॥२८॥ मातैव शुश्रूः

योह्यस्य प्रभवित्सत्तातो मर्त्येतेषांच भौतिकः ॥ अस्य मे जननी हेतुः पावकस्य यथारणिः ॥
२४॥ माता देहारणिः पुंसां सर्वस्यार्तस्य निर्वृतिः ॥ मातृलाभे सनाथत्वमनाथत्वं विपर्यये ॥
२५॥ न च शोचति नाप्येनं स्थाविर्यमपकर्षति ॥ श्रिया हीनोपि यो गेहे अम्बेति प्रतिपद्यते ॥
२६॥ पुत्रपौत्रोपपन्नोपि जननीं यः समाश्रितः ॥ अपि वर्षशतस्यान्ते स द्विहायनवच्चरेत् ॥
२७॥ समर्थं वासमर्थं वा कृशं वाप्यकृशं तथा ॥ रक्षत्येव सुतं माता नान्यः पोष्टा विधानतः ॥
२८॥ तदा स वृद्धो भवति तदा भवति दुःखितः ॥ तदा शून्यं जगत्तस्य यदा मात्रा वियुज्यते ॥
२९॥ नास्ति मातृसमा छाया नास्ति मातृसमा गतिः ॥ नास्ति मातृसमं त्राणं नास्ति मातृसमा प्रिया ॥३०॥ कुक्षिसंधारणाद्धात्री जननाज्जननी स्मृता ॥ अङ्गानां वर्धनादम्बा वीरसूत्वेन वीरसूः ॥३१॥ शिशोः शुश्रूषणाच्छुश्रूर्माता देहमनन्तरं ॥ चेतनावान्नरो हन्याद्यस्य नामुस्थिरं मम ॥३२॥

आनेन रमणमवहितं श्वालानो देहे मः चेतनमावान् न हन्यात् सकः यस्य शिरः सुशिरं मेदो मज्जादिना रिक्तं स्यात् कालान्तरेण पक्षिणमिनेन हि परीन भविरे स्यात् ॥३२॥ ॥

भ· भा·
मो·
२६७

यस्त्वनेनेति वचनवाद्धोऽप्यथ्येयो यि मैथुनजन्मान्तरे निर्दिष्टो वचनेप्यन्ते इहैव जीवितो एव· एवं पुत्राद्या॰
यतेन्द्रः पुत्रस्त्रियादि इहैव गाढ मदन्मापादन्तो यायासौ पुरजो नृपेत्यस्यापितः दैहिताभ्यां निर्यासो
परन्तृपो स्यापितो तदा स्त्री मिथरेरः आर्थितः कामभ्यासि जितोः संभवामेति अस्माकं जनवथैनपुरु
षस्तेगोत्वितिसोऽयं निर्दिष्टः स्त्रियाउक्तः तस्यात्तस्मारयतः स्वदृक्यापनिधानेन नत्स्मरणभयोवस्य
इह स्थैव अत्यन्तमधर्मः नतममाताः अत्र संशयो नास्तितस्मा इह स्यापराधे मन्मातर्वधोन्न्याय्यः

यस्त्वनेनान्तको यन्निर्दिष्टः स्त्रियामैथुनान्तरे ॥ तस्मात्सारयतो ह्यन्तमथमीनात्तिं गतः ॥४९॥
एवं नारी मातरं च गौरवेणापि वेश्मिनां ॥ अन्यथा न विजानीत यः पशोर्वाप्यविचक्षणः ॥५०॥
देवतानां समानाम एकस्थापितं रविदुः ॥ मर्त्यानां देवतानां च स्नेहात्सम्मातरं ॥५१॥ ए
वं विमथनस्तस्य स्त्रिरकारितयावहं ॥ दीर्घकालात्यतिक्रान्तस्तनोस्याभ्यागमामिता ॥५२॥ ने
धातिथिर्महामाता गोनमस्तपसिस्थितः ॥ विमथ्यतेनकालेन पत्न्याः संस्थाप्यतिक्रमे ॥५३॥

तिभावः ॥५९॥ यावत्सन्त्यो नारी अवध्या जानीते पुत्रापि मातरं तथापि गौरवेणापि तद्धर्मे स्थितो॰
पशावोपिपश्यायाअपिविंति मत्तमारयाद् नर्थं ॥५०॥ समवायः समदृःपितृत्वोषणेन स्वर्गमार्गमिति
मर्थः ॥ मर्त्यानां देवतानां च समवाये मातरंस्नेहाद्दभ्येति नियोजना ॥ मातानाबद्ध्हारालोकद्वयः
प्रदाइहलोकपालयित्रीचेति भावः ॥५१॥ तेनतावनाकालेन संस्थाप्यतिक्रामेमरणतो विमं ॥५२॥

२६७

263

किं तर्हि पित्रा तत्पुत्रा माता तर्हि न श्रेयो वैतस्माच्छोकाद्॥ मरणादिति यस्य भावः कर्मणैवायास्यं पात्यमित्यनेन
स्मात्॥ न यथा च भार्या पत्नीत्वमास्ते किं तावच्चित्ते न सिद्धो नोस्य भर्तृत्वादिगुणसम्पन्नस्य ऊर्ध्वं न स्वोचपूर्वेन
स्मात्तरेण नहि स्त्रियः स्मार्या धार्याः॥ २५॥ न तु व्यभिचारिणी स्त्री हि तस्यैव श्रन्यथा ऊर्ध्वं संकल्पते स्त्रिया
शोकाद्॥ एवं स्मिन्निति एवमर्थो मर्थः परत्र आचरन् महादोषं पारदार्यं पादिमार्थं यत् तेन वनस्थानेन हि
नायं दोषः अप्रसूत्वात् नतः प्रथममहं तेषां मेवायं दोषः इत्यर्थः॥ न तु स्त्रियाश्च पतिरनुमोदनात् दयथोक्त

मरणाद्धि स्त्रियो भर्तुः पान्त्या चैव स्त्रियाः पतिः॥ गुणास्तस्य न निश्यन्ति न तु भर्तानुगुणः पतिः
२५ एवं स्त्रीणां तासां तिनरकं वा परार्ध्यति॥ भर्तुः संयमहादोषं नरकं वा परार्ध्यति॥ २६॥ स्त्रिया
हि परमो धर्मो देवं तेनपरमेश्वरे॥ तस्मात्तत्पतिं सर्वथा मत्वा नेयपरमेश्वरः॥ २७॥ नापराधो
स्ति नारीणां नरकं वा परार्ध्यति॥ सर्वकार्यापराधत्वात् अपराधं तिचां गनाः॥ २८॥

तस्यापि शोकाद्॥ यदीति॥ तस्य आत्मना पापी रेणस्वदुर्धरे वा लक्ष्येति शोकः॥ आत्मानेश
रीरपरस्त्रं श्रेष्ठं दृष्ट्वा स्वपतिवेषेणागतायपरस्मै पतिबुद्ध्या शरीरं अर्पयति तस्यात्ममनसा तत्त्वं
भिचारदोषो स्त्रीणां नतस्मात् फलं स्वपरा भावाच्च नेयं व्यभिचारिणी॥ २७॥ उपसंहरति नापराधोस्ति
किं तर्हि सर्वं एकार्यं श्रवणात् अपराधं जानात्॥ अयं स्वपवलनात्॥ सर्वेषां एतद्बालीयता
तथा च बलात्कारं कृतेन व्यभिचारे स्त्रियो नापराधिनीत्यर्थः॥ २८॥ नमः॥ एव.

निराकारा विलज्जया पापा पापाभिमर्शिना ॥ भर्तारं गौतमं मघवापि नेव पापाचाराभिमता मिति श्लक्ष्यते ॥५३

यदि मां स्मानवं चैवं ... जितेन सत्यं ॥ आत्मानं पातकेभ्यश्च भव साधु चिरकारिक ॥५४

सहजं चिरकारित्वं मतिलाघवजं न यदि ते भव ॥ सफलं तन्नयाने त्वं भव साधु चिरकारिक ॥५५ चि-

मायामिनं मा सा चिरं गर्भधारिणः ॥ सफलं चिरकारित्वं कुरु त्वं चिरकारिक ॥५६ चि-

रायते च संतापाच्चिरं स्वपिति धारितः ॥ आवयोश्चिरसंतापादवेक्ष्य चिरकारिक ॥५७

एवं स दुःखितो राजन्महर्षिर्गौतमस्तदा ॥ चिरकारिं ददर्शाथ पुत्रं स्थितमथान्तिके ॥५८

चिरकारी तु पितरं दृष्ट्वा परमदुःखितः ॥ शस्त्रं त्यक्त्वा ततो मूर्ध्ना प्रसादायोपचक्रमे ॥५९

गौतमस्तं ततो दृष्ट्वा शिरसा पतितं भुवि ॥ पत्नीं चैव निराकारां परामभ्यागमन्मुदम् ॥६०

न हि सा तेन संभेदं पत्नी नीता महात्मना ॥ विजने चाश्रमस्थेन पुत्रश्चापि समाहितः ॥६१

हन्यामिति समादेशः शस्त्रपाणौ सुते स्थिते ॥ विनीते प्रश्रयवनत्वे विवशे चात्मकर्मसु ॥६२

बुद्धिरासीत्सुतं दृष्ट्वा पितुश्चरणयोर्नतम् ॥ शस्त्रग्रहणचापल्यं संवृणोति भयादिति ॥६३

ततः पित्रा चिरं स्तुत्वा चिरं चाघ्राय मूर्धनि ॥ चिरं दोर्भ्यां परिष्वज्य चिरं जीवेत्युदाहृतः ॥६४

एवं स गौतमः पुत्रं प्रीतिहर्षगुणैर्युतः ॥ अभिनन्द्य महाप्राज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥६५ चि-

रकारिक भद्रं ते चिरकारी चिरं भव ॥ चिरायपदिते सौम्य चिरमस्मि न दुःखितः ॥६६॥

६१ ॥ ॥६२॥ ॥६३॥ ॥६४॥ ॥६५॥ ॥६६

अन्नमण्णपन्नेधीवंओधारिज्जपस्सेवंतयोः प्रसादेन ॥४५॥ सो निविनः विद्यां निप्रापितः ॥४६॥ परचा
नन्नायाहं नाथवानस्मोस्मतः नेनसांत्वमादिनाटनः सन्मुणा विद्यानिसविस्मणोयकरिस्यति श्रे
यास्मि न्नेच चिंतितेनसति ॥ अन्कलेशेटू लोस्थतस्तोह्रयणे जाने विषयेस्तिपा अहिंस्यायात्ति अ

सोब्रवीन भणासेनमोदुःखेनानुगिणावर्तयेन ॥ अन्नेधेर्यप्रसादेन पश्चाज्ञानपमुपागतः ॥४४
आसमसमसम्प्रामस्त्रिलोकेपः पुरेदर ॥ अनिविन्नमास्यायन्नासणे त्वमाश्रितः ॥४५॥ सम
पासांत्विनो वाभिः स्वागतेनाभिपूजितः ॥ अन्वेपाद्य पद्यान्यायमपाचशनिपादितः ॥४६॥ उ
रवानभिवेसमतः भणा विद्यानितेनच ॥ अन्न बाकुशलेनाने स्त्रियाणानिवानित्रम ॥४७
एवंनस्तोनेवेवाहंनाथवानिहदेशेनरः ॥ अपरा न्धानिधमेस्य प्रसादस्त्वपराध्यति ॥४८॥ ई
व्यांजेन समन्त्याह स्वेन चोवोध्वरेनसम ॥ ईप्यांतरमान्निमोसमोगडुकनसागरे ॥४९॥ हत्वा
साध्वीं वनागेच्च सम नित्नाचवाभिनां ॥ भनेव्यालनभावोचकोनमानारविद्यानि ॥५०॥ अन
रेणामयाजनमेस्थिरस्वागीस्वरारधो ॥ यपप्रचिरकारीस्यात्समाप्ये न पातकात् ॥५१
चिरकारिकभद्रंतेभद्रंतेचिरकारिक ॥ यपप्रचिरकारीत्वं ततोसिचिरकारिकः ॥५२

सोनास्ति ॥५२॥ अद्यागडूनि त्वंमेभार्गोणागछनोर्हं एणाहिंस्योरस्तु मोहेभानेनेनत्वनमिनि शुचि
तो ॥ धर्मस्यायोगधर्मसवेधीप्रेमादोनवधानेनाहं स्यानपराधत्वे हेषराहिंमानस्मनिनेह ङ्के
ननुव्यवहारत ॥५४॥ तेनसमादेन देन नाङ्ध्वरेनसः स्मनयः ॥५५॥ अनरेणामसमादेन ॥५६॥ ॥

म॰ भा॰
मो॰
२६६

अव्याहृतं दुरात्मानमप्यहं दृष्ट्वा प्रात्मेत्याह न विहन्तव्यं यथा यवक्रीतेति विशेषः ॥ ३ ॥ यथो नाम सत्यधर्मे
निबद्धो व्याख्यातश्च मर्थः ॥ न करोमि वा हमनेनेति लोकमात्रानीति गमनवाणिज्यादि व्यवहारं क-
रोतु धर्मस्य धाने काले वेदप्रोक्तेन अहिंसया प्याप्यसत्करमकारमिति विशेषः ॥ हि नः असत्यं यो-

भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ युधिष्ठिरेण धर्मेण दैत्यानां पूर्ववत्सह
२ अव्याहृतं व्याजहार सत्यवानिति नः श्रुतम् ॥ यथा यो मे यमालोऽनुपतिर्ने वानुशासनाय
३ अधर्मेण यान्ति धर्मो यान्यधर्मस्य धर्मेण ॥ यथा नाम भवेद्धर्मो नैतद्भवितुमर्हति ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ॥ अथ चेद्भवधोऽधर्मोऽधर्मः कोऽनुविधेयं ॥ दस्यवश्चेन्न हन्येरन्नसत्यं वत्स करो-
भवेत् ॥ ५ ॥ ममेदमिति नास्तेन त्वं वर्तन्ते कलौ युगे ॥ लोके यात्रा न चैव स्यात्त्यचेद्दस्यवः स नः
॥ सत्यवानुवाच ॥ सर्व एव त्रयो वर्णाः स्वे धर्मे ब्राह्मणावधनात् ॥ धर्मपाशनिबद्धानामन्योऽप
वै चरिष्यति ॥ ७ ॥ यो यस्तेषामपचरेत्तमाचक्षीत वै द्विजः ॥ अयं मे न स्थितो नीतिमित्या
शास्त्रप्रधारयेत् ॥ ८ ॥

सत्यकर्म ॥ ९ ॥ अयं न्यविदित्यस्य ब्राह्मणाधीनः कार्यो निबद्धानां तेषु धर्मपाशेन निबद्धेषु धर्
मपाशेन निबद्धेषु सत्स्वन्यो विप्रतिलोमानुलोमजातः सूतमागधादिः एवं च त्रैवर्णिकं
वत् चरिष्यति धर्मं ॥ ७ ॥ अपचरेत् ब्राह्मणवचनं अतिक्रमेत् प्रधारयेत् दण्डं ॥ ८ ॥

२६६

265

३ इति चिरवनितनमोध्यायः ॥ २०॥ एवमहिंसैव धर्मः हिंसैव च यथा परमिति निश्चिते दंड्यान दंड्यतो राज्ञः कथ

गाथाश्चाप्यत्र वीदिहान गौतमो मुनिसत्तमः ॥ चिरकारि पुधीरेभ्य गुणोदे पास्मा श्रयाः
६॥ चिरेमि चैव धीयाश्चिरेण चलतन्यजेत ॥ चिरेणोद्धृतं मित्रं चिरं धारणमर्हति ॥ ६॥
रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ॥ अप्रिये चैव कर्तव्ये चिरकारी प्रशस्यते ॥ १०॥ बंध
नाम सुहृदां चैव भृत्यानां स्त्रीजनस्य च ॥ अव्यक्तेष्वपराधेषु चिरकारी प्रशस्यते ॥ ११॥ एवं स
गौतम मत्नत्रप्रीतः पुत्रस्य भारत ॥ कुमाणानेन कौरव्य चिरकारितयातया ॥ १२॥ एवं सर्वेषु
कार्येषु विमृष्य कुरुनंदनः ॥ चिरेण निश्चयं कृत्वा चिरं न परितप्यते ॥ १३॥ चिरं धारयते
रोषं चिरं कर्म नियच्छति ॥ पश्चात्तापकरं कर्म न किंचिदुपपद्यते ॥ १४॥ चिरं वृद्धानुपासी
त चिरमन्वास्य पूजयेत ॥ चिरं धर्मं निषेवेत कुर्याच्चान्वेषणं चिरं ॥ १५॥ चिरमन्वास्य विद्व
च्छिरं शिष्टान्निषेव्य च ॥ चिरं विनीय चात्मानं चिरं यात्यनवज्ञतां ॥ १६॥ ब्रुवतस्य परस्या
पि वाक्यं धर्मोपसंहितं ॥ चिरं पृष्टोऽपि च ब्रूयाच्चिरं न परितप्यते ॥ १७॥ उपास्य बहुलास्त
स्मिन्नाश्रमे स महातपाः ॥ समाः स्वर्गं गतो विप्रः पुत्रेण सहितस्तदा ॥ १८॥ इति श्रीमोक्षधर्मे
षु चिरकारिकोपाख्यानं ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं राजा प्रजा रक्षेन्न च किंचित्प्रतापयेत ॥ १
कामित्वां मतनो ब्रह्मन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २ ॥

महिंसनं स्यात्तु च दंड्यतो वा कथं प्रसंरक्षणं स्याद्दिनि एवं निकथमिति ॥ ९ ॥ रामाय नमः

म॰ भा॰
सो॰
२७०

पुनः पुनः शब्दः ध्येप्रशाक्तनेनदानेविसर्गेनाहं इति मध्यमापराधे इ्वे निष्कृतिरेकः प्रोक्तः ॥ १६ ॥ तत्र प
प्रथमये प्रथमं संपंनेनु निर्दनेमू ॥ १७ ॥ धर्मोल्लेख्यानेपि अनुहन्यमानेपुनारेपुपूर्वं पूर्वं कालेतस्मात्स
नेहेत्तनाहमरवदिति ॥ १८ ॥ अपकलौ एवं स्मिन्नन्तेपीनरेनत्रस्यंतीत्यर्थः अतः सर्वेपि चोरपं
दीयाद्देतव्या एवेत्याशयः ॥ २० ॥ नेहेतिकः कस्मेहेति गतएवमस्त्रः नेकश्चिनकस्यापीनतरं

266

गरीयासोगरीयांसमपरायेपुनः पुनः ॥ तदाद्विसर्गं मर्हतिनयथाप्रथमेतथा ॥ १६ ॥ पु
नस्तेन [illegible] पत्रपत्रैवशाकोरनसंपनसमथेमजाः ॥ सततावान्मोच्यतेधर्मोयावन्नमति
लेच्यते ॥ १२ ॥ अहन्यमानेषुपुनः सर्वमेवपराभवेत् ॥ पूर्वंपूर्वंतरेचेवतस्मात्सावाग्भवन्न
ना: ॥ २१ ॥ [illegible] नः सततम्भूपिप्ता अल्पदोहाल्पमस्त्रवः ॥ पुरादिग्धंउपवासीहाराहेदल्पर
स्वदनतरं ॥ २२ ॥ आयसीदानदेडोपिवपदेडोप्रवर्तते ॥ वधेनापिनशक्यंतेनियन्तुमपरे
जनाः ॥ २० ॥ नैवदस्युमनुष्याणांनदेवानामितिस्मृतिः ॥ नगंधर्वपितॄणांचकःकस्येह
नवर्तन ॥ २१ ॥ पञ्चमस्थानःदारतेपिशाचाश्चापिदेवते ॥ नेषुकः समर्पयंयाःदस्तेषु

वद्दसवपेनद्रापादीनांवधोनास्तीत्यर्थः संवंधाभावात् ॥ २१ ॥ चोरेषुमर्यादाकरणमपिनसंभ
भवतीत्याहपञ्चमितिप्रावालेकारेआदतेपिशाचाः पिशाचोपहृतात्आदतेचेलादिकमितिपा
षः कोदृशंसमयंचैवतेदेवताप्रायपाद्रिरूपंयः कश्चित्समठः नतमास्तेदृत्यर्थः ॥ २२ ॥ सम

२७०

तत्वात्मकत्वात्तन्वंशरीरे सत्येतिपादे जेनतः तस्य च भेदेन अविनाशे न यतत्वहंतं शास्त्रं पापात्तेनेतत्वार्यंपत
देव अतिरेकमुखेनाहनेति॥ कर्मादीन्समीक्ष्य समागतालोच्य अन्यथा विधं विपरीतं प्रकारं हेदाः
त्मकं पापसतेनकार्यमिति योज्यं॥ ८॥ यतः कल्मिन् चोरे हतेन तत्व चपिनामायोदीनामनासावहूनोवं
धो भवतीत्याह दस्यानिति पुरुषेणाहतेन नते भार्यादयः॥ ९॥ पस्मादेकस्यापराधेन बहूनां वधोऽनुचितस

तत्वाभेदेन यच्छास्त्रं तत्कार्यं नान्यथा विधं॥ असमीक्ष्यैव कुर्वाणो गीतानीतिपापं स्वयमाविधि॥ १०॥ ह
स्तनिहंति वैराग्यं भयसोवाप्यनागसा॥ भार्यामातापितापुत्रो हन्यते पुरुषेणते॥ ११॥ परे
णाहूयतेनाराजा नस्वास्त्र्यकमधारयेत॥ १२॥ अमापुस्त्रवपुरुषाल भते पीलमेकदा॥ सापो
स्याविदः सा... पो भमाजायते मता॥ १३॥ नमस्तस्मानोकर्ताव्यो नैषधर्मसनातनः॥ अ
पिरवलवधेनैव मायप्रितं विधीयते॥ १४॥ उद्हेमनेनवधेन विरूपकरणेन च॥ वधदंडेनतेन
श्यानुपरोहितसंसदि॥ १५॥ यदापुरोहितेवाने पर्येषुः शरणोविताः॥ करिष्याम गुणग्रहं
नन्ययास्तमितिवादिनः॥ १६॥ नदा विमृश्य मह्या स्मरितीर्थ धारशासने॥ विमृश्यजिनमेश

स्यात्सक्यकमधारयेत तमेवाहासाध स्रेतिसासाथ सकाशात्वधी संलेभेन॥ १७॥ पतिन् माहनमले
तिपतोमस्तवानोनैवधर्मः॥ १८॥ उद्हेजनेनसर्वस्वापहारेणादिभिः प्रदर्शनेनापरेन चोरस्यवधेन
नेनतद्यामार्यादयोनहि पराः हतिलोपेन तैः पंनमापरपायाः॥ १९॥ परेतिमिदस्यवः॥ २०॥ वि
भेदितिसे न्यासितो विशासारस्यषीः॥ गतीयांसमपियापाविरितिदोषः॥ २१॥

राज्ञा स्वविजितेन जित्वेव प्रजाः शास्या ग्रन्थानात् एवेन मनुष्यं सतीमाह आत्मानमिति॥२७॥ दुष्कृतं
दुष्कृतकर्मकारिणां॥ अनेन राजधर्मेण दयाहीन॥२८॥ विषयेषु दोषमाहुः नियमराजेन। अक्षेमिमा
मोति॥२९॥ सोऽनेन सोऽप्रदायिकत्वमाह दुर्नीतिः॥३०॥ आप्तामयैः प्रजाशांतिपोषकः एवन्मः

आत्मानं सममामात्याप समाधिन्यातिपापकान्॥ विषयेष्विन्द्रियवश्यं मानवानमहत्तेनेति
२६। यो राज्ञो दंडमाहेन किंचित्कुर्यादसाधने॥ सर्वोपायैर्नियम्याप्तनेयापापांश्चिवर्तते
२७। आत्मनो दोषनिवृत्त्यः ओउदुष्कृतेसंनियच्छता॥ दंडयत्वमहादंडेश्वपि वैधूननेनतरान्॥२८॥
यत्रैव पापात्मनी चोनमहत्तुः खमक्षति॥ वहितेन प्रपापानि धर्मोदूसनि वधूव॥२९॥
इति कारणशीलस्य विद्वान्वेभ्रष्ययाणां वृष्टान्॥ इति चेवानशिष्णास्मि पूर्वेत्वानः ३०
पितामहे॥३१॥ आप्त मसहब्रह्मिः सम्यक्पापं मनुष्यो यातयेस्यच॥ एवनयमयमकल्येन राजा
नयुगेयजेत॥३२॥ पादेनेनापि धर्मेण गच्छंत्यापुत्रतया॥ द्वापरेत हिपादेन पाधेनच
धरेपुगे॥३३॥ नयाकलियुगे प्राप्ते राज्ञो दुष्कृतिनेन हाः॥ भवेत्कालविशेषेण वालाथ
भैक्ष्याघोऽष्टौ॥ अथ प्रथमकल्पेन सम्यवसंकरा भवेत॥ आयुर्यान्ति चकालेवनिर्दिष्ट

मंडलेप्रथमकल्पेन मुखेनाहिं सामयेन दंडेन जपेनवशीकुर्यान्निद्रिये देवागरे आदानदंडेनेव
दंडेनतुंगेन संप्रजाराप्रवर्तये यदि नास्यं॥३३॥ प्रथनिति निर्दिष्टानि विक्षिप्तानि दंडेनामिः
हनदंडात्वप्रसिद्धेति मलिनानुनाइति दंडसापिनयोवन॥ हिंदेनत्वप्तने॥३४॥

267

साधुत्वं ते स्मिन्निरोधः मनेम स्याद्योगादिप्रवन्तु इति न्यायेन सिद्धं यस्माद्भिन्नं साध्यापदकर्मणो मन्त्रमेदेति
मनन स्याच्चातन्त्रनः कस्यचित्तन्त्रनोलाभेन्नितंशात्रेनानाणकं रुतन्याह्रिमद्वेमधेयस्यणिजाद्ययण
मालभनेऽस्यादिनासर्वेजानीयान्नोसर्वेकर्मणोवचनमाणमालभेऽ३मः तथाचराजानाचकुलेणानव्यं
वश्यकालेसर्वमेधेस्थालभेतेत्यर्थः तेनपाविश्याच्यपियतपश्चभयस्यैर्यातिः॥ पश्वेनीयमानास
मनुस्रयपरणस्वेदेवानन्तान्वकामयतेतत्देवास्रश्रुवन्नेहिस्वर्गवेत्यालोकंगमयिष्यामइतिसतथम
त्रवीदित्यस्रुतेः तथान्तयपि प्रश्नतमवेशीनइपयुक्तयोदेवेतिभाव॥२३॥तेराजानःतोइत्यास्लेनेभ्योः पव

न सन्ति न हिंसाम्बुराशाः ना न त्रशानको ध्रुवेत्स्याधनूपरियानमहिंसया॥ कस्यचिद्वन्भन्यस्यलाभेवांनेन
याक्रम॥२४॥ज्ञानानोलोकयाग्राथ्येनप्लेतेपरमेनपः॥ तेपवर्तितेतोइत्यस्लयाहतानाभवेति
त्रा॥२४॥कि ... नाःस्वहृनोनकामानद्यतिदुष्कृतान॥ स्वहूतेनेवराजानोभ्योऽपिसंयास्तेः
प्रजा॥२५॥ अथपमः अथसोप्येवहन्ते लोकेऽन्वनेन॥ सदेवहिंरौहिः मन्ववंतेतिमानवं

यतेमसापिराज्यस्तेनइतिलत्राडर्वेतेश्चतःतथाहनालोकयार्थमजानामनिर्दोपत्वेकारयानाः
पितस्वत्वनपस्विनोभवेति॥ तथाचराजानःप्रतिजानतेद्धुद्दोग्येनमेननोजनपदेनकायोनपवः
नानाहिताग्निनानाविद्वान्नस्वैरिणीकुतइति॥२४॥ विद्यासमानाइतियाश्नेवप्रजाःसाधोभवेतिनः
तेराजानःप्रतिज्ञानेनेदुष्कृतोनद्रद्रष्टाकामाहेतिश्रपिचनःपथोजेनेनेवद्येति एवंचस्वहतेनेवप्रजाः
यास्यन्ति॥२५॥ एवंविधराजयथयदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनाइतिन्यायेनउत्तरोत्तरंप्रजाअथपसो

॥ ७२ ॥

भ॰पु॰
मो॰
२२२

अद्वैतेति अत्र तारूपिका मोर्थः ॥५॥ नघ ऐवा दोमन्नुष्पराजस्य आगते यस्मिन्वा इत्यत्ताणेनावेदनेनात
रेम इति अ॒ तिस्मनुपयन त्वक्षुः तेष्ट्र रहा गनायम ५ पर्षे गामाले मे वेदनेवधामांत्ते देते
हिं संति ॥६॥ निवृत्तकोहेने पुरस्कृतो इष्टावेदा इसत्रवीदिति इयोः संवपः इष्टेवनस्पस्थाहस्य

अवनेवकनेयिष्यामिप्रमाणमनुभयोल्लयोः ॥ न्मनुष्येकमनार्थ्यिर्कि व्रधर्मार्थसेप
र ॥ ६ ॥ ... इ रेतीम भिनिहामपुराननै ॥ कपिलस्यगोम्ब संवादेन त्रिवोधयति
१ इ ॥ ७ ॥ आम्नायमनपयपन्निपुराणेषाश्रतेप्रवे ॥ नहृयः एवंमालेमेन्नष्टगोमि
निश्रुते ॥ ६ ॥ ना निवृत्तामदीनाल्मा मनस्य नुपमेरतः ॥ ज्ञानवाग्नियनाहारो इदर्शः
कपिलस्य था ॥ ७ ॥ नवुद्धिमनमामामेनेषे कोमक्रतोभयां ॥ सतीमशिथिलोमः
मोवेदाइस्यत्रवीन्स्कृत ॥ ८ ॥ तो गामरूषिं स्व मरश्मिः मविधयपतिमत्रवीत ॥ इहोवे
दयहिंसनायमोकनायरेमनाः ॥ ९ ॥

मवेदाइति गर्हायांस्तुतिः ॥ अविधयपोगवलेनेस्पर्थः यतिकपिलमुनिं हेहोइति विस्मयेवे
दा ॥ ३ ॥ यहिंमनाः गर्हितत्वेन संमताअप्राणिगर्हायाः स्तुतेरनुवादः अपरेहिंसा मुन्याः धर्माः के
नमनाप्रामामयामाणावाकमं ज्ञानकांड योस्तस्यमतोनान्यतरस्त्रिदस्य रासे हेतिभावः ॥ ९ ॥

२२२

उक्तं यैः श्रमणमाहात्म्यमायेति॥ तस्यापवर्गप्रमागस्य एते हि प्रसिद्धं महत्तत्धर्मफलं ज्ञानेन स्वर्गादि तत्र मानप्र
धानेन मकारेण उद्दिनज्ञ स्नानं ताडनं मर्दितं सारस्यधर्मममन्त्रवीत॥ १५॥ व्रत नव नि म मः॥ तत्रम
न यहकृति त्यवि रोधेनेति रात्रामध्यादि हिंसा प्रधानेवानुवएव कारकः वद्गणाः येस्यार्थि दृयः येभंगवत्स्य
र्भागमवति उत्पमादयः प्रवृत्तिगणवाने व्यवसमदः वाऽएव न स्पकार कोऽहंनयोगाउक्त उनि शेषः
येस्य ये स्यसमग्रस्य ता नस्यसार्थः समिधः॥ वैराग्यस्य च धर्मस्य चर्याणां भगवन्नीगना॥ उक्तोनेत्र विना

समस्या यदि ह्य यानेन जस्माधर्मफलं महत्॥ भक्तानां मत्र्यकेपार्थ्रम तुः स्वार्थभवोत्र
वीत॥ १५॥ श्रो मो द ध ण प्र म न म मन्दा म ब ए हि ३ना व॥ अवि
रोधेन भक्तानां योगः स्वकुएवकारकः॥ यः स्यानु भयथा स्यधर्मस्त्वन्योन्य हि पिनामहः
॥ नाहि स्यस्य च धर्मस्य योगधर्मस्य चोभयोः॥ उद्दरं व्रतस्थितयोः किं स्विच्छ्रेयः पिता
मह॥ २॥ भी उ॥ उभौ धर्मौ महाभागौ उभौ परमदुश्चरौ॥ उभौ महाफलौ तौ तु
सद्भिराचरितावुभौ॥ ३॥

शोव भक्तानां मागस्तित्रगतिं॥ वेतिविधा मति यां तस्वाचो भगवानिति॥ ४॥ उभय भाक्त मेव विह णा
लिगाहस्यस्य लिगाहस्थ्य पव स ता अनिवार्यः यो गेन हिंसा सर्वात्मना त्याज्या अहर्हे सर्व मी येपवं
का यो व्यलेन तं य स्थितयोः महत्त योः स्याप गत धन ल्ल न नि शे नि शि पि यः श्रा ह क स्य स्यवा हे
वगहस्यो पि विमुद्धाते माणं पामे देहे दे नो धारणाभि स्र कि लि वा न प्रमाद्दा रेण ते स ग तं ज आनेः
नानेश्च रान गणानि नि स्य ति प्या गणा न अत स्यार्थ यो रे त यो मे धे वि श्चितं श्रेयः॥ ३॥ भौ गाह

म॰ स्मा
मो॰
२२१

देवयानाः देवं प्राप्त्यामेयमिति निरया मनासुनारश्च प्रमतिः ॥ एवं ज्ञापकत्वकनीयस्त्वरूपत्वं
लाघवं फलेषु निमित्तमुक्तं ॥ यथोक्तं सन्त्यामी मोत्तमानामि कियत्तांकेवलीनयास्वल्लोकसंचिलो
केवल हस्य कृयवारिणा विति ॥४४॥ आरम्भेन सर्वार्थान् स्वर्गादि प्रधान यज्ञादीन् देविकमते ॥
यथोक्तमाफलं वेन मैव पञ्चज्ञानोत्तरे यम माणमिति निष्ठान यानि शुभने ब्रह्म पदस्य पयक
पाल पत्नीमवेधानिः स्वैः नीचैः कार्यमिति नैवि रुद्र आचारेः प्रमाणमिति नमते प्रसाधारिमना
यते वचनं न धीविधायक स्वर्यमजानाति ॥ अहानया पत्नमन्नमदानेन यत्नानि कृवेनेनेविसह स्मारजो

269

देवयानाः हि ये ध्यानस्थानारः शास्वतामताः ॥ एवं स्याच्च कनीयस्त्वं फलेषु तेन लाघवं ॥४४॥
एवं विदित्वा सर्वार्थान् आरम्भेन निवेदिकं ॥ नारम्भेन निचान्यत्र नैष्कर्म्यं यजेत् तु ॥४५॥ अ
नारम्भे हि दोषः स्याद् आरम्भे दोषसन्ततम् ॥ एवं स्थितः सुखं तत्र द्रष्टव्यं बलाबलम् ॥४६॥

भ्रत्वा ध्वंसतेन्यन्त्र यो सेविनीति ॥ अनन्तभस्मान्तं शरीरमिति आमरणमग्निसाध्यकर्मनुष्ठानेक
तव्यमिति दर्शयति न त्याज्यन्त्र प्रकारमाणं तरे नारम्भेन कर्माणीति शेषः तथा च वागिनं ककरोदा
हृतं भाल विप्रारंवा वचनेस्यागएव हि सर्वेषामोत्तसाधन मुत्तमं ॥ न्यजमे वा हि विज्ञेयं मनुष्या
स्मारेयदमिति नैष्टि कीम्यनेनैनस्याः सिद्धान्तत्वं दर्शितं ॥४५॥ न देवादा द्वैनयुनारंभे हीनिश्चयः
कने ईनएव मिति कर्मतन्यागविधौ वलाबलं द्रष्टव्यं भयत्रनिदानन्नन्योन्तुस्थत्वान् इति भावः ॥

५
२२१

तपस्विनः आर्थमत्यन्तेविविदितात्मनाः निमस्तानवतः परमेश्वरस्याह तेअस्य मद्भक्तो भक्त-
स्य निश्चसतिनमेतपद्रवेदइति अतेनिं ष्यासवदयन्तोत्वारितचवेदअतोत्र एक मयप्त्त रमप्रमा
णं॥ कर्तेमपाकास्तिरर्थः ॥१९॥ नन्वहेप एवसाधकमेकारयन्तिपमेभ्यो लोकेम्प उत्तिनीयतेएव
हेवासाधकमेकारयन्तिनमधोनिनीयतइति अत्यासक्तो मुक्तिं अस तोवंधचदानेविवत्तामेदन

तपस्विनोऽध्यात्मनिष्ठाः अतिविज्ञानवद्रूपा ॥ सर्वमार्थदिमनेतेत्वाहतेविदितात्मनः
१° ॥ योगेऽगतनरस्य विश्वरस्य निराशितः ॥ कार्येवत्वास्तेदेषु निरारंभस्य सर्वतः ॥२१॥
का[illegible] ॥ नाहंवेदान्तिनिदामिनवचत्वामिकहिंचित ॥ इत्यगाश्रमिणांकर्माण्ये
कार्याणीतिनः श्रुतेः ॥२२॥ गच्छेत्येवपरित्यागी वानप्रस्थश्च गच्छति ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी च
उभौ नावपि गच्छतः ॥२३॥

ज्ञानवक्र्मेकांदुपहतेइत्याशंक्याहतस्येतितस्याईश्वरस्यगततत्त्वस्यपत्नाशहीनस्यविश्वर
स्यदेवहीनस्यनिराशिषः नीरागस्य निरारंभस्यश्रवान सकलकामत्वात नैवेशष्य विवल्पा॥
वेदवचनेनसंभवनीत्यर्थः ॥२१॥ नाहमिति ॥ विवत्यामिति विषमात्रवत्यामि ॥२२॥ व
कार्यत्वमाहगच्छत्येवेतिपरित्यागी संन्यासी गच्छत्येवपरंपदमितिशेषः ॥२३॥

ऋग्यमस्य च लिङ्गते स्वर्गेति । यागविधौ उद्देश्यस्य स्वरूपाविवक्षायां काम्यशास्त्रं मनर्थकं स्यादित्य
र्थः । मत्वा यत इत्यन्यत्र ॥ १८ ॥ ननु स्वर्गो नास्तीति न ह्यमः किं न हिंसायुक्तं न साधनं निर्दामइति
स्त्रीं ते कामाणां विघ्नं मनो व्याधिकमे त्वं भविष्यतीति यत्किं हि हि दृष्टमात्रस्य स्वर्गशास्त्र निम्नइति
स्मृतिमस्य तं च सर्वं स्यान्नेनप्रमाणायति स्मृतस्त्रेति साङ्गनमेषां मेद्दशिराः आम्नायोऽपथयोवा

स्मरद्भिर्महत्वाच ॥ स्वर्गकामो यजेतेति संज्ञानेष्टपनेष्टतिः ॥ फलं श्रवल्प्य श्रेयो
दितं नोपयतः सतापते ॥ १९ ॥ अजस्राश्वमेधस्त्रगोस्त्रपतिर्गणस्त्रये ॥ आम्ना
यणाश्रीपथयः प्राणास्यात्रमिति श्रुतिः ॥ २० ॥ न वै वान्ये ह्यहरहः साध्यमान
निरूपणे ॥ यज्ञाय स्वाहा धर्माय च य स्यागमिति श्रुतिः ॥ २० ॥ तानि सद्वयजेनं
प्रजापतिरकल्पयत ॥ तेन प्रजापतिर्देवान्यज्ञेनायजत प्रभुः ॥ २१ ॥ तस्माद्योग
नयाः सर्वे भागिनः सततं तथा ॥ २२ ॥

सायस्य यद्वेन स्वर्गो नास्य दोषा नास्तीति भावः ॥ १९ ॥ यद्देवेन तदाश्रीते कर्मणि हिंसादोषः वै
धनिकमाय तिरश्च इत्याशयेनाह ॥ यज्ञाय इति ॥ २ ॥ अन्योन्याविनाः परस्परायेत याश्रेष्ठाः सनधा
समधेति याज्ञ आहुतिः तेन यो रजो मनुजो स्वस्वमेषां स्वनरागदं भः आम्नाः सततं समाभ्यामनाः
पशवः साध्यवेदिभिः हिंसात्माज्ञाय वाच्यमहिषा वारणाल याज्ञता स्रुवानराश्चैव समारण्याः

एतदुक्तं भवति यमेऽपि अहिंसायाः परं अहिंसातोऽन्यत् न यत् किंचित् हिंसाशास्त्रे आगमशास्त्रे भक्तेनेषु
हिंसनं तद्दृष्टफलं मन्तव्यं तु यद्विना तन्न एव सिद्ध्यन् भवेन्न तत्र हिंसा ॥ अयं भावः योगफलं मनसा तथा
कर्मणा फलं वेदन्यथा पापं सकलं सद्यः भवति प्रायश्चित्तं प्रज्ञादाने तेषु दर्शनेन मनोजवतां यज्ञान्यदेवं
नैतस्मात् अनिःसमस्तफलता त्वरितं ज्ञानात् आगमोक्ते तानेव श्रुवन्ति इति अन्यन्मन्यते तथा हि नीहारे
णसातात् अत्र तेन हिंसन तदा स्याद्दिष्ट निष्पोर ज्ञर गतेव तेषु स्थानि प्यातज्ञानकार्येन सिद्धे तत्तो ज्ञान
मात्रायत्तो फलेषु तन्न हि रज्जुर गाभीनस्य भवति हि नीतिगतास्थान महत्त्वं प्रतिभवति अपि ज्ञानस्य
तात्कालिकं निरतनहा धर्मं तरेणास्य निश्चयं पितेन्द्र यदर्थे प्रिविष्टे तेन सर्वेषां यथा दीर्घतेन संरूपं
नियमं तन्त्यागाविधिधर्मो वेला तत्त्वेन नैयमेन ॥ एतन्न पापफलं वेनो नेतस्य तेषु तुल्यता तत्र तथा एततप

यमप्रवृत्तिं विच्छिन्नस्तत्र महिंसायाः परमं ॥ अन्तेनागमशास्त्रभ्यो हि यपदिदपयपसि ॥२७॥

तत्त्वेन तत्फलभ्येन इति नाना तृप्तिणां कर्मफलं नासपि प्रमाददे ज्योतिर्मय तत्त्वं विनिन इपि श्रीनमेव
न हि सहकारिताया एतानि ज्योतीषि पञ्च तत्त्वाणि तिस्र निमित्त रेणानेषां चेतनं नत्र मध्ये वस्तुनेऽशक्ष्य
वेन नन्तत्र जैमिनि निर्णय मनसि पूर्वपक्षो नानत ॥ यत्तेनेव स्थान कर्मो वयथवे नत पसाचाकस्मिन्नस्य शरीरे
नवनलोक यति सकलसिद्धिस्वभावान्त तज्ज्ञेयस्य स्वामिनारायण निनिज्ञानफलस्य मन्त्रलक्षण स्त्रैपमाणि
नत्साधकाः स्वयं सञ्जिनिष्ठेद्दृष्टस्य योगेन मन एकाग्रमनोवायोः अमलविधानं स्थान सनि मं
सर्वे शरीरे अङ्ग वेष्टितो देवोत्साधकानाम् अथ योगानन्दं निशमन्वय तिमलकनया गाईस्थ्य सज्जेन मनसं
नत्सर्वं नहि निदानेयेन निश्चित्य प्रवर्तते पिनविधेयं स्तोत्र विधिमायेन निश्चयकारिणां मानसमथ

यज्ञो मूलं लोकस्थितेरिति शेषः श्रुतिः यज्ञाद्भवति पर्जन्य इत्यादि भगवद्वचनरूपा ॥ वेदस्याप्य-
ष्ठिरत्वकर्तृत्वाभ्युपगमेन भगवद्गीतानामुपनिषदां मध्ये समानकर्तृकत्वेन श्रुतित्वोचि-
त्यात् ॥२७॥ पालनात्ता गोमयेन अभिसिक्तया दधिमिश्रेण पयसा त्वचाज्यानडुहेन चर्मणा निर्वापा-
दिविधानात् शेषं व्याख्यातं ॥२९॥ सन्देहस्य गुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य आरभते वृषयज्ञ इति
भावः ॥३०॥ हिंसारम्भयोः पापादिनिमित्तदोषत्वमुपसंहरति ॥ नेति फलार्थिनामेव हिंसारम्भो-

ऽङ्गान्येतानि यज्ञस्य यज्ञो मूलमिति श्रुतिः ॥२७॥ आज्येन पयसा दध्ना शकृतामिक्ष-
या त्वचा ॥ वालैः शृङ्गेण पादेन सम्भवत्येव गौर्मखे ॥२८॥ एवमन्ये क्रतवः सर्वे यद्यदस्य विधी-
यते ॥ यज्ञं वहन्ति सम्भूय सह ऋत्विग्भिः सदक्षिणैः ॥२९॥ संहृत्यैतानि सर्वाणि यज्ञं निर्वर्तये-
त्सुत ॥ यज्ञार्थानि हि सृष्टानि यथा वै श्रूयते श्रुतिः ॥३०॥ एवं पूर्वे क्रतवः सर्वे यज्ञताश्च वर्तमानाः
न हिंसन्ति नारभन्ते नाभिद्रुह्यन्ति किञ्चन ॥ यष्टव्यमित्येव यो यजत्यफलस्पृहया ॥३१॥ यज्ञा-
ङ्गान्यपि चैतानि यज्ञोक्तान्यनुपूर्वशः ॥ विधिना विधियुक्तानि धारयन्ति परस्परम् ॥३२॥

दोषाविद्धेन त्वफलार्थिनाममेधमावरणकमिति निवृत्ताय तन्मन्तति इत्याशियमर्थः ॥३१॥ यज्ञाङ्गानि शेष-
धान्यादीनि यज्ञोक्तानि यथोक्तानि द्विवन्समासः विधियुक्तानि अलौकिकानि यथाहवनीयादीनि विधि-
नाऽनुष्ठानप्रकारेण प्रापणादिरूपेण धारयन्ति स्वस्वकार्ये परस्परानुपकुर्वन्तीत्यर्थः ॥३२॥

उत्तमभिति सेज्ञासं ज्ञाता पश्यपुरुषो वा वस्तुत नभित्तिस्थाने हन्तमसे ज्ञितेपुरुषाय प्रथमपि यज्ञे स्याद्गते
विनिर्युक्ते पुरुषं वै देवाः पशुमालभंते निवेद्य माहुः न च षाशिष्टा इते पुरुषो हि वैनाराय णे का मेन य
तिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति ॥ स पुरुषमेधं पंचरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत् ति स्माते स
र्वैर्यज्ञैरिष्टिभिः पूर्वं नरैर्नारायणादिभिः यज्ञसर्वोत्सृष्टः पुरुषो पि स्मृतिन स्याचाराच्च हिंसा नैव का
र्या इति नैरपायमिति भावः ॥२२॥ सा पापानि विद्वान्स्तु येदेवयजनस्यान्यस्य पुरुषस्य वा आलंभं कर्तुं रावणमिति

य एव पापकृन्नित्यं स्वमांसं हन्तुमिच्छति ॥ एतत्रैवाध्यनुज्ञातं पूर्वैः सर्वं नरैः स्वयं ॥२४॥ को
ज्ञात्वा न विविन्वीत विद्वान् स्वो शक्तिमान्मनः ॥ पशुवध्यमनस्यापि स्वर्गमार्गोपि भिस्सह ॥२५॥
स्वर्गमेवाभिकांक्षन्ते न च स्वर्गो लभ्यते मरणान् ॥२६॥ ऋषयः पशवो हत्वा वीरहायं पयोद
धि ॥ हविर्भिर्यागिर्भिः स्वर्गः कालक्षेत्रानि हाटका ॥२७॥ अचोपजीविन सामानि जमानश्च
यो उम्या ॥ अग्निश्चैयोगरूपानिः स्वस्मदपाउच्यते ॥२८॥

ज्ञानकैः पुमान् आत्मानः जीवान् न हिंसितव्यान् न हिंसेत च येन आत्मे आर्थं मिति शोषः किं तु सर्वो
आलिकृत् स्वस्व पण्ठोक्तेन गुणादेवमर्थ ॥ ॥ नक्षरीहं साद्ये यो स्लिमनसः स्वर्गार्थिनो पश्वादीनां न
गाउपनित्रिपसेनरि व्यभिरे वा इष्टिपाशिभिः स्वर्गमिति तिभेवचराज ॥ अपमनुपकारणवेमाहूपश
वश्वक्षिप्रत्वात् मदेविनाशंगलनो विसृज्ये नामक्लिजपक्तिमः स्वर्गः स्वस्व इति भावः नरिष्यस्ति नहिं

सं॰भा॰
श्री
२४६

देवेदकारविदः यो वेदगतानर्थवादान्वेदनप्रभवफलत्वसमर्थकतया वा दहयप्रमाणत्वसमर्थनेन समर्थः
यथा वस्तुप्रपंचमवीनक्रूरं भवति नमपापंस्तोके स्वर्गातीतिफलंत्रनगनक्रूसं वथा दविवदितत्वार्थं
त्रिंनतत्तणयास्तुति मात्रपरंएवं समर्थं स्वकामास्तत्वमानमत्र विधविद्वानातीमात्मत्वानफलमपि
तेषु ननलोकवेदसाधारणमुक्तं नानृतः गृहू वद्धमिवरिनक्त तस्वधामावानवदयत्तवानफ
लस्य तन्नूफलवदयवादत्वेऽप्यनेन ॥ इहानिरिक्तप्रामाणवेदैकगम्यः प्रयाह्वनीयादिवरलोकेकोपि
वमक्तन्सवधान्यमिवरति ॥ प्रमर्षीकव्यवहारमात्रस्य नम्राणेवान्वातृ एहिकव्यवहारेवतरनये
तयागतदेहात्मवादेपितदुपपत्तेः यद्यपि मानमुत्रः कल्पकृतशोधोनार्थीनेमादिविशेषणमात्रस्य

नायंलोकोऽस्त्ययज्ञानां परश्चेति विनिश्चयः ॥ वेदवादविदश्चैव
प्रमाणंमनभ्यपतेदा ॥ ५२ ॥ श्रीमतोमोतधर्मभृगोकपिलये ॥ नमः

पवमादिलोकवेदसाधारणान्वेपिफलभोक्तेनेनयानमस्ति तस्मात्र्वन्वगकामस्यापिप्रश्नमिवरि
नमतसवधानतामदस्यादिवदनारम्भाधीनमपितदृानेकेतप्रवेशलमनेननत्वलस्यवायवादस्त
मितियुक्तस्वस्यप्रयामः नयावलत्र शिषत्वान्मरवायंवादायपानस्थितिर्मितिरिनिपतनविप
फलेप्रत्यलमितिनयापुक्तमायस्तवेनवदहेत्वमपापणनत्का नैरविभिलांपिहेतुहेतुद्वेवदेमपाप
णमिहेवनदुःखमयलभेतेनि ॥ इहेआत्मनित्वात्नेहेप्रमाणमानेदर्शामिनोऽस्तितानामतत्व
स्यापिदुःखोपलेभात्अगतेवतत्रजोमत्वात्ससनेत्यन्मसंप्रतिनिवमेमाकर्णदस्यतत्वात्नेपश्चात्
नोऽनिंदाप्रवणात्तनस्मात्नुहृानस्तानफलयोः समानमर्थवादत्वमितिसर्वेःपदः ॥ ५२ ॥ इति

९७२

२४६

ब्राह्मणस्य क्रियायां प्रवर्तकस्य तावकस्य ब्राह्मणप्रभवः वेद इति मोहवः नपुंसके नैतस्य कोपयस्य कोयं
समासः ॥३४॥ ब्राह्मणो वेदस्य न स्मान्नयणाच प्रवर्तिकायज्ञादि क्रियाकर्तव्यत्वस्य ॥३३॥ स्तोभाः सामरा
रकाहरा यणिहावयिहावृहत्यादीनि ॥३४॥ मानुषादेवत्वमवाप्नोति मंत्रवर्णात् सा धान स्तादि हैवदे

आम्नायमार्षं पश्यामि यस्मिन्वेदाः प्रतिष्ठिताः ॥ तं विद्वांसोनुपश्यन्ति ब्राह्मणस्या
नुदर्शनात् ॥ ब्राह्मणप्रभवो यज्ञो ब्राह्मणार्पण एव च ॥३४॥ अनु यज्ञं जगत्सर्वं यज्ञ
श्चानु जगत्सदा ॥ ॐ मिति ब्रह्मणो योनिर्नमः स्वाहा स्वधा वषट् ॥३५॥ यस्यैतानि प्रयु
ज्यन्ते यथाशक्ति कृतान्यपि ॥ न तस्य त्रिषु लोकेषु परलोकभयं विदुः ॥३६॥ इति वे
दा वदन्तीह सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ऋचो यजूंषि सामानि स्तोभाश्च विधिचोदिताः ॥ य
स्मिन्नेतानि सर्वाणि भवन्तीह स वै द्विजः ॥३७॥ अग्न्याधेये पशुबन्धे पश्च सोमे सत्रे नेष्टि
जं ॥ नैवेतरे महायज्ञैर्वेदनद्गवान्तुग न ॥३८॥ नस्या तु त्र्यम्बकं जैव याजयेत्त्वाविचार
यन् ॥ यजनाद्यज्ञविधिना प्रेत्य स्वर्गफलं महत् ॥५०॥

वभावेमाप्नोति सोमे सत्रेति भवति धुमांश्च देति मंत्रवर्णात सोमे सत्रेनः स्वर्गाधिपत्यं प्राप्नवे
नी त्येवमादिन इज्ञवानजानेष्वर्थं संपन्नतमः भवानेव वेद ॥३५॥ स्वर्गो विधिना स्वर्गप्रदन्याति
सोमादिना यतः प्रथमस्य फलं भवति ॥५०॥ ॥

म.भा. मो. २११

एवमुक्ते चेन्नतेम श्रावणाम्निरेवनेदुः रवमुपलभेतेत्यास्यार्थवचनमुदाहरति नमाह निर्द्वन्द्वा इति निर्द्वन्द्वास्सो
नोष्णादिद्वन्द्वहर्षविषादेभ्यस्त्यक्ताः अत एव निर्नमस्काराः ॥ न कस्यचिन्नमस्कुर्वन्ति यता निराशीर्बन्धनाः आ
शीर्बन्धनास्तथाशास्त्यक्ताः यतः पापेभ्यो वासनादेभ्यो विमुक्ताः शुचयः स्वभावशुद्धा अमलाः गतकदोष
शून्याः यत एवं तथा मरन्त साधवः तादृशा एव दृढं उपलभ्यन्ते स्पृते न ॥ आयत्तं वा किं ज्ञानं निधिकारि
णां कर्मणि प्रवृत्तानां ज्ञानार्थानां अन्यथा प्रवृत्तौ दारितं न तदीयेन ज्ञानफलं भुज्यतामवचनेन निरोधा
त्मानं एते न योगनमोऽस्ति रहिणएव आश्रमपरा आरब्धानां वेदितव्या आरब्धानां वेदितव्याः ॥१॥ लोकाः लोकन

निर्द्वन्द्वा निर्नमस्कारा निराशीर्बन्धनास्तथा ॥ निर्ममाः सर्वपापेभ्यः चरन्ति शुचयोऽमलाः ॥२॥
अपवर्गे च संत्यागे बुद्धौ च कृतनिश्चयाः ॥ ब्रह्मिष्ठा ब्रह्मभूताश्च ब्रह्मण्येव कृतालयाः ॥३॥
विशोका नष्टरजसस्ते लोका लोकसनातनाः ॥ तेषां गतिं परां प्राप्य गार्हस्थ्ये किं प्रयोजनं ॥४॥
स्यूमरश्मिरुवाच ॥ यद्येषा परमा काष्ठा यद्येषा परमा गतिः ॥ गृहस्थानं व्यपाश्रित्य नाश्रमोऽन्यः प्रव
र्तते ॥५॥ यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ॥ एवं गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्तन्त इतराश्रमाः ॥६॥

इति काम्यमानाः विषयाः सनातनाः नित्यसिद्धाः न एते सम्यक् कामास्तत्त्वाविधानाद् इति श्रुते अ
न्तःकरणे देहादिनाशान्माध्यमः गार्हस्थ्य आश्रमस्वर्गादिप्रदकर्माधिकारनिमित्ते किं स विषयो जने
नास्ति नहि साम सामान्यो भिक्षामनिवृत्ति न तु तयापि कैवल्य जनकादीनां गार्हस्थ्य एव विहित
दर्शनानां कर्मसमुच्चितैव विद्या फलाय भवतीम निमया हृयदीतियदि मानएषां निर्द्वन्द्वादिविशे
षणानां ज्ञाननिष्ठानां हि मा गार्हस्थ्यमन्तरेणान भवन्ति सर्वं तत्ते पनो [illegible] दात समर्थो नम

273

शां. मो. २११

मयोनरमाहा॥ एतावद्दिति यतयोपमतिपमादिमेनोयांतिमकारणात्मानेप्राप्नुवन्तितेमांगंगाः
प्राप्तेवमुद्दाल्मामेमार्गेमहिशेषावस्थायां स्थितावतद्दृष्टमन्ने नपरिछिद्यप्रसाडपायंतिकेकर्मपुरो
भृनुपश्यतिगरुणा स्रोपदेशमनुसाल्यानुअवेति॥ नयाचमहिमुसविहामोतिपरंमितिमहमलड
पत्ति प्ययोवेद्विदितेगदायापरमेयोमनसेसाभुतेसर्वान्काममन्दूतिशरीरागद्दाप्ससमारिलतणा
ग्रसयोवेदसः परमेव्योमन्नमाकृतावस्थागतः सर्वकामभागभवतीतिचदर्शयति॥ नचफलश्रुतेरथवा
दत्वमलंकस्मापसावादमे यामितिपथायतीनांसेवेगुलोकेशुकश्चिद्दानिप्रमःमिथ्यासंकल्पत्वंनाशि
मेवकल्पादिवास्यापिनरःसमगतिश्रतिसकल्पाद्ववत्वननेरितिश्रुतिन्यायाभ्यांनयाहिक्षादोगपसर्वा॥

[illegible]॥ एतावद्दनुपर्यंतोयनयोयांतिमांगंगाः॥ नैयासेवेंशुलोकेशुकश्चिद्दस्तिमयति
प्रेमन॥१२॥

अब्रलोकांतामोत्रिःसर्वांशिकामानिमज्ञापतिनाआत्मज्ञानफलमुपन्यस्तनद्वारित्स
इद्दविरोचनोप्रजापतेत्रसचयेमणनःतवापतेदेवाआत्मानमपासेननस्मानेषांसर्वेचलोकाःसर्वे
चकामाआप्ताइतिपरहृतेसमुपायेवादेनसिद्दवत्रिहितेनस्याहिवत्वायालस्त्वकमफलमप्यावि
दतिनेस्यातन्यायसाम्यानमकरणिफलत्वान्चननतंदेहादन्यस्यकर्तृत्वंमनोजिहाइवनिमःस्वत
मवेधईतिसम्यनयायाविभुन्यमधर्मोदन्यत्राधर्मांतपाशानायाविपासायोवेमोदनतेमन्यनीति॥
विदितवेदांतवेद्यस्यधमाधनीतस्याशानायादिरहितस्यआत्मनोज्ञानेनकर्मोगवप्रतिपधनेपरा॥
न्यमर्वमात्मात्मानंलेनकपश्येदितिनदधिगमेहेतोयमहमब्रवणात्तनस्मान्सनात्मज्ञानफल॥
स्यार्थवादत्वपर्मिमर्याहस्नोनेनयुज्यतेनयाचसर्वेभ्यविकोपदेशानवादत्वपणामेवनदर्शनादिति॥

म॰भा॰
मो॰
२२८

अविस्रंभेषु मानानेन गम्येषु स्वर्गादिषु विस्रंभेषु च स्मार्दिषु साध्येषु मेत्राद्वन्द्वसाधयितुं प्रवर्तनेन ॥१३
दाहइतिमन्नतस्य दाहादिकं पितरो मेत्रास्मानुमन्यंतइतिद्वयोः संबंधः तत्रमेनमग्ने विदहइति दाहंप्र
कारायतिमेत्रः संगच्छस्वपितृभिः संयमेनेष्टापूर्तेन परमेव्योमन्हित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि संगच्छ
स्वतन्वासुवर्चाइतिमंत्रः वयंजीर्णां देहं हित्वा यदि ना आर्षः न्कोप कपिरमियमेनइत्यादिपुलेनच
स्वर्गेसंगतिमाप्य पुनरस्तं गृहं देहं पीतं तत्पुण्यमपि पीतं तत्पुण्याप्राप्तं तन्वा देहेन संगच्छेति पुनर्देहप्रा
प्तिः प्रकाशनेन दिदृष्टुनस्य प्रयाणादृहस्यानि पोषः नाकिन्निमिनदाहइतिसंबंधः देहेपुनः संप्राप्ते

प्रागारंभं यातनानां सद्यादिप्रवर्तंतिद्विजातिषु ॥ अविस्रंभेषु वर्तंते विस्रंभेषु च संप्राप्ते ॥१३
दाहे पुनः संप्रयाते स्वाम्निस्रपात्रभोजने ॥ दानेगवां पश्चनांवा पिंडानामप्सुमज्जने ॥१४ ॥
विप्रोतोवह्निरुदः क्रव्यादाप्रितरस्तथा ॥ मत्वालानुमन्यंते मंत्रा मेत्रस्य कारणं ॥१५॥ ॥
वंशोपासस्वदेहश्च तो मोदंतिवकृत्स्विन ॥ स्मणावेनो यदा ममपितिरदेवद्विजातिषु ॥१६

प्रतिमन्नतस्य तत्र येयात्रभोजनेपीतं तत्र इति पात्रेजलं भोजनेचतेडभेन पंगानित्स्यश्रद्धादित्रुपेण
देयत्रयागावोवेनरणपादीनां दाने पश्चनांवा गोवृषादीनां मन्त्सर्गः पिंडनांचाप्सुमज्जनेक्रिय
तेपुनरस्तंवंसचमलेनसंधारीरस्यमनकस्योपकारायभवतीतिनतारयेणशरीरेणालनगोमो
दोकिन ॥१५॥ अत्रैवदृष्टांतं तरमाहाधरणावेनइतितया चर्स्रुतिजायमानोवैव्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋ
णवाजायतेब्रह्मचर्येणाऋषिभ्योयज्ञेन देवेभ्यः प्रजयापितृभ्यइति ॥१६॥

२७४

२२८

एतत्पदव्रजपने यन्निर्दिश्यते स्वर्गार्थी वेदेनेतत्स्वधर्मफलस्य मूलं गार्हस्थ्यमेव ॥ ७ जनादेन यजना
दिनाशक्तोऽस्मादिनाभिनिर्दिष्टाः सर्वेऽत्र स्वर्गिणो भवेति तत्स्य जनेन यजनादि पुरस्सरं स्वमात्मनेनादित
पास्तिनिर्वदिशिरएणानिःशेषधर्मो ध्यानानिवदिरस्या शेषधर्मः इत्तात्मा म श्रुतिकायाः पाप्तामः
पिमलक्षणाद्गार्हस्थ्यमेवेति स्ववदिनानीतेन सर्वेऽथः तथा नास्त्रार्थो मान्ताहृदि सम्पगार्हस्थ्य

गृहस्थपदव्यजनेन गृहस्थलक्षणेनेन पः ॥ गार्हस्थ्यमस्य धर्मस्य मूलं यन्निर्दिश्यते ॥ ७ ॥ यजना
द्यभिनिर्दिष्टाः सर्वे प्राणिभ्यो जनाः ॥ यजनेनाप्युतान्यच्च न कश्चन विद्यते ॥ ८ ॥ यागस्त्वर्थः
हिंसोपघ्नो वधिरस्यालब्धा हि जाः ॥ उत्पपि मोदते हिंसानाणानां स्थितिः श्रूयते ॥ ९ ॥ क
र्मकाण्डवादिभवे तस्य मोक्षो नास्ति गृहादिभिः ॥ समस्तधर्मनैरन्तर्येण दर्शनं स्मृतौ ॥ १० ॥ नि
रागैरलभ्येः शान्तैः लक्षणमात्रेण सर्वकर्मभिः ॥ ज्ञानस्योपरमो हेतुः सम्यग्ज्ञानमवाप्यते ॥ ११ ॥ दे
लोकस्यैव हेतुर्हि सर्वदा शास्त्रतोऽप्यवाः ॥ ज्ञानस्य पोनानभगवच्चजन्मप्रभृतिरज्यते ॥ १२ ॥

गृहपतिरहते श्राद्धिन्याज्ञायेन हुपिरहं प्रिरत्नेन ततः प्रजा इति श्रोत्रपभृत्यः प्राणादि इति समानादिक
रणेऽपिंदव्यःश्रोत्रध्यानस्य कात्रपाणाहदिनेवकश्चिद् दृश्यते निष्पादनमादिहेनगार्हस्थ्यमेवेति भावः
॥ ७ ॥ तथापि मोतत्साधनत्वगार्हस्थ्यस्य नास्तीत्यायाङ्गादकस्येति ॥ ८ ॥ निरागैः प्रमत्तैः कारणादि
वाङ्गादस्थेनवन्ने मर्यादेति स्पर्थः एतत्परसवकर्मभिः कामान्यादिभ्रंशमाहत्वे लक्षणमानेः ॥ ११ ॥ ज्ञानस्य

मतकलिन ॥ १२ ॥

म॰भा॰
मो॰
२२५

नत्रयत्तुक्तेनत्रमिदेवदेवस्यस्किंकतो निदेशं दृग्गोकरो निदर्शचेत्तिवित्तस्तुहार्थिनाएनान्येवकर्माणमनुरूपानि नपुनर्हिस्वाणिपश्चवेधादीनीति भाव ॥ १९ ॥ यस्तु नः संन्यासोः लक्षेकार्यइतिनत्राह आनारंभाइति यत्क मीणि नारंभते सत्यस्थानत एव स्तनरोधैर्यवंतः वैराग्यवलेनाजितकामक्रोधाः अतएव शुचयो रागादिमलः रहिता ॥ ब्रह्मनिष्ठाः तामाना ब्रह्मस्वरूपार्थं श्रद्धाविशुद्धसंभवतीति स्मृतेः एतत्सर्वाणां यत्नानां नमस्तुयतः तत्राह ब्रह्माणोवसान्नाननक्रतेनतेसंन्यासिनः देवानदेवांश्चपितृन्नुत्रमस्तानिदंवृः ध्यास्था आयपतेः स्थानिष्ठंतिनाहृशानननपंपंनितणमेवं ब्रह्मनपानस्वचनः समस्यायपलेनदेवानांतिचस्फालत्र नस्थास्यापियानस्यमहाफलत्वात ॥ १० ॥ यदुक्तं अर्धं यज्ञैः पशुभिः साहैमतीति तत्र तत्र समाणादुक्ता

कपिल उवाच ॥ दृष्टांतं प्रणयायां संप्राप्तिहोत्रे तथा मतः ॥ वानप्रस्थादि वेदास्त्वनंते वृद्धमेः सनातनः ॥ १९ ॥ अनारंभा स्वध्यनयुः शुचयो ब्रह्मसंज्ञिता ॥ ब्रह्मणोव स्तते देवास्तर्पयंतिस्वतेपिणः ॥ २० ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः ॥ देवापि मार्गे मुह्यंति अपदस्य पदैषिणः ॥ २१ ॥

देमं स्पृष्टे वृषमनोर्थं इति श्रुतेः नत्र ह्यविद्येगस्य भावेन विरुद्धमिमाण यवानाह ॥ सर्वेति नहि सर्वं स्य नहि सर्वं स्वरूपानस्यागतिर्भोगो वा युज्यते न तस्य मार्गे देवा अपि मुह्यंति अपदस्य पदमेतेगम्यते वस्तुस्वरूपमभिरितिपदानिगुणानतद्विनस्य पदैषिणः गुणाकामा देवाः एतेन मनस्य सोपाधिका वस्थायां स्यवात्वेन विन्मात्रत्वमिति दर्शितं ॥ नयावस्तु स एवमस्तु यन्यासा सर्वदेव भावविरोधं वा दृष्यप्राणमिति मगुणो कोन दीजे मिति नित्तुणोकाविवादी श्रो तु लोमिः अवस्था भेदेन उभयमप्युपपन्नं तो वादरायणस्य मनिरोऽतिभाव ॥ नद्विद्वेयं कर्तृभूतात्मभूतस्येति अपदस्येति विरोध्याणाभ्यां दर्शितं ॥ २२ ॥ २२५

275

वेदनादीनामज्ञानामनुभजायतेतेन इत्ते मम्मी मत्त मिति संजमविच्छेदमेवाम्रततं वदनानपरिज्ञाने थति
ननतस्त्याभ्यासस्य अनंत शरीरस्य लत्तणो मान्दसत्त्वपेरशीनं ॥ ४४ ॥ अतिपादिनमर्थमपसंहरन्निनत्सा
हनिहाभ्या ॥ ४५ ॥ परिभवाननेवेदानांकुमानारतान ॥ प्रसभेनैवेदककर्मोत्तिप्रसयप्रात्मापहतपाप्पावि
रजो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यःसविजिज्ञासितव्यः
सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानिति ॥ आरण्यकपठितपाठमन्यार्थं कुर्वतो भवतां परमः रूपहते

क्रियाविहीनस्य लसैः पंडितैः संप्रवर्जितं ॥ वेदनादापरिज्ञाने संस्थाभासमिवान्तते ॥ ४४ ॥ नः
वर्णापेक्षयते स्रानेनायो प्राप्यणोपजनेन वेदनाश्रैः ॥ ऊर्ध्वं पत्रैः पक्षभिः स्याईमेति संजपिते
स्तथ पतेच्च कामैः ॥ ४५ ॥ नवेदानां परिभवान्नशास्त्रावेदनमापया ॥ महात्मा मोक्षि वृहषोवा
सणोत्रस्थविरइति ॥ ४६ ॥

कृतः रुपन्यासः हिमः रुपन्यासोऽज्ञातज्ञापनरुदेशः ॥ सिद्धवद्वा पदेशस्त्वादिपदार्थःतेवमारु
आख्यानातथाचात्रिदोशादिकर्मसमस्त्वितारूपाभनारूपावज्ञानां मोक्षः सर्वगीरूपएव सिद्धानां
तिष्ठत्येवार्थः जैमिनिमतेस्वर्गप्रलयोरभावात् इममानवमार्वतंते इति गम्यते देवपानेन यथागत्वा
नामनावृत्तिश्रुतेस्त्वसगुणभावनिसः तस्मात्स्त्रदमाप्तिविशेषात्मानवानरस्तपवीजसत्वा
आवर्ततेऽनिगमयतेनपावपुनरस्तमेहीनिप्रागर्ते मत्र्यलिंगसंगच्छतेऽयापत्येभवचनेऽयावत
संसारांते स्वर्गजितः पुनः स्वर्गीतीनापोभवेतीति ॥ ४६ ॥

नेति हि वीरस्य धिष्ठीरपत्नी पत्नी सर्वथा वनिता नारीन् विहरेत न तन्न विभजेत न तद्वपरिश्रुग्रवरं रणोन धर्मोर्थ-
कामेषु नो विभागवती न कुर्यात् । तथोक्तमापस्तम्बेन धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत अन्यतराभा-
वे कार्या प्राक् अग्न्याधेयात् आधाने सति हि कर्मभिः संबध्यत इति भार्याव्रते परस्त्रीवर्जनं ॥ २३ ॥ मेत्रानि

नाक्रोशमृच्छेन्न च हिंस्यान्नदेहत्तन्नेपैशुने जनवादे च कुर्यात् । नसत्यवृत्तो मितभाषोऽप्रमत्तः स्व-
धास्यवाप्ताहारमयो नृणाम ॥ २४ ॥ नानाशनः स्यान्न महाशनः स्यादलुपः साधुभिरागतः स्या-
त् । यात्रार्थमाहारमीहा ददीत न तथा स्वस्थ्यात्राहारगृह्णीः ॥ २५ ॥ न वीरपत्नी विहरेत नारी
न चापि नारीमनृतावाहूयीत । भार्यां व्रते स्वात्मनि नाधारयीत तथा स्थात् स्युच्छिष्टमभं-
वेत् ॥ २६ ॥ द्वाराणि यस्य सर्वाणि सुगुप्तानि मनीषिणः । उपस्थमुदरं बाहू वाक्चतुर्थं भवे-
द्विज ॥ २७ ॥ मोचानमजनहारस्य सर्वाण्येव भवन्ति । किं तस्य तपसा कार्यं किं यज्ञेन किमात्म-
ना ॥ २८ ॥ अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्णशायिनं । बाहूपधानं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं वि-
दुः ॥ २९ ॥ द्वंद्वारामेषु सर्वेषु य एको रमते मुनिः । परेषामननुध्यायंस्तं देवा ब्राह्मणं वि-
दुः ॥ ३० ॥ येन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या । गतिज्ञः सर्वभूतानां तं देवा ब्राह्मणं विदुः
॥ ३१ ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः । सर्वभूतात्मभूतो यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२ ॥

निष्फलानि सर्वाणि तपआदीनि २९ अननुध्यायन् परेषां स्वं वा ॥ ३० ॥ प्रकृतिर्महत्तत्त्वं विकृतिर्महदादयः ३२

ननु कथमात्मनोऽहंकृत्यंतर्भावेन ब्रह्मदेवानामपि मोहकत्वमात्मतत्त्वाद्धवलहरिदर्शितमिति ॥ एवं सर्वात्मने
यं देहुरुषं शरीरेण स्थूलवाचा रसरूपदेशे न चतुर्द्वारं विराट्स्वरूपं तन्यो भिन्नस्तदृशं पुण्डपयाति प्रवर्गक
ति ॥ अतः सोपाधिकानुपाधिकरूपाणामात्मनोऽहं विधेयत्वे न न सर्वेषामात्मत्वं वेदेषु परमवगतय
स्तोत्रायत्ववाद चतुर्द्वारं ॥ चत्वारि वाक्पदानि द्वाराणि पिधाय एकादि निपत्य तच्चत्वारि देहे द्वयमन
श्रायत्वानि न तत्त्वातीव भोगस्साधनानि यस्य ना- आत्मापि कर्मादि स्वाहानन्ताडो ल्पत्वात्तारि चृपत
अन्यथा ग्रहणादाहत एवं स्थूलः वाह्नम्याभिनिकर्मोपलक्षणा भोगस्य देहेन कर्मणो न तदुं देहेन श्येण

चतुर्द्वारं पुरुषं चतुर्मुखं चतुर्दीर्घेन मुखपयाति वाचा ॥ वाङ्भ्यां वा वदेऽहं दारुणस्या
नेषां द्वारपालाङ्गुभग्यन ॥२२॥ नाडीदोषो न दोषो तानि तत्त्वानि वा योनीयपस्थान
मगरस्थाणन ॥ कृत्वा न चैवम हरीन धीमानन तथा स्पत तत्त्वा पादं तु सुमन ॥२३॥

स्य: नाव इति कर्मकाण्डे जानीयमिहांतानां ग्रहणं उदरोपस्थयोः पिवि परीतमहति हे ततपाः
आत्मान्तरवत्तपते स्वतन्त्रमिति मितेः तेषां हृवानामपि द्वारे पिधानमस्ति हस्पागेनेस्ता ब्रावेपन्न श्रुतेः
द्वारपालावाह्यादीनां पालकोनियताशुभघ्नतम भवितासिद्धेन ॥२२॥ नियमनप्रकारमाह नाडीरिग्गादि
नाऽयथा नीयम्नानालि योनीयोनि सद्बुधोधस्मसत यानसम्वनेहविः नवमरहस्यानन पवित्र रहीपा
नं चमलकारोपलिङ्गं चेलेह योनिसवेधा यायेन यामपरिस्पर्शः तयाचस्मृतिः यथाकृत्यानयाहविरि

एवं सुहोत्पत्तिर्योक्तं मेनस्थानगं हि यो गं छम्प्स्नाप्नत्यान्यतरं योगस्वेनहि हानः स्मरश्मिः
उक्तनि यथा चेत्निकृत कर्मस्मे निचेतनि परस्पर विरुद्ध पलद्वयमपरिहाना वेदस्थानाणि
यथा निर्वेदेन यथा च त्यागः चाटमागः यतो पलो श्रमं कृत्वेन्ने वेदकर्मागासि जीवितेषु छेनम
माः मजने व हि न गो यन्तु सनकार पद्मिनि स्मृतिर्भ्या विस्पष्टमुक्तो भगवतस्तं स्वयं ज्ञाना
दित्तपत्न नतनतो स्तनं मेमप्रब्रवीहि ॥ ३८ ॥ यथा नु भवमेवमनाय न्नतर माह श्रमत्वमिति स

स्मरश्मिरुवाच ॥ यथा च वेदश्रामाण्यं त्यागस्तु सुफलो यथा ॥ तौ पंथानावुभौ व्यक्तौ भगवं
स्तद्ब्रवीहि मे ॥ ३९ ॥ कपिल उवाच ॥ प्रत्यक्षमिह पश्यन्ति भवंतः सत्पथे स्थिताः ॥ प्रत्यक्षंतु कि
मत्रास्ति यद्भवंत उपासते ॥ ४० ॥ स्मरश्मिरुवाच ॥ स्मरश्मिरहं ब्रह्मन् जिज्ञासार्थमि
हागतः ॥ श्रेयस्कामः प्रत्यक्षंच मार्जवान्न विवक्षया ॥ ४१ ॥

तः पंथाः सुमहानिह मार्गो योगः तत्र स्थिताः संतो भवंति ॥ ४२ ॥ जीवन्नेव देहे प्रत्यक्षेण परीक्ष
यन्नु विधोलेट किं तत्परी तयोर्यं प्रमत्तं तदेव प्रमत्तोऽकरोमि द्वंद्व प्रमत्तेण यथा नीति विषयकर
णधारयितव्यमत्र साक्षेमयोगमिति ॥ तत्राह प्रत्यक्षमिति ॥ यत भवंतः कमेनः उपासते मार्थं येन त
त ॥ प्रत्यक्ष सत्वा यन्नु भवरूपं श्रमास्मि लोके किं किं रूपमस्तीति ॥ ४३ ॥ न वा तत्वा यत्र भवेपरी
तम शाकः अनि वा हि तं परिशिष्य त्वेन कपिलमनुसरन् ॥ स्मरश्मिरुवाच ॥ स्मरमेति ॥ इ
हागतः गाविमविष्टः विवक्षया स्वपक्षनिर्वाहेच्छया वदतेरिदं रूपं तन्नास्ति भेदेनमर्थः ॥ ४० ॥

ईदं ज्ञात्वा सर्वज्ञतात्मा मत्वाः कर्मस्तत्ज्ञेन योगश्चाव मम्यतइत्याह ॥ नेति चक्रिभिः दानादिक्रियायाः फलं
विनष्टं इत्यामनेशिणाविना नश्चनत्मानेति गुर्वादि विधिहते नानुष्ठानेष्टा ज्ञानमिति निरोधः अन्यत्तत्त्वानि
३३ ॥ तस्याश्रितत्वस्थिता नामा ज्ञमाणं स्तत्व मेभिः सहितनयः वेदानश्रवणाघात्मकमात्मालोचने
रत्वसंसारमलत्वान दाहकत्वे ज्ञानमेवविनेमसदा वा स्वेवनिमषाजुवेतः फलानि विगुणानि ज्ञेने
निकानि त्यामिचारीणि पश्यतीति नयाणांसेवे धः पुरुषमनादिहात्म्यतनमृत्युणानि त्यानुषेण
ज्ञानेरेणानुज्ञानेति दानयज्ञक्रियाफलं ॥ अविनाशचनत्सर्वं मम्यङ्गोचयतेफलं ॥ ३३ ॥ स्वल
मेभिः संश्रितानां नयो वोरन्त्वमागते ॥ नेसद्दाचारधाश्रित पुराणं शास्त्रनेथवं ॥ ३४ ॥ अवाह्
वेनश्रीरिवति विहन्मे पुरश्चितं ॥ नितायधर्म आचारोत्तममादृपराभवः ॥ ३५ ॥ फलवेनिच
कर्माणि युक्तिमेतिप्रवाणि च ॥ विगुणानि च पश्यन्ति तथानेकानि कानि च ॥ ३६ ॥ गु
णाश्चा वसत्तु जेयानना श्रावसतडफलं ॥ अनुहिताश्चातवेतनं तित्वमनुपश्यति ॥ ३७ ॥
वमज्ञमिचारिफलं ॥ ३८ ॥ अथ मार्गः सावधाननां ॥ अपराभवः कामायनाक्षोतनां ॥ ३९ ॥ फल
वेतिमत्वत्फलानि ॥ कर्माणियमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध्यात्मा
नियुक्तिः पारमेश्वर्ये नष्टे निश्रवाणां श्रविनाशीत्व विगुणानि यज्ञादि कर्मत्यागात् निष्क
लानि अनेकानि कानिचानि पश्यति ॥ ३६ ॥ गुणाः गुणकार्यांपि यज्ञादीनि यज्ञादि
नामेनत्व फलत्वज्ञानेनज्ञानेनिष्ठामेव निष्टमेवाश्राप सेविभावः ॥ ३७ ॥

नान्येनाति यथाश्रमं आश्रमधर्ममनतिक्रम्य उपासीनः न त्यजन् आगमः मीमांसादृष्टो यपदेहीनः सम्यक् नीतिसां
ख्ययोगेन लेन अप्रमानो वेद विरोधात् सिद्धतः तथाहि ॥ सांख्यैरहिंसैव प्रयास्यते यातेन लेभ्रविननिरोधएव
नावृ भोग्या गाघतु स्थान प्रति वेधकैः अतो नान् सिद्धतः न न इच्छा अप्यते सो निलेखे समनु स्थिते पंचात्मके योग
गुणे प्रहृते न न उरो योगे न जयान प्रहृत्यु ध्यान सयोगात्प्रि मये शरीरमिति पंचभूतजया यागि ना नाम पिअजरत्वा
मरत्वादि सिद्धिः अप्रमत्वात् गमम लाई यतेसप्रमतित्वं गणपरिगणो भिनः जन्मवतः शरीरस्याजरत्वा
मरत्वे प्रमत्वात् नुभान विरुद्धेश्चतः ॥ यात्म यद्व प्रयत्न रूपान्निवत्रूपे यस्मादि त प्रमत्वा विरुद्धात् अनुमां
नाविरुद्धाच ॥ आगमनिश्चयाद्यपतिद्यपतिगम्यागतिः दिव्यभोग्यमादिनूपाश्रेव सिद्धि विनि ॥४४

यथाश्रममुपासीन आगमस्तत्र सिद्धति ॥ सिद्धिः प्रमत्वं रूपा चेद्यपत्यागमनिश्चयात् ॥४४॥ तोनां
धीरतिवद्रा हिंसोत सामति वेधनात् ॥ द्वियमानां कथं विप्र ऊर्ध्वं दीव्या रपियति ॥ ४५ ॥ तत्
द्वीतभगवान्नुपपन्नो स्पदेह भो ॥ नैवमागीनसंतुष्टेना शोकेन निरामयः ॥ ४८ ॥ नानिविंषि
भ्यो नाट्टतो नोपत्र लिचकस्त्र न ॥ ४६ ॥

एवमनुपमत्तं स्वमतं परमतजितात्सयानिदं निनोनांवीति यथानादिनिवर्हानैतोनसांख्य माण्गन
नारयमेवमथ परेपरयाकर्म नैतोकीसनिवेधनां पूर्वएवकर्मवास नावधवत्तो माश्रिला वयंजन्मजराम
प्रभवाह न नं तु त्वमाइस्पृष्टः प्रत्नत माह ॥ तनदिति एतत्प्रमत्वत नमेउपपन्ने उपसन्नः शिष्यो स्निं
अधिकार्यस्मीति वा अधीदि अध्यापय ॥ ४५ ॥ ननुतरतिशोकमात्मविदितिनवयाप्यधीतमस्त्येव निर्द
स्तानिनेनमस्कारादृत्यादिनामयाश्रुतं नवक्रिमतः परमध्यापयितव्यमितिमायोकाततत्रमाय त्वविरोधमुपपन्न
स्यातिनेवतिनानुरुषः निविधितः चिकीर्षामन्याः आहृतः सेगविमुखः अपहृतः निष्कर्मा ॥ ४७ ॥ ४६

संशयविकं विषयात्मकं सम्यक्त्वं ज्योतिष्टोमादिप्रापकं तत्र इन्द्रियमनोवृत्त्या व्यवकरणात्संशयोपल
ब्धानुवस्यो कामिसर्वत्रो रागद्वेषदर्शनेन विषयस्य तत्स्वरूपत्वाच्चिन्द्रियमनेनकाम्यत्वायोगात् अने
कस्वकरणात्वा देवतेषां स्वरूपत्वाभावः नकाम्यत्वात् ॥ अथ स्वरूपस्वरूपाभिव्यक्तये करणपूर्व
कमेवकाम्यतदा विरक्तानां विनापि विषयं स्वयमिद्धेः स्वर्गकामादिपदवैयर्थ्यंपरामिमतवित
संस्कारपत्वात् निरर्थकादिति ॥ सम्यक्त्वनिर्णयार्थं च यस्य चोरन्तो विशेषं निजानातुः कपिलः
किमन्यदस्ति सम्यक्त्वमिति ॥५०॥ विषयः सम्यक्त्वबुद्धिः सम्यक्त्वमरेशम्यक्त्वं तत्र किं बुद्धि विशि

इमे च मे शावये त्रोरे भगवान्प्रोदीतमे ॥ सम्यक्त्वमिह पर्यन्तो भवतः
सम्यक्त्वे स्थिताः ॥५१॥ किं सम्यक्त्वं तत्र भवेतो यो दृष्यासते ॥५२॥ सम्य
क्त्वं तर्कशास्त्राभ्यासागमाभ्यां यथागमे ॥ आगमो वेदवादश्च तर्कशास्त्र
णि चागमः ॥५३॥

कश्चिदाप्तमाप्तः इत्यनुद्विग्निष्कं स्वयम्भूः कश्चिदाप्तेति यं भवेन तदुपासते तेषु
वेष्विति विपरिणामेनान्वयं जानीयां ॥५२॥ स्वमतमाह ॥ सम्यक्त्वेति तर्कैः कप्रधानानि वेदविदः
पाति लोकायतार्हतबौद्धनैयायिकादिशास्त्राणि तेभ्यो नवतानि वर्जयित्वा आगमस्या
र्थं यथार्थयाचत आगमे श्रुति गतवान् स्थितश्च आगमः किं पाञ्चपत्यवैष्णवाद्यदिति तेषां
कानिरस्यति ॥ आगम इति ॥ तर्कशास्त्राणि वेदार्थनिर्णायकानि पूर्वोत्तरमीमांसे सांख्यपा
तञ्जले च ॥ यश्च वेदव्यस्तः सामान्यप्रमास्थापने नावमान्नानरस्वेवादसापेत्तम ॥५३॥

ज्ञानमिति यद्यान्तःसाधनानुष्ठानात् तु मयैव सर्वं संसारं नाशयति ॥ एकत्वं द्वैतं दर्शनं इ योज्ञाने यश्च
वर्तते न स्यज्ञाने विनाशयदैहिकान् प्रवृत्तिः सा नाशयति जन्ममरणप्रवाहपातनेन प्रजाः तेषामप
ति ॥ ४९ ॥ एकत्वं द्वैतं दर्शनहीनः आत्मा यत्र भवति तत् एकान्तं नाम ज्ञानं भवति तासां तिनामध्ये क
श्चिदुपपद्यते उपसंक्रामत्वामाप्नोति तेनैव स्वर्थः शमादिभावात् ॥ ५० ॥ अतः सर्वं त्यक्त्वा नाशस्याहश्र

ज्ञानेनाकर्षयते सर्वं योज्ञाने यस्तु वर्तते ॥ ज्ञानादपेत्य वा तन्निः सा विनाशयति प्रजाः ॥ ४९ ॥
भवेतोज्ञानिनो व्यक्तं सर्वं तत्स्वनिरामया ॥ एकान्तं नाम कश्चिद्धि कदाचिदुपपद्यते ॥ ५० ॥
शास्त्रेष्वष्टु ह्यानत्वेन केचिद्द्वाद्वलाजना ॥ कामद्वेषाविभिन्नत्वादहंकारवशंगताः ॥ ५१ ॥
यथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः ॥ ब्रह्मस्तेना निरारम्भा दम्भमोहवशानुगाः
॥ ५२ ॥ नैर्गुण्यमेव पश्यन्ति न गुणाननुयुञ्जते ॥ तेषां तमः शरीराणां तम एव परायणम् ॥ ५३
यो यथा प्रकृतिर्जन्तुः प्रकृतेः स्याद्वशानुगाः ॥ तस्य द्वेषश्च कामश्च क्रोधो दम्भोऽनृतं मदः ॥ ५४
नित्यमेवाभिवर्तन्ते गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥ एवं ध्यात्वानुपश्यन्तः संत्यजेयुः शुभाशुभम्
॥ ५५ ॥ परां गतिमभीप्सन्तो यतयः समयेरताः ॥

स्वहीनत्वादित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ब्रह्मस्त्रिविधपरिच्छेदशून्यं वस्तु तस्य स्तेनाः अपलापकर्तारः निरारम्भाः शमाद्यारं
भशून्याः ॥ ५२ ॥ नैर्गुण्यं फलाभावं गुणान् ज्ञानैश्वर्यादीन् नानुयुञ्जते आत्मसंबंधितया यथास्वरूपेण
नयोजयति पाषाणवत् स्वयमज्ञानात्मकत्वं शक्नोतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ तं समेधारणाध्यानसमाध्यात्मके सम

एवं सर्वेषामीप्सितं स्वरूपार्थिनां वर्णादीनां निर्णये सिद्धांते किं स्वरूपं निरामयं एव वयं हीनं तदाश्र
धीहीति शेषं तामंवेध ॥ ५० ॥ अग्रोनरमात् ॥ एयरिति ॥ वेदिकमवेदिकं पश्यन् शास्त्रं यस्य यस्मोत्तमास
स्पार्थं आचरति समस्य गन्निष्ठिभाव मेणोरितिकर्माणि तनु- नतनत्यां शस्य मर्थोन प्रयोजनादन
येन स्वफलपतनं सिद्धमवेत्याद् यस्माति त्रयं भाव: सर्वज्ञानेधर्मेण त्रान्ने प्रकारेण विषयेषु इनित्या ए-
नस्तेभ्योश्रस्तु पेसातात्कागसाधनेवतुकम्मोल नादोवनविगानं एव मात्मनिर्वादं प्रतिपमानकं
भुवि कल्पे ए प्रयत्नं तज्ञिक विज्ञानं कर्मभोक्तृत्वादि ए मनस्विमो तेनमत्स्वरूपे निरस्त्वा ये विषयः

भवंतोप्यनुदृश्यंतेति यो चेतिच यथावत् ॥ इंद्रियार्थोस्य भवतां समानाः सर्वजंतुषु ॥ ५६ ॥
एवं वचनं वर्णानां नामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु ॥ एवं सालेव मानानां निर्णये किं निरामयं ॥ ५७ ॥
कपिल उवाच ॥ यथा दाचरणेन शास्त्रमर्थं सर्वं प्रवृत्तिषु ॥ यस्मात् प्रवृत्तज्ञानेन वनवर्ने निरामयं

र्णानं तत्साधनं च शमदमोपरमतितिक्षा श्रद्धा समाधानात्मकम विशीनं एवं व्यावहारिक प्रक्रियाप्र-
योविगाने पिपलसाधनयोरविगानात् यद्यपन्नेनेभ्य स्वात्मा अपयामाययनुष्ठानेन संपद्यते न यतितम
एमते दोष्मस्य स्वरूपं लभते एतेनान्यमतं कंणात्तत्वम इति पदं वायुक्तं शास्त्रानर्विगानप्रपादेषा
स्याविज्ञानादेवेत्युक्तं उत्तंच व्यावहारिकप्रक्रियायां सर्वासामविगीतत्वमनवस्थिनतत्व ॥ यथाप-
याभवन्सोप्यत्र्नि: प्रमगात्मनि ॥ माभेवमिक्रियात्तेषामाध्यीत्वानवस्थिते ॥ ५८ ॥ नमः ॥

भ॰भा॰
मो॰
२८५

यद्यपि न्यायायां पूर्वं निष्ठाद्वयात्मतया पितृष्वफलेऽप्याहृताकास्ति तिसाद्वैतनयेन सर्वेनो गदेशो च रितेनु साकोनेनले
तोसौ तिसभाषितेन युक्तमिति तत्र पूर्वाहृतस्यव्यवहितेन योगसंन्यासे विनो मोक्षाद्वयपरत्वमर्थः ॥ ६२ ॥ अग्रा
नुपपत्ति माहृसाद्वैतं येनद्वैदं लिलिति कर्मकाण्डस्य वेदपरत्वमनि परत्वानात्लिको वासिन्नस्ते स्यादित्यर्थः ॥ ६३
नस्य कर्मकाण्डस्याज्ञानेनस्ज्ञानेनस्पृहतत्त्वस्यप्रभावः कर्मज्ञानकाण्डयोः ॥ पाथ्यगर्थ्यं वदत्स्य कस्मिन्नर्थे वद

शाकनेनकेनचित्कन्तः कृतं न कृतमेन सर्वथा ॥ पितृमार्गेणाप्याश्रित्य चरितेन विजितात्मना ॥ ६२ ॥ वेदव्या
देनापाश्रित्य मोक्षो लोके निष्प्रभाषिते ॥ ६३ ॥ अपनत्यायप्राह्यं समस्तं वेलोकविगर्हितम् ॥ इदं तद्
यकृतं कर्मकृतं वमममिमश्रितं ॥ दानमध्ययनं यज्ञप्रजासन्तानमार्जवम् ॥ ६४ ॥ यदैतन्दैवकृत्यां
पितविमोक्षो लिकस्याचित ॥ पितृकर्मैरेव कार्यं वप्रमस्य ययानिरर्थकः ॥ ६५ ॥ नास्तिकामस्य
यावस्याद्वेदानां दृष्टनः स्थितया ॥ ६६ ॥ पतन्यानेननमिहामिभगवेच्छो तन्मेजसा ॥ नत्ववदत्स्वमे
व्रस्यानुपसन्नोस्यधीहि मे ॥ यथानेविदितो मोक्षस्तत्रच्छाम्युपशिक्षितुं ॥ ६७ ॥ सं॰ ति मो॰ लघ
मेंगुणाक॰पिलीये ॥ कपिलउवाच ॥ वेदाप्रमाणं लोकानां नवेदाः पृष्ठतः कृता ॥ द्वेब्रह्म
णी वेदितव्ये शब्दब्रह्मपरं च यत् ॥ २ ॥

तानाभावानुवाक्यभेदः स्यात्सत्त्वं संभवन्येकवाक्यत्वेवाक्यमोदोहितेष्यत इतिन्यायेनाशङ्कः पृच्छतः
कर्मकाण्डस्य वज्ञानकाण्डशेषत्वेवाच्यवेपरीत्यस्यमार्गेव निरस्तत्वादिति ॥ ६७ ॥ चतुर्थेनेति
नम॰ ॥ २६९ ॥ कर्मणोज्ञानांगत्वं विवक्षुराह द्वे एव ब्रह्मणी नावत्यरिहृदमर्हे तेनवेदा इति ॥ १ ॥

२८५

280

एतत्त्वं मैत्रेय शास्त्रे सेव्यां सम्यक् प्राप्य स्वयं शश्वत्तत्त्वः वाचो विलासः ॥५८॥ अतो ममत्व सिद्धं तदेव सम्यक् तत्त्वं इति ह
ष्टमात्रपराः अत एव शास्त्रादेव तत्त्वं लोकमेव पश्यंति शास्त्रदृष्टा न यशस्वोक्तानुकृत हानां सजामार्गमा
दिदोषान न्यायामसौ विद्वत् च मनसा स्थिरम पश्या लोकापत्ता शास्त्र च निजयावत्समोपिशेषताम इत्यर्थः ॥५९॥
अग्रहेत्व मा हृद्ध्याता शास्त्रीति निर्णीतो सादी नास्त्यर्थः सर्वेषां समत्वादि यद्वदः मधुपाम रश्मिना नाम्नोरूप
इत्यर्थः ॥५९॥ एवमिति निर्दृष्टे संबंधः एवं सर्वस्वार्थिनां वर्णादीनां मध्ये देहयत्न यास्यात्मनाविति नश्यावर्जितं

स्याद्वादविक्रमवाद ॥ सर्वमेतत्त्वपात्रं सम्यक् शास्त्रतः परिकीर्तितं ॥ न सर्वविज्ञापशास्त्रार्थं प्रवृत्तेने यत्नतः ॥
५९॥ यत्नविद्ध्याय याचाराः सर्वे शास्त्रमिति स्मृतिः ॥ परस्यायमशास्त्रेन रिमे पाश्रुपतेश्मृति ॥६०॥
नमवन्निश्चने शास्त्रान्त विदलीति निस्तप ॥ यस्माद्देहवादेभ्यस्तदशास्त्रमिति स्मृते ॥६८॥ शा
स्त्रादयेते पश्यंति वद्दोषमत्र सानिनः ॥ अविज्ञानदृष्टमस्ता दोनमज्ञा स्तमोहतः ॥६९॥ शास्त्रदो
षानुपश्यंति शोचंति च यथा द्वये ॥ इदिण्यां अभवता समानासर्वजंतुषु ॥ एवं च मनुणां वर्णानां
मासुमामां महत्त्वंनिजु ॥ एकमात्रं नमानानां स्तनिया ये सर्वतो दिशः ॥ आनंदेन च दमोनेन शोकेनावर्जिता
नमन्ना ॥६॥

शांतेनेनात्मसंपिरार्थः कीदृशो तत्त्वपालिंगिये सिद्धांत सर्वमोदिशो सर्वज्ञः प्रकारे सर्वं शास्त्र सिद्धांतेस
र्वतोदिशः सर्वज्ञः प्रकारे सर्वं शास्त्र सिद्धांत त्वेन ध्याने सवर्त्मानेन यदाचरते शास्त्रमिति यथावाख्या
नरीमा एकाया धर्मभावनोपसं भावेनिवेदं भोः सनार्थेन दु शोकेन स्त्रीयोरकृशालेन अहापोहकीलशास्त्र
यं अविज्ञानेन ध्यानमसत्रमेवेनदृक्तानम्तारसरूपनिष्ठयेषां मनएवहीनेविशेषएवप्रमत्ताः
धीर्येषा एतयोः एतरणोविलेपयोः क्षारणमाह ॥ नमो ह्नादारति ॥६०॥ राम ॥ राम ॥

म॰भा॰
मो॰
२८५

येनऽत्रमेणात्कर्मणा मानेनम्येनतस्मान्तरमाद्धर्मे युक्ति निराशिषः निष्कामाः उपशान्ताः कोनुः धनकर्मणा द्र-
व्यमाः हृत्यामपाभ्यां रागद्वेषौ च लत्यो न द्विजिनः तीर्थं गुरुसमये ष्व पनलत्रणं स्वनाश्रिता इति गृहिहोत्रा-
दि मनः सर्वदा यायत्कर्माण्याश्रिता ले नो थमता द्युभय्थेः ॥ ६ ॥ एवं धर्मममनुतिष्ठेतः इद्भ्यामवेनीमाहम

धर्मार्थं ये च यज्ञादि वितन्वन्ति निराशिषः ॥ उपशान्ता गिनो लब्धाः कृपास्पदाविवर्जिताः ॥ ध-
नानामेषणैर्वेण्यानीर्थं गुरुमतिपाटने ॥ अनाश्रिताः पापकर्म कदाचिन्मयोजिनः ॥ सत्सं-
संकल्पमे स्थिता विशुद्धज्ञाननिश्चयः ॥ ६ ॥ अचञ्चलो न स्पर्धो निरहंकारमत्सरः ॥ ज्ञान-
निष्ठाविशुद्धात्मा सर्वभूतहिते रताः ॥ ७ ॥ असंगतगृहस्थाश्रमे पि चाऽमुक्षोनात्स्वकर्मतः ॥ ज्ञा-
नानस्तु तपस्तत्राश्रमगोस्वयथाविधि ॥ ८ ॥ समाराजैव संपन्नासे नु छान्तान निस्पृहाः ॥ प्र-
सक्तधर्माः स्वरूपः अदृष्टानापरावरे ॥ ९ ॥ परस्परामात्मानं यथावच्चरितव्रताः ॥ चरेति-
धर्मसक्तो यदि दुर्गे वेवा यदि समाहिताः ॥ १० ॥ तस्माद्धर्मं चरितो पुरा सोन्तु स्वर्मे च ततः ॥ तेषां ज्ञा-
नोत्पादितेनात्र प्रायश्चित्तेन कर्मवजनं ॥ तस्माद्धि धर्ममास्थाय द्वारा धर्मानमानतः ॥ ११ ॥

नइति द्वाभ्यां विशुद्धे निर्विषये ज्ञाने ब्रह्मतत्त्वे निष्ठायो येषां ॥ ज्ञाने ज्ञाने पाये श्रवणमननि-
दिध्यासना द्यो निष्ठा येषां ते त्रिशुक्ला जन्मकर्मविद्याचेति सौगीण्यशुद्धानि येषां ते अमुमुक्षोनाः
आदरं वेतनं दो॥ राजानो जनकादयः ब्राह्मणायर्ज्ञ वल्क्यादयः ॥ ८ ॥ अत्यन्तं धर्मो धर्मफले समं
सकल्पनादिकं येषां ते परे सोपाधिकं ब्रह्मस्यावरेनीच यस्मात् तस्मिन्न्वपाधिके ब्रह्मणि ॥ ११ ॥

२८५

281

शब्दब्रह्मणि निष्णातोऽङ्गः परब्रह्म प्राप्नोति ॥ ५ ॥ न स्वाभीसावमारम्भकर्मकोऽपेनान सेषणेभ्जितमिस्य
हशरीरमिति वेदेऽपनिषत्कां तु यत्नतेन शरीरं कृतेन गर्भाधानविधिनाऽन्यादयनि विस्तीर्णेनित्यने
यत्नेन स्नानपाणिग्रहणं च सोदकं मन्त्राः प्रयत्नेनाधाना गर्भे दधातु इत्यादिमंत्रेणैतच्छरीरमेव कृतेन विस
हिद्वना स्मरणादिशरीरं कमाद्वा गर्भे हि स्थापितवतानेन स्वयं स्व पत्न्यां जीवस्यादि भेद निशारीरानि मा
निना स्नानस्य दर्शनानां त्वं च वेदिकमितिर्दमाद्यकृतेनि कृते ऽज्ञानस्नानेन संस्कारैः पिंडासंस्कृतमस्य हवा
धायनादिनाणारीरं यस्यमंत्रा ब्राह्मणाः पायेत्यादिपापाणं पिभवतिनेत्यज्ञानतः संस्कारो जातेनस्यापि

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ शरीरमेतत्कृतेन यद्देदे
कृतेनेतनु ॥ कृतं च शूद्रशरीरो हि पापे भवति ब्राह्मणः ॥ २ ॥ यानेनतन्म
न्त्रवेदस्य कर्मणो तद्वीमिते ॥ नित्यागमने नित्यमपमन्त्रेलोकसाक्षिके ॥
॥ ३ ॥

यस्मिन्नानध्ययनाभिहिनिर्वपतिभूतपवसतेजनरत्नाद्वेदेहिपापीयपञ्चमाभवतीति ब्रह्मकपत्नकः
स्संयतेनरयमेनेप्रस्थानवारिपानमस्कारः सब्रह्मणाः स्नानमेतद्भवति सलोकतानामपतीतिमहाप्रे
क्षशास्त्रायेषुपतेनतरिचपतेनषष्ठेकमेकाऽप्तेनभवति ॥ ३ ॥ कर्मणापलब्धानेनमोनापयाग
चिनपुरुषअथाअस्मिन्नेवमातेनमन्तं तु यज्ञादीनि नाहि चिनपरे सभासाक्षिको स्वर्गवद्देव
गम्यावद्देहेकृतभ्यापर्वेनेवहितत्यज्ञमेयावेमिच्छंतः पावितादेनद्राह्मणागमनेनेतिसमितिः ॥ ४

नमिति सार्द्धश्लोकद्वयेनैव वाक्यपाठक्रममनुसृत्य प्रश्नक्रमेणाख्यायं ॥ पः सदाचारः सतां आधु-
नुष्मो वा चारस्य आचारः सदाचार इति सदाचारलक्षणं सर्वस्य सम्मातः सावधानता अपराभवः कामक्रो-
धादिभिरनभिभूतः यत्र तत्र अनतिक्रमः ॥ अपरस्य पूजनं एतत्तात्मपूजनं च यादृक्त्वं सीलं ॥ तं सदा-
चारं एवं आस्थामेते च तत्रैव ग्रासणामाह्रः केश्यत्व धर्मेषु सत्सु तत्स्थ मे आचरितमथा

तं सदाचारमाश्रयंते गुणाण्यस्म्यतेऽधुना ॥ शाम्यवहितश्चरितं किं विहर्मेषु सत्सुतो ॥ २१ ॥ निराप-
त्कर्म आचार अप्रमादोऽपराभवः ॥ सर्वं वाणीषु जानेषु ना सौम्यं स्त्रियामनितक्रमः ॥ २२ ॥ अस-
भेव चतन्ते हिंसाद्यस्य णाश्च मविंडः ॥ नेमे नो विशिवस्वाप्यगर्केतिपरमागति ॥ २३ ॥ ग-
रीभ्यपवनि प्रवनमनेन समाश्रिताः ॥ गरहमेवाभिसंश्रियनतो न्येप्रसचारिणः ॥ २४ ॥
नयते दिविदिशंयतेभ्यो तिर्भं नाहिज्ञानपः ॥ नतस्माणि वधिस्येषु वहवस्तारकागणाः ॥ २५ ॥

क्षुमाद्रिः नयादिमानमिकेश्यभिचारं वारयितमहत्तमैश्चर्यस्य चारिश्रिगार्हस्थ्यमाश्रितेनतत्क्ष्यः
नैर्थं ज्ञादिभिः कषायेषु ईषत्पक्वेषु वैराग्यवद्भुलेवानमस्य माश्रितेनेषवृसम्यक्कार्येषु पा-
विद्यास्यमित्यारोहक्रमेणाचानुरागश्च मंस्थितमितमर्थः शेषव्याख्यातं ॥ २४ ॥ तांश्च तिसार्द्धश्लोकः ॥
तं सदाचारं सेतो गृहेभ्यो निष्क्रम्यैव वनमाश्रितस्तत्रैव विविधवृत्तमाश्रयपरमां गतिं गच्छंति विविधादिस्मादि
सर्वं योज्यवनस्थेष्वाश्रमेषु उत्तमरूपसदाचारवंतो मोक्षं लीनमर्थः ॥ २५ ॥ रामः ॥

मात्रामीयंतेविषयाश्चनेयेतैर्मात्राबुद्धिस्तेनानुरुध्यंतेश्रपितशास्त्रमेवानुरुध्यंते॥ धर्मेष्ठस्तेषु
वर्त्तोऽल्लाभावमेवाह॥ यएवेति॥१३॥ दुर्वेलानमनःश्रशान्तस्य॥ येषांयज्ञादिकंसर्वंश्रानेयमार्षी

नमात्रामनुरुध्यंतेनधर्मेष्ठलमेततः॥ यएवंप्रथमःकल्पस्तमेवाभ्यंचरस्तह॥ तेषांना
सौहिष्यातस्यमायश्चित्तंवदाचन॥१२॥ नसौविधौस्थितानांहिप्रायश्चित्तंनविद्यते॥ दुर्वेला
मनःशमनंप्रायश्चित्तमितिस्मृतिः॥१४॥ एवंवहुविधाविमापूरणाययज्ञवाहना॥ येविषम
स्थाःस्वचयोहनंचतोवशास्थितः॥१५॥ यजेतोहरहर्येजेनिरांशीवधनावुधा॥ तेषांयत्ताश्च
वेदाश्चकर्माणिचयथागमे॥१६॥ आगमास्ययथाकालंसंकल्पास्ययथागमे॥ अपे
तकामक्रोधानांदुस्त्ररांचारकर्मणो॥१७॥ स्वकर्मभिःशार्ष्णतानांप्रहृन्याशंसितात्मना
श्रद्धानांधर्मनिष्ठानांस्वेषुकर्मसुवर्ततां॥१८॥ सर्वमानेनमीवासोहितेनःशास्त्रनी
ष्ठतिः॥ तेषांमहीनमस्तानांदुस्त्ररांचारकर्मणां॥१९॥ स्वकर्मभिःसमभ्रतानांनयोवोरत्व
मागतम॥२०॥

हितिरतोयेनान्यथ॥२१॥ कांक्षितानां॥२२॥ आनेनैवहस्यमाश्रनोऽवतिर्गीतावसायर्पणंवसह
विविमाहि॥२३॥ संभ्रतानांतरणांनोवोरत्वमविधानिवर्तनेनवतमन्वम॥२०॥ २०॥

ब्राह्मणो ब्रह्मविन्नेन यथार्थनामा अन्यो ब्राह्मणको ब्राह्मणब्रुवः इति ब्राह्मणानुवृत्तिः । हृगजवच्चासमसा ब्राह्मणधारीमर्थः २२
एवं ब्राह्मणः इति ब्राह्मणकः इति वक्तुमिदमस्य कृष्णहृषस्य नामश्राह् ॥ २३ ॥ एवमिति कामकर्मणा ज्ञानाश्रमेणेन
ने पदार्थस्य साक्षात्कारमेनेन न कर्मस्थिवा कार्थज्ञानेन सर्वं कृतस्य आनेनैव मात्रमुक्तानां ॥ ॥ सर्वमिदं न्यः कृ॰
श्वरदत्तो निर्णयो व्याससमाधिः परिहरमानयमानस्य सर्वमम तस्य नावनेनेरन्तवं मित्र्यर्थं ॥ आसीदिमेनेन
स्व॰ ॰ ॰ स्याह स्वमम तस्य कर्मणस्वतो स्थनिहितश्च गुणापि मां विहितो निनत्वमसी निचजीवस्य सिद्धब्रह्मभावकी
र्तनात् २५ निर्गुणात्मनां विशुद्धानां शुभात्मनां मोक्षवृहीनावन्त ध॰ ज्ञात्वन्त कत्वं शुमाभिमानिविशे

एवमेव ब्रह्मचारी शुश्रूषुर्गुरवे निश्चयः ॥ एवं वृत्तो ब्राह्मणः स्याद्यो ब्राह्मणको भवेत् ॥ २२ ॥ कर्मै-
वेषु कृतस्याहं संभवाप्यहं गामभं ॥ २३ ॥ एवं पञ्चकृतायाणां मात्रेण स्तुते न च ॥ २ ॥ सर्वमाने
न्यमासीद्देवेन शाश्वती श्रुतिः ॥ २५ ॥ तेषामप्येतदस्माभिर्निर्गुणानां शुभात्मनो ॥ २६ ॥ व
नुष्ठेयविशेषधर्मः साधारण इति स्मृतिः ॥ २७ ॥ न हि सिद्धिः साध्यते निस्त्रैगुण्यो यतनामभिः ॥ त
तोषमलत्यागात्मज्ञानाद्विज्ञानमश्नुते ॥ अपवर्गमनिर्निर्मोपनिधर्मः सनातनः ॥ ३१ ॥ १

जमसमात्मान अपेक्ष्य वर्त्तर्थः निर्विशेषः ॥ परमात्मानं हि यथाणीयाऽस्यनिषत् ॥ विद्यानरूपोधर्मः
शमदमोपरमतितिक्षाश्रद्धासमाध्यात्मकः साधारणो वर्णाश्रमाणामिति शेषः ॥ ३ ॥ न हि सिद्धेः श्र
द्धविहितैः नियतनामभिर्निरुद्धविद्भिः निमेनतीर्थब्रह्मसाक्षात्मसात्वनेनाशास्त्रीयं श्रवणमपि वि
विदेयसन्यासे एव भवतीत्यर्थः अपवर्गमदामनिर्विद्याब्रह्मसाक्षात्काररूपान्नीर्त्यस्मिन्निति नि
त्यः आवश्यकः एष निर्मोमहिमा ब्राह्मणस्य निष्क्रन्तेस्सनातनः सेमरापान्तः ॥ ३१ ॥

283

संतोषाद्धिरागात् आनंदमुत्तमभावे मासाः अगस्त्यवसिष्ठादयः आधिकारिकाः यथा गच्छेति संसारे
नयाधिपापैः योनिं प्रवेशजैर्दुःखैर्न लिप्यंते गृहांतरप्रवेशवद्देहांतरप्रवेशः यथा स्था
नमनुक्रमेण कायाधिकारिवरुणपौर्णिनिन वोहवधीमप्रस संदृष्टावासतो वरेकं भरेतो पतनमाग
स्यवसिष्ठावनायतास्मिनिव सतीवर्षः सोमापि ववार्थः आपः तस्मै वसिनिवासती वरेते षां स्वर्ग ग्रस
विदामपि हिरण्यगर्भस्य यावदधिकारसमाप्ति न विदेहकैवल्यमस्ति ॥ यावदधिकारमवस्थितिरा
धिकारिकाणामिति न्यायात् । ननु कानि कानि कार्याणि तेषुः कर्यानस्वामि दर्शनेन समजन्मभवे हि यो
धनानि सौवेदपारगाइति एवं कर्मानेकजन्मारंभकं दृष्टं तत्रभवस्य प्रसिद्धं जन्म नित्तनं त्वतानोदयेथिमा

आनंदमुपसंप्राप्ताः संतोषाद्धि निवेदिके ॥ यथा गच्छति संसारे
पुनर्योनिं शुभाशुभाम् ॥ न लिप्यते पापपङ्कैः कदाचिन्मयोनितः ॥२६॥

रब्धकर्मबलादन्यानि षड्जन्मान्यनिवार्याण्येवेमामाशंक्याह । कर्मयोनिन इति ॥ अथ अर्थविचार्यतेविं
सतजन्मानि तेषु च गर्भवासादीनि दुःखानि प्रशान्ताना दिजन्मानि सुखानि च किमेककर्मैव स्वामिदः
र्शनारब्धं कर्म्मापयति । उत कर्मांतरसमवेते आये रूप साधनत्वं ष्टानि ष्टिन स्य गर्भवासायनि ष्टसा
धकत्वेना स्मृत्या नर्थकत्वं स्यात् । अन्येन तत्त्वज्ञानेन कर्मांतरनाशे सति जन्मायोगाद्दर्शनशास्त्रानर्थ
क्यं स्यात् । तस्माज्ज्ञानस्य दृढत्वा मस्मार्थंवजन्ममरणस्यैवेतिपाठाद्विविधे तेन जन्ममरणप्रवाहे समस्तज
न्महविमत्वाद्वियोगो दर्शनफलेन न तु सतजन्मन्येव न स्यात् पुनः कं यारब्धकर्मोपस्थापितयोनिप्र
वेशनिमित्तपापफलैर्दुःखैर्न लिप्यत इति ॥२६॥

अन्नं वै स्वादयः श्रवणेनैनेन्स्य परं ब्रह्माप्नोति । आनन्दं सं भवत्यात्मा अभिभवेष्वविहितं विज्ञाना शा
न्तिः मनोजयः सत्यं यथार्थभाषणं आर्जवं अवक्रत्वं शमः कर्मभ्य उपरतिः ॥ ५० ॥ कर्मनिष्ठं एकं फ
लनिष्ठं एकं पायपंक्ति अन्नं वै तस्माद्भवति मनसज्ञानात्सृष्टेन ॥ ५१ ॥ यामितिपरमगतेलक्षणमाह ते

आनन्दं संतत्त्वमाप्नोति रहिंसा सत्यमार्जवं ॥ अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा शमस्तथा
॥ पथ्या नो ब्रह्मणस्तेन ते एते नाप्नोति यत्परं ॥ नहि ह्यानन्दं वेद्य मनसा कर्मनिस्रयं ॥ ५१ ॥ या
विमा सर्वतः पान्तः विश्रुद्धाः स्नानतिस्रयाः ॥ गतिं गच्छन्ति संतश्चात्माहुः परमां गतिं ॥ ५२ ॥
वेदांश्च वेदितव्यं च विदित्वा च यथास्थिति ॥ एवं वेदविदित्याहुरतोऽन्यो वातरेचकः ॥ ५३ ॥ न
वेदविद्वेदविदो वेदे सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ वेदे हि निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च ॥ ५४ ॥

2 84

वेदाः ॥ वेदितव्यं कर्मब्रह्मस्वरूपं यथास्थिति कर्मणामनुष्ठानेन ब्रह्मणः सज्ञानेन माप्य अनहं
कारेणावस्थानेन दृश्यते स एव वेदवित् अन्यस्तु वातरेचकः भस्त्रापरनामा चर्मकोशः वा
तवेदकः इति गोडाः पठंति व्याचक्षते च वातं वपतीति वेदकः भाषकः वेदपरिभाषणोऽहमिति धा
तुः मानमेयमातृस्थितिं च वेदादिश्रद्धेयाप्तो नाक्रमेणाश्रुतादयति सर्वमित्यादिना श्यायेश
षेणः अस्ति वर्तमाने नास्ति अतीतानागते तस्य सर्वस्य निष्ठा स्वरूपं ॥ ५३ ॥ ॥ ५५ ॥

साधारणः आश्रमांतरस्थमैः संमिश्रः यथाबलं यथावैराग्यं गच्छतां गच्छतामिति पुनःपुनः स्वर्गाद्
आधारे स्थितेन सहस्रमहेतः इवं लोकानां ॥२२॥ ज्ञानफलमुपसंहरति ब्रह्मण इत्यनेन ॥२३॥ मात्राभिः धनै
र्मार्गे स्वर्गादि स्थानं त्यागं वा यथा नाना वा रचनाः ॥ यद्यपि नित्यनिधर्मे स्वल्पः न यथापि समभावे मरणे पि
कः स्वर्गजितमः ॥२४॥ परिनिद्रणा मौदल्यमानेन पिमागोदृष्टः स्वर्गद्रुमामोनीमथ्यं ॥२५॥ कर्मा वै

साधारणः केवलो वा यथाबलमुपास्यते ॥ गच्छतां गच्छतां देवमेवं लोकावसीदति ॥२२॥
ब्रह्मणः परमस्थित्वं संसारान्मुच्यते सुधीः ॥२३॥ स्यूमरश्मिरुवाच ॥ ये भुंजते ये ददते यजंते ऽधी
यते च ये ॥ मात्राभिरुपलब्धाभिर्ये वा त्यागं समाश्रिताः ॥२४॥ एतेषां प्रेत्यभावेन कतमः स्वर्ग
जित्तमः ॥ एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन् यथातथ्येन पृच्छतः ॥२५॥ कपिल उवाच ॥ परिग्रहाः शुभाः स
र्वे गुणानामनुपागताः ॥ न तु त्यागसुखं प्राप्ता एतत्त्वमपि पश्यसि ॥२६॥ स्यूमरश्मिरुवाच ॥ भव
न्तो ज्ञाननिष्ठा वै गृहस्थाः कर्मनिष्ठयाः ॥ आश्रमाणां च सर्वेषां निष्ठायामैकमुच्यते ॥२७॥ ए
कत्वे न पृथक्त्वे न विशेषो नात्र दृश्यते ॥ तद्यथावद्यथान्यायं भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥२८॥ कपिल
उवाच ॥ शरीरपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ॥ कषाये कर्मभिः पक्वे रसज्ञाने च तिष्ठति ॥

कर्मफलं ॥२७॥ एकत्वेन ज्ञानकर्मणोः समप्राधान्येन पृथक्त्वेन प्रधानगुणभावेन ॥२८॥ शरीरपंक्तिः
स्थूलसूक्ष्मशरीरशुद्धिः कर्माणि विषमयोन्यसाधसाधनयोरभेदोपचारः ज्ञानं तु परमा गतिः एवं सति
एव सूचनार्थः मोक्षसाधनमित्यर्थः नचकर्मसमाहृत्य कषाये इति चित्तदोषे कर्मभिः पाचिते सति रसः प्रीतिर्ब्रह्म

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंविदः समाधिस्थस्यानयोः स्थितिमाह ॥ समाधावस्थितो गतः स्वेच्छेवस्तेजाग्रत्सरत्तप्रत्यक्षी पुत्रगरीरे स्थि
तस्यागमनोऽगुखहेऽकारजानो न्यागे निर्विकल्पसमाधौ मनसे वसमयागात्मवतिपतेदेवं सर्ववेत्रस्थं ॥ य
थोक्तं वाशिष्ठे निर्विकल्पसमाधिर्हि सिद्धानः सर्ववास्त्रयइति ॥ अपि सत्यधने समत्तान्नसानाभ्यामिति
तत्र च सत्यधने समाधौ समत्तं श्रुतिः मामात्यमसमनपत्तलानश्च समाने स्मृतिः मत्तस्यापेक्षत्वात् इत्य
तेन स्पष्टात्र द्रष्टा योगिनस्तं सप्तपंपती तिश्रुतिस्मृतिभ्यां समाधौ आत्मनः तस्य रद्धानेभवतीति स्पष्टा
र्थः श्रुत्यानावस्थामाह मनोपरति श्रुतिर्हि तेवेयातमानुषा आनंदाः सएको मानुष्यगंधर्वाणामान
दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य इत्यादिना ऽनेरानरयातगुणोक्ष मानुषानंदाद्ब्रह्मानंदानेष्वानंदेषु

सर्वात्मस्वरूपेणैव सर्वदेहेषु निःस्थितं ॥ संतोषइत्यनुगतं भवपवर्गं प्रतिष्ठितं ॥ ५५ ॥ एतेन सतं
विदित्वा देहिनस्थं सर्वस्यात्मा स्थावरं जंगमं च ॥ सर्वं तत्रैव (?) शिवमनंतरं ब्रह्मसायुज्यमेवचा
प्नोतिवै ॥ ५६ ॥

श्रोत्रियत्वाकामहतत्वयोरनुगमो दृष्टः तत्र श्रोत्रियत्वं सर्वत्र समानं अकामहतत्वोत्कर्षवचनात्
नंदोत्कर्षः तस्यैव संतोषपर्यवसितस्य सर्वानंदेष्वनुगतस्य पराकाष्ठापूर्णस्थितेत्रस्य वर्ति ते ॥ पामर्थः
॥ ५५ ॥ अपवर्गस्वरूपमाह ॥ एतेनेति ॥ एतेन मतवाधिनसतं सत्त्वाधवद्वेति मतसम्मतं मतं प्रपंचात्मकं तद
धिष्ठानत्वात् यतः सर्वस्यात्मा अतो विदितः पतः स्थावरं जंगमं च तत्तदेहनाशान्मापन्नमनोवेदिनस्थं सर्वं
मविकल्पत्वरूपं स्वात्मसमि त्रमत्स्वमिमर्थं इतरमेवोत्कर्षोऽधिशिवं यातहेतनुरीयमिमर्थं शिवमद्वैतं चतुर्थं
मन्यंतइतिश्रुतेर्ब्रह्मविविधपरिच्छेदस्यानंतस्य समभवत्प्राविर्भावो यस्मात्तं इशास्याप्यधिष्ठानेगुरा

285

मानमृक्तामेयमाह ॥ एषैवेति ॥ सर्वत्र सर्वेषु शास्त्रेषु या एषैव निष्ठा कोटिः तत्र ज्ञेयतत्त्वं यत्तदस्तीव सती-
निकाले नास्ति च बाधकाले ननु वदादिरूपि स्थितिकाले लीनिमग्नभावध्वंसाभावकाले नास्ती
त्यांशकानिरासाय चकारद्वयेन समानकालिकमस्तित्वं नास्तित्वं च भेदद्वयं सूचयन्ति नोनिनेन तुद्धान्त
मतीयमानमपि मायायाप्रबक्ला लेव ॥ अत्युक्तानाचनन्वत ॥ अस्मत्तात्तदपि बन्नपञ्जरवरवत् स्मस्त्येव ए
तदेव स्थितिगोनि एतदिति विजानतः न तत्र स्थ्यतमपरिमाणादेश्यमानोऽपि यदास्मिन्नेव मध्य च
अन्तवादाद्येन्लक्षीयते अन्तस्य मध्यस्य अन्तो निर्विशेषस्थानमध्यः सविशेषलयस्थानमस्या

एषैव निष्ठा सर्वत्र यत्तदस्तीव नास्ति च ॥ एतदन्तं च मध्यं च सच्चासच्च विजानतः ॥ २४ ॥

स्त्यं च सत्तत्सदिति ॥ एतदेवोराजे रूपं स्वदृश्यस्य रूपेणोऽनन्यदेव रजतमिव शुक्तिः एतत्त मायाया बलाद
न्यस्मत ॥ कुण्डलमिव कनकात् ॥ एतन्मस्त्वादन्यत ॥ उपनेत्र दृशः स्थूलादर्शमिव सत्त्वाणत ॥ ते
नेतदसत ॥ अज्ञानमात्रमनिर्वचनीयमिति ननु नैव एवमायावी सर्वलयस्थानमस्ति किमिति
ततोऽन्यत्तन्निर्मीयते कल्प्यते इति चेत्तत्रापि मायामाएणादिनिकुमः । तद्याहिस्मृतिः सयथा सर्वेषां
मायामनुएकायनमेवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमिति श्रुयन्त यत्र हि सुतेनकार्ये लयाधिष्ठा
नो विन्मात्रे ईशो यति यथाइदं करणानाम् । वैधर्वनित्वलय सोपादानमसम्यक् विलीनमनुलीयते
ननु कस्यावस्त्व रूपमाश्रेणापरिमाणानिरेकात्रैकायंकारणस्य हेअस्यैवालीयतेऽनतिश्च मध्ये

जलधरमेघं कुंडधारं नामतः ॥५॥ प्रभाति विधास्यति ॥५॥ उपकारे नियमेन मवर्तयेत्सो उपकारनियतां

अथ तो ब्राह्मणः कश्चित्कामाद्धर्ममसेवत ॥ धनार्थं सततोर्थार्थीतयोतप्यत दारुणं ॥३॥
स निश्चयमथो कृत्वा पूजयामास देवताः ॥ भक्त्या न चैवाध्यगच्छद्धनं संपूज्य देवताः ॥४॥ त
तश्चिंतामनुप्राप्तः कतमद्दैवतं तनत ॥ यन्मे द्रुतं प्रसीदेत मानुषैरजडीकृतं ॥५॥ सोथ सौ-
म्येन मनसा देवतानुचरं स्थितं ॥ प्रत्यपश्यज्जलधरं कुंडधारमवस्थितं ॥६॥ दृष्ट्वैव तं महाबा-
हुं तस्य भक्तिरजायत ॥ अयं मे धास्यति श्रेयो वपुरेतद्धि तादृशम् ॥७॥ ततो धूपैश्च गं-
धैश्च माल्यैरुच्चावचैरपि ॥ बलिभिर्विविधाभिश्च पूजयामास तं द्विजः ॥८॥ संनिकृष्ट-
श्च देवस्थानवास्मर्मानुषैर्हतः ॥ एवमेधास्यतिधनं प्रभूतं यौव्रमेव च ॥९॥ ततस्त्वल्पेन का-
लेन तुष्टो जलधरस्तदा ॥ तस्योपकारनियतामिमां वाचमुवाच ह ॥१०॥ ब्रह्मघ्ने च सुरापे च
चौरे भग्नव्रते तथा ॥ निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥११॥ आशायास्तनयः
ऽधर्मः क्रोधोऽसूयासुतः स्मृतः ॥ लोभः पुत्रो निकृत्यास्तु कृतघ्नो नार्हति प्रजां ॥१२॥
ततः स ब्राह्मणः स्वप्ने कुंडधारस्य तेजसा ॥ अपश्यत्सर्वभूतानि कुशेषु शयितस्तदा ॥१३॥
शमेन तपसा चैव भक्त्या च निरुपस्कृतः ॥ शुद्धात्मा ब्राह्मणो रात्रौ निदर्शनमपश्यत ॥१४॥

११ तेजसा प्रभावेन ॥१२॥ निरुपस्कृतः भागवर्जितः निदर्शने कुंडधारभक्तेः प्रत्ययम् ॥१३॥१४

286

प्रकरणार्थमुपसंहरति तेज इति ॥ तेजः बुद्धिप्रज्ञे सामर्थ्यं तस्मात् स्वपकारिष्वपि क्रोधानुत्पत्तिः शांति
निष्कामत्वेन सर्वस्यात्मत्वं त्वात्मा तु परमः ॥ एतत्त्रयं शुभं तिष्ठेः स्वस्य स्वस्य समो निर्द्वंद्वो हेतुः नयति मा एकस्व
रूपविभागार्थः तथाविधो विधानेकर्तव्यता यत्तन अविद्यमूलकत्वे [illegible] ध्यानगम्यकारणं [illegible]
दसंगेवासनामनसि स्थितं रूपं एवमस्ति विनाशि एतैः तेज आदिभिस्त्रिभिः कारणैर्यत् अनुगम्यते ज्ञानायः
नो हस्तिनेः बुद्धिनेत्रैः पुरुषैः तस्मै ब्रह्मणे नमः इति विधायावीर्यवत्याय वचपगमनाय वचनमस्त्य [illegible]

तेजः क्षमा शांतिरनामयं शुभं तथाविधं चाश्रमसनातनं ध्रुवं ॥ एतैः सर्वैर्गम्यते बुद्धि
नेत्रैस्तस्मै नमो ब्रह्मणे ब्राह्मणाय ॥ ५१ ॥ इति श्रीमोक्षधर्मे [illegible] ॥ यु
धिष्ठिर उवाच ॥ धर्ममर्थं च कामं च वेदाः शंसन्ति भारत ॥ कस्य लाभो विशिष्टोऽत्र तन्मे
ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनं ॥ कुंडधारे
ण यत्प्रीत्या भक्तायोपकृतं पुरा ॥ २ ॥

त्रिभूगालात्कपिलः ब्राह्मणाय प्रस्यविद मित्राय ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि [illegible] पायाधुरे
धरवत्तु धेरवर्णा वत्ते [illegible] श्रीनीलकंठीये भारतभावदीपे [illegible] धर्मे [illegible]
कपिलीयार्थप्रकाशः ॥ [illegible] ॥ धर्ममर्थं चेति [illegible]
ल्यापिकाशंवेः धर्मस्यप्राधान्यमाहात्म्यमाह [illegible] ॥ २ ॥ कामाद्धर्मं [illegible] कामं न याधर्म करिष्यामी

धर्मेधर्मेनिमित्तेऽस्म्यमास्तुपुनः पुनर्धर्ममेव विमार्गे मयाचमानेनकामलब्धोयंधर्मः अर्थक्षेत्रेति

मत्स्य उवाच॥ स दाधर्मफलं राज्ञेस्वानि विविधानि च॥ फलान्येवाथ मस्मान्नकापङ्केण वि
वर्जितः॥२६॥ श्रीभगवानुवाच॥ ततस्ते देवगन्धर्वाः किंपुरुषोरगमहोरगाः॥ अभ्यासमकरोद्धर्मे ततस्त
त्रास्य देवताः॥२७॥ मत्स्य उवाच॥ प्रीतास्ते देवताः सर्वा द्विजस्यास्य तपोवच॥ भविष्य
वधर्मात्मा धर्मेचाधास्यते मतिः॥२८॥ ततः प्रीतो जलधरः शक्रकार्योऽपि धिष्ठिरः॥ इष्टिं ते मनसो
लब्ध्वा वरमस्मै मदुर्लभं॥२९॥ ततो यथा यत वीराणि सत्त्वानि द्विजसत्तमः॥ पार्श्वेतोऽस्याः सतो
मत्स्याः सुधन्विवृद्धमागतः॥३०॥ ब्राह्मण उवाच॥ अयं नरः क्रतेवेति को त्वन्यो वेत्स्यते ह तं
गच्छामि वनमेवाहं वरेऽधर्मेण जीवितं॥३१॥ श्रीभगवानुवाच॥ निवेदादेवतानां च प्रसादात्स्माद्विजो
त्तमः॥ वनेषु विषयेषु महत्तपस्यारभ्य वा तदा॥३२॥ देवतानि थिशेषेण फलमूलाशिनो द्विः
जः॥ धर्मे चास्य महाराज रहदावुद्धिरजायत॥३३॥ सत्काम लफलं सर्वं पर्णाहारो भवद्द्विजः॥
पर्णत्यक्त्वा जलाहारः पुनरासीद्द्विजस्तदा॥३४॥ वायुभक्षस्ततः पश्चात् बहून्वर्षगणान्नम
तो॥ न चास्य क्षीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत्॥३५॥ धर्मे च श्रद्दधानस्य तपस्युग्रे च वर्ततः॥
कालेन महता तस्य दिव्या दृष्टिरजायत॥३६॥

यमपि नु ब्रवेति नि   क्षामधर्मएव श्रेयानिस्याख्यायि
कानामर्थसन्तुष्टे भवति॥ १ वीराणि अथ यथयत उपादेयत्वेनैव तना निरस्तो भविष्यसर्पेन॥२२॥ २४॥ २५

287

यादिष्योंते देवेभ्यः फलयावक्तान्निवेदयंते देवाध्यायायाचकेभ्यः फलानिसमर्पयंते ॥ १५ ॥ अस्मिन्भे

मणिभद्रेसतत्रस्थे देवतानां महाद्युते ॥ प्रपद्यत महात्माने ब्राह्मणोतं युधिष्ठिर ॥ १६ ॥ त
त्र देवाः प्रपद्यंते निराज्यानि च धनानि च ॥ शुभैः कर्मभिरारब्धाः मणिभद्रं समस्तुमेवच ॥ १७ ॥ प
श्यतामथ पद्मानां कुंडधारो महाद्युतिः ॥ निपत्य पतितो भूमौ देवतानां भरतर्षभ ॥ १८ ॥ ततं
स्तु देवबजनान्मणिभद्रो महामनाः ॥ उवाच पतितं भूमौ कुंडधारं किमिष्यते ॥ १९ ॥ कुंड
धार उवाच ॥ यदि प्रसन्ना देवा मे भक्तोयं ब्राह्मणो मम ॥ अस्यानुग्रहमिच्छामि कृतं किंचि
त्सुखोदयं ॥ १९ ॥ ततस्तु मणिभद्रस्तु पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ देवानामेव वचनात्कुंडधारं महा
द्युते ॥ २० ॥ मणिभद्र उवाच ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते कृतकृत्यः सुखी भव ॥ धनार्थी यदि विप्रो
यं धनमस्मै प्रदीयतां ॥ २० ॥ यावदृतेनं माघ्यं ते ब्राह्मणोयं सखा तव ॥ देवानां शासनेतावद
संख्येयं ददाम्यहं ॥ २१ ॥ विचार्य कुंडधारस्तु मानुष्यं चलमध्रुवं ॥ तपसे मतिमादत्त ब्राह्मणा
य युधिष्ठिर ॥ २२ ॥ कुंडधार उवाच ॥ नाहं धनानि याचामि ब्राह्मणाय धनप्रद ॥ अन्यमेवा
हमिच्छामि भक्तायानुग्रहं कृतं ॥ २३ ॥ पृथिवीं रत्नपूर्णां वा महद्वा रत्नसंचयं ॥ भक्ता
यनाहमिच्छामि भवेदेष तु धार्मिकः ॥ २४ ॥ धर्मे स्य रमतां बुद्धिर्धर्मं चैवोपजीवितु ॥
धर्मप्रधानो भवतु ममैषोनुग्रहो मतः ॥ २५ ॥

कर्मतपस्थितेनेवमागमन्मणिराज्यादिकं [illegible] ॥ २६ ॥ भूमौ पतितः ब्राह्मणाहिना

५४ स्पष्टार्थं शेषं ॥५५॥ श्रद्धावत्तितमः निष्कामधर्मस्य श्रैष्ठ्यमुक्तं तद्धिंसामूलत्वे निवर्त्यं हिंसायज्ञनि
दार्थीयमध्याय आरभ्यते बहूनामिति पंचभिः विचख्नुर्हितोस्वरभीतिर्विचनख्यो नाम ऐ धर्मांछो यो यज्ञः स

भीष्म उवाच ॥ ततः पपात शिरसा ब्राह्मणस्तोयधारिणो ॥ उवाच चैनं धर्मात्मा महात्मेनुग्रहस्ततः ॥४९
कामस्तोमानुबंधेन पुरानेयपरस्थितं ॥ मया त्वेहमविज्ञाय न क्रमेत्वं न मर्हसि ॥५०॥ ज्ञानमेवमथैः
मन्त्का हेतुधारो द्विजर्षभे ॥ सुपरिष्ठान्त्वा ब्रह्मा ते वैवानरथीयत ॥५१॥ ततः सवौस्तदालोक्य
ब्राह्मणानुवचारह ॥ तेहतुधारमसाहन्नितपमात्मनिद्धिमागतः ॥५२॥ विहाय साचगमने ततः स
कश्चिन्नार्थिना ॥ धर्मान्न ज्ञात्मानयायोगायाचेव परमागतिः ॥५३॥ देवना ब्राह्मणस्तेनोपद्ध्या
मानुष्यचारिणा ॥ धार्मिकान्यजयेतीह न पतनासात्रकामिनः ॥५४॥ समसंज्ञाहिते देवा एवं
धर्मे रता मतिः ॥ एवमेतत्तु कलाकाविहत्वेन परमेसत्वम् ॥५५॥ इति श्रीशांतौ मोक्ष
धर्मे ७ तुलाधारोपाख्यानेनामाध्यायः ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ बहूनां यज्ञतपसामेका
र्थानां पितामह ॥ धर्मार्थं न सुखार्थार्थं कथं यज्ञः समाहितः ॥१॥ भीष्म उवाच ॥ अ

माहितः विनियुक्तो यः सकथं कीदृक्स्वरूपः स्यात् सुखार्थार्थं धनार्थं च योन भवति तद्
र्थं धनार्थं च योन भवति तद्यो हि हिंसानानुरुध्यते सोधर्ममात्रार्थं स यज्ञः स स्वरूपं ब्रूही
त्यर्थः ॥१॥ उञ्छवृत्तेर्ब्राह्मणस्याग्निसंबंधः ॥२॥ ॥

288

नष्टबुद्धिः प्रादुरासी गृहे स्वधामसद्धने॥ नष्टः कृपयाचिद्देवं हंसि ध्यानात्तु भवेन्मम॥ ३७
ततः प्रहृष्टवदनो भूयश्चारण्यवासिनः॥ भूयश्चाचिंतयत्सिद्धा यमरे सोमिमन्यते॥ ३८
गृहे स्वधामसद्वै राज्यं नष्टो वै यस्य कस्यचित्॥ स भवेद्विराड्ज्ञानान्निष्पापवान्भवेन्मम॥ ३९
तस्मात्तातास्तु ऋतुधारो द्रष्टुं धामासमागतः॥ तावत्सम्यक्तपोयोगात्सो हृदे नाभिचोदितः॥ ४०
समागम्य सतेनापश्यज्जाचेतः यथाविधि॥ तावत्प्रणतः ऋतधारस्य विस्मितस्वात्तुवन्नराय॥ ४१
ततोऽब्रवीन्नृ ऋतधारो हि दृष्ट्वा नेत वदनं कृतम॥ एवमेवागतिर्विभलोकांश्च वन्तु वद्वार्थाः
४२॥ ततो राजसद्रसाभिषा ममानिनि रयेनद्रा॥ द्रादप्रप्रद्दिमः सद्द्वयुते न वक्तुषा
४३॥ ऋतधार उवाच॥ मोऽशजविन्या भावेन यद्दिनाद्दुःखमानुषाः॥ कृते मयाभेवल्किं तेकाश्च
तेनुग्रहो भवेत्॥ ४४॥ प्रपप्रप्रचभूपल्वकामानिद्धेन्कथनरः॥ स्वर्गद्वारे हि सकृद्दे
मानुषाणु विघोषतः॥ ४५॥ श्रीब्रह्म उवाच॥ ततोऽप्रपन्नस्का मेदक्रोधलोभभयेमरे॥ ते
ज्ञाने ज्ञीन याल स्यमाहृसपुरुषानुस्थितान॥ ४६॥ ऋतधार उवाच॥ एते लोकाः स्वर्ग
कुह्य देवाना मानुषाङ्क्षया॥ तथैव देववचनाद्दिग्ग्र कुर्वेति सर्वदाः॥ ४७॥ ते देवेर नन्तुत्तानः
कश्चिद्व सिधार्मिकः॥ एवं शाकोऽस्ति तपसा दानेराज्यधनानि च॥ ४८॥

म॰ मो॰
ध॰
२९१

शुक्रस्येति अत्राप्यभिप्रायः मत्कृतेन तथापि ज्ञानाति विनिपात्य देवराजः सहवासिकः यजमानस्यप्रतिवेशीसः मृगो भूत्वा मृगो भूत्वा वसत्यमनि अग्रवीडुष्कृतमिति यद्यपापवमपेतुरोहाशोग्रोहीनामेभस्त मतस्यमानस्तिमेत्रस्यलिंगाभावो लोपः यथावास्योनि होमेषु वधायागो पशोः स्थानेपशु भावे यथस्यन्या मृलायनाय् दिष्टाया यथा यागे इति यादिवदानमेव लोपोयमेव सतिसामर्थ्यं संयोगहनेयत्रत्रैवंतां दुष्कृते भवती यर्थः ननहरि हेतुमयाप मृः कृते वधाकृतं अतोनकल्पेते

अथ स्वयाप ध्यानात् पुनराजातिधर्मवित् ॥ तस्मिन्नन्ते समीपस्थो मृगो भूत्सहवासिकः ॥ वचो भिरब्रवीत्सत्यं त्वयेदं दुष्कृतं कृतं ॥ पादिमेनागहीनोयं यतोभवति वै कृतः ॥ मा भो शल्पहो मे ते गच्छस्वर्गमतिंदितः ॥ ९ ॥ ततस्तु पत्नी सावित्री मातांतेन मन्यमेयतत् ॥ निमज्जेतीभस्मनारह सांसहवासिनं ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा निःश्वसन्ती सा प्रविष्टा यज्ञपावकं ॥ किंत दुष्कृरितेपत्नो हि दृढं साप स्त्रातले ॥ १२ ॥ सन्नवहोजलि मन्ययाबद्धरिणः पुनः ॥ १३ ॥

वधपापात्कचकृत्पापशुकार्यं क्रियत इत्याशंक्याह यदीति होवे हूयते स्मिन्नथिष्टा नेतिमृन्यत्वात्स ग्रीमांपयोहस्रगभन ॥ १ ॥ सावित्री नविशमेरुलाचिष्टा देवता ततमेमसं नमेत्रयत ॥ मदर्थं पशुरश्रोहोत्स्य इषुनवतीमम्भावकात्याताम नरेह नः न हन्या मिति ॥ १२ ॥ सातलेहि दृढं सायज्ञपावकं प्रविष्टेति संबंधः यत्तेदुश्चरितं दुःखमाचरितं किंतु इति समीपवर्तिं मृगजनो दैवानिर्दुपाः सत्यसत्यं संज्ञया याचतमामयो प्रतिपेति

सावित्रियान॰ १३२

289

यज्ञे हिंसायुक्तो वै विस्तारित इत्यतः सम्यगुद्धे समाहितो वहितो भवत् ॥ ३ ॥ श्यामाकमशनं अदनी
यं सूर्यपर्णी सुवर्चलेति शाकविशेषौ मयमेतत ॥ ४ ॥ उपगम्य प्राप्य वने वानप्रस्थाश्रमे दत्तः पुरु
षो भवति नत्वाश्रमस्थं वनादिति अतो र्थमाहाः पीति पुष्करधारिणीनामतः सत्येन सत्यसंज्ञे
भर्तरि वर्त्माणाराधना हिंसाभयानेन यज्ञेन यष्टुमिच्छति नानुविधीयते हिंसापत्रभेत्र परलेन

नारद उवाच ॥ राजेन्द्रधर्मो नरश्रेष्ठ हि विदर्भेष्वभवद्द्विजः ॥ उञ्छवृत्तिरृषिः कश्चिद्यज्ञे यष्टुं समा
दधे ॥ ३ ॥ श्यामाकमशनं तत्र सूर्यपर्णी सुवर्चला ॥ तिक्तं च विरसं शाकं तपसा स्वादुतां गते
थ ॥ ४ ॥ उपगम्य वने सर्वाहिंसकं भूतानि हिंसया ॥ अपि मूलफलैरिज्यो यज्ञः स्वर्ग्यः परंतप ॥ ५ ॥
तस्य भार्या व्रतकृशा शुचिः पुष्करधारिणी ॥ यज्ञपत्नी समानीता सत्येनानुविधीय
ते ॥ ६ ॥ सा त्वनुध्यायपापस्य शापाद्भीता स्वभावानुवर्तिनी ॥ मायूरजीर्णपर्णानां वस्त्रं
तस्याश्च वर्णितम् ॥ ७ ॥ अकामया कृतस्तत्र यज्ञो होत्रनुशासनात् ॥ ८ ॥

मन्यमाना अन्न तत्संतुकरोति तथापि शापभीत्या सती भर्तुः स्वभावमनुरुध्यान्नेश्व
र्थः मायूरेति मयूरपिच्छैः सन्निवेशविशेषणगुंफितेन लम्बावलम्बितवासना तेन विलारिने जीर्णा
नि स्वयं गलितानि तत्पर्णानां पिधानाव ॥ ७ ॥ अकामया यज्ञे यज्ञफलवानित्कैः पुष्करमालि
न्या होतः भर्तुः अनुशासनात् यज्ञः कृतो यत्नेन भार्यायाज्ञापि कर्तव्यः नात्मता ॥ ८ ॥

म.भा. शां. २५४

तथानेनसंगमदत्वेनरूपेणाहितः सत्यवादिनां ब्रह्मवादिनां न ... धर्मः यो धर्मः प्रतिपादितेन मयं
सत्यं वक्ष्यामि किं तत्सत्यं यः सत्यवादिनां धर्मः तद्विनिश्चिनोति येन तत्त्वं ... कालात्मकं प्रश्न
कामक्रोधलोभमोहादिविकाराणां च ... नाशः ... इति ...
नास्त्यालीपाके न वेत्ति ... स्थाने स्थालीपाकोऽपि विधीयते एवमन्यत्र ... मित्यादीनां मपि

अहिंसा सकलो धर्मो हिंसाधर्मस्तथाहितः । सत्यं तेऽहं प्रवक्ष्यामि यो धर्मः सत्यवादिनाम् ॥२०॥ शांतौ
मोक्षधर्मे [illegible]नाम ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं भवति पापात्मा कथं धर्मं करोति वा ॥२॥ के
न निर्वेदमाप्नोति मोक्षं वा केन गच्छति ॥१॥ भीष्म उवाच ॥ विदिताः सर्वधर्मास्ते स्थित्यर्थं त्वं तु पृच्छसि ।
शृणु मोक्षं सनिर्वेदं पापं धर्मं च मूलतः ॥२॥ विज्ञानार्थं हि पञ्चानामिच्छा पूर्वं प्रवर्तते ॥ प्राप्य
तान् जायते कामो द्वेषो वा भरतर्षभ ॥३॥ ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् । इष्टानां रूपगं-
धानामभ्यासं च चिकीर्षति ॥४॥

शृणु स्थाने विधानं ... तत्र अहिंसा ... निर्देशे ... अहिंसाय
निर्दिष्टमेव ... ॥२॥ ... ॥ अहिंसा धर्म एव वैराग्यात् ... अहिंसा ... तु
निःश्रेयस धर्म वि... पापस्य ... परिहाराय ... पादानाय ... कथमिति पंचा-
नां शब्दादीनां ... रागद्वेषौ जायेते ... इष्टानां ... दानाय च
अभ्यासं पुनः पुनः सेवनम् ॥४॥

२५४

230

ततः हिंसायां दोषं प्रपन्नाय पर्णाशिना तानारण्यान्नुसृज्जेति तिष्यास्तु ईप्सासते नस्त्व मृगः परिष्वज्य
सृष्टायतेन आलभ्यादिप्रयोगेण रणे तल्लवत्नेन ना वल्क्रान्त्वा स्वर्गे आत्मनः सहृद्दिगाः आत्मनो वधं
मोक्षेण स्वस्य स्वर्गं तिष्ठन् ॥ २ ॥ प्रयोगेति पश्यत्वा यज्ञमानानां चक्षुर्द्दत्तं स्वर्गं निस्पृहात्मनेन ईप्सा
स्वर्गमेभ्यो दिति स्पृहयालग्नेन चक्षुषा ईप्सामृगे च स्वर्गार्थिना मालोक्य हिंसायां हेतुनाया मेव

सत्येन संपरिष्वक्तः संदिष्टो गम्यतामिति ॥ ततः स हरिणो गत्वा पदान्यष्टौ न्यवर्तत ॥ साधु
हिंसय मां सत्य हतो यास्यामि सद्गतिम् ॥ १४ ॥ पश्य ह्यप्सरसो दिव्या मया दत्तेन चक्षुषा ॥ विमाना
नि विविधान्याश्चर्यगन्धर्वाणां महात्मनाम् ॥ १५ ॥ ततः स सुचिरं दृष्ट्वा स्पृहालग्नेन चक्षुषा ॥ मृगमा
लोक्य हिंसायाः स्वर्गवासं समर्थयत् ॥ १६ ॥ ततस्तु धर्मो मृगो भूत्वा बहुवर्षोषितो वने ॥ तस्य
निष्कृतिमाधत्त न ह्यसौ यज्ञसंविधिः ॥ १७ ॥ तस्य तेनानुभावेन मृगहिंसात्मनस्तदा ॥ तपो मह
त्समुच्छिन्नं तस्माद्धिंसा न यज्ञिया ॥ १८ ॥ ततस्तं भगवान्धर्मो यज्ञं याजयत स्वयम् ॥ समाधा
नं च भार्याया लेभे स तपसा परम् ॥ १९ ॥

स्वर्गवासं प्राप्नोतीति समर्थयत समर्थितवानिति निहृषोः संदेधः ॥ १६ ॥ तस्य निष्कृतिमित्येकेन चिच्छिन्नेन मृ
गता मारणः धर्मः तस्य निमित्तस्य निष्कृतिं प्रतिकारं स्वात्मानं मोचितवान् तदा सो यज्ञस्य समीची
नो विधिः हिंसामयत्वात् ॥ १७ ॥ अनुभावेन पुंड्रमात्स्य गेयामामोति चाभिप्रायेण यज्ञियाय पशुर्या हिंसा ॥ १८ ॥
ननु धर्मस्यापि ईदृक्कलङ्करणमयुक्तमित्याशंक्याह ततः इति याजनं इति प्रह्रभावस्वार्थः याजितवान् भार्यायाश्च स्वरूपा

म॰भा॰
मो॰
२८५

निर्वेदं वैराग्यं ॥१८॥ भावयन्ताविशिनावर्णं करोति ॥१९॥ धर्मत्यागे धर्मफलस्य स्वर्गादेस्त्यागे ॥२०॥ नानु
पायान्नुपायाननुष्ठानविशिनुउपायनपूर्वं ॥२५॥ अष्टनवमितमः ॥४॥ उपायस्वरूपमस्तर्वकेव

शाब्दस्पर्शौ रसे रूपे न त्यागं ये च भारत ॥ स भुंक्ते लभते जन्तुर्धर्मश्चेतं न फलं विदुः ॥१४॥ सततं ध-
र्मफलं लब्ध्वा न तृप्यति युधिष्ठिर ॥ अप्राप्यमानो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥१५॥ प्रज्ञाव
त्त्वं यदा कामे रसे गंधे न रज्यते ॥ शाब्दस्पर्शे तथा रूपे न च भावयते मनः ॥१६॥ विमुच्यते
न दा कामात्त च धर्मं विमुञ्चति ॥ धर्मत्यागे च प्रतते दृष्ट्वा लोके क्षयात्मकं ॥२०॥ ततो मोक्षा
य यतते नानुपायादुपायतः ॥ शनैर्निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ॥२१॥ धर्मात्मा चै
व भवति मोक्षं च लभते परं ॥ एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥२२॥ पापं धर्मस्त
था मोक्षो निर्वेदश्चैव भारत ॥ तस्मात्सर्वमवस्थासु वर्तेथा युधिष्ठिर ॥२३॥ धर्मे स्थिता
नां कौन्तेय सिद्धिर्भवति शाश्वती ॥ ॥ इति मोक्षधर्मे वचनं आश्रितानाम ॥ ॥ युधिष्ठिर उ॰
मोक्षः पितामहेनोक्तः उपायान्नानुपायतः ॥ तमुपायं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामि भारत ॥१॥
भीष्म उवाच ॥ त्वय्येवैतन्महाप्राज्ञ युक्तं निपुणदर्शनं ॥ यो नोपायेन सर्वार्थान्नित्यं मृगयसे
ऽनघ ॥२॥

नमारभ्यते मोक्ष इति ॥१॥ सर्वार्थान्सर्वप्रयोजनधर्मादिमोक्षमेव वा ॥ प्राज्ञस्यार्थग्रहणसमर्थ
निपुणाश्च तार्थं परीक्षया तत्समं निदर्शनं सम्मयः ॥ मोक्षस्त्वहिंसादिकउपायप्रत्यर्थः ॥१॥

231

२८५

ध्यानेन कपटेन स्वार्थमर्थमाने ॥७॥ पापं विप्रादिद्रोहं ॥८॥ न्यायं संवर्द्धं आहारे व्यवहारे च तत्कालजः
स्वर्को भवेदित्यादि त्रिविधः कायिको वाचिको मानसस्त ॥९॥ पापं पतानि हं ॥१०॥ क्रमात् कल्याणाय

नतो रागः प्रभवति द्वेषस्तु तदनंतरं ॥ ततो लोभः प्रभवति मोहस्तु तदनंतरं ॥५॥ लोभमोहाभि
भूतस्य रागद्वेषान्वितस्य च ॥ न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥६॥ व्याजेन चरतो धर्ममर्थव्या
जेन रोचते ॥ व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु कुरुनंदन ॥७॥ तत्रैव कुरुते बुद्धिं ततः पापं चिकीर्षति ॥
सुहृद्भिर्वार्यमाणोपि पंडितैश्चापि भारत ॥८॥ उत्तरं न्यायसंबद्धं ब्रवीति विधिचोदितं ॥ अधर्म
स्त्रिविधस्तस्य वर्द्धते रागमोहजः ॥९॥ पापं चिंतयते चैव प्रब्रवीति करोति च ॥ तस्याधर्मप्रवृत्त
स्य दोषान्पश्यंति साधवः ॥१०॥ एकशीलाश्च मित्रत्वं भजंते पापकर्मिणः ॥ स नेह सुखमाप्नोति
कुत एव परत्र वै ॥११॥ एवं भवति पापात्मा धर्मात्मानं तु मे शृणु ॥ यथा कुशलधर्मा स कुशलं प्र
तिपद्यते ॥१२॥ कुशलेनैव धर्मेण गतिमिष्टां प्रपद्यते ॥ य एतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्य
ति ॥१३॥ कुशलः सुखदुःखानां साधूंश्चाप्युपसेवते ॥ तस्य साधुसमाचारादभ्यासाच्चैव वर्द्धते प्र
ज्ञा धर्मे च रमते धर्मं चैवोपजीवति ॥ सोथ धर्माद्धनेषु धनेषु कुरुते मनः ॥१४॥ तस्यैव सिंच
ते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥ धर्मात्मा भवति ह्येवं मित्रं च लभते शुभं ॥१६॥ स मित्रधनला
भात्प्रेत्य चेह च नंदति ॥१७॥

परहितमित्यर्थः ॥१४॥ सुखदुःखानां विवेचनेन कुशलः स्मृतः ॥१५॥ मूलं सिंचते यत्र गुणान्प
श्यति तदेव वर्द्धयति ॥१६॥ प्रेत्यं लोके संकल्पितिहन्वे ॥१९॥

स॰ भा॰ यो॰ २५६

भ्रमे विपरीतज्ञाने ॥ संमोहं अज्ञाने । आवर्ते आत्मनेनाहंतेन इ निश्चयस्मात्तेन कोटिस्पर्शितं सं
शयमध्यासात् तत्त्वाभ्यासात् निदिध्यासनं संधाने भक्ति आत्मज्ञान संधाने च ज्ञानाभ्यासेन ॥ न
श्चितं तेन तत्त्वस्वरूपमत्तो संतत्वबोधनं ॥ एतदेव परस्त्व वैज्ञानाभ्यासं विद्वद्भिरुपलक्षितं
१ उपदृष्टा न स्मृष्मानी पूर्णादीन रोगानंत्वरानो सातादीन् हितं तदा हायनं न्याहिके जीर्णं

भ्रमे संमोहमावर्ते मध्यासाद्विनिवर्तयेत् ॥ निद्रां च मतिभो वैवज्ञानाभ्यासेन तत्त्ववि
त् ॥ ७ ॥ उपद्रवांस्तथा रोगान् हितजीर्णमिताशनात् । लोभमोहं च संतोषाद्विषया
स्तत्त्वदर्शनात् ॥ ८ ॥ अनुक्रोशादधर्मं च जयेद्धर्मं समेक्षया ॥ आयत्या च जयेदाशामर्थं
संगविवर्जनात् ॥ ९ ॥ अनित्यत्वेन च स्नेहं क्षुधां योगेन पंडितः ॥ कारुण्येनात्मनो मा
नं तत्त्वोपरितोषतः ॥ १० ॥ इत्याने तत्र यत्नेनादौ विनतर्कं निश्चयात्मयत्नं ॥ मौनेन बहुभा
ष्यं च शौर्येण च भयं त्यजेत् ॥ ११ ॥

सात्म्यं तो प्रानतेनं तत्त्वविषयाणां रूपं अनर्थं करत्वेन दर्शनात् ॥ ८ ॥ अनुक्रोशात्मयालुः प्रवेत
यापरिपालनेन आयत्या उत्तरकाले तत्त्वं गामिलाषः ॥ ९ ॥ योगेन वायुनिग्रहेणाभ्यासेन चित्त
समुन्नतिः ॥ १० ॥ उत्थाने तत्र योगे तत्र इच्छा आलस्य वितर्कं विपरीततर्कं निश्चयात्
अतिविश्वासात् ॥ शौर्येण च इंगितं ज्ञय समेत्य अनभयं संसारम् ॥ ११ ॥ ११ ॥

292

२५६

तत्र उपायो विविधः सद्वृत्तिरूपो निहन्ति नृपस्कन्नपोर्हं स्थानमुखेन वैलक्षण्योपपादनस्वर्वेकमोदहेतु
सद्भावमात्रकरणो यतिसाधुधर्मो हिंकोपो वृद्धिहस्ययते लिहेतुश्च सांनिध्यात्वरणापगमे नज्ञानस्थिति
चारित्रं तेनैव तेयासिस्यर्थः एवं धर्मेषु मोक्षसुखमदमादिषु निहन्ति चौर्यं आलोकनहृत्वनत्या
मिथ्यात्वं जवेषु अन्य ... निरूपो धर्मः कारणेन नस्याप योगविशेषेणैव निहन्ति धर्मोपायेषु धर्मो या
मादिः सप्तवाप्यपायो येषां तेषु निष्कामस्य यागादिस्थितस्य हिंसादिनिहन्ति देह भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ए
वं सहतिधर्मयोर्हेतुहेतुमद्भावं विज्ञायते तल्लक्षणं स्थानेनैवाह स्ववेऽति ॥ ४ ॥ निहन्ति धर्मस्य पराक

वरणोत्तरस्य पादहिंदिवेदोऽपन्ते नसामना ॥ एवं धर्मोपायेषु तान्धर्मेषु कारणं ॥ ३ ॥ ए
वं समहृदयः पंथानमगच्छन्ति पश्चिमे ॥ एकः पंथा हि मोक्षस्य तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ४ ॥ तम
पाक्रोधमुच्छियात्कामं संकल्पवर्जनात् ॥ सत्त्वसंसेवनाद्धीरो निद्रां च छेत्तु ... ॥ ५ ॥ अप
मादाद्भयं रक्षेत् कांसं धीलक्षणं धीलनात् ॥ इच्छां द्वेषं च कामं च धैर्येण विनिवर्तयेत् ॥ ६ ॥

स्वामर्दं हन्ति निरोधरूपो योगः तं विवदन्नाह शान्तिसमाधौ निरयो विषतिसाधनात्तिरध्य कृ म
योजनं हन्ति निर्दिष्टातितमपेमादिना सत्त्वसंसेवनात् ॥ आलस्यादिव्यागरवेक साविकभगवत्
नादिधर्मसेवनात् ॥ ५ ॥ अप्रमादात्सावधानतया भयं लोकापवादजन्यं नाशित्यर्थः स्वाससमाग
वेष्टा देवजल्पपदार्थः तस्य शीलनात् तेः तस्मन्नसाहारणा येष्ठः रहेत्विते धार्यतिष्ठते
एतत्वपः प्राणायामपरोस्तं सप्तक्तेच्छः हीनामासेनातिकपोहसीतडन्यस्युक्तमिवादमे
नेदिहास्मेतापारयतेसमतत्रनिवाशुजयमनोधारणार्थस्य ततः कामेक्षामिलाषे ॥ ६ ॥

अमत्वं वेदानुवचनाभ्यासात् ॥ असंगित्वं वैराग्यात् कामक्रोधविवर्जनं संतोषस्वात्मारामात् ॥ अ
दैन्यं परिग्रहे कामनानुवर्तीतं दर्पादिकारतादिभिः अनुद्वेगो निर्भयत्वं अभयस्थितिः अलिक्ष
तत्वं ॥ २९ कामतोन्यथाक्रमवैपरीत्येन नियमो योगयोनिष्कामः कृतेनाः योगतत्त्वसिद्धौ निर्दिष्टं

अमत्वममसंगित्वं कामक्रोधविवर्जनं ॥ अदैन्यमनुदीर्णत्वमनुद्वेगो व्यवस्थितिः ॥ २८
एष मार्गो हि मोक्षस्य प्रसन्नो विमलः शुचिः ॥ तथा वाक्कायमनसां नियमः कामतो
न्यथा ॥ २९ ॥ इति श्रीमोक्षधर्मे शुकप्रश्ने गाचारावर्णने ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रैवोदाहरंतीम
मितिहासं पुरातनं ॥ नारदस्य च संवादं देवलस्यासितस्य च ॥ १ ॥ आसीनं देवलं वृद्धं
बुद्ध्वा बुद्धिमतां वरः ॥ नारदः परिपप्रच्छ भूतानां प्रभवाप्ययं ॥ २ ॥ कुतः सृष्टमिदं
विश्वं ब्रह्मन् स्थावरजंगमं ॥ प्रलये च कमभ्येति तन्मे ब्रूहि भवान्मे ॥ ३ ॥ असित उ०
येभ्यः सृजति भूतानि काले भावप्रचोदितः ॥ महाभूतानि पंचेति तान्याहुर्भूतचिं
तकाः ॥ ४ ॥

र्थः ॥ २९ योगो वारानुवर्णनं च तत् आश्रिको नाम एकोनषष्टितमः ॥ अत्रैव निःश्रेयसं परमि
त्युक्तं ब्रह्मणः पदे विषय एव ॥ २ ॥ कुत इत्यवांतरकारणप्रश्नः कमभ्येतीति पार्यंतिक
कारणहानकारणप्रश्नः ॥ ३ ॥ असितस्योत्तरमाह ॥ येभ्य इति भूतानि जरायुजादीनि कालेनेश्वरे
समये भावो भावनानि खलु प्राणिधीवासनाभिः प्रचोदितः प्रेरितः परमात्मा महाभूतानि वा

मा॰भा॰ मो॰ ५९७

293

शां॰मो॰ ५९७

ध्येगात्मुक्ता प्रधानं योगमाह ॥ षष्ठे द्वेति ॥ निद्रायामिन्द्रियस्पर्शवेलयो माभूदिति अनुष्ठेयत्वम
म अनुरुध्यदा माहित्वा दृष्टिर आपारमुत्स्स्यमनो मात्रेण वर्तित्वेन मनोपि विषयविकल्पानिम्
ले अव्यवस्थाय नृपायावुद्धौ धारयेन्नतु दृष्टिम् ॥ षष्ठे द्वाभ्यनसी वृद्धौ आत्मा वृद्धि ज्ञानवत्त्वात् पात्म्
हत्वं वोधेन सममप्लुत्रस्त्या वा ज्ञानेन शुद्धत्वपदार्थ मपि आत्मवेदोध्येन वा कार्यमिति षष्ठे ते ॥ आत्मा नं

षष्ठेद्वाभ्यनसी वृद्ध्यात्मानो षष्ठे ज्ञानचक्षुषा ॥ ज्ञानमात्मावबोधेन षष्ठेदात्मानमात्मना ॥ २२
तदेतद्दुर्भयं यांते नवाधश्च शुचिकर्मणा ॥ योगदोषान्समाच्छे यंपंच पंचवयोविदुः ॥ २३
कामक्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पंचमं ॥ परित्यज्य निषेवेत यतवाग्योगसाधनात् ॥ २४ ॥ ध्या
नमध्ययनं दानं सत्यं ह्रीरार्जवं क्षमा ॥ शौचमाहारतः शुद्धिरिन्द्रियाणां च संयमः ॥ २५ ॥ एतै
र्विवर्द्धते तेजः पाप्मानमपहंति च ॥ सिध्यंति चास्य संकल्पा ज्ञानं च प्रवर्तते ॥ २६ ॥ धूतपापः
स तेजस्वी लघ्वाहारो जितेंद्रियः ॥ कामक्रोधौ वशीकृत्य निनीषेद्ब्रह्मणः पदं ॥ २७ ॥

ध्यायन्नितिमपि आत्मना परमचैतन्यप्रकाशेन निषष्ठेन ॥ इंद्रियाणां मनोवुद्धौ वुद्धित्वं पदार्थे
नेत्रसाकारहतोतां शुद्धात्मनि चेतिक्रमेण प्रविलाप्य स्वरूपात्मना वर्तितव्यमिति ॥ २२ ॥ २३
२४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ निनीषेन्नेतुमिच्छेदात्मनेऽक्षरब्रह्मणः पदं पदनीयं यद्ब्रह्मसाचनकं चोपि
विलीयतां तस्योपरा शोः शिरस्तिवदमेदमेदोयचारात्स्वष्टौ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥

वि

नेनेवाद्यत्राथ इति मदन्तत्वस्यापि भौतिकत्वात्सात्मके भ्यो भूतेभ्यः परमेऽत्स्वेष्टव्येन पिनत्वेनासीत दुभयपाश्रोनयत्नाश्रुति लौकिकानुमानेन काकश्चिन्न दलौकिकरिव्यपाते हि श्रुतेन श्रुतत् श्रुतान मेवश्रुयात तन्न यादि दुःखस्यमलशरीरेन स्यापि कारणांक मेकमें णि प्रवर्तकारागादिदोषः सचा ज्ञानादेव भवतीति श्रोतो उपपत्ति ज्ञानस्य चद भगवान्नत्वपाद दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्या ज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनंतरा भावादपवर्ग इति तस्मान्मूलकारणमज्ञानमस्त्वतस्यविपदादि प्रपंचकारणत्वेऽपि मानमितिचेत् अत्र एव्हामः किंतद्ज्ञानं यस्मात्वकारणमुच्यते ननु तावत्ज्ञाना भावमात्रं तेनस्यसत्वतावपिसत्वेन दोषाप्रजनकत्वात् अभावाद्भावोत्पत्तेरसंभवाच्च नापिसंशयः

नासौ हि परमेतेभ्यो भवेभ्यो मुमुक्षोः [illegible]॥

ज्ञानेऽप्यनवधारणात्मकस्य प्रवृत्यापुनरुपयोगित्वात्तस्मादन्यस्मिन्नन्यबुद्धिरूपं विपरीतज्ञानेत मानात्मनि देहादावात्मबुद्धिरूपं कारणमितिवाच्यं नचासिद्धो मासवकइत्यादौ माणवकेसिंहेन त्वबुद्धिरसिप्रयोगाद्‌प्रति पन्नःसिंहमाणवकाधीभेदस्यप्रतिपन्नत्वात् अस्मिंस्तद्बुद्धप्रयोगमा त्रेतन्माणवकेसिंहगततैक्ष्ण्यादि संबंधप्रत्यायकगौणमितिप्रसिद्धं देहादिस्तत्रभुत्तिरंजनव दात्मनितादात्म्यताध्यस्तइतिकृशोऽहं गोरोऽहमिति तच देहधर्मस्य गौरत्वादिरन्ययोनगौणः सिं हमाणवकयोरिव देहात्मनोर्भेदस्यलोकप्रसिद्धत्वात् ननुमास्तुनयोर्भेदसिद्धिस्तथापिस्फु टिकलौहित्यन्यायेनथर्ममात्राध्यासेनवहुयोरस्मित्यादि [illegible] ॥ ॥

294

कः सृजति कस्मात्स्वस्ववर्णैको भावइत्यतआह ॥ तेभ्य इति कालस्वरूपेणात्मा अधर्मेरतः अधर्मे
नित्यरतः धर्मारंभी धर्मेरत इति च तद्विधः कलिद्वापरत्रेतायुगसंज्ञो जीवः आत्मावृद्धिलक्षणप्रचो
दितः एतेभ्यः कालवृद्धिमहाभूतेभ्यः परं चेतनतमो गोचरीतनेमधाते वान्यस्तीति यः अणुतनस
श्रुतन्यलीकेभ्यः पान ॥ मायातो विलइति इदं नरनिषेधमूते ॥ नहलेनामपिहितेयदासीतन
सत्यसद्विमां न्यायतेवर्मितितःकालानमाहः स्यातनवृद्धादित्रेपणाद्दश्येवाजायतेतिः अतेः इषप
मानेकार्यमेवालिननतपरीतायां निरोधीपमानेकारणमीलिरजरेणापादानाहानवदतोन्यथा

तेभ्यः सृजति भूतानि कालस्यात्मसमचोदितः ॥ एतेभ्यो यः परं ब्रह्म स्वरूपाद्वर्सवर्णा ॥ प
विद्विनारदपंचैतान् शाश्वतानानचलान्ध्रुवान् ॥ सहतत्सेत्रसौरापीन्कारवपश्चानस्व
भावतः ॥ २६ ॥

निमानुमेयत्वेनाप्यमनेप्रधानेनतदेसैस्वरस्वतनुभयंनस्यातदयपानइष्टस्यान्यदेवचेतनंनेवाः
नास्तीतिपष्टं ॥ प ॥ एतान्स्वादीन्श्रचलान्परिणामशून्यान्ध्रुवान्स्वमार्गेदैवइत्यतत्वाद्वे
नत्वनाशतेवन्नइहिसनेभुभातिरेवेत्यर्थः ज्ञानएवनजापनेमायामात्रमितिरेनमितिअन्याव
यासोकइत्यानातोवेरादिः सपवपरमार्थत्वेनमजायतेत्यानचेदवन्नइत्यादिमूतेरित्यर्थः इ
तोयापास्वस्पष्टपदार्थः महतोमहननत्याव्यस्यवृत्तिः सत्त्वस्यतेजसः तत्त्वमाधान्येनमकाशनयस
राशीनिवरापीकार्यगिविद्विकालइतत्रूपेजीवः सएवपवेदोपधीतानस्वभावतइतिप्रवेदरणा॥

श्रीभाग ॥ ६ ॥

पतानन्वदस्याभिनिर्हितानात्मस्वसंवकार्ये गमनानभिज्ञानीवेयस्य चयनेन अयंरू । यो गीतं दृश्मस्थ
दृष्टान्तं अज्ञानेनैवेप्सितं अहमन्तः प्रमत्त इत्यनुभवः नीहारेणापावृत्या जन्याचेतिस्य । नित्यानस्त्वात्तत्वप्रमाण
मस्तीति भावः भावो भावनेषु पूर्व संस्कारः अनाभावो अज्ञाने भावानन्तरं भावेहितयाविन्नविपत
यन्निस्वायेननदृष्टि भावरूपमेवतत्समपदार्थरूपमिमसकं गेवकालो जीवः पंचभूतानि च स्वस्वे
भूतानि अनादीनि शाश्वतानि अरखंड दंडायमानानि भूतानां स्थावरजंगमानां भवान्तयो इत्यति

नोपपप्रमानवाउकालसमद्भ्यादसेणाउं ॥ वेत्यानन्तमिनिर्हितानात्मरेनेयस्यागाथः ॥ ८
पंचेवतानि कालस्त्रभावाभावो वेदकवलौ ॥ अष्टो भूतानि भूतानां शाश्वतानि भवाम
यो ॥ ९ ॥ अभावश्चयांतिनिपेव तेभ्यस्त्रप्रभवंत्यपि ॥ विनष्टोपि च नामेव संतन्भवति पत्रपा
१० ॥ तस्य भूमिमयो देहः श्रोत्रमाकाशसंभवं ॥ रूपं स्त्र तवः यो वायोरं स्वलरवेलुषोति
ने ॥ ११ ॥

लयस्थानानि ॥ १ ॥ नदेवस्यावहेः भावमिति ॥ ननु स्थावरजंगमदेहावयवानां भस्मादीनां स्वकारणे
लयो युज्यते जीवस्य तु लयस्थानेनानि तानि तानि दृष्टेति दृष्टान्तरनिषेधात् अत आह विनष्टः
नित्यानेव भूतानि नष्टानि अनुलक्षितानि जंतुरयं पंचधा भूत्वा नष्टोपि भवति विज्ञानघन एवैतेभ्यो
भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति जलबुद्बुदायेनोपाधिभूतानन्तश्शोनननाश
स्यापि अवगमात् ॥ १ ॥ पंचधात्वमेव विवृणोति तस्याहि ॥ १२ ॥

व्यवहारोपपत्तो आत्मनि किं देहाद्यध्यासकल्पनयेति चेत्। न न मात्मतत्पोर्भेदसिद्धिः किं
ग्रहमर्थमेवात्मानं गृहीत्वा न तनोत्यायेऽप्यपतेः न हि जडयो देहादे मोरन्यथने स्यात्मात्म
मे किं चिद्स्यात्कदोयते ग्रहमर्थस्यचैतन्याघ्रपत्वेना जडत्वेन्ताकरणत्वरूपत्वादिनां देनन् ॥
स्यत्वादेवनिरस्तत्वात्तेनिः संगस्यसंसंगो न ह्यहं रस्य साविकारिणा आत्मनोः आत्मनायोगोव
त्वेनोपपयन इति हि हवचनानन्तिरजनत्वदनिर्वचनीयं एवतयोरज्ञानकृतः संबंधः

आत्मस्थैतं न विन्दन्ति स्थितिर्भावग्रहावृतैः ॥

ति ॥ अज्ञानमेवानेशारणिकरणीयं नन्याजस्वमवद्ज्ञानेनैव सर्वे व्यवहारोपपत्तौ विप
दादीनां पृथक् सत्वकल्पनेगौरी पत्तेरसिद्धमेतच्छीयंन स्यादप्यत्र संके अस्यह्यद्हस्य
मिति ॥ असिद्धेः परमितिपाठे तु यावत् मोन्ते भूतेभ्यः परम् अधिकं न उपपत्या न वा यु
त्या कश्चिद्धपात यद्धि यानहि असतः अज्ञानमेवध्यात्मो तेननवाभ्यनान्तिनाम्य ज्ञानं
मिति भावः असिद्धिः परमेतेभ्य इति पाठे पिएतेभ्यः परमलीतियत्नत्वासिद्धिश्मार्णा
भावोपनोपपत्यानवायुक्त्यान द्धयात विनमस्देवह्ययादि तिपोन्यम ॥ २ ॥

चिंतादीनीनः करणानीति भेदान्याचष्टे एवं मिति चेतनयत्नेनात्मा त्रिमात्रा मान्यत इदमिति ज्ञाने न नव
५५ न विषयं चिंतमिति इत्यर्थः इतिको हि इंद्रियमप्यस्य पादिचारात्मकत्वात इदं वाइ दर्वेति तन्मनः अ
वस्थिति नोक्ति नोति ॥ यथा साहानिंद्रियैः इंद्रियैरर्थान् व्यवस्यति तदुपलब्ध्या बुद्धिमानंतर्बुद्धिः

एवं चेतनयत्नेन इंद्रियैर्विषयान्स्थान् ॥ विचार्य मनसा पश्चाद्बुद्ध्या व्यवस्यति ॥१७॥ इं-
द्रियैरुपलब्धार्थानबुद्धिमान्व्यवस्यति ॥ चित्तमिंद्रियसंजातं मनो बुद्धिं स्थमी ॥१८॥
अध्यात्मानिंद्रियाण्याहुरेतान्यध्यात्मचिंतकाः ॥ पाणिपादं च पायुश्च मेहनं पंचमं मुखं ॥१९॥
इतिसंशब्दमानानि स्पर्शनं कर्मेंद्रियाण्यपि ॥ जल्पनं व्यवहारार्थं मुखमिंद्रियमुच्यते ॥२०॥
गमनेंद्रियं तथा पादौ कर्मणः करणे करौ ॥ पायूपस्थौ विसर्गार्थं मिंद्रिये तुल्यकर्मणी ॥
२१॥ विसर्गे च पुरीषस्य विसर्गे चाभिकामिके ॥ बले षष्ठं षडेतानि वाचा सम्यग्यथागमं ॥२२॥

१७॥ इंद्रियस्येज्ञानं श्रोत्रादि पंचकं एतेन बुद्धींद्रियत्वादुपलब्ध्यात्मतो निरूप्यतो न्नु पाधिचिन्मात्रस्वरूपः
तेनात्मा द्रष्टा भवति ॥१८॥ मेहनं शिश्नं तत्खवागिंद्रियं प्रदनसाधनं च ॥१९॥ बले षष्ठं विषयावाहकत्व
नेति ॥२२॥ पायूपस्थाविति पर्वार्द्धं स्योत्तरार्द्धं व्याख्यातं ॥ बलमिति पंचवृत्तिःप्राणाः यथाममतथा ॥
सर्वेषामेतानि षट् इंद्रियाणि वाचाउक्तानि इति शेषः ॥२२॥ ॥ रामायनमः ॥

इंद्रियार्थानां शब्दादीनां ज्ञानानि ज्ञानकरणानि ॥१२॥ पंच इंद्रियाणि पंच सत्त्वपादिष्ठु पंच
गादर्शनादिक्रियारूपेण वर्तमानानि नानानुगुणानि वेदोपपत्त्या शुक्तानि इंद्रियाणामर्थाः प्रकाश्य
प्रकाशानंतो रूपज्ञाणयोः पार्थिवत्वमेव प्रत्यक्षज्ञानीयत्वावगमादिंद्रियपंचकम् प्रकाशोमनः पंच
मनात्मके तत्त्ववर्गको विज्ञानमयोऽपि नाद्दशप्रवर्त्तते स च सर्वापरिभावादर्शनादिक्रियाश्रतः ॥

चतुर्थीनासिकाकर्णौ त्वक् जिह्वेति च पंचमी ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थानां ज्ञानानि क्रमव
योविदुः ॥१३॥ दर्शनं श्रवणं घ्राणं स्पर्शनं रसनं तथा ॥ इंद्रियपंचगुणानि इंद्रि पंच पंचत
पंचधा ॥१४॥ रूपगंधौ रसस्पर्शौ शब्दश्चैवाथ तद्गुणाः ॥ इंद्रियैरुपलभ्यंते पंचधा पंच
पंचसु ॥१५॥ रूपगंधौ रसस्पर्शौ शब्दश्चैवाथ तद्गुणाः ॥ इंद्रियाणि नवुद्ध्यंते देवज्ञैते
स्तु बुध्यते ॥१५॥ चित्तं सर्वेंद्रियसंघातात्मरंतनेऽपरे मनः ॥ मनस्तत्त्वपरा बुद्धिः देवज्ञा
बुद्धितः परः ॥१६॥

गुणात्मतत्त्वमुपपत्त्यमिति तिलद्वं ॥
दृष्टदर्शनदर्शनानां त्रयाणामपि
णाः उपलब्ध विज्ञानमयस्यागुणाः पंचधा भवेनैवोपलभ्यात उपलभ्यंते इंद्रियैः तद्
गो ॥१८॥ उपलब्धः स्वरूपमाद ॥ रूपमिति साधनं नैपुणमनः सहिताविंद्रियाणीति न्यूनदे
रजोविज्ञानात्मा देवदेवजन्मस्थतयोः समाहारः श्रुयवादेचप्रकोशः देवज्ञः बुद्धिवि
शिष्टश्चेतनः स्वयं देवानां देवज्ञविविनक्ति चित्तमिति ॥१९॥

म.भा.मो. ३९

सात्त्विकस्येत्युपलक्षणमेतेनव्याविष्टंजंतुर्दृष्टिति सात्त्विकेषु राजसेषु तामसेषु वा जंतुषु एवं तमेषु येषु के
षुचिदिमेभावाः यथाः वासनाः विविधं तत्तम्मंगति आस्थिताः ज्ञानेव भावान्तरस्थितिः संप्रयन्तः इति शेषः तामसे
वेधः सात्त्विकादिभेदेसारेष्वन्यतमः प्राकर्मोयोहंतिनः स्वमेनाहं प्राप्त्यमावानस्मारयतीत्यर्थः स्पष्टतन्नूपे
मपिततानेभोगमदकमेव प्राप्देवमन्यत्तवदवभानोतिभावः जातस्तत्वमयोह ह्यपायात्तनपरले इति
भावयोरितिहितत्वेनातमभिमायेजाग्रद्भावजातीयस्वापमनेप्रयमस्वप्नाजागरीयभावस्यत्वेनस्वम.

जंतुष्वेव तमेष्वेवं भावायेविविधाः स्थिताः ॥ भावयोरीरितं
नित्यं पश्यन्तं गमनेनयो ॥२४॥ इंद्रियाणां च भावाख्य गणानां सत
तं स्थिताः ॥ तेषामष्टादशो देहो यः शरीरे स उच्यते ॥२५॥

स्वचनागरेवहयस्यापि तत्तुमो प्रमतेदृष्टंवदेवनिमेप्रपुनराहृतिस्वभावे इति तेनितास्पष्ट
रेवमतिः ॥ तेषां पंक्तिनव्याउक्तेदशोलयोभावयोरास्तिकुक्षिदस्यापितेमवारित्यर्थः ॥२४
वमोत्स्यवदात्मनितयोस्तनक्षेदमोशकाहइंद्रियाणीतिपूर्वोक्तानिचतद्देशोदियाणांत्रयः
सात्त्विकादयोभावाएतेसमष्टप्राणाः भोक्तुरष्टादशस्यात्मनोभोग्याः ॥ प्रत्तोभोक्तृभोग्ययोः
स्वस्वामिभावसंबंधोवत्तोस्यवनादात्म्याभावाउक्तेयोभवतीत्यर्थः ॥ शरीरेसनदशात्मि
कायामविद्यायांप्रविष्टोयोष्टादशः सप्राणस्तेभोक्तेत्यर्थः ॥२५॥ ॥ ॥

३९

297

वेदान्तकर्मयथागमं संयासं साहिता रतिपादेस्पष्टार्थः तेन सा मात्मा करणसूनि आणाघावापनु पंचेन्द्रियाणि
नो समनः प्राणस्य इन्द्रियानि तिरेकपत्तः परास्तः निर्विशेषेण सामान्यमिति न्यायेन स्तुष्णो सर्वेन्द्रियाणि
रेमयाणामनपलंभापत्तेः तेस्यमायनमयामनसोध्यानि इन्द्रियत्वापत्तेः ॥२३॥ एवं ज्ञाय इन्द्रस्याप्रीति लिता
स्तुष्णिस्यनयोस्वरूपमाह इन्द्रियाणामिति इन्द्रियाण्येवेति मनो बुद्धि साहिता निआणस्यामि विका
निपत्तकं मे इन्द्रियाणि चते या प्यायात्मनकृत्वा यप्तस्तत्वरूपमात्रेण तदा तेस्य तस्या सेरस्यर्थः ॥ नर
रतिमस्तासान नाशाभावा जीवन्त्वदर्शनं ॥२४॥ अप्यपरमि तिति छेदः ॥२५॥ ननन्तु मनेर्विषयाणां

ज्ञाने चेष्टेन्द्रियगुणाः सर्वे संस्थिता नृप ॥२३॥ इन्द्रियाणां तु वसंभवः आत्मा रूपरमो परः ॥ भवंती
न्द्रियसंमाणाद्वयस्तुपिनिवेनरः ॥२४॥ इन्द्रियाणांस्तु परं मे मनोस्तु परतत्त्व ॥ सेवंते विषयाने वं
नेन्द्रियास्तमदर्शनं ॥२५॥ सात्विकाश्चैव भावास्तु लक्षणाः समस्तजस्ता ॥ कर्मयुक्तास्त्रयः संततिसात्वि
कोविनरो ललया ॥२६॥ आनंदः कर्मणां सिद्धिः प्रीतिः परा गतिः ॥ सात्विकस्य निभिज्ञानि भावा
न्ते स्वपाते स्मृतिः ॥२७॥

सभावात्मवयेन ज्ञानमनस्याह ॥ सात्विका इति ॥ ये भावाः भावयंते चिंतनाः इति
भावाः वासना मया विषयाये ज्ञायस्थिताः तानेव सात्विकादीन् वर्णयुक्ता भोगयोगमरक्षमिषु
ज्ञानप्रशंसति स्वमेवीतिशेषः नायदा मनः एवं वर्णभेदस्वमेपि भीतोत्यर्थः ॥२६॥ एतदेवाह ॥ आनंद
इति आनंदः सत्वं वर्णनामिसिद्धिरेश्वर्यं प्रतिपत्तिर्जीवेन परागतिः ॥ परेवैराग्य धर्मो वा धर्मो ज्ञानं चिरा
गण्यर्थः सात्विकमेतद्रूपमिति समस्तेः सात्विकस्य गुणस्य स्व ज्ञिनिमित्तानि देन भूतानश्रा
नेदाशीन भावानवा मनः संप्रयनेन सात्विकः ज्ञानाय्हमनोहेतु कानावेनदीस्तानेस्मरतीति भावः॥

अस्मिन्देहे प्रवेशमाद्विकमार्द॥ महानिन्द्रादिनाः महान्एकस्त्रिमजितमः दुःखविधोनुभवः वायुनामाभोड पवरणेन समर शरीरं विशाल्मके तेषु धारयति न नतन्याणेप्रयन्ते इदंनि श्वादिनिप्राणसेव मरणं शरीर॰ धारकत्वमुच्यते स्माशंवाहतमेति न समहतः निमित्ते एककरणं देहनाशे प्राणवरनाशे महत्त निमित्तमात्रं भेदनात्पुरुषः एवं सहानेव धारयित्वा देहस्य तात्पुरुषनिमित्तमात्र॥ निमित्तमात्रपरतया वस्तुतिरस्तुपरं भवेति न कश्चिद्दोषः॥ न यावत्स्यूतेन तरेन प्राणेना यानेन मन्योजीवति कश्चन रतनेरण

महान्तेऽसौ धारयत्येतच्छरीरं वा पुनर्मतः॥ तस्य प्रभावयुक्तस्य निमित्तं देहभेदने॥ २३॥ यथैवोपयते किंचिद्विशेवन्तेन गच्छते नराः॥ पुण्यपापैर्विनाशेन पुण्यपापसमीरितः॥ २३॥ हित्वा हित्वा हि संयाति देहाद्देहं कृतालयः॥ कालसंचोदितस्तेन दिशीर्णाद्वा महाद्रुमम्॥ २४॥

ननु जीवेत्तियस्मिन्नेनानुपास्थिताधिनि प्रभावयुक्तेनैव न प्राणापानादौ जीवतो गरहीतापरापरत्वतः सम्बन्धोऽनिकर्षणः सर्वेऽपि वियत्ने न तत्स्थाने विनाशमारुह्य रथो पुरुषे महान्तं परास्य शाक्तिं विंविधे प्रत्ययेन स्वाभाविकी ज्ञानवलस्थिया वेत्यादि सूत्रयार्थः दर्शितः॥ २२॥ एवं प्रविष्टस्य देहस्य नाशे तस्यान्तं अनन्तरोदयानीश्रयिणिस्तरस्यां॥ यथैवेति सदेहेन यथैव किंचिन्नवसनादिकमनुमयतेन न सर्पति च नरो काले मारभ्य पुण्यपापविनाशेनापि च त्वं गच्छति संचित पुण्यपापाभ्यां समीरितः कालेन देहे देहान्तरं विशति॥ २४॥ कृतालयः आलिया कामकर्मभिर्निर्मितं देहान्तरं वा यावत्प्रदर्शनार्थं॥ २५॥

२९८

ननुः भोक्तुर्विभुत्वाद्यावन्तः कर्मफलानन्तिमिमांसां वादाऽप्यवेति । शरीरविषयाभासहितास्ते प्रसादरता तुल्यता भो
ग्याण्येव भोक्तुः शरीरविषयाः संहृत्वान्यायात्यां सर्वेन्न अतः सोऽपि भोगप्रवर्त्ती अन्नमेन इन्यथ्ये शरीरविशा
विहात्मनो यस्यानुभवस्यार्थं भोक्ता भोगमिच्छति स सर्वस्य धीविषयस्वरूपमेव सतत्त्वेन तेषामिदं शरीरभोगाः ते
ले भोक्तुः भेदत्कमानुभवमेव दृष्टिमापन्नशरीरं तावतां नियतत्कर्मणि पर्णे भोक्तादयोः न भवाम्यनिता अयस्यानुभ
वस्य सन्त्वेषमाणात् । न हि यावज्जीवितं नियतो नानुभवाभावेऽसावि प्राप्नोति न सन्ति प्रमाणान्तरादि भावाभावसाधक
स्यानुभवस्याभावे प्रमाणाद्यवसानं सिद्ध्यन्तः सर्वानिति तस्य यथोक्तं वा जीवे प्रमाणान्तरप्रमाणेन सम

अथ चान्यः सर्वेषामेव गुणाः सर्वे पार्थिवाः ॥ ते चित्रात्मत्वं हि योगो
हि सर्वात्मनानुसन्नति ॥ १ ॥ अथ चात्मविवादात्मा संशरीरं पञ्चभौतिकम् ॥ ७
कर्मस्वरूपवानेषां च गुणाः सहशरीरिणाः ॥ ३ ॥ न स्मारा हि विषये वा संस्थाने
ये च भौतिकः ॥ २ ॥

सा भावात्ते चैव यदात्मिनाम सर्वे निते नदंसे भावनात्कनदृनिश्च प्रमाणे सामर्थ्ये वात्स्य वं ॥ २ ॥ न त्वनु भेदोऽपि
प्रेमाख्य दुःखानुभवस्यापि सात्म्यात्वा यते विमनस्याहारवेति ॥ सन्निपातः ॥ एकीभावः शरीरस्थूल
त्वस्य भेदेन हि विधिः एको न भवः शरीरिणां भोग्यामर्दृश्यमानेऽवेसम्बन्धस्यार्थेन्नो गुणाः शुष्याणां
न दृष्टात्मिनां सर्वविषये विशेषे गुणाः अन्त्यस्त्वापि पार्थिव भौतिकः से वात्तः अयानुभवस्य धीहितिनिरूपणं
हानिहेति सन्तो भेदं विविहितात्मा संस्थानमध्येपादः ते न हतिरूपाः न भवः ते चरन्तु निशोकापरस्य योगमात्र
मानमेव प्रमाणानां नन्दात्मा स्पर्शान्तादृशावाना च प्रकाशको यो यः रते से विहृ यो अन्नभवाप्सदेवनवति

म॰भा॰
मो॰
३३

अर्थाः ब्रह्मलोकान्ताः विषयाः समृद्धाः संपन्नाः इममिदं विजानतो विवेकिनो दुःखमेव यस्मात् भग॰
वान्पतंजलिः परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति परिणामे
दुःखे दृष्टान्ति विषमानोऽप्यवैरपुत्रवत्तायगुणानां निरिनायपन दुःखे दृष्टान्ति गम्यतां निन्तिरिशपिरा॰
पुत्र इति स्पष्टत्वात् दुःखसंस्कारे शोधनेन दुःखदृष्टान्ति सर्वथा समयोऽपि तत्किंचवलं गुणानुत्तमितिस्मा

श्रीभगवानुवाच अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ॥ गीतं विदेहराजेन माण्डव्यायानुपृच्छते ॥३॥
सुसुखं बत जीवामि यस्य मे नास्ति किंचन ॥४॥ अर्थाः खलु समृद्धा हि बाढं दुःखं विजानतां ॥ अ
समृद्धास्त्वपि सदा मोहयन्त्यविचक्षणान् ॥५॥ यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं ॥ तृ
ष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलां ॥६॥ यथैव शृङ्गं गोः काले वर्धमानस्य वर्धते ॥ तथैव
तृष्णा वित्तेन वर्धमानेन वर्धते ॥७॥ किंचिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितं ॥ तदेव परितापाय
नाशे संपद्यते पुनः ॥८॥

येन प्रतिज्ञा परिणामित्वं याचितं तस्मिंस्तेन रागसंतापमते दुःखमेव हेतुपरिणामे योगिनः पुत्रजाते
नेतिन तनमहानः संस्काः स्थावरवद्राग्रहान्तकालं तदुःखमिति विद्वत्ते अतिपातकस्यापि हि विद्वान्
अन्यतदुःखलेशोनाप्युद्विजनेतः विवेकिनः सर्वं ब्रह्मलोकान्तं दुःखमेवेति सूत्रार्थसंक्षेपः ॥६॥

३३

तत्र देहसंबंधत्वेन मरणाद्वेषसतीः संबंधदर्शिनः आत्मनो नात्मना देहपुत्रादिसंबंधं वस्तुतस्तु अदिग्मात्मन
विभ्रांत्या पश्यतः पुत्रादिसंबंधता च विशेषतितवे निकदाचित् विषया कर्मदाहे सति परमां गतिमोति
यांति ॥२४॥ तथापि प्रारब्धकर्मणां सत्यत्र भोगत्वात् माह पुण्येति ॥२५॥ संचितकर्मणां ज्ञानेनैव दाहे

नत्वेनैवान्नतं पुनेमा ज्ञानिश्चितानिश्चयाः ॥ हयएष्वत्वनुतमपते जनाः संबंधदर्शि
नः ॥२५॥ नदयं कस्यचिन्नश्चित्रास्य कश्चन चिपने ॥ भवने कादपनिन्यपारीरे संख
दुःखमतः ॥२६॥ नेव संजायते जंतुर्वै चज्ञानविपयते ॥ यातिदेहमयं मुक्ता कदाचिन्न
मा याति ॥२७॥ पुण्यपापमयो देहः सत्कर्मसंभवात् ॥ तीर्णो देहः पुनर्देही ब्रह्मस्वमप
कृति ॥२८॥ पुण्यपापलयार्थं हि सांख्यज्ञानं विधीयते ॥ जन्तये मस्यपयंपतिब्रह्मभा
वेपरां गतिं ॥२९॥ यां [illegible] मो [illegible] धर्मभुवनारद्यास्मिन संवादः ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्वानरः
तिनरः पोज्ञात्वानयः स्वहृदः स्वतनाः ॥ अर्थदेनोदेनाः क्रूरैः रस्माभिः पापकर्मभिः ॥ १
घोयमयौ हत्वा स्माकचमेता पितामह ॥ निवर्तये पापानि स्वस्याकारितानयं १

त्वाहपुण्येति तत्र देहपुण्यपापलये सति ज्ञानस्य जीवस्य ब्रह्मभावे ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुति सिद्धे ब्रह्मावि
यथा व्यक्तीभूते सति परां गतिं कैवल्यं पश्यंति पंडिताः यथा मरस्यानंदो न्यस्य कैवल्यमन्येन दुःखं शब्दः
नेइति ॥२९॥ यांतां सत्यनमः ॥ इत्थं विधज्ञानप्रतिवेधिकात्वीनथैदेनस्यामनन्तामानेनवामण्डो पेल्याः

म.भा.
मो.
३.४५

क्रमेणोक्तं मोक्षधर्मे निरतः अध्यात्मविद्यापरिशीलनशीलः लघ्वाहारः हितं मितं मेध्यं चाहारं दिके
ति । तत्र वेदनहृ यो रेक मुनरं जितेन्द्रियः ॥ १ इन्द्रियजयएव महतो विद्या समततो शास्त्रेण वप्रतेः परं
निर्विशेषं अतएव ध्रुवम् अविचलं ॥ २ समो रागद्वेषहीनः समप्रो वेषु कामेषु अपेक्षां परिव्रजेत गत्
हंसकामो नाश्रमं क्रमोत ॥ ३ परिव्राट् धर्मानाह ॥ न चक्षुषेत्यादिना ॥ ४ मैत्रायणगतः मित्रः स्वर्थः

श्रीगुरुरुवाच ॥ मोक्षधर्मे प्रविरतो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः । ग्रामांते परमे स्थाने यत्र तत्राश्रमे गते
भ्रमेत् ॥ २ स्वगृहाद्भिक्षितः समलाभालाभे समो मनितः । समप्तो वेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजे
त् ॥ ३ न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेदपि । न प्रत्यक्षं परोक्षं वा दूषणं व्याहरेत्क्वचित् ॥ ४
न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् । नेदं जीवितमाशंसेद्वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ५
अतिवादांस्तितिक्षेत नाभिमन्येत कंचन । क्रोध्यमानः प्रियं ब्रूयादाक्रुष्टः कुशलं वदेत्
६ प्रदक्षिणं च सव्यं च ग्राममध्ये च नाचरेत् । भैक्ष्यचर्यामनापन्नो न गच्छेत्पूर्वकेतितः ॥ ७

नस्तोदेमे वेनदयवः गमनं तत्त्वं मैत्रायणो नयगतः स्वर्थं वस्तुसंदं विभिन्नमार्गः अनिके यामेकरात्रे विधिनाचरे
दित्यर्थः ॥ ५ किंच न इष्टस्य नाभिमन्येत अभिमानमहंकारं रूपं न कुर्यात ॥ ६ ग्राममध्ये जनसमाजे प्रदक्षि
णं अनुकूलं सव्यं प्रतिकूलं वा नाचरेत् भिक्षार्थं चर्यां अनेकगृहाटनं अनापन्नः अकृतवे निमन्त्रितः पूर्वकेतितः

300

११८
१
...

३४

आप्येति धर्मार्थमपि चिंतनं निःस्पृहेन यथोक्तं धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता । प्रक्षालनाद्धि पंकस्य
दूरादस्पर्शनं वरमिति धर्ममपि अर्थं प्राप्य बहुपंकजीनं कामात्मन्यर्थं प्राप्यापि विसर्जयेद् एव । ७ आत्म
नासोपमत्वं आत्मोपम्येन सर्वेषां सुखं मित्रेतरदुःखं वेचने के हि समर्थः सर्वे पुण्यपापसंचये ॥ ८ ॥ ननो विषत
आह ॥ ३ भेदं नितः समानं ते जाश्च तस्य सौयोकालाहो इष्टवियोगसंयोगजो नन्कास्ततः प्रसाभिया प्रियेषु

नकामान न न रुध्येत दुःखं कामेषु वैरतिः ॥ आप्याद्यमपंचजीनं धर्मकामान्विवर्जयेत् ॥ ७ ॥ विहाय
वेषुदेवेषु आत्मनासोपमोभवेत ॥ ननन नविप्र कल्पात्मा सर्वे त्यजति चैव हि ॥ ८ ॥ ३ भेसमानते
त्यक्त्वा शोकानंदौ प्रियाप्रिये ॥ अथाभये च [illegible] मम यथानो निरामयः ॥ २१ ॥ याउस्त्यमाउम
नि भिः यानजीर्यति जीर्यतः ॥ यो सामा [illegible] रोगस्तान्सो त्यजतः सुखम् ॥ २२ ॥ चारित्र
मात्मनः पश्यन्स्वं दुष्कृतम् नात्मनः ॥ धर्मो [illegible] लभते कीर्तिं प्रेत्य चेह यथा स्तवे ॥ २३ ॥ राजन्न लहवर्त
मत्वा प्रीतिमानभवद्विजः ॥ पजयि नाचनहाकेमाइ [illegible] मोदमाश्रितः ॥ २४ ॥ शौनको मोद थ
मेभ मोउत्य जनन स वादः ॥ श्रुति हि २३ वा च ॥ किं शीलः किं समाचारः किं विद्यः किं परायः
णः ॥ प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृते ध्रुवं ॥ २ ॥

प्राप्नोति इत्येवं तत्पलभनेत्यज्ञ नितेनव
ये संसारस्य भयमपैस्वर्थं प्राप्नोति निर्विकल्पः निरामयो निर्द्वंद्वः ॥ २४ चारित्रं सदाचार ॥ २३ ॥ २४ ॥ प
कार्यि कशानन मः ॥ स्वसौत्यक्त्वा यति ब्रह्मा त मित्रेदितिभ्य त्वामात साधना निष्कृति किं शीलय नि
शीलं स्वभावः आचरणमाचारः विद्याज्ञानेपरायणमन्यते माधंका यो ब्रह्मलोकस्थानं नयप्य

म.भा.
मो.
३.५

अनुरोधो योगस्य विरोधः संगस्य ताभ्यां समः । ब्राह्मणान्निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति गीता अचलत्वक्रा-
न्तिगत्यागतिशून्यः ध्रुवः कूटस्थः नानुरुध्येत नकांक्षेत कर्मणा दयाद्वेषादिना ॥१५॥ अभ्यास्तं
पुनः पुनर्भक्ष्यास्यात्तया भौतिकं तत्त्वजातं आत्मनो देहेंद्रियादि पश्यन् अनात्मत्वेनालोचयन् ।

अनुरोधविरोधाभ्यां समः स्यादचलो ध्रुवः ॥ सन्नतं दुष्कृतं चोभे नानुरुध्येत कर्मणा ॥१४
नित्यतृप्तः सुसंतुष्टः प्रसन्नवदनेंद्रियः ॥ विभीर्जप्यपरो मौनी वैराग्यं समुपाश्रितः ॥
१५॥ अभ्यस्तं भौतिकं पश्यन् भूतानामागतिं गतिं ॥ निस्पृहः समदर्शी च पक्वापक्वेन वर्त-
येत ॥१६॥ आत्मना यः प्रशांतात्मा लघ्वाहारो जितेंद्रियः । वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं हिं-
सावेगमुदरोपस्थवेगं ॥ एतान्वेगान्विनयेद्वै तपस्वी निंदा चास्य हृदयं नोपहन्यात् ॥१८
मध्यस्थ एव तिष्ठेत प्रशंसानिंदयोः समः ॥ एतत्पवित्रं परमं परिव्राजक आश्रमे ॥१९॥ म-
हात्मा सुव्रतो दांतः सर्वत्रैवानपाश्रितः ॥ अपूर्वचारिकः सौम्य अनिकेतः समाहितः ॥२०

301

भक्तानां चान्येषां पक्वापक्वेन भक्तादिना वर्तयन् मित्रवदमित्रमपि पश्येदित्यर्थः । आत्मनात्मना ।
आत्मलाभार्थमित्यर्थः । अध्ययनेन वसतीति चेत् ॥१७॥ अनपाश्रितः संगमकुर्वन् । अपूर्वचारकः
पूर्वाश्रमीयेषु देशग्रामादिषु चरतीति तद्धनः ॥१९॥ न संसृजेत तयोर्वर्द्धनवसेत ॥२०॥

३.५

अवकीर्णः रजैः पांसुभिः च्छन्नः चिह्नं न स्पर्शः तथापि सगुप्तः अवपलः स्वधर्मे निष्पन्नायो न तथा च
रतेवैयौ ॥ रीसतायमेसहूवयन् ॥ जनाययावमसेरनगछे सुनैवसंगतमितिप्रदुःदयावान्अमन्ति
रः क्रूरंजिवासेन अन्यपिक्रूरोन स्यात् विश्रब्धः निर्भयः अविकस्य नः धर्मोहमितिज्ञात्वा मत्रु वेन ॥

॥
स्वदुस्वादुमतिक्रूरोविश्रब्धः स्वादकस्य नः ॥९
अवगतः सुकीर्णं अन्नवावायप्रियं वदेत ॥ अनीतपात्रंसचारेमितालिसेनवैमतिः ॥ ९ ॥ आ
विधमेवलमसेलेअगारेभेनवजने ॥ अलीनपात्रंसचारेमितालिसेनवैमतिः ॥ १० ॥
लपाविकमात्रस्यात्मात्रालाभेप्यनाहूतः ॥ अलाभेनविहन्येनलाभेनननहर्षयेत ॥ ११
लाभंसाधारणंनेछेत्रभुंजीतामिश्रजितः ॥ अनुशर्जितलाभाहिन्नगृहेनेवनाहृतः ॥ १२
मनोत्रदोषाग्निदेनवगुणानपिशर्जियेत ॥ शाखाः नेविविकेचनिमवेवामिश्रनयेत ॥ १३
मूस्याणारेहलमलमरएमस्यवागृहा ॥ अतानवर्णीगत्यानंतानतोमग्रेवसविशेत ॥

यद्दापात्राणांपरिवेषणपात्रद्रस्तानांसंचारेतीनेमतीतिहतेशाराद्वसंपातेइमनेनेतदेवोक्तं ॥ ९
मात्राआहारमर्तिः तत्राप्यनाहूतः विमनवस्त्रादेअलाभेमतिनविहन्येतहर्षितोनस्यात् ॥ १०
साधारणंसर्वंयोग्यंवक्रूवदनादिलाभे ॥ ११ ॥ अत्रदोषानर्थंविनत्वादीन ॥ १२ पात्र्यनिपः
साधारणंसर्वंयोग्यंवक्रूवदनादिलाभे विविक्तमेवाहिंसान्वेतिअन्योपशावीअ
कांतेपाप्यामासनेउपवेशनंचकोऽल्पेमेमर्थः

सप्तदशभिः पंचप्राणाः ५ मनोबुद्धी २ दशज्ञानकर्मेन्द्रियाणि इत्येतैः मुक्तिविरोधितत्त्वसंसारस्वरूपैः काम
क्रोधं वतो भवं भयं स्वसंबंधं पंचममिति प्रायश्चित्ते योगदोषैः इन्द्रियार्थैः शब्दादिभिः गुणैः सत्त्वादिभिः अष्टभिः पं
चस्थूलभूतानि अविद्यादि कारकर्माणि अष्ट इति अष्टविंशतितत्त्वगुणैर्विमुक्तः ॥४॥ पुनर्भावं जन्म गमिष्यामः
पाशिताज्ञानकारिण्यामः ॥५॥ एवं बहुरत्नाकर राजाने दुःखसंतानवतो बोधयतोऽस्मान् मयति नालीति अनेनता
लिङ्गः लेमितिशेषः अस्येव बहुः रत्नानामोमोक्षः समर्थः यतः सर्वं संख्यानेऽपरिच्छेदस्तस्य विषयः न
नु अप्रलयोऽपि सर्वस्यानो स्थिनत संसार इति तु मम रक्षतत्प्राह ॥ पुनर्भावो भावो भवने पुनर्जन्मो

विमुक्तः सप्तदशभिः हेतुभूतैश्च पंचभिः ॥ इंद्रियार्थैर्गुणैश्चैव अष्टाभिः प्रपितामह ॥४॥ न ग
च्छति पुनर्भावं मुनयः संशितव्रताः ॥ कदा वयं गमिष्यामो राज्यं हित्वा परंतप ॥५॥ भीष्म उ
वाच ॥ नास्त्यन्तो महाराज सर्वं संख्यानगोचरं ॥ पुनर्भावोऽपि विख्यातो नास्ति किंचिदिहाचलं
वलं ॥६॥ न चाप्यनिमेषे राजेन्द्र एष दोषः प्रसंगतः ॥ उद्योगाः देवधर्मज्ञाः कालेन वगमिष्यथ

पिविख्यातः ॥ अंतवत्त्वेन न मृ पुनरावर्तेतेत्यतिस्मामसर्ववादिसंप्रतिपत्रमाप्रसिद्धः अंततः ननु तथा
पि ऐश्वर्यफलस्थैर्यस्याभिः सदृश्यमानेऽशोकाऽरमतत्प्राह नास्तिकिंचिदिहाचलमिति । अतोऽन्यदानेमिति
अनेरैश्वर्यस्याप्येतो भविष्यतीत्यर्थः ॥६॥ एषः ऐश्वर्यदोषइति ममन्सेतद्यपिनेत्तिचनच अप्रसंगतः ऐश्व
र्यस्यापि संगहेतुत्वेन मोक्षप्रतिबंधकत्वात् सत्यापि धर्मज्ञाः शुद्धयोगात् शमाद्यभ्यासाद्देवकाल
नियमादिनापि गमिष्यथ मा स्यमोक्षमिति शेषः बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । इति गीतावच

अज्ञानं शब्दे मम्भिर्मं न्याहाराद्दिलिप्सितेवेति अज्ञानलिप्सालिप्सेनलब्धुमिच्छेत्कषादित्वादनुप्रयोगः सम-
लकाधकपतीतिवत् ॥ मोक्षसाधनसेवसंन्यासधर्मे ॥२४॥ मोक्षयानं मोक्षप्रापकं लोकाः विषयाः तेजो-
मयाः तेजसा नः करणमयाः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति श्रुतिः तथा विदेहकैवल्यकाले आनन्त्याय
वा स्वानन्तस्वीनतत्त्वप्रापणाय कल्पते प्रवज्यानिष्ठ इति ॥२५॥ इति श्रपिकयाननमः ॥ इतः उक्तसंन्यासो

विजानतां मोक्षपथः श्रमः स्याद्विजानतो ॥ मोक्षयानमिदं कस्त्वविरक्तोहारिनोद्व-
ीन ॥२५॥ श्रमयेत्सर्वभूतेभ्यो दत्त्वाभयं प्रव्रजेद्गृहात् ॥ लोकास्तेजोमयास्तस्य तथानन्-
त्याय कल्पते ॥२६॥ इति मोक्षधर्मे शुकानुशासने ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धन्याधन्या
इति जनाः सर्वे स्मान्प्रवदन्त्युत ॥ स्पष्टानन्दः पैवततरः कस्मिन्नमानस्तामिरस्तिह ॥२
लोकसंभाविते दुःखं वपत्यामनस्करमतम ॥ आपन्नान्तिमनुष्यैश्च देवैरपि पितामह ॥
२ कदाचिद्वेदविद्याभः संन्यासं दुःखसंततं ॥ दुःखमेतच्छोकतापाक्रममनम

देवतां प्रमतेः सार्वभौमे भगवद्भक्तेः रण्यमार्गमनः श्रेयमदर्शयितं युधिष्ठिरस्त्रमाह ॥ धन्याइति ॥२ देवं ध-
र्मो हि भिः वीजम्रष्टैः ज्ञातिजन्मप्राप्यापितुत अस्मामिरपि दुःखं प्राप्तमतः शरीरप्राणधारणे दुःखमिति
रणान्वयः ॥२॥ ज्ञातृपतनतः दुःखं अन्नतः दुःखसंततं दुःखनाशकं संन्यासं कदाचिद्यामः मारणतोषणाभि-
प्रामनेषु संतसिनेजानानेमरिणाधंमानुवातान् ॥ पच्चसंज्ञपमीतिवाक्यदर्शनाच्च संन्यपथेनैव
तिनेरस्मादितिताल्लोपेनिमितापाथेनेमितिकस्याप्यापाददतिन्यायेनयुधिष्ठिरः ॥ २॥ ॥ श्रीरामः

तञ्च समनानन्तेन ब्रह्म अथ तत्साध्यं कर्मसाध्येन अनित्यत्वापत्तेः कर्मजन्यं हि उत्पाद्यं आप्यं संस्कार्यं वि-
कार्यं वा स्यात् न हि ब्रह्म एवं ते न विधेः कर्मत्वोपपत्त्या ब्रह्मणोऽप्युत्पाद्यत्वे अनित्यत्वापत्तेः नापि ग्रामवद् ब्रह्म न तत्प्राप्यं प्रा-
प्तत्वात् आत्मत्वेन स्वरूपत्वात् दन्त्वापत्तेः नापि व्रीहिवद् घातेन तुषापनोदे घापनयेन संस्कार्यं ब्रह्म संगत्वा-
त्संगित्वेन सौपपत्त्याद्यनित्यत्वापत्तेः नापि विकार्यं क्षीरादिवद्विकारवत्त्वे स्यादनित्यत्वापत्तेः अतो

अथ तत्साध्यं तु न योगे द्विनिवेदाच्छ्रितु प्रालब्धपाप्मन ध्यानः ॥ तपावलोकेन व-
केन तत्तामेव ज्ञानतत्त्वाद्यत्तामप्यविमद्वेषमेत्य ॥ १२ ॥ अस्मिन् हि ब्रह्मणि तु नानाविधे शुश्रूषुः
कमनावरण ॥ यथा दृष्टेन तत्त्वेन भक्तेऽप्यन्यमोत्येव हि ते ॥ १३ ॥ निर्जितेनात्मरूपेण
द्वेतरागेण भारत ॥ अयोगत्वात्मसु मयेव हि मायाप्यपकेवला ॥ १४ ॥ अद्वैतेऽप्युपचर्ये
पुराहत्वमपाहावालमहतीन ॥ काचित्पराजित्त ध्यायन्त्यानेकदा च न ॥ १६ ॥
हतत्त्वादाव ॥ सत्येन तप्तसाचे ववि विदित्वा संग्रायेद्देह ॥ न शोचामि न हृष्यामि मे-
नानामार्गनिर्गति ॥ १७ ॥

त्वानेनाज्ञानापनोदेऽस्मिन् कण्ठगतविस्मृतचामीकरवत्सिद्धस्यापि साध्यमिवोपनेनतस्याद्वुतमप्य
तत्साध्यमिति ये ते ॥ अथवा विहृद्दृष्टत्वमेवमपरमात्मामिति भावः तथा मत्तेऽप्युपासनात्राप्यरम
तेऽयोगिनोः नावधारण्यमप्राप्तिरनलद्यापि उपायोगवताभवितव्यमिति भावः ॥ १२ ॥ केवलात्संगहीनाः
१४ सत्तन्यूनत्वाविलाय तन्नवदृढ्वाकेन तत्पसामनन्तध्यानात्मकेन आलोचनेन तत्त्वमागतिस्मरा
गतिमात्रं ब्रह्मसंग्रायं विदित्वा न शोचामि न हृष्यामि न याचमत्वाधीरो हि ॥ एष शोको नहानीतिप्यते

त्रिवग्रयेनी वःपुरुषपापयोः सुखदुःखयोर्नैवोनर्हेन नत एव सुखदुःखोत्थैनवत मसारागहे चात्मवेना
त्मनेन रुध्यते ॥ देवमापिताभ्यां सुखदुःखाभ्यामन हिग्रः मोहात्थं नयोगं कर्यादेवेन यैः सुखदुःखयो
रुछेयत्वे दर्पोपिन आत्मधर्मत्वे रहेणान श्वेत्केव्यदस्यन्ति ययेनिहाभ्यां प्रजननमयः कनलमवुरः मनः शि
लायाः देमानशिल्वेरनपीनेरजः पद्यास्य पमरूपोपि वा गुरजनादि संबंधानदूर्णेवानिव भ नत्वा स्वयोः
निदिकृपाद्धिनमाकाणेचनहूर्णेवेनमिवकरोति एवंनमसाहृतः अविद्यापाधिः समहितिजीवः स्वयं
विवर्णेनाजादिनादि मानदोषास्य गपिदेहेहूवसंबंधान ॥ नहेमैमोरन्वकाणत्व स्वरवनदुःखित्वादि

नेदेहं संतनते देहीन्यपने सुखदुःखयोः ॥ ननु एवसमस्त्येन नमस्तात्मध्यते पि च ॥ ९ ॥ यथा
जननमयो वा गुः पुनमीनं शिलरज ॥ अनुशविषुपतदूर्णेहृपपतेरज यनिश्रा ॥ १४ ॥ नद्या
कमेपनैर्देहीरंजितनस्वमसाहृतः ॥ विवर्णेवर्णमाश्रमदेहेषु परिवर्तते ॥ १० ॥ ज्ञाने
नदिमदाजनमो रत्नानमवेतनः ॥ अयोहतिनदाग्रस्मकाणालिसनानन्त ॥ ११ ॥ ॥

सिलहानिव भ नत्वा स्वयोनि मेन यो मिलमवर्णाग्निगर्णतानमीरूपाचिमयात्मपतहंनर्मिवहत्वा
देहेषु भ्रमति ॥ निवमति विवयोरनन्यत्वात् मतिविवगतेकंपादिकं वस्तुतो विवपवाव भास
ते ॥ एवं जीवगतोपि संसारो ब्रह्मण्येवा स्थितयोरभेदात् ॥ पनोदुःखादेरात्मधर्मत्वाभावात्म खेन ॥
उच्छेयत्वस्यापि सिद्धत्वं ॥ १४ ॥ ननु देहात्म योगो नादि त्वाउच्छेयः स्याकं थाह ज्ञानेनेति नमः अन्त सिन
स्नदेहि रूपो विपर्ययः स्वमात्मनिमपिदुःखित्वादिधर्मः अज्ञाननः ज्ञानेन नु यपति पदान दामः
कारणेब्रह्म सनानेनेमदेहतरूपमनादिरपि देहात्मयोगो भाग्याल्मकलनज्ञानेनेउच्छेद्य वाकाइम

एवं सृष्टिस्थित्योः परायणं परमात्मानं भावयामि ध्यायेयं तं प्रति भगवानुशनाच्छ्राचार्यश्च
स्वरयोनिज्ञानस्य धीरपोनानमिमाश्चर्यमत्वा नदृष्टिपरीत्यार्थमस्य भावनं सृष्टस्य लायानं प्रस्त
रभावविनाशकानं स्वनर्थकानवादानुप्रसरो भत्वाकथं भावयेदिति ॥ २४ ॥ गंधायादानेन दाश्च

कालसंख्यानसंख्यानं दृष्टिस्थितिपरायणं ॥ तं भावयामि भगवान् शान्तमप्रमेयभावनं ॥ श्री
मनन्तं कृतं मल्लापालीतानन्त कस्यापि भावये ॥ २३ ॥ सूत उवाच ॥ प्रत्युत्तमेन तद्भवनस्तथा मे
धीमनीषिणां ॥ मयायज्ञ यत्नलब्धेन तु गतं तन्मे महात्मनः ॥ २४ ॥ गंधानां दायभूतानां रसानां च
विविधानपि सुरवंदे श्रीसमाक्रम्य लोकान्वै स्वेन तेजसा ॥ २५ ॥ ज्वालामालापरिक्षिप्तो वै
हायसचरस्तथा ॥ अज्ञेयः सर्वभूतानां मा मा सान्निति रूपेणतधीः ॥ २६ ॥ ये स्वरेन पस्तासां तेभ्य
ष्टेनत्वस्वकर्मभिः ॥ इतिमास्थाय भगवन् तन्न यो वाभिमतं त्वहं ॥ २७ ॥ पृथुस्तनामहे दृष्ट्वा तु
गतसाहं महात्मना ॥ ततो मे भगवान् दृष्टो हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ २८ ॥ ॥

योयमर्दनेन स्वर्वंद्रे दृष्टिसितवान् ॥ २५ ॥ वैहायसचरः विमानेन गच्छन् ॥ २६ ॥ पृथुस्तनायो दृष्टिस्तृष्णा ना गते
नतन यत्र दृष्टकाले मे मया भगवान्सर्वैस्तथ्यैः समुपगतः दृष्टः दृष्टत्वहायार्थमागतः सन्नवहाक्लिनः हरिः पा
पहर्ता नारायणः नारस्य जीवसंघस्य अयनं स्थानं पंथं निर्लोकान्यत्रेरेन्नयामी ॥ २८ ॥ ततः

304

काले निपुणगत न त्स्यायोग्यापुण्यपापाख्यधर्मो लभ्यते के चित्नरके कानि विद्गृलानि द्दिश्यानि स्वर्गादी नि ॥ १६ ॥ तपसि त्वा भोगेन स्वर्गे नरके वा ते काले नीत्वा पुण्यपुण्ये समाप्त जाम्या से वन निधनादियोनि षु पकाश्या यो दिताः संनः पुनः पुनर्भवंति कालचोदिताः सम्यग्याख्याने साव ॥ येषु येण कालेने ति ॥ २ ॥ कामबंधनं बंधनाकामपाशस्य हा ॥ १८ ॥ जीवानि जीवं वते ति भ मा नि सूक्ष्म वानू न इष्ट ल्लवं हि तमनीन मनागनादि च तन त्वा निगच्छ तिया सो नीतिजानात्मी बहूनि वान् ॥ अनीदृशक्तानो ग्रहं विज्ञीति शेषः

कालसंचोदिता जीवा मज्जंति नरके वशाः ॥ परिक्षीणे निमज्जंति दिव्यस्थानं महामते ॥ १६ ॥
तपसि त्वा नले काले गणिते कालचोदिताः ॥ सावशेषेण कालेन संभवंति पुनः पुनः ॥ १७ ॥
तिर्यग्योनि सहस्राणि गत्वा नरकमेव च ॥ निर्गच्छंत्यवशाः जीवाः कामबंधन बंधनाः ॥ १८ ॥
वं संसरमाणानि जीवान्यहमपश्यं वान् ॥ एवं कर्मनश्याला भरंति प्राप्ता निरंतरं ॥ १९ ॥ ति
र्यग्गच्छंति नरके मानुष्यं दैवमेव च ॥ स्वर्गदुःखे निपाते दवविराशं वै मे वहि ॥ २० ॥ कृतानवि
पिसे शुभा सर्वे लोकः प्रपद्यते ॥ गनंगच्छं निचाध्यानं सर्वभूतानि सर्वशः ॥ २१ ॥

संसरतो जीवान पश्यन्निदर्शनेषा स्तु पत्यपंचजानामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ एत दे वाह ति र्यग्मिति चरित्वा ता दशोर्कमेण त्वा स्वर्गादिकं प्रपद्यते दति माहे न संबंधः कृतानवि पिसे शुभः यमयानना ते ॥ २ ॥ गतमिति पावंस्य पात स्य हिन्त्या येत मेवा ध्यानेपुन र्भिवं तते र ति यतेः मे पतन मवे ने नि संपातः कमे पावना बना ले स्थित्वा पुनरवयुपागतेन प्राप्ति निमवे देति जन्मम रणमवाहे स्पा नेम मृत्व तस्पा सेमवेति वत्समर्थनिं वि शेषेण काले निवमे मा ने न मिते ते ने वर्ध मैं प्रयत्नो नायमध्या स्तीमि दर्शितं ॥ २१ ॥

प्रवर्तन्ते वेष्टाङ्कवे निर्वेतां नर्थो मीमर्थः शाम्बनो प्रसभं निशेषः किं फलं शाश्वतमाप्य केनानेन ताः पु-
लं ॥ ३२ ॥ कर्मणा यज्ञादिना ज्ञानेन तउपास्या फलं विम्बारवं ॥ ३४ ॥ चन्द्ररथिकशाननमः कुर्वं हे प्रभो

कस्माद्भूतानि लीनानि प्रवर्तन्ते न यान्ति च ॥ किं वा फलं परं प्राप्य जीवस्तिष्ठति शाश्वत ॥ ३२ ॥ के-
न वा कर्मणा प्राप्यं कर्म यज्ञानेन केन वा ॥ तत्त्वानि फलं विमलं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३३ ॥ इतीरयन्तं
समनिमिस्त दानीं प्रसन्नहृदयं तदा कृष्णराजसिंह ॥ स योगमाने पुरुषं शेषमनन्तमनन्यचित्तः सदसौ द-
रायरा ॥ ३४ ॥ ध्यानं तौ सौ तथ मेशु हरगीतासु ॥ उशनोवाच ॥ नमस्तस्मै भगवते देवाय प्रभवि-
ष्णवे ॥ यस्य स्वरूपं नीनललताम् साकारं वाङ्गोचरे ॥ १ ॥ महाभाग्यं यस्त्वं ननु च स्थाने दानवसत्तम ॥ त-
स्मादहं प्रवक्ष्यामि विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ २ ॥ तयोः संवदतोरेवमाजगाम महामुनिः ॥ सनत्
कुमारो धर्मात्मा सर्वपापप्रभेदनाय वै ॥ ३ ॥ तं दृष्ट्वा जितमात्सर्यं रेणुगां मुनिनो प्रणतानतया ॥ निःप्रसादः
मुने राजन् महाद्वैमनि पुंगव ॥ ४ ॥ तमासीनं महात्मानं प्रह्लादो वाक्यमब्रवीत् ॥ प्रसीद दानवे-
न्द्राय विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ५ ॥ सनत्कुमारस्तु ततः श्रुत्वा प्रह्लादवचोऽर्थवत् ॥ विष्णोर्माहात्म्यसंयु-
क्तं दानवेन्द्राय धीमते ॥ ६ ॥

निर्वोऽम्बुहरिं शाश्वतीकरोति नमस्ति तलं प्रधो भागः साकारं प्राकाशसंहितं सर्वं उपरितने वाङ्गोचरे
मध्यस्थत्वस्य पर्यः ॥ १ ॥ अनन्तं नस्थानमोदः ॥ २ ॥ विष्णुनग्रहस्मादपतेरीति ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

305

वैकुंठः विकुंठायाः पत्यं विकुंठानाम रुचिपत्नी स्याद्वीरुद्रततलपुत्रमिकुंठो मरुतप्तसोपनस्याः स्वयमेवैकुं
ठो जनत्वमापन्नकर्मगोत्वाकान वैकुंठ नेमतानोमेलनेकरोतीति विकुंठः स्वार्थे न हितः तथा च नाम निर्व
वनाध्यायेन वदन्ति संज्ञेपितामयाम् सिरहिम्या मातवायुनावायुनाचैवेनेजस्य वैकुंठ इत्येनतो ममेति वि
यासानां गीयेतु हृषः पुरुषः पूर्णः प्राणो अनंतः त्रिविधपरिछेदशून्यः कृष्णः कृष्णः विष्णुः व्यापनशीलः सनातन
कूटस्थः मुंजकेशः मुंजवम्मीनकेशाः हरिश्मश्रुः पिंगलश्मश्रुः हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेशा इति श्रुतेः सर्व

वैकुंठः पुरुषोऽनंतः कृष्णो विष्णुः सनातनः॥ मुंजकेशो हरिश्मश्रुः सर्वभूतपितामहः॥१९
न नं तत्तस्य तपसः सामर्थ्यं महिमा विदे॥ यद्दृष्ट्वा मिच्छामि भगवन् कर्मणां फलम्॥२०
वेमं यौ वैमहद्भूतमवर्णकस्मिन्यानिछिते॥ निवर्तते चापि पुनः कथमेष्वर्थ्यमुत्तमं॥२१

भूतानि विरादनस्य पितामा याचीनस्यापि पिता मुहंब्रह्म॥१९॥ तस्मात् मे गिकस्य विष्णुदर्शनान्मनस
तपसः देहविजयापत्रेलोकाधिपत्यं तोः सावशेषं किंचिदस्ति मात्र न मिति॥२०॥ महद्देषं धं
ब्रह्मवर्णो ब्राह्मणादिधर्मे उत्तमैश्वर्थ्यं प्राप्य मैश्वर्थ्यं निवर्तते च तथैव मम योन्सर्वा स्वलोकानामोति
सर्वाश्च कामान्य स्नात्मानमनुविद्य जानातीत्यादिश्रुतेः कारफलमैश्वर्यं मत एवैतत् कर्मफलाद्विशेषा
ज्जनपुनरावर्तनश्लिष्यति आकोपस्रवणेते चन अस्यलमननएव स्मादिति विशेषग्रहमतिपादकम्
निविशेषः निर्विशेषमविशेषबोधे श्रोणोः समसनाकलायोगादिति॥२१॥ ॥

निर्मलीकरणे दृष्टान्तान्तरमाह ॥ यथेति ॥ हिरण्यकर्ता स्वर्णकारः ॥११॥ जातिशतैर्जन्मशतैः अनेन पं-
चाग्निना शमादिना अग्निपतनेन मलवत्ता जीवो विकर्मजन्यान्यपि ॥१२॥ दृष्टान्तान्तरमाह ॥ लीलयेति ॥१३॥ ननु
मलक्रियमाणे च प्रतिदिनं शुद्धिर्न स्यात्तेन तत्तत्करणो दोषं भिन्न्याशंक्य दृष्टान्तेन शुद्धिं आह तत्फलेति

यथा हिरण्यकर्ता वै रूपमसौ विशोधयेत् ॥ बहुशो नित्यप्रयत्नेन महता लाभकृतेन च ॥११॥ तद्वज्जातिश-
तैर्जीवः शुध्यतेनेन कर्मणा ॥ प्रयत्नेन महता चैव अथवा जातौ विशुध्यते ॥१२॥ लीलया पल्पयत्नेन यथा गात्रा-
न्मलमन्यादात्मनो रतः ॥ बहुप्रयत्नेन महता दोषनिर्हरणं तथा ॥१३॥ यथा चाल्पेन माल्येन वासितं
तिलसर्षपं ॥ न मुञ्चति स्वकं गंधं तथा सूक्ष्मस्य दर्शनं ॥१४॥ तदेव बहुभिर्माल्यैर्वास्यमानं पुनः पु-
नः ॥ पुनः विमुंचति स्वकं गंधं माल्यगंधेव तिष्ठति ॥१५॥ एवं जातिशतैर्युक्तो गुणैरेव प्रसक्ति-
षु ॥ बुद्ध्या निवर्तते दोषो प्रयत्नेनाभ्यासजेन हि ॥१६॥ कर्मणा स्वनुरक्तानि विरक्तानि च दानव ॥ य-
था वर्त्म प्रवर्तन्ते यस्मिन्नतिष्ठति वा विभो ॥ तन्मे निगदतः सर्वं व्याख्यास्ये तन्निहोकमनाः शृणु ॥१८॥

अतीत्यादि त्रिभिः यथा वै तेति ॥ १६ ॥ उवाच्योवाजितः गुणैः सत्त्वाद्यैः प्रसंगिषु स्वादिसंगिषु दोषः अभ्या-
सजेन वा शमं नरसाधनानां पुनः पुनरावृत्त्येन ॥१९॥ रक्तानि जीवजातानि गोनिशेषः कर्मवि-
शेषान्नरागविरागहेतून् ॥२०॥ यथा वा कर्माणि प्रवर्तन्ते विपादशाः यो यस्मिन्निमित्ते नि-
ष्ठति कर्मभ्यो निवर्तते विपाकः सत्त्वाख्यानपृष्ठे तिष्ठेद् ॥ पूर्वं तु पंचमार्थं ॥१९॥

306

माहात्म्ये महेशस्यैवात्मभावस्वभावः विलीनं गजन्मादिकं तेन प्रमगमित्वं त्वेस्म्यणुनं नैनक्षुवणास्य
मोत्तमदन्यान ॥ नदेवादविलीनं जगत्तचनेकेऽउलमिवस्थितं विदिचेतनाचेनं तत्सर्वं विसृजे वेत्यर्थः ॥७॥
नदेवकमादव्यस्ततीति ॥ ८ ॥ निमित्तमन्यादुपादानत्वमाहाहं न भस्मितिमिति कार्यं प्रलीयते यत स्त्री
रूपं त्वनितदुपादानमित्यर्थः एवमपि चेन्निमित्तोपादानन्त्वलत्तयोः जगत्कारणत्वे विस्तोक्तं तत्सदुक्तं
तत्वमाहनेति परमेनयोगेन ॥ ९ ॥ सर्वमेवैवशृष्टेन यत्नादीनां स्वात्मस्नोधसाधनत्वमाभिद

एवं सर्वमिदं दृश्यं विलीनं महात्मन्यनन्तमे ॥ विलीनं जगत्स्थितं ब्रह्मणि निविदृश्यं तत्पर ॥७॥ स्व-
स्थं तेषु महाबाहो भूतग्रामं चराचरं ॥ एष वा दृश्यते कालेन कालेन विसृज्यते पुनः ॥८॥ प्रस्मिन्नाकं
ति विलयं सम्यग्ब्रह्मवेत्ति च ॥ ते एव ज्ञानवतां प्राप्य सम्यग्ज्ञानैर्नैवेत्यपाः ॥९॥ स्वमात्मनि स्थिता
योगात्सम्यग्मनैवशाकाले ॥ नारं चाभ्यन्तरं चैव कर्मणा मनसा स्थितः ॥१०॥ निर्मलीकृतं तेन ब्रह्मासा
मत्त्वा तेन समश्नुते ॥११॥

मायावारयेदिति ॥ यः प्रमानवापेप्सादैः विविदिषेति यत्तेनेत्यादि स्मृते विविदिषा
दितो ब्रह्मभंते रेशानो दानतपरतस्थितिलः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुतेर्दर्शन
हेतुत्वेनोन्तरेणे समाधौ मनसि मेकस्य चतुर्दमनेनोगे संस्थिपन इति श्रुतेः आत्मविविदिषाचित
संस्कारात्मनो रागस्थितो चक्षुध्यानिरूपेण संस्थितः नित्यज्ञानमानिलापयनादीनि निर्मलीकृतेनैव श्रि
तेनोपयतीत्यर्थः सः श्रमतदेहाभिमानमागलभ्ये ध्यानलोकेगन्त्वा ज्ञानेन मोदं समश्नुते ॥१२॥

म.स्मा.
मो.
३११

प्रलेनराः सन्निहितः नेत्राभ्यां नेयरमेनमभिर्निहोतिभिर्तिपेषः पादयोः पादोत्तमः ॥२१॥ रजयति एतेग-
णाः वहूमाणाविधयायहसकाराः नाराहणम्बवेनम्यानुहत यात हाल्मा नोषहिद्र जीवसेत्ताम चेति
आश्रमाणामिति सेपुरार्थः कर्मणामपाद्वैः फलैनतम्यागिति रेवमर्थसन्नुकृतस्यफलेसमस्वर्गात्मके सरवो
लिमयं ॥२३॥२४ अकर्मणाः नैष्कर्म्यस्य समन्यासस्यफलं मोक्षः ॥२५॥ हृदासि मेजादयः ग्रहत्तं मणावः वह
नोव र्णाश्रमाश्रमाश्रयो यस्य ॥२५॥ पर्मोधर्मेः आत्मदर्शनेपच्छेत्तं याज्ञवल्कोनइस्याचारदमा-

श्रुद्धोरनेनतात्सस्य ग्रहादानन्नसंततम ॥ नतत्र वक्रे नेत्राभ्यां पादयोर्भ्रूदानवा ॥२३॥ रजस्तम
श्च सत्त्वं च विहितानायणात्मके ॥ सो श्रमाणां फलं नानकर्मणात्सत्फलविद ॥२४॥ अकर्मणाः
फलैर्वैवसत्ववपरमव्ययः ॥ हृदाश्रियमवोमागीं अत्तरेचसरस्वती ॥२५॥ वह्वाश्रयो वहुम
त्वोधर्मोहृदिसमाश्रितः ॥ सत्रस्यपरमोधर्मः नस्यश्च सदृतस्य सः ॥२६॥ श्रुतिशास्त्रग्रहोपेतः
षोडशार्तिवृक्रतुश्रमः ॥ पितामहस्य विलस्य सोभिना सपुरंदर ॥२७॥ ॥

हिंसादानस्वाध्यायकर्मणां अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति नपः कृ[illegible]चोद्रावण
हितारलमभ्ययमेवेनर्थः ॥ तत्त्वकार्यश्रमनत्कारणम ॥ श्रुतिः मेधाशास्तेषासीतिशास्त्रेयवं
तेनावाकेग्रहणगृहाः पैङ्वायवीयासोमपाशाणिषोडशाश्रत्विजः प्रसाधारणात्वसाधीधः
वोनापनेसर्ववेदीयाः होतामेत्रावरुणातत्क्वाकोग्रावस्तोतापनेश्चगेदिनः अध्वर्युः प्रतिप्र
स्थातानेष्टोनेतापनेपाजुषाः उद्गाताप्रस्तोताप्रतिहर्तेति सुब्रह्मण्यापनेसामगाः ॥२७॥

३११

307

एवं साधनानि मुखोक्तस्य ज्ञेयमाह ॥ अनादीति अनादिनिधनः नित्यः योऽनन्त इति देवर्षिभ्यः अन-
न्तनिष्पत्तानेनानाक्षेपेवद्वद्वानेन्मानेवदैतानेनप्रमित्यनुभवादिनाशंकाह श्रीमानिति श्रीयत इ-
ति श्रीः रूपादिलक्षणं तद्वान् ॥ वेदाकाशवदोपाधिकात्वं मन्तिलयो नन्तस्वतः इत्यर्थः हरिः ॥ स एव नारायणः ॥
सर्वाश्रयः सर्वनियन्ता ॥ १९ ॥ अस्यैव सर्वात्मत्वं वक्तुं नवविधसर्गोपादानत्वमाह सर्वेति तत्सर्वेषु भूतेषु
पाशीरिषु तरः संज्ञातः अन्तरः जीवः एकादशाः इन्द्रियाणि यैर्विकारैस्त्वात्तिरश्चिभिः रिद्धैः ॥ अत्र तन्त्र-
इति महत्तः सर्गः प्रथम उक्तः भूतस्यैति भूतसर्गो द्वितीय उक्तः एकादशेति वैकारिकस्तृतीय ऐन्द्रि-

अनादिनिधनः श्रीमान् हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ स एव जनिता भूतानि स्थावराणि चराणि च
॥ १९ ॥ स एव सर्वभूतेषु अन्तरस्थान्तरं एव च ॥ एकादशविकारात्मा जगज्जीवैस्तिरश्चिभिः ॥ २० ॥ त-
पाशीतस्य महद्भिर्हि महद्भीर्नादिवस्मितः ॥ वाह्वलादिशांतेनस्योरेममाकाशमेव च ॥ २१ ॥ त-
स्य तेजोमयः सर्यो मनश्चंद्रमसि स्थितं ॥ बुद्धिर्ज्ञानगतानि स्पर्शतत्त्वसमन्विताः ॥ २२

एकः सर्गः उक्तः तएतेऽत्रयः प्राकृताः सर्गाः ॥ पद्योक्ते वैष्णवे प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तु यः तन्मा-
त्राणां द्वितीयस्तु भूतसर्गो हि स स्मृतः वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्ग ऐन्द्रियकः स्मृतः इत्येवं प्राकृतः सर्गः सं-
भूतो बुद्धिपूर्वक इति ॥ २० ॥ एकाद्य सिद्धये नारायणाद्यवयवेन ब्रह्म जगदिन्द्रियपर्यन्तं पादादिमावदिनादि-
वैस्वलोके ॥ २१ ॥ तेजोमयः चाक्षुषः मनश्चंद्रमसीत्यादौ प्राधाराधेयभावोऽङ्गाङ्गिभावेन जलनिनिवदभेदवि-
वतया देयः बुद्धिर्महत्तत्त्वं ज्ञानगतानीन्द्रियाणि इत्यत्र ज्ञानकारा रसतत्त्वसमन्विताः अपरेणेत्यर्थः ॥ २२ ॥

तापीमेनस्याचष्ट ॥ वाप्य इति द्वाभ्यां योजनविस्तृताः पंचशतानि इति वा कासोपानविस्तारस्योजनस्त स्यात्रैयोग्राधामतः दैर्घ्येन योजननतः पंचशतानि इति संबंधः शतानि इति लिंगव्यत्ययश्चार्षः पंचशते योजनानीत्यर्थः अवगाढाः नात्यवगाढा वा गाढ्यो पासोनाताः इः स्वगाढा इत्यर्थः भाष्यदिमतेन अवेत्यस्य मगेस्याकारलोपे छांदस्तान समासः अतएव प्रत्येकपाः प्रहृष्टाः ॥२१॥ वाप्य इति अयमर्थः

वाप्यः पुनर्योजनविस्तृतास्ताः क्रोशं चतुर्गंभीरतयावगा-
ढाः ॥ आयामतः पंचशतानि सर्वाः प्रत्येकशो योजनतः प्रहृष्टाः
वाप्या जले त्रिपतिबालको स्यात्स्वच्छे सहस्राण्यथ न हिंसो
तेनास्मात्त्रयविहितपरे विसर्गमेहाः रमेत कं चन तथा प्रजाना ॥२२॥

यदि बालको स्यात् केनापि एकैकस्मिन् दिवसे एकैक एव विंदु हृत्येते न हिंसीयः तेन क्रमेण एकैक वाप्या उद्ग्रहणेन वर्षसहस्रवाप्युच्छेदस्यान् तदिंसं सारस्यापि विज्ञातेनतउच्छेदः स्यात् एकस्य मनुजस्य एकस्य विसर्गस्य नाशोऽनेनाजीवाः सेतीति सर्वथापि संसारस्यानुच्छेद एव वयपोलोकं भगवतानातोनवादिनेच संमतिरेति ॥२२॥

३०४

तेजस्विजः पृथग्रूपोनाग्निरिंद्रोस्मिहेंद्रोऽन्यः अग्नेः वैश्वानरोऽन्य इति यमस्तेनाप्ययं कुबेरो नामस्त्रादीनक
र्मपृथक्त्वमायशेषतो पितरस्सेकतो न यथा कारणात्वेन संविदं मितयाचकाम्नायतः कर्मपृथक्त्वादिरूप
गमि धानस्तत्न यो भवं त्यैकेव वा महात्मा देवतेति श्रुतिरपितयदमाहुरंमुपजाम्नुपजेम्येतत्सेवमाहरिः
रिति ॥२८॥ नानेति अग्रवमितितत्त्वहिस्य आम्नायः परामृश्यते । स च एकं सन्तं बहुधा कल्पयंति यो देवानां
नामधा एक एवेत्यादिः अनुभवेनैवतज्जतो ज्ञानानीत्याह जेतरिति विज्ञानानांतह्येष्वस्वरूपाधिकावस्था

स्थितो यवहृणाम्रैव यमो यथ्यनदस्तथा ॥ तेऽस्य पृथग्दर्शीनां तस्य सो विदंति न यैकतो
एकस्य विहिदेवस्य सर्वे जगदिदं वशे ॥ २८॥ नानाभिनमा देहेइतसैकनेव दमयं
तेन पश्यति विज्ञानां तेनो ब्रह्मप्रकाशते ॥२९॥ संहारविक्षेपसहस्रकोटी निहतित
जीवाः अत्र इति चान्ये ॥ प्रजाविसर्गस्य च पारिमाएवपि सहस्राणि बहूनि देम ३

णो सार्वीत्मं पश्यति विलये तु ब्रह्म अद्वैतं ॥२९॥ ब्रह्मसमाप्ते रपि दोलं प्रमाह ॥ संहारेति संहरमलि
प्तिपमानिखिलं ब्रह्मण्या संहारविक्षेपशब्दाभ्यां जगल्लयोदयकालः कल्पसंतक इत्यनेन सह ॥
स्रकोटीः कालाध्वनोरुभ्येन संयोगे इति द्वितीया तावन्नालपर्यन्तं केचिज्जीवाः ति एवं ति स्यावरांभ
त्वा अस्ते प्रवरे ति जंगमा भवं ति चान्ये ॥ तत्रापि चैके कस्यचित्स्यातिमपाणत्वे आगंतरेणाह ॥ प्र
जाविसर्गस्येति पारिमाण्यस्थायेनाहितः बहूनीत्यसंख्येयानमित्यर्थः ॥३०॥ ३०॥

परां स्थितिं एतेषु सर्गेषु शुक्लं कौमारसर्गः रागद्वेषरहितत्वात् विमलं निष्पापं अत एव विशोकं विशोक-
त्वमपि कुतः यतो गतक्लमं स्वप्रयासक्लमहीनं सिध्यति मोक्षं साधयति एतत्प्राप्तिं नेतुं लं भस्मिमाहात्म्ये-
न योनिप्रभवानि जन्मानि तत्तयोनिजानि ४ एषु सुन्नादिवत् तेषां साधिकारिकाणां तेन रचयोनि
जन्म गत्वा प्राप्य यश्चान्तिमं मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥ यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां
वेत्ति तत्त्वतः इति ॥ २४ ॥ योऽस्मिन् हि जीवरूपे निजेनाप्यात्मनि निमिषु मद्दर्शनं समनुप्राप्य गत्वा प्राप्य देवं इन्द्रः योगा-
ने ददर्शनमात्मनः भवान्तिकामाद् दुर्लभान् ॥ सेवयस्व क्रियां तामपि हि स्थिति तस्यार्थः तथा च श्रुतिः ॥ त

परं तु शुक्लं विमलं विशोकं गतक्लमं सिध्यति दानवेन्द्र ॥ गत्वा तु योनिप्र-
भवानि दैत्य सहस्रशः सिद्धिमुपैति जीवः ॥ ४४ ॥ गतिं च यां दर्शनमाह देवो
गत्वाशुभं दर्शनमेव चापि ॥ गतिः पुनर्वर्णकृता प्रजानां वर्णस्तथा काल-
कृतोऽसुरेन्द्र ॥ ४५ ॥

एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत् इदमदर्शमिति तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते
इति ततः सन्ततनमस्मिन्नेक स्थानकारस्य च्छेदसोलोपः इदं ब्रह्म अदर्शं अपश्यं एतेनाहमिन्द्र इत्याकाङ्क्षमाण-
त्वेन दर्शितं इदमेवात्माप्तिरूपमित्याह गतिमिति वर्णाः सत्त्वादित्वात् रत्नमयं वर्णो यं कालस्तत्कालः
प्राग्रूतः चतुर्युगात्मा जीवः धर्मेण ततः धर्मेमात्रेणमानेः ॥ अधर्मोऽद्याहृतः ॥ अधर्मेण इति क्रमेण कृतत्रेता
द्वापरकलिसंज्ञः तथा च जीवस्य प्रागभवीयसंस्कारवशात् यादृशः सत्त्वाद्याविर्भावस्तादृशी गतिरिति

एवं मनुष्यदेहे लाभस्य सारस्यानेकमुक्तं इदानीं रजःसत्त्वतमस्त्रैवविच्छिन्नानां पञ्चात्मकमिति वर्णोक्तं गुणा-
न्वयेरंजकत्वसङ्कोचत्वमलिनत्वसाम्यान्तरक्तश्वेतकृष्णरूपाद्वैविध्यं विवर्णितानेषामागमेदेन षड्रूपाणि प्रक-
ल्पते तथा हि त्रिविदं तु विद्धि भवतु गुणत्रयमन्यान्यव्यतिरेकेणानिष्टमिति ॥ तत्र यदा तमस आधिक्यं सत्त्वरज-
सोस्तु न्यूनत्वसमत्वेन तदा कृष्णो वर्णः अस्य यो वैपरीत्ये धूम्रता तथा रजस आधिक्ये सत्त्वतमसोर्न्यूनत्वसम-
त्वे नीलवर्णः अस्य यो वैपरीत्ये मध्यमो मध्यमो वर्णः नरकलोकानामथ निकृष्टलोकानामनुक्ताः सत्त्व-
स्याधिक्ये रजस्तमसोर्न्यूनत्वसमत्वे हारिद्रः पीतवर्णः तच्च सत्त्वं करमस्य यो वैपरीत्ये शुक्लः तत्रोक्तं त-
त्र एवकारं नयन्तः सो मनुष्यसर्गः स्थावरः चतुर्थः धूम्रः सैर्यग्योनः पञ्चमः पीतो देवसर्गः षष्ठः नीलो मा-

षड्जीववर्णाः परमं प्रमाणं कृष्णो धूम्रो नीलमथास्य मध्यं ॥ रक्तं पुनः सह्यतरं सुखं तु हारिद्र-
वर्णं सुसुखं च शुक्लं ॥३३॥

नुषसर्गः सप्तमः मध्यमोऽनुग्रहसर्गः अष्टमः शुक्लः कौमारसर्गः नवमः त-
थोक्तं वैलक्षण्ये मनुष्यसर्गस्थान एव तु मनुष्याणां वै स्थावराः स्मृताः तिर्यक्स्रोतस्तु यः प्रोक्तस्तैर्यग्योन्यः स उच्य-
ते ततः ऊर्ध्वस्रोतसो यस्तो देवसर्गस्तु स स्मृतः ततोऽर्वाक्स्रोतसां सर्गः सप्तमः स तु मानुषः अष्टमोऽनुग्रहः
सर्गः सात्त्विकस्तामसश्च यः पञ्चैते वैकृताः सर्गाः प्राकृतास्त्रयः स्मृताः प्राकृतो वैकृतश्चैव कौमारो न-
वमः स्मृतः अथानुग्रहपादे तदुपादे प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चेति गभिद्याः कामादिवेनोद्धता
नुग्रहकादेवताश्चेति । एवानुग्रहो नाति भेदाह्निः यथोक्तं वायुपुराणे अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः स च
तुर्धा व्यवस्थितः विपर्ययेण शक्त्या च सिद्ध्या तुष्ट्या तथैव च ॥ स्थावरेषु विपर्यासस्तिर्यग्योनिषु
शक्तिता सिद्धात्मना मनुष्येषु तुष्टिर्देवेषु कृत्स्नशः इति ॥३३॥

बहूनामप्यस्याख्यानं सहस्राणि लभ्यमित्यर्थः हरिनेर्धमापति यो योगी निर्मलत्वं नीशः दीनः क्षीणः
नानायर्हितः सर्वेतोऽमस्य मयदृशी वयुगत्वे पापमोगत्ये । इदं हि वर्ग हृदये वलाभो गमभिरेवश्य
तोत्र सोगेन तपित कल्मषमिन्द्रे वाग्व्याचीनपुण्योदयसीति जीवस्य पशावि विवेकेन संहूनान्याख्याव
चितो भक्त्या ॥ ३५ ॥ सत्वगुणेन युक्तः सन्वशस्थानमायाणमहति हरी कृष्णेन । वहते यतते श्रेयसे नदास
नोत्कंठत्वे सति लोहितेऽप्यस्मचन्द्र ग्रहसर्गोद्भवे तिशामकामायामिमानि देवतामावेशामोनीत्यर्थः

शान्ते सहस्राणि नतस्त्रिरत्नाज्ञानोतिवर्गो हरितेनपश्यान् ॥ सैवेवनसित्रिवक्षमनो
शोषुगत्वेनपसासंहूनान्मा ॥ ५८ ॥ सैवेयदासत्वगुणेनयुक्तस्मोऽप्पोहन्युदनेसत्र
धमा ॥ सलोहितेवर्णो उपैतिनीलात्मनुष्यलोकेपरिवर्ततेव ॥ ५९ ॥ सनवसंहारविसर्गोमे
के स्वधर्मेजेर्वर्थनेःक्षेपमान ॥ ततः संहारिद्वन्मेपैतिवर्णो संहारविद्वेषघातेन्यतीते ॥ ६०

सत्वापकर्षेण नीलात् नीलत्वं प्राप्य मनुष्यलोके परिवर्तते गतागते करोति चकारो वाशब्दस्यार्थे ।
सः नीलत्वं प्राप्तः तत्र मानुषलोके संहारविसर्गकत्वे ॥ वेदधर्मैर्विधिनिषेधलिङ्गैः क्षिप्यमानः त
मो हि कृष्णः हारिद्रवर्णसर्गे देवलाभावरूपेतिन श्चापि संहारविद्वेषघाते कल्पघाते जाते सति
यति गच्छति ॥ कर्मव्यतिहारेण तु गतिकांगर्थे स्यवीधातोरेतः सर्वक्षिप्स्य धातोर्व्यतिपूर्वस्य
देरूपेण यावदेवोभक्तानां मानुषत्वमुपैतिमानुषस्त्र भक्त्या देवत्वमुपैतीत्यर्थः ॥ ६० ॥ ॥

पातमिति ॥ सेयं जीवगणस्य गतिः परापर्यंतिकी ॥ दृशानामिंद्रियाणामंतःकरणाच तनुस्वयस्य वक्रे
णस्य भेदात्तच्चतुर्दशसंख्याकास्तीनतावंति शतानि सहस्राणि लक्षाणि वा विषयभेदाद्भवंति । त
थाहि विषयभेदाद्भतिभेदं श्रुतिरात्न्हस्व यंवैहरयोर्यवेदगच्चयानानिवसहस्राणि वा प्रयुक्तानि चे
त्यादिभ्यारोहणे ॥ उपशमशेणी पारिसोपाना रोहक्रमेण ऊर्ध्वगतिर्लेश्याचतुर्दशभिः सत्वतारतम्यभाने

शानेसहस्राणि चतुर्दशोर्ध्वपरागतिर्जीवगणस्य देहिनः ॥ आरा
हणं तत्क्षणमेव विहित्स्यानेन तयाभिः सरणं च तेषां ॥ २६ ॥ क्रमस्य
वर्गस्य गतिर्निकृष्टा समज्जनेन नरके पच्यमानः ॥ स्थानेन याइर्गतिः
शिलातलप्रजाविसर्गेन सर्वहुल्वदेति ॥ २७ ॥

क्षणे तत्क्षणे स्थानेव तेन ऊर्ध्वयदेशुस्थैर्यांन्तयाभिः सरणं तेभ्यः पदेभ्यश्च्युतिस्तेषां जीवानां तत्क्ष
णेव तस्मात् ते चतुर्दशसानि कीयक्रमार्गप्रवणकाथाद्वारयंग्रं ॥ २६ ॥ अन्यथादोषमाह क्रमस्येति
क्रमस्य स्थावरत्वप्रापकस्य वर्गस्य निकृष्टा नीचा गतिः यतः सभावी स्थावरः नरकेन नरकमध्ये क्ष
मेणि सज्जनेन ॥ अतो नरके पच्यमानपकाले तत्रैव च तस्य स्थाने स्थितिर्दुर्गतिभिः तेनैव चतुर्दशभिः
दुर्मार्गमहत्तेर्भवति स्थानावधिमाह ॥ बहूनिति मज्जाविसर्गेन तत्कल्पान् ॥ २७ ॥

सोऽस्मात्सर्वकृत्स्नलोकोदयप्रवादात्कालः कृतितः तयोगात्प्रमष्टत्कसोनलेनलवद्योगात्सर्वंकृष्टे सर्वभ्योनीवे स्यावरेतिवृत्ति अथमारोहावरोहप्रवाहपतितः सिद्धातिमुच्यते ५४ मात्मपापमेवाह देवानीति ॥ ममुमवृः समस्तब्रह्मणानानि देवानि संश्लिष्टरक्षादिकमेणाग्रं तेन्द्रकल्पवसन्नावरादानूलोकान्संधावती तिसंबंधः पक्ष्यानेकधाभावो व्यूहः युद्धैः अग्रतवृत्तिं हाग्रामनोवृहितपणसमाधाभतायाः तनहितमित्यन्नतिभेदात्सहानोपानानि सहस्त्राणिवाप्रवंवत्समवति तत्रदेवानिसानि

सोऽस्माद्ब्रह्मशृण्वानि कालयोगात्क्रमेण लोकेनिहन्ति सर्वं कष्टे
पश्चात्स्वयं सिद्ध्यति जीवलोकस्तेनेमिधास्याम्यसरप्रवीरः॥५४॥
देवानिसब्रह्मणानिममरक्षोरविंद्रोपतन्द्रैवम्युक्ताः संस्ट
निसंधावतिस्ततिमेतमद्यावदानच्छंतमान्त्सलोकान्॥५५॥

कानिशमदमादीनेवसंश्लिष्टमप्यसंरक्तः शमाभिधमिमानि देवतारूपः॥ अग्रंतेशमादिमान्भवति ततोहादिदोद्वेवस्त्रेयतः अग्रकः कौमारोवालवद्धागद्धेयमुन्योभवति॥ ततः अग्रत्यावरात् अग्रतेपुर्यः अवरामनुक्तहाः पश्चाद्दूतावपियुतान्कवशृणाम्नपान्लोकानअर्चितमानप्रमादिमार्गंप्राप्यदेवलोकान्स्वयं अर्चितरः अर्चिरादिमार्गंप्राप्योप्रसत्यलोकः॥ ततोऽप्यग्रतो नमान्॥ तानेषमाप्यलोकान्योगफलभजनात्॥ सस्याममेदानभवतीयदेहमेदेविद्वेष्यर्थे केवलप्रामकामस्मादिभ्यःतिपरमिहरतीयमेस्पर्शप्रामोतीत्यर्थः॥५५॥ ५५॥

पतद्देवाद्दशविंशत्यादिना देवः सहस्रशवत्स्यानुसंचरन्नपि समुत्कोऽविषयविषयोगहीनो निरयेषु संवनेक
निकलेवकल्पेषु फलानि फलानि भेज्जानो गमी: संचरन् । तिष्ठनो निरशेषेणानन्तः गतिसंख्यादशपंचत्वारिं
शेषमेकोनविंशतिसहस्राणि अयमर्थः । एकोनविंशतिर्जीयहास्तनामधानि भोगसाधनानि वर्तन्ते नाम
त्येवशेषवननानां निधानानि सहस्राणि च भवन्ति ॥ तत्र द्विधाऽपभोगोरागहेतुत्वात्तमगुण्यवेपकत्वाद्दनि
प्यत्वाच्च निरयपदवेति स्वर्गोपि निरयभोगाडन्तः तत्त्वापनेनिरेनिरयान् ॥ भोगमदवभेण: नका
मेषुरवः शोविविकभोगविष्णु नेसमायमा स्वर्गोपि दृश्योद्दिधा गणयच आणा: मनआदिचन्दपेकेवेषेकोनविंशः

हाविंद्दवर्गोल्लुप्रजाविसर्गान्सहस्रशानिछन्ति संचरन्ते ॥ अथ यमुक्तो निरये च देवतत्तः
सहस्राणि दशापराणि ॥ ५१ ॥ तानी सहस्राणि वेषु च तन्मध्यचत्वारिंशत्तं तु फलानि चैव ॥ वि
मनकपेने निरयाश्च सर्वे ष्वसर्वे षु वा मेषु च समभवेषु ॥ ५२ ॥ सदेवलोकेऽविदरम्यभोगान्त
नस्युनोमानवनामुपेति ॥ सदाशविलेपशतानि चाष्टौ मर्त्येषु तिष्ठन्स्मरनन्तमेति ॥ ५३ ॥

शादिमनके विदिस्वर्गोपि दत्तयवानि त्यर्थः अत्रेषुपि संभवेषु स्थावरेतिर्यग्योनिषु मानुषवर्ज्येषु
नस्माति शंकुसर्गेवदेवसर्गोपि भोगभूमित्वाद्देयवेति भावः ॥ ५२ ॥ व्यतीते इमस्यार्थं स्पष्टयति सप
ति देवा मानुषत्वं मानुषाख्ये देवत्वं भजन्त इत्यर्थः । अनन्तत्वे ॥ अष्टौ इवीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वा
घ्राणानि मनो बुद्ध्यहंकाराख्यानि ज्ञानेन्द्रियाणि तेषु इमानि मनत्वानि च स्वाधिविषयलयो दपकारणानी
तिविषयभेदाज्जान्यष्टशतानि सहस्राणि वालयोदयानुसमेषु पतिष्ठति देवे नीमनन्तयः ॥ ५३ ॥ राम.

एवंविदो जीवन्मुक्तस्यापि प्रारब्धकर्मभोगस्यापरिहार्यत्वमाह संहारेति एवं संहारविक्षेपध्याने श्रुतिश्चैव मतीति एवं भोग॰ प्रारब्धं तत्त्वमाह षट्सु दिक्षु प्राणेन लयोदयाभ्यां ॰ के देहे वसतीत्यर्थः वस्य योगाभ्या सेव योगिनः क्रमप्राप्तं भावदत्त्वा तानि श्रुतीनां पायो गोमां प्राप्यापि तानीन्द्रियातन्त भो॰ तुम मत्तम समर्थो योगीः श्रन्यानि वन्यानि महर्जनस्तपः सत्यलोकाख्यानि योगबलेनारब्धेनारब्धकर्म॰ इति क्रमप्राप्तिस्थाना निवसति वा सोतिमितमाह षट्सु सेतियायागतिः सत्यश्च प्राप्तिकालस्थाः शिष्टावपि श्रुतिसिद्धस्य षड्द्वस्य सा तान्यारोगाजीवन्मुक्तानामप्राप्तस्य गतत्वं मत्वा निश्वमाह देशस्य योगसिद्धोपि प्रत्यात्मेकास्थानान्ततमष्ट

संहारविक्षेपमनिष्टमेवं वन्यारिचान्यानि वसन्मनीषः ॥ षट्सुब्रिर्हिस्यपरा
गति यो सिद्धावसिद्धस्यागत नमस्य ॥५४॥ ब्रह्मोत्तरं तत्त्ववसन्मनीषः संहारविक्षे
पध्याने मत्तो वा ॥ तस्मादुपाहृत्य मनुष्यलोके ततो महात्मानुपत्तात्म एषेति ॥५८॥

ति भाग भवतीत्यर्थः ॥५७॥ योगभ्रष्टगतिमाह ॥ तत्रेति श्रुतीषः सम्यग्योगमनुष्ठानमप्राप्तः तत्र परोक्षत्वेन निर्दिष्टे स्वर्गलोके सम पूर्वानि आदिदेवतं मनो बुद्धिवित्तानि उत्तरोत्तरं मत्वा तत्र वले नउत्का ॰ संहारविक्षेपध्याने मत्तो कर्मप्राप्यदाहिते ॥ अथैव प्रत्यासत्तात्मारोहितपये ॰ मनः प्रदूषनहितनिःशेषदाहे ॰ योगस्य योगिनः कर्मशेषमस्तीति युक्तं ॰ ततो योगी प्राप्ययोगसिद्धस्तत्र ॰ लोके स्वलोके ॰ स्वर्धः ॥ ततस्तुमानुषं जन्म प्राप्य महात्मा तं ॰ भवति ॥५८॥ ॥

३२८

अष्टावतानि मेतन्याचष्टौ अष्टौ चेति ॥ अनयोर्द्वन्द्वार्थः सा गवत् ॥ अयमर्थः ॥ समागरकोनविंशतिमुख
इति ॥ नाथस्य मनो यस्य स्वतन्त्रवशात् नाथ इव स्यात् पंचभूतात्मकः स्थूलदेहः शब्दादिपंचकं च अस्य
इदं ॥ अंगमिवांगं स्वरूपमन्तमिति ॥ अविद्यादयोऽपि ते नस्य स्ववशत्वेऽपि तत्समस्तः सामर्थ्ये कोनं
विंशतिः दशेन्द्रियाणि प्राणपंचकं ॥ मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चतुष्टयं चेति स्वस्वाने न भानि हानि अवि
विशतिः दशेन्द्रियाणि प्राणापंचकं मनोबुद्धिरहंकारचित्तचतुष्टयं चेति तस्य अन्तःकरणानि तान्येव षष्टीशतानि
यामवकमीत्मको विशकः सेनातः नाथस्य सेमेपि तस्य इति ॥ यान्यष्टौ उकानि तान्येव षष्टीशतानी
नियोजनात् ॥ यदात्वविद्यादिचतुर्विंशकाः स्वगाएपनेनदापि तवेषामाहस्यावद्धषष्टिः ॥ सप्तमोच
नियोजना ॥ यदा त्वविद्यादिचतुर्विंशकाः स्वरूपगाएपते तदापि तवेषामाहस्याबद्धषष्टिः ॥ सप्तमो च

अष्टौ च षष्टिश्च शतानि यानि मनोविरुद्धानि महामुनीनाम् ॥
अज्ञस्य वर्णस्य परां गतिं यां श्रीएपरुद्धानि महान्भाव ॥५॥ ६

आनंतभृत्केनोमरवइति स्मृतेः भोगप्यानेद ॥ भोगसाधने चेति इदं पंचेतद्वषष्टिः न दासन्नन
रूपवार्थः ॥ एतानि महामुनीनां शुभकाणांतोमात्मविदां मनोविरुद्धानि मननसैव विशेषेण
रुद्धानि मदहस्याहत्यगम्यतानापि विदुषां मनोमात्रा एवेत्यर्थः सेयं अज्ञस्य वर्णस्य गतिः से
तेषेणश्री एतान्नाथस्य तमस्तुमात्यानि रुद्धाणि चेत शिवमहेन्ते चनर्थं मन्मने सस्थात्मा सविते थ
इति स्मृतिमक्षिदस्यातत्यस्य माति ॥ एवपादेनत्रिपरोधानिके चतत्यं मा गतिः तर्थ्यस्य मयकृते
नामाप्यन्वानन् ॥५॥ ६

समेतीति स एव पाद्मो भिन्नक्रमः संहारमिति एतन्मूलं तत् ॥ ततः भगवति समलोकांतान् लोकान्मनो बुद्धिः तद्धि-
तानि ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्सुरै मेवावेधेन वाधित्वा जीवलोके संति इति सम्यक् मोहयो का भावा दास्व
संहारी वीज उपल्यवानि संभावने षाब्रह्मादीनां भगवदीनां वा उःखरूपत्वे निश्चितमनैता देहीते अवयुंचय
परिणामिस्यानं ग्रतपवानंनं त्रिविधपरिच्छेदमनंब्रह्म रातिमा मेमति न तस्यानके चिदेवस्पसंवैषिद्धेमा
सम्मिति वदंति संयमवाः विसौवे ऊढमिति वेसवाः ब्रह्मणो ब्रह्मलोकः उर्ध्वे देरणगर्भाः सोपस्य ग्रनंतः

स एष वसंहारमुपलब्धाति संभाव्य संतिष्ठति जीवलोके ॥ ततो अयं स्यानमनंते
नेमिति देवस्य विस्नोरयब्रह्मणश्च ॥ सोऽयं सवैवा यज्ञरस्यैव देवस्य विस्नोः
परमस्यैव ॥५०॥ महारन्वा भगपरिदग्धकायाब्रह्माणमायांति सदा मनाहि
चेष्टात्मनो देवगणाश्च सर्वे ये ब्रह्मलोकादपराः स्मृतेपि ॥५१॥

प॰१॰

सोमितनद्भक्ताः नरस्य जीवस्यैव तनयं स्यानमिति सांख्याः देवस्यायोगमानस्यचिन्मात्रस्य विस्नो
श्चोपवक्स्य ब्रह्मणः न यंमनंति स्वरूपस्य परमस्येति तद्धिलोः परमे पदमिति निःकानिपमिद्धमितो पं
निषदाः ॥५॥ एवं शास्त्रज्ञानविकल्पान्मोहेतुपन्यस्य सर्ववादिसंमतवस्तु हृतमाह ॥ महारेति
परिनः सर्वात्मना दग्धाः वाधनभेस्ते हताः कायाः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहाः यामिस्ताः ब्रह्मणे
ब्रह्मप्रल्वमार्षदेवगणाः इंद्रियाणि ये ब्रह्मस्वरूपालोकाः दपराः अर्वाचीनाः प्रहृष्टात्मा दर्शलो पिपादि

तस्मान्मानुषाद्वा द्वादुपाहेन्मतिः क्रम्यश्चे तु तरमनरेभ न संगं प्रतिगेनसे नि छति ॥ अस्यानेक रोति श्वौ
भ्यासवशाद्बुतो रतं नायोगभ्रं मिकामारोहतीत्यर्थः सएव प्रतिष्ठमानः समकृतः स तवारे लोकान्
वैनियच्छति संहारविक्षेपयोः समानन्यस्योनाभ्याहृतः सेवादिनः अभाव ऐश्वर्ये नसः अथसर्वः प्रथम
भूमिमारूढो योगी सत्तं स्वर्गमाप्य नन्दनसमः सार्वभौमो राजा भवति ॥ एवं सोऽंभलोकजयः एवं उत्तरोत्तर
योगबलाद्ब्रह्माउत्तरेलोकं जयति ॥ अतएव लोकसमममायापित्रनराधनेन ॥ यदि योऽयं वस्तन्पोऽहं अग्रहं

तस्मादुपारूढतां ततः क्रमेण सोऽत्रैव
निष्कृतिभक्तत्वं ॥ स कृतकृत्यात्स्वपरे
निलोकान्संहारविक्षेपनप्रभाव ॥५८॥

न कुर्वीत नैतत्कर्म बन्धदं यदेन कुर्वीत नैतत्कर्म बन्धं ब्रह्मणा स हैवमुच्यते ॥ तत्र प्रमाणानि ॥ प्राप्य पुण्यकृ
तां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ तत्र तेषु गेहेषु योगी
लभते पौर्वदेहिकं ॥ यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दनेति गीता ॥ आब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनराव
र्तिनोऽर्जुनेति चाब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ॥ परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमिति च ५६

उपसंहरति शुद्धामिति ॥ शुद्धां निरवद्यां परमां गतिं शुद्धचिन्मात्रभावं शुद्धेन मनसा विचिन्तन् अ-
वगाहमानः नध्यानाभ्यासेनान्तर्मिळन्नपरेति हेतना लयप्राप्यप्रतिभासो निरतोऽब्रह्मसाक्षा-
त्कारेण तत्र अयं स्यान्तेमोऽन्तं इपेति आमवनाप्यन्वमविप्नयन आइब्रह्मनि निरविधापरिच्छेदमन-
न्तगगनेस्थवप्राप्यन्तं संभवति ॥ अथापि इष्यांधअविधादिनाअवथानात् यावन्तं नित्यमपि अमे

शुद्धां गतिं तां परमां परेशि शुद्धेन नित्यं मनसा विचिन्तन् ॥ नतोऽस्य ध्येयस्यानन्तपदेति
ब्रह्मद्वयाप्यपसमेति सप्ताम्बतो ॥५४॥ इमेन दारुणमहीनसन्ननारायणसेकवलेन-
याते ॥५५॥ हरदत्ताव ॥ एवंगतेमनल्पिषादौ निकश्चिन्त्यमन्तपश्यामिवचनस्थेनत-
अन्तानन्तेवाचमहीनसर्वविपाम ॥५६॥ एवं नमनस्तगवन्तं हर्षमहापुनेश्वरमन-
न्तवीर्यं ॥ विस्तारनेनतस्मनानन्तेमस्यानेनगोचरमवैश्वरता ॥ सैवमहात्मापुरुषा
नमोवेतस्मिन्जगत्सर्वमिदंमतिष्ठन् ॥५७॥ नाम॰

निवंठगतचामीकरवदिमर्थः तयाचश्रुतयः ब्रह्मचाइदमग्रआसीत्तदात्मानमेवावेदाहं ब्र-
ह्मास्मीति ॥ ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्मेत्याद्यस्मिन्हव ब्रह्मभावे जीवस्योपरि स्थिति
५८ हैत्रहीनतत्त्व ॥५५॥ एवंकुतम प्रकारेणगतेजगतो मनोमायायेवस्थितेसति वचः वचोर्थ ब्रह्मा हितेनविक-
ल्पषः निरविधं विपामायाकमोहहीनः ॥५६॥ अतेविष्णुमाहात्म्यमनुसंधने प्रकृतमितिसाहैत ॥५७

314

तस्मात्तानुपाद्यावाहुपाहेस्मानि: कस्य अथे उत्तरमन्तरेभ्य तस्वर्गमनिगोनसंनिष्ठति॥ अस्यानेकरोतिरुवी
भ्या स्वशाठुतो नतयोगभ्रमिकामारोहतीस्य थे: सएव भ्रमतिष्ठमानः सम्प्रकृतः तत्रवारलोकान्
रेनिपर्थतति स्वहारविक्तेपणो: स्वमानवृत्योनाभ्यास्कृतः सवादिन: अभावेऽर्थ्ये येनस: श्रयस्थः मयमा
भ्रमिमात्रेयोगोस्थतः स्वर्गमाप्यन्तन स्थुतः सार्वभौमो राजा भवति॥ एवंसोऽर्थभ्रलोकजय: एवउत्तरोत्तर
योगवलात्तस्याउत्तरलोकंजयति॥ अतेऽब्रह्मलोकंसततमयापिपुनरावर्तते॥ यदिवोपवस्तन्यहृश्रद्धे

तस्मादुपाहृतानन्तः क्षमेणास्मोऽवेणास्ति-
ष्ठतिभरतत्वं॥ स्वस्वनष्टं त्वाश्रुपैर्
तिलोकानांसंहारार्थं विहितं न स भाव:॥१५॥

नकुर्वीतनेत्कर्वेस्तन्यदृश्रद्धेनकुर्वीतनेत्कर्वेस्त्रब्रह्मणासदैवमनुच्यते॥ तत्रप्रमाणानि॥ प्राप्यपुण्यकृ
तांलोकानुषित्वाशाश्वती: समा:॥ शुचीनांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोऽभिजायते॥ तत्रतंबुद्धिसंयोगं
लभतेपौर्वदेहिकं॥ यततेचततोभूय: संसिद्धौकुरुनन्दनेति गीता॥ आब्रह्मभुवनाल्लोका: पुनराव
र्तिनोऽर्जुनेति चाब्रह्मणा सहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे॥ परस्यांतेकृतात्मानः प्रविशंति परंपदमिति च॥

उपसंहरति शुद्धामिति ॥ शुद्धां निरवद्यां परमां गतिं शुद्धचिन्मात्रभावं शुद्धेन मनसा विचिन्वन् अ-
वगाहमननध्यानाभ्यासैरन्विच्छन्नपैति हे तजालयराघव स्वपतिमासो जितमोऽत्रस्मादादाका-
गनेन तेरश्रमयेस्यानेमोत्तं इति ग्रामवद्यापन्नमलिनत्वं आह अत्रसमिति त्रिविधापरिच्छेद्यमन-
स्य गगनस्येव प्राप्तत्वं संभवति ॥ अथापि दृष्टांतं अविद्यादिनामर्थानाम् यामत्वं तेन त्यक्त्वापि श्रमे

शुद्धां गतिं तां परमां परैति शुद्धेन नित्यं मनसा विचिन्वन् ॥ ततोऽस्य वैस्यानन्दपैति
अरूपदृष्टापमभेति समग्रामुतेव ॥५४॥ इत्येन दास्यानमहीनसत्त्वना नाराचणस्येकवलेन-
याते ॥५५॥ ब्रह्मउवाच ॥ एवं गते मन हिंषादेः लिकश्चिन्नमात्मपद्मपामिवचक्षणेन तु-
शून्यानतेवावमहीनसत्त्वविपामा ॥५६॥ महत्तमेनत्द्गावल्मीकं महाप्रतेश्वरमनन्त-
लवीये ॥ विस्तारेननतस्यमनानतेनमस्यानेतगोयत्र नवैप्रहना ॥ सैवमहात्मावत्को
नमोवेनस्मिनजगतस्त्वमिदमतिष्ठन् ॥५७॥ राम०

तिकं तु गतचामीकरवद्विमर्षः तथाच श्रुतयः अस्य वा इदमग्र आसीत् तत्तदात्मानमेवावेद अहं ब्र-
ह्मास्मीति ॥ अस्यैव सनत्प्रस्ताप्येति तत्त्वमस्यपमान्तात्प्रसमात् यस्मिंहव ब्रह्मभावे जीवस्यापरिसमाप्ति
पदं हि अग्रहीनसत्त्व ॥५५॥ एवं कुतः प्रकारेण गतेन जगतो मनो मायालस्येन सति वचः वचोर्थ प्रसादेन विक-
ल्पः निरस्त विस्तः विपाप्मा शोकमोहहीनः ॥५६॥ अतो विश्वमाहात्म्यमनुसंधेन प्रहृत्य मितिमाहेन ५७

314

एवमात्मबोधजन्मा स्वं नितं मलयमन्वकाः वांतरमलयमाह मज्जेति ॥ मलयकाले आसन्नत्वे येदेवतमामाः
अभ्यस्तकर्मफलाः स्वेश्वर्यकल्पार्जितानि स्थानानि स्थानानि कल्पे नरेपि सरे तिलभन्ति सर्वे पां कल्पान्तो
प्रवं प्रवं कल्पमाहरणात ॥ स एव हि सौधानाय यावेषम कल्प यहिमादिषु तेष्वे येनु ग्रानेकल्पानि निःशे
षतः निःशेषितकालाः स्वेस्वगेनाशेऽवतरन्मनुष्यत्वमेव यान्तीत्यर्थः ॥ अलपशतेनापि हे न कर्मन्तत्प
नितत्वत्वानिनमतरेणेतिभावः ॥ ५ ॥ विधियज्ञहपुण्यपापतत्स्वं योनिमामवंति ॥ एकस्मिन्नपि कल्पे
आसहस्रदारोहावरोहो वर्तते ॥ तः संसारमीरु णातत्वज्ञानमेवा भ्यसनीयमिति भावः ॥ ५ ॥ एवं सर्वा

अज्ञानि सर्गेन्नसर्वोपकालं स्थानानि स्थानेभ्य इतरं तिजीवाः ॥ निःशेषतत्स्वरंदयांति चोत्कर्षे
सर्वे देवा ये सहस्राम्नुष्या ॥ ५ ॥ येन च्युताः सिद्धलोकात्क्रमेणते योगजिंयानि यथानुभवे
जीवाः पेरतद्वलतत्त्वरूपाः स्वं स्वां विधियोनि विपदं येरा ॥ ५ ॥ मया वदेवास्मि सर्वोपभक्तेमना
म्नदेवोचनतयैवस्युज्ञो ॥ नावनदंगे भुविस्रहभावः सत्यम्यंचेहियन्नपमेतत ॥ ५६ ॥ ॥

कर्णवहश्रविणमनतानहनोहिमाह ॥ सर्वेति ॥ मनहसविनृपावनसर्वोपभकृणे वंमारख्यकर्मनतनुअप
विज्ञानभेनेक इतिमयोपभक्तग्रस्तितावन्नतदंगेषुतत्स्वरूपप्रमज्ञाः सर्वाः तेषु हेदेवोपनपरवेषे
चवतेतेरतिषोषः ब्रह्मविदो विशुद्धके वल्पावधिकत्वे जगदेस्मि ग्रन्थन्तरेनास्तीत्यर्थः अत्र विमानमतः
आह विशुद्धभावः योगसूत्राणि न चितो भन्वा सत्यम्य धारणाध्यानसमाध्यात्मकं संयमनन्नुष्यामण्तनत
परिहमणमानविपदादिविचेद्वियन्नपमित्येव विहीतिशोषः तथाहि मा ण्ये भ्यो देवादेवे भ्यो लोकान्तरेनिश्चि
ते भ्यः सातात्परपरयाच देवानां लोकानां च स्थितिः अत्र ते स्वनमापे इत्यालवण्डपपयेनेचेनत जगतः प्रति

सं.भा.
मो.
३२९

325

अस्य रूपमाह नतरीयेति नत्वम् लस्याण्येन छिन्नायस्य तरीयांसि न अश्मोपोनमिच्छव्रं तु मेसर्तिमेनतेके गावं विद्धि अच्युतमिति मर्ति मनन एव यावदविघं नित्यत्वमुक्तं नयाहि मलस्यापि पूर्णो चेतन्यं भगवतिमायाशस्य समस्यान्यादहेतेनमेनाविघके तु महिकार्ये बीजांमस्थाहं सेव सन्नानु रीयोश श्रुतमस्या क्लिष्टयहिका येष तिष्ठिवे देहायभेदाभिमानात अस्मायाश्च तमसा क्लिनहिदमुक्तं नयाहेनतस्येयविद्धीति नत्वेवमस्तदादि नलपण्वाय मितितमुरिष्य एवं येसु भगवानिति गुणिपिहितोति रगुणकाउपाध्ये शाविवत्तायोन्यस्याकमपि नयात्वमस्तीमाशंकाह ॥ तरीयांहेनेति ॥ रबोतनरीयान्तस्येपुन्कफलाभेईशादित्युत्वशुत्तम् स्यपंकफलाभेष्टस्यात्मत्वनोशात्वस्तु रमितिनतेन महास्याकं साम्यमस्तग ॥६१॥ एतदेव कार्यकारणयोलयमित्

तरीयांहं नतस्थमे विदिहि केशानु मन्युते ॥ तरीयादोनलोकांस्त्रीन्भावयत्येव तद्विमान ॥६१॥ अर्वाक्स्थित
लपः स्थापीकल्पान्ते परिवर्तते ॥ सएष भगवाल्लोकोस्त्वजिवलाः प्रभुः । नात्विधान्माप सत्रात्मा
लोकांश्चरतियानवतान् ॥६२॥

पादेनेनद्वुयति ॥ अर्वागिति साहेन अर्वाक्स्थितः स्थायोसमहिकायोन्मात्तनोयः अस्मदादिशरीरोपेत यानिमोपिकल्पान्ते परिवर्ततेन यच्चनो नर्थः यस्तुभगवान् हिनीयोःनिवलोनेकत्रसांउलयोदक्षयवीजः भूतः प्रभुरेतयोमोसोपि अग्रुआपइवापः स्तास्तसलिलण्कोऽस्या हेतोमवतीति अस्यापारावारवर्जितस लिलामत्वेन निरूपते अथं तुकरमेप्रसगणोशेतेलीयतेईश्वरस्यानियत्यंव्यवहारापद्यैवोव्यनेननप रमार्थ्यतइजिनतलयोनि रसंगनानानिनिजिश्चनवायममपेत्यवद्दत्वेविधेयलोकापेत्तप्रत्वेवतेअत्वंईक रसंलोकं आत्मानं शाम्यतेनिन्यामतमेव विधानावनत्नेत्वः समत्मात्माप्तद्वविनःसन्नअविद्यापनयमात्रे णावरनिगच्छतिमायोतिप्रसादीनांचेतनानामपिनदेवलयस्यानमित्यर्थः ॥६२॥

३२९

एवमिति इंद्रेण सह पृष्टेन अनेन कालेन महता मेन दिव्यादिव्या हैं श्लोकेन विस्मयन्नुस्तेथा यथात्मानं ब्रह्म
णि योजयित्वा ॥ ५८ ॥ अथेत्यस्य इति पुरोवर्तिनेत्यस्य अग्रगस्यानिदं यावत् ॥ श्रीलक्ष्मण एव सर्वं गणस्य मनि पापर
स्यर्थः ॥ ५९ ॥ राजवन्नमस्तिमान् नरश्य ईश्वर इति युधिष्ठिरस्य नामा भूदिति ॥ भीष्म उवाच ॥ सर्वे तेति स
ले ग्रथिष्ठानेन तद्विहितविकारेणानि ष्टतोति नलस्यापी यो ग्रान चिद्रूपः स महादेवो महानविदामा

भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा स कौन्तेय स्रष्टुं मामिन्द्रवानसृजत् ॥ योजयित्वा तथात्मानं परस्यान
मवामवान् ॥ ५८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अयं स भगवान्देवः पितामहजनार्दनः ॥ सनत्कुमारो ह्या
ययतेदासात्मानवानुपरा ॥ ५९ ॥ भीष्म उवाच ॥ अमलस्यापी महादेवो भगवानस्तेन तेजसा ॥ तस्यः
सृजति नानाभावान् नानारूपान्महामनाः ॥ ६० ॥

यानिस्थ ज्ञोभस्थानीयः प्रथमः स एव मायाशव
लो भगवानस्य हिधेस्य र्यं वा न कारणात्मा भवती बीजस्थानीयश्चिद् चिदुभयात्मा द्वितीयः सोपि स्वेन
स्वकीयेन तेजसा उपलक्षितः ॥ तेजसा स्वकार्यग्रस्तामात्मन्तनी ये तत्स्थानीयो भवति तत्स्यः तोस्मि
न ब्रह्माण्डरूपे कार्ये विष्टव्यंश्चीहस्त अनेक बीजगर्भ फलस्थानीयः पश्चात् तथः तान्भावान् कार्यकारण
रूपान् तत्तद्बीजभावान् सृजति महामनाः महत्त्वं सृष्टे दाभिमान मनः भूतमूस्त कल्यादि गुणकं मनो यस्य नः

हारिद्रवर्णो सत्वाधिको तमः साम्ये रजसोल्पत्वे च षष्टे द्वितीय मार्गे उक्ते तथा रक्ते रजस्याधिके सत्व
सत्वसाम्ये तमसो न्यूनत्वे च मध्यमेन ग्रहस्य मार्गे वर्तमानः तमो रजसोः साम्यात्वकदा वर्णस्य महत्ते वीउदे
कः स्यात् तेन नततत्रिंशद्ग्रासं भागमाद्ये ॥ ६६ ॥ वर्येन हरिद्राभं मूलाः केवले रजः प्रधाने रक्ते वर्तमानाः नी
लाः मानं पीवाकृष्णान् तेनाप्यधमांनि ग्रंगानि वाकृष्णायाय सहिता नमधमा कृष्णाधमा ॥ ६७ ॥ एवं भीतेषु पि

हारिद्रवर्णो रक्ते वा वर्तमान स्तु पार्थिव ॥ त्रियाने वा न पश्येनक्त मेभि स्ताम से इन्द्रः ॥ ६८ ॥
वर्येन भूधामा पञ्चारत्काद्रुः रवस्रवस्रवे ॥ कांगोति मति पत्स्या मो नीलो हस्ता ध्रमानः
घ ॥ ६९ ॥ भी [illegible] ३ [illegible] व ॥ शुक्लाभिजन संभवन्नाः पांडवाः यो सितवन्नाः ॥ विदुर्य देवलोके पु
नर्भान षमेष्यथ ॥ ७० ॥ ग्यानो मो [illegible] ध [illegible] शुक्ल वर्णी नाम समाप्ताः ॥ पु [illegible] ३ [illegible] च ॥ श्रद्देय
भिरहताना न हर्षस्या मितते जसः ॥ यस्य विज्ञानमन लो विस्तो भक्ति स्पृता हृषीः ॥ एवं
ते यं पदं ताना विस्तोर मितते जसः ॥ कथं वा राजशार्दूल पदं त्वज्ञानवानसौ ॥ २ ॥

श्रीर मामास पतिस्त्र्हे तितेदांडवाः प्रयंते पत्राः स्य ॥ ७१ ॥ सिद्ध संख्यो सिद्धे षु गाणानो ॥ ७२ ॥ १
३ [illegible] नो [illegible] कंठी टैका यो भारतभावदी पेष्टा तो मोत्तध में षु हृत्र गोत्रार्थ प्रकाशः
पंचाधिकशत मः श्लहो ॥ ५ ॥ परं स्थाने परंपदनीयं ॥ २ ॥ ॥ २ ॥ ॥ २ ॥

सोऽयमनन्तः परमात्मा सर्वेषां कार्याणां कारणं निर्गुणात्मा निरञ्जनो महानेन प्रणीतो निकरोति
सनातनः सर्वदैव रूपाणि माधिकोद्भवानि विशिष्टेन रूपेण शीघ्रं स्वात्मना लोकान् संचरते च सर्वे
वंभूतो यस्मादादिदेवरूपाणि धर्मेण निरुध्यते तेनानिरुद्धो हि कारः सन्नजगत् सृजते ॥ महात्मा सर्वाधार
त्वाद्योगः तथा चश्रुतिः अस्मात्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध इति तस्मात्प्रसू
ति सर्वादन्यमात्र तत्स्थं बीजेन तरुरिव फले बीजानां च परमात्मनि स्थितं सर्वं जगदस्ति तथा च श्रुतिः

सर्वाणि भूतानि कुर्वतोऽन्यनेमः सनातनः संचरते च लोकान् ॥ स चानिरुद्धः सृजते महा
त्मा तत्स्थं जगत्सर्वमिदं विचित्रम् ॥ ६३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ त्वं वेत्सि परमार्थज्ञ दृष्टात्मानमनेन
योगतिः ॥ शुभा न तस्मात्परोऽस्तीति न यो वदति पितामह ॥ ६४ ॥ भीष्म उवाच ॥ जानामि जानीयः
स्वाध्यायेनाचरितेन च ॥ तिर्यग्गाने च प्राणिमं तो निरयाश्च पितामह ॥ ६५ ॥ ६५ ॥

हिरण्यगर्भ हिरण्यकेशाद्यतिविग्रहं धर्मं वेदान्तमीश्वरम्नुपादिशद्यमेवगीर्भिः स्तामेन कुरुस्तामात्मना
निरूपितेन पंचेन्द्रस्य केशमवगेस्वाविनितं दृश्यलिपंचेन्द्रनानिर्दिष्टानि ख्यातं तस्य जगतां गानतो गम
येन पुनः ॥ ६६ ॥ एवं ब्रह्मविद्यायाः नातमत्त्वस्याधिकारो लिनालिचेति संदिहानः पृच्छति यज्ञेनेति सनः
आत्मनः तस्मात् आत्मागतिर्दर्शिनाम् ॥ ६६ ॥ जानामि जानीयः पृच्छतः कथं श्याध्यात्मसंज्ञको देवो रतिनाः

शाखैश्च विविधैर्दिव्यैः पावकोल्कासमैरिव च । देवास्तैः स्तुतः सैन्यैः सर्वैमासीत्समाकुलं ॥ १५ ॥ पिताम
हपुत्रैस्तथास्त्रसर्वैर्देवगणास्तथा ॥ स तु यक्षमहाभागस्तत्युद्धं दुर्सागमन ॥ १६ ॥ विमानाग्र्यैर्महारा
जसिद्धाश्च भरतर्षभ ॥ गंधर्वाश्च विमानाग्र्यै रम्भा रोसिः समागमन् ॥ १७ ॥ ततो नारितसमाधाय ततो
धर्मभृतांवरः ॥ अश्मवर्षेण देवेंद्रं समाकिरदनिंद्रितं ॥ १८ ॥ ततो देवगणाः क्रुद्धाः सर्वतः सर्वशस्त्रि
भिः ॥ अश्मवर्षमपोहंत तस्मान्नाशेरितमाहवे ॥ १९ ॥ वृत्रस्तु क्रुद्धरूपाद्बलमहामायो महाबलः ॥ मोहपा
पाशदेवेंद्रं मायायुद्धेन सर्वशः ॥ २० ॥ तस्य वृत्रार्दितस्याथ मोह आसीच्छतक्रतोः ॥ रथंतरेण तं तत्र
वसिष्ठः समबोधयत् ॥ २१ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ देवश्रेष्ठोसि देवेंद्र दैत्यासुरनिबर्हण ॥ त्रैलोक्यब
लसंयुतः कस्माच्छक्र विषीदसि ॥ २२ ॥ एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवश्चैव जगत्पतिः ॥ सोमश्च भगवान्
देवाः सर्वे च परमर्षयः ॥ २३ ॥ मा कार्षीः कश्मलं शक्र कश्चिदेवेतरो यथा ॥ आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा
जहि शत्रून्सुराधिप ॥ २४ ॥ एष लोकगुरुस्त्र्यक्षः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ निरीक्षते त्वां भगवांस्
त्यज मोहं सुराधिप ॥ २५ ॥ एते ब्रह्मर्षयश्चैव बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ स्तवेन शक्र दिव्येन त्वं
जित्वा जयाय वै ॥ २६ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवं संबोध्यमानस्य वसिष्ठेन महात्मना ॥ अतीव वास
वस्यासीद्बलमुत्तमतेजसः ॥ २७ ॥ ततो बुद्धिमुपागम्य भगवान्पाकशासनः ॥ योगेन
महता युक्तस्तां मायां व्यपकर्षत ॥ २८ ॥ ततोऽगिरःसुतः श्रीमांस्तैश्चैव सुमहर्षयः ॥
दृष्ट्वा वृत्रस्य विक्रांतमुपागम्य महेश्वरं ॥ २९ ॥ ऊचुर्वृत्रविनाशार्थं लोकानां
हितकाम्यया ॥

तत्र चैव तद्व्यापकेनव्दं च सिद्धा चैवं सत्वसत्व सत्वधानर्द्दत्वं चेति विरुद्धो हि द्वयेन व्यापकेस एतं त्र्यमनं तं तो

भवनाकथितं ह्येनत्थं दृष्ये चाहमुच्यते ॥ मयमेसमुमज्ञावुद्धिरव्यक्तदर्शनात् ॥ ३ ॥ कथं वि
निर्द्दतो रजः शास्त्र गुणप्रकरणं ॥ धर्मिणो विलभक्तस्य तत्त्वज्ञस्य पदान्वये ॥ ४ ॥ एतन्मे संशयं
शुद्धिम्लेच्छ नेमं वचनं त्वं ॥ हृत्स्व गात्र पाद्दं लवया गत्वा गणतिर्जितः ॥ ५ ॥ यथा चैवाभवद्युद्धं तच्चा
चक्ष्व पितामह ॥ विस्तरेण महावाहो परं कौतूहलं हि मे ॥ ६ ॥ भीष्म उवाच ॥ रथ्येन द्भुः प्रयानो वै
साद्धं देवगणैः पुरा ॥ ददर्श यथा पृतो हृत्रं वृत्रस्थितं पर्वतोपमं ॥ ७ ॥ योजनानां शतान्यूर्द्धं पंचोच्छ्रितं
महिदम ॥ शतानि विस्तरेणाथ त्रीण्येवाभ्यधिकानि वै ॥ ८ ॥ तत्प्रेक्ष्यतादृशं रूपं त्रैलोक्येनापि दुर्ज
यं ॥ वृत्रस्य देवा संत्रस्ता नशान्तिमुपलेभिरे ॥ ९ ॥ शक्रस्य तु तदा राजन्नूरुस्तंभो व्यजायत भ
याद्वृत्रस्य सहसा दृष्ट्वा तद्रूपमुत्तमम् ॥ १० ॥ ततो नादः समभवद्वादित्राणां च निस्वनः ॥ देवासु
राणां सर्वेषां तस्मिन्युद्धे ह्युपस्थिते ॥ ११ ॥ अथ वृत्रस्य कौरव्य ह्युष्ट्वा शक्रमवस्थितं ॥ न संभ्रमेण
भीर्वापि विह्वलास्य तदा समजायत ॥ १२ ॥ ततः समभवद्युद्धं त्रैलोक्यस्य भयंकरम् ॥ शक्रस्य
च सुरेंद्रस्य वृत्रस्य च महात्मनः ॥ १३ ॥ असिभिः पट्टिशैः शूलैः शक्तितोमरमुद्गरैः ॥ शि
लाभिर्विविधाभिश्च कार्मुकैश्च महास्वनैः ॥ १४ ॥

इति श्री व्यापके दर्शने व्यक्तदर्शनेन
दर्शनं भावात् व्यक्तदर्शनात् ॥ ३ ॥ पदान्वये वेदान्तवाक्यार्थविचारे ॥ १ ॥ २२ ॥ ११ ॥ २३ ॥ १४

हृदयेन महाराज ज्वराविष्टस्य सर्वशः ॥ प्रभवन्त्यानि लिङ्गानि घोराणि रेणानि मे शृणु ॥ १ ॥ ब
लिनां सोऽभवद्धोरो दैवतीनां गमस्यरे ॥ गात्रकम्पश्च तन्महान्ब्रह्मास्यास्याप्यभवन्महान् ॥ २ ॥ रोम
हर्षश्च तीव्रो भ्रमिश्चास्य च महान्नृप ॥ शिवा चाशिवसंकाशा तस्य वक्त्रान्नदारुणा ॥ ३ ॥ नि
ष्पपात महाघोरा सा निःसृता तस्य भारत ॥ उल्काश्च ज्वलिता लक्ष्मीदीनाः शाखं संप्रपेदिरे ॥ ४ ॥ ज्वर
आः केकावलाकाश्च बाधो मेघ च सुदारुणाः ॥ हृदयस्योपरि संस्थाः श्च चक्रवत्परिवश्चन ॥ ५ ॥ ततः
स रथमास्थाय दैवाप्यापि तथा रुद्र ॥ वज्रोद्यतकरः पाकशासनः समवेक्षत ॥ ६ ॥ प्रमानुषम
योनादं ससृजे वज्रं महाघोरं ॥ वज्रं पश्यामि वराजेन्द्र सौवर्णं रत्नसमन्वितः ॥ ७ ॥ प्रयात्स्ये ततः पा
कशासनो वज्रमवासृजत् ॥ स वज्रः स महातेजाः कालाग्निसदृशोपमः ॥ ८ ॥ दितिय मेव महाका
येन्द्रं दंसमणानयत् ॥ ततो नादः समभवत्पुनरेव समंततः ॥ ९ ॥ हृदये विनिहते दृष्ट्वा देवान्नो
भरतर्षभ ॥ वृत्रहन्तामसावाचन दानवारि महायशाः ॥ १० ॥ प्रज्ञेण विसृष्टेन महद्विव मेवव
मा विधान ॥ अथ वृत्रस्य कोरव्य शरीरादभिनिःसृता ॥ ११ ॥ ब्रह्मवध्या महाघोरा रौद्रा लोक
भयावहा ॥ करालदशना भीमा विकृता कृष्णपिंगला ॥ १२ ॥ प्रकीर्णमूर्धजा चैव घोरनेत्रा च भा
रत ॥ कपालमालिनी चैव कृत्येव भरतर्षभ ॥ १३ ॥ रुधिरार्द्रा च धर्मज्ञ चीरवल्कलवासिनी
साभिनिष्क्रम्य राजेन्द्र तादृग्रूपा भयावहा ॥ १४ ॥ वज्रिणं मृगयामास तदा भरतसत्तम ॥

328

ततो भगवतस्तेजो द्वारीभूत्वा जगत्पते ॥ समाविशन्महात्मानं रुद्रं त्रैदशवरं तदा ॥ ३८ ॥ विष्णुश्च भ-
गवान्देवः सर्वलोकाभिपूजितः ॥ एवं समाविशद्रुद्रं लोकसंरक्षणोद्यतः ॥ ३९ ॥ ततो हृदस्य तेजोभि-
मान्पागम्य शतमन्ये ॥ वसिष्ठस्य महातेजाः सर्वं च परमेष्ठिनः ॥ ४० ॥ ते समासाद्य वरदं द्यासंक्षो-
भूषजिते ॥ ऊचुरेकाग्रमनसो ज्ञात्वा रुद्रं विभिनिमभो ॥ ४१ ॥ महेश्वर उवाच ॥ एवमुक्तो महाकृष्ण बलेन
महताहतः ॥ त्रिस्थानानामवेगस्तं वरदं मायस्थविस्मृतः ॥ ४२ ॥ तदेनमस्तरस्येह त्रैलोक्येनापि दुः
सेव्य ॥ जहि त्वं योगमास्थाय मायावमस्याः सुरेश्वर ॥ ४३ ॥ अनेन निहितं पश्य तव लाघवममराधिप ॥ षष्टिं
वर्षसहस्राणि ग्रसता चास्मि वरं ददे ॥ ४४ ॥ महत्त्वं योगिनां चैव महामायत्वमेव च ॥ महाबलत्वं च
घातेनस्माश्चैव सुरेश्वर ॥ ४५ ॥ एतत्त्वा सांप्रतं तेजः समाविष्टाति वासव ॥ अयमेनं त्वमद्यैनं वधं त्वं
गाजहि दानवं ॥ ४६ ॥ शक्र उवाच ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेन दितिजेन्द्रं दुरासदं ॥ वज्रेणानिहनिष्या-
मि पश्यतस्ते सुरर्षभ ॥ ४७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ आविश्यमाने दैत्ये तु ज्वरेणाथ महासुरे ॥ देवतानां
महर्षीणां च हर्षान्नादो महानभूत ॥ ४८ ॥ ततो दुन्दुभयश्चैव शंखाश्च स महास्वनाः ॥ मुरजाडिंडि-
माश्चैव समावाद्यन्त सहस्रशः ॥ ४९ ॥ असुराणां तु सर्वेषां स्मृतिलोपो महानभूत ॥ मायानाशा
श्च बलवान् क्षणेन समपद्यत ॥ ५० ॥ तथाविष्टमथो ज्ञात्वा महर्षयो देवतास्तथा ॥ स्तुवन्तः
शक्रमीशानं तथा प्राचोदयन्नपि ॥ ५१ ॥ रथस्थस्य हि शक्रस्य युद्धकाले महात्मनः ॥ महर्षिभिः
स्तूयमानस्य रूपमासीत्सुदुर्दृशम् ॥ ५२ ॥ शांतौ मोक्षधर्मे वृत्रवधे ॥ श्रीभगवानुवाच ॥

धीमेतत्त्वयि धर्मज्ञ सर्वलोकेश्वर प्रभो ॥ शाक्रादयगणास्मिन्नितवासं सविध
त्वमे ॥ २१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ नयेलिंगं माभार्द्दन दात्रस्य वध्यां पितामहः ॥ उपायनः स
पाकस्य त्रस्य वध्या अपोदितः ॥ २० ॥ ततः स्वयंभुवा ध्यातस्तत्र वाह्निर्महात्मना ॰
प्रस्तुतास्म प्रसंगस्मन्न्तो व्रतनमस्त्रवीत् ॥ २४ ॥ मा मोऽस्मि भगवान्देव त्वत्स॰
काश मन्निदिन ॥ यत्त्वत्तं मम यादेव तद्वान्व कमर्हसि ॥ २३ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ व
हधा विभजिष्यामि त्रस्य वध्यामिमामहं ॥ शाक्रस्यायविमोव्यार्थं चतुर्भा
गमतो ह्यवे ॥ २१ ॥ अग्निरुवाच ॥ ममभो तत्स्यकैतो ते व्रतसनध्या पत्स्वमप्र
भो ॥ एतद्दिष्टाम्रिविज्ञानं तत्तो लोक प्रजेत ॥ २२ ॥ तमः ॥

कृष्णविनत्यकालस्य नूनं महाकृष्णेन देवन ॥१४॥ स्वर्गीयाभिमन्त्रतः मायालोकानां हितकाम्यया सा
विनिःसरमाणेन दृष्ट्वा शाकं महैजनस ॥१४॥ जथा ह वध्या देवेंद्रं तलग्राचाभवन्नदा ॥ स हि त
स्मिन्न सुमम्य ब्रह्मवध्याकृते मेथ ॥१५॥ नलिन्या विसमध्यस्थ वासान्वगणान्वहून ॥ स्मृ
नस्तम्य पन्यासेन पावै ब्रह्महमया ॥१६॥ तदा गृहीतः कोरव्य त्रितेजाः समपद्यत ॥ तस्या ब्रह्मणो
हनेशाक्रः परं यत्नं चकार ह ॥१७॥ न चाशक्नोति देवेंद्रो ब्रह्मवध्या व्यपोहितुं ॥ गृहीत एव तेन तं
या देवेंद्रो भरतर्षभ ॥२०॥ पितामहमुपागम्य शिरसा प्रतिपूजयन् ॥ ज्ञात्वा गृहीतं शक्रं
ब्रह्मज ब्रह्मवध्यया ॥२१॥ ब्रह्मा संचिंतयामास तदा भरतसत्तम ॥ नाम्ना वाच महाबाहो ब्रह्म
वध्या पितामहः ॥२२॥ स्वरेणा मधुरेणाथ सान्त्वयन्निव भारत ॥ मुच्यतां त्रिदशेंद्रोयं मत्प्रिय
कुरु भाविनि ॥२३॥ ब्रूहि किं ते करोम्यद्य कामं किं त्वमिहेच्छसि ॥ ब्रह्मवध्योवाच ॥ त्रिलोकपू
जिते देवे प्रीते त्रैलोक्यकर्तरि ॥२४॥ कृतमेवेह मन्यामि निवासं तु विधत्स्व मे ॥२५॥ त्वया कृ
तेयं मर्यादा लोकसंरक्षणार्थिना ॥ स्थापना वै सुमहती त्वया देव महामते ॥२६॥ ततः

अप्सरसगन्धर्व्वः॥ शरद्गणोत्तमनवद्वीनां देवेमानवपामनानां॥ सोऽहं समस्तलोकानां स्थितिपत
पितामहः॥४४॥ ब्रह्मोवाच॥ रजस्वलास्वनारीषु यो वै मैथुनमाचरेत्॥ तमेव यास्यति
हिंसमेतं वो मानसो ज्वरः॥४६॥ भीष्म उवाच॥ तथेति हृष्टमानसः स महात्मा महेश्वरगणाः स्था
निस्थानानि संप्राप्य रेमिरे भरतर्षभ॥४७॥ ततस्त्रिलोककर्त्ता देवः पुनरेव महातपाः॥ अप
संचिंतयामास ध्यानान्नाप्त्राप्य यागमत्॥४८॥ तास्त्र सर्वास्समागम्य प्रस्तां स्थितिपतिं
से॥ इदंच वर्त्तते चो राजन्मृणापत्यपितामहं॥४९॥ इमोस्म दे व संमा ता स्त्व स्त्व कं धामरिदम
यामन्ना नवलोके रामस्मात्पात्पनेः प्रभो॥५०॥ ब्रह्मोवाच॥ इयं ह्यवदनुमानमांउत्कृष्टे महा
तपाः॥ प्रसवध्या वन्तं योगाम स्मात्पः प्रमोत्तन॥५१॥ स्मा पज्जव॥ एवं भवन्तलोके शायपाव
र्हसि नः प्रभो॥ सोऽहं समस्तलोकानां सचिंतयितम हेश्वि॥५२॥ तं हि देवं प्रत्यसृज्जगं
तः परमात्मनः॥ कोन्यः प्रसादो हि भवेत्कृच्छ्रात्समुद्धरेत्॥५३॥ ब्रह्मोवाच॥ प्रश्नः इति मति
कृत्वा यो न तावत् हि मोहितः॥ स्मा स्मृत्वेव पाणिरहतमानमति मोत्स्यति॥५४॥ तस्य मे
या स्थानि हि संत्यैव वचनि वस्यति॥ नयावो भविता मोव इति तत्प्रत्रवीमिवः॥५५॥

320

यस्त्वामिति । यः आदिनाग्निरधिकारो वीजैः पुरोडाशादिना । ओषधिरसैः सोमेन पयआदिभिः ॥

ब्रह्मोवाच । यस्त्वां ज्वलेन मासा यस्ते वैमानवः क्वचित् । वीजौषधिरसैर्वह्ने तर्पयत्यनिलमो
हितः ॥ ४३ ॥ न मे पापास्मिन्नित्येतद्वेच निवत्स्यति । ब्रह्मवध्याद्वाद्या वाद्ये तेन मानसो ज्वरः
४४ इत्युक्तः प्रतिजग्राह तद्वचो हव्यकव्यभुक् । पितामहस्य भगवांस्ततश्चान्तर्हितोऽभवत् ॥ ४५
ततो वृक्षौषधितृणं समाहूय पितामहः । इममर्थं महाराज वक्तुं समुपचक्रमे ॥ ४६ ॥ ततो वृ
क्षौषधितृणं चैवोक्तं यथातथम् । व्यथितं वह्निवत्तात ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ॥ ४७ ॥ अस्मा
कं ब्रह्मवध्यान्तः को लोकपितामह । देवानामिदतानस्मान्न पुनर्दातुमर्हसि ॥ ४८ ॥ वयमं
ग्निवर्षाशीतं च वैव पवनेरितं । सहामः सततं देव च्छेदनभेदनं ॥ ४९ ॥ ब्रह्मवध्यामिमा
मद्य भवतः शासनाद्विभो । ग्रहीष्यामस्त्रिलोकेशमोक्षं चिन्तयतां भवान् ॥ ५० ॥ ब्रह्मोवाच
पर्वकालेन संप्राप्ते यो वै छेदनभेदने । करिष्यति नरो मोहात्तमेषाऽनुगमिष्यति ॥ ५१ ॥ भी
ष्म उवाच । ततो वृक्षौषधितृणमेवमुक्तं महात्मना । ब्रह्माणमभिसंपूज्य जगामाशु यथाग
तं ॥ ५२ ॥ आहूयाप्सरसो देवस्ततो लोकपितामहः । वाचा मधुरया प्राह सान्त्वयन्निव भारत
५३ ॥ इयमिन्द्रादनुप्राप्ता ब्रह्मवध्या वरांगनाः । चतुर्थमस्या भागं हि मयोक्ताः संप्रतीच्छथ ।

॥ ५५ ॥

३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ४० ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४

प्रसंगात्तदुत्पत्तिं स्तौति पितामहेत्यादिना ॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५

कथमेष महाप्राज्ञ ज्वरः प्रादुर्बभौ कुतः ॥ ज्वरोत्पत्तिं निपुणतः श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥३
भीष्म उवाच ॥ शृणु राजन् ज्वरस्येमं संभवं लोकविश्रुतं ॥ विस्तरं चास्य वक्ष्यामि यादृशश्चैव
भारत ॥४॥ पुरा मेरोर्महाराज शृंगं त्रैलोक्यपूजितं ॥ ज्योतिष्कं नाम सावित्रं सर्वरत्नविभू
षितं ॥५॥ अप्रमेयमनाधृष्यं सर्वलोकेषु भारत ॥ तत्र देवो गिरितटे हेमधातुविभूषिते
पर्यंक इव विभ्राजन्नुपविष्टो बभूव ह ॥६॥ शैलराजसुता चास्य नित्यं पार्श्वे स्थिता बभौ त
था देवा महात्मानो वसवश्चामितौजसः ॥७॥ तथैव च महात्मानावश्विनौ भिषजां वरौ
तथा वैश्रवणो राजा गुह्यकैरभिसंवृतः ॥ ॥८॥ यक्षाणामीश्वरः श्रीमान्कैलासनिलयः प्र
भुः ॥ उपासंत महात्मानमुशना च महामुनिः ॥९॥ सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव च महर्षयः
अंगिरःप्रमुखाश्चैव तथा देवर्षयोऽपरे ॥१०॥ विश्वावसुश्च गंधर्वस्तथा नारदपर्वतौ ॥ अ
प्सरोगणसंघाश्च समाजग्मुरनेकशः ॥११॥ ववौ सुखः शिवो वायुर्नानागंधवहः शुचिः
सर्वर्तुकुसुमोपेताः पुष्पवंतो द्रुमास्तथा ॥१२॥ तथा विद्याधराश्चैव सिद्धाश्चैव तपोधनाः ॥ महा
देवं पशुपतिं पर्युपासंत भारत ॥१३॥ भूतानि च महाराज नानारूपधराण्यथ ॥ राक्षसाः
श्च महारौद्राः पिशाचाश्च महाबलाः ॥ १४॥

321

ग्रस्यविदोवधः इंद्रस्यापि ग्रन्यंनतुःखदः लोकनाशाहेतस्त्रभवतीत्यध्यापतात्मर्थे ॥ ५५ ॥ तमाधि

ततोविष्णुश्चदेवेंद्रेवृत्रस्यवधमाग्रपिस्थिरः ॥ यथाविसृष्टंतेनावानुमगमदेवयासनात् ॥ ५६ ॥ एवं
प्राकृतेणसमामोवृत्रस्यवध्याजनाधिप ॥ पितामहमनत्याध्यसांश्रमेथमकल्पयत् ॥ ५७ ॥ मृ
पतेचमहाराजसमुपासावासमवेनते ॥ वृत्रवधात्ततःमुहिंद्रमेधनलभ्यवान् ॥ ५८ ॥ तमश्वा
थाग्नियदेवोदत्वारीस्मसदृग्मुपा ॥ महर्षमनतल्लेभवासवः हरिवीयते ॥ ५९ ॥ तमसु
हस्यितावृत्रशिरवेशः पार्थज्जरे ॥ द्विजातिमिरभद्यामेदीतितेस्त्रपोपतेः ॥ ६० ॥ सर्वा
वस्थतमध्येयोद्विजातीनाधिगच्छत ॥ इमेहिभूतलेदेवाः प्रथिताः कुरुनंदन ॥ ६१ ॥ एवं
सूक्ष्मेणकोरस्यवृद्धेसोज्म्यान्महासुरः ॥ उपायपूर्वंनिहतोवृत्रोऽमिततेजसा ॥ ६२ ॥ एवंत
मपिकौंतेयहवयिष्यासमपराजितः ॥ भविष्यसियथादेवः शतक्रतुरजिह्म ॥ ६३ ॥ येनपाञ्च
कथादिव्यामिमांपर्वसुपर्वसु ॥ विप्रमध्येवदिष्यंतितनतेपाप्मानिकिल्बिषम् ॥ ६४ ॥ इत्ये
तद्वृत्रमाश्रित्यवासवस्यात्मतद्रूतंमहद्भुत ॥ कथितंकर्मतेतातनकिंभूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६५
यं ... अध्यायः ... ॥ पितामहमहाप्राज्ञसर्वशास्त्रविशा
रद ॥ अस्मिन्वृत्रवधादेवविवक्षामनजायते ॥ १ ॥ करणमोहितोह्यसंकथितस्त्वंजनाधिप
निहतोवासवेनेहवृत्रेणेतितदानघ ॥ २ ॥

कथानतमः ॥ १ पितामह २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ तम

अजय्यश्चाप्यधृष्यश्च तेजसा यशसा श्रिया ॥१०॥ अनेन तेन महाभाग मतिर्येन भागतः श्री वदुःखमापन्ना वेपथुश्च समानत ॥११॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्ता तदा देवी देवं पशुपतिं पतिं तूष्णींभूताभवद्राजन्दह्यमानेन चेतसा ॥१२॥ अथ देव्या मतं ज्ञात्वा हृद्गतं यच्चिकीर्षितं स समाज्ञापयामास तिष्ठ त्वमिति नंदिनं ॥१३॥ ततो योगवलं कृत्वा सर्वयोगेश्वरेश्वरः ॥ तं यज्ञं स महातेजा भीमैरनुचरैस्तदा ॥१४॥ सहसा घातयामास देवदेवः पिनाकधृक् ॥ केचिद्विनादान्मुमुचुः केचिद्धासांश्च चक्रिरे ॥१५॥ रुधिरेणापरे राजंस्तत्राग्निं समवाकिरन् ॥ ततः स यज्ञो नृपते वध्यमानः समंततः ॥१६॥ आस्थाय मृगरूपं वै खमेवाभ्यगमत्तदा ॥ तं तु यज्ञं तथारूपं गच्छंतमुपलभ्य सः ॥१७॥ धनुरादाय वाणेन तदान्वसरत प्रभुः ॥ ततस्तस्य सुरेशस्य क्रोधादमिततेजसः ॥१८॥ ललाटात्प्रसृतो घोरः स्वेदविंदुर्वभूव ह ॥ तस्मिन्पतितमात्रे च स्वेदविंदौ तथा भुवि ॥ प्रादुर्वभूव सुमहानग्निः कालानलोपमः ॥ तत्र चाजायत तदा पुरुषः
पुरुषर्षभ ॥१९॥
केचित्प्राणांस्तमत्याय व्यभवन्विद्रुताननाः ॥२०॥ आस्यैरन्ये चाग्रसंत तत्रैव परिचारकान् ॥२१॥

बहून्रूपधरान्दृष्ट्वा नानाप्रहरणोद्यताः ॥ देवस्यानुचरांस्तत्र तस्थिरे चानुलोमगाः ॥ १५ ॥ नंदी च भ-
गवांस्तत्र देवस्यानुमते स्थितः ॥ प्रगृह्य ज्वलितं शूलं दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ १६ ॥ गंगा च सरि-
तां श्रेष्ठा सर्वतीर्थजलोद्भवा ॥ पर्युपासत तं देवं रूपिणी कुरुनंदन ॥ १७ ॥ एवं भगवांस्तत्र स्व-
मानः सुरर्षिभिः ॥ देवैश्च सुमहातेजा महादेवो व्यतिष्ठत ॥ १८ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य दक्षो
नाम प्रजापतिः ॥ पूर्वोक्तेन विधानेन यक्ष्यमाणोन्वपद्यत ॥ १९ ॥ ततस्तस्य मखे देवाः सर्वे शक्र-
पुरोगमाः ॥ गमनाय समागम्य बुद्धिमापेदिरे तदा ॥ २० ॥ ते विमानैर्महात्मानो ज्वलनार्कसम-
प्रभैः ॥ देवस्यानुमते गच्छन् गंगाद्वारमिति श्रुतिः ॥ २१ ॥ प्रस्थिता देवता दृष्ट्वा शैलराजसुता तदा
उवाच वचनं साध्वी देवं पशुपतिं पतिं ॥ २२ ॥ भगवन्क्व नु यान्त्येते देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ ब्रूहि
तत्त्वेन तत्त्वज्ञ संशयो मे महानयं ॥ २३ ॥ महेश्वर उवाच ॥ दक्षो नाम महाभाग प्रजानां पतिरु-
त्तमः ॥ हयमेधेन यजते तत्र यांति दिवौकसः ॥ २४ ॥ उमोवाच ॥ यज्ञमेतं महादेव किमर्थं नाभि-
गच्छसि ॥ केन वा प्रतिषेधेन गमनं ते न विद्यते ॥ २५ ॥ महेश्वर उवाच ॥ सुरैरेव महाभागे सर्वमे-
तदनुष्ठितं ॥ यज्ञेषु सर्वेषु मम न भाग उपकल्पितः ॥ २६ ॥ पूर्वोपायोपपन्नेन मार्गेण वरवर्णिनि
न मे सुराः प्रयच्छंति भागं यज्ञस्य धर्मतः ॥ २७ ॥ उमोवाच ॥ भगवन्सर्वभूतेषु प्रभावाभ्यधिको गुणैः ॥

खोरकः पन्नगानां पादरोगः॥५३॥ रंध्रागतेस्वगम्बलरेष्वगतेमांसरवेद्र॥६४॥स्य॥पिक॥त॥मः

खोरकः सौरमेयाणां मूषरं पृथिवीतले॥ पशूनामपि धर्मज्ञ दृष्टिप्रत्यवरोधनं॥५३॥ रंध्रागत
मथाश्वानां शिखोद्भेदश्च बर्हिणां॥ नेत्ररोगः कोकिलस्य ज्वरः प्रोक्तो महात्मना॥५४॥ अवी
नां पित्तभेदश्च सर्वेषामिति नः श्रुतं॥ शुकानामपि सर्वेषां हिक्किका प्रोच्यते ज्वरः॥५५॥ शार्दू
ले ष्वथ धर्मज्ञ श्रमो ज्वर इहोच्यते॥ मानुषेषु तु धर्मज्ञ ज्वरो नामैष भारत॥५६॥ मरणे जन्म
नि तथा मध्ये चाविशते नरं॥ एतन्माहेश्वरं तेजो ज्वरो नाम सुदारुणः॥५७॥ नमस्यश्चैव मा
न्यश्च सर्वप्राणिभिरीश्वरः॥ अनेन हि समाविष्टो वृत्रो धर्मभृतां वर॥५८॥ व्यजृंभत ततः श
क्रस्तस्मै वज्रमवासृजत॥ प्रविश्य वज्रो वृत्रं तु दारयामास भारत॥५९॥ दारितश्च स वज्रेण
महायोगी महासुरः॥ जगाम परमं स्थानं विष्णोरमिततेजसः॥६०॥ विष्णुभक्त्या हि तेनेदं
जगद्व्याप्तमभूत्पुरा॥ तस्माच्च निहतो युद्धे विष्णोः स्थानमवाप्तवान्॥६१॥ इत्येष ज्वरमाश्रि
त्य वृत्रस्य महतो मया॥ विस्तरः कथितः पुत्र किमन्यत्प्रब्रवीमि ते॥६२॥ इमां ज्वरोत्पत्तिम
दीनमानसः पठेत्सदा यः सुसमाहितो नरः विमुक्तरोगः स सुखी मुदा युतो लभेत कामा
न्स यथा मनीषितान्॥६३॥ इति श्रीशांति मो धर्मे ज्वरोत्पत्तिर्नामाध्यायः॥ ॥

५०॥ ५१॥ शिलानन्तर्धानविशेषः॥ नीलिकाशैवालम्॥ ५२॥ ॥५२॥ ॥५२

हूस्वो निमाङ्गरक्ताक्षो दृष्टिवक्ष्रुर्विभीषणः॥ ऊर्ध्वकेशो निरोमाङ्गः श्वेतेनोक्तस्तथैव च॥५०॥ कृष्णलम्बस्वर्णाश्च रक्तवासास्तथैव च॥ नैऋते समहायज्ञे दहनः शमितानलः॥५१॥ अ वरन्सर्वतो देवान् प्रादुर्बभूव सर्पी सत्पा॥ देवास्ता प्रादुर्बभूवस्तेन तेनाभीताद्दिशो दश॥५२॥ ने नत्रिशिवस्य चरनात्र दृष्टेण विषापले॥ पृथिवी स्वचलद्राजन् चतो व भरन्त शेम॥५३॥ हाहाभूते जगत्सर्वमुपप्लुत्यनदाम्भः॥ पितामहा महादेवं द्रष्टुं यन्नापि भाषत॥५४॥ ब्रह्मो वाच भव तोपि सर्वाम्भं भागं दास्यति वै प्रभो॥ क्रियतां प्रति संहारः सर्वदेवेश्वरन्त्वया॥५५॥ इत्याहि देव ताः सर्वाः स्वयं य स्य परंतप॥ नवकोधा महादेव नमोनि मृपतो मिरे॥५६॥ यज्ञे च पुरु षाज्जा तः स्वेदाने विद्युधो नमः॥ हरोनामैष धर्मज्ञ लोके श्रुपचरिष्यति॥५७॥ एकीभूतस्य नन्तस्य धारणो तेजसा प्रभो॥ समयामकलाहस्त्री वह्नथा सृज्यतामयम्॥५८॥ इत्युक्तो ब्रह्मणा देवो भागे चापि प्रकल्पिते॥ भगवं तेन तद्योम्यादृष्ट्वा पाणमभिनोजसं॥५९॥ परं च मीनिमग्न मङ्कस्य यं ब्रह्म पिनाकधृक्॥ ब्रह्मा पवनतद् भागं यद्योक्तं ब्रह्मणाभव॥६०॥ ज्वरे च सर्वधर्मज्ञो वद्यथा विसृजन्तदा॥ सोपरुद्धं सर्वमतानां स्पृष्टत्वा पिपुत्रक॥६१॥ शीर्षो भितापेनागानां पर्वतानां शिलाजतु॥ अपान्तां नीलिकां वियान्त्रिमीके भजगेषु च॥६२॥ ॥ ॥

देवदानवगंधर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ॥ हाहाहूहूश्च गंधर्वौ तं तुष्टुवतुरुद्दलयाः ॥३॥ विश्वा
वसुर्विश्वसेनो गंधर्वाः सरसलयाः ॥ आदित्या वसवो रुद्राः साध्याः सह मरुद्गणैः ॥४॥ देवाः स
हिताः सर्वे आगतास्तत्र भाविनः ॥ ऊष्मपाः सोमपाश्चैव धूमपा आज्यपास्तथा ॥८॥ ऋषयो
गुह्यकाश्चैव सहस्राक्षो द्विजेः ॥ आहूता मे स्थिताः सर्वे देवाः स्वसदनं पवित्रिणः ॥१०॥ नरश्चैव ना
गता ब्रह्मणा सह ॥ एते चान्ये च बहवो भगवन्नामभावितविधा ॥११॥ जेरावु विराजते विमान
स्थाः दीप्यमाना इवाग्नयः ॥ नानारत्नसमाकीर्णे विष्टरे धीर्विवाक्यमब्रवीत् ॥१२॥ नारायणो
न वाथ सौ यमरूढानं रुद्धते ॥ तं यथावयश्चमापन्नावेविद्यु कालस्य पर्ययात् ॥१३॥ किन्नु मोहाय प
रणति विनाशं प्रपद्यते ॥ उपस्थितं महाघोरं न बुध्यते महाद्भवे ॥१४॥ ततः का सम महा
योगी पश्यति ध्यानचक्षुषा ॥ स पश्यति महादेवं देवीं च वरदां शुभां ॥१५॥ नारदं च महात्मा
नं देव्याः तस्याः समीपतः ॥ स तोषं परमं लेभे ति निश्चित्य योगवित् ॥१६॥ एकमेवास्तु ते
सर्वे येन योगान्न निमेषितः ॥ दस्यादेशाद्धपत्रास्यरुधिविर्वाक्यमब्रवीत् ॥१७॥ अप्रमेयप्रमं
नाद्वै तस्य अनंतमप्पुजनानां ॥ स्यातकं स्तमेव पापं शस्यन्यासोति मानवाः ॥१८॥ अस्मेतां
तोषं सर्वं मेतच्च वदस्व कदाचन ॥ देवतानामृषीणां च मध्ये समब्रवीदिदम् ॥१९॥ आगा
ते पशुभर्ता रे स्वष्टा रे जगतः पतिः ॥ अथ धरे स्यान्नभोमानां सर्वे वापप्रणतप्रभुं ॥२०॥ स्तुत्वा च
संतिनो वरदो रुद्रो महादेवः कपर्दिनाः ॥ ॥

324

प्राचेतसस्येति श्रीगीतोपसंहारे अयं स भगवान्देवः पितामहजनार्दनः सनत्कुमारो हि मायया तत्र दास्य
नवान्तरेति ॥ श्रीकृष्णस्य मकरणमिति पयतोत्मा निर्विशेषब्रह्मावाप्तिद्वारत्वमके तत्र सनत्कुमारम
त्वेन हृदयवेधं हृदयोगमिति चोक्त्वा पुनरपि तस्यैव मन्त्रिमतः परमेश्वरस्य परमकारुणिकत्वं दर्शयितुं हि
तमपि भगवान् ॥ इदं श्रीवैशम्पायनगद्यमिति दत्वाख्यायिकामवरेवनोक्तं ॥ तत्रैव मतिकन्यायेन भक्तेस्स

जनमेजय उवाच ॥ प्राचेतसस्य दत्तस्य कथं वैवस्वतेऽन्तरे ॥ विनाशमगमद्ब्रह्मन् हृदयेऽथ प्रजा
पतेः ॥ २ ॥ देव्यामन्युकृतं मत्वा क्रुद्धः सर्वात्मकः प्रभुः ॥ महादत्तस्य दक्षेण स यज्ञः संधितः कथं ॥
एतदिच्छामि विज्ञातुं तन्मे ब्रूहि यथातथं ॥ ३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुरा हिमवतः पृष्ठे दक्षो वै यज्ञ
माहरत् ॥ गंगाद्वारे शुभे देशे ऋषिसिद्धनिषेविते ॥ ४ ॥ गंधर्वाप्सरसाकीर्णे नानाद्रुमलतावृ
ते ॥ ऋषिसंघैः परिवृतं दक्षं धर्मभृतां वरं ॥ ५ ॥ पृथिव्यामन्तरिक्षे च ये च स्वर्लोकवासिनः ॥ सर्वे
प्राञ्जलयो भूत्वा उपतस्थुः प्रजापतिम् ॥ ६ ॥

तत्र रुद्रः स्थितास्तीति मत्वा भगवन्तो यज्ञार्थं नाम्ना महद्भवतः च वक्रमय आप्य आरभ्यते मोक्षधर्मेषु
पाकव्याख्या सूत्रवस्य साक्षात् नात्र नहेतुनतया शामर्दमादिवत् मोक्षोपयोगित्वं इति रेषा तु यत्ता दि
वत्तितश्रुत्या दनहारातनहेतनत्वमिति अयमेव पदार्थः सम्यक्त्वमन्यतेतत्र प्राचेतसस्य दत्तस्य मादिती
न्याम इत्यत्र हरेणालुनवान्यथा अजमिन्यतः स्पष्टार्थोऽयं न मन्तव्यं परमेश्वरद्रोहिणा हि त
कर्मयत्नयोवर्हितदत्तयज्ञमंतरेण दुःस्थिति इति चेति सप्तममाध्यायः ॥ ७ ॥ ७ ॥ रामः ॥

आत्मनः कर्मसान्निध्ये तेन सार्द्धं महात्मना ॥ देवस्यानमतिं मत्वा प्रणम्य शिरसानतः ॥ ३२ ॥ आत्म
नः सदृशः सौधर्मेन्द्रस्तु रूपसमन्वितः ॥ स एव भगवान्क्रोधः अतिरूपसमन्वितः ॥ ३३ ॥ अनेन त
त्वीर्यस्य अनेन बलपौरुषः ॥ वीरभद्र इति ख्यातो देवा मनुष्य समाजके ॥ ३४ ॥ सोमजन्मक
पेभ्यो रोम्णां ग्रामगणान्धवान् ॥ कद्रुतल्या गणाशेषा हृष्टवीर्यपराक्रमः ॥ ३५ ॥ ते निपेतुस्तत
स्तूर्णं दत्तयज्ञविनिर्हिमयः ॥ भीमरूपा महाकाया नानारूपधरास्तथा ॥ ३६ ॥ ततः किलकि
लाशब्दैर्गगनं पूरयन्निव ॥ तेन शब्देन महता त्रस्ताः सर्वे दिवौकसः ॥ ३७ ॥ पर्वताश्च व्यशी
र्यन्त चकम्पे च वसुन्धरा ॥ मारुताश्च वचूर्णन्ते चचाल वरुणालयः ॥ ३८ ॥ अग्नयो नैव दीप्यं
ते दीप्यन्ते नैव दीप्तिभास्करः ॥ ग्रहा नैव प्रकाशन्ते न नक्षत्राणि चन्द्रमाः ॥ ३९ ॥ ऋषयो न प्रका
शन्ते न देवा न च मानुषाः ॥ एवं तु तिमिरीभूते निर्दहन्त्यपमानिताः ॥ ४० ॥ प्रहरन्त्यपरे रौद्रा
यूपानुत्पाटयन्ति च ॥ प्रमर्दन्ति तथा चान्ये विमर्दन्ति तथापरे ॥ ४१ ॥ आधावन्ति प्रधावन्ति वायु
वेगमनोजवाः ॥ चूर्ण्यन्ते यज्ञपात्राणि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ४२ ॥ विशीर्यमाणान्यत्र यथैव ता
रा इव नभस्तले ॥ दिव्यान्नपानभक्ष्याणां राशयः पर्वतोपमाः ॥ ४३ ॥ क्षीरनद्यो घृतदध्नि ते ह
ले पायसकर्दमाः ॥ दधिमण्डोदका दिव्या खण्डशर्करवालुकाः ॥ ४४ ॥ षड्रसा निर्ह्रदास्तेन ता
गुडकुल्या मनोरमाः ॥ उच्चावचानि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ॥ ४५ ॥ पानकानि च दि
व्यानि लेह्यचोष्याणि यानि च ॥ भुञ्जते विविधैर्वक्त्रैर्विलु ॥ ४६ ॥

325

एकादशास्थानगता नाहं वेद्मि महेश्वरं ॥२०॥ दधीचिरुवाच ॥ सर्वेषामेव मंत्रोयं येनासौ न निमं
त्रितः ॥२१॥ यथाहं शंकरादूर्ध्वं नान्यं पश्यामि दैवतं ॥ यथा दक्षस्य विपुलो यज्ञोयं न भविष्य
ति ॥२२॥ दक्ष उवाच ॥ एतन्मखेशाय सुवर्णपात्रे हविः समस्तं विधिमंत्रपूतं ॥ विष्णोर्नयाम्य
प्रतिमस्य भागं प्रभुर्विभुश्चाहवनीय एव ॥२३॥ देव्युवाच ॥ किं नाम दानं नियमं तपो वा कुर्याम
हं येन पतिर्ममाद्य ॥ लभेत भागं भगवानचिंत्यो ह्यर्द्धं तथा भागमथो तृतीयं ॥२४॥ एवमुक्तवा
णं भगवान्स्वपत्नीं प्रहृष्टरूपः क्षुभितामुवाच ॥ न वेत्सि मां देवि कृशोदरांगि किं नाम युक्तं व
चनं मखेशे ॥२५॥ अहं विजानामि विशालनेत्रे ध्यानेन हीना न विदंत्यसंतः ॥ तवाद्य मोहेन
सहेंद्रदेवा लोकास्त्रयः सर्वत एव मूढाः ॥२५॥ मामध्वरे शंसितारः स्तुवंति रथं सामगाश्चो
पगीति ॥ मां ब्राह्मणा ब्रह्मविदो यजंते ममाध्वर्यवः कल्पयंते च भागं ॥२६॥ देव्युवाच ॥ सुप्रा
कृतोपि पुरुषः सर्वः स्त्रीजनसंसदि ॥ स्तौति गर्वायते चापि स्वमात्मानं न संशयः ॥२७॥ श्रीभ
गवानुवाच ॥ नात्मानं स्तौमि देवेशि पश्य मे तनुमध्यमे ॥ यं स्रक्ष्यामि वरारोहे यागार्थं वरव
र्णिनि ॥२८॥ इत्युक्त्वा भगवान्पत्नीं यस्य मां प्राणैरपि प्रियां ॥ सोसृजद्भगवान्वक्त्राद्भूतं घोरमं
हर्षणं ॥२९॥ तमुवाचादिशन्मखं दक्षस्येति महेश्वरः ॥ ततो वक्त्राद्विमुक्तेन सिंहेनैकेन ली
लया ॥३०॥ देव्या मन्युव्यपोहार्थं हतो दक्षस्य वै क्रतुः ॥ मन्युना च महाभीमा महाकालीति महेश्व
री ॥३१॥

ष्ठलनिर्भिन्नहृदयैः कृतघ्नैः परिवारकैः ॥ निरवानोन्मादि
तेषु पररूपविद्वेषिनिरूलन ॥ ६१ ॥ उपनतैः पतत्रिस्त्र गर्धेपताति
षगरहितमिः ॥ पत्तवानविनिर्द्दैतेः शिवाशिनतिनाहितेः ॥ ६२
पत्तगंधर्वसंघेभ्यः पिशाचोरगराक्षसैः ॥ आगमापानोसंनि
हृष्याव कृस्थानेन यत्नतः ॥ ६३ ॥ विचार्य सर्वलोकेषु हितं वृद्धैरधि
रमितजितं ॥ महत्स्वादेव देवेषो अग्निरूढं समाहितः ॥ ६४ ॥
विश्वस्तरूपमहत्सममेतेजः संवर्तकोपमः ॥ स्थितं तं कृत्वा प्रवीरा
कोऽहं हि किंकरवाणीति ॥ स्वागतेन चमस्त्वा आयं देवानां गरु
णानतः ॥ नम्र वाचांजलिं कृत्वा दत्तो देवप्रजापतिः ॥ ६६ ॥

326

पंस्यात्तिपंतिच ॥४६॥ रुद्रकोपान्महाकायाः कालाग्निसदृशोपमाः ॥ क्षोभयन्तस्तैन्यानि भी
षयंतः समंततः ॥४७॥ क्रीडंते विविधाकारास्त्रिदिवेषु स्वरूपिणः ॥ रुद्रकोपात्समुत्पन्ना सं
वृद्धाः स्वरूपिणः ॥४८॥ ते यज्ञमरुधञ्शीघ्रं रुद्रकर्मा समंततः ॥ चकार भैरवं नादं सर्वभूतभ
यंकरं ॥४९॥ छिन्नाभिन्नो वै यज्ञस्तेन नादेन सर्वशः ॥ ततो ब्रह्मादयो देवा दक्षश्च प्रजाप
तिः ॥ ऊचुः प्रांजलयः सर्वे कथ्यतां को भवानिति ॥५०॥ वीरभद्र उवाच ॥ नाहं रुद्रो न वा देवो नै
व भोक्तुमिहागतः ॥ देव्या मन्युकृतेनेमं [illegible] सर्वात्मा प्रभुः ॥५१॥ द्रष्टुं चैव न विप्रेन्द्रान्नैव
कौतूहलेन वा ॥ तव यज्ञविघातार्थं संप्राप्तं विद्धि मामिह ॥५२॥ वीरभद्र इति ख्यातो रुद्र
कोपाद्विनिःसृतः ॥ भद्रकालीति विख्याता देव्याः कोपाद्विनिःसृता ॥५३॥ प्रेषितो देवदे
वेन यज्ञांतिकमिहागतो ॥ शरणं गच्छ विप्रेन्द्र देवदेवमुमापतिं ॥५४॥ वरं क्रोधोऽपि देवस्य
वरदानेन चान्यतः ॥ वीरभद्रवचः श्रुत्वा दक्षो धर्मभृतां वरः ॥५५॥ तोषयामास स्तोत्रेण प्रणि
पत्य महेश्वरं ॥५६॥ प्रपद्ये देवमीशानं शाश्वतं ध्रुवमव्ययं ॥ महादेवं महात्मानं विश्वस्य जग
तः पतिं ॥५७॥ दक्षः प्रजापतिर्यत्ते देवैः सह समाहितैः ॥ आहूता देवताः सर्वा [illegible] तपो
धनाः ॥५८॥ देवानाहूय नैनत्वं विश्वकर्मा महेश्वरः ॥ तवत्रुद्धा महादेवी गणास्तव [illegible] यतः
॥५९॥ मदीये यज्ञवाटे तु विद्वांसे भूद्धिजातिभिः ॥ नारायणमनुमामीशो [illegible] महात्मनि ॥६०॥

णाद्रोमेऽभ्यां णाइंद्रपदे देवेष्टमिद्धये । ततो दानं प्रयोज्यं ॥ तच्च नमस्कृतं मनसा आपुदानमेवनं
नष्ठिनमिति इंद्र एवनमस्यस्य नाथो कोऽसौ तद्रूपमाप्नोयेतेनरूपाह न पुनः स्पर्शनं वा कैनत्स्मारस
स्त्वस्य मोहं मेऽवगत ॥ वर्णानपाशास्तेनेहीनत्वाविच्छेदः स्वप्रदत्तं पुण्यैःपिनपाठकानर्थंवर
त्वमेवं वर्तितव्यं ॥ ३ ॥ यत ॥ ३ ॥ इदं मिद्धं ता वा लाः समाप्तमनेन ॥ अथ देवेनप्रस्तुतानि णाइत्युः ॥ किं
जपेनाम्नेन त्वं हि हीति महोवाचयानववक्ता ॥ ततह द्वियेणात्मेना निष्ठावा अप्रमत्तस्य नाः
मधेयाम्येते हिं वा अप्रमत्तो भवतीति इत्यत्र नामजपसाधनेन तं गम्यतेनेवाचनानां संज्ञानापि
कथावेमानेकात्मत्रयाख्यास्य प्रतिष्ठानानाम गणो प्रसंहारस्याये नैकजो पसंहारेणाभविनश्यतद्वा
स्तदाहनामशतकामिति भगवान्नारायणः ॥ नेतिशेषकवाजसनेयकादिश्रुतिशाखास्त
विद्यमानानां नाम्नामुपसंहारस्मिन्द्रष्टव्यो न वा न्यथाहि आपस्तंबादिः कल्पकारैः स्वपरं
पारख्याख्यातंगानमुपदिश्य अग्नेयमष्टाकपालमिति यथासमाम्नानमिति मध्यमेषवांनेति
द्रवत्रिर्दिश्यपुनरुपदिष्टा- न्यन्येत्यागानिदृष्टानि ॥ तद्वदिहापि नमस्ते देवदेवेशोऽपि
दिनाकानिविन्यासमामुपदिश्य त्रिसौपर्णं तद्यथाग्रस्तय जपोयान तद्विश्यमिति तत्पर्णोव
नहद्वियनाममालायां सहिद वत्रिर्दिश्यपशेषमपि नामधेयगणोपठितः ॥ तथाच ॥ यथाम
तितानमस्ते तरसदद्यनाम्नासंख्यापूर्यतेनान्यथा नहिदमभिप्रेत्यो क्तं महातीति ॥ श्रुत्या
नित्यमहाद्यपकृतेवृष्ण्यप्रकाशानि ॥ २ ॥ ॥

327

येनोमध्ये शिरिति उक्तः शर्वो देवानीतिशेषः ॥१ तण्डिकृता नाम सहस्रेणेति ॥ अयं साधिकं सहस्रं ना
म्नां तत्र व्याख्याने प्रसिद्धाने तत्र नाम्नां पादे किंचिदधिकानि षट्शतानि नामान्युपलभ्यंते ॥ न च तत्र मे पदे
भ्यो विपरिणामेन नामान्यत्र ते शंकोते ॥ अप्रसिद्धस्यार्थस्य कल्पने प्रमाणाभावात् ॥ न च नाम्नां नाम्नापि स
हस्रपूर्तिः संभवति ॥ तस्मात्तण्डिकृतं नाम सहस्रं [illegible] व्याख्येयमेतत्सहस्रनामस्तोत्रं ॥ नापि प्रथमं

[illegible] न चैव क्रियते [illegible] एवास्य वदने तु ताः ॥ यदि मे प्रसन्नो भगवान् यदि वाहं भवप्रियः ॥१०
यदि चाहं मनन्यास्यो यदि वा वरदो मम ॥ यदयं भक्तितो पीतः [illegible] नाशितः ॥११ दर्शी
[illegible]ता यदि चैव यत्नस्य भारमीदृशं ॥ दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन समर्चितः ॥१२ न तु मिथ्या
भवेत्स्मरणं वरं मे तनमं हरिणा ॥ तथाविष्टमाह भगवान् भवनेत्रहरो हरः ॥ धर्मो एकादीविरूप
पाक्षस्तनो देवः प्रजापतिः ॥२१ [illegible] त्वा दत्तो लक्ष्मी भवा हर ॥ नाम्नामष्ट
सहस्रेण स्तुतवान्वृषभध्वजं ॥२२ युधिष्ठिर उवाच ॥ येनोमध्ये स्तुतवान् दत्तो देवप्र
जापतिः ॥ वद तन्मह्यं श्रीमतां तत्र नामा [illegible] ॥२३ भीष्म उवाच ॥ अथ नाम देवदेवस्य नामा
[illegible] ॥२४ ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]

योगे प्रथमेऽध्याये स्वस्वमतैः स्वरूपमाह ॥ चतुर्भिः सहस्रमक्षाणि युगपत्सर्वविषयप्रकाशका-
नीन्द्रियाणि यस्य सर्वज्ञ इत्यर्थः अनण्वादिरूपाणि अस्मदादीन्द्रियेभ्यो विलक्षणानि अक्षवद्दिनाद्व्याद
कार्णीन्द्रियाणि यस्य त्र्यक्षीणि सोमसूर्याग्न्याख्यानि चक्षूंषि यस्य यक्षाधिपः कुबेरः सप्रियो यस्य
अथवा मतेनैतत्स्वरूपमाह सर्वत इति त्रिभिः भगवद्गीतास्वपि ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय सर्व-
तः पाणिपादं तदित्यादिना हि तदेवमेव स्वरूपमुक्तं सर्वतः ॥ पादोऽन्तः सन्निधिरूपस्य सर्वतः पा

सहस्राक्ष विरूपाक्ष त्र्यक्ष यक्षाधिपप्रिय ॥ सर्वतः पाणिपादन्त सर्वतोक्षिशिरोमुख ॥४॥
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठसि ॥ शङ्कुकर्ण महाकर्ण कुम्भकर्णार्णवालय ॥५॥
गजेन्द्रकर्ण गोकर्ण पाणिकर्ण नमोस्तु ते ॥ शतोदर शतावर्त शतजिह्व नमोस्तु ते ॥६॥

328

णिपादं एवमुत्तरत्र ॥ तथा च श्रुतिः विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतः
स्पात् सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एक इति ॥ धमति वशीकरोति सर्वं भुवं संधो
धनयद्भुतमस्तेरस्मत्संजनीयं लोके सर्वमावृत्य तिष्ठसीत्यस्य विपरिणामेण लोके सर्वमा
वृत्य तिष्ठतु इति संबोधनं शङ्कुमीयं स्मार्त्तं श्लोकः ॥४॥ शङ्कुकर्णादयः समस्ताः इन्द्रगणाः सर्वाभिः
शतोदरादौ प्रदर्शनदास्ये इत्यन्ते ॥५॥ शतोदरेत्यादौ वैश्वरूप्यप्रदर्शनार्थः ॥६॥ नमः ॥ ॥

नमस्ते देवेति ब्रह्मविद्याधिकारादध्यात्मपरतयैवैनानिव्याख्येयानि तथाहि हे देव जगन्निर्माण-
शीलपरतेजस्त्वं नमस्ते इति युष्मदर्थस्य सम्बोधनस्य निर्देशः देवशब्दे वा इन्द्रियाणीन्द्रियो वा हि हिः पर्वहिः
ख्यातिरीश्वर इति स्मृतेः ॥ एतद्रूपात्मकः एतेन मम स्मरणमन्त्रो निर्दिष्टः कृतः एवं नाम त्रयेणाज्ञेयज्ञा-
नात्मकत्वं देवस्योक्तं तत्मात्मया पञ्चयेणा हृदेवारीनिदेवाः शमायाः इन्द्रियवृत्तयः अस्तराः कामादयः

नमस्ते देव देवेश देवारिबलसूदन ॥
देवेन्द्रबलविध्वंस देवदानवपूजित ॥ ३ ॥

अस्तराः कामादयः तेषां बलस्य सूदन ॥ तथा च मम कामादिषु देवासुरसाद्भूतोः प्रयोगो हृष्टः हन्यमा-
नमानापत्या देवासुरस्तुतश्चेति ॥ देवानामिन्द्रियाणामिन्द्रो बुद्धिः तस्या बलं विषयभावोऽनित्यत्ववि-
शेषणं तन्नाशनाद्वे देवेन्द्रबलविध्वंस अत एव देवैरिन्द्रियैः दानवैश्च वशेषु पूजित आदरणेन रज्ज-
नसत्कारा मे विनएव कामादिजयो धीनिरोधलताद्रा ... ने यायात्मकस्य वस्तुनः मापकरुणं भव

गी॰ ३

नानारूपत्वेन स्तौति त्रिजगद्धातेत्यादिना त्रिशूलवरेण पाणिना चावहंतं शीलमस्य तस्मै त्रिशूलवर‑
पाणिने शीर्णिपापस्यार्थध्यानानि त्रिपुरकाणि नेत्राणि वनमुकानि बोधकानि पश्यतः त्र्यंबकः शोणितस‑
र्पीसोमसूर्याख्यानि नेत्राणि यस्य ॥१२॥ चंडः सर्वं संदनतमः खंडः अमरवंदन स्वस्मिन्सर्वं धारयतीति त्वं‑
मः अखंडब्रह्माण्डं दंडिने दंडधारणशालित्रिदशमध्ये समस्याः सेवकाः अक्षेत्रे समवकाशः अजन्त्रवेसहस्रं दंडी‑
वासो मंडलस्पाणि दंडिमंडः परिव्राजकः ॥१२॥ अर्धोंऽब्जाः दक्षाः केशाः अस्य स्वस्थक्षाय स्वहृदयस्य सर्वाः

त्रिजगाय त्रिशीर्षाय त्रिशूलवरपाणिने ॥ त्र्यंबकाय त्रिनेत्राय त्रिपुरघ्नाय वेधसे नमः ॥१२॥ नमस्च‑
डाय मुंडाय अंडधारयत्च ॥ दंडिने समवर्णाय दंडिमुंडाय वेधसे नमः ॥१३॥ नमो अर्धदंष्ट्राके‑
शाय शुष्काय विकृताय च ॥ विलोहिताय धूम्राय नीलग्रीवाय वेधसे नमः ॥१४॥ नमोऽस्त्व‑
प्रतिरूपाय विरूपाय शिवाय च ॥ सूर्याय सूर्यमालाय सूर्यध्वजपताकिने ॥१५॥

नेत्राणि सुव्रततया स्वसमेन स्वधोनरूपेण जगदानंदनामिततया ॥ अनपत्वविलोहिताय रं‑
जोगुणिने धूम्राय तमोगुणिने नीलग्रीवाय जगत्स्थलकंठे विषधारिणेन सात्त्विकाय ॥१४॥
नास्ति प्रतिरूपः सदृशो यस्य विविधानि रूपाणि यस्य शिवाय परमकल्याणाय सूर्यायेव सूर्य
सूर्याय सूर्यमंडलरूपाय सूर्यमालाय तस्मिन्मालते शोभने सूर्यमंडलोत्तर्वर्तिने परमेश्व‑
राय सूर्यवत् मरव्याः ध्वजाः पताका अस्य ॥१५॥ ॥

अस्यैवं देवर्षिकोपासकत्वेन स्तुतिपरत्वं । गायंतीति गायत्रिणः त्रिसंध्यं गायत्रीजपपराः त्वामेव गायंति गायत्रीमंत्रप्रतिपाद्यत्वमेवास्मीत्यर्थः ॥ अर्किणः अर्कोपासनपराः त्वां अर्के सवितारं मंडलाधिष्ठातारं अर्चंति उपतिष्ठंते संध्यासु ॥ ब्रह्माणं ब्रह्मादिदेवं च तन्मये खं ध्यानकृत्ये देवं हृदूर्ध्वं सर्वोपाधिशून्यत्वं मिव ब्रह्माकाशवत्सर्वगतत्वसंनिभं अस्मे गम्यत्वादृष्टं मेनिरे मन्वतः अपापि गायत्रिणः अर्कः अर्कोध्यः ब्रह्मसनध्यानकृतोः ऊर्ध्वं खवत्स्वेन मनन इति नामान्यत्रेयानि ॥ ७ ॥ अस्मतोस्मिष्टनूपायां भूम्यत्तु वह्नि

गायंति त्वां गायत्रिणोऽर्चंत्यर्कमर्किणः ॥ ब्रह्माणं त्वां शतक्रतुमूर्ध्वं खमिव मेनिरे ॥ ७ ॥ मूर्तौ हि ते महामूर्ते समुद्रोंबरसंनिभा ॥ सर्वा वै देवता ह्यस्मिन् गावो गोष्ठ इवासते ॥ ८ ॥ भवच्छरीरे पश्यामि सोममग्निं जलेश्वरं ॥ आदित्यमथ वै विष्णुं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥ ९ ॥ भगवान्कारणं कार्यं क्रियाकारणमेव च ॥ असतश्च सतश्चैव तथैव प्रभवाप्ययौ ॥ १० ॥ नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च ॥ पशूनां पतये नित्यं नमोस्त्वंधकघातिने ॥ ११ ॥ त्रि॰

माकाशसूर्यचंद्रयजमानात्मिका याः सर्वदेवताः सृजेः कुरुः सेनाम ॥ ८ ॥ हे भगवन् हे सोमपरीरे त्वदीति अष्टौ नामान्यष्टाविति ॥ ९ ॥ भगवन्निति प्रश्नांहे यंत्रसदसत्प्रभवाप्यये सनराहे पके ॥ १ ॥ भवत्प्रसादिति भावः हितलोकी निधावाः रूपायरुद्रावयनीति रुद्रः ॥ य स्मनां ब्रह्मादिस्थावरांतानां जीवानाम् ॥ ११ ॥

नो ह्येव यस्माद्द्वितः श्रेष्ठो गुणाधिकः बलो बलाभिमानी देवताऽऽइन्द्रः तस्मात्प्रयतेन पराजयस्तन्नतैक
लस्याधिनाथाय नियंत्रे कल्पाय समर्थाय प्रलयाय महाप्रलयाय उपक्षयाय अवान्तरप्रलयाय ॥२३॥ भी
मे भयंकरे अनयानादिनस्तथ राय यद्वै ॥२४॥ विभीषणाय निर्भयाय भीमाय भयंकराय ॥ हे भीमव्रतेः शमा

नमोऽस्त्वेकाय शुद्धाय बलप्रमथनाय च ॥ कालनाथाय कल्पाय क्षयायोपक्षयाय च ॥२३॥ भीमदुन्दुभिहासाय भीमव्रतधराय च ॥ उग्राय च नमो नित्यं नमोऽस्तु दशबाहवे ॥२४॥ नमः कपालहस्ताय चितिभस्मप्रियाय च ॥ विभीषणाय भीमाय भीमव्रतधराय च ॥२५॥ नमो विकृतवक्त्राय खड्गजिह्वाग्रदंष्ट्रिणे ॥ पक्वाममांसलुब्धाय तुम्बीवीणाप्रियाय च ॥२६॥ नमो वृषाङ्कवृक्षाय गोवृषाय वृषाय च ॥ कटंकटाय दण्डाय नमः पचपचाय च ॥२७॥

दिक्षिः शरणां आवल्लते यस्मात् नष्टे तेन व्रतधराय ॥२५॥ पक्वं यज्ञे आमे अपक्वं समग्राणे उभयविधमांसलुब्धा
य ॥२६॥ वृषाङ्कवृक्षाय वृषाङ्कस्य धर्मलक्षणोऽपि यथा धर्मैरङ्कितवृक्षो गोवृषायेति वृषाय धर्माय क
टंकटाय कटीगतौ नित्यं वीर्य पारि ति हि त्वं सूर्यामाग मग्नं वर्षायाहि देयेण नित्यगमनशीलाय नमः दण्डा
लाय वा दण्डाय नियंत्रे पचपचाय नितरां भूतानां पाकं कर्त्रे कटिपच्यापचायच ॥२७॥

प्रमथाः शिवगणाः हृषस्येव स्कंधौ यस्य वर्णानि भर्जे त्वचः ॥ चीराणि वल्कलानि वपरोपस्य शावरस्थि-
णत्वाय सस्या वा ॥१६॥ नाभाय नाभौ जगदस्यास्तीति नाभः मत्वर्थीयोच प्रत्ययेति चेति द्वितोपः ॥१६॥ नाभ्या-
य नाभिश्चार्हतीति नाभ्यः नाभिन मेचेति यत्प्रत्ययो न भादेशः नाभिस्थानीयायस्य सर्वरेने भिस्थानेकार
णकायप्रपंचोत्पत्ति वास्य स्तः नि: न घ घारे षुरक्षिरपिंतो नाभाव राश्रयितापवमाक्षिन्यान्सर्वं चमपितं स्माण

नमः प्रथमनाथाय हृषस्कंधाय शूलिने ॥ शार्दूलमायापदेशाय पर्णचीरधराय च ॥१६॥ नमो हिर
ण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ॥ हिरण्यकृतचूडाय हिरण्यपतये नमः ॥१७॥ नमः स्तुताय स्तु
त्याय स्तूयमानाय वै नमः ॥ सर्वाय सर्वभक्ताय सर्वभूतात्मने ॥१८॥ नमो होत्रे च मंत्राय शु
क्लध्वजपताकिने ॥ नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकटाय च ॥१९॥ नमोस्तु कृशनाशाय कृशां
गाय कृशाय च ॥ संहृष्टाय नमस्तुभ्यं नमः किलकिलाय च ॥२०॥ नमोस्तु शयमानाय श
यितायोत्थिताय च ॥ स्थिताय धावमानाय मुंडाय जटिलाय च ॥२१॥ नमो नर्तनशीला
य मुखवादित्रवादिने ॥ नाद्योपहारलुब्धाय गीतवादित्रशालिने ॥२२॥

चलनानि सर्वकार्यकारणानि वा कटा नामावरकाणि मपिकटाय प्रावरकाय नामट्टयेनोनर्व
हिर्व्याभिदर्शिना ॥१९॥ किलकिलाय शब्दविशेषवत्प्राय ॥२०॥ सर्वं कृपाकं देवे नस्तोति
नमोस्त्विन्याहिना ॥२१॥ नपाभवानि नायानि कमलानि ॥ नान्येचोपहारलब्धलध्याय ॥
हरिकेसाहस्रकमलवलिमाधायपदयोरिपितदनेनस्तुचिनम ॥२२॥

ऽस्यास्तद्दैवगुणपदम् । आध्यानानाख्यापिसतोऽप्रतिविनार्कं वस्तुरूपकं परिमाणात्वे समयोगद्रवनं स
तथानाद्यन्तं दाशाक्षाप्रियायप्राणः पंच स्तुतिर्वायुः सप्तवत्तु रावतत्त्वं स्वदेहेन यस्तत्तमै प्राणाय हयग्रीव
प्रसिद्धः कलनकलाः इष्टान्तो लाहलोवा ॥ २३ ॥ हुंकारः क्रोधवर्णः तस्यपालनः शमः हूंकारः पालिकशक्ति
हः हुं इति हिंसनस्य भर्भवः स्वरोऽस्ति नयोर्यथा सिद्धिं कारइति आम्बलायनापुरुषः सिद्धिंकारः तस्य
पारः भूतादिलोकेभ्यः परं स्थानं हूं हूंकारः आकाशः ऽकारः षष्ठो शिवमस्ति सूर्यः नाम्नां मां हूं हूं
पात्मकाः सर्वे तेत्तलत्यते मकारः तस्य कारणं ईश्वरः तस्य पारः तरीयस्थानं प्रसन्नतद्देहमकं हूं हूं हूंकाररूपा

सहस्राध्यानं हेरयं हेरमालाप्रियाय च । प्राणाय हेरयवेधाय नमः तत्त्वकलाय च ॥ २३ ॥ हूं हूं हूंकाररूपा
य हूं हूंकारप्रियाय च । नमः शमशमे नित्यं निरिन्द्रियाय च ॥ २४ ॥ नमो नमस्सुवर्णानायनारकाय
नायच ॥ नमो यज्ञाय यजिनेऽङ्गाय सङ्गनाय च ॥ २५ ॥

नवेत्ति ॥ हूं हूंकारप्रियायेति क्रोधवर्जं हूंकारद्वयप्रियायाः शमशमयान्तो मे येत्यावष्टे शमशमेति पा
स्यमानयोगित्वेन भोगादिकत्वमांशं शमशमभीतिशमशान् ॥ तस्मै शमशमे आचारस्त्विवनातं नेरि
स्थित ॥ २४ ॥ नमेस्मान्तरदयजिह्वावत्त्वं आपवसननगतेमान्तेनयस्मल्लवेल्लध्यापवद्धनमेमांसव
यानसंसारस्थापयश्रमत्ताङ्गतिवयाङ्गतिरितिप्रसरणात् नारकापयज्ञ मोक्तत्वेन पापमोचकायनत् नर
मनेनेति मुख्यस्य यज्ञोपकारणाय ॥ यजिनेयजमानाय प्रसङ्गनाय प्राणस्म ख्वेन तत्नाय ज्ञः
नायाप्रिमुखेन तस्मायः ॥ २५ ॥ ॥

332

येोवरः ॥ अनिवरोधेन ईप्सितमात्रदानेवरः ॥ ततोप्यधिकदानं अतिवरः ॥ वरदेववरदाय किंतं सा
नोधानोरिन्मालोपेतरूपं ॥२०॥ रक्तो रागवान् विरक्तस्तद्भिन्नः नतु भयात्मकाय भावनाय ध्यानेसंभिन्ना
यकारणरूपेण सर्वतोनुस्यूताय विभिन्नाय कार्यरूपेण आहूताय छायायपक्कायाचनेरहस्तवो

नमः सर्ववरिष्ठाय वराय वरदाय च ॥ वरमाल्यगंधवस्त्राय वरातिवरदे नमः
२८ ॥ नमो रक्तविरक्ताय भावनायाक्षमालिने ॥ संभिन्नाय विभिन्नाय छायायातप
नाय च ॥ २९ ॥ अघोरघोररूपाय घोरघोरतराय च ॥ नमः शिवाय शांताय नमः
शांततमाय च ॥ ३० ॥ एकपादबहुनेत्राय एकशीर्ष नमो नमः ॥ क्षुद्राय क्षुद्र
लुब्धाय संविभागप्रियाय च ॥ ३१ ॥ पंचालाय सितांगाय नमः शमशमाय च
नमश्चंडिकघंटाय घंटायाघंटघंटिने ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

द्विरूपाय छायायाः शब्दादर्शे आतपः आतपः एकपदे ॥ २१ ॥ पंचालाय विश्वकर्मणे स्वर्णकारलोहकार
तक्षादिकर्मकर्त्रे इत्यर्थः शमशमाय निर्मेयाम्यतीति एवं वक्तुं चेटिकामात्रभयंकरी वंदाय स्पतसेवं
डिकघंटाय घंटानादरूपाय अघंटघंटिने नादहेतभावेपिनादवते अनाहतध्वनिरूपायेत्यर्थः ॥ २२ ॥

रथः । न दम्भो विरथः ॥ न तु भयावहाय परस्मै विरूपाय च नमः शिवं जलाग्निवाय्वाकाशो ऽशुपथ्याय स्वरथस्य तद्
नेरन्तानेति पाठमसिद्धौ ॥ ईशानेदं ईशितः वज्रसंघानवज्रवत्कठिनशरीर हरिकेश पिंगलकेशाग्रं
विकाशिने शास्त्री ॥ अग्निकाश्च नस्याः नाग्य दृश्य त्वमायं व्यक्तकार्यरूप ॥ व्यक्तकारणरूप ॥ ४५ ॥ काम

नमो रुक्मविरूपाय च नम्रबुद्धरूपाय च ॥ कस्माजिनोत्तरीयाय व्यालयज्ञोपवीतिने ॥ ४४ ॥ ई
शानवज्रसंघानहरिकेशाय नमोऽस्तु ते ॥ त्र्यंबकाय विकनामाय व्यक्ताव्यक्त नमोऽस्तु ते ॥ ४५ ॥ सृष्टस्थि
णीराजटिले वल्कलाजिनधारिणे ॥ ४६ ॥ देवमुक्तीणिसजटिले वल्कलाजिनवाससे ॥ सहस्र
र्यं प्रतिमनयानि नमोऽस्तु ते ॥ ४७ ॥ उन्मादनशतावर्तगंगातोयार्द्रमूर्धजे ॥ चंद्रावर्तयुगावर्तमे
घावर्त नमोऽस्तु ते ॥ ४८ ॥ त्वमन्नमन्नभोक्ता च अन्नदोऽन्नभगेव च ॥ अन्नस्रष्टा च पक्ता च पक्वभुक् पव
नोऽनलः ॥ ४९ ॥ ॥

नि हे ॥ हे स्थलदे जीर्णा गजटिल वदाचरति जटिल स्मै जटिले दीनौ यौ सूर्यशीन दह पि प्रमानन्दा
वते ॥ ४८ ॥ हे उन्मादन आमोदक याने ऽयावर्ताः यस्मिन् गंगाते ये नाई मूर्धज ॥ ४८ ॥ चंद्र आवर्तयति
पुनः पुनरिति चंद्रावर्ते नमहैः ॥ ४९ ॥ त्वमिति अन्नभुक् अन्नपालकः ॥ ५० ॥

पत्तवाद्यादिप्रशस्तिमुमादिरूपेण यज्ञनिर्वाहे दंताय विनिद्राय । नमोऽमरसत्तमाय आत्तपत्राय रत्नोग-
धायाततप्रसत्वेनाय करंज इति सांख्यमसिद्धे तथा यज्ञदाहेन यादिरूपाय नदानां जटवनोनां नदीनां पतये स-
मुद्राय ॥ ३५ ॥ बालाः स्त्रीतेः नचराः स्त्रनुगोपायतीति वा नचरगोपः । गच्छेः श्रीगणादिक स्तन । एतेन चाश्रिप

यज्ञवाहाय दानाय तनयायानपत्राय च ॥ नमस्तत्पदाय जन्माय जटानां पतये नमः ॥ ३६ ॥ भुवद्दायाय
येन मस्तत्र भुजेन या ॥ नमः सहस्रशीर्षाय सहस्रचरणाय च ॥ ३७ ॥ सहस्रोद्यतमूलाय सहस्रन-
यनाय वा ॥ नमो बालार्कवर्णाय बालरूपधराय च ॥ ३८ ॥ बालानुचरगोप्ताय बालक्रीडनका-
य च ॥ नमो वृद्धाय लुब्धाय क्षुब्धाय क्षोभणाय च ॥ ३९ ॥ तरंगांकितकेशाय मुंजकेशाय वै नमः
नमः षट्कर्मतुष्टाय त्रिकर्मनिरताय च ॥ ४० ॥ वर्णाश्रमाणां विधिवत्पृथक्कर्मनिवर्तिने ॥ नमो घु-
ष्याय घोषाय नमः कलकलाय च ॥ ४१ ॥ श्वेतपिंगलनेत्राय कृष्णरक्तेक्षणाय च ॥ प्राणभग्नाय
दंडाय स्फोटनाय कृशाय च ॥ ४२ ॥ धर्मकामार्थमोक्षाणां कथनीयकथाय च ॥ सांख्याय सां-
ख्यमुख्याय सांख्ययोगप्रवर्तिने ॥ ४३ ॥ पं

नादिः श्रीमहसलीलास्पृचिना ॥ ३५ ॥ श्रीमणकर्माणि यज्ञाध्ययनदानानि ॥ ४० ॥ कलकलाकोला-
हलः ॥ ४१ ॥ प्राणभग्नाय जितश्वासाय वा हिंसाशादिविविति ॥ विशब्दसेवपूर्वेति यानः दंडः प्राणुधे स्फो-
टने विदारणे ॥ ४२ ॥ सांख्याय कपिलपालीश्वरवादिने सांख्यमुख्याय पशेश्वरपातंजलाय सांख्यवे-
दांतविचारः योगो निदिध्यासनं ... प्रवर्तकाय ॥ ४३ ॥

त्वमिति दौर इत्यवाय विशेषाः तद्वाचामतः स्थानः स्थास्तु क्लृप्ति इति शेष ॥ ६२ ॥ दशलक्षणसंयुक्तो धर्मः
इत्येकं लक्षणानि च अहिंसा सत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः इति शौच संतोष तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणि

तीरे देशे द्रव्यधीनां च संज्ञाणामपि नेरेव च ॥ वस्त्रः सद्दरणानां च प्रज्ञानां …मेव च ॥ ५५
त्वमेव हि षपक्षा च रागो मोहः क्षमा क्षमे ॥ क्रमसा… ति लोभः कामक्रोधौ जयश्चैव
६० ॥ त्वं गदीत्वं पारीवामि स्वहांगी इकरीनया ॥ के ना भीताम्रद्दत्तीत्वं नेनामेनापिनाम
नः ॥ ६१ ॥ दशलक्षणसंयुक्तो धर्मार्थकाममेव च ॥ गंगा समुद्राः सरितः प्रवलानिलाः
क्षिव ॥ ६२ ॥ लतावल्लसरोजप्रभाः पद्मपतो मृगपक्षिणः ॥ द्रव्यकर्मसमारंभः कालपुण्य
फलप्रदः ॥ ६३ ॥ आदिस्थानं स्वर्वेदानां गायत्र्योंकार एव च ॥ हरितो हरितो नीलः स्मृतो
रक्तस्तथा कृष्णः ॥ ६४ ॥ वडुश्च कपिलश्चैव कपोतो मेचकस्तथा ॥ अवर्णाश्च सवर्णाश्च
वर्णाकारो हि नोपमः ॥ ६५ ॥ स्ववर्णानां मावतया सवर्णाश्चैव च ॥ जनितेषु यमश्चैव
वरदो धनदो नलः ॥ ६६ ॥ ३ पल्लवश्चित्रभानुः स्वभानुर्भानुरेव च ॥ ६७ ॥ ॥ ॥

धानानि यमाः इति च यो गोता नित्वमा समादीनि मन्त्राणि च ॥ ६२ ॥ न्तसो पध्य इति हेमृगपक्षि
णः इति द्रव्यकर्मणां समारंभ इत्येके कालः पुण्यफलप्रद इत्येके ॥ ६३ ॥ आदिस्थ सद्वैः ॥ ६४ ॥
हरिनादि वर्णविशेषवर्णाः ॥ ६५ ॥ त्वमिति उपलक्षणानि ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

333

जरेति जरायुजोऽण्डजादुद्भिन्ना मशकयूकाः स्वेदजाः त्वमेवेति देवदेवेश भूतग्रामश्चतुर्विधस्त्वमेकेनान्वय ॥५२॥ चरेति
ब्रह्मेति ब्रह्मविदां वरेति च नामद्वयं ॥५३॥ नमस्त इति ॥५४॥ हायि हावेति सामगीति ... ब्रह्मवादिनो भाः तेप्र
येकेन रक्तसामानः स्वरश्रेष्ठे सकं ब्रह्मवादिगेयेति पंचमन्त्रेयं ॥५५॥ यजुरिति वेदोपनिषद्गणस्तुति

जरायुजोऽण्डजश्चैव स्वेदजाश्चात्तथोद्भिजाः ॥ त्वमेव देवदेवेश भूतग्रामश्चतुर्विधः ॥५२॥ चरा
चरस्य स्रष्टा त्वं प्रतिहर्त्ता तथैव च ॥ त्वामाहुर्ब्रह्मविदुषो ब्रह्म ब्रह्मविदां वर ॥५३॥ मनसः परमा यो
निः खं वायुर्ज्योतिषां निधिः ॥ ऋक्सामानि तथोंकारमाहुस्त्वां ब्रह्मवादिनः ॥५४॥ हायि हायि हरु
वाहायि हावु हायि तथासकृत् ॥ गायन्ति त्वां सुरश्रेष्ठाः सामगा ब्रह्मवादिनः ॥५५॥ यजुर्मयो ऋ
ङ्मयश्च त्वमाहुतिमयस्तथा ॥ पठ्यसे स्तुतिभिश्चैव वेदोपनिषदां गणैः ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वै
श्याः शूद्रा वर्णावराश्च ये ॥ त्वमेव मेघसंघाश्च विद्युतोऽशनिगर्जितं ॥५७ संवत्सरस्त्वमृतवो
मासो मासार्द्धमेव च ॥ युगा निमेषाः काष्ठाश्च नक्षत्राणि ग्रहाः कलाः ॥५८॥ वृक्षाणां ककु
भोसि त्वं गिरीणां हिमवान्गिरिः ॥ व्याघ्रो मृगाणां पततां तार्क्ष्योऽनंतश्च भोगिनां ॥५९॥ ॥

पठ्यसे इति चतुर्थी ॥५६॥ वर्णावरः संकरजाः विद्युत्स्तनितं मेघात्स्फोटो मेघशब्दः गर्जितं निर्हादि
कः सः नक्षत्राणि ॥५८॥ वृक्षाणामिति ककुभो मरुत्पोः सर्वश्रेष्ठो धाम्न्यादयः ॥ पततां पक्षि
णां ॥ श्रेष्ठ्यंश्च उपासनार्थं विभूतय उक्ताः ॥५९॥ ॥

पवित्रमिति ॥ गिरिः गिरिवदचेतनं देहं कायति शब्दायतीति गिरिकः आत्मा नन्वयं सर्वेऽकर्तृकः अचे-
तनमपि देहादि चेतनवत्करोतीत्यर्थः ॥ अचेतनं यदा वितनोति देवो यः सः इति मंत्रलिंगं च हिंडुकः हिंडते गम्या
गतं करोतीति हिंडुकः हिंडि गत्यादि अस्माद्धातोः ऊलकाउकुहम् विदाभास इत्यर्थः वृक्षः वृश्चते छेद्य-
त इति वृक्षः ॥ पाणिपादादिविशिष्टेन रूपेणानानावान् जीवः पुद्गलः स्वरूपेण जीव एव न नश्यतीत्यर्थः ॥ न-
यावच्छरीरं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यतीति अविनाशी वाच्यरे ३

पवित्रं च पवित्राणां मंगलानां च मंगलं ॥ गिरिको हिंडुको वृक्षो जीवात्मा पुद्गलः प्रवदः ॥ ६९ ॥ प्राणाः स
त्त्वरजश्चैव तमश्चाप्रमदस्तथा ॥ प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ॥ ७० ॥ उन्मेषश्च निमे
षश्च क्षुतं जृंभितमेव च ॥ लोहितान्तर्गतो दृष्टिर्महादंष्ट्रो महोदरः ॥ ७१ ॥ सूचीरोमा हरिश्मश्रु
रूर्ध्वकेशश्चलाचलः ॥ गीतवादित्रनृत्यांगो गीतवादनकप्रियः ॥ ७२ ॥ मत्स्यो जलचरो जाल्योऽक
लः केलिः कलस्तथा ॥ अकालश्चाप्यकालश्च दुष्कालः काल एव च ॥ ७३ ॥

यस्मात्स्वेतिव पूरकलः मपते गलति चेति पुद्गलो देहः ॥ ६९ ॥ अप्रमदः प्रमादरहितः हीनः ऊर्ध्वरता इत्यर्थः
॥ ७० ॥ लोहितान्तर्गता चासौ दृष्टिश्च यस्य पुंवद्भावश्चार्षः ॥ ७१ ॥ अचलाचलः अन्येनैव चलः तन्त्रावतो स्थानमेतीति
श्रुतेः मत्स्यः इव मत्स्यो जीवः संसारनदीजले चरतीति जाल्यो वसनाजालवत् बलन्नल्पकलोऽहं
रः कलनं धरणे अकलः केलिरेव कलो यस्मात् लयान्मवहत्वेन नत्वमवशात यथास्यर्थः ॥ ७२ ॥ ॥

होत्रमित्यर्द्धं हूयते ः स्विन्नितिहोत्रं वह्निः होता यजमानः प्रश्नः हृतस्य फलं दृष्ट्वा ः त्रिसौपर्णो त्रिसुपर्णो
विदितेनामज्ञाते यानहृदयेषु पिनामज्ञाते यत्किंचनतत् शातहृदये न चत्र स वेदत्वं यते नद्वोतायर्वस्यश
नहृद्वियस्य पितोमहे स्वकं शोभुरिति नामास्तोन रशालोदेस्य यास्ति ः वेदांतरे विधाते हृद्व्या मानिश
भाव्यं नेतस्याहत येनुयोशानहृद्वि यमितेनावस्य के होतापर्वस्य स्यापिया न हृद्वियस्य मूलमलि भावे
नयमुः स्वेवपितं भवाद्धे हो सर्वे । तस्यतयातेविसात्ता हुदत्वाभावात् । नतस्यह नवेवतयाम भुरि
संतानि अश्शोशान्यपि के शातत्रये नाम्नो भवति तथा पवित्रं वपविशाणा मिस्याही नि निमित्तान्येव कर्मे
स्ये ना नि अश्शाद्यापि वे शातद्वये ने न पड् पिके पद शाता नि नाम्ना मिहाख्यायते । अश्शोपिक तद स्वस्य

होत्रं होमार्ह होमं च हृतं चेव नत्याप्रश्नः॥ त्रिसौपर्णो तथा ब्रह्म पञ्च योशातहृद्वियं॥१८॥

शोपंद्धा पिकेनाम्नामात् नवन स्तुयं त्रिसुपर्णो यानहृद्वियाभ्यो ह्ररेयेन ताहिहित्रिसुपर्णं च येचन देशमे
त्राः सर्वेयाण्वानोनाम्नाम यस्य हार्यं न्यानगिलल सोहितेषु नमकानुवाके षु मध्यमे को इशामेवाष्टका द
शानामानिचेति सत्यं विंशति ॥२०॥ इतीयेष्टा चत्वारिंशत् ॥ स्तोयचतर्थेयोः समति ः नतस्यके हि न
वति । ननोहिके न्यशीति रिति नाम्नान्येवाष्टयो स्यन्त विंशतिमेत्राः षोडशेति ले॥२१॥ समदशामेवाः
नवसमन चमोहि द द द स्याये मन्स्या काश्चे कविंशतिः सर्वे यो से कलने ह्यपि के शातचत्वे पञ्च
हवीतकचडपिक याद्ध्यान्नाथुतमस्थापि के सद्धं भवति । तथा वाम नत्त का मस्या येना मत्स मान्याय ः
त्रिसुपर्णं योजयशात हृद्विया भ्यो समन्वित पवर्ष यस्कः ः नत्यस्य थान्तननेनवाखन्यापते रिति ॥

शिल्पिकः शिल्पः शिल्पी ॥७८॥ नरसिंहकारसेवकस्तु पानरेतनमोनमः इति शिल्पयोज्योनारकः प्रणवः तारका
मयः प्रचुरतत्त्वः आकाराद्रूपः ॥७९॥ धाता मात्रा आधिकर्ता विधाता भोनिकस्तु एव तत्तत्त्वः संधाता एको
कर्मस्याकः पर्संहर्ता महेश्वरः विधाता निधिरहृष्टं कर्तेनमर्थः धारणः सर्वाधिष्ठानभूतः कारणात्मा
अधरः नाशिलयेरोधृता यस्येति सर्वं वाधावधिभूतः सत्कामाब्रह्मा ब्रह्मविन् ॥ तपआदिचत्तत्त्वं ब्रह्मवि
द्यासाधनं ॥८०॥ भूतानां जरायुजादीनामात्मा भूतकृत् विपदद्युमादकः भूतो नित्यसिद्धः भूतो नित्य सि

शिल्पिकः शिल्पिनां श्रेष्ठः सर्वशिल्पप्रवर्तकः ॥ भगनेत्रांकुशश्चंडः पूष्णो दंतविनाशनः ॥७८
स्वाहा स्वधा वषट्कारो नमस्कारो नमो नमः ॥ गूढव्रतो गुह्यतपास्तारकस्तारकामयः ॥७९॥ धा
ता विधाता संधाता विधाता धारणो धरः ॥ ब्रह्मा तपश्च सत्यं च ब्रह्मचर्यमथार्जवं ॥८०॥ भूतात्मा भूतकृद्भूतो भूतभव्यभवोद्भवः ॥ भूर्भुवःस्वरृतं चैव ध्रुवो दांतो महेश्वरः ॥८१॥ दीक्षितोऽदीक्षितः
क्षांतो दुर्दांतो दांतनाशनः ॥ चंद्रावर्तो युगावर्तः संवर्तः संप्रवर्तकः ॥८२॥ ॥ राम॰

द्धः भूतेष्वतीतेभवतीतिकर्तेरिकृत्यः वर्तमानं भविष्यं च तथाभवः उत्पत्तिर्यस्मात् मायाशिवलानुत ॰
स्यापि उद्भवः उत्पत्तिस्थानं भूर्भुवः ॥ स्वरिति नामत्रयं ॥ ऋतोध्रुवश्चेत्येकं नाम ऋतो हपणमहि पणप्र
पर्पिध्रुवः शाश्वतः स्मर्थः दांतः जितेन्द्रियः अत एव महेश्वरः इतरेभ्यो ब्रह्मादिभ्यः ईश्वरेभ्योऽपि महान्
॥८१॥ दांतनाशन इति छेदः चंद्रमावर्तयति मासः युगावर्तः युगमावर्तयति कल्पः संवर्तः संवर्तः संप्रव

335

त्वरः छेदनसाधनं ॥ क्रूरमच्छेत्तं योग्यः कर्त्री छेदने इत्यस्य तृपपद्योमित्रं आपदः अमित्रं नरपत्त्यंवरः संव
र्तकवलाहकः कल्पांतमेघः ॥१४॥ चंडरोतिघोनतेइ निचंडः प्रकाशवान् ॥ अवेदः मायाइतितेन म्लेच्छतृप्त
काशः नरइतिकमपले: योजयतिन रनीति नरेंद्रीचंडवान् चरुचेली चरंतितेचरवः स्थावरजंग
माः जोवाः तेः एसारीभिरिविचेतनिक्रीडनशीलवरुचेली मिली मिली मि लक्ष्मीप्रणामि लः यत्र पं
चवेकः नदस्याश्लोतिमिली कारणानया सर्वकार्येष्वनुस्यूत इत्यर्थः हि वचनेनिमंत्राणि मदर्शं

म्लेच्छः त्वरः छेदनः सच्छत्रपत्नोपत्त्यंवरः ॥ मेघकालोमहादंष्ट्रः संवर्तकवलाहकः ॥१४
चंडोचंडेश्वरी चंडी चरुचेली मिली मिली ॥ त्र्यस्त्रकापकमश्री मां देहीमेउस्तिदुष्यकृत् ॥१५
चलनंतं त्रिगत्सतवेद स्थानहीं प्रवर्तकः ॥ चातुर्वर्ण्यनेता च चातुर्वर्ण्यकरस्त्वयः ॥१६॥ सर्व
धातात्मिपी धरंजोगणधात्तोगणाधिपः ॥ रक्तमालांवरधरो गिरीकप्रियः ॥१७॥

नार्थं वदामिली इति हि वचनं तेन मिलिमिलि इतिमंत्रः एतदेतत्स्वाम्यसमुद्रगो भवति ॥ ओंड्रलहइवीलीवि
लीमिली इतिपदेति ॥ अभिमन्त्रेत्र्यंहरीमप्रणवः ॥ हृदेति संबुद्धिः मिलीवनचोली विलोपाद्यावपिहित्वपपं
शेषेयोजस्मगणवः श्रीगौनाकापिककायमेवकापिके नायायसइनमेवाम्नानेहे धानपतनः पतिश्रुपती
नाभवतीभितिस्थनेः वह्निजायाण्याद्यंतसमर्थं ॥ ओं हृइवीलिचीलिचिलि चिलि मिलि मिलि चिलि गेन्ता है नित्य
णादयायोंमेत्र इत्तोभवति देहीमेउइतिपदमहसः शिदेइ इति शिदेशी उक्तः ॥२२॥ ५कारिकेकयायंतमिय

म॰भा॰
मो॰
३५०

धापाः पीतव्रतः धापांकृष्णेंद्रः पामनोपमः ॥८८॥ यज्ञमग्नस्य वाधरवरं तावाधीनामागमः आधीनांगमघट
र्ष४॥ शीर्णि वेदारण्यानि यस्य यज्ञस्य तद्गोपितं यस्य विषद्रूपे अग्निः पिबतीति विग्रहः श्रियाः विधाय्यायाः दिने पाठे शिवमेव
यज्ञपादः स्त्रैलोक्यात्मकमग्निहोत्रस्यालि सन्याविधाय्यैः सक्तायामनुपातीति विग्रहः श्रियाः सर्वयज्ञपिबतीत्येव
वामधुश्रुतानां स्वर्गादि स्वरवानभ्यत्यानां अग्रे प्रथमं पातीति प्रथमरत्नकः आपवाममन्यर्थः मघितानो देवा

धापाः धापांकृः धामनः पीतोसत्त्वत्रतापिधत्रक् आधयोव्याधयश्चैव व्याधिरुव्याधिरेव वा ॥८९॥ मं
मयज्ञमगव्याथो आधीनामागथोगमः ॥ शिरंवरी पुंडरीकाक्षः पुंडरीकवनालयः ॥९०॥ हदे धारस्य
वक्ष्युत्पादं जेंडनाप्रणः विग्रहवान्तरमेशः सोमपातां मरुत्पतिः ॥९१॥ अमरनपातेजगत्प्रो
देवदेवगणोत्सवरः ॥ विग्रहश्रियामस्य पात्रतीरयाः सोमपालपा ॥९२॥ मधुश्रुतानामग्रपास्त्वमेव
वनविनापयाः ॥ हिरण्यरेताः पुरुहूतस्त्वमेव त्वं सोऽपुमांस्त्वं च नपुंसकं च ॥ बालो युवा स्थविरो जी
र्णदंष्ट्रस्त्वं नागेंद्र धामकस्त्वं विश्वकृत्विश्वकर्ता ॥९३॥ विश्वकृद्विश्वकर्तावरेण्यस्त्वं वरप्रदः वि
श्ववाहोविश्वरूपस्तेजस्वी विश्वतोमुखः ॥ चंद्रादित्यौ चक्षुषी ते हृदयं च पितामहः ॥९४॥

नामाय॰ प्रस्याने पातीतित्रपिनापयाः ॥९५॥ हिरण्यरेताः वह्निर्विश्वकृत्विश्वकर्ता ॥९६॥ विश्वकं
नति छिनत्तीति विश्वकृत्विश्वस्मै देवेभ्यर्थः ॥ विश्वकृत्तो विश्वसृजो प्रजापतीनां वरेण्यः वरणीयः वि
श्ववदति पालनपोषणेन त्वस्मिन् धारयतीति विश्ववाहः चंद्रमर्द्ध लानि रेव ॥९७॥ रामः ॥१॥

कामः स्वाभिलाषः विंदुः शैलोत्तमपुत्रबीजभूतः स्वजः इति समासोत्तरश्च॥ आर्षः नंदीति देवीमार्षं भ्रमरवः इति
केवः॥ ८३॥ आकृतिः पल्लवदलस्य गाः॥ ८४॥ गोनर्दः कलावतारे गोपवाली ला यो गौरिव दैतिधावंके रोनीतिन
यागोप्रतारः नवांप्रकर्षेणतारकः विषजलान् शिष्यान् दृष्टिन श्रमोवहे नोद्देरस्तेन स्थापनारकः गोवृषा
णां गोमेश्वरोनंदी वाहनं यस्य॥ ८५॥ गोमार्गः गवां किंदू यायां गोमार्गेऽव गत्याश्रयः इंद्रियचालकः समर्थः

कामो विंदुरणुः स्थूलः कर्णिकारस्रजप्रियः॥ नंदी नखी भीमसुखः सुमुखो दुर्मुखो मुखः
८३॥ चतुर्मुखो बहुमुखो रणेष्वग्निमुखस्तथा॥ हिरण्यगर्भः शकुनिर्महोरगपतिर्विराट्॥
८४॥ अधर्महा महापार्श्वः चंडधारो गणाधिपः॥ गोनर्दो गोप्रतारश्च गोवृषेश्वरवाहनः॥ ८५॥ त्रै
लोक्यगोप्ता गोविंदो गोप्ता गोमार्गएव च॥ अंगः स्थिरः स्थाणुः निष्कंपः कंपएव च॥ ८६॥
दुर्वारणो दुर्विषहो दुःसहो दुरतिक्रमः॥ दुर्द्धर्षो दुष्प्रकंपश्च दुर्विज्ञेयो जयो जयः॥ ८७॥

गोमार्गः इंद्रियाणां यात्रा समर्थः अंगः अप्रशस्तनमः स्थिरः स्खलनदोनः स्थाणुः त्रैलोक्याधारत्वात् भः निष्कंप
कंपः कंपवान्॥ ८६॥ दुर्वारणः स्मरणे रूपेणागतस्तन् दुःखेन विवारयितुमशक्यः अप्रमत्तरूपेणानुगत
त्वात् चेतनदुर्विषहः दुःखेन स्तापि विघसहे तत्र संग्रामे दुःसहः दुरतिक्रमश्च दुर्द्धर्षः भीषयितुमशक्याः
दुर्विषः दुःखेन वक्तुं व्याप्ते मशक्यमशक्यः विषव्याप्यविनाशरूपः अप्रमेयरूपं जयः जयत्वरूपेण रोधमंतया

शिव ॥ ८५॥

ईदृग्रूपमन्त्रे विदुस्तन्मन्त्रं प्रमापयन्ति ये विनिद्रा यति ॥ विनिद्रत्वे हेतुः जितश्वासा इति सा निद्रा हि सुषुप्ति-
रेव स्वप्नमपि हेतुं निरुद्ध्वा वायोर्लयमपि महेश्वरे लयं वृत्तिं तां वारयितुं सत्त्वस्था इति तमोऽपसारण-
मस्त्वेवेति नासौ समाधिः किं तु सत्त्वोत्कर्षस्य परस्यां काष्ठायां जायमानाः ईदृशास्ते नितरां वाक्यमाहुतिः
कतत्र रजोवृत्तिं च प्रविलाप्य स्वयमपि संस्काराणां नाशिष्टत्वं सत्त्वशब्दवाच्यानन्त्यानि इत्यतो जितत्वस्य
सूचितेः इत्यादि संयतेन्द्रिया इति ज्योतिर्विविक्तमात्मप्रकाशं युञ्जानाः योगिनः ॥१९९॥ अस्मिन्नुपयोगे प्रथममात्मवतो

यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्त्वस्थाः संयतेन्द्रियाः ॥ ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥१९९॥ जटि-
ले दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे ॥ कमण्डलुनिषङ्गाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥२००॥ यस्य केशेषु
जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु ॥ कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः ॥२०१॥ संभक्ष्य सर्वभू-
तानि युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ यः शेते जलमध्यस्थस्तं प्रपद्येऽम्बुशायिनम् ॥२०२॥ ॥

येमूर्तिमद्रूपमपदिशति । जटिले जटिलवदाचरते जटिलत्तस्मै ॥ आचारक्विबन्तात्ततो द्वानो कर्तरि पक्षम्-
लम्बोदरे यस्य शरीरं तदृते कमण्डलुर्जलपात्रं तदेव निषङ्गः बाणधारो यस्य कमण्डलुनैव यस्य बाणव-
दीक्षितानां पापनाशनमित्यर्थः ॥ अथ वाचमनरक्षणतात्पर्यम् ॥२००॥ इतः परं वैराजी धारणामाह यस्येति ॥२०१॥ अ-
स्याप्युपसंहारमाह संभक्ष्येति जलमिव जले निर्विशेषं ब्रह्म तत्र यः मायावीशेते लीनो भवति कथं स-
र्वभूतानि आकाशादीनि संभक्ष्य स्वात्मनि प्रविलाप्य स्वयमपि लीयत इत्यर्थः ॥२०२॥ रामः ॥

337

सरस्वती नदी वाक् वर्णरूपावलंबेतद्गर्भं निमेषोन्मेषादिकं कर्म यस्य सः निमेषोन्मेषकर्मा यं विना निमेषादिकमपि कर्तुं न कश्चिच्छक्तो नीमस्थः तथा च श्रुतिः नहि नदारे निमिषश्चनेशे इति त्वनत्वेनः श्रीरहरात्मनो विनेमस्थः निमिषश्च निमेषोऽपि न ईशो न ईशितवान् एवं शौभ्रासादीनामपि पदपानोऽपि त्वयेश्वरेण विना नानामोतन्दिकमनइदानीं तु नानामल्पस्सारणामितिनिष्कृतिपदाये ॥५४॥ न-

महोदधिः सरस्वती वाग्बलमनल्पनिलः ॥ प्रहोऽयं निमेषोऽयं निमेषोन्मेषकर्मनि ॥५४॥
नब्रह्मा न च गोविंदः पौराणाः सखयो नते ॥ महामंत्रेविदिं नपानाः पापानच्छेन नेशिव ॥५५॥
यः स्नेयः सर्वत्वालेन न मन्त्रयो तिदर्पीने ॥ आह्निसंततेरत्न पिता पुत्रमिवौरसं ॥५६॥ रत्न-
मोरत्नाणीयोऽहं तवानंघनमोऽस्तुते ॥ भक्तानुकंपी भगवान् भक्ताश्चाहं सदा त्वयि ॥५७॥ पः
सहस्राणयेनेकानि पुंसामाह निदुर्दृशाः ॥ निष्ठेनैकः समग्रोतेतस्मै मोऽस्मात्मने नित्यपः ॥५८

ब्रह्मा न च गोविंद इत्यादयः पद्यैवं पातिश्लोकाः अपहो मारो एकैकनामगणापापर्यंवसंतोऽसि मागतो ॥५५॥ पुंसां सहस्राणयाह मन्त्रस्थाने नाभिमूयपकः ॥ नेप्रस्थान स्थानं भावस्त्रस्नः समग्र यं कामाणां श्रुते नाशो सति निष्ठनि यकायाने कामेमनद्मा विशेनि मे शलिगान ॥ तमग्रयादःका मवचनः यदसवै ममश्रेतेकामायेसद् दिष्टिताः श्रयमन्त्रैः मन्तो भवतस्यत्रह्म सममस्थानईन

म.भा.
मो.
३५२

हि विधे वियोगे त्रिविधविघातकं येन ज्ञानं पदति ये वेति । गर्भा इव व्रजनं ते शिशवः अन्नं च तन्मं स्ते स्त
हिं मनुष्यतिताः विनितास्वत्व इति । पीवः यथाय थाव न भागान् यज्ञेऽ पासते मद्देवाः पितरश्च तेभ्यो
नमः तेव स्वाहा स्वधा या हृष्या मादते नु इत्य कृ येन म देहं धमा म व ना ॥४॥ अधि देवान् पाति मा च्यो
ध्यान भ ता न्या यते तेभ्यो पगु चेति श्रमुश्च मा ग्रा जीं वा ॥५॥ मागणान्मागणम नि येषु इति देहिनः जीवान्

ये चान्नपतितानां गर्भांप घा भागान् पासते । नमस्तेभ्यः स्वधा स्वाहा मां मुंचत मुदं तत्ते ॥४॥ ये गर्भे ९
मा चाणुरूपा देहस्थः सर्वदेहिनां ॥ रक्षंति ते हि मां नित्यं नित्यं चाप्याययंतु मां ॥५॥ ये न रोदंति दे
स्या देहिनो रोदयंति च ॥ हर्षयंति नर्दनंति नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यशः ॥६॥ ये नदीषु समुद्रेषु प
र्वतेषु गुहासु च ॥ वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कांतारे गहनेषु च ॥७॥ चतुष्पथेषु रथ्यासु चत्वरेषु तटेषु
च ॥ हस्त्यश्वरथशालासु जीर्णोद्यानालयेषु च ॥८॥ ये च पंचसु भूतेषु दिशासु विदिशासु च ९
चेंद्रार्कयोर्मध्यगता ये च चंद्रार्करश्मिषु ॥९॥ रसातलगता ये च ये च तस्मै परं गताः ॥ नमस्तेभ्यो
नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यशः ॥१०॥ येषां न विद्यते संख्या प्रमाणं रूपमेव च ॥ असंख्येय
रुद्रगणा रुद्रा नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यशः ॥१२॥ ॥

यतो रोदयंत्यतो रुद्रः ख्यो ऽनेन मागणाः भूला
अपि भौतिकेभ्यः सर्वं प्रार्थयते ॥ येन दीनमादिना ॥१०॥ तस्मै त्वं सदा याचय ईश्वरार्थः परं इत्यहः १
वेदाद्यादिकं गताः प्राप्ताः नहि तेषां प्रमाणं अस्य नाम भयतीति ॥ एकमार्ईश्वरस्यात
स्फटिका सिद्धेय लम्यते ॥१०॥ येषामिति संख्या प्रमेव भगवते रुद्रेश्वरस्योक्तम ॥११॥

338

३५५

इमे शास्त्रयोगमनुष्ठानमसमर्थस्य हठयोगमाह प्रविश्येति ॥ स्वस्य ऊर्ध्वफलके यत्रि इन्दुना चन्द्रेण संवेष्टले
वतां ललनेति ऐन्द्रे निले विवरे निवयत्मस्य इडायोनेसा इद्गते इयं दुग्धवर्णे इड्मयो विद्या पिंगलयो नीरोः संहारक
न्यान् एरन्द्रोर्ध्वदंतमिश्रचाले तत्रैव जिह्वा प्रवेश्याहृत्य धारितेसति वायुर्निरुद्धो भवति सेयं खेचरीनाम मुद्रा
हठयोगिनां प्रसिद्धा सोमं तदुन्नमाह यतः स्वर्गीन्द्रः एवं हठकृपः अर्कं चालवं इडापिंगले तु निलमार्गे
निरोधनं इच्छा इदं यथा विभागं गिलतिपः समापरमेश्वरेः भिन्नो रहतन् अनुभव योनिरवाकाशिनासाद्य योगी
ःस्यत्र मरते पिवतेन नियिता शोभानजे ग्रन्तात् विभागगभावल्लत्रयाणां समानिया सङ्गावे एवमेव हे ः ९

अविषयवदनेनान्हेर्ध्वं सोमं पिबते निशि ॥ अमसमर्कं च स्वर्भानुमत्त्वा मांसो मिरत्तन ॥१०२॥

इडाख्यां पिंगलाख्यां च वरनद्रां हन्नाभ्याचे इडायां वहमाने तदा पिंगलायां रविः स्वतः इति शिवयोगे प्रयते षा
द्युगाधारान् प्रविद्यामि विशेषतः इत्यत्र पञ्चमनवमे चरिका धारे जिह्वाग्रन्तत्प्रदापयेन सुधाकलास्वन्मेवं
स्रान्तसंरक्षिका राश्री चालेविका चालनदोहना भ्यां दीर्घी इत्याचार्याविपरीतमार्गेण ॥ एतावत् मूलानि ग्रा
मेदशो प्रवेश्येमौ मनतां प्रयाति इत्यस्य श्लोकेले विकोर्ध्वं स्थिते तेन तरस्य ते नाविपरीतगास्ये पोनयेत्पन्ने
नसंधानरूपविवर्तृणः सदैवं खेचरी मोक्षा भकानाममनुरोधतः निरन्तर कृताभ्यासोपि एवं मत्त
ःपिवेत् तेन विग्रहसिद्धिः स्यान्नत्र समानं गलके सरोति इयमेव मनमध्यदृष्टिविरमादन्तावेयं सं
तःकपालविवरे जिह्वां व्यावृत्य धारयेत् भ्रूमध्यदृष्टिरप्येषा मुद्राभवति खेचरी ॥१०३॥ नम:

२१ एतन्मोक्षजं योगमनेनात्रतद्धयेहि पितृस्वकान्तयेवेदिकं धर्ममनुवदति वेदाद्दिति ॥ २२ वेदोक्तं तपो देवार्दिभिश्चीर्णं नरपेत्तु यावदात्माणं नानाक्षेत्रे क्षितिपाद ॥ अथर्वेति ॥ वेदपदे गमांख्ययोगतनैकं रत्नपिगते क्रिं तदिदं केवल्यापुष्पनिधानं आत्मा आत्मस्यपदेन प्रकाशितं सर्वमोभद्रं फलकाले साधनकाले च श्रेयो रूपं सर्वं तामस्तं सर्वेषु चर्तोप्याश्रमेषु च आश्रमस्थं सर्वधामितद्गपिकारोस्तीत्यर्थः ॥ अथर्वं मोक्तदेहिनात्र अद्वैतं भयसाकालेन ग्रहसांख्यैः सहत्तवमस्य रसगोतेः कर्माभिबोदशाहैः संयुक्तं दशपंचयया पंचति

भूय एनं वरं दत्त्वा तत्त्वं गरुडध्वजस्त्वम् ॥ प्रसन्नवदनो भूत्वा तदिदं कमनाःस्वयम् ॥ २१
वेदान्तेषु ग्रन्थेषु सांख्ययोगाश्च पुत्रिकतः ॥ ततः स ततमं विपुलं तु स्वरं देवदानवैः ॥ २२
अथर्वं सर्वेनाभद्रं विष्वतोमुखमव्ययं ॥ अद्वैतं देशाद्धं संयुक्तं गरुडमपाशनिर्दिते ॥ २३

पमाश्चन एवाद्वितिपत्तत्तत्तको गर्षो श्रद्धः शान्दसर्वं तत्त्वाविन्वेन तवेनामहाति भवतीत्यादौ पञ्चसिद्धे भय स्यकालेन पुराणेन वा यमतिपमवद्धिलेत्यभिमर्थः ॥ दशाहेति पाठेन रतयागनहस्यलेव्यभिमतः गोडा स्तद्वयाहेतिपाठे तिसतावेः प्रामेदयाहैः पंचभिः संयोजानामित्यादि भिर्मन्त्रैः संयुक्तं आहरणं भयस्य च योजनाः दृष्ट्वा मन्त्रैः परिसंख्यापवकमितिजलेन नाभिश्रयेनेत्यादिश्रुतेः आक्षिप्तदेहः स्तात्मानमिति पाश्रुपतव्रतस्ये च विशेषणाम् गरुड आत्मा आत्मस्यद्वितिपदमाश्रेणास्त्वितेन प्रकाशोपण्व आत्मनः कर्मेन्द्रियनिर्दिते ॥ २३ ॥

स्वयं नेईश्वरस्यानिमन्त्रणे युक्तिमाह सर्वमिति । उपादानत्वात् अन्तर्यामित्वाद्देतरात्मत्वाच्च न आवाहितस्य
सम्भूतस्येतरस्य वन्तव्निमन्त्रणायुक्तमित्यर्थः ॥१२॥ त्वमेव उपादानत्वादिना रूपेण मोज्ञानेन कर्येति हित
तोऽस्याशंकाह ॥ अथवेति ॥१४॥ भगवतः स्वस्वरूपस्थाविपिङ्कमितेन राजसभावगतस्य सत्वैकआश्रितत्वा अ

सर्वभूतनकरो यस्मात्सर्वभूतपतिर्हरः । सर्वभूतान्तरात्मा च तेन त्वं न निमन्त्रितः ॥१२॥ त्वमेव हि
ज्यसे यस्माद्यज्ञैर्विविधदक्षिणैः । त्वमेव कर्ता सर्वस्य तेन त्वं न निमन्त्रितः ॥१३॥ अथवा मायया
देव सूक्ष्मयाऽनव मोहितः । एतस्मात्कारणाद्वापि तेन त्वं न निमन्त्रितः ॥१४॥ प्रसीद मम भद्रं ते
भव भावगतस्य मे । त्वयि मे हृदयं देव त्वयि बुद्धिर्मनस्त्वयि ॥१५॥ स्तुत्वैवं स महादेवं विरराम
प्रजापतिः ॥ भगवानपि सुप्रीतः पुनर्दक्षमभाषत ॥१६॥ परितुष्टोस्मि ते दक्ष स्तवेनानेन सु
व्रत ॥ बहुना च किमुक्तेन मत्समीपं भविष्यसि ॥१७॥ अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य
च ॥ प्रजापते मत्प्रसादात्फलभागी भविष्यसि ॥१८॥ अथैनमब्रवीद्वाक्यं लोकस्याधिपतिर्भवः ।
आश्वासकरं वाक्यं वाक्यविदां वाक्यमुत्तमम् ॥१९॥ दक्ष दक्ष न कर्तव्यो मन्युर्विघ्नमिमं प्रति ॥ अ
हं यज्ञहरस्तुभ्यं दृष्टमेतत्पुरातनम् ॥२०॥

ज्ञानत इत्यर्थः ॥ हृदयं चित्तं चित्तानिश्चयस्वं तत्त्वस्य
तहेतुः एवं समास्तोत्रार्थः ॥१८॥ वाक्यं वचनं वाक्यविदां वाक्यानि तेषु मध्ये उत्तमम्
॥१९॥ न मन्युर्न वहं ते पूर्वकल्पे ऽन्तः सर्वेषां कल्पानां समानरूपत्वात् ॥ अस्मिन्नपि कल्पे तव
इयज्ञहर्ता इज्ञानतः अतो मन्युस्त्वया न कार्यः अन्यनिकार्यत्वाज्ञाविनइत्यर्थः ॥ पुरातने पुराणे ॥२०॥

म.स्ना
मो॰
३५५

किं न कुर्वन्ति पितरस्तस्मात् सर्वयत्नतः ॥ मत्या वै दक्षतो उत्पादिते प्रवर्त्ते लोके तु पतत्सु पतेः स्वर्वे शिरःउपनिषद्द्विजे तेमन
न्यास्तु यत्र अग्निरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योमेति भस्म सर्वं ह वा इदं भस्म मन एतानि चक्षूंषि भ
स्मानि अग्निरित्यादिना भस्म संगृहीतानि मन्त्रोग्गानि संस्पृशेत् तस्माद् व्रतमेतत् पाशुपतं पशुपाशविमोक्षायेति प

स पापाशुपतं दत्तं शुभमन्त्रादि तेषु वा ॥ न सत्त्वौऽणस्यानन्तस्य कृपलं भवति पुष्कर ॥२५॥ न चास्तु तेन सद्दाः
भागान्यजतो मानसो ज्वरः ॥ एवमुक्त्वा महादेवः सपत्नीकः सहानुगः ॥२६॥ अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामि
तविक्रमः ॥२६॥ दक्षप्रोतेष्वलवमिन्मकोतेय यः स्मरेणो तिवा ॥ नाशुभं मानुपाकिंचित् दीर्घमायुर
वाप्नुयात् ॥२७॥ यथा सर्वेषु देवेषु वरिष्ठो भगवाञ्छिवः ॥ तथा स्तवो वरिष्ठोयं स्तवानां ब्रह्मसंमितः ॥
२८॥ यशोराज्यसुखैश्वर्यकामार्थधनकांक्षिभिः ॥ श्रोतव्यो भक्तिमास्थाय विद्याकामैश्च यत्नतः ॥ २९
व्याधितो दुःखितो दीनश्चोरग्रस्तो भयार्दितः ॥ राजकार्याभियुक्तो वा मुच्यते महतो भयात् ॥३०॥ अने
नैव तु देहेन गणानां समतां व्रजेत् ॥ तेजसा यशसा चैव युक्तो भवति निर्मलः ॥३०॥ ॥ रामः

एवं जीवः पाशः अविद्यायय पशिसंन्यासाः भक्तो दृष्टं नवद्रूयस्य विविद्यार्थं मुक्तेन तथापि संन्यासस्तो व्र
तमसैव राधिकारिकुत्वेन रुद्राणाकत्वात् म स्मधारणास्यैवमनुस्त्व विधं गात्वधेयं ॥२८॥ ब्रह्मसंमितः वेदेन तुल्य
नः अस्मिन् स्तवे हृद्वदमाधा गोर्हृ यो वाण्णो पातुस्ति ॥२८॥ विद्याकामैः ब्रह्मसाक्षात्कारार्थिभिः ॥३१॥ रामः

३५५

340

वर्णैर्निसतसंहितायामन्याश्रमस्य स्त्रीत्वमाश्रमपदं वर्णोपलक्षणं कृत्वा वर्णाश्रमधर्मेण ॥ अतिक्रान्ताश्र
तिवर्णाश्रमेषु नन्द्वान् अतिवर्णाश्रमीति तेन पदेन ब्रह्मचारी गृहस्थ वानप्रस्थार्थं भवति ॥ अतिवर्णा
श्रमीन निरूपणात् ॥ श्रेष्ठो हि वर्णानां स्वपक्षमाभ्युपसार्थ्येन तल्लक्षणमन्वय स्ववर्णाश्रमाचारो गृहे लि
न ॥ स्वात्मदर्शनात् ॥ स्ववर्णानामाश्रमाणां च नीमस्तानिम्निस्थित ॥ तथा ॥ नेति विधिं निषेधं च न वस्यो
न्येकल्पना ॥ आत्मविज्ञानेनात्मनि तथा वाम्यजनाई नेति तस्य श्रेष्ठाचरणमयन्त्रतान नहि दमभिमेन
न विदुषे वर्णाश्रमिणे निषेधति ॥ एतेन स्वस्थानत्वं समदर्शनमिति निरूपित ॥ तथा च सर्वज्ञानमतिश्रमा
णां तेषां तदर्शनादि निष्ठादौ गेहे उपलिङ्गं च क्रमाणं भस्म शामेषु दाणक रेवाममदेभ्य अस्मास्मान वादे ते विधि
देनेदो वाचेतेतान् निषिध्य मर्मे उपनिहिताः ते नेषा मेदेहीति ॥ दोवाच ता ननुपदे दोरेताउपानि च तु

वर्णाश्रमक्रमेतेऽद्दैमे विपरीतेऽकृचितस्मं ॥ गतो ते र अवलितमन्याश्रममिदं ब्रते ॥ २५ ॥

त्रिंशैव मर्वीतेसा दिनिदोवाचनामिदेते पुष्टिस्याउतिनवा ग्रमी विख्यमिमानस्वानदत्रिनिकामोमउदपना
मे निखिलं विदरपस्तु स्वरूपोष्ठि स्वपकमाषमक्षणानदनजलन्यागस्य मापाण्यपकाले पर्वाविदु षामितिः
दाचरणं कामकारेनिषेधं च दर्शयतः ॥ अत एवोक्तं तथा चोरन्ते योगी समताधर्मे मदृष्टयन गच्छेद्येनैव
वमगतमिति ॥ सातालातालतत्वस्य पथेषु शरणं परिभ्रमन्तो न नदृशो वेदको भेदेश विमलेति च
वा विहितं परीतमपिवस्तुतः समभेव विदुषः कर्मभिमानाभावेन नतत्र विधिनिषेधयोरम्भवतः गतोते त्रा
वसिदानेः अपि विरसिते निश्चिते अस्यापन परमहंसपारिव्राज्याश्रमतिंगधारणमावश्यकमेवे
वतथापि नदर्मी णमादयः सर्ववर्णसाधारणाः अत एव गृहस्थादेर्न मम परमाश्रमित्वमते ब्रह्मचारि
ब्रदादनसंहितासोकततविधिनिष्ठिरे द्वतेरे द्वत्पमाणाद्वतमस्यास्मित्रिति रंद्रतमिति समस्तपदे

ब्रह्मविद्वरिष्ठता

एवं स्तवपारायणादिना विशुद्धचेतसो यतनं लेपयितव्यमिच्छति॥ अध्यात्ममिति पुरुषस्यात्मनि स्वरूपे वर्तनं अध्या-
त्मं इह प्रकरणे विवेकार्थं यत्नेन अध्यात्मं तत् किं कुतः श्रोतव्यमिति प्रश्नः॥१॥ सर्वं ज्ञानमिति सर्वेषां संक्षेपेण
अध्यात्मं हि संसारविवर्तनं उपसंहारार्थेन तत्पश्चमोपसंहारयोरेकरूपेण अभ्यासेन व्याख्यास्याध्यात्मप
रत्वेनिश्चितेन मध्येपरिहृत्य गणां प्रमनधर्मजयादिकमतं तत्र कारणानन्दनभावे भवंतं इति ताप्यते तत्र परं ध्यात्म
मित्यस्मान्तरे पृथिवीत्यादि यतश्चैव सत्तान्तरं पुरुषेतिपृथ्वी बुद्धिरित्यादि अनयोः पुंबुद्ध्योर्विवेकार्थपा

१ युधिष्ठिरउवाच॥ अध्यात्मं नाम यदिदं पुरुषस्येह चिंत्यते॥ यदध्यात्मं यतश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह १
भीष्मउवाच॥ सर्वं ज्ञानं परं कृत्स्नं यन्मां त्वमनुपृच्छसि॥ तद्व्याख्यास्यामि ते तात ह्यस्य व्याख्यामिमां
शृणु २ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पंचमं॥ महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ॥
३ स तेषां गुणसंघातः शरीरं भरतर्षभ॥ सततं हि प्रलीयंते गुणास्ते प्रभवंति च॥४॥ ततः सृष्टा-
नि भूतानि तानि यांति पुनः पुनः॥ महाभूतानि भूतेभ्य ऊर्मयः सागरे यथा॥५॥ तामं ॥

हेऽध्यात्मं सर्वं ज्ञायते अनेनेति सर्वज्ञानं तद्दर्पणं सर्वेभ्यः श्रेष्ठं बुद्ध्या बुद्धिमनुयाख्यास्यामि संक्षेपेन॥२ भूता-
नां जरायुजादीनां॥३॥ शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च तेषां भूतानां गुणसंघातः कार्यसमूहः गुणाः बुद्ध्यादयः सोऽति-
का परमकारणे आत्मनि प्रलीयते॥४॥ ततः आत्मनः सकाशात् भूतानि सजीवानि विलीयंते यथा सौ
मादीन्यतोः हृदयस्य जीवस्य उदकलये वबलयः एवं गहनस्थैव भूतेषु महाभूतानामपि लयो भवतीत्यर्थः ५

342

नामजपे विशेषविधिमाह देवस्येति । गुहस्य कार्तिकेयस्य अग्रजाय प्रयोगः शुचिः कृतनित्यक्रियः कालाग्नि
द्वीपनिषद्युक्तमकारेणाभ्यस्य नामकृष्णादो स्व नामकं स्तवं श्रीतुष्ट्यादि देवं वीक्ष्य शरदं शान्तरेषे
णाग्निमिश्रं तन्मिश्रं योऽत्रिमिश्रवर्णैः पश्चाद् गहनं पश्चाद्व्याप्य चात्तरोत्तविधिना तान्न्यासध्यानपूजादिकं कृ

न नास्तिकाः पिशाचाश्च नग्ना न विनायकाः ॥ विघ्नं कुर्युर्गृहे तत्र यत्रायं पठ्यते स्तवः ॥२२॥ श्र
द्धया चैव या नारी नरः क्षान्तो ब्रह्मचारिणी ॥ पितृपक्षे मातृपक्षे पूज्या भवति देववत् ॥२३॥ श्र
णुयाद्यः स्तवं ह्येतं कीर्तयेद्वा समाहितः ॥ तस्य सर्वाणि कर्माणि सिद्धिं गच्छन्ति भोः त्वाशु ॥२४॥
मनसा चिन्तितं यच्च वाचा चानुकीर्तितं ॥ सर्वं संपद्यते तस्य स्तवस्यास्य प्रकीर्तनात् ॥२५॥ देवस्य च
गुहस्याथ देव्या नंदीश्वरस्य च ॥ बलिं सुविहितं कृत्वा दमेन नियमेन च ॥२६॥ ततस्तु युक्तो गृ
ह्णीयान्नामान्याशु यथाक्रमं ॥ ईप्सितांल्लभते सोऽर्थान् भोगान्कामांश्च मानवः ॥२७॥ स्वर्गं च स
र्वमाप्नोति तिर्यग्योनौ न जायते ॥ इत्याह भगवान्व्यासः पराशरसुतः प्रभुः ॥२८॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दानधर्मे
शिवसहस्रनामस्तवः समाप्तः ॥

एवं केवलिं दत्त्वा यथाशा
त्वा गुहादिभ्योऽङ्गदेवताभ्यः ॥ इत्या
ति अर्थानुसंधानपूर्वकं स्तवमावर्तयेद् इतरे तु नामानि कृत्वा हृदि देवं विसर्जयेदिति ॥२८॥ इति श्रीमत्पदवा
क्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठस्य कृतौ भारतभावदी
पे आनुशासनिके पर्वणि मोक्षधर्मे दत्तमोक्ष श्रीशिवसहस्रनामस्तवार्थप्रकाशो नाम नवाधिकशततमः ॥

शां. भा. मो. २४९

सन्निमित्तत्वेऽपि शब्दादिषु पञ्चदशसु सात्विकात्वादिकं कालो नीतस्तादृशधर्मः आगन्तुः सात्विकतारूपगात्मा चिद-
दाभासः व्यष्टीवोवाक्तमेव बुद्धिः स्वविषयस्वरूपनिरूपः यद्वा कर्मेत्यापादेः पादस्य ग्रन्थः मन्यायने स्रो-
तस्य शास्त्र प्रत्यायनं निरुक्ता हि बुद्धिः प्रतीतिगोचरस्येदमित्यमेवेति निर्धारणं मनस्तु इदमित्थं नवेति संशयः
कर्मसहितां बुद्धिं पञ्चमोमसप्तमं मनः षष्ठं ईश्वरो मायावी ॥२३॥ अस्मिन् पादतलादिमस्तकान्ते शरीरे तस्या बुद्धेः
वशब्दादिसन्नोनेकविधा तिनत्स्वरूपेत्याह यदूर्ध्वमिति ॥२४॥ बुद्धेरेव समस्तरूपत्वमाह इन्द्रियाणीति पुनः

सत्त्वं रजस्तमः कालः कर्म बुद्धिश्च भारत ॥ मनः षष्ठानि चैतेषु ईश्वरः समकल्पयत् ॥२३॥ यदूर्ध्वं पादतल-
योरवाङ्मूर्ध्नश्च पश्यति ॥ एतस्मिन्नेव कृत्स्नेऽयं वर्तते बुद्धिरन्तरे ॥२४॥ इन्द्रियाणि नरे पञ्च षष्ठं
तु मन उच्यते ॥ सप्तमीं बुद्धिमेवाहुः क्षेत्रज्ञं पुनरष्टमः ॥२५॥ इन्द्रियाणि च कर्ता च विचेतव्या-
नि भागशः ॥ तमः सत्त्वं रजश्चैव तेऽपि भावास्तदाश्रयाः ॥२६॥ चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः ॥
बुद्धिरध्यवसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥२७॥ तमः सत्त्वं रजश्चैव कालः कर्म च भारत ॥ गुणैर्नेनी-
यते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाणि च ॥२८॥

ते

342

शब्दः स्पर्शो रसश्चकादृक्ष्म स्पृशो ॥ अन्यं तेषेलन्न एपधोतनार्थः ॥२५॥ भागशः कार्यविभागेन तेऽपि भा-
वाः सात्विकादयोर्थः तदाश्रयाः इन्द्रियकर्तोश्रयाः ततएवोत्थितः इत्यर्थः ॥२६॥ विभागमेवाह चक्षु-
रिति चक्षुः इन्द्रियमात्रं साक्षी इन्द्रियाध्यवसानेन दृष्टा विनाप्युदासीनः ॥२७॥ गुणैर्नेनमश्च आदिसंप-
दाभिः नेनीयते पुनः पुनरतिशयेन वा विधायाम प्रतिनीयते बुद्धिरेवेन्द्रियाणि व कारणतमश्चादिपंच

॥ टी ॥ नीलकण्ठी

२५९

भूतानि खादीनि भूतानां जीवादीनां गुणीयांसि॥ कर्माण्यागानीवानाथासेनेच्चहृष्टिमात्रेणाविर्भा
वयितेनिरोभावयितेच यानानि॥ शरीरस्य भूतकार्यत्वमुक्तं तत्र तच्च हूतांशानविविनक्ति आकाशा
दीनि पोषः शब्दः॥ शरीरे प्रविष्टः संजातः कठिनांशः रसो लोहितादिर्वायुः रूपं गोरादि प्रकाश

प्रसारयित्वेहांगानि कर्माण्यंद्दश्यतेयथा॥ तद्रूपाणि भूतानामर्पयांसि स्वीय
सा॥ ७॥ आकाशानलवलुयोवोषःसंजातन्तमदीगुणः॥ वायोः प्राणोरसस्त्वंभो च
पोजलमहयले॥ ८॥ ३ त्येततन्मयमेवेतन्नंवैश्यावरजंगमं॥ प्रलयेचलमभ्योतिनस्या
दुद्दिष्ट्यातेपुनः॥ ९॥ महाभूतानि पंचैव सर्वभूतेषु भूतमहत॥ विषयान्कल्पयामास
यस्मिन्यदनुपश्यति॥ १०॥ शब्दः श्रोत्रं तथा खानि नत्रमाकाशयोनिजं॥ रसः स्नेह
श्च जिह्वा च आयामेतेगुणाः स्मृताः॥ ११॥ रूपं चक्षुर्विपाकश्च त्रिविधं ज्योतिरुच्य
ते॥ घ्राणं च घ्राणं शरीरं च पृथ्वी भूमिगुणाः स्मृता॥ १२॥ प्राणप्रापर्शश्च चेष्टा च वायोरेते
गुणाः स्मृताः॥ इति सर्वेगुणाराजन्व्याख्याताः पांचभौतिकाः॥ १३॥ तम्म

नतन्मयं भूतमयं॥ तस्माद् इद्दिष्टयतेनेतस्मात भूतवर्गः प्रसृतः सकाशान्। इदिष्टयतेनपितेरितिशब्दमात्रे
णाव्यतेननवसनतः॥ तत्रलीयते उत्पत्तेयथा रहाम्रुरगा इव॥ ८॥ भूतमहतः अदकारःभूतेषु देहेषु भूतानि
लोकेविषयात्कल्पयामास पाश्चिष्ट्ये भूते देहान्तस्थित कार्यं ग्रहणपक्षानि तन्म न्दकइति शेषः॥ १०॥ नने

एवं सर्वेषां भावानां धीमात्रत्वमुक्त्वा सत्त्वादित्रयोऽभेदं व्याचष्टे सत्त्वेत्यादिना ॥२४॥ सत्त्वस्य संसर्गेऽज्ञानत्वा

न तत्त्वं प्राप्नोति संयुक्तं कार्येण न सिद्धो भवेत् ॥ वर्तते सात्त्विको भावो ह्यपेक्षेत तत्त्वतः ॥२९॥
अथ यत् दुःखसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ॥ प्रवृत्तं रज इत्येव तदसंरम्भि चिन्तयेत् ॥३०॥
अथ यन्मोहसंयुक्तं कार्येण न सिद्धो भवेत् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥३१॥
इति त्रिगुणातीतः सर्वा व्याख्याता यावतीरिह ॥ एतद्बुद्ध्वा भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणं ॥
३२॥ सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदन्तरं विद्धि सूक्ष्मयोः ॥ सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणा-
न् ॥३३॥ पृथग्भूतौ प्रकृत्यात्मौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा ॥ यथा मत्स्यो ह्यद्भिरन्यः स्यात्संप्रयुक्तो भ-
वेत्तथा ॥३४॥ न गुणा विदुरात्मानं स गुणान्वेद सर्वतः ॥ परिद्रष्टा गुणानां तु संसृष्टान्मन्यते
यथा ॥३५॥

न्। आत्मनो गुणानां च गुणागुणिभावे संसर्गे स्थितिर्निष्ठो यथा मन्यते तथा द्रष्टा गुणानां परिद्रष्टा-
नाऽत्मा तेनात्मनि गुणानध्यस्यतीत्यर्थः ॥३५॥ रामः

अत्र देहेंद्रियभावे कृतो गुणा इति एतद्द्वयमाचष्टे येनेति द्वाभ्यां एतानि मनःषष्ठानींद्रियाणि कल्पितानीति शेषः अवयवदोषैः वपवीवरेंद्रियेषु दुष्टेषु बुद्धिर्दुष्यति ॥२१॥ पुरुषे सात्त्विकानि एतान्याध्यात्मिकसंबंधे

मनःषष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्यभावे कुतो गुणाः ॥ येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ॥ जिघ्रति भ
वति घ्राणं रसति रसना रसं ॥१९॥ स्पर्शनं स्पर्शति स्पर्शान्बुद्धिर्विक्रियते सकृत् ॥ यदा प्रार्थयते किंचि
त्तदा भवति सा मनः ॥२०॥ अधिष्ठानानि बुद्ध्या हि पृथगर्थानि पंच वै ॥ इंद्रियाणीति तान्याहुस्तेष्वदु
ष्टेषु दुष्यति ॥२१॥ पुरुषे तिष्ठते बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्त्तते ॥ कदाचिल्लभते प्रीतिं कदाचिदपि
शोचति ॥२२॥ न सुखेन न दुःखेन कचिदप्यपि वर्त्तते ॥ येसं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतान्परिवर्त्तते
२३॥ सरितां सागरो भर्त्ता यथा वेलामिवोर्मिमान् ॥ इति भागवता बुद्धिर्भावमनसि वर्त्तते ॥२४
प्रवर्त्तमानं तु रजस्तद्भावेनानुवर्त्तते ॥ प्रहर्षः प्रीतिरानंदः सुखं संशांतचित्तता ॥२५॥ क
थंचिदुपपद्यंते पुरुषे सात्त्विका गुणाः ॥ परिदाहस्तथा शोकः संतापोऽपूर्तिरक्षमा ॥२६॥ लिं
गानि रजसस्तानि दृश्यंते हेत्वहेतुभिः ॥ अविद्यारागमोहौ च प्रमादः स्तब्धता भयं ॥२७॥ अ
समृद्धिस्तथा दैन्यं प्रमादः स्वप्नतंद्रिता ॥ कथंचिदुपवर्त्तंते विविधास्तामसा गुणाः ॥२८

त्तवर्त्तमानात्रिगुणात्मिकादित्युक्तं सुखदुःखमोहात्मके भावे प्रविपर्ययेन यथा बुद्धिर्वर्त्तते ॥२२॥ एवं ह्यनस्य योऽसौ बुद्धो
रसंतमेदेऽपि आध्यात्मिकसंबंधात् ॥ एतं मन्वाना तास्त्वार्थिकाः पुमांसमेव सत्त्वादिमंतमाहुः न सत्त्वेनेति मोहाद्व

भ॰भा॰
मो॰
३४८

यस्तत्त्वमात्मधर्मस्तात्विति ॥ यथायमथसोऽहं सोविरीतेनेकपालाघात्मानात्मपेण वर्तते नैवं गुणाः विवर्तं
तेयत स्वदेकपालवर्तिरेतीणांगुणानां प्रवृत्तिः स्वल्पावयवद्वारानोपलभ्यते ततः रज्जुरगवद्बुद्धियन्त
एवेमर्थः येन निवृत्तिं मन्यन्ते तेषामन्नुपलभ्मो दोषोऽङ्गः परिहरस्तिमाव ॥४१॥ दृढपस्थिवेद
विदतो गन्ममनसोऽत्तादात्म्यं बुद्धिस्थावितानाचतद्भयप्रभवाबुद्धिचिंतामयं ॥४२॥ स्वीमहतीरमा

प्रध्वस्तानन्निवर्तनेप्रवृत्तिर्नोपलभ्यते ॥ एवमेवेद्यावस्थंतिविरोतिविनिद्यापरे ॥४१॥ तीदृद्
दपंश्रोपिबुद्धिचिंतामयपरे विमुद्धामरवमाधीनविधान स्फुरन्नैषणः ॥४२॥ तामेवुः प्रत्यु
नाहस्त्रीमोहद्गुणां नदीनराः ॥ यथामाधमविद्वांसो बुद्धियोगमयंतया ॥४३॥ नैवजानन्ति
ज्ञोमाः सर्वतः पारमेभमः ॥ अध्यात्मविदुषो धीराज्ञानेनपरमेसव ॥४४॥ नमवन्ति विदुषां
महद्रूपं पदविदुषां समरुद्धपंभवेत ॥ नहिगानिरयिकाल्लिकसाचिन्तद्धपदर्शयनीहन
त्ताना ॥४५॥

मेमारद्रूपां नदीमनुपश्यतः पतिताः गाधंजलंस्वविद्वांसः स्वज्ञानेनतः एवं प्रपंचीवः बुद्धियोगमनु
प्रत्युतः तास्येतु ॥४४॥ यथाविदुद्विदुषोरन्तरं एवविदुषांमिथः स्वतरंतासीमाहमतोनितवदेतः
नहदिति समृत्निद्विमानोश्चेषपश्च्यलोकस्थितिः अस्ययाहृतिक्तेनारतसंमोदीतिरुशोषतीतिमर्थं

३४८

344

ननु किमस्मिन्नास्ति हि गुणाः प्रवर्तन्ते इत्यत आह । आश्रयः लिङ्गबुद्धिसत्त्वस्याश्रय उपादानं नास्ति उपादानत्वे
न ह्यस्याज्ञानस्य स्वरूपतस्त्वात् गुणानां सत्त्वादीनां सर्गेण कार्येण महदादिना लिङ्गेन अनेककारणभूताः
गुणाः स्वतन्त्रीभूय न मीयन्ते कदाचिदपि गुणा न कश्चिदपि न वेदयथा रज्जुरज्जूपादानमज्ञानं कार्यञ्चैर्वा
नुमीयते सत्त्वपरोदीक्ष्यते न इत्तं ननु गुणानामनुल्लेखेन न्कार्यं न रूपेण खपुष्पस्य रभवत् । अत आह । चे
तना सत्त्वमस्येति । अस्य गुणसर्गस्य सत्त्वे चेतनाधिष्ठानसत्त्वे वा धस्त्वसत्त्वेऽस्य धः । न धावनान्यत्र नक्षेत्र ग

आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य गुणसर्गेण चेतना ॥ सत्त्वमस्य स्वतन्त्रेनैर्गुणैर्न्ये दत्तदाचन ॥ ४८ ॥ स्वतन्त्रे
हि गुणास्तत्त्वे स्वतन्त्रतः परिपश्यति ॥ संप्रयोगस्तयोरेव सत्त्वस्ते स्वतन्त्रयोर्ध्रुवः ॥ ४९ ॥ इन्द्रियैस्तु प्रदीपा
द्यैर्ध्वक्रियते बुद्धिरन्तरा ॥ निस्सर्त्तुभिरज्ञानादि इन्द्रियाणि प्रदीपवत् ॥ १० ॥ एवं स्वभावमेवैतद्बुद्ध्या ते
विद्रवतः ॥ अपि च नमः प्रकृत्यप्यासवेविगतनुमत्सरः ॥ ११ ॥ स्वभावसिद्धमेवैतद्यदिमान् स्वतन्त्रगु
णान् ॥ गुणानामि येषामस्त्रविज्ञेयानवद्गुणाः ॥ ५० ॥

गुणानां अनिर्वचनीयस्वतन्त्रस्याभ्युपगमात्
अतो न्यत्र दोषश्रुत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ध्रुवोः नादिः ॥ ३९ ॥ प्रदीपार्थं प्रदीपप्रयोजनं आवरणभङ्गेनिष्प्रभत्वमि
अचेतनेन । अत एव अज्ञानादिः इन्द्रियाणि प्रदीपवत् सहकारीणि बुद्धिरिन्द्रियवत् ॥ करणानि विदात्मा
न प्रमात्त्वगतस्तोयं एतेनवर्द्धितिति विकस्वतमः सिद्धइतिभावः ॥ ३८ ॥ दीपचत्त्वप्राधीनानन्तरस्य
मितं इन्द्रियबुद्ध्यंगाचितित्वदेमवभासयतीत्याह एवमिति । ३९ । गुणानामिरस्तातो येषामसर्गे परिणाममात्र

मध्यमा॰ मो॰ ३४५

अन्येपि रसा नमंति त्वं तु रसा प्रणमसे यं तं वितीतो सीत्यर्थः। बाहुभ्यां नरसीव भवनं दीर्घ्यां तं संकटे पिनि
रुपतो सीत्यर्थः एतत्सर्वलिंगं ज्ञानानंदमानं ॥३॥ बालवत् रागद्वेषमन्य ॥४॥ भवतो निमग्नं च वर्त्तमानं भवत्वो
पेति कर्त्तरि क्तः। भवतम विघ्ययोक्तत्वं आदि घमानत्वं आह्वांते वयन्या त्रिवर्त्तमाने पितत्वे नित्रिनामन
वर्त्तमानस्यापि तत्वं तन्देवयथोक्तं भवतानां सतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति ॥ नतुं हृत्वा विव
सट्यान धनहृत्विद्वासाभ्यां विद्वान्मप्रतीत्यर्थः ॥५॥ अस्य प्रमापि जगत्सर्वत्वभानफले वि...

नारद उवाच ॥ कुरुषे प्रणमसे बाहुभ्यां नरसीव च ॥ संग्रहं च मन्यानि तं विघोकद्वचलत्वसे ॥२॥ उद्वेगं न
हि ते किंचित्तस्य त्वमपि लक्ष्यते ॥ निमग्नमभ्रं च स्वस्थो बालवद्विचेष्टसे ॥४॥ सनक उवाच ॥ भवतेम
मंभ विघ्नं च सर्वं मे नैतद्रूपानदं ॥ ते घान तानि ज्ञानानि तेनो न विमना ह्यहम् ॥५॥ उपक्रमानहं वेद्म्य
नेव फलोदयात् ॥ लोके फलानि चित्राणि ततो न विमना ह्यहम् ॥६॥ अगाधा ह्यप्रतिष्ठाश्च गति
मन्तश्च नारद ॥ अगाधा जन्तवश्चान्ये जीवन्ति प्रथयास्मान पिजीवन ॥७॥ विहितेनैव जीवन्ति अरोगा
गा हि वोकसः ॥ वलवन्तो वलाश्चैव तस्मात्स्मान्नमभाजय ॥८॥ ॥ रामः ॥

चरुः खेदेनत्र एवे तिजाचये ता रं आहि रप्पदं न मन्यामी त्याह ॥ उपक्रमानिति ॥ ६॥ नत्वानारं भेकर्ष्यं जी
व्यत अस्मि त्या घा व्याह ॥ अगाधा इति ॥ अगाधाः निर्धनाः गाधं गति प्रतिष्ठाश्च योर्षये वेति स्थितेः अप्र
तिष्ठा धनप्राहि स्वम्यां गतिमंतः ज्ञशुद्धमतादयः अस्मात्रिरवं मा अपि जीवतीत्यर्थः ॥७॥ कृत्त ले जी
वन्तो नित्याह विहितेनैवेति प्राक्तनमैवजीवतित्वग्रारंभादिति ममाजय प्रजय ॥८॥ रामः ॥

३४५

345

एवंविदः फलमाह यदिति ॥ यत्र अयं ज्ञानी बहुदोषं कर्म करोति यच्चाज्ञानेन पूर्वार्जितानां ॥ एवं काले
ऽनन्तेन च एकेन ज्ञानेनैव दह्यन्ति नाशं यान्ति यथा पुष्करपलाशस्थापो न श्लिष्यन्ति एवमेवं
विदि पापं कर्म न श्लिष्यते ॥ तथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः ॥ प्रदूयन्त इति श्रु
तिभ्यां तत्त्वविदः क्रियमाणकर्मश्लेषाभावं एवं कर्मदाहयोरवगमात् इष्टमपि फलमाह ॥ यच्चाज्ञानेन द

यत्नः करोति बहुदोषमेवं स च बहुधा तिष्ठन् रागहतो ॥ नाप्नोति न दुःखं करोति सो ऽयं च दहति ॥ १
यत्करोति च ॥ ९४ ॥ ज्ञानो ॥ तत् ॥ मे ॥ पांचभौतिक ॥ १ ॥ [illegible] ॥ २ ॥ वाचं ॥ स्थूलः सूक्ष्मश्च
सूक्ष्मस्तेनापाणिनः स्वरा दुःखं स्यान्ता पचानस्यानन्तं तद्विपिनामह ॥ २ ॥ श्री ॥ [illegible] ॥ च ॥ [illegible]
इन्द्रियाणि निराहारस्य रागानन्तं नारद्वस्य च सर्वादसंगत्यस्य च भारत ॥ २ ॥ रमा ॥

[illegible] परहन्तं रचयति
यद्यरागादिदोषान् स्वयं करोति तद्भयं प्राप्य यद्दूषणकरणात् स्वकं न करोति हेतदर्शनाभावात् स्वयं दुःखं
परदोषमपि न पश्यति अन्यथा ॥ ५६ ॥ इति नीलकण्ठीये भारतभावदीपे ज्ञानेमोक्षधर्मे प्रपांचभौतिक ॥ १
यानो परि दृश्यमोधायः ॥ १०१ ॥ विदुः [illegible] विचरन्मात्र इते सर्वदुःखेति यामेव विहसतां [illegible] विधायाः साध
नानीत्यभिप्रेत्य दुर्भयं तोः स्वात्मं कर्यते नप्रकारेण स्यादितिमन्त्रः ॥ १ ॥ स्वमे गोवियं समं दृष्ट्वा नतस्योनरमाह ॥ १

गीताटीका ॥ १२१ ॥

स॰भा॰
मो॰
३५॰

भवात्मकं संसारचक्रं भावेति पाठे हृदयात्मकं संसारमाह । शाः आत्मनः देहाभिमानशून्यः जातु कदाचिन्नश्य-
योनिं न स्त्रीं कुर्यात् तथा च स्मृतिः आत्मानं वेदितानीचा पादयमस्तोति पश्यतः किमन्यत्संस्कृत्य मायया री-
रमनं संहरेदिति ॥ भोगादि चिन्तनमेव विहरन्वेरेन्तरिमाह दृष्ट्वेति ॥१३॥ अचिन्त्यायामपि हेतुः समा-
हितो योगारूढः अचिन्तनादेव नस्य हृदाभिमानं भवतीत्यर्थः परेषां सुखादीन् ॥१४॥ समाहितेन चेत-

भावात्मकं संपरिवर्तमानेन नमाह । शाः संहरं ज्ञानरूपीम ॥ दृष्ट्वा योगयात्रान् हृदयेऽस्मिन्नं-
वा न चिन्तयेत् दुःखमभ्यागतं वा ॥१३॥ समाहितेन स्वहृदये स्मरेषां नानागतं वाभिलते-
त्सु लाभे ॥ न चापि रुष्टो हि पुलेषु लाभे तथार्थनाशे च तथैव विषीदेत् ॥१४॥ न बोधवान-
च विनेन कोऽन्यत्तनच मन्तं तन च मंत्रान् वीर्यं दुःखाग्राते स्वं वपुर्वोत्सहेत ॥ परत्र शमलेन
न योनिशोनि ॥१५॥ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य नायोगाद्धि दतेऽस्य खं ॥ ध्यानेस्व दुःखमा-
गम्य सुखमेयं न स्वस्वेन ॥१६॥ प्रियमहितेर्ष जननं दुःखं ब्रुमैव वर्धनम् ॥ उत्सेकोनरका-
येव तस्मात्तान्परिवर्जयेत् ॥१७॥

मरमादिरूपेणाशीलेनैव भवति न बोधवाधि भिरित्याह नेति ॥ शोकानि विकल्पितो ॥१५॥ योगवि-
नाज्ञानं सुखं च नास्तीत्याह ॥ नास्तीति योगसाधनमाह ॥ ध्यानेति ध्यानेन मनः प्राणेन्द्रियक्रियाणि ले-
भक्षामर्थं ॥१६॥ योगे श्रवणार्थं लोकिकं प्रियं नाहति प्रियमिति उत्सेकोदर्पः तान्प्रियदर्पांस्तेकान ॥१७॥

३५०

346

पदावयंनयोगेनयोकमत्स्यात्तान्स्यान्नतदानः अस्माकंधर्मेणआत्मनिज्ञासृष्टापयथास्तोपजीविनायः
तोदिनावाकर्मणालौकिकेनवाकाप्रयोजनेनकिमपीत्यर्थः एतदुक्तंसर्वेणहिहांसप्राह ॐ वयः कावयोपाः
किमर्थंवयमर्थप्यामहे किमर्थंवयंपद्यामहे इतिप्रतिलिनविदोनधर्मायनुतिष्ठतीत्यर्थः शोकाभा
वे हेतुः हतानेतवपापानिप्नेतवेति ॥ यतयस्मातनधर्मयेनितञ्चस्मानितिशेषः ॥१०॥ प्रसादोमोह

सहस्रियोऽपिजीवंतिजीवंतिपातिनस्तथा ॥ शोकेनचान्येजीवंतिपुनपापास्मान्नयिजी
वने ॥१॥ यदानयोचमहिकिंनतुः स्यादुर्मेणवानारदकर्मणगती ॥ हतानेतवपापानिपदा
सर्वाणिदुःखानिनायत्रजिघ्रंश्चयति ॥१०॥ यस्मिन्यात्राः कथयंतेमनुष्याः प्रज्ञामलोदीडि
याणामप्रसादः ॥ मृतानिशोचंतिनतेषुदियाणिप्रज्ञालाभोनास्तिमवेदिद्रूपस्य ॥११॥ मद्रुस्पर्दर्पः
सपुनर्मोहरूपवमदस्यनापनपरोक्तिलोकः नेराविदुःखानिमदाभवेतिनयोलाभप्व ॥१२

दिवादिसंप्रज्ञायाः ॥ मलम ॥ इंद्रियाण्येवमृत्योनिशोचंतीतियस्मिन्प्रज्ञाः ॥ कथयंतेसमानत्यस्यायो
हृष्यो मोहाद्दिदंपणस्यवृद्धायानेकेभदेमिन्नस्यादंकारस्येवधर्मेनतत्त्वहृष्यस्यहमात्मनरात्यर्थं ॥११॥ दर्पः
आधासीम्यादिवर्गः मः मोहरूपेकादानिन्नप्राह मदस्यतिनहीतिनस्मात् सरवादेवानमायाः
पितानतसत्यहमितिदर्पः दुःखरुपमितिदेन्यंचनकार्यमितिभावः ॥१२॥

म॰भा॰
मो॰
३५२

एवमुपदेशप्रधानां श्रुतिं श्रुत्वा नामैवोपपत्तिप्राधान्येन जिज्ञासमानः पृच्छति अतत्त्वज्ञस्य शास्त्राणा
मिति॥ न च शास्त्राणां नानाविधत्वात्पञ्चरात्रसांख्यपातञ्जलादीनि उपपत्तिप्रधानमुपदेशप्रधानं च॥ तत्र वै
दिके शास्त्रे पूर्वोत्तरमीमांसे उपदेशप्रधाने शैविकतान्त्रिकपाशुपतपाञ्चरात्रसांख्यपातञ्जलादीनि उ
पपत्तिप्रधानानि। अवैदिकेऽपि लोकायतशास्त्रमुपपत्तिप्रधानमार्हतसौगतशाक्तादृष्टं निर्मलीनागम
प्रधाने तत्रापि सौगते चत्वारो भेदाः सौत्रान्तिकवैभाषिकयोगाचारमाध्यमिकाः सर्वाण्येतानि विभिन्न

युधिष्ठिर उवाच॥ अतत्त्वज्ञस्य शास्त्राणां सततं संशयात्मनः।
अकृतव्यवसायस्य श्रेयो ब्रूहि पितामह॥१॥ तमः

347

शास्त्राणि मोक्षार्थं च प्रवृत्तानि मोक्षस्तु नानाः पंथा विद्यते॥ यतो येन एक मार्गः श्रूयते सर्वेषु च शास्त्रे
षु स्वमते एव मोक्षोऽस्ति न परमते इति सदोषं प्रतिपादनेन विनिगमनाविरहात् नैतेषां मध्ये कस्य
श्रेयःसाधनत्वं व्यवसातुं पार्यते नाप्येषामेकमपि स्वतन्त्रं शक्यं विविक्तप्रस्थानानां याः संशयत्वात् एकशास्त्र
पतेऽस्य अतः शास्त्राणां तत्त्वानवधारणात्संशयः किमुपादेयमिति॥ न च भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते
सर्वे संशया इति श्रुतेः आत्मानुभव एव संशयोच्छेदकारी किं तत्तस्य तेन स्यात् एकाह अकृतव्यव
सायस्येति व्यवसायः आत्मदर्शनार्थं शमदमादिसाधनानुष्ठानेन दृढं? तेन किं हितं स्यात्तद्ब्रूहि॥२॥

३५२

आत्मस्नेहे च । अस्य देहस्य चाविचेष्टनादिति संबंधः यावद्देहपातमित्यर्थः विमनस्कस्य विमनस्यं नेमयस्थाने
विश्वमायानिहतिरिति स्मृ निभ्याहिमनुकि मायानिहतिरितिस्मृ निभ्याहिमनक्ति मायानिहतेयाः प्रतिपाद
नात तत्वविदामिंद्रजालतत्वविदामिवस्यावरणायानिहतावपि विक्षेपशक्तिहतिरस्तीतिगम्यते साच
प्रतिबिंबधर्मा देहस्थातेनजीवन्मुक्तिसिद्धिः रागद्वेषरहित्यसिद्धिश्चास्य यत्तानसमकालमेव देह
पानापत्तिः यस्तु देहपातावधि सात्विकरूपांति विषयेषु संगं च करोति तस्य ज्ञानमपि ज्ञानेनतस्यानि

...रवङः रवषोः ॥ पश्यामि सात्विकलोके देहसाम्यविचेष्टनात् १९
एतान् शोकभयोन्मेषानात्मनो हृदि न स्थिरान् ॥ ... निरीहाञ्चरामि पृथिवीमिमा । १९ ॥ नच
अर्थकामोपविहिन्यविशोकोविगतज्वरः ॥ न स्मामोहोनसंतज्य चरामि पृथिवीमिमा । २० पतद्रूपवि
मत्योनचाधर्मो न लोभाच्च कृतस्य न ॥ पीतामृतस्येवामृतमिह चामुत्र चाभयं ॥ २१ पतद्बुद्ध्या सुखं मोहं स्थितो मोहधर्मभु स
ज्ञानामिमहत्तत्वानपोह्यय ॥ तेननारद संप्राप्तोनमाशोकः प्रवाधते ॥ २२ ॥
समंगनारदसंवादः ॥

तिभावः ॥ यद्योक्तं भगवता ॥ इंद्रिया... गां हि चरतां यन्मनोनु विधीयते ॥ त
दस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसीति बुद्धिनाशनाशतीति व ॥ १९ ॥ इंद्रवाच्य मत्रवानभयमित्यन्वयः २०
त्वमहत्तत्त्वस्य विज्ञानानि स्मृत्यादीनयः यो गंतत्वा संप्राप्तो पिनप्रवाधते प्रीतोमादित्यः पेको देहस्व
भावाद्दवशर्यं प्राप्नोति नचमृष्टोपि वशुद्धेस्तस्मान्नीवरता पोसौतीति भावः २२ इति नीलकंठीये
भारतभावदीपिकायां शांतौ मोक्षधर्मेषु समंगनारदसंवादे एकादशाधिकशततमः ॥

वीतेति ॥ जितेन्द्रियः श्रेयस्काम इति च विशेषणं तत्त्वज्ञस्य लक्षणम् ॥४॥ भवतीति अनपगान् स्थिरान् ॥ लोकतत्त्वम् आत्मयाथात्म्यं ॥६॥ अज्ञानमेवाह ज्ञाने हीति कार्याणामानन्त्यात् सोऽदिनकर्तव्यानां चैवं द्वन्द्वे न मणिलारोहणात् कृच्छ्रचान्द्रायणाग्निहोत्रादीनाम् अविशेषतः । इदं श्रेय इदं श्रेय इति विशेषावधारणे हेत्वभावेन साम्यात् ॥ एवं समे च प्रवृत्तिः स्यात् तत्र परस्परविरुद्धधर्मद्वयाचरणादुभयभ्रंशः स्यादित्य

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ गालवस्य च संवादं देवर्षेर्नारदस्य च ॥३॥ वीतमोहक्लमं विप्रं ज्ञानतृप्तं जितेन्द्रियम् ॥ श्रेयस्कामं यतात्मानं नारदं गालवोऽब्रवीत् ॥४॥ यैः कैश्चित्सम्मतो लोके गुणैस्तु पुरुषो मुने ॥ भवत्यनपगान् सर्वांस्तान् गुणांल्लक्षयामहे ॥५॥ भवानेवंविधोऽस्माकं संशयं छेत्तुमर्हति ॥ अमूढश्चिरमूढानां लोकतत्त्वमजानताम् ॥६॥ ज्ञाने ह्येवं प्रवृत्तिः स्यात् कार्याणामविशेषतः ॥ यत्कार्यं न व्यवस्यामस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥७॥ भगवन्नाश्रमाः सर्वे पृथगाचारदर्शिनः ॥ इदं श्रेय इदं श्रेय इति सर्वे प्रबोधिनः ॥८॥

र्थः अतस्तेषां कार्याणां मध्ये यत् अस्माकं कार्यं कर्तुमुचितं तत्र व्यवस्यामः न निश्चिनुमः सर्वं च श्रेयो बुद्धिसाम्यात् । अतः भवान् विशेषदर्शी तद्वक्तुमर्हति ॥७॥ एतदेवाह भगवन्निति आश्रमा ना स्तिक्यमोः तृष्णीं जोषसिन्निय अमेत्तानेतत्से मेलाधकाः आश्रमाः शास्त्राणि पृथक् आचारप्रवृत्तिरूपा यितं प्रीलेयेषां ते पृथगाचारदर्शिनः तेऽत्राश्रमाः सर्वे नराः प्रबोधिताः ॥ ॥८॥

यद्यपि सर्वैर्ज्ञानैर्धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारेण विपर्यय इति न्यायेनापरीक्षालक्षणो मोक्षस्तत्साधनेषु भासमानोऽपि सर्वेषां स्वात्मनि कर्मत्वमस्त्येव तथापि हि स्थूलदेहात्मवादिनो माध्यमिकलोकायतिकौ संघातस्य तत्त्वेन स्वव्यवहारं त्वादिधर्माः श्रूयन्ते च मन्यन्ते च स्वात्मानमपलपमतः एवं नास्तिकादयोऽपि श्रद्धमर्थैः स्वकर्तृत्वादिकम् पयन्ति विदात्मानमपलपन्ति अतो ननु तेषामाप्यपलापेनात्मपर्यवसितसंवित्तादेस्त्वपहत्वादेते यावत्साक्षात् त्मनोः संगत्वमेव मन्यन्ते प्रधानादिकं कल्पयन्ति ननु तेषामात्मनः कर्तृत्वं प्रधानादि सम्बन्धे आत्मभेदे नात्मर्थं स्थिरमेव तत्रान्तरतात्पर्यं मन्यन्ते सर्वथापि देहात्मोपचारः स्वज्ञानेषु शास्त्रविषयज्ञानधारावाहितत्व स्मानेयापरमानन्दो वामोऽत इति शब्दजविकल्पमात्रस्वरूपमवतिष्ठते तदप्यनाभावः सर्वेषामेवात्मलाभः शास्त्रा

श्रीभगवानुवाच ॥ गुरुपूजा च सततं ब्रह्मणो पर्युपासनम् ॥ श्रवणं चैव शास्त्राणां ब्रह्मस्य प्रोच्यते ॥२

रीत्या साधनत्वं च आवश्यकमन्त्रियाणां आत्मतत्त्वप्रतिपादकशास्त्रप्रकारभेदानां च तेषां परस्परविरोधाद्गुरुशास्त्रं विधिश्रवणेन च श्रद्धयैव श्राद्धदानेश्वरसंबुद्धिवेदानां विषये प्रतिपादनीयमिति तेषामेव मैत्र्यं च स्वच्छन्दतया निर्वाणशास्त्राविरोधेनैवान्तरमार्गगुरुः शब्दितः गुरुपूजा च ईश्वरे चेतः प्रणिधानेन सैव परमगुरुत्वात् सर्वेषां गुरुः कालेनानवच्छेदादिति तत्स्वरूपं तज्जलेपरमगुरुत्वोक्तेः ब्रह्मानामाचार्याणां तथा च यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति श्रुत्योर्दर्शितः शास्त्राणां अविशेषात् एवं श्रद्धया प्रतिपादनात् श्रवणं गुरुमनोऽवेनानुष्ठानं पतञ्जलमथनादिद्व्यासनयोरणुपलक्षणं गुरुदेवस्त्रा श्रवणादिद्वयं च द्रुढसंप्रविकारि आत्मनिकमेकांतिकं च यतः श्रेयः सर्वं पतत्साधनत्वात् उच्यते ॥२॥

नेति ॥ नैश्चाश्रमाः स्थूलदृश्यानि दीर्घमायामः सम्यक्॥ अभिषेते धर्मे आत्मनस्तेवा न यांति न मा पयंति
ते षामेव परांगतिं अन्ये सूक्ष्मदृशः उत्तमु पयास्यानि याः पश्यन्॥ उक्तं चैनां फलसाधनयोः सर्वेषां विं
गानान्॥ १४॥ एनदेवाह ॥ पाक्षिति मित्राणां सर्वभूतानाभयप्रदानं अनग्रह अमित्राणां हिंसाणां वनि

न यांति देवत्वेन सम्यग्गमिश्रेन मसंशायं॥ अनपश्यं कल्पा सम्यग्गा अक्षणां परांगतिं॥ १४॥ प
रुनितिः श्रेयसं सम्यक् नयेत्ता संशायात्मकं॥ अनुग्रहं च मित्राणाममित्राणां च निग्रहम्॥ १५॥ नि
ग्रहं च सिवर्गस्य श्रेयआहुर्मनीषिणः॥ निवृत्तिः कर्मणः पापात्सततं पुण्यशीलता॥ १६॥ स
द्भिश्च समुदाचारः श्रेय एतदसंशयं॥ मार्दवं सर्वभूतेषु व्यवहारेषु चार्जवं॥ १७॥ वाक् चैव मधु
रा प्रोक्ता श्रेय एतदसंशयं॥ देवतेभ्यः पितृभ्यश्च संविभागो तिथिष्वपि॥ १८॥ असंत्यागश्च
भृत्यानां श्रेय एतदसंशयं॥ सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यज्ञानं तु दुष्करं॥ १९॥ यद्भूतहितमत्यंतमे
तत्सत्यं ब्रवीम्यहं॥ अहंकारस्य च त्यागः प्रणयस्य च निग्रहः॥ २०॥ संतोषश्चैकचर्या च कूटस्थं
श्रेय उच्यते॥ धर्मेण वेदाध्ययनं वेदांतानां तथैव च॥ २१॥ ज्ञानानां चैव जिज्ञासा श्रेय एतद
संशयं॥ शब्दरूपरसस्पर्शान् सह गंधेन केवलान्॥ २२॥

ग्रहं श्रेयआहुरित्यग्रिमेणान्वयः हिंसानिग्रहस्य श्रेयस्त्वोक्ता हिंसनमस्याति नियतमनक्तं॥ १७॥ स
र्वेतेषु साधारणधर्मं प्रसंगात्॥ वैदिकं धर्ममाह देवतेभ्य इत्यर्धेन॥ १८॥ सत्यस्य आवायितान्मनात्वस्यं
वचने श्रवणादिकं सत्यं तत्परप्रापकं॥ २१॥ जिज्ञासा अनुभवेच्छा॥ २२॥ २२॥

नान्यवो थितान् विविधेन मार्गेण प्रस्थितान् शास्त्राभिनंदिनः स्वे स्वे शास्त्रे श्रमितो नंदितं शीलं येषां तान्
स्तु यथा वयं स्वशास्त्रे परिनिष्ठास्तथा ज्ञानपिष्ठास्ते हि ज्ञानाः सन्तः श्रेयः स्वशास्त्रनिरतेनोपलभामहे नमि
श्रितं सम स्वाः स्व ॥१०॥ कलिलं नानारोधाकान्तं लक्ष्यधर्मोपद्यते यथ ॥११॥ आश्रमाः शास्त्राणि च चत्वारि तत्र
धर्मो नास्त्येवेत्येकं शास्त्रं श्रौतवैदिकः शाक्यादिकल्पितं च सर्वं दत्तादिरेव धर्मो नान्य इत्यपरे वेदान्त एव ध
र्मो नान्य इति स्तीयम् धर्माधर्मौ नीतिवस्तुमात्रमस्तीति च नत्यर्थः यथा संकल्पितं संकल्पश्रनतिक्रो

नोस्य विप्रस्थितानां ऋषीणां स्वैः शास्त्राभिनंदिनः ॥ स्वशास्त्रैः परितृप्तिः श्रेयो नोपलभामहे ।
शास्त्रेषु यदि भवेदेकं श्रेयो ज्ञात्वा भवेत्तदा ॥ शास्त्रैस्त्रव कलिर्भूयं श्रेयो योगहं मेव शितं ॥१०॥ एतस्
मात्कारणाच्छ्रेयः कलिलं प्रतिभाति मे ॥ श्रीवीतभगवांस्तस्य उपत्तों स्पधीहि भो ॥११॥ नारद
उवाच ॥ आश्रमाः स्थानचत्वारो यथा संकल्पिताः पृथक् ॥ नानावीलनुपर्याप्त समाश्रितेन निगालव
॥१२॥ तेषां तेषां तथाहि त्वमाश्रमाणां नतत्त्वतः ॥ नानारूपं गतं लोके हृष्टं परस्पर विप्रस्थितेन पृथक् ॥१३॥

ता: यो येन श्रेयस्त्वेन भावितस्तस्य तदेव श्रेय इत्यर्थः तथा च श्रुतिः तं यथा यथोपासते तत्तथैव भव
तीति संकल्पान् सारेण फलं दर्शयति तान् ॥ समाश्रितस्यमनु पश्यंगुरुभ्योऽधिगम्य तस्य गालो चयप
तान् ॥ बुद्ध्या आलोचयन् स्वयमेव तत्र प्रशस्तं यत्तत्त्वं ज्ञास्य सीति भाव ॥१२॥ गतं लोके हृष्ट आत्मज्ञाने ग्रा
भजनानां धर्माणाम् हृष्टं कीर्तनं पृथक् विरुद्धेन प्रकारेण प्रस्थितं यथा परेषां तन्मते पीलारोहणादि
धर्मः यथा वा अस्माकं अग्निषोमीयपश्वालंभो धर्मः स एव परेषामधर्म इत्यर्थः ॥१३॥ ॥ नमः

म्भवानामिति ॥ यथा सूर्यः सर्वकांतसोगात्मा त्रिचमेव दर्शयति ॥ एवं तद्दोषिज्ञशब्दयोगात्स्व इ
मेतनात्मानं दर्शयतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ स्वगयते मे योगिनः इत्यादि ॥ ज्ञानाशान्ते भेदमिज्ञान ॥ २५ ॥ तासंपरि
हीनवस्तुमिच्छेत ॥ २६ ॥ अतिकः संकुरः ॥ २७ ॥ आनुयात् संगमात्रेणैवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ अत्र दृष्टांतमाहस्वप
मितिअवादीनां संगमात् ॥ यथा शीतोस्म स्वरवदुःखदं तथा सदसन्मयं एवं गुणापायदइत्यर्थः ॥ २९ ॥ वि

म्भवानामवलिमानामसारं भाषितेवह्न ॥ दर्शयमंतरात्मानमग्निरूपमिवांशुमान् ॥ ३३ ॥ एतस्मा
त्कारणाद्यज्ञाः सगार्थेतेहयाग्विधो ॥ मन्नालाभोहि भक्तानामुत्तमो प्रतिभातिमे ॥ ३४ ॥ नाहंछः कस्यचि
द्दूयात्त्राप्यस्या येनहछत ॥ ज्ञानवानपिमेधावी जडवत्समुपाविशेत ॥ ३५ ॥ ततो वा संपरीतेनध
मेतिमेष्ठसाधुषु मनुष्येषु च दानेषु स्वधर्मनिरतेषु च ॥ ३६ ॥ चतुर्णां यत्रवर्णानां धर्मव्यतिकरोभ
वेत् ॥ ततत्रवासंकुर्वीत श्रेयोर्थी वेकथंचन ॥ ३७ ॥ निरारंभोप्ययमिह यथालब्धोपजीवनः ॥ पु
ण्यपुण्येषु विमलं पापेपापेषु चाप्नुयात् ॥ ३८ ॥ अयामरेलपर्दोषास्पर्शो वेद्यतेनथा ॥ तथा
पण्यामहेस्पर्शंमभयोः पुण्यपापयोः ॥ ३९ ॥ अपथ्यंरतोनु विषयं भजते वियसाक्षिनः ॥ भुंजा
स्वान्नविषयान्विषयान्हि कर्मणा ॥ ४० ॥
षयेविषयमनुवर्ततेइत्यनु विषयो रसः ॥ तं अपथ्यं रतः इदं मध्यरसमिदं स्वादुमितिपत्नालोचयं तः के
वलं गात्रे परमात्रार्थं भजते विपसो देवतान्वि पोषकं दशानशीलाः शिशुः येन स्वास्य विषयान्
वुद्धिविशेषतो वेधकान्न स विषोषत परीक्षा पूर्वकं भजते तान्कर्मणा विषयान् ॥ ग्रंथाशेगाव
यान्न विधिरिंद्रिय योषकाणं कदाचिदपिनसंसारो परमसंभावनास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ॥

अनियोगे आहारादीनां यथोक्तेनात्मश्च न तस्य योगे क्लिन्नचेकांतमनश्चरन् ॥ नचातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैवचा-
र्जुनेति ॥२४॥ आत्मेति ॥ विप्रकर्षमुत्कर्षं नीचाद् उत्कर्षं नेष्ठेत ॥ आपितत्वादेवानिभावः ॥२५॥ आत्मन गुणाः

नात्मार्थमन्यपसेवेत श्रेयसोऽर्थी कथंचन ॥ नतं चर्यां हि वास्तवमालस्यं पैशुन्यं मदं ॥ अनियोगमयो-
गं च श्रेयसोऽर्थी परित्यजेत् ॥२४॥ आत्मोत्कर्षं न मार्गेत परेषां परिनिंदया ॥ स्वगुणैरेव मार्गेत वि-
प्रकर्षं पृथग्जनात् ॥२५॥ निर्गुणास्त्वेव भूयिष्ठमात्मसंभाविता नराः ॥ दोषैरन्यान् गुणवतः क्षि-
पंत्यात्मगुणाल्पयात् ॥२६॥ अनच्यमानास्तद्वृत्ते स्नेमन्यंते महाजनात् ॥ गुणवत्तरमात्मानं
स्वेन मानेन दर्पिताः ॥२७॥ अब्रुवन्कस्यचिन्निंदामात्मपूजामवर्णयन् ॥ विपश्चिद्गुणसंपन्नः
प्राप्नोत्येव महद्यशः ॥२८॥ अब्रुवन्वाति सुरभिर्गंधः सुमनसां शुचिः ॥ तथैवाव्याहरन्भा-
ति विमलो भानुरंबरे ॥२९॥ एवमादीनि चान्यानि परित्यक्तानि मेधया ॥ ज्वलंति यशसा लो-
के यानि नव्याहरंति च ॥३०॥ न लोके दीप्यते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ॥ अपि चापिहितः श्व-
भ्रे कृतविद्यः प्रकाशते ॥३१॥ अभसदुच्चैरपि प्रोक्तः शब्दः समुपशाम्यति ॥ दीप्यते त्वेव लोकेषु
शनैरपि सुभाषितम् ॥३२॥

त्यपैशुन्यं तदुभयात् ॥ गुणात्तयादिति समाहारः ॥ क्षिपंति निंदंति ॥२६॥ अनच्यमानाः [illegible]
२७॥ विपश्चिद्गुणाः [illegible] ॥३१॥ अभसत सारवर्जितं यथास्थानं यथोक्तः ॥३२॥ ॥ ॥

उपसृष्टं मनोविषयं ॥ ५२ आत्मवान् जितचित्तः ॥ ५४ ये ते तेषु उपसृष्टाः सक्रोधास्तेषु ये च साधुषु ब्राह्मणेषु गतेषु ॥ ५५ कामाल्लिप्सया भिक्षां यान्तु कामेष्टाः सर्वसंपत्तिमान् ॥ ५६ विषयवासिनः स्वदेश स्थानं

स्वाहास्वधावषट्कारा यत्र सम्यगनुष्ठिताः ॥ अजस्रं चैव वर्तन्ते वसेत्तत्राविचारयन् ॥ ५५ ॥ अभ्रष्टेष्वत्र पश्येत्तत्राशु यत्नान्ह निकर्षितान् ॥ त्यजेत्तद्राष्ट्रमाज्ञस्य उपसृष्टमिवामिषं ॥ ५७ प्रीयमाणा नरा यत्र प्रयच्छेयुरयाचिताः ॥ स्वस्थचित्तो वसेत्तत्र कृतकृत्य इवात्मवान् ॥ ५८ दंडो यत्राविनीतेषु सम्यक्कार्यकृतात्मसु ॥ चरेत्तत्र वसेद्देव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ ५९ उपसृष्टेषु दान्तेषु दुराचारेष्वसाधुषु ॥ अविनीतेषु लुब्धेषु सुमहद्दण्डधारणं ॥ ६० यत्र राजा धर्मनित्यो राज्यं धर्मेण पालयेत् ॥ अपास्य कामान्कामेषु वसेत्तत्राविचारयन् ॥ ६१ तथाशीला हि राजानः सर्वान्विषयवासिनः ॥ श्रेयसा योजयन्त्याशु श्रेयसि समुपस्थिते ॥ ६२ ॥ तत्स्मै यथा तात श्रेयः पृच्छते दाहृतं ॥ न हि शक्यं प्रधानेन श्रेयः संख्यातुमात्मनः ॥ ६३ ॥ एवं प्रवर्तमानस्य वृत्तिं प्रणिहितात्मनः ॥ तपसैवेह कृत्स्नस्य श्रेयो व्यक्तं भविष्यति ॥ ६४ ॥

इति श्रीशान्तौ मोक्षधर्मेषु श्रेयोवाचिको नाम ॥

समुपस्थिते हीयमाने सती … न्यर्थः ॥ ६२ प्रधानेन प्रधान्येन संख्या-तुं कीर्तयितुं ॥ ६३ एवं अनया दिशा वृत्तिं जीविकां हिरण्यन प्रसात्स्वधर्मेण प्रणिहित आत्मा चित्तं यस्य पादान्तरे प्रणिहितः समाहितः आत्मचित्तं यस्य बहुलं श्रेयो मोक्षाख्यं ॥ ६४ ॥ शान्तौ मो॰ धर्मेषु परिहारणः ॥

मरुपिपासाधर्मानाद्‌ ॥ देशमाद्रिजा आगमेप्रमाणं जनितानेमात्मनः ॥ इष्टतां आगमसमानानां कार्वेनसत्र ए
४१ आकाशस्याः निरालंबनान् दोषान् हूपुः इमथे ॥ ४२ संलोद्दिताः आकुलीकृताः ॥ ४४ भवेतत्रस

यत्रागमसमानानाम सत्कारेण हक्षतौ ॥ मद्यपाद्यास्य गो धर्मे त्यजेत् देशमात्मवान् ॥ ४१ ॥ मि
थ्यापाथापिका तिर्यग् स्यान्तसमाहिता ॥ यथावकाशं संपृज्ञाकस्ले देशं परित्यजेत् ॥ ४२ ॥
आकाशस्याध्रुवं यत्र दोषबहुशीघ्रपश्चितौ ॥ आत्मश्नाभिकामावेकोवसेजनपरिहन ॥ ४३ ॥ यत्र
संलोड्तालसेयाः प्रायसोधर्मसेतवः ॥ मदीर्मिवेचेलानेकस्ले देशान शोपमेत ॥ ४४ ॥ येन य
मे मनाशो कार्ये तेष्वीं तमस्तरात ॥ भवेतत्रवसेत्रेव पुण्यपर्णा लक्ष्मसाधवः ॥ ४५ ॥ धर्ममर्थनिमि
त्तचचरेष्वर्थत्रमानवाः ॥ न तानतनुवसेजातो तेहिंनापहंतौ जन्ता ॥ ४६ ॥ कर्मणायत्र पापेनव
र्ततेजीवितेसवः ॥ व्यवधावेन तस्त्यर्गो संतपोक्षरणादिव ॥ ४७ ॥ येन स्वहाससमारूढः कर्म
णानुशयी भवेत् ॥ आदितस्तत्रकर्तव्या मिष्टता भवमानवन ॥ ४८ ॥ यत्र राजा च वणिक्स्य गृहपाः
पस्यननता ॥ कर्हि विनाम यत्र जसत्य जेतद्राज्यमात्मवान् ॥ ४९ ॥ श्रोत्रियास्तत्रमोकारोयम
नित्याः सनातनाः ॥ याजनाध्यापने युक्ता यत्र तद्राज्यमावसेत् ॥ ५० ॥ ॥

त्रिहिन ॥ ४५ ॥ कामनिसिद्देर्निदनिधर्मेमितिद्धाभ्यां ॥ ४७ ॥ [illegible] कर्मेवारनाशान् स्वः
द्वारूढः नीत्रडः स्वश्रलः ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥

परार्थं संप्रति मे गुरुकार्यं मोक्षं प्रजहि मयज ॥९॥ कृतकौतूहलः छिन्नोत्तकारः कृहिं स्मायोभ्यादितस्पनिष्प-
णे कृतस्मिन्नरूपं ॥१०॥ उपपन्नोपलब्धेषु फलाभेषु समो रागद्वेषहीनः ॥११॥ एवं भूतप्रवंकः मा-
गः मोक्षार्थो मोक्षप्रयोजनं ॥१२॥ अज्ञाता छिन्नलेहयायाः सत्त्वभावाः विषयासक्तचित्ताः ॥१३॥ कृते दृ-
ष्टांतमाह ॥ आहारेति ॥ आहारं संचिन्वंति संगृह्णंति ताहृष्याः कीटादयोन्नमांसिनन्व संग्राहिणाः स्पर्धः ॥१४॥

भार्यापुत्रवतो मह्यं लालितां पुत्रवत्सलौ ॥ ज्ञात्वा प्रजहि कालेन परार्थं मन्त्रमेव च ॥९॥ सां-
पत्नीर्निरपमो वा मन्त्रमस्मरं यथास्मरं ॥ दृष्टे विदित्वा यो त्वमनुभय यथाविधि ॥१०॥ कृतकौ-
तूहलस्तेषु मन्त्रं स्मर यथास्मरम् ॥ उपपन्नोपलब्धेषु त्वं समो भव ॥११॥ एवं तावत्समासेन नवं-
संकीर्तितो मया ॥ मोक्षार्थं विस्तरेणाथ भूयो वक्ष्यामि तच्छृणु ॥१२॥ अज्ञाता वीतभया लोके-
चरंति सुखिनो नराः ॥ सत्त्वभावा विनश्यंति निराशाश्च न संशयः ॥१३॥ आहारं संचयांश्चैव तथा
कीटपिपीलिकाः ॥ असक्ताः सुखिनो लोके सक्ताश्चैव विनाशिनः ॥१४॥ स्वजनेन च ते चिं-
ता कर्तव्या मोक्षबुद्धिना ॥ स्वभावेन विना भूता भविष्यंति कथं त्विति ॥१५॥ रामः

१४ ननु स्नेहेन च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः अपकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीदिति स्मृतेः संग्रहे वि-
ना कथं मातापित्रादीनां पोषणमित्याशंक्याह स्वजनेनेति द्विभिः यथा उत्पन्नस्यादिकं तत्कर्माधीनं एवं भोजनादिक-
मपीति मातापित्रादिविषये चिंता न कार्येत्यर्थः मातापित्राकृते स्वकृतेन संग्रहेणापि तत्कृतेनाभिप्रयोजनं ॥१५॥ राम०

352

सर्वतंत्रसाधारणान् ॥ अहिंसाप्रधानान्मोक्षधर्माननुष्ठाताजातदन्न[illegible]नं दुःखकमिति मत्वानः एक
निकयमिति ॥ एवं ध्यासारतां भाषयन्नेव संगयायामहिम्न चातइति वंक आख्यायिकामेवनाह अत्रे

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं तेन पुत्रः पृथिवीं वरेदस्मद्विधोऽन्यः ॥ नित्यं केष्वगुणेष्वंतः संगयायामहिम
च्यते ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्रैवं वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनं ॥ ऋषेरिष्टनेमिना प्रोक्तं सगराय नृप
हते ॥ २ ॥ सगर उवाच ॥ किं श्रेयः परमं ब्रह्मन्कृत्वेह सुखमश्नुते ॥ कथं न शोचेन्न हृष्येत्तदि
च्छामि वेदितुं ॥ ३ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्वशास्त्रविदां वरः ॥ विबुध्य संपदं चा
ग्र्यां सद्वाक्यमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ सुखं मोक्षसुखं लोके न च मर्त्योऽवगच्छति ॥ प्रसक्तः पुत्रपशुषु
धनधान्यसमाकुलः ॥ ५ ॥ सक्तबुद्धिरशांतात्मा न शक्यः स चिकित्सितुं ॥ स्नेहपाशसितो मूढो न
स मोक्षाय कल्पते ॥ ६ ॥ स्नेहजानीह ते पाशान्वक्ष्यामि शृणु तान्मम ॥ सकर्णकेन शिरसा श्र
व्याः श्रोतव्यानि जानता ॥ ७ ॥ संभाव्य पुत्रान्कालेन यौवनस्थान्निवेश्य च ॥ समर्थान्जीवने ज्ञात्वा
मुक्तश्चर यथासुखम् ॥ ८ ॥

ति ॥ ३ ॥ संपदं उपदेशयोग्यतां श्रियं ॥ ५ ॥ सक्तेति ॥ सक्ता विषयैः नित्यासाचा
मोऽबुद्धिः ॥ अशांतात्मा सौख्यात्मा च न शक्यः [illegible] मन तद्यं चिकित्सितुं प्रशमयितुं पाठांतरे स्नेह
छेत्तुं ॥ छिन्नो वहं ॥ ६ ॥ सकर्णकेन शिरसा श्रव्याः नान्याः सावधानेन [illegible] जीवने स्वयं लब्धजीवने ॥ ७ ॥
निवेश्य दारैः संयोज्य ॥ ८ ॥

२५ यस्य देहिनः येन पुंसा सत्ववान्सत्वाधिकः ॥२६॥ यतेत इत्यादयः सार्धश्लोकाः स्पष्टाः नममायाति आत्मानं विस्मृत्य नेयामि नितिविद्भो न भवति ॥२७॥ दिवसे दिवसे भोक्तव्यमिति यन्मयाम्यभोमान खिन्नः ॥२८॥ आत्मने ति आ त्मभावे विजनस्य स्वभावं सौषु विषयम् तावृमत्कं स्वाभिलाषायह्यतं समित्कं लिपाव समके संगः ते भावे ति ष्ठा आत्मनः भवते भावः जन्म सौसंगजन्म देहं तत्वेन यः पश्यति स पश्यः पुनः सावधानः ॥२९॥ संभवमिति

एवं विज्ञाने लोकेस्मिन्बुधः कस्मिन्निति स्थितः ॥ मोहे निवेशय मनो भयस्थापुयधारय ॥२५॥ ब्रह्मिण्यमात्मयोभावाज्जितात्मयस्तु देहिनः ॥ क्रोधो लोभमलयामोहः सत्ववान्मुक्त एव सः ॥२६॥ यतेपालेतथासोषुमरगयापावयोनरः ॥ नममायाति संमोहान्सततं मुक्त एव सः ॥२७॥ दिवसे दिवसे नाम रात्रौ तेजोपुमान्सदा ॥ भोक्तव्यमिति यः खिन्नो दोषबुद्धिः स मुच्यते ॥२८॥ आत्मभावं तथा सोऽभमुक्त मेव पुनः पुनः ॥ यः पश्यति महायुक्तो पश्चाद्बन्मुक्त एव सः ॥२९॥ संभवे च विनाशे च भूतानां चेष्टितं तथा ॥ यस्तत्वतो विजानाति लोकेस्मिन्मुक्त एव सः ॥३०॥ प्रस्थं वाहसहस्रेषु यात्रार्थं चैव कोटिषु ॥ प्रासादे मञ्चकस्थाने यः पश्यति स मुच्यते ॥३१॥ ॥

353

जन्ममरणे जीवनजीवौ माते मस च्युतहृस्यर्थः ॥३०॥ वाहः धान्यपूर्णशकटं तत्सहस्रेषु कोटिषु तिस्र मानाधिकरण्ये प्रस्थं पुरुषाहारपरिमितं धान्यं यद्वा पंचकृतलला कामाषः नेषोडशपलं नामि साहं चतोट्टयाम प्रस्थः प्रस्थशतं आढकं नेषां तद्वयं द्रोणः अतिशेद्रोणे दशवाहः इति यात्रार्थं देहव्यवहारार्थं अपक संस्कृतौ प्यार्थ इति यः पश्य

धात्री पाककर्मफलविभाजकेन ॥१९॥ स्वस्यापि किं विनाशत्वादपि मात्रादिपोषणे चिंतानकार्येत्याह स्वयमित्यादि
नाग्रहे वेत्ति खेदः ॥२१॥ जीवंतमिति ॥ मरणो पुत्रे देहलग्ने गृहादौ असमाप्तेपि अत्रादौ एवं भर्तारं जीवंतमपि
परित्यज्य स्वकर्मणैव यथा भार्यादि ज्ञियते ॥ पश्चात्तदुःखयन्नायासैर्ध्वमपि नैव मरिष्यति वेत्यर्थः ॥२२॥

स्वयमुत्पद्यते जंतुः स्वयमेव विवर्द्धते ॥ सुखदुःखेन यामृत्युं स्वयमेवाधिगच्छति ॥२३॥ भोजनाच्छा-
दने चैव मातापित्रादि संग्रहे ॥ स्वकृतेनापि गच्छन्ति लोके मा स्वकृते पुरा ॥२४॥ धात्रा विहितभक्तानि
सर्वभुक्तानि मेदिनी ॥ लोके विपरिधावंति रहितानि स्वकर्मभिः ॥२५॥ स्वयमस्ति पिदुर्भुक्तस्य परतोत्र
एव सर्वदा ॥ कोऽहं तेः स्वजनेनोक्तं रक्षितं वाहमात्मनः ॥२०॥ स्वजनेहि यदा मृत्युर्हं तेवतत्वपश्य
नः ॥ कृतेपि यत्नमहति तत्र बोद्धव्यमात्मना ॥२१॥ जीवंतमपि चैवैनं भर्तारं रोगरलोतत्पा ॥ असमा
प्तेपरित्यज्य पश्चादपि मरिष्यति ॥२२॥ यदा मृतं स्वजनेन ज्ञातं एषि कदाचन ॥ तत्र खितं दुःखितं
तेवापि नन्तु बोद्धव्यमात्मना ॥२३॥ एतेवात्वपि जीवी वा यदा भोक्ष्यति वै नमः ॥ स्वकृतेन नमस्येवं
कृतेन चेहितमात्मनः ॥२४॥

देहिमृते देयाभार्यान्यं वास्वजनेन संरक्षितं दुःखितेवानन्तस्य त्वं किंनाप्युपकरि-
ष्यसि नाप्युपकरिष्यसि यथा एवं आत्मना दृष्टं बोद्धव्यमात्मपि मृते देयान्तरगतेपि तादृशेन नापि नोपक-
रिष्यतीति ॥२३॥ आत्मप्रमितदर्भेकेनापि मृते वा जीवति वा जनः पुत्रादिः स्वगते जरारोगादिके भोक्ष्यति नैव ननु

म.मो. टी. ३५८

॥४९॥ शोतृजैः ज्ञानजैः स्वदेहस्य दीप्तिभिः ॥५०॥ पातो परिवृतो दृश्यः ॥११॥ एवं रागद्वेषहीनः वी
तसंगो मुच्यतः स्वतंत्रं संगदोषाजन्मनामद्वानपि अधोगतिस्वर्गमार्गप्रतिबंधं च लभते इति वर्कः

गतानन्धो लघ्वा देवान्मर्त्यांश्च तथागतान् ॥ लोकादस्मात्परं लोकं यः पश्यति स मुच्यते ॥५२॥ अ
भावे रतिन्तिमाले लोकैः पार्थिवैः सहसुरः ॥ पिंगताः पृथिवीं पश्चादृक्षितानां विमुच्यते ॥५३॥ अ
र्थीं स्वर्गे लोके लोके लोकेयांस्त्र सुलभालया ॥ दुःखं चैव करुणां यः पश्यति स मुच्यते ॥५४॥ अप
मानो वैगरयं पूजनेवि गुणामेव च ॥ पश्यन्मपि पशो लोके को मोदेनाभिरंजयेत ॥५५॥ शास्त्रा
ल्लोकात्रयोवृद्धः सर्वं पश्यति मानवः ॥ असारमिव मानं च समं वैधाम तत एव च तः ॥५६॥ एतत्कृत्वा
ममव चोभवांस्वरत मुक्तवत् ॥ गार्हस्थ्ये यदि वा मोते क्षणात्तु द्विरविल्ल्या ॥५७॥ तत्त स्ववचनं कुं
त्वासम्यक्तदा पृथिवीपतिः ॥ मोक्षजैश्च गुणैर्युक्तः पालयामास च प्रजाः ॥५८॥ इति श्री मोक्षधर्मेषु
सगरारिष्टनेमिसंवादे ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ निबोधे मे महादानानकौतूहलमिदं हृदि नदद्दे श्रोतु
मिच्छामि तत्त्वतः कुरु पितामह ॥१॥ कथं देवर्षिरुशनाः सदा काव्यो महामतिः ॥ असुराणां प्रियक
रः सुराणामप्रियेरतः ॥२॥ वर्द्धयामास तेजश्च किमर्थममितौजसां ॥ नित्यं वैरनिबद्धाश्च दानवाः

सुरसत्तमैः ॥३॥ राम.

शास्त्रोपाख्यानं प्रस्तूयते निबोधेति ... स्य यारव्यापौतद्कौतूहलं आश्चर्यं चिरका
लं मम महतद्दिवर्तते ... ॥ वर्द्धयामास विवद्धेदय अमितौजसां देवानां ॥२॥ राम.

३५८

354

अत्तातिर्जीविकायाश्चभावः ॥ ३२ ॥ न पश्यति रूपमेकं पदं स्मृत्वा नाम्यादन्ते लोकमिमन्न कथ्यते ॥ ३३ ॥ अथ शोषम
विति ॥ अथ जीवशोभोकासोमोः त्रिभोज्य अर्हतन तोः न्यायतियोन पश्यति स्वभावे स्व खड्ग खादि मिरक्ते

स्मृत्वा नाम्यादन्ते लोकं व्याधिमिश्रोपपीडिते ॥ अत्तातिकर्णितं चैव यः पश्यति समन्वयोः ॥ ३२ ॥ यः प
श्यति स संतत्वेन पश्यत्स्व विस्मृते ॥ पश्यान्तेन संतत्य लोके स्मिन्न कृत्वम ॥ ३३ ॥ अथ शोषम
विदं सर्वमिति पश्यान्न पश्यति ॥ न च संस्पृश्यते भावे रक्ते मेक एवम ॥ ३४ ॥ यथैकमा ख्यातमि
स्वसमाने पश्यद्दिनः ॥ शालयश्चक दत्तं च यस्य स्यान्मुत्क एवम ॥ ३५ ॥ लोमे च कृशावीरवको
श्रोये वल्कलानि च ॥ आविकंचमंचसमं यस्य स्यान्मुत्क एवम ॥ ३६ ॥ पंचभूतसमस्तं लोके पश्यान्नु
पश्यति ॥ तथा च वर्तते दृष्ट्वा लोकास्मिन्न मुक्त एवम ॥ ३७ ॥ मुखड्ग खेमसमेपस्यलाभालाभौ
जयाजयौ ॥ यच्चादृष्टो भयाद्वेगो सर्वथा मुक्त एवम ॥ ३८ ॥ रक्तमूत्रपुरीषाणां दोषाणां सं
चयांस्तथा ॥ शरीरं दोषबहुलं दृष्ट्वा चैव विमुच्यते ॥ ४० ॥ पुंस्त्वापयाने कालेन दर्शनोपरमं
तथा ॥ वार्धक्यं प्राणमंदत्वं यः पश्यति स मुच्यते ॥ ४१ ॥ वलीपलितसंयोगं कार्श्यं चैव एवमेव च
कृशभावं च जयायः पश्यति समुच्यते ॥ ४२ ॥

श्री विवेकेः न संस्पृश्यते संगवान्नमंचति ॥ ३४ ॥ लोमे च अनं लीमूत्रमर्णक्रणची रे एणवस्त्रे कोशेयेको
धाजन्माविके के वले ॥ ३६ ॥ तथा च मान्मेतेत्सर्थः ॥ ४० ॥ प्राणमंदत्वं दोर्वल्यम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

१२ ॥ १३ ॥ व भौ आत्मानं दर्शितवान् ॥ १४ ॥ ...योगी मिनः शिनुसप्रभः योगसिद्धः शुकः ॥ १५ ॥ स शुकः पवि
नाहृष्टेण मूलं शुक पुत्रे मूलस्थो मूलंमगुप्त मनयाकामिति तनमे वमूलं थनद्रूपं कृतं पाणिना समाप
नाम यत् संनामितवान् ॥ १७ ॥ मूलमेव पिनाकपदेन उवाच ॥ पुनः पाणिना आनाम यत् अतः पिनाकं तेन

योगात्मकेनोधानसाध्यामभटन्तं वृत्र ॥ योगेनात्मगतेन त्वां निःसृतस्त्वमहातपाः ॥ १२ ॥ यतश्च
त्वां ततः क्रुद्धो महायोगी महेश्वरः ॥ ते शक्त्या तयतनो राजन् मूलमादाय तस्थिवान् ॥ १३ ॥ कासौ कासा
विति निश्वासमन्दीन्ता यमापुर्व ॥ उशना तु ... विकोविते ॥ १४ ॥ स महायोगिनो बुध्वा
गतो घोष महात्मनः ॥ गतिमार... तने वेतिस्थानं चैव ततः प्रभुः ॥ १५ ॥ तं विनिर्गत... तपसा महात्मा
नं महेश्वरं ॥ उशना योगसिद्धात्मा मूलाग्रमभ्यपद्यत ॥ १६ ॥ विज्ञानतपः शक्तिः स्मृत दानपः सिद्धोप
धन्विना ॥ ज्ञात्वा मूलं यदेवेशः पाणिनाममनामयत् ॥ १७ ॥ आनतेनाथ मूलेन पाणिनामिततेन
जसा ॥ पिनाकमिति चोवाच मूलमुग्रायुधः प्रभुः ॥ १८ ॥ पाणिमध्यगतं दृष्ट्वा भार्गवं तमुमाप
तिः ॥ आस्यं विवृत्य ककुदी पाणिना संप्रवेशयत् ॥ १९ ॥ स तु प्रविष्ट उशना कोष्ठं माहेश्वरं प्रभुः ॥
व्यचरत्त्वावपि तत्रासौ महात्मा भृगुनन्दन ॥ २० ॥ तमः ॥

आपपदस्य आद्येन वर्णाभ्यामिति
यस्य मध्यमाभ्यां क्रमतयच पुत्राभ्यां पिनाकपदं निष्पन्नमिति योगप्रदर्शितं कृतं ॥ १८ ॥ पाणिमध्यग
तो धनुषापि वेष्टुमशाकः ... देवानां पक्षपातिपतिः हृद्रः ... आस्ते ॥ १९ ॥ कोष्ठं उदरं

पाञ्च तं प्सुस्त्रोन्यत्रायं ४ मेधि तस्याकायागतिः क्रतः क्रं ठितेस्पर्थः ॥ समर्षिं बतेदे त्रेपाणाः स्थितस्यत्रस्य
भस्यमर्ति विचयपवायं मस्त्रोन भचक्रस्य मर्ति विषयः मेनयघा भोमानिवसिष्टादीनां स्वर्गे पिगतिर
स्थिते वभो मस्यस्नुत्रस्याल्लो ति गम्यतः ॥ ६ ॥ कारणं त्रियान दाल्म के निमित्ते सति एवं सुपारख्यायते: स्तराः

कथं चाप्युशानः साप्यसृकृत सर्मरपुतिः ॥ स्वर्द्धिचसंकथं मानः सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ४ ॥ नापाणि
च सतेजसंसो मध्येन नममः कथं ॥ एतदिच्छामि विज्ञातुं निखिलेन पितामह ॥ ५ ॥ श्रीपाउवाच ॥ स्व
णराजन्नवहितः सर्वमेतद्यथातथं ॥ यथामभि यथा चैनच्छ्रुतपूर्वं मयानघ ॥ ६ ॥ एष भागे वदाण
दोन्नति मांन्यो हूदव्रतः ॥ स्वराणां विश्रियकरो निमित्ते कारणात्मकः ॥ ७ ॥ त्रूहे ऽथ नदोरात्रायत
रत्नोपियस्सदा ॥ अथ विस्मृक्को शस्यजगतेस्थ्रतथाप्रणुः ॥ ८ ॥ तस्यात्मानमथापि पणयोगसि
द्धो महात्मनिः ॥ रुध्याय नृपानिदेवयोगेन दृतवान्वसु ॥ ९ ॥ दृतेऽथनेततः घामेमलेभेधनद
लघो ॥ अपत्रमन्युः विःसेष्टः सोमिगान्तरसततमम ॥ १० ॥ निवेदयामास तदा शिवायामितः
भेजसे ॥ देवश्रेष्ठाय रुद्राय सौम्याय वरकर्णिणे ॥ ११ ॥

किल देवान्नाथित्वा भृगुपत्न्यास्त्रासमं
प्रविष्टांतिनं च देवाः सर्वेऽमयान्नवंतः विसं शारणमीयुस्ततो विष्णुश्चक्रेण भृगुपत्न्याः शिरश्चिच्छेद
ततो दृत्वा वसिष्ठाश्रमस्ता स्तन्त्रं गुरुं शरणमीयुः सर्वमात्रवयत्विष्णोः सर्वभ्योऽभयं दत्त्वा देवान्ययन
इति ॥ इत्रोजगतः प्रभुः पत्नदः नदीयकोशस्य प्रभुरित्यन्वयः ॥ ८ ॥ तस्यधनदस्यात्मानं शरीरे ॥ स्थापयेमनः

मो॰ ध॰
भा॰
३६०

कार्यं गतोऽसि ॥ तेन त्वाशिष्यान्निर्गमनेन कार्यं गतोऽसीति मितेनाऽस्मद्दिवन्नं नभसो मध्यतः नागच्छन्नाधिगम्य नेकर्मेणितः जामदग्न्यसारामध्येवास्य स्वर्गतिं निरुद्धेत्यर्थः अन्येन त्वन्वयः स्योपि शुक्रः स्वयं विप्रकर्षो न स्वमध्यं गतो न दृश्यतः इतिन्मात्रपरतये वेतपाचल्युः तस्मिन्त्वेतेशुक्रत्वमेदेनतेनेन गच्छतः इत्सालो ।

स वै निष्क्रम्य शिष्येत शुक्रत्वमेव पयेदिवान् ॥ कार्यं गतेन नभसो नागच्छन्मध्यतः ॥ २२ विनिष्क्रान्तं तु तं दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ भवो रोषसमाविष्टः शूलोद्यतकरः स्थितः ॥ २३ अवारयत तं देवी क्रुद्धं पशुपतिं पतिम् ॥ पुत्रत्वमगमद्देव्या वरदेन एक रेवतः ॥ २४ ॥ देव्युवाच ॥ हिंसनीयस्त्वया नैष मम पुत्रत्वमागतः ॥ न हि देवोदरान्निःसृतो नाशमर्हति ॥ २५ ततः प्रीतो भवो देव्याः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ गच्छत्वेष यथाकाममिति राजन्पुनः पुनः ॥ २६ ततः प्रणम्य वरदं देवं देवीमुमां तथा ॥ उशना प्राप तद्धीमान्गतिमिष्टां महामुनिः ॥ २७ एतत्ते कथितं तात भार्गवस्य महात्मनः ॥ चरितं भरतश्रेष्ठ यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २८ ॥ इति श्रीमां तो मोक्षधर्मे [illegible] भार्गवनागमः ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अतः परं महाबाहो यच्छ्रेयस्तद्वदस्व मे ॥ न तृप्याम्यमृतस्येव वचसस्ते पितामह ॥

वनीयम् २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ शांतो ... देशः ॥ हृष्टेऽपि ... मशकाकलसाजद्दुरेऽपि यो न जीर्णः पञ्चाशत्प्रायः पुत्रत्वं गतस्तादृशस्यापि संगदोषाहर्धगतिः प्रतिवद्धा किं पुनरन्येषामिति मत्वा भीतो [illegible] पुनः सर्वसंगदोषापहरं श्रेयः किं तत्कारणं चाकिं कर्मेति पृच्छति अतः परमिति ॥ १ ॥

३६०

अथ रहेवनन ब्रवन् जी एनं तां गतः ॥ किंच नारद एषोऽत्र कार्षीन पद्म निशोथ ॥२४॥ नहिं म्रक्त सोल्वं वंतमं

युधिष्ठिर उवाच ॥ किमर्थं ब्रह्म राजन्नु पानां तस्य धीमतः ॥ जदु देवदेवस्य किं चाकार्षीन्महा
युतिः ॥२१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पुरा सौ तजेलगतः स्थाणुभूतो महाव्रतः ॥ वर्षाणामभवद्राजन्
प्रयुतान्येव दानि च ॥२२॥ ददृशे ततपस्यन्तं दक्षारं च महाद्युतिम् ॥ ततो देवा निदेवस्तव ब्रह्मा वैसम
नं पुनः ॥२३॥ तपो नहिं म ह कृच्छ्र मय लोचैव तन्मय ॥ तपः प्राचीनमिति च प्रोवाच वृषभध्वजः ॥२४॥
तस्य योगेन ऋद्धिं चाप्यप्रमयन्तु न पो दर ॥ महामति रचिन्तात्मा सत्यधर्मरतः सदा ॥२५॥ सोमना
थो महायोगी तपसा च धनेन च ॥ आराजन महाराज त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥२६॥ ततः पिनाकी
योगात्मा ध्यानयोगसमाहितः ॥ ददृशानात समर्हितो निलितजदरेततः ॥२७॥ तपश्चैव च महा
योगी देवेतत्रसप्रवच ॥ निःसारं कां तमाणस्यते नस्म प्रति हृ न्यते ॥२८॥ दृष्ट्वा नातन
योवाच जदरस्यो महामतिः ॥ प्रसादं मे कुरुष्वेति पुनः पुनररिंदम ॥२९॥ तम्
वाच महादेवो गङ्गाशिरो नमोऽस्तु ते ॥ ईति सर्वाणि सोनानि रुध्याज्जिदरपुंगवः ॥३०॥
अपश्यमानस्तद्वारं सर्वेनः पिदितो मनः ॥ पर्यक्रामदहुमानस्तस्मिन् तेजसा ॥३१॥

योगेन ततपो योगेन ॥२५॥ प्रकृ ॥ २६ ॥ निलितो नितरां गतिं जगाम वध्या मेस्पर्धः निःस्ता
रं तिर्गमे ॥ तेन कट्टेण ॥२७॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तमः

म॰भा॰
मो॰
३६१

स्वकृतात्स्वकृतेन पुण्यपापनिषेधान्न निषिद्धं तं ॥ दृष्टानामदृष्टं च भूतानां निजे भूयो भूतानां निविभज्यापि स्थि-
तानां पंचत्वं प्राप्तानां भूतानां भागिनां हानिः तत्रापि चतुर्धा विप्रलोकन रत्नाकरतस्मात् वदंति फलानि
श्रूयते पापिनां निर्यतेः पुण्यवतां स्वर्गः तयोः साम्ये मानुषत्वं तत्त्वज्ञानेन तु छेदः स्यादिति ॥१९॥ जीवानां
कर्माणि जननेऽपि सह स्थानमाह सौवर्णमिति ॥ यथा तप्ताद्भि मधुयात्र सौवर्णं न राजते नवा रसेन निषि-
ध्यते एवं सौवर्णमिव राजतमिव वा दृश्यते तद्वज्जन्तुः पूर्वकर्मानुसारी निषिध्यते निषिक्तो भवति मा.

स्वकृतात्स्वकृतेन कर्मनिषेधं विविधैः क्रमैः ॥ दृष्टादृष्टप्रविभक्तानां भूतानां वदत्यथा गतिः ॥१९॥ सौवर्णं
राजतं चापि यथा भांडं निषिच्यते ॥ तथा निषिच्यते जंतुः पूर्वकर्मवशानुगः ॥२०॥ नाबीजाज्जाय-
ते किंचिन्नाकृत्वा सुखमेधते ॥ सुकृतैर्विंदते सौख्यं प्राप्य देहक्षयं नरः ॥२१॥ दैवं तात न प-
श्यामि नास्ति दैवस्य साधनं ॥ स्वभावतो हि संसिद्धा देवगंधर्वदानवाः ॥२२॥ राम॥ राम॥

357

भा॰ ॥२१॥ एतत्तर्केणैव लोकेन साधयति नाबीजादिति यथा बीजाभावे पांसादिभिस्तत्र बीजमहं न भवित्वं चापि तत्र रोमादितां
नु भोगनेन एवं दृष्टादृष्टयोः कारणाभ्यां सुखादिकं नाप्येति ॥ देहक्षये देहांतरप्राप्तौ देहनाशे वा कर्मभिरेव
देही स्वपरजन्मस्वं प्राप्नोति अन्यथा कृतहानाकृताभ्यागमौ प्रसज्येतां पापमिति भावः ॥२२॥ प्रसंगात् ति-
तत्वादीकः दैवमिति दैवं पुण्यपापलक्षणं न पश्यामि नापि प्रत्यक्षानुमानेन तस्य साधनमस्ति न तत्स्वरूपादिवेत्तिवा
मयानुपपत्तिरेव तत्र मानमिति यत्संवाद स्वभाव नरश्रेष्ठ स्यादिवत्स्वभावत एव जाये तेन कारणांतरमिति

म॰भा॰ मो॰
३६१

२॥ अभिहितत्वात्प्रथमं श्रेयःकरणं कर्मैवाह पराशरगीतयाः ३ इति ॥ ३॥ प्रतिपन्नश्रेयस्त्वात् ज्ञानेन तत्त्वज्ञा
नस्य क्रियासाध्यस्य श्रेयसो नित्यत्वापत्तेः। तथाच प्रयोगः यत्कृतकं तदनित्यं कार्यत्वाद् घटवदिति श्रुति
श्च तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इति ॥ ४॥ सर्वेषां वर्णाश्रमा
णां विधानमाचारः तद्धितः ॥ ५॥ धर्मस्य लक्षणमाह धर्मेति कर्मविधिः यजेत जुहुयाद्दद्यादित्यादिः

किं कर्म पुरुषः कृत्वा शुभं पुरुषसत्तम। श्रेयः परमवाप्नोति प्रेत्य चेह च तद्वद ॥ २॥ भीष्म उवाच ॥
अत्र ते वर्तयिष्यामि यथापूर्वं महायशाः। पराशरं महात्मानं पप्रच्छ जनको नृपः ॥ ३॥ किं श्रेयः
सर्वभूतानामस्मिंल्लोके परत्र च। यद्भवेत्प्रतिपत्तव्यं तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ४॥ ततः स तपसा
युक्तः सर्वधर्मविधानवित्। नृपायानुग्रहमना मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ५॥ पराशर उवाच ॥
धर्म एव कृतः श्रेयानिह लोके परत्र च। तस्माद्धि परमं नास्ति यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ ६॥ प्रति
पद्य नरो धर्मं स्वर्गलोके महीयते ॥ धर्मात्मकः कर्मविधिर्देहिनां नृपसत्तम ॥ ७॥ तस्मिन्नाश्रमि
णः सन्तः स्वकर्माणीह कुर्वते ॥ चतुर्विधा हि लोकेऽस्मिन्यात्रा तात विधीयते ॥ मर्त्या यत्रावतिष्ठ
न्ते सा च कामात्प्रवर्तते ॥ ८ ॥

स एव धर्मः एतेन चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्युक्तं भवति चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनं यजेतेत्यादि इ
दमेव धर्मे प्रमाणं च ॥ ७ ॥ तस्मिन्धर्मे आश्रमिणः सन्तः त्रिवर्गं कुर्वते विधीयते ॥ ८ ॥ कर्मापेक्षितं विनार्जने
नार्थस्यादित्यत आह चतुर्विधेति यात्रा जीविका ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः राजन्यस्य करादानं वैश्यस्य कृष्यादि

एतद्दर्शयति चक्षुषेति इन्द्रियमनोवाक्शरीरैः प्रत्येकं चतुर्विधं पुण्यपापं नीमनीमात्मकं तादृशं तत्प्रकारं फ
लं प्रतिपद्यते अयमर्थः कार्यवैचित्र्यात्कारणवैचित्र्यं तावदवश्यं कल्प्यं न च कर्मवैचित्र्यमृते लोके वेदव
कृते विहाय समानेऽपि भौतिकत्वे नैतानवस्थितानामसामग्र्यात्स्वभाववादं कृत्स्नमपनो विशदं सर्वं तदिति
भावः ॥१६॥ एतदेवाह निरन्तरमिति कर्मणितत्फलं लभ्यते कदाचिन्निरन्तरं दुःखमेव लभते कदाचित्सु
खमेव लभते कदाचिन्मिश्रं पुण्यापुण्यमयं लभते ॥ पादे मे दुःखं शिरसि मे सुखमिति नैतत्स्वभाववादे

चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधं ॥ कुरुते यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥१६॥ निरन्त
रं च मिश्रं च लभते कर्म पार्थिव ॥ कल्याणं यदि वा पापं न तु नाशोऽस्य विद्यते ॥१७॥ कदाचित्सु
कृतं तात कूटस्थमिव तिष्ठति ॥ मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते ॥१८॥ ततो दुः
खक्षयं कृत्वा सुकृतं कर्म सेवते ॥ सुकृतक्षयाच्च दुष्कृतं तद्विद्धि मनुजाधिप ॥१९॥ दमः
क्षमा धृतिस्तेजः सन्तोषः सत्यवादिता ॥ ह्रीरहिंसाव्यसनिता दाक्ष्यं चेति सुखावहाः ॥२०॥

युज्यते न हि नद्धि स्वभावः केचित्कालेऽपीतः केचित्कालमनुलाभी तस्य इष्यते ॥ नेत्याशुनरवि
नाशिनः कर्मणः कथं कालान्तरीयं फलं युज्यत इत्याशंक्याह ॥ न तु नाशोऽस्य विद्यत इति अस्य क
र्मणः कर्मजन्यस्य पुण्यपापात्मकस्यापूर्वस्य ईश्वरप्रीतिरूपस्य वा भोगं विना नाशो नास्तीत्यर्थः ॥१७॥
[illegible] कदाचिदिति कूटस्थवत्पातकं दुःखं दुष्कृताविरोधेनेत्यर्थः ॥१९॥ अव्यसनितेति
[illegible] सुखावहाः पुण्यपापयोः समलोऽत्रेऽयन्तु दुःखं तदावहं तीतिमित्यर्थः ॥२०॥ रामः ॥

358

अत्र सिद्धांतेषां कर्तेमेत्येति । ननु मेतस्याकृतं कर्म कर्मफलं न यातीति नाम्नवेति प्रचसति कृतहानादिदो॰
षप्रसंगात्सत्यं नवेष्टापत्तिः लोकवादविरोधादित्याह यस्त्विति यस्य कर्मणः फलभागी भोक्ता स्यात् तज्जन्म
मेव तत्तद्द्रव्यलाभे रोगादुःखमौ चेत्यतः स्यात्ते जनाः सदाचरंति विधेयं तत्कर्म शुभमपायं नीतिरीतीति श्रुतिस्का॰
रणत्वेन तत्स्य न स्मरंति । अन्यथा नीति मतामपि तुः एवं अन्नीति मतामपि तु स्वेष्टप्रमाने नोपपद्येत
स्पष्टं ॥ अन्ये तु मेतस्याजातिकृतं कर्म निषिद्धिन्नाम त्वाजन्मांतरकृतं कर्मजन्मांतरे फलमाप्नोत्यतो वत्॰
विधेनित्यनैमित्तिककाम्यनिषिद्धलक्षणाकारणत्वेन न स्मरंतीति चार्वाकवचनत्वेनैव तन्मतमपि श्लोकं॰

येत्वयं त्वकृतं कर्म न स्मरंतीति सदा जनाः ॥ ते वै तस्य फलं प्राप्नो कर्म चापि चतुर्विधं ॥ २४ ॥ लोक॰
यात्राश्रयश्चैव प्राह्यो वेदाश्रयः कृतः ॥ एतमर्थं मनस्यत्वा न ते नहृद्यान्यथा सतनम् ॥ २५

याचक्षते ॥ २४ ॥ लोकेति ॥ उपपादितं दृष्टं यस्य लौकिकं तत्तेन स्मरंतीति तथ्येव वचवेदेपिस्मृतं ते ति ॥ उपपोद्य
पोनकर्मणा भवति ॥ इति हृत जागृत प्राप्यवरात्रिबोधते इति वेदशब्दोपियः कर्मसाधानपरः सोपि प्रोति
दंपरमहिंस्त्वस्पष्टानि चर्ष्टा उत मानात्समाधानार्थे प्राकृतकर्मतवशात्तुः स्वरवी त्वेच ईः स्वीति ना॰
तवदोषाणीति नमेतापल्य याकर्ष इति प्रयुज्यते प्रातपत्तदेव मंतिपादन हृद्यानो सहस्रमादीनां लो
कायतागमप्रणेतृणां शास्त्रेन न भवति नहि धर्मः प्रत्यक्षस्य विषयः अयोग्यत्वात् नाप्यनुमानस्यान॰
स्यापि प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् तदुभयाविषये यः शाब्दः स केवलं वचनार्थः इति भावः ॥ २५ ॥ २५ ॥

शान्तोपरिपंथिवर्गो ध्यायः ॥ एवं सर्वोपद्रवहेतोर्मानसकर्मणो मालिन्यं बुद्ध्या संकल्पमूलच्छेदाय योगमाश्रयेदित्या
ह चिन्तितं दैवयाचेष्टं मनश्चिन्ताभ्यां मनोमयो रथः शरीरेण देवरथश्च लोकान्नरान्गमयतीति साधनं चेन्द्रियार्थाः
शब्दादयः हयाश्च बाह्यकायस्याने मा प्याश्च ज्ञानघर्मैः तत्तदाकारवृत्तिसंचलितै रश्मिभिरिन्द्रियाभि
गच्छति विषयान् ॥ चिन्तयते नैव पश्यति सबुद्धिमान् ॥ इदं प्राप्य ब्रह्मभावेन विश्वं पश्यन्मुच्यत इत्य
र्थः ॥१॥ अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह सेवेति ॥ आश्रितेन यत्किंचिदात्मवत् मनसाश्रितेन निरालंबनेन मनः
साश्रितं सत्त्वं तत एवं वृत्तिहीनस्य पुंसः सेवाभाति ध्यानं रूपं ईश्वरप्रणिधानं शस्यते निर्विकल्पसमाधि

रागी युक्तः पचमानो त्महेतोर्मूर्खो वक्ता नृपहीने च राष्ट्रे ॥ एते सर्वे शोच्यतां यान्ति राजन्यश्चायु
क्तः स्नेहहीनः प्रजासु ॥४॥ शान्तौ मोक्षधर्मे पराशरगीतासु ॥ पराशर उवाच ॥ मनोरथरथं
प्राप्य इन्द्रियार्थहयं नरः ॥ रश्मिभिर्ज्ञानसंभूतैर्यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥१॥ सेवाश्रितेन म
नसा वृत्तिहीनस्य शस्यते ॥ द्विजातिहस्तान्निर्वृत्ता न तु तुल्या परस्परात् ॥२॥ ॥

नाः ॥ वस्यान्ते श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ हे द्विज कीदृशी सेवाश्रितिहस्तान्निर्वृत्ता ॥ हस्तपादेन तत्साध्यं कर्म लभ्यते
अतिहस्तोऽश्नाति क्रान्तकर्मा सर्वपापानि तरति नैनं कृताकृते तपतः लीयन्ते चास्य कर्माणि स्यादिश्रुति
भ्यः क्षीणकर्मा ब्रह्मवित्तं प्राप्य निर्वृत्ता निष्पन्नाः सदाचार्य महात्मत्वान्न तु परस्परात् तुल्या त्रिवृत्ता प
रोक्षज्ञानेनान परस्परोपदेशेऽधिकारः किं तु परोक्षज्ञानेऽपि उपदेष्टुमित्यर्थः यथाहं परोक्षज्ञा
नमात्रेणाचार्यत्वेन युज्यत इति तद्विज्ञानार्थं सद्गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्म
निष्ठमुपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इति श्रुतिस्मृतिभ्यः ब्रह्मनिष्ठस्तत्त्वदर्शीनेऽति विशेष

यावज्जीवमेवैकभागी ॥ अतो हृद्योरप्यागमा योगत्वात् ॥ नित्यं समाधाने च संदर्शनेनैतौ समाधौ प्रपते
न ॥४१॥ न चैतत्तपितः पुत्रस्य वा सुकृतेनानि शोकाभिमाद्दनायमिति यो यथा करोति स तथामाप्नोति
तत्र राज्ञो यं ॥४२॥ स खलु दुःखहेतुपुण्यपापे समाधाय तत्त्वज्ञानेनात्मनि विलाप्य पुमान् अन्येन
वर्त्मना गच्छति इत्थं वस्तुधामेति यच्च संगतो जनः पार्थिवः पृथिवीस्थः सोऽपुत्रः पश्चात्तद्धरानामादि
सच्चन्यतो गच्छति ॥ ननु स्वर्वैः पवर्गो वा दुष्करोतीत्यर्थः ॥४३॥ परेषामिति ॥ यत्कर्म परकृतं च सूयेत

दुष्कृते सुकृते चापि न जनो नियतो भवेत् ॥ नित्यं मनः समाधाने प्रयतेन चित्तेन ॥४४॥ नात्मपरसुख
कृते दुःखकृते च नापि सेवते ॥ करोति यादृशं कर्म तादृशं प्राप्नोति परते ॥४५॥ स खलु दुःखे समाधाय पुमान्
न्येन गच्छति ॥ अन्येनैव जनः स्वर्गं स गतो यच्च पार्थिवः ॥४६॥ परेषां पदस्थेन न तत्तु धीमन्नरः ॥
योऽयं स्वयं न याति तः सोऽवश्यं स निपच्छति ॥४७॥ भोगान् स्वजन्मा ब्राह्मणः सर्वं भद्रं योगेन नीहारा
नीनवर्णोत्सवस्य विहाय्याशीलानतर्हीनः समाहितं मनो ब्राह्मणः सोऽच दुष्णा ॥२५॥ ॥

इत्थं नियं कर्मकरोतीति ते पचनतया चहीनतं स्वयेन कर्यात ॥ न किमस्वपापः ॥ तं ज्ञानेनाहृयो गुः
नः योगी स्वस्य यदेव दर्शी सः अवह्रास नियतो निवृत्तिनियमेन स्वीकरोति ॥ न सान्तंगा स्वया
वर्जितः ॥ योगयुक्तो भवेदिति निष्क्रियोऽन्यत्र्यो ॥२४॥ पश्चात् स्वयावान् योगी नियः एवं विरक्तोऽपि योग
कर्मणो नियपवेति वहृदृष्णांतरवेकमाह ॥ भोहरिसिद्धाभ्यां मज्जास्तरेहृदीनं इति त्यक्त्वेष्यणानवर्णनं
सोऽपि वेद पुरुषः योगाभ्यासनतो याति नम योगो ऽभ्यसतो परतिभावः ॥२५॥ ॥

विरक्तस्वतः शुद्धसत्त्वविपरीतेन रागेणाक्रान्तेव स्वप्नोध्यायेत परं तु क्लेशेन मलानिकेनेमनुपसंहितुरः
क्तेन शोध्यते॥ एवं मेमतः पापं किं विक्रोथितु पापं किं वि दशावामिति निवोधनं ध्यत॥२॥ धीपूर्वकं तन
मरणनीम्याद स्वयमिति॥२२॥ अहिंसा अहिंसयान्वी यालोपश्चार्थः ब्रह्मणश्चेतिपाठे वेदसंवृधिनः॥२२॥ त
थाश्रुस्यपुंसः कर्मकार्यमज्ञानेन विहिंसानेवानुकर्षति ब्रह्मवादिनः स्मृतिकाराः। यथोक्तप्रायश्चित्ते
श्रेयस्येनुपदज्ञानत्रतं नभवेत॥ कामनोत्रावहार्यस्तु वचनादिहजायत इति कमेकृतमिति पाठेका

विरक्तो शोध्यते वसं नेन नकृसोपमेदितेन॥ अयत्नेन मनषेद्ध पापमेवनिवोधमे॥२॥
स्वयंकृत्वानुयः पापं शुभमेवानुतिष्ठति॥ प्रायश्चित्तेन नरः कर्मत्तेमभ्यंतरे अनेरयन्॥२२॥
अज्ञानानुकृतानिहिंसामहिंसा व्यपकर्षति॥ ब्रह्मणः प्रास्तुनिर्दिष्टार्थं हिंसायां कृत्रेस्वा
दिन॥ तथाकामकृतेनास्य विहिंसेवानुकर्षति॥ इत्यात्कृत्रेस्स शास्त्रज्ञा ब्राह्मणा वेद
पारगाः॥२३॥ अर्हेतु नावना[illegible]मिककर्मयद्वतैनेहकृते॥ गुणयुक्तेमकामं वा पापेनानु
पसंहिते॥२४॥

मन इत्यध्याहर्तव्यं॥ तथाकामकृतेचास्येति पाठेन अकामकृतवत्कामकृतमपि अहिंसैवा
पकर्षतीत्यर्थः॥२३॥ एवपरमतमुपन्यस्य कामतोऽकामतो वा कृतेकर्मवक्ष्यन्त्येवा भोगम
रत्वानैवन पणती तिस्वमतिमाह॥ अर्हत्वित्यादिना गुडगुणयुक्ते वुणपकर्मप्रकाशे॥
वुद्धिपूर्वकेप्रकाशज्ञातेत्यर्थः गणमलेनमिदं॥२४॥

एतदेव दर्शयति साधनीयमिश्या हांशरिति ॥ न सम्यग्लभं किं न दुर्लभं तावत्कर्तव्य विषयसेवनेन नाशयेत् ।
किं न पुण्येन कर्मणा उक्तं पौष्टं रनरीरत ब्रह्मभक्तिलाभार्थं प्रयतेत ॥ ३ ॥ वर्णिभ्यः हन्त्रशीलास्तेभ्यः
पञ्चः क्रमस्य धर्मनीत्वरत द्वारिद्रम्युते भ्यः तत्वरजस्तम सा ह्लादसहिता रतम्यात्कुलिपतेभ्यः परिभ्रष्ट
उच्चाद्गुणात्नीचवर्णमानः समाने श्रेष्ठेनाहीन परिभ्रष्ट एवमेव व्याचष्टे न त्विति ॥ ४ ॥ न वर्णानां वंश

आयुर्न सम्यग्लभं लब्ध्वा नात्र बुध्यते हि जायते ॥ ३ ॥ जन्म पौष्टं मयत्नेन नरः पुण्येन कर्मणा ॥ २ ॥ वर्णेभ्योहि
परिभ्रष्टो नैव समानमर्हति ॥ न नवः सत्क्रियामाप्य राजन्नेव कर्ममेव वै ॥ ४ ॥ वर्णानां वंशमवाप्नोति न
शुभ्रेण कर्मणा ॥ अस्त्रानाद्धि कृतं पापं तत्पश्चाद्भिर्निर्दहेत ॥ ५ ॥ पापं हि कर्मफलं ति न शुभ्रेण
न कर्मणा ॥ अज्ञानाद्धि कृतं पापं तत्पश्चाद्भिर्निर्दहेत ॥ ५ ॥ पापं हि कर्मफलं ति पापमेव स्वयं हतं
तस्मात्पापं न सेवेत कर्मदुःखफलोदयं ॥ पापानुबन्धं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलं ॥ तन्न सेवेत मेधा
वी शुचिः कुशली नरः ॥ ६ ॥ किं कष्टमनुपश्यामि फलेन पापकर्मणः ॥ प्रत्यापन्नस्य हि तनोता
त्मानावहुरोचते ॥ ७ ॥ प्रत्यापन्नस्य मरणे वाक्तिशसन्नजायते ॥ तस्मात्सम्महोत्साहः प्रस्थित
स्तापजायते ॥ ८ ॥ ॥

तद्ध्यात्मगुरुः पापेनत्मात्मानं हन्यात् ना नानरकपातेन हिंस्यात् ॥ ५ ॥ पापं दुःखं द्वपापं
मेवेधः क्षपालिनेकारुकं वश्लविशेषमिष्यते ॥ ६ ॥ कुत्सितं च तत्तत्कष्टमतः पापाद्धेतो प्रत्यापन्न स्यपि
पतितरहेः प्रतान्त्मादेहा दिदेवविशेषणं स्यात्मानं न रोचते ॥ ७ ॥ प्रत्यापत्तिः वैराग्यं प्रस्थितस्य योगे प्र
वृत्तस्य प्रत्यत्समत्वाभ्यासात्यः जायते प्रस्थितस्य ॥ जायते न रक्षतः ॥ ८ ॥ तमः ॥ ॥

एवं साधारणधर्ममुक्त्वा राज्ञो विशेषधर्मानाह राज्ञेति अन्ते वयसि अविरक्तेनापि मध्येमध्ये विर-
क्तेन ॥२२॥ आत्मानमवेक्ष्य अहिंसा सहवर्तिना ॥ गरीयसः गुरुतरान् ब्रह्मविद्याप्रदान् सत्येन ब्रह्मज्ञानेन अध्य-
यनेन सन्तोषेण तितिक्षया ॥२३॥ ॥शान्तोपर्वणि षोड्शः॥ नन्वहं राजा एषां मुनीनां पालयितास्मि तेन योगफलस्य ष-
डंशग्राहित्वादस्मि अतो मम ब्रह्मज्ञानं येन गृहस्थैर्वा प्राप्स्यते ॥ तेषामहिंसादिभिर्मदीयाहिंसादेरपि

राज्ञा जेतव्याः शात्रवश्चोन्नताश्च सम्यक्कर्तव्यं पालनं च प्रजानाम् ॥ अग्निश्चेयो बहुभिश्चा-
पि यज्ञैरन्ते मध्ये वा वनमाश्रित्य स्थेयम् ॥२२॥ दमान्वितः पुरुषो धर्मशीलो भूतानि चा-
त्मानमिवानुपश्येत् ॥ गरीयसः पूजयेदात्मशक्त्या सत्येन शीलेन सुखं नरेन्द्र ॥२३॥ शा-
न्तौ मोक्षधर्मेषु पराशरगीतासु ॥ पराशर उवाच ॥ कः कस्य चोपकुरुते कश्च कस्मै प्रयच्छति ।
प्राणी करोत्ययं कर्म सर्वमात्मार्थमात्मना ॥१॥

सिद्धिर्भवति ॥ यथोक्तं पातञ्जले ॥ अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः इत्याशङ्क्याह कः
कस्येति । सत्यपि हिंसकमज्ञस्य मोक्षः स्यात् तर्हि युक्तमेतत् ॥ ज्ञानेन मोक्षः । हितार्थं च
ज्ञाने भोजनादिवत् न इतरेण प्राणिना इतरस्योपकरोति ॥ कर्मफलं भोजनादिवत् आत्मना प्रा-
प्तव्यं ... आत्मार्थमात्मनैव तस्माद्यथार्थं न परार्थं कर्म कश्चित् करोतीत्यर्थः ॥१॥

मनसा बुद्धियुक्तानि इदमित्थं कार्यं न वेति विमर्शपूर्वकं इदमित्थं कर्तव्यमेवेति निश्चयेनार्थः यथातथ्य
स्थूलसूक्ष्मतारतम्येन फलानि सुखदुःखादिकं पच्यन्ते १५ नित्यमव्यभिचारिफलं न त्वनं नरकादि वा दु
ःखेन हिंसेन यथा बुद्धिपूर्वकं कृतं कर्म नियमेन फलदं एवं अबुद्धिपूर्वकं कृतमपि तयोर्विशेषस्तु अल्पफल
बहुत्वाल्पत्वकृतो न तु फलसद्भावकृतः इति श्लोकद्वयार्थः १६ ननु कर्मफलस्यापरिहार्यत्वे

यथा स्थूलानि कर्माणि फलन्तीह यथातथं ॥ बुद्धियुक्तानि तानीह कृतानि मनसा सह ॥१५॥ भव
त्यल्पफलं कर्म सेवितं नित्यमुल्बणं ॥ अबुद्धिपूर्वं धर्मज्ञ कृतमन्येन कर्मणा ॥१६॥ कृतानि यानि
कर्माणि दैवतैर्मुनिभिस्तथा ॥ न चरेत्तानि धर्मात्मा श्रुत्वा चापि न कुत्सयेत् ॥१७॥ संचिन्त्य मन
सा राजन् विदित्वा शक्तिमात्मनः ॥ करोति यः शुभं कर्म स वै भद्राणि पश्यति ॥१८॥ नवे कपाले
सलिलं संन्यस्तं हीयते यथा ॥ नवेतरे तथाभावं प्राप्नोति सुखभावितं ॥१९॥ सतोयेऽन्यत्तु यत्
तोयं तस्मिन्नेव प्रसिच्यते ॥ वृद्धे वृद्धिमवाप्नोति सलिले सलिलं यथा ॥२०॥ एवं कर्माणि यानी
ह बुद्धियुक्तानि पार्थिव ॥ समानि चैव यानीह तानि पुण्यतमान्यपि ॥२१॥ ॥

कथं विश्वामित्रेण विशिष्टस्य पुत्रशतं हतं तत्फलं नरकपातस्तत्र पामरस्यापि अल्पालौकिकत्वात्तद्दाह
कृतानि इत्याह कृतानीति १८ नवे अपक्वे सलिलं न्यस्तं चेत् हीयते कपालमेव नवेतरे पक्वे जलं न्य
स्तं चेत् तथाभावं यथा पूर्वं तद्रूपेण स्थितं तथा तद्रूपत्वमेव प्राप्नोति न हीयते एवं तेजस्विनं पापं दुष्प्र
दासीनं कर्म न दहति स्थिरत्वं तस्य बुद्धिरेव वेति भावः समानि चात्र विषमाणि २१ २२ ॥ २२

म॰भा॰
मो॰
३६६

२१ ॥ बाचावेद्यान्तमध्याख्यवणामननादिनेमर्थः शेषावहार्येणपंचपञ्चशोषेणाचेनपालनेनभवद
यथाथात्मनोपि स्वन्नणतांव्रजेतनघाभस्वर्गस्यपुत्रादेः श्रादितः कर्मजेतेकर्मादिचिकीर्षणतेना
पि श्चात्मनपूर्वान्नणानां व्रजेत ॥ २१ ॥ प्रयत्नेनध्यानधारणादिनात्रत्वात्त्रनवहृत्यग्निहोत्रेहत्वेनयथं ॥ २२
ऋचीकतनयोगमदिन्यस्य स्वजीगतेस्तेतागमदितिपठनीय स्वभानः शेशेस्वजोगतेपत्रः सन् ॥

देवतानितिथिभ्नेभ्यः पितृभ्यश्चात्मनस्तथा । ऋणवानजायतेमर्त्यस्तस्मादनृणतांव्रजेत ॥ १९ ॥ वाचा
स्वाध्यायेनमहर्षिभ्योदेवेभ्योयज्ञकर्मणा । पितृभ्यः श्राद्धदानेन नृणामभ्यर्चनेन च ॥ २० ॥ वाचा
शेषावहार्येणपालनेनात्मनोपि च । यथावत्पूर्वकर्मस्य चिकीर्षकर्मआदितः ॥ २१ ॥ प्रयते
नचमेसिद्धार्थेनैरपिविवर्जिताः । सम्यग्युष्मत्प्रसादेन वहेमनयः सिद्धिमागताः ॥ २२ ॥ विश्वा
मित्रस्यपुत्रत्वमृचीकतनयोगमत् । ऋषिभिः स्तुत्वामहाबाहो देवान्वैयज्ञभोगिनः ॥ २३ ॥
गतः शुक्रत्वमुग्रात्मादेवदेवप्रसादजात् । देवस्तुत्वान्वगनेसोदनेमायसाहनः ॥ २४ ॥

विश्वामित्रपुत्रनामायेनिहिवद्भवश्रास्याणोसमामायेते नवननयशाङ्कोगोत्रपरः कर्तेशाकाः ऋचीकोहिमा
नेवः जामदग्न्यस्यरामस्य पूर्वजः अथचीकादयोभ्यमपितेरोनामम्सुवत्तिमादिपर्वणाणस्यमेतपंचकारयानेलि
गदर्शनात ॥ अजीगतेस्तु श्रागिरसः यस्वैवांगिरसस्तुयेयानवपुत्रनाकिति विश्वामित्रमतिवहवश्रायणोणु
नः शेषवचनात् यथाकथंविज्ञापतत्समाधेयेयः विश्वामित्रपुत्रत्वेश्यगमस्तदेवानस्तुत्वासिद्धिमागतवत्यः

३६६

362

ननु मातृदेवो भव पितृदेवो भवेत्यादिश्रुतेर्दैववदाराधितो मात्रादिरुपकरोत्येवेत्याशंकानुपका
रिणं मात्रादिकमपि त्यजेत्येव लोकेः तेनोनक्ष्मित्वं विडुपकरोतीत्याह ॥ गौरवेणेति यन्मात्राधारा
यनेन तदपि आत्मस्थिका यवा स्वहितायैव ननु मात्रादिहिताये निमाव ॥ २ ॥ कथं तत्सीमा हितमाचरे
दित्यत आह ॥ विशिष्टेत्यादि ॥ विशिष्टान् सति यदः निर्धनस्य दानेनतल्पः सधनस्य तु दानेनण

गौरवेणापरित्यक्तं निःस्नेहं परिवर्जयेत् ॥ सोदर्यं भ्रातरमपि किमुतान्यं पृथग्जनं ॥ २ ॥ विशिष्ट
स्य विशिष्टाच्च न तल्पो दानेपति ग्रहे ॥ न योपुण्यतरे दानं न हि जस्य प्रयच्छति ॥ ३ ॥ न्यायागतेन धनेन वै
वन्यायेनेव विवर्द्धितम् ॥ मेरतन्न पत्नमास्याय धर्मार्थमिति निश्चयः ॥ ४ ॥ न धर्मार्थी नृशंसे
न कर्मणा धनमर्जयेत् ॥ शक्तितः सर्वकार्याणि कुर्यान्नर्द्धिमनुस्मरेत् ॥ ५ ॥ अप्राप्तो हि समयतः शी
तास्ताः पिताजलललेनेनवा ॥ शक्तितोः तिथये दत्वा तत्था तेन यथा भुनेफलम् ॥ ६ ॥ इति देवेन लो
केणाभिहितः आत्मामहात्मना ॥ फलपत्रैरथो मूलैः कंदैर्नानर्चितं वा स्वस ॥ ७ ॥ तैरेव फलपत्रै
श्च समाठरमतोषयत् ॥ तस्माल्लेभे परं स्थानं प्रोक्तोपि पृथिवीपतिः ॥ ८ ॥ ॥ ॥

तरमित्यर्थः ॥ ३ ॥ दानप्रशस्यप्रकारमाह न्यायेति ॥ ४ ॥ ऋद्धिं धनसमृद्धिं नानुस्मरेत् ॥ धर्मार्थं त्यक्तु
कं जनो य ॥ ५ ॥ निर्धनस्यापि दानफलमस्तीत्याह ॥ अप्राप्येति ॥ फलं च यद्दानस्येति शेषः ॥ ७ ॥ अतिथिपूजाफ
लमुक्त्वा देवपूजाफलमाह तैरेवेति ॥ समाठरं माठरेण परिपार्श्वगेण तत्सहितं समाठरं सूर्यं अतोष
यदुक्तं इति शेषः ॥ माठरारुणदंडाश्च चंडांशोः पारिपार्श्विकाः इत्यमरः ॥ ८ ॥ ॥ ३३

पूर्वोध्यायेयतः स्वस्योपकर्तॄन्न्यानास्तिअतः आत्मोपकाराय स्वयमानेन त्यक्तामानेवेदेयुस्तेन तत्रवृ
त्तेवाभयतासार्थमद्गुह्यति महीकरोति ॥ वृत्तिरिति वर्णेभ्यो ब्राह्मणादिभ्य एव शोभ्यः हीनस्य शूद्रस्य
ति ॥ जीविकाहृद्गसेवासेवकान् धर्मिष्ठान् कुरुते ततः शोभनाद्गुणाद्धेभयार्थं त्वात्तन्नहियाजन

पराशर उवाच ॥ वृत्तिः सकाशाद्वर्णेभ्यस्त्रिभ्यो हीनस्य शोभना । प्रीत्योपनीता निर्दिष्टा धर्मि
ष्ठान्कुरुते सदा ॥१॥ वृत्तिश्चेन्नास्ति शूद्रस्य पितृपैतामही ध्रुवा । न वृत्तिं परतो मार्गेच्छु
श्रूषां तु प्रयोजयेत् ॥२॥ सद्भिस्तु सह संसर्गः शोभते धर्मदर्शिभिः । नित्यं सर्वास्ववस्थासु
नासद्भिरिति मे मतिः ॥३॥ यथोदयगिरौ द्रव्यं सन्निकर्षेण दीप्यते । तथा सत्सन्निकर्षेण
हीनवर्णोऽपि दीप्यते ॥४॥ यादृशेन हि वर्णेन भाव्यते शुक्लमम्बरं । तादृशं कुरुते रूपमेत
देवमवेहि मे ॥५॥ तस्माद्गुणेषु रज्येथा मा दोषेषु कदाचन । अनित्यमिह मर्त्यानां जीवितं
हि चलाचलं ॥६॥ सुखे वा यदि वा दुःखे वर्तमानो विचक्षणः । यश्चिनोति शुभान्येव स भद्रा
णीह पश्यति ॥७॥

विकाले षोधर्मिष्ठतायै भवंति अतः सत्से
वकराहनवाणिज्यादयो विप्रादिजी
वयालोकद्वयं साधयेदितिभावः ॥१॥ परतः त्रैवर्णिकसेवाव्यतिरेकेण ॥२॥ शुश्रूषामेवलोकस
द्भिर्विप्रादिना ॥३॥ द्रव्यं मणिकांचनादि दीप्यते सूर्यसन्निकर्षेणाश्मतएव संध्ययोः सूर्यरश्मयोऽद
अप्रभावाविष्करणाद्रक्ताः दृश्यंते ॥६॥ भद्राणि सपवप्राप्स्वदर्शीमर्थः ॥७॥ ७ ॥

२१ अग्निरिति जनयिताथः पिता स एव न त्वमेः यदात्सभूतयः परिवर्या सेव्याः ॥२४ क्लीवः कामहीन
मनुषः प्रीतियोगात् केवलं कृपाद्रापा रस्याप प्रयति दात्तेण स्पदेन हीनः आपातसम्भनः सत्तेयाध

मुस्यतो देवतत्रैव वनस्थाना रदपर्वतो ॥ कलीवानु जामदग्न्यश्च रामस्तोमस्तथात्मवान् ॥२५
वसिष्ठो जामदग्न्यश्च विश्वामित्रो चिरेवच ॥ भरद्वाजो हरिसपूः कुडधारः श्रुतश्रवा ॥२६॥ प॰
तेमहर्षयः स्नात्वा विस्मयस्थिः समाहिताः ॥ लेभिरेन पतासिद्धिं प्रसादात्स्य धीमतः ॥२७ अ
नहीश्वराहतोप्रासाः संतत्वात्वा नभवत् ॥ नतत्र हि सिद्धा विठ्ठे त्वमंकृत्वा गुरोर्गुरुसिते ॥२८॥ ये
यांधर्मेण ते सम्यायेधर्मेणापि गतस्ततान ॥ धर्मेवेश्यापत्ते लोके नजहादन कादया ॥२९॥ आ
हिताग्निर्हि धर्मात्मा यः सपुण्यकृत्तमः ॥ वेदाहि सर्वे राजेन्द्र स्थितास्त्रिष्वग्निषु प्रभो ॥३०॥
सचाप्याहितोग्निः क्रिया यस्य नहीयते ॥ श्रेयो ह्यनाहिताग्नित्वमग्निहोत्रेण निष्क्रिये ॥३१
अग्निरात्मा च माता च पिता जनयिता तथा ॥ गुरुश्च नरशार्दूल परिचर्या यथातथा ॥३२॥ मानं
त्यक्त्वा यो नरो वृद्धसेवी विद्वान् क्लीवः ॥ पश्यति प्रीतियोगात् दाक्ष्येण हीनो धर्मयुक्तो नदा
न्तो लोकेस्मिन्वै पूज्यते सद्भिरार्यः ॥३३ शांतौ मोक्षधर्मे [illegible] ॥ ३३ ॥ ३३

मेपरः नेदाकरत्येवं पदे दाननिहितननिर्वातः ॥ दानस्त्रार्णवच्छे दयोरित्यस्य सात्कतेरिक्तः नदन्तोः
नदांतः ॥ नैकधनिवस्समासः हिंसाप्रत्ययरत्यर्थः ॥३३॥ शांतौ परिसमदर्याः ॥ तमः ॥ ॥

ततस्तु पापात्प्रतस्थे श्रमि ष्ठते सर्वतः प्रशस्ते ॥१८॥ तेषु धर्मे दाने दानात्मके ॥१९॥ अतिक्रामेत मन्वादि वि
विधेन दृष्यायेन सप्रयान महदापायान् ॥२०॥ दानेन सेवाधीनस्ताहेन ॥२१॥ शातोपरि मदाद्योगः ॥ दान
प्रशंसामाकृतामाणसंतापनिर्दिष्टाय स्याद्विना तदर्थे मर्यादाजनो पापं निश्चय यज्ञमानविप्रसंगार्हमी

अभ्यागम्य च ततस्तु स्याद्यन्नमाकृ रभिष्टते ॥ यादिनेनन यदेते न दाकृ मेधप्रमेत्तुधः ॥२२॥ अवस्त्र पादी
पंते यत्नपेवाच्छ्रया पिवा ॥ तदाकृ रधने दाने मननपः सम्यवादिन ॥२३॥ अतिक्रामेत मज्ञमनो
विविधेनन रः सदा ॥ तथा मयन्नं क्रवीतयथा मनुष्येन सम्प्रयान ॥२४॥ इमेनशो भतेविमः दृवि
णो वि जयेनन ॥ धनेनैव यपः स्पदृस्तानिमं दानेन शोभते ॥२५॥ इति श्री महाभारते मोक्षधर्मे पराशरगीता
सु ॥ पराशर उवाच ॥ प्रतिग्रहागता विप्रा क्षत्रिया युधि निर्जिताः ॥ वैश्य न्यायार्जिताश्चैव शू
द्रस्तु शुश्रूषयार्जिताः ॥१॥ स्वल्पाप्यर्थाः प्रशस्ते तेष धर्मस्यार्थे महाफलाः ॥ नित्यं त्रयाणां वर्णानां
शुश्रूषुः शूद्र उच्यते ॥२॥ क्षत्रधर्मा वैश्यधर्मा नाषिशिः पततेद्विजः ॥ शूद्रधर्मोपदात्तस्यात्तदा
पततिवै द्विजः ॥३॥ वाणिज्यं पाशुपाल्यं च तथा शिल्पोपजीवनं ॥ शूद्रस्यापि विधीयेत तदा
वृत्ति नेज्ञायते ॥४॥ रंगावतरणं चैव तथा रूपोपजीवनं ॥ मद्यमांसोपजीव्यं च विक्रयं लोह

नववित्तिप्रतिग्रहागतारस्यादि ॥२ नप (व मेरोगः ॥५॥ ततिरतिसंवेधः ॥ ३ शिलेस विप्रलेखनादिहुतिसे
वाञ्छया रंगे स्याद्धितिशेषेण अवतरणं रूपोजीवनजलमेदयिके निदाहिणाने पुआतिदूयत्रलूमवत्ल
मवधायचर्मममयेतकारैः राज्ञामात्यादीनोचार्यामदर्शने ॥५॥ ॥ रामः ॥ रामः ॥

॥ पुत्रपूर्णेन्दुदेवतां ... हिमवतः ... विनोरत्नानि ॥ १ ॥ अजितैः दंभहीनैः च शठत्वक्रोधवर्जितैः ... थहीनैः
निर्मोजनेन मम ... ॥ १३ ॥ तस्मादितिधर्मेणा रत्नतीति प्रजायते न तत्त्वपत्नमोत्रैणास्य चैः ॥ १४ ॥ प्रातः से
नापतिरेक मपि निर्दिष्टा दत्ताः कालिनो विशाति वरारिकः कपिजलापिकरणान्यायेन वहत्वेशिपये

धर्मार्थे येन यत्नमेयदपि स्यान्महाफलं ॥ नन्तस्यैवे नश्येधावो न स्वहितमिदो यते ॥ ८ ॥ यो दत्वा गो
सहस्राणि अन्यो दद्याद्द्वयहितम् ॥ समा तत्मात्र फलभाक् रागा भवति तत्स्वरः ॥ ९ ॥ रत्नेभू रत्नत्रया
धानारत्नोकसन्नतो ॥ धानात्स नात्मनमेकलोकान्नाधारणोरतः ॥ १० ॥ न सचेयित्वा वैयपल्लू कृ
या दत्तत्पश्च हिमवत ॥ रत्नितबन्नरराजन्ये रूपयो न्याहिना तिभिः ॥ ११ ॥ अजितैरघवक्रोधैर्दंभ
कव्यमयोन्कृतिः ॥ न्यैरेति भोजनेन का येमेवध मनि नश्यति ॥ १२ ॥ अपनष्टेन ता धर्मेभवति स्व
त्वितः शजाः ॥ स्वरैवनना सो राजे दू मोरंते दि विदेवता ॥ १३ ॥ नस्याधोरत्नतिनयः सधमेगो
ति प्रजायते ॥ अधीतेनापि यो विप्रोवेयपो यच्चाजनेनरतः ॥ १४ ॥ वच्चाम्यु सवतेम द्वः सततोव
जितेन्द्रियः ॥ अतोन्यस्यामन्नपेयं द्रत्वधर्मोन्य रिहीयते ॥ १५ ॥ प्रातः सेनापतिनिर्देश्यः कालि
न्योपि महाफलाः ॥ न्यायेनोपार्जिता दत्ताः विमतान्याः मट्टसूणः ॥ १६ ॥ सत्कृत्या हि हि जाति
न्यो यो ददाति न यापिणः ॥ यादृशं तादृशं नित्यमश्नाति फलमर्जितम् ॥ १७ ॥ ॥ ततः

मन्त्रेति स्तो पिका विद्स्यः इत्यर्थः ॥ १९ ॥ यादृशं तादृशं समप्रह्लमस्वहं वायोचितं दद्याति ॥ तथा च श्रुतिः श्र
द्धया देयं श्रद्धया देयं श्रिया देयं ह्रिया देयं भिया देयं संविदा देयमिति ॥ २० ॥ ॥

एवंकामक्रोधाहंकारेणमज्ञानावृप्रहृष्टसंतोषेणानत्रिहृत्स्थाणुमाह ॥ एतस्मिन्निति देवाः शमदमा
दयः देवः ईश्वरः ततोपि वरं श्रेष्ठं शिवं नर्यं नाशहन्तस्मतं पुरुषमामिमानिनो विश्वतेजसमात्मेभ्योपि राट्
स्रष्टा तथा शिवस्त्रपरं चनर्थं भ्रष्टयोपि च महैतेवचतं संमन्यते सप्राम्नामविदेपदंनि शमिदं चक्रं रूपमा
देयंति शोषः इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इति श्रुतेः गुणोः निष्पन्नानि स्वर्यांहि सिद्धये यं ॥ २५ तेन शिवे
नमानाताभकं तेन तेषां स्वताः कामक्रोधदयः गगनगाः मायाएवाः व्याकं तां तगे ताः सपुराः पुरेः स्थूलस्तू

एतस्मिन्नन्तरे काले तु देवा ह्येव रक्षितिवे ॥ अगच्छन्शरणं धीरं बहुरू
पेणगणाधिपम् ॥ २५ ॥ तेन स्मृतेनागतवतः सपुत्रः पतितः हितो ॥ तिस्रोप्य
केन वाणेन देवा याचितेन जसा ॥ २६ ॥ तेषामधिपतिस्त्वासीद्देवो भी
मपराक्रमः ॥ देवतानां जयकरः सहितः स्थूलपाणिना ॥ २७ ॥

कारणशरीरैः सहिताः त्रितोपि स्वर्यं स्थूलविन्स्याः आन्तः प्रविष्टेन तया चस्रतिमणवोधेनः शोरोशामस्त्र
सूतनलनमुच्यते ॥ अग्रमतेन वेष्ट्रयं भारवतनस्मयो भवेदिति देवैरिंद्रियैराप्यायितेन तेजसा तेस्कार्यो
षणोत्मर्थः ॥ २६ ॥ नन्वेवं तंस्कारयोषणपुरुषेणनेतसमं श्रृहि योरप्यसीत्यनत आह तेषामिति ॥ तेषां कस्मादीनां
मधिपतिर्भीमो भयंकरो महामोहः स्थूलपाणिनाम् स्थूलवतीदृणाय भवतु हान्याय उद्धमतनया पाणिना सव

अधर्मेणायेन धर्मेण यापुण्यजीवनेन हन्तेसोः प्रवीणेनतत्प्रवृत्तेनेवं ॥ ६ ॥ संहितः लक्ष्मा यत्र तादृक् न यात्रु
हरहेराचरितमपिनसोच्यतेन्वा ॥ ७ ॥ मदपवज्रतोः भवदिव्यनत्रादृश्यपतेदीमादिना ॥ ८ ॥ प्रवराः कामको

अधर्मेणानवतैव्यक्तमेलोके विगर्हिते ॥ कृतं धर्मविन्नततततोमहाधर्मइति स्मृतिः ॥ ७ ॥ समृद्धः पु
रुषोलोके यत्र नरः तिपापकृत् ॥ मदेनाभिप्लुतमनाः लब्ध्वा न श्रद्धया च्युते ॥ ८ ॥ प्रवृत्ते ते हि पुराणे
षु मन्वादिरार्यंतु यान् तनाः ॥ दोलाधर्मेप्रजानामस्त्रन्यायधर्मान् हातिकाः ॥ ९ ॥ धर्मप्रवस्तदान्त्वाणि
ह्यानन्यशास्यते ॥ धर्मेद्वात्रयणानेवमेवतेहि नराभवि ॥ १० ॥ नेधर्मेन तु रात्तानेन्मध्यतजत्र
नापिए ॥ विवर्द्धमानाः क्रमशः लब्धतेऽन्या विप्रान्यजाः ॥ ११ ॥ नासोद्यं समभवत्प्रजानां धर्म
नाशनः ॥ दर्पीस्मनानततः पश्चात्क्रोधस्तासामजायत ॥ १२ ॥ ततः क्रोधः भिभूतानां हतलज्जाः सं
मन्विते ॥ हीश्चैवाप्यनयाद्राज्यस्ततोमोहोव्यजायत ॥ १३ ॥ ततोमोहपरीतानां तानाप्रयंततथ
छापुरा ॥ परास्परावमर्दैनवर्द्धयेस्मोपपात्स्वरवम् ॥ १४ ॥ ताः प्राप्यतत्सपिंडेऽनकारणम
तोभवत् ॥ ततो भ्यगच्छे देवान् ब्राह्मणान्श्वावमन्यद ॥ १५ ॥ तत्र

धादयः ॥ १ ॥ ११ ॥ मन्वनुपातप्रान्तंपरत ॥ १६ ॥ तत्कारणंतासांतिपन्नेइति रोषः ततस्ताः प्रजाः देवा
नः ब्राह्मणांश्चावमन्यन्नभ्यगच्छन्विषयान् ॥ सेवेतेम्पर्थः ॥ १६ ॥

म.भा.
मो.
३२०

ईदृक्ज्ञानमिदानस्य कामादिजयस्य दौर्लभ्यमाह द्वाभ्यां धनानामेव महाकुलेषु तथादिना ॥ २१ ॥ सेविं इति
त्यक्त्वा हृष्यात्मा नदृशि गमस्यात्मज्ञानेऽप्यास्तरभावनिहृतये संपादनीयमित्यर्थः ततो पापः कर्माहिंसा

महाकुलेषु येनाना नृहांश्चैव नराधिपेः ॥ तेषामप्यास्तरोभावो हृदयानापसर्पति ॥ २१
तस्मात्तेनैव भावेन सानुबन्धेन पार्थिवाः ॥ आत्मरामैवकर्माणि यानेवन्यानि विस्मताः
नस्मात्तेनैवभावेन सानुबन्धेन पार्थिवाः ॥ भजन्ते ते न वा प्राप्यिये वा निशान्तरानराः २२
२२ प्रस्तानि इष्ट्रनेषु वतान्मेत्र स्यापयन्नपि ॥ भजन्ते ते न वा प्राप्यिये वा निशान्तरानराः
नस्मादृट्टवीमित्वा राजन्ने विग्रसारान्ततः ॥ स सिद्धापि गमरूपान्त मंहिं सात्त्वकरतजे
त ॥ न संकरेण द्रविणां प्रविन्तो याद्दिषत्तणः ॥ धर्मार्थं न्यायमुत्सृज्य न तत्कल्याणमु
च्यते ॥ तत्त्वमेव विद्वेदोनतः नविषः प्रियवादयः ॥ प्रजाम्यस्थास्त्रघुत्रा प्रथमेणानुपाल
य ॥ इत्यादि सुसमाधायावरे सोहार्दमेव च ॥ अयज्ञानिसरक्षाणि बहूनि परिवर्जिते ॥ २३
रक्षादृणेषु रन्ध्यामादोषेषु कथंचन ॥ नियुक्तो यद्धिकृत्वा हितस्य तत्सो तिरस्यते ॥ २४
मानुषेषु महाराज धर्माधर्मौ प्रवर्तितः ॥ न तथान्येषु भूतेषु मनुष्यरहिते विह ॥ २५ धर्म
शीलो नरो विद्वानीहकोऽनीहकोऽपि वा ॥ आत्मभूतः सदा लोके चरेद्भूतान्यहिंसया ॥ ३१

त्वकं त्यजन्दृष्ट्वादि ॥ २३ ॥ इत्येति सर्वेष्वपि जन्मसु दृष्टादिप्रयोगे स्वेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥ आत्मनः तुरीोः
अतिरस्यते ऽत्यात्मीवत्सोभवति ॥ २५ ॥ ईहकोऽनायत्नी ॥ ३१ ॥ ततः

३२०

तस्मिन्महामोहे देहे ते संभाव्य ब्रह्मभावं मानवाः जीवाः आत्मपर्यंतं ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति सत्त्वैव सन्ब्र
ह्माप्येतीति श्रुतेः यथा पुरे तिरस्त्वादौ यथा मरीच्यादयो वै देकनिष्ठा आसन् तथा तत्त्वज्ञानोत्तरमपि जीव
न्मुक्ताः अनादिसिद्धाः सनकादय एकनिष्ठा एवासन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥ ततः किं ॥ देवानां इंद्रियाणां राज्येव शीलं दिव
हं काशीवासं वा सत्य इति स्वरूपं चेतनं तेन शरीरेंद्रियादीनि निवासं ब्रह्मदात्मानं अभिषिच्य ब्रह्मनिष्ठे
न जितेंद्रिया भूत्वा सामर्थ्यं यः मिथ्यापरो लोकसिद्धो ज्ञानवंतं इत्यर्थः ॥ ९ ॥ आधिकारिकेभ्यः सनकादिभ्योपि
ब्रह्मविदः श्रेष्ठतामाह सनत्कुमारमिति ॥ आवीर्भिर्लक्ष्यमसद्धर्मवृद्धसमस्मिन्यशो निहितेन स्वरूपेण समा

तस्मिन्देहे च संभावे मत्यपर्यंतमानवाः ॥ आपर्दन्त च वेदान्तशास्त्राणि च यथापुरा ॥ ८ ॥ ततोऽभि
षिच्य ते राजन् देवानामधिपं वरम् ॥ समर्थं पालने चैव जनानां धारणे ॥ ९ ॥ सन
त्कुमारघोर्ह्रीं च विष्णुनामपार्थिवः ॥ राजानः क्षत्रियाश्चैव मंडलेश्वरयकृत्यकु ॥ १० ॥

सनकादयः सनातनो रैवतो जैगीषव्यो ब्रह्मणः संविदानेन तिष्ठन्ते शिरसि सद्गुरोर्ब्रह्म निहितेन तत्सनत्सोपयो
गादिस्थाने पुत्रमामेव गौतम भरद्वाजा विश्वामित्रादिभ्यः तत्त्वान्यपि दृष्टिविधीयते ततो यथास्तने पुरस्तात्
धारादिपुत्र चक्रे पुराजशाह्निन ततदेवताधिष्ठितेषु ब्रह्मैव विराजते इत्यर्थः ऋषीणां ओजादीनां ऊर्ध्वं
परिमहत्त्वोरविष्णुविगतेषु पुरुषुतानन्देषु शरीरेन हितं अशरीरः परमात्मा स्तिपार्थिवः पृथि
वी शरीरं तदाश्रितः तथा च शरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितमिति श्रुत्यापिशरीरीरस्यापि शरीरस्य
त्वेश्वरते राजेतरनिराजानः षट्चक्राधिपः गणेशायाः क्षत्रियाः योगाविघ्नविनाशिन इत्यर्थः ॥ २० ॥ २०

येन स्त्र्यादिना भोगी भोगवान् पक्षः स्यामिति मनसि करोति तस्मादेव स्त्र्यादितो हीनः स्यात् ॥ ९ ॥ तद्वृद्धिष्णुकानां फलासक्तिनां भ्रमजनितानि विद्विष्टकाम्यकर्मणीति शेषः ॥ १० ॥ स्नेहात्पतनं स्त्रीपुत्रादि ॥ ११ ॥ तप एव तपस्तिष्ठेयत्त्वेन ॥ १३ ॥ अत्यन्तमर्थवान् सारासारविवेकवान् प्रियमस्त्वे स्त्र्यादि तस्त्वं निमित्ततोणः ॥

ततो मानेन संपन्नो रक्तत्रात्मप्रराजये ॥ करोति येन भोगी स्यामिति तस्माद्धि नश्यति ॥ ९ ॥ तथा हि बुद्धिसंपन्नानां प्राप्तं तन्नष्टवादिनां ॥ अतिवृष्टानामभंकं मंत्रनराणां भ्रमजातो सुरवे ॥ १० ॥ स्नेहात्पतनं नाशाच्च धननाशाच्च पार्थिव ॥ आधिव्याधिप्रतापाच्च निर्वेदमुपगच्छति ॥ ११ ॥ निर्वेदादात्मसंबोधः संबोधाच्छास्त्रदर्शनं ॥ शास्त्रार्थदर्शनाद्राजंस्तप एवानुपश्यति ॥ १२ ॥ तपः सर्वगतं तात हीनस्यापि विधीयते ॥ जितेन्द्रियस्य दान्तस्य स्वर्गमार्गप्रवर्तकं ॥ १४ ॥ इद्धं भो हि मनुष्येन्द्र नरः प्रत्यवमर्थवान् ॥ योऽल्पप्रियस्त्वेहो एव लपः कर्तव्य एव स्यात् १३ ॥ प्रजापतिः प्रजाः पूर्वमसृजत्तपसा विभुः ॥ क्वचित्क्वचिद्व्रतपरो व्रतान्यास्थाय पार्थिव ॥ १५ ॥

यं प्राप्तः तत्र दोषबहुत्वात्तपः कर्तुमिच्छतीति ॥ १२ ॥ सर्वगते साधारणं दमदयादानादिहीनस्यापि हीनस्यपि ॥ १४ ॥ प्रजापतिः एवं यजमानावस्थायां क्वचित्तन्मन्निकट विदेशे व्रतानि सर्वोपासनादीनि सोपासनानि कर्माणि वा आस्थाय फलावस्थायां प्रजाः सृजतीति संबंधः ॥ १५ ॥ ॥

हृदि लिख्य इत वेति हृल्लेखा वासना त्वानन्तं न अनन्तं न अहंकारः ॥ अज्ञानेवा तद्दृष्टि तने कथ्यते ति वत्समासः निर्वासनेन निरहंकारे निरीलज्ञाने वासनो यदा भवति तदा कल्याणं अज्ञाने दं जरुक्त गतिमामोति

यदा क्षयेत हृल्लेखं मनो भवति तस्य वै ॥ नानन्तं चैव भवति तदा कल्याणमर्हति ॥ ३२ ॥ श्री

लैमोत्तधर्मे श्रुयतां शारणी तास्त ॥ पराशर उवाच ॥ एष धर्मे विधिस्तात गृहस्थस्य प्रकीर्तितः ।

तपः विधिं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः श्रृणु ॥ १ ॥ प्रायेण च गृहस्थस्य ममत्वं नाम जायते स

भवागतं नरश्रेष्ठ राजसतामसैः ॥ २ ॥ गृहाण्याश्रित्य गावश्च क्षेत्राणि च धनानि च ॥ दाराः पु

त्राश्च भृत्याश्च भवंतीह नरस्य वै ॥ ३ ॥ एवं तस्य प्रवृत्तस्य नित्यमेवानुपश्यतः ॥ रागद्वेषौ विवर्धेते

ह्यनित्यत्वमपश्यतः ॥ ४ ॥ रागद्वेषाभिभूतं च नरं द्रव्यवशानुगं ॥ मोहजाता रतिर्नाम समुपैति

नराधिप ॥ ५ ॥ कृतार्थं भोगिनं मत्वा सर्वो रतिपरायणः ॥ लाभं ग्राम्यसुखादन्यं रतितो ना

नुपश्यति ॥ ६ ॥ ततो लोभाभिभूतात्मा संगाद्वर्धयते जनं ॥ पुष्ट्यर्थं चैव तस्येह जनस्यार्थं चि

कीर्षति ॥ ७ ॥ स जानन्नपि चाकार्यमर्थार्थं सेवते नरः ॥ बालस्नेहपरीतात्मा तत्क्षयाच्चानुतप्यते

श्रीशान्तिपर्वणि ऽनविंशः उक्तं वर्तमानयोः संगतिमाह ॥ १ ॥ एषा स्थिति ॥ २ ॥ तपः प्रसंसितं याहं स्वयं निवृत्ति प्रायेण मारिना ॥ ५ ॥ भोगिनं मन्यमानमिति निशेषः ॥ ६ ॥ ननेष्टं वृद्धं वदासा दासादिकं अर्थयतं चिकीर्ष ति ॥ विद्यतिपति हृदये कसोदव्यापारं करोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ राम ॥ रामः ॥

म.भा.
मो.
३०२

ततः श्रमेतो घातल्लोभाव ॥१४॥ अज्ञाना शेषविर्तिं स्यादनमाह । नहेतिनिमायं कर्तव्याकर्तव्यनिर्णये
योग्येष्वपि पत्तये होणाद् अपज्ञानमपसेहृशं न तस्मादिति ॥२०॥ कृतस्य तपसः फले सुखे अकृतस्य
दुःखं ॥२८॥ आका ग्र्यंविरुयानतो ॥२१॥ थमेद्रुति धर्मादेयथाकालकर्तव्यस्तनिश्चयस्वविहितकार्यविवेके

अवतो घः स्वरवायेति लोभादिंद्रियसंभ्रमः ॥ ततो स्वनस्वाभिमत्ताविये वाभ्यासवर्जिता ॥२६॥ नष्ट
मतो यदा नस्यात्तदान्यायेनपश्यति ॥ तस्मात्सुखदुःखेषु आनेनुमानग्रंतपश्चरेत ॥२४॥ यदि हेतुः
स्वरूपं माहृदं अदुःखमिहेप्यते ॥ कृताकृतस्य तपसः फलं यथायथा दृशं ॥२५॥ निमभहागौप
पूर्णनि विषयोस्प्योपभेजते ॥ आकाशं चैव गर्भे ति कृत्वा निष्फलमेव तपः ॥२६॥ अप्रियाण्येव
मानो दुःखबहुविधात्मके ॥ फलार्थी न फलेनका मानोति विषयात्मके ॥२७॥ यन्तेन
सिद्धाने च विधिना स्वाजायसे ॥ सत्कृत्वा पापकान्येवं निरयं प्रतिपद्यते ॥२८॥ सुखेन
वर्तमानो वै दुःखे वापि नरोत्तमे ॥ सत्कृता यो न चलते यात्त्व च समानव ॥२९॥ पुण्य
तमानाहि स्पर्शा योगे रतिः स्मृता ॥ रसने दर्शने घ्राणे श्रवणे च विशेषतः ॥२३॥ रामः

कालेयोः न्यानि कर्माणि कामकारेण कुरोति सततान्येव पापाः
र्जानायते ॥ तथा च नित्यकर्मकाले योग्यानि कर्माणि कामकारेण
निकृत्वा नरकं प्रतिपद्यते ॥ एतेन नित्याकारणमात्रात्मस्य वैनीति पराल ॥ अभावाद्दावो स्यये
भवान् ॥३१॥ इत्यपि नियावताकलेन स्मरणच्युतो वाणेभमैपतिमावत्कालिकमेव स्यादिस्पर्शो
सुखमित्यर्थः ॥ स एव न्यायो रसनादावपीमाह रसनेति ॥३२॥

३०२

368

एवमादित्यादयोपि सर्वे यजमानास्तेन तपसा एव संप्राप्ताः कर्मभिः कृताः दिव्यादिव्यावेशमास्थितार्थे त
था च श्रुतिः अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानां स्यामिति स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाक
पालं निरवपदित्यादि यो निरवपत्स यजमानस्तस्मिन्नग्निरन्नादमयो गोभाविनीति माश्रिमन्ते पं॰

आदित्या वसवो रुद्रास्तथैवाग्निमरुद्गणाः ॥ विश्वेदेवास्तथा साध्याः पितरोथ मरुद्गणाः ॥१६॥
यक्षराक्षसगन्धर्वाः सिद्धाश्चान्ये दिवौकसः ॥ संसिद्धास्तपसा तात ये चान्ये स्वर्गवासिनः ॥१७॥ ये॰
नादौ ब्रह्मणा सृष्टा ब्राह्मणास्तपसा पुरा ॥ ते भावयन्तः पृथिवीं विचरन्ति दिवं तथा ॥१८॥ मर्त्यलो॰
के च राजानो ये चान्ये गृहमेधिनः ॥ महाकुलेषु दृश्यन्ते तत्सर्वं तपसः फलम् ॥१९॥ कौशिका॰
नि च वस्त्राणि शुभान्याभरणानि च ॥ वाहनासनयानानि तत्सर्वं तपसः फलम् ॥२०॥ मनोनुकू॰
लाः प्रमदा रूपवत्यः सहस्रशः ॥ वासः प्रासादमुख्ये च तत्सर्वं तपसः फलम् ॥२१॥ शयनानि च॰
मुख्यानि भोज्यानि विविधानि च ॥ अभिप्रेतानि सर्वाणि भवन्ति शुभकर्मणाम् ॥२३॥ नाप्राप्यं त॰
पसः किंचित्त्रैलोक्येपि परंतप ॥ उपभोगपरित्यागः फलान्यकृतकर्मणाम् ॥२४॥ सुखितो वा
दुःखितो वापि नरो लोभं परित्यजेत् ॥ अवेक्ष्य मनसा शास्त्रं बुद्ध्या च नृपसत्तम ॥ २५॥

एवं निरवपत्स देवतात्मा नक्षत्रावस्थ कल्पान्तरे प्राप्यत इति प्रसिद्धं ॥२३॥ नाप्राप्यमिति ॥ अकृतकर्मणां॰
कृतकर्मवद्धीनानां अतत्त्वज्ञानानां अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानां तपसः फलानि उपभोगपरित्या॰
गो वैराग्यं ॥२४॥ शास्त्रं ज्ञवेदं त्वलोभं जेदिति सेवेथः ॥ २५॥

सद्भृतात्मनां धर्ममाह। सर्वात्मनेति कर्मनिष्ठायै यत्नादौ हि॥४॥ अतो परि विशिष्टानम॥ एवं
धर्मानन्यत्वात् उत्तरोत्तरमुत्कर्षं मप्यस्ति एवं च वर्णोत्पत्ति॥ तत्र वर्णाः एवेति कान्वः एवं तस्य धर्वनी
लरत पीतस्वेताः क्रमेण त्रिगुणरूपेण तमोरजोसत्वादिका मापक पेजाः तत्र विशेषः स्व
भाविकवर्णा दाधिको न मोरजसोद्रामुक्तः अस्त्यर्थः यदेतदिति सात्विकस्य ब्रह्मणो यत्तेलोकेः सा

सर्वात्मना तु कुर्वीत नरः स्वः कर्मनिश्चये॥ दानेन दद्यात् कस्यार्थं स्वधर्मं विवर्जयेत्॥४५॥
यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिं॥ एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिं
४६॥ शां॰ मो॰ ध॰ पराशरगीतासु॥ पराशर उवाच॥ जनक उवाच॥ वर्णो विशेषवर्णा
नां महर्षे केन जायते॥ एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तद्ब्रूहि वदतां वर॥१॥ यदेतज्जायते ऽपत्यं स एवा
यमिति श्रुतिः॥ कथं ब्राह्मणतो जातो विशेषग्रहणं गतः॥२॥ पराशर उवाच॥ एवमेतन्
महाराज येन जातः स एव सः॥ तपसस्त्वपकर्षेण जातिग्रहणतां गतः॥३॥ सुक्षेत्राच्च सु
बीजाच्च पुण्यो भवति संभवः॥ अतोऽन्यतरतो हीनादवरो नाम जायते॥४॥ वक्त्राद्भुजाभ्यामू
रुभ्यां पद्भ्यां चैवाथ जज्ञिरे॥ सृजतः प्रजापतेर्लोकानिति धर्मविदो विदुः॥५॥ तम॰

त्विके रेवब्राह्मणोऽयं मे वित्तकं कुर्येरजस्त्वादिप्रधानेतराद्विविशेषपञ्जातिग्रहणं ततनउत्पत्तसेमा
देयार्थः॥३॥ तपसोऽपकर्षः क्षत्रस्य तत्त्वमाह॥ सुक्षेत्रेत्यादिना लाक्षिकं यो दैयसोः पुण्यः सेभ
वः तयोरन्यतरस्यहीनत्वहीनेऽस्यार्थः॥४॥ अन्यतरहीनत्वमपि इत्तनइत्याह वक्त्रात्स्यानभेदादित्याः

ननु त्वया तत्स्वेच्छया न तर्हि नित्यं सम्यमेव कृतो न त्वन्मार्ग्यं यते इत्याशंक्याह यद्यद्धा इति यतो मद्भा-
क्तो नित्यं सम्यग्मोक्षार्थं न यतते तस्मात् किमु तद्दर्शयन्नियत्येते ॥ यथा येन मत्स्वरूपेण तिपाठे येन तत्त्वे वेद-
नाडुःखेन हेतुना बुधाः मोक्षं प्राप्नुवन्ति नित्यसेवया ॥ २४ ॥ ततो विषयस्य श्रीमानो वाञ्छवे इत्याकरत्वा इतोः स-
र्वस्याविवेकिनः स्वायत्ते फलार्थे फलाय मोक्षाय गुणाः शमादयः भवंति इत्यपेते ततः स्वतं कामार्थेः
नाभिभवेत्तत्प्राकृतत्वस्मात् आह धर्मेति ॥ २५ ॥ ततः सर्वं प्रारब्धकर्माधीनं किं मेहि केन यत्नेनेत्याशंक्य प्रारब्धम

ततो स्वज्ञापनेनेनीशा वेदनानन्तया मनः ॥ अनुधानमात्रोसंगिमो हं स्वस्वमनन्तमे ॥ २४ ॥ ततः फ-
लार्थं सर्वस्य भवेदिति स्थापनेयगुणाः ॥ धर्मे ह्नस्याचमततेकामा घोष्यानहीयते ॥ २५ ॥ अमयत्नाः ग-
तास्मेया गच्छं स्यैर्य विबुधाः सदा ॥ अपत्नेनो पगम्य सूत्रस्थ धर्मे इत्सि मनि ॥ २६ ॥ सानिनो कुल-
ज्ञातीनो निर्मत्सरा धैर्यता च हन्तुणा ॥ क्रियाधर्मे विशुक्तानां मत्सरामा सं हलानामनो ॥ २७ ॥ क्रिय-
माणं यदाकर्मना शं गच्छति मानुषा ॥ तेषां नानाकृतेलो फेन पतः कर्म विद्यते २८ ॥

यत्नयोर्विषयोविभजते अयं यत्नेनेति ॥ प्रारब्धकर्मोपस्थापिताः स्वयं प्राप्ता द्रव्यः सेव्याः तेषु हि के चिमलः
विसेवादर्शनेन तु न्हषकारस्यैदेवत्वान्धर्मे हि तु न्हघकारस्या वर्त्या अन्यथा विधिनिषेधशास्त्रमन-
र्थकं स्यादिति भावः ॥ २६ ॥ सानिनां निर्मत्सरवैश्चोक्तानाम नुचिताक्रिय इत्यत आह सानिन इत्यर्धेन सह ॥
तान्मनोन्मठमनसो ॥ २७ ॥ उभयेषां धर्मोन्मि नुज तेषि यमाणमित्यादिना कर्मयत्नादिकं मानुष मन्तुः
योः स्मि त्य मिमानवतो हन्ते यस्मादेवं तस्मात्तेषां शास्त्रचक्षुषो न प्रसो विचारादन्यतः कर्म न विद्यते ॥ २८

म॰भा॰
मो॰
३०५

मलेति मलं कार्यं वेद्यं तत्र चत्वारि गोत्राणि नामानि समस्तान्यामित्युक्तो गोत्रानन्तयावश्रुतिः एवं म
गिरादृत्या चत्वारि गोत्राणि नाहि स्वस्थलेनेति तदेवाश्यवृत्त्वननयैचेन: मूलेषु च वसिष्ठ इति तस्मा द्विसे
त्यावत्तनमेवसंततमिपर्यादिका॥१२॥ कर्मतोऽन्यानि गोत्राणि तस्य देवि संभित्रमासीयदिदवतस्मा

र्न्यायप्रज्ञान्नुन्नयोनः पतेयच्चतत्रह॥ क्षेत्रेष्वेव तपसा तेषां ऋषित्वं विदधुः पुनः॥१३॥ पिताम
हश्च मे पूर्वमृश्यशृङ्गश्च काश्यपः॥ वेदस्ताण्ड्यः कृपश्चैव काक्षीवत्कमठादयः॥१४॥ यवक्री
तश्च नृपते द्रोणश्च वदतां वरः॥ आयुर्मतङ्गो दत्तश्च द्रुपदो मत्स्य एव च॥१५॥ एते स्वां प्रकृ
तिं प्राप्ता वैदेह तपसोऽऽश्रयात्॥ प्रतिष्ठिता वेदविदो दमे तपसि चैव हि॥१६॥ मूलगोत्राणि च
त्वारि समुत्पन्नानि पार्थिव॥ अङ्गिराः कश्यपश्चैव वसिष्ठो भृगुरेव च॥१७॥ कर्मतोऽन्यानि गोत्राणि समुत्पन्नानि पार्थिव॥
नामधेयानि तपसा तानि च ग्रहणं सताम्॥१८॥ जनक उ॰
विशेषधर्मान्वर्णानां प्रब्रूहि भगवन्मम॥ तथा सामान्यधर्मांश्च सर्वत्र कुशलो ह्यसि॥१९॥ परा
शर उ॰॥ प्रतिग्रहो याजनं च तथैवाध्यापनं नृप॥ विशेषधर्मो विप्राणां रक्षा क्षत्रस्य शोभना॥

द्विस्यामिश्रः इत्यावत्तनत इतमेव संमित्यादि स्मृते: कर्मजानेव सर्वाणि गोत्राणि परमात्मनि वर्त्म
ज्ञानैव वर्णाश्रमगोत्रकल्पनेति प्रश्नार्थे कार्यं: मूलानि च गोत्राणि तपसार्जितानामधेयानि परम
योगिनां सतां ग्रहणं आर्षेयवरणं विवाहादिषु तस्मात्तेष्व्यवहारालंबनं भवतीति शेषः
॥१८॥ एवं वर्णानां पुरुषाणां ज्ञात्वा तदीयान्सामान्यविशेषधर्मान्पृच्छति विशेषानिति॥१९॥ २०॥

370

३०५

९ ॥ अवस्थादीनां स्वरूपं ज्ञानिविवेकादिकं मध्ये सवर्णाब्राह्मणान्नेनषा महीवसिष्ठकौषेष्यां वहं
निषादं तमस्त्रायास्तवञ्चसत्त्वस्मादिना ॥९॥ ननु निरवयवादव्याकृतात्ज्ञानमितस्तवे ब्रह्म सुन्तेनतक्रतो
वयवकल्पने निषादकेन ब्राह्मणानि ॥ बाह्मणोनिषादके येके न ब्राह्मणेमध्यारुतेकेनानात्वं ब्रह्मत्वादिभा
वेनमिश्रत्वं गोत्वनतः अन्वयतः गोत्वाणिश्वश्वत्वाद्यादीनिरश्वोवश्वादीनिच ॥ तस्माज्ज्ञानिनारतम्यमयुक्त

मस्वनाब्राह्मणात्मानवहूनाः तन्त्रियाः स्मृताः ॥ ऊरुजाधनिनोराजन्यादजाः परिचारकाः ६
चत्वर्णामेववर्णानामागमाः पुरुषर्षभ ॥ अतोन्यतिरिक्तायेतेवैसंकरजाः स्मृताः ॥ ७ ॥ त्वत्र
ज्ञानिरश्चोवश्चाश्वैवदेहकास्तथा ॥ मागधाः पुरुषाः क्षेमानिषादाः स्तनमागधाः ॥ ८ ॥ अयोगाः
करणाव्रात्याः संकरानाश्च नराधिप ॥ एते चतुभ्यो वर्णेभ्यो जायन्ते वै परस्परात् ॥ ९ ॥ जनकउ
वाच ॥ ब्रह्मणैकेन जातानां नानात्वं गोत्रतः कथं ॥ बहूनीहहि लोके वै गोत्राणि मनिसत्तम ॥ १०
यत्रतत्रकथं जाताः स्वयोनिं मुनयोगताः ॥ शुद्धयोनौ समुत्पन्ना वियोनौ च तथापरे ॥ ११ ॥
पराशरउवाच ॥ राजन्नैतद्भवेद्ग्राह्यमपकृष्टेन जन्मना ॥ महात्मनां समुत्पत्तिस्तपसा भावितात्
मनां ॥ १२ ॥

मिन्यर्थः ॥ १० ॥ तस्मादत्तेपि व्यभिचारमाह ॥ यत्रेति ॥ यथाकालीवताम्रत्रायां मसागेदिताः शुद्धत्वात्तां
नीताः न तु तेन निषाद त्वमामाह स्पर्थः न सान्नकारणमहाराकायेराबाजाति भेदो न युक्त इति भावः ॥ ११ ॥ न
देदमग्रमनेनैव परिहरति अपृच्छन् अपायस्य दुर्गेहत्वमाह राजन्निति अपकृष्टेन वर्णान्तारेतस्य इहेमनार्चे

ह वैदेह द्विजाः शूद्रकं प्रजापतिं ब्राह्मणानलमाहुः । अहं तं विष्णुत्वेन तत्त्वं पश्यामि ॥ ब्रह्म विस्त
हि ब्राह्मणानत्तिवै यथोक्तं ब्राह्मणपदं शिक्षितो ऽणुमहत्त्वम् ब्रह्म कल्पाद्यैर्वेदान्तासिद्धाद्येनाराधनीयमइतिसौ
वः ॥ वस्तुतस्तु यस्य स्थूलशरीरं त्यक्त्वा लिंगमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नो विदेहाः येन स्थूलसूक्ष्मे त्यक्त्वा प्रथ
नात्मैव कारणमात्मत्वेन प्रतिपन्नः स प्रकृतिलयाः ॥ प्रथमो विज्ञानः ब्राह्मणाः आपस्तनुविजेत्यहमेन
न वा हिताहितौ यस्य वै न च्यवस्यसंस्थः एवं विदन्ति द्विजाः शूद्रं वैदेहकं विदेहेषु विदितं आहुः शूद्रं वि

वैदेहकं शूद्रमुदाहरन्ति द्विजा महाराज श्रुतोपपन्नाः ॥ अहं हि पश्यामि नरेन्द्र देवं विश्वस्य विष्णुं
जगतः प्रधानं ॥२८॥ सतां वृत्तमधितिष्ठन्ति हीना उज्जिहीर्षवः ॥ मन्त्रवर्ज्यं न दुष्यन्ति कुर्वाणाः पौ
ष्टिकीः क्रियाः ॥२९॥ यथा यथा हि सद्वृत्तमालम्बन्तीतरे जनाः ॥ तथा तथा सुखं प्राप्य प्रेत्य चेह
च मोदते ॥३०॥ जनक उवाच ॥ किं कर्म दूषयत्येनं किं वा जातिर्महामुने ॥ संदेहो मे समुत्पन्नस्तन्मे
व्याख्यातुमर्हसि ॥३१॥ पराशर उ० असंशयं महाराज उभयं दोषकारकं ॥ कर्म चैव हि जातिश्च विशे
षं तन्निशामय ॥३२॥

विद्वत्त्वं जन्मनी माप्य ब्राह्मणो भवतीत्यर्थः सत्त्वमनेन तत्प्रधाने ब्रह्मण एव मेव जन्मसाध्य
मित्युक्तम् इति ॥२८॥ ननु शूद्रस्य वितस्तृष्णाभावात् कथं विदेहत्वादिकं स्यादत आह सतामिति स
तोवृत्तं दमदयादानादि निहीनाः उद्धिधीर्षवः आत्मानमुद्धर्तुमिच्छवः विहीना इति पाठे कामा
दीन् दोषानुज्जिहीर्षवः उत्क्रान्तमिच्छवः इत्यर्थः ॥२९॥ मोदते मोदते ॥३०॥ एनं नरं दूषयति हीनं तां नयति

371

३२५

२२॥ आनृशंस्यं द्विजो दयाक्षोभणः सर्ववर्णेषु मसाधारणः॥२४॥ अधीकारं वपसर्गस्य जन्मनुं
येव वहुलमिति दीर्घः धर्मेषु सर्वोत्के छ॥२५॥ विकर्मस्थिषि दंकर्मस्वकर्मस्वसंनेन रक्षाम्निग्रयवर्णसत्वा

कृषिस्तुपाशुपाल्यं च वाणिज्यं च विशामपि॥ द्विजानां परिचर्यार्थमृद्रक
मेनराधिप॥२१॥ विशेषधर्मान्त्यपेन वर्णानां परिकीर्तिता॥ धर्मान्साधारणा
स्तानविस्तरेणान्तृणुष्व मे॥२२॥ आनृशंस्यमहिंसा चाप्रमादः संविभागिता
श्राद्धकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एव च॥२३॥ स्वेषु दारेषु संतोषः शौचं नि
त्यानसूयता॥ आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्माः साधारणा नृप॥२४॥ ब्राह्मणाः
क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजातयः॥ अत्र तेषामधीकारो धर्मेषु द्विपदां वर
२५॥ विकर्मावस्थिता वर्णाः पतंते नृपते त्रयः॥ उन्नमंति यथा संतमास्थि स्वेषु
स्वकर्मसु॥२६॥ न चापि शूद्रः पततीति निश्चयो न चापि संस्कारमिहार्हतीति
वा॥ श्रुतिप्रवृत्तं न च धर्ममाप्नुते न चास्य धर्मे प्रतिषेधनं कृतम्॥२७॥

द्विजगणाः उत्तमेति॥२८॥ न चेति संस्कारार्हो द्विजत्वभावे पतेन नन्वेतं येयतनोगपर्क्षं धर्मे आनृशंस्या द्विजो

लाभेलाभंहेतुंजिनाः रहितपापाः पलेप्राज्ञादिविषयत्यजिनः ॥ २ ॥ पारिवर्हैः स्याम्बरकवादिभिः

पितापरैर्देवतेमानवानांमातुर्विशिष्टंपितरेवदंति ॥ ज्ञानस्यलाभेपरमेवरंतिजितेंद्रिया
र्थः परमात्मवेत्ति ॥ १ ॥ रणाजिरेयत्रशराग्निसंस्तरेनृपात्मजोघातमवाप्यदृश्यते ॥ प्राप्या
तिलोकानमरैस्तुदुर्लभांस्त्रिषेवतेस्वर्गफलंयथासुखं ॥ ३ ॥ श्रांतेभीतेभ्रष्टशस्त्रेरुदं
तेपराङ्मुखेपरिवर्हैश्चहीने ॥ अनुद्यतेरोगिणियाचमानेनवैहिंस्याद्वालवृद्धौचराज
न् ॥ ४ ॥ पारिवर्हैः समेयुक्तः सन्नद्धंतुल्यतांगते ॥ अतिक्रमेतन्नृपतिः संग्रामेक्षत्रियात्म
जे ॥ ५ ॥ तुल्यादिहवधः श्रेयान्विशिष्टाच्चेतिनिश्चयः ॥ निहीनात्कातराच्चैववृषणाच्च
हितोवधः ॥ ६ ॥ पापात्पापसमाचारान्निहीनाच्चनराधिप ॥ पापएषवधः प्रोक्तोनरकायेति
तिनिश्चयः ॥ ७ ॥ नकश्चित्त्रातिवैराजन्दिष्टांतवशमागतं ॥ सावशेषायुषंवापिकश्चि
न्नैवापकर्षति ॥ ८ ॥ स्निग्धैश्चक्रियमाणानिकर्माणीहनिवर्तयेत् ॥ हिंसात्मकानिसर्
वाणिनायुरिच्छेत्परायुषा ॥ ९ ॥

अनुद्यतेनायुधमपरेयेते ॥ ३ ॥ द्वयहीनेवा ॥ ४ ॥ अतिक्रमेतन्जयेत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ दिष्टांतेमरणे ॥ ८ ॥ स्निग्धैः मा
तादिभिः क्रियमाणानिश्रुश्रूषादीनिनायुरितिपरप्राणैः प्राणान्नपोषयेत् ॥ ९ ॥ रामः ॥

372

इष्टकर्मत्यागेन्त्रानिकर्मणोर्द्वयोरन्यतरस्यापि चेन्नत्वमाहद्भांजात्येति ॥२८॥ तत्र तस्याश्रीरन्यभा
विन्नान्यंकृत्वेत्यर्थः ॥ यथाक्रमं न वितर्कविचारानंदास्मितारव्यान्संप्रज्ञातभूमिसुप्रवंप्रवंभूमिकात्य
न्कात्तत्तरोत्तरस्मभूमिकां आरुह्यकर्मणायं योगः ॥२९॥ मम्भितामद्दोचितं स्वसेविताः अतिस्वल्पगुरुह्यः

जात्याचकर्मणो वेदाद्युक्तं कर्म न सेवते ॥ जात्या दुष्टश्च यः पापं न करोति स पूरुषः ॥३३॥ जात्या
प्रधानपुरुषः कुर्वाणः कर्मधिक्कृतः ॥ कर्म तदूष्यं येन तत्स्मात्कर्म न शोभनं ॥३४॥ जनक
उ० ॥ कानि कर्माणि धर्माणि लोके स्मिन् द्विजसत्तम ॥ न हिंसंतीह भूतानि क्रियमाणानि स
र्वदा ॥३५॥ पराशर उ० ॥ शृणु मेत्र महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ यानि कर्माण्यहिंस्राणि नरं
त्रायंति सर्वदा ॥३६॥ संन्यस्याथे उदासीनाः पश्यंति विगतज्वराः ॥ नैःश्रेयसं कर्म यथा समारुह्य
यथाक्रमं ॥३७॥ प्रश्रिता विनयोपेता दमनित्याः सुसंशिताः ॥ प्रयान्ति स्थानमजरं सर्वकर्मवि
वर्जिताः ॥३८॥ सर्वे वर्णा धर्मकार्याणि सम्यक्कृत्वा राजन्सत्यवाक्यानि चोक्त्वा त्यक्त्वाः धर्मदारु
णं जीवलोके यान्ति स्वर्गं नात्र कार्यो विचारः ॥३९॥ ॥ इति मोक्षधर्मेषु पराशरगीतासु पञ्च...
पराशर उवाच ॥ पिता सखायो गुरवः स्त्रियश्च न निर्गुणा नाम भवंति लोके अनन्यभक्ताः प्रियवा
दिनश्च हिताश्च वश्याश्च तथैव राजन् ॥१॥

२८ त्यक्त्वा ग्रथमे (
सितिछेदः ॥३९॥ पराश पंक्ति ॥ १२
कान्निधर्मकार्याणि सपेत्तयामाह पितेति निर्गुणा नाम भक्त्या हीनो नाम पित्रादयः पचोन्नैव
वापलं दानं न भवति ॥ येन भक्ता ते पित्रादिसेवा पलं प्राप्नुवन्त्येवेत्यर्थः ॥१॥ रामः रामः

नच्चनदृष्टोनमेपारलौकिमित्याह। आयुर्वृद्धीति। तथाहि ते नहि यदृच्छामरणप्रकारेण यद्भवनं स्मरणं भवति अन्तानमाज्ञायतनयेनस्वतः सिद्धं मोक्षत्वरूपेनम। कारणेः तीर्थमरणेर्द्वार्दृढ्पपादितेभ वति। यथोक्तं वासिष्ठे विलयं च मोक्षते येविमर्द्दोनः करणाद्येः पचाभूताद्वेयमाहात्म्यतः स्वेपि मेनिरे नापफलाद्वितारूतिविमर्द्दोनः करणाः रदेर्माते तेयमिन्मध्यजातेनः तेयपलेः मोक्षफलदल्विताः मन्त्रारभ्यर्थः। अमाहृतेनोरित्तसाद्भरन्मुक्तापयपयिश्रमाप्यज्ञानायनयोत्स

आयुषित्वयमायत्ययेत्वन्मयगच्छति। तथाहि कारणाद्भ
वति कारणेरूपणादिति ॥११॥ तथाशरीरं भवति देहायेनोः
पणादिति। अध्यानेनगतत्वमायेपमानमायेपरहाद्दृहम् ॥१२॥

वतथापिमरणवायपामाहिं विनामरणेनदृष्टास्वाधनरतिमोक्षस्याविद्वत्साध्यत्वमुपः
वायाद्भुक्तंभवति तीर्थं पिहृदास्मरणेनिदृति। तयोर्ते। देहानुरूपलोपेपंचमीटेहमायपेन
पुंसां पचत्वमिन्मनुकृष्यतेरूपपादितेहदेतजलमवेयणादिनासंपादितेतस्यतथाशरीरेष
वदेहमकारमेपशरीरंभवति। देहस्यागीयातनाशरीरेभ्यामोक्षतीन्यर्थः सोयमध्यानेमोक्ष
मार्गेतत्वतोपिकुरुस्तितस्मात्त अध्यानेनगतकः यतोयेमोक्षदतेअपिगरहाद्दृहेदेहाद्देहेमानः ॥१२॥

३०१

373

गूढस्थानामिति विनाशं वधलक्षणं यद्वा विः पक्षी परमात्मा गुरुः सपक्षीभूत्वा हिरण्मयः शकुनि
ब्रह्मनामहंसस्तु पर्णो ग्रहण्यादिष्वित्येषु परमात्मनि पतित्वा विशालकमयोगदर्शनात् तेन तद्भावेन
नीयापरमात्मभावेनाऽपरमात्मत्वमभिकाङ्क्षतामित्यर्थः पुलिनेषु पुलिनचक्रतीर्थेषु निधनं मर
णं येषां स्थितवतां तीर्थवासस्थितिनकर्मवतां तान्याच स्मृतिः यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतं वि
द्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुत इति पुलिनेष्वपि समन्तादभिन्नप्रवणयः प्रशस्ताः तथा च श्रु
तिः॥ इदं ते मा भिरसमानमद्वियौ काश्चिन्नधर्मवहंतिनद्यः॥ सर्वे जीर्णमिव त्वचं जहात्सिपापस्त०

गूढस्थानां न सर्वेषां विनाशमभिकाङ्क्षताम्॥
निधनेऽशोभनेनात्र पुलिनेषु स्थितवताम्॥१०॥

ति स्वकोमुपेत्येति॥ येऽमृतावे प्रतिष्ठितां वेदमयवतीछकीति च। तावेतारकाख्यं प्रणवरूपं ब्रह्मरूपं वि
द्यायत्पेवं सर्वासामयाद्रूपस्थितिप्राप्यकत्वमेतेन प्राप्यपियप्याउरोशश्चतद्धौकरोति आग्नेयं चतद्धौ०
करोतीति वत्सामान्यशाह विशेषेणाववरुध्यते एवं च द्विजन्तोः प्राणे पञ्चममात्रेषु हद्दलारवं ब्रह्म०
आचष्टे यत्नासावमतीभूत्वा सोत्ती भवतीति विशेषश्रुते रविमतंनतंलास्वेवास्तन्नियमस्माने श्रुत्या
प्रसूरितिश्रोतसप्तमी पुलिने स्थितिपदे वसामीप्ये व्याख्यातानेन स्वपां समीपे पिमरणं परमम्॥१०॥ राम०

तेन पारुषेमा घमा हात्म्येवारणासामनस्यापि ब्रह्मणस्य दशजन्मानि स्मर्यंते तन्न च द्विजातीयं कारणं तद्वे
तिजन्मंतरप्रापकं कारणं तस्यन्नालीम्बुके भिन्नापोक्षा दाहेन भावितमिति। नन्विष्टाच शरीरे कर्मयो
गेनप्रात्मनः स्नायाश्रु वच्छस्य हत्यादीनामन्येकजन्मप्रापकाणामनेकेषां कर्मणां कार्यप्रहूतानां संभवा
त् तत्तत्कर्मवासनयातत्रतत्रयातनाशरीरे जायते ।१७। नचैव देशांतरमरणादविशेषः इत्याशंकाह इद
मिति इदं यातनाशरीरादन्यत् यत्र विषये निमग्नस्तन्म्रियते तत्तत्स्वभावः तत्तद्रूपः परः विसर्गः जन्म

भाविते कर्मयोगेन जायते यत्र तत्र ह ॥१८॥ इदं शरीरं वैदेह म्रियते यत्र यत्र ह ॥ तत्स्वभावो
परो दृष्टो विसर्गः कर्मणस्तथा ॥१९॥ न जायते तु नृपते कंचित्कालमयं पुनः ॥ परिभ्रमति
भूतात्मा यामिवांबुधरो महान् ॥१९॥ स पुनर्जायते राजन् प्राप्येहायतनं नृप ॥ मनसः प
रमो ह्यात्मा इंद्रियेभ्यः परं मनः ॥ विविधानां च भूतानां जंगमाः परमा नृप ॥२०॥

कर्मणः फलभूतो दृष्टः यातनाशरीरस्य त्यक्तशरीरमजातीयोन भवतीत्यर्थः विमर्द इतिपाठे विपर्
यासः ।१९। यातनादेहस्य तत्तेोबलत्वाण माह नजायत इति भूतात्मा हृद्दोषस्याव। नजायते त्वंतरूपेणावि
भवति यावत्प्राप्तव्य ।२०। आयतनं अधिजनितकालुष्यत्यागेनावरं आयतनस्वरूपमानसः इतिलिं
संकल्पत्वमावर्त्तलक्षणभिन्नार्थं ।नस्मालिः संकल्पस्तदस्य लिंगदेहस्तन्नोत्तलक्षणमिति मैत्रायणी
यश्रुते ।२१। एवं जन्तन्नारतस्य वर्जितादृष्टा विशेषायनानागतिमत्काकार्यायतनागतिं वक्तुं नेतु तारतम्यता

तत्किमस्य मोहो नास्त्येवेत्याशंक्याह ॥ द्वितीयमिति तत्र गृहीतरूपा मोहो द्वितीयं कारणं कार्यं तस्यापि
पानेनादेहमोहोमेव कारणं देहमरणमभूत् ततोपि देहीतरमोहो नीयं कारणं नास्ति तस्य पानेनादेहस
भोगदेहत्वेन कर्मदेहत्वाभावादेहातरोत्पादकत्वेनास्तीत्यर्थः तदेहं जीवत्वस्यार्थं देहिना सोपि पानेनादेहः
मोहभ्रमतेषु सत्तयो तेषु गुरुद्वपिशाचेषु युक्तं आत्मदृश्यापाय निर्हरणायपानेनार्थं योजितं वर्तते ॥२३॥ पा
ननादेहस्य स्वरूपमेतदेहतत्त्वमित्याह शिरेति गुणानांवि वपानेनावासनामयानां ॥२४॥ त्वगतत्त्वगतवे
तेसमापयस्त्वगस्थिमांसमेदोमांसवर्जितमित्यर्थः गुणेः सोरथीरिमिः मसेनावापत्रे यथापि शवं वा

द्वितीये कारणे तत्र नान्यत् किंचिन्न विद्यते ॥ न देहे देहिना युक्ते मोहभ्रमेषु वर्तते ॥२३॥ शिरास्नायु-
स्थिसंघाते वीभत्सा मेधसंकुले ॥ भजानाति द्विवायां च गुणानां वसमागमम् ॥२४॥ त्वगतत्वे-
दमित्याह किं हो सोध्यात्मचिंतका ॥ गुणैरंथि परिक्षीणं शारीरं मन्यतां गतम् ॥२५॥ शारीरि-
णा परित्यक्तं निश्चेष्टं गतचेतनं ॥ भूतैः प्रकृतिमापन्नं ततो भूमौ निमज्जति ॥२६॥ तामः

सनावशात् मनन्यतामितिगते ॥२५॥ ततएवतत्त्वाशोपि मन्यशरीरनाशवदेवेत्याह शारीरिणेति के-
वुकिनाकंचुकमिवमुक्तेन परित्यक्तं भूतैश्चायं चोहतैः प्रकृतिं स्वस्वकारणं महाभूतोपानेनादेहारं-
भकैः प्रकृते आत्मानेत्यमैः एवमेवास्यपरिदृष्टरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं यंतीत्यु-
निश्रुतेः ॥ ततभूमौ निमज्जति लोकदृश्यात्तथाचैनतत्स्थायाणां रुक्षा मन्यशैवसमवतीयंते इतिसाणानाम
त्वप्राणानामस्यगात्मनि विद्वद्दृष्यालयं प्रदर्शनेक्तं यत्त्वाध्यानो भूतैः प्रोत इति लोकदृश्याशारीरस्य भूमौल
योपि ऋत्याप्रदर्शिताः इदमपि रुद्रपिशाचानामवदृश्यानत्समदृश्यानेवैवतस्यवर्तमानेद्रिति ध्येयं ॥२६॥

यस्य प्रबाधनार्थं ॥ श्रुतिधर्मयुक्ते य पास्यातथा तुष्टान् पास्य प्रभवेत् सः अज्ञानशत्रुः प्रज्ञाशरीरेणोन्मथि-
तः परैति नश्यति ॥ इत्यन्वयः ॥ २९ ॥ अधीत्य मन्त्रधर्मः प्रज्ञामात्मैव पापरूप्यं हि आधो वेति श्रेयः स्थित्वा
श्रेयोऽर्थं तिष्ठति सन्नद्धो भवतीति श्रेयः स्थित्वा मोक्षकामः आत्मा न तिष्ठति निवर्तिप श्वेति वनिवर्ततोऽर्थेन

प्रबाधनार्थं श्रुतिधर्मयुक्ते तुष्टान पास्य प्रभवेत यस्य ॥ प्रयत्नसाध्यो हि स राजपुत्र प्रज्ञाशरेणो-
न्मथितः परैति ॥ २९ ॥ अधीत्य वेदांस्तपसा ब्रह्मचारी यज्ञान् कृत्वा संनिगृह्य पञ्च ॥ वनं गच्छेत् पुरु-
षो धर्मकामः श्रेयः स्थित्वा परिविधाय वेद ॥ ३० ॥ उपभोगैरपि त्यक्तं नात्मानं सादयेन्नरः ॥ चं-
डालत्वेऽपि मानुष्यं सर्वथा तात शोभनम् ॥ ३१ ॥ इयं हि योनिः प्रथमा यां प्राप्य जगतीपते ॥ आत्मा
वै शक्यते त्रातुं कर्मभिः शुभलक्षणैः ॥ ३२ ॥ कथं न विप्रणश्येम योनितोऽस्या इति प्रभो ॥ कु-
र्वन्ति धर्मं मनुजाः श्रुतिप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३३ ॥ यो दुर्लभतरं प्राप्य मानुष्यं द्विषते नरः ॥ धर्मा-
वमन्ता कामात्मा भवेत्स खलु वञ्च्यते ॥ ३४ ॥ यस्तु प्रीतिपुरोगेण चक्षुषा तात पश्यति ॥ दीपोप-
मानि भूतानि यावदर्थान् प्रपश्यति ॥ ३५ ॥

हः ॥ ३० ॥ अभिध्यायनादि योगं नयोनिः प्रशस्तत्वादुपभो-
गैरिति चतुर्भिः ॥ ३३ ॥ यो धर्मावमन्ता स कामात्मा भवेत् स च कामेन वञ्च्यते ॥ ३४ ॥ प्रीतिपुरोगेण प्रीत्या
विरतेन ॥ परोगेणेति पाठः स्वच्छः दीपोपमानि स्नेहेन संवर्धनीयानि यावदर्थान् विषयान्
दयावान् भूतानि पश्यति विरक्तोऽर्थान् पश्यति यः स महीयते इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३५ ॥ रामः ॥

२१॥ आत्मसंबुद्धाः योगिनः अमानिनः योगैश्वर्यकृतदर्पहीनाः दर्पत्यागमूलं विवेकमाह। ज्ञानमिति। २२। उ
एवकृतं ब्रह्मलोकं गते अधिकारी स्मर्यः॥२३॥ न च मनुष्यं साधनेन नैष्कर्म्येण अयोजयित्वेति। अत्रापि वा रूढिक
मेवमरणं प्राप्य इत्याह स्मस्तु नगते॥ आत्मकृतेन कालेन न॥२४॥ विषमिति योगं अमंतव्या यिपी उग्रस्तो यि

जेगम्यानामपि नयान्ति परा परमात्मन॥ हि पदानामपि नयान्ति जीवे परमात्मनाः॥२१॥ हि ज्ञा
नामपि राजेन्द्र ज्ञानेन परामताः॥ प्रान्ता नात्मसंबुद्धाः संबुद्धानाममानिनः॥२२॥ ज्ञानमं
न्येति मरणान्त्यामिति विनिश्चय॥ अनंतं वेति हि कर्माणि सर्वे नगच्छन्ति प्रजा॥२३॥ प्राप्य त्वं तु
गकाणां स्वर्ये योनि धनं व्रजेत्॥ न तु नैष्कर्म्यचतुष्टयं राजन्नपुण्यकृत॥२४॥ अयोजयित्वा क्षेत्रो
न जनमावाच दुष्कृतं॥ स्मरता नात्मकृतेनेह कर्मणा नोप्यमाति भि॥२५॥ विषमं दुःखं तेदा होदस्तु ह
स्ता न्यायवय॥ देहिनः प्रमणस्य प्रमस्य प्राकृतो व यतु चाने॥२५॥ नैव विपुण्यकर्माणो पुण्यनेवा
पि भिसे धिजे॥ एवं विधे ऋक् बहुभिः परैः प्राकृतैरपि॥२६॥ ऊर्ध्वमित्यान्यति एवं नैमा लोकपुण्यव
तो न पा॥ मध्यतो मध्य पुण्येनामधो दुष्कृतकर्मणा॥२७॥ एकः शत्रुर्न द्वितीयोस्ति शत्रुरज्ञानरन
नत्वः पुरुषस्य राजन्॥ येनावृतः कुरुते संप्रयुक्तो घोराणि कर्माणि सुदारुणानि॥२८॥

दुष्करणं नैष्ठिकं रिव्यर्थः॥२४॥ उनतापयणे मरतानां पुण्यकृतां गतिमाह। ऊर्ध्वमिति॥ सूर्यमंडलमित्य
र्थः॥ सूर्यद्वारेण ते विरजाः॥ प्रयान्तीति श्रुतेः॥ मध्यतो मनुष्यलोके मा संगिकोयमहं श्लोकः॥२७॥ दे
शकालनिरपेक्षा गतिस्तु केवलं अज्ञानात्मयशोरणगममात्रा देवेत्याह एकदत्ति द्वाभ्यां॥२८॥

ज्ञानमेव परा गतिः ॥२ ईजाने इज्यामात्रस्वरूपमभक्तिरेव परा गतिरित्यर्थः । पाठः दानेदेवे समाप्ते वी तमिति पाठे वीतमिव स्मृतमिति सम्प्रत्यार्थः ॥३ किंकृतं तद्विनयमीत्यसौ वोतरेण धायेण अधर्ममयो पाशः अधर्ममिति शेषः । अभयकृतं अभयप्रकारे दानं दत्त्वा न्यासं कृत्वेत्यर्थः । सिद्धिर्मोक्षस्तं च अतिवर्तते स्यात् इदं वत्तर्थमस्मान्नरो ॥४॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति तं समभिततः सदाभयं वर्तते ॥५॥ बुद्धिमान् असंगम्प्रस्य

ब्राह्मण उवाच ॥ असंगः श्रेयसो मूलं ज्ञाने ज्ञानगतिः परा ॥ चीर्णं तपो न प्राप्येह्यजं देवेन तन्न पद्यति ॥२॥ छित्त्वाधर्ममयं पाशं यदा धर्मेऽभिरज्यते ॥ दत्त्वाभयकृतं दानं तदा सिद्धिमवाप्नुते ॥४ यो ददाति सहस्राणि गवामश्वशतानि च ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यस्तद्दानमतिवर्तते ॥५॥ वसन्‌ विषयमध्येऽपि न वसत्येव बुद्धिमान्‌ ॥ संवसत्येव दुर्बुद्धिरसत्सु विषयेष्वपि ॥६ नाधर्मः श्लिष्यते प्राज्ञमपः पुष्करपर्णवत्‌ ॥ अप्राज्ञमधिकं पापं श्लिष्यते जतु काष्ठवत्‌ ॥७॥ नाधर्मः कारणापेक्षी कर्तारमभिमुञ्चति ॥ कर्ता खलु यथाकालं ततः समभिपद्यते ॥८॥ न भिद्यन्ते कृतात्मान आत्मप्रत्ययदर्शिनः ॥ बुद्धिकर्मेन्द्रियाणीह प्रमत्तो यो न बुध्यते ॥ शुभाशुभा
वसक्तात्मा प्राप्नोति सुमहद्भयम्‌ ॥१०॥

दुर्बुद्धिः मनसा विषयसंगवान्‌ ॥६ श्लिष्यते आलिंगति तत्र आर्षः पर्णावत्पर्णमिव ॥७ कारणा फलदानाल्लिकाश्रियानन्विहोत्यपेक्षते समभिपद्यते फलं प्राप्नोति ततः अधर्मान् कर्तारं कृत्वाभिमानो न भिद्यते कर्मफलेन श्लिष्यन्ति तेषां कर्मा सोपानः ॥९ कथं हि भिद्यते अत आह बुद्धीति तत्र बुद्ध्यते इत्यादि

३६ ॥ पुनराहुतिमतीं गतिमाह दानमित्यादिना शोभनामूर्तिः शान्ताकृतिः ॥ हेमयज्ञस्य वः श्रद्धि
तपसा च शरीरस्य क्लेशं शोधनीयं ॥ तत्र श्लोकः पंक्त्याश्मन आह ॥ सरस्वतीति श्रन्ये कृतदेशायाः ॥ ३७

सांत्वेनान्नप्रदानेन प्रियवादेन चाप्युत ॥ समदुःखसुखो भूत्वा स परत्र महीयते ॥ ३८ दानमार्गः
शोभनामूर्तिरभ्यासस्य तस्याश्चान तपसा वै शरीरं ॥ सरस्वतीनैमिषपुष्करेषु ये चाप्यन्ये पुण्यदे
शाः पृथिव्यां ॥ ३९ ॥ गेहेषु येषां समवः पतंति तेषां मनो निर्हरणं प्रशस्तं ॥ यानेन वै भाजनं
शाच यानेन शौचेन नवं ते विधिनार्चैव दारः ॥ [illegible] ॥ पुष्टिः पुष्टिर्यजनं याजनं च दानं पुण्यानां
कर्मणां च प्रयोगः ॥ पात्रापात्रं यच्च किंचित्प्रशस्तं सर्वाण्येतान्यर्थमानवो यः करोति ॥ ३९ ॥ प
मे याः स्थानि वेदाश्च षडंगानि नराधिप ॥ श्रेयसो ह्येव विधी येन नरस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ४० ॥ भी
ष्म उवाच ॥ एतद्धि सर्वमाख्यातं मुनिना सुमहात्मना ॥ विदेहराजाय पुरा श्रेयसोर्थे नराधिप
४१ शान्तौ मोक्षधर्मे पराशरगीतासु ॥ भीष्म उवाच ॥ पुनरेव तु पप्रच्छ जनको मिथिला-
धिपः ॥ पराशरं महात्मानं धर्मे परमनिश्चयं ॥ १ ॥ जनक उवाच ॥ किं श्रेयः का गतिर्ब्रह्मन्
किं कृतं न विनश्यति ॥ क्व गतो न निवर्तेत तन्मे ब्रूहि महामते ॥ २ ॥ ॥ रामः ॥ ॥

उक्तेऽपवर्गे तत्प्रकारान्तरमाह गृहेष्विति ॥ ४१ ॥ शान्तौ परिज्ञा विंशः ॥ उक्तमर्थं संक्षेपेण वक्तुमार
भते पुनरेवेत्यध्याये ॥ १ ॥ श्रेयः श्रेयसाधनं ॥ २ ॥ रामः ॥

नेतिमरामन्युः सन्निहितोत्तीति स देवधर्मः कार्य इत्यर्थः ॥१८॥ धर्मे मनश्चित्तमप्रहृष्टो सन्तो योगाभ्यासः
कार्य इत्याह यथेति । अगोचरेपि मार्गे गुरूक्तपुत्ताभ्यासादेव गच्छतीत्यर्थः ॥१९॥ योगाभावे निष्फल
हृमरणमिति । जन्मनि जन्मनिमित्ते मोक्षधर्मेषु मोक्षधर्मान् ॥२०॥ तान्मार्गं नहन्तस्यन्त्यापि
सुखमित्याहार्हन्नुद्धीति ॥२१॥ विस्तरा वैतानिकानि अग्निहोत्रादीनि संक्षेपाः मागादयः परार्थं अ

न धर्मकालः पुरुषस्य निश्चितो न चापि मृत्युः पुरुषं प्रतीक्षते । सदा हि धर्मस्य क्रियैव शोभना
यदा नरो मृत्युमुखेऽभिवर्तते ॥१८॥ यथान्धः स्वगृहे युक्तो ह्यभ्यासादेव गच्छति । यथा युक्तेन मन
सा प्राज्ञो गच्छति तां गतिं ॥१९॥ मरणं जन्मनि प्रोक्तं जन्म वै मरणाश्रितं । अविद्वान्मोक्षधर्मे
षु बद्धो भ्रमति चक्रवत् ॥२०॥ बुद्धिमार्गप्रयातस्य सुखं त्विह परत्र च । विस्तराः क्लेशसंयु
क्ताः संक्षेपास्तु सुखावहाः ॥२१॥ परार्थं विस्तराः सर्वे त्यागमात्महितं विदुः । यथा मृणालो
नुगतमाशु मुंचति कर्दमं ॥२२ तथात्मा पुरुषस्येह मनसा परिमुच्यते ॥२२॥ मनः प्र
णयतेऽऽत्मानं स एनमभियुंजति । युक्तो यदा स भवति तदा ते पश्यते परं ॥२३

नात्मभूतफलार्थं मृणालेति लग्नविभक्तिकं विसं तेन कर्दममिव आत्मा उपाधिभूतेन मनसा मुच्यतीत्यर्थः ॥२२
मनः हृतः संसारो मनसैव तत्प्रणीतोऽस्माह मन इति आत्मानं संसाराय प्रणयते योगात्सुखं करोति स योगी एते
मनोरूपमाने अभियुंजति परस्मा काष्ठायां प्रवर्तयति प्रविलापयतीत्यर्थः योगसिद्धस्तेन परे सर्वोपाधिहीने आ

377

११ यथा नद्यां बद्धः सेतुर्नैव सीदति स्रोतः पुष्टिं च करोति ॥ एवं प्रसन्नः धर्म एव सेतुर्यस्य सः मर्यादया बद्धः नैव सीदति। स च यः तपोवृद्धिं प्रस्फीतो भवतीत्यर्थः ॥१२॥ समाधिनानियमेन दृष्टं तेदार्ढ्यं तितेन समाधिना ध्यानयेयथा मारुतिः सौरं तेज आदत्ते एवं जीवो ब्रह्मभावमादत्ते साक्षाद्द्वारा ब्रह्मैव योगः

वीतरागो जितक्रोधः सम्यग्भवति यः सदा ॥ विषये वर्तमानोऽपि न स पापेन युज्यते ॥११॥ मर्यादायां धर्मसेतुर्निबद्धो नैव सीदति ॥ पुष्टस्रोत इवासक्तः स्फीतो भवति स च यः ॥१२॥ यथाभानुगतं तेजो मारुतिः कुरुते समाधिना ॥ आदत्ते राजशार्दूल तथा योगः प्रवर्तते ॥१३॥ यथा तिलानामिह पुष्पसंश्रयात् पृथक् पृथग्याति गुणोऽति सौम्यता ॥ तथा नराणां भुवि तात्मनां तथाश्रयं सत्त्वगुणः प्रवर्तते ॥ जहाति दारान्विजहाति संपदः पदं च यानं विविधांश्च सत्क्रियाः ॥ त्रिविष्टपे जातमतिर्यदा नरस्तदास्य बुद्धिर्विषयेषु भिद्यते ॥१५॥ प्रसक्तबुद्धिर्विषयेषु यो नरो न बुध्यते ह्यात्महितं कदाचन ॥ स सर्वभावानुगतेन चेतसा नृपामिषेणेव झषो विकृष्यते ॥१६॥ संघातवन्मर्त्यलोकः परस्परमपाश्रितः ॥ कदलीगर्भनिःसारो नौरिवाप्सु निमज्जति ॥

द्वारा ब्रह्मभावापि व्याप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥१३॥ सौम्यता रम्यता यथाश्रयं पुनः पुनर्वासनाभ्यासात् बहुसोनर भावेः स्यः सत्त्वगुणः प्रवर्तते ॥१४॥ भिद्यते प्राद्यादिभ्यो व्यावृत्तो भवति ॥१५॥ आमिषेण बडिशगर्भितेन झषः मत्स्यः ॥१६॥ संघातवत् देहेन्द्रियादिसमुदायवत् मर्त्यलोकः स्त्रीपुत्रपश्वादिसमुदायः अपाश्रितः उपकारकः

यथार्थमलधनानुसारेण यथाधनलाभः एवं कर्मविज्ञानानुसारेण गतिरित्यर्थः ॥२९॥ तस्माद्दान
मोक्षाय यत्नेन्यायमाह भद्रोपायश्च इति भद्रोपायमपेकालप्रधाने ॥३१॥ ज्ञानेन नस्यजन्मान्तरे नाल्लो
प्याह ॥ दृष्टान्तेनैव ॥ नहीति सम्मतजलाम्परम् ॥३२॥ ॥३३॥ भावेन धीवराभिप्रायेण धीवरलब्धनाना

वणिग्यथा समुद्राद्वै यथार्थं लभते धनम् ॥ तथा मर्त्यार्णवे जन्तोः कर्मविज्ञानतो गतिः ॥२९॥ अ
होरात्रमये लोके जरारूपेण संचरन् ॥ मर्त्यान्ग्रसति भूतानि पवनो पन्नगो यथा ॥३०॥ स्व
यं कृतानि कर्माणि जातो जन्तुः प्रपद्यते ॥ नाकृतं लभते कश्चित्किंचिदत्र प्रियाप्रियं ॥
शयानं यान्तमासीनं प्रवृत्तं विषयेषु च ॥ शुभाशुभानि कर्माणि प्रपद्यन्ते नरं सदा ॥३२॥ न
ह्यन्यत्तीरमासाद्य पुनस्तर्तुं व्यवस्यति ॥ दुर्लभो दृश्यते ह्यस्य विनिपातो महार्णवे ॥३३॥ य
था भारावसक्ता हि नौर्महाम्भसि तन्तुना ॥ तथा मनोभियोगाद्वै शरीरं प्रविकर्षति ॥३४॥ य
था समुद्रमभितः संस्यूताः सरितोऽपराः ॥ तथाद्या प्रकृतिर्योगादभिसंस्रीयते सदा ॥३५॥ स्ने
हपाशैर्बहुविधैरासक्तमनसो नराः ॥ प्रकृतिस्था विषीदन्ति जले सैकतवेश्मवत् ॥३६॥

वमिव मनः अभियोगेन भावनाभिनिवेशेन शरीरं प्रविकर्षति अनर्थमपि विलक्षण्यो येकारपित्तमिश्र ॥
णीतमर्थं ॥३४॥ अभियोगबलादेव नदीसमुद्रदृष्टान्तेन मनसो मलप्रकृतौ लयमाह ॥ यथेति ॥ योगात् अभि
योगात् अभिसंस्रीयते मनसः प्रकृतौ संश्लेष ॥३५॥ योगाभावे दोषमाह ॥ स्नेहैरिति प्रकृतिस्थाः अज्ञानवशाः ॥३६॥

378

परार्थे इन्द्रियसम्पर्थे प्रवर्तते स्वं कार्यमिति यो मन्यते सक्तः सः स्वकार्यानुयोगात् ॥२४॥ योगानन्तरमुत्तमगति
माह ॥ अथ इति स्वर्गे परां गतिं इह लोके ॥२५॥ योगस्य स्वर्गगतिमाह मन्मथे इति द्रवः द्रवद्रव्यं जलादि नश्यति
न तत्र तोऽस्यर्थः प्राप्नोति योऽनन्तकरणः इन्द्रियस्य तपसा शरीरे बुद्धिर्लिङ्गवान् तस्यालोचितं विषयेषु स्वलोकानि
अश्नुते प्राप्नोति न तत्स्य ज्ञातोऽस्य तु ॥२६॥ शरीरपदेन लिङ्गस्यैव भोक्तृत्वं सचितं तद्वाचष्टे विषयानिति यो
विषयानश्नुते आलोकयत्याप्नोति प्रकाशयति स आत्मा नासौ भोक्तेत्यर्थः यस्तु आत्मा बुद्धिप्रधानः चि
दाभासो जीवभोक्ता भोगोऽस्य ज्ञेयः तद्वेदगुणा वशात् स एव भोक्तृत्वमवस्यति अध्यवसायं करोति ॥ तथा च

परार्थे वर्तमानस्तु स्वं कार्यं नाभिमन्यते ॥ इन्द्रियार्थे प्रसक्तः स्वकार्यात्परिमुच्यते ॥२४
अथ क्लिश्यति चैव स्वर्गे चैव परां गतिं ॥ प्राप्नोति स्वकृतेनात्मा यास्य संदेहे नरस्य च ॥२५
मन्मथे भाजने पक्वे यथा वै प्रपतति द्रवः ॥ तथा शरीरे तपसा नष्टे विषयमश्नुते ॥२६॥ विष
यानश्नुते यस्तु न स भोक्तृत्वमस्य शाश्वतः ॥ यस्तु भोगोऽस्य ज्ञेयात्मा सदैव भोक्तृत्वमवस्यति ॥२७॥ नी
हारेण हि संभीनः शिशिरात्ययरागणः ॥ ज्ञानं धरेत पथ्यानमाहतात्मान बुध्यते ॥२८॥

अन्तर्हितं विधमात्मानं दर्शयति द्वाभ्यां पर्यायेण ज्ञानस्वरूपात्मानं हृदय विषयज्ञातेन तथोत्थः
विषयलेशाहतमनमनस्योऽभिचाकशीति भोक्ता विनयत्तीति पाठे भोगार्थं जन्मान्तरलाभायैव
स्थितइत्यर्थः ॥२७॥ ननु भोक्तात्मा कुतो नोपलभ्यत इत्यत आह नीहारेणेति आहतात्मज्ञोऽयं न
बुध्यतः नावृतत्वस्तु रूपमित्यर्थः तथा च श्रुतिः भोक्तारमीमांशहतं दर्शयति ॥ नन्वेति दायपरमात्म
ज्ञानान्ययुष्माकमेतरेवभवनीहारेणाहता जल्पाचासनृपवत्यः प्राणस्वाः रेतीति ॥२८॥ २९॥

भ॰भा॰
मो॰
३८३

अद्वैधमनन्यमेकाग्रचित्तं ॥ ५४ ॥ विस्मयात् तस्य योगवेः तदभावात् ॥ ५५ ॥ गर्भान् गर्भप्रवेशमारभ्य यन्त्य
स्मात् तद्भयं शुभाशुभं अपरिहार्यत्वात् परिहर्तुमशक्यः कालेन मासेन विच्छेदिना जीवननाशकेन स
ह्रासेन स्युः कर्माणि केऽपि हातेविनाशात् [illegible] दारोकाणां [illegible] संसारविहितकर्मवच्च
न समाधीनास्संताप्य [illegible] गतिर्यस्य समगतिर्वापुः दारु [illegible] जन्मनि स्युर्नरः कालेनानेन यतीन्यथं

अद्वैधमनन्यं युक्तं स्मरेद्धीरे विपश्चितं ॥ तस्मीयं तस्य जने नित्यमादित्यमिव रश्मयः
५४ ॥ अस्तिकत्ववमायाभ्यां मृत्याद्याहिंसयाहि पा ॥ समारभेद्यतिं घात्मान सोऽर्थंप
रिक्षीदति ॥ सर्वाः स्वानि शुभाशुभानि यतेः कर्माणि जन्तुः ॥ स्वयं गर्भास्संप्रतिपद्यते
तद्भयं यतेन प्र [illegible] ॥ ५५ ॥ मृत्युस्त्वपरिहार्यवान् समगतिः कालेन विच्छेदिना
दारोक्षाणां मित्यास्मसारविहितं कर्मानि कुर्यात् ॥ ५६ ॥ स्वरूपतात्माहृतेचविस्तरे
ज्ञलानवयं द्व्यसमरहिंसेचयं ॥ नरोहिंसवोलभतेयथाहृतं शुभाशुभेनात्महृतेन
कर्मणा ॥ ५७ ॥

तस्मात् यह् [illegible] यागते स्नादिभिः प्राणाः नूधारयित्वा मोक्षार्थं यतनीयमिति सिद्धं
५६ ॥ स्वरूपतां स्वरूपं हिरण्यपशावो विवाहा इत्युक्तं तेनरूपमिव न पंयस्य स्वज्ञलानसारि विवाहा
दिकं तदेव ननानात्मात्महृते विस्तरे पुत्रतेन न्यादिपोष्कल्यं ज्ञलान्वयं तत्कुलं जन्मयथाहृतं कृत
मनतिक्रम्य ॥ यस्मात्सर्वमात्मकर्मवशादेव लभ्यते ॥ नत्वस्तदर्थं यत्नमकुर्वन् आत्मलाभात्
परं विद्यत इति वचनात् आत्मतत्त्वसाक्षात्कारार्थं यतेतैवेति भावः ॥ ५७ ॥

३८३

379

शरीरगृहस्य संज्ञैव संज्ञा यस्य ॥ देहगते नाममत्वं येनात्मत्वं येन तस्य धर्मस्वेन मन्यमानस्य देहिनो देहाभि-
मानवतः यो चेष्टानां तर्भावशुद्धिः वा संचयः सिद्धबुद्धिरात्मत्तानं देवतान्तु पासनेन वा ॥ ४७ ॥ विस्तरा इति
श्लोको व्याख्यातानः पोषादि प्रभृतानां ऋद्धेर्वर्चितानां कार्यत्वात् संकल्पजत्वमित्यादिना ॥ ४९ ॥ दानमेव पं-
थ्यं स्वर्गमार्गे हितं तेनोदनस्थानीयं पाथेयं यस्य सः दानपथ्योदनः ॥ ५० ॥ अष्टापदपदं सुवर्णकाष्ठो

शरीरग्रहसंबन्धस्य योगचतीर्थस्य देहिनः ॥ बुद्धिमार्गप्रयातस्य मम स्वेन्विह पर्वत ॥ ४७ ॥ विस्तराः
क्लेशसंयुक्ताः संक्षेपास्तु सुखावहाः ॥ परार्थं विस्तरः सर्वं त्यागमात्महिते विदुः ॥ ४८ ॥ संकल्प-
जो मित्रवर्गो ज्ञातयः कारणात्मकाः ॥ भार्या पुत्राश्च दासाश्च स्वमर्थमनुयुञ्जते ॥ ४९ ॥ न माता न
पिता किंचित्कस्यचित्प्रतिपद्यते ॥ दानपथ्योदनो जन्तुः स्वकर्मफलमश्नुते ॥ ५० ॥ माता पुत्रः पि-
ता भ्राता भार्या मित्रजनस्तथा ॥ अष्टापदपदस्थाने दक्षमुद्रेव लक्ष्यते ॥ ५१ ॥ सर्वाणि कर्मा-
णि पुरा कृतानि शुभाशुभान्यात्मनो यान्ति जन्तोः ॥ उपस्थितं कर्मफलं विदित्वा बुद्धिं तथा चो-
दयते न रात्मा ॥ ५२ ॥ व्यवसायं समाश्रित्य सहायान्योऽधिगच्छति ॥ न तस्य कश्चिदारम्भः कदाचि-
दवसीदति ॥ ५३ ॥

णः तत्स्थाने दत्तया यथा मुद्रा रेखाविशेषा लक्ष्यमाणा दृश्यते इत्यर्थः सुवर्णवत् ॥ स्वाहस्वमेव स्वाभ्युदये देनः
रेखावत् तथा चोदयो नाम ममा शेखयं रेरेखवान् इदं वे मात्रा दृष्यो निष्फला इत्यर्थः दत्तमुद्रेण लक्षत इ-
ति पाठे ण लक्षणं लवकेन मुद्रयति यावत् ॥ यथा मुद्रया काष्ठपणविशेषो लक्ष्यते एवं मात्रादिना ज्ञाति-
विशेष इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ शोतिफले रात्मेति शेषः ॥ ५२ ॥ व्यवसायेऽपोर्गा ॥ ५३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अरुंतुदः ॥ मर्माणि छित्वा तुदन् नृशंसवादी न निष्ठुरवादी च न स्यात् । हीनतः नीचात् परं शास्त्ररहस्यं च
नाददीत ८ रुशतीं अकल्याणीं दाहकरीं पापलोक्यां नरकप्रदां ॥८॥ क्षेपायमाणं अधिक्षेपकारिणं
अभिषंगव्यलीकं अभिषंगजव्यलीकं अभिनिवेशावधारणादप्रियं ॥१३॥ उपनिषत् रहस्यं वेदादिग

नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी न हीनतः परमभ्याददीत ॥ ययास्य वाचा पर उद्विजेत न तां वदे
द्रुशतीं पापलोक्यां ॥८॥ वाक्सायका वदनान्निःपतंति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ॥ परस्य ना
मर्मस्ते पतंति तान्पंडितो नावसृजेत्परेषु ॥९॥ परश्चेदेनमतिवादबाणैर्भृशं विध्येच्छम
एवेह कार्यः ॥ संरोषमाणः प्रतिहृष्यते यः स आदत्ते सुकृतं वै परस्य ॥१०॥ क्षेपायमाणम
भिषंगव्यलीकं निगृह्णाति ज्वलितं यश्च मन्युं ॥ अदुष्टचेता मुदितोनसूयुः स संततं तथैवाचैव
मानशंसा ॥११॥ वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ॥ दमस्योपनिषत्त्यागस्तपस्त
वीनुशासनं ॥१२॥ वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं विवित्सावेगमुदरोपस्थवेगं ॥ एतान्वे
गान्यो विषहेदुदीर्णांस्तं मन्येहं ब्राह्मणं वै मुनिं च ॥१४॥ अक्रोधनः क्रुध्यतां वै वि
शिष्टस्तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ॥ अमानुषान्मानुषो वै विशिष्टस्तथाज्ञानाज्ज्ञानवान्वि
शिष्टः ॥१५॥

मस्यफलं सत्यवचनमित्यर्थः तस्या पिफलं दमः ॥१३॥ विविदिषा विशिष्टा पिपासा
धेद्यानेः सच्चूर्णं तस्यावेगमित्यर्थः ब्राह्मणं ब्रह्मनिष्ठं मुनिं ध्यायिनम् ॥१४॥ अज्ञा
नात् ज्ञानहीनात् मरठात् ज्ञानवित् ब्रह्मवित् लब्धज्ञानो वा ॥१५॥

380

शरीरग्रहस्य संज्ञैव संज्ञा यस्य ॥ देहगते नाम तद्रूपं आत्मतद्रूपं आत्मधर्मत्वेन मन्यमानस्य देहिनो देहाभि-
मानवतः शौचेष्वानंतरं भावसिद्धिः वा सेवमस्मिद्बुद्धिरात्मत्तानं देवतान्युपासनेन वा ॥ ४३ ॥ विस्तराद्योगे-
ष्वोको व्याख्यातानतः योगाविष्टमनाक्रुद्धेवर्त्तितानकार्यं त्यादसंकल्पनइत्यादिना ॥ ४४ ॥ राज्यमेवप-
थि स्वर्गमार्गे हिते चोदनस्यानीयं पाथेयमस्मः दानपथ्योदनः ॥ ४० ॥ प्रत्यापदपदं सर्वाणां कार्यावो

शरीरग्रहसंबन्धस्य योऽवतीर्थस्य देहिनः ॥ बुद्धिमार्गं प्रयातस्य स्वस्थेनेह परत्र च ॥ ४३ ॥ विस्तरः
क्लेशसंयुक्तः संदेहोऽनलसंस्थावरः ॥ परार्थं विस्तरः सर्वं त्यागमात्महिते विदुः ॥ ४४ ॥ संकल्प
जो मित्रवर्गो ज्ञातयः कारणात्मकाः ॥ भार्यापुत्राश्च दासाश्च स्वमर्थमनुयुंजते ॥ ४५ ॥ न माता न
पिता किंचित्कस्यचित्प्रतिपद्यते ॥ दानपथ्योदनो जंतुः स्वकर्मफलमश्नुते ॥ ४० ॥ माता पुत्रः पि
ता भ्राता भार्या मित्रजनस्तथा ॥ अष्टापदपदस्थाने दत्तमुद्रेण लक्ष्यते ॥ ४१ ॥ सर्वाणि कर्मा-
णि पुरा कृतानि शुभाशुभान्यात्मनो यांति जंतोः ॥ उपस्थितं कर्मफलं विदित्वा बुद्धिं तथा चो
दयते न रात्मा ॥ ४२ ॥ व्यवसायं समाश्रित्य सहायान्योऽधिगच्छति ॥ न तस्य कश्चिदारंभः कदाचि
दवसीदति ॥ ४३ ॥

णः तस्य स्थाने दत्तया यथा मुद्रा रेखाविशेषा लक्ष्यते आद्यन्तयोरप्यर्थः स्वर्णावत् ॥ स्वाहृष्टमेव स्वाभ्युदयहेतुः
रेखावत् तथा वादयो नाम मात्रेणवर्धरे रेखवत् दैवे मात्रा इत्यपि निष्फला इत्यर्थः दत्तमुद्रेणलक्षणतः
निपातेन स्वरेण स्वके न मद्रयति यावत् ॥ यथा मुद्रयाकार्यापणविशेषो लक्ष्यते एवं मात्रादिना जाति
विशेषः इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ योऽतिफले रागतमिति शेषः ॥ ४२ ॥ व्यवसायेऽउपायेनो ॥ ४३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्हेत्तदः ॥ मर्मण्यछिन्नतन्नपंसवादीन्नतिष्ठवादीचनस्यात् ॥ हीनतःनीचात् परं शास्त्रं रहस्यं च
नारदीनऽपती अकल्याणीदारुकरीपापलोकानरकपदां ॥ ९ ॥ हेयायमानेऽअभिहितेएकारिणा
अभिषंगमयल्लोके अभिषंगमयल्लोके अमितिवेशावधादमिष्ये ॥ १३ ॥ उपनिषत्तरहस्यं वेदाधिग

नार्हेत्तदःस्यान्नपंसवादीनहीनतःपरमभ्याददीत ॥ ययास्यवाचापरउद्विजेतनतांवदे
दुष्टतीपापलोक्यां ॥ ८ ॥ वाक्सायकावदनान्निःपतंतियेराहतःशोचतिरात्र्यहानि ॥ परस्यना
मर्मस्तुतेपतंतितान्पंडितोनावसृजेत्परेषु ॥ ९ ॥ परश्चेदेनमतिवादवाणैर्भृशंविध्येच्छम
एवेह कार्यः ॥ संरोषमाणःप्रतिहृष्यतेयःसआदत्तेसुकृतंवैपरस्य ॥ १० ॥ हेपायमानम
भिषंगमयल्लोकेनिगृह्णातिज्वलितंयश्चमन्युं ॥ अदुष्टचेतामुदितोनसूयुःसमंततेयेवाचैव
मानस्पंस ॥ ११ ॥ वदस्येपतिपत्समम्यसोपतिपरक्षम ॥ दमस्योपतिपत्सोदयनत्त
वीनुष्णासने ॥ १२ ॥ वाचोवेगंमनसःक्रोधवेगंविधित्सावेगमुदरोपस्थवेगं ॥ एतान्वे
गान्योविषहेदुदीर्णांस्तंमन्येहंब्राह्मणंवैमुनिंच ॥ १४ ॥ अक्रोधनःक्रुध्यतांवैवि
शिष्टस्तथातितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ॥ अमानुषान्मानुषोवैविशिष्टस्तथाज्ञानाद्वि
शिष्टः ॥ १५ ॥

मस्यफलंसत्यवचनमित्यर्थः तस्या विफलंदमः ॥ १३ ॥ विधित्साविशिष्टापिपासा
धेह्यातेःस्पृहांपरस्यवेगमित्यर्थः ब्राह्मणंब्रह्मिष्ठमनुनिध्यायिनम् ॥ १४ ॥ अज्ञा
नात् ज्ञानहीनात् मत्तातत्ज्ञानवित् ब्रह्मवित् लब्धज्ञानोवा ॥ १५ ॥

380

५५॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंस श्रीगोविंदसूरिसूनोर्नीलकंठस्य कृतौ भारतभावदीपे शांतौ मोक्षधर्मे पराशरगीतासमाप्तौ त्रयोविंशाधिकशततमः॥ अत्र ज्ञानोपायं पंचतमक्लेशना यत्कर्तव्यं तन्निरूपयितुं हंसगीतामारभते सत्यं दमं क्षमां प्रज्ञामित्यादिना॥ ५॥ हे द्विज पतत्रिन्॥ ६॥

भीष्म उवाच॥ इत्युक्तो जनको राजन्याथातथ्यं मनीषिणा॥ श्रुत्वा धर्मविदां श्रेष्ठः परां मुदमवाप ह॥ ५८॥ शां॰ मो॰ मोक्षधर्मे पराशरगीतासमाप्तौ॥ युधिष्ठिर उवाच॥ सत्यं दमं क्षमां प्रज्ञां प्रशंसन्ति पितामह॥ विद्वांसो मनुजा लोके कथमेतन्मतं तव॥ १॥ भीष्म उवाच॥ अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनं॥ साध्यानामिह संवादं हंसस्य च युधिष्ठिर॥ २॥ हंसो भूत्वाथ सौवर्णस्त्वजो नित्यः प्रजापतिः॥ स वै पर्येति लोकांस्त्रीनथ साध्यानुपागमत्॥ ३॥ साध्या ऊचुः॥ शकुने वयं स्म देवा वै साध्यास्त्वामनुयुज्महे॥ पृच्छामस्त्वां मोक्षधर्मं भवांश्च किल मोक्षवित्॥ ४॥ श्रुतोऽसि नः पंडितो धीरवादी साधुशब्दश्चरते ते पतत्रिन्॥ किं मन्यसे श्रेष्ठतमं द्विज त्वं कस्मिन्मनस्ते रमते महात्मन्॥ ५॥ तन्नः कार्यं पक्षिवर प्रशाधि यत्कार्याणां मन्यसे श्रेष्ठमेकं॥ यत्कृत्वा वै पुरुषः सर्वबंधैर्विमुच्यते विहगेंद्रेह शीघ्रं॥ ६॥ हंस उवाच॥ इदं कार्यममृताशाः शृणोमि तपो दमः सत्यमात्माभिगुप्तिः॥ ग्रंथीन्विमुच्य हृदयस्य सर्वान्प्रियाप्रिये स्वं वशमानयीत॥

भो अमृताशाः अमृतभुजो देवाः तपः स्वधर्माचरणं दमो बाह्येंद्रियनिग्रहः सत्यं यथार्थभाषणं आत्माभिगुप्तिः मनोजयः ग्रंथीन् रागादीन् संवर्णे स्वाधीनतां प्रियाप्रिययोर्हर्षविषादौ न कर्तव्यावि-

म॰भा॰
मो॰
३८५

अनुध्यानं आक्रोशन स्तनकानि वनवोधयेत ॥ न वर्द्धयेत ॥२८॥ अस्पृहयन्परेषां अमानितवान
॥२९॥ वत्सवच्चतुरः स्तनानि वयंनातसंज्ञादिनू ॥ अनपरोक्षान् नवअनुचरन् सत्यं दमं

आक्रोशनविमानाभ्यां नाबुधाद्गोपयेद्बुधः ॥ तस्मान्न वर्धयेदन्यं न चात्मानं विहिंसयेत् ॥२५॥
अमृतस्येव संतृप्येदवमानस्य पंडितः ॥ सुखं हि ह्यवमतः शेते योवमंता स नश्यति ॥२६॥ यत्
क्रोधनो यजते यद्ददाति यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ॥ वैवस्वतस्तद्धरतेस्य सर्वं मोघः श्र
मो भवति हि क्रोधनस्य ॥२७॥ चत्वारि यस्य द्वाराणि सुगुप्तान्यमरोत्तमाः ॥ उपस्थमुदरं ह
स्तौ वाक् चतुर्थी स धर्मवित् ॥२८॥ सत्यं दमं ह्यार्जवमानृशंस्यं धृतिं तितिक्षामभिसेव
मानः ॥ स्वाध्यायनित्योस्पृहयन्परेषामेकांतशील्यूर्द्ध्वगतिर्भवेत्सः ॥२९॥ सर्वांश्चैतानन्वच
रन्वत्सवच्चतुरः स्तनान् ॥ न पावनतमं किंचित्सत्यादध्यगमं क्वचित् ॥३०॥ आचक्षेहं मानु
षेभ्यो देवेभ्यः प्रतिसंचरन् ॥ सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥३१॥ यादृशैः संनि
वसति यादृशांश्चोपसेवते ॥ यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥३२॥ यदि संतं सेवते यद्यसं
तं तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ॥ वासो यथा रंगवशं प्रयाति तथा स तेषां वशमभ्यु
पैति ॥३३॥

तमांसि ज्ञात्वा परिपक्वानि आचष्टे रब्धान ॥२०॥ आचक्षे कथयामि पारावारस्य स
मुद्रस्य ॥२१॥ यादृशैरिति श्लोके आचष्टे यदीति ॥२२॥ रामः ॥ रामः

३८५

381

१८ असूयकः अयं ते निर्दहिनः सुनो वाक्तपियंवानमहेति योऽन्यं न सस्पृहंयाति ते लिसंते स्नथैः १९
निह्नतो पिविविधिसान्स्लाउनत्तहनेउलसति ॥ परैर्नियमी द्युगक्षमिविषयेणविषयलाभार्थं

आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेनं तितिक्षतः ॥ आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विंदति ॥
११ यो नात्युक्तः प्राह रूक्षं प्रियं वा यो वा हतो न प्रतिहंति धैर्यात् ॥ पापं च यो नेच्छति तस्य हंतुस्त-
स्येह देवाः स्पृहयंति नित्यं ॥ १२ ॥ पापीयसः क्षमेतैव श्रेयसः सदृशस्य च ॥ विमानितो हतोऽक्रु-
ष्ट एवं सिद्धिं गमिष्यति ॥ १३ ॥ सदाहमार्यान्निभृतोऽप्युपासे न मे विविित्सा न च मेऽस्ति रोषः ॥ न
चाप्यहं लिप्समानः परैर्मि न चैव किंचिद्विषमेण यामि ॥ १४ ॥ नाहं शप्तः प्रतिशपामि किंचिद्दमं
द्वारं ह्यमृतस्येह वेद्मि ॥ गुह्यं ब्रह्म तदिदं वो ब्रवीमि न मानुषाच्छ्रेष्ठतरं हि किंचित् ॥ २० ॥ निर्मुच्यमा-
नः पापेभ्यो घनेभ्य इव चंद्रमाः ॥ विरजाः कालमाकांक्षन्धीरो धैर्येण सिध्यति ॥ २१ ॥ यः स-
र्वेषां भवति ह्यर्चनीय उत्सेधने स्तंभ इवाभिजातः ॥ यस्मै वाचं सुप्रशस्तां वदंति स वै देवान्
गच्छति संयतात्मा ॥ २२ ॥ न तथा वक्तुमिच्छंति कल्याणान्पुरुषे गुणान् ॥ यथैषां वक्तुमिच्छं-
ति नैर्गुण्यमनुयुंजकाः ॥ २३ ॥ यस्य वाङ्मनसी गुप्ते सम्यक्प्रणिहिते सदा ॥ वेदास्तपश्च त्यागश्च
स इदं सर्वमाप्नुयात् ॥ २५ ॥

न यामि देवतादिकं मार्थयामि ॥ १९ ॥ ब्रह्ममहत् ॥ २६ ॥ उत्सेधनः दुर्जनः करः ब्रह्मो
दुर्मदुपस्तंभभक्तरश्नथैः ॥ २२ ॥ नैर्गुण्यं दोषं अनुयुंजकाः स्पर्धावंतः ॥ २३ ॥ इदं सर्वं यत्स्वर्गं सर्वसुखं

४० नष्टाज्ञानस्य लक्षणं मत्सरकारणत्वं तद्रहितेन समग्रमर्वं कमाह कः स्विदिति ॥ ४१ देवत्वं देवत्वहेतुः एवमग्रेऽपि ४४ क्षेत्रं देहः स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधं तत्र कर्मणां योनिर्वासनायाः प्रायः शोधको विनाशी योनिः कारणं सद्भावः सत्ता मात्रं यत्तत्तत्सत्यं अबाधितं तेन देहस्याबाधितत्वमर्थान्न भवति विशेषविधिरिति निषेधयोः शेषनिषेधाभ्यनु

हंस उवाच ॥ अज्ञानेनावृतो लोको मात्सर्यान्न प्रकाशते ॥ लोभात्त्यजति मित्राणि सङ्गात्स्वर्गं न गच्छति ॥ ४० ॥ साध्या ऊचुः ॥ कः स्विदेको रमते ब्राह्मणानां कः स्विदेको बहुभिर्जोषमास्ते ॥ कः स्विदेको बलवान्दुर्बलोऽपि कः स्विदेषां कलहं नान्ववैति ॥ ४१ ॥ हंस उवाच ॥ प्राज्ञ एको रमते ब्राह्मणानां प्राज्ञश्चैको बहुभिर्जोषमास्ते ॥ प्राज्ञ एको बलवान्दुर्बलोऽपि प्राज्ञ एषां कलहं नान्ववैति ॥ ४२ ॥ साध्या ऊचुः ॥ किं ब्राह्मणानां देवत्वं किं च साधुत्वमुच्यते ॥ असाधुत्वं च किं तेषां किमेषां मानुषं मतं ॥ ४३ ॥ हंस उवाच ॥ स्वाध्याय एषां देवत्वं व्रतं साधुत्वमुच्यते ॥ असाधुत्वं परीवादो मृत्युर्मानुष्यमुच्यते ॥ ४४ ॥ भीष्म उवाच ॥ संवाद इत्ययं श्रेष्ठः साध्यानां परिकीर्तितः ॥ क्षेत्रं वै कर्मणां योनिः सद्भावः सत्यमुच्यते ॥ ४५ ॥ शांतौ मोक्षधर्मे बृहस्पतिगीताः ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सांख्ये योगे च मे तात विशेषं वक्तुमर्हसि ॥ तव धर्मज्ञ सर्वं हि विदितं कुरुसत्तम ॥ १ ॥ ॥

ज्ञाफलकत्वनियममाह ॥ ४५ ॥ शान्तौ ... ॥ एवं परापरदेहसंगीताभ्यामधिकारिविशेषणमुक्तं क्षेत्रं वै सांख्यमनन्तरं ... सद्भावः सत्यमुच्यते इति सत्तामात्रमबाध्यमिति ज्ञातस्य मनुपत्तिः पूर्वत्र स्वबाधनेन स विततत्त्वमहंकृतिपरमार्थतावादिनो मतेऽपि विरुद्धमिति मत्वा संदिहानः सांख्ययोगयोर्विशेषं पृच्छति से

मानुषे विषये भोगे इच्छामपि नेच्छंति विनाशित्वात् इत्यर्थः एतद्देवा ह इंद्र स्मृतमपो पि न क्षमः किंतु
पचयाय च यथमीतपावापुरुषपि अस्मत्ममेवं भेदः मध्यमतीव्रभेदात् एवं संवेगविषये इच्छा वर्धते उपचया
पचयवंतः संवेदमेवं वेदनान्य इत्यर्थः ॥२४॥ अथ इष्टरागद्वेषयुक्तं यथा स्यात्तथा च नरपुरुषे तपोविशिं
शिवर्तमाने सति तेन वीतपोसिणाज्ञानेन देवाः श्रीयंते कीदृशा न अधिकारावस्था यासत्ता मार्गस्थिते

सदा देवाः साधुभिः सेवंते ते न मानुषे विषये यांति इत्युक्तं ॥ नेदुः समः स्यादसमो हि तापुरुत्वाव-
ते विषयेषु संवेद ॥२४॥ अथ उष्ट वते मानेन हृदयान रपहत्वे ॥ तेनैव देवाः श्रीयंते मनोमार्गे-
स्थितेन तेव ॥२५॥ तिष्ठो देवैः परिरताः सदैव स्नेनानन रागपुरुषा अनिंद्य ॥ अपेन दोषान पिता
न चिदित्वाहृतादेवाः संपरिवर्जयंति ॥२६॥ न वे देवा हीनसत्वेन तोष्याः सर्वाशिनादुःखिन क-
र्मणा वा ॥ समस्तनायेनतनराणां तत्त्वः धर्मरता सैः सहसंभजंते ॥२७॥ अथ व्याहृते व्याहृताकुयथा-
हुः सर्वं वदेश्याहृतेन तद्धितो यं धर्मं वदेयाहृतेन तत्त्वतो यं प्रियं वदेत्याहृतेन तच्च नत्थं ॥२८॥ सा...
ऽ...ः केनायमाहतो लोकः केन वा न प्रकाशते ॥ केन मुंचति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति

ने यो नयोमी मत्र जीव इत्यर्थः तथा च श्रुतिः अयमात्मा ब्रह्म अहं ब्रह्मास्मि तत्त्वमसि इत्याद्या जीवब्रह्म-
णोरभेदमतिपादिता ॥२५॥ अपेन दोषान् प्रायश्चित्तेनेति शेषः ॥२६॥ हीनसत्वेन नीचबुद्धिना संभजं-
ते स्नेहं विभजंत्य सेवंते ॥२७॥ अथ व्याहृते मौने श्रेयः प्रथमम् इति शेषः यत्सत्यं वदेत्तद्धितो यथ...
व्याहृतं सद्धिरिति शेषः मौनात् अपि श्रेष्ठमित्यर्थः एवमग्रे पि योज्यं ॥२८॥ एवं चेत्सर्वं ज्ञानः श्रेयः एव नाचरे-

सांख्यानां तु मतिमाह। वदंतीति द्वाभ्यां सर्वो गतो विज्ञातः साक्षात्कारः स सांख्यमते हि यथा स्फटिकः स्वतः शुद्ध
जपाकुसुमसन्निधानात् रक्तः स एव स्फटिकोपाधौ प्रमोषे एव प्रसन्नः सोपि चेद्विकाराभिर्द्वनील इति युक्तः
परेषां न तथा चिदात्मा स्वतः शुद्धः मायायोगादीश्वरः अविद्यायाश्च संधौ प्रमोषे एव च आत्मा अविद्यामावृत्ते
विराट् अनिमावस्थे विश्वः ब्राह्मी दृष्टमायाभिमानीत्वयथासृष्टोऽतगतादेवप्रभावत्तर मात्रेभासपति
हरिच्छिद्राहृद्धिंगितात्वं विहृत्त्वनगतेलिंग युग सर्वात्मना गताहृद्धिंगितात्कस्त्वम् अवनीतरे भासोति॥ तथा
समस्तिकिंतिदेहात् तत्त्वादेहमात्रभासपति देहेंद्रियादिहारादेहाद्धिंगितात्कन्तीत्रस्योंऽग तगते के विद्व्या
दिके विषयग्रहस्य युत्तात्मनाक्रवणस्य स्तवोत्मनादेहाध्यास निवृत्तो स्वं विभुवनोदरेया॥

वदंति कारणं चेदं सांख्याः सम्यग्विजानतः॥ विज्ञायेदं गतोः सर्वो विरक्तो विषये भुवः॥४
अहं तु देहात्मत्वात्मके विमत्योऽदितिनान्यथा॥ एतदात्मदर्शायाजाः सांख्ये वैमेतदर्शनम्॥५

मोति॥ तदानीमयं सर्वात्मको विराडस्मीत्यभिमन्यते॥ ततोप्यविद्यापास्तानवेत्तू आत्मास्मीति
तस्मादशेषं ग्रोस्मीति मायायाश्च विनाशे शुद्धचिन्मात्र आत्मनादेयतत्स्यपमनुभवक्रमः तदवि
द्यस्य विराडुत्तमे ग्रासुद्धाग्रापिकाः क्रमेण वृत्तस्तोगतयंताः सर्वाः साक्षात्कृतास्तेन सत्यात्रं
स्तनतां सूत्र्यात्के देहात् देद वतुण्यादृष्ट्वं ग्रस्तावितन्मच्यते प्रस्यग्ज्ञानवलक्रमेणैव शाद्विस्वाना
ध्यासस्तत्नानवक्रमेणनशप्तिचक्षं वैशं वृं रूपमनुपतिष्टंति सर्वात्मना त्वध्यासनिवृत्तोस्मा टेकवदं
न्तु पाधिप्रसम्नात्वं प्रकाशतः इत्यनुभवबलादेव सिद्धमिति किं तदस्थैश्वरेणात गंडनेति सांख्यामन्यते॥५

अथ सांख्यं नाम प्रकाश्यतानंदं सर्वं यद् यथात्मेति श्रुतिप्रसिद्धं ननु कापिले वर्णितं सांख्यं तदनु सर्वं वि
जानेदं ह्मनस्यहं त्वा प्रयोगेनज्ञानंदं नतान्नेति दुर्यसंहारात् प्रतिष्ठितं प्रधानप्रवसर्वेल योनं त्वतरीम्मनी
त्यर्थः सिद्धयोगमतेत नानात्वप्रवादः जीवेश्वरयोर्भेदस्य स्वीकृतेर्वानीश्वरः कथमस्य चोदिति गुरुहेतुरस्य ई
श्वरं विना मोक्षदौर्लभ्यस्य वचनात् कारणे हेतुः पुनः इति यावत् ॥ तत्पक्षोद्भावनायस्तत्पक्षोत्कर्षोप २
पत्तिमेवाहनीश्वरं इति प्रथमे प्रत्यसाध्य कर्मकारयति नियोनभ्यो लोकेभ्य इति नीयते प्रथमेश्वरस्तथत्वमका
रयति नयमथोनि नीयते ॥ अतो जनतरनी गुणप्रमात्मनः स्वखदुःखयोः ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव
वेति श्रुतिस्मृतिभ्यां दृश्यत्वादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् ॥ घटवदिति शक्तानगद्धीताभ्यां सित ईश्वरे

श्री षड्वाचा ॥ सांख्याः सांख्यं प्रसंख्यानं ति योगा योगेष्विज्ञानतः ॥ वदंति कारणं श्रेष्ठं सांख्यपक्षोद्भाव
नायेदं ॥ ४ ॥ अनीश्वरः कथं मुच्यते वेशावृकर्मानं ॥ वदंति कारणं श्रेष्ठं योगाः सम्यक् तनोषि

श्वरः तदभावे हि स्वतंत्रश्चेतनो नित्यज्ञानवेक्रमेणानप्रवर्तते न च विरहानपि ज्ञानो लिकश्चिचेतनोः प्रिय
लानचक्रमेणः प्रवर्तते कृत्स्नसमर्थमिनस्यप्रह्नति कार्यस्य प्रह्नति प्रवर्तते कृत्स्न योगानतप्रायातेनले
त्रे निमित्तप्रयोजनकं प्रह्नतेनामावरणभेदस्ततः देशिकृतवदिति निमित्त गुणपापात्मकं कर्म प्रह्नती
नागदुणानां प्रयोजनं नभवति किंतर्हि जलवत्स्वयं प्रवर्तमानानां प्रह्नतेः केदारिकवदावरणभंगा
वकमोप्रयुज्यते यथाहुरष्टप्रतिबंधगुणाः पाणिकलेन परिणमंति स्वदृष्टेनतनहि परीतेये
यत इति सूत्रार्थः तस्मादपस्तानमणिवदुदासीनोपीश्वरः स्वसत्तामात्रेण प्रधानप्रवर्तयन् भक्ता
नुगृह्णातीत्यतो मोक्षप्रदातेश्वरो वस्वप्रमलीतित्तेयरिति योगानांप्रवृत्तिः ॥ ५ ॥ तमः ॥

म.भा.
मो.
३८८

384

फले को हेतुः साधने कामदं न लभ्यमिति। एतानां प्रहिंसासमासे या हीनानुष्ठे कुरूपे साधने गति दुःखं स भवति नाविद्वद्योगिनोः परमत्वं संभवति अत उभयप्राप्त्या कैवल्यैः यथोक्तं भगवता पतंजलिना ष्यते स्यानेन योगेरविगम्यते इति निष्ठा तर्हि तयोर्विसंवादः अतएव आह दर्शनेन समेन योऽति दर्शने श्रास्ते प्रथमार्थः महदादि सकारणां जगत् सूक्ष्मं सर्वं बुद्धा समधास्यन्तं तस्य गवेत्तानां तत्त्वानामविज्ञान ज्ञानेन वाधिते चेतसि संसारस्य सर्वाज्ञ स्योच्छेदो भवतीति सांख्योः योगसूत्रेऽपि दुःखमनागतमिति हेय वस्तु पमस्य दृष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुरिति तन्निमितमकं यथा च महदादि दृश्याकारहानिर्नि

तत्त्वशोधेन पौरुषेण दयार्थमेन प्रत्यानद। एतानां धारणां तत्त्वदर्शनसमेन यो ॥ ४९ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ यदि तत्त्वप्रबोधाच्च दयाचार फलं तथा। न तत्त्वदर्शनेकस्य तत्त्वेन हि हि विं नामहे ॥ २० ॥

येन दृष्टृदृश्ययोर्वियोगे सति दृष्टृश्यन्ति सायुज्याभावात् स्वरूपेऽवस्थितिः कैवल्यं भवति यथोक्तं योगः चित्तवृत्तिनिरोधः तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति एवं च हेतुनाशे कार्यनाशाज्जगतो मिथ्यात्वनिरूपणं व्यर्थमिति मन्यते इति यथोक्तं वासिष्ठे ॥ द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणं असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्तत्वनिश्चयः प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिव इति ॥ ४९ ॥ फलसाधनयोरेकत्वाकिमर्थो येशास्त्रमेद इति शंका

३८८

स्वपक्ष इति ॥ एवं पक्षद्वये युक्तौ सत्यां यः स्वस्य स्वमतः पक्षस्तं हि यथैव युक्तियोगाद्वचनमपि ईशान-
ने प्रागुदाहृतमेव समये स्वपक्षे सांख्यमतेऽपि न्यायमात्माप्रस्मोपमात्मा चतुष्पादिमपक्षस्य वि-
श्वतेनसामान्यात्तानन्यायस्त्वमत्तुष्मासिमानिनः क्रमेणानिर्दिष्टपाशीवमद्वैतेन चतुर्थेमनमाने सप्राम्ना-
तविशेष इति सूक्ष्मात्मनो त्तेयत्ने परेतत्रैव प्रोक्तमहत्वमेव सर्वेश्वर इत्याद्याख्यानाप्रमतीचोन्यदीयो

स्वपक्षे कारणे ह्यास्य समयप्रवचने हितम् ॥ शिष्टानां हि मतं यस्मा-
त्तद्दृष्टैः शिष्टसंमतैः ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षहेतवो योगाः सांख्याः शास्त्र-
विनिश्चयाः ॥ उभे चैते मते तत्त्वे सम्मते तात युधिष्ठिर ॥ ७ ॥ उभे चैते
मते ज्ञेये नृपते शिष्टसंमते ॥ अनुष्ठिते यथाशास्त्रं नयेतां पर-
मां गतिम् ॥ ८ ॥

स्तीति गम्यते ॥ तत्रापि स्वपक्षानुसारि यद्वचनं तदेव हितं ॥ ६ ॥ किं तद्धि शिष्टसंमतमित्याकांक्षा-
यामुभयमपि हितं विशेषयोः समतुल्यबलत्वात् सममेवेत्याह ॥ प्रत्यक्षेति ॥ केवलं पंचत्रिपातालनिह-
तिरित्यादिकेन ग्रन्थधारणपरलयोगपक्षे प्रत्यक्षमेव प्रामाण्यहेतुः सांख्यपक्षे तु एवंविदः
इत्यागमवास्तिः श्रुतिप्रमाणत्वयोस्तुल्यबलत्वात् ॥ उभयमपि शिष्टसंमतमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥
फलस्याविशेषाद्वापिद्वयोः साम्यमाह ॥ उभे चैते इति ॥ ८ ॥

१८॥ योगोः बलः योगो निर्बलः ॥ २२॥ ह्रियते विविधैर्विषयैरितरो लोको नीयत इत्यर्थः ॥ २३॥ अवशाः स्वतंत्राः ॥ २४
स्वातंत्र्यमेवाह नयम इति ॥ २५॥ अन्यदेहे तरो योगा इति स्वोक्तिं व्याचष्टे आत्मनामिति आत्मनो सपत्न

कर्मजैर्बंधनैर्बद्धास्तद्वद्योगाः परंतप ॥ अबला वै विनश्यंति मुच्यंते च बलान्विताः ॥१८॥ अल्पकश्च
यथा राजन्वह्निः शाम्यति दुर्बलः ॥ आक्रांत इंधनैः स्थूलैस्तद्वद्योगबलाः प्रभो ॥१९॥ स एव च य
था राजन्वह्निर्जातबलः पुनः ॥ समीरणगतिः शीघ्रं दहेत्कृत्स्नां महीमपि ॥२०॥ तद्वज्जातबलो
योगी दीप्ततेजा महाबलः ॥ अंतकाल इवादित्यः कृत्स्नं संशोषयेज्जगत् ॥२१॥ दुर्बलश्च यथा
राजन्स्रोतसा ह्रियते नरः ॥ बलहीनस्तथा योगो विषयैर्ह्रियते वशः ॥२२॥ तदेव च
महास्रोतो विष्टंभयति वारणः ॥ तद्वद्योगबलं लब्ध्वा व्यूहते विषयान्बहून् ॥२३॥ वि
शंति चावशाः पार्थ योगा योगबलान्विताः ॥ प्रजापतीनृषीन्देवान्महाभूतानि चेश्वरः ॥
२४॥ न यमो नांतकः क्रुद्धो न भीमो भीमविक्रमः ॥ ईशते नृपते सर्वे योगस्यामिततेजसः ॥२५॥
आत्मनां च सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ॥ योगः कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥२६॥ प्रा
प्नुयाद्विषयांश्चैव पुनश्चोग्रं तपश्चरेत् ॥ संक्षिपेच्च पुनः पार्थ सूर्यस्तेजोगुणानिव ॥
२७॥ बलस्थस्य हि योगस्य बंधनेशस्य पार्थिव ॥ विमोक्षप्रभविष्णुत्वमुपपन्नमसंशयम् ॥२८॥

धामवतीति त्रिधा भवतीत्यादि क्रमपद्यहस्य वेदेपि अवगम्यते मर्यादिव गुणधर्मनेक देहधारणं
योगिनां दृष्टमित्यर्थः ॥२६॥ कैश्चित्क्रैडुअमिति मन्त्रपाठः ॥२७॥ उपपादितमर्थं निगमयति बलस्येति

उत्तरमाह॥ रागमिति अयं भावः ज्ञानपदेनेव स्वतत्त्वदर्शनेन सत्कार्यपिवाधितस्यैव तत्त्वतत्संस्कारस्य पुनरुदयो न भवति प्रतिबिंबादिवत् तन्मिथ्यात्वनिश्चयात्॥ तथा च रागाद्युदयात् कर्मनाशि देहो ना पितज्जं दुःखं च भवति संसारकारणाभावात्सुखेन मुच्यते च यथोक्तं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञाना नामुत्तरोत्तरापाये तदनंतरापायादपवर्ग इति योगपदेन तु निरोधसंस्कारोपमर्दः कार्यः तत उत्तरागः

भोक्ष्यत्युदार॥ रागं मोहं तथा स्नेहं कामं क्रोधं च केवलं॥ योगाग्निना समादाय तत्पंचेनास्या
न वेत्ति ननु॥१२॥ पत्थेव तानि निमिषा स्थूला जालं छित्वा पुनर्जले॥ प्राप्नुवंति तथा योगास्तत्पदं
वीतकल्मषाः॥१३॥ तथैव वागुराछित्वा बलवंतो यथा मृगाः॥ प्राप्नुयुर्विमलं मार्गं विमुक्ताः
सर्वबंधनैः॥१४॥ लोभजानि तथा राजन् बंधनानि बलान्विताः॥ छित्वा योगाः परं मार्गं गच्छ
ति विमलं शिवं॥१५॥ अबलाश्च मृगा राजन् वागुरासु तथा परे॥ विनश्यंति न संदेहस्तद्वद्
योगबलादृते॥१६॥ बलहीनाश्च कौंतेय यथा जालगता झषाः॥ बंधं गच्छंति राजेंद्र योगाः
स्तद्वत्सुदुर्बलाः॥१७॥ यथा च शकुना सूक्ष्मा प्राप्य जालमरिंदम॥ तत्र सक्ता विपद्यंते मुच्यंते
च बलान्विताः॥१८॥

पूर्वोक्तं रागमेव समुच्यते तदभावे तत्सत्त्वनिरोधाभ्यासेपि रागं ध्यानं तत्पायोगात् प्रपतीति योगमा
र्गं मोहेति विवेकसंभावनाप्लीनिनाशान्मुच्येति॥ पतदेव महामत्स्यादनेकदृष्टांतेन प्रपादयति तथा
चेत्यादिना॥ अनिमिषाः मत्स्या योगमाद्यो ग्रमाणे मत्स्यथ्यादौ अन्यपातादौ शिपरं मकरंतानसेषः

नाभ्यां मणिपूरके कंठे विशुद्धे शीर्षे सहस्रारे हृदि अनाहते। एतच्चाधारादिचक्राणामुपलक्षणं एते
षामाधाराणां विषयाः वृत्तः अमृतयोर्देहावयवायाः एतेनाखिलनिरमते विहितादियोगशास्त्रप्रसि
द्धानां स्थानादीनामुपलक्षणं॥ दर्शने वा श्रुते स्पर्शे रूपमादौ श्रवणे अनाहतध्वनौ घ्राणे नासाग्रे दृष्टिधा
रणे श्रवणे नृत्ये नमयोगी वेदस्तु निरीक्षायां वतदैवं स्वस्मिन् सामर्थ्यं दर्शितं न संदेहः॥ ३५॥ अहिं
साद्यपवर्जिताः देशकालसमयानवच्छिन्नाः सर्वभौमा महाव्रतमित्युच्यते। जयपावनरोहितावा
चायोगशास्त्रेण अयोकत्थ्योरितिसूत्रेन। पाठनादीनेवमत्रलिप्छोन मत्स्यान मत्स्याश्रकामतोजग

नाभ्यां कंठे च शीर्षे च हृदि स्थिरवसि पार्थिवो यः॥ दर्शने श्रवणे चापि घ्राणे वा मितविक्रमः॥ ३९॥
स्थानेष्वेतेषु यो योगी महाव्रतसमाहितः॥ आत्मनात्मानमात्मानं युक्ते सम्यग्विशुध्यते॥ ४०॥
स्पर्शीक्रमचलमप्येकमंदस्थाणुभास्तुभे॥ इतमयोगमाख्याय यदीच्छेतविनुच्यते॥ ४१॥

न पुनः संस्कारमर्हतीति मत्स्यमत्स्याणां मायश्छिन्ने गौरवस्यतेः सोयं हिंसायां जातमवच्छेदः पाठीनादीन
त्यतीर्थे स्वेवाहिंसिष्येन तीर्थे इति देशावच्छेदः अतीर्थेपि दर्शादिव्यतिरिक्ते एव काले हिंसिष्येना
न्यदेति कालावच्छेदः नमापि श्राद्धार्थमेव हिंसिष्ये नान्यार्थमिति समयावच्छेदः एतैरनवच्छिन्ना सर्वा
त्मनापि हिंसात्यागात् अनापद्यापदि वा तत्त्यागः सोयं महाव्रतमित्युच्यते एवं सत्यमस्तेयब्रह्मचर्यमप
रिग्रहेष्वमहाव्रतमुदाहृतेयं यदीच्छतीति योगिनः स्वेच्छया ब्रह्मलोकादौ गमनं विदेहकैवल्यं देहधार

386

३५०

मयाउक्तानीति शेषः ॥२९॥ तमाधिक्षिप्यैर्धारणानाभ्यासन्तमेदेशेचित्तस्य स्थिरीकारणानोभवतितत्
द्विषये विदर्शनादिदृष्टान्तान् ॥३१॥ पाञ्चे शिरस्थिथते ॥३४॥ दार्ष्टान्तिकमाह तेष्वेवेति ॥३७॥ आत्मनिश्चा

वलानि योगमानानि मयैतानि विशांपते ॥ निदर्शनार्थं सूक्ष्माणि वक्ष्यामि च पुनस्तव
२९ ॥ आत्मनश्च समाधाने धारणां प्रति वाभिभो ॥ निदर्शनानि सूक्ष्माणि शृणु मे भरतर्षभ ॥
३० ॥ अप्रमत्तो यथा धन्वी लक्ष्यं हन्ति समाहितः ॥ युक्तः सम्यक् तथा योगी मोक्षं प्राप्नोत्यसंशयं ॥
३१ ॥ स्नेहपूर्णे यथा पात्रे मन आधाय निश्चलं ॥ पुरुषो युक्त आरोहेत् सोपानं युक्तमानसः ॥ ३२ ॥
युक्तस्तथायमात्मानं योगी पार्थिव निश्चलं ॥ करोत्यमलमात्मानं भास्करोपमदर्शनं ॥ ३३ ॥ यथा
च नावं कौन्तेय कर्णधारः समाहितः ॥ महार्णवगतां शीघ्रं नयेत् पार्थिव सत्तम ॥ ३४ ॥ तद्वदा
त्मसमाधाने युक्त्वा योगेन तत्त्ववित् ॥ दुर्गमं स्थानमाप्नोति हित्वा देहमिमं नृप ॥ ३५ ॥ सारथि
श्च यथा युक्त्वा सदश्वान् सुसमाहितः ॥ देशमिष्टं नयत्याशु धन्विनं पुरुषर्षभ ॥ ३६ ॥ तथैव नृ
प योगी धारणासु समाहितः ॥ प्राप्नोत्याशु परं स्थानं लक्षमुक्त इवाशुगः ॥ ३७ ॥ आवेश्या
त्मनि चात्मानं योगी तिष्ठति योऽचलः ॥ पापं हन्ति पुनीतानां पदमाप्नोति सोऽजरम् ॥ ३८ ॥

त्मानं मवेशय हन्ति सान्त्वं त्यते त्यर्थः पुनीतानां नाहितानेन तत्स्थं पवित्रमिद्दविद्यत इति सूते
नानेन प्रज्ञापाणां संख्यानामित्यर्थः ॥३९॥ टमः ॥

भ॰ भा॰
मो॰
३५१

387

शः कश्चिदिमनेनाधिकारी दौर्लभ्यमुक्तं ॥५४॥ तस्यैव तत्त्वेन स्थानं शक्यं ॥५५॥ नश्यभावे रोगापायात्तु नवीनः
॥५५॥ योगेष्वेव योगसंयोगस्तु कर्मकर्तव्ये योगफलमिति यावत् ॥ अत्यन्तस्यानिष्टस्यादिष्टं तदर्थं मतिं तु प्रतन्व
प्रधानकैवल्यात्मकं योगफलं तत्त्वावस्थानिष्टस्यादिभावेऽपि योगफलमित्यर्थः महानुभावान् सत्त्वभर
दुर्गमेत्वेवमहाद्येष्वात्मस्वरूपाणां विपश्चितां ॥ एवं कश्चिद्भजति सम्यग्विन्नेमेणाभरतर्षभ ॥५५॥ प्रयाति
कश्चिद्भगवतो रविवर्णपुरुषस्य परं सम्यग्वर्तनात् वर्णितं वन्दनं कंटकं ॥५॥ अथवा समदृशौ मायादानव
हृत्यमहीकहे ॥ प्रधानतत्त्वसंघातो गतेमेणाभिपतेयुगा ॥५५॥ योगमार्गेण यात्राप्यथ कः
कश्चिद्भजते हि जः ॥ तेमेणापरमेश्वमार्गेऽन्यदोषोहितः स्थतः ॥५५॥ तस्य यत्नरथारात्तिलोक
नात्समर्पिते ॥ धारणास्तुतयोगस्य दुःस्थपमत्तत्त्वात्मसि ॥५३॥ विषयधारणात्त्वानन्ययतिः
नश्यभावाति ॥ नेतरेहीनः यथानायः पुरुषानगोवेनुप ॥५४॥ यस्त्वनिष्टहितकोत्तेयधारणा
स्तुपयाविधिः ॥ मरणाजन्मदुःखचसुखचमविमुचति ॥५५॥ नानाशास्त्रेषु निष्णेन योगेषु
दृष्टदाहृते ॥ परेयोगस्य यत्नाम निश्चिमनतहि जातिषु ॥५६॥ परेहितद्रष्टस्यमयमहात्मनस्था
णामीशांवरदेवविलं ॥ भयेचधर्मेचपरानंतंचपद्मस्यपुत्रोऽत्रमहानभावान् ॥५७॥ नमस्कृत
स्तमहद्भजस्त्वमन्तचपश्यंस्तु महतानिपरांच ॥ सिद्धिंचदेवीवरुणस्यपत्नीतेजस्त्वमन्तस्तम
पिलादीन् ॥५८॥ नमोरजस्त्रीलपत्रिदेवोयोगविद्यौ समनंचधर्मसंज्ञाने स्वयोगमात्रामदितिस्तुहृष्टिस्त
कं आत्मनतत्त्वप्रकाशकत्वविशुद्धेनाविशेतयोगीतिअपकृष्यतेपरांचनतिपन्नलिलपनंचविशानेः
वरुणस्यपत्नीसिद्धिंजलमयंतेजस्तविशानेस्त्वनेनतेजोजयः समहद्वैर्यमिति दृष्टोजयंचमा

३५२

५२ ॥ यावत्कंजलोच्छुपत्रं यवाद्येयवपिष्टमयं वा भक्तं ॥ ५३ पयोमिश्रं द्रोणमिश्रं ॥ ५४ ॥ अत्र त्वेदं सर्वकाले
मासे ३ योच्यः स्यात्कामास्मिन्नेयामघ्रुपलत्वं पयोक्त रुद्रयोगे मासे द्विपिंडलस्य बलस्तु नथा
कमेवच कद्दम्रतिलक्पिण्याकादि ग्रसौवीरस्य पानं तैलं च वर्ज्यं न्येता नियत्नतो योगिनां सदा ॥ १

१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आहारान्कीदृशान्कृत्वा कानि निर्जित्वा च एव च ॥ योगी बलमवाप्नोति तद्भवा
न्वक्तुमर्हति ॥ ५२ भीष्म उवाच ॥ कणानां भक्षणे युक्तः पिण्याकस्य च भारत ॥ स्नेहानां वर्जने
युक्तो योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ५३ ॥ भुंजानो यावकं रूक्षं दीर्घकालमरिंदम ॥ एकाहारो वि
शुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ५४ ॥ पक्षान्मासानृतूंश्चित्रान्संचरंश्च गुहास्तथा ॥ अ
पः पीत्वा पयोमिश्रा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ५५ ॥ अखंडमपि वा मासं सततं मनुजेश्वर ॥
उपोष्य सम्यक्शुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात् ॥ ५५ ॥ कामं जित्वा तथा क्रोधं शीतोष्णं वर्ष
मेव च ॥ भयं निद्रां तथा श्वासं पौरुषान्विषयांस्तथा ॥ ५६ ॥ अरतिं दुर्जयां चैव घोरां तृष्णां च पा
र्थिव ॥ स्पर्शान्निद्रां तथा तंद्रीं दुर्जयां नृपसत्तम ॥ ५७ ॥ दीपयंति महात्मानः सूक्ष्ममात्मानमा
त्मना ॥ वीतरागा महाप्राज्ञा ध्यानाध्ययनसंपदा ॥ ५८ ॥

नतु स्थीकृतेन द्व्यमहिते ते चेति के च नेति ॥ ५५ पौ
रुषान् पुरुषप्रियान् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ दीपयंति प्रकाशयंति आत्मानं परार्थं आलनावुद्धा सूक्ष्मपते त्वं यथा
बुद्धेति श्रुतेः ध्याने छेयाकारमनस्य प्रवाहः तत्र मनस्येव लानं ताध्यानं मिति तत्लक्षणं ध्यानेन मणवज
यः यथोक्तं जपावजयः यथोक्तं जपाक्रांतः पुनर्ध्याने ध्यानाक्रांतः पुनर्जपेत् जपध्यानपरिश्रांतस्या

सर्वीकृताद्दृष्ट्यायेन योगमुक्त्वा सांख्यं वक्तुमारभते सम्यगिति ॥१॥ सेमतः इदं वक्तुमारोपितत्वमिति
शेषः पतिभिः कपिलादिभिः विहितं प्रकाशितं ॥३॥ न दृश्यन्ते यस्मिन्निति । प्रमाणेन समंते षोमं
यामिति अन्यथा मानोपलब्धितस्य ह्यसम्बन्धस्य प्रपंचस्य यावत् व्यवहारं अबाध्यत्वलक्षणं सत्त्वमन
न सर्वं स्वयं वा बाध्यत्वमसत्त्वमप्रमाणत्वमनुद्दिष्टं तत्राद्यमानानां पक्षान्तरेऽपि कर्मोपासनादिव्यवहारः
सिध्येति अप्रमादायनेहनानास्ति किंचनेत्यादि जगतो बाधादिकं संगच्छते मतान्तरेण तु सर्वस्यैव

युधिष्ठिर उवाच ॥ सम्यक्त्वयायं नृपते वर्णितः शिष्टसंमतः ॥ योगमार्गो यथान्यायं शिष्यायेह हितै-
षिणा ॥१॥ सांख्ये त्विदानीं कार्त्स्न्येन विधिं प्रब्रूहि पृच्छते ॥ त्रिषु लोकेषु यज्ज्ञानं सर्वं तद्विदितं हि
ते ॥२॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु मे त्वमिदं सूक्ष्मं सांख्यानां विदितात्मनां विहितं यतिभिः सर्वैः क-
पिलादिभिरीश्वरैः ॥३॥ यस्मिन्न विभ्रमाः के चिद्दृश्यन्ते मनुजर्षभ गुणाश्च यस्मिन्बहवो दोषहानि-
श्च केवला ॥४॥

स्य पारमार्थिकत्वात् ॥ इदं सर्वं पर यमात्मानेहनानास्तीत्यादयः अध्यास्य पा
यवाद्यस्माद्येनात्मैवाकाममतिपादनपराः अनयोर्विरुध्येतद् इति तेषां जगत्सत्यत्वविभ्रमो दृ
श्यते केषांचिदात्मन्यप्यसत्त्वभ्रमोऽस्ति न त्वस्माकं क्वचिदप्ययं विभ्रमोऽस्तीत्यर्थः गुणाः कृ
मेणाननकार्ययोर्हेतुभेदेनाविरोधादयः दोषाश्चावहानत्वादेकस्मिन् शरीरे सर्वात्मसां
ध्यादिविशेषादेकस्मभोगेन सर्वेषांभोगापत्तिमारूपः तेषां हानिः ॥४॥ ॥ रामः ॥

नारायणादीनां मध्ये यज्ञावेवाङ्गितं तज्ज्ञावेद्यं यो यामोतीत्यर्थः यथोक्तं विहत्ते अथात्मा मोयो यो देवता
नि अर्हत स्यात्तज्ज्ञाय मननं भवतीति तन यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरेयुरेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राण
ना आत्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुत्या देवब्रह्मादीनां सृष्टिः श्रूयते तत्र ब्रह्मादीनां सकाशात् सिद्धानां योगिविशे
नरस्य चातेऽस्माशंकाह कथा चेति ॥ देवे परमात्मनि विषये यं कथा जन्मकृत्त्वादि निरूपणात् स्थि
का आत्मन आकाशः संभूत इत्यादिश्रुतिः समस्ताः संयमे भेदनात्मत्मन विहृद्धे त्यर्थः यतः योगीना

नारायणं परेदेवे विमले सनातरे विस्फोऽश्च देवा नर गायिहं स्म ॥ शैलाश्च कृत्स्नान्नद्यश्च चोराव
दीश्च सर्वाः सवनान् यनाश्च नागान् ॥ ५९ ॥ नगान् यक्षगणान् दैत्यांश्च गन्धर्वसंघान् मनुष्यां
न्स्त्रियश्च ॥ परस्पर रमाप्य महात्मन्महात्मा विशेत योगी न विहताद्गमुक्तः ॥ ६० ॥ कथा च ये ये
नयते समस्ताद्देवे महावीर्यमतोश्च भेषे ॥ योगी समस्तांनभिभूय सर्मा नारायणात्माकृत
ते महात्मा ॥ ६१ ॥ शान्तो मोक्षधर्मे योगविधिः ॥

नारायणात्मा नारायणो तत्यंभनतौ ईश्वरेश्च
यमर्हं नारायणः स्मर्हं ग्रहे एव अभिहित आत्मा येन समस्तं व्याप्तं यथा यथा योगीनां सततं येनं ये तन्मयं भवती
ति अतेन नारायणभावमापन्नो महात्मा व्यापक चितः सर्वान् अभिभूय सर्वाधिकोभूत्वा मन्मनान् सृष्टं
च भौतिकान् जरायुजादीन् अकृते सेकत्यमाह्येण सृजति अतो योगिनां सम्प्रज्ञाते भवत्यस्यत्रेषु
त्यानेभौतिकजेन स्रष्टत्वं चास्तीति न कथाचित्समन्यायोगप्रणश्ने विरुध्यते वेदान्तमिरथ्यश्चयोनैः
स्वयं स्रष्टृत्व मप्यकात्वात् ॥ शान्तोभमपादेभ्युपेनत्याचेति न किंचिद्वं ॥ ६१ ॥ शान्तोमपरिपंच विंशः ॥ ५५ ॥

म.भा.
मो.
३५१३

॥१३ सत्वमिति॥ आनंदः प्रीतिरुद्रेकः प्राकाश्यं सुखशीलता संतोषः श्रद्दधानत्वमार्जवं त्यागशील
ताऽस्वर्यं चेति सत्वस्य गुणा दश निसर्गजाः अनाशित्वमकार्पण्यं दुःखोपसेवनं भेदः प्रहर्षता
वैवकाम क्रोधौ मदस्तथा दर्पे द्वेषातिवादश्च नैते राजसा गुणाः तमो मोहो महामोहस्तामिस्र
श्चाधयंत्रमः निद्राप्रमादश्चालस्यमिन्यज्ञेन नमसो गुणाइति बुद्धि सत्वगुणा महदहंकार पंचत
न्मात्ररूपा॥१४ मनः श्रोत्रादि पंचमेकं तमस्सह षड्रूपं नमः विषयादि पंचवक्तव्यं बुद्धिः सपाशपति
श्चव्यक्तं सत्वरणात्मकं रूपा नमः श्रमतिपत्ति विपरीतप्रतिपत्ति रूपा॥१५ रजः मनसि दुःखरूपं सत्वमक

तानयोगे च ये दोषा गुणा योगेव येन स्य॥ सांख्यज्ञाने च ये दोषा न तेन च गुणास्य॥१३ सत्वे
गुणा दश ज्ञात्वा रजोगुणान् तथा॥ तमस्त्रा स्वगुणा ज्ञात्वा बुद्धि सत्वगुणांतथा॥१४ षड्
गुणांश्च मनोज्ञात्वा नभः पंचगुणान्तथा॥ बुद्धिं च तम गुणांज्ञात्वा तमश्च त्रिगुणांतथा॥१
द्वि गुणांश्च रजो ज्ञात्वा सत्वमेकगुणं पुनः॥ मार्गविज्ञाय तत्वेन प्रलये प्रेक्षणांतथा॥१६॥
ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः कारणैर्भाविताशुभाः॥ प्राप्नुवंति शुभं मोक्षं सूक्ष्मा इव नभः परं॥

श्रोत्रं पंचबुद्ध्यादीनां पुनरुद्धरणं मानितत्वोस्मेन संवेन तत्वविज्ञापनार्थे तेपंचपंचाशतम्॥ एतेषां
मध्ये तेषत नयाघास्येन मार्गं आत्मप्रापकं सत्वादि प्रधाने विज्ञायहानाय तेनस्पृति वेधकं च
रतमः प्रधानेगुणानां विज्ञायमलये प्राकृतलयेन तया मेवेक्षणं आत्मनत्वालोचनेच॥१६
ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः एतानसर्वानं पथातोऽनुभवतश्च ज्ञात्वा कारणैर्मात्तोपयोगिभिः सात्वि
के भावैर्भाविताम्मानो वांछितनचिताः॥ मोक्षं प्राप्नुवंति तत्वं रविरश्मयो वा यथा योगा॥१७॥

389

३५१२

ज्ञानेनेति। तत्त्वदर्शीनोन्मुखे वेनः तत्त्वस्य तमःपिहितत्वादधिगमात् तत्त्वशोको रजतादिवन्मातृत्वा
स्वरतादिभावेषप्रवृत्तिः तत्त्वज्ञतरोतत्त्वज्ञानेन पूर्वं पूर्वं भ्रमात् परिसंख्याय वाधित्वा मनवतिष्ठ भेसोद
मितियथोरशेन संबंधः सदोषान् रागद्वेषमायादिना मिथ्यात्वदोषयुक्तान्। पृथगिति ऋतं आथावेते तेवयं
ज्ञात्वा वर्तमानेपि तत्त्वेति नासतो विद्यते भाव इति चमनात्वा परिसंख्याय इति सर्वत्र योज्यं। तत्त्वपा

ज्ञानेन परिसंख्याय सदोषान्विषयान्पृथक्॥ मानयानं दुर्जयानं हृत्वा मेधावी विषयान्त
या॥ ६॥ गालसाग्रिषयान् ज्ञात्वा पत्नीणां विषया त्यया॥ विषयानेोरगान् ज्ञात्वा गोथे हि विं
षयांस्त्यया॥ ९॥ पिरणां विषयान् ज्ञात्वा निर्यद्वत्वरतान् पृ॥ आत्तरान् विषयान्ज्ञात्वा वैष्व
देवोत्थैवच॥ १०॥ नपणीं विषयान्ज्ञात्वा महत्वा विषयान्त्यया॥ राजर्षिं विषयान् ज्ञात्वा
ब्रह्मर्षिं विषयस्त्यया॥ ८॥ देवर्षिं विषयान् ज्ञात्वा योगानां संपिवेस्मरान्॥ प्रजापतीनां विष
यान् ब्रह्मणो विषयांस्त्यया॥ १५॥ आयुषश्च परं कालं लोके विज्ञाय तत्त्वतः॥ तत्त्वं च परं
तत्त्वं विज्ञाय वदतां वर॥ १०॥ आनेकाले च यत् दुःखं समतत्त्वविषये पिणां॥ निपंत्न पतते दुःखं
पततोनरकेचयत्॥ ११॥ स्वर्गे स्वच गुणानहत्वा नदोषान् सर्वान्सुभावत॥ वेदवादेषपि दोषाग
णापचाधिवेदिकाः॥ १२॥

यथानत्त्वरसस्यतमसः सम्यग्वेत्तणोन पगमत्त्ययानघाउत्तरोत्तरमत्त्वकृष्ण विषयोपस्थिति
यावत्त्र्यस्यो विषयान् पश्यति मागवतः॥ ११॥ अवगण्याच्च्यागमायापितयादोषाद्वेति पिहामा
र्थमेवज्ञातव्याः॥ १२॥ सांरव्यज्ञानेपि दोषाः दिहत्वाभिमानादयः गुणाः अहेद्वत्वादयः॥ १३॥ रामः

म·भा·
मो·
३५५

नन्द्वरूपादीनां मोऽहमात्मत्वोक्तिरागमसामर्थ्येन तत्त्वप्रकाशविदुपपत्तिरस्तीत्याशंक्याह ॥ ज्ञात्वेति सत्वगु
णं देहं बुद्धिसत्वमयं स्वातं शरीरे षोडशमिश्रेणाकार्थः प्राणाकृष्टं देवं खाप्रयोमित्तिरापः पृथिवीन्द्रियेण
नोत्रमन्नाहार्यनयोमेदाः कर्मलोके पुनामेवेति स्मृतं सर्वे यथायातेक्तिमां तेभ्यः ज्ञात्वा स्वभावं शुद्धं
मे चतुरपति कारणे चेतनां धीवृत्ति चतदवभासिकां देहं समाश्रितेत्ति लिंगदेहाश्रिते ज्ञात्वा चमध्यस्थ
उदासीने एवं आत्मानं यस्मिन्पापं न विद्यत इति असंगं ज्ञानीयाज्ञानं यथैवेन कर्मण्येवात्मैव
गविभूमेमात्मनः असंगत्वं स्थूलशरीरं तदुःखोदृश्यं तेदृश्यते एवं जाग्रदाद्मेऽपि विविधे विषयोविणा विष

ज्ञात्वा सत्वगुणं देहं ह्वनेषोदृश्यभिर्यते ॥ स्वभावं चेतनां चेव ज्ञात्वा देहसमाश्रिते ॥ २४ ॥ मध्य
स्थमेकमात्मानं पापं यस्मिन्न विद्यते ॥ द्वितीयं कर्म विज्ञाय तन्त्रयते विषये विभो ॥ २५ ॥ इंद्रि
यार्थी इंद्रियार्थांश्च सर्वानात्मनि संस्थितान् ॥ दुर्लभत्वं च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम्
प्राणापानौ समानं च व्यानोदानौ च तत्त्वतः ॥ अथ श्रेवानिलं ज्ञात्वा प्रवहं चानिलं पुनः ॥ २६

यद्वासनावतोऽद्वितीयं कर्म कारणं विज्ञाय इंद्रियादीनां स्वाश्रितान् ॥ आत्मन्यविद्याध्यारोपिता
न् जानीयादित्यध्याहृत्य योज्यं प्रथमपक्षे यथा स्वप्ने एवं स्ववासनो वासनावशात् स्वेव जगदात्मक
त्वे आत्मनस्त्वासंगत्वे दृश्यते एवं जाग्रदूमेऽपि विशेषं इति सार्द्ध द्वयार्थः ॥ २५ ॥ एतस्याद्वासनामयाद्वस्था
त्रयसंचारात् आत्मनो मोक्षस्य दुर्लभत्वं तमारोऽः कारणं विज्ञाय एकश्चिन्मोक्तव्युद्धिं समाश्रितोऽभ
वतीति चतुर्दृशेनान्वयः पंचप्राणादीन् पंचैवकोक्तत्वाधोनयति सोऽधो निलः प्रवहः एवं प्रवहदूर्ध्वो

३५७

390

श्रमणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः इति प्राक्तनसारात्॥ इंद्रियेभ्यो देवताः स्विं देवताभ्यो लोकस्तस्मिंश्चाभ्यु
पेत्य नृस्पृणितासर्वलयमाह रूपेणेति रूपेण रूपवता द्रव्येण स्विं चक्षुरिंद्रियं संयुक्तं ... लेन कनक भव
चक्षुर्विनिरिक्षेत् रूपवद्रूप देवतादिर्वि ष योनालीस्यथः॥१९॥ एवमेवेद्रियविषयावस्थानात् धेयं वाशुन्तगिंद्रिय
देवतां नमस्तित्वकारेण संस्थिते एवङ्गमेव देवता पलताणामाह वेचिंसंत मासितमोगुणेलोभरजः॥

रूपेण रविंसं संयुक्तं घ्राणं गंधगुणेन च॥ प्राकेसनंतथा श्रोत्रं जिह्वा रसगुणेन च॥१९॥ त्वक् स्प
र्शेन पा समंकाया पुंन भसिं चास्थितं॥ मोहतमसि संयुक्तं लोभमच्छुसंस्थितं॥२०॥ विस्वकर्मा तेव
लेण क्रं कोष्ठे संतनया नेल॥ अमदेवीस्तमा सतमा यस्ते जसिंत स्थिता॥२१॥ तेजो वायोस्त
संस्तं ते वायुने भसिं चास्थिता॥ नभो महति संसतं महद्बुद्धौ च संस्थितम्॥२२॥ बुद्धितमसि
स्थितं संसकालं तमो रजसि संस्थितं॥ रजः सत्वे तथा सक्तं सत्वं सक्तं तथात्मनि॥२३॥ सक्तमात्मा
नमीशे च देवे नारायणे तथा॥ देवं मोक्षे च संसक्तं मोक्षं सक्तं तु न क्वचित्॥२४॥ ॥

कार्यं प्रत्येकं तमसोऽर्थानां च वियोगे मोहलोभौ न भवत इति द्रष्टांतमाश्रित्य॥१९॥ कोऽसौ पादवि
न्यपदलद्दस्थितं इंद्रियकाएं उद्देरे देवी इत्यर्थ॥२०॥ महति महत्तत्व कार्येः इकारे महत्तत्वे हो महत्तत्वे॥२१॥
आत्मनि जीवे तत्पदार्थे ईशो मायाविनि देवे नारायणे चेतितं सर्वविशेषणेन मद्दार्थे॥२२॥ मोक्षे
केवलैवस्थे निर्विकल्पे वस्तुनि न तत्र न क्वचित् विलसितं सोम हि निर्गतिः स्थित इति भावः॥२३॥ तामः

क्रमिशंसि ॥ ४८ ॥ वर्द्धमाने त्वहोरात्रे मध्यमस्थितानां भोदासीनं ॥ ४९ ॥ हीतानां वंधहेतवो ॥ ५० ॥ फलेषु रहेषु
५१ ॥ संवत्सरत्वयोर्ह्रस्वाने मध्यमराशिभोगयोरंतराले सर्वं स्याद्विरेकराशिसंक्रमे भवति मासत्व

ग्नयोस्त्वभवतां गृहस्थाभ्यन्तानामपि तां शुभं ॥ वास्येमाहं च विज्ञायतत्वं देहस्य त्वाशुभं ॥ ५२ ॥ रा
गमोहे च संमानेषु हित्सन्नेव समध्विते ॥ सहस्रेषु नरः कश्चिन्मोक्षं तु हि समाश्रितः ॥ ५३ ॥ कु
ले भवेत्स्वमोक्षस्य विज्ञाय स्वात्मप्रवेके ॥ वर्द्धमानलक्ष्येषु लक्षेषु मध्यमस्थितो पुनः ॥ ५४ ॥ वि
षयाणां च देहस्य विज्ञाय परमपि तेषु नः ॥ गतास्त्वनाश्च कोंतेय देहान्तरस्थानं तया शुभा
न् ॥ ५५ ॥ वासकुलेषु जनना दुःखं विज्ञाय भारत ॥ प्रसन्नानां गतिं ज्ञात्वा पतितानां च दारु
णां ॥ ५६ ॥ सुरापाने च सक्तानां ब्राह्मणानां दुरात्मनां ॥ गुरुदारप्रसक्तानां गतिं विज्ञाय वा
शुभं ॥ ५७ ॥ जननीषु च वर्तन्ते येन सम्यग्युधिष्ठिर ॥ सदेवकेषु लोकेषु येन वर्तंति मानवाः
वा ॥ ५८ ॥ ज्ञानेन तेन विज्ञाय गतिं चाशुभकर्मणां ॥ तिर्यग्योनिगतानां च विज्ञाय गतयः =
स्तथा ॥ ५९ ॥ वेदवादांस्तथा विज्ञान तत्त्वानां पर्ययांस्तथा ॥ क्षयं संवत्सराणां च मासानां च क्षयं
तथा ॥ ६० ॥ पक्षक्षयं तथा दृष्ट्वा दिवसानां च संक्षयं ॥ क्षयं वृद्धिं च चंद्रस्य दृष्ट्वा प्रत्यक्षतस्तथा =

योर्दृश्ये योरंतराले सर्वं संक्रांतिर्द्वयम ॥ ५५ ॥ पक्षक्षयः सार्द्धं चतुर्दशादिनमध्ये पर्वद्वयेन
दामयोर्दृशासिद्धे ॥ पर्वामवृत्तिः ॥ दिवसक्षयः सूर्योदययोरंतराले तिथित्रयस्पर्शः का
लाभिमानि देवतानामपि तयोर्दयोर्दृश्यते किं नु तत्कालमानानामस्मदादीनामिति भावः ॥ ६६

391

नपतेसन्नावापवः प्रत्येकं सत्वथा विहिताः ॥ अयं भावः यथैककालिन्वदेनेकानि बीजानि तेषु वप्रीजे
षु भतिबीज अनंतानि नदृष्टेक स्मिन्नेदे सत्वसाणाः प्रतिसाणं समसाणा एवमत्तरोनर स्मिन्नमन
गदानेऽप्यनंतनस्मान संसारबीजस्यान्तानंतस्पनत्वज्ञानेनोच्छेदः पान्निनश्रेइति भावः २८ ननुसम्य

समवानां न लयान्तान्तात्तस मधा विहिता सन ॥ मज्ञापतीनंबीक्षैव मार्गोक्षेष वहून्तरान्
२८ समसंपीमञ्च बहून जान्वा रानथी अपरे तथ ॥ सरघीन्नहनस्त्रान्नान्नसपीनंपर्थ स त्रिभान्
२९ ॥ ऐम्म पीच्चाविनानदृष्टा कालेन महतान्तप ॥ महतां भतमत्तानां अन्यानाशं चपापौ वः
३० ॥ पानिताणमृभेत्तान्वान्तपनेपापनु तिंणा ॥ वेनरणाच पडुःखपतितानांपमदये ॥ ३१
योनीमृद्वविविधासुसंसारानमभाजणा ॥ नठरेचाश्रभवांसयोगाणिनेदक भोजने ॥ ३२
श्लेष्ममस्त्रपुरीषेववीनृगंधममन्विते ॥ मूत्रयोणितसंवीते मज्जास्नायुपरिग्रहे ॥ ३३ ॥ विः
णपातसमाकीर्णेनवद्वारपुरेषुवो ॥ विज्ञापाहितमात्मानं पोगमस्वविधिपानय ॥ ३४ ना
मस्मानां च जंतूनां रमणीपाहतात्मनां ॥ सात्विकानां च जंतूनां क्लिश्चतेभरतर्षभ ॥ ३५ ॥
गर्हितेमहताम वैसारव्यानांविहितात्मनां ॥ उपलवांल पाचोरानपाशिनत्तेजमस्तथा ॥ ३६
नारोणपतनेनदृष्टानदृश्यांणावपरौषं ॥ दृष्टानांविमयोगं चविज्ञायपद्मपत्नानघ ॥ ३७ ॥

नेदेमाज्ञात्मादिदेहापवम्सससमथाः तिमोद्देरोणस्पाथोंकातेयोंसषिमर्वस्पोंतवृत्तानेस्माहषे ॥ ३३
स्थंणादिति ॥ ३५ उपलवानुउपरागानतेजसः सूर्यस्य ३६ दृष्टानांदंपतीनांहृदयणादीनतो ॥ ३७ ॥ नान

म.भा.
मो.
२५६

१० ॥ स्नुभानस्फुभीमसुगंधानं तपोदंडेन ज्ञानयोगस्त्रणधीक्रवारेण छित्वा यतयः सागरं तीर्त्वा तनवमेन

रजस्तमस्सिमेमसंगंपंकेलीयमिवावयं ॥ मोक्ष्याराजन्महामाज्ञास्यत्का स्नेहं प्रजाकृते । ११ ॥ ज्ञा

नयोगेनमार्गेणव्याधिनामदनात्नप ॥ राजस्मानस्फुभावीथांस्तामसांस्त्रनयाविधात । १२ ॥

पुण्यांस्त्रसात्विकान्नाधानत्स्पर्शज्ञानेदेहसंश्रितान ॥ छित्वास्त्रज्ञानयोगस्त्रेणानपोदंडेन

भारत तेनाद्ःखोदकंघोरंचिंतायोकमहाह्रदं ॥ आधिव्याधिमहाग्राहं महाभयमहोरगं ॥ १३ ॥

तमःकूर्मरजोनीरं प्रज्ञयासंतरंत्यत ॥ स्नेहपंकंजरादुर्गं ज्ञानदीपमरिंदम ॥ १४ ॥ कर्मागा

रसमंतीरंस्थितंव्रतमरिंदम ॥ हिंसाशीघ्रमहावेगं नानारसमाकरं ॥ १५ ॥ नानाप्रीतिम

हारत्नंदुःखज्वरसमीरणं ॥ शोकतृष्णामहावर्तं तीक्ष्णव्याधिमहागजं ॥ १६ ॥ अस्थिसंघा

तसंघट्टं श्लेष्मफेनमरिंदम ॥ दानमुक्ताकरंघोरं शोणितह्रदविद्रुमं ॥ १७ ॥ हसितोत्क्रु

ष्टनिर्घोषं नानाज्ञानसुदुस्तरं ॥ रोदनाश्रुमलक्षारं संगत्यागपरायणम् ॥ १८ ॥ पुनरा

जन्मलोकौघं पुत्रबांधवपत्तनं ॥ अहिंसासत्यमर्यादं प्राणत्यागमहोर्मिणं ॥ १९ ॥ वेदां

तगमनद्वीपं सर्वभूतदयोदधिं ॥ मोक्षदुर्लभविषयं वडवामुखसागरं ॥ २० ॥ तर

तियतयः सिद्धाज्ञानयोगेन भारत ॥ तीर्त्वा च दुस्तरं जन्म विशंति विमलं नभः ॥ २१ ॥

स्तवः ॥ १० ॥ तीर्त्वा वेति जन्मईदृशो नालोचनेनजन्म युक्तं स्थूलं शरीरं तीर्त्वा विसृज्य विम
लं नभः प्रविशंति देहाभ्यासरूपापेक्षा न संविद्धदेतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

२५६

392

५१ नामदोषान्नतादेहज्ञान्दोषानाहस्वदेहादिनिरुक्तिज्ञानान्दोषानिमनुषेग॥ नलसारेनलान्
वुद्धिदृष्ट्वासमृद्वाणांन्तयंनेषांनघापुनः॥ तयेथनानांदृष्ट्वाचपनस्तैहितथैवच॥ ५७॥ संयोगानां
तयंदृष्ट्वागुणानांचविशेषनः॥ तयंचदृष्ट्वाशीलानांतयेचसरितांनथा॥ ५८॥ वर्णानांच
तयंदृष्ट्वानयानेचपुनःपुनः॥ जरामृत्युस्वरूपांनम्मदृष्ट्वादुःखानिचैवहि॥ ५९॥ देहदोषांस्त
थानानानेषांदुःखंचनननः॥ देहविलवनांचैवसम्यग्विज्ञायनत्वतः॥ ५०॥ आत्मदोषांश्च
विज्ञायसर्वानात्मनिसंस्थितान्॥ स्वदेहादुत्थितान्भोगांस्त्यक्त्वाविज्ञायचात्मभावन्॥ ५१॥ पु
शिष्टिरुवाच॥ कान्मर्त्योमोहदोषानात्मसंभवितविक्रम॥ एतन्मेसंशयंकृत्स्नंवक्तुमर्
हसितत्वतः॥ ५२॥ भीष्मउवाच॥ पंचदोषान्प्रभोदेहेप्रवदंतिमनीषिणः॥ मार्गज्ञाःकापि
लाःसांख्याःशृणुतानरिमर्दन॥ कामक्रोधौभयंनिद्रापंचमःश्वासउच्यते॥ ५४॥ एतेदोषाः
शरीरेषुदृश्यंतेसर्वदेहिनां॥ छिंदंतिदमयाक्रोधंकामसंकल्पवर्जनात्॥ ५५॥ सत्वसंसेवं
नान्निद्रामप्रमादाद्भयंतथा॥ छिंदंतिपंचमंश्वासमल्पाहारतयानघ॥ ५६॥ गुणान्गुणश
तैर्ज्ञात्वादोषान्दोषशतैरपि॥ हेतून्हेतुशतैश्चित्रैश्चित्रान्विज्ञायतत्वतः॥ ५७॥ अपांफेनोप
मंलोकंविष्णोर्मायाशतैर्वृतं॥ चित्रभित्तिप्रतीकाशंनलसारमनर्थकं॥ ५८॥ तमःश्वभ्र
निभंदृष्ट्वावर्षवुद्बुदसंनिभं॥ नाशप्रायंसुखाद्धीनंनाशोत्तरमिहावशम्॥ ५९॥ ॥
णवर्तिनः॥ स्मारहीनम्॥ ६०॥ नाशप्रायेनाशवत्स्थलं॥ ६१॥ श्रीरामचंद्रायनमः॥ ॥ रामः

म. भा.
मो.
३९१

सत्वा इति । सत्त्वमत्त्वं गितिद्वि याथात्म्यस्पर्शः ननु सूर्यरश्मिसंबंधेपि ब्रह्माण्डे न हार्द्दाकाशे सन्देहमर्द्दि
ति । अत्र नाघ्यादीनां सूर्यलोकान्तरलोकान्तरसंबंधदर्शनाद्दिग्पाशेकारः सत्वानामिति नान्तिरुद्धं
स्याज्जूपानृपयायं मवद्दोवायुः देहेन संबंधानसत्वं लोकानप्रतिगच्छति पिडुं चनन्नु होकान्प्रतिव
हति एवं तेन मसः परमां गतिं हार्द्दाकाशं गच्छति ब्रह्माण्डं चनमपतिवहतिनि । नयाचब्रह्माण्डे वातरज्जुसि
द्धम् सूर्यमंडले निवद्धमनो हार्द्दे न मस्मिंसूर्यप्रवेशेन ब्रह्माण्डस्यापि भवेत्पापुज्यो ते । अत्रस्य तु हार्द्दीनां

सत्वाश्रितान्तः स्त्रगंधीच सत्त्वरसस्पर्शाश्च भारत । सत्त्वानां महतो श्रेष्ठो लोकानाम्गच्छति यः
शुभान् ॥ ५४ ॥ सत्वान्वहति वैतेन पानमसः परमां गतिं ॥ तमो वहति लोकेशाराजस्तः परमां
गतिं ॥ रजो वहति राजेन्द्र सत्त्वस्य परमां गतिं ॥ सत्वं वहति शुद्धात्मा न पर नारायणं प्रभुं
॥ ५५ ॥ प्रभुर्वहति शुद्धात्मा परमात्मानमात्मना ॥ परमात्मानमासाद्य तद्भूता यतना मलाः

तदाभावपि सूर्यरश्मिसंबंधविच्छेदनेनान्तीति तेन ते सुहृदेशान्तरगमनमसाक्तिरस्ति अतो युक्तमुक्तं
तत्र तान्वहतीति नित्यादि ५४ नमस इति नमसः सत्वनमः परिणामो व्योमसंवित्त नभ आख्या
रजसः परमां गतिमहंकारं नयति सत्वस्य परमां गतिं महत्तत्त्वमस्ति सत्तामात्रं शुद्धत्वं परा
र्थः तस्यापि परमां गतिः अप्रमेयम्मदार्थः तस्यापि निरुपाधिचिन्मात्रमित्यर्थः ५५ १६, ११

३९३

३९१

तत इति ॥ तस्मिन् हृदये व्योम्नि पञ्चतेजोवत् ॥ यथा कमलनालेनांतः सुषिरेणाजलं मुखेनाकृष्यमा
णं मेनः प्रविशति तद्वत् आत्मनिश्वासगतिर्धीयमानमनोह्यासस्यर्थः अंतर्वासि विषयं तेजोवद् व्याकाशे सा
ष्यान्मति स्वनाडीभिः संबंधात् ॥ चतुर्दशभुवनगतानि विषयान् वह्निर्न प्राप्यते मवहन्नि विषयानित
नेन विषयैः सहस्यस्पनित्यसंबंधो दर्शितः व्योमसंविद्धृदये सोव्याप्य सर्वोद्यपतानां स्यंसर्वभो॰
गमान्ते चोदीनोस्यर्थः ॥ एतेनममयमात्मा व्याप्य विषयान् गृह्णन् स्वसदनं ज्ञानवधानपराज्ञेन मानी॰

ततस्तान्सकलान्लोकान्व्याप्नोति रविरश्मिभिः ॥ यथैतेन वह्नि वि
रूपवद्वह्नि विषयान् रूपा ॥ २१ ॥ तद्वत्प्राणाख्यो वायुः प्रतिगृह्णाति भार
तं ॥ वीतरागान् यतीन् सिद्धान् वीर्येण क्रमलयोधनान् ॥ २२ ॥

व्याख्या हृदयमुपयाति हृदयं तस्य ईशानो मस्यर्थः रश्मिभिः संबंधः तेषां च प्रसाडे नसंबंधः स्फोटो गणादाव
नः मार्गो वोदाहृतः ॥ २२ ॥ तद्वेति तद्वत् हार्दाकाशोत्तानन्तेजोवत् आत्मकान् विषयान् सवहन् संतःको वा
युः प्रतिगृह्णाति स्वीयसात्करोति तन्निधातवश्मनिः वायुः सर्वे वेतान्सर्वान्स्वबलेन इति किं कृत्वा वीतरा
गान् यतीन् स्वेप्तेति योषः समज्ञानमुत्सा स्वादस्नेसोख्य वापूर्वविषयान् सदर्शनत्रमयात्
संहरतीत्यर्थः अत एव समाधि महतमोनके गौडपादीयेनास्वादयेत्सुखं तत्रेति ॥ २३ ॥ ॥

पदीति तत्रैवमेतत्त्वेऽपि विज्ञाने विशेषदर्शनेन सति कर्मैव श्रेष्ठं किं संन्यासाज्ञायासेनेत्यर्थः ॥ ८२ ॥ तदभावेन तु सं
हान्तो बः तत्पुनाविव विगलितज्ञानस्यापि ज्ञानमस्तीत्युच्यते चेत् इतो दुःखतरं अयुक्ततरं न किंचिदित्यर्थः ॥ ८
बुधानां मैत्रीयेयम्भ्रतीनामप्यत्र संमोहः एतेन तथा हि मैत्रेयी प्रोक्तो हेतद्दर्शनेन कर्मफलसाम्यं हेतावद्दर्शने
स्ठतमन्त्वं च पश्यन्ती अन्तरस्यैव यत्वमभतिपद्यमाना याज्ञवल्क्यमेवाचत । अत्रैवमाभगवानुमम्रुहृदि
तिमामो ॥ ८४ ॥ अत्र समाधानमाह ॥ इन्द्रियाणि निरुद्धेनामाणिनात्र देहे हृत्स्वचक्षुरूपैः पिधाने स्थिता निरुद्धि
याण्येवमनः पश्यन्ति बुद्धिनेविशेषतः पश्यन्ति यतस्तानि आत्मनः विशेषविज्ञाने कारणानि हे तनम्ता

यदि तत्रैव विज्ञाने वर्तते यत्नतः परे ॥ सकलं लक्षणं पश्यामि परमं तप ॥ ममस्यादिपरे ज्ञाने किं त
दुःखतरं भवेत् ॥ ८२ ॥ श्रीरामउवाच ॥ यथा स्यायतनं यानाति मम्रः एवं स्मतेकर ॥ बुधानामपि संमोहः
म्रूषिस्मिन्नरतर्षभ ॥ ८३ ॥ अत्रापि तत्त्वपरमं मत्कृतं सम्यग्ययोरिते ॥ वृद्धिस्थपरमायत्र कापिलानां
महात्मनां ॥ ८४ ॥ इन्द्रियाण्येव तद्वर्णे स्वदेहे देहिनां नृप ॥ कारणान्यात्मनस्तानि स्वस्मः पश्यति तेः

नि कथं स्वत्मसिद्धात्मातेः कर्तृकरणरूपैः पश्यति वायुमांभ्यन्तरं वा विषयं प्रकाशयति अयं भावः अ
न्यत्रं हि वा समर्थं च चक्षुषैव पश्यति न चतावता आत्मनः प्रकाशनशक्तिर्हीयते तेन विज्ञापि स्वमेव
दर्शनात् एवं स्वत्मसमाध्यो नेनता विनापि तास्यात्मनः नशक्तिवियोगः उपकारस्य स्वानुभावि
यातकत्वात् तथा च करणाभावकृतमेवास्य विशेषविज्ञानराहित्यं नत्वनत्मकामिति केवलस्य
पिनात्मनः सावेस्पहानिः तथा च श्रुतिः यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति यद्वै तन्न स्पृशति
स्पृशन्वै तन्न स्पृशतीत्यादिका स्वन्यादाव्याप्त्मनोद्रष्टृत्वादिकं दर्शयति ॥ ८५ ॥ तमः

योगेश्वरस्यापि योगादिकं तत्त्वमित्युक्तं तदेवोपसंहरति निर्दिष्टानामिति सेवमानानि च्छायोगेऽपि
षयेभ्यश्छिन्नहृते निरोधरूपस्य ध्याने सारेष्वत्तन्न तद्विषयसहितानां हृतीनां लवणोदकन्यायेन प्रवि
लापनमित्युच्यते एवं सर्वभावाभेदपक्षमादिसाधनेकेवल्यं च फलं पन्नहृयोपि सर्वमानानितिमा
गुणेन सम्पन्नत्वं ॥ ८६ ॥ भगवंतं षड्गुणैश्वर्यसंपन्नं परमात्मानमेव च परमो हातारूपं स्थानं प्राप्यन्त्याजन्म
मरणं सर्वज्ञत्वं जन्ममरणादिकं न स्मरंति ॥ न वा मोहे विशेषविज्ञानमात्मन वेति मत्वा ऽहं क

शुभ्रं नत्वा पवन्लं तेन न निवर्तन्ते वा विभो ॥ परमात्मा गतिः पार्थ निर्दिष्टा
नो महात्मनाम् ॥ सत्याजंवरतानां वै सर्वभूतदयावताम् ॥ ८७ ॥ युधि
ष्ठिर उवाच ॥ स्थानमुत्तममास्थाय भगवंतः स्थिरव्रताः ॥ आजन्ममरणं
वा ते स्मरंत्युत जनार्दन ॥ ८८ ॥ एतदुत्तममिच्छामि यथावद्बुद्धुमर्हसि ॥ त्व
त्तोऽपुरुष्णनात्संप्रश्नमर्हामि कौरव ॥ ८९ ॥ मोहदोषा महाज्ञाने षमायण्वसिति हि ग
नान्तरीयेन ॥ ९० ॥

स्थितो भगवो विज्ञाने सर्वमिदं विज्ञातं भवति यद् एवं वेदाहं बुध्यास्मीति सद्दृष्टं सर्वं भवतीति मोक्षः
सर्वात्मयोः स्वरूपान परमात्मस्वसर्वे मात्मेवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति विशेषविज्ञानाभावश्रुतेः स्मर
णाय ॥ ९० ॥ एवं बहुधापि मोहे महान् दोषः स्फुरति हि गतात्मात्मनि पादकान्तः स्वधीनमेवं नपर
स्यापि कहत्वैकवचनतहृ यस्मात्संभवात् ॥ आत्मन्येतरां गौकारे च स्वपरकर्त्रे ऽवोः न्यत्र स्फुरते वोधो भवतीत्यर्थः

भ॰ भा॰ मो॰ ३५५

सर्वेंद्रियाणि दर्शयति सत्वस्येति सत्वादीनां गुणानामाप्यात्मावरतीति द्वे गान्तरः सत्वस
गुणानुरजसः प्रवृत्यादीनतमसः अप्रवृत्यादीन वृद्धेरध्यवसायादीन् ॥१२॥ तमसः संकल्पादीन
न भयादीनां श्रोत्रादीन् ॥ सदृज्ञानं वेदो जलजापनेस्मातेजसं नजानन् ॥१३॥ सर्वाणोपेवेति ॥ स
र्वाणि उक्तानि चेतेरजेष्ठ सात्विकानि सत्वादीनि गुणोर्मापिके स्थित्व सत्वानं दत्वा येयानि आ

सत्वस्य च गुणानुत्कृष्टान् ओजस्तस्य गुणान्सुनः ॥ गुणांस्तत्वमसः सर्वान् गुणान् वृद्धेस्तु
भारत ॥१२॥ गुणांस्त्रमनस्त्वात्पिन भवस्य गुणांस्त्रप्तः ॥ गुणान्वायोस्त्रथमोहान्ते हृदो
स्त्रगुणान्तनः ॥१३॥ अप्रांगतालघ्यापार्थपार्थिवास्य गुणानवि ॥ सर्वाण्यव गुणोत्थी
यत्नेन यते तु तु निहिरः ॥१४॥ आत्मानं यानि तेन जन्मकर्मणी वन्धमामृमे ॥ शिष्यारवम
हात्मान निइन्द्रियाणि चतमभो ॥ प्रवृतिवाप्यतिप्रमपाकस्यान्नमनमृत्ये ॥१५॥ परनारा
यणात्मानं निर्दिष्टं प्रकृतेः परे ॥ विमलं गुणपाणेभ्यः प्रविष्टस्तमनामयम् ॥ परमात्मान
मेगुणानतिवर्तते भारत ॥१५॥

मात्रसृते यसंजीवं यानि मासोतीकर्म ... णीचतमेवदेयतंम
मनः इंद्रियाणि मनः षष्ठानि एतचत्देयत स्यवर्मसंवंधेकारणानुपमसंमुक्तिकारणाचाह
प्रकृतिस्थितिवारिंद्रियाणि कार्योपाधिप्रकृतिकारणोपाधिचातीमचेपक्व प्रत्ययंतद्विहासम्
न्यकृत्स्यमात्मान गच्छति ॥१६॥ तमेवविशिनष्टि परमिति नत्याणिफलमाह विमलत इति ॥१५॥

३५५

395

आत्मनोऽत्यन्तावियोगं दर्शयन्निंद्रियाणां जडत्वमाह आत्मनेति वस्तुतः इंद्रियाणि स्वरूपेणैव न सं-
ति अथ च स्वात्मानं परमात्मनि स्थित्वा तत्तत्स्वरूपेण प्रकाशितानि का एव देवतानामवान्तरविनश्यंतितदूपेण दृ-
ष्टान्तोपसंहारोऽप्ययं ज्ञेयः यथा फेनः जलेन विनास्वयं निरात्मैव मात्मत्वेन दृष्टोऽपि तेन विनानैति
एतीति ॥ ८७ ॥ इंद्रियाणां जडत्वेन तत्त्वात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वमाह इंद्रियैरिति देहाभिमानिनः श्रोत्रियस्य

आत्मना विप्रहीनानि काष्ठकुड्यसमानि तु ॥ विनश्यन्ति न संदेहः फेना इव महार्णवे ॥ ८८ ॥
इंद्रियैः सह सुप्तस्य देहिनः शत्रुतापन ॥ सूक्ष्मश्चरति सर्वत्र नभसीव समीरणः ॥ ८९ ॥ स
पश्यति यथान्यायं स्पृश्यान् स्पृशति चापि भा ॥ बुद्धिमानपरोक्षेण स्विल्पेनेह भारत ॥ ९० ॥
इंद्रियाणीह सर्वाणि स्वे स्वे स्थाने यथाविधि ॥ अनीशत्वात्प्रलीयन्ते सर्पा हतविषा इव ॥ ९१ ॥
इंद्रियाणां तु सर्वेषां स्वस्थानेष्वेव सर्वशः ॥ आक्रम्य गतमार्गाणि चरत्यात्मा न संशयः ॥ ९२ ॥

स्वमेव स्वीयं न स्थापयितुः सत्त्वं ॥ अंतरात्मा समर्थश्च विषये चरति ज्ञाथतो वस्वमेपि सर्वे विष-
यं भासयति तत्त्वतः ॥ ९३ ॥ एतदेवाह ममेति ॥ यथापूर्वं ज्ञातृत्वं हारं स्मर्थः ॥ ९४ ॥ इंद्रियाणां स्वात्मनि मा-
त्मैव तन्मानुवर्त्यात्मन एव व्यतिरेकाभ्यामाह ॥ इंद्रियाणीति ॥ इह स्वमे च्युतानि शान्तानि नाकोऽनैः
श्रः पश्यत्येकोऽपि ये षां तानि न पश्यति ॥ ९५ ॥ व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह इंद्रियाणीति ॥ स्वस्थाने
स्थितानां गतयः शान्ताः सर्वा इंद्रियवृत्तयः विद्यात्मा एव द्रष्टेति संशयः ॥ ९६ ॥ छ ॥

ब्रह्मएवब्रह्मज्ञानिद्विजेन ॥ नमार्थयंतः गुणोभूविषयेषुबुद्धिर्योनेवदंति ॥ मायिकोगुणैः स्तवं
ति ॥२॥ सांख्याथोगाश्चमनुवेतिजगन्नातेनेनप्रादिगुकत्वेनवेतिशेषः ॥३॥ सांख्यज्ञानेमुहृदिमा
नेनसमस्तजगत्प्रसिद्धमर्थः तत्त्वतोमानमानम्भिज्ञानानीति ॥ परादीनांज्ञानानितत्त्वेत्रवृत्तमासुतैर्वे
ब्रह्मण्येमतेज्ञानेमनज्ञानेअस्माद्वावेतिज्ञानिविषयत्वादाद्विज्ञानमेवपरंब्रह्मेत्यर्थः ॥ यथोक्तं

सर्वैर्विमाक्षुद्रदेवास्तथायामनिदोजनाः ॥ प्रयांतिपरमंदेवमनंतंपरमच्युतं ॥२॥ आर्थंतत्तस्मि
नेविशावदंतिगुणाद्वहृयः ॥ सम्यग्युक्तास्तथायोगाः सांख्याश्चामितदर्शनाः ॥३॥ अमूर्तेस्त
स्यकौंतेयसांख्यंमूर्तिरितिश्रुतिः ॥ अभिज्ञानानितस्याहुर्मतंहिभरतर्षभ ॥ द्विविधानी
हभूतानिपृथिव्यांपृथिवीपते ॥ जंगमागमसंज्ञानिजंगमंतुविशिष्यते ॥४॥ ज्ञानंमहद्य
द्धिमहत्सुराजन्वेदेषुसांख्येषुतथैवयोगे ॥ यच्चापिदृष्टंविविधंपुराणेसांख्यागतंत
न्निखिलंनरेंद्र ॥५॥ नम॰

वार्तिकेपरागर्थप्रमेयेषुयापलत्वेनसंमता ॥ संविन्मेवेद्वमेवार्थावेदांतोक्तिसमाणनइतियद्वत्तद्विधं
नद्भूमनत्वद्विदानेदृप्तंतत्रस्थावरेषुस्वदशामात्रामिश्रुतिः जंगमेषुमद्विद्वंशायोः विहृत्स्वमद्वि
दानंदांशात्रयाणामप्यभिव्यक्तिः विविक्तेषामुत्तरस्तुत्तरेश्रेष्ठमित्याहद्वाभ्यां द्विविधानीति ॥ अगमे
स्थावरे ॥४॥ महत्सुब्रह्मविन्स्वपतमहत्तज्ज्ञानंतत्तत्सांख्यागमेसांख्येनगीतं ॥ एतेनसांख्यविज्ञा
नात्सर्वज्ञानमुक्तंतयाचस्थावराज्जंगमंश्रेष्ठंजंगमेष्वपिविद्वान्श्रेष्ठतरइतिभावः ॥५॥ नम॰

396

ननु परमात्मानं नामरूपातिगतो पुनर्देहस्थोऽयमात्मा तस्मादिदं कायं कथं शिष्टमिति निहतेऽपि कारणे व
ङ्गचमस्यायेन शिष्टमनसः प्रारब्धमिति योगिनः गच्छेति यथाकालं तस्यापि स्मृत्यानकालभेदेन गुरोः
संदेशकारिणः प्रारब्धकर्माणि सारिणो मरमेरणानोवर्तं प्रीतं येषां ते ॥ ९६ ॥ एवं जीवन्मुक्तस्य
ज्ञानवन्मुक्तो विदेहकैवल्यमाह ॥ शाकामिति ॥ अन्येन वर्तमानदेहपातावधिना प्राप्नोति विदेहमुक्तिं

शिष्टेन यमनस्नानर्द्धिं प्राणिनां च भारत ॥ आगच्छेति यथाकालं गुरोः संदेशकारिणः ॥ ९६
शाकं कल्येन कालेन शान्तिमात्मं गुणार्थिनाम् ॥ एवमन्तेन कौन्तेय युक्तज्ञानेन मानिनाम् ॥ ९७
मामप्यारातनं महात्मानं गच्छेति परमां गतिम् ॥ ज्ञानेनानेन कौन्तेय नान्यज्ञानेन विद्यते ॥ ९८
अन्यते सर्वयोगाभ्यां मानं सांख्ये परेमते ॥ अन्तरेषु वमे चोक्तं परं ब्रह्म सनातनम् ॥ ९९ ॥ अना
दिमध्यनिधनं निर्द्वन्द्वं परमात्मनं ॥ हृदयस्थं च विविन्यं च पद्मं दंतिमकोषिणः ॥ १०० ॥ भी
यतः सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ॥ यच्चाक्षनिष्ठास्तत्प्रवदन्ति परमं पदम् ॥ १०१ ॥

परां योमायेत्तयामेकांग्नां ॥ १०२ ॥ एवं सांख्येन योगेन वा प्राप्यनिमस्तत्त्वं परार्थं परब्रह्मसाहेनसिद
येन सदार्थाभेदवत्तं तत्पदार्थस्वरूपमाह अन्तरेमित्यादिना अन्तरे व्यापकं अयत्नेतः सरवप
ञ्च अव्वं चलेमनन्त एवपरां ब्रह्मसर्वात्मकं सनातनं सदेकरूपं ॥ ९९ ॥ निर्द्वन्द्वं द्वैतवर्जितं कन्दं ज
नजन्मादिदेतवः ॥ प्राप्तनं अवरेद्वंद्वं रंजयमानं हृदयस्थं निर्विकारम् ॥ १००३ ॥ ॥

९०

म॰ भा॰
मो॰
५०२

सांख्यसर्वस्वमहाऽऽहंनमहतेति सर्वं कार्यजातं विपदादिकं संहृत्य स्वविज्ञाणकृत्य निजदेहेकार
णात्मनि संस्थाप्य स्वमात्मानं स्थनयाहृत्वा स्वयमविकारणात्मा॥ स निर्विशेषविन्मात्रेशेनोलो
लीभवति जगदंतरात्मा नारायणाः सर्वप्रत्ययप्रतः एतेन बीजं मायाबीजं ज्ञन्मीरितं तत्स्मस्त

यु॥ इति ३ वा॥ किंतदक्षरमित्युक्तं यस्मान्नावर्ततेपुनः॥ किं च तत्क्षरमित्युक्तं यस्मादाव
र्ततेपुनः॥१॥ अक्षराक्षरयोर्व्यक्तिमिच्छाम्यरिनिषूदन॥ उपलब्धुं महाबाहो तत्त्वेन कुरुनं
दन॥२॥ त्वं हि ज्ञाननिधिर्विप्रैरुच्यते वेदपारगैः॥ ऋषिभिश्च महाभागैर्यतिभिश्च महा
त्मभिः॥३॥ शेषमल्पं दिनानां ते दक्षिणायनभास्करे॥ आवृत्ते भगवत्यर्के गंतासि परमां
गतिं॥४॥ त्वत्तः श्रेयः श्रोष्यामहे वयं॥ कुरुवंशप्रदीपस्त्वं ज्ञानदीपेन
दीप्यसे॥५॥ तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि त्वत्तः कुरुकुलोद्वह॥ न तृप्यामीह राजेंद्र शृण्वन्नमृत
मीदृशं॥६॥ भीष्म उवाच॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनं॥ वसिष्ठस्य च संवादं करालं
जनकस्य च॥७॥

वैषांश्रमणम्न ईश्वरश्चिन्मात्रे लीय न इति निर्विशेषब्रह्मोदेन समुक्तं भवति॥१॥ ख्यातो
पारिभाषिकैः शब्दैः त्वंपदार्थशोधकौ सांख्ययोगावुक्तौ तत्स्य पारमार्थिकं तत्पदार्थं ते तत्त्वं व्यक्तेऽक्षरे
ध्रुवमेवोक्तमित्यादिना तेन तत्पदार्थस्वरूपमुपदिशन्तिदिवस्त्वात्मारभते किंतदक्षरमिति
व्यक्तिं विवेकं तत्त्वेन याथात्म्येन उपलब्धुं इच्छामीति द्वयोः संबंधः॥२॥ करालनामा जनकः कर

३९७

शां॰ टी॰ ५०२

सामादिकं सर्वसांख्ये विज्ञानं निर्मितं विद्धि तत्स्मृतं ॥ ७ ॥ विपर्यये किं विज्ञाय धनवैकल्यान् ज्ञानानुस्यतो
पत्ने पुष्पवत्यशीलेषु नाश्यानुसंचार्यते पापमाधिपत्यं कृत्वा ॥ ८ ॥ महार्हे अनिरुद्धोधिके अभिरत्नालेदेव
तत्पदार्थं प्रविशंति क्रमेणेति शेषः ॥ ९ ॥ कीदृशीः कांतिः पापपंकजान्यधिवासः पद्ममरोतज्ज्ञानफल

पदे निद्रासे पुमहत्त्वं हृदयज्ञार्थं यद्यामे नरपशिष्टत्वं हे ॥ ज्ञाने च लोके यदि द्रष्टासि किं विज्ञानं सांख्यं
गतेन च महत्त्वमहात्मन् ॥ १ ॥ नाम स्पृष्टं सापरमं वले च ज्ञाने च सत्त्वं च यथावदुक्तं ॥ तपासि सत्त्वा
सिंहस्त्वाभि चैव ज्ञाने निर्मितं हि हितानि राजन् ॥ २ ॥ विपर्ययेन स्पृहया पार्थ देवान् गच्छति सा
स्व्याः सततं सत्येन ॥ ज्ञानान् सेचायेतनः कृतार्थाः पतेन विशेष हि नेषु भयः ॥ ३ ॥ हित्वा देह
प्रविशंति देवदेवो वसोत्यामिव पार्थ सांख्याः ॥ अतोधिकं ते निरतामदार्हे सांख्ये हि ज्ञाना
स्थितिशिष्टत्वं हे ॥ ४ ॥ न घोनं ति येगामनं हि हृहं ज्ञाना भोगानि पापहता अधिवासः ॥ नवामधा
नान्यपि हि ज्ञानतयाये ज्ञानमतेनरूपतेन रक्ता ॥ ५ ॥ सांख्यं विशाले परमं पुराणं महार्णवे
मलमुदारकांते ॥ ज्ञानं च सांख्यं नृप ते महात्मा नारायणो धारयते प्रमेयं ॥ ६ ॥ पजन्मयो
त्केनरदेव तत्त्वं नारायणो विश्वमिदं पुराणं ॥ सर्गकाले च करोति सर्गं संहारकाले च हर

सर्वेकः ॥ ७ ॥ अपरोतज्ञानफलमारः ॥ सांख्यमिति कृत्स्नं सांख्यं योधारयते सादात्कृता त्वेन नाराय
णः परे ब्रह्मैव तत्त्वाच च क्षुतिवृद्धिविद्भुसैव भवतीति ॥ ८ ॥ देनरमयाप तत्त्वं देवस्यात्मन तत्त्वे द्वक्
नारायणो विश्वमिति सर्वे खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेरित्यर्थः ॥ तद्देहतः सृष्टिः ॥ पतेन तज्जलानिती

कल्पान्तरेणावनताकालेवत्सरति तन्मानमाह ॥ युगमितियुगं चतुर्युगं देवमानेन प्रस्थानां द्वादश सहस्रसंमितं तद्देवचतुर्युगं दक्षाणां वहेतत्कल्पान्तदेव ब्राह्ममहरुच्यते अग्रयो येमाने षः सवत्सरः स दैवानामहोरात्रः तथा गणनया द्वादशसहस्रैश्चतुर्युगैस्तेन पतन्न वसुं प्रविकमात्रस्यैगणगुणितं त्रिचत्वारिंशल्लक्षाणि विंशतिसहस्राणि वा ॥ एतन्मुद्दशधाभक्ते एकांशः कलं तद्द्वात्रिंशत्सहस्राणि च कलेर्मानं तद्द्विगुणं द्वापरस्य त्रिगुणं त्रेतायाः चतुर्गुणं कृतस्य ॥ एतद्द्वाद

युगं द्वादशसाहस्रं कल्पविद्धि चतुर्युगे ॥ दशकल्पशताहस्रमहल्लब्राह्मणोच्यते ॥ १३ ॥ रात्रिस्त्वेतावती राजन्यस्यान्ते प्रतिबुध्यते ॥ सृजत्यनन्तकर्माणं महान्तं भूतमग्रजं ॥ १४ ॥ मूर्तिमन्तम मूर्तानामाविश्वं शंभुः स्वयंभुवः ॥ अणिमालघिमाप्राप्तिरीशानं ज्योतिरव्ययं ॥ १६ ॥ सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं ॥ सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १७ ॥

दिनमाने रात्रिमाने च चतुर्युगसहस्रं तद्ब्रह्मणो दिनमुच्यते ॥ रात्रिश्च युगसहस्रान्तां ते होरावविदो जना इति ॥ १४ ॥ यस्यान्ते प्रबोधेन तद्दिनम् ब्रह्मणोऽन्ते प्रलयानन्तरमर्थः प्रतिबुद्धो ते शेषं विस्तरेण ॥ अग्रजं हिरण्यगर्भं हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम इति श्रुतेः ॥ १५ ॥ अणिमाप्राप्य स्वयंभुवः निमित्तं सिद्धाः ततो हिरण्यगर्भात् द्विविधतपसा प्राविर्भूताः ततः ईशानं सर्वनियन्तृ ज्योतिर्ज्ञानरूपमव्ययं अपरिणामि ॥ १६ ॥ अमरतामेवाक्षरस्य तत्पं रूपमाह स वै न इति ॥ १७ ॥

३९४

५०२

८ ॥ कृपालं कृपापोहसमर्थं ॥ गतिरत्र भवस्नेन तिष्ठ यो स्यात्तीति तथा ध्यात्मेयरोत्परोतो भं
वविधस्तानेव तमित्यर्थः मेघावकृगिरि मिथ्यावकृगिरि यो दीप्तितयोरुवं शोमत्तरसं द्वावासतोव
रेकं मेरेनोः एतनतोग स्यधिष्ठावनाये नामिति वद्धचानास्वनक्रमणिकायानस्मेघावकृगिरि

वसिष्ठं श्रेष्ठमासीनमृषीणां भास्करद्युतिं ॥ पप्रच्छ जनको राजा ज्ञात्वा नैःश्रेयसं परं ॥ ८ ॥
परमध्यात्मकृपालमध्यात्मगतिनिश्चयं ॥ मेघावकृगिरिमासीनमभिवाद्य कृतांजलिः ॥
स्वतरं अश्रितेनाकामथ रेजाणम्यं ॥ पप्रच्छ मिथिलेराजा कृपलजनकः पुरा ॥ १० ॥ भग
वं स्थोनाभिलाभि परं ब्रह्म सनातनं ॥ यस्मात्परं न पश्यंति मानवंति मनीषिणः ॥ ११ ॥ यत्र तत
नरमित्युक्तं यदेतत्तरते जगत् ॥ यत्कालात्मिनि प्राके श्रियं तेम्यमनामयं ॥ १२ ॥ वसि
ष्ठ उवाच ॥ श्रूयतां पृथिवीपाल तरतीदं यथा जगत् ॥ यददृश्यं शैव यावत्कालमवाप्य

नमुक्तं ॥ १३ ॥ प्रश्वितं विनीतं मधरं विनीतं ॥ मधरं स्त्र शतः ध्यानान्तर्गणं कल्पके हीने ॥ १४ ॥ यच्चेति प
ज्ञात्वेत्तरते लवणोदकवलीयते ॥ एतेनंतरात्तरशब्द महति निमित्ते दर्शने शिवं ध्याने
नेदत्तं हेतुं संसारमोचकं यतः ॥ अनामयं निर्द्वंद्वं ॥ १५ ॥ यावत्कालेन कृत्स्ना पि कालेन ॥ १६

म॰मो॰ टी॰ ५-६

399

विद्याविद्ययोर्लक्षणमाह अवधीरिति । अथेत्यत्र तात्कारणात्मा हिरण्यगर्भसृष्टिः प्रथमा विराट्
सृष्टिर्द्वितीया एवं ततः परं तेषां त्रयाणामन्यतमे एकस्मिन् विषये यः विधिः आत्मैव परं इति मत्वा तस्यां
प्रीतिः स्वात्मैव सर्वं मा हिमास्व भवति यथैवेदं इति तद्रूपा स्थिति विद्ययोर्विधाः तत्र मम इदं ब्रह्मास्मि य
या सा त्वात्र ब्रह्मेति स्वदृढत्वापने । सा विद्या अयमर्थः यथा रज्जुः सर्पत्वेन पर्यवसितं भीतेन रेऽत्र कश्चित्
रिपं न सर्पं इति स्वदृढः स्वभावं उपदिष्टानि तेन च सा तान्तत्वेन सर्पाभय निवृत्तिः जायते सोऽयं विधिर्वि
या अतिविद्यैव दात्मवाक्यो असाहीन मतिः स्वमेवं परं स्वत्वेन भावयन् तत्त्वं तत्त्वे एव भविष्यति सैव कर्मोऽस्मि

अविद्यां च विद्यां चैव समस्तमात्मनैकतः । विद्याविद्ये इति विख्याते श्रुतिशास्त्रार्थचिन्तकैः ॥ २२ ॥
महत्सर्गमहंकारान्तस्तोयं विद्धि पार्थिव । अहंकारेण सर्वं भुवनं विद्धि वेष्टितम् ॥ २३ ॥ वायुर्ज्योति
रथाकाशमापो पृथ्वी तथा ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च एव च ॥ २४ ॥

व्यातरोऽविद्यया स्वभावनाबलेन तस्य रज्जुत्वं पर्यवसितं ॥ संपदे हेतुः स्वगतं भावनेनात्मनो निर्विषयत्वेन दृ
तमोऽयं विधिरविद्या इति तद्व्याख्येय ॥ २२ ॥ उपाहित योऽमहदहंकारयोः सत्त्वविराट्स्वरूपयोः स्
ष्टिमुक्त्वा तद्गुणयोः सृष्टिमाह भूतानि भूतानि पञ्चतन्मात्राख्यानि सत्त्वानि च भूतानि स्थूलपञ्चीकृतानि
सर्वं तु सात्त्विकराजसतामसेषु ॥ वेष्टितं विद्धि तमेव वेष्टितं ॥ २३ ॥ तमेवाह वायुरिति तत्र वाय्वादीनि पञ्चीकृ
तानि स्थूलानि भूतानि शब्दादिसहितानि महत्साहंकारान्तवन्तः सर्गः युगपदिति आकाशाद्वायुः वा
योरग्निरित्यादिः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्घ्राणरसनादिः सृष्टिः स्पर्शादि भिमायेणभौतिकं स्थूलं भूतजम् ॥ २४ ॥

५-६

हिरण्यगर्भ इति योऽन्तर इति स्मृतः स एव हिरण्यगर्भः सूत्रात्मा भगवान् सर्वैश्वर्यसंपन्नः समष्टिबुद्धिरिति वेदान्तिनः योगेषु एव महानिति प्रथमकार्यं ॥१८॥ नैकात्मकं बहुरूपं ॥ त्रैलोक्यं कृत्स्नं तेन वृतं च तेन देवविश्वरूपो विराट् विश्वरूपमस्य ॥ तथा च श्रुतिः अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वा

हिरण्यगर्भो भगवानेष बुद्धिरिति स्मृतः ॥ महानिति च योगेषु विरिञ्चिरिति चाप्यजः
॥१८॥ सांख्ये च पठ्यते शास्त्रे नामभिर्बहुधात्मकः ॥ विचित्ररूपो विश्वात्मा एकाक्षर इति
स्मृतः ॥१९॥ वृतं नैकात्मकं येन कृत्स्नं त्रैलोक्यमात्मना ॥ अहंकारं महातेजाः प्रजापति
महंकृतम् ॥२०॥ अव्यक्ताद्व्यक्तमापन्नं विद्यासर्गं वदन्ति तं ॥ महान्तं चाप्यहंकारमवि
द्यासर्गमेव च ॥२१॥

ग्विवृताश्च वेदाः वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मेति ॥१९॥ एष
सूत्रात्मा अहंकाररूपापि अहंकृतं तत्तदभिमानेन विराजं ॥२०॥ अस्य द्वैविध्यमाह अव्यक्ताः
दिति महान्तं समष्टिं ॥ चान्तस्थमहंकारमविद्यासर्गं ॥ २१ ॥

एतद्धितिप्रतिगात्मानेनपदार्थश्रमिनीयदर्शयति ॥ २२ ॥ त्रिनिपतान्मनेजगत् ॥ २४ ॥ जगच्छब्द
श्चमाह ॥ जगदिति ॥ एतेनाव्यक्तस्यापितरत्वमुक्तं ॥ अथवृत्तिमाह महानिति यतो महान् तस्मात्
द्वि ॥ मार्पितिमपतरत्वमुक्तं ॥ अथवृत्तिमाह मध्यतस्तत्कारणमव्यक्तमपितरत्वेवमर्थः तथाचप्र
योगः महान्तरोपादानकः ततामन्वानयस्त्वदिति नचात्मधर्मोणाद्‌ःखादीनांतरत्वेपितदो

एतदन्तरमित्युक्तेतरतो दृश्यं जगत् ॥ जगन्मोहात्मके
प्राह्नरव्यक्तमव्यक्तसंज्ञके ॥ २५ ॥ महतोऽव्ययात्मज्ञोनिसमेतदन्तर
निदर्शने ॥ कथितेन ते महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २५
पंचविंशतिमो विष्णुर्निस्तत्वस्तत्वसंज्ञितः ॥ २६ ॥ समः

पादानकत्वेनास्ति आत्मनो नित्यत्वादिति वाच्यं दुःखादेरात्मधर्मत्वस्यैवासिद्धेस्तदभ्युपगमेवाव
न्मोक्षत्वविहतिसंभवेन यावन्नदुःखनिवृत्तिलक्षणस्य मोक्षस्यासिद्धेरित्यास्तांतावत् ॥ २५ ॥ पंचवि
शतिमः तकारलोपश्चार्षः विष्णुः सर्वहितविन्यात्रेस्तः निर्गुणत्वान्निस्तत्वः [illegible] ॥ २६ ॥ [illegible]

२५ तमेवाहुः श्रोत्रमिति ॥२६॥ अव्यक्तात्मसात्मिभूतानि सात्विकानि मन ॥ श्रोत्रादीनि राजसानि तामसादी॰
नि तान्यप्रकाशान्महाभूतानि कर्मभ्यादेते नैषामपविभागेनोध्यः ॥२७॥ एषामेव संभूतानि च तानि सा चान्तर्विंश
ति तमांश्च तत्त्वं विंशतिस्तु तुः पादः सर्वाह्लानि भूसर्वानु विह्नानि भूयोमहानि पुरुषास्यामन्त्रान्तानां

एवं गुणपदस्थं त्रैदशावर्गमसंशयं ॥ पंचमे विह्निराजेंद्र भौतिकं सर्गमुत्तमं ॥ श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी
जिह्वाघ्राणमेव च पंचमं ॥ वाक्च हस्तौ च पादौ च पायुमुपस्थ एव च ॥ बुद्धीन्द्रियाणि चैतानि तथा क॰
र्मेन्द्रियाणि च ॥ संभूतानीह युगपन्मनसा सह पार्थिव ॥२९॥ एषा तत्त्वचतुर्विंशा सर्वाकृतिषु व
र्तते ॥ यां ज्ञात्वा नाभिशोचन्ति ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥३०॥ एतदेहं समाख्यातं त्रैलोक्ये सर्वदेहि॰
षु ॥ वेदितव्यं नरश्रेष्ठ सदेवनरदानवे ॥३१॥ सयक्षभूतगंधर्वे सकिंनरमहोरगे ॥ सचारण
पिशाचे वै सदेवर्षिनिशाचरे ॥३२॥ सदंशकीटमशकीं सपूतिकृमिमूषिके ॥ श्वनि श्वपाके
चैनेये सचाण्डाले सपुल्कसे ॥३३॥ हस्त्यश्वखरशार्दूले सवृके गवि चैव हि ॥ यच्च मूर्तिमयं किं॰
चित्सर्वत्रैतन्निदर्शनं ॥ जले भुवि तथाकाशे नान्यत्रेति विनिश्चयः ॥ स्थानं देहवतामासीदित्ये
वमनुशुश्रुम ॥३४॥ कृत्स्नमेतावतस्तात क्षरते व्यक्तसंज्ञितं ॥ अहन्यहनि भूतात्मा ततः
क्षर इति स्मृतः ॥३५॥

२८ एतद्धि कृत्यात्मकं देहं पिंडव स्थूलात्मकशरीरेऽह्नि व्यक्तमात्रं ॥२९॥ ज
लेऽग्नि तन्नान्यत्रेति च ॥ एवं महाभूतानां तद्वीर्यं वदेहवान् जीव ॥ नान्यतो नन्त्र बुद्धिर्वेति भावः ॥
३२ एतावता एतावत्य्यर्थे न सम्भवति पिवद्भ्यः तत्त्वतस्तेभूतात्मा च तत्त्वविंशकः संज्ञातः ॥३३॥

मो. ध.
५.५

402

तत्पदार्थनिरूपणमुपसंहरति॥ एवमिति त्वंपदार्थं निरूपयति विकुर्वाण इति प्रकृतिमान् अ-
विद्यावान् अबुद्धिमान् स्थूलः अभिमन्यति अहमिति आत्मानं मन्यते। लीयते योनिषु सहवासादभ्या-
सानीति ४७ तमेवमाह सहेति सहवासेन विनष्टस्य दर्शनं गेनं प्रीतिलमसन्तत्स्वभावत्वेन
स्थान् नान्योऽहं संघातादिति मन्यते योऽहं सोऽहं अमनुष्योऽहं अमुकजातीयोऽहमिति गुणान्

एवमेष महात्मा सर्गप्रलयकोविदः। विकुर्वाणः प्रकृतिमानभिमन्यत्यबुद्धिमान् ४७
तमःसत्त्वरजोयुक्तस्तासु तास्विह योनिषु। लीयतेऽप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ४८ सहवा-
सनिवासात्मा नान्योऽहमिति मन्यते। योऽहं सोऽहमिति ह्युक्त्वा गुणानेवानुवर्तते ४९ तमसा
तामसान्भावान्विविधान्प्रतिपद्यते। रजसा राजसांश्चैव सात्त्विकान्सत्त्वसंश्रयात् ५० शु-
क्ललोहितकृष्णानि रूपाण्येतानि त्रीणि तु। सर्वाण्येतानि रूपाणि यानीह प्राकृतानि वै
५१ तामसा निरयं यान्ति राजसा मानुषांस्तथा। सात्त्विका देवलोकाय गच्छन्ति सुखभागिनः ५२
निष्कैवल्येन पापेन तिर्यग्योनिमवाप्नुयात्। पुण्यपापेन मानुष्यं पुण्येनैकेन देवताः ५३

प्रसङ्गादीनेव ४९ तामसान्क्रोधादीन् राजसान्मदादीन् सात्त्विकान्प्रकाशादीन् ५० शुक्ले-
ति क्रमेण सत्त्वेन स्वाद्विजत्वात् मलिनत्वादीनि शुक्ललोहितकृष्णानि तान्येव जलतेजोऽन्नानि एवं
तानि रूपाणि वाचारंभणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति श्रुतेः प्राकृतानि प्रकृत-
स्तेजोवन्नात्मकानि तन्मात्रं धीनि तेजोवन्नोपाधिके षु जीवभूयेराजसा इति व्याख्यातं ॥५२॥ ॥५३॥

५०५

कथं तर्हि पंचविंशतितत्त्वेष्वन्तर्गणनेत्यत आह ॥ तत्त्वेति तत्त्वाधिष्ठानत्वादेवास्य तत्त्वसंस्थानत्व
कार्यत्वकारणत्वाद्याः स्वतन्त्रातन्गीत मीति ॥ एतेन ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमपि तदुपादानत्वाश्रय
त्वादेवेति व्याख्यातं समन्वयात स्यापि परेषां कानुमानेन तत्त्वनिरूपणं नः यथोक्तं सामरादिभिः ब्रह्म
हेतेद्रजालस्य यदुपादानकारणं ब्रह्मानेतदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यत इति ॥ २६ ॥ निरूपत्वनादे
व अधिष्ठानत्वमीश्वनास्तिमाह ॥ यदिति ॥ यं यस्मात् हेतोः समस्तकरणाधिष्ठिप्रधानं वे व्यक्तेकाय म
स्तत्तत् ॥ तत्त्वसाहेतोः तत्त्वर्तिमर्तिमज्जगत ॥ प्रधानेनैव भवंमित्ततः स्मर्थः ॥ कोसौ अधिष्ठाना पा

तत्त्वमेऽश्रयणादेतत्तत्त्वमाह मनीषिणः ॥ यत्त्वमेसंप्रज्ञातं तत्त्वमध्यैति इति ॥ २१
चतुर्विंशतिमो व्याक्तो ह्यमतः पंचविंशकः ॥ २२ ॥ स एव हि सर्वो सम्वर्तिप्रातिष्ठेतमवान्तः
केवलज्ञानतो नित्यः सर्वमर्तिरसंगतेमानं ॥ २४ ॥ सर्गप्रलययोर्निरूपणामसंगः प्रलयात्मकः
गोचरेवतीतेन्निमें न्निगेणां गणसंज्ञितः ॥ २५

अत्तौ विंशतितमः ॥ अव्यक्तः तत्त्वतरूपमेव तत
स्याधिष्ठानत्वमेहन्तत्वादेवेति ॥ तदृशाणाहियतः पुरुषः अमेदतः आत्मनो नामावधिष्ठानेस्मर्थः ॥ २७
तन्नुसेदतच्च्यवक्तं कारणेलोहं समत्वाद्धिष्ठानत्वमवेत स्वत आह ॥ सएवेति ॥ चतुर्विंशतितमए
वस्यातिष्ठते षितिष्ठति यतः आत्मवान विकापावान् संप्रेरवाः केवलोन्न पादिरंपवेतनः
सर्गप्रलययोर्निरूपणास्वरूपनामसंतिमान्यवेतिवेतत्सप्रसंतिमानेव ॥ २८ ॥ तत्त्वचवतिरेणानयोगवस्म
पि गोचरे वेतेन्तद्विषाणेनेवस्वरूपएवर्हः ननावदयमेकतेनाः विषयःस्वस्वरूपसवरिषयत्वादिति

एषजो लोऽभिमतस्त्वाद्गमेव दुःखी रोगी चेति ॥ ८ मेढ्कवसाक्षिपादं संकोचन्मुञ्चः शोचेदिति मेढ्क
प्राणी ॥ ९ आकाशे निरावरणो देशो ॥ १० फलरथ्याफलाशा ॥ ११ मुजमेखलेन कौपीनने लक्ष्य

यानि चान्यानि इंद्रानि प्राहुस्तानि परीरिष्णु ॥ ३ तस्य चैते विविधाणि तान्येषोऽप्यभिमन्यते
॥ ७ ॥ तिर्यग्यानि समः स्वे षु कदाचिद्वनास्वपि ॥ अभिमन्यत्यभीमानानि येव सेवन्तान्यपि ॥ ८
मृत्युल्कवासा स्वर्दूर्वासा प्राणी नि मध्यस्थता ॥ मेढ्कप्राणी वनचारी शमन गतस्तथा
॥ ९ वीरधारेण माकाशे शयनं स्थानमेव च ॥ इष्टकाप्रस्तरे चैव कण्टकप्रस्तरे तथा ॥ १० ॥ भ
स्मप्रस्तरशायी च भूमिशय्यातलेषु च ॥ वीरस्थानाम्बुके पंचप्राणायने फलकेषु च ॥ ११ ॥ विवि
धास्तु वृक्षाश्च फलरथ्यानि तस्तथा ॥ मुजमेखलतृप्तवेद्वा महस्ताजिनानि च ॥ १२ ॥
शाणी वालपरीधानं व्याघ्रचर्मपरिच्छदः ॥ सिंहचर्मपरीधानः पट्टवासास्तथैव च ॥ १३ ॥
फलकपरिधानश्च तथा कंटकवस्त्रधृक् ॥ कीटकावसनश्चैव चीरवासास्तथैव च ॥ १४ ॥
वस्त्राणि चान्यानि बहून्यभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ भोजनानि विचित्राणि रत्नानि विविधाः
नि च ॥ १५ ॥ एकरात्रान्तराशित्वमेककालिकभोजनं ॥ चतुर्थाष्टमकालश्च षष्ठकालिकऽ

ता ॥ १५ ॥ फलकं भूर्जत्वचादि विपिटकाईवाकौपीनं पंके टकवस्त्रं शणस्थादि तल जे कंटके निया
डेन्हणमयः कंटकः ॥ १४ ॥ कीटकावसनः पट्टसूत्रिनवस्त्रः ॥ १६ ॥ ॥

402

४०६

एवमिति यद्यायं पंचविंशतितत्त्वमेवप्रत्यक्षविषयं मायागोचरं संततं रविनाशिनं विकारिणं
ज्ञानतो देवदत्तोऽयं ज्ञानो देवदत्तः सुखी दुःखी पुण्यवान् पापी चेमज्ञानादाह्लः कथं नर्हि तद्वपलस्थिरत
आह ज्ञानादेव तेन प्रकाशेन पञ्चेन तमसा दग्धं पंचज्ञानाजीवात्मा पश्चोजातात्मस्वरूपं निवदन्तात्म
सौम्यादिवावाधोजीवश्वसाभेदः साधितो भवति ॥५५॥ धर्मो मोक्षं यथा मे पुरा तोय रिवमतिः

एवं प्रत्यक्षविषयं तत्त्वरमात्मनो मनीषिणः ॥ पंचविंशतियोयोऽयं ज्ञानादेव भवत्यतः ॥५५॥ धर्मो
मोक्षं यथा मे पुरस्कृत्वा लजनकसेवादे ॥ देहिदृष्ट्वा च ॥ एवमभ्यासबलेन दृष्ट्वा देहमनुवर्तते
देहो हृदि सहस्राणि तथा समभिपद्यते ॥ निःश्रेयसं कदाचिदेवतास्वपि ॥ उप
पद्यति संयोगाद्गुणैः सद्गुणगणत्याग ॥ मानुषत्वाद्देवं याति दिव्यो मानुष्यमेव च ॥ मा
नुष्यात्स्वर्गस्थानेमानेसंप्रतिपद्यते ॥ शोकाराकारयथात्मानेकीटः समवहृत्यते ॥ स
यतेन गुणैर्निरंतरं यावगुणोगुणैः ॥ हृद्रोगं मेनिचत्रिर्दृष्टलाक्षतागंधनोति ॥ शो
षरोगान्विरोगोवदृष्ट्वा स्थूलगलग्रहे ॥५॥ जलोदरे रत्नवारोगज्वरकासविमूर्छके ॥ श्वित्रकुष्ठैः
श्रित्वेषुच सिध्मापस्मारयोरपि ॥६॥
पर्यतिसंयोगात्स्व ॥ दृष्ट्वात्मामेवानुवर्तते इत्युक्तेन त्वयं
चयात्वधर्माणद्दृश्यते त्वयं सप्रतिबुद्ध्वा दिस्यादिना अबुद्धं प्रबोधप्रज्ञाने भावनिर्णयेनतत्त्व
मात्मः ॥ यमतत्पादुगणामामध्यानत्वेत्वयेमर्थयोगिस्मध्यात्थस्वल्पियातोरूपं एतत्वेतामसा
निरर्थयातीनिमेनेननमार्गेवोक्तं ॥ आनेनमानेनते ॥ निर्द्वंद्वः सुखदुःखादिहीनः ॥५॥ स्तिप्राकाः

२७ विपासने संग्रामे ॥२८॥ भवं स्रष्टुं ॥२९॥ अभ्येत्य अभितः ॥३०॥ आत्मरूपगुणान् आत्मनि कल्पितान् ॥

स्वधाकारवषट्कारौ स्वाहाकारनमस्क्रियाः ॥ याजनाध्यापनं दानं तथैवाहुः प्रतिग्रहं ॥२७॥ यजनाध्यापने चैव यच्चान्यदपि किंचन ॥ जन्ममृत्युविवादे च तथा विशसने ऽपि च ॥२८॥ शुभाशुभमयं सर्वमेतदाहुः क्रियापथं ॥ प्रकृतिः कुरुते देवी भवं प्रलयमेव च ॥२९॥ दिवसान्ते गुणानेतानभ्येत्यैको ऽवतिष्ठते ॥ रश्मिजालमिवादित्यस्तत्काले नियच्छति ॥३०॥ एवमेषो ऽसकृत्सर्वं क्रीडार्थमभिमन्यते ॥ आत्मरूपगुणानेतान् विविधान् हृदयप्रियान् ॥३१॥ एवमेतां विकुर्वाणः सर्गप्रलयधर्मिणीं ॥ क्रियां क्रियापथे रक्तस्त्रिगुणां त्रिगुणाधिपः ॥३२॥ क्रियां क्रियापथोपेतस्तथा तदिति मन्यते ॥ प्रकृत्या सर्वमेवेदं जगदन्धीकृतं विभो ॥३३॥ रजसा तमसा चैव व्याप्तं सर्वमनेकधा ॥ एवं द्वंद्वान्यथैतानि मम वर्तन्ति नित्यशः ॥३४॥ ममैवैतानि जायन्ते धावंते तानि मामिति ॥ निस्तर्तव्यान्यथैतानि सर्वाणीति नराधिप ॥३५॥ मन्यते ऽयं ह्यबुद्धित्वात्तथैव सुकृतान्यपि ॥ भोक्तव्यानि मयैतानि देवलोकगतेन वै ॥३६॥ इहैव चैनं भोक्ष्यामि शुभाशुभफलोदयं ॥ सुखमेव च कर्तव्यं सकृत्कृत्वा सुखं मम ॥३७॥ यावदन्तं च मे सौख्यं जात्यां जात्यां भविष्यति ॥ भविष्यति च मे दुःखं कृतेनेहाप्यनन्तकं ॥३८॥

पदयोर्वर्गीकृत्याहिरणस्तादीन् ॥३४॥ क्रियापथे कर्ममार्गे क्रियां न याति तदिति मन्यते इदं मे एवेत्यर्थः

४०७

१८ आचामेन भक्तमंडेन दशाहाहारः ध्रमेकैकहकारो लवणः दशाहेन आहारो यस्येमर्थ ॥ १९ ॥ उपाश्र

बद्धान्नभोजनश्चैव तन्येवाष्टाहभोजनः ॥ समन्तायदशाहारो द्वादशाहिकभोजनः ॥ १७ ॥ मा
सोपवासी मलाशी फलाहारस्तथैव च ॥ वायुभक्षो पिण्याकदधिगोमयभोजनः ॥ १८ ॥ गो
मूत्रभोजनश्चैव यावकपुष्पादश्च च ॥ शैवालभोजनश्चैव तथा चामेन वर्तयेत् ॥ १९ ॥ वर्तय
न् शीर्णपर्णैश्च अप्रकीर्णपलभोजने ॥ विविधानि च कृच्छ्राणि सेवेत सिद्धिकाङ्क्षया ॥ २० ॥ चा
न्द्रायणानि विविधानि लिङ्गानि विविधानि च ॥ चान्द्रायणे पद्यान मासम्प्रथम यथा न विध ॥ २१ ॥
उपाश्रमानपत्र रात्री पंडाविविधानि ॥ विविका मुविशिलाच्छाया न पाम सुवर्णानि च ॥
२२ पुलिनानि विविक्तानि विविक्तानि वनानि च ॥ देवस्थानानि पुण्यानि विविक्तानि सरांसि
च ॥ २३ ॥ विविक्ताश्चापि शैलानां गुहा शब्दनियोगमाः ॥ विविक्तानि च जप्यानि व्रतानि वि
विधानि च ॥ २४ ॥ नियमांश्च विविधांश्चापि विविधानि तपांसि च ॥ यज्ञांश्च विविधाकारान् वि
धीन् तथा ॥ वणिक्पथं द्विजत्वं वै शूद्रत्वं बालयैव च ॥ २५ ॥ दानं च विविधाकारं दीना
धमकृपणादिषु ॥ अभिमन्यमसंतोधानमेव विविधानगुणान् ॥ २६ ॥ सो वरजस्तमश्चैव ध
र्मार्थौ काममेव च ॥ अहंमानामानमेवात्मा एवं प्रविभजन्यत ॥ २७ ॥

कान्नपाशुपतयो वरायायुक्तशैला

योगात् ॥ २८ ॥ ईषुपेनिभानि नरा भांति ते द्विरहोपमास्मथ ॥ २५ ॥ अहंमाडुपकरणभन्नया ॥ २६

म.भा.
मो.
४८

सूक्ष्मत्वं तिचः अव्यक्तं प्राकृतं लिंगं निर्विकारं प्रकृतेरिदं लिंगानामकेह्यपायाः महत्तत्त्वानेकत्वमर्थः स
लिंगान्तरं पृथक्त्वेन गर्भे प्राप्य व्रणाधर्मित्वात् व्रणो लिंगानि सद्वाराणि श्रोत्रादीनि ॥ ५० ॥ निर्व्रणोपि
व्रणवानस्मीति मन्यते ॥ ५१ ॥ अलिंगाः दृश्योपि लिंगं पृथक्त्वेन कालेस्मन् मरणधर्मा ... ति मन्यते इ
मर्थः स तत्त्वबुद्धि ॥ अतत्त्वमचलं देहादिकं आत्मनः स्वं तत्त्वमनारोपितं रूपं ॥ ५२ ॥ मस्त्वहं तोरचरेवर

स्तु लिंगान्तरमासाद्य प्राकृतं लिंगमव्रणो ॥ व्रणद्वाराण्यधिष्ठाय कर्माण्यात्मनि मन्यते ॥ ४९ ॥
श्रोत्रादीनि तु सर्वाणि पंच कर्मेन्द्रियाण्यथ ॥ वागादीनि प्रवर्तन्ते गुणेष्विह गुणैः सह ॥ ५० ॥
अहमेतानि वै सर्वं मय्येतानीन्द्रियाणि ह ॥ निरिन्द्रियो हि मन्येत व्रणवानस्मि निर्व्रणः ॥ ५१ ॥
अलिंगो लिंगमात्मानमकालः कालमात्मनः ॥ असत्त्वं सत्त्वमात्मानमतत्त्वं तत्त्वमात्मनः ॥ ५२
अमृत्युर्मृत्युमात्मानमचरश्चरमात्मनः ॥ अक्षेत्रः क्षेत्रमात्मानमसर्गः सर्गमात्मनः ॥ ५३ ॥ अ
तपास्तप आत्मानमगतिर्गतिमात्मनः ॥ अभवो भवमात्मानमभयो भयमात्मनः ॥ ५४ ॥ अ
क्षरः क्षरमात्मानमबुद्धिस्त्वभिमन्यते ॥ ५५ ॥ श्रीमोक्षधर्मे वसिष्ठकरालसंवादः ॥ वसिष्ठः
एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ॥ सर्गकोटिसहस्राणि पतनान्तानि गच्छति ॥ १

त्वसर्गं पुत्रादिरूपमात्मसंबंधिनं मन्यते ॥ ५३ ॥ तपः तपस्विनं गतिं ऊर्ध्वगतिं स्वर्गाद्या भवं जन्म संसा
रिणं ॥ ५४ ॥ अबुद्धिः विपर्यस्तबुद्धिः ॥ ५५ ॥ करालजनकसंवादे ॥ एवं प्रवोक्तप्रकारेण ॥ १ ॥

४८

404

५३॥ निरंजनो निःस्वरूपः चिदाभासविशिष्टो देहेंद्रियादिसंघातः इत्यनेन शुद्धिरंजनादिविशिष्यात्मा
आत्मगुणोः चेतनत्वसम्यक्त्वमहत्वैतत्त्वोत आनंदो विषयानुभवो निमित्तं चेति संनिधमोऽयमर्थस्थले॰
पि चेतन्यास्यनिवाचभासन इति ॥५५॥ प्रकृतिरिति सप्तपि स्त्रीपुंसाभ्यासमयतस्मिविशुप्रकृतिःपामे
वसर्वकार्यशक्तिःयतेनान्यतरेणानव्याप्तिविविदितविवेकेप्रकृतावेवकर्तृत्वपर्यवसानितनसातवि॰

मरतेहुः एहिमानुष्ये निरये यातिमनत्ने ॥ निरयाद्यापि मानुष्यं कालेनैष्यास्यहं पुनः ॥५५॥ म
नुष्यत्वाद्वदेवत्वे देवत्वान्मोक्षः पुनः ॥ मनुष्यत्वान्निरयपथायेनोपगच्छेति ॥५६॥ एवं देवे
तिनिस्येवेनिरामात्मगुणोऽहंतः ॥ नेन देवमनन्त भुक्तिरेपथापपथेन ॥ मनुष्येजाहतानिस्म॰
नेवपरिवर्तते ॥ सर्गकोटिसहस्राणि मरणांतानि मर्त्येषु ॥५७॥ यथा प्रकृतिः हनेकमशु॰
भाशुभफलात्मकं ॥ सर्वं फलमाप्नोति त्रिषु लोकेषु मानवः ॥५५॥ प्रकृतिः हनेकमं॰
शुभाशुभफलात्मकं ॥ प्रकृतिस्थानरूपाणि त्रिषु लोकेषु कारणं ॥५६॥ निर्गुणो नित्यमनुष्य
नेदेवलोके न चैव च ॥ गौणिस्थानानि चैतानि जानीयात्मा ह्यनानिद्र ॥५७॥ प्रतिगाप्रकृति
त्वाह निर्गुणात्मसि मोमहं ॥ नदेशेद्वोह्यलिंगमनन्नमाना हिमस्मान ॥५८॥ ॥

कारत्वादिमर्थः अलिंगो निमानमेषोनन्तं दोह्यवप्रशांचितप्रमत्ताकथेनहिंसामानुमनोहृदेः लिं
गमेहृदादिकार्यैः तत्कारणभूतात्मानमिमोमहं प्रकृतिलिंगप्रकृतस्यानुमापकदेहादयनुग॰
तेचेतन्यचिदाभासलिंगेननैवनिरन्नमोपते मर्त्यः इति मस्यानेनि रीस्वरः मोप्यः नन्नतनचेतिभा
वः यस्मात्तात्परोतादृशस्वरूप आत्मा सर्वान्तर इति चितोः एवहिनापरोतन्नप्रतिविरोध

म·भा
मो·
४·५

405

एतौ घोरघौ अन्तरेण विना अविनाभावेनायं सर्वं रज्जुमिव सर्पः ननु पिण्डमिव घटः तदुपसृष्टमायेनेनदं न अन्तरेणेदं तन्माहमाहीति यथा कार्यं तदुपायेन एव चलीयते सा सम्यक्तान्तरेति यद्यपि स्वं लोकेनाहि पिण्डे घटो लीयते किन्तु पिण्डस्य सम्यक्तान्ति भूतानां मृदेव न च करणत्वादिकार्यान्तरेणास्माद् एवं शरीरे कार्यमन्तरेण निवार्यत्वेति तत्र यायाः कार्यधारणा यान्नुपपत्तेः अतः स्वरूपा वा रेच नादृष्टिपिण्डलोपणेन परमाणुष्वपि तत्तेषु यन्मन्ये इति अनन्यत्वमवहारालेवनेन न तु अनुमेयः स्वयं कृतदृष्टपत्न्यस्यानेमनतः स्वतः अन्तःस्तानीत्यात्मा उभयोः तत्पणान युक्त्यन्तरमर्थः अस्य कार्यस्य नन्वितं एव दृष्टा तयोरुभयोः कार्यकारणत्वं तु स्वजातिः

एतामनन्यत्वोक्तिं व्याहृत्यायनेन उपसन्नम
मायस्य सम्यक्तान्तरेण तत्व्यापान्नमोक्तश्च यते ॥७

व्यापकत्वाद् तदनन्यत्वाद् इति। कार्यतया व्याप्यत्वात् इत्यर्थः सर्वस्य दोषविकारणे ऽप्यत्वात् कुतः पुनर्विकारेष्वनुवृत्तावपि न विकाररूपेण सत्यत्वं। तथापि जलमेव तत्स्थानि विकाररूपं एवं जलस्य तत्त्वे नः सन्मात्रं यत्सर्वकार्येष्वनुस्यूतं तत्सत्यमेव सत्यत्वं वक्तव्यं इतरस्य विकारस्य मिथ्यात्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुतेः सतोऽपि विकारत्वे अनवस्थापत्तेः स्वभावाच्च जगदुपमन्यसंभवस्य कथमसतः सज्जायेतेति श्रुतेर्वा हि सन्मात्रात् तत्सत्यं तत्र विकारत्वेऽपि सन्मात्रं ब्रह्मास्तीति तदापत्ति मोक्षः इति युक्तमुक्तं तत्तदनन्यात्मोक्तं तद्भिन्नमिति गौडपाद्यैः एवं तात्पर्यमित्वेति पदं नित्यायां वदर्शापरएवायमर्थः

४·५

धाम्नः षोडशकलः पुरुष इति मन्त्रः । अथ वा ऽस्य षोडशीं कलेति ॥ इतिः सिद्धपाः मकः । अन्यथा वि
न्कलया धाम सहस्राणि मानेन ज्ञेन मनसा परिप्लुता उत्पन्नस्यानीति वृत्त्यालिङ्गितः सर्वगम्यादित्य
वर्णात् ॥१॥ अत्र हृदिस्थानमाह चेद्भ्रमाद्वश्व ॥ योनिसामासामलमहतिः दर्शं द्विधा प्रति करणाच
नेत्यर्थं चापि दृश्यसोपचयः श्रीसोमेन्द्र मन्त्रे निदानानि नियमेन हि मेतिसंबन्धः ॥ कलायां योनिभक्ता

धाम्ना धाम महस्ताण्यमरणो नाति गच्छति ॥ तिर्यग्योनिमनुष्येषु देवलोके तथैव च ॥२
चेद्भ्रमाद्वश्वमतोनि पुनस्तन्महस्तथा ॥ नो येन प्रतिबुद्धत्वा देवमेव स्वयं हि तत् ॥३ क
लोपचयवृद्धी यो नित्यं ह्रासमयाति च द्युते ॥ निमेत द्विजानीहि सोमे वै षोडशीं कलाम् ॥४
कलायां जायते जन्तुः पुनः पुनः स्वयं हि मान् ॥ धामतः सोपपन्नेतिभ्यः प्रवोपजायते ॥५
षोडशीं न कलास्तस्मात्सोमेनोपधार्यते ॥ नन्वपद्यते देवैर्देवान्नपद्यते किं सा ॥६

यो ऽयं हृदयो ऽन्तर्विद्यायो निमित्तभक्तायोसन्यांस्तत्त्वं हि मान्मूढः । विपर्ययस्मतिः जायते जन्मलभते त
स्य जायमानस्य पुरुषस्य धाम षोडशीं कलानां ज्ञानेन नूपो इत्युपपन्नेतिभक्तानीति शेषः । अस्ये
वानेन स्वामन्नानि भक्तानि माया मपञ्जोवनो नित्यः नः इपन्नायते एकवचनमार्ष पुनेतीति मध्यः
मा स्तत्र किंचिदानन्दलेशविषयमत एवं जन्मपञ्जोऽभक्तानि मे संरतीत्यर्थः ॥५॥ न कलातेनैव
मे संरतीत्याह षोडशीति देवैरिन्द्रियैर्न दृष्टपद्यते न पालयते किं तु देवानेव सन्तो स्तु निमद्दानेन

रूपं ख्यातमिति ॥ ४ ॥ ये गुणा इति द्रोणप्रमाणत्वं भावेपि ध्रुवप्रमाणस्य मात्राभावेपि तन्नस्यादिदर्शनेन ॥ ख्यातिमभिचारो न शक्यः यत्ताद्भवति पञ्चम्यइति एतेनेदं पत्नीसाध्यमस्य पत्नस्य पञ्चम्यादिद्वारा प्रजाद्वेतत्वेन न तया पृथगयमसंवेधान पायानस्माधारणा व्यवहारापेक्षया वा इयमस्ति ॥ ६ ॥ एतद्वेदशास्त्रे च प्रमाणत्वेन तद्वेदेन शास्त्रप्रमाणमित्यर्थः न स्मार्तद्वैधेषु न हि द्वावेदं पञ्चमी वेनीति तस्माद्ब्राह्मणो नावैदिकम् ॥

यत्तेन पुरुषेणेदं लोके गर्भं धारयत्तत् ॥ यत्तेनैव पुरुषो रूपं निर्वर्तयेत तथा ॥ २ ॥ अग्न्यादिभ्यस्त्वाभि
सेवेधा दत्त्वा नामगुणानसृजत ॥ रूपं निर्वर्तयामेतद्वेदसर्वार्थयोनिषु ॥ ३ ॥ स्वमर्थमभिसंवेधा
दत्त्वा नामगुणान्सृजत ॥ यत्तैर्निर्वर्तितं रूपं तदेवाभिनिदर्शने ॥ ४ ॥ ये गुणाः पुरुषस्येदं ये च स
त्त्वगुणास्तथा ॥ अस्थिस्नायुस्थमज्जाश्च जानीमाः पितृतो द्विज ॥ ५ ॥ त्वङ्मांसं शोणितं चेति
मातृजान्यपि शुश्रुम ॥ एवमेतद्द्विजश्रेष्ठ वेदशास्त्रे च पठ्यते ॥ ६ ॥ प्रमाणं यत्तु वेदोक्तं शास्त्रो
क्तं यच्च पठ्यते ॥ वेदशास्त्रद्वयं चैव प्रमाणं तत्सनातनम् ॥ ७ ॥

मिथो येते मे ब्राह्मणी ये वेदस्य प्रामाण्यं तदन्यस्य प्रामाण्यं चाप्ययनेन तस्मात्कान्तं प्रमाणं नरइति च नन्वेवेदशास्त्रस्य प्रामाण्यं स्वोक्तैर्वचनैः प्रामाण्यमनामपि तथैव प्रामाण्यं स्यादित्याशंक्याह ॥ स नातननित्येवेदस्य हि द्वैवकर्तृस्मरणाभावात् ॥ अपौरुषेयत्वनित्यत्वेनाप्रामाण्यशंकाना स्पदत्वमक्लिनन्तसंभवद्भ्रमविप्रलंभानां शाक्यादिपुरुषाणां वाक्येभ्योतिशेषः ॥ ७ ॥ ७

तदेव नियतधामशब्देनोक्तं प्राप्येन च्यवते तदेवानंदात्मकं वस्तु षोडशकलं विद्धि विद्वांसो यातं रे
पपिंडब्रह्मांडात्मकं तया च श्रुतिः आनंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जीवंति आनंदं प्रयंत्यभिसंवि
शंतीति तत्रापि श्रुत्युक्तं संज्ञितं पंचदशी कला या पूर्वं यानि शब्देनोक्ता तत्कार्यत्वात् तद्भिन्नं देहं यो नरः
ममापमिति देहं ममत्वं करोति तत्रैव परिवर्तते देहेन न मुच्यत इत्यर्थः यो मन्वानस्तमाह पंचविंश

तदेव षोडशकलं देहमव्यक्तसंज्ञकं ॥ ममायमिति मन्वानस्तत्रैव परिवर्तते ॥ ८ ॥ पंचविं
शो महानात्मा तस्यैवाप्रतिबोधनात् ॥ विमलस्य विशुद्धस्य शुद्धाशुद्धनिषेवणात ॥ ९
अशुद्ध एव शुद्धात्मा तादृग्भवति पार्थिव ॥ अबुद्धसेवनाच्चापि बुद्धोप्यबुद्धतां व्रजेत् ॥ १० ॥ तथै
वाप्रतिबुद्धोपि विज्ञेयो नृपसत्तम ॥ प्रकृतेस्त्रिगुणायास्तु सेवनात्त्रिगुणो भवेत् ॥ ११ ॥ शां
तौ ... ॥ जनक उवाच ॥ अक्षरक्षरयोरेष द्वयोः संबं
धः इष्यते स्त्रीपुंसोर्वापि भगवन् संबंधस्तद्वदुच्यते ॥ १२ ॥

इति शुद्धोऽशुद्धश्च भवतीति शेषः ९

तादृक् अत्र संगोऽप्यपंचविंशः तिष्ठते रसंगोपि शुद्धात्मा अशुद्ध एव भवति तत्र देहे ममायमिति
मन्वानः स्वयं वर्तते इति तादृगित्यनेनैव वाक्यं येन देहेन तस्य त्वं प्रवृद्धः अजः ॥ १० ॥ अप्रतिबुद्धः
तद्वदेत इति विपर्ययरहितः तथैवेति तेन तादृगाजनमेव नानात्मा भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ अध्यायः ॥ न
न्वयात्मा तदव्यक्तरूपसंप्राप्तिविवेकयोगात्मा तत्त्वज्ञः सन् प्रकृतेः पुरुषं सत्त्वेन न निरुपाधिस्तत्संभवतीति

म॰ मो॰ टी॰ ४११

भारश्मितिश्रुतिस्तस्या एव रथभारहारः क्लिष्टाभेदधीसमवेदन विजानाति योऽयं योऽर्थं तत्त्वतः सम्भवेद॰
मत्यन्ते नाकर्मेति ज्ञानविधूतपाप्मेति ॥१४॥ समस्य स्वभावस् ॥१६॥ छिद्रात्मानाज्ञानेरितः चित्तभावस्याप
हासेति पादपूरणार्थः संपि ॥१४॥ महात्मनस्त्वात्मविन्नु ॥१५॥ वेदवेति फलनसाधनतस्य सांख्ययोग
योरेकमतिव्यवहारोपपादनेनित्यत्वार्थेन योर्विरोधोऽदर्शमानो यद्विरुद्धं तद्भावः ॥१६॥ अ

भावेषु वर्तते न स श्रेयसार्थं न वेत्ति यः ॥ यस्तु श्रेयार्थेन तत्त्वज्ञो नास्य श्रेयागमो वृथा ॥१४॥ श्रेयः स्वार्थं
स्पृहः सन्नुनाद्योऽवतत्क्रमहेत्ति ॥ यथा तत्त्वाभिगमनादर्थं तस्य स्मृतिर्विदन्ति ॥१५॥ न यः संसक्त
कर्ये तुष्ट्या अर्थे स्यल्लु बुद्धिमान् ॥ सत्कथं मदविज्ञानो श्रेय वक्ष्यति निर्णयान् ॥१६॥ निर्णयं चा
पि छिन्नात्मा न तं वक्ष्यति तत्त्वतः ॥ सो परात्मता मेति यस्माद्वेवात्मचानपि ॥१७॥ न सा
स्य श्रूयते ऽजेद्दय्यत्र तदनु दृश्यते ॥ याप्यन्तरेन सांख्येषु योगेषु च महात्मनि ॥१८॥ यदेव
योगाः पश्यन्ति सांख्यैस्तदनुगम्यते ॥ एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स बुद्धिमान् ॥१९॥ त्व
ङ्मांसं रुधिरं मेदः पित्तं मज्जास्थि स्नायु च ॥ अयं चेन्द्रियकं तात यद्भवानिदमाहमाः ॥२०॥ द्रव्याद्
द्रव्यस्य निष्पत्तिरिन्द्रियादिन्द्रियं तथा ॥ देहाद्देहमवाप्नोति बीजाद्बीजं तथैव च ॥२१॥ ॥

त्वगस्थि स्नायु च मज्जा च जानीमः पित्तं गुरुणा त्वङ्मांसशोणितं चेति मातृजानीति श्रुतेरिति स्त्रीपुंसाभ्यामिव पुंस॰
क्रान्तिभ्यां शरीरं निर्वर्तितं स्वकं तदनु वदन् दृष्टान्तौ सिद्धिमाहरस्मिन्नादिना ऐन्द्रियकं इन्द्रियसमुदायस्थायिकं
२॰ सेन्द्रियकं धातुसमक बीजाद्बीजांतरमिव जायते न हेककार्यं बीजं इद्याधिकमिति हृत्मनस्तोऽपाशय

४११

407

तदेव निर्यत्तु धामशब्देन मोक्षशब्देन च उच्यते तदेव आनंदात्मकं वस्तु षोडशकलं चिदचिन्मयं तद्रू
पपिंडवस्रांशात्मकेन याच श्रुतिः आनंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंते आनंदं प्रयंत्यभिसंवि
शंतीति तन्नापि श्रुव्यक्तसंज्ञितं पंचदशी कला या पूर्वं यानि शब्देनोक्ता न तत्कार्यत्वात्तद्भिन्नदेहयोनः रं
ममापस्मिति देहे ममत्वं करोति तत्रैव परिवर्तते देहेन न मुच्यत इत्यर्थः यो मन्वानस्तमात्मरूपं चांशा

तदेव षोडशकलं देहमध्यमसंज्ञकं ॥ ममापस्मिति मन्वानस्तत्रैव परिवर्तते ॥ पंचवि
शो महानात्मा तस्यैवामतिबाधनात् ॥ विमलस्याविशुद्धस्य शुद्धाशुद्धनिषेवणात् ॥ ५
अशुद्ध एव शुद्धात्मा तादृग्भवति पार्थिव ॥ अबुद्धसेवनाद्यापि बुद्धोपबुद्धितां व्रजेत् ॥ ६ तथै
वाप्रतिबुद्धोपि विज्ञेयो नृपसत्तम ॥ प्रकृतेस्त्रिगुणायास्तु सेवनात्त्रिगुणो भवेत् ॥ ७ ॥ शां
तौ मोक्षधर्मे वसिष्ठकरालजनकसंवादे ॥ जनक उवाच ॥ अक्षरक्षरयोरेष द्वयोः संबं
ध इष्यते स्त्रीपुंसयोर्वापि भगवन्संबंधस्तदुदाहृतः ॥ ८ ॥

इति श्लोकः शुद्धस्य भवतीति शेषः ४

नादृक्शुभसंगोपि द्रव्ये पुरुष इति श्रुतेरसंगोपि शुद्धात्मा अशुद्ध एव भवति तत्र देहे ममैवमस्मिति
मन्वानः स्वरूपं तन्नैव देहात्मताभिमानेनैव बाध्यते तरां न मुच्यते अबुद्धः अशुद्धः ॥ २ ॥ अप्रतिबुद्धः
तद्धितः विपर्ययतंत्रहीनः तथैवेति तेन तादृग्जनमेव नाद्याशो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अध्यायः ॥ न
तद्यान्मोक्षतद्व्यक्तइति महत्तिति विकोगात्मा तद्दुःखः सतत महत्तेः पूर्वपतत्स्यैव निवर्तते संभवतीति

म॰ मो॰
टी॰
४११

भारमिति तिसृ तिसृस्या एगरयं भारद्वारः किलाभूदथो मवेदन्न विजानाति योऽयं योऽयं न्यस्त्वकलेभेद॰
मध्यते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मेति ॥ १४ ॥ संसन्नस्तु भाक्त ॥ ६ ॥ छिद्रात्मा तानरिक्तचित्तभाद्रमोप
द्रामेति पादपूरणार्थः सर्पि ॥ १२ ॥ महात्मस्तु आत्मवित्सु ॥ १३ ॥ यदेवेति फलतत्साधनतस्त्र सांख्ययोग
योरेकोमतिव्यवहारोपपादनेनित्सात्मथैत योर्विरोधोदृष्टमानो व्यक्तिचितकरइतिभावः ॥ १४ ॥ श्र

भारत न वदन्तेन सा श्रेयः स्वार्थं न वेत्ति यः ॥ यस्तु श्रेयार्थं नन्वतो नास्य श्रेयागमो यथा ॥ १४ ॥ श्रेयः स्वार्थ
स्य हृत्तः सन्तताद्यो वनस्महृति ॥ यथा तत्त्वाभिगमना दर्थं तस्य स विंदति ॥ १५ ॥ नयः संसन्न
कथये द्रुथार्थं स्थूलबुद्धिमान् ॥ सकृथं मंदविज्ञानो श्रेयं वक्ष्यति निर्णयात् ॥ १६ ॥ निर्णयं चा॰
पिछिद्रात्मानं न वक्ष्यति तत्वतः ॥ सो पदासात्मताभेति यस्माच्चैवात्मचानघ ॥ १७ ॥ तस्मा॰
त्वंश्रृणु राजेन्द्र यथैतदनुदृश्यते ॥ याघातस्त्रेन सांख्येषु योगेषु च महात्मनि ॥ १८ ॥ यदेव॰
योगाः पश्यन्ति सांख्यैस्तदनुगम्यते ॥ एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स बुद्धिमान् ॥ १९ ॥ त्व
ङ्मांसरुधिरं मेदः पित्तं मज्जा च स्नायु च ॥ अयं चैंद्रियकं तात यद्भवान्विदमाहमा ॥ २० ॥ द्रव्याद्
द्रव्यस्य निर्वृत्तिरिंद्रियाद्रिंद्रियं तथा ॥ देहाद्देहमवाप्नोति बीजाद्बीजं तथैव च ॥ २१ ॥ ॥॥

स्थित्वायु च मज्जा च मानी मः पित्तं नो गुणाः त्वङ्मांसं शोणितं वेत्ति मारन्नानीति सृष्ट्मेति तीपुंसाभ्यामिव शुक्र॰
स्ता तिभ्यां शरीरं निर्वर्त्यमेतदस्यकं तदन्नु वदन्न दृष्टांतात्सिद्धिमाहन्न गिस्मादिना ऐंद्रियकं इंद्रियसमुदायश्चाधिकः
२॰ सैंद्रियकं धातुसमकं वीनाद्दीजांतरमिव जायते नन्देकं कार्यं वीजद्वयोत्पत्तिकमिति हृष्म स्तोत्पाराय

407

४११

एवं शास्त्रस्य प्रामाण्यमुक्त्वा तदर्थं विद्याद्यधिकारिणम् अहमभिमन्तं विद् विद्वान् कर्ता इत्याह ग्रन्थे
नेति पुमान् महान्तं नोऽशरुहदुः स्वचाश्रितं तया वाप्य ग्राने देह इच्चैतन्यादिकं चाश्रितं फलं तन्माहत्
वमिति विदी वहुधे ह्येदन्यात्रमोक्त संभावनाप्यस्तीति भावः ॥ ८ ॥ अन्तेन रक्तं तं सातात्म तेनिदर्शन
मोत्तदृष्टानं समन्तः अन्यतदर्थी ॥ ९ ॥ अनामयं निर्दुःखं यस्मात् अदेहं शरीरेवावसंतं न प्रियाप्रियेः

अन्योन्यगृह्णाति सोथान्योन्यगृह्णाति सेध्यात् ॥ एवमेवाभिसंवृद्धो नित्यमश्नाति पुरुषो ॥ १० ॥ प
श्यामि भगवंस्तस्मात्सोऽत्र धर्मो न विद्यते ॥ अथवानन्तरक्तं तं किंचिद् वनिदर्शनं ॥ ११ ॥ तन्म
मात्वत्तनेन प्रमत्तोऽधिस मंवेदा ॥ मोक्तकामावर्थचापि कान्ता सो पदनामयं ॥ अदेहम
जरं नित्यमतीन्द्रियमनोस्मरं ॥ १२ ॥ वक्षि ह्रुवाव ॥ यदेतदुक्तं भवता वेदशास्त्रनिदर्शनम्
एवमेतद्यथा चैव तत्तथा गृह्णाति तथा भवान् ॥ १३ ॥ धार्यते हि त्वया ग्रन्थ उभयोर्वेदशास्त्रयोः ॥ न
च ग्रन्थस्य तत्त्वज्ञो यथावत्त्वं नरेश्वर ॥ १४ ॥ यो हि वेदे च शास्त्रे च ग्रन्थधारणतत्परः ॥ न च ग्रन्थार्थ

तत्त्वज्ञ इति श्रुतेः अनीश्वरे ईश्वराद्विपरीतमित्यर्थः वेदप्रामाण्यमभ्युपेत्यापि वेदार्थविद् विदो
तैकालिकमसंवर्थं न जानातीत्याह ॥ यदेतदित्यादिना ॥ धारणेति हस्थेति ॥ श्रुतिस्मात्र भवति
यत्ता मान्यमविद् सत्त्वायनं तस्य वा सोऽपि भागो अलिप्यदिव्यर्णामलोकः अर्णानि ॥ न हि मेवदस्त
कृतेस्य पंथामिति ॥ एवमेवायामेवाविद् सत्त्वाय अन्तरात्मानं न मान्य तत्कृवान् ॥ भागः फला
र्थतात्त्वग्रहणं जः यदीनियद्‌तन अलीकं हस्थेत्यर्थः स्वकृतस्य ग्रसणः पंथा पंथाने ॥ १३ ॥

सु
श्र
२४
२

[illegible]

स॰आ॰
मो॰
४१२

-408

पुमानविद्यायामेतैः करणैर्वा चित्प्रतिबिंबो जीवः ॥ प्रथमान्तं विपर्ययादिः ये लिंगं यैर्गम्यते आत्मनो लिंगा
नि गमकानि यस्मात् प्रमाणप्रमेयानि एतेहि लिंगैरेतेषां साधकत्वेन ज्ञायन्ते आगम्यन्ते स्वार्थेष्वन्तः पुमानपु
मानिति ॥ आभासोपाध्योः स्वग्रहणे लिंगेन तु तयोर्वैशिष्ट्यं विवक्षितं तथाहि अंतःकरणविशिष्ट आ
भासचैतन्यप्रमाता ॥ अंतःकरणविशिष्टप्रमाणावृत्त्यवच्छिन्नं प्रमेयमिति प्रसिद्धं ननु प्रमातृयोरपत्ययो
ष एव प्रमेयेन तदावच्छिन्नं प्रमाभासचैतन्यं तदज्ञानाच्छन्नं सत्यप्रमाकरणस्य हि फलं प्रमेयेन चोक्तं विधा
प्रमेव ॥ तस्यैवाधानतदादाद्यपि प्रमेयं ॥ अतो मनरूपप्रमेयं चैतन्यमेव तज्ज्ञानेन तत्स्यैवाहृतत्वात् ॥ नन्वेवमपि

पुमान् स्त्री वा पुमान् स्त्रीवेल्लिंग्यं प्राकृतं स्मृतं ॥ न वा पुमान् न स्त्री चैव स लिंगी समभिधीयते ॥२५
अलिंगात् प्रकृतिर्लिंगैरुपालभ्यति सात्मजैः ॥ यथा पुष्पफलैर्नित्यं स्मर्तव्योऽनुमतेयत्तथा ॥२६

देहो आवरणकृतत्वाभावाच्च यदा च न तु भवस्येव हि पुरुषार्थत्वमतः तस्यैवाहृतत्वं वा वाच्यं न च यदेदं स्या
त्तात्वतः ॥ न वै तिलिंगानां प्रमातादीनां प्राकृतत्वेपि लिंगी न प्राकृत इत्याह ननेति लिंगी पुमानि
ति प्रमाता नित्यानां मिथीयत इति योजना जीवतत्त्वानोरन्यत्र इत्यर्थः ॥२५ ननु संवेद्याभावे प्रकृतिपु
रुषयोः कथं लिंगिभाव इत्याशंक्याह ॥ अलिंगादिति लक्षणोपे पंचमी अलिंगपुरुषमारुण्य प्रकृति
प्रात्मजैर्लिंगैः महदादिभिः कार्यैर्गमकैः उपालभ्यति उपलभ्यते ॥ अप्रत्यक्षत्वेपि यथा फलादितरु
हेतु चैतन्यप्रकाशितैर्महदादिभिस्तत्कारणभूता प्रकृतिरनुमीयते ॥ आलोकप्रकाशितैः पुष्पा
दिभिरक्षतवदित्यर्थः ॥ अलिंगे तीति पाठे स्पष्टोऽर्थः ॥२६॥ २६

४१२

२।।१।। ह्यात्मनित्यकपुमहत्योर्विषमस्वभावत्वात्संबंधासंभवमाह ।। निरिंद्रियस्येति न तावत्संयोगो
विषयविषयिभावलक्षणसंबंधः पुंसो निरिंद्रियत्वात् ।। प्रकृतेस्तज्जडत्वात् नापि बीजांकुरवत्जन्य
जनकभावः केवलत्वेन पुंसो बीजत्वासंभवात् ।। प्रकृतेरकार्यत्वाच्च ।। नापि कुलालघटवत्पुंसो
द्वितीयत्वेरकर्मजः संबंधोपपन्ना नेनत्वमत्वयोः नास्तिदेहो मतिसंबंधो यस्येति न देहो नित्यसमासह
येनार्थद्वयमत्र्येये ।। नापि पराभिमतः समवायः तादात्म्यं वा निर्गुणगुणसंबंधासंभवात् न ह्यस्पर्शेन ।
भस्त्रिशीतोस्मादिस्पर्शो गत्वेवत्कृशक्य एवं निरिंद्रियस्यमादिहेतपंचकं पुमहत्सोः संभवार्थमनोत

निरिंद्रियस्य बीजस्य निर्देहस्य समादेहिनः ।। कथं गुणाभिभिवंतीति निर्गुणत्वान्महात्मनः
२२ गुणागुणेषु जायंते तेनैवानिविशंतीति च ।। एवं गुणाः प्रकृतिजा यत्नेनाविशंतीति च ।
२३ त्वच्छ्रात्रस्यपि रेभेदः पितेसजातस्थिस्नायुच ।। ग्रहेणोत्तास्यपथत्र्यजेपाजानीदृशप्रकृतानि
वै ।। २४

वाति केतनिःसंगमस्यसंगेनेन कृदस्यस्य विकारिणः ।। आत्मनोप्यनीत्मनायोगो बालवोन्येपषयत
इत्येवेकनत्रामेगत्वकृदस्यातेप्रसाधोःनिरिंद्रियत्वादिहेतचतस्थंतवहुवादिसमनेतिमिति प्रकृतेरं २२
कथंतर्हि एषामहरिंतव्याह ।। गुणाइति गुणाःस्वादयः गुणेषु त्रिगुणात्मिकायांमायायां ।। २३ ।। क ।
थमसहोयायामस्याजगतनेनवत्वाभिमानोकारस्यातेनप्राधयनित्वंगिति ।। यथाग्रहाणपरीरेमात
रेवनापिपर्वनेनस्वकेणमेदस्यादित्वगादिकमपिजातं एवं एकयेवदर्पणावमरमतिविवद
हृणप्रीलयाहृत्वोजगज्जीवात्माप्रपंचोजायतइति श्लोकद्वयार्थः ।। २४ ।। २५ ।।

ननु निर्गुणमपि गुणवता द्रव्येण सह संबध्यते ॥ एवं निर्गुणोऽप्यात्मा गुणवत्या बुद्ध्या संबध्यता-
मित्यत आह ॥ गुणा इति गुणाः संयोगादयः संबंधाः गुणवत एव संति न त्वगुणस्य गुणिना सह सं-
भवतीत्यर्थः नन्वक्लित्वाद्गुणाः समवायाख्यः संबंध इति चेद्गुणाः संयोगादयः संबंधा गुणवत एव सं-
ति न त्वगुणस्य गुणिना सह संभवतीत्यर्थः ॥ ननु क्लित्वाद्यष्ठं वे लिं आत्मनि मत्ताः समवाय इत्यु-
विपरीतेनायः अनिर्मोक्ष आपतेः न ह्याश्रयनाशमंतरेणाश्रितनाशो लिनाम् रूपादीनामाश्रयत्नः
द्रव्यगद्दर्शनेन प्रकृतिनाशे आत्मनोऽपि नाशापत्तेः आश्रयकारणनाशेऽपि यथा कंचित्कालं कार्यम-
स्ति पद्यावा मलयमर्वव्यक्ति नाशोऽपि जातिरस्ति एवं प्रकृतिनाशेऽप्यात्मा न नश्यतीति विवेदेन कार्यकार-
णगुणवतः संति निर्गुणोऽप्रकृतो गुणाः ॥ तस्माद्देवे विजानेति येजन्तोंगुणदर्शिनः ॥ २४ ॥
णयोगाते व्यक्तो वा वह्नो स्पर्वद्धा स्त्वनादात्मा गुणमेद्द्रग्विवत्ता याप एवासिद्धेः यथा त्वनुपपन्नाए-
वं विवक्षितेनैवनतादात्म्यस्य भ्रमत्वमा पतीति कारणा कमेणलुक्तवेन पश्यतीत्याश्रयं तादात्म्य-
स्य भ्रमत्वेनत्वभयमनुपपन्नं ॥ आश्रयनाशेऽपि न कार्यस्य देहादेः कंचित्कालमनुवृत्तिः संभवतीति जी-
वन्मुक्तिसिद्धिः विदेहमुक्तौ च तदात्ममात्रावशेष इति तस्यागुणमुक्तं गुणागुणवतः संतीति तेन र-
त्नमयं देहधारा भक्षितद्राक्षान्नेव सह लुच्यटएवत्न तनुपुरणातीतानागतस्वेतपीतश्यामोस्याया-
त्मना भाति न नत्वंक्षचित् चित्समवायसंबंधेनोत्पद्यते समवायस्यैवानवस्थादिदोषेणाकारेन र-
स्तत्वादिति सिद्धं अत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयति ॥ तस्मादिति ॥ २५ ॥

यथा मह्यांति तत्कार्ययोर्लिंगिलिंगभाव एवमात्मनात्मनो रूपीत्याह । एवमिति । इत्थं प्रकारेण हृ-
गात्मादित्यर्थः इत्थप्रादन्योन्यमेवरसमर्थः अलिंगस्य हृत्विन्मात्रे लिंगेषु समर्थः तदेव पंचविंशतितमः त-
कारलोपश्चार्षः लिंगेषु नियतात्मकः इति लिंगलिंगिनोर्व्याप्तिर्दर्शिता नानुशब्देन जन्यजनकयोरयं विष-
यविषयिभावसंबंध एवोक्तः यो हि विषयी स विषयस्य मूर्भ्यात्मभूतात्माभ्यां दृष्टविषादादिविकारवान्भ-
वति ॥ न त्वलिंगीनस्यालोकः प्रकाशस्याभ्यामेष्यामेष्य एव तस्याविक्रियत्वादिति यो मे हान्नुभेद इति भा-
वः ॥ २१ ॥ अनादी मनेन अलिंगस्य प्रकाशस्य नाविकाघि मतम नियतत्वं निरस्त । अस्तं हि ज्ञाने न जातं पदन्ता

एवमप्यनुमानेन ह्यलिंगमुपलभ्यते ॥ पंचविंशतिमस्तात लिंगेषु नियतात्मकः ॥ २७ ॥
नास्ति निधनो नन्तः सर्वदर्शी निरामयः ॥ केवलं त्वभिमानत्वाद्गुणेष्वगुण उच्यते ॥ २८ ॥

नेनष्ट मित्यनुभवस्य हानि विषयत्वात् ॥ अत एव मनो हानि बुद्ध्यादीनां धीर्भा इत्येतत्सर्वं मन एवेति ।
धीशाब्दितं हानि ज्ञानमपि पठ्यते ॥ कालापरिच्छेदमन्त्यादेशापरिच्छेदमाहानंतइति ॥ प्रकाश-
त्वादेव सर्वदर्शी निरामय इति स्वगतपरिच्छेदं गुणागुणाभावादिरूपव्यावर्तयति कथं तर्हि
स्यगुणासंबंध इत्यत आह । केवलमिति नित्यात्मवस्याभिमाननिमित्तस्याभावेपि स्फूर्तिरज्जतमसंद-
रजतमभिमानगतगुणेषु देहापाकारेषु । अहमिदं देहादौ त्वभिमानित्वाद्गुणगुणैः देहादि
संघातएवात्मेत्युच्यते एतेन लिंगलिंगिनोः संबंधः केवलमाध्यासिक इति सिद्धम् ॥ २८ ॥ ॥

एतदिति एतज्जीवेश्वराभेददर्शनं बुद्ध्यमानेन सम्यगिति पृथक्त्वं जगन्मिथ्यात्वादप्रबुद्धेन एतत्त्रिद
र्शनं अप्रशान्तं अनुदर्शनमिति पाठे अप्रसक्त्या दर्शनं इति पृथक्त्वं अप्रबुद्धेनोक्तमिति योजना ॥२५॥ एतेनै
तत्क्षराक्षरनिदर्शनं जडत्वचेतनत्वप्रतिपादनपरेणाऽपरस्परेणाक्षमतं सम्यकारमत न सम्यगिति उ
क्तं इति वादिनो विभ्रमस्त्याज्यः समतं तत्त्वमाह ॥ एकत्वमिति एकत्वं हि विनाशहेतोरहितो यस्याभावा

एतत्त्रिदर्शनं सम्यगसम्यगनिदर्शनं ॥ बुद्ध्यमानाप्रबुद्धानां पृथक्पृथगरिंदम ॥२५॥ पर
स्परेणैतदुक्तं क्षराक्षरनिदर्शनम् ॥ एकत्वमक्षरं प्राहुर्नानात्वं क्षरमुच्यते ॥२६॥ पंच
विंशतिनिष्ठोऽयं यदा सम्यक्प्रवर्तते ॥ एकत्वं दर्शनं चास्य नानात्वं चाप्यदर्शनम् ॥२७॥

दक्षरत्वमविनाशित्वमुक्तं नानात्वं तत्क्षरमेव ॥ तथा च प्रयोगः प्रधानादि अनित्यं व्याहतत्वात् घटपटादिव
दिति ॥२६॥ एतच्चानुभवमेवेत्यभिप्रायेणाह पंचविंशतीति यदा यश्चिदाभासः हि तेषु पंचविंशतितत्त्वेषु रज्जुरग
कल्पेषु निष्ठः सम्यगवेक्षणवान् प्रवर्तते तदा दोषेषु बाधेन बहिर्मुखं आत्मानं सत्तास्फुरणे दिने देवे केवल
मेव शास्ते नानात्वमसारमिति निश्चिनोतीत्यर्थः तथा चास्य दर्शनफलमित्यनेन सर्वसंशयाः इति श्रु

420

यदात्वेवइति। अभिमन्यते हिनस्ति कामादीन् जयतीत्यर्थः ॥ यदि वा राजन्यस्मिन्नेकत्वे नीयोग्ये कदीच्य॰
इत्यभिप्रेत्य समन्यते हिंसा पंचदर्शनात्॥ यदा त्विति। गोणरूपान्त्विति चक्षुरगुणमननाभ्यामालोच्य
नाभिमन्यते नानात्मीत्यर्थः॥ गुणाद्यान्यादेहाद्यात्मत्वभ्रमत्यागेन ॥१९॥ किंतत्परमित्यत आह यदेति॰
सर्वेषां सर्वे पितोधिकाः अप्रबुद्धस्य जडस्याहंकारादेः परित्यागात् बुध्यमानेन तत्त्वहंतपाइदंतथावा ॥१९॥ अ॰
तथावाप्रबुद्धमज्ञानेऽप्यगुणंगुणेभ्योऽन्यं निर्गुणं गुणसंबंधरहितमीश्वरं तत्र यामिणं अधिष्ठातारं सं॰

यदा त्वेष गुणानेतान्नान्यानात्मानमभिमन्यते ॥ तदा स गुणवान्हास्यैनं पमेवानुपश्यति ॥२०॥ यदा द्वुरेः परमाहुः सांख्ययोगाश्च सर्वशः ॥ बुध्यमानं महाप्राज्ञमबुद्धपरिवर्जनात् ॥२१॥ अप्रबुद्धमथाव्यक्तं सगुणं प्राहुरीश्वरम् ॥ निर्गुणं चेश्वरं नित्यमधिष्ठातारमेव च ॥२२॥ प्रकृतेश्च गुणानां च पंचविंशतिकं बुधाः ॥ सांख्ययोगे च कुशला बुध्यन्ते परमैषिणः ॥२३॥ यदा प्रबुद्धास्त्वव्यक्तमवस्थाजन्मभीरवः ॥ बुध्यमानं प्रबुध्यन्ति गमयन्ति समं तदा ॥२४॥ २५॥

पंचकार्यं निर्मातारे ॥२२॥ गुणानां महदादीनां प्रकृतिगुणानां प्राप्तेर्यायं पंचविंशकमित्यर्थः ॥२३॥
प्रबुद्धाः ज्ञानवंतः अव्यक्तस्याः वाल्याद्यवस्थाजन्मवतां बुध्यमानं कर्तारं ज्ञानं च प्रमातारमेव प्रबुध्यंति
प्रबोधयंति वचनेः समं ब्रह्म गमयंति यत्नाभावात्तो जीवं ज्ञानेन ब्रह्मत्वं प्रापयंतीत्यर्थः। अनेन एकत्वं प्रमेयमात्म॰
तिज्ञानात्माबहुमानस्त्वमात्मनः ॥ अनेन एवं प्रमाणमाह योऽविद्याऽस्ति जन्मादिवर्जितं निराम्यानितेषा
दृष्टिमात्रमप्राप्यं ब्रह्मैव प्राप्यमित्युक्तार्थः ॥२५॥ ॥

तदुक्तं एकत्वमतत्त्वं नानात्वमतत्त्वमिति तेनैकत्वे धर्मोऽत्तव्यवस्थाप्युपपत्तिः नानात्वेनात्मनात्मसमस्तं
गतिरुक्तितयोः पदयोर्निर्देशेन तत्त्वावधारणं संदिग्धं ॥२५॥ एवमुक्तं पंचविंशतिनिष्ठानुभववलेनैवतत्त्व
निश्चिनोतीति तत्राह ॥ नैतदिति अनुवृत्तिच्छेदबुध्यमानस्यात्मवस्तुनः तत्त्वनयपरायणोऽस्य नतेशायइ
तियोजनाच्च अननुभवस्यदुःसाध्यत्वात्संदेहनिवर्तकत्वमनोऽपि ऐक्यवत्तत्त्वयाऽउपपादनीयमितिभा
वः ॥ एवं तत्त्वकारणं च नानात्वमुक्तं तदाप्यस्थिरबुद्धित्वात् विकल्पग्रस्तत्वात् ॥ तत्रैकत्वे

ज्ञानं त्वेवाच ॥ नानात्वैकत्वमिश्रुतं तथैव दृष्टिमतम ॥ परमात्मेतदितिसंदिग्धमेतयोर्वै नि
दर्शने ॥ १ ॥ न त्याज्यबुद्धिमनुद्रष्टा भ्यां बुधमानस्यचानघ ॥ स्थूलबुध्यानपरमात्मतत्त्वमेतन्नसं
शयः ॥ २ ॥ अस्तरस्तरयोर्बुक्तं त्वयायदपिकारणं ॥ तदयास्थिरबुद्धित्वान्मनष्टमिवमेनघ

दृष्टेदष्टन्यत्वं चेतरेतरोः स्वरूपासिद्धिः न हि किंचिद्वदोहप्रमेकत्वं प्रसिद्धमस्ति एकत्वमनुमात्रत्वं वे
त् ॥ आकाशस्याप्यन्तरत्वापत्तिस्तया चसांख्यशास्त्रविरोधः तथाहि नानात्वमपि स्वतंत्रत्वं चेत्
प्रधानपरमाण्वादीनामपितत्त्वापत्तिः भिन्नत्वमात्रे चेतसां ख्यात्मनामपितत्त्वापत्तिरितिन
मायामनमतत्त्वावधारणेसामर्थ्यमस्तीतिभावः ॥३॥ ॥

मनपरेस्वशास्त्रमर्यादया योगेन स्वात्मानं ज्ञानेनापि कृतप्रवेशेनाभिव्यक्तिमाशंक्याह न त्वेति तत्त्वं जन्यं निस्त
त्त्वं तद्यत्न ग्रजन्यं तत्त्वविस्तारः स्मानकृत्या पृथक्त्वेन केवलं स्वतन्त्रं निष्ठोदयः तत्त्वनिदर्शने प्रनभवाद्यपि कृ
तौ रमास्त्वानमाहृस्त्वेपि समाहृत्येत्यपि समाधौ वृत्त्यायभावे स्वात्मनिकष्टेत्वेन पश्यतो नितराकृतेत्वादिक
वद्याद्रियोगस्य स्वरूपमानोऽपकदाचित्कन्या रजस्तरगवरस्ये वनाद्दिश्य मांमिह्रष्टोथमीतत्वाचित्त्वेन चित्
तुपलब्धो स्मिन हृदादमकाणमन्यायविषु कोपि वदृगो चरोभवत्विन स्मात्तः नुभवविरुद्धे वदतीतिभ्रां
तापवैति भाव ॥ ३ ॥ नन्तनिस्तत्वशब्दो व्याचष्टे पंचविंशतीति पंचविंशस्य पंचविंशानपरेनिदर्शने अत्र
भ्रममाना मिश्रं श्यन्नभवनिस्तत्वमाहुः तमेवविधिमानहिसर्गस्य पंचविंशमात्मकस्य वर्गस्येतिपा

तत्त्वनिस्तत्त्वयोरेतत्स्यगेव निदर्शने ॥ पंचविंशतिसर्गात् तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ३६ ॥ निस्त
त्वं पंचविंशस्य परमाहुर्निदर्शने ॥ सर्गस्य वर्गमाचारं तत्त्वं तत्त्वात्मना तत्त्वं ॥ ३५ ॥ चातौ मात्वधर्मेषु

दृश्यमानयमेवार्थः वर्गप्रतिवर्गमितिमध्याहमया वसिष्ठकरालजनकसंवादे ॥ ३६ ॥ एव गमितिपादेवर्गेवर्गमहती
वर्गे आचारमासमन्तात्चारउपलब्धिः स्यपृयमतिविषयनियतायापलब्धिः सविद्वांसः त्वयं नव्व
र्गः पंच यथा पंचज्ञानेन्द्रियाणि पंचभूतानि पंचशब्दाद्या विषया मनो बुद्धिरहंकारम्महदिति चिदाभासः इति
पंचविंशं तत्त्वं तस्य भावस्तत्त्वं यथार्थसत्यमितियावत् तत्पादपि सत्यमित्यर्थः तथा च श्रुतिः प्राणा वै
सत्यं तेषामेव सत्यं सत्यस्य सत्यं नरपरञ्च त्वं तइत्यादिः प्राणशब्दितसहस्तत्वं प्रपञ्चत्वं व्यवहारतः सत्
स्य पारमार्थिकं सत्यं ब्रह्मप्रतिभासतः तत्सत्यारजनं तत्त्वमिति रितिनिश्रुति पादयति तत्त्वाद्पि तत्त्व
मात एव सतजाग्रत् सर्वे देवत्वे पनतत्वदोवित्ममन्दाचिदसमर्थमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ शान्तौ परि विंशो ध्यायः ॥ ३१०

तत्र ध्यानस्य साधारणं लक्षणं मनस एकाग्रतेति। तथा प्राणायामोऽपि योगिनां योगकल्पं बलं तस्य द्वैवि
ध्यमाह सगुणः सगर्भः निर्गुणः निर्गर्भः तयोर्मनसः संबंधोऽस्य समः मानस इति सगर्भार्थः पाठः तत्र भा
वनास्तु तत्त्वतिरूपे सायुज्या योगिनः मर्त्ये ध्यायी तेऽस्य नष्टो यो यायामग्निदेहि दूरण यथा वासनोऽपि का
मिन्या देहि विषयस्य भावनेन ममलेवा निम यथोक्तं भावनाजफलं पञ्चपञ्चस्यान्मे गुणः फलेन तस्या स्थिति
मेत्तव्यं पूर्णतो संगते यथेति। एवं सांवर्तिनावरादिस्मृतिभावना यापि कीटभृंगन्यायेन मानेतस्मा दू
प्यमपि प्रस्यायीति तेय प्राणिधाने वस्तनत्वसापेक्षे यथा चतुर्धारत्नगतमत्तविशेषसेनारहीः
तेपरेणापदिष्टे सति ततु दृष्टाणायतस्यैव वदतु॥ प्राणिधाने तत्रैव विषये स्मारणानि योजने क्रियते
यथा मनसागत्वा मानसे तिष्ठति विश्रमानि निर्विशेषचिन्मात्रो मोक्षपदिष्टे सति तत्र दृष्टाणायतस्यैव मनः

एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च॥ प्राणायामस्तु सगुणो निर्गुणो मनसस्तथा॥

सगर्भः सगुणः प्राणिधानमवर्तते॥ नहलाघवतानुभोवस्तनत्वमवगछतः। तत्रापि भावनायां फलभेदाः
तेणां सवितः॥ वर्णाक्षरसन्निधानेन यत्फलं तत्र दृश्यते॥ ध्येयस्तु सन्निधानेन शास्त्रं तं प्राप्यते फलमिति
वर्णनां मात्मनः शरीरविषयाणां ध्येयानामनसो देहसंगेन सांवादीन भावयन्नरावतते॥ देह
संगेन भावयेत् ध्येयसायुज्यं प्राप्य क्रमेणैव वल्पं प्राप्नोति उभययथापि भावनाफलस्यास्यापि तत्र मुक्तः
मितितो दारुतेवाग्निवत् विरुध्यते प्राणायामोऽपि वायुसहितायामतः जपध्यानविनागर्भं सन्तमतूया
नु अगर्भः स्मृतः सगुणः प्राणायामः प्राणाधिकः जपो मनसा समं ध्यानं॥ निर्गुणो॥ नायेन तत्र जपक्रं
यां रहितं विनमतुते मनसैव यत्सध्यानं प्राणायामं विधीयते॥ नाप्येन प्रणवगायत्र्यादीनां मंत्राणां मानसं
जपः इति सगुणस्य प्राणायामस्य मानसः इति विशेषणं प्राप्ते तत्त्वगुणस्य विलक्षणयोगहीना मीणाः

तस्माद्धेतोः बुद्धेतः प्रमतिबुद्धं प्रधानादिबुध्यमानं जीवं ॥४॥ विद्याविद्ये ग्रमः अविद्याज्ञावरणं
अन्तरे नित्यं दरमनित्यं सांख्यवस्तु तत्त्वविवेकः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः पृथक्त्वभेदः अपृथक्त्वम
भेदः भेदाभेदस्थनानात्वैकत्वदर्शनमिमेन तमथ्यमस्तः ॥५॥ हे तेनालोचने प्रधानभक्तयोः सा

तदेतत्त्वोपवर्णितं नानात्वैकत्वदर्शने ॥ बुद्धं चाप्रतिबुद्धं च बुध्यमानं
च तत्त्वतः ॥४॥ विद्याविद्ये च भगवन्नक्षरं क्षरमेव च ॥ सांख्ये योगे च कार्त्स्न्येन
पृथक्त्वं चैवापृथक्त्वकम् ॥५॥ वसिष्ठ उवाच ॥ हन्त ते संप्रवक्ष्यामि यदेतदनु
पृच्छसि ॥ योगकृत्यं महाराज पृथगेव शृणुष्व मे ॥६॥ योगकृत्यं तु योगि
नां ध्यानमेव परं बलं ॥ तच्चापि द्विविधं ध्यानमाहुर्विद्याविदो जनाः ॥

व्य योगयोरेव निरूपणप्रसंगात् प्रश्नोत्तराणामप्युत्तरे निरूपितं भवतीत्याशयेनाह ॥६॥ योगा
नां योगिनां योगे योगशास्त्रे कृत्यं कर्तव्यं प्रधानं च यत् ध्यानमेव परं बलं आविद्यान्ये तेषामध्ये
ध्यानमपि द्विविधं भावनामर्याधानभेदेन द्विप्रकारं द्विविधमिति पाठपर्यायमेवार्थः ॥

नयोगिनां तिष्ठते जीवन्मुक्तमजरं जराहीनं मनीषिभिर्योगिभिर्यत्न तच्छेदनात्मकं तादृत्तिवाष्टन्तस १
महतो भूतस्य नाम भवती तिमृत्तेर्ब्रह्मत्ते नानिर्दिष्टमतस्तज्ज्ञावा पतये आत्मानं प्रयच्चेनरं चतुर्विंशा
त्यरप्रतिगते चोदयेदिति पूर्वेणसंबंधः ॥११॥ तेः ज्ञाविषाणामेर्श्रेणोः अहीनेकामादिभिरनास्थेदितिम १
यस्य तस्य चत्वारं योगात्स्यो योगमिति शेषः ॥१२॥ सतोभ्यः अहंकारेत्वा यमिमानेभ्यः स्यादिवोभ्यः ॥१३॥

सचेतानाथ्यर्पनिमा तानात्मानं चोदयेदथ ॥ तिष्ठंतमजरं तं तु यत्तदुक्तं मनीषिभिः ॥११॥ तेस्त्रात्मा
मततं ज्ञेयं यत्रस्येव मनुशुश्रुम ॥ प्रंतं दहीनमतमानात्मयेतिविनिश्चयः ॥१२॥ विमुक्तः सर्वसं
गेभ्यो लघ्वाहारो जितेंद्रियः ॥ पूर्वरात्रे परे रात्रे धारयीत मनोत्मनि ॥१३॥ स्थिरीकृत्येंद्रियग्रामं
मनसा मिथिलेश्वर ॥ मनो बुद्ध्या स्थिरं कृत्वा पाषाण इव निश्चलः ॥१४॥ स्थाणुवच्चाप्यकंपः
स्यात् गिरिवच्चापि निश्चलः ॥ बुधा विधिविधानज्ञास्तदा युक्तं प्रचक्षते ॥१५॥ न शृणोति न चाघ्रा
ति न रस्यति न पश्यति ॥ न च स्पर्शं विजानाति न संकल्पयते मनः ॥१६॥ न चाभिमन्यते किंचि
न्न च बुध्यति काष्ठवत् ॥ तदा प्रकृतिमापन्नं युक्तमाहुर्मनीषिणः ॥१७॥ निवाते हि यथा दी
प्यन् दीपस्तद्वत्प्रकाशते ॥ निर्लिंगोविचलश्चोर्ध्वं न तिर्यग्गतिमाप्नुयात् ॥१८॥ ॥

पाषाणस्थाणुगिरिदृष्टांतानिश्चलत्वोत्कर्षार्थाः ॥१४॥ विधेः शास्त्रस्य विधाने ताम्यर्थं तज्ज्ञा नेता विधिविधानज्ञाः
बुद्धास्तान् भवेनैव तदा आत्मा मामस्य वस्या योयुक्तं योगिनं प्रचक्षते न शृणोतीत्यादिना तस्नुभवं वर्णयति प्रत्यर्थः ॥१६॥
प्रकृतिस्वस्वरूपं स्वरूपं ॥१७॥ निर्लिंगः बुद्ध्यादीनः अविचलः व्यापकत्वात् ऊर्ध्वं तिर्यग्गदेवा गतिन मानुयात्

४२३

योऽयं कालः सम्प्रत्यनसं योगो हितीयामन्त्रादिव्यतिरिक्ते सर्वस्मिन्काले योगमनुतिष्ठेदित्यर्थः ॥ ९ ततः योगांगेषु प्राणा
यामं उक्त्वा तेनैव ततः प्राचीनानि यमासनानि प्राप्तानि प्रत्याहारमाह इंद्रियाणीति इंद्रियार्थेभ्यः मनसा
निवर्त्य तिष्ठेत् एवं प्रत्याहारं निरूप्य तस्य फलं समस्तशरीरस्थेन्द्रियाणि मनसा संनिरुध्य तिष्ठेदिति एवं प्रत्याहारं
प्रत्याहारादिकमाह दशेति दशाष्टकं सिद्धौ दशा सिद्धौ विप्राति सख्याभिः संचोदनाभिः त्रिनाडीसमतोदस्यानी
याभिः मतिमान् आत्मानं जीवे चतुर्विंशादशानान्तरेति संस्तामरं पंचविंशोमति गतं चोदयेत् प्रेरयेत् ॥ तथा
ष्टादशसु स्थानेषु वायोः प्रत्याहरणं यत्तद्वल्लोनोक्तं अष्टादशसु यद्वा यामस्य स्थानेषु धारणा स्थानात्स्थाना
न्तरमाकृष्य प्रत्याहारो निगद्यते इत्युपक्रम्य मर्मस्थानानि तेषामंते रेचोत्क्रामं स प्रथमं काद्यागुष्ठे च गुल्फे च
ध्यानं धारयन्निलिवृद्धा प्राणायामः प्रचोदितः ओमेरंध्रान्समाकृष्य ललाटे धारयेत्स्वयं ॥ ललाटादारभ्य

प्रत्याहारं गुरौ बुद्धौ च भोजने च नराधिप त्रिकालं नाभिर्जीवनं तु प्रोक्तं जीवितनरः ॥ ९॥
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यो निवर्त्य मनमास्थितिः ॥ दशाष्टादशमित्रविप्रमतमेवंविधानस्वरन्तम ॥ १०॥

प्राणमाकृष्य भ्रूवोर्मध्ये निरोधयेत् ॥ नेत्राद्यायुस्समाकृष्य नासामूले निरोधयेत् ॥ नासामूलान्त जिह्वामूले मारुतं
निरुध्य कंठदेहपातं हृन्मध्ये हन्मध्याज्ञाभिमध्ये नाभिमध्यान्नमेढ्रे मेढ्राद्दशालयेत्ततः देहमध्याद्देशाग्रं
गदाद्देवत्रमूलकं ॥ ऊरूमध्यान्तयोर्मध्ये तस्माज्जानौ निरोधयेत् ॥ चितिमध्ये ततः नस्माज्जंघायां मध्यमेत्यानं
वातं ततः समाकृष्य वातं गुल्फे निरोधयेत् ॥ गुल्फादंगुष्ठयोगीरीं पादयोस्तं निरोधयेत् स्थानात्स्थानं समा
कृष्य यस्त्वेवं धारयेद्धियामं वै पापविमुक्तात्मा जीवेदाचंद्रतारकं एतत् योगसिद्धार्थमगस्त्यनाप्यकीर्तितं
प्रत्याहारेषु सर्वेषु प्रशस्तमिति योगिभिरिति ॥ एवमष्टादशप्रत्याहारचोदनाः धारणाध्यानसमाधि संज्ञा
स्त्रिस्वः ततः सत्वगुरुघाम्नतारव्यातिसंज्ञाद्धाविंप्राति चोदनाततोऽपि संप्रेरितो जीवो नदीस मुद्रन्यायेन निर्वि

म॰भा॰
मो॰
५२८

योगमुपसंहरति ॥ योग एवं हीति पश्यंति द्रष्टारं पश्यंति योगाद्वृत्तिरोधः ॥ २५ ॥ परिसंख्याने परिवर्जने रज
रगवत ॥ उत्तरस्योत्तरस्य कार्यस्य पूर्वपूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन्प्रविलापनेन तेन दर्शनं साक्षात्कारो यस्मिन् तत्तथा
॥ २६ ॥ एतद्वेदाहाव्यक्तमिति त्रिभिः । परां मुख्यां मानतत्त्वा अविकृतिं ॥ २७ ॥ पंच भूतानि सूक्ष्माणि पंच तन्मात्राः
ख्यानि ॥ २८ ॥ एता अव्यक्ताद्याः प्रकृतयो विकृतयश्च षोडश विकारा एव न प्रकृतयः केते च एकादशें

4.24

योग एव हि योगानां किमन्यद्योगलक्षणं ॥ एवं पश्यंति आत्मानमजरं परं ॥ २५ ॥ योगदर्शन
मेतावदुक्तं ते तत्त्वतो मया ॥ सांख्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि परिसंख्यानदर्शनं ॥ २६ ॥ अव्यक्तमाहुः प्रकृ
तिं परां प्रकृतिवादिनः ॥ तस्मान्महत्समुत्पन्नं द्वितीयं राजसत्तम ॥ २७ ॥ अहंकारस्तु महतस्तृती
यमिति नः श्रुतं ॥ पंचभूतान्यहंकारादाहुः सांख्यात्मदर्शिनः ॥ २८ ॥ एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विका
राश्चापि षोडश ॥ पंच चैव विशेषा वै तथा पंचेंद्रियाणि च ॥ २९ ॥ एतावदेव तत्त्वानां सांख्यमाहुर्मनी
षिणः ॥ सांख्ये विधिविधानज्ञा नित्यं सांख्यपथे रताः ॥ ३० ॥ यस्माद्यदभिजायेत तत्तत्रैव प्रलीयते ॥ ली
यंते प्रतिलोमानि सृज्यंते चांतरात्मना ॥ ३१ ॥

द्रियाणि स्थूलभूतानि च ॥ एतेषु पंच विपद्राद्यः शेषसंज्ञाः शेषाः ॥ एकादश तानींद्रियाणि तेषां विशेषा
णां पंचेति ॥ पंचपंचेति बुद्धीकर्मेंद्रियसंबंधे विषयं शब्दवचनादिकमिति पंचाशानि ॥ तानि वर्तंते नींद्रियाणि चेदिक
सप्तदश ॥ २९ ॥ एतेषां प्रविलापनमाह ॥ यस्मादिति ॥ अंतरात्मना सृज्यंते न तु निरीश्वरसांख्याभिमतया प्रकृ

शांति
५२८

नदेति॥ अंतरात्मा अंतर्यामी ईश्वरः हृदयस्थः अहमेव ब्रह्मेति यदा कथ्यते न भवबलात् नदेव॥ आ
त्मानमनुपश्येतेति ज्ञेयेनान्यथात्वं पदार्थमात्रसाक्षात्कारेणात्मदर्शी भवतीत्यर्थः नकथ्यत इति
पाठे तु ज्ञेयं यदि नियदा न कथ्यते सर्ववृत्तिनिरोधादात्मन स्वप्रकाशत्वेनानुभूयमानत्वात्॥ तदात्मज्ञ इत्यन्वय
इत्यर्थः तथा च श्रुतिः यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपमिति सुवेद सम्यग्
जानामि॥ इत्यादि॥ यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्

तदानमनुपश्येत यस्मिन् दृष्टे न कथ्यते॥ हृदयस्थोंतरात्मेति ज्ञेयो ज्ञस्तातमा हि ते॥१९॥
विभ्रमद्वयसमाधिरागादिमद्वर्जितमानसः॥ नैव प्रुतो न चाकाशे दृश्यते न्यात यात्मनि॥२०॥
येप्यपश्यन्ति महात्मानो धृतिमन्तो मनीषिणः॥ आत्मस्वरूपं स्वयोनिस्थ्यात्मयो निरमतात्मकं॥२१
नदेवात्परेण्यो पणुतमं दृश्यमद्वरं॥ ततत्त्वं सर्व मते वृत्तिरंतर्भवत्यते॥२२॥ बुद्धिद्वये
दृश्येत मनोदीपेन लोकवत्॥ महतस्तमसस्तात परमिति तनामतः॥२३॥ सत्तमोनरदश
कं॥ सर्वज्ञे वेदपारगैः॥ विमलो वितमस्कः स्वनिर्लिंगोलिंगसंज्ञितः॥२४॥

तामिति॥१९॥ विभ्रमद्वयमादिनामद्वयप्रकाशमात्मतत्त्वमन्तं॥२०॥ आत्मयोनिस्थाः आत्माद्यागम हेतु
शास्त्रनिष्ठा॥२१॥ न दृश्यते चेत्कन तस्तद्दृष्पत्स्विररितत्त आह॥ बुद्धीति॥ बुद्धिद्वयेण धीधनेन वृत्ता
त्ता मनः हे ईश्वरामरः॥२३॥ सज्ञानः स्वतनमोनेदः समाराहिलतः निर्लिंगः स्यात्मता एव सः आ
लिंगोनिहेदः नालिलिंगनमकं यस्य वा स्तनसनीतत्वात निकृष्टापि श्रेसंज्ञित इत्यर्थः॥२४॥

नन्वेवमव्यक्तस्याधिष्ठातृत्वे निते निरीश्वरसांख्यैरित्याशंक्याह एवमिति ॥ प्रलयेपीति अयंस्कांत
वत्स्वरूपसत्तामात्रेणायंप्रकृतिं प्रवर्तयन् तां वक्ष्यमाणरीत्या न स्थितात्मस्वरूपोधिष्ठाता प्रकृते
स्तु गुणानां समधिष्ठानत्वेन सर्वकार्यविषयमिति भावः ॥२४॥ एतदेवाह तत्त्वेति ततमहदादिविकृत्यात्मकं
२५ पुंसो नामानि निवेशिति अधिष्ठानादिति ॥२६॥ अव्यक्तेति केवलाविषयके त्ते ग्रेपर्यष्टके अग्रेतने वाप्तत्के
स्तूयं कांतमणावस्मत्स्वयंप्रवर्तनाद्देतः ॥ ननु प्रमापार्थिवस्त्वं तन्मात्रं चितनमसोर्देशादिति यथा स्वे

एवं त्वेम्लयेचास्य वक्ष्यंत्वे व प्रवर्तनात् ॥ वक्ष्यथात्मा समर्थीन प्रकृति प्रसवात्मिका स्मृ ॥२५॥
ननु देते महानात्मा पंचविंशोपि तिष्ठति ॥ अधिष्ठानेति राजेन्द्र प्रोच्यते यतिसत्तमैः ॥२५॥
अधिष्ठानादधिष्ठाता क्षेत्राणामिति नः श्रुतं ॥ क्षेत्रं ज्ञानानि चाव्यक्तं क्षेत्रज्ञ इति चोच्यते २६
अव्यक्तिके प्रविशते पुरुषश्चेति कथ्यते ॥ अन्यदेव च क्षेत्रं स्यादन्यः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥२७॥ क्षेत्र
मव्यक्तमित्युक्तं ज्ञाता वै पंचविंशकः ॥ अन्यदेव च ज्ञानं स्यादन्यज्ज्ञेयं तदुच्यते ॥२८॥

पसत्तामात्रेणान्तर्यामप्रकाशयतः स्वयं स्वस्वयंकांतन्यायादन्तर्यामित्वेनानुप्रवेशश्चेतनत्वमापादयति इति एवं पुंसो
पि स्वव्यक्तद्वारा सर्वकार्याधिष्ठातृत्वेन तत्प्रकाशकत्वं चैतन्यकलालवदधिष्ठातृत्वेनापि बुद्धिवदिंद्रियव्यापा
राधीनं प्रकाशकत्वं नापि कूटवद्रज्ज्वादिन्यायेन प्रविष्टत्वं किंतु वह्निकाष्ठन्यायेनाभिव्यक्तत्वमात्रमिति भावः ॥२०
नामानि कृतेः फलं तु प्रकृतेस्तो विवेकः सांख्यन्यादेवेति एवमधिष्ठानत्वस्य दृष्टिर्न प्रवेष्टव्यत्वे शावतनमिति पि

425

प्रकृतेरिति वा अमे षष्ठी एवं प्रकृत्यादिकं मुम्ययते प्रलीयते चेत्यर्थः तथा च प्रकृतेः पुरुषात्मनस्तयोरव्य-
तिनस्याद्व्यक्तमुच्यते त्रिगुणं द्विजसत्तमेति अव्यक्ते पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले संप्रलीयत इति च एवसाम्य-
मक्तानानात्वैकत्वे विभजते एकत्वामन्निमातिलोमक्रमेण प्रकृतेरपि पुरुषे प्रलये सति मोक्षेऽस-
मत्वानेन च एकत्वं अस्य पुरुषस्य भवति ॥ सृष्टिकाले तु नानात्वमित्यर्थः ॥ २१ ॥ ननु एवं सृष्टिकाले नाना-
त्वमप्येकत्वमिति मतं कथमेकत्वं तत्राह अपि ज्ञातारमिति अव्यक्तमव्याकृतमविद्यामायेति पर्या-

अनुलोमेन जायन्ते लीयन्ते प्रतिलोमतः ॥ गुणा गुणेषु प्रसूतास्ते सागरस्योर्मयो यथा ॥ २१ ॥ ए-
सर्गप्रलययोरेतावान्न प्रकृतेर्नृपसत्तम ॥ एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वं च यदा सृजन् ॥ २२ ॥ ए-
वमेव च राजेन्द्र विज्ञेयं ज्ञानकोविदैः ॥ अधिष्ठातारमव्यक्तमस्याप्येतन्निदर्शनम् ॥ ३३ ॥
((एकत्वं च बहुत्वं च प्रकृतेरर्थतत्त्ववान् ॥ ३३ ॥

याः अव्यक्तपुरुषेण नानात्वेन यतितः
त्याच स्मृतिः ॥ मायया यान्यनादिश्चैतिरुद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति ॥ तत्कथमायया पुंसः स-
ष्टिर्ती यत्र मस्त्वरत्वाइवकल्पिनभंजगतः ष्टुमानपि हित्वे यदासीत्तमस्तत्संपद्यते नाजायते मैक-
मितिस्मृति ध्यामभवद्रस्तमसा ॥ आत्मानस्य महिता माहात्म्येन एकमपि अजायत सर्पचात्मना अवि-
वेकवेत्यर्थः अस्य अव्यक्तस्यापि एतत् एकत्वं नानात्वं च सति प्रलययोरेकत्वं सृष्टिकाले नाना-
त्वं चेति दर्शनेद्रष्टारः इत्थं व्याख्यायेवमेव द्रष्टव्यमित्यर्थः तत्त्वं सप्रमाणमिति ज्ञानः सज्जानो यादृतिश-

समं ब्रह्मत स्वभावः सामं तस्यापि भावो सामान्यतामाच ब्रह्मैव ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः ॥ ५४ प्रकृतेः
ब्रह्मणः ब्रह्मदर्शनमेव सम्यग्दर्शनं नाम । न तु ब्रह्मदर्शनं रज्जुरगदर्शनवद्भ्रांतत्वात्तस्य । न हि रज्जुं भुजंग
त्वेन पश्यन् सम्यग्दर्शी भवति किं तु रज्जुत्वेनैव पश्यन् एवं ब्रह्मणः प्रपंचं अहंकारादिकं पश्यन् सम्य
ग्दर्शी न स्यात् तथा शब्दः पादस्पर्शरसगंधः पश्चाद्यथैतत्तथा अयतः स्वधाद्यस्य संतरप्रदर्शनार्थः । प
घाह्लादस्तथा मा स्वाध्याये ॥ पराः पूर्वेषां सत्यानामहणात्तत्वितत्तं गणोऽपरे भिरे इति । अनानुमती

सम्यग्दर्शनमेतावद्भाषितं तत्त्वतः । एवमेतद्धि
जानतः सामान्यतामति यान्तु ते ॥ ५४ ॥ सम्यग्दर्शनेन नाम
प्रयत्तमप्रतिं तेन तथा । गुणातत्वाद्यथैतानि निर्गुणोप्य सत्
यामवेन ॥ ५५ ॥

एवं ध्यानतः पूर्वरिद्धः शरदभ्रतरीतीति ॥ अस्यार्थः ॥ पूर्वेषां देवानां स्वाभाविकानां कामक्रोधादी-
नां सम्यक्समानि स्वरूपाणि कलितानि स्वरूपोद्भवः ॥ पराह्णात्परिवर्जयति व्यवहिताश्चात्र छेद-
सि व्यवहितं त्रिपथान्वुपसर्गसंवेधस्य तेः वितत्तराणः अतिशयेन कालतरतीतितत्तराणः य-
ङः देतातनवत्तेः नाक्षीलिकस्यानयाडदोस्य पूर्वस्यास्याडदिमनुवर्तमानेवङ्लछेदसी-
स्यतेपरत्वेऽअभ्यासगणोऽह्लादसः अभ्यलानामादिरिमायुदात्तहोगांति ॥ ५५ ॥

ज्ञानं ज्ञेयपदेनाचष्टे ज्ञानमिति ॥ ४४ ॥ अपि ज्ञातारमव्यक्तमित्युक्तो ऽव्यक्तपदेनाचष्टे ज्ञातामिति ।
सत्वे बुद्धिः । ईश्वरः सत्वेश्वरशब्दौ पर्यायावित्यर्थः तत्र श्रुतिमनुवाह अनीश्वरमिति ईश्वरादिपदेषु पा
ताईश्वरादस्यन्न तत्त्वं परीतत्ववाचीमाङ्गितत्वेपरो तत्वयस्य तत् अतत्वं निस्मापरात्तद्दृष्टः स्वरूपं तदे
वपंचविंशतेः प्रकरणे तत्वमनारोपितं तु पंचमस्तत्वं मीश्वरादिकं दृश्यमारोपितमित्यर्थः अतो ऽस्य दानं
मितिश्रुतेः ५० उपसंहरति सांख्यमिति सांख्यः परिसंख्यानदर्शनेषु प्रकुर्वते प्रकृतिमायावमचक्षते नगात

ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पंचविंशकः ॥ अव्यक्तं क्षेत्रमित्युक्तं तथा सत्वं तथेश्वरः
॥ ४९ ॥ अनीश्वरमतत्वं च तत्वं तत्पंचविंशकं ॥ ५० ॥ सांख्यदर्शनमेतावत्परिसंख्या
नदर्शने ॥ सांख्यं प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते ॥ ५१ ॥ तत्वानि च चतुर्विंशत्परिसं
ख्याय तत्वतः ॥ सांख्याः सह प्रकृत्या तु निस्तत्वः पंचविंशकः ॥ ५२ ॥ पंचविंशो ऽप्र
कृत्यात्मा बुध्यमान इति स्मृतः ॥ यदा तु बुध्यते ऽत्मानं तदा भवति केवलः ॥ ५३ ॥

कारणत्वेन वर्तत इति संबंधः परिसंख्या स्थूलसूक्ष्मक्रमेण विदान्तिं प्रपंचस्य विलापमेतावन्तं दर्शने
सांख्याकारस्य पादयतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ अविलापमाह तत्वानीति प्रकृत्या सह चतुर्विंशतिः तत्वानि प
रिसंख्याय तिर्याननानि स्तत्वः निर्गततत्वपरोतत्वं यस्मात् तस्मात्तादृशो ज्ञातृत्वेनोक्त इति अतो निष्प्र
पंचोत इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ अप्रकृत्यात्मा प्रकृतिनोनिष्क्रः बुध्यमानः कर्तृत्वाभिमानं चेज्जीवयुवं प्रकृतिं
त्यागात्केवलो भवति एतेन अबुद्धं प्रकृतिः बुध्यमानो जीवः प्रबुद्धः केवल इति प्रश्नत्रयस्योत्तरं ॥

म॰ भा॰
मो॰ ध॰
४२१

आत्मज्ञानफलमाह ॥ नन्विति विगतदेहानां मुक्तानां पुरुषाणां तिष्ठते विद्यते सदेहानां तु अपरं समकालमत्वस
कल्पत्वादैश्वर्यं परत्वं समाधिकाले निरुपाधिसत्त्वमध्यपि विद्यते तदेव तत्त्वदेहतः अक्षरभावत्वादिति ॥ साम्य
तापद्वारख्यातरीत्या भावशब्देन भावप्रत्ययेन चाक्षरमात्रमात्रं प्रयतो ब्रह्मवित्तदक्षरमेव भवति अतः
अक्षरं रथमोगाणूनस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः एतद्वै तदक्षरं गार्गि
ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धानां प्रशासितृत्वास्थूलत्वादीनां
नत्र संबंधोऽपश्यतपत्वेमर्थः तथा च भागवतोदाहृतमोपाधिनिरुपाधिभेदेन द्विधा ब्रह्म विदुच्यते ॥ सोपा

नन्वेवं वर्तमानानां माहात्म्ये विद्यते पुनः ॥ विद्यते त्वक्षरभावत्वादपरं परमव्ययम् ॥५६॥
पश्येरन्नैकमनयो न सम्यक्तत्त्वदर्शिनः ॥ तेऽव्यक्तं प्रतिपद्यन्ते पुनरावर्तिदम् ॥५७॥
सर्वमेतद्धि ज्ञानेन तेन सर्वस्य बोधनात् ॥ व्यक्तीभूताभिविव्यक्तिव्यक्तिस्तद्वशिवेतिनः ॥

धिकः स्यात्सर्वात्मा निरुपाख्योऽनुपाधिकः तत्र कीदृश्यतिपत्तिरित्यतः सोपाधिकस्य तत्त्वकोऽदोषः सर्व
कामाप्तिः सार्वात्म्यं प्राप्यैश्वर्यमीरितम् अद्वैतं तथा नादः शोककार्यस्पृहा अद्वैतं तितत्वविदः ॥ सा
मगाने सर्वान्कामानाप्नुतान्प्राप्यविवक्षितत्वात् सोपाधिरूपविष्णुतः अद्वैतं न परतुत्वात्प्राप्यतेऽनु
रूपाधिक इति ॥५६॥ केचन तावत्तत्त्वमत आहुः पश्येरन्निति नैकमनयोर्नानात्वदर्शिनो ये ते पुनस्सम्य
ग्दर्शिनो व्यक्तमपरीत्याः ॥५७॥ कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्येकविज्ञानात्स
र्वविज्ञाने प्रतिज्ञातमयत्र सर्वमिति एतद्वा ज्ञानेन सर्वमर्थतः विज्ञानेनतः ध्यानबलेन सर्वोपरोक्ष्य

427

४२१

कारकोपि यदान्हादित्निमक्तित्वरा: ॥ अपरे भियास्तो येशमदस्मादिभिः सर्वांति पतिशंसो
निमुक्तिकामाकामादीन् जितात्ममादीं त्मप्रेयेदित्यर्थः अनानुभतोः अनन्तभवान अनु
नभवान् अनन्तित्यस्समध्यमस्मिति शांतिया त्वसत्यादीहेमध्यात्वेरज्ञस्यात्तानतात्मान् धो
तित्वानानिम्नवधत्वानः कल्पितं देहादितादात्म्यं प्रविलापयन्नप्येवं रत्नादि शरदः का
लानतरीति वलेनतरतीति अस्याः प्रविभक्तं च दर्शनमननभ्रांति शब्देनोक्तं अन आत्मद
र्शनमेव सम्यग्दर्शनेतरदर्शनं भ्रांतिदर्शनमिति सिद्धं सम्यग्दर्शनविषयस्मात्मनो
रूपस्याधिष्ठानस्य अन्यतो वारयन्सम्यग्दर्शनस्य न हि एवं नितान्तातात्कारतत्त्वतो निरस्य
तिगुणानत्वादिति निर्गुणेभ्यः पुरुषेभ्योऽन्यानि प्रधानानि महदादीनि गुणानां गु
णत्वात् गुणानां तत्त्वेन बहूनां गुणानां दृष्यत्वादिति यावत् ॥ यथैतानि सावद्यानि
कृप्रमाणत्वेनाभ्यंजानि भवन्त्यानि एवं निर्गुणो नो भ्रमत्मपि ॥ अभ्यो नेत्यपत्त
भवेदित्यर्थः ॥ निर्गुणेभ्य इति बहुत्वं भूतप्रवंगात्मप्रमान्दभेदाभिप्रायेन
स्याद्यथा बलेषा त्मज्ञानेन भावनादि जन्यत्वं नष्टे वनितात्वानवदिति
सिद्धम् ॥ ४५ ॥

अस्या विद्यायाः परमत्वं वक्तुं प्रवर्तानरं विद्याभेदमाह ॥ परस्परस्येति कर्मेन्द्रियाणां ज्ञानपारमनस्त्वं चेष्टे
बुद्धीन्द्रियस्येव वाहूमितिनिर्विततं बुद्धीन्द्रियविषयत्वं । एवमुत्तरत्र विशेषाः स्थूलभूतानि देहारंभकाणि
तत्र पादादीन्द्रियानुपर्यंतं चेष्टितं आस्थानं ज्ञानादीनां उपर्यंतमपां स्थानं सिन्नादीनामग्नेः स्थानं इतरेषां
इतरेतरस्य शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविलापनेन तत्तन्मात्रात्मनावस्थानेन पंचभूतविद्याः परस्परफलाः अ
नुसंधेयाः विशेषाणां वमनोत्तमविलापनेन मनोमात्रेणावस्थाने मनो विद्या मनोपि विषयविक

परस्परस्य विद्यात्वेन त्रिवोधानुपूर्वशः ॥ यथोक्तसृष्टिसिद्धानां संख्यास्याभिनिदर्शने ॥ ३
कर्मेन्द्रियाणां सर्वेषां विद्या बुद्धीन्द्रियं स्मृतं ॥ बुद्धीन्द्रियाणां च तथा विशेषाः इति नः श्रुतं ॥ ४
विशेषाणां मनस्तेषां विद्या मात्रमनीषिणः ॥ मनसः पंचभूतानि विद्याः समभिवदत ॥
अहंकारस्तु भूतानां पंचानां नात्र संशयः ॥ अहंकारस्य च तथा बुद्धिर्विद्या नरेश्वर ॥ ६ ॥
विद्या प्रकृतिरव्यक्तं तत्त्वानां परमेश्वरी ॥ विद्याज्ञेया नरश्रेष्ठ विधिः स परमः स्मृतः ॥ ७

स्याभिमत्वं वासनामात्रेषु शब्दादिषु प्रविलाप्य तन्मात्रेणावस्थाने सूक्ष्मभूतविद्या एवमु-
त्तरत्र ज्ञेयं अत्र विशेष मनसोः सूक्ष्मभूताहंकारयो रतभावे विवक्षित्वा वायुपुराणोपन्तास
विद्यानां फलान्युक्तानि ॥ दश मन्वन्तराणीह तिष्ठंतींद्रियचिंतकाः ॥ भौतिकास्तु शतं पूर्णं स
सहस्रं त्वाभिमानिकाः बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठंति विगतज्वराः ॥ पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठं-
त्यव्यक्तचिंतकाः पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते इति ॥ ५ ॥ बुद्धिरिंद्रियतत्त्वे ६ तत्त्वानां

428

स्ववेमिति॥ पंचविंशस्य ज्ञानात्स्वं ज्ञा भवतीति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थः भयं संसारदुःखं॥४९॥ शांतौ नवाधिकत्रिंशः॥२३२॥ नानात्वैकत्वविज्ञानमित्यादिना ज्ञानानां द्वादशानां मध्ये सांख्ययोगौ नानात्वैकत्वविज्ञानं चेति त्रयं व्याख्यातं अव्यक्ताद्यौ दिव्यमनिष्ठमा यथायेव्याकरिष्यते विपादिः

स्ववेमव्यक्तमित्युक्तमसर्गः पंचविंशकः॥ यत्नमधिज्ञानं तेन भयं नेषु वर्तते॥४९॥ शांतौ मोक्षधर्मेषु वशिष्ठकरालजनकसंवादे॥ नवत्रिंशोध्यायः॥
सांख्यदर्शनमेतावदुक्तं तेनेः परमं तम॥ विद्याविद्ये इदानीं मे त्वं निबोधानुपूर्वशः॥१॥ अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मि वै॥ सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पंचविंशकः॥२॥

वक्ष्यमिह व्याख्यायते सांख्यादर्शनमिति योगादिशब्दितमिति शेषः॥ तत्वदर्शने विद्यानन्यावरकं भावरूपमज्ञानादिकमविद्या नेत्र विद्यायां अभावमात्रं रूपमाण एवेनाह अविद्यामिति अभावात्मकं गें सर्गप्रलयाभावरूपेणाविद्याः व्यक्ताख्येमर्थः विद्यामाह सर्गेति विद्यां पंचविंशकं स्माहुरिति योज

म० भा०
मो०
४२३

अनादिनिधनो अनादिभावस्यानित्यत्वायोगात् । ईश्वरोऽमितो मतो अवश्यं दृश्यमानस्य प्रप-
ञ्चस्योपादानभूतो कथमनित्यस्यानादित्वं कथंचिद्विप्रर्षे ॥ २१ ॥ ननु तस्याः प्रकृतेरन्तरं प्रधानं तत्स-
र्वकारणभूतानीति अतिमसिद्धिविरुद्धमित्याशंक्याह । नगेति । तस्याः तत्त्वं संसारस्यानवन्ते
स्यात् । तत्त्वनोतो न चादिर्न च संभवतीत्येतन्निदानमस्य स्मृति विरुद्धं तत्त्वमात्मादिकं तमतितत्त्व-
परिणामिनित्यमात्मा यत्र तत्परमवाहो ऽछेद्योऽदाह्य इति भावः ज्ञानचिंतकैः ब्रह्मदर्शिभिः ॥ २१ ॥ अवाह्यमछेद्यमा ॥

अनादिनिधनो नंतोऽप्यभावेऽप्यव्ययो मतः । न च संज्ञानुभावेन सोऽप्यनंतज्ञानचिंतकैः ॥ २२ ॥ सर्गप्रल-
यधर्मत्वादव्यक्तं प्राहुरक्षरं । तदेतद्गुणसर्गाय विकुर्वाणं पुनः पुनः ॥ २३ ॥ गुणानां महदादीना-
मुत्पत्तिश्च परस्परं । अधिष्ठानात्क्षेत्रमाहुरेतत्तत्पंचविंशकं ॥ २४ ॥ यदा तद्गुणजालं तद-
व्यक्तात्मनि संक्षिपेत् । तदा सह गुणैस्तैस्तु पंचविंशो विलीयते ॥ २५ ॥ ॥

दाहेत दे तद्दिति । जीवस्यापि तत्त्वमाह । गुणानां तेजमनस्त्वितस्यादादीनामुत्पत्तिर्महदादेः किं तु
परस्परानुग्रहेणैव स्वार्थं । न माहुः कृतः परस्य रक्षार्थिष्ठानात् चिच्छायामन्तर्वाप्य न केवलाप्र-
कृतिर्वा प्रकृतिरूपमनुप्राप्य मनवाप्य केवलः पुरुषो वा महदादीनामुत्पत्तिहेतुः किं तु परस्परा-
नुग्रहेणैव स्वार्थः अतः पंचविंशस्यापि तत्त्वत्वात्प्रकृतिवदक्षरत्वमिति भावः ॥ २४ ॥ रूपमनुप्राप्य मन-
वाप्य केवलः पुरुषो वा मतउभयोः तत्त्वमाह । यदेति । महदादिना गुणजालं प्रकृत्यादि अव्यक्तात्मनि
अहमनुभवागोचरे ब्रह्मणि संक्षिपेत् विलापयेत् । गीतदेशिद्वपाधिनाशे मनुभासोऽपि न

शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे
४२३

सर्वस्य ज्ञानस्य ज्ञेयं सर्वं व्यक्तमित्युक्तं अव्यक्तं ज्ञाता देवः सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः वेदान्तेष्वपि सर्वं त्यक्त्वा कारणात्मा
नस्य मुख्यफलं शुद्धज्ञानस्य तन्नान्तरीयकमिति भावः ॥८॥ ज्ञानं धीवृत्तिः ज्ञेयपलदर्मव्योगो बोधः यो
विज्ञाता ममाता स एव पंचविंशको वा पइत्यर्थः विद्यासहिता विद्याग्रर्थेन तत्त्वेन पायाख्येन ॥९॥ क्षरंस
धानमस्मात्क्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ उत्तमः
पुरुषस्त्वन्य इत्युदाहृतः इत्युक्तं पुत्रैवि ख्यमपेन ॥ क्षराक्षरयोस्तावद्विभागमाह ॥ क्षरं चेति

अव्यक्तस्य परं प्राहुर्विद्या वै पंचविंशकं ॥ सर्वस्य सर्वमित्युक्तं ज्ञेयं ज्ञानस्य पार्थिव ॥८॥
ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पंचविंशकः ॥ तथैव ज्ञानमव्यक्तं विज्ञाता पंचविंशकः ॥९॥
विद्याविद्यार्थतत्त्वेन मयोक्तं ते विशेषतः ॥ अक्षरं च क्षरं चैव यदुक्तं तन्निबोध मे ॥१०॥
उभावेवाक्षरावाहुरुभावेवानक्षरौ ॥ कारणं तु प्रवक्ष्यामि यथाख्यातं ज्ञानतः ॥११॥

अक्षरो जीवः अक्षरमिति श्रुतिपदयोरर्थः तं पिण्डोदरः उभौ प्रकृतिजीवौ अक्षरौ अनादित्वा
त्पुरुषो नमारख्या नहरादनम्यत्वाच्च ॥ यद्यप्यपि ब्रह्ममात्रत्वाच्च न थाच श्रुतिः भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं
च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतदिति उभौ अनक्षरौ क्षरमित्रौ क्षरौ वित्यर्थः विज्ञानघन एवै
तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति ॥ भूतशब्दितस्य क्षरस्य तदनुसारिणो विज्ञा
नघनस्य च शश्वते ॥ भूतानि नष्टानि अनु ज्ञानघनोपि नश्यतीत्यर्थः ॥ उभयोरप्यक्षरत्वेह

म.भा.
मो.
४२५

पक्षः । तेषु यत्नः स्यादित्यस्यागे न तत्त्वदा अप्रमत्तो भवति तदेति शेषः ॥१८ महत्सु परिवर्जनात् । नन्वप्रा
सन्नत्वान्मा ज्ञानं तु ह्यति अपरो लोकरोति ॥१९ पृथक्त्वं वा पृथक्त्वं देहस्य सोन्तरमाह ॥ तदैष इति ॥ न तत्त्वता
आरोपसन्यता विरचितं स्थिरपृथक्त्वं स्य भेदः पृथक्त्वमित्यर्थः ॥२०॥ इदं ज्ञानेन न पश्यतीति स्वाह यदे
ति ॥ नगुणस्तो नैति ॥ पश्येद्दृष्टारं पश्यन्नसंसृजेन्न विसृजेत् न तत्पत्त्यातो हि यथा स्वभावइतिम्या

त्तो भवत्येष यदा तदा गुणवतीमथ ॥ महत्सु नित्यमिज्जानाति निर्गुणत्वेन तथात्मनः ॥१९ तदा वि-
मुक्तो भवति महत्सु परिवर्जनात् ॥ अन्योऽहमन्यदिदमिति यदा बुध्यति बुद्धिमान् ॥१९ तदैष तत्त्वता
मेति न चापि मिश्रतां व्रजेत् ॥ महत्त्वाच्चैव राजेन्द्र मिश्रोऽहमस्य दृश्यते ॥२० यदा तु गुणजालं तत
निवृत्तं गुणमिते ॥ पश्यते चापरं पश्यन् तदा पश्यन्न संसृजेत् ॥२१ किं मया कृतमेतावद्योऽहं काल
मिमं जन ॥ मत्स्यो जाले हि विज्ञानादनुवर्तितवान् हि न ॥२२ अहमेव हि संमोहादन्यमन्यं जना
ज्जने ॥ मत्स्यो यथोदकज्ञानादनुवर्तितवानिह ॥२३

येन सहजातमपि प्रमाणज्ञानेन न पश्यति अनादिकालेनमपि अश्वोऽहि तद्ज्ञानेन पुनः स्मिषतीति भावः यदा
तु वाह्याप्यनिरूपादि द्व्यभतार्थ स्वभावस्य विपर्ययैः नतायीयत्नवत्त्वेपि बुद्धेः स्वयत्पातनइति आ
परिणामिनो निर्मसिद्धवस्तुतः सम्यक् ज्ञानस्य पुनर्बाधोनास्ति अयत्नवतोपि तद्विषयकस्य यानाहता
वपि तत्र हेतुः बुद्धीरितीति वाक्यार्थः ॥२२॥ इमं माह तेजन्मदेहं जाले हि जालमिव ॥२२॥ इदकज्ञा
नान्नइमं ममजीवनमिति ज्ञानान्नइदाहं देमस्यदेहाहेहमयन्नवर्तितवान् ॥२३॥ ।०॥

420

ननु पंचविंशस्य लये नैरात्म्यं स्यादित्याशंक्याह गुणा इति यथा महदादीनां प्रकृतौ लये यथैका प्रकृतिः प्रलये शिष्यते एवं क्षेत्रज्ञः पंचविंशोऽपि तत्र तत्क्षेत्रे अव्यक्ते संप्रलीयते अत आभासस्य लयेऽपि न स्वरूपनाशः अपि तु नैरात्म्यवादप्रसंगः ॥ यदा तातेति च उभयत्र अध्याहारः तदैका प्रकृतिरित्यस्यानुकर्षश्चोत्तरार्धे ॥१५॥ तदेति यदा तत्क्षेत्रज्ञानं प्रत्यक्‌ निर्गुणं प्राप्नोति हे वैदेह ॥ वैदेहेति पृथक्करणात्तदा प्रकृतिरपि तदाऽक्षरत्वं अविनाशित्वं गच्छते आत्मस्वरूपसंश्रिता महदादिभिः साहित्यात्तत्र तदन्तरेण हेतुः देहगुणे

गुणा गुणेषु लीयंते तेन देका प्रकृतिर्भवेत् ॥ क्षेत्रज्ञोपि यदा तात तत्क्षेत्रे संप्रलीयते ॥१५॥ तदाक्षरत्वं प्रकृतिर्गच्छत्वं गुणसंश्रयात् ॥ निर्गुणत्वं च वैदेह गुणेष्वप्रवर्तनात् ॥१६॥ एवमेव च क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञानपरिक्षये ॥ प्रकृत्या निर्गुणस्त्वेष इत्येवमनुशुश्रुम ॥१७॥

ष्वप्रतिवर्तनादिति ॥ देहाश्रितेषु श्रोत्रादिषु प्रतिविषयं वर्तनेऽप्यभावात् ॥ अयमेव न्यायः क्षेत्रज्ञेऽपीत्याह एवमिति तदक्षरत्वं गच्छते इत्यनुषंगः क्षायेणाहंकारेणास्ति गम्यते यथा नयापरेणाऽपरिदेशोऽहमस्मि मत्वं परा भावेन दृशा भावः एवं गुणानामप्रहीतेऽस्य काशायत्त प्रकृतौ क्षेत्रज्ञे विशेषमाह प्रकृतेति ॥ प्रकृत्या गुणानीतो ते प्रदेशे तस्माव निर्मोत्तेव ततस्य तत्तेषां चिकृष्टो निर्गुणस्त्वेषः स्वनिष्ठस्पर्शः अनन्तस्य सम्माती चेन्ता केवला निर्गुण एवेति स्वानवर्तीय ॥१७॥

म॰ भा॰
मो॰
४२५

अनयात्मला विद्यया विकारया विकारवत्या ॥२०॥ परा ह्यं त्वेव हि मे रविषये उपस्थितः भोक्तृत्वगुणः
ततः परा ह्यं खोपस्थानात्तत्वात्मा रूंथ भाव एषा तमसीति पु देहेषु अमतेस्या विमतात्मत्वे हे तमेमनत्वमि
त्यर्थः ॥३२॥ यो नित्युविपा तितत्र इतिशेषः एतदेव धर्षयोनाम ॥२३॥ निर्ममस्येति किं हि तेन किमस्यज्ञानं

वेचितोऽस्म्यनयविहि निर्विकारो विकारया ॥ न चायमपराधोऽस्मा ह्यपराधो ह्ययं मम ॥२१॥ योऽहमत्रा
भवं सक्तः परा ह्यं त्वमुपस्थितः ॥ ततोऽस्य ह्यपो ह्यपास्य स्थितो मन्निपुणमतिमान् ॥२२॥ अममतेत्या
पिमत्तात्मा ममत्वेन प्रधर्षितः ॥ आत्मलेन ममत्वेन तास्तु ताह्यि हि योनिषु ॥२३॥ निर्ममस्य ममत्वे
न किं कृते तामु तास्व च ॥ योनीषु वर्तमानेन नष्टसंज्ञेन चेतसा ॥२४॥ न ममात्रानया कार्यमहंका
रकृतात्मया ॥ आत्मानं बहुधा कृत्वा योऽयं भूयो युनक्ति मां ॥२५॥ इदानीमेव बुद्धोऽस्मि निर्ममो नि
रहंकृतः ॥ ममत्वमनया नित्यमहंकारकृतात्मकं ॥२६॥ अपेत्याहमिमां हित्वा संश्रयिष्ये निराम
यं ॥ अनेन साम्यं यास्यामि नानयाहमचेतसा ॥२७॥ क्षेमं मम सहानेन नैकत्वमनया सह ॥ एवं प
रमबुधात्तत्पंचविंशोऽनुबुद्धिमान् ॥२८॥

स्या साधनादिक र्थः ॥२४॥ अहंकारेणाहृतः हिंसितः ॥
आत्मा यया सा तया आत्मयोनिस्समां सतो ऽत्र बहुधा अनेकदेहाकारं ॥२६॥ अहमीममिति अपेत्य अपसृ
त्य साकूमाव एप नष्टमां अहं तिस्यके त्यर्थः निरामयं निर्द्वंद्वं परमात्मानं ॥२७॥ अनेन निरामयेण साम्यं ए
कं अचेतया जडया अनेन सह एकत्वं क्षेमं परमस्य षड्विंशस्य संबोधात् ॥२८॥ ॥ ॥ राम ॥

४२५

421

मस्य उदकादि वाह्य पुद्गलेभ्यः अन्य सात्मा अनेन वेति न प्राह्यानुकर्षणायोज्यं ॥२५॥ ममेति विषयः खं ॥२५
वंधुसत्वात्पव तेन्यमपि संवादं न सैव व्याख्यायाः रूपप्रइति ॥२६॥ विमलो निष्पृप्रः ॥२७॥ अन्नतयोजेदृश्या
कृत्यासंसंगान्निःसंगा योमोहमनरेणासंवधायोगादित्यर्थः ॥२८॥ इत्यादीनां देवमनुष्यातिरश्चां सर्व

मत्स्योऽनेनं यथाज्ञानाद्रूदकाद्यभिमन्यते ॥ आत्मानं तद्वद्ज्ञानाद्न्यत्वं चैव वेद्म्यहं ॥२४॥
ममात्माभिगद्वृद्धस्यायोहं समत्मिमंपुनः ॥ अनवर्तिनवात्मोहाद्न्यमन्यजनाजनम् ॥२५॥ अ
यमत्रमयेदधारनेन सहमेतम ॥ सामयमेकत्वमायातो यान्नात्वारशत्वहं ॥ नत्वतामिदृ
पयामिसदृशोमहनेनद्वे ॥२६॥ अयं हि विमलो वात मह मोहपाकत्वया ॥ योहमत्तानसं
मोहाद्त्यासंबद्धनवान् ॥२७॥ ममेगयाहनिःसंगास्थितकालमिमत्वहं ॥ अनयाहवशी॰
भूतःकालमेतव्रवृद्धवान् ॥२८॥ इत्यमध्यमनोचानां नामहकथमावेभ ॥ समानयानयावेह॰
महवासमहंकथं ॥२९॥ गाढामयुक्तमावतादेषादानोस्थिरोभवेत् ॥ महवासंयास्यामि॰
कालमेतद्विवचनात् ॥३०॥

धितो तो अनेकविकारवतो मित्यर्थः एतेन विकारित्वमपि संवेधामेभवायदर्शितेनयोदाहृते
भारेवनिसंगस्यसमसगेनहृदयस्या विकारिणआत्मानो नात्मना योगो वास्तवोनोपपद्यत इति
समानयासयुतयाष्यादानोमितियादृशंगार्थः संधिस्थिरः स्यादेयोगेवानगपुत्राः सन्मवे
शामयाआत्मानेजानीयामित्यर्थः अयासाविसस्मरूपे ॥२९॥ वेचनात् विपर्ययत्तानजात ॥३०॥

तदेतन्नधीमतां शिष्याणां मा भूदिति हैरण्यगर्भे शास्त्रे विदुषो विशेषमाह । योगानां पुनरस्मिन्नस्य शास्त्रे वेदपुरः-
सरः । अत्रैतेऽत्र दोषास्तित शास्त्रे हि यास्ते अपि मन्त्राधने प्रमत्तानुमानाभ्यामिति शास्त्रे योगस्यादेशो दृश्यते नेश्वराधनेभ-
क्तिध्यानैश्वर्ये कृ आत्मनि मनः प्रणिधानेन स्थिरचित्तस्य मायो आत्मनः सम्यग्दर्शनेनैव तेन च प्रमाणं प्रमत्तत्वश्रुतिः
प्रमाणं प्रत्यक्षोपलब्धत्वात् अध्यात्मयोगाधिगमेनेदं समत्वाधीरो हर्षशोकौ जहातीत्यादिका अनुमानं स्मृतिः प्रमा-
णं श्रुतिसापेक्षत्वात् । योगिनस्तु प्रपश्यन्तीत्यादिकारातात्म्याप्रमाणाभ्यामिति मर्थः । तथा हि दृष्टिविद्यामेतां योगविधिं च
वेदकृत्स्नमवदा पश्चाविनिष्टे ते ज्ञानानि मनसामस्त्यं हृदि श्रुत्वा नि विवेकिनी तामाह । परमां गतिं तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरां
मिन्द्रियधारणां अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययाविति । अत्रातो योगः संसारः ज्ञातो मोहृदिति योगस्यादेशो
दृश्यते ॥ तथाच सांख्याशिष्यान् प्रतिपत्त्वात् योगस्य च वेदशास्त्रादत्वात् इयमनयोर्विशेषस्मिन्निति नत्न कथ्यते हि

हैरण्यगर्भमिदं शास्त्रमित्याहुर्विदुषो जनाः ॥ अस्मिन्नु शास्त्रे योगानां पुनर्वेदपुरःसरः ॥ ४५ ॥

हाविशेषमाणां विशेषो ऽयं प्रधानोपसर्जनभावेनेत्यवेदि हि विधेयो मोक्षोपायिकारो ह्नोपालिश्रुतं ययोक्तार्थ-
विचारात्मना गोचरानुष्ठितयोगो इति तन्त्रशक्ति ध्यानापेक्षा विविक्तस्यैव पदार्थस्य भोगवृद्दृत्वात् तस्य तस्मदायोऽभे-
दृष्ट्या च वावान्त्रातिपन्नयुक्तेमति योगाद्युपसर्जनः ॥ सांख्यं प्रधानं वरमत्वात् यत्नक्षतो पालिरोस्तु कानु श्रवणा-
द्वैवमभवतेन तस्य वेदान्तैः परोदित्ता नेत्रा यतेनदृष्टं स्मृति ह्यानतनादापरोक्ततं प्रति सांख्यमुपसर्जने योगः प्रधा-
नेनहि देहनमहृदयंगदृष्टोऽत्वाश्रोपनिषदस्य पुरुषस्य हेतुचिद्देहेकगम्यत्वं विद्वेनकगम्यत्वमुच्यते नावेदविन्मनु-
तेतं बृहन्तमिति इष्यते तवगम्य यावद्गुर्वानिच ॥ तत्र मपि महत्कार्यं तरस्थितिः पदे तारस्वीयं तदह तरदि ध्यानस्य पादि-
कं त्वदृष्टां यस्य पिकारि भेदेन ॥ तद्दृतं श्रवणमननवतः स्तोयं निदिध्यासनं परोक्षस्तु हवेन साम्नयै-
ततयाविकल्पेन महत्कार्यं तरविधीयते आत्मदर्शनार्थमिति तत्र वदानामर्थः ॥ ४५ ॥ रामायनमः ॥ ॥

422

४२६

त्तरं त्यक्त्वा अक्षरत्वमियच्छेत अक्षर एव भवेत् ब्रह्मभावेन जयादित्यर्थः कः यः पंचविंशः निरामयं अनवद्यत्वा
त् ॥४४॥ प्रथमं अव्यक्तस्याप्यादित्वात् कूनिर्गुणः प्रथमः स भवति निर्गुणत्वादेव ह्यावर्तते कथमीश्वरात् प्रसे
न भवतीत्यर्थः ॥४५॥ निदर्शनं अनुभवः यथाश्रुति मननं निकम्य निदर्शनादनुभवात् ॥४६॥ विशुद्धं विशिष्टं

अक्षरत्वे नियच्छेत त्यक्त्वा क्षरमनामयं ॥ अव्यक्तं व्यक्तधर्माणं सगुणं निर्गुणं तथा ॥ निर्गुणं
प्रथमं दृष्ट्वा तादृग्भवति मैथिल ॥४७॥ अक्षरक्षरयोरेतदुक्तं तव निदर्शनं ॥ मयेह ज्ञानसंपन्नं
यथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥४८॥ निःसंदिग्धं च सूक्ष्मं च विशुद्धं विमलं यथा ॥ प्रवक्ष्यामि
ते भूयस्तन्निबोध यथाश्रुतं ॥४९॥ सांख्ययोगौ मया प्रोक्तौ शास्त्रद्वयनिदर्शनात् ॥ यदेव शास्त्रं
सांख्योक्तं योगदर्शनमेव तत् ॥५०॥ प्रबोधनकरं ज्ञानं सांख्यानामवनीपते ॥ विस्पष्टं प्रो
च्यते तत्र शिष्याणां हितकाम्यया ॥५१॥

ज्ञाने विमलं निर्दोषं ॥४९॥ सांख्ये निशमादिभिर्द्वैताद्दर्शनं मोक्षदमिति अभ्यासे प्रसोम पञ्चसाधना
न भवफलैः सांख्ययोगयोरेकाभिमर्थं ॥५०॥ विमर्शेन नरेन्द्र योर्भेदः न्यासकारः प्रबोधनेत्यादि
नाम ग्राय मर्थः सांख्ये हि लवणोदकन्यायेन कार्यस्य कारणे प्रविलापनमिति क्रमेण ग्रथ्यापा
दो निर्गुणे तद्विया स्प्रष्टं नानि विशेषमत्या प्राबेणवस्थाने शक्तिः सर्वकल्पनापादितम् ॥५२॥

भोक्ता भोग्यं मे रितारं च मन्येति अस्मिन्नुवदार्थे चयमुपेमबुद्ध्या बुद्धि भागमाह । अथवा बुद्धिमित्यादिना बुद्धे बोधः परमात्मा
बुद्धेः अदन्यो जीवः अबुधस्य निषेधणं गुणा विधिगुणानां सत्वादीनां मीव विधि विधानं अभाव मिम स्मरणं स्मयते हीदं
गुणसाम्यं ब्राह्मणो विस्मये राजादिमिति मन्यते न च ब्राह्मणमनुसंधत्ते इति आत्मानं बहुधा विभ्येतेः ज्ञस्मात्
विराट् स्वान्तर्यामि रूपेण कृत्वा माययेति शेषः तान्येव बहुरूपाणि अविवक्तेनातिकत्वेन पश्यति । न इत्यस्मीवे
शकाले आत्मनः पुंस्त्वमनुसंधत्ते परागर्थं भ्रमेत इदाहं रणेन ग्रस्यकत्वं भ्रमेत स्यात् प्रधानात् धर्मो बुद्धा बुद्धो स्य
गम्य ऐतित या बाबुद्धाप्पिकारिकं शास्त्रं नैव पश्य मस्तुन ॥ १ ॥ ननु एवं जितमेद वादिनां नेत्याह एतदिति । बुध्यमानो

वसि ए ३ ताव ॥ अथ बुद्धमथावृद्धिमिमं गुणविधिं स्मरण ॥ आत्मानं बहुधा कृत्वा नानेव मविविक्तते ॥ १ ॥
एतदेव विकुर्वाणो बुध्यमानो न बुध्यते ॥ गुणान् धारयते से ... जस्माहितयतेतया ॥ २ ॥ अव्यक्तो लिङ्गीश
थं विकरोति जनाधिप ॥ अव्यक्तबोधनाच्चैव बुध्यमानं वदस्यपि ॥ ३ ॥ न त्वेव बुध्यते व्यक्तं सगुणान्तान्ति
गुणं ॥ कदाचित्त्वेव खल्वेतदाहुः प्रतिबुद्धकं ॥ ४ ॥ ५ ॥

एतदुद्देश्यासम्पूर्वस्यते यत एवं अहं कर्ता अहं भोक्तेति प्रकारेण विकुर्वाणो भवति अतएव हि कुर्वाणत्वमतः
आह गुणानिति यतो गुणान् धारयते अतः सर्गादिकर्तृत्वेन विक्रियतत इत्यर्थः ॥ २ ॥ एतदिह गुणातित्रस्त्वमि
ति बुध्यमानपदं निर्दिशति अव्यक्तेति अव्यक्तं सकार्यं मज्ञाने चरोयमामहं न जानामीति चरादीनां स्वस्मि
न्नात्मानस्य वबोधाजीवे बुध्यमानपदेन वदति ॥ ३ ॥ नन्वेवं बुध्यमानत्वे सत्वस्यैव धर्मः इत्याशंकाह नत्विति
अव्यक्तं कर्तृ सगुणं रूपादिमत् निर्गुणं प्रधानं पुरुषो वा न बुध्यते चेतनत्वाद्व्यक्तस्य अतएवन ॥ अपि

423

द्विमं न हि सांख्ययोगनाडियेन तद्रूमतमाह ॥ पंचविंशादिति तेषां पंचविंशोऽसंगात्मा निःकर्तृत्वान्नुप
गमात् । स्पष्टुरेव मल्लक्त्वादौ कर्तृत्वादौ संभवात् चित्तदुःखस्यात्मनः कर्मात्मापलायेन सर्ववृत्तिप्रतिषे
धमोत्परं शास्त्रमनर्थकमिति भावः सांख्यानां तु पंचविंश एवान्यापगमात् पंचविंशस्य कर्तृत्वात्तेनो
क्तदोषस्तत्त्वमसीत्यादिजीवब्रह्माभेदवादानां सामंजस्यमित्याशयेनाह सांख्यानामिति ॥ ५५ ॥ कात

पंचविंशात्परं तत्त्वं पठ्यते न नराधिप ॥ सांख्यानां तु परं तत्त्वं
यथावदनुवर्णितं ॥ ५६ ॥ बुद्धमप्रतिबुद्धत्वाद्बुद्धमानं च
तत्त्वतः ॥ बुद्धमानं च दर्शने ॥ शां मो ध १ क ल ज न क
संवादे ॥ ५७ ॥

हि योगमते उक्तदोषगतिरित्याशंक्य यथा कथंचित्समाधत्ते बुद्धमिति यदेव नित्यमबुद्धं चिदात्मतत्त्वं
पंचविंशं तदेव हि सांख्यदर्शने तत्त्वतः केवलेन रूपेणाप्रतिबुद्धत्वात् बुध्यमानं बुभुत्साविषयो भव
ति ॥ न हि स्त्रीवेवच्छतो नरो बुद्धोपि न बुभुत्सितो भवतीति युज्यते न च नाचतान स्पृष्टरूपं भवतिपदस्प
गमायतनत्वमसीत्याद्योगप्रभेदवादानुपपत्तेरित्याशयः अतएव वक्ष्यति योगानां द्वैवेवपा
दार्थो विद्याद्बुद्धमानेन रूपेण प्रधानेन बुद्धबोद्धृस्थितात्मा ॥ ५७ ॥ मो ध मे हारि शा पि क ष त त मः ॥ २२२

म॰ भा॰
मो॰
४२८

कुतस्तर्हि सर्वज्ञानुगतोऽपि केवलोऽस्मदादिभिर्नानुभूयत इत्यत आह केवलमिति बुध्यमानो जीवो यदात्मानमहं मम्योमुष्यपुत्रो ब्राह्मणोऽधीतीत्यादिरूपं मन्यते तदा केवलं षड्विंशं पंचविंशकरूपं जीवं चतुर्विंशं प्रधानं च न पश्यति काचोपहतदृष्टित्वात् ॥९॥ कथं तर्हि केवलज्ञः स्यादित्यत आह तदेति अव्यक्ते अव्याकृते लोचने दृष्टिरस्य अव्याकृतोपास्य प्रकृतिमान् प्रकृतिजयी यदा भवति तदा विमलां शुद्धब्रह्मविषयिणीं बुद्धिं विद्याममलां निर्दिष्टोपरामवीहस्यां बुध्यते अवगच्छति ॥१०॥ तदेव परविद्योदयकाले षड्विंशाबोधः प्रकृतिसाग

केवलं पंचविंशं च चतुर्विंशं न पश्यति ॥ बुध्यमानो यदात्मानमन्योऽहमिति मन्यते ॥९॥ तदा प्रकृतिमानेष भवत्यव्यक्तलोचनः ॥ बुध्यते च परां बुद्धिं विशुद्धाममलां यदा ॥१०॥ षड्विंशो राजशार्दूल तथा बुद्धत्वमाव्रजेत् ॥ ततस्त्यजति सोऽव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मि वै ॥११॥ निर्गुणः प्रकृतिं वेद गुणयुक्तामचेतनाम् ॥ ततः केवलधर्मासौ भवत्यव्यक्तदर्शनात् ॥१२॥ केवलेन समागम्य विमुक्तोऽऽत्मानमाप्नुयात् ॥ एतत्तत्त्वमित्याहुर्निस्तत्त्वमजरामरं ॥१३॥ तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्त्ववन्न च मानद ॥ पंचविंशति तत्त्वानि प्रवदंति मनीषिणः ॥१४॥ ॥

न भवतीत्याह षड्विंश इति ॥११॥ असौ जीवः अव्यक्तस्य स्वस्मात्पृथक्त्वेन दर्शनात् ॥ केवल एव भवति यो निर्गुणः सम्प्रकृतिं वेद स केवल इति योज्यं ॥१२॥ आत्मानं केवलं विमुक्तः उपाधिनिर्यात्मुक्तः तत्त्वं अनारोपितरूपं निस्तत्त्वं आरोपितरहितं निःस्वापरो वास्मिन्प्रयं ॥१३॥ तत्त्वसंश्रयणादिति शरीरादिं तदाश्रयादस्यापि तत्त्वं ॥ वस्तुतस्तु न चैतस्य तत्त्वमस्तीत्याह अतत्त्ववान् ॥१४॥ ॥

४२८

तथ्यन्तद्रजेन इतिन्यायेनाभ्युपेत्यापि आह ॥ बुध्यत इति ॥ अव्यक्तं कर्तृ यदि जानाति नहि पंचविंशकं चिदाभासं
वा उपाधिविशिष्टं अयमहमस्मीति जानीयात् ननु षड्विंशासंगं ॥ पत्वयं बुध्यमानः पंचविंशः ससंगात्म
कश्चिदचिद्ग्रंथितयोरहंकारः पुण्यपापसुखदुःखादिसंगी तथा च श्रुतिः पुण्येन पुण्येन कर्मणा भवति
पापः पापेनेति ॥ अनेन संगात्मकत्वेन हेतुना अव्यक्तमप्रतिबुद्धमच्युतमविकारिणमपि संतं पंचविंशं पुरुषमप्र
तिबुद्धोयमित्येवं वदंति संपिवाषु ॥५॥ बुध्यमानं जीवं पंचविंशं चिदाभासं तद्धि निष्कृष्टचैतन्यरूपमव्य
न चासावपि बुध्यते चिदाभासोपि हि पपन्नाज्ञान्मदृष्टमीक्षेन हि द्विशो वदेद्बुध्यते यदा चिदाभासेपि न ज्ञातं स्व

बुध्यते यदि चाव्यक्तमेतद्वै पंचविंशकं ॥ बुध्यमानो भवत्येव संगात्मक इति श्रुतिः ॥५॥ अनेना
प्रतिबुद्धेति वदंत्यव्यक्तमच्युतं ॥ अव्यक्तबोधनाच्चापि बुध्यमानं वदंत्युत ॥६॥ पंचविं
शं महात्मानं न चासावपि बुध्यते ॥ षड्विंशं विमलं बुद्धमप्रमेयं सनातनं ॥७॥ सततं पंच
विंशं च चतुर्विंशं च बुध्यते ॥ दृश्यादृश्ये ह्यनुगतं स्वभावेन महाद्युते ॥ अव्यक्तमजं तद्ब्रह्म बु
ध्यते तात केवलं ॥८॥

संभवति तदानंतरा तत्रुपाधिमन्ते सत्वे इत्यर्थः ॥६॥ कस्तर्हि बुध्यते इत्यत आह षड्विंशमिति निरुपा-
धिचैतन्यमेव सर्वप्रकाशकमित्यर्थः ॥७॥ षड्विंशस्य सत्वे मानमाह दृश्यादृश्ये इति कार्यकारणे च स्वभावेन स्व
सत्तयान्वगतं श्रुतोऽदृश्यादृश्ये इव साम्यं स्वरजते सर्वस्मिन् दृश्ये सत्तासिद्धमनुगमोपपत्तिबोधयतीत्यर्थः तेनैतस्मिन्
मे केवलं वस्तु षड्विंशादिनामिनः अर्थः अत्र भवमप्याह अव्यक्तमिति अव्यक्तोऽप्यस्थूलमपि अजी
वमेवदेहेतनतकेवलं निर्गुणं ब्रह्म बुध्यते तादात्म्येन विद्धि रिति शेषः ॥८॥ ॥

एतन्मूलमाह ॥ बुध्यमान इति ग्रहणमिति गम्यमानाणः संगधर्मा संख्यादिसंगी जीवः अप्रबुद्धेन वा अज्ञानसाक्षी च
ततयाः अगोचरोक्तत्तेन षड्विंशेन समतामभेदं याति तदा निःसंगात्मा पुण्यापुण्यादिस्पर्शशून्यो भवति
२९ निःसंगात्मनः षड्विंशस्य संगात्मके निनोपिजीवत्वमिति निःसंगतामवगति साच अव्यक्तत्यागेनैवेत्यर्थः
एतत् अव्यक्तत्यागे हेतुमाह वेदे वस्तुनि लिंपितन्नत्यर्थः यथोक्तं साप्येषा मोहात् तेः स्तु कुमार तरेन ह्रि चिदसौ नि मे
मतिर्भवति याद्दृशास्मीति पुनर्न दृशानमवैतिपुरुषएवेति ॥ २ ॥ अप्रमारत्नरगवविंशः स्वरूपभवतीत्यर्थ

बुध्यमानोऽप्रबुद्धेन समतां याति मैथिल ॥ संगधर्मा भवत्येष निःसंगात्मा नराधिप ॥ १९ ॥ निः
संगात्मानमासाद्य षड्विंशमजमव्ययम् ॥ विभुस्त्यजति चाव्यक्तं यदा त्वेतद्विबुध्यते ॥ २० ॥ च
तुर्विंशमसारं च षड्विंशस्य प्रबोधनात् ॥ एष ह्यप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानस्तु तेऽनघ ॥ २१ ॥ प्रोक्तो
बुद्धस्तु तत्त्वेन यथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ नानात्वैकत्वमेतावद्द्रष्टव्यं शास्त्रदर्शनात् ॥ २२ ॥ म
शकोदुंबरे यद्वदन्यत्वं तद्वदेतयोः ॥ मत्स्योदके यथा तद्वदन्यत्वमुपलभ्यते ॥ २३ ॥ एवमे
वावगंतव्यं नानात्वैकत्वमेतयोः ॥ एतद्धि मोक्ष इत्युक्तमव्यक्तज्ञानसंहितम् ॥ २४ ॥

धानमसंगात्वे हेतुः स्वरान्मानायोपशमे देव एक इति श्रुत्यनुसारेणाप्रतिबुद्धः स्वरः बुध्यमानः अप्र
बुद्धईशः एते यथाश्रुति प्रोक्ताः ॥ २१ ॥ नानात्वेति यथोदुंबरेण सह मशकस्य यथा वा जलेन सह मत्स्य
नानात्वैकत्वे एवं चतुर्विंशमानत्वे सह पंचविंशस्येत्यर्थः एतयोः संगतेन नानात्वैकत्वमुक्तं ॥ २३ ॥ अ
व्यक्तज्ञानसंहिते अव्यक्तविषयं पुरुषान्यथा ज्ञानं ज्ञानपूर्वमात्रावशेषमेकत्वमोक्षः स्यान्नाना

425

एषः बृंहणः तत्त्ववान् पारोलवान् कार्यमन्ते महदादि तत्त्वमस्यास्तीति तत्त्ववान्भवयतेः निस्तत्त्वः कार्यका रणवर्जितः शुद्धत्वलक्षणो नत्वं शुद्धब्रह्मास्तीति निशंतिमविवपयं चनि ॥१५॥ एतदेवाह प्राह्विशाउन्ते नत्रु बुद्धिशोऽस्मि लिययाहमपि बुद्धिशोऽस्मि तस्याः नाशकः सहस्रयनरत्नस्याभवाहाविकृ ः नवस्यापानानेक ंनिरूपायि कस्य साक्षात्कारः इति उपस्थेवोपायविघमानत्वादिमाणां वाह केवलेन सत्समर्थेनत

लेनव२

नैव सत्तत्त्ववांस्थानं निस्तत्त्वश्चैव बृंहिमान् ॥ एवमेव ततिन्वींहि दृष्टिमेवं स्थूल
त्वाम् ॥१५॥ बद्रविंशाहमिति मा भोगस्यां मा गोजरामरः ॥ केवलेनैव समता
पाल्यं सशायें ॥१६॥ बाह्यशोन सशुद्धेन त्वरूमानोऽत्र बृंहिमान् ॥ एतज्ज्ञानात्मवि
स्मृतं सोऽत्यान्सञ्जिनितिदृशीनाम् ॥१७॥ चेतनेनसमेनस्यं पञ्चविंशातिकस्पृह ॥ ए
कात्वेवभवत्यस्य यदा बुद्धा न बुध्यते ॥१८॥

इति श्रुतेः प्रहृणांस्समतां याति ॥ यथा कनकरज्जो रज्जोर्नरे शमयत्त्वमपि शाम्यति तथाचरमाब्रह्माका शहितिहेत्यनरेस्वात्मानं वशमयतीत्यर्थः ॥१६॥ एनकेवलमकाशात्मना पञ्चविंशेन बुद्धेनेन ज्ञानेन नश्च बृंहिमान् यतो भवति ततस्माज्ज्ञानमेव नानात्वं ब्रह्मात्मानं सकलक एवमर्थं चरमर्थः ॥१७॥ बहिः शान्भवत्स्वरूपमाह चेतनेनेति पञ्चविंशस्य ब्रह्मण्यपराम्यस्य चेतनात्मकस्य नतु स्पन्दात्मकत्वम वति यदा बुद्धापि ब्रह्मास्मि मानं नबुद्धोऽधानिरोधस्तित्रगाढत्वेन बहिर्दृशानुभवत्यर्थः

६

३८॥ असाधमप्रतिष्ठितं जन्मयेन ततः॥ जन्मानि वा नैकमिमर्थः नाम्लिमरणं येन ततः अमरणं॥ ४१॥ किं

विविक्तशीलाः पुरुषाः प्रियायतिविवादहीनाय च अनाय॥ विज्ञानतश्चैव न चाहितं तमेदमेवं
वशात्मायशमे चहूँयं॥ ३५॥ एतेर्गुणैर्हीनं तमेनं देयमेतत्परं ब्रह्मा विशुद्धमाह॥ न श्रेयसा योजय
तितावृ शोकेन तथैव धर्मं समाधारमपात्रदानात्॥ ३६॥ दृढ्वी मिमांयदापि रत्नपूर्णां दद्याददेयमिति
दमव्रताय॥ जितेन्द्रियायैतदसंशयं ते भवेन्मदेयं परमं नरेंद्र॥ ३७॥ कराल मातेभयमस्ति किंचि
देतत्कृतं ब्रह्म परं त्वयाद्य॥ यथावदुक्तं परमं पवित्रं विशोकमत्यंतमनादिमध्यं॥ ३८॥ अगाध
जन्मामरणं च राजन्निरामयं वीतभयं शिवं च॥ समीक्ष्य मोहं प्रजवाय सर्वं ज्ञानस्य तत्त्वार्थमि
दं विदित्वा॥ ३९॥ अवाप्यमेतद्धि मया सनातनाद्धिरण्यगर्भाद्गदतो नराधिप॥ प्रसादयत्नेन गरी
न्गुरुं चेतं समनातं तेन ब्रह्मयथावदेतदा॥ ४०॥ पृष्टस्त्वया चास्मि यथा नरेंद्र यथा मया प्राप्तं त्वयि चो
क्तमद्य॥ तथा वाप्तं ब्रह्मणो मे नरेंद्र महाज्ञानं मोक्षविदां परायणं॥ ४१॥ भीष्म उवाच॥ एतदुक्तं
परं ब्रह्म यस्मान्नावर्तते पुनः॥ पंचविंशो महाराज परमर्षिनिदर्शनात्॥ ४२॥ पुनरा
वृत्तिमाप्नोति परं ज्ञानमवाप्य च॥ नावबुध्यति तत्त्वेन बुध्यमानो जरामरम्॥ ४३॥ एत
त्रिःश्रेयसकरं ज्ञानं ते परमं मया॥ कथितं तत्त्वतस्तात श्रुत्वा देवर्षितो नृप॥ ४४॥

तदिदं ब्रह्मसूक्तं यस्मान्नावर्तते पुनरिति उपक्रांतमुपपाद्योपसंहरति॥ एतदुक्तमिति॥ ४२॥ ४४॥

सोऽयमेवमनमात् ॥ पंचविंशतिकस्तेति ॥ अप्रमादात्तानातद्धियया म्नहृदा देहमोक्षयितव्यः ॥२५ एवमस्ता
नवाधेसस्येव विमुच्यते नानात्वेत्यर्थः ॥ परोऽन्योऽस्मिन्नदात्मा परस्थमोक्तेत्रणैकीभूय ॥२६॥ परधर्मन्त्येवप

पंचविंशतिकस्यास्य योऽयं देहेषु वर्त्तते ॥ एषमोक्षयितं चेति प्राहुरव्यक्तगोचरान् ॥२५॥ सोऽयमे
वं विमुच्येत नानात्वेनिविनिश्चयः ॥ परश्च परधर्मा च भवत्येष समेत्य वै ॥२६॥ विशुद्धधर्मा शु
द्धेन बुद्धेन च स बुद्धिमान् ॥ विमुक्तधर्मा मुक्तेन समेत्य पुरुषर्षभ ॥२७॥ वियोगधर्मिणा चैव वि
युक्तात्मा भवत्यथ ॥ विमोक्षिणा विमोक्षश्च समेत्येह तथा भवेत् ॥२८॥ शुचिकर्मा शुचिश्चै
व भवत्यमितदीप्तिमान् ॥ विमलात्मा च भवति समेत्य विमलात्मना ॥२९॥ केवलात्मा त
थैव केवलेन समेत्य वै ॥ स्वतन्त्रश्च स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रत्वमवाप्नुते ॥३०॥ एतावदेतत्कथितं म
या तेन तथ्यं महाराज यथार्थतत्त्वं ॥ अमत्सरस्त्वं परिगृह्य चार्थं सनातनं ब्रह्म विशुद्धमाद्यम्
३१॥ अवेदनिष्ठस्य जनस्य राजन् प्रदेयमेतन्न परं त्वया भवेत् ॥ विधित्समानाय विबोधका
रणं प्रबोधहेतोः प्रणतस्य शासनं ॥३२॥ न देयमेतच्च तथानृतात्मने शठाय क्लीबाय न
जिह्मबुद्धये ॥ न पण्डितज्ञानपरोपतापिने देयं तदेयं च निबोधयाद्यो ॥३३॥ श्रद्धान्विताय गु
णान्विताय परापवादाद्विरताय नित्यं ॥ विशुद्धयोगाय बुधाय नित्यं क्रियावते च क्षमिणे हि
ताय ॥३४॥

च यतिविशुद्धत्वादिना ॥३१॥ वेदनिष्ठस्येति शठायवन्मर्मश्रद्धाजडस्य अवेदनिष्ठस्येति पा
ठः स्वच्छः विधित्समानाय विशेषेणात्मस्मावेत ॥ धद्गपानेस रूपम ॥३५॥

२३॥ योनिकर्मविशुद्धः पात्रमित्युक्तं तत्र योनिशुद्धं कर्मशुद्धिं व्याचष्टे सत्यतेति ॥ एकस्यैवप

उपसेनमुपासीनः प्रणम्य शिरसा मुनिं ॥ पप्रच्छ तमतस्तेन यत्प्रच्छ वसमाहितं ॥२॥ भगवन्
किमिदं श्रेयः प्रीतिचापीह वा भवेत् ॥ पुरुषस्याध्रुवे देहे कामस्य वशवर्तिनः ॥३॥ सत्कृत्य परिपृष्टः
सन् सिष्टः सन् समहातपाः ॥ निजगाद तत स्तस्मै श्रेयस्करमिदं वचः ॥४॥ ऋषिरुवाच ॥ मनसा
प्रतिकूलानि प्रेत्य चेह च वाञ्छसि ॥ भूतानां प्रतिकूलेभ्यो निवर्तस्व यतेन्द्रियः ॥५॥ धर्मः सतां हि
तः पुंसां धर्मश्चैवाश्रयः सतां ॥ धर्माल्लोकास्त्रयस्तात प्रवृत्ताः सचराचराः ॥६॥ स्वाद्वकामुक का
मानां वेत्तस्यं किं न गच्छसि ॥ मधु पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं नानुपश्यसि ॥७॥ यथा ज्ञाने परिचयः क
र्तव्यस्तत्फलार्थिना ॥ तथा धर्मे परिचयः कर्तव्यस्तत्फलार्थिना ॥८॥ असता धर्मकामेन विशु
द्धं कर्म दुष्करं ॥ सता तु धर्मकामेन सुकरं कर्म दुष्करं ॥९॥ वने ग्राम्यसुखाचारो यथा ग्रा
म्यस्तथैव सः ॥ ग्रामे वनसुखाचारो यथा वनचरस्तथा ॥१०॥ मनोवाक्कायिके धर्मे कुरुष्व
श्रद्धां समाहितः ॥ निवृत्तौ वा प्रवृत्तौ वा सम्प्रधार्य गुणागुणान् ॥११॥ नित्यं च बहु दातव्यं साधु
ष्वनसूयता ॥ प्रार्थितं व्रतशौचाभ्यां सत्कृतं देशकालयोः ॥१२॥ शुभेन विधिना लब्ध
मर्हाय प्रतिपादयेत् ॥ क्रोधमुत्सृज्य दत्वा च नानुतप्येन्न कीर्तयेत् ॥१३॥ अनृशंसः शुचि
र्दान्तः सत्यवागार्जवे स्थितः ॥ योनिकर्मविशुद्धश्च पात्रं स्याद्वेदविद्द्विजः ॥१४॥ ॥

त्रीनन्तस्यन्यपूर्वां जाताः पुत्रोत्पत्तेः योनिः स्थानम् ॥१५॥ ॥ रामः ॥

४३१

427

४६ विनेविज्ञाने ॥४७॥ उपाद्रवत् ॥ क्लेशावानभूतं प्रकृतेच ॥ मैमेतत्भयात्तथि ॥५१॥३॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठस्य कृतौ भारतभावदीपे शांतिपर्वणि मोक्षधर्मे भूवसिष्ठकरालजनकसंवादोदाशोऽध्यायः ॥

हिरण्यगर्भाद्द्युतिमान्वसिष्ठेन महात्मना ॥ वसिष्ठादृषिशार्दूलान्नारदोवाप्तवानिदं ॥५५॥ नारदाद्विदितं मह्यमेतद्ब्रह्म सनातनं ॥ मा शुचः कौरवेंद्र त्वं श्रुत्वैतत्परमं पदं ॥५६॥ येन क्षराक्षरे व्यक्ते भयं तस्य न विद्यते ॥ विद्यते तु भयं यस्य यो नैनं वेत्ति पार्थिव ॥५७॥ अविज्ञानाच्च मूढात्मा पुनः पुनरुपाद्रवत् ॥ प्रेत्य जातिसहस्राणि मरणांतान्युपाश्नुते ॥५८॥ देवलोकं तथा तिर्यङ्मानुष्यमपि चाश्नुते ॥ यदि शुध्यति कालेन तस्मादज्ञानसागरात् ॥५९॥ अज्ञानसागरो घोरो ह्यव्यक्तोगाध उच्यते ॥ अहन्यहनि मज्जंति यत्र भूतानि भारत ॥६०॥ यस्मादगाधादव्यक्तादुत्तीर्णस्त्वं सनातनात् ॥ तस्मात्त्वं विरजाश्चैव वितमस्कश्च पार्थिव ॥६१॥ ॥ मोक्षधर्मे वसिष्ठकरालजनकसंवादे ॥ भीष्म उवाच ॥ मृगयां विचरन्कश्चिद्विजने जनकात्मजः ॥ वने ददर्श विप्रेंद्रमृषिं वंशधरं भृगोः ॥१॥

किं नरस्तरतीति दृष्टमात्रस्य स्वयाख्यानाय चतुर्विंशाध्यायानंतरं मृतकापंचविंशोत्तरशततियोग मननमुक्तो सोपि धर्मो यमिमं नैत्यातरण्ठेतिधर्मापमसः ॥ पदि वशोत्तरः सोस्य मतेनोपदिमः तेष्यांचिद्यामस्तलदयुगामेषिकार्देतन्का श्चिद्धर्मोत्तिपतेमृगयां विचरन्निस्यध्यायेन ॥१॥

यथा कठवल्लीषु येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके इत्यादिना प्रश्नप्रति-
वचनेन स्थूलदेहनाशेप्यात्मास्तित्वं प्रसाधितं तेन सैव पुनरन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् अन्यत्रास्मात् कृताकृतात् अ-
न्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेत्यादिना धर्माद्युपहितलिंगशरीरादन्यत्वं प्रश्नपूर्वकं सा-
धितं तदिहापि साधयति धर्माधर्मे विमुक्तमित्यादिना धर्माधर्मौ सुखदुःखे तद्धेतू संशय

युधिष्ठिर उवाच॥ धर्माधर्मविमुक्तं यद्विमुक्तं सर्वसंशयात्॥ जन्ममृत्युविमुक्तं च विमुक्तं
पुण्यपापयोः॥१॥ यच्छिवं नित्यमभयं नित्यमक्षरमव्ययं॥ शुचि नित्यमनायासं तद्भवान्वक्तु-
मर्हति॥२॥ भीष्म उवाच॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनं॥ याज्ञवल्क्यस्य संवादं ज-
नकस्य च भारत॥३॥ याज्ञवल्क्यमृषिश्रेष्ठं देवरातिर्महायशाः॥ पप्रच्छ जनको राजा
प्रश्नं प्रश्नविदां वरः॥४॥

ग्राह्यितं मवस्तु विषयं श्रोत्रादिज्ञानं रागादिजनकं तैर्विमुक्तं पुण्यपापयोर्मा स्मावस्तु॥१॥ शिवं शिवज्ञान-
दायपेक्षितयानुरोधं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यंत इति श्रुतेः नित्यमभयं सर्वदाभयशून्यं प्रलयादौ
कारणब्रह्मभावप्राप्तस्यापि जन्मांतरसत्वात्॥२॥ नित्यमव्ययं विनाशि हिरण्यगर्भादिवन्नरपती-
स्पर्शः अक्षरं अपचयशून्यं अतएवाव्ययं नाशहीनं शुचि स्वतो निर्दोषं नित्यमनायासं दुःखापि-
रूपकं प्रकृतकोऽस्य भावं॥३॥ यास्ये यज्ञाष्टमपि ष्टमप्रपसर्थं त्वादावश्यकं जनस्तवं प्रारभ्या

१०॥ विरक्तस्येति विरेचनानन्तरमेव यथा उक्तं पानं भेषजं एवं दानेन निर्हृतदोषस्यैव यागादि

सत्कृता चैव पत्नी च जातस्यायोनिर्दिश्यते ॥ अरुग्णत्सामयो विद्वान् षट्कर्मा पात्रमुच्य
ते ॥१५॥ सएष धर्मः सोऽधर्मस्तं तत्प्रतिनरं भवेत् ॥ पात्रकर्मविशेषेण देशकालावपेक्ष्य च ॥
१६॥ लीलयाल्पं यथा गात्रात् प्रमज्यात् रजः पुमान् ॥ वहूयत्नेन च महता पापनिर्हरणं यथा ॥
१७॥ विरक्तस्य यथा सम्यग् ज्ञातिभेव तिभेषजं ॥ तथा निर्हृतदोषस्य प्रेत्य धर्मः सुखावहः ॥
१८॥ मानसं सर्वभूतेषु वर्तते वै शुभाशुभं ॥ अशुभेभ्यः सदाक्षिप्य शुभेष्वेवावतारयेत् ॥
१९॥ सर्वं सर्वेण सर्वत्र क्रियमाणं च पूजयेत् ॥ स्वधर्मे यत्र रागस्ते कामं धर्मो विधीयतां ॥२०॥
अधृतात्मन नैतिष्ठे वुद्धिमान् भव ॥ अप्रशान्तः प्रशाम्यत्वमप्रज्ञां प्राज्ञवच्चर ॥२१॥ तेजसा शक्यते प्राप्तुमुपायाः सहचारिणां ॥ इह च प्रेत्य च श्रेयस्तस्य मूलं धृतिः परा ॥२२॥ राजर्षिधृतिस्वर्गान्पतितो ह्रिमहाभिषः ॥ ययातिः क्षीणपुण्योऽपि धृत्या लोकानवाप्तवान् ॥
२३॥ तपस्विनां धर्मवतां विदुषां चोपसेवनात् ॥ प्राप्स्यसे विपुलां वुद्धिं तथा श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥
२४॥ भीष्म उवाच ॥ सतत्स्वभावसंपन्नस्तच्छ्रुत्वा मुनिभाषितं ॥ विनिवर्त्य मनः कामाद्धर्मे वुद्धिं
चकार ह ॥२५॥ शान्तिमोदधर्मेषु जनकानुशासनेनाम अध्यायः ॥२८॥

धर्मः सुखावहः स्पष्टः ॥२५॥ इति श्रीशान्तिमोदधर्मे पात्रोपरिचर्याविंशोऽध्यायः ॥२८॥

एवमाद्याः श्रोत्राद्याः शब्दादीनां भौतिकत्वोपपादकत्वात्कावाक्यशेषविरोधात् यथाश्रुतमेव साधु सर्वं
मलत्वमात्रेयांचमर्वशास्त्रविप्लवः स्यात् एते शब्दादयः दश विशेषाः विकारांतरानुपादानत्वं वि
शेषत्वं तत्र शब्दादिष्वेव दृष्टं न स्थूलपृथिव्यादिषु समस्तविकारांतरोत्तमपि न विशेषः तस्य ब्रह्म
माणरीत्या महाभूतोपादानत्वात् श्रोत्रादीनामपि विशेषत्वं निरवशेषबुद्धीन्द्रियसविशेषाणीमनेन
श्रोत्रादयो न विशेषा इत्युक्तं ॥१४॥ षोडशमिति बुद्ध्यहंकाराभ्यां मनः षट्करोति एतज्ज्ञानं भववला

एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पंचसु ॥ बुद्धीन्द्रियाण्यथैतानि सविशेषाणि मैथिल ॥१४॥
मनः षोडशकं प्राहुरध्यात्मगतिचिंतकाः ॥ त्वं चैवान्ये च विद्वांसस्तत्वबुद्धिविशारदाः ॥
॥१५॥ अव्यक्ताच्च महानात्मा समुत्पद्यत पार्थिव ॥ प्रथमं सर्गमित्येतदाहुः प्राधानिकं बुधाः
॥१६॥ महतश्चाप्यहंकार उत्पद्यति नराधिप ॥ द्वितीयं सर्गमित्याहुरेतद्बुद्ध्यात्मकं स्मृतं ॥१७

तत्वचिंतार्थिकादीनां बुद्धेर्मतमस्माकं त्वं चेति ॥ तथाहि लौकिकाः अहंकारमात्मानं बुद्धिं तद्गुणं मनो नाम
रिंद्रियं चेति मन्यते पादयं शास्त्रनत्वेन तु मनो बुद्धिरहंकारश्चांतःकरणमांतरं ॥ तेषां योनिश्चयो गर्वः स्मर
णं विषया अमी इति सर्वेषां मतं रिंद्रियत्वमेव ॥१५॥ सृष्टिक्रममाह अव्यक्तादिति स्वपुत्रात् व्यक्तमोऽज्ञानं
यद्बीजं स्वप्नबोधयोरव्यक्तेऽव्यक्तमिह सौषुप्तं तमः तस्मात् महानात्मा अयमहं ब्रह्मास्मीत्यनुभ
व इति विशेषानालिंगितोऽस्मीति यो विषयोऽहंकारः ॥१६॥

अव्यक्तं कारणं ब्रह्म परं महदादेः तस्माच्च परतो निर्गुणं ॥ ४ ॥ कांक्षिणः कांक्षिणो महत्सिद्धिलिप्सवः ॥ ५ ॥ सांख्ययोगयोरेकार्थ्यं समागतत्वाद् उभयसंमतमिममर्थं अव्यक्तं योगमते जडं सांख्ये च सांख्य

जनक उवाच ॥ कं तौ द्वियाणि विप्रर्षे कति मक्तिर्यास्मृताः ॥ किमव्यक्तं परं ब्रह्म तस्माच्च परतः तु किं ॥ ४ ॥ प्रभवं चाप्ययं चैव कालसंख्यां तथैव च ॥ वक्तुमर्हसि विप्रेन्द्र त्वदनुग्रहकांक्षिणः ॥ ५ ॥ अज्ञानात्परिपृच्छामि त्वं महाज्ञानमयो निधिः ॥ तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्वमेतदसंशयम् ॥ ६ ॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ श्रूयतामवनीपाल यदेतदनुपृच्छसि ॥ योगानां परमं ज्ञानं सांख्यानां च विशेषतः ॥ ७ ॥ न तवाविदितं किंचित् मां तु जिज्ञाससे भवान् ॥ पृष्टेन चापि वक्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ८ ॥ अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराश्चापि षोडश ॥ तत्र तु प्रकृतीरष्टौ प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥ ९ ॥ अव्यक्तं च महांश्चैव तथाहंकार एव च ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पंचमं ॥ १० ॥ एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकारानपि मे शृणु ॥ श्रोत्रं त्वक् चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणं च पंचमं ॥ ११ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधस्तथैव च ॥ वाक् च हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रं तथैव च ॥

मते चिन्मात्रमिति विवेकाग्रभूमी स्वरूपमव्यक्तं शुद्धं ब्रह्म ज्ञानेन बाध्यत इति यद्यप्येषामवान्तरधर्मभेदोस्ति तथाप्यव्यक्तादिधर्मिणः सर्वेषामप्यमानत्वेया इति भावः ॥ ९ ॥ पृथिव्यादिपदैस्तन्मात्राण्युच्यन्ते महत्तिशब्दितत्वात् ॥ १० ॥ शब्दादयः स्थूलविषयाः ॥ ११ ॥

ऊर्ध्वस्रोतः प्रवाहोऽस्येति प्राणः ऊर्ध्वस्रोताः तिर्यक् तिर्यगपि स्रोतः पदानुषंगो द्रष्टव्यः तेन नाभि
मध्यस्थस्य समानस्य सर्वांगव्यापिनः ॥ व्यानस्य सर्वसंधिगतस्य उदानस्य उपरिभागगतस्य प्राणो
ग्रहणं ॥ एतदार्जववकं एतस्यैवेंद्रियवर्गस्य आर्जववक्रजन्मवृत्तिः विशेषानाज्ञात्वा सामान्यवृत्तिरि
ति यावत् तथ चोक्तं सांख्ये स्वस्यासामान्या करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पंचेति ॥ २३ ॥ तिर्यक् स्रोताः

ऊर्ध्वस्रोतस्तथा तिर्यग्उत्पद्यति नराधिप ॥ अष्टमं सर्गमित्याहुरेतदार्जवकं स्मृतं ॥ २३ ॥ ति
र्यक् स्रोतस्त्वधःस्रोत उत्पद्यति नराधिप ॥ नवमं सर्गमित्याहुरेवदार्जवकं बुधाः ॥ २४ ॥ एता
नि नव सर्गाणि तत्त्वानि च नराधिप ॥ चतुर्विंशतिरुक्तानि यथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ २५
अत ऊर्ध्वं महाराज गुणस्यैतत् स्वतन्ततः ॥ महात्मभिरनुप्रोक्तां कालसंख्यां निबोध मे ॥ २६
शांतौ मोक्षधर्मेषु याज्ञवल्क्यजनकसंवादे ॥ ॥ ॥

शब्देन तेषामेव समानोदानव्यानानां देहस्याधोभागगतो ग्राह्यः ग्रहणं अधःस्रोतः अपानः शेषं
प्राग्वत् ॥ २४ ॥ सर्गाणि क्लीबत्वमार्षं वचनं विशेषणं ॥ अव्यक्तमहदहंकारमनांसि चत्वारि पंचभूता
नि पंच शब्दाद्याः पंच ज्ञानेंद्रियाणि पंच कर्मेंद्रियाणि प्राणादि पंचकं सेंद्रियेष्वेवांतर्भावाच्चतुर्विं
शतिरेवमर्थ ॥ २५ ॥ गुणस्य सगुणस्य सर्गस्य तत्त्वतः ततः उपासनपानंतरज्ञानमाप्यवधौ पंचमी ॥ यावतः
यावंतं कालं तिष्ठति तं कालस्य संख्यां निबोध बुद्ध्यस्व मे मतः ॥ २६ ॥ शांतौ परिपंचत्रिंशः ॥ ३५

430

ततः संकल्पविकल्पात्मकं मनः तच्च भूतगुणात्मकं विपरीक्षितं तत्तद्गुणग्रहणात्मकं ॥१७॥ अत एव
तस्मान्मनसो भूतात्मत्वमित्युच्यते। ततो मानसत्वात् भूतानां स्थूलसूक्ष्मतारूपो विभागो नास्तीति शेषेषु
शब्दादय एव गुणानां स्थूलसूक्ष्मावस्थायाः तेषां शब्दादिहेतुत्वेन विकारान्तरानुपादानत्वरूपविशेष
त्वायोगात् एतच्च तार्किकादीनामपि अभिमतमेव तत्र सष्टीतं वचनं ग्राहिता किं काः गुणानः सकाशाद्
गुणत्वमिति मिलित आकाशादिभ्य एव शब्दाद्युत्पत्तिरिति सूत्रकारेभ्यः परास्था अर्थभ्यश्च परंम

अहंकाराच्च संभूतं मनो भूतगुणात्मकं ॥ तृतीयः सर्ग इत्येष अहंकारिक उच्यते ॥१८॥ मनः
स्तस्य समुद्भूता महाभूता नराधिप ॥ चतुर्थं सर्गमित्येतं मानसं विद्धि मे मते ॥१९॥ शब्दः स्प
र्शश्च रूपं च रसो गंधस्तथैव च ॥ पंचमं सर्गमित्याहुः भौतिकं भूतचिंतकाः ॥२०॥ श्रोत्रं त्वक्चै
व चक्षुश्च जिह्वा घ्राणं च पंचमं ॥ सर्गं षष्ठमित्याहुर्बहुचिंतात्मकं स्मृतम् ॥२१॥ अ
धः श्रोतेन्द्रियग्रामः सप्तमस्य घोते नराधिप ॥ सप्तमं सर्गमित्याहुरेतदैन्द्रियकं स्मृतम् ॥२२

तः ॥ मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किंचित्
सा काष्ठा सा परा गतिरिति विलोमक्रमेण इममेवानुक्रमं प्रदर्शयति परत्वं कारणत्वं अर्थाः
स्तादयः ॥१९ शब्दादीनां सर्गस्तु भौतिकः पंचमः ॥२०॥ बहुचिंतात्मकं मानसमित्यर्थः एतेन शब्दादी
नां श्रोत्राद्युत्पादकत्वमुक्तं तेन च तेषां विशेषत्वं इंद्रियकं ते भवति ॥२१॥ श्रोत्रादिभ्यो अधस्तात् अधः स्रो
तः स चासौ इंद्रियग्रामश्च वागादिः सोपि श्रोत्रादिवच्चिंतात्मक एवेति भावः ऐन्द्रियकं इंद्रियसम्

१॥ सृजतो निजं सृष्टिं महान्तं भूतं महाभूतोपादानत्वात् देहाद्भौतिकदेहोत्पत्तेः एवं चतुरः भौतिका
न्सृष्टिमनोबुद्ध्यहंकारचित्ताख्यान् पुत्रान्महाद्रुषिरसृजत् ॥ ७ ॥ ते चत्वारः पुत्राः पितॄणां महाभू
तानामपि पितरः इति मनआदयः एव भूतानां कल्पकाः इत्यर्थः ॥ एवं दृष्टिसृष्टिमुक्ताः सृष्टिसृष्टिम

एतस्यापि च संख्याने वेदवेदांगपारगाः ॥ दशकल्पसहस्राणि पादोनान्यहरुच्यते ॥ ६ ॥ रा
त्रिमेतावतीं चास्य प्राहुर्ध्यानस्य चिन्तकाः ॥ सृजत्यहंकारमृषिर्भूतं दिव्यात्मकं तथा ॥ ७
चतुरश्चापरान्पुत्रान्देहात्सर्वे महानृषिः ॥ ते वै पितॄणां पितरः श्रूयन्ते राजसत्तम ॥ ८ ॥ दे
वाः पितॄणां च सुता देवैर्लोकाः समावृताः ॥ चराचरा नरश्रेष्ठ इत्येवमनुशुश्रुम ॥ ९ ॥ पर
मेष्ठी त्वहंकारात्सृजन्भूतानि पंचधा ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पंचमं ॥ १०
एतस्यापि निशामाहुस्तृतीयमिह कुर्वतः ॥ पंचकल्पसहस्राणि तावदेवाहरुच्यते ॥ ११ ॥ श
ब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधस्तथैव च ॥ एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पंचसु ॥ १२ ॥ यैराविष्ट
ानि भूतानि अहन्यहनि पार्थिव ॥ अन्योन्यं स्पृहयन्त्येते अन्योन्यस्य हिते रताः ॥ १३ ॥

इह देवाः इन्द्रियाणि अन्तःकरणचतुष्टयसहिताः पितॄणां महाभूतानां सुता देवैर्भूतैः लोकाः स्वतन्दे
हाभुवनानि चराचराः स्वतन्देतरौ ते भूतैरेवावृताः ॥ ८ ॥ एतदेव विस्पष्टयति परमेष्ठीति चकारात्
भौतिकानि मनआदीनि ॥ ९ ॥ अहंकारोपासकस्यापि कालमानमाह एतस्येति तृतीयं अहंकारिकसर्गं

432

श्री

३३५

मोक्षस्यानेनैव तत्वं कर्मोपास्तिफलस्य सर्वस्य सावधिकत्वमाह॥ अव्यक्तस्येत्यादिना अव्यक्तस्योपास
नयाऽव्यक्तभावंगतस्य रात्रिरेतावतीति अनयैव संख्यया शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेरस्य शतं वर्षा
ण्यायुरिति ज्ञेयं एवमन्तरन्तरुत्सेस्सृष्टिमाह सृजतीति॥ औषधिमग्र इत्यत्र कार्यं मनः अन्नमयं हि सौम्य
मन इति श्रुतेः॥ असतोऽपि मनोऽसृज्यत आसंचक्षे इत्यादिनाऽव्यक्तान्महत्तत्वान्तरं तामसत्वमनोऽसृज
दित्यर्थः मनः प्रजापतिमसृजदिति श्रुतेरर्थमाह॥ तत इति मनोहाराऽव्यक्तमेव प्रजापतिमं

याज्ञवल्क्य उवाच॥ अव्यक्तस्य नरश्रेष्ठ कालसंख्यां निबोध मे॥ पंचकल्पसहस्राणि द्विगु
णान्यहरुच्यते॥१॥ रात्रिरेतावती चास्य प्रतिबुद्धो नराधिप॥ सृजत्योषधिमेवाग्रे जीवनं सर्वदेहि
नां॥२॥ ततो ब्रह्माणमसृजद्धिरण्याण्डसमुद्भवं॥ सा मूर्तिः सर्वभूतानामित्येवमनुशुश्रुम
॥३॥ संवत्सरमुषित्वांडे निष्क्रम्य च महामुनिः॥ संदधेऽर्धमहीं कृत्स्नां दिव्यमर्धं प्रजापतिः
॥४॥ द्यावापृथिव्योरित्येष राजन्वेदेषु पठ्यते॥ तयोः शकलयोर्मध्यमाकाशमकरोत्प्रभुः॥

सृजदिति श्रुत्यर्थोऽत्र विधिः एवमन्यास्वपि श्रुतिषु आकाशादीनां वाय्वादिस्रष्टृत्वोक्तिर्व्याख्येया
अंडे ब्रह्मांडे वा सन्नोमयं सोऽतितष्ठेदितोऽभ्युच्यते॥ महामुनिः महान् संदधे अनुसंधानेन हृतः
ज्ञानः अव्यक्तस्याव्याकृतस्य ये यत्नदो हि ति वक्ष्यमाण प्रजापतेर्यत्नि मानि कर्मानुरोधेन सृष्ट्यमरस्यांश
लोचनात्मकस्पंदनलक्षणस्य कार्यों विविदिषितात्मकाधारमेस्मरीशानिः सैवमहत्तत्वमहत्तत्वमाह

म॰भा॰
मो॰
४३६
४३७

३ स्वयंभूर्विष्णुरेव शतसहस्रं सोमो भवति ॥ ४ ॥ जानन्नल्पतिश्रुतिपायेन हलति ॥ ५ ॥ अष्टात्मकः ययाद्यादश
न्मासद्र्येः एवमष्टात्मको वायुः सर्वैः स्वरूपैर्गुणपद्मातीत्यर्थः ॥ ११ ॥ अहंकारः अहंकारं महानात्माग्रस

अहः त्वयमथो बुध्वानिरायवसमनाल्पया ॥ चोदयामास भगवानव्यक्तो हंसनेनरे ॥ ३ ॥ त
तः शतसहस्रांशुरव्यक्तेनाभिचोदितः ॥ कृत्वा द्वादशधात्मानमादित्यो ज्वलदग्निवत् ॥ ४ ॥
चतुर्विधं महीपाल निर्दहत्याशु तेजसा ॥ जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जं च नराधिप ॥ ५ ॥ एत
दुन्मेषमात्रेणाविनष्टं स्थाणुजंगमं ॥ कूर्मपृष्ठसमा भूमिर्भवत्यथ समंततः ॥ ६ ॥ जगद्द
ग्ध्वामितबलः केवलां जगतीं ततः ॥ अंभसा बलिना क्षिप्रमापूरयति सर्वशः ॥ ७ ॥ ततः का
लाग्निमासाद्य तदंभो याति संक्षयं ॥ विनष्टेंभसि राजेंद्र जाज्वलत्यनलो महान् ॥ ८ ॥ तमप्र
मेयोतिबलं ज्वलमानं विभावसुं ॥ ऊष्माणं सर्वभूतानां सप्तार्चिषमथांजसा ॥ ९ ॥ भक्ष
यामास भगवान्वायुरष्टात्मको बली ॥ विचरन्नमितप्राणस्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ १० ॥ तम
प्रतिबलं भीममाकाशं ग्रसतेत्मना ॥ आकाशमप्यतिनदन्मनो ग्रसति चाधिकं ॥ ११ ॥ मनो
ग्रसति भूतात्मा सोहंकारः प्रजापतिः ॥ अहंकारो महानात्मा भूतभव्यभविष्यवित् ॥ १२ ॥
तमप्यनुपमात्मानं विश्वं शंभुः प्रजापतिः ॥ अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥
सर्वतः पाणिपादांतः सर्वतोक्षिशिरोमुखः ॥ सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १४ ॥

लीयत इत्यनुषज्यते ॥ १३ ॥ शंभुः ईश्वरः तमेव विशिनष्टि अणिमेति सर्वसिद्धिरूप इत्यर्थः ॥ १४ ॥ सर्वत इत्यादिनाश्चर्यं ते

४३६
४३७

हारिभिर्हरणां शीलैः गुणैः रूपादिभिः ॥ २४ ॥ गीतीति ॥ एतेषां विशेषोपासकानां ॥ २४ ॥ भक्तादीनां
मुपास्तिमेन आख्यान्महतउपासनाग्रांतरिच्यतउपायेनमनतः मायात्मप्रतिपादयतिम

अन्योऽन्यमतिवर्तन्ते अन्योन्यस्य हि निलया ॥ नेवधमानासन्योन्यं गुणौर्हारिभिरव्ययैः
इह वे परिवर्तन्ते तिर्यग्योनिसवेशिनः ॥ २५ ॥ गोणिकल्पसहस्राणि एतेषां महत्स्वन्तः
रात्रिरेतावतीचैवमनसश्चनराधिप ॥ २५ ॥ मनस्त्वरति रोजेद्रचारिते सर्वमिंद्रियैः ॥ नचें
द्रियाणि पश्यंति मन एवानुपश्यति ॥ २६ ॥ चक्षुः पश्यति रूपाणि मनसा तु न चक्षुषा
मनसि व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति ॥ २७ ॥ तथेंद्रियेषु सर्वं मनस्य परं भवेत् ॥ ए
वं मनः प्रधानानि इंद्रियाणि प्रभावयेत् ॥ इंद्रियाणां तु सर्वेषामीश्वरं मनुउच्यते ॥
एतद्विशन्ति भूतानि सर्वाणीह महायशाः ॥ यांतो मेलुधमेवुजनकपानवल्कासेवा
देः ॥ याज्ञवल्क्यउवाच ॥ तत्वानां सर्गसंख्या च कालसंख्यां तथैव च ॥ मया प्रोक्तानुपू
र्वेण संहारमपि मे शृणु ॥ १ ॥ यथा संहरते जंतून् सृजते च पुनः पुनः ॥ अनादिनिधनो
ब्रह्मा नित्यश्चाक्षर एव च ॥ २ ॥

तस्मरनीत्यादिना ॥ २१ ॥ अध्यायः ॥ विनाशिफलत्वेपि भोजनादिवत्तत्वानामुपास्तिरादृतेत्येमा
शंकानत्फलस्यानैवीभन्सतां दर्शयितुं प्रलयमाह तत्वानामित्यादिना ग्रंहहृतेनरेश्वहकारा

याज्ञवल्क्यउवाच॥ पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्वदर्शिनः॥ गंतव्यमधिभूतंच विष्णुस्तत्रा
धिदैवतं॥१॥ पायुरध्यात्ममित्याहुर्यथातत्वार्थदर्शिनः॥ विसर्गमधिभूतंच मित्रस्तत्राधिदै
वतं॥२॥ उपस्थोध्यात्ममित्याहुर्यथायोगप्रदर्शिनः॥ अधिभूतंतथानंदो दैवतंच प्रजाप॰
तिः॥३॥ हस्तावध्यात्ममित्याहुर्यथासंख्यानदर्शिनः॥ कर्तव्यमधिभूतंतु इंद्रस्तत्राधिदैवतं
॥४॥ वागध्यात्ममितिप्राहुर्यथाश्रुतिनिदर्शिनः॥ वक्तव्यमधिभूतंतु वह्निस्तत्राधिदैवतम्
॥५॥ चक्षुरध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शिनः॥ रूपमत्राधिभूतंतु सूर्यश्चाप्यधिदैवतं॥६॥
श्रोत्रमध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शिनः॥ शब्दस्तत्राधिभूतंतु दिशस्तत्राधिदैवतं
॥७॥ जिह्वामध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शिनः॥ रसएवाधिभूतंतु आपस्तत्राधिदैवतं
॥८॥ घ्राणमध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शिनः॥ गंधएवाधिभूतंतु पृथिवीचाधिदैवतं
॥९॥ त्वगध्यात्ममितिप्राहुस्तत्वबुद्धिविशारदाः॥ स्पर्शमेवाधिभूतंतु पवनश्चाधिदैव॰
तं॥१०॥ मनोध्यात्ममितिप्राहुर्यथाशास्त्रविशारदाः॥ मंतव्यमधिभूतंतु चंद्रमाश्चाधि
दैवतं॥११॥ अहंकारिकमध्यात्ममाहुस्तत्वनिदर्शिनः॥ अभिमानोधिभूतंतु बुद्धिश्चा॰
त्राधिदैवतं॥१२॥ बुद्धिरध्यात्ममित्याहुर्यथावदभिदर्शिनः॥ बोद्धव्यमधिभूतंतु क्षेत्रज्ञ
श्चाधिदैवतम्॥१३॥

433

हृदये हृदयस्थायां बुद्धे भवतेकः पर्वणा एकदेशेन अग्रहमात्रकः बुद्धुपाधिवशात् अग्रहस्परमात्
मसर्थः अग्रहमात्रः पुरुषान्तरात्मेत्यादिश्रुतेः विश्वमहत्त्वं ॥५५॥ महात्मनोऽपि नाशे सर्वं उस्य सम
भवतु अपि भवति । तेषामप्युच्चयः अयोन्नाशः अणः परिणामसैलः रहितं अनवमायादोषाः सर्विने
ध्यः ॥ इमवमलयं योगिनो निमममत्त भवतो महर्हरन्तु छेयइत्याशायेनाहाध्यात्मकिति अयंभावः
अस्यान्तो विभूतयो सपुहूयस्वाचारश्लेषेः पृथिवीवाग्निश्रुत्यादिषु स्थाः ध्यात्मिकवाचः सकाशाद
विभौतिकानां पृथिव्यादीनामाधिदैविकानां आत्मादीनां च उत्पत्तिः श्रुतः तत्वाचो निग्रहेण तन्त्वा

हृदयं सर्वभूतानां पर्वणो ग्रहमात्रकः ॥ अथ यस्तन्यते तो हि महात्मा विश्वमीश्वरः ॥५५॥ त
तः समभवत्सर्वमत्तया अवमत्रणं ॥ भूतभव्यभविष्याणां महाशरमनवेन या ॥ ६ ॥ पुषो प
येश्वरात्मेंद्रयथाव तस्मदाहृतः अधात्ममधिभूतं च अधिदैवं च ज्ञायतां ॥ २ ॥ यातो मो

(एतेषु मे दृष्यातं तवस्मानेन संवादे ॥ ॥

ध्येयोः पृथिव्यग्नोरपि ... मलयो भवतीति सर्वकारणल
यात्सर्वलयेसतिकेवलाभ्रैतोवशिष्यतेननवागादेलयेपिअवहाराञ्च्छेदादन्यादिः
लयोनयुज्यतेइतिचेत् अथोनाशियेः आदौमध्येंतिनतेषांवागादयालीनाः सर्तिं । यस्य
नेवागादयोलीनाः नासौवह्यादीनामव्यपतीति । तेनेवमपच्यमस्यरतस्तत्स्यतासात् योगिदृष्या
नाशोपितस्यस्यात्दभावाद्विति चेतद्द्याणतिः नाहिनित्यस्यनिहितवस्तुवहूनामलाय ह शोम
ध्येक्षित्रप्यप्रणीतरेतस्यत्तात् निपुञ्यते ॥ तस्माद्ज्वरगसमस्यासंसारस्योच्छेदापतञ्ज्ज्ञा
नार्थंपतञ्जस्यपरंतं ॥ २ ॥ शान्तोपरिसमाप्तिप्रोधाय ॥ १२ ॥ ॥

२८॥ मानोपर्यं हर्षस्त्रिशः एते गुणा विकारे स्तन्त्रकारकाः प्रहर्षोनेकधा विक्रियते त्रप्रकाशश्चाग्र
स्यापुण्यादिमिराकाशश्चैवकाहलकलशानलिकागुणाचिर्मिश्चैवचतेलंदंशयाकारतामिव

परापवादेष्वरतिर्विवादानां च सेवने ॥ अहंकारमसत्कारः स्थितानां वैरोपसेवने ॥ २२ परि
तापोऽभिहरणं ह्रीनाशोऽनार्जवं तथा ॥ भेदः परुषता चैव कामः क्रोधो मदस्तथा ॥ २३ दर्पो
द्वेषोऽतिवादश्च एते प्रोक्ता राजसा गुणाः ॥ तामसानां तु संघातं प्रवक्ष्याम्युपधार्यताम् ॥ २४
मोहोऽप्रकाशस्तामिस्रमन्धतामिस्रसंज्ञितम् ॥ मरणं चान्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ॥
२५ ॥ तमसो लक्षणानीह भक्षाणां चाभिरोचनम् ॥ भोजनानामपर्याप्तिस्तथा पेयेष्वतृप्य
ता ॥ २६ ॥ गन्धवासोविहारेषु शयनेष्वासनेषु च ॥ दिवास्वप्नेऽतिवादे च प्रमादेषु च वै रतिः ॥
२७ ॥ नृत्यवादित्रगीतानामज्ञानाच्छ्रद्दधानता ॥ द्वेषो धर्मविशेषाणामेते वै तामसा गुणाः ॥
२८ ॥ शान्तितो मोक्षधर्मेषु याज्ञवल्क्यजनकसंवादे ॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ एते प्रधानस्य गुणास्त्र
यः पुरुषसत्तम ॥ कृत्स्नस्य चैव जगतस्तिष्ठन्त्यनपगाः सदा ॥ १ ॥ अव्यक्तरूपो भगवान् शतश
धा च सहस्रधा ॥ शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ॥ २ ॥ कोटिशश्च करोत्येष प्रत्यगात्मा
नमात्मना ॥ सात्त्विकस्योत्तमं स्थानं राजसस्येह मध्यमम् ॥ ३ ॥ तामसस्याधमं स्थानं प्राहुरध्या
त्मचिन्तकाः ॥ केवलेनेह पुण्येन गतिमूर्ध्वामवाप्नुयात् ॥ ४ ॥

प्रतिपद्यतेत इत्यनन्तराकारान्रूपाणिचोत्त
ममध्यमाधमानि स्थानानि प्राप्नोति प्रतिपद्यते एतेन प्रधानस्य गुणात्रयमित्यादिना ॥ ५ ॥ ॥

434

ये चेति आदौ मध्येऽन्ते चेति सर्वस्मिन् समाधि मलयमपंचनैनैका द्वितीयस्यैव हृन्नादे तन्वि भ्रमति सर्पेन्द्रवरदाऽदर्शि
दर्शितमित्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रकृतिरविषाणस्तम्भिम्भवो धवन्तराविदिनवतउन्मीलननिमीलनवत्सुगुणानामुदय
दीन विकृतेर्विशेषेणाविष्कृतेनमकैरानीतिमकृतिपदस्यस्यमानि दर्शितानि चेत्तेवत्तायामि

एषा ते प्रकृती राजन्विभ्रान्तिरनुदर्शिता ॥ आदौ मध्ये तथान्ते च पश्यत्वेन तत्त्ववित् ॥ १५ ॥
प्रकृतिर्गुणान्विकुरुते स्वच्छन्देनात्मकाम्यया ॥ क्रीडार्थं तु महाराज शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १६ ॥ यथा
दीपसहस्राणि दीपान्मर्त्याः प्रकुर्वते ॥ प्रकृतिस्तथा विकुरुते पुरुषस्य गुणान्बहून् ॥ १७ ॥ सत्त्व
मानन्द उद्रेकः प्रीतिः प्राकाश्यमेव च ॥ सुखं च शुद्धिमारोग्यं संतोषः श्रद्दधानता ॥ १८ ॥ अकार्प
ण्यमसंरम्भः क्षमा धृतिरहिंसता ॥ समता सत्यमानृण्यं मार्दवं ह्रीरचापलं ॥ १९ ॥ शौचमार्ज
वमाचारमलौल्यं हृद्यसंभ्रमः ॥ इष्टानिष्टवियोगानां कृतानामविकत्थनं ॥ २० ॥ दानेन
चानुग्रहणमस्पृहत्वं परार्थता ॥ सर्वभूतदया चैव सत्त्वस्यैते गुणाः स्मृताः ॥ २१ ॥ रजो
गुणानां संघातो रूपमैश्वर्यविग्रहे ॥ अत्याशित्वमकारुण्यं सुखदुःखोपसेवनम् ॥ २२

त्रिष्वेतेः संज्ञायां किंच ॥ स्वच्छन्देनेति मे स्वातन्त्र्याभाव उक्तः आत्मकाम्यया क्रीडार्थं चेति भोक्तृभो
गो ताफलमुक्तं ॥ १५ ॥ दीपदृष्टान्तेन क्रीडाविषयाणामानन्त्यमुक्तं तेन परिणामक्रमेणामोक्ष
फलमपि यत्नं विना स्वयमेव भविष्यतीति मत्वा या सेनकार्यानिदर्शितं ॥ १६ ॥ गुणविकारा
नेवाह सत्त्वमित्यादिना ॥ सत्त्वधैर्यं उद्रेकः पश्चैर्यं शोषस्पष्टार्थं ॥ २२ ॥

स॰भा॰
मो॰
४३५

उभयोरप्यनित्यत्वहेतुनत्वमत्वानः प्रकृतेश्चेतनत्वमादित्यतिप्रनादीत्यादिना प्रमनंतंचप्रदप्रत्वेनच
नित्यानुमेये प्रधाने पुरुषे च नत्वमनत्वयोरनादित्वेन नतस्त्राप्रकंप्यगुणाभ्युगणत्वेप्रगुणाः सति
त्वादिदोषः गुणोस्ते गत्वादिः प्रप्रस्तुतस्वभावाविमर्थः ॥ १२ ॥ प्रथाप्रनत्वाच्चतयोर्वेलदाणेननित्येतरेम
कालिमाहात्म्यप्रसाविति ॥ १४ ॥ एवं पुंसप्रनन्तत्वेपि प्रलित्वेकयोश्चेतन्त्रप्रत्ययोरिवपुंप्रकृत्योर्गुणप्रत्ताशाः
वयपेभावात् ॥ प्रलित्वेवाकेवलत्वप्रकृत्याविपुरुषत्वेकयोपुंसोविभुत्वेन प्रकृतेरविनाशेन चेतदस

ननकर्तृवाच्यः अनादिरिति धनावेतानुभावेवमहामते ॥ अमर्त्तिमंतावचलावप्रकंप्यगुणाभ्युग्गौ ॥ १२
अवाप्राक्षेपिणा हेलकथमेकोप्यचेतनः ॥ चेतनावांस्तथा चैकः देवन्ततुरिति भाषितः ॥ १३ ॥ वे
हिविभेद्कात्मेन मोक्षनथमभूपासते ॥ साकल्ये मोक्षनथमस्यप्रोतुमिच्छामितत्वतः ॥ १४
प्रलित्वेकेवलत्वे च विनाभावेतथैव च ॥ देवतानिचमेब्रूहि देहे यान्याश्रितानि वै ॥ १५ ॥

वात् ॥ ननु तर्कमते प्रात्ममनसोरिव पुंप्रकृत्योर्नित्ययोर्योगेपि फलोपहितो विलक्षणः संयोगोस्मिं
स च कादाचित्क इति तद्भावान्मोक्षहेतुत्वं केवलत्व पुंस्यनरमाशंकाह विनाभावमिति नि
रवयवे पुंसि प्रव्याप्यवर्तिनः संयोगस्यैवासम्भवात् ॥ अभ्युपगमेपि नत्वादिवत्प्रदेशभेदाभावे
ननहेलक्षणस्यस्तन्तरासंभवाच्च दृष्टानि केवलत्वांसंयोगासिद्धोः दृश्यमानस्य संयोगः
सामिथ्यात्वमतेरणा विनाभावोनसंभवति ॥ मिथ्यात्वे च मसत्तादिप्रमाणविरुद्धमिमाशयः १५

४३५

१ निरूपणं तामर्थमाह पुण्येति ॥ ८ ॥ पुण्यपापे इति वियोगे हेतुस्तानि नामधेयेभ्य इत्याह ॥ तत्वज्ञसंगमात
त्वेशाप्य पुण्यपापविमुक्तो भवतीत्यर्थः अबीजं निरवद्यं ॥ ८ ॥ अव्यक्तस्य अव्यक्तः मनैवशरीराणीति ॥ १

पुण्यपापेन मानुष्यमधर्मेणाप्यधोगतिं ॥ द्वंद्वमेषां त्रयाणां तु सन्निपाते च तत्वतः ॥ ५
सत्वस्य रजसश्चैव तमसश्च श्रुणुष्व मे ॥ सत्वस्य तु रजो दृष्टं रजसश्च तमस्तथा ॥ ६ ॥ तमसश्च
तथा सत्वं सत्वस्याव्यक्तमेव च ॥ अव्यक्तः सत्वसंयुक्तो देवलोकमवाप्नुयात् ॥ ७ ॥ रजः सत्व
समायुक्तो मानुष्येषूपपद्यते ॥ रजस्तमोभ्यां संयुक्तस्तिर्यग्योनिषु जायते ॥ ८ ॥ राजसैस्ता
मसैः सत्वैर्युक्तो मानुष्यमाप्नुयात् ॥ पुण्यपापवियुक्तानां स्थानमाहुर्महात्मनां ॥ ९ ॥
शाश्वतं चाव्ययं चैवमक्षरं चामृतं च तत् ॥ ज्ञानिनां संभवं श्रेष्ठं स्थानमव्रणमच्युतं ॥ १० ॥
अतीन्द्रियमबीजं च जन्ममृत्युतमोनुदं ॥ अव्यक्तस्थं परं यत्तत्पृष्टस्तेहं नराधिप ॥ ११ ॥ स ए
व प्रकृतिस्थो हि तस्थुरित्यभिधीयते ॥ अचेतनाश्चैव मतः प्रकृतिस्थश्च पार्थिव ॥ १२ ॥ ए
तेनाधिष्ठिताश्चैव सृजते संहरत्यपि ॥ १३ ॥

नीति तथा ॥ अव्यक्तद्वारा माप्य मिश्रयर्थः
किं मेन्त्रषा रत्न वचेत्याह ॥ स एवेति प्रकृतिः स्वरूपे निष्प्रकृ टस्थरावस उपचारात्प्रकृतिस्थः
सच्यते घटाकाशो गतिरिवास्मिन्प्रकृतिस्थत्वमारोप्यते ॥ १२ ॥ एतेनाधिष्ठितानकस्येन प्रकृतिलोहवत् १

म॰ भा॰
मो॰
५५

अचेतनभोक्तृत्वाभोक्तृत्वे वै लक्षणेन पतत् अव्यक्तं प्रधानं स्वभावतः। अचेतनमपि तद्दृश्यात् ततो भोक्तुः
सकाशाद्दृश्यत्वाद्विपरीतं अभोक्तृ न स्यात् कथं जडे भोक्तृत्वमतः अदृश्यत्वान्नित्यत्वाच्चेति तदात्मना
न विद्विदाम्यकत्वात् स्वभोक्तृत्वेन न तत्काङ्क्षकुप्यव द्वे तनोशास्त्रोक्तेष्वर्थः। नित्यत्वाच्च भोगाभो
क्तृविभागस्यानकस्मिद्दोषऽस्यार्थः॥ ५ ननु जनककाङ्क्षयोरिति तत्स्वभावयोः संज्ञे घोरेऽ ननु का

अनेन कारणेनैनेन दृश्यते स्याद्धेतुने॥ नित्यत्वाच्चावरत्वाच्च स्वरत्वान्न तु दृश्यया॥ ५
यदात्मानेन न कुर्वीत गुणसंसर्गः पुनः पुनः॥ यदात्मानं न जानीते तदात्मापि न मुच्यते
६ कर्तृत्वाच्चापि योगानां योगधर्मेन योच्यते॥ कर्तृत्वाच्चापि योगानां योगधर्मः न
योच्यते॥ कर्तृत्वान्मक्तोनां चतया प्रकृतिधर्मिणः॥ कर्तृत्वाच्चापि वीजानां वी
जधर्मेन उच्यते॥ गुणानां प्रसवत्वाच्च प्रलयत्वात् तथैव च॥ ७ ॥॥॥

क्षकाङ्क्षयोरिति विदवितो संवंधोऽनित्यपदस्यापोकात्॥ यदेति॥ अज्ञानेनेति छेदः गुणसं
सर्गः गुणसंसर्गं अघोपदाशादोयस्मादर्थे यदिति पाठः स्वच्छः यस्मादध्यात्मिकोऽयमज्ञानकृ
त आत्मनि गुणसंसर्गः तस्मात् यावदात्मानं असंगं न जानाति तावन्न मुच्यते इत्यर्थः॥ ६॥ अ
मुक्तिहेतुमाह कर्तृत्वादिति स्यादित्यादि नामाकृतेन महदादितत्त्वकर्तृत्वेनायमपि कर्ता यतो भ
वत्यतो न मुच्यत इत्यर्थः॥ ॥ मक्तोनां अज्ञानां॥ ॥ वीजानां स्थावराणां गुणानां कामप्रमादी

436

ता

उत्क्रामिण उत्क्रांतस्य विषयत्वाभिप्रायेणाप्य ॥२४॥ शरीराणि स्थूलसूक्ष्माणि ॥२॥ प्रातीपदिकेन चत्वा
रि यः कथमेकोऽयं चेतनः इति चेतनत्वाविभागमाक्षिपतस्तं वा भावपिनिके चेतनैर्नोवासां समैतानां यः जग
दाश्रयसंगानां नाम्यः इष्यमानस्य रूपविभागस्य तु इष्टत्वात् अयथार्थमलये चेतनावेवं भ॰

नैवोत्क्रामिणः स्थाने देहिनो वैविपयतः ॥ कालेन यद्धिमामोति स्थानेनान्तजिवीहिमे ॥६
सोऽस्मत्तानं चनत्वेन दृष्यगेणगनैव च ॥ शरीराणि चतत्वानि वक्ष्यहेस्मिन्नम ॥२॥ विदि
तसर्वमनते याणावामल्लक यथा ॥ शानैमोदधर्मे शुभामव ल्वाजनकसंवादे ॥ यामव
ल्वावाच ॥ नशक्योनि र्गुणस्तान गगुणीकर्तुं विशांयते ॥ गुणवाश्वाप्यगुणवान् यथातत्त्वनि
बोधमे ॥ ॥ गुणैर्हि गुणवानेन निर्गुणश्चागुणस्तथा ॥ माहुरेवं महात्मानो मुनयस्तत्त्वद
र्शिनः ॥ २ ॥ गुणस्वभावस्त्वव्यक्तो गुणान्नैवाभिवर्तते ॥ उपयुंक्ते च तानेव सचैवाज्ञः स्वभा
वतः ॥ नमनः परमोऽस्तीति नित्यमेवाभिमन्यते ॥५ ॥

भवतः ॥ एवमनादिसंयोगात्रेतना चेतनावपि तौ चेतनावेवं भवतः इति ॥ येन दर्पितस्वभावस्या
परिहार्यत्वादिस्याह ननुरावरइति ॥ स्वभावतः अज्ञो यितेन यत्त्वेन उपयुंक्ते तान् ॥ ३ ॥ नाहिं मत्स्यो॰
मोक्षाविंतु हृदयं हमाणकेनेत्याहनिशम्यानइति अव्यक्तात्र इत्यः इगात्मानमानीति नभुंक्ते च यत मतश्रा
त्मनोऽन्यं भोगामर्थं नपश्यतीत्यभमन्यत इति वृत्यानाभिप्रायेणोक्तः ॥ ५ ॥ रामायनमः

म॰भा॰
५६२
मो॰

१९॥ न त्वामस्मात्रविशेषः॥ २०॥ चत्वारि पादाः षोडश तन्नमः सांख्यज्ञानमिति॥ एकेव चर्या शमायनु

अन्यच्च मशकं विद्यादन्यच्चोडुंबरं तथा॥ न चोडुंबरसंयोगैर्मशकस्तत्र लिप्यते॥ १३॥ अन्य एव तथा मत्स्यस्तदन्यदुदकं स्मृतं॥ न चोदकस्य स्पर्शेन मत्स्यो लिप्यति सर्वशः॥ १४॥ अन्यो ह्यग्निरुखाप्यन्या नित्यमेवमवैहि भोः॥ न चोपलिप्यते सोग्निरुखासंस्पर्शनेन वै॥ १५॥ पुष्करं त्वन्यदेवात्र तथान्यदुदकं स्मृतं॥ न चोदकस्य स्पर्शेन लिप्यते तत्र पुष्करं॥ १६॥ एतेषां सहवासं च निवासं चैव नित्यशः॥ याथातथ्येन पश्यंति न नित्यं प्राकृता जनाः॥ १७॥ ये त्वन्यथैव पश्यंति न सम्यक् तेषु दर्शनं॥ ते व्यक्तं निरयं घोरं प्रविशंति पुनः पुनः॥ १८॥ सांख्यदर्शनमेतत्ते परिसंख्यानमुत्तमं॥ एवं हि परिसंख्याय सांख्याः केवलतां गताः॥ १९॥ ये त्वन्ये तत्त्वकुशलास्तेषामेतन्निदर्शनं॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि योगानामनुदर्शनं॥ २०॥ शां॰ तै॰ मो॰ त धर्मेषु याज्ञवल्क्यजनकसंवादे॥ याज्ञवल्क्य उवाच॥ सांख्यज्ञानं मया प्रोक्तं योगज्ञानं निबोध मे॥ यथाश्रुतं यथादृष्टं तत्त्वेन नृपसत्तम॥ १॥ नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलं॥ तावुभावेकचर्यौ तु उभावनिधनौ स्मृतौ॥ २॥ पृथक् पृथक् प्रपश्यंति येल्पबुद्धिरता नराः॥ वयं तु राजन् पश्याम एकमेव तु निश्चयात्॥ ३॥ यदेव योगाः पश्यंति तत्सांख्यैरपि दृश्यते॥ एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स तत्त्ववित्॥ ४॥

ज्ञाने च योगिनो अनिधनो मृत्युनाशको॥ ४ इत्यपि तिडभौ इति द्वितीयो नमनुदृश्यते॥ ३॥ ४॥

437

५५

त

नन्वेवंविधस्य कथं केवलत्वं स्यादित्यत आह ॥ नपेक्षत्वादिति उपसमीपे स्थित्वाईक्षते इत्युपेक्षः साक्षीन सा लोऽविक्रियेन वरोनालोकइवासः केवलत्वमस्य युज्यते यथोक्तं नेत्रं स्यादिक्रियाद्दुःखौ साक्षिता कास्किकारि णः धीविक्रियासहस्राणां साक्षिमोदमविक्रियत इति ननु साक्षित्वमस्तु मा वाप्यनेहस्तेवदनोषदुःखं न परिहार्यमित्याशंक्याह अनन्यत्वादिति नास्य नोस्मादिन्यनन्यस्तत्वात्तद्दुःखौ दुःखं तद्रूपतापयसत्वा त्मनिमित्तं वधः कृतस्तर्हि दुःखभानमत आह ॥ अभिमानादिति यदा हि पुरुषात्मीयमन्यते तदा तद्दुःखे न दुःखी भवति नान्यथा एवं धीनादात्म्यानधौ दुःखी नेवास्य दुःखात्वं त्वियस्यागतत्केवलत्वेनित

व्यक्त॰

उपेक्षत्वादन्यत्वादभिमानाच्च केवलं ॥ मन्यन्ते यतयः सिद्धा अध्यात्मज्ञा गतज्वराः
अनिमित्तं निमित्तमव्यक्तं येन हि ग्रस्तम ॥१॥ अव्यक्तैकत्वमित्याहुर्नानात्वं पुरुषास्तथा
सर्वभूतदयावन्तः केवलं ज्ञानमास्थिताः ॥१९॥ अन्यः स पुरुषोऽव्यक्तस्त्वध्रुवो
ध्रुवसंज्ञकः ॥ यथा मुञ्ज इषीकाणां तथैवैतद्धि जायते ॥१२॥

सिद्धमिति पनेन अस्तित्वकेवलत्वं विनाभावानामात्मासंदेपः परिहृतो ज्ञेयः ॥१०॥ अनिम मितिद्वानिमित्तं परिणामि निमित्तमपरिणामि अव्यक्तं कारणं व्यक्तं कार्यमिति ॥१॥ तत्रमतांतरमा ह ॥ अव्यक्तस्यैकत्वं पुरुषाणां बहुत्वं अव्यमापुरुषाणां नानात्वमिति आहुरनिरीश्वरसांख्यास्ता न्निषिनष्टि सर्वेमहेन ॥११॥ पुरुषस्यो भेदमनेकदृष्टान्तैरेकमाह ॥ अन्यइत्यादिना अव्यक्तमिति छे दः ॥१२॥ इषीकाणां वा सो यथा मुञ्जगर्भे पृथुसौवासा अव्यक्तात्परमर्थः अतिसुगोपनमज्ञः पुरु षोत्वगात्मसदाजननानादृश्यसन्निविष्टः तत्साक्षरे रात्महृदेह्मनादिवर्षीकाये यथानेविया

कृष्णकृतविवृति ॥ १२ ॥

ग.भा.
टी.
४४२

सा धारणमाह॥ धारणमिति प्राणायामः प्राणनिग्रहः एवं च मनसः षोडशस्वाधारेषु धारणं नेत्रविषयेषु योगे योगिनः
मध्ये मे ते षोडशाधारान्वक्ष्ये यामि विशेषनरस्यादिना॥ पादांगुष्ठपार्ष्णिमूलस्थानं योनेराधारे षोडशं निर्मिताः
पृष्ठायां तत्त्वस्थानानि॥ प्राणरोधे हृत्वा मूर्धा दशस्थानानि स्थानेन समाहृत्यमादिना दर्शितानाथाः प्राणवायोस्तत्त्वं
स्थानानां पञ्चपञ्चस्तन्धारणा ज्ञेया। पादादिजानुपर्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते॥ आजानोः पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्र
कीर्तितं॥ आपायोर्हृदयान्तं च वह्निस्थानं तदुच्यते॥ हृन्मध्यात्तु भ्रुवोर्मध्यं यावद्वायुकुलं भवेत्॥ आभ्रूमध्यात्तु मूर्धान्त
माकाशस्थानमुच्यते॥ पृथिव्यां धारयेद्ब्रह्माणं ब्रह्माणं परमेष्ठिनं॥ विष्णुमग्नौ तले रुद्रं मूर्ध्नि सदाशि
वं तथाकाशे धारयेत्सु समाहितः॥ पृथिव्यां वायुमास्थाय लकारेण समन्वितं॥ ध्यायंश्चतुर्भुजाकारं ब्रह्मा
णं सृष्टिकारणं॥ धारयेत्पञ्च घटिकाः पृथिवीजयमाप्नुयात्॥ वारुणे वायुमारोप्य वकारेण समन्वितं॥ स्म

धारणैवमनसः प्राणायामश्च पार्थिव॥ एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च॥५॥

रन्नारायणं देवं चतुर्बाहुं स्मितीक्षितं॥ शुद्धस्फटिकसंकाशं पीतवाससमच्युतं॥ धारयेत्पञ्च घटिकाः स
र्वरोगैः प्रमुच्यते॥ वह्नौ चानिलमारोप्य रेफाक्षरसमन्वितं॥ अक्षं वरप्रदं रुद्रं तरुणादित्यसन्निभं॥ भस्मोद्धू
लितसर्वाङ्गं सुप्रसन्नमनुस्मरन्॥ धारयेत्पञ्च घटिकाः वह्निनासौ न दह्यते॥ मारुते मारुतं स्थाने वर्णेन समन्
न्वितं॥ धारयेत्पञ्च घटिका वायुवद्व्योमगो भवेत्॥ आकाशे वायुमारोप्य हकारोपरि शंकरं॥ बिन्दुरूपं म
हादेवं सर्वलोकैककारणं॥ चिन्तं न चिन्तयेद्दृश्यमन्तं तं मपि धारयेत्॥ तथैव युक्तः इत्थं तं लोके त्रिके सि
द्धिनेरिति॥ निर्गुणमाह॥ एकाग्रतेति॥ एकमेव ध्यायेत् ध्येयध्यानविभागस्मृतं॥ वस्तुग्रहं यत्तदेकाग्रं
निर्वृत्तिर्वृत्तिस्वभाववत्तामनसः बुद्धेः अग्रं प्राणाः इन्द्रियाणि समनस्कानि तेषां प्राणायामो निग्रहः प्रा
णायामः तथाह श्रुतिः॥ यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह॥ बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां ग

438

शिवगीता
४४२

उत्क्रमणकाले देहिनो रन्ध्रं नीनि हृद्याः प्राणाः सुषुम्णायाश्च तामेव प्रधानभूतां न्यालुवनाविशुद्धता
नेन याच सूत्रं खेचरं न विधारणाभ्यासमार्गः स्वविषयवती चा महत्तिहमहान्मनसः स्थितिनिबंधि
नी ॥ मच्छेदन खेचरः विधारणा रसकरकः कुंभकः तथा नासिकाग्रधारणातो बंधसंवित् जिह्वाग्रे रस
संवित् तालुनि रूपसंवित् ॥ जिह्वामध्ये स्पर्शसंवित् ॥ जिह्वामूले शब्दसंवेत्ति तत्र वायुधारणया
फले विचारेति ॥ दिशो दश खेचरत्वं प्राप्नुवतीत्यर्थः ॥५॥ अथ षड्गुणेन पशुं दुःखक्रमेण तत्त्वपारो

हृत्प्रधानानपरान् तु विद्धि योगानरिंदम ॥ तेनैव चाद्य देहेन विचरंति दिशो दश ॥५॥ या
वद्विमलयत्नात् सूक्ष्मणा षड्गुणेन हि ॥ योगेन लोकान् विचरन्सर्वसन्यस्य चानघ ॥६॥
वेदेषु चाष्टगुणिनं वेदमाहुर्मनीषिणः ॥ सूक्ष्ममष्टगुणं प्राहुर्वेतरं नृपसत्तम ॥७॥ द्वि
गुणयोगयुक्तं त्वं योगानामाहुरंजम ॥ सगुणं निर्गुणं चाथ यथाशास्त्रनिदर्शनम् ॥८॥

रेणासस्य स्यसन्यासं च देहस्य सत्त्वं यथेष्टं क्रमण तथ रक्तं फलं मोदांते भुयोगधर्मेषु प्रदोमादनार्थ
गुणं नतयोगिनामणुभ्यादयरणीयं ॥६॥ वेदेष्विति अष्टगुणितं अणिमाद्यष्टगुणवं तेन निजयोगसमर्थो
यः अष्टगुणं अष्टांगधारणया मं ॥ प्रत्याहारो ध्यानधारणा तर्कः समाधिः षडंगाइति मैत्रायणीयो
पनिषदादिषु वेदोगानुक्तानि तथापि यमाद्यं सुआसनं तेतो काभ्यां सहाष्टसंख्यावो ध्या । अष्टसूक्ष्म
मित्यत्र केः पर्वैसस्य स्थूलत्वमेवाधिकारित्वं चोक्तं ॥ तर्कोयोगे सिद्धि रूपस्य तत्त्वदोषोत्पने ॥७॥
द्विगुणाद्दि प्रकारं तदेवाह ॥ सगुणं सबीजं निर्गुणं निर्बीजम् ॥८॥ ॥

निःपायाः १ निद्रादयः एवं ज्ञाः द्वाविंशति चोदना एवाग्रसंक्षेपेण द्वादश चार्थे यांतरेण गीताः यथो
क्तं शिवयोगे मूलाधारे त्रिधावर्तं ब्रह्मचक्रं भगोपमं तत्कंदे अग्निं तिसं ध्यायेद्बुधः सर्वकामप्रदं॥ १
स्वाधिष्ठाने ततश्चक्रं तन्मध्ये च प्रवालांकुरं नमदेवोड्डीयने ध्यायेत्पश्चिमाभिमुखं शिवं॥ २ पंचावर्तं ना
भिचक्रे मध्ये सर्पाकारेण त्रिवलितां कुंडलिनीं ध्यायेद्बुधः सर्वसिद्धिदां॥ ३ अधोमुखं ह्वाष्टपत्राब्जं
हृच्चक्रं मितं हंसः॥ तन्मध्ये कर्णिकां ध्यायेज्ज्योतिर्लिंगाकृतिं विभो॥ ४॥ षोडशं कंठचक्रं च तत्र तु वामे तद्द
क्षे॥ इडापिंगलयोर्ध्यायेत्सुषुम्नां मध्यसंस्थितां॥ ५॥ षष्ठं च तालुचक्रं घंटिकालिंगमूलं तद्दांतं दंतकं॥ ध्यायेत्

निःपायाः प्रथमे यामे चोदनाद्वादशाः स्मृताः
मध्ये स्वमात्यरे यामे द्वादशैवनु चोदना॥ १०॥

दशमद्वारं तत्सप्तमं सर्वसिद्धये॥ ६॥ भ्रूचक्रं सप्तमं ज्ञेयं नासिकानाले केंदं स्वस्वाकारं॥ ध्यायेद्दीपशिखाकारं तन्मध्ये
लोचनं॥ ७॥ ब्रह्मरंध्रे ष्टमं चक्रं निर्वाणाख्यं सूक्ष्मरंध्रं तत्र नालं धूमं ध्यायेत्सूक्ष्ममोक्षप्रदं ततः॥ ८॥ आकाश
बीजं नवमं ऊर्ध्वशक्ति त्रिकूटके ऊर्ध्वं शक्तिं ध्यायेत्तत्र ऊर्ध्वं पूर्णानंदमभेदात्स्वरूपं ध्यायेच्च साक्षात्सरोजमध्ये ९
आकाशबीजं हकारः तत्स्मरणात् ऊर्ध्वं शिरसि ऊर्ध्वं नभमाकाशमात्रं ध्यायेत् एता नव चोदनाः वायुनिग्रह
गर्भिताः ततः अन्यान्यपरे समस्तकार्ये मनो धारयेत् ततः कारणं ततो निष्कलं इति निःश्च एवं द्वादश
चोदनाः एवं रात्रौ आवर्तयेत् को निद्रां गृहीत्वा पश्चात्तु नृ द्वादश एता एवाभ्यसेत् इत्यर्थः॥ ११॥

439

सगुणनिर्गुणयोरंगांगिभावमाह प्राणायामो हीति ॥ निर्गुणं निर्हेतिके धारयेत् स्थिरं प्र-
त्यः यादीति अहरहर्यणति अहरहर्श्यमाने मोचनस्थाने यदि वा गुंम्भश्चभवति तर्हि वातातिकं भवमेव ।
प्रथमं थः ४ रकादीनां मूलाधारादीनां च देवताधिकं ध्यायन् ॥ यो वा पृथा रंगा करोति तिस्मति
सिध्यति ध्यानवर्जितेतन्त्र्यभ्यस्यमवश्यं वा ध्यतइति ॥ यथोक्तं पवनयोगसंग्रहे ॥ प्राणायामेनयुक्ते

प्राणायामो भवेत्सगर्भो निर्गर्भो धारयेन्मनः ॥ यद्यदृश्यति सर्वं वै
प्राणान्नैस्थिलसत्तम ॥ वातातिको भवेयेव तस्मात्तत्र समाचरेत् ॥ १ ॥

नसर्वे योगतत्त्वो भवेत् । प्रकृताभ्यासयोगेन महारोगसमुद्भवः ॥ तिष्ठुक्तेन देवताध्यानयुक्तेन
देवतास्वयात्तत्त्वकालाः नीलोत्पलदलश्यामं नाभिमध्ये व्यवस्थितं ॥ चतुर्भुजं महात्मानं
नप्रत्वेकाविचिंतयेत् कुंभकेन हृदिस्थाने ध्यायेत्तु कमलासनं ॥ ब्रह्माणं रक्तगौरांगं चतु-
र्वक्त्रं पितामहं ॥ ३ चक्रेनेश्वरं विद्यालललाटस्थमहेश्वरं ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्मलं पापनाशनं

१९॥ पाषाणादिवेति परमेवे च॥ २० युक्तस्य लक्षणमुक्त्वा युञ्जन्निमाह॥ नैलेति॥ उत्तरत्र लक्षणं तत्र
कात्रमनसा लक्षणमिति निश्चयः॥ २१ स्थिरत्वात् बहिर्मुखत्वनिवृत्तेः निश्चलत्वात्॥ अन्तरम

निर्वातेन यथा दीपो ज्वलन्नेव हि समन्वितः॥ निश्चलो ध्येयशिखस्तद्वद्युक्तमात्मनो मनीषिणः
१९॥ पाषाणादिव मे चेतो स्थैर्यं यात्विंद्रियविराहतेः॥ नालं बालपितं शक्तस्तथा युक्तस्य लक्षणं॥ २०
शान्तं तुष्टं निर्वाणं विविधे गीतवादिते॥ त्रियमाणेन कम्पेत युक्तस्तेन त्रिदर्शने॥ २१॥
तैलपात्रं यथा पूर्णं कराभ्यां गृह्य पूरुषः॥ सोपानमारुहेद्भीतस्तर्ज्यमानोऽसिपाणिभिः
२२॥ संयतात्मा भयात्तेषां तथा पात्राद्धि बिन्दुमत्॥ न च्यावेत्तरमागत्य एकाग्रमनसस्तथा
२३॥ स्थिरत्वादिन्द्रियाणां निश्चलत्वात्तथैव च॥ एवं युक्तस्य तु मुनेर्लक्षणान्युपलक्षये
त्॥ २४॥ स्वयुक्तः पश्यते ब्रह्म यत्तत्परममव्ययं॥ महतस्तमसो मध्ये स्थितं ज्वलनसन्निभम्
२५॥ एतेन केवलं याति त्यक्त्वा देहमसार्विकं॥ कालेन महता राजन्नश्रुतिरेषा सनातनी

केवलत्वात्॥ २४ महतः महतत्त्वस्य मध्ये स्थितं तत्त्वपपदार्थं तमसो मध्ये स्थितं तमपदार्थं ज्वलनसन्निभमेव वि
ल्मात्रं नद्भयनिष्ठ॥ २५ एतेन दर्शनेन केवलं मोक्षं देहमसार्विकं त्यक्त्वा चिदन्तानान्तहतिरस्तीतिभा

440

एवं वायुधारणाद्युपायेन दुर्दांतं मनो निगृह्य उपशांते नन्तत्वमतिपत्तियोगेन एकाग्रशीलिना ए
काग्रिनासन्यासिनेत्यर्थः आत्मन्येव नत्तुलादौ आरमणं यस्य तेन आत्मारामेण तु देहेन शास्त्रनत्ववि
दा आत्मा योक्तव्यः समाधिः कार्यः ॥२२॥ कथं योक्तव्य इत्यत आह पंचानामिति । दोषान् अप्रमानसूक्ष्मरूपा
न् आत्मनमपि शब्दादिके च आदित्य निरस्य यत्नेन प्रत्याहारं कुर्यात् ॥२३॥ प्रतिभा विद्येयं अपवर्गे लयं

तदेवमुपशांतेन दांतेनैकाग्रशीलिना ॥ आत्मारामेण बुद्धेन योक्तव्योत्मा न संशयः ॥२२॥ पं
चानामिंद्रियाणां तु दोषानाक्षिप्य पंचधा ॥ शब्दं रूपं तथा स्पर्शं रसं गंधं तथैव च ॥२३॥ प्रति
भामपवर्गं च प्रतिसंहृत्य मैथिल ॥ इंद्रियग्राममखिलं मनस्यभिनिवेशयेत् ॥२४॥ मनस्तथैवं
अहंकारे प्रतिष्ठाप्य नराधिप ॥ अहंकारं तथा बुद्धौ बुद्धिं च प्रकृतावपि ॥२५॥ एवं हि परि
संख्याय ततो ध्यायति केवलं ॥ विरजस्कमलं नित्यमनंतं शुद्धमव्रणम् ॥२६॥ तस्थुषं पु
रुषं नित्यमभेद्यमजरामरम् ॥ शाश्वतं चाव्ययं चैव ईशानं ब्रह्म चाव्ययम् ॥२७॥ युक्तस्य
तु महाराज लक्षणान्युपधारय ॥ लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ॥२८॥

प्रतिसंहारे युक्तिमाह इंद्रियेति ॥२४॥ बुद्धौ महत्तत्वे ॥२५॥ परिसंख्याय प्रविलाप्य अलेशमत्र्यंति
त्यनन्त्वाकाशादिवत् अवहार्य निर्मले ॥२६॥ तस्थुषं तस्थिवांसं स्थाणुं कूटस्थमित्यर्थः नित्यमभेद्यं
अज्ञानादिभिः जीवेश्वरभावेन मायया भिद्यमानमपि आकाशवदभेद्यं अव्ययं अनन्वयं
व्ययं ब्रह्मसम्भवं ॥२७॥ युक्तस्य समाधिस्थस्य सुखं स्वपेदिति स्वसंवेद्यलक्षणं ॥२८॥ ॥ ॥

मस्तं निहितं ज्ञात्वापि हितमाचरेदित्याशयेनाह अरिष्टानीति ॥ १ ॥ प्रकृतेर्विक्रियादानं क्रापेण
कृपणस्यधान्त्यमित्यादि ॥ ११ ॥ कृष्णस्य पर्णावर्कविधूसरतानाच्छायापातिमेरणाचिह्नं ॥ १२

अरिष्टानि प्रवक्ष्यामि विहितानि मनीषिभिः ॥ संवत्सरवियोगस्य संभवेति शरीरिणः ॥ १
योऽरुन्धतीं न पश्येत ध्रुवं चैव कदाचन ॥ तथैव ध्रुवमित्याहुः पूर्णेन्दुं दीपमेव च ॥ ५ ॥ खण्डा-
भासं दक्षिणतस्तेऽपि संवत्सरायुषः ॥ आतिथ्येऽनिरतिमन्ता अमन्तावायुनिल्सया ॥ ५ ॥ परच-
क्षुषि चात्मानं ये न पश्यन्ति पार्थिव ॥ आत्मच्छायाकृतीभूतं तेऽपि संवत्सरायुषः ॥ अतिद्यु-
तिरतिप्रज्ञा अप्रज्ञा चाद्युतिस्तथा ॥ १० ॥ प्रकृतेर्विक्रियापत्तिः षण्मासान्मृत्युलक्षणं ॥ दै-
वतान्यवजानाति ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥ ११ ॥ कृष्णश्यावच्छविच्छायः षण्मासान्मृत्युलक्ष-
णं ॥ १२ ॥ शीर्णनाभि यथा चक्रं छिद्रं सोमं प्रपश्यति ॥ १३ ॥ तथैव च सहस्रांशुं सप्तरात्रेण
मृत्युभाक् ॥ १३ ॥ शवगन्धमुपाघ्राति सुरभिं प्राप्य यो नरः ॥ देवतायतनस्थस्तु सप्तरात्रे-
ण मृत्युभाक् ॥ १४ ॥ कर्णनासावनमनं दन्तदृष्टिविरागिता ॥ संज्ञालोपो निरूष्मत्वं सद्यो-
मृत्युनिदर्शनं ॥ १५ ॥ अकस्माच्च स्रवेद्यस्य वाममक्षि नराधिप ॥ मूर्द्धतो धूमश्चोत्पतेत् सद्यो मृ-
त्युनिदर्शनं ॥ १६ ॥ एतावन्ति त्वरिष्टानि विदित्वा मानवोऽत्मवान् ॥ निशि चाहनि चात्मानं यो-
जयेत्परमात्मनि ॥ १७ ॥

छिद्रं छिद्रवंतं ॥ १३ ॥ सुरभिद्रव्ये शवगन्धं यस्य ग्रहणे स्पर्शे ॥ १४ ॥ अरिष्टज्ञानफलमाह एवं तीति

441

योगं ज्ञात्वा तत्त्वमार्थं वदंतं कृतकृत्या इति मन्यंते मनीषिणः अनुभवसिद्धं योगं केवलमित्यर्थः तथा
च श्रुतिः ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखं वृक्षं यो वेद संप्रति न स जातु जनः श्रद्दध्यान्मृत्युर्मा मारयादिति २०
एकचत्वारिंशदधिकशततमं केवलमागमिराजयोगफलमुक्त्वा हठयोगफलमाह न येनेवमादिना

एतद्धि योगं योगानां किमन्यद्योगलक्षणं॥ विज्ञाय तद्धि मन्यंते कृतकृत्या मनीषिणः॥२१॥
इति गीतो मोक्षधर्मेषु याज्ञवल्क्यजनकसंवादे॥ याज्ञवल्क्य उवाच तथैवोत्क्रममाणानु शृणुष्वाव-
हितो नृप॥ पद्भ्यामुत्क्रममाणस्य वैष्णवं स्थानमुच्यते॥१॥ जंघाभ्यां च वसून्देवानाप्नुयादिति-
नः श्रुते॥ जानुभ्यां च महाभागान्साध्यान्देवानवाप्नुयात्॥२॥ पायुनोत्क्रममाणस्य मैत्रं स्था-
नमवाप्नुयात्॥ पृथिवीं जघनेनाथ ऊरुभ्यां च प्रजापतिं॥३॥ पार्श्वाभ्यां मरुतो देवान्नासाभ्यामिंदुमेव च॥ बाहुभ्यामिंद्रमित्याहुरुरसा रुद्रमेव च॥४॥ ग्रीवायास्तमृषिश्रेष्ठं नरमाप्नोत्यनुत्तमं॥ विश्वेदेवान्मुखेनाथ दिशः श्रोत्रेण आप्नुयात्॥५॥ घ्राणेन गंधवहं नेत्राभ्यां सूर्यमेव च॥ भ्रूभ्यां चैवाश्विनौ देवौ ललाटेन पितॄनथ॥६॥ ब्रह्माणमाप्नोति विभुं मूर्ध्ना देवाग्रजं तथा॥ एतान्युत्क्रमणस्थानान्युक्तानि मिथिलेश्वर॥७॥ रामः

अथ यस्मिन्नाधारे मूलस्थो वायुरामरणांते प्रियते तत्र दाधारदेवतालोके तेनैवाधारद्वारेणोत्क्रम
गच्छतीति प्रथरत्नार्थः॥१॥ मूर्ध्नि ... यानाप्यानुसारं श्रेणु एतत्क्रमस्य क्लिस्थानेनान्यत्र तथा च श्रु-
तिः शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रम

स. भा.
मो.
४६८

अहंकारेति येन सत्वेन अयं अहंकारो नाम मायेति श्रूयत इति मन्यते सततं सत्वेन दृशो गुणाः सत्व मयेत्यनुद्दिष्टिनिश्चयप्रकाशके ह्यर्थे पि वा स्थाने येतत्प्रकाशकत्वलक्षणं स्वप्रकाशत्वेनात्मा स्पर्शः ॥४॥ कलामात्राण्यहंकाराख्यं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी इंद्रियमनो बुद्ध्यन्ताहीयंतत्पोमेदाः कर्म

अहंकारेति चाष्टधा गुणास्तत्वदृशः ॥ ममायमिति ये नायमन्यतेन ममेति च ॥४॥ अथाप्यपरं द्रष्टारं जानन्गुणास्त्व मापरः स्मृतः ॥ इयं बाला समग्रहस्य सामग्र्या नहि दोषतो ॥५

442

लोकेषु नामवेति अयुताः षोडशातातां समग्रहस्य सामग्र्या वासनात्मकं जगदहंकारत्वमवि यथोक्तं वा क्षिप्येयमहं त्वं जगत्त्रयं पूर्वं मा गामतिष्ठति प्रसरेण रे धीक्षेत्र पद्मपदं वनत्रयमि तिवासनात्यहंकारद्वारा स्वकार्यं जगत्प्रकाशयतीति तत्स्वप्रकाशत्वं स्पर्शः ॥५॥ ५॥ रामः

४६८

ननु वासे समयोजनकं यथा सूर्यश्चंद्ररपेक्षोपि न प्रकाशक एवं चक्षुः सूर्यापेक्षमपि न प्रकाशका
ह॥ ज्ञानेन प्रकाशोजं यज्ज्ञ यादि न यो वै नर वा ले चक्षुरपेक्षयाः परे मनो नाम गुणोस्ति॥१॥ तस्मि
न्नेव मानमाह विचारयतीति निश्चय निमित्तं चक्षुर्निमीलनेपि येन करणेनायं भोक्ता ध्वर
साधनी विचारयति तन्मनः वासानपेक्षप्रकाशकत्वमेव सप्रकाशत्वं तत्त्वदृष्टांते सूर्ये नवा
स्तिन चक्षुषितस्य सूर्यापेक्षत्वात्॥ नापि मनसि तस्यापि चंद्रादौ चक्षुरापेक्षत्वात्॥ अतः

ज्ञानेन यो न रेत तस्मिन् मनो नामापरो गुणः॥२॥ विचारयति येनायं निश्चये साध्य
साधनी॥ द्वादशात्वपरस्तत्र बुद्धिर्नाम गुणः स्मृतः॥ येन संशयशंकाश्च वोदव्यास्तु बुध्य
स्यति॥ अथ द्वादशके तस्मिन् सत्वं नामापरो गुणः॥२॥ महात्मनोस्य संज्ञा वा जेतर्थे
नाम्नमीयते॥३॥

नु स्थितमिदं सप्रकाशत्वलक्षणं अस्य लक्षणस्य बुद्ध्यादिष्वपि सत्त्वाद्वा
रयितुं तेषामपि वासापेक्षत्वमाह॥ द्वादशात्विन्यादि नासंशयपूर्वं बुद्धिः स्वकार्यं
निश्चयं करोतीत्येव समाह्वारसमवाय्यात्मकं मनोपेक्षते इत्यर्थः। एवं सति निश्चयेनाति भिन्ने द्विय
नोस्यपेक्षत्वं बुद्धिर्द्वादशात्वबुद्धेर्व्यमोपादाने सत्वं तस्य रजस्तमोभ्यामसत्ता भिभवेन ध्यानाः
किं चिदस्मि अहमहंतेति स्मात्मत्वादिके देहात्मकत्वेनासंगविदादिके देहात्मकत्वेनात्म
गाविदादिनिश्चयद्वारानुमीयते ज्ञायते अन्तरार्थः स्पष्टः॥३॥ ॥

सा

म.भा.
मो.
५६५

तत्र सप्तकृतिकार्यमाह सुखेति ॥ ७ ॥ व्यक्तिकार्यमाह ऊर्ध्वमिति कालः अविद्याख्यः षोडशो गुणः अ-
न्तः तदुपाधिर्जीवः कालसंज्ञातस्य महदहंकारस्तनामपञ्चात् तत्कृतं तेनादिकालरूपत्वमागतं तमसस्तत्त्व-
विंशस्याभिसंख्यानं ॥ ८ ॥ महाभूतानि देहारंभकाणि अतिरिक्तानि सद्भावयोगः इदंहोतृस्त्रीमादिश्वपदे-
शासद्भावयोगः ॥ इदं होता स्त्री मादिर्देवपदेषु यद्रामनाशेन विषयोः सदसद्भावयोगौ ज्ञेयौ ९
विधिः वासनाबीजभूतो धर्मः शुक्रं वासनोद्बोधकः संस्कारः बलं वा नानाविषयमात्मन्युपलोपनं

सुखदुःखे जरामृत्यू लाभालाभौ प्रियाप्रिये ॥ इति चैकोनविंशोऽयं द्वन्द्वयोग इति स्मृतः ॥ ७ ॥ ऊ-
र्ध्वं चैकोनविंशात्तु कालो नाम परो गुणः ॥ इतीमं विद्धि विंशं त्वं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ ८
विंशकश्चैष संघातो महाभूतानि पंच च ॥ सदसद्भावयोगौ तु गुणावन्यौ प्रकाशकौ ॥ ९
इत्येवं विंशकश्चैव गुणाः सप्त च ये स्मृताः ॥ विधिः शुक्रं बलं चेति त्रय एते गुणाः परे ॥ १० विंश-
तिर्दश चैव हि गुणाः संख्यानतः स्मृताः ॥ समग्रा यत्र वर्तन्ते तच्छरीरमिति स्मृतं ॥ ११ ॥ अव्यक्तं
प्रकृतिं त्वासां कलानां कश्चिदिच्छति ॥ व्यक्तं वासां तथा चान्यः स्थूलदर्शी प्रपश्यति ॥ १२

संघातधर्मत्वेनैते षोडश व्याहृताः ॥ १० ॥ विंशतिर्दश चेति त्रिंशत्संघातः शरीरं ॥ ११ ॥ अस्य त्रिंशकस्यो-
त्पत्तौ मतान्तराण्याह । अव्यक्तमिति अव्यक्तं प्रधानं प्रकृतिमुपादानं कलानां त्रिंशत्संख्यानां कश्चि-
त् निरीश्वरसांख्यः व्यक्तं परमाणवः चकारात् अव्यक्तं कालादृष्टेश्वरादि स्थूलदर्शी काणादादिः

५
५६५

443

ननु बाह्येन्द्रियप्रयोजनं यथासूर्यचंद्रदीपेत्योपि न प्रकाशक एवं चक्षुः सूर्यादीनपि न प्रकाशका
हः॥ ज्ञानेन प्रकाशेते यत्रूपादिनि योंतराले चंद्रदीपेत्याः परामनो नाम गुणोस्ति॥१॥ तस्मि
न्वेमानमाह विचारयतीति निश्चयनिमित्तं चक्षुर्निमीलनेपि येन करणेनायं भोक्ता ध्यं
साध्यनी विचारयति तन्मनः बाह्यानपेक्ष्य प्रकाशकत्वमेव सप्रकाशत्वं तच्च दृष्टांते सूर्येन वा
स्तिन चंद्रादिषु तस्य सूर्यापेक्षत्वात्॥ नापि मनस्तितस्यापि चेदादौ चक्षुरापेक्षत्वात्॥ अतः

ज्ञानक्षेयांतरे तस्मिन् मनो नामापरो गुणः॥२०॥ विचारयति येनार्थं निश्चये साध्य
साधने॥ द्वादशास्तपरस्तेन बुद्धिर्नाम गुणः स्मृतः॥ येन संशयपूर्वेषु बोद्धव्येषु व्यव
स्यति॥ अथ द्वादशके तस्मिन् सत्वं नामापरो गुणः॥२१॥ महासत्वोऽल्पसत्वो वा जंतुर्ये
नानुमीयते॥२२॥

बुद्धिस्थितमिदं स्वप्रकाशत्वलक्षणं अप्रलग्नस्य बुद्ध्यादिष्वपि मनस्त्वं वा
शयिते तेषामपि वासोपेक्षत्वमाह॥ द्वादशास्ति त्यादि नासपापपूर्वेषु बुद्धिः स्वकार्ये
निश्चयकर्तृत्वे सत्वात् द्वादशगुणात्मकं मनोपेक्षते तेन स्पष्टं व्यवस्यते निश्चिनोति मनेन्द्रियम
नोपेक्षत्वबुद्धिर्द्वादशात्मबुद्धिस्वभावोपादानसत्वेन स्वरजस्तमोभ्यां मनसानाभिभवेन ध्यानाः
विः चिदस्मि अवेमहदेतत्स्यात्मनादिके देहात्मकत्वात्मासंगविदादिकं देहात्मकत्वात्मास
गविदादि निश्चयदाता अनुमीयते ज्ञायते अन्तरार्थः स्पष्टः॥२२॥

सा

तत्त्वमहत्तमित्यादिकार्यमाह स एवेति ॥१॥ व्यक्तिकार्यमाह ऊर्ध्वमिति कालः अविद्याख्यः षोडशो गुणः अ
तिः तद्व्याप्तिर्जीवः कालसंतानस्य समष्ट्यासनामधन्या तत्त्वं तेषु नादिकालरूपत्वे प्रागुक्ते तस्य सति व्य
तिशायासंख्यातं ॥७॥ महाभूतानि द्वादश भकारो व्यतिरिक्तानि सद्भावयोगः इदन्त्वदोषस्त्रीत्वादिव्यपदे
शाहसद्भावयोगः ॥ इदन्त्वदोना स्त्रीत्वादिव्यपदेशः यद्वा अन्यान्यमविषयो सदसद्भावयोगो ज्ञेयो वि
विधिः वासना बीजं भनेोधर्मः सुक्तवासनो द्वाधकः संस्कारः बलेवाना विषयप्राप्त्यनन्तं लोयत्नः

सुखासुखे जरामृत्यू लाभालाभौ प्रियाप्रिये ॥ इति चैकोनविंशोऽयं द्वन्द्वयोगः इति स्मृतः ॥७॥ ऊ
र्ध्वं चैकोनविंशमात्कालो नाम परो गुणः ॥ इतीमं विद्धि विंशामा भूतानां प्रभवाव्ययम् ॥८॥
विंशकश्चैष संख्यातो महाभूतानि पंच च ॥ सदसद्भावयोगौ तद्गुणाश्चैव प्रकाशकौ ॥९॥
इमे च विंशकाश्चैव गुणाः सम्यक् च ये स्मृताः ॥ विधिः शुक्रं बलं चेति त्रय एते गुणाः परे ॥१०॥ विंश
तिर्दशा चैव हि गुणाः संख्याता नताः स्मृताः ॥ समग्रा यत्र वर्तन्ते तच्छरीरमिति स्मृतं ॥११॥ अव्यक्तं
प्रकृतिं तस्मात् कालानो काशश्चिद्दिष्टुति ॥ व्यक्तं वासां तथा चान्ये स्थूलदर्शी प्रपश्यति ॥१२॥

संख्यानधर्मत्वेन एतेषां ह यथाहरणं ॥१॥ विंशतिर्दशा चेति त्रिंशास्ते चातः शरीरे ॥२॥ अस्य त्रिंशकस्यो
त्पत्तौ मतांतराण्याह । अव्यक्तमिति अव्यक्तं प्रधानं प्रकृतिमुपादानं वा लानो त्रिंशात्स्थानोकाश्चि
त्तनिरीश्वरसांख्यः व्यक्तं परमाणवः चकारात् अव्यक्तं कालादृष्टेश्वरादि स्थूलदर्शी कणादादिः

443

ग्रहणमिति तत्र वासनायां तद्रूपादानभूतो गुणः त्रिगुणात्मकत्वात् संघातरूपजगदंकुरबीजभूतो वि-
यासंतत्वे गुणाः षोडशात्मिका तद्गुणाख्यं तमो ज्ञाने तद्बीजं स्वभावो धर्म्यो विभूतिः स्मृतिः सो ऽपि गुणात्मा ज्ञान
स्यहृस्यतत्वेनाभासमानत्वात् संघातेपि भावमानो लौकिकानुभवापेक्षः संहननविवक्त याक्षेप
क्षः तत्र अकस्मात् परित्यक्तपूर्वापरविचारणाय दादाने परार्थं स्ववासनासमकीर्तिनेनेति वासिष्ठोक्त
लक्षणा वासनाद्वारा सो ऽपि गुणात्मा विद्यापि अहमर्थेजन्यते इति ॥ तत्स्मात् मायापि वासनापेक्षप्रकाशकत्वम
स्तीति नासावपि स्वप्रकाशानतया मस्मिन्यो ऽपि सो गुणात्मा ज्ञाने प्रकृति मायाख्याति स्वतःप्रकाशः स्वे
नो ऽहो गुणो आत्मनो व्यक्तिरजने रूपमशक्तो दर्शनः मायाशब्दलोभ्य सा एव सो ऽपि गुणात्मा ज्ञानमध्यस्व

ग्रहणस्येव परस्तत्र संघातरूपबोधकः ॥ प्रकृतिर्व्यक्तिरित्येतो गुणो यस्मिन् समाश्रितो ॥

सिध्यर्थः आत एव सो गुणमे प्रकृत्यत देवपारमार्थिकत्वापेक्षया ऽपरस्यैश्वरस्य स्वसंवेदनस्यादिमोरुके
न स्वस्य रूपं समाम्नाते विवक्ताभेदाज्ञो व्यमध्येनेवदति ॥ यदाहु वोद्धा अपि जीवस्य देहाभिमानत्वे
मा वेदनमस्तीति मणिकृतवक्तारासोमस्यादयोपि प्रतिविषयभिद्वालेवास्मद्योनयंतिसहज
लयस्मत्ययोत पेज्योतिरंतस्थिभुवनमपि सत्यमस्थूलभेदंक्रमेणोति पनयोश्च प्रकृति व्यक्तो
गुणात्मरूपत्वादेवत्वाद्धिद्वंद्वयोनुभवमिति प्रकृत्या चिदात्मा रूपते चेतुणोरहृदिवचिदात्मना
प्रकृतिः प्रकाश्यते अतो यत्स्य साधकं तत्तत्र आत्मनि समनुगमाप्नयोः परस्परापेक्षयावाद्यत्वात्
स्वस्वकार्य प्रकाशेपरस्परापेक्षत्वाच्च तद्द्वयोरपि वासनापेक्षप्रकाशत्वलक्षणं स्वप्रकाशत्वमस्तीति

कलानां परिणामवतीनां पृथगर्थानां रूपादिभिन्नकार्याणां प्रतिभेदः रूपभेदः ॥२०॥ सौक्ष्म्यादिमेव
विनश्यतीति नैवेति ॥२१॥ एवं परिणामभेदात् द्रव्यभेदमुपपाद्य भ्रान्तरत्वेऽपि देहभेदात्कापिकु
त्वात्मेति प्रश्नस्यानुपपत्तिमुक्त्वा देहस्यानित्यतादर्शनादयोगमाह तस्येति ॥२३॥ आदित्यात् सूर्य

कललात्तदर्बुदोत्पत्तिः पेशी चार्बुदसम्भवा पेश्यास्त्वङ्गानि जायन्ते नखरोमाणि
चाङ्गतः ॥१५॥ सम्पूर्णे नवमे मासे जन्तोर्जातस्य मैथिल ॥ जायते नामरूपत्वं स्त्री पुमा
न्वेति लिङ्गतः ॥१७॥ जातमात्रं तु तद्रूपं दृष्ट्वा ताम्रनखाङ्गुलि ॥ कौमाररूपमापन्नं
रूपतो नोपलभ्यते ॥१८॥ कौमाराद्यौवनं चापि स्थाविर्यं चापि यौवनात् ॥ अने
न क्रमयोगेन पूर्वं पूर्वं न लभ्यते ॥१९॥ कलानां पृथगर्थानां प्रतिभेदः क्षणेक्ष
णे ॥ वर्तते सर्वभूतेषु सौक्ष्म्यात्तु न विभाव्यते ॥२०॥ न चैषामप्ययो राजन् लक्ष्यते
प्रभवो न च ॥ अवस्थायामवस्थायां दीपस्येवार्चिषो गतिः ॥२१॥ तस्याप्येवंप्रभाव
स्य सदश्वस्येव धावतः ॥ अजस्रं सर्वलोकस्य कः कुतो वा न वा कुतः ॥२२॥ कस्येदं वा
नेदं कुतो वेदं न वा कुतः ॥ सम्बन्धः कोऽस्ति भूतानां स्वैरप्यात्मा परैरिह ॥२३॥ यथादि
त्यान्मणेश्चापि वीरुद्भ्यश्चैव पावकः ॥ जायन्त्येवं समुदयात्कलानामपि जन्तवः ॥२४

कान्तेन मणेर्लोहसंबंधात् श्रीहर्षः इंधनादिना कलानां समुदायात् स्वदेहो नर्थः पादस्थाणार्थः ॥२४॥

444

अव्यक्ते कापिलाव्यक्तं चैतन्यं विधाः परमाणवस्ते वैनिचार्वाकाः इयी कारणानि चैतन्यं ईयी व्यवहारे स्वयमभ्यु
पगतो जीवे शौसस्योपाधियुतो पर्यन्तितदत्ता विषयी भवन्ति || इदं सर्वमप्यसाक मध्यात्मविदामवि
रुद्धे व्यावहारिके पक्षे शुनानीवामिनिवेष्टव्यमित्याशयः || २३ || कुतेहमिनिवेष्टव्यमनत आह ये यमिति
मत्वाके नामिनीयदृष्टेयति मक्तानिरथिष्टानमात्रत्वेनोपादानं अव्यक्तादि शाकवत्तदृष्टान्तं गृहीता
दृष्टो हृदेत्यादि अनेवा ज्ञानसाक्षीनत्वात् || कलाभिकलाभिरेवत्रिशतस्याभिः इत्यभावरतीया
मायया वल्लाम्नेनाव्यक्तेनादृश्यतां गतेत्यर्थः या च निष्कलावाज्ञानेपेतमकाशकत्तया सूर्यवत्

अव्यक्ते यदि वाव्यक्ते हृदयीमय चलन्तु एषी || मन्त्रिते सर्वभूतानां परपेय्यध्यात्मचिन्तकाः
२३ येयमस्मानिरव्यक्ताकलाभिर्वीतं जगता || अर्हं चैत्तचराजं दृये वाप्यन्येशरीरिणाः || २४ ||
विन्दुत्यासाधयो वस्याः शुक्रशोणितसंभवाः || यासामेव निपातेन कलिलं नाम जायते || २५ ||

त्रिशाकादन्यास्वयं ज्योतिसे वल्नेवाहं चान्यच सः सर्वेषां प्रसवगर्भे तच्चात्मे त्यर्थः || तदमणिक
मल्लिकाद्याकाशानामि वड्रपाधिप्रतिसंधानमंतरेण भेदस्याविभाव्यमानत्वात्सर्वेषामं
स्याकं तन्मात्रत्वमिति भावः || नन्वस्यापिशुक्र रसवत् वेद्यासापेक्षमकाशत्वमस्ति || नमतिविवसे
वस्य प्रकाशेनत्वसेनिदिकृ || २४ || एवं विन्दवाभिमायेण कासीस्थादेव ज्ञानुपपत्तिमत्काजग
शाभिमायेणापितामहौविदुरिति || विन्दुन्यासोरतः सेकः ततः शुक्रशोणितसंयोगात्संवे
तितः निपातेन मिश्रणेन कलिलेपरावितिक्रम || २५ ||

चतुर्वर्गेषु शयनोपभोगभोजनाच्छादनेषु सक्तानि संगस्थानानि स्थित्यादीनि ॥३१॥ यदुक्तमस्य
शास्त्रकृतं तेन मम राज्ये पुरे स्थितिर्वर्तितव्या नव पुत्रादीनां सर्वथा एवं नाशो नाहं यद्रमामि तिरस्थितोपं-
तिः पुरे स्थितिरस्थितो यथायोग्य रेखा देहस्थितिर्निग्रहाद्यर्थम् ॥ गृहदेशोपि न चलतीतिग्रहेद्यर्थ ॥ मेचस्यापि

द्रुमान्यन्यानि समस्तानि मोहमाश्रित्य कानि चेत ॥ चतुरंगसक्तानि संगस्थानानि मेरु-
प्यु ॥ ३२ ॥ परमोहस्थितिर्वीलक्षणोमकर्तुं योगस्यासिद्धः ॥ एक एव सर्वे राजा पुरमध्याव सत्यत ॥ ३३ ॥ तस्य
रैचकमेवासोम्भेद्यदपितिष्ठति ॥ गृहे शयनमप्येकं निशायां यमलीयते ॥ ३४ ॥ प्रायाह्ने-
तस्य चाप्यत्रस्त्रीश्चैवमपितिष्ठति ॥ तदनेन प्रसंगेन फलेनैवेह युज्यते ॥ ३५ ॥ एवमेवोप-
भोगेषु भोजनाच्छादनेषु च ॥ गुणेषु परिमेयेषु निग्रहे पुग्रहे प्रति ॥ ३६ ॥ परतंत्रः स
दा राजा स्वल्पे सोपि प्रसज्जते ॥ संधिविग्रहयोगे च कुतो राज्ञः स्वतंत्रता ॥ ३७ ॥ मंत्रे चा-
मात्यसमितौ कुतस्तस्य स्वतंत्रता ॥ यदा त्वाज्ञापयत्यन्यांस्तत्रास्योक्ता स्वतंत्रता ॥ ३८
अवशः कार्यते तत्र तस्मिंस्तस्मिन्गुणे स्थितः ॥ स्वप्नकामो न लभते स्वप्नं कार्यार्थिभिर्जनैः
शयने चाप्यनुज्ञातः सुप्त उत्थाप्यते वशः ॥ स्नाह्यालभ पिब प्राश जुहुध्यग्नीन्यजेह वपि ॥ ४१
ब्रवीहि शृणु चापीति विवशः कार्यते परैः ॥ ४१ ॥
कदेशो लीलितनदीपमदेशांतरेऽप्यर्थं अस्येनैव निर्वाहसिद्धेरधिकममतामोहमात्रं ॥ यथोक्तं गो-
शतादपि गोक्षीरं प्रस्थं धान्यशतादपि ॥ प्रासादादपि खट्वार्धं शेषाः परविभूतयः इति ॥ ४२ ॥

445

आत्मनो निरासार्थं श्लोकः ॥ आत्मानं निष्कलं देहात्मवन्निष्कलात्मानमपि पश्यसे दिदृक्षं पश्यसि तत् हि
धि दृष्टत्वं प्रकाश्यत्वात् ॥ अन्यस्मिन्नपि देहेन निष्कलमेवं ज्ञातो न पश्यसीत्यर्थः देहात्मज्ञानवज्ज्ञा
ने देहात्मज्ञानबाधकं ज्ञानं यस्य भवेत् स मनेच्छन्नपि मुच्यत इति देहज्ञानेच्छातः एतज्ज्ञाने स्थितं म
ज्ञात्वा केवि दिद्दमधाममर्हं न पठति ॥ २५ ॥ एवं नवान्नं दुश्चिन्तक्रिया वाम्या वेनिष्ठा ॥ २७ ॥ धर्मार्थका

आत्मनेवात्मनात्मानं यथात्मानं न पश्यति ॥ एवमेवात्मनात्मानमन्यस्मिल्लिङ्गे न पश्यति ॥ २५
यथात्मनि परं ब्रह्म सममात्मप्रपश्यति ॥ अथ मोक्षार्थिनः स्योऽर्थं मर्थं मनुष्ठेति ॥ २६
इदं मे स्यादिदं नेति द्वन्द्वं मे न तस्य मे स्थितम् ॥ कामिनः स्यज्ञानावतिवर्त्तनः किं प्रयोजनं ॥ २७
रिपौ मित्रे यमध्यस्थे विजये स्वपितिर्यह ॥ सज्जनवान्या मही पालः किं न स्मिन्नुज्ज्वलत्वं ॥
२८ प्रियेवाप्रियेवापि द्वन्द्वे लेवलवमपि ॥ यस्यात्मानिर्ममेवतः किं न स्मिन्नुज्ज्वलत्वं ॥ ४ ॥
नद्रष्टुमस्य ते मोक्षयामि मातो भवन्नप ॥ नदृष्टिः सर्वविद्यार्थे लेविरक्तः स्वेव मे यजे ॥ ३० ॥ ना
निता निर्मन्मचितस्य संगस्यानात्मरिदम ॥ आत्मनात्मनि संपश्यन् किं मम्यन्मुक्तलत्वं ॥ ३१

धर्मार्थकामसंकीर्णात्क्षितः धर्मार्थयो धर्मकामयोः कामार्थयोश्चेति संकीर्णाः त्रिकास्ततः धर्मार्थका
मानां त्रिसंकीर्णात् त्रिकः एवं इति सन्धानि वर्गाः सकोनृपत्यर्थः ॥ २५ ॥ अविरक्तस्य प्रयुक्तश्री
लस्य ॥ २ ॥ नानाति संगस्यानाति स्वादीनि ज्ञात्मन्येवमपयेण नन्तवाहिः आत्मकोइ आत्मरति

त्रिदंडविष्टंभोयथान्योन्याश्रयेणतिष्ठति एवंमित्रादयः सततानुगतेषांप्रधानगुणभावोस्तीत्यर्थः ५५ ॥ प्रथगुदयाः नहितत्पक्षानाश्रयाः नीतिशास्त्रोक्ता ॥ ५६ संभूयेति ॥ यथा चेततः कोषः स्वगुप्तेमित्रादीन् सततेएवंमित्रादयोपिकोशमितिजडयोरेवएकार्थोपकारकभावः ननुजडयोः ॥ ५८

सतांगसाम्यराज्यस्य त्रिदंडस्येव तिष्ठतः ॥ अन्योन्यगुणयुक्तस्य कः केन गुणतोधिकः ॥ ५४ ॥ तेषु तेषु हि कालेषु तत्तदंगं विशिष्यते ॥ येन यत्सिध्यते कार्यं तत्प्राधान्याय कल्पते ॥ ५५ ॥ सप्तांगस्येव सं तानस्ययुक्त्यासेन्हपोतनम् ॥ संमयदर्शावर्गोंशेषंतोराज्योहिराजवत् ॥ ५६ ॥ यस्य राज्ञा महोत्साह स्तत्र धर्मे रतो भवेत् ॥ तत्र धोरदशभागेन ततस्त्वन्योदशावरेः ॥ ५७ ॥ नास्ति साधारणो राजा माल्लिराज्यस्य राजकं ॥ ५८ ॥ राज्यमतिक्रांतो धर्मोधर्मेसमाक्रांतः परं ॥ योप्यन्न परमोधर्मः पवित्रराज्यराजयोः ॥ ५९ ॥ पृथ्वीवीदक्षिणायस्मात्सोश्वमेधोन युज्यते ॥ साहमेतानिकर्माणि राजदुःखानि मैथिल ॥ ६० ॥ न मर्षाशतघोवत्त्मयवापि सहस्रशः ॥ स्वदेहेनाभिसंगोमेक्रांतः परपरिग्रहे ॥ ६१ ॥ न मामेवं विधांयुक्तामीदृशीवक्तुमर्हसि ॥ ननुनामत्वयामोक्षः कृत्स्नः पंचशिखात्श्रुतः ॥ ६२ ॥ सोपायः सोपनिषदः सोपः संगः सनिश्चयः ॥ तस्यतेमुक्तसंगस्य पाशानाक्रम्यतेष्ठतः ॥ ६३ ॥ छत्रादिषु विशेषेषु पुनः संगः कथं नृप ॥ श्रुतंतेनश्रुतंमन्येम्‌ष्यावापिश्रुतंश्रुतं ॥ ६३ ॥

अथवा [illegible] परं मोक्षसंज्ञं ॥ ६४ ॥ ईदृशासत्त्वसंबंधेनसंकरवक्तुंहेतु ॥ ६५ ॥ उपायोनिर्दिष्टाप्रतेऽयं निषत्स्रवणमनेनउपासंगः ध्यानादीनियमादीनि निश्चयः तद्वेतद्वेसात्मैकत्वाल्लभवः ॥ ६६ ॥

446

४६॥ एवं राज्ये दुःखान्यनन्तान्यत्र स्फुरन्त्येव तेषां मध्ये स्तोकमात्रं स्वेस्वे इति॥४७॥ राज्याभिमानेनापाधि
श्रमिरम्याभिरमेवं याचेते सततं नराः॥ न चाप्युत्सहते दातुं वित्तं स्तोममहाजनान्॥४८॥ रा
नेकोऽशान्तयोऽपश्यवै रक्षास्थाप्रयच्छतः॥ लोकनाशस्य पर्वन्ने दोषा वै रागकारकाः॥४९॥ श
त्रोश्च रासलथैवासानेकस्याने पिशाचकते॥ भयमप्यभये राज्ञो येऽत्र नित्यमुपासते॥५०॥ त
नयाश्चैते मद्दुष्यन्ति राजन्नये की नितामया॥ तथैवास्मभयं तेभ्योऽज्ञाप्येतत्प्रयाहशं॥५१
सर्वैः स्वस्वगृहे राजा सर्वैः स्वस्वगृहे गृही॥ निग्रहानुग्रहान्कुर्वन्नत्रैव तस्यामनकराज्ञभिः
५२॥ पुत्रदारास्तथैवात्मा कोशो मित्राणि संचयाः॥ परः साधारणा ह्येते तेन लेखवास्यहेत
भिः॥५३॥ हतोऽदेशः पुरे दग्धं प्रधानः कुंजरो मृतः॥ लोकसाधारणेष्वेषु मिथ्याज्ञाने
नेन तप्यते॥५४॥ अमनो मानसैर्दुःखैरविरिच्छाद्वेषभयोद्भवैः॥ शिरोरोगादिभी रोगैस्तथै
वामिनिमंत्रिभिः॥५५॥ द्वंद्वैस्तैस्तैर्नृपः सततं सर्वतः परिशोकितः॥ वहन्ममायितं राज्ञामपा
स्लाणाय त्रिधा॥५६॥ नदल्पसुखमप्यत्र बहु दुःखमसारवत्॥ तृष्णाग्निज्वलनप्रख्यं फल
बुद्बुदसंनिभं॥५७॥ को राज्यमभिपद्येत प्राप्य चोपशमं लभेत्॥ ममेदं निलयं चेदं पुरं रा
ष्ट्रं च मन्यते॥५८॥ बलं कोशममात्यांश्च वसुधानान्यवान्त्य॥ मित्राणाममपुरराष्ट्रं दंडकोशो

महीपतिः॥५९॥

कस्मादहमिति॥६०॥ अमत्वः निस संवह्नेः॥६१॥ कश्चित्प्राप्य कोऽपि पर्ययेणान
कोपीनार्थं तत्तु पशममेव लभेत मान्यात्॥६२॥ रामः॥

मन्तव्ये हि स्मार्तकथा वर्णसंकरमिश्रुतिः स्युतेर्माहुर्नहीति एकत्वे विद्यामनः इत्यत्र तेषु मत्तो भावश्चात्मा
अभावस्तत्र इपत्वात्मत्वानिः अनयोः समायोगे वर्णसंकरो न स्यादिति ॥ १५ ॥ कथं तर्हि वर्णसंकरो नियत
इत्याशंक्य वर्णाश्रमाभिमानवशात् हिंस्यात् वर्णाश्रमा इति श्रुत्युक्तिः इत्यत्र तेषु मत्तो विवेकः
स्यादित्याह तावदित्यर्थानि दुःखसुखानि पुनः इत्यत्र न नानात्वेन वर्णाश्रमाः यस्माभाति इत्यर्थः ॥

न हि स्मृतकस्य मन्त्रेण तस्यैवात्मत्व इत्यन्यतो योः ॥ भावाभावसमायोगे जायते वर्णसंकरः ॥ १५
वर्णाश्रमाः इत्यत्र नीनहृष्टार्थस्मार्त इत्यक्तिन ॥ नानादृष्टिर्ज्ञात्वा नान्यदन्यत्र वर्तते ॥ १६
पाणिग्रहं न चाग्रहं ये यथा यस्मिन्महितिका ॥ आश्रिताश्रययोगेन इत्यक्तेनाश्रिताः पुनः ॥ १७
न तद्ग्रहे ययोभावः एषस्त्वापि न मन्तका ॥ स्वयमेवात्मवेन भावान्तत्परां श्रयम् ॥ १८
इत्युक्ता द्वाश्रमाणां च वर्णानां मतेन तथैव च ॥ परस्परस्य इत्यक्ताच्च कथं तेन वर्णसंकरः ॥ १९
नास्ति वर्णो न माजान्मानेवप्सानावरात्तथा ॥ न वराजन्म वर्णोऽस्मि स्पृहयो निरविलतः

सः जगतः इत्यस्य सत्वेमन्त्वानस्य नहि स्वाव्यभिचारात् वर्णसंकरस्य स्पर्शः यदात्मवेजानाति अमत
शरीरे अन्यत् आत्मानं भवति इति तदाज्ञात्वा एतद्देवापरोत्ती हृत्सास्थिता यामः ममस्तत्वन्तु सत्वश्रम
सत्वनिनवर्तत इत्यर्थः ॥ १६ पाणिग्रहं डादयः एकदेशस्याश्रयपि परस्परेन संकीर्यते तत्तदा च
वदेकलोलीभावेन गाह्येति ॥ एवमाश्रमाणां नाचात्मनः सकाशात्तेनवत्रासिए
स्यइत्यक्तात्कथं वर्णसंकरः इति श्लोकत्रयार्थः ॥ १९ ॥ ८० ॥

अनन्तेशासंज्ञेनैनयानन्तानेनज्ञातेमयाद्वैतेनअनन्तसंकाशाद्यासाभासनुरूपंअनन्तेशास्वेनयाअनन्तेन
संज्ञेनयाअनन्तेआकर्णिते ॥ ६५ ॥ संज्ञास्तवाचारंभणा विकारो नामधेयमितिअनन्ते नाममात्रास्वरूपं

अथवा अनन्तसंकाशं अनन्तमनन्तं अनन्तेनया ॥ अध्यायी मासनः संज्ञासु लौकिकी तु अतिदेशे
६५ ॥ अभिसंगन्तरो धाम्भो वहस्वं माहतो यथा ॥ तत्वेनानन्तमहे यो हि यो यत्व विहृतो मया
६६ ॥ किं न वा यहृतं तन्न यदिमुक्तो सि मवेया ॥ नियमो हि सर्वेणैषु यतो नोवस्तवासिता ॥ ६७
अन्य मावेशायुत्ता च मया किं कस्य हृष्यिते ॥ न पाणिभ्यां न वाहुभ्यां पादोरुभ्यां न चानन ॥ ६८
न गमावयवैरन्यैः स्वयामिन्नो न राधिप ॥ ६९ ॥ कुले महति जातेन ह्रीमतादीर्घदर्शिना
मैनता हृदिसिवकृत्यमहामहामियः कृते ॥ ७० ॥ वाहु ना गुरवस्के मेन यामास्याग कृत
मा ॥ त्वनात्वग रुरण्येषामेव मन्यो न्यगोरवं ॥ ७१ ॥ तदेवमन्न तं दृष्ट्वा चाचाचपरीत
ता ॥ स्त्रीपुंसोः समवायो पत्वयावाचोनसमाहि ॥ ७२ ॥ यथा पुष्करपर्णं स्यं जलेन तत्स्पृशं
मस्पृशत ॥ तिष्ठन्त्यस्पृशन्तीति त्वदत्वाविवत्स्यामि मौथिल ॥ ७३ ॥ यदिद्वाप स्पृष्टान्नामे स्प
शीलानाभिकेचन ॥ ज्ञानेकृत मवीजं तेन कर्थं तेनेह मिदुणा ॥ ७४ ॥ तस्मात् स्यात् अन्त
त्वमात्वाना प्युर्ह विंदे ॥ उभयोरन्तरालेवेवर्न्नते मोहवार्णिकः ॥ ७५ ॥ ॥

स्त ॥ ६७ ॥ अन्यं बोध अन्यं तवबुद्धि सत्व मिति भावः अन्याना रे वासत्सु सन्यासिनो धर्म इति
नममकाक्षि दोषास्ति ॥ ७३ ॥ मोहवार्णिकः वातीमायामिवः नतुस्नकं ॥ ७४ ॥

८९ हेतुमंति युक्तिमंति॥ अर्थवंति प्रयोजनवंति॥ नाधिजगौ नाधिगतवानुत्तरं वक्तुं न समर्थोऽभूत्॥ दित्यर्थः॥ एतेन गार्हस्थ्यान्मुक्तिर्दुर्लभा। अतः संन्यास एव श्रेयानिति सुलभामतमेव सिद्धांत इति दर्शितं॥८९॥ इति श्रीनीलकंठीये भारतभावदीपे शांतौ मोक्षधर्मेषु सुलभाजनकसंवादे पंचकाशः शतोपरिचतुश्चत्वारिंशः॥१४४॥ संन्यासस्य श्रेष्ठत्वमुक्तं तत् मौनं शुकचरितेनैव दर्शयति अव्यक्तेत्यादिना कथमित्या

साहं मानप्रदानेन वागातिथ्येन चार्चिता॥ सुप्ता सुशरणं प्रीता श्वो गमिष्यामि मैथिल।८५। भीष्म उवाच॥ इत्येतानि स वाक्यानि हेतुमंत्यर्थवंति च॥ श्रुत्वा नाधिजगौ राजा किंचिदन्यदतः परं॥८६॥ शांतौ मोक्षधर्मेषु सुलभाजनकसंवादः॥ युधिष्ठिर उवाच॥ कथं निर्वेदमापन्नः शुको वैयासकिः पुरा॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे॥१॥ अव्यक्तव्यक्ततत्त्वानां निश्चयं बुद्धिनिश्चये॥ वक्तुमर्हसि कौरव्य देवस्याजस्य याकृतिः॥२॥

दिना। निर्वेदं वैराग्यं यस्मात्संन्यासस्य मुख्यं विशेषणं यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति श्रुतेः॥१॥ अव्यक्तं कारणं व्यक्तं कार्यं तत्त्वं तयोरनारोपितं रूपं ब्रह्म तेषां निश्चयं अजस्य नारायणस्य कृतिर्लीला याकृतिरिति च्छेदः सगुणं रूपं प्रथमस्य प्रश्नस्योत्तरं शुकोत्पत्तिः द्वितीयोत्तरं शेषग्रंथ इति विभागः॥२॥

८१ द्रोणद्रुपः पर्वताः समस्तवैद्यासन्ने अमुपवत्नामस्हचिताः चयने इत्यकास्यानेनिवेशिना इमध्येः
नस्मिन् विरव्यानभ्रमावे कुलीवनीनागुरूभिः शिाह्नितामह्दिर्थंभर्ने पंसति अमामेसतिनेहि
केत्रसचर्थयेवाश्चित्यसस्यासंहृतवनस्सीमध्यं ॥८३॥ सन्नमतिछत्राकपदस्यात्तितो ॥८६॥ सप

प्रधानोनामराजर्षिर्व्यंतेतेस्नोत्रमागतः ॥ कुलेतस्यसमस्तजात्तोस्तलभ्नोनामविद्वितो ॥८१
द्रोणास्त्रयातम्पृगस्त्रवकुद्धारस्त्रपर्वतः ॥ समस्तस्रेखुप्रवेवेद्योचितामयवतासह ॥८२ सारे
नस्मिन् कुलेजातानामनेयेसतिमहिधे ॥ विनीतामोदयमेणचरामेकालुनिश्चतेत ॥८३ ना
स्मिसमभतिसत्रान्तपरस्नापहारिणी ॥ तधमेसंवरवशेस्वधर्मस्सिध्रतभ्रता ॥८४ ना
स्त्रिरास्वमतिस्नायोनामसमीत्यमवादितो ॥ नसमोत्यगताचेहत्तस्तकाराजनाधिप ॥८५
मोहोनेभाविनातुद्दिस्रुन्ताहूकुरालेविणी ॥ नवमोत्तशचाप्यस्याजित्तासार्धमिहागः
ता ॥८६ ॥ नवैगस्यात्रवीभ्येनत्स्वपत्तपरपत्तयोः ॥ सुकोव्यापद्धतेयस्त्रशात्तायस्वनपाः
मति ॥८७ ॥ यथाभ्ररत्नेपुरागारेमिह्वरेकोनिशांवसेत ॥ तथाद्रन्तठोरेस्मिन्निमांवस्या

तपरपत्तयोमध्येवर्गस्यास्वपत्तेपत्तपातेनस्थितासतीनाहं ञ्चवीमिप्रपित्तत्यद्दतार्थंत्रवी
मीतिभावः ॥ ननुत्तातत्तस्यमेकिंनदीयतेवोकेरित्याशंक्याह ॥ मन्तरतिनिकारोमिन्नरूमःयोन
व्यापकतेमलवतत्सजयार्थंव्यापामेवाद्स्मेनकरोतियश्चयोगोत्रद्गिणीमामनिसमतः अ
तलवतत्वतस्मापिन्नादेरणमहावाक्त्रवणायुक्तमितिभावः ॥८८॥ स्वस्थोमेवराजवाक्तियोत्तय

शत्रुभ्रकामादिषु अन्तरं स्थितेषु ॥८ न धावसि देवगुरुवाणारणे न यासि ॥९ अपयायअपयेन ॥१०॥ अप्य
कालक यावर्तमानमात्रदृश्निना ॥११ कूलपातैर्महानदीपूरे ॥१२ ध्वनिमाकर्णदिने गधारणीयोग

अगमनेषु जागरणनिमग्नकेषु शत्रुषु ॥ अंतरं लिप्समानेषु बालस्त्वनावबध्यसे ॥८ अरुहंग
गच्छमानेषु लीयमानेन तथा धृषि ॥ जीवितेलिविमानेष्वविमन्त्रायन धावसि ॥९ ऐहि
लौकिकमीहते मांसभोगीनवहते ॥ पारलौकिककार्येषु प्रमत्तमाभ्रमनास्तिकः ॥१० धर्मा
यथेभ्यसूर्यनेषु हि मोहान्निनानरः ॥ अप्यथागच्छतीतेषां मनुपातापि पीडितः ॥११ येनत
च्छाश्रितिपरा महात्मानो महाबला ॥ धर्मं पंथानमारूढा नानयास्तवश्रेष्ठच ॥१२ पथार्थमते
तेषां तु धानां धर्मदर्शिनो ॥ नियच्छ परयाबुध्या चित्तमन्नमयामिव ॥१३ अप्यकालिकयातु
ध्यान्हृदयस्य इति निर्भया ॥ सर्वं भव्यानपश्यतिकुमंगमिमचेतसा ॥१४ धर्मं निश्रयमास्था
यकिंचिन्निविस्मयाहम् ॥ कोशकारवदात्मानं वेष्टायमनुबुध्यसे ॥१५ नास्तिकं भिन्नमर्या
दं कूलपातमिवस्थितं ॥ वामतः कुरु विस्रब्धो नरं वेणुमिवोद्धृतं ॥१६ कामं क्रोधं च मृत्युं च
पंचेंद्रियजलां नदीं ॥ नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥१७ मृत्युनाभ्याहते
लोके जरयापरिपीडिते ॥ अमोघास्तु पतंतेषु धर्मयोनेन संतर ॥१८ तिष्ठंतं च शयाना
नं च मृत्युरन्वेषते यदा ॥ निर्वृतिं लभते कस्मात् कस्मान्मृत्युनाशितः ॥१९ रामः

इमयर्थः ॥२० अमोघासु आयुर्हरणोनन्तयलास्ततविविधधर्मयोनेनधर्मेनो कया ॥२८॥ ॥२९

स्वाध्यायं पितृपितामहपरंपरया परिगृहीतं वेदभागं अध्यायशब्दतोऽर्थतश्च ग्राहयित्वा तेनानधि-
गतान् स्वयमेवान्ययाऽनर्थानर्थान् अन्वशासितवान् न च अध्यायेति शब्दत एव स्वाध्यायग्रहणानुपपत्ते-
रनर्थतोऽपि चेत्तं यमधीतं स्वयं तदुच्चारणमात्रः धीतिसाध्ययोगाद्दितिवाच्यं अध्ययनविधेर्वा-
क्यपरम्परानुष्ठानदर्शनत्वानन्यथाऽहिंस्यं स्तिमान्यमविचित्सितं स्वाध्यायेन न स्वाध्यायपि-
तरःग्रहितपदे स्मरणोपितृ वं स्मरणोनिनह्यवेदस्नातानस्य ग्रहणमितिनस्मात्स्वाध्यायोऽधीतव्यः इति ॥

श्रीरामउवाच ॥ माहात्म्येन स्नातेन च तेन संज्ञातो भवेत् ॥ अध्यात्मिकं स्वाध्यायमन्वशाद्दे-
पितास्तते ॥ २ ॥ ईश्वरउवाच ॥ धर्मं पुत्रस्य निर्दिष्टवस्तीत्यो स्वर्हि मानवे ॥ तस्मिन्पापे स्ववशागुरु
जयन्निन्द्रियजित्येन्द्रियः ॥ ४ ॥ सत्यमार्जवसंतोषमनसूयादमं तपः ॥ अहिंसां चानृशंस्यं च वि-
धिवत्परिपालय ॥ ५ ॥ सत्येतिश्रुतोधर्मं हित्वा सर्वं मनार्जवे ॥ देवतातिथिशेषेण याः
ग्रासाः स्युः सलिलेह ॥ ६ ॥ येन मार्गेण यमेदेहे जीवेषु कनिवस्तियते ॥ यन्निस्पेश्य प्रयसंवाते
कथं स्यात्पितृवर्णकः ॥ ७ ॥

स्वाहानमार्गेणान्ने वेदस्याध्ययनग्रहणोनिष्पाले इन्द्रियकाविधीमानस्याध्ययनस्यार्थं ज्ञानपर्यन्तता
व सोपपते ॥ अथ मंत्रः मार्गेवव्याख्यानाकाव्यमधीते पाणिनीयमधीते काणादमधीते इत्यर्थग्रह-
णेः प्यधीतिप्रयोगदर्शनात् मैत्रायमधीत इत्यत्तरमात्रोच्चारणमात्रेणेऽइति मन्तव्यः ष्याः अध्या-
यानध्यायादिनिः क्रममात्रे विधीयते न च गृह्यस्त्राकांक्षितसमर्पणेनवाकस्यार्थवत्त्वमिति दिक् ॥
सलिलेह स्पष्टं स्वाहा स्वाद्वविवेकमाधीरित्यर्थः स्यात्पितृर्णकः वार्यसाधनेन भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

म॰ भा॰
मो॰
५०६

450

एतत्तु भयं स्मृत्वा भीतं राजानमात्मानमप्यतिराजेति ॥ शुभाशुभस्य तन्माथमवर्धं जातस्य स्तुतं तेषु वते कृत्वा तत्स्तृतं तिनोल्लोकान्दधति धारयते मामो नीत्यर्थः । अनुपगतेनानायोनिसदृशेष्वणात्म नंमोहे च साधनं प्रामानीत्यर्थः ॥ २८ ॥ गुह्ये हिंसादीनि मानुष्यान्तराणि नराणाम् तत्र यतेन मि नु नरके रुधिरपाकी दारुणं मार पितामहमहतीनां च चनं न दंते हरीकरोतिं ते गुरुवचनं तु

राजा सदाधर्मं शुभाशुभस्य गोप्ता समीक्ष्य सुकृतिनां दधाति लोकान् ॥ बहुविध विधमपि च रंति प्रविशन्ति स्वमनुपगतं निरयं ॥ २९ ॥ ब्याना भीषणाकायान्नयो मुखानि वर्यांसि वलगन्ध रूलपतिणां च सेवा । नरकदुर्गे रुधिरपायागुरुवचननुदम परंतं विशन्ति संतः ॥ ३० ॥ सया तानियं नात्स्वयंभुवा यद्दृष्टे माः प्रभिन्नं नि दृशागुणामनोनुगत्वात् ॥ निवसंति भृशाम स्वर्वे पिरं विष यविपिनमवगाह्य सयापा ॥ ३१ ॥ यो लब्धः सुभृशं प्रियान्न तु सममनुष्यः सततं निकृतिं वेचना भिरतिः स्यात् ॥ उपनिधिभिरसत्वकृतं सपरमनिरयगो भृशामसत्वमनु भवति दुष्कृतक र्मा ॥ ३२ ॥ उष्णां वैतरणीं महानदीमवगाढो सिपत्रवनभिन्नगात्रः ॥ परशुचशयो नियतिं तां व० सतिच महाश्रये भृशार्तः ॥ ३३ ॥

दं तु परस्ते भूतं ॥ ३४ ॥ नियताविहिताः स्वयंभुवा वेदेन ब्रह्मस्वयंभुरिति श्रुतिः दशागुणाः दशविधाः शौच संतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि पंच विधिरूपा अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहास्तानि षे धरूपाश्च पंच पिरं विषयेषु मलोकविपिनमपि यत्र नंतदेवावगाह्यते वनिवसंति ॥ ३५ ॥ निकृतिनीचक

सचिन्त्यानन्तं धनादि संचयपरं ॥२०॥ अथ कारे संसारे दीपो ज्ञाने ॥२४॥ सेवास्यः छेत्तं योग्यः सेथा
स्य इति पाठे छेत्तुं योग्यः सेध्यास इति पाठे सेध्या हृदयमसंस्थानी येयसम्पूज्ञः सोपदेशा ॥२५॥ च

संचिन्त्य नवमे देवे नेकामात्मानमविस्मृत्य ॥ दुर्कीवो रणमासाद्य मृत्युदादायगच्छति ॥२१॥
क्रमशः सचिन्तशिवो धर्मबुद्धिमयो महान् ॥ अंधकारे भवे ह्यद्य दीपो यत्नेन धार्यताम् ॥२२॥ आस्य
पतनं देहजालानि कदाचिद्दिह मानुषे ॥ आसाद्यतेऽलभ्यते जन्म तत्पुण्यपरिपालय ॥२३॥ आस्र
णस्थलदेहेऽयनकामार्थी यज्ञायते ॥ इहलोके यायतनपसे मेत्यात्मनुपमे स्वर्गे ॥२३॥ आस्य
एवं बहुभिरत्याद्यनेनतपोभिसलह्यानरति परेणाहेलितं ॥ स्वाध्यायेनतपसिद्धमेचनित्य
गुणः देहमार्थी कृपालपरः सदायतनस्व ॥२४॥ सम्यक् मनकनिकेथकलाशरीरः सत्त्वा
त्मात्माणगृदिरशोनिमेपरोमा ॥ सधास्सः सम्बद्धलम्पूज्ञः कस्यनेनेमासागोदृश्यतिचयो
नरागां ॥२४॥ नहृष्ट्रायस्तनमजस्तन्यश्वेगागच्छेतमस्तनमिहानवेद्यमाणं ॥ चेतसेयः
दिनपरमशोन्तनेयधर्मेतेभवनमनः परे निशाम्य ॥२५॥ येचात्मचलितधर्मकामहताः
क्रोधेतः सततमनिष्टस्मयोगाः ॥ क्लिश्यन्तः परिगतवेदनापारीरावहूाभिः सम्भृत
मथमेकारणाभिः ॥२६॥

दर्शानेपरमशोन्तनेयेभ्रेयवनत्यदिनभवसीमयेः परेपरलोकं आत्मानं वा ॥२५॥ परिगतेमा
मेवेदनाशरीरेयमलोकेपातनाशरीरेयेतनयाभृतामवेतीतिशेषः अथमेक्रियाभिः ॥२६॥

हिरण्मयस्तु तद्दर्शनेन मरणाविष्टः ॥४४॥ नेत्वा तत्र मतिर्वा ॥४५॥ तद्धनं विद्या ॥४६॥ पौतकं विवाहाग्नेर्धनं
तृयाग्रयं पापं यमिमर्थः ॥४७॥ पावके तत्र तत्रैव मिथ्यैव पिंडविकारैस्त्वरस्तु ताप्पुंकं यथा सा तया यास्ती
यत्तेत्विषेस भोगान्भुक्त्वा मो देवयन्त्रकारैष्या मीतिनन्तंत ऽप्रमान एव भोगेमस्मत्स्वभयमली तिभावः

ततोऽन्धकारमेवकोनुपश्यामि त्वरस्यैवे ॥ पुरा हिरण्मयाद्यमाग्निरीत्वसेद्धमर्हति ॥४४॥ पुराद्धसंग
तानि मे सद्यस्य रत्वामुष्य पापनवं ॥ विचालयन्ति दर्शनात्तु वटस्तपुत्रयमरे ॥४५॥ यतस्य यस्य पापमतो
भयं न वालिवीरतः स्तनेव यत्नमेव तिममर्नं यस्तनद्देने ॥४६॥ नातत्रसं विमस्पनेत्वकर्मभिः परस्परे
यदेवयस्य पौनत्वं तदेव तत्र सोऽम्युने ॥४६॥ परत्रयेन जीयतेन देवपुत्रदीपतो ॥ थनं परत्वरथं वस
मर्जयत्स्वयं ॥४७॥ नयावदेवपद्यते महाजनस्य पावकं ॥ अपश्च एव पावके पुरामलीयसे त्वरन्
४८॥ नमात्र पुत्रबांधवान मे स्मृतः प्रयोजनं ॥ अनुव्रजंति सत्कटेव्रजन्तमेकपाविनं ॥४९॥ य
देवकर्मवेवलं पुराहृतं शुभाशुभं ॥ तदेवपुत्रसार्थिकं भवत्यमुत्रगच्छतः ॥५०॥ हिरण्यरत्न
संचयाः शुभाशुभेन संचिताः ॥ न तस्य देहसंक्षये भवन्ति कार्यसाधकाः ॥५१॥ परत्रगा
मिकस्यतेकृताकृतकर्मणः ॥ नसाक्षिरात्मना समो नराणामिहास्तिकश्चन ॥ ५२॥

४९॥ सार्थिकं देहे इंद्रियादि सार्थवाहकं ॥५१॥ परत्रगामिकस्य गमनशीलस्य साक्षि आत्म
नेति ऋतो सर्वं शापावल्पस्यइस्यञ्जातिप्रकृति भावे द्रष्टुः साक्षितात्मनेति पाठः मामादि
कं मामन्यो न जानातीति मत्वा पापं न कर्तव्यमिति भावः ॥५२॥ ॥ ॥ ॥

451

नरकाइहिजे हिंसका स्वर्गोपि न रम्यते माह महापदानीमादिना ब्रह्मादीनां स्थानानि इहलोक
स्थेषु धर्मोहमिति स्रावसेपरेन ब्रह्मनावेद्यसेम मस्कारकोजरा ॥२२॥ मयापयतोमचलतोमोहमा

महापदानि वाल्हसेन चाप्यवेदसे परं ॥ विरसमम्मकालिकामनागतो नवुध्यसे ॥२३॥ मं
पायतो किमाम्यते समुत्थिते महद्भये ॥ अतिममाश्रिदाहणो मरवस्य मविधीयते ॥२४॥ पुरा
मतः प्रणीयते यमस्य राजधामनात ॥ त्वमंतकायदाहणैः मयत्नमाजवे कुरु ॥२५॥ पुरा
सम्मलवीथवंधम्मर्दरनिदुःखविन ॥ नवेरमोवितेयमो नघात्तितस्यवारकः ॥२६॥ पुराः
सिवाति माकृतो यमस्य यः पुरस्सरः ॥ पुरैकएवनीयसे कुरुष्व साम्परायिकं ॥२७॥ पुरासहि
कूपवते प्रवाति मारुतो तका ॥ पुरा च विभ्रमं तिने हिशो महाभयागमे ॥२८॥ अतिस्रंस
निरुध्यते पुरा न वेद पुत्रकं ॥ समाकुलस्य वाक्ततः समाधिमत्तनं कुरु ॥२९॥ शुभाशुभ
पुराहते मम्मादकर्म विस्तृते ॥ स्मरस्व रागनन्दने निधत्स्व केवले निधि ॥३०॥ पुराजएक
लेवरं विजर्जरीकरोति ते ॥ वलागजपहारिणी विधत्स्व केवले निधिं ॥ पुराशरीरम
तको मिनत्ति रोगसारथिः ॥ प्रसह्यजीवितं तथेतपोमहत्समाचर ॥३१॥ पुराह्रकंम
पाकरामनन्यदेहगोचरा ॥ अभिद्रवंति सर्वतो यतस्व पुण्यशीलने ॥३२॥ राम:

गेणमस्यानवान्तस्वस्य प्रमाथिसंविधीयते मयमतो ॥२४॥ अंतकाय श्रायतित्स्वस्यापदाहणैः कुद्धरिति
पोल्मि ॥२५॥ यावज्जीवितहरणं न जायते ततः प्रागेव सांपरायिकं परलोकहितं कुरुष्वेमन ररणसंवेधः ॥२६

६०॥ समाद्गतः समाद्गच्छवाक्यो ऽनेकः च मे च मतिमत्तयनोति च स्थिति इय सेनाप्तो ऽप्रस्त्वो ऽप्रथना
दिदेशेण स्वस्वविषयभोगहीनो यावन्न क्रोतितनः पुरे वगहीनदेहेऽननिक्षमेति यथा गृहीनदेह
मात्रेणो सर्वः यथेतिपुरः पश्चात्तु सर्वं आत्ममात्रं यथा भवतितथा गति आत्मज्ञानरूपा आत्मना देहेन
परेणानन्ते वधिपूजादिना ॥६१॥ मयेषु दुःपस्थितेषु पृथक्पानि नापकानि नायतन्सांपरायिकं परलोकेहि

गन्तातिरष्टवर्धनाथ्रुवो ऽस्मिपेच्चविपाकः ॥ क्रुरूप्यधर्मं संचयं च योहिनेनिचतेने ॥६१॥ पुराकृतो
तिमानकः समाद्गतो ऽस्त्वाचमे ॥ यथागृहीतमुक्तित्वस्वस्वधर्मपालने ॥६२॥ यथात्व
मेवदृष्टनस्त्वमथ्रनोगमिष्यसि ॥ न यागतिं गमिष्यन्तः किमात्मना परेण वा ॥६३॥ यदेकपा
तिनोऽसत्तोऽभवस्यमथ्रगच्छतो ॥ मयेषु सांपरायिकं नियत्स्वकेवलनिधि ॥६४॥ नहुलमू
लवाधवं प्रपश्यदृश्यसंगवान् ॥ नसंतिपस्यवारकाः कुरूप्यधर्मसंनिधिम् ॥६५॥ इद
तिदर्शनमयानवेदपुत्रसांमतं ॥ स्वदर्शनान्नमानत्वामवर्णितेकुरूप्यनन ॥६६॥ तथा
निपः स्वकर्मणादृद्दातियस्यकस्यचित् ॥ अवुद्धिमोहजैर्गुणैः सपृथक्पृथक्युज्यते ॥६७॥

तेनमेवधर्मज्ञानं वा नियमिवनिगृह्यनियत्स्वकेवलं शुद्धं निष्कामं निर्गुणं ॥६४॥ मूलेअग्रे माहूले
पुद्गले रूपविषये निलिंगात् वालह्रदेवे यस्ये मूः महितं यथासमानयेमर्थे ॥६६॥ यः स्वकर्मणादधाति
आत्मानेदेहपुस्मानि यस्यकस्यचित् फलस्यहृतेदधातिचेअनुद्धिरत्तानेनदुर्भयजैर्गुणैः ऊरत्नाः
द्विभिः युज्यतइतिपाठे आत्मानेचितेदधातिएकस्मिन्नुतेनधारेतेयस्मातियत्किंचिद्दातिसंवेमजनो

452

नेनकर्मात्मनो॰ मे निवृत्तस्य सात्विकाः सत्वेमानं वि॰ मतमाह ॥ मनुष्येति ॥ अन्नत्र सात्विकिगच्छ॰
तो लीयमानस्य कर्तेमेन मनुष्यदेहस्य अन्य भिव अन्यके अभावो भवति परंइच्छा सत्व पियोग इच्छा
मनुष्येति देहानन्तो भवतीत्यर्थः अत्रविद्वदन्मं प्रमाणयति भविष्ये तिहादीका यामिति शेषः

मनुष्यदेहमन्यं वै भवत्यम समक्षतः ॥ यदि यस्य बुद्धिर्वत्सपापास्मद्यते हि सर्वशः ॥५२॥ द
हारिन्ससर्वदा यवः पारिरमाश्रितात्सयः ॥ नएवन स्य सात्विकोमे वंदिय मेदर्शने न ॥५४॥ अ
हनि शेव सर्वतः स्थानस्य सर्वचारिषु ॥ प्रकाशमय हितिषु स्वधर्ममेव पालय ॥५५॥ अनेक
पारियथके विरूपरोहम त्रिके ॥ स्वमेवकर्मरत्पतो स्वकर्मतमगच्छति ॥५६॥ नतत्र सवि॰
भज्यते स्वकर्मगणपरस्परे ॥ तथा हितेन स्वकर्मजं नदेवभज्यते फलं ॥५७॥ यथा स्वरोगगणा
फलं सर्वं महर्षिभिः सह ॥ तथा मन्वंतिक मंजविमानकाममागमिनः ॥५८॥ यथेह य
न्हतेनसुभवियाम भिक्रतात्मभिः ॥ तदा मन्वंतिमानवा स्तथा विस्रहयोनराः ॥५९॥
प्रजापतेसलोकतां हहस्मतेः शतकतो ॥ व्रजंतिते पराणतिरहस्य धर्मसेविभिः ॥६०॥
महत्स्वपोप्यनेकशः महतित्मनस्तहामतेः ॥ अनु बुद्धिमोहनेपुनः प्रभ्रंशनायपावकः ॥६१

६३ सात्वे तराण्याह इहेति ॥५५॥ नत्र परलोकमार्गे विरोपाशेष्वाश्रमत्तिकाः देशाय स्मिन्न्यानेकेय
रिपथिनः प्राप्नवो लोहतेऽशः पतितस्य कारयो यस्मिन् ॥६॥ अनुडीन्मोहयतीति तथा पावकः पुनाः
तीति पावकः पुनातीति पवित्रीकरोतीति स्व मात्मा धर्मः स्त्रीवपाठे पावके सत्कर्मा पावकमिति प

७८॥ नोत्क्रामन्ति यमे मिति येषु॥ ७९॥ नोपहन्ति नेकधे निवन्समासः॥ ८०॥ ८१॥ ८२॥ ८३॥ ८४

शृणु तात कर्मपथि स्वकर्मणः फलं प्रयो कालभजेत् यथा कृतं॥ निहीनकर्मा निरयं प्रपद्यते त्रि
विष्टपं गच्छति धर्मपारगः॥ ७७॥ सोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभं॥ तथात्मानं समा
दध्यात् भ्रश्यते न पुनर्यथा॥ ७८॥ यस्य नोत्क्रामति मतिः स्वर्गमार्गानुसारिणी॥ तमाहुः पुण्य
कर्माणम् अशोच्यं पुत्रबान्धवैः॥ ७९॥ यस्य नोपहता बुद्धिर्निश्चयेष्ववलम्बते॥ स्वर्गे कृतावं
काशस्य नास्ति नरकतो महद्भयं॥ ८०॥ तपोवनेषु ये जातास्तत्रैव निधनं गताः॥ तेषामल्पतरो
धर्मः कामभोगानजानतां॥ ८१॥ यस्तु भोगान्परित्यज्य शरीरेण तपश्चरेत्। न तेन
न किंचिन्न प्राप्तं तन्मे बहुमतं फलं॥ ८२॥ मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च॥ अनागता
न्यतीतानि कस्य ते कस्य वा वयं॥ ८३॥ अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित्॥ न तं प
श्यामि यस्याहं तं न पश्यामि यो मम॥ ८४॥ न तेषां भवता कार्यं न कार्यं तव तैरपि॥ स्वकृतै
स्तानि जातानि भवांश्चैव गमिष्यति॥ ८५॥ इह लोके हि धनिनां परोऽपि स्वजनायते॥ स्व
जनस्तु दरिद्राणां जीवतामपि नश्यति॥ ८६॥ संचिनोत्यशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः॥ त
तः क्लेशमवाप्नोति परत्रेह तथैव च॥ ८७॥ पश्यति छिन्नभूतं हि जीवलोकं स्वकर्मणा।
तत्कुरु तथा पुत्र कर्तव्यं यत्स्वमुदाहृतम्॥ ८८॥

अनेनत्वमसादिवाक्यजंज्ञानेनकृत्स्नममलंब्रह्मोऽहमत्रैवाप्नोति॥ यएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वं
भवतीतिब्रह्मविदःसर्वात्मत्वंअनेनदेहेनसार्वात्म्यंसर्वेशत्वंचअर्थमीदृशंपरमपुरुषार्थंस्वदर्शनेन।

अनेनममलमश्नुतेमुक्तवेतनःशुभक्रियाः॥ नदेहदर्शनेनैकतत्त्वमर्थसंहितं॥२८॥ निर्वेध
नीरजस्तेषांयाथात्म्येवसतोरतिः॥ छित्त्वैनांस्तकृतोयातिनैवछिंदंतिडप्स्वतः॥२९॥ किंतु
धनेनविवेधमिलेविंतेपुत्रैःपुत्रकयोमरिष्यसि॥ आत्मानमात्मनिकुरुष्वहेमविदंपितामह
लोकगतान्पाप्म॥२०॥ आकाशमघकृतांनरंध्राहूचापराह्नके॥ नहिमनोदतेनमस्तुःकृतं
वासनवाकृते॥२१॥ अनुगम्यविनाशंतिनिवर्तनेहितोधवा॥ अथैषामहितेपुरुषेचात्मनः
सुहृदस्तथा॥२२॥ नास्तिकानानिरस्तश्रेयस्थानंनराणामायमनेस्थितावा॥ वामतःकृतविशुंध
परेमेस्पृशतेहितं॥२३॥ एवमभ्याहतेलोकेकालेनोपनिपीडते॥ समहहेयमालेव्यथमेस
दीत्मनाकृते॥२४॥ अथैवनदर्शनोपायेसम्यकुर्यादितिमानवः॥ सम्यकुसधर्मेसत्वेदपरस्य
त्वमश्नुते॥२५॥ नदेहमेदेमरणंविजानन्नानचयत्रगाः स्वनुपालितेपथि॥ धर्मोहियोवः
हूयतेसपडितोयपथधर्मोच्यवतेसमनुयांति॥२६॥

यातलक्षननंकृतसेउपदिष्टंअर्थसंहितंपुरुषार्थंसंगतंभवति॥ ननत्कृतत्रादौसार्वज्ञसार्वात्म्यदारंवि
याःतस्मादेवनदाचेमर्थे॥२५॥ देहमेदेपिमरणेनास्तीतिज्ञानेनानुपालितेमार्गेषेतारतेपथिमा

पुलकाङ्कितधात्रेण हर्षिताश्रुवपालिना ॥ तदिच्छया लेभिरे तन्त्रं येषां धर्मो न कारणम् ॥ ७ ॥ तद्वी
क्षमपि धावन्तं विधानमनुधावति ॥ येन सह प्रयातेन येन येन यथाकृतं ॥ ८ ॥ यायेति इति ति
ष्ठन्ते धावन्तमनुधावति ॥ करोति कुर्वतः कर्म छायेवानुविधीयते ॥ ९ ॥ येन येन यथा यद्यत्
पुराकर्म सुनिश्चितं ॥ तत्तदेव नरो भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मनः ॥ १० ॥ समानकर्मविहितं विधानप॰
रिरक्षणं ॥ भूतग्राममिमं कालः समेनापकर्षति ॥ ११ ॥ अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फला
नि च ॥ स्वकालं नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुराकृतं ॥ १२ ॥ सम्मानश्चापमानश्च लाभालाभः क्षयाक्ष
यौ ॥ प्रवृत्तानि निवर्तन्ते निधनान्ताः पदे पदे ॥ १३ ॥ आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम्
गर्भशय्यामुपादाय भुज्यते पूर्वदेहिकं ॥ १४ ॥ बालो युवा च वृद्धश्च यत्करोति शुभाशुभम्
तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि ॥ १५ ॥ यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम्
तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ १६ ॥ मलिनं हि यथा वस्त्रं पश्चाच्छुध्यति वारिणा ॥
उपवासैः प्रतप्तानां दीर्घं सुखमनन्तकम् ॥ १७ ॥ दीर्घकालेन तपसा सेवितेन महामते ॥ धर्म
निर्धूतपापानां संसिध्यन्ते मनोरथाः ॥ १८ ॥ शकुनानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके ॥ पदं
यथा न दृश्यते तथा पुण्यकृतां गतिः ॥ १९ ॥

454

११॥ मोक्षदैशिकं मोक्षोपदेशारं पावकस्य धर्मस्य पावकस्येति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ पावकाध्ययनमिति
शोधकाध्ययनं नाम ॥ १२ ॥ शान्तोपरि पंचचत्वारिंशः ॥ संन्यासोपयोगि वैराग्यहेतुधर्मानुक्त्वा

नदेतत्संग्रहश्लोकेन कर्मभूमिः प्रपद्यते ॥ शुभान्याचरितव्यानि परलोकमभीप्सता ॥ १९ ॥ मा
सर्तुसंज्ञापरिवर्तकेन सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ॥ स्वकर्मनिष्ठाफलसाक्षिकेन भूतानि
कालः पचति नित्यमस्य ॥ २१ ॥ धनेन किं यन्न ददाति नाश्नुते बलेन किं येन रिपुर्न बाध्यते ॥ श्रु
तेन किं येन न धर्ममाचरेत् किमात्मना यो न जितेन्द्रियो वशी ॥ २२ ॥ भीष्म उवाच ॥ इदं द्वैपाय
नवचो हितमुक्तं निशाम्य तु ॥ शुको गतः परित्यज्य पितरं मोक्षदैशिकम् ॥ २३ ॥ शान्तो मो
क्षधर्मे शुकाध्ययनं नाम ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तप्तं तथैव च
गुरूणां वापि शुश्रूषा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निवि
शते मनः ॥ स्वकर्म कलुषं कृत्वा कृच्छ्रे लोके विधीयते ॥ २ ॥ दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं क्लेशात्क्लेशं
भयाद्भयम् ॥ मृतेभ्यः प्रमृता यान्ति दरिद्राः पापकर्मिणः ॥ ३ ॥ व्यालकुंजरदुर्गेषु सर्पचौर
भयेषु च ॥ उत्सवादुत्सवं यान्ति स्वर्गात्स्वर्गं सुखात्सुखम् ॥ ४ ॥ श्रद्दधानाश्च दान्ताश्च धनस्थाः
शुभकारिणः ॥ ४ ॥ व्यालकुंजरदुर्गेषु सर्पचौरभयेषु च ॥ ५ ॥ हस्तावापेन गच्छन्ति नास्तिकाः
किमतः परम् ॥ ५ ॥ प्रियदेवातिथेयाश्च वदान्याः प्रियसाधवः ॥ क्षेम्यमात्मवतां मार्गमास्थिता

हन्तरेषां वैयर्थ्यं मा शोकान्तेषामपि तदसम्मत्तं मतिवार्थमित्याह ॥ यद्यस्तीत्यादिना ॥ १ ॥ आत्मनानर्था

२२॥ योगेनात्मानमाविश्य॥ अंतर्हृदये इंद्रियाणि निरुध्यात्मवर्गः॥२३॥ १५॥ २५॥ २०॥ २४

शैलराजसुता चैव देवी तत्राभवत्तदा॥ तत्र दिव्यं तपस्तेपे कृष्णद्वैपायनस्तदा॥२२॥ योगे
नात्मानमाविश्य योगधर्मपरायणः॥ धारयन्स तपस्तेपे पुत्रार्थं कुरुसत्तम॥२३॥ अग्नेर्भू
मेरपां वायोरंतरिक्षस्य वा विभो॥ धैर्येणात्मसमितः पुत्रो मम भूयादिति स्म ह॥२४॥ संक
ल्पेनाथ योगेन दुष्प्रापमकृतात्मभिः॥ वरयामास देवेशमास्थितस्तप उत्तमम्॥२५॥ अ
तिष्ठन्मारुताहारः शतं किल समाः प्रभुः॥ आराधयन्महादेवं बहुरूपमुमापतिम्॥२६॥
तत्र ब्रह्मर्षयश्चैव सर्वे राजर्षयस्तथा॥ लोकपालाश्च लोकेशं साध्याश्च वसुभिः सह॥२७॥ आ
दित्याश्चैव रुद्राश्च दिवाकरनिशाकरौ॥ वसवो मरुतश्चैव सागराः सरितस्तथा॥२८॥
अश्विनौ देवगंधर्वास्तथा नारदपर्वतौ॥ विश्वावसुश्च गंधर्वः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा॥
२९॥ तत्र रुद्रो महादेवः कर्णिकारमयीं शुभां॥ धारयानः स्रजं भाति ज्योत्स्नामिव नि
शाकरः॥३०॥ तस्मिन्दिव्ये वने रम्ये देवदेवर्षिसंकुले॥ आस्थितः परमं योगमृषिः पुत्रा
र्थमच्युतः॥३१॥ न चास्य हीयते प्राणो न ग्लानिरुपजायते॥ त्रयाणामपि लोकानां तदद्भु
तमिवाभवत्॥३२॥ जटाश्च तेजसा तस्य वैश्वानरशिखोपमाः॥ प्रज्वलंत्यः स्म ददृशे युक्तस्या
मिततेजसः॥३३॥ मार्कंडेयो हि भगवानेतदाख्यातवान्मम॥ स देवचरितानीह कथयामा
स मे सदा॥३४॥

455

२॥ पातोपरिषद्विशां ॥ शाङ्गनानामिवाकाशाद्विनिग्रस्य निशानां निष्फलत्वे श्रुत्वा सत्यासत्सहि

भूलमनेयमपालच्यैः कीर्तितेस्य व्यतिक्रमैः ॥ पेशालेचान्नरूपं च कर्तव्यं हितमात्मनः ॥ १०
पानीनीनात्वधर्मेषु कालमन्यनिकेतनाम ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं व्यासस्य धर्मात्मा शुको जा
तो महातपाः ॥ सिद्धिं च परमां प्राप्तस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ कस्यां चोत्पादयामास शुकं
व्यासस्तपोधनः ॥ न ह्यस्य जननीं विद्म जन्म चाग्र्यं महात्मनः ॥ २ ॥ कथं च बालस्य सतः सूक्ष्म
ज्ञाने गता मतिः ॥ यथा नान्यस्य लोकेऽस्मिन् द्वितीयस्येह कस्यचित् ॥ ३ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रो
तुं विस्तरेण महामते ॥ न हि मे तृप्तिरस्तीह शृण्वतोऽमृतमुत्तमम् ॥ ४ ॥ माहात्म्यमात्मयोगं
च विज्ञानं च शुकस्य ह ॥ यथावदनुपूर्वेण तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ५ ॥ भीष्म उवाच ॥ न हाय
नैर्न पलितैर्न वित्तैर्न च बन्धुभिः ॥ ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ ६ ॥ तपो
मूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि पाण्डव ॥ तदिन्द्रियाणि संयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ ७ ॥ इन्द्रि
याणां प्रसंगेन दोषमृच्छत्यसंशयं ॥ संनियम्य तु तान्येव सिद्धिं साप्नोति मानवः ॥ ८ ॥ अ
श्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ॥ योगस्य कलया तात तन्न तुल्यं विद्यते फलं ॥ ९ ॥ अत्र ते व
र्तयिष्यामि जन्मयोगफलं तथा ॥ शुकस्याग्र्यां गतिं चैव दुर्विदामकृतात्मभिः ॥ १० ॥ मेरुशृ
ङ्गे किल पुरा कर्णिकारवनायुते ॥ विजहार महादेवो भीमैर्भूतगणैर्वृतः ॥ ११ ॥

प्रह्लादिनि छावानस्तु कः स्मृतिपथमवतीर्णोल्लदायेनैवमार्गेणाद्दहं कृतेहृतः स्यामिति मत्वान स्पृजन्मा

४ ॥ शुक्रे निर्मथ्यमाने जातस्तात शुक इति रेफलोयेनास्य नाम हृतं ॥ ५ ॥ महात्मा महादेवः उपानयनस्य

स तु धैर्येण महता निगृह्णान हृच्छयं मुनिः ॥ न शशाक नियंतुं तन्न्यासः प्रविसृतं मनः ॥ ६ ॥
भावित्वाच्चैव भावस्य घृताच्या वपुषा हृतं ॥ यत्नान्नियच्छतस्तस्य मुनेरग्निचिकीर्षया ॥ ७ ॥ अर-
ण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमवापतत् ॥ सोऽविशंकेन मनसा तथैव द्विजसत्तम ॥ ८ ॥ अरणीं
मथ ब्रह्मर्षिस्तस्यां जज्ञे शुको नृप ॥ शुक्रे निर्मथ्यमानेन शुको जज्ञे महातपाः ॥ ९ ॥ परं-
मर्षिर्महायोगी अरणीगर्भसंभवः ॥ यथाध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्यमुदावहन् ॥ १० ॥ तथा
रूपः शुको जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ बिभ्रत्पितुश्च कौरव्य रूपवर्णमनुत्तमं ॥ ११ ॥ बभौ त-
दा भावितात्मा विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ तं गंगा सरितां श्रेष्ठा मेरुपृष्ठे जनेश्वर ॥ १२ ॥ स्वरूपि-
णी तदाभ्येत्य स्नापयामास वारिणा ॥ अंतरिक्षाच्च कौरव्य दंडः कृष्णाजिनं च ह ॥ १३ ॥ पपात
भुवि राजेंद्र शुकस्यार्थे महात्मनः ॥ जेगीयंते स्म गंधर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ १४ ॥ देवदुं-
दुभयश्चैव प्रावाद्यंत महास्वनाः ॥ विश्वावसुश्च गंधर्वस्तथा तुंबुरुनारदौ ॥ १५ ॥ हाहा हूहूश्च
गंधर्वौ तुष्टुवुः शुकसंभवम् ॥ तत्र शक्रपुरोगाश्च लोकपालाः समागताः ॥ १६ ॥ देवदेव-
र्षयश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपि च ॥ दिव्यानि सर्वपुष्पाणि प्रववर्षाथ मारुतः ॥ १७ ॥ जंगमाजं-
गमं चैव प्रहृष्टमभवज्जगत् ॥ तं महात्मा स्वयं प्रीत्या देव्या सह महाद्युतिः ॥ १८ ॥

456

कृत्स्नस्य व्यासस्य ॥ २४ ॥ तद्भावभावीति ॥ ब्रह्मभावं ब्रह्माहमिति भावं आशयं भावयतीति तद्भावभावी
तदिति वाप्तस्य महतो भक्तस्य नाम भवतीति तच्छब्दस्य ब्रह्मनामधेयत्वात्तेन केवलभावनामा

एवं चापि कृत्स्नस्य तपसा तेन दीपितः ॥ अग्निवर्णो जवालालक्ष्मकाशं तेन महात्मनः ॥ २५ ॥
एवंविधेन तपसा तस्य भक्त्या च भारत ॥ महेश्वरः प्रसन्नात्मा चकार मनसा मतिम् ॥ २६ ॥ उवाच चैव
वं भगवांस्त्र्यंबकः प्रहसन्निव ॥ एवंविधेन तनयो द्वैपायन भविष्यति ॥ २७ ॥ यथा ह्यग्निर्यथा
वायुर्यथा भूमिर्यथा जलं ॥ यथा च खं तथा शुद्धो भविता ते सुतो महान् ॥ २८ ॥ तद्भावभावी
तद्बुद्धिस्तदात्मा तदपाश्रयः ॥ तेजसा व्याप्य लोकांस्त्रीन्यशः प्राप्स्यति ते सुतः ॥ २९ ॥ शान्तो
मोदस्त्वथ मैत्र्युपक्ष्यो प्यतो॰ ॥ भीष्म उवाच ॥ स लब्ध्वा परमं देवाद्वरं सत्यवतीसुतः ॥ ३० ॥ अ
रणीं सहिते गृह्य ममंथाग्निचिकीर्षया ॥ अथ रूपं परं राजन् बिभ्रतीं स्वेन तेजसा ॥ ३१ ॥ घृ
ताचीं नामाप्सरसमपश्यद्भगवानृषिः ॥ २ ॥ ऋषिरप्सरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः ॥ अभ
वद्भगवान्व्यासो वने तस्मिन्युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ सा च दृष्ट्वा तदा व्यासं कामसंविग्नमानसं ॥ शुकी
भूत्वा महाराज घृताची समुपागमत् ॥ ४ ॥ स तामप्सरसं दृष्ट्वा रूपेणान्येन संवृताम् ॥ श
रीरजेनानुगतः सर्वगात्रातिगेन ह ॥ ५ ॥

ब्रह्मक्त ॥ अपि तद्बुद्धिः तत्रैव बुद्धिर्लिंगं यस्योय
स्यात्मेतेन अग्रहावानुच्यते ॥ तत्रैवात्मा चित्तं यस्येति आदरः ॥ तदपाश्रय इति तत्रैव स्थैर्यं गानेन
येनाच्यते ॥ २९ ॥ शान्तो परिसंतत्वारिंशोऽध्यायः ॥ अरणीं हि अधरारणिं हि अधरोत्तरे सहितेऽमिषु

शांति ॥ २ ॥ ८ ॥ ४ ॥

म॰ भा॰ मो॰ ५५५

निष्कलब्रह्मविद्याया दौर्लभ्यं गोप्यत्वं देवताप्रसादप्राप्यत्वं च दर्शयितुमाख्यायिकामाह यथार्षेणे
त्यादिना। आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्त इति श्रुतेः आदि
त्यप्रसादादस्य वेदशाखाद्रष्टृत्वं मन्त्रवचनमपि तत्पदं समाधिगाह तेन च निष्कलब्रह्मकथनमप्यदिसा

यथार्षेणेह विधिना चरतावनतेन ह। मयादित्यादवाप्तानि यजूंषि मिथिलाधिप ॥२॥
महता तपसा देवस्तपिष्ठः सेवितो मया। प्रीतेन चाह विभुना सूर्येणोक्तस्तदानघ ॥३॥
वरं वृणीष्व विप्रर्षे यदिष्टं ते सुदुर्लभम्। तत्ते दास्यामि प्रीतात्मा मत्प्रसादो हि दुर्लभः ॥
४॥ ततः प्रणम्य शिरसा मयोक्तस्तपतां वरः। यजूंषि नोपयुक्तानि क्षिप्रमिच्छामि वेदि
तुम् ॥५॥ ततो मां भगवानाह वितरिष्यामि ते द्विज। सरस्वतीह वाग्भूता शरीरं ते प्रवे
क्ष्यति ॥६॥ ततो मामाह भगवानास्यं स्वं विवृतं कुरु। विवृतं च ततो मे स्यं प्रविष्टा च
सरस्वती ॥७॥ ततो विदह्यमानोऽहं प्रविष्टोऽम्भस्तदानघ। अविज्ञानादमर्षाच्च भास्करस्य
महात्मनः ॥ ततो विदह्यमानं मामुवाच भगवान्रविः। मुहूर्तं सह्यतां दाहस्ततः शीती
भविष्यसि ॥९॥ शीतीभूतं च मामाह दृष्ट्वा भगवान्भास्करः। प्रतिष्ठास्यति ते वेदः सखिलः
सोत्तरो द्विज ॥१०॥

ख्यायिकातात्पर्यं ॥१॥ मे स्यं मम आस्यं स्वं विवृतं ॥८॥ शीतीति भविष्य
तित्वहेहरिति शेषः ॥९॥ खिलं परशाखीयं स्वशाखायामपेक्षावशात्पठितं तत्र खिलमित्यु
च्यते यथा बह्वृचानां हिरण्यवर्णां हरिणीमिति श्रीसूक्तं सखिलं तत्सहितं सोत्तरं सोपनिषत्कं ॥१०॥

५५६

457

योगिनो मरणादन्यत्र तेषां नास्तीत्याह ॥ प्रतीत्यमात्रात् इत्यस्य अपि नेत्थं हि सा वत्सयमाणा क्रिया स्या
न्नैकुन्ते मिद्धे हि साहाः स्येति ॥ २८ ॥ सर्वांकरी मां इरिप्या इत्र याहं धादि नयो भवतीति पंच भूतजया
त्मृत्युजयं नीत्यर्थः ॥ यथा च श्रुतिः इत्या पाते जोनिलखे समुत्थिते पंचात्मके योगगुणे प्रवृत्ते न तस्य
रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरमिति ॥ २९ ॥ सांख्ययोगयोरनन्य फलमाह ॥ तत्सांख्येति ॥ सां
ख्यं च धारणा चेति योगश्च येन ताभ्यां समन्विताभ्यां सहितं यथा स्यात् तथा विविदितात्मा मृत्युं सं

प्रतीत्य मात्रात् तत्काले यत्काले मे तत्तथा भवेत् ॥ अभ्यासेनैव मरणं स्यात्तु सिद्धे हि सा क्रिया
२८ सर्वांगं धारणं सम्यक् एवं धारयितुं नराधिप ॥ २९ ॥ तत्सांख्यधारणं चैव विविदितात्मा नराधिप ॥ १
जयेच्च मृत्युं योगेन तत्परेणान्तरात्मना ॥ गच्छेत् प्राप्य दयं हात्मा मजन्मसिवमव्ययं ॥ ३० ॥
शाश्वतं स्थानमचलं दुःप्राप्यमकृतात्मभिः ॥ ३१ ॥ इति श्रीतौ मोत्त पर्मे प्रयाज्ञवल्क्य जनक सं
वादे ॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ अव्यक्तस्य परं यत्तत्पृष्टस्तेऽहं नराधिप ॥ परं गुह्यमिमं प्रश्नं शृणु
प्यावहितो नृप ॥ १ ॥

रेणच्छेदितिः ॥ अव्ययमविनाशि मव्ययं   अपचयरहितमचलं अपरिणामि मकृतेर
त्मशिष्यर्थः ॥ २१ ॥ श्रीतोपरि शिवत्वारिंशः ॥ अव्यक्तेन प्रकृतेस्तत्त्वं ब्रह्मणः प्रतिपादयितुमार
भते अव्यक्तस्येति अत्र अव्यक्तमव्याकृतं मायाशबलं हार्दाकाशं च निपर्यायाः तस्य गुणातीत
त्वात् कारणत्वाद्ब्रह्मणो वा चक्राः चक्रं नाभिरिव स्थितमिति योगदर्शनात् तच्च विशिष्टेनिक्लेश
वत्त्वं नाभिन्यायेन स्थितेव तत्त्वमव्यक्तस्य विकमव्यक्तं परं च तत्तस्माद्वा परतत्त्वविकमिति पृष्टत्वया

श्रुतनर्भोवमोहे ॥२२॥ कर्तृप्रकरोकर्ते ॥२५॥ ब्रह्मैवपरब्रह्मणान्तेहि न ॥२४॥ सहरिसत्यतामिविवेशनविचा-
प्रवर्तनइतिदर्शयन्ति विम्वाबमरियाहिना ॥२४॥ पंचविंशतिमिति स्वरूपमननुईताउक्ताआलोच
नेआवीतामनने ॥ नन्वथानांअन्वीक्षिकीवतविंशतिम्मा ॥ म्मत्वबद्धेमनपंचविंशोउक्तवद्दंभं
तेनार्थः अत्रहत्वप्रधानमायायावलपरंनिष्कलोनास्येवेतिश्रवं पदः सप्तावत्तमायेवनालीनतिसि
द्धतदुमायेन विम्बाविम्बमित्यादिः संदर्भः प्रवर्ततेअत्रपद्यपाकपवमग्नः पकपवसिद्धान्तस्नतयापिवि

वीजमेनतस्तुरस्वमदेवीवेवस्तरस्वतो ॥ सर्वस्यवानुभावेनमहतोहेनराधिप ॥२॥ कर्तृशानपुंवेदन
र्वचक्नतमया ॥ यथामिलक्षितमार्गतथानच्छोपपादितं ॥२३॥ शिष्याणामविलंब्यत्वमनुजाने
ससंग्रहं ॥ सर्ववादिशिष्याः पृच्छयोगानाः परमहर्षिणा ॥२४॥ सारत्वापेवदृशोमास्तुविद्याभास्करदर्शि
ना ॥ प्रतिज्ञायथाकामंवेयन्तदनुचिन्तयत ॥२५॥ किमन्तदस्माण्यस्तेवि चवेयमनुतमे ॥ चिन्तयं
नवाचागत्यगंधर्वोमामहच्छत ॥२६॥ विम्बावमलतोराजन्वेदान्तज्ञानकोविदः ॥ वतविंश
तनोहच्छन्मयान्वेदस्यपार्थिव ॥२७॥ वेदविंशतिकमप्रपञ्चछान्वीक्षिकीतदा ॥ विम्बाविम्ब

पपवाकानांप्रकारभेदात्प्रोक्तप्रकारेस्वपदस्यापनेपरपदद्रूषणंचेति ॥ हेहोमझ्झाज्ञेयोउ
तरणंचस्वपदसाधकानिपरपदद्रूषणानीतिद्विप्रकाराणिवतविंशतिरितिज्ञेयं विम्बाविम्ब
मिति ॥ आत्मेन्येवोपासीतइदंसर्वं यदयमात्माब्रह्मवेदाहंब्रह्मासीतिसइदंसर्वंभवतीत्यात्मना
यकारणाब्रह्मणआत्मत्वेनोपासनंविधायतस्यमतिपत्तव्यरूपमुपासनफलंचसर्वात्मभावात्मतः
सविशेषाहेतमेवतत्वेनाहसर्वंस्मादन्यदसर्वंबलवलीतिवकेशकावदतोआत्मनापतेरिमर्थः नतु
मसंज्ञानमनन्ते तत्र्योवेदनिर्दिहंतंगइत्यापरेसंबोमन्त्रिति २ ...... परमव्योमशब्दितमायाशबलै

म.भा. मो. ४४०

४५८

पुनर्भावे मोदते ॥२५॥ चक्रे कृतेऽस्मिन्योगः स्वयमेवाविरभूदिमथ्यैः ॥११॥ मातुलस्यैव शापापनस्य
१०॥ मिषतर्द्दि मातुलस्य देवलपत्नीयस्य मिषतः पश्यतः पुरस्तात् ॥ यथैच्छं चेनि मिलेमात्व

कृत्स्नं शान्तपर्वं चैव मयोक्तं सिद्धिर्जयेम ॥ तस्योते वा पुनर्भावे वृद्धिस्तव भविष्यति ॥११॥ मा
ष्यसे च यदि त्वं तत्साक्षी योगाश्रितपरे ॥ एतावदुक्त्वा भगवानस्तमेवाभ्यवर्तत ॥१२॥ ततो
नुव्याहृतं श्रुत्वा गते दिवि विभावसौ ॥ गत्वा समागत्य सहस्रौ चिन्तयेनै सरस्वतीम् ॥१३
ततः प्रहृता तिष्ठा भास्वरा जनन भूषिता ॥ ओंकाररूपा दितः कृत्वा मम देवी सरस्वती ॥
१४॥ ततोऽहमत्सौ विधिवत्सरस्वतीमनुवेदय ॥ तपसा च वरिष्ठाय निषसस्तनयायणः
१५॥ ततः शान्तपर्वं कृत्स्नं सरहस्यं ससंग्रहं ॥ चक्रे स्वपरिशेषं च रहस्येण परमेण ह ॥१६॥
कृत्वा चाध्ययनं तेषां शिष्याणां शतमुत्तमं ॥ विप्रियार्थं सशिष्यस्य मातुलस्य महात्मनः
१७॥ ततः सशिष्येण मया सूर्येणेव गभस्तिभिः ॥ अस्लोयतेनामहाराज पितुस्तव महात्मनः
१८॥ मिषतो देवलस्यापि ततोऽर्द्धं कृतवानहं ॥ स्ववेदद्दक्षिणार्थं च विमर्द्दे मातुलेन ह ॥१९॥
सुमन्तुना च पैलेन तथा जैमिनिना च वै ॥ पित्रा तेऽस्य निभिश्चैव ततोऽहमनुमानितः ॥२०॥
दशपंचच सामानि यज्ञेष्वकोन्मयानद्य ॥ तथैव रोमहर्षणपुराणमवधारितं ॥२१॥

लादिभिः सह विमर्द्दे सति समं विभज्य [illegible] आहमिति निर्बंधे सति देवलसंमन्त्राः दक्षिणायाः
अर्द्धं कृतवान्स्वीकृतवानित्यर्थः दक्षिणायार्थं रतिसंधिरार्थं ॥२२॥॥

भ.गी.
टी.
४५८

ननु घटादावाकाशवत्तेषां च मायाशबलाव्यक्ताख्यं तत्त्वज्ञानमन्यत्र ननु तयोर्गुणगुणिभावेनुपपत्तेः स्वमायाः
कार्यत्वात्तत्त्वे यामिति संज्ञा तत्त्वमेवं तेषु भवति पूर्वं प्रकाशत्वात् प्रकाशः प्रकाशवत्त्वाः सर्वत्र समदर्शनं ह्युपलक्षणाय सर्वगतत्त्वात् सूक्ष्म
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादिना ब्रह्मलक्षणमुक्तम् आहेतहि जिज्ञासानां सर्वत्र कूटस्थे तिष्ठतीति सर्वत्र युक्त
श्रुतो ज्ञानतत्त्वदेव ब्रह्मप्रकाशमात्रस्य जन्मादिहेतुत्वायोगात् ॥ तस्मात् यथा परिच्छिन्नं निष्कलं ज्ञानं नि
स्त्रिविष्टं तत्त्वमेवास्तितन्त्र एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति श्रुतेः प्रकाशस्य तत्त्वे तत्सोपाधि
मालिन्याजीवेषु अल्पत्वेऽपाये स्वच्छतया स्वरूपेणावस्थितिश्रुतो जीवं ज्ञातुं ईश्वर इति तयोर्विभागोयुक्त
तेऽन्यथा जीवेश्वरयोस्तत्त्वज्ञानतास्यात् स्वच्छदयोरिव स्वगंधेनमाशंकारश्रुतत्त्व ज्ञानत्वेनैव स्वाभाविकं एव
तानेन्द्रेयतया ज्ञेयतः कृत्स्नपाश्रुतपालया ॥ सर्वाँदः सर्वं इतिव विद्याविधेतदेवच ॥२८॥
त्वोपाधिके प्रमाणाभावात् तस्माच्चैकैवलः प्रकाशः सर्वगतिनतन्तदीत्तनवहुसंभवनायेति कल्पनादेरीश्वरो
जीवाद्भ्यान्तरो धारस्त्वाये सर्वभीत्तते अत एव सर्वज्ञः सर्वह्नसुप्रज्ञान्यमरूपतिनान्यच्छ्रुणोति सप्रमोयावेप्र
मातन्तरेव अथ पश्चान्यप्रयमितद्वयं अथ परस्यं तमसे इति वतयोर्भेदः अतश्चाहक्तसपाहितियपवक्तः प्र
मानदम्भस्य एवतयाः आलोचनकृतो आकाशस्याः तथाव श्रुतिः यद्दावकं यदेवरवयदेवस्त्वेनदेवक मितिक
लयोरभेदस्तोपसंहरतिप्राणावहाक्षेत दाकाशे चोऽनु रिति तत्र प्राणस्य विज्ञानाप्रदेप्राणोति वट्नाउप
कोशलेनमागेवज्ञानतत्त्वादाकाशारव्यकारणब्रह्ममात्रपरो ये वाक्संदर्भः इत्यवसीयते ननु सच्चणब्रह्मपरे
वोपकोशलविधानत्वंतत्प्रमेवनिर्गुणविद्याधिकारेत्वंतयाः निर्गुणः सर्वोदः सते विम्बमितिसर्वः
मायावीतमतीमिः सर्वोदः स एव सर्वोपिमायावेशादितिताप नीयेश्रूयतेईश्वरश्रा ॥२८॥ ॥

४५८

459

यादितस्य निष्कलस्यांकुरस्यायेन सत्त्वमलेकथं ब्रह्मेनाम्नी स्वच्यते इत्यत आह तत्पाश्चा
स्त्रमिति यथा ऽम्भानाऽम्भो म्भोरतः सिकृ ग्लनिय वै मायायास्वमतिविवस्वाध्यंपितादिनी॰
योसौ तिय गुत्वेन दर्पिनको सैव व्यान्तः शाश्वतानन्दे ष आकाशमानन्दोनस्यादिति आ॰
काशानन्दयोः सामानाधिकरण्यान्मेषानन्दस्य सीमा साभवतीत्यादिना हस्ता या उपनिष
दुक्तानन्दमात्रं पर्यवसानं वानंदानं दिनो रमेद्राह्मणदृष्ट परइति स्थापनवानन्य आनन्दो ब्रह्मे
णा विद्वानिति सैव धर्शनात् ॥ अत आनन्दादिगुणविशिष्टमेकमेवजगत्कारणं न तुने॰
ना निष्कलं ब्रह्मव्यवस्थान निष्कलमस्तीतिभावः ॥ तथा च सर्वेषु वेदान्तेषु विशेष
णेनेन तत्त्विस्त्राः ॥ तथा सन्तः वालिनत्त्वन स्वरूपतिनतुमां डुकोऽर्थ सर्वैः स्वरूपत्वादेकत्वनादिसा
त्तीयामानंदमस्यं निरूप्यतान् ॥ अज्ञानमित्यादिना शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्त इति रूपक
नयोर्भेदनोपपादनेहं नयसर्वं स्वरूपत्वादिनासर्वविशेषरूपत्वेन तथेनतथा च यथाह
तात्मना एकत्वेनपंचपुच्छफला यामना च नानात्वमिति इह एकमेव ब्रह्म तथा चश्रुति आण
वार्इदं सर्वं विस्वाभ जानीतनुपश्यमभ्येवः स्वरूपश्रोमिति सर्वमनन्तस्य जगत्कारणस्यश्रो
मर्थत्वमाहनततो न्यदृशं यतीमोमिश्रवहणचेति ब्रह्मणाद्वैनाथः मिश्रणादेनस्यैः तामा
स्मगुणानिर्गुणोऽत्यतेन तथा च ब्रह्मणाय वासिननत मिश्रइति ॥२३॥

ननु ज्ञातृज्ञानज्ञेयात्मकत्रिपुटीभानमविद्याकृतं भानं विषयेति हि दृष्टं तत्र अन्योन्यं रघो नन्वहं कर्म इत्याशंक्या-
ह वेद्यो वेद्यमिति वेदविषयाद्धि विद्याया वेद्यविषयाभावित महं ति न च त्रिपुटीभाने वेद्यविषयत्वमस्ति
विधायाः वदतो ध्यायनात् वेदं च ब्रह्मैव आत्मा दृष्टव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इत्यादिश्रुतिभ्यः
ध्याता वेद्यं तद्रूपस्य अनुपलब्धादो गण सत्यकामः सत्यसंकल्प आत्मा वेद्यत्वेन श्रूयते य आत्मापहतपाप्मा
विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोका-
न मनु विद्य विजानाति सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानिति अभिप्रेयत्वेन भवति नाष्टमी वा येतो
भवतीति सम्भ्रमरणादृष्टान्तेन स्पष्टमेवोक्तमिति दिक् ॥ त्रिपुट्यभावात् निर्विकल्पकज्ञानात्मकं रीतिचे-
त्स्वेपि स्वप्नमोनादृशाः सन्तीति अर्थं साधनस्य सम्यगाध्यामेदापनेन परिभाषामात्रं अनुभूयमान

वेद्यो वेद्यं तथा ज्ञानं न चलेच्चलमेव वा ॥ अद्वैतमतं ममेति सम्यक् मननं तन्मम ॥२५॥ मह-

त्त्रिपुटीभाववत्त्वोभयपत्रसत्त्वात् वेद्यमेव ब्रह्म सत्त्वं वेद्यं न च वेद्यं वेदस्यैव भवति यद्वा दिव्यदृष्ट्यास्मत्वात् नश्व-
त्वाच्च आत्माहि ब्रह्मज्ञानमात्ररूपस्य अप्रमाणत्वाद् ब्रह्मसत्त्वज्ञानमतं तद्ब्रह्मसमादिश्रुतिशतेभ्यः अतः स्वाभा-
विकानां देहादिधर्माणां स्थूलत्वादीनां योगजधर्माणामणुमणुत्वादीनां च व्यभिचारिणां स्थूलदेशसन-
अत्र स्थूलमणु इत्यादिवाक्येभ्यः सर्वदृश्यधर्मस्य मन्दत्वं मनसः तत्त्वमपि पतत्यभिमाशंकाह । अचलं चल-
मिति हि विधि हि ब्रह्मणो धर्मज्ञाने श्रूयते । चलचलत्वतया प्रहतपाप्मत्वादि सत्यसंकल्पत्वान्तमचलं अणु-
स्थूलत्वादिकं येन प्रमादात् योगिनामपि वर्तते तदस्यानि समिति ॥ नहि सत्यसंकल्पोपि अणुः स्यामिति ध्याय-
न्स्थूलत्वेन न रोद्धुं शक्यः नापि स्थूलः स्यामिति ध्यायन् अणुत्वेन न हि युगपदेतद्द्वयं भवति परस्परविरोधात् ।
तस्माद्यथा भ्रमपरिणामादयो भूतधर्मा एवमेते भिन्नमधर्मत्वं कदाचन्नात्रयः परंपरया ॥२५॥ ॥

स्वस्वरीपर्यन्तिमायया चेन्न दिवेति चेत्तत्तस्माद्दृष्टो स्वरात्मयत्कु निष्कलङ्कमात्मांशं चाहमत
याः स्वयोदः स्वयं इति चेत्तिपत्क्ष्मि त्रिगुणो समग्रणाद् त्वे समग्रणस्य त्वे चेन्न युज्यते विरोधा
त्तनहि काष्ठाद्दृष्टव ह्रेः कष्ठापादानत्वे च दत्ते॥ तु मांगवत्रिगुणास्याविर्भाव तिरोभावावे
व भवत इति चेन्न॥ नैवं तत्र हि समग्रणत्वायते॥ अतिसत्तु पुंसि समाधिकालिकस्वरूप
शुमात्रमात्रपरेति इष्टत्वंनन्नयत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकं पश्येदिति विद्यावस्था
यां द्वैतदर्शनं निषेधति यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यविद्यावस्थायां
द्वैतदर्शनमित्तिवदंतीक अथमपचारात्तैयात्तस्मादस्ति समग्रणस्सद्वय भत्न्न॥ न
नु भगवतः तन्त्रस्मरस्यादयस्त्वयाविनितो नकदोषस्त्यांशं चाहं॥ विद्याविधे
रिति॥ उपासनैव विद्यातदभावोऽविद्यातत्रापि द्वैहमिवक्त्वं ब्रह्मा
हं स्वत्रूपादनन्यत्वेन पश्यतीति नोक्तमन्ति विरोध इति भावः
॥२८॥ ॥श्रीः॥श्रीः॥

अथ आन्वीक्षिकीसहितायाः अनुविंशतिमस्याः श्रवणं नेतरे ॥२१॥ हन्तमिवेतिमस्याना अनि सार
तेन गहनं तत्त्वमुक्तं ॥२४॥ परिशेषं अनेनोक्ता शेष अनेन मेमस्यामिश्रतिउपसंमोपसंहारे कृष्णादि
नानाम्नायं लिंगबहिके नपरिभावयामियुक्तिमपि साधकतत्केवलेनालोडयामिपरमान्वीक्षिकीं

अथोक्तश्च महाराज राजा गन्धर्वसत्तमः ॥ ह्रस्वाननुपप्रच्छ प्रश्नमर्थवदुत्तमं ॥३०॥ मुहूर्तं मृष्य
तां तावद्यावदेवं विचिन्तये ॥ बाढमित्येव कृत्वा च तस्थौ गंधर्व आस्थितः ॥३१॥ ततोऽनुचिंतयम
हं भूयो देवीं सरस्वतीं ॥ मनसा स च मे प्रश्नो दध्नो घृतमिवोद्धृतं ॥३२॥ तत्रोपनिषदं चैव परिशे
षं च पार्थिव ॥ मथ्नामि मनसा तात दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं परां ॥३३॥ चतुर्थी राजशार्दूल विद्यैषा सांप
रायिकी ॥ उदीरिता मया तुभ्यं पंचविंशदधिष्ठिता ॥३४॥ अथोक्तस्तु महाराज राजा विश्वावसु
स्तदा ॥ श्रूयतां यद्भवांस्तस्मान्प्रश्नं संपृष्टवानिह ॥३५॥ विश्वाविश्वेति यदिदं गंधर्ववद्‌नपृच्छसि ॥
विश्वाव्यक्तं परं विद्याद्भूतभव्यभयंकरं ॥३६॥

निदर्शितां श्रुतिं ॥३३॥ चतुर्थी त्रयीवार्तादंडनीतिभ्योऽपे
क्षया सांपरायिकी मोक्षार्थहिता ॥ हे राजशार्दूल हे जनक उदीरिता तुभ्यं सा विश्वावसुर्विकरेभ्यस्तेभ्योऽधः ग
तत्वेन पंचविंशात् पंचविंशः शारीरं तमधिष्ठाय स्थिता ॥३४॥ उक्तप्रश्नानामुत्तरमाह विश्वावसुमपोद्धृत्य ग
यति ॥ अथेति ॥३५॥ विश्वेति अव्यक्तमितिच्छेदः भूतभव्यभयंकरं भूतभव्ययोः संसारस्तत्कारीति भूतभव्यभयंकरं ॥३६॥

ततो गताश्चपि पुण्यफलाद्धीनामेव धर्माः नन्वहत्स्वस्याप्यहंनित्वात्तेनात्मनस्तस्य संबन्धाद्दोषः चेत् ला
ग्रस्य धर्माः स्थूलत्वाणुत्वादयस्तेनेन समरसीभूतस्य शकाशाज्ञानस्वप्नत्स्थिवशेषो ग्रस्य गुण्य
त एवमद्देसोऽभ्यादेशिवचाच्चयनादात्मनेनतनतमसकृत्स्निमर्थः॥ किंच आत्मैव चेद्दृश्यते हिंसाद्यसवैष्य
र्यनिस्तापरोलत्वात्तस्यैव तद्गुणानामपि तानेष्वपोदानां सर्वदेव भानापत्तेस्तु न हि मणेर्बुद्धेरपि स्वस्थः
स्फुलिंगान दहतीति स्थितो देहबुध्या गृहीतोऽपि स्वभाविक कथमेमकाशयेदेव तस्मात्॥ अयमात्मा
ब्रह्मेति ममात्माभदेन तु निवद्रुपासनार्थं मोपचारिको भेद इत्याशयेनाह॥ अपूर्वमिति उपालेः मा
गविज्ञाते उपास्यान्ते कोदंभः तन्मात्येन माते पाक्वामितार्थः॥ ननु उपास्यासाध्यस्य मोक्षस्य कथं नित्यं
स्व मोक्षः क्रियासाध्यस्यानित्यत्वे च सर्वसिद्धमित्याशंकाह॥ अतएव तमिति॥ नवयोगमपि न च
पुनरावर्तते इति मामहबलादत्वयमेव न हि घास्तीयर्थं युक्तिः॥ मेवममते येन्न क्रियासाध्यत्वादनित्यत्व
मोक्षस्यानुमीयते॥ न हि मस्मीभूतेभ्यः स्त्रोमात्स्यपवः प्रभृतिभ्यः स्वर्गो गमैतोपास्ता इते किंचिन्मानम
स्ति तस्मादेतत्स्वप्नजानेष्ववस्तुपक्षव्यमपि अनन्तमेव शुद्धिमतरं॥ न हि आत्मेति केवलं पापाणां कुल
नेनात्मवादहारदनतिरिक्तमानं पुरुषार्थो भवति॥ अपि तत्स्वात्मन्यतिके सम्यकल्पत्वादिकमेव लोके
पि न हि कस्मित्स भूमिं पुरुषार्थत्वेनोपेति॥ अपि तत्स्वाहिमागमेव तत्स्वामात्माहे पुरुषार्थमं
तस्यार्थनिर्णयः कर्तव्यः॥ तस्मादात्मत्वमेव मुक्त्युपायः न तनेतात्परिष्फलेनाम्यमस्यकस्य किंचि
दस्तीति सिद्धम्॥ २५॥

पतनं ज्ञायो वाऽऽदं स्मर्वे मित्रादिष्वपि तेषु करुणा एवास्ति न मित्रः मोऽहं कोऽतः सर्वे स्वरूपादिकं अपि तत्रोपान्वये वेः
तितनताहं तथैवेति तदाहृता स्मृतिः कारणमात्रपरानन्तरमिहैनिषेतीति तत्तयामोऽहं कायकं तं सर्वे स्वरूपादिकं
रतीयमानं दर्शयं प्रकल्पितं तस्य यमाणं ब्रूते स्थितिर्निष्कलपरतत्त्वोनेनं शक्तमतोऽस्ति विरूपाणां दश्यामित्रइसर्वः ॥४८॥ य
तनं प्रकाशमात्रस्य जगत्तस्मादिदं तेनेन संभवतीति ज्ञानं च देहग्रहोऽस्ति तस्मादज्ञानेन प्रकल्पितमिति यत्नादंशं जगत्
स्मा पुरुषोऽपि ज्ञानेन तस्मात्प्राहुरिति रूपत्वात्प्रकल्पितेरेव सत्त्वं धर्मादि ज्ञानमिति तात्पर्यमिति हि। यत्न तेन ज्ञानेन प्रम
णं प्रतिरूपेण जन्यते तत्प्रमाणफलभूतेन मया रूपज्ञानेनेदानीं शुद्धेन य मित्र उच्यते ॥ यथा तत्र परागर्थं ममैवेषु॰
या फलत्वेन सत्त्वात्तस्माद्विशेषं वेदमयोऽर्थोऽवेदनोऽस्ति प्रमाणानदीति । तत्त्वतः स्वरूपं निष्कलं सत्संज्ञानमित्या

तथैव मित्रे पुरुषं वा करुणं प्रकल्पितं तया ॥ ज्ञानेन प्रकल्पितं प्राहुर्ज्ञेयं निष्कलमेव च ॥४९॥ कल्पनाज्ञा
नपाशैः प्रोक्तः कोऽसौ पुरुष उच्यते ॥ तपास्त्वप्राकृतिं प्राहुरतपा निष्कलः स्मृतः ॥५०॥

दिश्यतीति विषयइत्यर्थः । यतज्ञानेऽदृश्यजीवयोः स्वभावकेन त्रिरस्यति । अत एवेति तात्पर्यो निष्कलमेव ब्रह्मेत्यर्थः । को॰
ऽपि पापि रवेजीवः कारणोपाधिरेश्वर इति ब्रह्मणि उपाधिकौ जीवेशाभ्यां वोऽप्यनेनैतेनोपाध्यपगमेनाद्वैतभाव
पि निष्कलमेव ब्रह्मेति भावः ॥४९॥ यतज्ञानेदाकाशयोरभेदबोधकं वाक्यमुदाहृत्य तद्भावकेदेवत्वमिति तत्प्रकर॰
णेन: तद्गुणस्यस्तु निमार्थमित्यापायेनाहृत्वइति कः प्रानेदः तपाः प्रत्यक्तं तोवक्रमे गुणप्रकल्पितोऽर्थः । यत्र
तं प्रतपाः सप्रोदः स एवेति सर्वोगतत्त्वं गुणानन्तगुणस्याविर्भावतिरोभावाविति चेत्रिसंगस्यापि सगुणत्वा
पत्तिरिति ज्ञापत्रहि ॥ प्रतपा निष्कल इति निष्कलस्य रगवत्तमगणनयोः दृष्टि ज्ञानत्वमतो न निष्कलत्वव्याघात

अविर्भावो निष्कलस्तथेति गौडपादः आत्मा गौणकः आत्मैनैवात्मानं जीवकस्य उपास्यस्यात्मन स्वदेत्यु-
यः पुत्रात्प्रियो वित्तात्प्रियोन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मेति सर्वान्तरत्वं अयमिति प्रत्यगात्मत्वं चो-
क्तं तदन्यस्य वक्ति स्वस्यैवान्यस्मादात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियं रोत्स्यतीति शोकहेतुत्वमुक्तं अतः पौ-
त्रादि पर्यालोचनात् दुःखदात्रि स्थान्दन्या विद्या निष्कलत्वात्मेति सिद्धं इदं सर्वं यदयमात्मेति बाधा-
या सामानाधिकरण्येनैव यत्स्याणुः सर्वमात्मेति वत ॥ आत्मविदः सर्वात्म्योक्तिः सविबाधकाले नावे
भवानुसन्धानमात्रमिति ज्ञेयं ॥ यदुक्तं यदेव आकाशानन्दोन स्यादित्याकाशानन्दयोः ॥ सामानाधिक-

त्रिगुणं गुणकर्तृत्वाद्धि स्थाणोर्निष्कलत्वया ॥ अस्मत्स्वेव
मिथुनमेवमेवानुद्रष्टणेन ॥ अव्यक्तं महदिति माहुः पुरुषेति चनि-
र्गुणं ॥ ३७ ॥

रण्यात् गुणगुणिभावेनाभेद इति तत्राह ॥ अस्मत्स्वेति मिथुनं अस्मास्वस्वेति द्वयमिति मर्थः अव्यक्तं त्रिगुण-
मदिति त्रिगुणं त्रयं परेतः सिञ्चयस्य मतिवित्वं प्राप्य महदिति सर्वं करोति सविवभक्तोन्यो निष्कल इत्यर्थः अ-
स्मर्थं स्वत्वाकाशे इति सत्तमीतेन यदिकारणेआनन्दोन स्यात् हि कार्ये सतत्वं न स्यादिति आधाराधे-
यभावस्य कारणानन्दयोः सर्वत्रम्भवतइति तन्गुणगुणिभावेन तत्त्वयोः संबंधः आनन्दब्रह्मणो विशेष-
तिपत्तिविरहोः शिरइति वदोपचारिकोवावो ध्यावस्तीणइति पदं ब्रह्मतिमरेवाकृतव्यम् ॥ ३७ ॥

यत्तकेतुत्वादृष्टान्तेन ज्ञानेश्वर्यादीनां सत्वस्थूलत्वादीनां निषेधश्च विशिष्टव्यस्थाण्यनुपपत्तेर्विज्ञाते
नादचलात्प्रकृतिश्चलः पुरुषद्वितयोः परिणामित्वकूटस्थत्वादिकृतविशेषात्सारूप्यार्थकता
दात्म्ययोगेन व्यस्थाणामापततानां ज्ञानेश्वर्यस्थौल्यादीनामाध्यासिकताद्रात्म्येनप्रसक्तानां सुव्यक्ते
मैव निषेधो युज्यत इति भावः प्रकृतिर्विविधा यमाणाजगल्लयोदयकर्त्री पुरुषस्त्वविविधायमाणश्च
कर्त्तेति श्लोकार्थः ॥५२॥ यद्यपि प्रागुक्तो यमव्यक्तं वेद्यः पुरुषस्त्वक्तत्वादपि तत्त्वस्वभावतः वे
द्यमव्यक्ते दृष्टत्वात् ॥ अवेद्य ॥ पुरुषोऽदृष्टत्वादिति तत्वमाह ॥ अधैवेति यत आत्मा वेद्ययतादितस्य
निमापरोक्षत्वयातज्ज्ञानफलं सार्वज्ञ्यसर्वैश्वर्यादि तत्त्वमाह ॥ अज्ञातेति यथा प्रकृतिर्जडत्वात्स्वाला

बलाबलमिति प्रोक्तं त्वया तदपि मे स्फुटम् ॥ बलाबलं प्रकृतिमाहुः कास्मात्तयप्रयोगयोः ॥ ४२ ॥ आलेयप
योगयोः कर्ता निश्चलः पुरुषः स्मृतः नित्यत्वाद्व्यापकत्वाच्च पुरुषस्तस्य ॥ अज्ञातृत्वात्कार्यं चैवमज्ञ
तयोः प्रभावतः ॥ ५३ ॥

नेन जानाति एवं निष्कलात्मापि स्वात्मनिष्ठत्वाद्विशेषात् स्वात्मानं न जानाति अतः भावयज्ञोऽप्यात्मनोऽनि
त्यापरोक्षत्वच्चदासीनतोपक्रमणयानन्तत्वात्तु विषयतयापि हि सोपाधीवेद्योऽज्ञानात्तेयोऽनावर्त्य प्रकृत्या जीव
स्यात्मानेन ज्ञानात्मनेशाममिति चोच्यते निष्कलज्ञानस्य तत्सार्वज्ञ्यफलकत्वेयोवेदनिर्हितं गुह्यायां
परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सहेति श्रुत्यर्थमार्गेणान्तरेणकमिति जेयपरमात्मनस्त्वेदृशात्स्वात्मावे
ननेयोपलत्वात्तस्मात्कुपलत्वाणामतईश्वरस्याज्ञानादज्ञानेप्रवृत्तेनिनाधर्वेत्वव्याहतिल्लज्ञानस्य नित्यभा
वः ध्रुवोऽनादित्वात्तद्योपरिणामिनित्यत्वादव्यवहारायतत्वयाप्रकृतिरपिनित्यापुरुषस्वस्याधनत्वेन

ननु निष्कलस्य वेद्यत्वे न युज्यते त्रिपुट्याद्यभावादित्याशङ्क्य मतमाह ॥ तथैवेति ॥ यदज्ञानं पुरुषार्थप्र तिबन्धकं तद्वेद्यं यदा च मे वेदाकाशो वेष्टयिष्यन्ति मानवाः तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भवि ष्यतीत्यश्रुत्या आत्माज्ञाननस्य तद्ध्यानादात्मैव वेद्यः सर्वज्ञानं तत्परिशेषाद्वेद्यमेव ॥ नेदं यदिदमुपासते ना शादेवेति ननु त्रिपुटीभानप्रसक्तिरस्तितथा च श्रुतिः तावन्मनो निरोधव्यं हृदि यावत्क्षयं गतं एतज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तर इति ॥ अन्यथा तदा हि वेदनात्मत्वं जडत्वं स्यादात्म त्वेवक्षणः स्यात् तथा च श्रुत्यप्रमाणत्वात् विज्ञानमानन्दं ब्रह्म अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादि स्मृतिविरो धः न च सन्निबाधकेनात्मा सोपचारित्ववेद्यं अत्र प्रमाणमेतस्य पास्यस्यैव गौणस्तामानाधिकरण्यं

तथैवावेद्यमव्यक्तं वेद्यः पुरुषवर्त्मनः ॥ ५१ ॥

ओंकारोपेतसगुणस्यैव ध्यानलक्षणोपास्यत्वश्रवणात् निर्गुणस्य तत्त्वस्यापि यो वा पुंडरीकाक्ष वेदस्यादौ सर्वत्र प्रसिद्धत्वात् ब्रह्माह तथैवेति यदाह तत्तद्वेद्यं आवरणेन सर्वेण मलेन रूपेणादे हेयं असत्येनानीरणरत्वात् अपलद्ध्ये यथा विषयगामैवावेद्यो नत्वनात्मानं तत्स्वाद्यश्च तेज इत्वा यत्तेरिति नात्मत्रयणोरभेदो गौणः अथवा गौणोऽप्यभेदरूपास्त्विति सामान्येऽपि नक्षोदोऽयं पवसोत्वेनच्यव इत्यात्मानि अन्वेषणविध्यादितिन्यस्यावरणस्यान्तवादेनयन्ते ब्रह्मलोके न विंदन्त्यनेनादि ॥ एवमत ढाडयन्तत्वविधानात् ॥ ब्रह्माभिन्नलोके आत्मानं ॥ यतोऽन्नान्नान्नमात्रापन्नो देने ब्रह्मैवेद्यः मेवननतपास्यमव्यक्तं त्वेवेयतस्थत्वात् ॥ ५१ ॥ ॥

नन्वस्तदीयाः सोऽहितः अस्मात्कृतेषु लोकेषु स्थिताः प्रतिपद्यमानि न सुखदुःखेष्वित्यादिकन्नुपादायभगवद्
रायणेनवास्यादिसो गवाङ्गर्वतिग्रन्तोनन्तेषांमहत्तिलयापिमलयानापिजरायापातानलेषांप्रवाहनिम
मेम्वर्यंतयाचश्रीधरस्वामीमिवेदस्त्वेतिरेषायाकृणाहूतेउपनिषदाकायन्नवदेवानमेतिन्नमतवा
क्यवादिनग्रमन्ताग्रलीलयाविग्रहेकृतापभजंतेइतितम्राप्यचोदास्मतिस्माशब्दाहस्तरगुणात्पन्ना॰
दितिगुणानात्ययत्वाहिमर्थः अस्मत्कृतेषुलोकेषु सन्नाद्यागुणः सेतिनवाप्रसेनामातरेणवे
वत्समेवततः आपेमलत्वेलगणसाम्यावस्थायागुणाकार्येन्वातेषामपितन्याबंधमावोप्रयतेषां॰
मनादित्वान्नतयद्वतिलयाहस्मत्कृतिः कर्तृत्वादितिकाकातिवदर्थहेतुहमपत्राप्तिमवथ्मेकरोतीति॥

गुणात्वपित्वात्प्रकृतिः कर्तृत्वादत्वर्थबुधैः
एषातेनाविशेषीवियाचतर्थोसंपराधिका॥५४॥

प्रकृतिरितिसुस्पतेस्ते   थांमकार्यत्वेमाकृतत्वमे
वनस्यात्तत्वेच्छापतिः प्रस्यगतिरिक्तामाकृतत्वस्वेतरकल्पनेप्रमाणाभावात॥ अतोसदातेमिति
प्रत्यात्तविन्यान्वकल्पनानाधान्नुमर्थः यत्वेम्वर्यमवाहनिम्यमितिकर्तोहकृत्वादत्वर्थमेतिसहोर
मेवपुनः पुनर्जन्म यतरतिप्रत्यामावनाज्ञानकर्मभिः पुनः पुनर्जीयमानस्यभोगस्यात्तयत्वमतःनच
भोगमसौनानिसेतितस्मात्स्मात्कृतेषुलोकेषुभोगस्यात्तयत्वेनपुज्यतेकर्ममसौसाधितस्पत्तयाव
श्यभावात॥ भोगभोसौवानल्पानाभावादितिहृदाहतयोः॥ प्रकृतिनन्नाध्ययोक्तयोगसिद्धजीवन्मुक्ता
भिप्रायेणाउपपत्तिरितिनाप्राकृतलोककल्पनेयुक्तमितिउपसंहरतिएवंतिउक्तेतिशेषः॥५४॥१॥

464

यतस्साध्योपि मोक्षः शास्त्रबलात् सिद्धो भवतीति तत्राह अन्येनिनिष्याद्यन्ति हित्वमविवक्षितं न पश्येह कर्म
जितो लोकः स्ती एतत् एवमेवान् नयुपुरुषजितो लोकः स्तीयत इति अवस्यापलहातकं तदनम्मितिनु कोप
स्त्रीतयाकर्मफलं निर्दिष्टातस्त्रिति रिक्त मिहात्मानमननविधयसमस्ततोस्वसत्यान्यकामासेषां सर्वपुलो
केषु कामचारो भवतीति विधीयमानमात्मज्ञानमुपासनारूपं चेतन्नस्यकर्मातः फलितत्वाद्यर्थेवत्कर्म
निंदा अकर्मत्वपस्यान्यस्यनतउक्तस्वविधेयस्याभावात् यपेतद्यिवाक्यमुपासनापरमित्याशङ्क्य नदाः
यएषसंप्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति तदमृ
तमभयमेतद्ब्रह्मेति वाक्यशेषविद्यापरं स्वप्रसंप्रसादः सषुप्त्याभिमानी प्राज्ञः एतस्माच्छरीरादुत्थाय परं
ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति प्रसिद्धैन निष्पन्नत्वं तन्मशुद्धं ज्ञात्वा प्राप्तव्यं रूपं परमसंयुक्तेन पतेदेव
अन्येनिनिष्यादयोप्याहुः ध्यात्मनानिनिष्पयात् ॥ अस्तयन्त्याद्यनननेषज्ञनमत्राहुः रम्यपे ॥ अस्तमेषु हर्षमाहुः
परंज्योतिरसंजानादिरूपमिति निष्पन्नत्वं यास्यसनविपत ॥ २५ ॥ अन्येनैनपरत्वमेयफलमत्रदेवव निष्पन्नमिस्यर्थः १
४५ एवंवनविशिष्याभ्यन्तः स्वनिबलेन मन्यस्थितस्यानिबलेनेवान्तरेदृत्यक्षरानीमान्नीतेकामावेदलनकेवले
नमस्यवस्थितस्यनकेवलंनैवान्तरेवनममयमते अस्तयन्त्यादिनिसादैनयतनिमः स्वर्गेउपालिसाक्षः पुरु
षार्थानकेवलस्यापाणनकस्यनैरात्म्यवादनतिरेकादिति तत्राह यतः अननेः इत्यात् अज्ञनमनत्रयमाहुः
रितियोगनामकत्वेन नमसेतिमजननंनस्मिन्नितस्वर्गे स्यष्ट्रो पेपवमी अस्तयन्तपरोक्षं अन्तःस्वतपादर
यश्रावापोश्रमण्यवहारेयत् अजमाकाशादित देवान्यथेश्स्याहुः जायमानस्वरादेक्षयोद्दिष्टमहत्वःतदे
स्यताभिमतस्यमोक्षस्याधीनत्वं नसागमशीतेनादिवृत्तस्वभावोन्यथयितेशक्यतइतिभावः एवंअइहस्व
मतीति पुरुषः नमस्तत्वमाहुः नतपुरामतत्यन्वगुणकतयाचकेवलस्यानेवमोक्षः जनेन्द्रियेनारंतमध्यस्व
त्वेनपरतेनतत्वेनचेतस्याधिरूढः स्वरूपत्वादितिभावः ॥ ५ ॥ ॥

तत्त्वमसीतिवाक्यार्थमेवाह शाश्वत ईश्वरः पंचविंशको जीवः तस्य तेन सह द्वावनुपश्यंतौ अपि वर्त
मानौ तं भावमेनेत्यर्थः तमिति विशेषणावेत्याह एकत्वेनानुभावयिता कममिन्नं वस्त्विति साधवो वेदांत
निष्ठाः सख्याः पश्यंति॥५५॥ तेनेति तेन सांख्याः योगीश्वरा न तु जीवेशाभेददर्शनेनाभिनंदंतीत्ताह
मित्ते देभ्येच॥ तत्र सांख्याः स्पष्टमेवाभेदमाहुः योगास्तु अपि मोक्षे पंचविंशं सबीजं शास्त्रं निर्विशेषवि
न्मात्रमपगच्छंतस्तादृशं चेश्वरं मन्वानास्तत्र योग्यनिर्विशेषयोः विशेषवतस्तस्य भेदस्य योगानां फलतः

अन्यश्च शाश्वतोऽव्यक्तस्तथान्यः पंचविंशकः॥ तस्य द्वावनुपश्यंतौ तावेकमिति साधवः॥५५॥
तेनेतन्नाभिनंदंति पंचविंशकमच्युत॥ जन्ममृत्युभयोद्विग्नाः सांख्याश्च परमैषिणः॥५६॥ वि
श्वावसुरुवाच॥ पंचविंशं यदेतत्ते प्रोक्तं ब्राह्मणसत्तम॥ तथा तन्न तथा वेति तद्भवान्वक्तुमर्हति॥
५७॥ जैगीषव्यस्यासितस्य देवलस्य मया श्रुतं॥ पराशरस्य विप्रर्षेर्वार्षगण्यस्य धीमतः॥५८
भिक्षोः पंचशिखस्याथ कपिलस्य शुकस्य च॥ गौतमस्यार्ष्टिषेणस्य गर्गस्य च महात्मनः॥५९

अभेदमेवेच्छंतीति भावः तयोद्वेगाइति पाठे भयात् उद्वेगो येषां ते तथा अस्मिन्पक्षे सांख्यमते एवा
पभेद इत्यर्थः॥५६॥ पंचविंशं पंचविंशस्तत्त्वं यत्प्रोक्तं तत्त्वं तथा उक्तेन तथा उतान्यथा अयं भावः
यदि जीवत्वं मुक्तेन हितस्य ईश्वरत्वं द्रष्टृत्वं च नष्टं नामोपि तर्हि पदपतो मोक्षे तत्त्वं नसीमभेदो योगा
स्यात् यथैव सत्यं तदा कमेकाद्ष्या शास्त्रा एवं बंधमोक्षायथवस्थावेति॥५७॥ यद्यपे प्रत्तद्द्वयं अ
नेन तथापि ते ये व ममविश्वासो स्तीत्याह जैगीषव्यस्येत्यादिना॥५९॥ ॥ ॥ तमः

वियोपेतं आन्वीक्षिकीं विद्यया सहितं धनेन च समानि यज्ञेषि सांदि श्रीरमन्तासतामिति श्रुतेः श्रीशांडि
नोवेद् विद्याधनं तासो यथनिकासं यायश्रवणमनेनकृत्वे निभावं कर्मणा गत्वयसद्ना यत्नेन सर्वे वे
दाः नित्यकर्माणि एकांतदर्शिनाः विज्ञेयाः स्मृतौ ॥४६॥ तेविपदायाः यस्मिन्नधिष्ठाने ज्ञायते लीयते च त
वेदार्थे वेदमंतपायवव आत्मानं येन ज्ञानं तिनयत श्रुताभवतित्नि ममिति श्रवानक्षरा ॥४६॥ विद्या

विद्योपेतं धनं कृत्वा कर्माणि नित्यकर्मणि ॥ एकांतदर्शिनो वेदाः सर्वे विश्वावसोः स्मृताः ॥४७॥
ज्ञायते च नियते च यस्मिन्नेतत्श्रुताः ॥ वेदार्थं येन ज्ञानं निवेधगंधर्वसत्तम ॥४८॥ सांगो
पांगानपि यदि यश्च वेदानधीयते ॥ वेदवेद्यं न जानीते वेदभारवहो हि सः ॥४९॥ यो घृतार्थी
खरीक्षीरं मथेद्गंधर्वसत्तम ॥ विष्ठां तत्रानुपश्येत न मंडं न च वै घृतम् ॥५०॥ तथा वेद्यमवेद्यं च
वेदविद्यो न विंदति ॥ स केवलं मूढमतिर्ज्ञानभारवहः स्मृतः ॥५१॥ द्रष्टव्यो नित्यमेवैतौ
तत्परेणांतरात्मना ॥ यथास्य जन्मनिधने न भवेतां पुनः पुनः ॥५२॥ अजस्रं जन्मनिधनं
चिंतयित्वा त्रयीमिमां ॥ परित्यज्य क्षयमिह अक्षयं धर्ममास्थितः ॥५३॥ यदा तु पश्यते
तमहन्यहनि काश्यप ॥ तदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ॥५४॥ ॥

विष्ठां तमसमंडं पश्येत न तु ठ न मंडं वा घृतं ॥५०॥ एवं वेदं शृण्वन्ति वेद्यं ब्रह्म यो वेदवित्तं न विंदति न लभते
नायरोती करोति ॥५१॥ यथा येन दर्शनेन ॥५२॥ त्रयीं कर्मकांडोक्तं धर्मं क्षयं तत्त्यक्त्वा अक्षयं धर्मं परित्यज्य अक्ष
यं धर्मं योगं ॥५३॥ पश्यते द्रष्टुं पश्यते कर्मणा तद्र ॥ आत्मनि शोधः षड्विंशत्वपदार्थो यदा ब्रह्म दृश्यते
तदा वा कातरत्वेन केवलीभूतः तत्स्वरूपाविर्भावः षड्विंशं तत्त्वपदार्थे ॥५४॥ नमः ॥ ॥

अनेन पंचविंशेन प्रतिबोधेन बोधमतिविं वा मन्नाततनो महति प्रधानमधीयते स्मिन् विनिद्या शेते शेनागात प्रधानसंज्ञ भवदिति एतेन चितिच्छायापन्नाबुद्धिरेवाहं ममयविषयं ज्ञं यथा ज्ञ इति विद् शेनात् ॥ एक एव तु भगवान्मा भूते भने व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवदिति जलचंद्र वदिति जलचंद्रदृष्टान्तादिकं चेष्टा ॥ ११ ॥ एवमान्निति चिदाभासात्मनः साक्षी पश्यन जाग्रदादीयुं महं मो

अनेन प्रतिबोधेन प्रधानं प्रवदंति तत् ॥ सांख्ययोगाश्च तत्त्वज्ञा यथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ११ ॥ एवमेवं
च वा पश्यन्पश्यन्नन्यः सदानघ ॥ षोडशं पंचविंशं च चतुर्विंशं च पश्यति ॥ १२ ॥ न तु पश्यति पश्यंस्तु
पश्चैनमनुपश्यति ॥ पंचविंशोभिमन्येत नान्योस्ति परमो मम ॥ १३ ॥ न चतुर्विंशको ग्राह्यो मनुजै
र्ज्ञानदर्शिभिः ॥ मत्स्यश्चोदकमन्वेति प्रवर्तेत प्रवर्तनात् ॥ १४ ॥ तथैव बुध्यते मत्स्यस्तथैषोप्य
नुबुध्यते ॥ सस्नेहः सहवासाच्च साभिमानाच्च नित्यशः ॥ १५ ॥ स निमज्जति कालस्य यदैकं
त्वं न बुध्यते ॥ उन्मज्जति हि कालस्य ममत्वेनाभिसंवृतः ॥ १५ ॥ ॥ ॥

विवेकख्यातिकाले वा पश्यन् सविकारं चतुर्विंशं पंचपंश्यति अपश्यन् सुषुप्त्यादौ निर्विकल्पस माधौ च षड्विंशं पश्यति ॥ एतेन यः साक्षी स एव साक्ष्यो एतस्मै वद्वस्थैतस्य च विशेषो भवति साक्षेण वियुक्तः षड्विंशस्तु कः ॥ १२ ॥ षड्विंशस्याहंत्वं वदन् चतुर्विंशस्यात्मत्वं लोकायतसौगतसंमतं निरस्यति ए चतुर्विंश इति न ग्राह्य आत्मभावेनेति शेषः ॥ १४ ॥ कालस्य कालेन एकत्वं षड्विंशाद्भेदं मज्जनोन्म ज्जने संसारमोक्षौ ममत्वेन ज्ञानेन ब्रह्मभावेन ॥ १५ ॥ ॥ ॥

४५५

466

६२ ॥ प्रवर्हः ॥ प्रगल्भो वक्ता ॥ ६३ ॥ मेऽद्य मयैतन्नं श्रुतमिति साङ्ख्येति हि प्रसिद्धं ॥ ६९ ॥ जीवनत्वं च वक्तुमुपक्रम

नारदस्यासितस्यैव देवलस्य च धीमतः ॥ सनत्कुमारस्य ततः शुक्रस्य च महात्मनः ॥ ६० ॥ कश्यपस्य पितुश्चैव एतदेव मया श्रुतं ॥ तदनंतरं च रुद्रस्य विश्वरूपस्य धीमतः ॥ ६१ ॥ दैवतेभ्यः पितृभ्यश्च दैतेयेभ्यस्ततस्तत ॥ प्राप्तमेतन्मया कृत्स्नं वेद्यं नित्यं वदंत्युत ॥ ६२ ॥ तस्मात्तद्वै भवद्बुद्धा श्रोतुमिच्छामि ब्राह्मण ॥ भवान्प्रवर्हः शास्त्राणां प्रगल्भश्चातिबुद्धिमान् ॥ ६३ ॥ न तवाविदितं किंचिद्भवान्श्रुतिनिधिः स्मृतः ॥ कथ्यते देवलोके च पितृलोके च ब्राह्मण ॥ ६४ ॥ ब्रह्मलोकगताश्चैव कथयंति महर्षयः ॥ पतिश्च तपतां शश्वदादित्यस्तव भाषिता ॥ ६५ ॥ सांख्यज्ञानं त्वया ब्रह्मन्नवाप्तं कृत्स्नमेव च ॥ तथैव योगशास्त्रं च याज्ञवल्क्य विशेषतः ॥ ६६ ॥ निःसंदिग्धं प्रबुद्धस्त्वं बुध्यमानश्चराचरं ॥ श्रोतुमिच्छामि तज्ज्ञानं घृतं मंडमयं यथा ॥ ६७ ॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ कृत्स्नधारिणमेव त्वां मन्ये गंधर्वसत्तम ॥ जिज्ञाससे च मां राजंस्तन्निबोध यथाश्रुतं ॥ ६८ ॥ अबुध्यमानां प्रकृतिं बुध्यते पंचविंशकः ॥ न तु बुध्यति गंधर्व प्रकृतिः पंचविंशकं १

तेः बुध्यमानामिति जडा प्रकृतिः उं साम्मकाचपतेनन्नु मानं प्रकृत्या तेन जीवस्य बुद्ध्या यगोचरत्वेन १

तेसिं मोक्खपहे ति देवता च वेस ॥ ८४ ॥ दर्शने यासं दर्शनं तनु पवेर्य पयाने ॥ ८५ ॥ ज्ञानं ६ समस्त पू. ल.

विष्णावसरकवाच ॥ न एवं मुमे वैतद् कंतं त्वया विभो सम्यक् कृते मंदे वताचें यथावत् ॥ स्वस्त्यस्तु तेभ
वतस्मात्त्वनिं यवु यावत् मदाग्र दृष्टिश्च तेन नमस्ते ॥ ८३ ॥ यानु वल्काडुवाच ॥ एवमुक्ता स प्रयातो दिवं
विष्मानुने श्रीमता दर्शनेन ॥ ८४ ॥ स्कंत स्पा परया भिनेव मदंति एनमस्कृत्वा महात्मा ॥ ८६ ॥ ब्र
ह्मादीनां खेचराणां स्तितौ च ये वाथ स्तानस्ते व संने नेरेद्र ॥ न ये वन दर्शने दर्शयन्ने सम्यक् कृते मे
येपथ्ये सम्भिता वै ॥ ८५ ॥ मोक्ष्य: सर्व संरब्धधर्मे रताश्च तदु योगा योग धर्मे रताश्च ॥ ये चाप्यने
मोत्तकामा मनुष्या स्तेषां मतं दर्शनं ज्ञानं हुं ॥ ८६ ॥ ज्ञानां स्त्रीलोज्ञायतेराजसिंह ज्ञानस्य ज्ञानादे
वमाहूर्नरेद्र ॥ तस्मात् ज्ञानेन त्वनो त्वषितव्ये यनात्मान सोत्प येजन्म मृत्यो: ॥ ८७ ॥ मप्य ज्ञानेना
सणान्त्रियाद्दावेषपात् छुद्रा दपिनी चा दभी लोग्रुद्रात त्र्यकृथानेन निर्मेनश्चि दिनेज
न्मस्मस् विशोतो ॥ ८८ ॥ सर्वे वर्णा ब्राह्मणा ब्रह्मजाश्च सर्वे नित्यं व्याहरंते च ब्रह्म ॥ तत्वं शास्त्रं ब्रह्म
बुध्याब्रवीमि सर्वं विश्वं ब्रह्म चैतत् समस्तं ॥ ८९ ॥ ब्रह्मास्यतो ब्राह्मणा: संप्रसूता बाहुभ्यां वै क्षत्रि
याः संप्रसूताः ॥ नाभ्यां वैश्याः पादतश्चापि शूद्राः सर्वे वर्णा नान्यथा वेदितव्याः ॥ ९० ॥ अज्ञानतः
कर्मयोनिं भजन्ते तां तां राजंस्ते यथा यांत्यभावं ॥ तथा वर्णा ज्ञानहीनाः पतंते घोराद ज्ञानात्प्राकृतं
योनिजाले ॥ ९०

नि मयर्थे ॥ ८४ ॥ अद्भित सदावते स्थादं तात् पिमत्वर्थीय इति ॥ ८ ॥ ५ ॥ १० ॥

467

तमेव कालं पदं इति ॥ अहं चिदात्मा एषोऽहं मयोदिरनात्मा ॥७६॥ प्रागुक्तजीवेशयोरभेदं परामृशति ॥ अ
न्यदिति वरः परिहृशः तस्यानादित्तिभावमधाय्योनिर्दृशः वरस्यावरावधिसत्तात्वादिमर्थः अवरस्य रज
रगवदाधेयत्तिवरएकएवेति साधवोऽनुभवतीति भावः ॥७७॥ तेइति साहं सौको व्याख्यातः ॥७८॥ अ

यदात्म मन्यतेन्योऽहमन्य एवइतिद्विजः ॥ तदासकेवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ॥७६
अन्यश्चराजन्नवरस्तथान्यः पंचविंशकः ॥ तत्स्थानाच्चानुपश्यंति एक एवेति साधवः
७७॥ तेनैतन्नाभिनंदंति पंचविंशकमच्युत ॥ जन्ममृत्युभयाद्भीता योगाः सांख्याश्च का
श्यप ॥७८॥ षड्विंशमनुपश्यंतः शुचयस्तत्परायणाः ॥ यदा स केवलीभूतः षड्विंशमनु
पश्यति ॥७९॥ तदा स सर्ववेविद्विद्वान्न पुनर्जन्म विंदति ॥८०॥ एवमप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च
तेनघ ॥ बुद्धश्चोक्तोऽयथातत्वमयाश्रुतिनिदर्शनात् ॥८१॥ पश्यापश्यं योऽनुपश्येत्क्षेमंत
त्वं च काश्यप ॥ केवलाकेवलं चाद्यं पंचविंशं परं च यत् ॥८२॥ ॥॥॥

प्रतिबुद्धं धानेबुद्ध्यमानो जीवः बुद्धं ब्रह्म ॥८१॥ धीफलमाह पश्येति ॥ पश्यं दृश्यं अपश्यं तेभ्यं
तेमापसाक्षित्वं हृग्हृश्ययोरन्यत्वं च निर्विकल्पकतयापश्यतस्यएव केवलं साक्षेणापि निर्मुक्तस्य
केवलं साक्षिरूपं पंचविंशं चिदाभासरूपं अघं जगत्कारणं परं महदादिकार्यं अनेन एवं वेदोऽहं ब्रह्मा
स्मीति समूहं सर्वं भवतीति श्रुतेरुपदेन निर्विशेषं सर्वं पदेन केवलादिकं च याथात्म्यं निदर्शितं ॥८२

तस्योस्याणवद्द्रलमस्तीत्यर्थः॥१॥ दीपमानं गवादिकं सर्वं आत्मैवेत्यर्थः॥३॥ एवं उक्तप्रकारेणानन्यह्

इष्टानिष्टविमुक्तं हि तस्यो ब्रह्मपरात्परं॥ नित्यं तदाहुर्विद्वांसः स्वचित्तस्थो हि विभेद॥१॥ दीयते यच्चलभते दत्तं यच्चानुमन्यते॥ ददाति च नरश्रेष्ठ प्रतिगृह्णाति यच्च ह॥२॥ ददात्यव्यक्त इमेन त्यति गृह्णाति यच्च वै॥ आत्मा ह्येवात्मनो ह्येकः कोऽन्यस्तस्मात्परो भवेत्॥३॥ एवं मन्यस्व सततं मन्यथा मा विचिंतय॥ यस्याव्यक्तं न विदितं सगुणं निर्गुणं पुनः॥४॥ तेन तीर्थानि यज्ञाश्च सेवितव्या विपश्चिता॥ न स्वाध्यायैस्तपोभिर्वा यज्ञैर्वा कुरुनंदन॥५॥ लभतेऽव्यक्तकं स्थानं ज्ञात्वाव्यक्तं महीयते॥ तथैव महतः स्थानमाहंकारिकमेव च॥६॥ अहंकारात्परं चापि स्थानानि समवाप्नुयात्॥ ये त्वव्यक्तात्परं नित्यं ज्ञानते शास्त्रतत्पराः॥७॥ जन्ममृत्युविमुक्तं च विमुक्तं सदसच्च यत्॥ एतन्मयान्यं जनकात्तु च रुतान्नेनापि चान्नं यथावत्स्यात्॥८॥ ज्ञानं विशिष्टं न तथा हि यज्ञा ज्ञानेन दुर्गं तरते न यज्ञैः॥ दुर्गं जन्म निधनं चापि राजन्न भौतिकं ज्ञानविदो वदंति॥९॥ यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्व्रतैश्च दिवं समासाद्य पतंति भूमौ॥१०॥ तस्मादुपास्स्व परमं महच्छुचि शिवं विमोक्षं विमलं पवित्रं॥ क्षेत्रज्ञात्वा पार्थिव ज्ञानयज्ञमुपास्य वै तत्त्वमृषिर्भविष्यसि॥११॥

ज्ञानीहि॥५॥ अव्यक्तादीनां मध्ये यद्यदुपासते तत्तदाप्नोतीत्याह लभत इत्यादिना व्यक्तेस्य
ह्यापरोतेणात्यर्थः॥६॥ ॥७॥ ॥८॥ ॥९॥ ॥१०॥ ॥११॥ श्री॥

सर्वज्ञस्य सर्ववर्णागतेनतस्योज्ञाननिःशेषः स एव ब्रह्मा ब्रह्मणः अपरः त्वाशियादिरूपितस्थिवानतसेोना
नेः इति शेषः ततस्सेतत् दर्शमोत्तं निर्मिनाय सिद्धं ॥४८ स्पर्शयामास तद्दैः ॥४९॥ उपासनं उपासीनः ॥५०॥ प्राकृ

तस्माज्ज्ञाने सर्वतो मार्गितव्ये सर्वज्ञस्य चैतदुक्तं मया ते ॥ तस्योब्रह्मात स्थिवांश्चापरो यत्नस्ते
नित्यमेतन्माहुर्नरेंद्र ॥५१॥ एतत्रे दृष्टान्तमन्यावोपदिष्टं यथा तथ्यं न हि शोको भवत्त ॥ राजना
कसेतत् दर्ष्यस्प्रसार सम्यक् योक्तं स्वस्ति तेनत्वत्तनिमं ॥५२॥ भीष्मउवाच ॥ स एव मनुशास्तस्तथा
जगल्लोममधीमतां ॥ प्रीतिमान भवद्राजा मिथिलाधिपतिस्तदा ॥५३॥ गतेमुनिवरे तस्मिन् कृतेता
भिप्रदक्षिणो ॥ दैवरातिर्नरपतिरासीनस्तत्र मोक्षवित् ॥५४॥ गोकोटिं स्पर्शयामास हिरण्य
ततथैवच ॥ रत्नांजलिमथैकं च ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥५५॥ विदेहराज्यं च तदा प्रतिष्ठा ॥ स्तनं
स्यवै ॥ यतिधर्ममुपासंश्चाप्यवसन्मिथिलाधिपः ॥५६॥ सांख्यज्ञानमधीयानो योगशास्त्रं च कृ
त्स्नशः ॥ धर्माधर्मौ च राजेंद्र प्राकृतं परिगर्हयन् ॥५७॥ अनंत इति कृत्वा स नित्यं केवलमास्थि
तः ॥ धर्माधर्मौ पुण्यपापे सत्यासत्ये तथैव च ॥५८॥ जन्ममृत्यू च राजेंद्र प्राकृतं तदचिंतयन् ॥
व्यक्ताव्यक्तस्य कर्मेदमिति नित्यं नराधिप ॥ पश्यंति योगाः सांख्याश्च स्वशास्त्रकृतलक्षणाः ॥

ते आविषयकं ॥५८॥ अनंतः त्रिविधपरिच्छेदशून्यो हमिति मननशीलः स्वात्मेयं कृत्वा नित्यं प्राकृतं सर्वदा पततो धर्मा
दिकं प्राकृतं मिथ्याः तत् केवलमेवाचिंतयदिति सार्द्धश्लोकः ॥५९॥ इदं धर्मादिव्यक्तं बुद्धावृद्ध्यक्तं ज्ञाने

१५॥ कालेपरिमिते चलाद्विषाः ॥ १४४॥ इदानीं गार्हस्थ्येपि निष्ठान्तिनिष्ठा मुक्तिर्नोन भवतीति संभवतीति दर्शयि
तुं सुलभाजनकसंवादमारभते अपरित्यज्येति वुद्धाः वुद्धेर्विनीयते लीयतेस्मिन्निति लयस्थाने
मोक्षतत्वे ॥ १॥ आत्मानि गादेहः व्यक्तस्य स्थूलदेहस्य आत्मा स्वरूपं देहद्वयं यथा न्यस्यते यत्र मोक्षस्वरूपं

पत्तिसंगतमेवेदं दोरेरमैक्ष्यं वंधमिः ॥ नायमात्मेन सेवासो लभ्यः प्रवोहि केनचित् ॥ २॥ तित्यंततनतैने
वनिष्ठनेनतः पुनः पुनः ॥ कालेन ज्ञानाथानाहि वाधुनेवाप्रसंचयाः ॥ ३॥ जरामरणहिमज्ञानानां सो
दितोवेदकाशिच ॥ वलिनां दुर्वलानांच ह्रस्वानां महतामपि ॥ ४॥ एवं भूतेषु भूतानां निमज्जतो
ध्रुवेषुव ॥ कथं हि दृढमेज्ञानेषु मनेषुच नमंदहरेत् ॥ ५॥ क्रोनोद्धमागतः कोस्मिन्क्वगमिष्यामि कस्य
कस्थितः ॥ कस्मिन्स्थितः क्व भविता कस्मात्किमनुशोचसि ॥ ६॥ द्रष्टा स्वर्गस्य कोन्योस्ति तथैव नरक
स्यच ॥ आगमांस्त्वनतिक्रम्य दद्याच्चैव यजेतच ॥ ७॥ शांतो मोक्षधर्मेषु पंचशिखेन जनकस्य संवा
दः समागतः ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अपरित्यज्य गार्हस्थ्यं कुरुराजर्षिसत्तम ॥ कः प्राप्तो विनयं वुध्या
मोक्षतत्वं वदस्व मे ॥ १॥ संन्यस्यते यथात्मायं व्यक्तस्यात्मा यथावृतः ॥ परं मोक्षस्य यच्चापि
तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ जनकस्य च सं
वादं सुलभायाश्च भारत ॥ ३॥ संन्यासफलिकः कश्चिद्बभूव नृपतिः पुरा ॥ मैथिलो जनको नाम
नत्वेनदर्शितेत्यर्थः ॥ ५३॥ संन्यासफलं सम्यग्दर्शनेन तदस्यास्तीति संन्यासफलिकः ॥ ४॥ ॥

465

रोपस्पृहार्थं ॥ ११९ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठस्य कृतौ भारतभावदीपे शांतौ मोक्षधर्मेषु शततोपरिद्वाचत्वारिंशः ॥ समाप्यातिश्रुति

यतउपनिषदमुपाकरोत् यथासौ जनकाय परमगुह्यां याज्ञवल्क्यः ॥ यदुपगीतं शाश्वतमव्ययं तत्क्षेमममरं तत्त्वमशोकमृच्छेति ॥ ११९ ॥ शांतौ मोक्षधर्मेषु याज्ञवल्क्यजनकसंवादः ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
ऐश्वर्यं वा महत्प्राप्य धनं वा भरतर्षभ ॥ दीर्घमायुरवाप्याथ कथं मृत्युमतिक्रमेत् ॥ १ ॥ तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ॥ रसायनप्रयोगैर्वा कैर्नाप्नोति जरांतकौ ॥ २ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ भिक्षोः पंचशिखस्येह संवादं जनकस्य च ॥ ३ ॥ वैदेहो जनको राजा महर्षिं वेदवित्तमं ॥ पर्यपृच्छत्पंचशिखं छिन्नधर्मार्थसंशयं ॥ ४ ॥ केन वृत्तेन भगवन्नतिक्रामेज्जरांतकौ ॥ तपसा वाथ वा बुद्ध्या कर्मणा वा श्रुतेन वा ॥ ५ ॥ एवमुक्तः स वैदेहं प्रत्युवाचापरोक्षवित् ॥ निवृत्तिर्न तयोरस्ति नानिवृत्तिः कथंचन ॥ ६ ॥ न ह्यहानि निवर्तंते न मासा न पुनः क्षपाः ॥ सोयं प्रपद्यते ध्वानं चिराय ध्रुवमध्रुवः ॥ ७ ॥ सर्वभूतसमुच्छेदः स्रोतसेवोह्यते सदा ॥ उह्यमानं निमज्जंतमप्लवे कालसागरे ॥ ८ ॥ जरामृत्युमहाग्राहे न कश्चिदभिपद्यते ॥ नैवास्य कश्चिद्भविता नासौ भवति कस्यचित् ॥ ९ ॥

इतीप्रधानाद्ब्रह्मविद्या ॥ अथ साधनप्रधानां चतुःसप्तमते ऐश्वर्यं वा महत्प्राप्येत्यादिनाऽऽस्वधर्माचरणपूर्वकं निवृत्तिमार्गनिष्ठांतरांतकावतिकामनिनामथेम्यध्याये तात्पर्यं ॥ १ ॥ ॥

म॰ भा॰
मो॰
५५९

अस्य एतेन जनकधर्मेषु मोक्षधर्मेषु विषयेषु अन्यानना स्य चोदना या मा स्व सह द्वनी अयं जनको नेति
न वेत्ति समसर्गा॥११॥ समत्वमिति॥ त्वमस्य योगोऽस्य योग्यान्नार्थं जनकस्य समत्वेषु हितं स्तेन स्वपाञ्चश्याम
विवेश॥ त्वद्धदेवं हि रस्तान्ने आतप रस्तु हे स्मा अमत्वन्नातस्य अविवेशोऽसापो काहने त्राभ्यामिति॥ उ
हि सत्वं हि अत्र मय हि सो स्य मनः इति स्मृते मैं निक द्वयोः अविमभावस्य स्मनकयदा चतुरादिक्षिद्रे
भ्यो वहिर्निर्गत्य चक्षुरादिकं प्रकाशाद् इति यत् इक्षिद्रे निर्गत मदीयमभावन्॥ तदा वस्तोरिद्रियमिन्नच
नेनैवं कस्मिन्देशो गुण यन्मदीय पयारिव तु श्चार श्राव स्वेस्रज्यते॥ तत्र पत्तराद्दसादयो वीरा: स्वीयेन तु स

स्थूलभावस्य धर्मेषु जनको नेति संशयः॥१४॥ समत्वं समतेनैव योगेनाम विवेश महीपते॥ तेषां
भोग्येन येषां स्वस्वमीनां सेयम पश्यमिमं॥ सास्मिन् चोदयिष्यनी योगाद्धेवं धूर्धरः॥१५॥ जनको भु
सयन्नाशाभावमस्या विशेषयन्॥ मत्सितः यथाह भावेन भावमस्मान्न पोतमः॥१६॥ पन्ने देके ल
ब्रवि ध्याने सेवाधः अयतां मयं॥ कुण्डादिष्वविमन्तक सम्यक्काया यात्रि दंडके॥१७॥ नामः

स्वराणां स्वरूणां परब्रह्म भावभिभयत्नदीपे देहादिष्विम्बवहं रेनो निषमिहं लोके यदि नद्धावपि योगी गा
रो बुध्यते म यो गसहारामिनी तदा स्तहदयं वनं धीहृदयं मिथ्यो नाभिभयतं ततएकस्मिन्देहे हृदयो विवो
भवति सं चोदयिष्यती मम्पुसि छनी योगावहे॥ योगबलेन विनवे पे वं वं धुरवशी चकार॥१७॥ तस्य पद्मं
स्यअजे यत्वाभिमानेन गर्वमकुर्वन्॥ अस्या: स्थूलभायाः॥ भावं आशयपनेमकं करिष्यामीत्येवं
रूपं विशेषयन् अभिभवन् भावेन भावे जगृहे॥१८॥ तया सह समत्वेन एकस्मिन्देहे द्वावस्य अपि
ध्याने देहे कृते निरुभाव पिस्थूल देहापस्का रश्मयनवेनाविन्यषे॥१९॥ ॥

470

५५९

रेवेशास्त्रेदं इनीतो ॥५॥ नस्पसा हत्तनं प्राप्त्वा तो स्त्र्हं पंनीति संबंध ॥६॥ धर्मेयुगे तस्य युगे प्रनुष्ठिताक
नेरिक: मित्तकीर्मनेनस्तीएन सविश्रा गिवाहाहायेवेथ्याहूर्ध्वं सन्यासे धिकारोस्तीति दर्शीते ॥

सवेदमोतत्वशास्त्रेच स्वेचशास्त्रेक्रतागमः ॥ इंद्रियाणि समाधाय शशास वसुधामिमां ॥७॥
तस्य वेदविदः प्राज्ञाः प्राप्त्वा तोसाध हृतनं ॥ लोकेषु स्त्र्हं यंमत्ये पुरुषाः पुरुषेश्वर ॥८॥ अथ
धर्मयुगे तस्मिन्योगधर्ममनुष्ठिता ॥ महीमनुचचारैका सुलभानाम भिक्षुकी ॥९॥ तयाजगत्
दिदं कृत्स्नमटत्या मिथिलेश्वरः ॥ तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदंडिभि ॥१०॥ सातिसूक्ष्मा
कथां श्रुत्वा तथ्यं नेतिससंशया ॥ दर्शनेजातसंकल्पाजनकस्य बभूव ह ॥११॥ तत्राथ विप्र
हायाथ पूर्वं रूपं हि योगतः ॥ अविभ्रदनवद्यांगीरूपमन्यदनुत्तमं ॥१२॥ चक्षुर्निमेषमात्रेण
लघ्वग्रगतिगामिनी ॥ विदेहानां पुरीं सुभ्रूर्जगाम कमलेक्षणा ॥१३॥ सा प्राप्य मिथिलां र
म्यां प्रभूतजनसंकुलां ॥ भैक्षचर्यापदेशेन ददर्श मिथिलेश्वरं ॥१४॥ राजा तस्याः परं दृष्ट्वा सौकु
मार्यं वपुस्तदा ॥ केयं कस्य कुतो वेति बभूवागतविस्मय ॥१५॥ ततोस्याः स्वागतेनात्वा व्यादि
श्य च वरासनं ॥ पूजितां पादशौचेन वरान्नेनाप्यतर्पयत् ॥१६॥ अथ भुक्तवती प्रीता राजानं
मंत्रिभिर्वृतं ॥ सर्वभाष्यविदां मध्ये चोदयामास भिक्षुकी ॥१७॥
तेन भिक्षाचर्या मोक्षधर्मश्रवणे

च कांते आत्मध्याने च ताभिरपि कलंकं चित्रिदंडादिकं च धार्यं ॥१॥ मोक्षे मोक्षशास्त्रे निसाइति शेषः ॥२॥ नेति नेवेति ॥३॥ लघुर्वेगात्तु अग्रगत्या गच्छतीति सा ॥४॥ सौकुमार्यं सौंदर्यं ॥५॥ भाष्यविदां सूत्रार्थज्ञानां ॥

६

वैराग्यमिति द्वाभ्यां वैराग्यज्ञानयत्नानां वा मिष्टो देवो वा सत्वयत्नज्ञानमनोनाशश्च हि ज्ञानां त्रिट ऽविशिष्टं भवदन्यान्याश्रयेण सिद्धिरुक्ता यथा तत्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयएव च मिथः कारण तां गत्वा दुःसाध्यानि स्थितानि ॥ यावद्विलीनं न मनो न तावद्वासनाक्षयः न क्षीणा वासना या वच्चित्तं तावन्न शाम्यति यावन्न तत्वविज्ञानं तावच्चित्तशमः कुतः यावन्न चित्तोपशमो न तावत्तत् त्ववेदनं यावन्न वासनानाशस्तावत्तत्वागमः कुतः यावन्न तत्वसंप्राप्तिर्न तावद्वासनाक्षयः एके

वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य परमो ऽवधिः ॥ ज्ञानादेव च वैराग्यं जायते येन मुच्यते ॥ २९ ॥ ज्ञानेन कृ-
तेन यत्नं यत्नेन प्राप्यते महत् ॥ महतः खं प्रज्ञोत्पाय सा सिद्धिर्यावतोत्तमा ॥ ३० ॥ ते यं पर-
मकावुद्धिमामानिर्द्वन्द्वतामया ॥ ... ॥ ३१ ॥ यथा ते
... नमनिहितमाश्रितेनतया ॥ ... ॥ ३१ ॥ यथा चालायित वी
जेनकपालेयमनत्रवा ॥ प्राण्याप्यकरदे तत्वमवीजत्वान्न जायते ॥ ३२ ॥

...क्षोनिषेध्येनयपेनेहिरमपलेनग्रसिद्धिप्रपञ्चेति मंत्रासंकीर्तितादवेतियथाष्टांगे इमेत्र यामैकैक मंत्रानुष्ठानसिद्धिः किंत महिता नामात्मना तद्दिक्षुर्थैः मोक्षस्य तत्साधनस्य ज्ञानस्य विधिरूपायः २८ यत्नेयोगाभ्यासं मनोनाशहेतुं महत् आत्मज्ञानेन तेन वपरवैराग्यमिति सा एषा पन्था भवतीत्यु क्तं ॥ २९ ॥ नन्वसम्यक्कृतेण सा सिद्धिर्निष्पत्तिमहतादेहानां तस्वदुःखादीनां मोक्षयेति जीवन्मुक्तिस रवायपोनिगेतिमम सजपायरभवतीत्युक्तं ॥ ३० ॥ नत्वसम्यक्कृतेन त्ववककथं मनसंगितासंभावितेन

पनदास्थानतान्यंयेनएकस्मिन्नेवदेहेस्थूललिंगदेहेपिद्वायोजीवयोरस्थानं भवतितेनस्थूलसूक्ष्मदेहैाग
हवजीवस्यनानात्मानाविसृकंएवंसतिस्वस्थानमभिनतत्वंदर्शयन्जनकउवाचभगवन्यारति॥२०॥परं
कीयंस्थानादिकमज्ञानमतःएवैननेहदनीयमित्यर्थः॥२१॥राजाप्यहेराजान्मकोसीत्याहछं॥

जनकउवाच॥भगवन्यानिचत्वारियेतानिचगमिष्यसि॥तस्यचतेकतोवेत्तिपश्चैनोमहीप
ति॥२०॥अज्ञानेवयवनानोचसद्भावानापिगम्यते॥एषएवहितरेतस्माद्येयमत्तमागमे॥२१
छेत्ताविधुविदेशेषुसृकंमाविछिनत्वतः॥मत्तासंमतमिछामिमानाहीहिमतामिमे॥२२
यस्मात्वतन्मयायोगंज्ञानेवैशेषिवःश्रुता॥परस्यनामःसवत्मांलिमोतेनमपिमेस्ष्टा॥२३॥परा
पुरमगोचरस्यवहूस्यसमहात्मनः॥मितो:पेचविस्वस्याहंविष्यापरमसमत्॥२४॥सांख्य
ज्ञानेवयोगेचमहीपालविधोतथा॥त्रिविधेमोक्षधर्मेस्मिन्नगतायाछिन्नसंशयः॥२५
सपद्याशास्त्रदृष्टेनमार्गेनेहपरिश्रमन्॥वार्षिकाश्चतेरोमासान्पुरामेपितवासिनः
२६तेनदेसांख्यमखेनमहद्दष्टेननतत्वतः॥आतिमत्रिविधंमोक्षेनचराज्याद्विचालितः॥२७
मोहनामखिलोहतित्रिविधामोक्षसंहिता॥मनकरागमत्रुरामेषकः॥पदेपरमकेस्थितः॥२८

आदित्रितिसंमतंसम्यकज्ञातं॥२२॥मोक्षंमोक्षदेनं॥२३॥सांख्ययोगविधिशब्दैःकर्मज्ञानोपास्ति
कर्मकांडश्चोत्तेयाः॥अयमेवत्रिविधोविधोमोक्षधर्मस्तत्रविपयेगतःअधज्ञानमार्गःतपिमम्मनी

एवं कृत्वा रः परपदार्थानुयत्नला: स्वमत माह महापेति ॥ अथ तं सम त्वरविकल्पास्वभूतं मोक्षोदयोनं स्यत्॥
स्पष्टं: ज्ञानस्य केवलज्ञानेन कर्मक्षतो पकारेन रंपोलं कर्मम केवलत्वप्रयोजननाभावे प्पमाग: सेयं तस्मो
या निग्रहात्ताने न कर्मणो: समत्वग्रहणत्वादि कल्पपत्ताचान्याने न पंच त्रिशत्वेन समाख्याता ॥ ४९ ॥ समा
मेव निग्रहत्वोनि यमे चेति तेत्रिदंडिन: ॥ पमादौ सति रागद्वेषः: तस्मात्तितल्य: कामादौ सति सम्यस्
दिग्रहस्य तत्त्वरस्मथः ॥ ५० ॥ त्रिदंडेति ॥ यदि ज्ञाने नेव मोक्षः तदा सिद्धमहि त्रिदंडपरिग्रहापिनवा:

महायो भयमध्येवज्ञानेन कर्मच केवले ॥ तत्रीयं समाख्यातानिग्रहानेन महात्मना ॥ ५१ ॥ एवं
चानियमे चैव कामद्वेषपरिग्रहे ॥ माने भेन याद्वेह सहमात्ते क्रदंविमि: ॥ ५२ ॥ त्रिदंडस्त्रि
यपत्ति मोक्षोज्ञानेन कस्य चित ॥ कथादिभु कृथं न स्यान्तत्यहेतो परिग्रहे ॥ ५३ ॥ येनयेन
हि यस्यार्थ: कारणे नेह कर्मणि ॥ नतदोलवनं सर्वं हस्य स्वार्थपरिग्रहे ॥ ५४ ॥ दोषदर्शीत
गार्हस्थ्यो ग्रजमाश्रमांतरे ॥ इस्टजनयरिग्रहा स्रमोपि संगात्रमुच्यते ॥ ५५ ॥ आधिपमे
नथात स्ये निग्रहानुग्रहात्मके ॥ राजमिभिंनकोनत्स्यामुच्यते केनहेतना ॥ ५६ ॥ ॥

धिक: ज्ञानेन संगाभाव स्यो भयत्रापि तत्स्वत्वादि स्मर्थं ॥ ५७ ॥ येनेति स्थालेव नेमप्रयोजनवनया:
श्रासक्तो भवति अत्र कर्मणि प्रम्चादौ संधनं ग्रथा: स्यात् यत्तेषां परिग्रहे किमर्थं येनयेन कार:
णेन यात्रादिना यस्यार्थ: प्रयोजनं तत्कथं निस्मारिनदर्थं निस्मर्थं: नयार्थ स्यात्मत्ववज्ञत्वे वधमात्
हेतन भवत: किं तत्र ग्रासत्ता नाम न कोपवेति भाव ॥ ५४ ॥ आधिपमेनन स्येत्रिदंडायर्थे श्रासक्ति वापि

472

ज्ञानेबुद्धिः अबीजे वा सत्ताबीजम्नत्व ॥ न जायते न भवन्ते शिखापदयुक्तमोक्ते नामयस्यानेनपंचवृणिते नेनयंथुः ॥ २४ ॥ अनर्थं शत्रुवधादौ परिग्रहे स्यादिसग्रहेण नेभु रागरोषयोर्विषयेषु सौशत्रुप्रभृतिषुच्य थंज्ञाने षांमिथ्याज्ञानेननिःस्वरूपत्वादिसर्पवं ॥ २५ ॥ बोध्यानिवाससंतेजोकनशास्त्राणविभक्तिलोपश्रांः

नरूरूगवत्ताने न शिखामोक्ते न भित्तृणा ॥ ज्ञाने कृतमबीजे मे विषयेषु न जायते ॥ २३ नाभिरज्यति कस्मिंश्चिज्ज्ञानयंनपरिग्रहे ॥ नाभिरज्यति चेनेभुव्यथंत्वाद्रागरोषयोः ॥ २४ ॥ स्त्रमेदत्तिणं वाहंवंदनेन समत्वेयनत ॥ सव्यं वा स्यापि यस्लद्वेत्स मा वेत्ताउभो मम ॥ २५ ॥ स्वर्णो सोट्मताम्नार्थः समलोष्टाश्मकांचन ॥ मतसंगःस्थितो राज्ये विशिष्टो नैव्यति दंडुभिः २६ ॥ मोतेहित्रि विधानि स्पष्टष्टान्यमोंत्तवित्तमेः ॥ ज्ञाने लोकोनरेपच्चमत्वेस्यागस्त्रकर्मणां ज्ञाननिष्ठो वदन्त्येके मोतशास्त्रविदोजना ॥ कर्मनिष्ठानथैवान्येपतयःसत्त्वदर्शिनः २७

अल्पेवास्येवास्यंतयेतिवा ॥ २५ ॥ उपपादितामात्मनो मतसंगिनामुपसंहरति तत्त्वेति ॥ २६ ॥ त्रिविधाज्ञानोपासिकर्मोपास्तिकापकांश्चमत्ता नोपास्नास्तिकाकर्मणो मानसोख्यपोगास्तिकेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ज्ञाननिष्ठो कर्मोपसर्जनो कर्मनिष्ठं ज्ञानोपसर्जनो नाम ॥ २८ ॥ ॥॥

लिंगस्य त्रिदंडधारणस्य अनन्तरूपशरीरयोगस्य अभावात् धर्षितः रूपादिनाः मिमतः परिग्रहः स भाविकल्पत्वेपत्वपरामिभवस्यनमन्न लत्तणमितिभावः॥५४॥ नेदिन्याहे लोपरूवानग्रहा थं मेवधर्षितो सौम्या शंकाद्यन चेति॥ परानग्रह नितहकामयुक्ते योगिनि सन्यासफलं नास्ती सर्थः महच्छरीरसंगाच्चन्नयाइदस्याश्रम लिंगमपि न रक्ष्यते॥ अनेन लिंगेन विमुक्तस्याश्रयांतः

पत्राण्यनन्तरूपं ते लिंगस्यास्य विचेष्टितं॥ मुक्तोऽयं स्यान्नवेति स्यात् धर्षितो ममपरिग्रहः॥५४॥ नचकाममसमायुक्ते युक्तेऽप्यस्ति त्रिदंडकं॥ न रक्ष्यते न यावेदं न मुक्तस्यास्ति गोपना॥५५॥ मत्तसंश्रयाश्चायं ममगुणपक्षे व्यतिक्रमः॥ आश्रयमाः स्वभावेन मम पूर्वपरिग्रहः॥५६॥ प्रवेशाले श्रुतः केन मम राष्ट्रपुरे पिवा॥ कस्य वासंनिकर्षात्त्वं प्रविष्टा हृदयं मम॥५७॥ वर्णप्रवरमुख्यासि ब्राह्मणी क्षत्रियप्यहं॥ नावयोरेकयोगोऽस्ति माकृथा वर्णसंकरं॥५८॥ वर्तसे मोक्षधर्मेण त्वं गार्हस्थ्ये न माश्रमे॥ इदं चापि सुमहत् कुले हि नो यान्यसंकरः॥५९॥ ॥५

तस्य गोपना नास्ति विमुक्तस्येति पाठे तातनत्वस्यापि गोपनाव्यभिचारादुक्त स्वकरणादा अस्वरत्वात् कृते ऽन्यस्ये वेन रथ्यः॥५५॥ मत्त इति मत्कुल शरीरप्रवेशात् नत्वहं त्वामनेप्सितो सौम्याश्चंकाद्याश्रयमाइति स्वभावेन स्वेन वितेन मम परिग्रहः शरीरमाश्रयं त्वाः॥ अतः स्वस्मिन्नव्यभिचारदोषः इति भावः॥५६॥ जारिणोपि संकेतेनैव पर पुरे ग्रहं प्रविशंति न त्वापिनवास्मान् धर्षयमाश्रयमाप्रपत्रायस्माइकस्यवेति संनि कर्षात्॥५७॥ इत्या शापतिमाशंक्याह वर्णेति॥५८॥ आश्रमसंकरः संन्यासात् गृहस्थाश्रमेति प्रवनेनागमने॥५९॥

473

त्रिविष्टब्धं त्रिदंडकं लिंगानि आश्रमपरिचायकानि ॥ ४३ ॥ अथ यथेष्टं दुःखाभावार्थं त्रिदंडं चेत् कर्तव्यं तर्हि
राज्यमपि न दुःखं गतो न वं तव्यमित्यर्थः अत एवोक्तं भगवता दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेदिति ॥ ४४ ॥ फलितमाह आकिंचन्ये इति ॥ ४५ ॥ एवमुपसंहृत्य [illegible]

अथ सत्स्वपि लिंगेऽस्मिन् ज्ञानेनैवेह केवलं ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो देहे परमके स्थिता ॥ ४५ ॥ काषाय
धारणं मौंड्यं त्रिविष्टब्धं कमंडलुः ॥ लिंगान्युत्पथभूतानि न मोक्षायेति मे मतिः ॥ ४६ ॥ यदि स
त्यपि लिंगेऽस्मिन् ज्ञानमेवात्र कारणं ॥ निर्मोक्षायेह दुःखस्य लिंगमात्रं निरर्थकं ॥ ४७ ॥ अथवा
दुःखशैथिल्यं वीक्ष्य लिंगे कृता मतिः ॥ किं तदेवार्थसामान्यं छत्रादिषु न लक्ष्यते ॥ ४८ ॥ आकिं
चन्ये न मोक्षोऽस्ति किंचन्ये नास्ति बंधनं ॥ किंचन्ये चेतरे चैव जंतुर्ज्ञानेन मुच्यते ॥ ४९ ॥ तस्माद्ध
र्मार्थकामेषु तथा राज्यपरिग्रहे ॥ बंधनायतनेष्वेषु विद्ध्यबंधे पदे स्थितं ॥ ५० ॥ राज्यैश्वर्यमयः
पाशः स्नेहायतनबंधनः ॥ मोक्षाश्मनिशितेनेह छिन्नस्त्यागासिना मया ॥ ५१ ॥ सोऽहमेवं गतो
मुक्तो जातास्थस्त्वयि भिक्षुकि ॥ अयथार्थो हि ते वर्णो वक्ष्यामि शृणु तन्मम ॥ ५२ ॥ सौकुमार्यं
तथा रूपं वपुरग्र्यं तथा वयः ॥ तवैतानि समस्तानि नियमश्चेति संशयः ॥ ५३ ॥

अबंधे स्थितं मां विद्धि ॥ ५० ॥ राज्यैश्वर्यमयः राज्यपाशो मत्तान्बध्नाति तत्तो भयमयो जातः स च निर्वरं स्नेहायतनेभ्य
न दारादिभिर्बध्नाति तथापि तेन संगी न बध्यते सांगीभूयते इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ त्वयि योगमभावयन्तं जाता
स्थः जातादरः अयथार्थस्त्वया योगानन्तं रूपं ॥ ५२ ॥ सौकुमार्यादि देहयोगस्य अपकर्षात्वयि परः
स्परविरुद्धं कथं स्यादिति संशयः ॥ त्वयोगसिद्धा ज्ञानी वा आज्ञानसिद्धा यत्तराज्ञः सादृश्या

स्वयमास्ते मस्यामित्रमास्ते ॥ ६९ ॥ न यमतिक्रान्ता वेषां न रेण गुणा ॥ ७० ॥ अस्मादिष्टानि रक्षन्ता ॥ ७१ ॥ नवमिर्वा
रूपगौणैः गर्वं त्वरसं युक्तन्त्वाद्दमिवंद्यमाणैः वृद्धिरूपणैः स्तनक्षमिः कामादिवंद्यमाणैरेव ग्रहा
दयागुणाः नैव वाग्रूपगणादि विपर्यासेन मथ मात्सर्यन्ता दयोगुणाः नव दोषा अपि गुणान्नेन पश्या

मास्यात्तीः साथ ज्ञानी पूर्वस्मात्समनुपालय ॥ कृते विदिविजितासामक्तौ नेतिनवयाममं ॥ ६८ ॥
एतस्त्वं अनिष्ठ त्रमणिनाईशिगरदिते ॥ साधारणस्वकार्येण यद्यस्मस्महीपते ॥ ६९ ॥ नेते
मत्यमतिष्ठन्नामणिनाईशिगरदिते ॥ ६९ ॥ नराजानमत्याग्रछे नहिनातिक पूर्वन ॥ न शिष्टसो
गुणो पेता रूप्यंसेन मत्यागता ॥ ७० ॥ राजो हि वलमेष्व पंच स्वत्रसविदांवलं ॥ रूपंचवनस्ता
भागणसौणवलमनुत्तमं ॥ ७१ ॥ अनुपत्ते वले रेववलिनः स्वार्थमिछता ॥ आजवेनाभिगन्त
आविनाशाय यत्नाजवे ॥ ७२ ॥ मात्वजातिसू न सम भावं सक्रतिमात्मन ॥ कृतमाजमनेवे
ववृत्तमहंसिततत्वतः ॥ ७३ ॥ श्रीधृतराष्ट्र उवाच ॥ इमे तेरम्यैर्वा केरयुक्तं रसमंजसे ॥ अस्माद्दिष्टा
तेरेद्दणामलभानन्त्वकं यत ॥ ७४ ॥ कवाकोनन पते स्तुलभाचातुद्दर्शना ॥ तत सात्तनरेवा
कामचक्रमासाधमाषितं ॥ ७५ ॥ सनत्सुजात उवाच ॥ नव मिर्नवभिश्चैव दोषैर्वा गुरुद्विरूपणैः ॥ अपेतमुप
पन्नाधिमनसाद्दष्टगुणान्वितं ॥ ७६ ॥ सोहंपसार पक्रमो वो मौनिर्गाणः समधाजनः ॥ पंचवेतान्यर्थजा

तेनेते दोषगुणास्तु नवर्णैव महादशगणान्विते वाकामिमतेरणान्वयः ॥ ७६ ॥ सोहं सेराय स्वविषयभ
तेपदादिस्तेरिग्याघे मिमर्थः सोऽयं पूर्वं पते मिट्टानेवगुणादोषसंख्याने क्रमः संख्याताना गुणदोषाः
णां वलावलविचारेण विनिर्णयः सिद्धान्तः प्रयोजनेत्वनुष्टाने एतानि पंच समञ्जितानि वांकशाद्वाल्यं

सम्यक्त्वे चेषणा गार्हस्थ्ये धर्मे वा हम्मा गतास्मीति चेत्कोऽयं नियमो यत्सम्यक्त्वेन ज्ञो वित्त मिथ्यात्वे सम्यग्ज्ञा
नीति ॥ ९ ॥ अविज्ञानेन ज्ञानाभावेन मिथ्याज्ञानेन विपर्ययेण ॥ १० ॥ न स्त्री स्यात् अमहेतीति शास्त्रोक्तं वचन
रूपेण स्वदोषेण नहि शास्त्रानि क्रमणान्न वक्तव्यं ॥ ११ ॥ भावयोश्चित्तयोः स्पर्शः एकमेवेति तथा

सर्वो गोचरो गोत्रं वा न वेदनीयं न वेद्यं मो ॥ स गोत्रमा विशेषात्स्यात्सतीयोगो च संकरः ॥ १२ ॥ अथ
जीवनिते भवन्नी शोचितोऽप्यथ वाक् चिंत ॥ आगम्यापरभार्यैनि च तत्तयोर्धर्मसंकरः ॥ १३ ॥ सा च
मे तान्यकार्याणि कार्याये तान्यवस्यासि अविज्ञानेन वा शुद्धा मिथ्याज्ञानेन वा पुनः ॥ १४ ॥ अ
थवापि स्वतंत्रासि स्वदोषेण दृक्कादिचिंत ॥ यदि किंचित्कृतं तेऽसि सर्वं कृतमनर्थकं ॥ १३ ॥ इद
मन्यत्तीयते भावस्पर्शो विघातकं ॥ दुःखाया लक्ष्यते लिंगं विहृतं वेत्या प्रकाशिते ॥ १४ ॥ नम
स्कारावाभिमस्याधिजे नये ऽपि पानये कृतः ॥ ये येम मरिषक्तास्तेजेन मिक्ष्वितामपि ॥ १५ ॥ तथा
हे तत्स्ततस्वरूपं तेहस्ति स्त्रा प्रतिमेचमि ॥ मन्यते प्रतिज्ञातायस्वयेतामावनायच ॥ १५ ॥ सा स्वेनाम
धर्मेन नत्वमहिं स्वाहेन मोहिना ॥ भयं स्व जनसि योगं स्तु विषान्नमिवैकता ॥ १६ ॥ इष्टो नार्य
योलाभः स्त्रीपुंसोः रमतो पमः ॥ अलाभस्त्वापि रक्तस्य सापि दोषो विषोपमः ॥ १७ ॥ ॥

वत् ॥ १४ ॥ दोषलिंगामेवाहनमथीति ॥ १५ ॥ यद्देतः शन्यानउ हृिपप ॥ १५ ॥ अमर्षः परोत्कर्षासहिष्णुत्वं तेन
नयानगानपरबुद्धिभिः स्वबुद्धेः सं वेधान् ॥ १६ ॥ विषान्नमशाहैत्राचष्टे इष्टो नारीति रक्तयोः स्त्रीपुंसो
र्योलाभः अमृतमिवस्वादुः देनयानयो रेकतरस्य रक्तत्वेऽन्यस्यारक्तत्वे लाभो विषमिव दुःखदः अला
भोऽपि तथा स्वभ्र रक्तस्य पुंसालाभात्नुभ्रमन्नमरक्तस्यालाभेऽपि विषमिवतादृशा योयोगो विषान्नमि

स्वार्थसमवेतानामिष्टकसिद्धश्चैवपूर्वं नित्यानां निर्वापाणां विनियोगवाक्येन समवचनात् स्विष्टकृत्सोमत्वादीनामनुदाहरणा
नित्यत्वप्रसक्तेः सोमत्वादेः फलादिहरणवायव्यस्थेतमालभेतभूतिकाम इति विधायामनायतेवायुर्वैक्षेपिष्ठा देवता
वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयतीति किं वायुर्वा उत्पादी नियतानि समिधो यजति तन
नपातं यजतीत्यादिषु पदैकदेशवत्त्वं किंचिदर्थं विधायप्रधानवाक्येनैकवाक्यतात्प्रतिपद्यते उत्तमभूयप्रायासत्वमा
त्रेश्चेतालभस्यार्थलत्वेनियतनौ ह्यस्य ॥ प्रविशिष्टस्य वाक्यार्थः इति न्यायेन तेषां प्रतीयमानसार्थस्य प्रयलपित
मर्थवाक्यत्वात् समिदादिवाक्यवत् स्वार्थे पर्यवसानमप्येव महावाक्येनैकवाक्यतालभते ॥ इति पूर्वपक्षे गुणः सिद्धा
न्ते दोषः न चासदैश्वार्थायस्य प्रयोजनवत् [illegible] सार्थ्यत्वात् तदा याः श्रीत्रुगामित्वप्रतिपादनेशास्त्रस्य प्रकृतिनि
नित्यनिष्कर्षत्वाद्योगानामानर्थक्यलक्षणात्मार्गमाणात्तदर्थविधिपार्थमाप्तस्य समर्पणोनार्थवत्त्वमिति सिद्धान्ते गुणः

नास्मेतानियमोऽनानि सौत्वादीनि जननाधिप ॥ एकार्थसमवेतानि वाक्यं समनिशामय ॥८४॥ ॥ ॥

पूर्वपक्षे दोषाश्चायवेसांख्ये पर्वेत्र रूपतः योर्वेलावलमवेयं पूर्वपक्षे आनर्थक्यात्तदुर्बलत्वे सिद्धान्ते र्थवत्वाद्यावल
मिति ॥ तत्रैव निर्णयः अर्थवादानामयाज्यादिवाक्यानामिव प्रधानविधिनावाक्येकवाक्यतानानात्मत्व अपितु पदै
कवाक्यत्वेनैवेति ॥ तस्माद्वायुर्वा इत्यादिकमेव पदं अविधायकमतस्य श्रीत्रुगामिदेवतात्वं कर्मणोऽत्र फलदमिति
स्तुति ॥ सिद्धान्ते फलं पूर्वपक्षेतत्पशोर्वायुर्देवताप्राप्तिः शयेन तत्त्वमगामिनी देवतात्मिन्नत्वप्रतिपादने कर्तव्य मि
ति इदं पदैकवाक्यत्वे सोमत्वादिकवाक्येकवाक्यत्वेनैवमस्यानरेद्वादशकपाले निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाक
पालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनातीत्यादिषु संशयः किं द्वादशकपाले एव अष्टाकपालत्वादिर्वैकल्पिको गुणो वि
धीयते उत स्तुत्यर्थवादः इति ॥ तत्र तु मतिविशिष्टद्वादशत्वादिहेतुमत्त्वेऽपि शिष्टानामष्टत्वादीनां
विनिवेशायोगानवसेयत्वेनवाक्यान्तरवाक्यभेदो हि न स्यात् इति न्यायेन पुत्रे जाते इत्यपरं
मयस्मिन्नाजातपत्ता मिथुनं निर्वपतीत्यपसंहारेणाद्रुपत्रे ॥ ॥ ॥ ॥११॥ ॥ ॥

लक्षणं व्यावर्णितं धर्मवचनं ॥ तच्च विषयभेदाच्चतुर्द्धा पदतः वाक्यतः पदार्थतः वाक्यार्थं
तश्चेति ॥ एतेषामुदाहरणान्यनुपदमेव वक्ष्यन्ते ॥ ८४ ॥ ज्ञानमिति । एवं विषयवाक्येषु वा
क्यभेदेषु यत्नादुपस्थितेषु भिन्नेषु अनेकेषु अर्थेषु समन्वयदा ज्ञानं बुद्धिः भेदेन निर्णयं प्रा
प्नुवंती आधिवासिनी अनेककोटिस्पर्शिनी वर्त्तते ननु सा दृष्ट्वा वाक्यस्तुतौ यत्र मिश्रुयते ॥ ८५
कविमर्शपदेषु सिद्धान्ते वा संमतेन कविरनिर्णयमर्थं ॥ ८५ ॥ इदमिति सर्वज्ञानां गुणानां दोषा

एषामेवैकयोगार्थानां सौक्ष्म्यादीनां लक्षणं ॥ स्फुरत्संशयं मार्गमाणानां पदार्थपद
वाक्यतः ॥ ८५ ॥ ज्ञानं ज्ञेयेषु भिन्नेषु यदा भेदेन वर्तते ॥ यदाधिवासिनी बुद्धिः सा सौक्ष्म्यमि
ति वर्तितं ॥ ८६ ॥ दोषाणां च गुणानां च प्रमाणं प्रविभागतः ॥ कश्चिदर्थमभिप्रेत्य संख्येति परि
पठ्यते ॥ ८७ ॥ इदं पूर्वमिदं पश्चादिदमेतदनन्तरं ॥ क्रमयोगेन सर्वस्मिन् तावद्वाक्यं विदा
जनाः ॥ ८८ ॥ धर्मकामार्थमोक्षेषु भवति ज्ञायते विशेषतः ॥ इदं न देहि वाक्यानि मे प्रयोजनं
तायतः ॥ ८९ ॥ इष्टानिष्टप्राप्त्यनाप्त्यर्थं प्रयोजनं ॥ यदर्थान्यपि संक्लिष्टं तत्प्रयोजनमि

णां च मध्ये इदं पूर्वं कर्त्तव्यं इदं पश्चाद् दिवसेति तन्निति बलाबलविचारः क्रमः ॥ ८८ ॥ वाक्यानि वाक्या
र्थविचारे नेसौ व्याख्येषु सर्वेषु मतेषु च प्रमाणं ॥ ८९ ॥ प्रयोजनं निरूपयति इष्टानिष्टेति तयोः
धाम भवतु रवं यत्र इति परं ज्ञापनेन दमनं वर्णकं नेत्यमिसान्तं वो देषु भवतु रवं इदमवपमान्यवि
समस्तान्तं तत्रयायमेव निरूपानि हृति नृणां वा हेतिः ॥ सा प्रयोजनं नाम ॥ ८९ ॥ श्रीः

एवं सौलम्यायं गर्पचवक्मलत्तरोग्अगवचवारोमूलत्वरामन्ताबाको गुणानाह ॥ उपेतार्थमिति त्रिभिः
अमालंकारिवेः अशापादयः शब्दगुणाश्चतेविशुनिमतिपादितातेज शब्दातरेः संतेपेण अत्रतमो
वेन च पचवरयामाताः तत्रवेनशब्देनवोगुणाउच्यते कस्मिश्चवोनभवतितत संतेपेण सकाण्यतेत्र
अशापादयस्तावङ्गाजेनमाताः अशाषः ॥१॥ अप्रमादः ॥२॥ समता ॥३॥ माधुर्यं ॥४॥ सकुमारता ॥५॥ अर्थव्यक्तिः
॥६॥ लाघा कान्ति ॥७॥ उदारत्वं ८ समदानता ॥९॥ ओज ॥१०॥ लयान्वैजिनं ॥११॥ प्रेषयानं ॥१२॥ व्यंग

उपेतार्थमभिन्नार्थमत्यायद्वनैनचाधिकम् ॥
नास्मृतां नचसंदिग्धं वदाम्यपरमेनव ॥८५

पाह्लिता ॥१३॥ नद्वत्समाधि ॥१४॥ सौलभ्यं ॥१५॥ चगांभीर्यं ॥१६॥ नयविस्तरः ॥१७॥ संक्षेपः ॥१८॥ संमित
त्वे च ॥१९॥ भाविकत्वं ॥२०॥ गतिस्तथा ॥२१॥ रीति ॥२२॥ हक्ति ॥२३॥ तथा प्रौढि ॥२४॥ रितिश्लेषादयोन
ताः श्लेषः साम्यकान्तिरोजश्रोजिमौदार्यरीतयः गतिश्चातभेवमपष्टौ श्लतोवंधगुणावने ॥१॥ उपेता
र्थं अर्थव्यक्तिः संपूर्णावाकानत्वरूपा ॥२॥ अभिन्नार्थं अनानार्थं प्रसिद्धार्थपरत्वं प्रसादाख्यमत्यायद्व
श्लाघ्यविशेषणैर्योगः उदात्तताख्यः ॥३॥ नचाधिकं संहितं ॥४॥ नास्मृतां श्लेषादिअष्टगुण
युक्तं ॥५॥ नसंदिग्धं विविक्तपदतारूपं माधुर्यवत्त्वं एतेवाक्यार्थषट्वाक्यार्थगुणाः ॥८५॥

476

मोपसंहारयोरेकवाक्यतावगमाभेदोपादानाय गुणविधानं कर्त्तव्यमिति ॥ अत्रापि पूर्ववत्सौ
क्ष्म्यादिकं दृष्टान्ततयाप्पदार्थे सोऽस्मादि ॥ ३ ॥ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ॥ मनसस्तु परा बु
द्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तं पठन ॥ सांख्याभिमतं प्रधानं ग्राह्यं श्रुतेरिति पूर्वपक्षः
आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयान्या
हुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ॥ निर्दिश्य रूपककल्पनायां येऽस्य येते इन्द्रियादयस्त एव क्रमेणात्र श्रु
त्यां प्रतिभिज्ञायन्ते ततः ॥ परिशेषादव्यक्तपदेन स्थूलं शरीरमिति सिद्धान्तः ॥ तथा चाक्या
र्थेऽपि सौक्ष्म्यादिकं दृष्टान्तमतदेनमस्मान्ते सापेक्षं सिप्रत्तान्मातेयमामापुरस्तन्निन्यपायेति
किं सिद्धवत्काइदृष्टेपवोऽपास्यः ॥ ३ ॥ न तु सूक्ष्मः सामान्यः श्रोतार्थैर्लाभान्न उतमक्तात्मेति विशेषणं
जीवः ॥ ३ ॥ न तथा रेश्ने भिरपितानाभावराश्रपितापव मस्मिन्नाणो संवं समपि
नमितसर्वं लयाधिष्ठानतोमतः ब्रह्मवा ॥ तत्रापश्यतमपरत्वमिति पूर्वः
पक्षः ॥ वाक्यभेदस्याशक्यत्वेन एकस्मिन्नर्थे वाक्यपर्यवसानस्यावश्यक
त्वात ॥ हितनमेव ब्रह्मेति पक्रमात् ॥ ब्रह्मेतरस्याहितत्वमत्वायोगात
वस्मात्मोपदेशस्वामेदेव वदेहमनरमेवमधंसेति प्रपञ्चत्वा
न्नमेधानपरत्वं ब्रह्मपरत्वोपपत्तेः प्राणायमेवेति स्पष्टतापि ॥
ब्रह्मोपासितिसंभवादुदाहृतोपनिषद्राक्यं ब्रह्मपरत्वमिति सिद्धान्तः इति दिक् ॥ ८४ ॥

म्नेन्स्य समर्थं असंगतं पदं यत्तदसमर्थमिति सूत्रार्थः ॥ इदं तदन्यत्तु समर्थं विस्तर तु पं ॥६॥ दक्षशब्दे दोषा
करणो दोषयुक्ते इदं तदन्यत्तस्य शब्दनातु रूपं ॥७॥ विक्रमाभिहितं उदाहरणं न्यस्यभिरिवपदेवाक्यरचनं
गुणः नैवेति चकारात् सर्वं नकारानुवृत्तेः नकारद्वयेनो दोर्थायितं ससचितं तदन्यत् क्लिष्टं यथा तद्दरे
यस्यार्थसंवित्तिः क्लिष्टेनेष्टं हितत्त्वसंता उदाहरणं तेचविजिता मम भुवदेहे षीमार्थविनागहत्वनाजितइदः
तस्यात्मभवो मेत्युनततस्य द्रिषोकरणेत्सर्थः ॥८॥ नशेषशेषः पदान्तराध्याहारे उत्सर्थः यथा उषेवेति
वत्यष्ठितनौ मध्याहारस्तापेते मिऋप्रतिविषेधस्तेति वचनपात्रुराहे भोजननिषेधलत्तुणार्थं पतेषु
समाधिसौत्पधर्मागाय दन्यत्रप्रवत्स्यतमित्यालंकारिकाणां गुणः तथापि वेदार्थमर्यादाविदं

नम्लेन त्त्वशब्देवा विक्रमाभिहितेनवा ॥ नशेषमनुकल्पेन निष्कारणमहेतुकं ॥८४॥

मतेयं दोषः प्रयोजनहीनं राज्ञासौ गच्छतीत्यादिति थंके केगोरंपसेवलोवदंत्तणमतिनखे
नसदूति पते दोषे हीनेभाविकत्वादिगुणांतरयुक्ते एतेन च शब्दानां गुणदोषाश्रतं चैतेके
त्रवद्भिः ॥ पदेदर्शितानां यथापिउपेतार्थमिति श्लोकोपि नत्वेति पदानि वर्ततेन थापि नलत्याणां
दोषाणामेव वानभावात्तु तथापि तस्य थकयकलिपितं तथानिष्कारात्तरत्वादीनां दोषाणामपि
गुणत्वं नचिन्निमिति नोच्यते यथा यच्छतेविरसकष्टं तस्य उद्देवं चकादिवगुणानमनमसेते
मानुमासस्पसूरथइतिनाघ्राशिरा द्रूणाभाष्टेनादृष्टिनोजनाः धांनेणष्टः स्वराष्ट्रेनमहाराष्ट्रे
नोष्ट्रिणाश्चयादि यथा तरेदृष्टमोतकथाव्यवधायकत्वाद्वैनैतत्प्रपंचितं तदेतदभिप्रेत्योक्तं नववा

अतः प्रत्वव्यपदेशात्सेपि विपर्ययेणावाक्यगुणमेवेति तत्संबंधात् बोध्यानगृहे द्वारसंयुक्तं
अनिर्गमात्तरमायुक्तं मारारक्षा निर्गमात्तरं तस्य ष्णेहकृत्तलिङ्गस्यप्रएवमादि ॥ ९ पराङ्मुखा
नो सुखकरेण्यास्य अश्लीलामंगलवृद्धाण्यावद्यं ग्राम्यं ॥ इदं वचनं तथा अतमुखेण्या हेतुत्वा
र्थमित्यर्थः ॥ यथोक्तं अतः संजल्परूपत्वशब्दानां सोत्सम्नुच्चेतेउदाहृतं च केवलं दृधाति
करं वाचिनः साम्ययानिहतजानकं मंगीधातवः ॥ स्वजातिसंदूषणाल्पः सौनिरक्षुविपरी
तकारकइति ॥ २ ॥ अन्यतेपुराणाधर्मलकं मेचसंदेशादिवत् ॥ ननोन्यत् अस्मादि मूलं

नगृहे द्वारसंयुक्तं पराग्मुखसरवेनव ॥ नान्यतेन त्रिवर्गेण
विरुद्धं नान्यसेत्तनम् ॥ २६ ॥

कृतयाशौठोनिरूपं ॥ ३ ॥ त्रिवर्गेण विरुद्धं ॥ असावनपनीतोपि वेदानधिजगेगुरोरि
तिधर्मशास्त्र विरुद्धं कामोपभोगमाकल्पफलोरात्तो महीजप इत्यर्थशास्त्र विरुद्धं ॥ नवो
नरोहे विवोहिदूषानांको विगजननइति कामशास्त्रविरुद्धं च तदन्यत् ॥ अयस्वरमेषा संब
ध ॥ असम्भ्रान्ते देशं प्रतयथा गलोलावण्यतलोनेलउहोमउहोभजौनतेसेवादंकदोदमा
रापितमरवोति ॥ तदन्यत् ॥ उक्तिसंज्ञविशिष्टभणानिरूपम् ॥ २५ ॥

आत्मानं शब्दाद्यात्मकं विगतर्दं संघातं ॥ दृष्ट्यगात्मनः नानारूपास्ततः जलकाष्ठे वालक्ष्योऽनलो यथा दृष्ट
गात्मनो जलकाष्ठे संश्रयतः न च ताभ्यामन्यतमस्य रूपं गृह्यते तद्वदिहापीत्यर्थः ॥ २५ ॥ एषां व्यस्तानां
संहतानां वा चोदनाकोसीति वदेत्स्वेवरूपाभेरणानानास्य चेतनत्वादित्याह नचेति व्यस्तानामचेतनं
त्वं परस्परस्य वा ज्ञानादित्याह ॥ एवं च सेति ॥ २६ ॥ आत्मनि वर्तते वद्वर्तन्त स्वस्वरूपेण ज्ञानानीत्यर्थः ॥ अ
ज्ञाने हेतुमाह ॥ नचेति संघातनं स्वलं प्रकाशको हृषाः ॥ दृशोंचेद्राशे वत्सूर्ये ॥ नचैते संघातानं दृश्यार
श्यंते ॥ अतो प्रकाशात्मत्वादात्मानं परमं च न प्रकाशयेनीत्यर्थः ॥ २७ ॥ तं भयाव्येतेन जानंतीत्याह

घ्राणः स्पर्शो रसो रूपं गंधः पंचेंद्रियाणि च ॥ दृष्ट्यगात्मानमात्मानं तेस्मिन्हि जलतुकाष्ठवत् ॥ २५
न चैषां चोदनां काचिदस्तीत्येष विनिश्चय ॥ एवं च सेहविज्ञानेनात्मात्मनि तथा पर ॥ २६ ॥ न वेद
चक्षुश्चक्षुः श्रोत्रं नात्मनि वर्तते ॥ तथैव व्यभिचारेण न वर्तंते परस्परं ॥ २७ ॥ अश्लिष्टं च न चाजानंति
पश्यापश्यं वपौ सव ॥ बाह्यानमात्मानं पश्यंति तेगुणात्मानं पि मे स्मृता ॥ २८ ॥ रूपं चक्षुः प्रकाशश्च दर्श
ने हेतवस्त्रयः ॥ यथैवाबात्तथा तेषु ज्ञानज्ञेयेषु हेतवः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥

अश्लिष्टमिति अश्लिष्टं यथा स्यात्तथा संश्लिष्टं प्राप्यापीत्यर्थः ननु चक्षुरादयोपि देहाश्रिताः संतो घटादी
न्सूर्यादिवत्प्रकाशयंत्येवेत्याह ॥ बाह्यानिति ॥ यथा चक्षुः स्वापेक्षया बाह्ये आलोके घटं प्रकाशयंत्य
पेक्षते नैव सूर्यः इति तस्यैव प्रकाशकत्वेन बाह्यापेक्षस्य चक्षुषः इत्यर्थः ॥ २८ ॥ बाह्यानेवाह रूपमि
ति ॥ यथा रूपं आलोकश्चक्षुश्च त्रयोपि सह कार्येव न तु प्रकाशकमिति भावः ॥ २९ ॥

478

नवद्विद्दोषानाह कामादीति ॥ अनार्थकादीन् ॥ हीनः अपानः अनुक्रोशनः ॥ ८८ ॥ वाक्प्र
णान्त्वार्वकारणानाह श्रोतेति अविकलं अव्यग्रं यथा स्यात्तथा विवत्तायां तत्त्वनिर्णया
र्थं कथायां समसिद्धांतः विरोधेन यदा प्रतिभविशास्त्रितं दासो विवत्तिनार्थः प्रकाशते न
नु उभयोरणुमस्यगामित्वे ॥ ८९ ॥ नयोरवसलसपत्नार्हः ऋंथनिर्णयो न भवतीत्याह वक्तुर

कामात्क्रोधाद्भयाल्लोभादेत्याचानार्थकातया ॥ हीनोनक्रोशतो मानान्नवद्यापिवि
र्थं च न ॥ ९० ॥ वक्ताश्रोतानाचवाकं च यदा न्वविकलेन्नप ॥ समर्मेति विवत्तायां तदासोर्थः प्र
काशते ॥ ९१ ॥ वक्तृश्रोतृ यदा वक्ता श्रोता रसव समस्वे ॥ विशाकाज्ञायतेन तस्मिन वाकांतदपि
दोषवत् ॥ ९२ ॥ स्वार्थमाह परार्थं तत्तदावाकं न रोहति ॥ अद्यथः स्वार्थं मनस्त्व परार्थं
प्राह मानवः ॥ ९३ ॥ यस्तु वक्ताह योरथं सविरुद्धं प्रभाषते ॥ श्रोतस्य वाक्यं तस्येव सवक्ता
नैनरोन्नप ॥ ९४ ॥ तदर्थं वर्धितं वाकं राजन्नेकमनाःशृणु ॥ यथा जनेन केकाहं च पासवंश्री
द्विद्वः ॥ असंप्रेक्षातद्धाराजन्नाणिमामिद्द संभवः ॥ ९५ ॥
तिस्वार्थे स्वेन परिग्रहीतमर्थं उल्लङ्घ्य मर्थं यदा रोहति रूपाद्वं भवति ॥ ९६ ॥ विशाकावचन विप्रलंभक
त्वादिवृद्धि रूपा ॥ ९७ ॥ जरदेहे हृदयादेवोमदेववदात्माने हृष्यव पस्यतो स्वलभाग्राणानाचिदचिनं
संयानात्मनां संबंधे केवलं श्लिष्टं यो आकाशवत्वयिमयिचरकोवाध्रनसानीनस्वेतिनप्रश्नम
एवं अविदग्धायिकाश्रम लोकस्वदेवततानतानहश्वरस्याह पद्मोमादिना ॥ ९८ ॥

५ उक्तो गच्छेति जनकं प्रति प्रेषणमात्मनः संवादार्थं तत्त्वज्ञानायनयार्थं मोक्षार्थं मोक्षशास्त्रार्थं

पितुर्नियोगाज्जग्राह स्म शुको धर्मभृतां वरः योगशास्त्रं च निखिलं कापिलं चैव भारत ४
स तं ब्राह्म्या श्रिया युक्तं ब्रह्मतुल्यपराक्रमं मेने पुत्रं यदा व्यासो मोक्षधर्मविशारदं ५ उवा
च गच्छेति तदा जनकं मिथिलेश्वरम् स ते वक्ष्यति मोक्षार्थं निखिलं मिथिलेश्वरः ६
पितुर्नियोगमादाय जगाम मिथिलेनृप प्रष्टुं धर्मस्य निष्ठां वै मोक्षस्य च परायणम् ७
उक्तश्च मानुषेण त्वं पथा गच्छेत्यविस्मितः न प्रभावेन गंतव्यमंतरिक्षचरेण वै ८ आर्जवे
णैव गंतव्यं न सुखान्वेषिणा तथा नान्वेष्टव्या विशेषास्तु विशेषा हि प्रसंगिनः ९ अ
हंकारो न कर्तव्यो याज्ये तस्मिन्नराधिपे स्थातव्यं च वशे तस्य स ते छेत्स्यति संशयं १०
स धर्मकुशलो राजा मोक्षशास्त्रविशारदः याज्यो मम स यद्ब्रूयात्तत्कार्यमविशंकया
११ एवमुक्तः स धर्मात्मा जगाम मिथिलां मुनिः पद्भ्यां शक्तोऽन्तरिक्षेण क्रांतुं पृथ्वीं स
सागरां १२ स गिरींश्चाप्यतिक्रम्य नदीतीर्थसरांसि च बहुव्यालमृगाकीर्णा अट
वीश्च वनानि च १३ मेरोर्हरेश्च द्वे वर्षे हैमवतं ततः क्रमेणैव व्यतिक्रम्य भारतं
वर्षमासदत् १४ स देशान्विविधान्पश्यंश्चीनहूणनिषेवितान् आर्यावर्तमिमं
देशमाजगाम महामुनिः १५

१३ मेरोर्वर्षमिलावृ वर्षं तं हरेर्वर्षं च हैमवतं वर्षं किं १४

479

२२ ईश्वरप्रसादात्स्वयंभातवेदोपिविप्रश्चापालनार्थंबृहस्पतिंगुरुंचक्रेराजाबृहस्पति

ज्ञानमात्रेमुनेःपुत्रेविधिनोपानयत्तदा तस्यदेवेश्वरःशक्रोदिव्यमद्भुतदर्शनं १९ द
दौकमंडलुंश्रीमान्देववासांसिवाविभो हंसाश्वशतपत्राश्वसारसाश्वसहस्रशः २० मद
त्तिणमवर्तंतस्थकाश्यापाश्वभारत अरणोयत्ततोरियमापद्मजन्ममहाद्युतिः २१ तेदे
वोवासमेधावीब्रह्मचारीसमाहितः इत्यत्रमानंतवेदाःसरहस्याःससंग्रहाः २२ उप
नस्तुमहाराजयथास्यपितृतंतथा बृहस्पतिंचवव्रेसवेदेवंदंगभाष्यवित् २३ उपा
ध्यायमहाराजधर्ममेवान्वचिंतयत् सोधीत्यनिखिलान्वेदान्सरहस्यान्ससंग्रहान् २४
इतिहासंचकात्स्न्येनराजशास्त्राणिवाविभो गुरवेदक्षिणांदत्वासमावृत्तोमहामुनिः
२५ उग्रंतपःसमारेभेब्रह्मचारीसमाहितः देवतानामृषीणांचबाल्येपिसमहातपाः
२६ संमतःपूणीयोमान्यश्चज्ञानेतनपसातथा ततस्तस्यमतेबुद्धिरगमेमोक्षधर्मविषयं २७
त्रिगुणातीतस्यामलेपमोक्षधर्मान्नदर्शिनः २८ ध्यानेमोक्षधर्मेषुशुकोमनसाभोम
३० समोयंमनसाचिंत्यवशुकःपितरमभ्यगात् माहाभिवाद्यचगुरुंश्रेयार्थीविनया
न्वितः १ मोक्षधर्मेषुकुशलोभगवान्प्रब्रवीतमे यथामेमनसःशांतिःपरमासंभवेत्
प्रभो २ श्रुत्वाऽथवचस्तस्यपरमर्षिस्त्वसोवदत् अधीष्वपुत्रमोक्षंवैधर्मांश्चविविधां
स्तिति २९ ध्यानेपरिग्रहचत्वारिंशः ३३ मोक्षमोक्षशास्त्रेमहर्षिमंडपोदेयत्वेनज्ञात्वा १

माद्वेयायनस्ततः कृत्वा द्वितीयो राजवेश्मनः ॥ तत्रासीनः शुकस्तात मोक्षमेवान्ववेक्षयन् ॥१९
छायायामासने चैव स्वमरुद्गीमस्युतिः ॥ तेस्तु दृष्ट्वा दिवागम्य राजा सोमे वीक्षतो जनि २०
माद्वेयायनस्ततः कृत्वा द्वितीयो राजवेश्मनः ॥ तत्रान्तःपुरसंवद्धं महच्चैत्ररथोपमं ॥ २१ ॥ सु
विभक्तजलाक्रीडं रम्यं पुष्पितपादपम् ॥ दर्शयामास वै शुकं मावेशयन्मन्त्री प्रमदावनमुत्तमं ॥ २२ ॥ स
तस्यासनमादिश्य निष्क्रान्तस्ततः पुनः ॥ तं चारुवेषाः सुश्रोण्यस्तरुण्यः प्रियदर्शनाः
२३ ॥ सूक्ष्मरक्ताम्बरधराः तप्तकाञ्चनभूषणाः ॥ संलापोल्लापकुशला नृत्यगीतविशार
दाः ॥ २४ ॥ स्मितपूर्वाभिभाषिण्यो रूपेणाप्सरसां समाः ॥ कामोपचारकुशला भावज्ञाः
सर्वकोविदाः ॥ २५ ॥ परं पञ्चाशतं नार्यो वारमुख्याः समाद्रवन् ॥ पाद्यादीनि प्रतिगृह्य
पूजया परया च यत् ॥ २६ ॥ कालोपपन्नेन तदा स्वाद्वन्नेनाभ्यतर्पयन् ॥ तस्य भुक्तवतस्ता
त तदन्तःपुरकाननं ॥ २७ ॥ सुरम्यं दर्शयामासुरेकैकश्येन भारत ॥ क्रीडन्त्यश्च हसन्त्यश्च
गायन्त्यश्चापि ताः शुभं ॥ २८ ॥ उदारसत्त्वं सत्त्वज्ञाः सर्वाः पर्यचरंस्तथा ॥ आरणेयस्तु
शुद्धात्मा निःसन्देहस्त्रिकर्मकृत् ॥ २९ ॥ वश्येन्द्रियो जितक्रोधो न हृष्यति न कुप्यति ॥
तस्मै शय्यासनं दिव्यं देवार्हं वररत्नभूषितं ॥ ३० ॥ स्पर्ध्यास्तरणसंकीर्णं ददुस्ताः परमस्त्रि
यः ॥ पादशौचं तु कृत्वैव शुकः सन्ध्यामुपास्य च ॥ ३१ ॥ ॥

480

पयपन्न पिनपसंपति तलछेन निख्रयातवेराग्याद्दा ॥२३॥ नमोरं निजात्मसाक्ष्ये ॥ अर्थ मोदं ॥२४॥ न

पितवं चनमा नाथन मेवार्थं विविमयन ॥ अथानेसोति चक्रामखेचरः खेचरन्निव ॥२६

यत्नानि चरम्याणि स्फीतानि गराणि च ॥ रत्नानि चैव विविधाणि पश्यन्नपिनपश्यति

२९॥ उद्यानानि च रम्याणि तथैवायजनानि च ॥ पुण्याणि चैव रत्नानि सोति क्रामदृष्याध्व

ग ॥१८॥ मो चिरेणेव कालेन विदेहानामसादह ॥ शांतिमानथ मेराजेन जनकेन महात्म

ना ॥१९॥ तत्र ग्रामा हूह्यमपश्यन्व हून्नरसभोजनान् ॥ पलीचोषा स्सुसमहो स्सुवहुगोः

कुलसंकुला ॥२०॥ स्फीतान्ग्राणालि यवसेर्ह समसारसे सविताम् ॥ पद्मिनीभ्यस्सु शातषांः श्री

मती मिथलेकृता ॥ सविदेहानतिक्रम्य समहजनसेविताम् ॥ मिथिलोपवने रम्यमास

मादसम्महिमत ॥२२॥ हलम्बरघसकीर्णेन रनारी समाकुले ॥ पश्यन्नपश्यन्त्रिवततसम

तिक्रामदृगुनः ॥२३॥ मनसानेवहन्मांतमेवार्थंविचिंतयन् ॥ आत्मा रामस्ततो ममाः

मिथिलामाससादह ॥२४॥ तस्याद्वारेसमासाथ निःशंकः प्रविवेशाद ॥ नगोपिद्वारपाः

लासन्नृगवाचान्वेधयन ॥२५॥ तेषवचश्रुकलर्व नि मंस्नुः स्मतिष्टन ॥ नचातयाध्वसे

तमात्वानिपसा भ्रमान्वित ॥२६॥ ममपतिग्लायतिवानापेतिचलयानपात् ॥ तेषांत्तः

द्वारपालानामेवं शोकसमन्वित ॥२७॥ मध्यंगत्त मिवादित्यं दृष्ट्वाश्चक मवस्थितं ॥ यज्ञः

पितायथान्यायमभिवादकृतांजलिः ॥२८॥

स्मादारं भित्यादिनामथ्रश्चायगथपणामपक्रोधकामततोव्याख्याते ॥२५॥ २६॥

२३ ॥ यत्कार्यमित्यादिना ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति श्रुत्यर्थ

किमागमनमित्येव पर्यपृच्छत पार्थिवः ॥ १९ ॥ शुक उवाच ॥ पित्राहमुक्तो भद्रं ते मोक्षधर्मा-
र्थकोविदः ॥ विदेहराजो याज्यो मे जनको नाम विश्रुतः ॥ २० ॥ तत्र गच्छस्व वै तूर्णं यदि ते हृ-
दि संशयः ॥ प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा स ते छेत्स्यति संशयम् ॥ २१ ॥ सोहं पितुर्नियोगात्त्वामुप-
प्रष्टुमिहागतः ॥ तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २२ ॥ किं कार्यं ब्राह्मणेनेह मो-
क्षार्थश्च किमात्मकः ॥ कथं च मोक्षः प्राप्तव्यो ज्ञानेन तपसाथवा ॥ २३ ॥ जनक उवाच ॥ य-
त्कार्यं ब्राह्मणेनेह जन्मप्रभृति तच्छृणु ॥ कृतोपनयनस्तात भवेद्वेदपरायणः ॥ २४
तपसा गुरुवृत्त्या च ब्रह्मचर्येण वा विभो ॥ देवतानां पितॄणां चाप्यनृणश्चानसूयकः
२५ ॥ वेदानधीत्य नियतो दक्षिणामपवर्ज्य च ॥ अभ्यनुज्ञामथ प्राप्य समावर्तेत वै द्विजः
२६ ॥ समावृत्तस्तु गार्हस्थ्ये स्वदारनियतो वसेत् ॥ अनसूयुर्यथान्यायमाहिताग्निस्तथै-
व च ॥ २७ ॥ उत्पाद्य पुत्रपौत्रं तु वन्याश्रमपदे वसेत् ॥ तानेवाग्नीन्यथाशास्त्रमर्चयन्न-
तिथिप्रियः ॥ २८ ॥ स वनेऽग्नीन्यथान्यायमात्मन्यारोप्य धर्मवित् ॥ निर्द्वन्द्वो वीतरा-
गात्मा ब्रह्माश्रमपदे वसेत् ॥ २९ ॥

सम्यक्त्वयपन्तो दर्शिनः ॥ १९ ॥ ॥ १९ ॥ राम ॥

481

मारण्येयः ॥ अशीतिजः स्मृतः ॥ ८५ ॥ कालिं स्मृतः प्रच्युतः ध्येयादिनिशोषाः ॥ ८६ ॥ अध्यायः ततः

निषसादासने पुण्ये तन्मेवार्थं विचिंतयन् ॥ एवं रात्रेस्तु तत्रासौ भूत्वा ध्यानपरायणः ॥ ४२
मध्यरात्रे यथान्यायं निद्रामाहारयत्प्रभुः ॥ ततो मुहूर्तादुत्थाय कृत्वा शौचमनंतरं ॥ ४३
सोऽसिः पवित्रितो धीमान् ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ अनेन विधिना कांक्षित दृढः शोषमच्युतः
४४ ॥ तावत्वाचिन्त्यपतुलं वनं यामासमाचरत ॥ ४५ ॥ ततो मोदयमेष स्मृको सततो ॥ भौवाड
वाच ॥ ततः स राजा जनको मंत्रिभिः सह भारत ॥ पुरः पुरोहितं कृत्वा सर्वाण्यंतःपुराणि च
९ ॥ आसनं च पुरस्कृत्य रत्नानि विविधानि च ॥ शिरसा चार्घ्यमादाय गुरुपुत्रं समभ्यगात
२ ॥ स तदासनमादाय बहुरत्नविभूषितं ॥ स्पर्ध्यास्तरणसंस्तीर्णं सर्वतो भद्रमृद्धिमत् ॥ ३
पुरोधसा संगृहीतं हस्तेनालभ्य पार्थिवः ॥ प्रददौ गुरुपुत्राय शुकाय परमार्चितं ॥ ४ ॥ तत्रो
पविष्टं तं कार्ष्णिं शास्त्रतः प्रत्यपूजयत ॥ पाद्यं निवेद्य प्रथमं मर्घ्यं गां च न्यवेदयत् ॥ ५ ॥ स च
तां मंत्रवत्पूजां प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकाद्द्विजसत्तमः ॥ ६ ॥ गां चै
व समनुज्ञाय राजानमनुमान्य च ॥ पर्यपृच्छन्महातेजा राज्ञो कुशलमव्ययं ॥ ७ ॥ अनामयं
च राजेन्द्र शुकः सानुचरस्य ह ॥ अनुशिष्टस्तेनासौ निषसाद सहानुगः ॥ ८ ॥ उदार
सत्वाभिजनो भूमौ राजा कृतांजलिः ॥ कुशलं चाव्ययं चैव पृष्ट्वा वैयासकिं नृपः ॥ ९

इति ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९

प॰भा॰
मो॰
४८८

नमिति विनश्यत्स्वर्थं मामेवात्ममथमो न तद्दोषान्नेत्याशयः ॥२८॥ सर्वभूतेषु नारायणमात्मानं मन्व-
न पश्यतेत पश्यति सर्वभूतानि च आत्मनि स्वरूपे विलीनानि ब्रह्म संपन्नात्मे पश्यति वा ऽविचरोहं मा-
ति ॥२९॥ प्रवरणात्तु निमात यथा भ्रचरः पर्वतात्सर्वतोगच्छन्ति मंदेशमनुरूपं गच्छति नैवं पत्नी नतनहं

नमामा सा यत्न सूक्ष्मस्य द्वार्थस्य विपश्चितः ॥ त्रिपामामेषु कान्त्वर्थो भवेत्सरसभीमनः ॥२०॥ सा-
नसोस्तामसोऽस्य वृत्तिः संदेशात्विवर्जयेत् ॥ सात्त्विके मार्गमास्थाय पश्येदात्मानमात्मनि ॥
२१॥ सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ संपश्यन्नाप्नुयाल्लिप्येन जलेवारिचरो यथा ॥२२॥
पति वसुवराह धेमण्डलान्ते सम्यगात्मन ॥ विहाय देहानिर्मुक्तो निर्द्वन्द्वः प्रशमेगतः ॥२३॥ ग्रत्र
गत्याश्रमी नाः स्वराजता यत्पातिना ॥ धार्यते यान्हि जे स्नानमोल्ल बाह्य विधारते ॥२५॥ न
विभेति परतो यस्मान्न विभेति परावयः ॥ यश्चानेक्षति नद्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥२२॥ ज्योतिरा-
त्मनि नान्यत्र समं जंतुषु तत्समे ॥ स्वयं च शक्नोति द्रष्टुं सुसमाहितचेतसा ॥२३॥ यथा भावं न कुरुते स-
र्वभूतेषु पापकं ॥ कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥२४॥ संयोज्य मनसात्मानमीर्ष्यामुत्सृ-
ज्य मोहिनीं ॥ त्यक्त्वा काममयं मोहं चेतना ब्रह्म सन्मनमश्नुते ॥२५॥ यदा श्राव्ये च दृश्ये च सर्वभूतेषु चाप्य-
यं ॥ समो भवति निर्द्वन्द्वो ब्रह्म संपद्यते तदा ॥२६॥ यदा स्तुतिं च निंदां च समत्वेनैव पश्यति ॥ का-
चनं चायसं चैव सुखदुःखे तथैव च ॥२७॥

द्विहानदेहेनानुमरतीमर्त्यः ॥३१॥ ज्योतिर्विन्मात्रे ब्रह्मस्यात्मानि शद्दौ सन्मेषं ॥ एकत्वेनानुभवएवमान-
मित्याह स्वयमिति सुष्टु समाहितं योगानुष्ठेयेनोपरमेन तेन ॥३२॥ दर्शनं लिंगमाह न विभेतीत्याद्विना ॥३३॥ ३०

482

४८८

एतदाविष्यति ॥ इत्यत्रेइति ॥ ज्ञानयोगस्तु नाथो ः विज्ञानेनानुभवः तस्मिन्मोक्षाश्रमे फलेब्रह्मचार्याश्रमेव उत्पन्नेसति त्रिगुणब्रह्मचर्यादिरूपमस्तु तुर्यपदे यदिचेतरथाब्रह्मचर्यादेवगृहजेहृदाहावनाद्यादृहे वविरजेनतदृहे वगृहजेदिग्मानियमगृ तिनितिभावः ॥ २२ ॥ नब्रह्मचर्यस्थावगृहेनतावदाद्नेव नेति ॥ २३ ॥ नवपितावधोदारः ज्ञानयोगेन हिज्ञानार्थं मगरु मेवाभिगच्छेत् संन्यासिनः ॥ श्रीभि

श्रीभगवानुवाच ॥ उत्पन्ने ज्ञानविज्ञाने निर्हेतुर्हेदृदिशाम्यते ॥ किंमवयुर्येनिवर्तस्वमाश्रमे शुभे त्रिगु ॥ २१ ॥ एतद्दृष्ट्वं तन्नेच्छामि तत्त्वावान्तकमर्हति ॥ यथावेदार्थतत्त्वेन ग्रहिमन्तजनाधिप ॥ २२ ॥ जनकउवाच ॥ न विना ज्ञानविज्ञाने मोक्षस्याधिगतो भवेत् ॥ न विना गुरुसंबंधं ज्ञानस्याधि गमः स्मृतः ॥ २३ ॥ गुरुः प्लाविता तस्य ज्ञानं प्लवउद्योच्यते ॥ विज्ञाय कृतकृत्यस्तीर्णस्तदुभं येमजेत ॥ २४ ॥ अनुच्छेदाय लोकानामनुच्छेदाय कर्मणां ॥ पूर्वेराचरितो धर्मश्चातुराश्रमसं कृदात ॥ २५ ॥ अनेन क्रमयोगेन बहुजातिषु कर्मणां ॥ हित्वा शुभाशुभं कर्म मोक्षो नाम इह लभ्यते ॥ २६ ॥ भाविते करणैश्चायं बहुसंसारयोनिषु ॥ आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे ॥ २६ ॥

पंचह्यानिष्टं नेषांतर्वै णमति तापने यामोक्ताये नैव सत्ता नायमेष्टे स्यादिष्ट तिभिरन्त्य पिव्यतिरेका न्याआचारव रणहिताई तवगमातदावगृहक मितिभावः तदुभयत्र्याचार्यधास्त्रवामदेववनं न्य सवर्यात्मागपिज्ञानेज्ञाने सति किं तेनेत्याशंकाह ॥ अनुच्छेदाये ति लोकायिताश्रमपितदावगृह कमितिभावः ॥ २४ जातिषु जन्मसु ॥ २५ ॥ भाविते शोधितैः करणैः बुद्ध्यादिभिः ॥ २६ ॥

शुभं८

म॰भा॰
मो॰
४९७

५१॥ अध्यायः॥ ५ एतत् श्रुत्वा तु वचनमित्यादिरध्यात्मनारायणेन यत्र शिवविलसत्कंदमज्ञादादीनंमह
महिम्नासमागमनस्य च पुण्ये तन महेशो योगिनां ध्यानार्थगतेन विद्याचमोपनीयागरुशिष्याभ्यां वेत्तो

यमकलेत्रसंगास्मेरमोता यी श्रयदात्मनः ॥ तस्मिन्नेव तन्मे ब्रह्मन् किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ ५१ ॥ यांलो
मोत्तधर्मेणश्च कामयति ॥ श्रीमार्कंडेय उवाच ॥ एतत् श्रुत्वा तु वचनं नेत्रात्मानं तन्निश्चयः ॥ आत्मनात्मान
मास्थाय दृष्ट्वा चात्मानमात्मना ॥ १ एकत्र कार्यार्थं स्वतो ध्यानं तपसो ध्याय उद्भूस्तवः ॥ शे शिरे गिरि
महद्भिः पमधर्मा मानरिश्वनः ॥ २ एतस्मिन्नेव कालेन देवर्षिर्नारदस्तथा ॥ हिमवत्तामियाद्दृष्टुं सु
दूचारणमेवितं ॥ ३ नमस्कृत्य गणाध्यक्षं शान्तं तन्निनादिने ॥ किन्नराणां सहस्रैश्च भृंगराजैः
सुघेव च ॥ ४ ॥ महद्भिरिवं जरी हैस्र विविधैर्जीविजीवकैः ॥ चित्रवर्णमयूरैश्च केकाशितवैरा
जिते ॥ ५ राजहंससमूहैश्च तु सेवपरमेनैस्तथा ॥ पतितराजो गरुत्मांश्च यत्रिसमयति ति हृति ॥ ६
कन्याशे लोकपालाश्च देवाः सर्षिगणास्तथा ॥ नवनिमेसमायांति लोकस्य हितकाम्यया ॥ ७
विस्मृताय तत्र शाय्यैनपस्तन महात्मना ॥ नैवेववत्मारणावास्यति मादिवोकसः ॥ शांतिमंत्रास्तित
नितले त्रैलोक्यमवस न्यवै ॥ ४ ॥ नयो वा च जगत्कर्दं त्रिपन्नाकाभिदं ततः ॥ योगात्मिनतोध्यपि
कोविमायस्याधिकं प्रिया ॥ १० योगज्ञानैकतोहिता यो त्रिपुलोकेशवीर्यवान् ॥ सोभ्योद्दरनिमांस

विनयधर्माणास्येयमिति ॥ ११ ॥ शोशिरे गिरि हिमालये ॥ २ खं जरी हैस्रे निवं जरीरैः जनद्रिवेजनपंनोवनीवा
द्योजलमध्यरपतिमेदावेकामयूरस्थवाचः स्थैतेवंगीं नगनसंग्रहेरितरपतिमेवेलतांगस्रवितमिति

483

४८७

२९ ॥ तमा परिगतेंग्रंथकारिध्यानं व वेममगदृंसर्वोपिशानं प्रसच ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४

शीतमुस्तं न द्वेषार्थमनर्थं प्रियमप्रियं ॥ जीवितं मरणं चैव ब्रह्मसंपश्यते न तदा ॥ ४८ ॥ प्रसा
दं हृदयंगतो गातिहृन्मः स्तुदेरते पुनः ॥ नष्टे द्विया गता मनसा मे पदं ध्यानिमिलक्षणा ॥ ४९ ॥ नमः
परिगते वेषमय्यादीपन दृश्यते ॥ तयावुद्धिमदीपेन शाका आत्मा निरीक्षिते ॥ ५० ॥ एतत्सर्वं
वपश्यामि त्वयि वुद्धिमतां वर ॥ यत्त्वान्यदपि वेतव्यं न त्वत्तो वेदनं द्वयान् ॥ ५१ ॥ प्रसन्ने विदि
तस्याय विपर्यातमुपागता ॥ गुरोस्तव प्रसादेन न व चेत्यो पशितया ॥ ५२ ॥ न स्रेव व प्रसा
देन मा दुर्भंतं महामुने ॥ ज्ञानं दिव्यं मयाप्यादं तेनास्मि विदितो मम ॥ ५३ ॥ अधिकेन व विता
न माधिका च गतिस्तव ॥ अधिकं न व वेम्यर्थं न त्वत्तावगावद्बुधूमसे ॥ ५४ ॥ वाल्याद्दासे शयाद्दा
भयाद्दापि विमोतृजात ॥ उत्पन्ने वापि विज्ञाने नाधिगच्छति तां गतिं ॥ ५५ ॥ एवमसायेन स्र
द्धेन मयिदृष्टिः छिन्नसंशया ॥ विमुच्य दृढयं ग्रंथीनामा सादयति तां गतिं ॥ ५६ ॥ भवांस्त्रा पत्र
विज्ञानः स्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ एवमापादते ब्रह्म सन्नना सादयतिनतत्परं ॥ ५७ ॥ नास्तिते
स्तरवद्धः खेष्ट विशेषो नास्ति लोलुपः ॥ नौ स्म कान्त मगीते पुनरागदुपजायते ॥ ५८ ॥ न
वधूद्धनवंधसे नभयंध्यक्षितेभयं ॥ पश्यामि त्वां महाभाग तत्त्वलोक्ष्यमकाचनः ॥ ५९
ग्रहत्वामनुपश्यामि ये चाप्यन्येमनोषिणः ॥ आस्थितं परमं मार्गं महान्यं तमनामयं ॥ ६०
५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ५

आरण्ये यो विभृष्टात्मा नभसीव दिवाकरः अथ व्यासपरिक्षिप्तं ज्वलंतमिव पावकं ॥ ३९ ॥ ददृशे सुतमासी-
नं दिवाकरसमप्रभं ॥ असज्जमानं वृक्षेषु शैलेषु विषयेषु च ॥ योगयुक्तं महात्मानं यथा बाणं गुणा-
च्युतं ॥ ४० ॥ सोभिगम्य पितुः पादावगृह्णादरणीसुतः । यथोपजोषं तैश्चापि समागच्छन्महामुनिः ॥ ४१ ॥
ततो निवेदयामास स पित्रे सर्वमशेषतः ॥ शुको जनकराजेन संवादं प्रीतिमानसः ॥ ४२ ॥ एवमध्यापय-
ञ्छिष्यान्व्यासः पुत्रं च वीर्यवान् ॥ उवास हिमवत्पृष्ठे पाराशर्यो महामुनिः ॥ ४३ ॥ ततः कदाचिच्छिष्यास्तं परि-
वार्य वनस्थितं ॥ वेदाध्ययनसंपन्नाः शांतात्मानो जितेंद्रियाः ॥ वेदेषु निष्ठां संप्राप्य सांगेष्वपि तपस्वि-
नः ॥ अथोचुस्ते तदा व्यासं शिष्याः प्रांजलयो गुरुं ॥ ४४ ॥ शिष्या ऊचुः । महता तेजसा युक्ता यशसा चापि
वर्द्धिताः ॥ एकं त्विदानीमिच्छामो गुरुणानुग्रहं कृतं ॥ ४५ ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा ब्रह्मर्षिस्तानुवाच ह ॥ उच्य-
तामिति तद्वत्स यद्वः कार्यं प्रियं मया ॥ ४६ ॥ एतद्वाक्यं गुरोः श्रुत्वा शिष्यास्ते हृष्टमानसाः ॥ पुनः प्रांजल-
यो भूत्वा प्रणम्य शिरसा गुरुं ॥ ४७ ॥ ऊचुस्ते सहिता राजन्निदं वचनमुत्तमं ॥ यदि प्रीत उपाध्यायो धन्याः
स्मो मुनिसत्तम ॥ ४८ ॥ कांक्षाम स्तु वयं सर्वे वरं दातुं महर्षिणा ॥ षष्ठः शिष्यो न ते ख्यातिं गच्छेदत्र प्रसीद
नः ॥ ४९ ॥ चत्वारस्ते वयं शिष्या गुरुपुत्रश्च पंचमः ॥ इह वेदाः प्रतिष्ठेरन्नेष नः कांक्षितो वरः ॥ शिष्याणां
वचनं श्रुत्वा व्यासो वेदार्थतत्त्ववित् ॥ पराशरात्मजो धीमान्परलोकार्थचिंतकः ॥ ५१ ॥ उवाच शिष्यान्ध-
र्मात्मा धर्म्यं नैःश्रेयसं वचः ॥ ब्राह्मणाय सदा देयं ब्रह्म शुश्रूषवे तथा ॥ ५२ ॥ ब्रह्मलोके निवासं यो ध्रुवं समभि-
कांक्षते ॥ भवंतो बहुलाः संतु वेदो विस्तार्यतामयं ॥ ५३ ॥ नाशिष्ये संप्रदातव्यो नाव्रते नाकृतात्मनि ॥ एते
शिष्यगुणाः सर्वे विज्ञातव्या यथार्थतः ॥ ५४ ॥ नापरीक्षितचारित्रे विद्या देया कथंचन ॥ यथा हि कनकं शुद्ध-

नेक्षुन्ता विद्विना लोकाः कद्रमामदेशेदिति ॥ अथ देवगणाः सर्वे संभ्रांते हृष्टमानसं ॥ १२ ॥ अपश्यन्न
गवाल्लिङ्गं स्थितिं सास्यस्य रात्मसं ॥ किं त्वत्र स्वकृतं कार्यं भवेदिति विचिंतयत् ॥ १३ ॥ अनासन्नमनाः
देवमवैदिति निचपावकं ॥ संभ्रमस्तु विष्णुर्ब्रह्मा नाशयन्ति मन्त्रालिन्ता तदा ॥ १४ ॥ कंपयामास सर्वोन्नत
गिरिना पुरुषोत्तमः ॥ शान्तं तं कंपमानं नायो विस्तनावलिनानदा ॥ १५ ॥ मेदिनी कंपिता सर्वा स
शैलवनकानना ॥ शोकेनाभिसमद्वेनेकंपितासा भवत्तदा ॥ १६ ॥ रत्निना स्कंदराजस्य धर्षणाभि
भविह्वला ॥ तां कंपयंत्ता भगवान् ब्रह्मा दमिदमब्रवीत् ॥ १७ ॥ पश्य वीर्यं कुमारस्य नैनं तद्वत् कुरि
ष्यति ॥ सोमृष्यमाणः सहसा कोपसमन्वितः गानिश्चिते ॥ १८ ॥ जग्राह तं तदा शक्तिं नैवेनासव्यकेप
यत् ॥ नादं महान्तमुत्कम्य समुच्छितो गिरिमर्दनि ॥ १९ ॥ विह्वलः स पपात मोहिरण्यकश्यपो सुतः
तयोन तं गां दृष्ट्वा गत्वा शैलराज्यस्य पार्श्वतः ॥ २० ॥ तपोनत्वं तदुद्देशे तानतनि स्मृद्ध पध्वजः ॥ पावके
नपविदिति मे दीपता यस्य चाश्रमं ॥ २१ ॥ आदिमपर्वतं नाम रुद्रदेवमहत्तात्मभिः ॥ ततत्र शाकान्तेग
तेयततरात्तमहानवैः ॥ २२ ॥ दशयोजनविस्तारमग्निज्वालासमाहतं ॥ भगवान्पावकस्तत्र स
यंतिष्ठति वीर्यवान् ॥ २३ ॥ सर्वांल्लिंगान्प्रशामयन्महादेवस्य धीमतः ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं हि पा
देनेकेन तिष्ठतः ॥ २४ ॥ देवान्संतापयंस्तत्र महादेवो महाव्रतः ॥ ऐन्द्रीं नन्दिपामास्याय शैल
राजस्य धीमतः ॥ २५ ॥ विविक्ते पर्वते तत्र देपारासाथ महातपाः ॥ वेदानध्यापयामास आसं शिष्या
न्महातपाः ॥ २६ ॥ सुमंतुं च महाभागं वैशंपायनमेव च ॥ जैमिनिं च महाप्राज्ञं पैलं चापि तपस्विनं ॥
२७ ॥ एतैः शिष्यैः परिवृतो व्यासस्तत्र महातपाः ॥ तमाश्रमपदं रम्यं ददर्श पितरं सुतः ॥ २८ ॥

पर्व॥ अध्यायः॥ एतच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यमित्यादेः व्यासः॥ उत्तमव्रतयोर्दत्वेतत्सुतानर्थे विद्यामवाप्य
कर्तव्यविडपायिवेदाध्ययनतःमाजस्वाध्यायानध्यायपरिपालनं च कर्तव्यमिति॥ एतदा

ख्यातयथेमिहदेवानां वेदास्त्राणस्वयंभुवा॥ यो निर्वेदेन संमोहात्त्रासणं वेदपारगं॥ ४९
सोमिथ्यानाद्ब्राह्मणस्य पराभयादसंशयं॥ पश्चाधर्मेण विग्रयायश्चाधर्मेणेच्छति॥ ५०त
योरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति॥ एतदामृतं मारख्यातं स्वाध्यायस्य विधिं प्रति॥ ५१॥ उप
कुर्याच्च शिष्याणामेतद्धृदि वो भवेत्॥ ५२॥ श्रुत्वा तो तद्धर्मवचनं गुरोरमितौजसो॥ भीष्म उवाच
एतच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यं व्यासशिष्या महौजसः॥ अन्योन्यं हृष्टमनसः परिषस्वजिरे तदा॥ २३
तास्मा भगवतानदानत्वायनिसंहिते॥ नरोमनस्मिमचूडकरि व्याममल्याचनेन॥ ५४॥ अ
न्योन्यं संविभाष्य तेन स्वमिति मनसः पुनः॥ विज्ञापयन्ति स्म गुरुं पुनर्वाक्य विशारदाः॥ ५५
शैलादस्मान्महीं गंतुं कांक्षितं नो महामुने॥ वेदाननेकधा कर्तुं यदि ते रुचितं प्रभो॥ ५६
शिष्याणां वचनं श्रुत्वा पराशरसुतः प्रभुः॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं धर्मार्थसहितं नव॥ ५७ क्षि
तिं वा देवलोकं वा गम्यतां यदि रोचते॥ अप्रमादश्च वः कार्यो ब्रह्म हि प्रचुरच्छलं॥ ५८॥ ते नु ज्ञाः
तास्ततः सर्वे गुरुणा सत्यवादिना॥ जग्मुः प्रदक्षिणं कृत्वा व्यासं मूर्ध्ना भिवाद्य च॥ ५९॥ ॥

त्वायनि॥ संहितं नदान्वे तत्कालेज्ञापनोउत्तरकाले च संहितेन सम्यक् हिते॥ २॥ ३॥ ५॥ ७

परीक्षीनेनतथाशिष्यानीतीकुलगणादिभिः
ननियोजयाम्यहवाशिष्याश्चानियोगेमहाभये॥५६
यथामतियथापाठंतथाविद्यापरिलिप्सति॥स
वेलरत्नरुगौणिमत्तैर्भद्राणिपयपत्न॥५७आ
वयेश्वनरोवर्णानकृत्वार्द्धस्यणमथनः॥वे
दस्याध्ययनेहीदंतत्त्वकार्यमहस्मृतम॥५८

अनाम्नायं अनाम्नातिमत एव मलो दूषणं येषु ॥२४॥ ततोनध्याय इत्यादि ग्रन्थः योगिनो स्वेच्छया कृत्स्नब्रह्माण्डे संचारयोग्यतारूपा देहस्यागमश्रयणं यामवती तादृशी विद्या ज्ञात्वा संप्रवर्तते ॥२५॥

नारद उवाच ॥ अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलं ॥ मलं पृथिव्या वाह्लीकाः स्त्रीणां कौतूहलं मलं ॥२१॥ अधीयतां भवान्वेदान्सार्द्धं पुत्रेण धीमता ॥ विधुन्वन्ब्रह्मघोषेण रक्षोभयकृतं तमः ॥२२॥ भीष्म उवाच ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा व्यासः परमधर्मवित् ॥ तथेत्युवाच संहृष्टो वेदाभ्यासदृढव्रतः ॥ शुकेन सह पुत्रेण वेदाभ्यासमथाकरोत् ॥ स्वरेणोच्चैः स शैक्षेण लोकानापूरयन्निव ॥२३॥ तयोरभ्यसतोरेवं नानाधर्मप्रवादिनोः ॥ वातोतिमात्रस्तुकौतूहलसमन्वितः ॥२५॥ अपृच्छत्पितरं ब्रह्मन्कुतो वायुरभूदयं ॥ आख्यातुमर्हति भवान्वायोः सर्वं विचेष्टितं ॥२६॥ शुकस्यैतद्वचः श्रुत्वा व्यासः परमविस्मितः ॥ अनध्यायनिमित्तेस्मिन्निदं वचनमब्रवीत् ॥२७॥ दिव्यं ते चक्षुरुत्पन्नं स्वयं ते निर्मलं मनः ॥ तमसा रजसा चापि त्यक्तः सत्त्वे व्यवस्थितः ॥२८॥

इति वायोर्मूलकारणप्रश्नः ॥ विचेष्टितमिति वायुकर्मप्रश्नः ॥२६॥ प्रश्नमभिनंदन् अस्यार्थस्य जिज्ञासा अतिदुर्लभेति सूचयति दिव्यमिति ॥ योगसंस्कृतं चक्षुर्बहिरर्थग्राहित्वात् मनश्च निर्मलं अतीतादिग्राहित्वात् सर्वज्ञत्वादिहेतोर्बुद्धिरंतस्त्व ॥२८॥ २९॥

वानहीं शेचननेहोन्नसंस्तोकामेत्राः ॥ ४ ॥ चितिः स्नुकु चिनमान्यमिमाद्योः ध्यानमाधियुतयोरभेद
दर्शनार्थाः नस्रेवं मह्नने कर्मचानहीं त्रस्याग्निहोत्रादिकं सोमाने अकल्पयन्नमवतीर्ते ते ॥ ४

अवतीर्थमहीतेयवानहींश्यमकल्पयन् ॥ संयाजयेनोविमोक्षराजन्यांश्चविपालया ॥ ८
श्रज्यमानाहिंजेनिंयमोक्ष्मानाग्महेरना ॥ यांजनाध्यायनरता श्रीमंतोलोकविश्रुताः
९ ॥ अवनीपीपुत्रितिष्यपुत्रवासःप्रश्नसद्यपवान् ॥ नस्मीध्यानपरोधीमानेकांतेसनपाविश
न ॥ १० ॥ नदद्दर्शी श्रमपदेनारदःस्रमहातपाः ॥ अष्ठेनमब्रवीन्कालेमधुरानरयागिवः
११ ॥ भोभोत्रसर्षिवासिष्ठाश्रयोधोनवर्तते ॥ एको ध्यानपरस्तसौ किमास्मे चिंतयन्निव
१२ ॥ त्रस्यस्येर्थां विरहितः पर्वतोयनशोभते ॥ रत्नमातमसाचैवसोमःसौपस्लवोयथा ॥ १३ न
ध्यानेनयथाप्येवेनिषादानामिवालयः ॥ देवर्षिगणानुष्टोपिवेदध्वनिनिराकृतः ॥ १४ हे
पयश्चांहंदेवाश्रगंधर्वाश्चमहोजसः ॥ विप्रकार्येसदोवगानध्याजनेयथापुरा ॥ १५ ना
रदस्यवचःश्रुत्वाकुलस्त्रेहणयनोअवीत ॥ महर्षे यत्त्वयाप्रोक्तं वेदवादविवर्जनं ॥ १६ ॥ एज
मनोनकुलेमेभवानहं तिभाषितं ॥ सर्वज्ञः सर्वदर्शी च सर्वत्रयक्रत्नहत्नी ॥ १७ ॥ त्रिषु
लोकेषु यद्वृतं सर्वं तवमतेस्थितं ॥ नदाज्ञायपविप्रर्षे श्रेंहं किं करवाण्यतः ॥ १८ ॥ यन्म
यासमननुष्ठेयं अस्येनदाहर ॥ विमलस्य हपोध्येमेनास्तिहृदयंमदमनः ॥ १९ ॥

सोमवोराहृयस्ने ॥ २० ॥ नातिहृष्टमिदं मनस्तिविडधामपिशिष्यादितेयोगजेसरवदुःख
मपहाय मितिभावः ॥ २१ ॥

२३॥ उदानस्तु इति एतेषां मध्ये तत्रोदानस्य पृथक्कार्यत्वात् उदानोऽनः स्थूलत्वं ज्ञेयं ॥२४॥ अन्नपानादीनि प्राणस्य
कार्याणि रेचनादि सर्वमेव तथा स्थूलत्वं च दर्शितं ॥२५॥ पिंडे प्राणकार्यं प्राणशब्दसंहतिर्निमित्तं वाह
प्राणिनामिति ॥२६॥ अस्येवापि देवकर्मनामनो ग्राहकेश्वरयतीति साहेतस्थ मोक्षज्ञानमेतान् लोकेऽले
हत्वं अथवा लोके दृश्यगुणजलं हि कालं प्राप्य अपरे परयतीति यो जननाम एव वायुः धनंजयोऽनिले

तत्र देवगणाः साध्या महाभूता महाबलाः ॥ तेषां मध्ये महत्सत्त्वः समानो नाम वृत्तयः ॥२३॥
उदानस्य पुरो भूत्वा नस्य सामवत्स्तनः ॥ अपानस्ततो ज्ञेयः प्राणश्चापि ततो परः ॥२४॥ अनय
स्तो महत्प्राणो बुद्धेः षः प्राञ्जलापनः ॥ एतत्कर्माणि तेषां तु प्रवक्ष्यामि यथानयं ॥२५॥ प्राणि
नां सर्वेषां वायुः श्रृंखलो यतनेऽयं ॥ प्राणनाच्चैव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते ॥२६॥ पेरयत्यपे
सव्यानान्नं धनंजयोऽथापानं जायते ॥ प्रथमः प्रथमो मार्गे सव्यहो नाम योऽनिलः ॥ अंगे वेरलेऽत्म
संततिस्था ज्ञानमयुतिः ॥२७॥

हृत्कमलेण विद्युत्त्वं प्राप्य स हृदयमहायुतिश्च भवति ॥ विद्युद् इति
सर्वमील प्रथमः विलये देवसमानादिक्रमेण सत्समोपि सहाररूपेण प्रथम इत्यर्थः अ
र्थभावः हृदये दाहनवृत्तानां हृद्वासिषु दौर्गुष्ठानां मध्ये अन्यत मेस्यानि प्राणानि रोध्यनील
वर्णा प्राणा ॥ इति यमिति वीजं शरीरे संचिंतयन् योगी कियत्कालेन सिद्धिं प्राप्नो जीवत्वेव शरीरम्
एवदृष्ट्वा मार्गेण संचरति देहांते च सर्वत्र हृत्पालादान्यं प्राप्नोति एवं सर्वत्र प्रयोगो ज्ञेय इति ॥२७॥

४९१

487

आत्मनिष्ठो वेदान्वेदार्थानुभ्यस्य ऊहापोहाभ्यां परिभाव्य ॥ बुद्ध्या निश्चयेन सम्यगनुचिन्तयन् वायुः
ऊनो भ्रष्टं विचारय ॥ २१ ॥ देवयानेन नियोगिसो ब्रह्मापकस्य परमात्मनः ॥ मतधी देवयानो नाम एव राग
मार्गः सत्वचरतीति तेन मार्गेण सालोक्यानुपासकान् विस्तलोकं अपुनरावृत्तिप्रदं शाश्वतं नोम
क्षः पितृयानं सूक्ष्म मार्गः पितृयाणमार्गं प्रदत्रायमेव सततं नामसः पुनरावृत्तिदत्वात् ॥ २१ ॥ दे
व्यापिडे अन्तरिक्षे यत्रांडे मत्ता निसगच्छेति ॥ वायुमार्गाः वायुसंचारस्थानानि ॥ तत्र देहेनावन्तः
वायुस्थानवर्णबीजानि नक्षत्रीशयोगपारायणो मोक्षाति मार्गो मार्गाः शङ्खनाभिपादांगुष्ठान्तसं
स्थितिः नीलः सोकारे रेफादि बीजेन विनियोजितः शेषमिमर्थः हक्सोपानः हकादिस्थः ११

आदर्शे स्वामिवच्छायां पश्यपश्यात्मानमात्मना ॥ यस्मात्मनि स्वयं वेदान्वत्साम सम्यगनुचिन्तयेः
देवयानं चरोत्तिसः पितृयानस्थ तामसः द्वावेतौ मार्गौ पथ्यानौ दिवं चाथ अगच्छत ॥ २१ ॥ ह
यिन्यामन्तरिक्षे च यत्र संचारिता यवः ॥ सप्तैते वायुमार्गा वैतानि चाधानि सर्वशः ॥ २२ ॥

हृदंतपाञ्चिंगः सतारकनकारांतबीजेन विनियोजितः शेषमिमर्थः ॥ कण्ठपनियोध्यानस्थिं
त्रिपनिकेतनः तारकायेन यांतान्तबीजेनेनो विनियोजितः शेषमिमर्थः ॥ मध्यस्थो मध्यतालस्थकेव
हृदन्तलाश्रयः ॥ उदानो युवरुणवच्छायां स्वारकाकांतयांतयुक्तः ॥ शेषमिमर्थः ॥ व्यानसमानौ द्वा
भिः सर्वसंधिनिकेतनः अपानवायानलो तेनेन बीजेनात्पन्नमहूलवृत्तेः ॥ शेषमिमर्थः ॥ एकसमममा
र्गो तजीवन्मुक्तिः सदेवत्वानि देवगणाप्रधानानि इन्द्रियाणि तेषां प्रवस्त्वमानः इन्द्रियाणामा
न्याहृतिरेवसमानादयः तदुक्तं सांख्यसततवाससामान्याकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पंचेति ॥ प
वेश्मपि देवमपि साधनानां देवानां सामान्यरूपं सामान्यरूपसमानादयः इत्यर्थः पिंडे ब्रह्मांडयोर

म॰भा॰
मो॰
५१२

488

रुद्धनाः सर्वे भक्ता अपि येन दृढेन ज्ञानेन पृथक् आविद्धाः अलिप्ताः भवंति अतस्तेषां वायमानवेगस्य ब्रह्मतोश
वेकुर्वंतो नदा इति नाम भवति रत्नगर्भो यस्य गोत्रं नवतत्त्वेषु नानाविधा अपि ते मेयत्वं यांति सिद्धसेवन
इति धातुः नक्त नीरसपल्लवत्वं प्राप्नोति मर्थं ॥५२॥ यो सा विभिन्न बर्हेण इति पाठे पिततरावार्थः ऋद्धि हिंसायां मि
ति धातोः रूपं ॥५३॥ मर्द्दन मेवारुपेते निर्वेलेन परो यमर्द्दन अर्द्देन गच्छति निर्वलाहकाः पृथोदरादित्वात्

रुद्धनायेन चाविद्धा भवंति नदतो नदाः ॥ रत्नगर्भो यस्य भक्ता मेत्रतमप्यांति च ॥५२॥ यो
सौ वहति भक्तानां विमानानि विहायसा ॥ चतुर्थः सवहो नाम वायुः सगिरिमर्द्दनः
॥५३॥ येन वेगवता रुग्णाः स्कंदेगाः ऋजतां नगाः ॥ वायुनाम हितामेघा बलेभवंति व
लाहकाः ॥५४॥ दारुणोत्पात संचारो नभसः स्तनयित्नवान् ॥ पंचमः समहावेगो विवा
हो नाम मारुतः ॥५५॥ यस्मिन्पारिप्लवा दिव्या वहंत्यापो विहायसा ॥ अपि च आकाशगं
गायाः स्तोयं विष्टभ्यति ष्टति ॥५६॥ हृतात्मनिहतो यस्मिन्नेकरश्मिर्दिवाकरः ॥ योनि
रश्मिसहस्रस्य येन भाति वसुंधरा ॥५७॥

कारलोपः अरिगतौ इति धातुः ॥५४॥ दारुणोत्पातेत्यादि दारुणाः लोकानां घातकाः धूमकेतवः
वंते मेघादयः उत्पाता एषां संचारो येन स्तनयित्नुः सगर्जितो मेघस्तद्वान् विषमवहनाद्विवहः
॥५५॥ परितः उपर्येव यस्य वेगात्प्लवंते तेन प्लवधः पतंतीति परिप्लवाः स्वार्थे ततः तो यं विष्टं
भ्य आकाशे एव अवस्थाप्य ॥५६॥ हृतात्मेति येन मतिः हृतः सूर्यः सहस्ररश्मिरप्येकरश्मिरिव भा

मो॰
५१२

आत्मनिष्ठो वेदान् वेदार्थान्व्यस्य ऊहापोहाभ्यां परिभाव्य ॥ ब्रह्मनिष्ठेन समनुचिंतयेद्वायुः
ऊनोभ्यधिक विचार्य ॥ २१ ॥ देवयानेन नियो विस्तो व्यापकस्य परमात्मनः ॥ तत्र धीदेवयोनो र्विरागे
मार्गस्तत्र चरतीति तेन मार्गेण सात्विकानुपासकान् विस्तलोकं पुनरावृत्तिमदं प्रापयतीति स
र्थः पितृयानस्तु धूमादिः पितृयाणमार्गे प्रदक्षायमेव सत्तु तामसः पुनरावृत्तिदत्वात् ॥ २१ ॥ दि
व्यापिंडे अंतरिक्षे यत्र सोऽसर्वाणि संगच्छेति ॥ वायुमार्गोः वायुसंचारस्थानानि ॥ तत्र देहे तावत्
वायुस्थानवर्णबीजानि नकुलीशयोगपारायणो मोक्षानि माणो माणाग्र हृन्नाभिपादांगुष्ठांतसं
स्थितिः नीलः सोकारे रफाद्बीजेन विनियोजितः शेषमितमर्थः हृत्स्थापानः हृत्कादिस्थः १८

आदर्शे स्वामिव छायां पश्यत्यात्मानमात्मना ॥ व्यस्यात्मनि स्वयं वेदान्व्रह्मा समनुचिंतयेत्
देवयानं चरो विस्तोः पितृयानस्तु तामसः द्वावेतौ मे सपर्यानौ दिवचाथ सगच्छत ॥ २१ ॥ द
चिस्थामंतरिक्षे व यत्र सर्वाणि वायवः ॥ सैसैने वायुमार्गो वै तानि वाधानं प्रवेशः ॥ २२ ॥

हृत्पंतपार्श्विगः समारक्त नकारेण बीजेन विनियोजितः शेषमितमर्थः प्राण वापनि भोव्यानस्त्वंगि
र्हृयनिकेतनः नारकोपेन यानो नवीजते नो विनियोजितः शेषमितमर्थः ॥ संहृत्स्यो मध्यता त्वग्रके च
हृत्पन लाभ्य ॥ उदानो स्वरूपेण छायाय ताराकाश तयो नयवु ॥ शेषमितमर्थः ॥ व्यैत समानो हृत्रा
भि सर्वसंधिनिकेतनः प्रणवाख्यानलीने न बीजेना स्पिंत मृद्दलः शेष ॥ शेषमितमर्थः ॥ वक्ष्यतमेमा
नौ जीवन्मुक्तिमदेवत्वानि देवगणा अध्यात्मं इंद्रियाणीति प्राणव्यानमानः इंद्रियाणां सामा
न्यावृत्तिरेव समानाद्यः तद्युक्तं सांख्यसप्तत्यां सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पंचेति ॥ ए
वं अथि दैवमपि सामान्याने देवानां सामान्यरूपसामान्यपद समानाद्य इत्यर्थः पिंडब्रह्मांडयोर

म॰ भा॰
मो॰
५५२

488

संहताः सेवीभूता अपि येन हेतुना ते इषवकु आविद्धाः प्रतिमाः भवंति अत एषां वायुमानवेगत्वं चूर्णाश
ढेकुरुवेतोनदा इति नाम भवति रक्षणार्थाय गोलनवतु सेवनानि विमा अपि ते मेयत्वं यांति मिह सेवन
इति धातुः नंतनीरसप्तलवत्रयोतीत्यर्थः ॥५२॥ योसाविति वहेन इति पाठेपि स एवार्थः हृध हिंसायां मि
ति धातोः रूपं ॥५३॥ मर्दनमेवाहयेनेति वेलेन परोपमर्दनं अहंति गाढंति निवलाहकाः इषोदाहिनारः

संहता येन चाविद्धा भवंति नदतो नदाः ॥ रक्षणार्थाय संभूता मेघत्वमुपयांति च ॥५२॥ यो
सौ वहति भूतानां विमानानि विहायसा ॥ चतुर्थः संवहो नाम वायुः स गिरिमर्दनः ॥
५३॥ येन वेगवता रुग्णा रूक्षेणारुजता नगाः ॥ वायुना सहिता मेघास्ते भवंति व
लाहकाः ॥५४॥ दारुणोत्पातसंचारो नभसः स्तनयित्नुवान् ॥ पंचमः स महावेगो विव
हो नाम मारुतः ॥५५॥ यस्मिन्पारिप्लवा दिव्या वहंत्यापो विहायसा ॥ पुण्यं चाकाशगं
गायास्तोयं विष्टभ्य तिष्ठति ॥५६॥ दूरात्प्रतिहतो यस्मिन्नेकरश्मिर्दिवाकरः ॥ योनि
रंशुसहस्रस्य येन भाति वसुंधरा ॥५७॥

कारलोपः अहिगतौ इति धातुः ॥५४॥ दारुणेति ॥ दारुणाः लोकानाशसूचकाः धूमकेतुप्र
वर्तमेघादयः उत्पातास्तेषां संचारो येन स्तनयित्नुः स गर्जितो मेघस्तद्वान् विषमवहनाद्विवहः
॥५५॥ परितः उपर्येव यस्य वेगात्प्लवते नितनत्वधः पतंतीति परिप्लवाः स्वार्थे तद्धितः यः ततो यं विष्टं
भ्य आकाश एवावस्थाप्य ॥५६॥ दूरादिति येन प्रतिहतः सूर्यः सहस्ररश्मिरप्येकरश्मिरिव भा

ननी॰
श्री॰
५५२

आध्यात्मिकस्यायानस्याधिदैवकर्मनामनी आह ॥ आवह इति भवकं आसमेनाहुरनीस्यावहः आ
दानेभिः अनेनतद्दीपकेनजन्दाग्निरिति आदानोः पानः अपानस्यनाडेरोदीपकत्वमाह याज्ञवल्क्यः
स्वयं त्वयानं संमाप्यतेनैव सहमारुतः प्रयाति ज्वलनेन नऋषा रोग मध्यगतं पुनः वायुना नाभि
तो वह्निः स्फातिनयाने ॥ नदा ज्वलनिविप्रेंद्र सकले देहमध्यमे प्राणः अपानप्राप्य प्रवर्तयो ज्वलने
प्रवाति प्रवर्तयति । अपानेनेन वायुना वाजिनः वो विथनेने जुक्त इति ज्वगता दातो निष्ठायां ते पर

आवहो नाम संवाति द्वितीयः स्वसनो नदन् ॥ उदयं ज्योतिषां शश्वत्सोमादीनां करोति
यः ॥ ३८ ॥ अन्तर्देहेषु चादानं यमवदन्ति मनीषिणः ॥ यश्चान्तर्भ्यः समुद्रेभ्यो वायुर्हरते ज
लं ॥ ३९ ॥ उद्भृत्याददते चापो जीमूतेभ्योऽम्बरेऽनिलः ॥ योऽद्भिः संयोज्य जीमूतान्पर्जन्याय प्रय
च्छति ॥ ४० ॥ उद्वहो नाम बंहिष्ठस्तृतीयः स सदागतिः ॥ समूह्यमाना बहुधा येन नीताः पृथ
ग्घनाः ॥ वर्षमोक्षकृतारंभास्ते भवन्ति घनाघनाः ॥ ४१ ॥

विप्रेंद्र प्राणाग्निरिति याज्ञवल्क्यश्लोकार्थः ॥ आदानरूप अपानस्य नामांतरं योगिप्रसिद्धमिति पर्यः
रूपं । अन्तर्देहेषु विन्यसेत् उदानसिंसित्पादे उत्तरान्त्वाग्नि उद्भृत्याददतेनस्यादाहो हृदानयोरेकं ॥ ३९ ॥ प
र्जन्याय हस्याभिमानदेवतायै वदिहृष्टः ॥ प्रतिपाद्यत्ववर्हः ॥ ४० ॥ वर्षमोक्षाय कृतं प्रारंभो येः
स्तेरिव्यमानो मेघः शरणी भणोत्वाह्नाघनः उच्यत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

प॰श॰
मो॰
५५३

अहिर्भैरवेऽनन्यायाः अदीनायाः आदीनायाः परमचिन्त्यरूपभेदाः ॥५४॥ पर्वतकंपने
हेतुमाह विस्तोरिति यतो यं वेदो विस्तोरिति यतोऽयं वेदो विस्तोर्निश्वासवातः महतो भूतस्य नि
श्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदो इत्यादिश्रुतेः स यदा वेगेन समीरितः सहसा तस्मादुदीर्यते उच्चैः प

एवमेते दितेः पुत्रा मारुताः परमाद्भुताः ॥ अनारतं तेन संवांति सर्वगाः सर्वधारिणः ॥५३॥
पतनं महदाश्चर्यं यच्चैतत्पर्वतोत्तमम् ॥ कंपिताः सहसा तेन वायुनाभिप्रवायता ॥५४॥
विष्णोर्निश्वासवातोऽयं यदा वेगसमीरितः ॥ सहसोदीर्यते तात जगत्प्रव्यथते तदा ॥५५॥
तस्माद्ब्रह्मविदो वेदान्नाधीयंतेऽतिवायति ॥ वायौ वायुभयं ह्युक्तं ब्रह्म तत्पीडितं भवेत् ॥५६॥ एतावदुक्त्वा वचनं पराशरसुतः प्रभुः ॥ उक्त्वा पुत्रमथो प्रेक्षितं व्योमगंगामगात्तदा ॥५७॥
॥५८॥ शांतो मोक्षधर्मे शुककोकोतिसमाप्ताः ॥ अध्यायः ॥

तेन तदा जगत्प्रव्यथं तेन सलघुकरुष विष्णोः सस्य सहसा उच्चैः रुस्थितः कदाचित्सर्वं संहरेदिति हेतो
रिति भावः ॥५५॥ आख्यायिकायाविधिस्तमाह तस्मादिति वायुर्वेदरूपो वेगेनोच्चार्यमाणः
एवं वा सवायुहतो भयं जनको भवति तेन च तद्ब्रह्म जगद्रूपं वेदरूपं वा पीडितं भवति ॥ अतो महा
वायौ वायति सति नाध्येतव्यमित्यर्थः ॥५८॥ इति शांतिपर्वणि शांतौ परिशिष्टं समाप्तं मोध्यायः ॥

489

५५१

एवं पिंडब्रह्मांडगतेनात्मना आधिकारिकान् पंचवायूनुक्त्वा षष्ठं तद्देहगतं सूचितं दर्शनं वायुमाह यस्मा-
दिति । यस्मान्महत्स्वारस्यितानां विच्छेदात्स्यात् अथ सोऽब्रह्मांडगतेन । औषधीशः ब्रह्मांडमाप्याय-
मानं एतन्नद्युपयमाप्याप्याययते वर्द्धते सः परिवहः सर्वतो वहनात् व्यापकः कारणात्मा षष्ठो वायु-
रित्यर्थः ॥४८॥ अन्तकाले कल्पान्ते निरस्यति संहरति मृत्युवैवस्वतावपि प्रेरकत्वाद्रूपः । एतेन मन्युरु-
क्तो ब्रह्मादीनामतदधीनत्वेऽपि तत्कार्यकारित्वम् ॥४९॥ सोऽध्यात्मचिंतकाः इति शेषः । यावद्वहते

यस्मादाप्यायते सोमः क्षीणः संपूर्णमंडलः । षष्ठः परिवहो नाम स वायुर्जयतां वरः ॥४८
सर्वप्राणभृतां प्राणान् योऽन्तकाले निरस्यति । यस्य वर्त्मानुवर्तेते मृत्युवैवस्वतावुभौ ॥४९
सम्यगन्वीक्षतां बुद्ध्या ध्यानाभ्यासरतात्मनाम् । योऽमृतत्वाय कल्पते ॥५०॥
समासाद्य वेगेन दिशामन्तं प्रपद्यते । दक्षस्य दश पुत्राणां सहस्राणि प्रजापतेः ॥५१॥
येनासृष्टपराभूता यान्त्येव न निवर्तते । परावहो नाम परो वायुः स दुरतिक्रमः ॥५२॥

न पुनरसंबोधने । यांतु याता आसामंतरं विषये भूदपरतयाऽऽत्मध्यानमभ्यस्य ब्रह्मासीतिज्ञात्वार्थं
नामध्यानपूर्वकमन्वीक्षतां श्रवणमननध्याने न प्रपणतां ध्यानमेव प्रमितं मत्वे यातेषां येऽमृतः
त्वाय कल्पते ॥५०॥ दिशामन्तं प्रतिपद्यते ब्रह्मांडं निर्भिद्य गच्छतीत्यर्थः ॥५१॥ ममसमाह्वयेनेति सृष्टेः
दुपसृष्टेः पूर्वं वायुनिर्बीजसमाधिगताः यावदारब्धकर्मयोगयस्मिन्नलीनो पियोगीः सं-
स्कारशेषमनस्त्वान्न निवर्तते ते प्रारब्धभोगान्ते देहनाशे न निवर्तते इति यान्ति योगेऽप्यतो
दक्षपुत्राणामपि प्रारब्धकर्मभोगानां नाशे निरेव ज्ञेयः ॥५२॥

म॰भा॰ मो॰ ५२५

१५ आत्मभूतैरदेहेन्द्रियादिभिः सहैव वर्तते विनैव त्वयकुर्वन्नेव च ः अतोऽन्तः देहादि नादत्तं चाधि

सर्वेषां यान्तु कामस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ॥ कार्यश्श्रेयोऽर्थिना तौ हि श्रेयो घातार्थमुद्यतौ
१० ॥ नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ॥ विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानं तु प्रमा
दतः ॥११॥ आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलं ॥ आत्मज्ञानं परं ज्ञानं न सत्याद्विद्यते परं ॥१२
सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं वदेत् ॥ यद्भूतहितमत्यन्तमेतत्सत्यं मतं मम ॥१३॥ सर्वारं
भपरित्यागी निराशी निष्परिग्रहः ॥ येन सर्वं परित्यक्तं स विद्वान्स च पण्डितः ॥१४॥ आत्म
भूतैरतद्भूतैः सहैव च विनैव च ॥ स विमुक्तः परं श्रेयो न चिरेणाधिगच्छति ॥१५॥ इन्द्रियै
रिन्द्रियार्थेषु चरत्यात्मवशैरिह ॥ असज्जमानः शान्तात्मा निर्विकारः समाहितः ॥१६
अदर्शनमसंस्पर्शं तथासंभाषणं सदा ॥ यस्य भूतैः सह मुने स श्रेयो विन्दते परं ॥१७
न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ॥ नेदं जन्म समासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥१८
आकिंचन्यं सुसंतोषो निराशीस्त्वमचापलं ॥ एतदाहुः परं श्रेय आत्मज्ञस्य जितात्मनः ॥
१९ ॥ परिग्रहं परित्यज्य भव तात जितेन्द्रियः ॥ अशोकं स्थानमातिष्ठ इह चामुत्र चाभयं ॥२०
निरामिषा न शोचन्ति त्यजेदामिषमात्मनः ॥ परित्यज्यामिषं सौम्य दुःखतापाद्विमोक्ष्य
से ॥२१॥ तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ॥ अजितं जेतुकामेन भाव्यं संगेष्वसंगिना

490

५२६

आत्मज्ञानेन संचित्तक्रियमाणयोः कर्मणोर्दाहाश्लेषौ भवतः प्रारब्धं तज्ज्ञानेनाप्यपरिहार्यमि
ति सर्वत्र सिद्धं योगी तु निर्विकल्पकसमाध्यभ्यासेन वा सत्त्वभावनारूढ देहान्तरमिव देहान्तदेहां
तरमपि विस्पष्टवाश्शुकवत् यथेष्टं देहत्यागेन वा देहसिद्ध्या वा देहारंभकं कर्म निवर्तयितुं शक्नोति

भीष्म उवाच ॥ एतस्मिन्नंतरे शून्ये नारदः समुपागमत् ॥ शुकं स्वाध्यायनिरतं वेदार्थान्वक्तुमीप्सया ॥१॥ देवर्षिं तु शुको दृष्ट्वा नारदं समुपस्थितं ॥ अर्घ्यपूर्वेण विधिना वेदोक्तेनाभ्यपूजयत् ॥२॥ नारदोऽथाब्रवीत्प्रीतो ब्रूहि धर्मभृतां वर ॥ केन त्वा श्रेयसा वत्स योजयामीति हृष्टवत् ॥३॥ तस्मिन्लोके हितं यत्स्यात्तेन मां योक्तुमर्हसि ॥४॥ नारद उवाच ॥ तत्त्वं जिज्ञासमानानां पूर्वं ऋषीणां भावितात्मनां ॥ सनत्कुमारो भगवानिदं वचनमब्रवीत् ॥५॥ नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति सत्यसमं तपः ॥ नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखं ॥६॥ निवृत्तिः कर्मणः पापात्सततं पुण्यशीलता ॥ सद्वृत्तिः समुदाचारः श्रेय एतदनुत्तमं ॥७॥ मानुष्यमसुखं प्राप्य यः सज्जति स मुह्यति ॥ नालं स दुःखमोक्षाय संयोगो दुःखलक्षणं ॥८॥ सक्तस्य बुद्धिश्चलति मोहजालविवर्द्धिनी ॥ मोहजालावृतो दुःखमिह चामुत्र सोऽश्नुते ॥९॥

नेति दर्शयितुं शुकोपाख्यानमारभ्यते ॥ अत एव योगी ज्ञानिभ्योऽपि महानिति गीतासु शुक्तो नः
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिक इति तच्चनावलोकस्य सहानायेन छत्वमदर्शयतेना
रदवाक्येन एतस्मिन्नंतरे शून्ये इत्यादिना शुकं नारद उपागमत् शुको वेदार्थान्प्रष्टुमीहया नारदमभ्यपूजय

म॰भा॰
मो॰
४५५

त्वमेव च रिशयामि नेनोपाल्पन देशः यस्माद्धर्मस्यैव व्यवहारकालेन कर्मण्यारभ्यते सा ॥५३॥ महाभूतेनि
न्द्रियभूतानि मनस्तद्बुद्धिः पञ्च च प्राणा यान् देहात् परलोकगामि एष तन्तदशकः इंद्रियाणि पंचकर्म

विद्याकर्म च शौचं च ज्ञानं च बहुविस्तरं ॥ अर्थार्थमनुसार्यन्ते सिद्धार्थस्तु विमुच्यते ॥३६॥ निर्वैर
नीरज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रति ॥ छित्वैतां सुकृतो यांति नैनां छिंदंति दुष्कृतः ॥३७॥ रूपकू
लां मनःस्रोतां स्पर्शद्वीपां रसावहां ॥ गंधपंकां शब्दजलां स्वर्गमार्गदुरावहां ॥३८॥ क्षमारि
त्रां सत्यमयीं धर्मस्थैर्यवटारिकां ॥ त्यागवाताध्वगां शीघ्रां नौतार्यां तां नदीं नरः ॥३९॥ त्यज
धर्ममधर्मं च तथा सत्यानृते त्यज ॥ उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज ॥४०॥ त्यज धर्मम
संकल्पाद्धर्मं चाप्यलिप्सया ॥ उभे सत्यानृते बुद्ध्या बुद्धिं परमनिश्चयात् ॥४१॥ अस्थिस्थूण
ं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनं ॥ चर्मावनद्धं दुर्गंधि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥४२॥ जराशोक
समाविष्टं रोगायतनमातुरं ॥ रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यज ॥४३॥ इदं विश्वं ज
गत्सर्वमजगच्चापि यद्भवेत् ॥ महाभूतात्मकं सर्वं महद्यत्परमाणु यत् ॥४४॥ इंद्रियाणि
च पंचैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥४५॥ सर्वैरि
हेंद्रियार्थैश्च व्यक्ताव्यक्तैर्हि संहितः ॥ चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः ॥४६

रात् पंचप्राणान् मन आदि त्रयं एकमिति ॥४४॥ इंद्रियार्थैश्च अष्टभिः शब्दादिभिः पंचभिः मे
तमव्यक्तोऽहंभावअहंकृतस्य च ॥ ते सहाष्टभिः ॥ एवं चतुर्विंशकः ॥४६॥

492

४५५

३३॥ शेषग्रंथः स्पष्टार्थो व्याख्यानमायस्तेनिनव्याख्यायते ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३५ ॥ ३५ ॥

गच्छन्ति ते गेस्वनासतः पकचर्यां रनसदा ॥ ब्राह्मणो न चिरा देवस्तरवमायामनुजन्मे ॥ २३
इंद्रा रामग्नुभते श्रु यपकोरमतेमुनिः ॥ विद्धिमज्ञाननष्टतेतानन्नानशोचति ॥ २४
सुभैलभंति देवत्वं त्यामि श्रेजेन्नमानुषे ॥ अश्वमेधापदजन्नाकु मेभिलंभतेवशाः ॥ २५
नमम्भनुजगद्दुःरेवेः मततेसमसमिद्रुतः ॥ ममारे पच्यते जंतुस्तन्नयनावबुध्यते ॥ २६ ॥ अ
हितेहितमेतत्स्वमध्ये वेथ्यवमेतनकः ॥ अनर्थेचार्थसंज्ञस्त्वं किमर्थेनावबुध्यसे ॥ २७ ॥ मे
वेष्टमानवफसिः मोहांतेनुमिरात्मजेः ॥ को यकार इवात्माने वेष्टयन्नावबुध्यसे ॥ २८
अले परिग्रहेणेह दोषवाहूपरिग्रहाः ॥ कृमिर्हि कोशकारस्तु वध्यते स्वपरिग्रहात
२९ ॥ पुत्रदारकुटुंबेषु सक्ताः सीदंति जंतवः ॥ सरःपंकार्णवे मग्ना जीर्णा वनगजाइवः
महाजालसमाकृष्टान्नुस्थलेमत्स्यानिवोद्धृतान् ॥ स्नेहजालसमाकृष्टान्नु पश्यजंतून्
दुःखितान् ॥ ३० ॥ कुटुंबपुत्रदारेषु शरीरसंचयास्तये ॥ पारक्यमथवं सर्वं किं स्वस्तत्सुकृतं
दुष्कृतं ॥ ३१ ॥ यदा सर्वोन्परित्यज्य गंतव्यमवशेन ते ॥ अनर्थे किं प्रसक्तस्त्वं स्वमर्थं ना
नुतिष्ठसे ॥ ३२ ॥ अविश्रांतमनालंबमपाथेयमदेशिकं ॥ तमःकांतारमध्वानं कथमे
को गमिष्यसि ॥ ३३ ॥ नहि त्वां प्रस्थितं कश्चित्पृष्ठतोनुगमिष्यति ॥ सुकृतं दुष्कृतं
च त्वां यास्यंतमनुयास्यते ॥ ३५ ॥ ॥

म॰ भा॰
मो॰
४५६

संयमेन धारणाध्यानसमाध्यात्मकेन तत्त्वं हि मां वेत्सि नो मतं ॥ ५८ ॥ अध्याय ॥ अशोकं ॥ १ ॥ द्वावनर्थौ

सर्वविसर्वजित्सिद्धो भवभावविवर्जितः ॥ संयमेन नवं वेधं निवर्त्तयेत्परो वलात् ॥ ५ ॥ संय
मा वहद्वः सिद्धिमव्यवाधां स्वखोदय ॥ ५९ ॥ शांतो मोक्षधर्मेषु ॥ नारद उवाच ॥ अशोकं शोक
नाशार्थं शास्त्रं शांतिकरं शिवं ॥ निशम्य लभते बुद्धिं तां लब्ध्वा सुखमेधते ॥ १ ॥ शोकस्थान
सहस्राणि भयस्थानशतानि च ॥ दिवसे दिवसे मूढमाविशंति न पंडितं ॥ २ ॥ तस्मादनिष्ट
नाशार्थमितिहासं निवोध मे ॥ तिष्ठते चेद्वशे बुद्धिर्लभते शोकनाशनं ॥ ३ ॥ अनिष्टसंप्रयो
गाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ॥ मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यंते स्वल्पबुद्धयः ॥ ४ ॥ द्रव्येषु समतीते
षु ये गुणास्तान्न चिंतयेत् ॥ न तानाद्रियमानस्य स्नेहवंधः प्रमुच्यते ॥ ५ ॥ दोषादर्शी
भवेत्तत्र यत्र रागः प्रवर्त्तते ॥ अनिष्टवर्द्धितं पश्येत्तथा क्षिप्रं विरज्यते ॥ ६ ॥ नार्थो न धर्मो
न यशो यो तीतमनुशोचति ॥ अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्त्तते ॥ ७ ॥ गुणैर्भूतानि
नियुज्यंते वियुज्यंते तथैव च ॥ सर्वाणि नेतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ ८ ॥ मृतं वा
यदि वा नष्टं यो तीतमनुशोचति ॥ दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ ९ ॥ नाश्रु
कुर्वंति ये बुद्ध्या दृष्ट्वा लोकेषु संततिं ॥ सम्यक्प्रपश्यतः सर्वं नाश्रुकर्मोपपद्यते ॥ १० ॥ दुः
खोपघाते शारीरे मानसे चाप्युपस्थिते ॥ यस्मिन्न शक्यते कर्त्तुं यत्नस्तं नानुचिंतयेत् ॥ ११ ॥

इष्टस्यादिदेहविनाशः स्वशरीरनाशश्च ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

492

न
४५६

एतैस्सर्वैः समायुक्तः पुमानित्यभिधीयते ॥ त्रिवर्गं तु सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा ।
य इदं वेद तत्त्वेन स वेद प्रभवाप्ययौ ॥ पारम्पर्येण बोद्धव्यं ज्ञानानां यच्च किंचन ॥ ४८ ॥ इन्द्रि-
यैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः ॥ अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ४९ ॥
इन्द्रियैर्नियतैर्देही धाराभिरिव तर्प्यते ॥ लोके विततमात्मानं लोकांश्चात्मनि पश्यति
५० ॥ परावरदृशः शक्तिर्ज्ञानमूलान्न नश्यति ॥ पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा
५१ ॥ सर्वभूतस्थसंयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ ज्ञानेन विविधान् क्लेशानतिवृत्तस्य मोह-
जान् ॥ ५२ ॥ लोके बुद्धिप्रकाशेन लोकमार्गो न रिष्यते ॥ अनादिनिधनं जन्तुमात्मनि
स्थितमव्ययम् ॥ ५३ ॥ अकर्तारममूर्तं च भगवानाह तीर्थवित् ॥ यो जन्तुः स्वकृतैस्तैस्तैः
कर्मभिर्नित्यदुःखितः ॥ ५४ ॥ स दुःखप्रतिघातार्थं हन्ति जन्तूननेकधा ॥ ततः कर्म स-
मादत्ते पुनरन्यन्नवं बहु ॥ ५५ ॥ तप्यतेऽथ पुनस्तेन भुक्त्वापथ्यमिवातुरः ॥ अजस्रमेव मो-
हान्धो दुःखेषु सुखसंज्ञितः ॥ ५६ ॥ बध्यते मथ्यते चैव कर्मभिर्मन्थवत्सदा ॥ ततो नि-
बद्धः संयोनिः कर्मणामुदयादिह ॥ ५७ ॥ परिभ्रमति संसारं चक्रवद्बहुवेदनः ॥ स
तु निवृत्तबन्धस्तु निवृत्तश्चापि कर्मतः ॥ ५८ ॥

३॥ अध्याय॥ विपर्यासमसत्खे दुःखधीः दुःखे सत्खधीः॥१॥२॥३॥ विविधिनामि अध्यासाभिः नद

नयाः पुण्यपापे संप्रपेतन दुःखस्य परिमाणं ॥ अशोक्ता न्नारंभे श्रेवमुक्तः आत्मनेव भवेत् ॥२५॥ शब्दे
स्पर्शे च रूपे च गंधेषु च रसेषु च ॥ नोपभोगा न मेरुक्ति विद्धन्ति नो बाधनस्य वा ॥२६॥ आक्रुष्टस्य यो
गाकृतानां नाशिदुःखपरायणं ॥ विमयो गात्र सर्वस्य न शोचेन्महतो स्थिरं ॥२७॥ धर्मा
शि आदरे रक्तेमाणि पादे च बत्वथा ॥ चतुः श्रोत्रे घ्राणमनसा मनो वाचे च विषया ॥२८॥ सगुणे
य मतिसंग सर्वे स्त्रीते वितरेषु च ॥ विचरेत् सम्यक्त्वं दुःखं सुखी सच पण्डितः ॥२९॥ अध्यात्म
रतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ॥ आत्मनैव सहायेन यश्चरेत्स सुखी भवेत् ॥३०॥ योगो
मोक्षधर्मे कुष्णकामियतेन ॥ नारद उवाच ॥ सुखदुःखविपर्यासो यदा समनुपपद्यते ॥ नै
नं प्रज्ञा सुनीतिर्वा त्रायते नापि पौरुषं ॥१॥ स्वभावाद्यत्नमातिष्ठेद्यत्नवान्नावसीदति ॥ ज
रामरणरोगेभ्यः प्रियमात्मानमुद्धरेत् ॥२॥ रुजंति हि शरीराणि रोगाः शारीरमानसाः
सायका इव तीक्ष्णाग्रा प्रयुक्ता दृढधन्विभिः ॥३॥ व्यथितस्य विधित्साभिस्ताम्यतो जीवितैषि
णः ॥ अवशस्य विनाशाय शरीरमपकृष्यते ॥४॥ स्रवंति न निवर्तंते स्रोतांसि सरितामि
व ॥ आयुरादाय मर्त्यानां रात्र्यहानि पुनः पुनः ॥५॥ व्यत्ययो ह्ययमत्यंतं पक्षयोः शुक्लकृ
ष्णयोः ॥ जातान्मर्त्यान् जरयति निमेषान्नावतिष्ठते ॥६॥ रामाय ॥

स्तामिः ॥५॥ असयः पौर्वापर्य ॥६॥ रामः ॥ रामः राम रा॥मः

भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिंतयेत् ॥ चिंतमानं हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्द्धते ॥१३
प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ॥ एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामि-
यात् ॥१४॥ अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ॥ आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येत्तत्र न पं-
डितः ॥१५॥ न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति ॥ अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्ये-
दुपक्रमं ॥१६॥ सुखाद्बहुतरं दुःखं जीविते नास्ति संशयः ॥ स्निग्धत्वं चेंद्रियार्थेषु मोहा-
न्मरणमप्रियं ॥१७॥ परित्यजति यो दुःखं सुखं वाप्युभयं नरः ॥ अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यंतं न
तं शोचंति पंडिताः ॥१८॥ अर्जने दुःखमर्थानां पालने च न ते सुखं ॥ दुःखेन चाधिगम्यं-
ते नाशमेषां न चिंतयेत् ॥१९॥ अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ॥ अतृप्-
ताः यांति विध्वंसं संतोषं यांति पंडिताः ॥२०॥ सर्वे क्षयांता निचयाः पतनांताः समुच्छ्र-
याः ॥ संयोगा विप्रयोगांता मरणांतं हि जीवितं ॥२१॥ अंतो नास्ति पिपासायास्तुष्टि-
स्तु परमं सुखं ॥ तस्मात्संतोषमेवेह धनं पश्यंति पंडिताः ॥२२॥ निमेषमात्रमपि
हि वयो गच्छन्न तिष्ठति ॥ स्वशरीरेष्वनित्येषु नित्यं किमनुचिंतयेत् ॥२३॥ भूतेषु
भावं संचिंत्य ये बुद्ध्वा मनसः परं ॥ न शोचंति गताध्वानः पश्यंतः परमां ग-
तिं ॥२४॥ संचिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकं ॥ व्याघ्रः पशुमिवा-
सात्य मृत्युरादाय गच्छति ॥२५॥

२० शोत्रमिति एरण्डादीनां शरीरान्तरारम्भे तत्त्वतो निषेधः छिन्नबीजे स्वर्गनरकौ न रवीजे स्थूलश-
रीरे यस्मात् शरीरिणां अप्राणसंरोधः स्मृतिः कीदृशः शरीरिणां मांसशोणितानां गृहेष्वेतेन बीभत्सेन
देहे नैव स्थिते चेष्टा यस्मात् मरणेऽपि सत्त्वः शरीरान्तरं सायातीति दृष्टवन्धविच्छेदो न कदाचिद्दृष्टो मर्थः

अन्योन्यं समभिप्रेत्य मैथुनस्य समागमे ॥ उपद्रवन्तु वा विप्र योनिगर्भः प्रपद्यते ॥ २० ॥ गोत्रेप-
रस्परीतानां छिन्नबीजे शरीरिणां ॥ प्राणानां संरोधे मासे स्रोत्रेष्व विचेष्टिते ॥ २१ ॥ निर्दग्धप-
रदेहे हि परदेहं चलाचले ॥ विनष्टे विनाशान्ते नाविनाशमिवाहिते ॥ २२ ॥ तं गत्वा जलं देवेम-
स्तरेनोविंदुमचेतने ॥ केन यत्नेन जीवेत गर्भेन्नमिहृपद्यपस्ति ॥ २३ ॥ अन्नपानानि जीर्यन्ते यत्र भ-
त्यान्यभक्तिनाः ॥ तस्मिन्नेवोदरे गर्भः किं नान्नमिव जीर्यते ॥ २४ ॥ गर्भे मूत्रपुरीषाणां स्वभाव
नियता गतिः ॥ धारणे वा विसर्गे वा न कर्ता विद्यते वशः ॥ २५ ॥ अवतीर्युदराद्गर्भा जायमानाः
स्तथापरे ॥ आगमेन तथान्येषां विनाश उपपद्यते ॥ २६ ॥ एतस्माद्योनिसम्बन्धाच्चो बीजे परि-
गच्छते ॥ प्रजां च लभते किं चित् पुनर्द्वन्द्वेषु सज्जति ॥ २७ ॥

२२ ॥ परदेहे देहान्तरे निर्दग्धं विनष्टं तं जीवश्च अभिलक्ष्य परदेहं देहान्तरं चलेपरिणामिनं
या: ॥ अनित्यपले आहितं उपस्थापितं भवति कर्मणेति शेषः ॥ २४ ॥ देहधारणमत्यामर्थं
मित्याह स्तनानीति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

स्वखड्गः स्वानि भक्तानामजरो जरयत्यसौ ॥ आदित्योऽस्तमभ्येति पुनः पुनरुदेति च ॥७
अहरहः पूर्वीनादायभावानपरिशंकितान् ॥ इष्टानिष्टान्मनुष्याणामस्तं गच्छंति रात्रयः ॥८
यागसिद्धेर्यथाकामं कामानानन्दवान्मयान् ॥ यदि स्यान्न पराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलं
९ ॥ स पत्नास्त्वहिदत्तास्त्रस्ते तिमन्नक्षमानवाः ॥ इष्टपतो निष्फलाः संतुः पहीनाः सर्वकर्म
सु ॥१०॥ अपरे बालिशाः संतो निर्गुणाः पुरुषाधमाः ॥ आशीर्भिरप्यसंयुक्ता दृश्यन्ते सर्व
कामिनः ॥११॥ भक्तानामपरः कश्चिद्धिंसायां सततोत्थितः ॥ वंचनायां च लोकस्य स सुखेनै
व जीर्यते ॥१२॥ अचेष्टमानमासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठते ॥ कश्चित्कर्मानुसृत्यान्नान्
प्राप्यमधिगच्छति ॥१३॥ अपराधं समाचक्ष्व पुरुषस्य स्वभावतः ॥ शुक्रमन्यत्र संभवतेषु
नरन्यत्र गच्छति ॥१४॥ तस्य योनौ प्रयुक्तस्य गर्भो भवति वा न वा ॥ आम्रपुष्पोपमा यस्य
निवृत्तिरुपलभ्यते ॥१५॥ केषांचित्पुत्रकामानामनन्तं संततानगच्छति ॥ सिद्धो प्रयतमाना
नां न च एकोऽप्युपजायते ॥१६॥ गर्भोत्थो द्विजमानानां क्रुद्धादाशीविषादिव ॥ आयुष्मान्
जायते पुत्रः कथं प्रेतमिवाभवत् ॥१७॥ देवानिष्ट्वा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृद्धिभिः ॥ दश
मासान्परिधृत्य जायंते कुलपांसनाः ॥१८॥ अपरे धनधान्यानि भोगांश्च पितृसंचिता
न् ॥ विपुलानभिजायंते लब्धास्तैरेव मंगलैः ॥१९॥

उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गंतुं समीहते ॥ यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ ३८॥ ऐश्वर्यमदमत्तांश्च मत्तान्मद्यमदेन च ॥ अप्रमत्ताः शठान्धीरा विभ्रांतान्पर्युपासते ॥ ३९॥ क्षीणाः परिनिवर्तंते केषांचित्समीहिताः ॥ स्वकं च पुनरन्येषां न किंचिदधिगम्यते ॥ ४०॥ महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसंधिषु ॥ वहंति शिबिकामन्ये यांत्यन्ये शिबिकागताः ॥ ४१॥ सर्वेषामृद्धिकामानामन्ये रथपुरःसराः ॥ मनुष्याश्च शतस्त्रीकाः शतशो विविधाः स्त्रियः ॥ ४२॥ द्वंद्वारामेषु भूतेषु गच्छंत्येकैकशो नराः ॥ इदमन्यत्पदं पश्य मात्र मोहं करिष्यसि ॥ ४३॥ त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ॥ उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज ॥ ४४॥ एतत्ते परमं गुह्यमाख्यातमृषिसत्तम ॥ येन देवाः परित्यज्य मर्त्यलोकं दिवं गताः ॥ ४५॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः परमबुद्धिमान् ॥ संचिंत्य मनसा धीरो निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ४६॥ पुत्रदारैर्महान्क्लेशो विद्याम्नाये महान्श्रमः ॥ किं नु स्याच्छाश्वतं स्थानमल्पक्लेशं महोदयम् ॥ ४७॥ ततो मुहूर्तं संचिंत्य निश्चितां गतिमात्मनः ॥ परावरज्ञो धर्मस्य परां नैःश्रेयसीं गतिम् ॥ ४८॥ कथं न्वहमसंश्लिष्टो गच्छेयं गतिमुत्तमां ॥ नावर्तेयं यथा भूयो योनिसंकरसागरे ॥ ४९॥ परं भावं हि कांक्षामि यत्र नावर्तते पुनः ॥ सर्वसंगान्परित्यज्य निश्चितो मनसा गतिं ॥ ५०॥

495

स्तनस्पीतिमद्‌ज्ञानस्य अज्ञानादिप्रवासदेवदूस्य देहस्य गर्भवासो जन्म बाल्यं कौमारं यौगंडु यौवनं
स्थावीर्यं जरा प्राणरोधो नाशश्चेति दश शरीरस्य दशास्तास्तत्सतमी स्यावियेन तथा प्रमुग्रहार

स्तनस्य सद्‌ज्ञानस्य सप्तमीं नवमीं दशां ॥ प्राप्नुवंति ततः पंचनभवेति गतायुषः ॥२५॥ ना
भुग्या नेमनव्याणां योगाः स्युर्नात्र संशयः ॥ व्याधिभिस्तु विमुच्यंते व्याधैः स्वल्पमृगा इव
२९॥ व्याधिभिर्मुच्यमानानां मानानां विपुलं धनं ॥ वेदनानां पकर्षेण यतमानाश्चिकि
त्सकाः ॥३०॥ ते चापि निपुणा वैद्याः प्रकृष्टाः संभृतौषधाः ॥ व्याधिभिः परिहृष्यंते मृगाः
व्याधैरिवार्दिताः ॥३१॥ ते पिवंतः कषायांश्च सर्पींषि विविधानि च ॥ दृश्यंते जरया भग्ना
नगा नागैरिवोत्तमैः ॥३२॥ के वा भुवि चिकित्संते रोगार्तान्मृगपक्षिणः ॥ श्वापदानि
दरिद्रांश्च प्रायो नार्ता भवंति ते ॥३३॥ घोरानपि दुराधर्षान् नृपतीनुग्रतेजसः ॥ आक्रम्या
ददते रोगाः पशून्पशुगणा इव ॥३४॥ इति लोकमनाक्रंदं मोहशोकपरिप्लुतं ॥ स्रोतसा
सहसा क्षिप्रं ह्रियमाणं बलीयसा ॥३५॥ न धनेन न राज्येन नोग्रेण तपसा तथा ॥ स्वभाव
मतिवर्तंते ये नियुक्ताः शरीरिणः ॥३६॥ न म्रियेरन्न जीर्येरन्सर्वे स्युः सर्वकामिनः
नाप्रियं प्रतिपश्येयुरुत्थानस्य फले सति ॥३७॥

दुःखं मरणादिभिर्विनयाव्याकुलत्वनवमी
नप्राणतो विधः ॥ तोदुर्मर्थी पंचभूतान्येव प्राप्नुवंति नत्वा मानतः नवमीं प्राप्य न भवंति दशमीं प्रयोग्या
दशाव प्राप्नुवंतीत्यर्थः गतायुषः मृतः तस्य निमवधः ॥२५॥ योगाः साम प्रयोगान्ति ॥२९॥ प्रनाकंद

स.भा.
मो.
५००

सौरं सूर्यस्य मार्दिमांतर्यामि ॥ यस्मादिमे निष्क्रामादित्यादंतरो यमादित्याः मनवेदेमादित्य

ऋषिभिः सहस्तायास्यामि सौरं तेजो निरंजनं ॥ आरुह्य कामिन गान्यागानिरिमं वीरेदृशो
दितं ॥ ५५ ॥ देवदानवगंधर्वानुपिशाचोरगराक्षसान् ॥ लोकेषु सर्वेषु जनानि प्रवेक्ष्यामि न
सेषणयः ॥ ५६ ॥ यत्वेन योगवीर्येण सर्वे देवाः महर्षिभिः ॥ प्रयान्तु तावनमर्थिना रहलो
कविश्रुतेः ॥ ६ ॥ तस्मादनुज्ञां संप्राप्य जगाम पितरं प्रति ॥ सोभिवाद्य महात्मानं कृ
ष्णद्वैपायनं मुनिं ॥ ६० ॥ शुकः प्रदक्षिणं कृत्वा कृष्णमापृच्छवान्मुनिं ॥ ऋषयश्चापि तद्दृष्ट्वा
नं शुकस्य प्रीतो महात्मा पुनराहृत्वे नं ॥ ६२ ॥ भो भोः पुत्र स्थीयतां तावद्यावच्चक्षुः प्रीणया
मि त्वदर्थे ॥ निरपेक्षः शुकः भूत्वा निःस्नेहो मुक्तसंशयः ॥ ६३ ॥ मोक्षमेवानुसंचिंत्य
गमनाय महोदधे ॥ गिरेः शृंगं परिमग्न्य जगाम मनुनिसन्नमः ॥ कैलासपृष्ठं विपुलं
सिद्धसंघनिषेवितं ॥ ६४ ॥ शान्तो मोक्षधर्मेषु शुकाभिगमने ॥ भोष्मउवाच ॥ गि
रिशृंगं समारुह्य सुतो व्यासस्य भारत ॥ समे देशे विविक्ते स निःशलाके उपाविश
त ॥ १ ॥ धारयामास चात्मानं यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ पादप्रभृति गात्रेषु क्रमेण क्र
मयोगवित् ॥ २ ॥ ततः स प्राङ्मुखो विद्वानादित्ये नाचिरोदिते ॥ पाणिपादं समाधाय वि
नवदुपाविशत ॥ ३ ॥ न तत्र पक्षसंघातो न शब्दो नाभिदर्शनं ॥ यत्र वैयासकिर्धीमान्योग
तेस्तनोमन ॥ ६४ ॥ अध्यायः ॥ निलानिरूपणो ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

४९६

५००

५१॥ अववधः नीचो देहवंधः॥५२॥ दिवाकरमिति अर्कमंडलांतर्वर्ती गर्भः पदवाच्यः संसारवीजभर्जन
कर्त्ता सर्वेषां प्राणिनां बुद्धेः प्रवर्त्तको गायत्री मंत्रप्रतिपाद्यो शः तत्त्वविराद्दिमार्गपर्वभत मंडलाभि
मानिन मादिमं कृत्यतत्त्वकार्यब्रह्मलोकं मन्ति तत्र भत्र स्मादर्शनात् स्तु कस्तु माहत्ता हृदयंगुतिम
नांतरितगादर्शी यित्वा म भाव स्व ब्रह्म भयो भवतदेति वा का शोषेस्तु हृद्ब्रह्मभाव दर्शनाच्च स्वयं मंड

नत्रयास्थानि यत्राम्नारा संमेधिगमिष्यति॥ अत्तय स्त्राव्ययस्त्वैवयत्र स्थास्था मिशा स्वतः॥५१
नन्तयोग मन शवाभान् स्वापरमांगति॥ अवबंधो हि बुद्धस्य कर्मभिर्नोपपद्यते॥५२॥ त
स्माद्योगं समास्थाय त्यक्त्वा गृहं कलेवरं॥ वांछ्य भतः प्रवेत्स्यामि तेजोराशिं दिवाकरं॥५३
न स्पृशत्यत्र ना याति सोमः सूर्यगतोपिसां॥ तं पिनः पतं भ मिशु न श्रुवाधि रोति॥५४
तोयेन हि सदा सोमः पुनश्च वाभिपूर्यते॥ नैकामपि विहित्वेन तत्र डा सद्धाहीपुनः पुनः
५५॥ रविस्तु संतापयते लोकान् रश्मिभिरुल्वणैः॥ सर्वतस्तेज आदत्ते नित्यमक्षयमंड
लः॥५६॥ अतोसे रोचते गन्तुमादित्यं दीप्ततेजसं॥ अत्र वत्स्यामि दुर्द्धर्षो निःशंकेनांतरा
त्मा॥ सूर्यस्य सदने चाहं निक्षिप्येदं कलेवरं॥५७॥
ऋषिभिः सह यास्यामि सौरं तेजोतिदुःसहं॥ आप्रच्छामि नगान्नागान् गिरीनुर्वी दिशो नभः॥५८
त्यजेन गमनेनत्न स्वस्य योग प्रभाव दर्शनं मिति तत्र अत्रैव स्वस्थ मस्ति॥५९॥ आनृतिमार्गेनिटति न
हीति॥ सोमः सोमादिमार्गेण सोमलोकगतः॥५४॥ तल्लो काधिपतेर्हि हिन्नास वल्लात वगता
अपिनाद्रष्टा एव भवति स्माद्द तोयतेहीति॥५५॥ अत्र वत्स्यामी ति लिंगात्मात्र मार्गे एवं भत
आदित्यो गम्यते सर्पत्वी रणते विरजाः प्रयांतीति तत्स्य स्थान मात्र अवगते॥५७॥"

स. मा.
मो.
५२

497

प्रादेशेनाकाशमखिलं पूरयन्निव सर्वगः ॥ तमायान्तं तमद्राक्षुर्दृष्ट्वा सर्वो महोरगाः ॥ १८ ॥ संभ्रां
तमनसो राजन्त्रासमापुश्च विस्मिताः ॥ पंचवक्त्रं महाभूतं योगं ... फललोचना ॥ १९ ॥ देव
नैकतमं शेषेन द्रुतमो गतिमास्थितं ॥ स निश्चित्य मिहावाति विमलं शिवनिस्पृहं ॥ २० ॥
ततः समभ्यषिंचन्माममलं येन तामपर्वतं ॥ दृष्ट्वा शीघ्रं च वितिष्ठं ये निस्पृहमपसेवतः ॥ २१ ॥ तस्य
ब्रह्मर्षिपुत्रस्य विस्मये परमे परे ॥ अहो बुद्धिसमाधाने वेदाभ्यासरते द्विजे ॥ २२ ॥ अचि
रेणैव कालेन नभस्करति च द्रुतं ॥ पितरं सम्प्रयाद्बुद्धिं संप्राप्तो यमनन्तमां ॥ २३ ॥ पि
तरमन्तो हृष्टवत्याः पितुः मातास्तद्दृष्टिः ॥ अनन्यमनमानेन कथं पित्रा विसर्जितः ॥
२४ ॥ ... वचनं श्रुत्वा शुकः परमधर्मवित् ॥ ... सर्ववचनेन गतमानसः
२५ ॥ सौनरिलं सहीं चैव सशैलवनकाननां ॥ विलोकयामास तदा ससागरसरित्तल
घा ॥ २६ ॥ ततो द्वैपायनस्तत्र वर्धमानान्समंततः ॥ कृतांजलिपुटाः सर्वा निरीक्ष्य ते स
देवताः ॥ २७ ॥ अब्रुवीतां तदा वाक्यं शुकः परमधर्मवित् ॥ पिता यत्पुत्र गच्छेत्तं क्रोशमानः शुकेति
वै ॥ २८ ॥ ततः सर्वं च चोदयं सर्वैरेव समाहितैः ॥ एतन्मे ... सर्वं वचनं कृतं महद्यः ॥ २९ ॥ शु
कस्य वचनं श्रुत्वा दिशः सर्वाः सकाननाः ॥ समुद्राः सरितः शैलाः प्रत्यूचुस्तं समंततः ॥ ३० ॥

॥ ॥ ॥ ॥

५२

२॥ व्यवसायेन सार्वात्म्यनिश्चयेन ॥५॥ अध्याकायात् ऊर्ध्ववक्त्रं यसमस्योदत्तदृष्टिरतः स्वदेहस्याधोम

सद्दर्श सदात्मानं सर्वसंगविनिःसृतं ॥ प्रजहास ततो हासं शुकः संप्रेक्ष्य तत्स्वयं ॥५॥ स पुनर्योगमास्थाय मोक्षमार्गोपलब्धये ॥ महायोगेश्वरो भूत्वा सोत्पपात विहायसं ॥६॥ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा देवर्षिं नारदं ततः ॥ निवेदयामास च तं स्वयोगं परमर्षये ॥७॥ शुक उवाच ॥ दृष्टो मार्गः प्रवृत्तोस्मि स्वस्ति तेस्तु तपोधन ॥ त्वत्प्रसादाद्गमिष्यामि गतिमिष्टां महाद्युते ॥८॥ नारदेनाभ्यनुज्ञातः ततः शुको द्वैपायनात्मजः ॥ अभिवाद्य पुनर्योगमास्थायाकाशमाविशत् ॥९॥ कैलासपृष्ठादुत्पत्य स पपात दिवं तदा ॥ अंतरिक्षचरः श्रीमान्व्यासभूतः सुनिश्चितः ॥१०॥ तमुद्यंतं द्विजश्रेष्ठं वैनतेयसमद्युतिं ॥ ददृशुः सर्वभूतानि मनोमारुतरंहसं ॥११॥ व्यवसायेन लोकांस्त्रीन्सर्वान्सोथ विचिंतयन् ॥ आस्थितो दीर्घमध्वानं पावकार्कसमप्रभः ॥१२॥ तमेकमनसं यांतमव्यग्रमकुतोभयं ॥ ददृशुः सर्वभूतानि जंगमानि चराणि च ॥१३॥ यथाशक्ति यथान्यायं पूजयांचक्रिरे तदा ॥ पुष्पवर्षैश्च दिव्यैस्तमवचक्रुर्दिवौकसः ॥१४॥ तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे गंधर्वाप्सरसां गणाः ॥ ऋषयश्चैव संसिद्धाः परं विस्मयमागताः ॥१५॥ अंतरिक्षगतः कोयं तपसा सिद्धिमागतः ॥ अधःकायोर्ध्ववक्त्रश्च नेत्रैः समभिकृष्यते ॥१६॥ ततः परमधर्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ भास्करं समुदीक्षन्स प्राङ्मुखो वाग्यतो गमत्

नमस्यमनीतिनिस्पर्शः ॥२८॥ ११॥

म॰भा॰
मो॰
प॰२

६॥ एवंवंध्यादयः शुकस्योत्मननेपाङ्कनानि॥ ७॥ एवं धाभ्रूतेभ्योरेणानमद्दलैयनेहनमङ्गारेणम

नावभासे महत्स्तोत्रं शुनेनव्हालवणावृतः॥ ह्रदाश्रमसरित्क्षेत्रवृक्षाः सागरास्तथा॥ ८॥ एव
वंवासवस्तोयंरवसद्वसगधिच॥ वसौ नमोरक्षाणापिरिविगंधवहः शुचिः॥ मरुतोमध
मोहिमेंवहिमवन्मेस्कंमवे॥ संसृष्टिस्सनयोनेक्तवाभूष्मयेपञ्चमे॥ ९॥ सानयोजनविला
रेनिवंगध्रेवभारत॥ ३॥ दौवीहिणमोस्यापहारिरमरदर्शनैः॥ १०॥ तोविघोकेनमनना
नेवाम्पनछवः॥ ततः पर्वतस्तगद्धे महमेवहि धाकृतं॥ ११॥ अरमुपेनानमहाराजतदमलमि
नामवता॥ ततः पर्वतमस्तंगम्यानमहम्मेवविनिःसृतः॥ १२॥ तचमतिजत्तानासमगतिपर्व
तोतम॥ ततोमहानभवच्छब्दो दिविसर्वेदिवौकसां॥ १३॥ गंधर्वाणामृषीणांचयेचवैशैल
निवासिनः॥ दृष्ट्वा शुकमतिक्रान्तेपर्वतेनद्विधाकृते॥ १४॥ साधुसाध्वितितत्रासीद्या
हः सर्वेसमारत॥ सपृज्यमानोदेवैश्चगंधर्वैश्चसैमिलया॥ १५॥ दिव्यैः पुष्पैः समाकीर्ण
मन्तरिक्षं समंततः॥ आसीत्किलमहाराजशुकाभिपतनेतदा॥ ततोमंदाकिनींरम्यामु
परिष्टादभिव्रजन्॥ १६॥ शुकोददर्शधर्मात्मापुष्पितद्रुमकाननां॥ तस्यांक्रीडंत्यभिरता
ता स्नेवाप्सरसांगणाः॥ १७॥ शून्याकारं निराकाराः शुकंदृष्ट्वा विवाससः॥ तंप्रक्रामं
तमाज्ञायपितास्नेहसमन्वितः॥ १८॥

हेद्रूपर्वतस्यव अथामायेवस्थे॥ १९॥ ततस्तु ति॥ उर्वांसानतमनसवाविद्यास्तुपंचभ्याः त्वानद
मेसमन्तूपरूपायाः पार्श्वेनिवेशलंपयेमवानुस्थानसमंदाकिनीदेगम्यमाति॥ २०॥ ७॥

२८
प॰२

498

२१॥ अध्याय॥ इत्येवमिति दोषाद्यसात्विकान्मोहमतिवंधकान्धर्मेस्तानवैराग्येभ्यश्चयमदान् ए॰
नः किल्विषमेसमगीरेभ्यधीत्योनयदाहमनः प्राणायामेदेहेदेनोधारणाभिश्चकिल्विषान्प्रत्या
हारेणासेसगीन्ध्यानेनाश्चप्रनगुणानितिवा योगानितिपादेवितर्कविचारानंदास्मिताख्याने
सम्प्रज्ञानभेदान्नम्हलानीत्यर्थः॥ ॥ अष्टविधपुर्यष्टकप्रकारेनमः पंचविधंविषयपंचकेमवनेकं॰

यथाज्ञापयसे विभवामेहंभविष्यामि॥ सर्वेक्लोक्ष्टरतोवाकांभतिवत्सामहेवयं॥ २॥ मं
तो प्रोक्तं थमे॥ भक्तामिपनन ३३॥ श्रीभगवानुवाच॥ इत्येवमनकोवचनेनश्रूयमाणेषिः स महातपाः
प्रानिस्ततभुकः सिद्धिहित्वादोषांश्चतविधान्॥ ततोष्टविधंहित्वाजहौपंचविधंरजं
ततः सत्वेजहौधीमान्सर्वक्षततमिवाभवत्॥ ४ ततस्तस्मिन्देहेनिर्गुणोलिंगवर्जि
ते॥ ब्रह्मणि भमिनि हन्स्विघुमोशिवहलन॥ ५ ब्रह्मण्यपातीत्रिधा दादाभ मिकंपल
श्चेवच॥ प्राडभेतः तोणनस्मिन्सर्वक्षततमिवाभवत्॥ ६॥ इमाः प्रारब्धाश्चमभंवुः शिरवरा॰
णि चपर्वताः॥ निर्यतनाद्वैश्चगिरिहिंमवान्दीर्यतोवहः॥ ७॥ तम॰ ॥

चानामचंदरजः नवगुणांरजइतिणठेयमाशितमकार्यएमु लवेः स्वोपमेवनेभेदः पहषताचेव
कामः क्रोधः सर्वैवच इर्थोहृषानिवाद्वच्पतेमाकारजोगुणाः इतिप्रोक्ताःतेषाः सत्वबुद्धिःसने
नमर्दभममन्यमत्वमपिपमकेयनस्पतशिलम्येतिनारहेनोपदिष्टात्वात्॥ ४ तस्मिन्ब्रह्मणि
धामिणिपरब्रह्मणिनमेपुनरावृत्तिवर्जिते पनानिर्गुणाम्रमतिष्ठत्॥ ४ महापुरुषस्यापर
मेष्ठजगदाधारप्रचक्राः प्रमातामभवन्नीमाद् इत्यापातारोन॥ ५॥ ५ ॥

म.भा.
शां.
प.३

न नु भावन महादेव इत्यादि मात्रा या अभक्तस्य दातेऽस्मा सादीनामपि शुक्रो यः ः स्वेनतापरिहार्थं इति स्व
चनेन भक्तवदेव ते इति केवलस्य चयं मा निष्टमादिशायो दर्शितः ॥ २२ ॥ इति श्रीमत्स्यंदनाकाशमाः

नेदेवगंधर्वसंघैर्महर्षिगणपूजितः ॥ पिनाकहस्तो भगवानभ्यागच्छत शंकरः ॥ २२ ॥ तमुवाच
महादेवः सांत्वपूर्वमिदं वचः । पुत्रशोकाभिसंतप्तं कृष्णद्वैपायनं तदा ॥ २३ ॥ अग्नेर्भूमेरपां वा
योरंतरिक्षस्य चैव ह ॥ वीर्येण सदृशः पुत्रः शुभस्तत्वयाहृतः ॥ २४ ॥ स तया लब्धगोजातस्त
पसा तपसेः भवत् ॥ मम चैव प्रसादेन ब्रह्मतेजोमयः शुचिः ॥ २५ ॥ तस्य कीर्तिः परमा लोकेषु आयाम
जिते स्थिरः देवनैरपि विप्रर्षे नेन त्वं किमनुशोचसि ॥ २६ ॥ ताबत्स्थास्यति निर्मेर यावत्स्था
स्यति सागराः ॥ तावत्तवात्मजा कीर्तिः सपुत्रस्य भविष्यति ॥ २७ ॥ छायां स पुत्रमहर्षीस
वेलोनयदा महा ॥ रत्नसे तेनचलोके सिस्मन्मातात्महामने ॥ २८ ॥ सोऽनु तेनो भगवतस्य
यद्वेद्विरणमारत ॥ छायां पश्यन्समाहृतः समुत्सः परमां मुदा ॥ २९ ॥ इति जन्म गतिश्चैव पुत्र
स्य भरतर्षभ विस्तरेण समाख्याता यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३० ॥ उपदेशक मे राजन्देवर्षि
नारदः पुरा ॥ व्यासश्चैव महायोगी संजल्पेषु पदे पदे ॥ ३१ ॥ इति इदं यः सिप्य पुण्यं मोक्षध
र्मोपसंहितं ॥ धारयेत् शमपरः सगच्छेत्परमां गतिं ॥ ३२ ॥ शांतौ मोक्षधर्मे शुकोत्प
त्तेनेसमाप्तम् ॥ ॥

गमयीदाधरेधरचतहृरवंशगावतंसमोविंदसूनोः । श्रीनीलकंठस्य कृतौ भारतभाव
दीपे शांतौ मोक्षधर्मेषु सप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ ॥ ॥

४९९

प.३

शुकस्तु निर्माहनानस्यात्मनऊर्ध्वं यावुर्वैयो नमनतस्त्वमिति स्मृते ॥२१॥ धाम्नः उपायसंयिताथः २१

इत्यमोगगनिमोस्यावरष्टतोन्नममारुह ॥ शुकस्तु मारुतादूर्ध्वं गतिं कृत्वान्तरिक्षगां ॥१९॥ दर्श
यित्वा प्रभावं स्वं सर्वभूतोभवत्तदा ॥ महायोगगतिं त्वन्यां व्यासोस्थाय महातपाः ॥२०॥ नि
मेषान्तरमात्रेण शुकाभिपतनं ययौ ॥ स ददर्श द्विधा कृत्वा पर्वताग्रं शुकं गतं ॥२१॥ शंशंस
रथ यस्तस्य कर्म पुत्रस्य तत्तदा ॥ ततः शुकेति दीर्घेण शैलेनाक्रन्दितस्तदा ॥२२॥ स्वयं पित्रा स्व
रेणोच्चैस्त्रींल्लोकाननुनादयन् ॥ शुकः सर्वगतो भूत्वा सर्वात्मा सर्वतोमुखः ॥२३॥ प्रत्यभाष
त धर्मात्मा भोः शब्देनानुनादयन् ॥ तत एकाक्षरं नादं भो इत्येव समीरयन् ॥२४॥ प्रत्या
हरज्जगत्सर्वमुच्चैः स्थावरजंगमं ॥ ततः प्रभृति चाद्यापि शब्दानुच्चारितान्पृथक् ॥२५॥
गिरिगह्वरपृष्ठेषु व्याहरन्ति शुकं प्रति ॥ अन्तर्हितः प्रभावं तु दर्शयित्वा शुकस्तदा ॥२६॥ गु
णान्संत्यज्य शब्दादीन्पदमभ्यगमत्परं ॥ महिमानं तु तं दृष्ट्वा पुत्रस्यामिततेजसः ॥२७॥ नि
षसाद गिरिप्रस्थे पुत्रमेवानुचिन्तयन् ॥ ततो मन्दाकिनीतीरे क्रीडन्तोप्सरसां गणाः ॥२८॥
आसाद्य तमृषिं सर्वाः संभ्रान्ता गतचेतसः ॥ जले निलिल्यिरे काश्चित्काश्चिद्गुल्मान्प्रपे
दिरे ॥२९॥ वसनान्याददुः काश्चिद्दृष्ट्वा तं मुनिसत्तमं ॥ तां मुक्ततां तु विज्ञाय मुनिः पुत्र
स्य वै तदा ॥३०॥ सक्ततामात्मनश्चैव प्रीतोभूद्व्रीडितश्च ह ॥

शुकेति शुकारनिह्रादेन सन्तिः
आत्मनश्च रूपस्थित इति यत्स्वनवज्ञावात्रमहत्तिभावः ॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२९॥३०॥३१

म.भा. मो. ५-४

गुरुदेवान् रत्नमय्ये चैवसारीरे कनककनमोदकत्वात्मनकामयेनत्मये स्थितेयोगः श्रेष्ठोऽविया वत्रवन्ताद्दकानिपयस्मभेतेः पंचमिश्रुतं हि ग्रान्धोलोकसभिस्थाम्रिदंनरनारायणयोः शरीरेन्नमायाम

कृते युगे महाराज पुरा स्वायंभुवेऽन्तरे॥ नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णः स्वयंभुवः॥ तेषां नारायणो नरो नरश्च तपस्तेपतुरव्ययौ॥ बदर्याश्रममासाद्य शकटे कनकामये॥ अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोरमं॥७॥ तत्राद्यौ लोकनाथौ तौ कृशौ धमनिसंततौ॥ तपसा तेजसा चैव दुर्निरीक्ष्यौ सुरैरपि॥ यस्य प्रसादं कुर्वाते स देवौ द्रष्टुमर्हति॥ नूनं तयोरनुमते हृदि हृच्छयचोदितः॥११॥ महामेरोर्गिरेः शृंगात् प्रच्युतो गंधमादनं॥ नारदः सुमहाभूतं लोकानचरदव्ययः॥१२॥ तं देशमगमद्राजन् बदर्याश्रममाशुगः॥ तयोराह्निकवेलायां तस्य कौतूहलं त्वभूत्॥१३॥ इदं तदास्पदं कृत्स्नं यस्मिंल्लोकाः प्रतिष्ठिताः॥ सदेवासुरगंधर्वाः सकिन्नरमहोरगाः॥१४॥ एका मूर्तिरियं पूर्वं जाता भूयश्चतुर्विधा॥ धर्मस्य कुलसंतानो धर्मादेभिर्विवर्धितः॥१५॥ अहो ह्यनुगृहीताद्य धर्म एभिः सुरैरिह॥ नरनारायणाभ्यां च कृष्णेन हरिणा तथा॥१६॥ अत्र कृष्णो हरिश्चैव कस्मिंश्चित्कारणान्तरे॥ स्थितौ धर्मोत्तरौ ह्येतौ तथा तपसि धिष्ठितौ॥१७॥ एतौ हि परमं धाम कानयोराह्निकक्रिया॥ पितरौ सर्वभूतानां दैवतं च यशस्विनौ॥१८॥ कां देवतां नु यजतः पितॄन्वा कान्महामती॥ इति संचिंत्य मनसा भक्त्या नारायणस्य तु॥१९॥ ॥

पौ३ मंत्रौः बद्यति माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद सर्वभूतगुणैर्युक्तं मैवं मां ज्ञातुमर्हसीति॥१०॥ ह नन्नमिति दृष्ट्वैतयोर्मातेन प्रेरितः॥१३॥ आह्निकप्रश्नयज्ञादिस्मारस्वेच्छयेति ज्ञानेः॥१५॥

500

५-४

यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनः इतिश्रुतेर्भक्ताज्ञानमिति
ज्ञानानीतिभगवद्वचनाच्चभक्तेर्ज्ञानोत्पत्तेस्तुह्यभजनीयोदेवतांस्तथानिरहस्यमिति ॥२॥ कृतः कस्यप्र
शानप्रश्नः अनाहतिफलकोयंश्लोकः ॥३॥ तस्माद्देवादीनांजनकानां ॥४॥ तर्पणकंयानतेनामर्षिः
लिंगतस्यस्य ॥५॥ ज्ञानानागमेनऋषेस्तेविना ॥६॥ चतस्रोमनसोयोः नरायाः स्वयमेवनन्दनेनवासुदेव

युधिष्ठिर उवाच ॥ गृहस्थोब्रह्मचारीवावानप्रस्थोथभिक्षुकः ॥ यइच्छेत्सिद्धिमास्थातुंदेवतांकां
यजेत्सः ॥१॥ कुतोस्यप्रश्नः स्वर्गः कुतोनैश्रेयसंपरं ॥ विधिनाकेनजुहुयाद्दैवेपित्र्येतथैवच
॥ मुक्तश्चकांगतिंगच्छेन्मोक्षश्चैवकिमात्मकः ॥ स्वर्गतश्चैवकिंकुर्याद्येननच्यवतेदिवः ॥३॥ दे
वतानांचकोदेवः पितृणांचपितातथा ॥ तस्मात्परतरंयच्चतन्मेब्रूहिपितामह ॥४॥ भीष्म उ
वाच ॥ गूढंमांप्रश्नवित्प्रश्नंपृच्छसेत्वमिहानघ ॥ नैषतर्कयितुंशक्योवक्तुंवर्षशतैरपि ॥५॥
ऋतेदेवप्रसादाद्वाराजन्ज्ञानागमेनवा ॥ गहनंह्येतदाख्यानंव्याख्यातव्यंतवारिहन् ॥६॥ अत्राप्यु
दाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ नारदस्यचसंवादंऋषेर्नारायणस्यच ॥७॥ नारायणोहि
विश्वात्माचतुर्मूर्तिःसनातनः ॥ धर्मात्मजः संबभूवपितैवंमेभ्यभाषत ॥८॥ तमः

स्यैतेचत्वारोऽग्रहाअजन्मानः ॥ तेनततःपरमात्मनोवासुदेवात्परमकारणात्स्वकारणास्यो
जीवरूपाःपतेततः प्रद्युम्नाख्योमनोजायतेततोनिरुद्धाख्योऽहंकारश्चप्रतेइतिमतेनिरस्तंतथा
चहरेर्ज्ञेऽस्मत्संभवादितिनचकर्तुःकरणमितिच ॥ जीवस्योत्पत्तौविनाशित्वप्रसक्त्यामोक्ष
भावः कर्तुःसकाशात्कारणोत्पत्तिर्दृष्टालोकेइतिस्वार्थः ॥८॥ तमः ॥ ॥

म.भा.
मो.
५५

अव्यक्तं सापेक्षितत्वेन कल्पितं प्रधानेन ननु एकस्य अव्यक्तः ननु कल्पे कोऽस्य व्यवहितिरन्त्याह अव्यक्तेति
यावता त्वयं अव्यक्ता वदादिभ्यो निःश्रेयाल्लस्याः अथ द्वणात् अव्यक्ते पुरुभावे गुह्यत्स्मन् निमित्तरूपेण
निष्पत्तिस्त्वेवमत्रापि अप्रयाप्रपोरणामिनो महतः निरूपादाने रजस्तमबहुप्रपञ्चात्तेन विवर्तरूपमभ्युपगमात्र
प्रसङ्गः कोऽस्य हारि निमर्थः कल्पितस्य कार्यस्य कारणं कार्यमनानन्तोऽथ कल्पितमेव भवति तस्मा
त्वेव कल्पनासमानकालिकमेव न हि रज्जूरगस्य सत्त्वं दर्शनात्प्राग् अस्तीत्यत्र किं विज्ञानमस्ति
न च बाधकाभावात्स्य कल्पितत्वमेवासिद्धमिति वाच्यं ॥ यथा नाविकर्तृपादरणाद्वंकमभेदेनभा
तित न कल्पितमिति नियमेनाहंकारादेर्मिथ्यात्वावगमात् भाति च चिदात्मनोऽसंगत्वमाहतस्मा

तस्मादव्यक्तमत्यन्तं त्रिगुणं द्विजसत्तम ॥ अव्यक्ताव्यक्तभावस्था या सा प्रकृतिरव्यया ॥ ३० ॥

रभेदेन सम्यगालाः यमहं सुखी दुःखी ज्ञाता गौरः काण इति सर्वतोऽङ्गुलासाध्यस्तत्वमाभाति
नास्तिकेति ननु अहंकारधर्माः दुःखादयश्चिदात्मधर्मा श्चेत्तस्मादयोऽहंकारश्चाध्यस्ततां विधर्मध्या
सकल्पनेनैव चितिचेत् न यत्र हि धर्मायमध्यस्तेनतत्र धर्मिणा तुल्यावोऽपृथगेव यथा लोहितः स्फ
टिक इति लोहितस्मायन हि स्फटिकेन जपाकुसुमस्यापि ॥ अहंकाराध्यासेन अहं दुःखी इति धर्म्यनेव पूर्वं
के धर्माध्यासः प्रतीयमानस्तद्धर्मिणोऽप्यध्यस्ततां विस्पष्टमावेदयतस्मादध्यस्तत्वेनाकृमादेर्मि
थ्यात्वात् तत्कारणस्याव्यक्तस्यापि तथात्वेन हि सम्यग्कल्पितत्वमेवतत्वमव्यक्तत्वात्त
स्मादव्यक्तमत्यन्तमित्यत्रोऽत्यन्तविवचनं संगच्छते नरामिति दिक् ॥ ३० ॥ रामः ॥ ॥

५५

501

२८ अवाच्यमपि भक्तिमत्त्वाद्वक्ष्यामीत्यर्थः २८ सत्त्वं शुक्लत्वं यतः अविज्ञेयं रूपादिवर्जितं तत एवाप्रयुक्तं ना
लिव्यक्तं कार्यं यस्य कारणमपीत्यर्थः यतः अचलेशः स्वविकारिणा एव कारणत्वनियमात् ध्रुवेशा

तद्रसामाद्यं रमवद्रमीये देवयोस्तदा ॥ कृते देवे विपिद्येच ततत्वाभ्यां निरीक्षितः ॥२२॥ कृमितमैः
व विधिनाप्यामोक्षोन यास्तुतः नरस्त्वमहदा स्त्रयं सर्वं विधिवैस्तेः ॥२३॥ उपोपविष्टः स्तो
तो नारदो भगवान्नृषिः नारायणं समिरीत्य सज्ञानोत्मनतात्मना ॥२४॥ नमस्तेनामहादेव
मिदेवचनमप्रवीन ॥२४॥ नारद उवाच ॥ वेदेषु सपुराणेषु सांगोपांगेषु गीयसे ॥ नमजः शाश्व
तो धाता तामतो मृतमनन्तम ॥२५॥ प्रतिष्ठितं भूतभव्यं त्वयि सर्वमिदं जगत् ॥२५॥ चत्वारो ह्याश्र
मा देव सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥ यजंते त्वामहरहो नानामूर्तिसमास्थितं ॥२६॥ पिता माता च
सर्वस्य जगतः शाश्वतो गुरुः ॥ कं त्वद्य यजसे देवं पितरं कं न विद्महे ॥२७॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अ
वाच्यमेतद्वक्तव्यमात्मगुह्यं सनातनं ॥ तव भक्तिमतो ब्रह्मन्वक्ष्यामि तु यथातथं ॥२८॥ यत्तत्स
त्त्वमविज्ञेयमव्यक्तमचलं ध्रुवं ॥ इंद्रियैरिंद्रियार्थैश्च सर्वभूतैश्च वर्जितं ॥२९॥ स ह्यंतरात्मा
भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते ॥ त्रिगुणव्यतिरिक्तो वै पुरुषश्चेति कल्पितः ॥३०॥ ॥

स्मात्सद्रूपमित्यर्थः एतेनेतरमतत्वशंका निरस्ता ॥२९॥ पुरिशरीरे वसतीति योगात् पुरुष
इति कल्पितः ततस्तस्य देहसंगित्वं वास्तवमस्तीत्यर्थः ॥३०॥ रामः ॥ ॥ ॥३३

म॰भा॰ शां॰ ५॰६

तेयत्रतस्थिरात्मानःसर्वेगुणात्मास्मायायानिर्गुणात्मवस्वनः॥४७॥ ब्रह्मज्ञोनिर्गुणो॥४८॥ ग्रस्तिन्नेवाध्यायेसवेयम
श्नाःसमाहितात्मेया॥४९॥ ब्रह्मज्ञोमोःवधः पंचाद्शाधिकषष्ट्यत्ततमोध्यायः॥ ३६५॥ १॥ आत्मप्रभवेन

भक्तानां तु गतिर्ब्रह्मन्स्यादेषां ऋतिका स्थिता ॥ सहि सर्वे गुणाश्चैव कथ्यते कथितं मया ॥४९॥ इदं
तेनात योगेन ब्रवीच ब्रह्मज्ञोऽनतनः ॥ एवं ज्ञात्वा नमात्मानं एकांतभावेन नातनं ॥५०॥ तेषु दास्या
श्रमास्थे वृन्दानामनुसमाश्रिताः ॥ भक्ता समे एकान्तेतमाशु गतिं चैषां वदामि ते ॥५१॥ येन तद्
विता लोके एकान्तिनं समाश्रिताः ॥ एतत्तु स्थित्यादिकं ते धीयते संविशन्तु ते ॥५२॥ इति म
हात्मना द्विपादवनारदकीर्तितः ॥ भक्ताप्रेमा चवि प्रवेशं अस्माद्वामा च तेश्वरः ॥५३॥ शां
तौ मोक्षधर्मेषु नारायणीये ॥ भीष्म उवाच ॥ स एवमुक्तो द्विपदं वरिष्ठो नारायणेनोत्तम
पूरुषेण ॥ जगाद वाक्यं द्विपदं वरिष्ठं नारायणं लोकहिताधिवासं ॥१॥ नारद उवाच ॥ य
दर्थमात्मप्रभवेन जन्म तेनात्तमं धर्मगृहे चतुर्द्धा ॥ तत्साध्यतां लोकहितार्थमद्य गच्छा
मि द्रष्टुं प्रकृतिं तवाद्यां ॥२॥ पूजा गुरूणां सततं करोमि परस्य गुह्यं न च भिन्नपूर्वं ॥ वेदाः
स्वधीता मम लोकनाथ तपश्च तप्तं नानृतमुक्तपूर्वं ॥३॥ गुप्तानि चत्वारि यथागमं मे शत्रौ
च मित्रे च समोस्मि नित्यं ॥ तं चादिदेवं सततं प्रपन्न एकांतभावेन वृणोम्यजस्रं ॥४॥

स्वयंभुवा जन्म अवतारः आद्यां मूर्तिं श्वेतद्वीपस्थां ॥२॥ तद्दर्शने सम्यगधिकारं संपादितवानस्मीति ॥३॥ चत्वारि

502

॥श्री॥ ॥श्री॥ मोक्षधर्म नारायणीय ५॰६

अस्यवाध्यस्तस्याप्यात्मनः जीवेशविभागः तन्वमारतांयोनिमिति विधेयापेदंत्स्यौत्वंनानिष्कलं चैनमरूपा
स्मयाप्यवयोर्जीवेश्वरयोः प्रकृतिर्विहितयाच स्मृतिः जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयं
मेव भवतीति श्रुतेः यो सौ निष्कलः सदसदात्मकः सदसती कार्यकारणे तत्त्वरूपनाधिष्ठानत्वात् तदात्मकः
स एव प्रजायते आनंदात्मा सर्वं शिरस्यर्थी ॥ २३ ॥ तेनमायोपाधिना ॥ २४ ॥ समस्तदशाभिः पंचप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रि

यो योनिमय प्रोविहितो सौ सदसदात्मकः ॥ अथाभ्यां प्रजायते सौ हि देवपितृभ्यश्च कल्पते ॥ २५ ॥ नाभि
तस्मात्स्वरोत्पत्तिः पितामहो वायुवाहिजः ॥ श्यालाहिनः सविनेचलरं तेमनुपूज्यपावदेः ॥ २६ ॥ तेनेनधर्म
स्थितात्रयस्त्रयीदालोकभाविनी ॥ देवपितृभ्यश्च तेत्यमितिस्थानुशासने ॥ २७ ॥ ब्रह्मास्यात्प्रभवत्
तोभ्यगुह्यं मेत्तत्याधमः ॥ मरीचिरंगिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ २८ ॥ वसिष्ठः परमेष्ठी च वि
वस्वान्सोमएव च ॥ कर्दमश्चापि रुद्राणः क्रोधो विक्रीतएव च ॥ २९ ॥ एकविंशतिरुत्पन्नास्तेप्रजा
पतयः स्मृताः ॥ तस्य देवस्य मर्यादा प्रजायंतः सनातनी ॥ ३० ॥ देवपितृभ्यश्च मनुनेन तस्याविस्थापन
त्वनः आत्मप्रमाणास्तिचततः प्रानुवृत्तिहिजोतनमा ॥ ३१ ॥ स्वर्गस्यात्रपिपेके विज्ञात्रमसं
तिरेहिनः ॥ तेतत्प्रसादाद्रुक्तैततेनाद्दृष्टपलागतिं ॥ ३२ ॥ येहीनाः समस्तदशाभिः गुणैः
कर्मभिरेवच ॥ कलाः पंचदशान्यनतालेनताडुतिनिश्चयः ॥ ३३ ॥ रामः ॥

ये गुणैः सत्वादिभिः कर्मभिः शुक्ल
कृष्णैः पंचदशाकलावैराजीयाः स्युक्ताः सर्वादेर्लिंगभंगात्मकः उनराहेस्युलभंगात्मकः शुभेयार
पंको नर्विशतिमत्तरवनसमाडवोत्तत्स्यवक्रवाणात् तान्येवैकोनविंशतिरत्नभोवेनसमस्तदशापंचर

तत्त्ववि ॥ २४

503

१ उत्तरपश्चिमेन वायव्यकोणतः योत्तरयः तः उत्तरतः मेरुमूलात् द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनादूर्ध्वं अनि-
न्द्रियाः स्थूलदेहसंगहीनाः अनपव अनशनाः शब्दादिविषयभोगस्पृहाः निःस्पन्दहीनाः निमे

ऽभिविंशोषैः परिस्फुरत्सत्त्वः कस्मान्नपश्येयमनेन मीशं॥ नन्वारमेस्यसवचोनिशम्यः
नारायणः शाश्वतधर्मगोप्ता॥५॥ गच्छेति तं नारदमुक्तवान्सः स्वशक्तियुक्तात्मविधिक्रियाभिः
ततो विसृष्टः परमेष्ठिपुत्रः सोभिवन्द्यचित्वा तमपि पुराणं॥६॥ खमुत्पपातानन्तयोगयुक्तः
लोकोपि मेरोनिलिंपतज्ञावनस्थेच मुनिर्मुहूर्तमेकान्तमासाद्य गिरेः समूर्ध्नि॥७॥ अलोक
यत्तुत्तरपश्चिमेन ददर्श नात्यद्भुतमप्रतर्क्यं॥ क्षीरोदधेर्योत्तरतो हि द्वीपः श्वेतः स नाम्ना प्रथितो
विशालः॥८॥ मेरोः सहस्रैः स हि योजनानां द्वात्रिंशतो ईक्ष्यति निर्मलः॥ अनिन्द्रिया अनशना
नाश्नन्तनश्च निःस्पन्दहीनाः सुगन्धिनश्च॥९॥ श्वेताः पुमांसो गतसर्वपापाश्चक्षुर्मुषः पाप
कृतां नराणां॥१०॥ वज्रास्थिकायाः समसमानोन्मानादिव्यावयवरूपाः शुभसारोपेताः

॥१५॥

छत्रपरमात्मानमनं गांधिंपुष्टिवर्द्धनमितिमंत्रलिंगान्॥ योनमः शुभं गांधिः सुगंधिः सोस्त्येषां
ध्यानगोचर इति सुगंधिनः॥ श्वेताः शुद्धसत्त्वप्रधानाः चक्षुर्मुषः तेजस्वित्वात्॥ मानस्य
उन्मानोपमानस्य समसौष्ठवांते शुभः योगप्रभावजः सारो बलं तेन तद्युक्ताः॥१०॥ गमः

ममतत्त्वतयो महद्दृष्टं कारणं हि मनीषयः स्वायंभुवस्तु मलमक्षतिरेव मदन्यकारे कन्यादि दिग्भागस्तन्यादेय॰

नेवीक समतिमभ्यं स्वायम्भो यास्तु मुत्तमं ॥ देवैश्च मुनिभिः समितं तत्र मेरौ महागिरौ ॥२६॥ आसते स
नमिन्हृष्टीणीलोकधर्ममनुत्तमं ॥ मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥२७॥ वसिष्ठश्च म
हातेजा सर्वे हि चित्रशिखण्डिनः ॥ सप्त प्रकृतयो ह्येता लघाखायंभवोऽष्टमः ॥२८॥ एताभिर्धार्य
ते लोकस्ताभ्यः शास्त्रविनिःसृतं ॥२०॥ एकाग्रमनसो दान्ता मुनयः संयमे रताः ॥ भूतभव्य
भविष्यज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः ॥२९॥ इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमं ॥ लोकान्संचिन्त्य म
नसा ततः शास्त्रं प्रचक्रिरे ॥२९॥ तत्र धर्मार्थकामा हि मोक्षः पश्चाच्च कीर्तितः ॥ मर्यादा विवि
धाश्चैव दिवि भूमौ च संस्थिताः ॥३०॥ आराध्य तपसा देवं हरिं नारायणं प्रभुं ॥ दिव्यं वर्षस
हस्रं वै सर्वे ते ऋषिभिः सह ॥३१॥ नारायणानुशास्ता हि तदा देवी सरस्वती ॥ विवेश तान्
ऋषीन्सर्वाँल्लोकानां हितकाम्यया ॥३२॥ ततः प्रवर्तिता सम्यक् तपोविद्भिर्द्विजातिभिः
शब्दे चार्थे च हेतौ च एषा प्रथमसर्गजा ॥३३॥ आदावेव हि तच्छास्त्रमोंकारस्वरपूजितं ॥ ऋ
षिभिः श्रावितं तत्र यत्र कारुणिको ह्यसौ ॥३४॥ ततः प्रसन्नो भगवाननिर्दिष्टशरीरगः ॥
ऋषीनुवाच तान्सर्वानदृश्यः पुरुषोत्तमः ॥३५॥ कृतं शतसहस्रं हि श्लोकानामिदमुत्तमं
लोकतन्त्रस्य कृत्स्नस्य यस्माद्धर्मः प्रवर्तते ॥३६॥

मिति घोचयात्राराग मस्ये तेस्नु निरध्यायशेषे ग्रन्थस्पष्टार्थस्याध्यायः ॥१॥ रामः २४ ॥ रामः

504

२३॥ स्नानं तं सात्वतानां पंचरात्राणां हितं॥ न छेदेन विलंघेन ॥२४॥ मा पणां दयहारं ॥२२॥२५

तस्मात्वेसं शापं पंद्वि पिपरं कौतनद्ह लं हि मे ॥ त्वं हि सर्वं कथाराम स्तां चैवा याश्रिता वयं ॥
२६॥ भीष्म उवाच ॥ त्रिलोकीं घाक घा राजन्न स्नता मे पितृसन्निधौ ॥ येषा न वहिवक्ष्या
क्याखारोहि णामना ॥२७॥ राजापरिचरो नाम वभू वाधिपतिर्भुवः ॥ आखंडलसखः ख्या
तो भक्तो नारायणं हरिं ॥२८॥ धार्मिको नित्यभक्तश्च पितृन्नित्यमतं द्रितः ॥ साम्राज्यं तेन सं
प्राप्तं नाना राणवरात्पुरा ॥२९॥ सात्वतं विधिमास्थाय प्राक्सूर्यमुखनिःसृतं ॥ पूजया मा
स देवेशं तच्छेषेण पितामहान् ॥३०॥ पितृशेषेण विप्रांश्च संविभज्याश्रितांस्तथा ॥
शेषान्नभुक् सत्यपरः सर्वभूतेष्वहिंसकः ॥३१॥ सर्वभावेन भक्तः स देवदेवं जनार्दनं
अनादिमध्यनिधनं लोककर्तारमव्ययं ॥३२॥ तस्य नारायणे भक्तिं वहतोमित्रक
र्षिणः ॥ एकशय्यासनं देवो दत्तवान्देवराट् स्वयं ॥३३॥ आत्मराज्यं धनं चैव कलत्रं वा
हनं तथा ॥ यत्तद्भागवतं सर्वमिति तत्प्रेक्षितं सदा ॥३४॥ काम्यनैमित्तिका राजन्यज्ञि
यः परमक्रियाः ॥ सर्वाः सात्वतमास्थाय विधिं चक्रे समाहितः ॥३५॥ पंचरात्रविदो
मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः ॥ प्रापणं भगवत्प्रोक्तं भुंजते चाग्रभोजनं ॥३६॥ तस्य प्रशा
सतो राज्यं धर्मेणामित्रघातिनः ॥ नानृता वाक् समभवन्मनो दुष्टं न चाभवत् ॥३७॥ न
च कायेन कृतवान्स पापं परमण्वपि ॥ ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्त चित्रशिखंडिनः ॥३८॥

म·भा·
मो·
प·५

५२ अध्यायः ॥ ततोतीते महाकालेकस्येरस्मध्यायः ॥ परमेश्वरदर्शनस्य सेलभ्यं तत्कृत्य दर्शनाच्चतद

ततस्तेल्लोकपितरः सर्वलोकार्थचिंतकाः ॥ आवर्तयंत तद्वाक्यं धर्मयोनिं सनातनं ॥५०॥ उग्रं
श्रेगिरस्थे चैवयुगे प्रथमकल्पिते ॥ सांगोपनिषदं यागं सत्यापयित्वाहरस्यतो ॥५१॥ जगत्प्रधे
म्मितेदेशांतपसेत्रतनिस्श्रया ॥ धारणा सर्वलोकानां सर्वधर्मप्रवर्तकः ॥५२॥ आं नैमोदध
मे ७नारायणीये ॥ मोक्षवा ॥ ततोतीतेन महाकल्पे उत्पन्नेगिरसः सुते ॥ बभूवुर्निर्वृतादेवाः
जाते देवपुरोहिते ॥१॥ बृहद्ब्रह्म महच्चेति शब्दाः पर्यायवाचकाः ॥ एभिः समन्वितो राजन्गुणै
र्विद्वान्बृहस्पतिः ॥२॥ तस्य शिष्यो बभूवाग्र्यो राजोपरिचरो वसुः ॥ अधीतवांस्तदा शास्त्रं सम्यक्चि
त्रशिखंडिजम् ॥३॥ स राजा भावितः पूर्वं दैवेन विधिना वसुः ॥ पालयामास पृथिवीं दिवमा
खंडलो यथा ॥४॥ तस्य यज्ञो महानासीदश्वमेधो महात्मनः ॥ बृहस्पतिरुपाध्यायस्तत्र होता
भवत्तदा ॥५॥ प्रजापतिसुतास्त्वत्र सदस्यास्त्वभवंस्त्रयः ॥ एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः
॥६॥ धनुषाख्योथ रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू ॥ ऋषिर्मेधातिथिश्चैव ताण्ड्यश्चैव महानृषिः ॥७॥ ऋ
षिः शांतिर्महाभागस्तथावेदशिरास्तथा ॥ ऋषिश्रेष्ठश्च कपिलः शालिहोत्रपिता स्मृतः
॥ आद्यः कठस्तैत्तिरिश्च वैशंपायनपूर्वजः ॥ कण्वोथ देवहोत्रश्च एते षोडश कीर्तिताः ॥९॥

शांतिः शिखंडिरितिप्रतनस्तति याददयति स्पष्टार्थम्ब्र ॥१॥ ॥२॥ ॥३॥ ॥४॥ ॥७॥ ॥८॥ ९

505

५०

प्रसन्नौ च निहतौ च यस्मादेतद्भविष्यति ॥ यन्मुखं कुसुमाभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥ ३७ ॥
ध्यामस्माणि हि मयाङ्कनोत्कृष्टामसारतः ॥ रुद्रस्य क्रोधजो विप्राश्चैयमङ्कतयस्तथा ॥ ३८ ॥ सर्वो
चेद्रमसो वा पूर्भिर्मिरा योगि रेवच ॥ सर्वे च नत्वन्नगणो यच्च भूतादि शान्दितं ॥ ३९ ॥ अपि रि
का प्रवर्तते यथास्तत्रसवादिनः ॥ सर्वे प्रमाणं हियथा तथा नच्छसस्तनमे ॥ ४० ॥ भवि
ष्यति प्रमाणं चैतत्तन्मदूतयामने ॥ तस्मात्प्रवक्ष्यते धर्मोऽन्यस्तुः स्वार्थं स्वयं ॥ ४१ ॥
स्वार्थं भवेत्पृथग्धर्मं प्रख्यातं चोपानसंज्ञके ॥ शूद्रस्य मतं चैव लोके प्रमति चारित ॥ ४२ ॥ उ
शान्ता ह्रस्मानि श्रेव यदोन्यत्रो भविष्यतः ॥ तदा प्रवक्ष्यतः शास्त्रं प्रख्यानिमिरुद्धं ॥ ४३ ॥
शुष्यन्त्यन्तामिरद्य शास्त्रं प्रजा यालोक मस्तनः ॥ ह्रदस्यति सकाशाद्धि प्राप्तं हिजसत्तमाः ॥ ४४ ॥
सहिसन्नाविनोराजा मङ्गलस्मभविष्यति ॥ तेन शास्त्रे लोके प्रक्रियाः सर्वाः करि
ष्यति ॥ ४५ ॥ एतद्धि पुष्यकान्तानां शास्त्रमतम संज्ञितं ॥ एतदर्थं वचं धर्मं रहस्यं चैव सत्त
तमं ॥ ४६ ॥ अस्य मह्नं नाद्येव प्रजावतो भविष्यथ ॥ सच राजाश्रियायुक्तो भविष्यति महा
न्मतः ॥ ४७ ॥ संस्थिते तत्र प्येतस्मिन् शास्त्रे तत्सनातनं ॥ अन्तर्धास्यति तत्सर्वं सेन दाः क
थितं मया ॥ ४८ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं समहृष्टः पुरुषोत्तमः ॥ विसृज्य तानृषीन् सर्वान् कामपि
प्रसन्नो दिशाम ॥ ४९ ॥ ॥

म.भा.
मो.
५१०

कथं पश्येम हि वयं देवं नारायणात्मकं ॥ वरेण्यं वरदं तं वै देवदेवं सनातनं ॥२४॥ कथं पश्येम हि वयं देवं नारायणं त्विति ॥ अथ तत्र वयस्मानभ्येवागुवाचाशरीरिणी ॥२५॥ स्निग्धगंभीरया वाचा प्रहर्षणकरी विभो ॥ सुतप्तं वस्तपो विप्राः प्रसन्नेनांतरात्मना ॥२६॥ यूयं जिज्ञासवो भक्ताः कथं द्रक्ष्यथ तं विभुं ॥ क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपो महाप्रभः ॥२७॥ तत्र नारायणपरा मानवाश्चंद्रवर्चसः ॥ एकांतभावोपगतास्ते भक्ताः पुरुषोत्तमं ॥२८॥ ते सहस्रार्चिषं देवं प्रविशंति सनातनं ॥ अतींद्रिया निराहारा अनिस्पंदाः सुगंधिनः ॥२९॥ एकांतिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिनः ॥ गच्छध्वं तत्र मुनयस्तत्रात्मा मे प्रकाशितः ॥३०॥ अथ श्रुत्वा वयं सर्वे वाचं तामशरीरिणीं ॥ यथाख्यातेन मार्गेण तं देशं प्रतिपेदिरे ॥३१॥ प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं तच्चित्तास्तद्दिदृक्षवः ॥ ततोस्मद्दृष्टिविषयास्ततोप्रतिहतोभवत् ॥३२॥ न च पश्याम पुरुषं तत्तेजोहृतदर्शनाः ॥ ततो नः प्रादुरभवद्विज्ञानं देवयोगजं ॥३३॥ न किलातप्ततपसा शक्यते द्रष्टुमंजसा ॥३४॥ ततः पुनर्वर्षशतं तप्त्वा तात्कालिकं महत् ॥ व्रतावसाने च शुभान्नरान्ददृशिरे वयं ॥३३॥ श्वेतांश्चंद्रप्रतीकाशान्सर्वलक्षणलक्षितान् ॥ नित्यांजलिकृतान्ब्रह्म जपतः प्रागुदङ्मुखान् ॥ मानसो नाम स जपो जप्यते तैर्महात्मभिः ॥ तेनैकाग्रमनस्त्वेन प्रीतो भवति वै हरिः ॥३५॥ या भवेन्मुनिशार्दूल भाः सूर्यस्य युगक्षये ॥ एकैकस्य प्रभा तादृक् साभवन्मानवस्य ह ॥३६॥ तेजोनिवासः स द्वीप इति वै मेनिरे वयं ॥ न तत्राभ्यधिकः कश्चित्सर्वे ते समतेजसः ॥३७॥

506

मे॰ संभृताः सर्वसंभारास्तस्मिन्वाजिमहाक्रतौ ॥ ततः प्रवृद्धस्तो भ्रमन्तरात्मा वायुः स्थितो भवन् ११ ॥
महिषः पविरक्तद्रोणि राशीः क्रमेस्म्यत ॥ आरण्यकपदो भ्रंतो भागास्तद्योपकल्पिताः ॥
१२ ॥ श्रीनरसलो भगवान् देवदेवः पुरातनः ॥ सात्ताने दृष्टमायाम सोहं प्रत्यो नेवके नाचिन ॥ १३ ॥ स्व
ये भागमप्राणा यपुरोडाशांगृहीतवान् ॥ अदृष्टो न दृष्टो भागो देवेन हरिमेधसा ॥ १४ ॥ बृहस्पति
स्ततः क्रुद्धः सुवमुद्यम्य वेगितः ॥ आकाशं प्रक्षिप्तवान्यो नेत्रोपादृष्टमेव तेयन ॥ १५ ॥ उवाचचो
परिचरं मया भागो यमन्यत ॥ ग्राह्यः स्वयं हि देवेन मत्प्रत्यक्षं न संशयः ॥ १६ ॥ युधिष्ठिर उवाच
उद्यताः यज्ञभागा हि साक्षात्प्राप्ताः सुरैरिह ॥ किमर्थमिह न प्राप्तो दर्शनं स हरिर्विभुः ॥ १७ ॥
भीष्म उवाच ॥ ततः स तं समुद्धूत भूमिपालो महान् वसुः ॥ प्रसादयामास मुनिं सदस्याश्
चैव सर्वशः ॥ १८ ॥ ऊचुश्चैनमसंभ्रान्ता न रोषं कर्तुमर्हसि ॥ नैष धर्मः कृतयुगे यस्त्वं रोषम
चीकृथाः ॥ १९ ॥ अरोषणो ह्यसौ देवो यस्य भागोऽयमुद्यतः ॥ नशक्यः स त्वया द्रष्टुमस्माभिर्वा बृहस्पते
२० ॥ यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ एकतद्वितत्रिताश्चोचुस्ततश्चित्रशिखण्डिनः ॥ २१ ॥
वयं हि ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः परिकीर्तिताः ॥ गता निःश्रेयसार्थं हि कदाचिद्दि
शमुत्तरां ॥ २२ ॥ तप्त्वा वर्षसहस्राणि चरित्वा तप उत्तमम् ॥ एकपादस्थि
ताः सम्यक्काष्ठभूताः समाहिताः ॥ २३ ॥ मेरोरुत्तरभागे तु क्षी
रोदस्यानुकूलतः ॥ स देशो यत्र नस्तप्तं तपः परमदारुणम् ॥
२४ ॥ ततः ॥

देवउवाच ॥ दृष्टवान् पुरुषान् श्वेतान् सर्वेन्द्रियविवर्जितान् ॥ दृष्टो भवति देवे
शानुभिर्दृष्टैर्द्विजोत्तमैः ॥ ५१ ॥ गच्छध्वं मुनयः सर्वे यथागतमितोऽचिरात् न
स शक्यो ह्यभक्तेन द्रष्टुं देवः कथंचन ॥ ५२ ॥ कामं कालेन महता एकान्तित्व
मुपागतैः ॥ शक्यो द्रष्टुं हि भगवान् प्रभामण्डलदुर्दृशः ॥ महत्कार्यं च कर्त्तं
३नः व्यं युष्माभिर्द्विजसत्तमाः ॥ ५३ ॥ इतः कृते युगेऽतीते विपर्यासं गतेऽपि च ॥ वैवस्व
तेऽन्तरे विप्राः प्राप्ते त्रेतायुगे पुनः ॥ ५४ ॥ सुराणां कार्यसिद्ध्यर्थं सहाया वै
भविष्यथ ॥ ततस्तदद्भुतं वाक्यं निशम्यैवामृतोपमं ॥ ५५ ॥ तस्य प्रसादा
त्प्राप्ताः स्मो देशमीप्सितमञ्जसा ॥ एवं सुतपसा चैव हव्यकव्यैस्तथैव च ॥
५६ ॥ देवोऽस्माभिर्न दृष्टः स कथं त्वं द्रष्टुमर्हसि ॥ नारायणो महद्भूतं विश्वसृ
ग्घव्यकव्यभुक् ॥ ५७ ॥ अनादिनिधनोऽव्यक्तो देवदानवपूजितः ॥ एवमे
कतवाक्येन द्वितत्रितमतेन च ॥ ५८ ॥ ॥ रामः

507

अथास्य रूपं सहस्रस्यप्रभागुणगणपरिपूरितं ॥ सहस्रांशुरिवं तस्य पुनरेव बहुरूपस्यते ॥ ३५ ॥ सर्वहिता
श्चाभ्यथाचं तनतस्येमावनंदुते ॥ ऋतो जलिपदाद्यानमरुन्मेववादिनः ॥ ३६ ॥ ततो हिवर
तां तेषाम श्वापदविपुलेध्वनि ॥ वलिः कलिलोपतिर्यतेतस्येदेवस्य तेनैरे ॥ ३७ ॥ वयतेतज
मातस्य सहस्रात्ते चतस्रः ॥ नादिविदिग्विपयपामोदनचत्तवेले दिशा ॥ ३८ ॥ पदस्तुश
देविततः श्रोतोसाभिहृदीरितः ॥ जितेनेउदरीकालनमस्तेदिव्यभावन ॥ नमस्तेस्तु
हृषीकेशामहाप्रभुरूपधर्वज ॥ इतिशब्दाः श्रुतोसाभिः शिलान्तरसमन्वितः ॥ ३९ ॥ एत
स्मिन्नंतरेवायुः सर्वे गंधवहः शुचिः ॥ दिव्यान्गवान्पुष्पाणि कर्मणां श्रोषधीस्तथा
४० ॥ नेरिष्टः पवकालज्ञे हरिरेकोतिमिनेरे ॥ अतोपरमयापुत्रे मेनोवाम्धर्मभिस्वदा
४१ ॥ नानेतत्रागतो देवो यथाने वा गदोरिता ॥ वयंतेनेनपश्यामो माहितात्मसमायया
४२ ॥ माहतेसनिहतेचवलोचप्रतिपादिने ॥ चिंताव्याकुलिताम्मोनाताना स्मोगिरसो
वरः ॥ ४३ ॥ मानवानांसहस्रेषु तेषु वैशुद्धयोनिषु ॥ अस्मान्वकश्चिन्मनसा चत्तपावाप्यशज
यतः ॥ ४४ ॥ नेपिसुरस्यानुनिगणा प्रवकाभावमनुब्रताः ॥ नास्मासहृदयिरे भावंब्रह्मभावमनु
ष्ठिताः ॥ ४५ ॥ ततोस्मान्परिश्रांतानात्तपसा चातिकर्षितान् ॥ उवाच स्वस्थेकिमपिभर
रामः ॥ रामः ॥ नेतन्त्रागशरीरकं ॥ ५० ॥ रामः ॥ रामः ॥ रामः ॥ रामः ॥

स॰भा
सो
५१२

अनंतसंज्ञानिर्वीजात्मनितस्मादेषणतेर्थाप्रगुप्तात्मोपरंजसे जमालमनसोनदोसवाउंदवतामम्रःमाम्रविशेत
स्मादिंयमेध्यानभवतनमप्यामन्त्रवात्मोन्तनोग्राहिंरभवदिहनिवहूंवम्राप्राणसर्वेषांपश्यतांमतःपरांमेध
नात्म॥१मोहस्थितोप्रविशेत्ःन्ववापन्प्रत्येष्ठिवत्वतः१पंम्रातेःपरिजानातिमाग्रवतनंतपश्यतामं
मेध्यान्तमतिपादेनपरा नहिंनिदानिवेनिदेतप्रवर्तनेत्प्राणिनविपेषलोतुमितिन्यायानदंतेभागद्वो
लपानोदेवानामन्ते॥श्रीनशेगाणाम्पर्श्रीणानमानातनाविस्रवादान।प्राहिंसामात्मानुग्रहान्नचन्प्राप्वा
नरनामनोयमानोयायपपाम्भनएवननमः स्वार्थप्रमाणपयाद्ःसमदेयविदःविशेषेणवा

सूत्रःपःऊनः॥श्रीजैर्थजैष्ठयत्प्रामितिदेवेदिवोम्पतेः॥अनंतसंज्ञानिर्वीजानिक्वांगेनोदंतम
देया॥४जैषधर्मम्प्रनोदेवाप्रवपाद्येन्तेपश्य॥१देहूतपुगंप्रदेवपंवप्यानवेपश्य॥५ मोमाउ
नेषांमवदनामेवस्थानांदिवुधेःसद्॥मागिःनानोन्तपश्येहृवदेशेमासवान्वतः॥६॥

दःस्याद्नुदेःवर्द्धिते भनार्थवादस्तहानादर्थवायद्विधामनहृतिः॥नयपजमानःप्रलददस्यादिःप्रल
रयजमानयोरभेदस्यसम्यन्तविशेधानमलमपृथग्ज्ञाणावादोपप्राप्रहिं मम्यमेषजमितिलोकावग
त्वार्थन्वादनुवादःमेधातिथिंहक्रागवायनमेषांमनेवद्गोजद्दारस्मादिंविरोधानुवादहृणोरभावा
दृपोरभावाद्रुतार्थेवाहनिहृदःश्लोकार्थःनचापिङ्गवर्त्तनालभविपिनापुत्रपार्थनिषेधस्यवि
रोधोनिश्च्यनोप्पेवादोष्यपेस्वार्थःवांतरनास्पथंविधयादेवनायिवरणात्याणेनमामाणएमम्प्रः
र्थानम्प्रम्ययामाद्नतामापणाटीनामपिस्वार्थेमामाणएविदृम्पनेनेनस्मादजम्यस्यमेधस्वो
जेषमेवप्रमाह्नीजात्मेवाजसंप्रातीनिपुणनम॥५॥६॥ नमः॥ रामाय

५१२

508

६३॥ अध्यायः॥ यदा भागवतो ह्यर्थे निमाद्दिश्यायो वैलवानो हिंस्रवत्तवर्जनार्थः॥१॥२॥३॥

अनुनीतः सरस्यै ग्रहद्रस्यातिरुदारधीः॥ समानयततो यत्नैर्दैवैतैस मसृजयत॥५९॥स
मानयमानो राजापि प्रजापालितवानृवम्नः॥ त्रस्यायाहिंवोभ्रष्टः सविवेशमहीनतः
६०॥सराजाराजधर्माहेलमम्यधर्मपरायणः॥ अनंतमंमिगतेश्चवमततेधर्मवत्सलः॥६१॥
नारायणपरोमत्वानारायणोजयंजयन्॥ तस्मैवचमसादेनपुनरेवाभ्यितत्त्वतः॥६२॥म
हातलाद्धृतः स्थानव्रस्सणः समनंतर॥ पराणाति मनमाभ३निनेहिमेजनमा॥६३॥यथातौ मो
नधर्मेपुनारायणोयं ॥ युधिष्ठिर उवाच॥ यदा भागवतो ह्यर्थे मामोद्वानामहान्नपः
किमर्थं सपरिभ्रष्टो विवेशाविवरंमृग॥१॥श्री सूत उवाच॥ अथ शुद्दारुरे तीनमिति
हासंपुरातनं॥ ऋषीणांचैवसंवादं त्रिदशानां च भारत॥२॥ अजेनयष्टव्यमिति
प्राहुर्देवाद्विजोत्तमान्॥ सचछागोह्यजोज्ञेयो नान्यः पशुरिति स्थितिः॥४॥

राम॥२॥ ३॥ १२राम३॥राम१॥राम॥२॥ ३॥राम॥३॥राम३॥ राम२॥

२५ अश्वगतः स्नायदेहेन त्वान दृहं स्वयज्ञैः धर्मोपि वसोथीसा भागमायक देवानुग्रहवशान् किं विमल

अनेनास्मत्कृते राज्ञा पापं पश्य महात्मना ॥ अस्य मति प्रियं कार्यं स्मरितेनो द्विजोत्तमः ॥१८॥ नित्य
धर्मात्मव स्नानसंगत्वा निश्चयमीश्वराः ॥ हत्वा सह स्वमनसो राजो परिवृतं नदा ॥१९॥ अस्य एव देवभ
तं स्वसुतां स्वगुरुं दीन ॥ कामे सन्ततं वनं ज्वमा कृपाकृपाविमोदता ॥२०॥ मानिनां तद्विजाती
नां कृतं न्यावे महात्मना ॥ अवधपनमपसाते पापकलिनव्यन्तपातनम् ॥२१॥ पुनस्तं सह सार्वत्र
आकाशान्मे दिनीतले ॥ एवं त्वन्नु गृहं तनुभ्यं हंज्ञे वन्यपसत्तम ॥२२॥ पावनं पापहं देवकाल
मार्गिण्य स्नेनच्चे ॥ भ्रमेविविरगोभन्यानावित्वं कालमाप्यासि ॥२३॥ यत्ते शुभकृन्नाविसिष्वसाहात
समाहितेनः ॥ सात्यमेतत्स्मृधानान्मावत्वान्ता निःस्पृहात ॥२४॥ नन्तानिपासेतजे इमसे सिंह
देभविष्यतः ॥ घसांडांग्रामपीतत्वाते जसाद्यापिनेनच ॥२५॥ तदेवो स्वहू राम्प्रीतो प्रस्तलो
कं हि तेष्यति ॥ एवं दत्वा वरं राज्ञे सर्वेते च द्विजोत्तमः ॥२६॥ गतः स्वभवनं देवा स्वयं वस्तत पो
धनाः ॥ वस्ते वसु स्वतः पूजा विष्णवे सना यभारत ॥२७॥ न व्यंजगौ च सततेनानायणमुस्तोरू
ते ॥ न त्रापि पत्र भिर्यज्ञैः पंचकालानरिंदम ॥२८॥ अयजद्धरिं स्वरपतिं भस्मेविविश्वारगोपिस
ननो त्यन्नष्टो भगवान् भक्ता नारायणो हरिः ॥२९॥ अनन्यभक्तस्य मतस्त्वन्परस्य
जितात्मनः ॥ वरं दो भगवान् विष्णुः समीपस्थं द्विजोत्तमम् ॥३०॥ राम

मपि जनयती स्यनैव वस्तु वितनम् ॥२५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ॥३०॥

509

ऽतरितचरः श्रीमान्नृसमचवसलाइनः ॥ तेइन्द्रास्महस्तासार्द्धं तेवसंतेस्तंतरितसे ॥ ९ ॥ ऊचुर्हिना
नयोदेवाने पुरुषस्यनिसंशयं ॥ यस्मादानंतियं स्रष्टः सर्वंभूतहितः प्रियः ॥ कथंचिद्द्रमया
नृपरिष्वाकंमहान्तमः ॥ एवंतेमे विदृष्टात्वा वितृधामस्थयस्तया ॥ प ॥ ग्रहवृत्तस्तोहिना
मेन्यवसंराजानमेतिकान ॥ भोराजन्नूकनपुरुषमजेनाहो त्विदोषधे ॥ १९ ॥ एवन्तः
संशयंच्छिधि प्रमाणेनो भवान्मतः ॥ मतान्नन्तंतोजलिम्भ्रं त्वापरिपप्रच्छेवेदतः ॥ २० ॥ क
स्यवेकोमतः कामोप्नन संशयद्विजेनमाः ॥ अस्यवऊचुः ॥ धाम्मेपंपुस्वप्नमिलेवंपत्तोस्वांक
नवाधिपः ॥ देवानांतपस्युः पत्तोमतोराजन्नवस्तनः ॥ २१ ॥ भीष्म उवाच ॥ देवानांतमतेस्ता
त्वाघसनापदमस्यानं ॥ छागेनाजेनयष्टव्यमेवमन्नवचस्तदा ॥ २२ ॥ कथितास्तेनतः
सर्वेमनवः स्यर्वर्चसः ॥ ऊचुर्वे संविमानस्य देवपत्नांध्वरोहिने ॥ २३ ॥ स्वरपदोगदी
नस्तेयस्मात्स्मादिवंपतः ॥ अद्यप्रभृतिनेराजन्नाकाशेविहितागतिः ॥ २४ ॥ अस्मच्छाप
भिहातेनमहीमित्ताप्रवेत्यामि ॥ ततस्तस्मिन्मुहूर्तेपराजोपरिजरचरस्तथा ॥ २५ ॥
अधोवैसंबभूवाशुभंमेविवरगोचरः ॥ स्मृतिस्तेवंनविजहोतदानाराधगुणात्तथा ॥ २६ ॥
देवास्तमहिताः सर्वेवसोः शापविमोक्षणं ॥ चिंतयामासरव्यग्राः स्वाह्वांतहिन्पश्यत
॥ २७ ॥ ॥

म॰भा॰ मो॰ ५२६

देवैः । इंद्रियैर्देवो मतो निर्जीवः देवदेवस्तस्मादीशोंतर्यामी ॥१॥ निष्क्रियः आप्तकामत्वात् ।२ निर्गुणः असंगत्वात् ।३ लोकसाक्षी उदासीनबोधरूपत्वात् ।४ क्षेत्रज्ञः देहद्वयप्रकाशको जीवः ।५ पुरुषोत्तमः शरीरजीवयोरभ्यासापातात् ।६ अनंतत्वानंतः देशतः कालतः वस्तुतश्च परिच्छेदशून्यः ।७ पुराणि स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणि ओषति दहतीति पुरुषः अनंतत्वानंतरमुक्तं ।८ महापुरुष महत्त्वं स्थूलादिदाहकत्वात् ॥९ अन्यपुरुषोत्तम अत्रमयादिपुरुषउत्तमः सर्वज्ञानानंतानंदरूपः ॥१०॥ त्रिगुणोमा

नारद उवाच ॥ नमस्ते देवदेवेश ॥१॥ निष्क्रिय २ निर्गुण ३ लोकसाक्षिन् ४ क्षेत्रज्ञ ५ पुरुषोत्तम ६ अनंत ७ पुरुष ८ महापुरुष ९ पुरुषोत्तम ॥१० त्रिगुण ॥११ प्रधान ॥१२ अमृत १३ अमृताख्य ॥१४ अनंताख्य ॥१५ व्योम ॥१६ सनातन ॥१७ सदसद्व्यक्ताव्यक्त ॥१८ ऋतधामन् १९ आदिदेव ॥२० वसुप्रद ॥२१ प्रजापते ॥२२ सुप्रजापते ॥२३ वनस्पते ॥२४ महाप्रजापते २५ ऊर्जस्पते ॥२६॥

दिनामायिकं रूपं तोति सत्वरजस्तमोरूपं ॥११ प्रधानतत्संज्ञातरूपं ।१२ अमृतेस्वधा ॥१३ अमृतादेवानाम् रक्ष्य ।१४ अनंताख्यशेषरूपधारिन् ॥१५ व्योमस्वरूपाकाशरूप ।१६ सनातनो नादिः ।१७ सदसती कार्यकारणयोः रूपे व्यक्ताव्यक्तौ अतस्तथा सद्वस्थैर्य ॥१८ ऋतं सत्यं अविकारं धाम प्रकाशो यस्य ॥१९ आदिदेवो नारायणः ।२० वसुप्रदः कर्मफलदाता ॥२१ प्रजापतिरिति इंद्रादिः ।२२ सुप्रजापतिः सनकादिः मोचकत्वात् ।२३ वनस्पतिः अश्वत्थादिः ।२४ महाप्रजापतिश्चतुर्मुखः ।२५ ऊर्जस्पतेरूर्जं बलं तस्य पशुपतेः जीवरूपाः पशवः तेषां पतेः अलुक् समासः पक्षत्वं जात्यभिप्रायं ॥२६॥ राम ॥ ॥ राम

२

५२६

520

गुरुणा तेन महावेगमानुभावेशितेन दा ॥ द्विजोत्तम महाभाग यच्छ्रुणु वचनात्मम ॥ २१ ॥ सन्त्याद्यः
ज्ञानवन्तो मधर्मान्ना स्वशिनव्रताः ॥ ब्राह्मणानां भक्तोपेन मविद्योवसुधातलम ॥ २२ ॥ मानि
नालेतविर्भेशस्त्वनुगच्छ द्विजोत्तम ॥ भमविवरसगुंतगहंदुहमनाज्ञया ॥ २३ ॥ अयि स्वर्गेनप
श्रेष्ठ खेचरं कुरुमाचिरं ॥ गरुत्मानयविज्ञित्य पत्नीमाह तवेगवान् ॥ २४ ॥ विवेशाविवरंभसे
ध्यालेप्याथिवावसः ॥ ततपनेसमन्तादिव्यमसहस्राविनतासुतः ॥ २५ ॥ उमपानभस्त्रांतंत्रचैव
नमर्मुचत ॥ अस्मिन्मुहूर्ते मेजजते गजोपरिचरः पुनः ॥ २६ ॥ शरीरे रोगतत्त्रैवदग्धसलोकन्यपेत
में ॥ एवं तेनापि कौन्तेय वाग्देवाग्रोद्वता ज्ञया ॥ २७ ॥ मामागतिरस्यलातं द्विजया यान्महात्मना
केवले पुरुषत्तेन सहितो हरिरेस्वरः ॥ २८ ॥ ततः सांग्रजस्तेशापवद्यसलोकमवाप्य च ॥ २९ ॥
श्री कुण्ठवाच ॥ एतेन सर्वमाख्यानं संभूतामावानयथा नारदोपि यथाख्यातं द्विपसनगवा
न्विष ॥ तेनैवं संप्रवक्ष्यामि सुएगुध्वेकमनानय ॥ ३० ॥ शौनको धर्म ... ॥ श्री
कुण्ठवाच ॥ प्राप्य स्थिते महीहीये नारदो भगवानृषिः ॥ ददर्श नानेवनरान् ॥ १ ॥ एजपामा
सशिरसामनसा तेश्वशजितः ॥ ददर्शजंप्यतारामः सर्वेनकरगतः स्थितः ॥ २ ॥ भक्त्येका
ग्रमनाविमऊर्ध्ववाहुः समाहितः ॥ ब्रोवेजगौमविष्णाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥ ३ ॥

म॰भा॰
मो॰
५२५

अपरिनिर्दिष्टः शमादिमत्त्वात् ॥५२ अपरिमितः सर्वजातीयेष्वपि रूपेष्वनंतः ॥५३ वशावर्ती वशाः स्याः ॥५४ अवशावर्ती शास्ता ॥५५ यज्ञो ऽग्निष्टोमादिः ॥५६ महायज्ञो ब्रह्मयज्ञादिः ॥५७ यज्ञसंभवो ऽस्य विमादिः ॥५८ यज्ञयोनिर्वेदः ॥५९ यज्ञगर्भो ऽग्निः ॥६० यज्ञद्रव्ये यज्ञो गोपासनारूपः ॥६४ पंचकालाः अहोरात्र ॥१ मास ॥२ ऋतु ॥३ अयन ४ संवत्सराः पंचकर्त्तारः आग्निष्टोमेन यावतो लोकान् करोति वर्षयाविधिं विः विधाव हस्यचेष्टादैवे वेवाग्रं पंचमं शरीरवान् स्नेनामि यत्कर्म आरभते नरः न्याय्यं वा विपरीतं वा पं

अपरिनिर्दिष्ट ॥५२ अपरिमित ॥५३ वशावर्तिन् ॥५४ अवशावर्तिन् ॥५५ यज्ञ ॥५६ यज्ञमहायज्ञ ॥५७ यज्ञसंभव ॥५८ यज्ञयोने ॥५९ यज्ञगर्भरूपजनद्रव्य ॥६० यज्ञस्तुत ॥६२ यज्ञभागहर ॥६३ पंचयज्ञ ॥६४ पंचकालकर्तृपते ॥६५ पंचरात्रिक ॥६६ वैकुंठ ॥६७ अपराजित ॥६८ मानसिक ॥६९ नामनामिक ॥७० परस्वामिन् ॥७१ सुस्नात ॥७२ महंस ॥७३ परमहंस ॥७४ महाहंस ॥७५ परमयाज्ञिक ॥७६ सांख्ययोग ॥७७॥ ॥

522

वैतेन स्वदेहेन वहति शीलो लोकाले ऽधोयते ॥६५ पंचरात्रागमगम्यः ॥६६ वैकुंठः अकुंठितविकुंठायाः पुत्रो वा ॥६८ मानसिकमनउपाधिकः ॥६९ नामनामिकः नाम्नां नाम्नि विदितनामानि सर्वाण्यपि यस्य विपरीतीति श्रुतेः ॥७० ब्रह्मस्थानस्य स्वामी ॥७१ सुस्नातः समानमेव द्रवत ॥७२ हंसः स्विदंडी ॥७३ परमहंसः एकदंडी ॥७४ महाहंसो दंडादिहीनः ॥७५ शमः ॥

५२५

वाचस्पतिः वाचः प्रवर्तको देवाचार्यो वा ॥ २७ ॥ जगत्पतिरिन्द्रः ॥ २८ ॥ मनस्पतिः स्वात्मा ॥ २९ ॥ दि-
वस्पतिः सूर्यः ॥ ३० ॥ मरुत्पतिः प्राणवायुः ॥ ३१ ॥ सलिलपतिर्वरुणः ॥ ३२ ॥ पृथिवीपतिः राजा ॥ ३३ ॥ दिक्-
पतिः इन्द्रादिः ॥ ३३ ॥ पूर्वनिवासमहाप्रलये जगदाधारः ॥ ३४ ॥ गुह्यब्रह्मप्रकाशः ॥ ३५ ॥ ब्रह्मपरोदितः
ब्रह्मपरो वेदप्रदः यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मु-
मुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्य इति श्रुतेः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मकायिकब्रह्मगणा ये ते रक्षाध्ययनादिरूप ॥ ३७ ॥ महा

वाचस्पते ॥ २७ ॥ जगत्पते २८ मनस्पते ॥ २९ ॥ दिवस्पते ॥ ३० ॥ मरुत्पते ॥ ३१ ॥ सलिलपते
३२ ॥ दिक्पते ॥ ३३ ॥ पूर्वनिवास ॥ ३४ ॥ गुह्य ॥ ३५ ॥ ब्रह्मपरोदित ॥ ३६ ॥ ब्रह्मकायिक
३७ ॥ महाराजिक ॥ ३८ ॥ चातुर्महाराजिक ॥ ३९ ॥ आभास्वर ॥ ४० ॥ महाभास्वर ॥ ४१ ॥ स-
प्तमहाभाग ॥ ४२ ॥ याम्य ॥ ४३ ॥ महायाम्य ॥ ४४ ॥ संज्ञासंज्ञ ॥ ४५ ॥ तुषित ॥ ४६ ॥ म-
हातुषित ॥ ४७ ॥ प्रमर्दन ॥ ४८ ॥ परिनिर्मित ॥ ४९ ॥ अपरिनिर्मित ॥ ५० ॥ वशव-
र्तिन ॥ ५१ ॥

राजिकास्वर्गस्थानारोदेवानां गणविशेषाः ॥ ४० ॥ स्वतभिगीयस्वादिभिरञ्जिता याः सप्तैव मह-
तो यज्ञभागा यस्य स तन्महाभागः ॥ ४२ ॥ याम्ययमगणः ॥ ४३ ॥ महायाम्यश्चित्रगुप्तादिरूपः ॥ ४४ ॥ सं-
ज्ञायसपत्नी तन्नामकः ॥ ४५ ॥ तुषितमहातुषितौ देवगणविशेषौ ॥ ४७ ॥ प्रमर्दनो मरुत् ॥ ४८ ॥ परिनि-
र्मितं स्वमहायत्नेन कल्पितं कामरोगादि ॥ ४९ ॥ अपरिनिर्मितं न स्वयत्नसाध्यमारोग्यादि वशवर्तीका

म॰भा॰
मो॰
५२६

षडंगानिधानत्वाद्दोनिधीयतेस्मिन्निति सांगवेदरूपः ८ प्राग्ज्योतिषं ज्येष्ठसामेति हे च सामनीताभ्यां गेयत्वाज्ज्योतिषा हीणाति साम प्राग्ज्योतिषमहीनं दिवः स्वरूपमित्यर्थः विनिगीयमानं सामज्येष्ठसामम् ।। ९ सामिक कालान्त्रतवेदव्रतधारयतो सामिकाव्रतधरः ।। १० अथर्वशिरः तन्नाम उपनिषत्तद्रूपः ।। ११ पंचमहाकल्पाः सौरशाक्तगाणपत्यशैववैष्णवागमाः स्तन्याति पाय ।। १२ परिसंख्यानेविचारः ।। १७ युगनिधनं

षडंगनिधान ।। ७ प्राग्ज्योतिष ।। ८ ज्येष्ठसामग ।। ९ सामिकव्रतधर ।। १० अथर्वशिराः ।। ११ पंचमहाकल्प ।। १२ फेनपाचार्य ।। १३ वालखिल्य ।। १४ वैखानस ।। १५ अभग्नयोग ।। १६ अभग्नपरिसंख्यान ।। १७ युगादे ।। १८ युगमध्य ।। १९ युगनिधन ।। २० आखंडल ।। २१ प्राचीनगर्भ ।। २२ कौशिक ।। २३ पुरुष्टुत ।। २४ पुरुहूत ।। २५ विश्वकृत ।। २६ अनेकगते ।। २७ अनंतभोग ।। २८ अनंत ।। २९ अनादे ।। ३० अमध्य ।। ३१ अव्यक्तमध्य ।। ३२ अव्यक्तनिधन ।। ३३ व्रतावास ।। ३४ समुद्राधिवास ।। ३५ यशोवास ।। ३६ तपोवास ।। ३७ दमावास ।। ३८ लक्ष्म्यावास ।। ३९ विद्यावास ।। ४० कीर्त्यावास ।। ४१ श्रीवास ।। ४२ सर्वावास ।। ४३ वासुदेव ।। ४४ सर्वछंदक ।। ४५ हरिहय ।। ४६ हरिमेध ।। ४७ महायज्ञभागहर ।। ४८ वरप्रद ।। ४९ सुखप्रद ।। ५० धनप्रद ।। ५१ हरिमेध ।। ५२ ।।

युगांतः ।। १९ आखंडलः इंद्रः ।। २० प्राचीनगर्भः कौशिको मुनी ।। २२ पुरुहूतः ।। २३ ।। ३० भोगः शरीरं ।। ४४ सर्ववेछंदकमनोरथप्रद ४५ हरिः विं॰ पिः ... हरयो अश्वा यस्य ।। ४६ हरिमेध अश्वमेधा ।। ४७ महायज्ञयोगः तद्भागो ... जीवः तस्य हर्ता ।। ५० हरीमेधाबुद्धिर्यस्य हरिमतः ।। ५१ ।। रामः ।।

५२६

572

७५ ॥ अमृतेजीवः ॥ ७६ ॥ हिरण्यहृदयं ॥ ७७ ॥ देवाद्रिप्रियाप्तिः ॥ ७८ ॥ कर्मसमुद्रजलेब्रह्मावेदः पद्मेब्रह्मोत्प
न्नेश्च शयनानामृतेपापाद्विपदेसजनकः ७९ विषकुम्भवेतोगमनशीलाभकपालनार्थेनापस्य
८० जगन्निसलनारूपेणान्वयोस्य ॥ ८१ ॥ ब्रह्माण्डखेज्योतिर्मयत्व ॥ ८२ ॥ सारथिरश्मिस्त्वसारथिरस्य
कीर्तीनिमग्नवर्णान अग्निलोपुः स्वर्थं स्रवेत् शिवद्रनिस्तेजोसन्ध्यामग्नाग्निरेवप्रकरणाद्वास ॥ ८५ ॥

सोऽत्यमतेनै ॥ ७५ ॥ अमृतेपाय ॥ ७६ ॥ हिरण्यपशाय ॥ ७७ ॥ देवेपाय ॥ ७८ ॥ कर्मशोपाय ॥ ७९ ॥ ब्रह्मेपाय ॥ ८०
पद्मेपाय ॥ ८१ ॥ विश्वेश्वर ॥ ८२ ॥ विश्वकेतन ॥ ८३ ॥ त्वं जदगन्त्वय ॥ ८४ ॥ त्वं जगन्मूलमिति ॥ ८५ ॥ नवाशि
तस्य ॥ ८६ ॥ ब्रह्मावमुरेवाग्नि ॥ ८७ ॥ नमाद्दृति ॥ ८८ ॥ सारथिः ॥ ८९ ॥ त्वं वषट्कारः ॥ ९० ॥ त्वमोंकारः त्वं
पतंग ॥ ९१ ॥ त्वं मनः ॥ ९२ ॥ त्वं चन्द्रमा ॥ ९३ ॥ त्वं वह्नराज ॥ ९४ ॥ त्वं सूर्य ॥ ९५ ॥ त्वं दिग्गजः ॥ ९६ ॥ त्वं
द्विजोत्तमो ॥ ९७ ॥ विद्विजोत्तमो ॥ ९८ ॥ विषधिर ॥ ९९ ॥ प्रथम त्रिसोपमे ॥ १०० ॥ बलाधर ॥ १०१ ॥ पञ्चाश
त्रिणाचिकेत ॥ १ ॥ राम॰

वन्दराज्यं ॥ प्रवरणेन संस्कृतयज्ञिसंयेसर्पिः ॥ ७ ॥ भावमोसक ॥ ९ ॥ विद्दिक् द्विकोणः
९ ॥ ब्रह्मसेन्नमाभिमादोतिशीर्णासयपपोनितेतिरोपापनिवदिप्रश्नेनेननम्रमयमेस
विद्देवस्यत्वजगत्कनेस्यर्थः चनपुपदोगुवतिः सपेपाद्मादिक्रत्वेदमेत्रन्नयवापथम
त्रिसुपर्ण ॥ सुपर्णः ब्रह्मणाहृयस्त्वधारकपंचमार्तुमनमदत्तिणाग्नारन्वेतयनभावस
व्याव्याग्निरूप ॥ धत्रिणाचिकेतनाचिकेताख्योग्निः त्रिवारंचितोयेनसत्रिकेतस्सः ॥ ५ ॥

एवं विभ्रानि सर्वाणि रूपाणि धारयन्तीति विश्वरूपधृक् ॥१॥ एतदेव स्पष्टयति किंचिदित्यादि

श्रीभगवानुवाच ॥ एवं स्तुतः स भगवान्गुह्यैस्तथ्यैश्च नामभिः ॥ तं मुनिं दर्शयामास नारदं विश्वरूपधृक् ॥१॥ किंचिच्चन्द्राद्विशुद्धात्मा किंचिच्चन्द्राद्विशेषवान् ॥ कृशानुवर्णः किंचिच्च किंचिद्धिष्ण्याकृतिः प्रभुः ॥२॥ शुकपत्रनिभः किंचित्किंचित्स्फटिकसन्निभः ॥ नीलाञ्जनचयप्रख्यो जातरूपप्रभः क्वचित् ॥३॥ प्रवालाङ्कुरवर्णश्च श्वेतवर्णः क्वचिद्बभौ ॥ क्वचित्सुवर्णवर्णाभो वैदूर्यसदृशः क्वचित् ॥४॥ नीलवैदूर्यसदृश इन्द्रनीलनिभः क्वचित् ॥ मयूरग्रीववर्णाभो मुक्ताहारनिभः क्वचित् ॥५॥ एतान्वर्णान्बहुविधान्रूपे बिभ्रत्सनातनः ॥ सहस्रनयनः श्रीमाञ्छतशीर्षः सहस्रपात् ॥६॥ सहस्रोदरबाहुश्च अव्यक्त इति च क्वचित् ॥ ओंकारमुद्गिरन्वक्त्रात्सावित्रीं च तदन्वयम् ॥७॥ शेषेभ्यश्चैव वक्त्रेभ्यश्चतुर्वेदान्गिरन्बहून् ॥ आरण्यकं जगौ देवो हरिर्नारायणो वशी ॥८॥ वेदीं कमण्डलुं दर्भान्मणिरूपानथोपलान् ॥ अजिनं दण्डकाष्ठं च ज्वलितं च हुताशनम् ॥९॥ धारयामास देवेशो हस्तैर्यज्ञपतिस्तदा ॥ तं प्रसन्नं प्रसन्नात्मा नारदो द्विजसत्तमः ॥१०॥ वाग्यतः प्रणतो भूत्वा ववन्दे परमेश्वरम् ॥ तमुवाच नतं मूर्ध्ना देवानामादिरव्ययः ॥११॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ॥ इमं देशमनु

नाऽज्ञानतृप्तस्वर्गाफोरवांनरैर्वजानाम्यहं नो भेदो ज्ञेयः ॥ सहस्रनयन इत्यादि नामानि स्थूलदेहस्य ममम

महानियमो यमादीनामेव पराकाष्ठा ॥५३॥ प्रवचने प्रध्ययनेगतः स्थितो ब्रह्मचारी ॥५४॥ महती विपदा सह
रूपा विभक्त रहस्य ६५ माहात्म्यमुत्कृष्टं विराजते शरीरमस्य ॥६६॥ पवित्राणि सक्रियाचरणकादीनि ॥६७॥
महापवित्राणि पावमानीसूक्तादीनि ॥६८॥ हिरण्यमयमिमंडलं ब्राह्मणादीनि ॥६९॥ बृहद्दारण्य
ब्रह्मारण्यनिनप्रवलंघ्यात्मकेम्यर्थः ॥७०॥ अमलनेवालकोगम्य ॥७१॥ अविज्ञेयो हपादिहीनत्वात् ॥७२

यम ॥५२॥ नियम ॥५३॥ महानियम ॥५४॥ अतिसंकष्ट ॥५५॥ महासंकष्ट सर्वसंकष्ट ॥५७॥ नियमधर ॥५८
निहतभ्रम ॥५९॥ प्रवचनगतःस्थिरभेषाप्रहत ॥६०॥ प्रहतवेदस्क्रियो ॥६१॥ अज ॥६२॥ सर्वगते ॥६३॥
सर्वदर्शिन ॥६४॥ अग्राह्य ॥६५॥ अव्यक्त ॥६४॥ महाविभक्ते ॥६५॥ माहात्म्यशरीर ॥६६॥ पवित्र ॥६७॥
महापवित्र ॥६८॥ हिरण्यय ॥६९॥ बृहत ॥७०॥ अमलनेत्र ॥७१॥ अविज्ञेय ॥७२॥ ब्रह्मारण्य ॥७३॥ प्रजा
सर्गकर ॥७४॥ प्रजानिधनकर ७५ महामायाधर ॥७६॥ चिरहितांवेहिच ॥७७॥ वरमद ॥७८॥ गुरो
हाम्ममागाह ॥७९॥ गणाधर ॥८०॥ छिन्नरूपस्माद्वेष्य ॥८१॥ छिन्नमेयाय ॥८२॥ सर्वतोहत ॥८३॥
निहतरूप ॥८४॥ ब्राह्मणरूप ॥८५॥ ब्राह्मणप्रिय ॥८६॥ विश्वमूर्ते ॥८७॥ महामूर्ते ॥८८॥ बां
धव ॥८९॥ भक्तवत्सल ॥९०॥ ब्रह्मण्य ॥९१॥ देवभक्तोहन्त्वांदिदत्तरेकानदर्शनायनमोनः

ब्रह्मणो कार्यकारणं महाकारणानां मध्येच श्रेष्ठं हे महारणा ॥७९॥ गणनाध्वरमागयत्र ८०८२
सर्वतो हननहानिवर्तनं यस्य ॥९०॥ छिद्दत्तरक्षिपकमेवन्नेवज्ञाननानाविभागहीनवस्त्रमग्
नेयस्मिननंतनिर्विकल्पकदर्शनंनतस्मैमोनयेत्यर्थः ॥९९॥ शान्तो परिहास्यहितमः ॥९२॥

अस्योपाधिधर्मास्पर्शित्वमाह । अजेति । अजो नित्य इति जन्मादिसर्वभावविकारनिषेधः शा
श्वत इति महत्तत्त्वविवर्त्तिगणनादिप्रयतो निर्गुणः चलेऽगुणाहन्तमिति मायेन साम्यदशायामपि
गुणानां परिणामरूपत्वागात् नृगुणा अपि गुणावैतानन्वैतन्मनवस्यापानायादृन आह निष्कल
इति एवं गुणाश्रयशरीरे गुणातीनरस्यापि उमज्ञेन त्वेन प्रवेशात्सत्त्वानगुणानां निष्कलत्वलत्तणानि

प्रलयाप्रयशरीरेषु न सम्यन्न विनश्यति ॥ अजो नित्यः शाश्वतश्च निर्गुणो निष्कलस्तथा । २२
द्विर्द्वादशेभ्यस्तत्त्वेभ्यः ख्यातो यः पञ्चविंशकः ॥ पुरुषो निष्क्रिय श्चैव ज्ञानदृश्यश्च कथ्यते ॥ २३
यं प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता वै द्विजसत्तम ॥ स वासुदेवो विज्ञेयः परमात्मा सनातनः । २४ पश्य
देवस्य माहात्म्यं महिमानं च नारद ॥ शुभाशुभैः कर्मभिर्यो न लिप्यति कदाचन ॥ २५ सत्त्वं रज
स्तमश्चेति गुणानेतान्प्रचक्षते ॥ एते सर्वशरीरेषु तिष्ठन्ति विचरन्ति च । २६ एतान्गुणां
स्तु क्षेत्रज्ञो भुङ्क्ते नैभिः स भुज्यते ॥ निर्गुणो गुणभुक्चैव गुणस्रष्टा गुणाधिकः ॥ २७ ॥ ज
गत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते । ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते ॥ २८
खे वायुः प्रलयं याति मनस्याकाशमेव च ॥ मनो हि परमं भूतं तदव्यक्ते प्रलीयते ॥ २० ॥

निरवयवत्वमलीनितनोऽयमहङ्कृतेऽसमर्थं । २१ । द्विर्द्वादशेभ्यः चतुर्विंशतिभ्यः ज्ञानदृश्यः सत्त्वशुद्धियाग्रा
दृश्य इत्यनेन शास्त्रे वेद्यमित्युक्तमेव साहेत्यनेन रूपद्वयपादयोपसंहरन्ति यमिति । २४ । न शब्दवैश्यं सर्वनिरिष्य
नहं समर्थं । २६ । गुणसृष्टानाधिकः गुणभोगाभ्यां निर्लिप्त ॥ २७ । निर्गुणत्वं चकमयन् तस्य कार्यस्य प्रलयमाह

ददृशिरे ददृशुः पुरुषव्याघ्र प्रार्थं ॥२॥ मां प्रवेष्टुं तीर्थकेऽतत्र प्रवेशार्हे आत्मस्वरूपमाहेनस्य

न च मां ते ददृशिरे न च दृष्टुं निकृष्टन ॥ कृते ते ह्येकान्तिकश्रेष्ठास्त्वं चैवैकान्तिकोत्तमः ॥१३॥
मतास्त्वत्तः श्रेष्ठा ज्ञाना धर्मेण हि द्विज ॥ नास्त्वमजस्त्र सततं साधयस्व यथागतं ॥१४ इति
एवं वरं लिमम नस्त्वं परिहे कृत्सि ॥ ममत्रो ऽहं न वा ऐहि विष्वमन्ने रिहा व्यय ॥१५ नारद उ
वाच ॥ अघमनपसोटे वयमस्यानियममप्यच ॥ मघः फलमवा नवेदृष्टो पद्मवान्मम ॥१६
वयये वममा स्यं तदृष्टस्त्वं यत्स्वनात तना ॥ भगवान्विश्वदृक्तिं दृः सर्वम निमहान्प्रभुः ॥१७
भो भ्रउवाच ॥ एवं संदर्शयित्वा तं नारदं परमेष्ठिनं ॥ उवाच वचनं भूयो गच्छ नारद माचिरं ॥१८
इमे ह्यनिन्द्रियाहारा मद्भक्ताश्चन्द्रवर्चसः ॥ एकाग्राश्चिन्तयेयुर्मां नैषां विघ्नो भवेदिति
१९ ॥ सिद्धाश्चैते महाभागाः पुरा ह्येकान्तिनो भवन् ॥ तमोरजोभिर्निर्मुक्ता मां प्रवेक्ष्यन्त्यसंश
यं ॥२०॥ न दृश्यश्चक्षुषा यो सौ न स्पृश्यः स्पर्शनेन च ॥ न घ्रेयश्चैव गन्धेन रसेन च विवर्जितः
सत्त्वं रजस्तमश्चैव न गुणास्तं भजन्ति वै ॥ यश्च सर्वगतः साक्षी लोकस्यात्मेति कथ्यते ॥२२

इत्यादिना नश्रेयश्चान्तःस्थानीयत्वादि विवर्जितः ॥ यतो वागंध्रदिना विवर्जितः ॥२१ रूपाद्यभा
वमाहसत्त्वमिति कार्यकारणातीत मित्यर्थः ॥२२॥ ॥२२॥

एवमविद्योपाधिकं जीवमुपपाद्य तस्मादेव जीवात् । प्रद्युम्नाख्यमनउपाधेरुत्पत्तिमाह यस्मिन्निति
प्रद्युम्नसंज्ञके मनसि सर्वेषां भूतानां लयोदयौ इति अतो मानसमेवेदं दृश्यमिति भावः ॥४०॥ तस्मा
त्प्रसूत इति तत्त्वदेन संकर्षणः प्रद्युम्ने तस्मात्सर्वमिति अनिरुद्धेन प्रद्युम्नः स एव तु वा अनिरुद्धा
ख्योऽहंकारः ॥४०॥ एवं तत्त्वंपदार्थं प्रद्युम्नादिजनकं जीवमुक्त्वा तत्पदार्थं तेन तत्पदार्थेनाभेदमा

तस्मात्सनत्कुमारत्वं योऽलभत्स्वेन कर्मणा ॥ यस्मिंश्च सर्वभूतानि प्रलयं यान्ति संक्षये ॥४१॥
स मनः सर्वभूतानां प्रद्युम्नः परिपठ्यते ॥ तस्मात्प्रसूतो यः कर्ता कारणं कार्यमेव च ॥४२॥ त
स्मात्सर्वं संभवति जगत्स्थावरजंगमम् ॥ सोऽनिरुद्धः स ईशानो व्यक्तः स सर्वकर्मसु ॥४३॥ यो वा
सुदेवो भगवान्क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ॥ ज्ञेयः स एव राजेन्द्र जीवः संकर्षणः प्रभुः ॥४४॥
संकर्षणाच्च प्रद्युम्नो मनोभूतः स उच्यते ॥ प्रद्युम्नाद्योऽनिरुद्धस्तु सोऽहंकारः स ईश्वरः ॥४५॥
मत्तः सर्वं संभवति जगत्स्थावरजंगमम् अक्षरं च क्षरं चैव सच्चासच्चैव नारद ॥४६॥ मां प्रविश्य
भवन्तीह मुक्ता भक्तास्तु ये मम ॥ अहं हि पुरुषो ज्ञेयो निष्क्रियः पञ्चविंशकः ॥४७॥

ह यो वासुदेव इति ॥४४॥ परमकारणमनन्तस्यैवाहमनहमिति ॥ अक्षरं जीवं क्षरं महदादि सदसद्दे
कार्यादिमत्कारणं ॥४६॥ मां प्रविश्येत्युक्तं सर्वेशानत्वं समदर्शित्वं तेन मां प्रविश्य इति समत्व
उपाधिशबलत्वं निराचष्टे अहमिति ॥ पुरुषः चिन्मात्रः निष्क्रियः पञ्चविंशः पञ्चविंशतितत्त्वात्मकोऽपि
सर्वप्रपञ्चस्यानन्त्यत्वात् ॥४७॥ ॥

अव्यक्तमिति अव्यक्तस्यापि लयं वदता सांख्यमतमपास्तं ॥२०॥ एतदेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति नि
त्यमिति नित्यं अविनाशि भूतेनित्यमिदं परस्मादन्यत्नासीमवं ॥२१॥ एवं तन्माहात्म्यस्वरूपमुक्त्वा तत्परा
र्थस्वरूपमाह सर्वेति सर्वेषां भूतानां आत्मा भूतः मध्यस्थो वासुदेव एतदेव कथमित्यत आह पृ
थिवीमादिना ॥२२॥ सएव इदं सर्वं विष्णुं ज्ञानरूपार्थ्यं इति भूतेरर्थोऽस्य हानिः नास्ति आविशतीति

अवाप्य कं पुरुषो ब्रह्म त्रिविधं येन संप्रलीयते ॥ नास्ति तस्मात्परतरः पुरुषाद्वै सनातनात् ॥२३॥
नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजंगमं ॥ ऋते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनं ॥२४॥ स
र्वभूतात्मभूतो हि वासुदेवो महाबलः ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पंचमं ॥२५॥
ते समेता महात्मानः शरीरमिति संज्ञितं ॥ तदाविशति यो ब्रह्मन्नदृश्यो लघुविक्रमः ॥
२६॥ उत्पन्न एव भवति शरीरं चेष्टयन्प्रभुः ॥ न विना धातुसंघातं शरीरं भवति क्वचित् ॥२७॥
न च जीवं विना ब्रह्मन्वायवश्चेष्टयंत्युत ॥ स जीवः परिसंख्यातः शेषः संकर्षणः प्रभुः ॥ टी॰

प्रवेष्टो तस्यां च राजाभिमतो जीवो स्यादिति यद्वा प्राणः लघुविक्रमः शीघ्रकारी एतेन दृष्टि
रूपत्वाच्छरीराद्वा घाणवद्रूपान्तरमनाद्यत्वमुक्तं ॥ एवं शब्देः तद्धारणे ॥२६॥ अवेशाभावे चेष्टानुप
पत्तिमाह नविनेति ॥२७॥ हरति ग्राणं पंचविधः स जीवः संकर्षणाख्यो विश्वविधारको भवति
पुरुषः सजीव एव सनत्कुमारत्वं जीवन्मुक्तत्वं च स्वेन ध्यानाचेनादिभिः फलभाजि ॥२८॥

म॰भा॰
मो॰
५२॰

ब्रह्मा सनातनो देवो मम बह्वर्थचिंतकः ॥ ललाटाच्चैव मे रुद्रो देवः क्रोधाद्विनिःसृतः ॥४८॥ पश्यैकादश मे रुद्रान् दक्षिणं पार्श्वमास्थितान् ॥ द्वादशैव तथादित्यान् वामं पार्श्वं समास्थितान् ॥४९॥ अग्रतश्चैव मे पश्य वसूनष्टौ सुरोत्तमान् ॥ नासत्यं चैव दस्रं च भिषजौ पश्य पृष्ठतः ॥५०॥ सर्वान् प्रजापतीन् पश्य पश्य सप्त ऋषीनपि ॥ वेदान् यज्ञांश्च शतशः पश्यामृतमथौषधीः ॥५१॥ तपांसि नियमांश्चैव यमानपि पृथग्विधान् ॥ तथाष्टगुणमैश्वर्यमेकस्थं पश्य मूर्तिमत् ॥५२॥ श्रियं लक्ष्मीं च कीर्तिं च पृथिवीं च ककुद्मिनीं ॥ वेदानां मातरं पश्य मत्स्थां देवीं सरस्वतीं ॥५३॥ ध्रुवं च ज्योतिषां श्रेष्ठं पश्य नारद खेचरं ॥ अंभोधरान् समुद्रांश्च सरांसि सरितस्तथा ॥५४॥ मूर्तिमंतः पितृगणांश्चतुरः पश्य सत्तम ॥ त्रींश्चैवेमान् गुणान् पश्य मत्स्थान् मूर्तिविवर्जितान् ॥५५॥ देवकार्यादपि मुने पितृकार्यं विशिष्यते ॥ देवानां च पितॄणां च पिता ह्येकोहमादितः ॥५६॥ अहं हयशिरा भूत्वा समुद्रे पश्चिमोत्तरे ॥ पिबामि सुहुतं हव्यं कव्यं च श्रद्धयान्वितं ॥५७॥ मया सृष्टः पुरा ब्रह्मा मां यज्ञमयजत्स्वयं ॥ ततस्तस्मै वरान् प्रीतो दत्तवानस्म्यनुत्तमान् ॥५८॥ मत्पुत्रत्वं च कल्पादौ लोकाध्यक्षत्वमेव च ॥ अहंकारकृतं चैव नाम पर्यायवाचकं ॥५९॥ त्वया कृतां च मर्यादां नातिक्रंस्यति कश्चन ॥ त्वं चैव वरदो ब्रह्मन् वरेप्सूनां भविष्यसि ॥६०॥ सुरासुरगणानां च ऋषीणां च तपोधन ॥ पितॄणां च महाभाग सततं संशितव्रत ॥६१॥ विविधानां च भूतानां ॥

526

निर्गुणत्वात्तुमात्रिवनवासनाशो पवनीयान्तिः निष्कलत्वात्मसेयोगरूपात् अतएव निर्द्वंद्वः महाका
शवत्॥४॥ काष्ठायोरिवोपाधयणगममात्रकत्वाद्भेदात्मा अतएव रूपाभावादाशनादि रूपः परि
णतो विनाशित्वनन्नुविश्वरूपस्य नवत्वे निष्कलत्वमगन्धारूपत्वादिति यो रूपवानिति पन एतनन्न
यानयातनं॥ पतोरमहत्तेनन नयोपेण्य रूपेणनवत्वं इक त्रिनिमदीत्वयामात्र इहि महाराविमर्शः
४२ देवनादिवदहर्णोनेति विश्वरूपत्वेनायेनो त्याशक्याह मायेनिनिष्कलस्य मम विश्वरूपमेव मा

निर्गुणो निष्कलश्चैव निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः॥४१॥ एननयानविनेयं रूपवानिति दृश्यते॥ ४२॥
नम्रहतेनाम्नपयेण्मी शोरेजगतोगह॥४२॥ मायायेकामयास्य पन्मायमूर्तिनारद॥ नैवंभूतं
गतेगुणं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि॥४३॥ मयेतन्कथितं सम्यक्तव मूर्तिचतुष्टयं॥ अहंहि जीवसंज्ञो
नो मयि जीवः समाहितः॥४४॥ नैवं ते बुद्धिरत्राभूद्दृष्टो जीवो मयेति वै॥ अहं सर्वत्रगो ब्रह्मन्भ
तग्रामांतरात्मकः॥४५॥ भूतग्रामशरीरेषु नष्टेषु न नश्याम्यहं॥ सिद्धाहिते महाभागा नरा
ये ज्ञानिनो भवन्॥४६॥ तमोरजोभ्यां निर्मुक्ताः प्रवेक्ष्यंति च मां मुने॥ हिरण्यगर्भो लोका

देरचतुर्वक्त्रः निरुक्तगः॥४७॥ रूपादिभिर्देवैः प्रकारैरणुकंमंतारं
नाद्दिशि निर्गुणत्वान्नमे मम्पर्य॥४८॥ मेज्ञातः जीवन्नेनम्मप्यवज्ञातः पादातरे जीवस्थापकरणम्भ
नः ममचातः नडवर्गम्यमेव जीव न प्राप्येनन्नाजीवोपदमेवेति भाव॥४९॥ मनः नशनडव
र्गान्माः इमेवननतोदे नोश्वतृकामोदृष्टासोपायिवक्ष्यहि जीवएवमपादृष्टः नजीवरईति
नमतव्यं जीवादिरूपेण मम मेवावस्थानादिमाह नेवमिति॥५०॥ सप्तरात्रिध्यायो भः॥५१॥

अवध्यः सर्वलोकानां सदेवासुररक्षसां ॥ भविष्यति स शक्रं च स्वराज्याच्च्यावयिष्यति ॥७६॥
त्रैलोक्येऽपहृते तेन विमुखे च शचीपतौ ॥ आदित्याद्द्वादशादित्यः संभविष्यामि कश्यपात् ॥७७॥
ततो राज्यं प्रदास्यामि शक्रायामिततेजसे ॥ देवताः स्थापयिष्यामि स्वेषु स्थानेषु नारद ॥७८॥ ब-
लिं चैव करिष्यामि पातालतलवासिनं ॥ दानवं च वरं श्रेष्ठमवध्यं सर्वदैवतैः ॥७९॥ त्रेता-
युगे भविष्यामि रामो भृगुकुलोद्वहः ॥ क्षत्रं चोत्सादयिष्यामि समृद्धबलवाहनं ॥८०॥ संधौ तु
समनुप्राप्ते त्रेतायां द्वापरस्य च ॥ अहं दाशरथी रामो भविष्यामि जगत्पतिः ॥८१॥ त्रितोपघा-
ताद्वैरूप्यमेकतो द्वितस्तथा ॥ प्राप्स्यतो वानरत्वं हि प्रजापतिसुतावृषी ॥८२॥ तयोर्ये त-
्वन्वये जाता भविष्यन्ति वनौकसः ॥ महाबला महावीर्याः शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥८३॥ ते स-
हाया भविष्यन्ति सुरकार्ये मम द्विज ॥ ततो रक्षःपतिं घोरं पुलस्त्यकुलपांसनं ॥८४॥ हनिष्ये
रावणं रौद्रं सगणं लोककंटकं ॥ द्वापरस्य कलेश्चैव संधौ पर्यवसानिके ॥८५॥ प्रादुर्भावः कं-
सहेतोर्मथुरायां भविष्यति ॥ तत्राहं दानवान् हत्वा सुबहून्देवकंटकान् ॥८६॥ कुशस्थलीं करि-
ष्यामि निवेशं द्वारकां पुरीं ॥ वसानस्तत्र वै पुर्यामदितेर्विप्रियंकरं ॥८७॥ हनिष्ये नरकं भौमं
मुरं पीठं च दानवं ॥ प्राग्ज्योतिषपुरं रम्यं नानाधनसमन्वितं ॥८८॥ कुशस्थलीं नयिष्यामि
॥ हत्वा वै ॥ रामः ॥ रामः ॥ ॥ रामः ॥ ॥

त्वमायास्योभविष्यसि ॥६०॥ प्रादुर्भावगतश्चाहं सुरकार्येषु नित्यदा ॥ अनुशास्यस्त्वया ब्रह्मन् नि-
योज्यश्च सुतो यथा ॥६१॥ एतांश्चान्यांश्च रुचिरान्ब्रह्मणोमिततेजसे ॥ अहं दत्वा वरान्प्रीतो निवृत्ति
परमोभवम् ॥६२॥ निर्वाणं सर्वधर्माणां निवृत्तिः परमा स्मृता ॥ तस्मान्निवृत्तिमापन्नश्चरेत्सर्वांग
निर्वृतः ॥६३॥ हिरण्यगर्भो भगवानेष छंदसि सुष्टुतः ॥ सोहं योगरतिर्ब्रह्मन्योगशास्त्रेषु श-
ब्दितः ॥६४॥ विद्यासहायवंतं च आदित्यस्थं समाहितं ॥ कपिलं प्राहुराचार्याः सांख्यानिश्चितनि-
श्चयः ॥६५॥ एषोहं व्यक्तिमागम्य तिष्ठामि दिवि शाश्वतः ॥ ततो युगसहस्रांते संहरिष्ये जगत्पुनः
॥६६॥ कृत्वात्मस्थानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ एकाकी विद्यया सार्धं विहरिष्ये जगत्त-
न ॥६७॥ ततो भूयो जगत्सर्वं करिष्यामीह विद्यया ॥ अस्मिन्मूर्तिश्चतुर्थी या सासृजच्छेषम
व्ययम् ॥६८॥ स हि संकर्षणः प्रोक्तः प्रद्युम्नं सोप्यजीजनत् ॥ प्रद्युम्नादनिरुद्धोहं सर्गो मम पुनः
पुनः ॥६९॥ अनिरुद्धात्तथा ब्रह्मा तत्रादिकमलोद्भवः ॥ ब्रह्मणः सर्वभूतानि चराणि स्थावरा
णि च ॥७०॥ एतां सृष्टिं विजानीहि कल्पादिषु पुनः पुनः ॥ यथा सूर्यस्य गगनादुदयास्तमने इ
ह ॥७१॥ नष्टौ पुनर्बलात्काल आनयत्यमितद्युतिः ॥ तथा बलादहं पृथ्वीं सर्वभूतहिताय वै ॥७२
सत्वैराक्रांतसर्वांगां नष्टां सागरमेखलां ॥ आनयिष्यामि स्वस्थानं वाराहं रूपमास्थितः ॥७३
हिरण्याक्षं वधिष्यामि दैतेयं बलगर्वितं ॥ नारसिंहं वपुः कृत्वा हिरण्यकशिपुं पुनः ॥७४॥ सु
रकार्ये हनिष्यामि यज्ञघ्नं दितिनंदनं ॥ विरोचनस्य बलवान्बलिः पुत्रो महासुरः ॥७५॥

लोककार्यगरिष्ठत्वाच्च पुनः सोमहंतिगताः॥ नैव तद्ब्रह्मणाप्याप्तमीदृशं मम दर्शनम्॥३॥ एवं
याप्राम नयोद्देकांतगतबुद्धिना॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं ब्रह्मन् भक्तिमता मया॥४॥ पुराणं च भवि
ष्यं च सरहस्यं च सनातनम्॥ श्रीमत्स्य उवाच॥ एवं च भगवान्देवो विष्णुमंतिं धरोत्सुयः॥५॥ एतावदुक्त्वा वच
नेन तत्रैवांतर्दधे पुनः॥६॥ नारदोपि महातेजाः प्राप्यानुग्रहमीप्सितं॥ नत्वा नारायणं दृष्ट्वा वदर्या
श्रममागतवान्॥७॥ इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितं॥ सांख्ययोगकृतं तेन पंचरात्रानुशब्दितं
॥ नारायणमुखोद्गीतं नारदोश्रावयत्पुनः॥ ब्रह्मणः सदने तात यथा दृष्टं यथा श्रुतं॥८॥ युधिष्ठिर
उवाच॥ एतदाश्चर्यभूतं हि माहात्म्यं तस्य धीमतः॥ किं ब्रह्मा न जानीते यः शुश्राव नारदात्॥९॥
पितामहोपि भगवान्कस्माद्देवादनंतरः॥ कथं स न विजानीयात्प्रभावममितौजसः॥१०॥ श्री
भीष्म उवाच॥ महाकल्पसहस्राणि महाकल्पशतानि च॥ समतीतानि राजेंद्र सर्गाश्च प्रलयाश्च
मे॥११॥ सर्गस्यादौ स्मृतो ब्रह्मा प्रजासर्गकरः प्रभुः॥ जानाति देवप्रवरं भूयश्चातोधिकं नृप॥ पर
मात्मानमीशानं मानं प्रभवं तथा॥ ये त्वन्ये ब्रह्मसदने सिद्धसंघाः समागताः॥१२॥ तेभ्यस्तच्छ्रा
वयामास पुराणं वेदसंमितं॥ तेषां सकाशात्सूर्यस्तु श्रुत्वा वै भावितात्मनां॥१३॥ आत्मानुगा
मिनां राजन् श्रावयामास वै ततः॥ षट्षष्टिर्हि सहस्राणि ऋषीणां भावितात्मनां॥१४॥ सूर्य
स्य तपतो लोकान्निर्मिता ये पुरः सराः॥ तेषामकथयत्सूर्यः सर्वेषां भावितात्मनां॥ ॥ ःः॥ ःः

दानवोत्तम मे ॥ महेश्वरमहासेनौ बाणप्रियहिते स्थितौ ॥ ८९ ॥ पराजेष्याम्यथोद्युक्तौ देवलोकनम॰
स्कृतौ ॥ ततः सुतं बलेर्जित्वा बाणं बाहुसहस्रिणं ॥ ९० ॥ विनाशयिष्यामि ततः सर्वान्सौभनि
वासिनः ॥ यः कालयवनः ख्यातो गर्गतेजोभिसंवृतः ॥ ९१ ॥ भविष्यति वधस्तस्य मत्त एव द्विजो
त्तम ॥ जरासंधश्च बलवान्सर्वराजविरोधनः ॥ ९२ ॥ भविष्यत्यसुरः स्फीतो भूमिपालो गिरिव्रजे मम
बुद्धिपरिस्पंदाद्वधस्तस्य भविष्यति ॥ ९३ ॥ शिशुपालं वधिष्यामि यज्ञे धर्मसुतस्य वै ॥ समागते॰
षु बलिषु पृथिव्यां सर्वराजसु ॥ ९४ ॥ वासविः सुसहायो वै मम ह्येको भविष्यति ॥ युधिष्ठिरं स्था
पयिष्ये स्वराज्ये भ्रातृभिः सह ॥ ९५ ॥ एवं लोका वदिष्यन्ति नरनारायणावृषी ॥ उद्युक्तौ दहतः
क्षत्रं लोककार्यार्थमीश्वरौ ॥ ९६ ॥ कृत्वा भारावतरणं वसुधाया यथेप्सितं ॥ सर्वसात्वतमुख्यानां
द्वारकायाश्च सत्तम ॥ ९७ ॥ करिष्ये प्रलयं घोरमात्मज्ञातिविनाशनं ॥ कर्माण्यपरिमेयानि॰
चतुर्मूर्तिधरो ह्यहं ॥ ९८ ॥ कृत्वा लोकान्गमिष्यामि स्वानहं ब्रह्मसत्कृतान् ॥ हंसः कूर्मश्च मत्स॰
स्यश्च प्रादुर्भावा द्विजोत्तम ॥ ९९ ॥ वाराहो नरसिंहश्च वामनो राम एव च ॥ १०० ॥ यदा वेदश्रु॰
तिर्नष्टा मया प्रत्याहृता पुनः ॥ सवेदाः सश्रुतीकाश्च कृताः पूर्वं कृते युगे ॥ १०१ ॥ अतिक्रान्ताः
पुराणेषु श्रुतास्ते यदि वा क्वचित् ॥ अतिक्रान्ताश्च बहवः प्रादुर्भावा ममोत्तमाः ॥ १०२ ॥

१०७

वैशंपायन उवाच ॥ श्रुत्वेनदाख्यानवरं धर्मराजस्मने जय ॥ आनरस्कास्यन्नेनवैनागप-
णापरामवन् ॥ २ ॥ जिनेभगवतानेन पुरुषेणोनिभारत ॥ निसं जयपराभुत्वामस्व-
नीमदीरयन् ॥ पोन्यस्मावुं गरुभ्रेस्तास्तसेहेपायनोमुनिः ॥ जगोपरमकं जप्येनाग-
यणमदीरयन् ॥ ३ ॥ गत्वानरित्वात्मततनेतीरोदमस्मतागणं ॥ पूजयित्वा च देवेशं
पुनरायात्स्वमाश्रयं ॥ ३४ ॥ श्री कश्यप उवाच ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं नारदोक्तं मयोरितम्
पारंपर्यागतं सेन नु पित्रा मे कथितं पुरा ॥ ३४ ॥ सूत उवाच ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं वैशं-
पायनकीर्तितं ॥ जन्मेजयेन तत्कुन्वाहं ते सम्यक् यथाविधिः ॥ ३५ ॥ ये ये ह्नितनतप-
स्ता सर्वे चचरितप्रता ॥ सर्वे वेदविदो मुख्या नैमिषारण्यवासिनः ॥ ३६ ॥ नमः ॥

529

स्मनो ॥ १९ ॥ तयोर्नु गाङ्गिभिः स्नातस्य क्षिमि वै लोमं हात्मभिः ॥ मेरो समागता देवाः आविता दे-
वाः आविनाश्च देवमनतम ॥ देवानां तस्य कार्यार्थं ततः श्रुत्वा सितो द्विजः ॥ आचयामास रा-
जेन्द्र पितरं मुनिसत्तम ॥ २१ ॥ मम चापि पिता तात कथयामास धर्मतः ॥ ततो मया पि-
श्रुत्वा च कीर्तितं तव भारत ॥ २२ ॥ तस्यैवां मुनि भिक्षो पितुराग्रे इदं श्रुतं ॥ सर्वे ते परमात्मा-
नेऽगृत्य ते समतन ॥ २३ ॥ इदमाख्यानमार्घं पापरणं गतन ॥ नारायणदेवभक्ताय त्वया
देवकथयत ॥ २४ ॥ मतो न्यानि च तो राजन नृपाख्यानपानानि वै ॥ यानि श्रुतानि सर्वाणि
तेषां सारो यमुद्धृत ॥ २५ ॥ मया सरैपंयागजनिमंथ्यामृतमुद्धृतं ॥ एवमेतन्मया विप्रेन्द्र
यामृत मिदोद्धृतं ॥ २६ ॥ यश्चेदं पठते नित्यं यश्चेदं शृणुयान्नरः ॥ एकान्तभावोपगतो नरा कोन्त
शुभमाहिता ॥ २७ ॥ माप्य मेतं महाक्षोभ मतः चद्धभोनरः ॥ समदस्त्रां किंचदेवं मविशेत्ता
समंधाय ॥ २८ ॥ मद्यो दाते स ख्यारोगा क्रे तं मामादिना कथा ॥ जिज्ञासुर्लभते कामान् भक्तो
भक्त गतिभ्रजेत ॥ २९ ॥ त्वयापि सततं राजन्नभ्यर्च्यः पुरुषोत्तम ॥ स हि माता पिता चैव कृ-
त्स्नस्य जगतो गुरुः ॥ ३० ॥ ब्रह्मण्यदेवो भगवान्प्रीयतां ते सनातन ॥ युधिष्ठिर महाबाहो
महाबुद्धिजनार्दन ॥ ३१ ॥

पंदीतिनिवृत्तिधर्मेषु तच्छ्रेयान्न दिवेःस्मर्दशत्वया जगतां त्वं मद्यपि किं जानन्नेति न पिष्टस हृदयं
रहिंस महताहीनमधर्मेण पुच्यतः मानारण्यमाचरन्निवृत्तधर्मस्य मर्थं॥२४ कथमिति यथा देवा दे

हर्षेस्नानमथपोवायुः रश्मिर्वृक्षणवच॥ आपायोंजगतीचैव येच शेषा दिवौकसः॥११ मलपेनलिं
जानंति आत्मनः परिनिर्मिते॥ तत्र तेनास्थिता मार्गं ध्रुवमनसंरमन्वये॥१२ स्पृशंति कालपरीमाण
मन्नतियेसमास्थिताः॥ दोषाकालपरेमाणं महानेपार्थिपावनो॥ एतन्मे संशयं विभइ हिंसा
लमिवार्पिते॥ छिधी हिंसार्थकयनामरेकोन इंतहिमे॥१४ कथं भागहरा प्रोक्ता देवताः क्र
तुषु द्विज॥ किमर्थं चाध्वरेष्वेव जनेष्विषदिवौकसः॥१५ ये च भागप्रगृह्णंति यज्ञेषु द्विजसत्तम
ते यजंते महायज्ञैः कस्य भागं ददंति वै॥१६ वैशंपायनउवाच॥ अहो गूढतमः प्रश्नस्त्वया पृष्टो जना
नेश्वर॥ नातप्तमजपसाशेषणा वेदविद्यानतथा॥१७ नाथुराणविदा चैव वद्यात्कोऽस्मादृतं मनसा
हं तत्तेवक्ष्यामि यन्मे प्रष्टः पुरा गुरुः॥ कृष्णद्वैपायनो व्यासो वेदव्यासो महानृषिः॥ बृहस्प
तजैमिनिश्चैव पैलश्च सुदृढव्रतः॥१९ शुकदेवस्तथा शिष्यो वैशंपायनमष्टमंस्मृतः॥ एताल्ल
मागतान्सर्वान् पंचशिष्यान् समाहितान्॥२० शौचाचारसमायुक्तान् जितक्रोधान् जितें
द्रियान्॥ वेदानध्यापयामास महाभारतपंचमान्॥२१ मेरौगिरिवरे रम्ये सिद्धचारणसे
विते॥ तेषामभ्यस्यतां वेदान् कदाचित् संशयोऽभवत्॥२२॥

वौनरोभ्यावान् इतरेष्योभागाम
हत्वास्वयमश्वमेधे ते एव वयमपि सतं स्यास्याम इति महति मार्गोप्यात्तेता॥२२॥२॥

३४॥ शान्तो परिशिवः शिव इति नमः कथं सङ्गतिः॥ यत्तथा शीघ्रतः कृतः एकस्यैव पञ्चभौतिकत्वे यत्र कर्तृत्वं च विरुद्ध
मित्यर्थः तथा परस्परविरुद्धयोः सकलनिष्कलधर्मयोरेकस्य पात्रत्वं विरुद्धमालोक्य त्वा पतेरितिसम

शोऽनकस्य महात्मस्वं भावनात्सर्वे हि ज्ञातमा॥ यज्ञध्वजस्य हृतेः यैः जैः पाशस्थने परमेश्वरे प्रांरपर्यागतं तेहो
नमिज्ञामेकीयतंप्रा॥३४॥ यतो नो मोक्षं अथ भूतानां पतीयेः॥ शौनक उवाच॥ कथं स भगवान्
लोयज्ञेषु शर्वः शम्भुः॥ यज्ञधारीच सततं ते वेदेवदानवितथा॥ निष्कलश्चापि स्थितो धर्मं सकलोभग
गवतः शम्भुः॥ निष्कलधर्मान्विन्द्धे सप एव भगवान् शम्भुः॥ ३६॥ कथं सकलनिष्कलधर्मेषु भागार्हो देवता
हरिः॥ कथं निर्वाणश्च मोक्षः नामान्तं वदस्व॥ ३७॥ एतन्नः संशयं छिन्धि विगतः सनातनः
नयानात्पयणव पां स्मत्वा वै धर्मे सदितम्॥ ३८॥ सौतिरुवाच॥ जन्मेजय येन पत्र च ः शिष्यो
व्यास स्यधीमता॥ तेन देवर्षयश्च मितो रागापोनको तमे॥ ३९॥ पश्यत्वा महात्म्यमेतस्य देहि
न परमात्मना॥ जन्मेजय महापार्थो वैशम्पायनमब्रवीत्॥ ४०॥ जनमेजय उवाच॥ इमे सब्रह्मका मे
लोकाः ससुरासुरमानवाः॥ क्रिया स्वभूर्योनाः ससमस्तार्थं संनिसंश्रिताः॥ ४१॥ सोऽनन्तस्यो
ऽस्त्यक्तात्मान् निर्वाणपरमस्तत्त्व॥ येन मुक्ता भवंती हृदगत पापविवर्जिताः॥ ४२॥ नमस्त्रिया
विष्णुदेवमतिशोतो हृष्टमम॥ अश्रुपहिदूरतेः यो मोक्षधर्मः सनातनः॥ ४३॥ पाहित्वा देवता
सर्वाश्चकल्पमजो भवन्॥ किंच ब्रह्मा च रुद्रश्च पञ्चस्य बलभिन्प्रभुः॥ ४०॥ ॥

भावार्थः एतेन जीवेशयोरभेदत्वमतिपत्यो निष्कलधर्मस्याति इति ते॥ ४॥ देहि नारमा
त्मनः आत्मनः सहस्त्राधिपस्य पोनर्धामाप्यनेनाचिरूपता॥ ४॥ तम॰ ॥४॥

अव्यक्तात्व्यक्ततामापन्नं लोकसृष्ट्यर्थमीश्वरात्॥ अनिरुद्धो हि लोकेषु महानात्मेति कथ्यते॥३१॥ योऽसौ
व्यक्तित्वमापन्नो निर्ममे च पितामहं॥ सोऽहंकार इति प्रोक्तः सर्वतेजोमयो हि सः॥३२॥ पृथिवी वायु
राकाशमापो ज्योतिश्च पंचमं॥ अहंकारप्रसूतानि महाभूतानि पंच वै॥३३॥ महाभूतानि सृष्ट्वैव ता
न्गुणान्निर्ममे पुनः॥३४॥ भूतेभ्यश्चैव निष्पन्ना मूर्तिमंतोऽष्ट तान् शृणु॥३५॥ मरीचिरंगिराश्चात्रिः पुलस्त्यः पु
लहः क्रतुः॥ वसिष्ठश्च महात्मा वै मनुः स्वायंभुवस्तथा॥३६॥ ज्ञेयाः प्रकृतयोऽष्टौ ता यासु लोकाः प्र
तिष्ठिताः॥ वेदान्वेदांगसंयुक्तान्यज्ञान्यज्ञांगसंयुतान्॥३७॥ निर्ममे लोकसिध्यर्थं ब्रह्मा लोकपितामहः
अष्टाभ्यः प्रकृतिभ्यश्च जातं विश्वमिदं जगत्॥३८॥ रुद्रो रोषात्मको जातो दशान्यान्सोऽसृजत्स्वयं॥ एका
दशैते रुद्रास्ते विकाराः पुरुषाः स्मृताः॥३९॥ ते रुद्राः प्रकृतिश्चैव सर्वे चैव सुरर्षयः॥ उत्पन्ना लोकसि
ध्यर्थं ब्रह्माणं समुपास्थिताः॥४०॥ वयं हि सृष्टा भगवंस्त्वया वै प्रभविष्णुना॥ येन यस्मिन्नधी
कारे वर्तितव्यं पितामह॥४१॥ योऽसौ त्वया विनिर्दिष्टो ह्यधिकारोऽर्थचिंतकः॥ परिपाल्यः कथं
तेन सोऽहंकारेण कर्तृणा॥ प्रदिशस्व बलं तस्य योऽधिकारार्थचिंतकः॥ एवमुक्तो महादेवो दे
वांस्तानिदमब्रवीत्॥४३॥ ब्रह्मोवाच॥ साधु हं ज्ञापितो देवा युष्माभिर्भद्रमस्तु वः॥ ममाप्येषा
समुत्पन्ना चिंता या भवतां मता॥४४॥ लोकतंत्रस्य कृत्स्नस्य कथं कार्यः परिग्रहः॥ कथं बल
क्षयो न स्यात्युष्माकं ह्यात्मनश्च मे॥४५॥ इतः सर्वेऽपि गच्छामः शरणं लोकसाक्षिणं॥ म
हापुरुषमव्यक्तं स नो वक्ष्यति यद्धितं॥४६॥ ततस्ते ब्रह्मणा सार्धं ऋषयो विबुधास्तथा॥ क्षी
रोदस्योत्तरं कूलं जग्मुर्लोकहितार्थिनः॥ ते तपः समुपातिष्ठन् ब्रह्मोक्तं वेदकल्पितं॥ स

521

२५ मवेति ॥ अथ नु मानाभ्यां पारो ह्यात्मरहीतो र्थी योगिनो भव्यन्तः अन्तो योगजं सम्यक्त्वं महात्मोक्तं योग-
भागयोनेतस्य चैत्सम्यक्त्वेन तद्व्य्यू नात्मनानुयोवी नेमि निर्योगसिद्धभावेनात्मानमगम्य एवाप्य पर्यात्मा-
प्राय ॥ २ परमात्मना मनि विवभूतादेवाविवृभूते परमात्मा नेयेन रूपेण महीयवर्त्तो नेन तनरूपेण-
स्वरूपतो यद्व भागादिरूपात्मक एव यतः योक्तं भागवतेन यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानतचात्मनः

एष वै षड्विंशको यस्तु तेनेतेषां स कीर्तितः ॥ ततः स नो यथाचापि नुवाच्येयो यथारतः ॥ २३ ॥ शि-
ष्याणां वचनं श्रुत्वा सर्वेषां तमोनुदः ॥ पराशरसुतः श्रीमान्व्यासो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ मया
हि सुमहत्तप्तं तपः परमदारुणं ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च जानीयामिति सत्तमः ॥ २५ ॥ तस्य मे त-
प्ततपसो निगृहीतेन्द्रियस्य च ॥ नारायणप्रसादेन क्षीरोदस्यानुकूलतः ॥ २६ ॥ त्रैकालिक-
मिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं यथेप्सितं ॥ तच्छृणुध्वं यथान्यायं वक्ष्ये संशयमुत्तमम् ॥ २७ ॥ यथा ह्यते हि
कल्पादौ दृष्टमेतन्न चक्षुषा ॥ परमात्मेति यं प्राहुः सांख्ययोगविदो जनाः ॥ २८ ॥ महापु-
रुषसंज्ञां स लभते स्वेन कर्मणा ॥ तस्मात्प्रसूतमव्यक्तं प्रधानं तं विदुर्बुधाः ॥ २९ ॥ ॥

मन्मनुद्वस्य यथाम्रस्व श्रीरिति अतः फलावस्थायां स्वयं अक्रवीनोपि देवा अस्मदत्तान्यत्त भागान्
भुंजते अस्माकं च ते अस्मा के चाते भ्यः प्रदानेन सदोषः इ स्तान्भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभा-
विताः ॥ तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः इति गीतावचनात् अतः अहंति मा गेवश्य मे-
न स्मरणीयश्च्याह परमात्मेति यं प्राहुरित्यादिना सनत्सुजातश्लोकत्रयेण तः सात्वतेन ग्रंथेन ॥ २८ २९

अथ प्रीतो वभाषे देवांकं स्वस्थो महेश्वरः ॥५९॥ येन यः कल्पितो भागः स तथा मामुपागतः ॥ प्रीतो हं प्रदिशाम्यद्य फलमावृत्तिलक्षणं ॥६०॥ नहो लक्षणं देवा मत्प्रसादसमुद्भवम् स्वयं यैस्तैर्यजमाना समानवरदक्षिणाः ॥६१॥ उत्तमोत्तममविच्छिन्नमहन्ति फलभागिनः यज्ञैर्यं चापि पट्यन्ति सर्वलोकेषु वैश्वराः ॥६२॥ कल्पयिष्यन्ति वो भागांस्ते नरा वेदकल्पितान् ॥ ये मे यथा कल्पितवान् भागमस्मिन्महाक्रतौ ॥६३॥ स तथा यज्ञभागार्हो देवसूत्रे मया कृतः ॥ यथं लोका मा व पद्ध्व यज्ञभागा फलोविता ॥६४॥ सर्वांगैश्चित्त कालेकेषु यथाधीकारनिर्मितः ॥ यः क्रियासमविच्छिन्नमग्रकृताः फलसन्नकृतः ॥६५ अमितां प्राप्यन्तबला लोकान्नुधारयिष्यथ ॥ यद्यदिह्मा विज्ञाय यज्ञैः सर्वं यज्ञेषु मानवैः ॥६६॥ मां ततो भावयिष्यध्वमेषां भावो वना मम ॥ इत्यर्थं निर्मिता वेदा यज्ञाश्चौषधिभिः सह ॥६७॥

522

महानियमो नाम तपश्चर्या सुदारुणा ॥ ४६ ॥ ऊर्ध्वबाहुस्तथा चैव एकाग्रेव मनो भवत् ॥ एकपादस्थिता सर्वे काष्ठभूता समाहिता ॥ ४७ ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं तेन तपस्तमास्सुदारुणं ॥ स्तुष्टवुर्मेधरावाणी वेदवेदांगभूषितां ॥ ४८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भो भो सब्रह्मका देवा अत्र यस्मात्तपोधनाः स्वागतेनार्च्य वः सर्वान्स्माव सेवा करमुत्तम ॥ ४९ ॥ विज्ञातेवो मया कार्यं तच्च लोकहितं महत् महाति शुक्लं कर्तव्यं युष्माकं प्राणेण पङ्कहणां ॥ ५० ॥ स्नानं तेन च तपो देवा ममाराधनकाम्यया ॥ भो ह्यस्या स्म महास्सत्वास्तपसा फलम्मतं मे ॥ ५१ ॥ ब्रह्मा लोकगुरुर्महान्लोकपितामहा ॥ एषं च विबुधश्रेष्ठा मो यजध्वे समाहिता ॥ ५२ ॥ मद्भागं कल्पयध्वे यज्ञेषु ममनिस्पृशं ॥ तथा भोपो मिद्यास्यामि यथा धीकारमीश्वरा ॥ ५३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ श्रुत्वैतद्देवदेवस्य वाक्यं हृष्टतनूरुहा ॥ ततस्ते विबुधास्सर्वे ब्रह्मा सनेच महर्षय ॥ ५५ ॥ वेददृष्टेन विधिना वैष्णवं क्रतुमाहरन् ॥ तस्मिन्सत्रे सदा ब्रह्मा स्वयं भागमकल्पयत् ॥ ५६ ॥ देवा देवर्षयश्चैव सर्वे स्वं भागमकल्पयन् ॥ ते कार्तयुगधर्माणो भागाः परमसत्कृताः ॥ ५७ ॥ प्रापुरादित्यवर्णं तं पुरुषं तमसः परम् ॥ बृहन्तं सर्वगं देवमीशानं वरदं प्रभुं ॥ ५८ ॥ ततोऽथ वरदो देवस्तान्सर्वान्सममास्थितान् ॥ " "

" " " " " " " " " "

सोहमिति सोहं निवृत्तिमार्गरूपः आमंत्रकी निवृत्तिः रात्मयामात्रा विशेषैवेति आत्मेव विवृ-
ति रूपः पंचाशक्तियावतापरोवृत्तिमानाहं लभः पुनरावृत्तिलक्षणः मध्यमपदलोपीसमासः

सोहं क्रियावतापंचापुनरावृत्तिं लभः ॥ योयथा निर्मितं जंतुर्यस्मिन्यस्मिन्स्वकर्मणि
॥२६॥ प्रवृत्तो वा निवृत्तो वा तत्फलं सोश्नुते महत् ॥ एवं लोकगुरुर्ब्रह्मा जगदादिकरः प्र-
भोः ॥२७॥ एष माता पिता चैव युष्माकं च पितामहः ॥ मयानुशिष्टो भविता सर्वभूतवश-
गः ॥२८॥ अस्य चैवात्मजो रुद्रो ललाटाद्यः समुत्थितः ॥ ब्रह्मानुशिष्टो भविता सर्वभू-
तधरः प्रभुः ॥२९॥ गच्छध्वं स्वान्नदीकाशान्वितयध्वं यथाविधि ॥ प्रवर्तंतां क्रियाः सर्वाः सर्व-
लोकेषु मा चिरं ॥३०॥ प्रदिश्यंतां च कर्माणि प्राणिनां गतयस्तथा । परिनिष्ठितका-
लानि आयूंषीह सुरोत्तमः ॥३१॥ इदं कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तितः ॥ अहिंस्या यज्ञप-
शवो युगेस्मिन्नैतदन्यथा ॥३२॥ चतुष्पात्सकलो धर्मो भविष्यत्यत्र वै सुराः ॥ ततस्त्रेता-
युगं नाम त्रयी यत्र भविष्यति ॥३३॥ प्रोक्षिता यत्र पशवो वधं प्राप्स्यंति वै मखे ॥ यत्र
पादस्तुरीयो वै धर्मस्य न भविष्यति ॥ ततो वै द्वापरं नाम मिश्रः कालो भविष्यति
द्वेपादे वर्षयज्ञो वस्तुमेव वादिनेगुरु ॥ एकपादस्थिते धर्मे यत्र तत्कलतामि ।

मार्गात्रे विद्यादिकमुपसंहरति योयथेति ॥२६॥ एवं लोकगुरुरित्यादि सार्द्धश्लोकः ॥२७॥

९३॥ एवं रजःप्रधानानां प्रवृत्तिमार्गमुक्त्वा सत्त्वप्रधानानां योगं प्रवृत्तिमार्गमाह सनत्कुमारेति॥ ४
कृत एवं मार्गभेदोधिकारिभेदश्चेत्तत्राह एतो हमिति अहंकारः एतत्त्रिगुणः सात्त्विको
राजसस्तामसश्चेतः स्थितत्रैविध्यं जातं येऽस्मात्सात्त्विकात्तेऽपवर्गमत्तानवैराग्यस्त्वेनाहंका

एभिः सप्तकस्त्रपतैः ह्रीभी यत्ते देवतात्मिते॥ निर्माणमेतत्पुत्राकं प्रवृत्तिगुणकल्पितं
मया कृतं सर्वेषां यावन्तस्पृतयादिह॥ विधायध लोकहितं यथाधीकारमीश्वरः
मरीचिरंगिराश्चात्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः॥ वसिष्ठ इति सप्तैते मानसा निर्मिता हिते
१०॥ एते वेदविदां मुख्या वेदाचार्याश्च कल्पिताः॥ प्रवृत्तिधर्मिणश्चैव प्राजापत्येन चक
ल्पिताः अयं क्रियावतां पन्था व्यक्तीभूतः सनातनः॥ अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकस
र्गकरः प्रभुः सनः सनत्सुजातश्च सनकः ससनंदनः॥ सनत्कुमारः कपिलः सप्तमश्च
सनातनः॥ १२॥ सप्तैते मानसाः प्रोक्ता ऋषयो ब्राह्मणः सुताः॥ स्वयमागतविज्ञाना निवृ
त्तिधर्ममास्थिताः॥ १३॥ एते योगविदो मुख्याः सांख्यज्ञानविशारदाः॥ आचार्या धर्म
शास्त्रेषु मोक्षधर्मप्रवर्तकाः॥ १४॥ यतोहं प्रसृतः पूर्वमव्यक्तात्त्रिगुणो महान्॥ तस्मा
त्परतरो योसौ क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः॥ १५॥

तन्वं तेभ्येत्त संहारक्रमेण प्रविशंति ये राजसास्ते अहंकारात्प्राचीनमीव गाढादिके प्रकृत्यर्थ
त्वेन प्रपंचतः प्रकृतावधिक्रियते तत्प्रपंचः॥ १६॥

मो॰
५२८

भज्ञाति शयास्वस्तोत्रमुत्कास्तंपरमात्मानंस्तौतिब्रह्मादिरितिधातारंधा[illegible]पतिपोष

ब्रह्मादिभिः समस्तैः स च तैः प्रजानां सधाता सर्वेषां स्वकर्तारः स्वकार्ये ॥ गांते समस्तैः
स्तुमस्ति प्य लोकानन्तर्गाद्येमर्ल्ले ज्ञानमुत्तमं सजे ॥ १ ॥ तस्मै नमः स देवाय निर्गुणा
य महात्मने ॥ प्रजाय विश्वरूपाय धाम्ने सर्वदिवौकसाम् ॥ २ ॥ महाभूताधिपतये रु
द्राणां पतये नमः ॥ आदित्यपतये चैव वसूनां पतये नमः ॥ ३ ॥ अश्विन्योः पतये चैव
मरुतां पतये नमः ॥ वेदयज्ञाधिपतये वेदाङ्गपतयेपि च ॥ ४ ॥ समुद्रवासिने नित्यं ह
रये मुञ्जकेशिने ॥ शान्ताय सर्वभूतानां मोक्षधर्मानुभाषिणे ॥ ५ ॥ तपसां तेजसां चै
व पतये यशसामपि ॥ वाचां पतये नित्यं सरितां पतये नमः ॥ ६ ॥ कपर्दिने वरा
हाय एकशृङ्गाय धीमते ॥ विवस्वते साश्वशिरसे चतुर्मूर्तिधृते सदा ॥ ७ ॥ गुह्याय ज्ञा
ने दृश्याय अक्षराय क्षराय च ॥ एष देवः सञ्चरति सर्वत्रगतिरव्ययः ॥ ८ ॥ एवमेत
त्पुरा दृष्टं मया वै ज्ञानचक्षुषा ॥ एवमेतन्मया दृष्टं मया वै ज्ञानचक्षुषा । कथितं तच्च
वः सर्वं मया दृष्टेन तत्त्वतः ॥ क्रियतां मद्वचः पुत्राः सेव्यतां हरिरीश्वरः ॥ १० ॥ गीयतां
वेदशब्दैश्च पूज्यतां च यथाविधि ॥ वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तास्तु वयं तेन वेदव्या
सेन धीमता ॥ ११ ॥ सर्वे शिष्याः सुतश्चास्य शुकः परमधर्मवित् ॥ १२ ॥ स चास्माकं मु

ख्यितवापेयंधारणीपंचपोषणीपंच ॥ १ ॥ नाम्ना निर्वनेन स्वयमेव करीषतितिनव्याख्या

५२८

524

२॥ एवमुक्त्वा दिव्यास्त्र वाक्ये॥ २४॥ मन्त्राणां क्रमे ... तत्पश्चात्का उपसंहरति एवं तेषु... दिना २॥

श्रीभगवानुवाच॥ यज्ञवेदाश्च यत्ताश्च तपः सत्यं दमस्तथा॥ अहिंसा धर्मसंयु-
क्ताः प्रचरेयुः सुरोत्तमाः॥ स वो देशः सेवितव्यो मा वो धर्मः यदा स्पृशेत॥ २५॥ व्यास
उवाच॥ तेन शिष्टा भगवता देवाः सर्षिगणास्तथा॥ नमस्कृत्वा भगवतो जग्मुर्दे
शान्यथेप्सिता॥ २६॥ गतेषु त्रिदिवौकःसु ब्रह्मैकः पर्यवस्थितः॥ दिदृक्षुर्भग
वंतं तमनिरुद्धतनौ स्थितं॥ २७॥ तं देवो दर्शयामास कृत्वा हयशिरो महत्॥ सांगा
नावर्तयन्वेदान्कमंडलुत्रिदंडधृक्॥ २८॥ ततो दृष्ट्वा स भगवान्ब्रह्मा तस्यौ प्रांजलि
रग्रतः॥ ततो श्वशिरसं दृष्ट्वा तं देवममितौजसं॥ लोककर्ता प्रभुर्ब्रह्मा लोकाना
हितकाम्यया॥ २९॥ मूर्ध्ना प्रणम्य वरदं तस्थौ प्रांजलिरग्रतः॥ स परिष्वज्य देवेन व
चनेनाभिभाषितः॥ ३०॥ श्रीभगवानुवाच॥ लोककार्यगतीः सर्वास्त्वं चिंतय यथा
विधि॥ धाता त्वं सर्वभूतानां त्वं प्रभुर्जगतो गुरुः॥ त्वय्यावेशितभारोऽहं धृतिं प्रा
प्स्याम्यथांजसा॥ ३१॥ यदा च सुरकार्यं ते अविषह्यं भविष्यति॥ प्रादुर्भावं गमि
ष्यामि तदात्मज्ञानदेशिकः॥ ३२॥ एवमुक्त्वा हयशिरास्तत्रैवांतरधीयत॥ ते
नानुशिष्टो ब्रह्मापि स्वयं लोकमचिरात्गतः॥ एवमेष महाभाग पद्मनाभः स-

ॐ

मो०

५२९

525

१४॥ अष्टादशगणाः सर्वे प्रीतिश्चकरायमदेवोऽलम्बुनामा सर्वमेवच आकार्यगणमुख्यं भः संतोष्य प्रस्थान
नात्तमापृतिरहिंसा च शौचमक्रोधपणवच श्रेणैवं समनामसमम्मनस्तु यानेषैव वत्तिनन हुणां पापिषी
त्याहिरास्थितो भवतीति गोणानाम निर्वचनम् आष्टादशगणामयी मसंसमपराम्प्रकृतिः स्वरूपं तोरसी

अर्जुन उवाच॥ भगवन्भूतभावनेश सर्वभूतसदाश्रय॥ लोकत्राणं जगन्नाथ लोकानामभयप्रदः
यानि नामानि ते देव कीर्तितानि महर्षिभिः॥ देवेषु सपुराणेषु यानि गुह्यानि कर्मभिः॥ ८॥
तेषां निरुक्तं त्वत्तो हं श्रोतुमिच्छामि केशव॥ न ह्यन्यो वर्णयेन्नाम्नां निरुक्तं त्वामृते प्रभो॥ ९॥ श्री
भगवानुवाच॥ ऋग्वेदे सयजुर्वेदे तथैवाथर्वसामसु॥ पुराणे सोपनिषदे तथैव ज्योतिषेऽर्जुन
सांख्ये च योगशास्त्रे च आयुर्वेदे तथैव च॥ बहूनि मम नामानि कीर्तितानि महर्षिभिः॥ ४॥ गौ
णानि तत्र नामानि कर्मजानि च कानिचित्॥ निरुक्तं कर्मजानां च शृणुष्व प्रयतोऽनघ॥ ५॥
कथ्यमानं मया तात त्वं हि मेऽर्द्धं स्मृतः पुरा॥ नमोऽतियशसे तस्मै देहिनां परमात्मने॥ ६॥ नारा
यणाय विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने॥ यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसम्भवः॥ ७॥ योऽसौ
योनिर्हि सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च॥ अष्टादशगुणं यत्तत्सत्त्वं सत्त्ववतां वर॥ ८॥ प्रकृतिः सा
परमा मह्यं रोदसी योगधारिणी॥ ऋता सत्यामरा अजय्या लोकानामात्मसंस्थितिः॥ ९॥ तस्मात्स
र्वं प्रवर्तेत सर्गप्रलयविक्रियाः॥ १०॥

यो वा पृथिव्यां मां लिके योगेन लोकान्धारयतीति योगधारिणी॥ ११॥ ऋता कर्मफलभूमौ ब्रह्मलो
कानां सत्या अवाधितचिन्मात्ररूपा तस्मात् ऋता धाम्नः कायरमात्मनः अव्यक्तात्मत्वात्॥ १२॥ तम०

५२९

२॥ध्यायः॥ निरुक्तं निर्वचनं॥ २ गुणकर्मजन्यानां सर्वेषां नामादिः नवं कर्मजनगम्यस्यादि तत्त्वे॥ ३॥ ४

यत्नेन सर्वमाप्नोति यत्नात्तं परिशुद्धक्षिप्तं॥ एवं मे कथय यज्ञानं पुण्डरीकाक्ष पाय नो गुरुः॥ १४॥ यस्येदं
स्मरणात्यायिन्नेयपदैर्नैनपरि कीर्तयेत॥ नमो भगवते तस्मै समाहितमतिर्नरः॥ १५॥ भवन्त्येव निमा
नस्वरूपसमन्वितः॥ आलोक्यस्यनेतो गातवदोस्य चतनेवयनात॥ १६॥ कामानकामी लभते कामदो
यैवाप्नुवन्त्याश्रयात॥ ब्राह्मणः सर्ववेदी स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत॥ १७॥ वैश्यो विपुललाभः स्याच्छूद्रः सुखमा
प्नुयात् धनमवाप्नुयात॥ अपुत्रो लभते पुत्रं कन्या चैवाभिमतं पतिं॥ १८॥ लग्नगर्भा विमुच्येत गर्भिणी
जनयेत्सुतं॥ १९॥ बाध्या प्रसवमाप्नोति पुत्रपौत्रसमृद्धिमत॥ २०॥ क्षेमेण गच्छेदध्वानं यः पठेत
पथि॥ २१॥ यो यं कामं कामयते स तमाप्नोति वस्तुवत॥ इदं महर्षिवचनैर्विनिश्चितं महात्मनः
पुरुषस्यैकोनविंशतिसमानागमं चार्थसिद्धिदं कस्माभिमं नियमभक्ताः समुल्लसन्ते॥ २२॥ यां
तो मेऽत्ययमेपुनातु पूर्णाय॥ जन्मजन्यदः वा च॥ प्रमोदायै यो तैरिमं व्यासः सर्वाध्यायमधुसूदने
नामभिर्विविधैर्येषां निरुक्तं भगवन्मम॥ २॥ चक्रमं ह्निप्रभूषापजापातिपरेन्द्रे स्तवाभेव
येयमूनः प्राह्लं वामनः॥ ४॥ वैशंपायनः॥ स्मरणतः नन्दपाद चक्रपाणानत्यरन्ति प्रभुः प्रस
न्नात्मात्मनो नाम्नां निरुक्तं गुणकर्मजं॥ ३॥ नामभिः कीर्तितैस्तस्य केवलस्य महात्मनः इ
ष्टवान्केवलं यं वै राजन् नृपात्मनः पवित्रो रहा॥ ४॥

२४॥ वनवैधाम्नातो तिम्रामरे यो तानेवेति गोनो का न्यान्यान्यारितिकादेवतास्यालोतिम
गोमे देवताः तथा च प्र तिम्रथयो न्या देवतामपास्तेः न्यो सावान्या हमम स्मौ तितनवे मवद

इति संचिन्त्य मनसा पुरागां हृद मो मयं ॥ पुत्रार्थिमाराधनतामहं मानसानना ॥ २२ ॥
नाहि विस्मृतामतिकस्मैचिद्दिव्यायच ॥ म्पने स्नान्मान ममे वैतिननो हदूभनामरे
मम्रलकामहं दृष्ट्वा मेद्यतेनामहं पितामः ॥ स्पंचयति मरके ष्टुं देवतारायणं हृदि ॥ २३ ॥
मनिच्छनावर्तनाच मूलानां चैव भाषुने ॥ मवैजाम गुणो विष्णुः सव्यः शुभ्य प्रनित्य
प्राः ॥ २४ ॥ नमस्तुहृतिर्विर्देवि संततयाप्रारणादू नमवारदे नमस्तके नेयहृच्छकग्रमज
नमः ॥ २५ ॥ वतनिधिथामसमजनाभका एवहिमेम्रत ॥ नेषां मेकानिनः प्रहायैचैवा
नन्यदेवता ॥ २६ ॥ स्महमेवगानिलेषानिराशीः कर्मकारिणा ॥ येच विशिष्टा मया
भकायत्नकामाहितेमनः ॥ २७ ॥ सवैच्यवनयमो लप्रतिबुद्ध लम्भेप्रभाक ॥ सुला
णशानिकेठचमा स्म्रान्यादेवतामनः ॥ २८ ॥ सप्तुहवंचयामवैनोमेमा वैष्णनियतमरे
भकेशतिशेषलेएवयायान्कीर्तिनः ॥ २९ ॥ वैचैवाहं चकैनेयनरनायणो स्मतो
भागावतनयणो येन प्रविष्टामानुषानन् ॥ ३० ॥ नानामिथ्यातलयोगास्मृहेयथ स्माव
भारत ॥ निहितलहणोधमेस्तथाभ्युदयकोयव ॥ ३१ ॥

एष्मदस्मदेवानामितिम्प्रन्यापाहितिनिवते ॥ स्मनन्यासैवदेवताये षांते स्मात्मेन्तेवोपास्तेन्यारि

नयस्मादिन्द्रियेभ्यो निरुद्धं च ॥१८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७ गग

नतो यत्र प्रयत्नश्च प्रयातः प्रबोधितः ॥ अनिरुद्धं ततो लोकानां शमवाप्नुयात् ॥१५
[illegible] ते नमस्ते [illegible] ॥ प्रसादात् प्राप्तं भवतत्त्वं [illegible] ॥१६
[illegible] भवति [illegible] प्रसादतः ॥ [illegible] देवस्य [illegible] ॥१७॥ को
[illegible] महाप्रकाशकः ॥ [illegible] विबुध [illegible] प्रसादकौ [illegible] ॥१८॥ नदा
देशितं [illegible] महाप्रकाशकौ ॥ [illegible] ॥१९॥ कपर्दी
[illegible] नमस्ते [illegible] ॥ [illegible] ॥२०॥ [illegible]
[illegible] ॥ नारायण [illegible] ॥२१॥ [illegible]
[illegible] देवदेवे [illegible] ॥ [illegible] भवेत् [illegible] नारायणः [illegible] ॥२२॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥२३॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥२४
[illegible] लोकानां [illegible] ॥ प्रमाणं [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥२५॥
लोके [illegible] ॥ [illegible] ॥२६॥

527

विक्रमणोन्नरादिः विक्रान्तो सोऽन्तवादिः विभूत्यात्मा तद्धेमादिः विष्णोर्मे चिन्ते भ्रादि विशप्रवेशने
नतादिः सप्रसारवेन तदादि एतेषां मत्यनमत्म्य पंविसरित्यादि भयेत्याह गतानीति विकृति लोय नेम्नि
ल्विक्रत्यस्मान्वाका इति आवेवेष्टि व्याप्नोतीति वा विक्रयति दोपन इति अधिभूतानि सर्वाणि प्रा
णितानि दिव्यादिव्यानि अन्ते पदे हावसाने एवयमव्रजा रक्त्नस्तु इच्छावनस्माखेः ॥ इच्छन्नेवेति तत्त्वस्मा
सर्वकामप्रकसमिति विशेषेण स्तोति प्रशवति कामद्वोऽस्मीति धाचकाराम् च्छिद्धति जो बन्

गतिश्च सर्वभूतानां प्रजनश्चापि भारत ॥ व्याप्ता मे रोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिका मम ॥२१॥
अधिभूतानि चान्तेषु तदिच्छंश्चास्मि भारत ॥ क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः ॥२२॥
दमात्सिद्धिं परीप्सन्तो मां जनाः कामयन्ति ह ॥ दिवं चोर्वीं च मध्यं च तस्माद्दामोदरो ह्यहम् ॥२३॥
पृश्निरित्युच्यते चान्नं वेदा आपोऽमृतं तथा ॥ ममैतानि सदा गर्भे पृश्निगर्भस्ततो ह्यहम् ॥२४॥

प्रतिष्ठाति हृदयं कामगतिकार्यमिति वा विसर्गिन्यर्थः ॥ एतेन गकं त्वस्मिन् नामकेति चैयस्मानर्थं
वर्षंति ल ह्याशन्तोन्यान त्यत्तो तिम्न आदोवच्छ दान इत्यादि प्रान्त्यर्थः उक्तः ॥ दमनेन दामाद् तेन उक्त
र्वैणा ज्ञकेति प्रशवति स्वर्गादिकं यस्मादिति दामोदरं इत्यभिप्रेत्याह दमादिति ॥ ६ ॥ पृच्छन्त्येनेति
तामवोध मेतानलमिति वा पृच्छेत्यनेन लाथिमादय इति वा पृश्निवदः अन्नादिवा गर्भाणामेषणति
म्रतः पृश्निगर्भो ह्रमित्यर्थः ॥ २४ ॥ नाम ॥ ९ ॥ न ह्यजायेनाहं ते खं चरिवं सहोचन स्य भास्या भासामवेमि

दामोदरनामविवरणं

५२१

श्रुतिस्तावन्नाम निर्वचनं करोति नरायणमित्यादिना नरा जीवा विवेश इति विंव मिव यच्चाप्यस्तान्न
न्तस्तेषामयनं नारायणः स्वार्थे तद्धितः अन्येको यः रूपं सा हि स्वके स्वश्राप्य विरश्मिवन्तत्प्रतिस्पोतः
श्रृते नेयनारश्मिभिः गोवासमेवमत्व शब्दे शब्दनायणाः कां स्का रातशब्दस्य स्वत्वात्तायुपाधिथ मेति हि हे
हरणेनेस्व वायमित्यवायन स्वन्यामितावसाद्यु नरणं योगः मिनवमवोध्याम इति छन्त्यादिनेवेदेषा
के स्वाभिः स्मृतिश्च इशानोवयो विवेशेति विवमावेदयंति ॥ यथा हायं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो
भिन्ना बहुधैकोनुगच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मेति तस्माद्विवेचनेन

नराणामयनं यस्मात्तेनाहं नारायणः स्मृतः ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ॥ अयनं मम
तत्पूर्वमतो नारायणो ह्यहं ॥ छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः सर्वभूताधिवासश्च
वासुदेवस्ततो ह्यहं ॥ ॥

यत्तस्य जीवात्मन इति विवस्वानिव यादृशं तापनयेन श्रेयवि स्वयमिति युक्तं तस्य नारायणाख्यं निर्व
चनान्तरमाह नराज्जीवः तद्विद्याकल्पितं अंगुष्ठमात्रं अणोरणीयांसं चरतो भवन्तीति अत्र स्वाय
इति शरीरमप्यातेन दस्य शब्दं अपनशब्देणाप्यानं उपाध्यशेषिममकाले हि अव्ययात्मनः
चितेः प्रवेशः उपाधिमात्रानन्तरं च जीवत्वं मिति विवेकः अतउक्तं ममतमशं अयनमिति ॥ छादयाम
यत्याकादयति हि अवमस्याभिलित्रमिति वासुः सर्वमश्नुते देवः सतिवासा इत्यनयोः ॥
पे सच्चासौ देवश्चेति वासुदेवः इत्यर्थः एतेनैवानाम्नामितिदं सर्वं कमौष्टत्वः सर्वभूताधिवासश्चेति अ

मो
५२२

५१॥ यो न मः गो शा हं न व त्स क स्यै न व त्स प्र न म स्त स्य ये ॥५४॥ ना य ना दा प्य य ना च लो के हृ षि प नः
ति हृ षी प्र ग्री षो मी न ठ रा ग्र नू पो नो के शा य स्था ति हृ षी के शः स्यै न म घे ग्र न्मा दः पि त्त ग्र ग्री म यो भो त्ता
भो ग यो र क यो नि न म हो र वा ना मि त्या दि ना य क यो नि नं वि ना भो त्ता भो ग्य भा वा सं भ वः ॥ ग्र न्य था

म व त्स भ्या न्य म भ व दृ ष्टो न म स्त्रा भू व न्मु नः ॥ ए वं द्वि वा रं ना म के षा वे ति म म र्जे न ॥५३॥ दे वा ना
म थ म र्वे षा म षी णा न्च म हा त्म नां ॥ ग्र ग्नि मो मे न मं पु क्त ए क यो नि त्व मा ग त ॥५४॥ ग्र ग्री षो
म म ये न स्मा ज ग त्कृ त्स्नं च रा च रं ॥ ग्र पि हि पु रा णो भ वा ति ए क यो न्या त्म का व ग्री षो मो दे वा
व्य ग्नि म्र त्वा इ ति ॥ ए क यो नि त्मा त्वा य र स्प र म हे तो लो का न धा र य ति इ ति ॥५५॥ शा न्तो मो
त्व य र्मे षु ना रा य णो य ॥ ग्र र्जु न उ वा च ॥ ग्र ग्नी षो मौ क थं पू र्व मे क यो नी प्र व र्ति तौ ॥५६॥ ए ष मे
सं श यो जा तं त्वं छि न्धि म धु सू द न ॥ श्री भ ग वा नु वा च ॥ ह न्त ते व र्त यि ष्या मि पु रा नं पा ण्डु नं द न ॥ ग्रा
त्म ते जो द्भ वं पा र्थ श्र णु ष्वे क म ना म म ॥ १ ॥ सं प्र ता ल न का ले ति क्रा न्ते च तु र्यु ग स ह स्रा न्ते ग्र
व्य क्ते स र्व भू त प्र ल ये स र्व भू त स्था व र जं ग मे ॥ १ ॥

वा व्य ग्नि यो मो ः स्य र्षो व त्सं षो रु पि भो ग्य भो क्तृ भा वः स्था दि त्या श ये ना हृ य र स्प र म र्हे न र्श ति भो क्तृ
भो ग न मि ति शे षः ॥ ५८ ॥ ग्र ध्या यः ॥ ते जो द्भ व मे ति शे षः स प्र ता ल न का ले प्र ल य का ले ॥ ग्र व्य क्ते
गा नां स ह स्रं न र्द्ने ज लं के का र्ण वे स लि ल व स्थि र्द क स मु द्रे ॥ ३ ॥ २ ॥

528

५२२

अयययश्तिद्दृपतत्रामनयफलमाहत॥८५॥केशी केशवनत्त्नैः स्तूयोदिश्यमिभिस्तद्रूपताबाबा
तिगकृतीतिकेशवःस्माहस्तुयेस्थितयदादिस्येतत्ताजनाङ्गामययेतोखिते॥पञ्चदृमसियञ्चाग्रेततो

अथयाः शाङ्गेश्वेमोत्रितं कोपनिपातितं॥ हृश्चगर्भे त्रितं पादीमेकलहितपातितं॥८४॥ततः
मवलाणः प्रश्नश्चोयोस्तोघवरांशिपुतः॥यतोनादयानाहेशृश्रिगर्भे तुकोतितानत्॥तृषेस
तपतोलोकानन्नगेसोमस्यचाप्युत॥श्रेशाचोपस्थकाशतेममतेकेशासंलिता॥८६॥सर्वेता
केशवेतस्मातमामाद्दुः त्रिजमतम॥तपत्यामाहितागर्भे उतश्यनमहात्मना॥८७॥उतथे
तहितेचैवकदाचिदवमायया॥हृदस्यातिरथाविदतपत्तीतस्यमहात्मन॥८८॥तेतुरैव
तिमपिश्रेष्ठं मे श्रुतोपगतेनया॥उवाचगर्भः कौतिपंचभूतसमन्वित॥८९॥पूर्वागतो
हृवरदनाहृस्त्वंवाप्रवाधितं॥एतद्दृहस्पतिः श्रुत्वाचकोपचशशापच॥९०॥मैथुनायाग
तोयस्मात्त्वयाहेविनिवारित॥तस्माद्दृयोयास्यसितं मत्कोपे नात्रसंशयः॥९१॥सशापाद्
षिमुख्यस्यदीर्घं तमउपेयिवान॥सहिदीर्घतमानाममनाग्रासीदृषिःपुरा॥९२॥वेदानर
ध्याप्यचततः सांगोपांगान्सनातनान॥अयोजयामासमनतदृनामगुह्यमिदंतत॥९३॥

जोविधिमामकमितिभगवद्वचनार्थः केशवपद्मस्त्वत्काभिद्दाः॥८८॥केशवशहजयाफ
लेमंपसवतप्रोतिरितमाहृस्वपत्यामिन्यादिना॥८९॥ ५१।५२॥ ॥

मो॰
५३२

ततः संभवोस्ति न चैतन्नत्याः स्वतंत्रत्वाभ्युपगमात् तस्मात्तत्प्राबल्याद्बहारतन्त्र इति शेषः तत्तद्गोला
नामसत्त्वमसत्त्वास्तित्वं च हेतुः । अहिंसादीति समुच्चयो हि निद्राद्याभ्यासोपसृते मोक्ष्यमेवतत्
तु हिंसनमस्ति न तद्वेदनत्वं मत्वा तेभ्यो हिंसा तेनोपपद्यते इत्यर्थः क्वचेवत्रामात्तरेणाश्रमदेवालं
नैश्याद्हसत्त्वामादिसविंतामणिरत्नवज्रावत्तद्रूपादित्यर्थः । अत एव विविधा प्रवृत्तिविशे
षाय स्मात् भावरूपत्वयि ज्ञानात् कर्मनाडीवैरहणायजनामत्त्वमत्तेयो सर्वं भवंतीति इंद्रियश
मादि सर्वं व्यापकं सर्वेकत्वं चेति शास्त्रस्त्रं वेश्मनादि पंचमप्यर्थं प्रयमानतः सकाशान्न चिदा।

निदर्शनमपि ह्यत्र भवति ॥ ५ ॥ नासौ देहोऽनरात्रिरामो न सदा सो नासदा सो न सएव
पुरस्तादसवद्धिस्वरूपं ॥ सांनिध्यस्वरूपस्य रजनी हि एवं सत्स्यायोऽन भाष्यः ॥ ५ ॥ तमः

529

स्मात्प्राक्स्वभूतोऽव्यक्तत्वागतः ॥ अहं प्रत्ययविषयत्वं गतः हरिरिव्ययः निदर्शनमस्तीति रूपंप्रमा
णं ॥ ५ ॥ नदैवप्राइतिनासौ हि तिनसएवपुरस्तादसुवद्धिरूपमिति ज्ञासिन्नर्थे भक्तोऽनतरमप्या।
स्तिनसत्त्वासौ नसत्त्वागतः समग्रप्रकेनसत्लिसंसवेमात्रदत्तकेनाभ्यपि दिहितेयदासौनम
स्तन्त्रहिनान्नायत्तैकासिनिएवं भक्ति ॥ प्रत्याख्यातएव मस्यायोऽन भाष्यः अग्रीषामयोरेक
योनित्वभावितमेव प्रज्ञात्मावस्थाप्रोतात्पुनरप्यनभाष्यः हरिप्रभवत्वेनेत्यर्थः ॥ ५ ॥ तमः

५३५

आपइत्येवमितिसलिलएकोदृष्टाद्वैतोभवतीतिएकोऽद्वयल्लभूतस्यस्वप्रकाशमयसलिलवच्छ
नोपाधानात्‌एकार्णववदद्वितीयइत्यर्थः इतिश्रुतेस्सुप्तमहिम्नीतिप्रोक्तः॥२ नतस्मात्सहस्रासोऽ
कृतः भासेदासीत्सदासीत्तदानीनानासीद्रजोनोव्योमापरोयदितिनावतः कृतिभागस्य
योगस्सहस्रातिनयोऽस्मामितिमतिथथानेऽसमतिश्रुत्यन्तकेषरमात्मावाचो अन्यकेमायाशब
लस्यपरस्यामात्रत्वे॥ ॥इयंतिनिविशेषपरमात्मावेद्यत्वात्सिद्धवस्थितिमतिस्मनिर्वचनीयानमसः इ

त्यादिदृष्टान्तायुरहितेऽस्यचनमस्मिन्लोकाणांवेलोके॥ १अथापइत्येवंप्रत्यभूतेनतके
द्वितीयइतिश्रुते॥ नवेदाम्यानदिवसेनसतिनामसतिनवाकेनघाय्यात्मकेत्ववस्थिते
एवमस्यामवस्थायांनारायणगुणात्सृष्ट्यादन्तरागमरादनिद्रियादयात्रादसंभवान्न
स्मादृहिंसाद्धलामाहिविधयहैतिविशेषाद्वैतादृत्यादमरणमृदतिनःसर्वेकर्नेः

द्विमाहएवमस्यामित्यादिनानारायणगुणात्मकैवयोद्वेनोमायाच अन्तरामरत्वेभूतात्का
शीतिनतनतस्यद्यातेद्वियात्मनोनिरिंद्रियत्वमतोलोतिश्वनउक्तमनिद्रियादिति नदृपिका
लेत्नोत्नतन्याहस्यपाद्यादितिकालस्याविवाद्धिद्वियवैयत्नमस्तिइदानोपदृष्टपमेन्याप
नमवानविशिष्टप्रनतस्यचविप्राणप्रन्तत्वविनाःसंभवादित्यथः अयबालादिकाभिः
मतमनःप्रत्यहात्माआत्मनयोमिदंततदृष्टप्रेरकारणायंमाहस्येसंभवादितितस्मिहित्वा

श्रीवाक्यसुधाटीका

॥१८॥

ब्राह्मणस्य चेद्धारितेन ब्रह्मभावमुपपादयति तन्दीनहीत्यादिना ॥ ३ ॥ अग्राविति अग्नौ हुते सति
ब्राह्मणं न रक्षति ॥ ब्राह्मणमवहेलनं वेदगम्यादयो देवताः ॥ ब्राह्मणशरीरं प्रविश्य धारयन्त्यस्तस्मा

न स्यते मंत्राणां हुतमस्ति तद्वितापुरुषं तयः संभवति ॥ इति विश्वंप्राणं संपूज्य विद्यते देव
मात्रकं ग्रामे नेतव्यं हुतेति श्रुतेः ॥ यच्चमानं बद्रादिकारणं तेन च ब्राह्मणस्यादि
यानं न विधीयते तत्तत्र वैष्णवं हि ज्ञात्वा मन्त्रकालः ब्राह्मणस्याग्निमंत्रायत्तानन्दहेति ॥ यत्ता
स्तेदेवास्तर्पयन्ति देवाः ॥ पृथिवीभावयति शातयत्यपि हि ब्राह्मणमवभवति ॥ ३ ॥ अग्र
गोस्तमिदं ये सन्तहोति यो विद्वान् ब्राह्मणमावता हुतिं जुहोति ॥ ४ ॥ एवमप्यग्निहुता
ब्रह्मणाविद्वांसोऽग्निभावयति ॥ अग्निर्विभुः सर्वभूतान्यन्तःप्रविश्य प्राणान् धारयति
॥ ५ ॥ अपि चात्र मनः कुमारगीताः श्लोका भवन्ति ॥ ब्रह्मा विश्वसृजं तत्र वेसवी तिर्दिवा।
स्कृत ॥ ब्रह्मा वो ये दिवं गच्छन्तमस्यराब्रह्मणोऽनयः ॥ ब्राह्मणानां मति लोकं कर्म प्रहात
यो शिव ॥ धरयति महीं यो च शेषवाचारामतंतथा ॥ ६ ॥ नास्ति सत्यात्परो धर्मो नास्ति मा।
तृसमो गुरुः ॥ ब्राह्मणेभ्यः परो नास्ति प्रेत्य चेह च भूतये ॥ ७ ॥ नैषामस्त्यावसतिर्नौ तवा
हानगरो मण्येति संप्रदाने ॥ अपथ्यस्तादसुभूतानां भवंति येषां रोष्ट्री ब्राह्मणा हतिर्हि

तप्येनीति शातयच्चावाक्यार्थः ॥ ८ ॥ शोकाः उत्पवशोक्ताः शिष्य सम्बदायः ॥ पूष्याशिसं गायादीन् धार।
यतिप्रब्राह्मणो मत्यादीन् उन्मत्यर्थः ॥ ९ ॥ गगरः दधीनते नलादि निपीडनयत्र ॥ येन्या रात्तहा
क्षादिहीनत्वात्तादृशा राज्ञो नैऽनष्टा स्थ्याराष्ट्रं भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम

॥ २४ ॥

530

तद्देवा हृतस्येदानीमित्यादिना मनुष्यहृषः हविः ब्राह्मणाद्ब्राह्मणेन । मन्त्रवादोपि ब्राह्मणमाहात्म्यप्र
ख्यापकः ॥ ४ इत्यत्र तद्देवादीनां हितो सियतः । त्वयज्ञानां होतां होतारस्वरूपे ऋषिरिति होतारं स्वनाम्नि

तस्येदानीं नमसः संभवस्य पुरुषस्य ब्राह्मणयोनेर्ब्राह्मणाः ॥ प्रादुर्भावे मनुष्यहृषः प्र
जाः सिसृक्षमाणो नेत्राभ्याम् ग्नीषोमौ ससृजे ततो भरतप्रमुखौ प्रजाः क्रमवशा
दुत्पन्नमपातिष्ठत् ॥ यः सोमस्तद्ब्रह्मणेन ब्राह्मणाः इत्यथ ब्रह्मणा ॥ योग्निस्त
त्वं तत्राद्भवत्तवतन् ॥ कस्मादिति लोकप्रत्यक्षगुणमेतत्तत्तयथा ॥ ब्राह्मणो
ष्यः परमं ततात्वत्र एवं दीयमाने ग्नौ जुहोति याज्ञ्या ब्राह्मणास्ते वज्र हुतीति कृत्वा
त्रवीमिमं तस्मात् कृतो ब्राह्मणाभ्यं तानि च प्रतिष्ठा अत्रेलोकापायेनत इति मन्त्र
वादोपि हि भवति ॥ ५ ॥ त्वमग्ने यज्ञानां होतां विश्वेषां हितो देवानां मानुषाणां
च जनातइति ॥ १० ॥ निदर्शनं चात्र
भवति विश्वेषामेव यज्ञानां
होतेत्वं हितो देवमनुष्याणां
तद्भ्रिमिहि यज्ञानां हो
ताकर्तासर्वाणि ब्रह्म ॥ १२ ॥

ल्कवत्त्वमिति तोपि होताब्राह्मणो थिकइति दर्शितं ॥ १३ ॥ मंत्रिमंत्रव्याचष्टे निदर्शनमिति ॥ १४ ॥ वि
स्तरेण व्याचष्टे ॥ स्वहीति ॥ होताऋषिकृतो यजनात ॥ १५ ॥ भो होता शब्दार्थः ॥ १६ ॥ अभयपरूपीम्राग्नि ब्रह्म

मो॰
५३५

विश्वरूपाणि मे इति ॥ अथ तान् विश्वरूपो ऽब्रवीद् देवेन मे ब्रह्मा देवानां भविष्यतीति ॥ ततो ब्रह्मा तं जगाद पितर्मे ब्रव
देव त्रिशिराः एकाकी नास्मत्सर्वलोकगुरुर्यथा वर्द्धते ॥ कियावरिष्यत्तेषु सर्वं तत्समपश्यत पापके तेन
एके न महता देवानां पुरः स्तविवर्द्धमानं सोमपाल्लेन व्यापित सर्ववर्गाद्रष्टुश्चिंतामापेदे महेंद्रः
ते देवा महता ब्रह्मणा ग्रामुभिज्ज्यः विश्वरूपाणां सर्वे यत्तेषु महत् ॥ ततः सोम ॥ पीपती वयम भागाः स्वतः ॥ अ
सरपत्नो वर्द्धते वयं चीयाम ॥ तदहं शितो विधानं न्याय्यो न तत्करिष्यति ॥ तान् ब्रह्मोवाच ॥ त्रिशिरो भागवस्त
पण्यस्तेन दधीचः स्मयाच्युताः सप्तपाकल्लवरंज दातत्याविधीयतां तस्यास्थिभिर्वज्रं क्रियतामिति
ततो देवा ब्रह्मा गाकृत्य ब्रह्म गाकुदधीचोऽभ्यवान् विलयस्तेषां ब्राह्मदेवास्ततन्वाभिराप्योद्भुंभगावस्तपः स
कृशात्तमभित्र चेति ॥ तान् दधीच उवाच ॥ स्वागतं भवद्भः उच्यतां किं क्रियतामिति ॥ यदस्त्यपतन्ति विश्व
मितेन मत्तुवत्तपारीरपरित्यागलोकहित्यार्थं भगवान्कर्तुमर्हतीति ॥ अथ दधीचस्तथेवाविमानः
सावदुःस्वसमे मुमहायोगी प्राणान्समायायपशरीरं परित्याग लोकहितार्थं चकार तस्य परमात्मन्य
परतेनामस्यानि धाता सारस्यं वज्रं सकरोत् ॥ ततवज्ञेणाभेदेनाप्रथण्यागब्रह्मास्थि सम्भजेत विश्व
प्रविष्टनस्तो विश्वरूपज्ञघात शिरसा चास्य कृदंतमकरोत् ॥ तस्मात् ततो विश्वरूपगात्रमथ्यतस्मे
ववनाशात्मादिन मेवारिहत मिद्रोजयाने ॥ तस्मादेधीमन्तायाव स्वत्त्याया दिशादेवराज्यपर्ययाज्ञ
त ॥ अथ स्वसमं वाचयीत लोमानं समुद्गततातललिनीप्रतिपदेतं चचर्यायाद गामाम्भसा विस्त
गाशिप्रविवेश ॥ अथ ववस्व वध्यामयय ॥ तान्दलोवानां चपत्नीपतां जगादतौरवम्वु ॥ अथ लोकाः प्र
कृतिनायद्दे ॥ स स्थास्तद्दत्रणवमद्धुः ॥ अथोवाचतं नहुषः सर्वमाशक्रोपमतं उपास्थितं सूतं शचीमि
ति सपत्नमन्त्राणा चोसमीपमागत उवाच तां सम भगोद्रमि इद्रदेवतामेजस्वमामिति ॥ तं शची प्रत्युवाच ।
प्रकृत्या त्वधर्मवत्सलः ॥ सा सवणाभ्यन्ताहमिपरपत्नीषषु ॥ नाकेतु मितिं ॥ तामथावाचतं नहुष ॥ पदेव
दमध्यास्यते मम मया अहमिंद्रस्याराज्ञ रत्नहरोत्स्त्राणमेः कञ्चित ॥ त्वमिद्रोपभुक्तेति ॥ सा तस्य वाचामितिम
ममकिं विञ्चतमपर्यवसितं ॥ तस्मादस्यपत्नीमपगमिष्यामि केचिद्देवाहामिरिति ॥ सशच्येवमुक्ताह

५३१

वेदपुराणेतिहासप्रामाण्याज्ञायमानाबोद्धताः सर्वान्मासेनः सर्वकर्तारः सर्वेशान्वाशब्राह्मणाश्चवा
कस्य पुनः कालेहितस्वरूपदसदेवदेवस्यब्रह्मणः ॥ प्रथमप्रादुर्भूताब्राह्मणाभ्यश्रेशेषावर्णाः प्रादुर्भू
ताः क्रमशः चमरामरविशिष्टब्राह्मणायज्ञमयाब्रह्मेभूतेनपुरास्वयमेवोत्पादिताः सुरासुरमहर्षयः भ
तविशेषाः स्थापितातिरहीताश्चअहल्यादयः योनिमितहिंसातसाहरिश्मश्रुकृत्वा मिदः आसः कौशि
कनिमित्तचद्वास्नक्रवियागमेषुगात्वेचावापि ॥ अथिनोग्रहप्रतिषेधोहतवृत्रस्यपुरंदरस्यवाकृतेन।
स्तभिनावाक्रकृतवधाप्रामत्तनाचदत्तेणाभयत्तपस्यचात्मानसंयोजनेत्राकृतिरमालेनाटेहड
स्यात्पादितापरवधायेदीक्षमुपगतस्याहदस्पर्शातमाजटाः शिरउत्कृत्यप्रयुक्ताः ततः प्रादुर्भूत्वाम
ज्ञरोः पोच्यमानाः कहोमिनीलतामुपगतः ॥ एवंचमन्वन्तरस्वायंभुवतारायणाहस्त्रमहणात्रीला।
कदलमेवच ॥ अमरतोभ्याद्वनपुरस्त्रवणातामुपगतस्याशितिमाहस्पतेरूपस्पर्शातेनप्रसादात्तव
त्यः किल्पः अथवृहस्पतिरयाज्ञकोथयस्यामुमोपस्पृशतः कल्वषीभूत्वानचप्रसादमुपगतास्त।
स्मादयप्रतिभूषमकरककयज्ञतभिः कल्वषीभवतेति ॥ तदाप्रमत्त्यायोपादाभिः सर्कीणाः सप्रह।
ताः विश्वरूपोहिवत्वाष्ट्रः पुरोहितोदेवानामासीत ॥ सहीयोसुराणांसव्यत्युत्तदेवेभ्योभागमादात्पु
रोहमसरेभ्यः ॥ अथहिरण्यकशिपुपुत्रस्त्वष्टुर्विश्वरूपमातरस्तस्यारमरावरमयाचतहृतमसः अ
यतेपुत्रस्तष्टुर्विश्वरूपोस्त्रिशिराद्देवानांपुरोहितः ॥ प्रत्यक्षदेवेभ्योभागमादात्परोक्षमस्माकंततो
देवावहृतेवयत्तीयास्त्वदतत्त्वारपितमहस्मितप्रास्मात्प्रभज्ञेदिति ॥ अथत्स्वविरूपनंदनंदनम
पगतमोतोवाचएत्रकिंपरपत्तवदन्तस्त्वमातरत्वत्तत्त्वावायसि ॥ नाहंस्यवंकतेमिति ॥ सविश्वरूपोमे
नवाश्मनतिक्रमणीयमितिमत्वा संप्रज्यहिरण्यकशिपुमगात ॥ हेरण्यभोगश्चवशिष्ठाहिरण्यकशि
पुः शापप्रापवान ॥ यस्मात्वयाम्याहतोह्यानातस्मादसमाप्तयज्ञस्त्वमपूर्वोत्सत्वज्ञानाद्वधप्राप्स्यसीति
तत्कापराताहिरण्यकशिपुः प्राप्तवान्वधं ॥ अथविश्वरूपोपायानपृष्ठदेनोत्पर्यन्तपसभवत्तस्यव्रतभ
गायमिंद्रोवहीः श्रीमत्याप्सरसानिपुयोज्ञ ॥ नाश्चहृष्टामनः स्तभितस्याभवत्तास्तचाप्सरः सरचिरा

याहृतेनेनमेवकृतार्थं हे महत्यासिंहतृहस्यातिः॥ सेव्यानेप्राययामास ततः॥ सदेवास्तु देवैः ऋषिभिः
स्तूयमानस्त्रिविष्टपस्थानिः॥ कल्माषांवमहस्ववसुवर्णांवर्तिष्ठयानैवतिनात्रिवनसमितिगोष्ठ
श्यस्थशान॥ एवमिष्टो ब्रह्मतेजस्यभावो य हितः पात्रुवधपूहृतास्वस्थानेम्राप्तितः॥ आकाशगंगा
गतस्त्रुतउत्मायहाजेमहर्षिरूपास्थशान कौशिकमहर्षिमत्ताविस्मनाभ्याम्पाहितः स्तमहाजनमसि
मतलेनपापितानोस्मिलात्रितः॥ सम्मतलतोरक्तः महतः॥ एवंगुणमहर्षिणा पुत्रोस्मि॥ सस्महाते
वेमतत्वमुपानीतः॥ अद्दिलिंवदेवानामत्तमपचव एतमुक्ताप्रतामहर्निष्ठंतीति॥ तत्र ज्योतव
र्यासमासावाणकष्टहिलितावीवत्तमितोटहीतिप्रनदेवैः॥ एवमेतनप्राप्शतत्रास्मेनेत्यहितिमित
नाम्ना॥ अत्र धिताप्रप्यायात्मानकपितेनप्रदिति॥ शुश्रूषहितेलदेभविष्यतियथाविवस्तेतोहि
तीयजन्मन्ने सम्पूर्वमात्रुदिस्यां॥ मानितिः समाजेंडे विवस्वानभवकाहेदवः॥ इतिदर्श
यावेतुहितः॥ वष्षिमनतामय कस्यपायस्त्रयोदशआदानु॥ दशधर्माय दशमनवेमससंविंशतिः
मिदेवे॥ तास्तत्त्वास्तनत्वाष्ट्योगतोस्यसोमोतोहिरण्यमम्प्यधिकमीतिमानस्तननतः शिशुः
पत्न्यईर्ष्यावन्तःपितुःसमीपेयनात्मसमयेशुश्रूषः॥ भगवच्चस्यावतन्तप्रभावामसोमोतोहि
एरिंप्रत्यापितृंमजनीति॥ सोब्रवीद्ददैनमाविपुपनवूति॥ दत्तपात्यत्त्माभरत्राविपत्नाविवेश
मयत्नात्ताविशोदतमनामहतस्त्रैनमब्रवीत॥ नसमंवर्त्तयसीतितत्रर्षयः सोममब्रुवन्नतीय
सेयत्लपापत्रिमस्तंदिप्रिमभुद्रंहिरण्यस्तीर्थंगता॥ आत्मानमभिषेचयस्वेति॥ अथयामा
कत्सोमस्तत्रहिरण्यसरतीर्थंगत्वा चात्मनः॥ सेचनमकरोत् स्नात्वा चात्मानं पापमोचन।
याममास॥ ॥ रामायनमः॥

532

पतन्या तान्नाहहस्या निरुवाच ॥ अनेनैव व्रतेन मया साचान्विता देवी वरदा मम पृष्ठतः तिमा हूयतद्रा सा व
श्वेदर्शयिष्यतीति ॥ सा च महाहनि यम स्थिता देवीं वरदाम् पृष्ठतो मे देशाद्धूयति ॥ सोपश्रुतिः शचीप
समीपमागत्य वाच देवेनानाश्रियमसीनिलयाहूता पस्थिता किं ते प्रियं करवाणीति तामश्रुप्रणम्या वा
च शची भगवन्न्हे स्मि मे भर्तारं दर्शयितुमर्हसि त्वं सत्या ऋता चेति सैवमानसमतोनयत ॥ तेन्द्रं देवि सत्रेपि
गतमदर्शयत ॥ तामप्यपश्यत्पत्नीं कृशां म्लानां चेन्द्रो हृदि चिंतयामास च ॥ अहो मम दुःखमिदमुपगतं
हि मामप्ययमन्विष्य पत्नी त्वभ्यागमद्दुःखितेति तामिन्द्र उवाच ॥ कथं वर्तयसीति सा तमुवाच नहु
षो मामाह्वयति ॥ पत्नीं कर्तुं कालश्चास्य मया कृतः ॥ तामिन्द्र उवाच ॥ गच्छ नहुषस्त्वया वाच्यः
अपूर्वेण मामृषियुक्तेन यानेन त्वमधिरूढ उद्वहस्वेति ॥ इन्द्रस्य महान्ति वाहनानि सन्ति मनः प्रि
याण्यधिरूढानि मया त्वमन्येनोपयातुमर्हसीति ॥ सैवमुक्ता हृष्टा जगाम ॥ इन्द्रोपि विसर्प्य पि मेवा
विवेश ॥ अथेन्द्राणीमभ्यागतां दृष्ट्वा नहुष उवाच नहुष ॥ सकालस्ते न शच्यब्रवीत् कृतो मायया
ति ॥ समहर्षियुक्तं वाहनमधिरूढः ॥ शचीसमीपमुपागच्छत् ॥ अथ मैत्रावरुणिः ॥ कुम्भयोनिरय
स्त्वमृषिवरो महर्षीन् विकृतिं यमा तां माचायुक्तं मूर्धनि पपात ॥ पपातोच नमस्पृष्टान् ॥ ततः स नहु
षमब्रवीत् ॥ अकार्यप्रवृत्तेन पापेन त्वं महीतले सर्पो भव ॥ यावद्भूमिर्गिरयश्च तिष्ठन्ति तावद्विति
स महर्षिवाक्यसमकालमेव तस्माद्यानादवापतत् ॥ अथानिन्द्रं पुनस्त्रैलोक्यमभवत् ॥ ततो देवा
अथ यशस्विनं भगवन्तं विष्णुमिन्द्रार्थेऽभिजग्मुः ॥ ऊचुश्चैनं भगवन्निन्द्रं ब्रह्महत्याभिभूतं त्रातुमर्हसी
ति ॥ ततः स वरदस्तानब्रवीत् ॥ अश्वमेधं यजतु वैष्णवं शक्रोऽभिगमिष्यति ततः ॥ स्वस्थानं प्राप्स्यति
ततो देवा ऋषयश्चेन्द्रं नापश्यन् शची भ्रहत्तु ॥ गच्छ शक्र सभवनं इन्द्रमानयस्वेति ॥ सा पुनस्तत्सरः स
समभ्यगच्छदिन्द्रश्चैनमाह ॥ अश्वमेधेन यजस्व ब्रह्महत्यानिमभिजगाम ॥ इन्द्रस्थितिं ज्ञात्वा मे वंसहा ॥

सूर्यांशं द्वादशमो ऽग्नीषोमौ च तैः परमेश्वरेणेत्राभ्यां गृह्यत्वान्नकेशाः अंशवः किरणाः येषां पतनेन
ताप्यमानं सूर्यः सोमश्च गमन हर्षयतः यस्मात्तस्मात्तौ हृषीकेश इत्यतः तस्मात्तपयानं किं दिति किं त स्थल
कं समासः हृषीं अग्नीषोमौ केशौ यस्य स हृषीकेश इत्यर्थः ॥८५॥ इति नामनिरुक्तिः श्ले
ति श्लोकपदनामहरिवंशादि मे रेणाहूतोऽहं तयोगात् पत्नी भागं हरेरहं यत् कुर्वे तेऽहं हरिरित्यर्थः व

यमनेन सूर्यांशं द्वादशमो वह्निः केशान्मेवां शवः स्मृताः बोधयंस्तापयंश्चैव जगदुत्तिष्ठते पृथक्
बोधनात्तापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत् ॥ अग्नीषोमकृतैरेभिः कर्मभिः पाण्डुनन्दन ॥ हृषीकेशो
हमीशानो वरदो लोकभावनः ॥८५॥ श्लोकपदहृतं यो मे नरहरेर्भागं क्रतुष्वहं ॥ वर्णश्च मे हरिः श्रे
ष्ठस्तस्माद्धरिरहं स्मृतः ॥८६॥ धाम सारो हि भूतानामृतं चैव विचारितं ॥ ऋतधामा ततो विप्रैः स
त्यश्चाहं प्रकीर्तितः ॥८७॥ नष्टां च धरणीं पूर्वमविन्दं वै गुहागतां ॥ गोविंद इति तेनाहं देवैर्वा
ग्भिरभिष्टुतः ॥८८॥ शिपिविष्टेति चाख्यायां हीनरोमा च यो भवेत् ॥ तेनाविष्टं तु यत्किंचिच्छि
पिविष्टेति च स्मृतः ॥८९॥ यास्को मामृषिरव्यग्रो नैकयज्ञेषु गीतवान् ॥ शिपिविष्ट इति ह्यस्मा
द्गुह्यनामधरो ह्यहं ॥९०॥

एवं हरिः हरिर्मणिर्तत्त्वः तस्माद्धरिरिति ॥९१॥ ऋतधामेत्यस्य नामनिरुक्तिः ॥ धाम सारो लोकसारवाची
ऋतं सत्यवाचि तेन धामसत्तास्मृतं तिष्ठ यत्र स ऋतधामेत्यर्थः ॥९२॥ नष्टां जले मग्नां गां धरणीं विंदतीति लभ
त इति गोविंद इत्यर्थः ॥९३॥ हीनानि मलानि रोमाणि यो रोमाणि शिप्रावः अवयवाः येन स्वरूपशिपि
स्थलस्यार्थः तेन शिपिना रूपेण यत्किंचित्तत्सर्वमाविष्टं येन सा शिपिविष्ट इत्यर्थः ॥९४॥

तत्र चावभासिततीर्थे यदा सोमस्तदाप्रभृति च तीर्थं तत्प्रभासमिति नाम्ना ख्यातं बभूव तत्कालादपि सोमः॥ अमावास्यां ततस्थः पौर्णमासी मात्रे थिष्ठितः मेघलेखाप्रतिकं त्रं व पूर्णाय तिमेव मेरंशे वर्णमगमत तस्य यापालस्सा विमलमभवत॥ स्थूलशिरा महर्षि र्मेरोः प्राग्भागे तरंदिवसोन तपस्तेपे तत्र पवहः पुर्विविचार्य पूर्विं नायमानः शरीरमस्पृशत॥ ततः पश्मानापितशरीरः कृपोवातुनोपवी ज्यमानो हृदये परितोषमगमत॥ तं किलानतस्यानिलस्य जनकृतपरितोषस्य सौवनस्थित पः पुष्पशोभां न दर्शितवतः इति सपतानुशापायतसर्वकालपुष्पवं नो भविष्यथेति॥ तावद्वरेण लोकहितार्थं वरः वामुरो नापुमान् सर्षिर्विभूवनसमये तेन पल्लप्यत॥ सप्तदशायमा तत्र ततो नाम षितेनाम्मणाशे पुणासमभूतसि मित्र नलः कृतः सद्यः प्रविष्टसरः स्याः स्थलवणोभा वो जनितः॥ तत्कन्याया यो याभ विख्यातित तत्र ते नोयं वे द्वाम्युखम तितेन यो यमानेमधुरे भवि ष्यति॥ तदेतत्पापि वद्वाम्युख संतितेना नु वर्तिना तो यस मुद्रा स्यो यतो हिमवतो गिरेरुदि तरत्नु मांकन्यां हृष्ट्वा कमेष ऋषिर्वि महर्षि हिमवेनमाग मावृवी तत्॥ कन्यामिमां मे देहीति तत् सत्यवीहिमवाननभिलाषितोवारुद्धेशं ते॥ तमब्रवीत् गुर्थस्यानया हि कन्या वरणा कृतनभावः प्रत्याख्यातस्तस्या त्वरत्वानामभवान् भाजनेभ वां विष्यतीति॥ अथ प्रभृत्येतद्वाम्युखन सर्षि वचनंतदेव वितं महात्म्यं चात्राण्णानां॥ ९८॥ तत्रमपि चत्रास ऋणप्रसादादेव यां प्रसाद्य नासम्यंस्य

नत्रस्य नयनस्य मानस्य सर्वं गंगे मूले आसणमाहात्म्यकथनपर्वेऽध्यायः सप्तार्थं॥ २५॥ नचिवमाहात्म्यम् याहृदत्र मपि चेति॥ २५॥ रूपं दृष्टं नित्यं तदा नित्यदेन ज्ञात्वा गोनेन जा॥ श्री यो मोयेश्वन्नेन वा नमः

मो॰
५३५

विशाद्यः पदिवाची व्योमच चाचिन्तासामान्यात् । वायुतेजसो मेघरूपास्सम्वर्ततेकः पृथिव्यां शाद्यस्या।
कपाद्वच्चतामृतेषां ममाहारो विकल्पवर्णागमेन विकेटथाहउत्पन्नः किञ्चान्ताम्यप्रश्नेषणा
कृता विकृद्धः उत्पभिमेषणागाहृस्येति विरानाकृष्यपचानाभूतानां मिलितेभ्य सामपेपस्पष्टः वि
कृताः सार्थतत्त्विततः इतिस्पष्टार्थः ॥ ७४ ॥ अथ इति पृथिवी अन्नवाम्रो उत्पताहत्याकाशानेउभे।

मथ्यास्मेषिता भूमिरद्भिर्व्योमच वायुना । वायुश्च तेजसा सार्द्धं वैकुण्ठत्वं ततो मम । ७६
निर्वाणपरमं ब्रह्म यस्मिन्सोऽपरउच्यते ॥ तस्मान्नच्युतपूर्वोऽहमच्युतस्ततेनकर्मणा ॥ ७७
पृथिवीतन्मयीचाभे विश्रुते विश्रुतोऽस्मि लोके । तपोमयधारणांप्राहि ममसाधोर्वज्ञसंज्ञस
७८ ॥ निरुक्तवेदविदुषो वेदशाह्विचिन्तकाः ॥ तेमां गायंति प्राग्वंशअधोदक्षजइतिस्थि।
ते ॥ ७९ ॥ ध्याहृणकपदेरेषव्याहृता परमर्षिभिः । तान्याह्यधोक्षजो लोके अतेनासाय।
णाग्रभं ॥ ८० ॥ हूतं मम सार्चिषा लोके जलनामप्राणधानं ॥ हूतानिहर्यणाद्यप्रैः वेदज्ञैः प

संजपतिसंगेतनप्राप्यतीति ग्रथोक्षजइत्याह पृथिवीति ग्राधोक्षमात्रपूर्वोहूतेः कसतिदि
तामिति नकावलोपः ॥ ८० ॥ निर्वचमानरमाह निरुक्तमिति एकपदेशपकाद्दामावशोपजशा
लेकदेशः ॥ अनन्तमितंनंततकत्वान्ति विविध्नः अनसातत्यगमनेः साद्दोपाद्वृद्यगरात्तोः
सातमात्राभादिकः सत्र्णामहस्यभावोजायतेऽस्मात्स्वसितिजः नगालयस्थितिजन्मस्थान

534

५३५

अथैनं छेदहरणावेलायां पातालेभ्रमतंहितं ॥१ अतिशत्रंनिद्रेहिनहीति ॥२ नोकेतिसत्यमा
ख्यातान ॥३॥ पृथिव्यामेजातासिसनं । वाय्वाकाशोनंततडभ्रयात्मवाहासत्यनामाहमित्यग्रः पो
ष्करेमन्त्रास्मिकमलोस्थि ॥४ स्वेनतनायतेपालयतेवासनंतत्रो निविस्तारयतिसत्यसस्माविति
मत्वपूर्वकर्मेवासवेचमोचयतीतिसनंतः । तास्मसतानपालनयोस्तनाविस्तारेभ्रम्यासमनशाह

स्तत्वामांशिथिविदेतिपास्कज्ञपिहदारथीः ॥ मच्चमाहादयोनछेनिहृत्तमभिज्ञगमि।
वान ॥५ नहिज्ञातेनजायवत्तज्ञनिषेकदाचन ॥ तेजत्तः सर्वभूतानांतस्मादहम
तः ॥२ नोत्कएवंमयात्तडमश्रीलकदाचन ॥ ज्ञातानूत्रसस्तानामभित्यादेवीसरस्वती
॥३॥ सच्चासत्वेवकौन्तेयमयावेशितमात्मनि ॥ पोष्करेवज्ञसदनेसत्यसनबयोविडः
सत्वाच्युतएवाहमतवेविद्धिमत्कृतं ॥ जन्मनोहामवत्सान्वपोविकमेधनंजय ॥५
निराशीः कर्मसंयुक्तासत्वतत्त्वाप्यकल्मषा ॥ सान्वतत्तानेहशोहसत्वतामितिसत्व
तः ॥६॥ कृष्णामिमेदिनीपार्थभत्नाकार्णायसामहान ॥ कृष्णावाणोचमेयस्मात्तन।
स्मात्कृष्णोहमर्जुन ॥११॥

पृथ्वीम्यांडः नः एवंमरेस्मामित्यत्रकृतोमत्वर्थीयः । तमत्यप्रयोगवाहुलकात्तचराद्यपिस्मेने।
नहितानावकरणामेवप्रातियदिकंमतत्रसतहनः ॥ स्वार्थेमवनेत्पामिदंतत्रपचनाजोदिज्ञनं।
ज्ञानेनहशोहमापवपवत्वतावत्यभिप्रत्याहम ॥५॥ निराशीः कर्मेति कामकर्म ॥६ कृष्णामी
तिकृष्णायमेलांगलकाररूपी ॥११॥ ॥ ॥ ॥ राम॥ ॥ ॥॥

वा॰
पथ॰

कें दसिसमिष्टलिंगमिमानीद्रव्यान्माभविघ्नतमेतेः॥४६॥क्रमविभागः पदद्वयमाद्यायद्वं वि-
स्रजाइनाभतेरागमध्यात॥यथाग्निमीलेईलेप्रतोहितंयतसेत्यादिग्रहत्वविभागः॥१०॥वामेनिवा

दिशणयमेंद्युतिमान्सण्वकेंदसिलतः॥योगेसंद्रत्येनितंसण्वाहंप्रविस्रत॥४४॥
एकविंशतिमद्ब्रहंमेऽसविदंसंप्रवलते॥महद्ब्रणाद्यन्मामयेवेवेदविद्येमतः॥४५॥
गायमयण्केविप्रामद्बुकाबेलस्विलेषा॥षडपंचाशतनमतोल्लमृतिंशानमलत॥४६॥
यस्मिंकालायजवेदसैत्द्रमान्ययंवेप्रतः॥पंचकल्पमयसीतंकल्पानिपरिहेद्वि
ते॥४७॥कल्पवंतिद्विमांविप्रश्रयवाणाविदलया॥श्रुतात्वाभेदाश्चयेकेवियाम्बश्च
तोप्रगीतयः॥४८॥म्रचंसमग्नाराःसर्वाखानिद्धिमल्कतान॥यत्रद्वयधिरःपार्थं
समुदेनित्वप्रदं॥४९॥श्रात्ऋमेवातेरभागक्रमादित्यविभागविव॥तोस्माद्देशिलमांगेग
मम्रश्चात्सहात्मजाः॥षाचालेनक्रमाश्रमलमादृतान्मलालनाम॥५०॥वाभूव्य
गेकःमलिमोमधमंक्रमणारमः॥नायणाद्वेलव्यांप्रणणेगमनलमे॥५१॥क्रमम
लीयशिष्यलोद्वप्रशाखिव्यनामम्रलवः॥कंठेदोषणजावब्रसदनाप्रलापवाच॥१॥ ॥
जातीमभगाजेत्रुःत्वंस्रतःस्रतःउलःउलः॥समजातिष्ठमयत्वलाघोगानोमणंगत

मदेवादिहेनयाननर्गोसामामायथयनाग्राचलिनमुनिना॥२॥कंठदीकःमिक्रलनाम॥२
सामर्तामकंजन्मादिडःत्वंस्रवातीव्रतमेवेनयातणीत्रयोगिनांसंपरयेमर्धगतःसामा॥

535

५४०
५

त्रयो यानवर्त्तुपायिष्ठतः ॥ स्तन्यस्यमत्रिपानः ॥ ८७ ॥ विभुपदं ख्याचेद्धः नचादितिनि ॥ ८८ ॥ श्री
णा ककुदानि उत्त्रे प्रदेशास्कंदयोत्र्यदेशस्य स्पत्रिककुदः ॥ शारीरस्थानि सामान्यानि कर्णा
त्रयो हियानवः ख्याताः कर्मजानि तिर्यक्तः ॥ पितस्य पाचवायुस्थपपसंचलनलु
च्यते ॥ ८९ ॥ यत्नेनस्यपायीतेजेतरतेनचिदीतोस्यदीयते ॥ आयुर्वेदविदस्तस्मात्त्रिधातु
मा प्रचक्षते ॥ ९० ॥ वृषो हि भगवान्धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत ॥ निवेदाकपदाख्ये
स्मि विद्धि मां वृषमुत्तमं ॥ ९१ ॥ कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ॥ तस्माद्वृषा
कपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः ॥ ९२ ॥ नचादिं न मध्यं तथा नैव नांतं कदाचिद्विदं
ते सुरासुराः ॥ अनादिरमध्यस्तथाचाप्यनंतः प्रगीतो हमीशो प्रभुर्लोकसाक्षी ॥ ९३ ॥
शुचीनि श्रवणीयानि शृणोमीह धनंजय ॥ न च पापानि गृह्णामि ततो हं वै शुचि
श्रवाः ॥ ९४ ॥ एकशृंगः पुरा भूत्वा वराहो नंदिवर्द्धनः ॥ इमां चोद्धृतवान्भूमिमेक
शृंगस्ततोस्म्यहं ॥ ९५ ॥ तथैवासं त्रिककुद्वाराहं रूपमास्थितः त्रिककुत्तेन विख्या
तः शरीरस्य प्रमापनात् ॥ ९६ ॥ विरिंचिरिति यः प्रोक्तः कापिलैर्ज्ञानचिंतकैः ॥ स प्रजाप
तिरेवाहं चेतनात्सर्वलोककृत् ॥ ९७ ॥ विद्यासहायवंतं मामादित्यस्थं सनातनं
तं ॥ ९८ ॥ विशेषेणाकितत्त्वानां गतिं संख्याप्रविलयं करोतीति विरिंचिरुच्यते ॥ रिचमादिति
पादेरेव नह्यागात्साध्यचेतननमिवलतनीयं ॥ ९९ ॥ कपिलेपीनेस्वादित्यगुह्यं प्रकृत्यको

र्जुन उवाच ॥ आसीत्सुरेन्द्रतार्क्ष्ययोः सैलोक्यग्रामने तदा ॥ कोजयं प्राप्तवांस्तत्र प्रोक्तं तन्मे जनार्दन ॥ १५ ॥ श्रीभ
गवानुवाच ॥ ध्यानमेतत्तयोर्युद्धे रुद्रनारायणात्मनोः ॥ १६ ॥ युद्धाः सहसा कृत्स्ना सर्वे लोकास्तदाभवन् । ना
ग्राह्यात्मकः शुभमवेष्टयन्नहविः ॥ वेदानप्रतिभांति स्म ऋषीणां भावितात्मनां ॥ १७ ॥ देवा रजस्तमः
स्वैव सम्मा विषयातस्तदा ॥ वसुधा सेव कंपे च नभः स्रुविपफालह ॥ १८ ॥ निष्प्रभाणि च तेजांसि ब्रह्मा चै
वासनच्युतः ॥ अगात् क्षोषं समुद्रश्च हिमवांश्च व्यशीर्यत ॥ तस्मिन्नेवं समुत्पन्ने निमित्ते पांडुनंदन ॥ ब्रह्मा
वृतो देवगणैर् ऋषिभिश्च महात्मभिः ॥ २० ॥ आजगामाशु तं देशं यत्र युद्धमवर्तत ॥ सांजलिप्रग्रहो भूत्वा
चतुर्वक्त्रो निरुक्तगाः ॥ उवाच वचनं रुद्रं लोकानामस्तु वै शिवं ॥ न्यस्यायुधानि विश्वेश जगतो हित
काम्यया ॥ २१ ॥ यदक्षरमथाव्यक्तमीशं लोकस्य भावनं ॥ कूटस्थं कर्तृ निर्द्वन्द्वमकर्तेति च यं विदुः
२२ ॥ व्यक्तिभावगतस्यास्य एका मूर्तिरियं शुभा ॥ नरो नारायणश्चैव जातौ धर्मकुलोद्वहौ ॥ २३ ॥ तप
सा महता युक्तौ देवश्रेष्ठौ महाव्रतौ ॥ अहं प्रसादजस्तस्य कस्मिंश्चित्कारणांतरे ॥ २४ ॥ त्वं चैव क्रोधजस्तात
पूर्वसर्गे सनातनः ॥ मया च सार्द्धं वरदं विबुधैश्च महर्षिभिः ॥ प्रसादयाशु लोकानां शांतिर्भवतु मा
चिरं ॥ ब्रह्मणा त्वेवमुक्तस्तु रुद्रः क्रोधाग्निमुत्सृजन् ॥ २५ ॥ प्रसादयामास ततो देवं नारायणं प्रभुं ॥ शर
णं च जगामाद्यं वरेण्यं वरदं प्रभुं ॥ २६ ॥ ततोऽथ वरदो देवो जितक्रोधो जितेंद्रियः ॥ प्रीतिमानभवत्तत्र
रुद्रेण सह संगतः ॥ २७ ॥ ऋषिभिर्ब्रह्मणा चैव विबुधैश्च सुपूजितः ॥ उवाच देवमीशानमीशः स
जगतो हरिः ॥ २८ ॥ यस्त्वां वेत्ति स मां वेत्ति यस्त्वामनु स मामनु ॥ नावयोरंतरं किंचिन्मा ते भूद्बुद्धिरन्य
था ॥ २९ ॥ अद्यप्रभृति श्रीवत्सः शूलांको मे भवत्वयं ॥ मम पाण्यंकितश्चापि श्रीकंठस्त्वं भविष्यसि ॥ ३०

॥श्चपाहरत्तनाशितवान्रुद्र इति शेषः ॥ ॥ शूलं कृत्वा रं आवयोर्नरनारायणोरंतिकात् आगच्छत् आगते ॥ तते ज सा शूलं तेजसा तं उशीया गतरुद्रशितिकंठता कृत्स्नवर्णास्य नारायणस्य सर्वेवेधात ॥ नीलकंठत्वे

परशुरामस्तनापार्थ प्रथितः करणांतरे ॥ धर्मस्य कुरुशार्दूल ततो हं धर्मजः स्मृतः ॥ ४ ॥ नरनारायणौ पूर्वं तपस्तेपतुरव्ययं ॥ धर्मयानं समारूढौ पर्वते गंधमादने ॥ ॥ तत्कालसमये चैव दक्षयज्ञो बभूव ह ॥ न चैवाकल्पयद्भागं दक्षो रुद्रस्य भारत ॥ ॥ ततो दधीचिवचनाद्दक्षयज्ञमपाहरत् ॥ ससर्ज शूलं कोपेन प्रज्वलंतं मुहुर्मुहुः ॥ ५ ॥ तच्छूलं भस्मसात्कृत्वा दक्षयज्ञं सविस्तरं ॥ आवयोः सहसागच्छद्बदर्याश्रममंतिकात् ॥ ६ ॥ वेगेन महता पार्थ पतन्नारायणोरसि ॥ ततः स्वतेजसाविष्टाः केशा नारायणस्य ह ॥ ७ ॥ बभूवुर्मुंजवर्णास्तु ततो हं मुंजकेशवान् ॥ तच्च शूलं विनिर्धूतं हुंकारेण महात्मना ॥ जगाम शंकरकरं नारायणसमाहतं ॥ अथ रुद्र उपाधावत्तावृषी तपसान्वितौ ॥ ११ ॥ तत एनं समुद्धूतं कंठे जग्राह पाणिना ॥ नारायणः स विश्वात्मा तेनास्य शितिकंठता ॥ ॥ अथ रुद्रविघातार्थमिषीकां नर उद्धरन् ॥ मंत्रैश्च संयुयोजाशु सो भवत्परशुर्महान् ॥ ॥ क्षिप्तश्च सहसा तेन खंडनं प्रापतत्तदा ॥ ततो हं खंडपरशुः स्मृतः परशुखंडनात् ॥ १४ ॥

रुद्रोपगतरत्त्वर्थं ॥ १७ ॥ इषीकैरवपरशुर्बभूव मामाः ॥ ॥ ११ ॥ क्षिप्तश्चोक्तिमः तेन रुद्र शूलेन रुद्रेणा वा रुद्रस्य खंडपर

मो
५४२

सूतउवाच॥तस्मिन्यज्ञेवर्तमानेराज्ञःपारिक्षितस्यवै॥कर्मांतरेषुविधिवद्वर्तमानेषुश
शौनक॥७॥कृष्णद्वैपायनंव्यासंमहर्षिंवेदनिधिंप्रभुं॥परिपप्रच्छराजेंद्रःपितामह
पितामहं॥८॥जनमेजयउवाच॥श्वेतद्वीपान्निवृत्तेननारदेनसुरर्षिणा॥ध्यायता
भगवद्वाक्यंचेष्टितंकिमतःपरं॥बदर्याश्रममागम्यसमागम्यचतावृषी॥कियंतंका
लमवसत्काःकथाःपृष्टवांश्चसः॥१०॥इदंशतसहस्राद्धिभारताख्यानविस्तरात्॥
आमथ्यमतिमंथेनज्ञानोदधिमनुत्तमं॥११॥नवनीतंयथादध्नोमलयाच्चंदनंय
था॥आरण्यकंचवेदेभ्यऔषधिभ्योऽमृतंयथा॥१२॥समुद्धृतमिदंब्रह्मन्कथामृ
तमिदंतथा॥तपोनिधेत्वयोक्तंहिनारायणकथाश्रयं॥१३॥सईशोभगवान्दे
वःसर्वभूतात्मभावनः॥अहोनारायणंतेजोदुर्दर्शंद्विजसत्तम॥१४॥यत्राविशं
तिकल्पांतेसर्वेब्रह्मादयःसुराः॥ऋषयश्चसगंधर्वायच्चकिंचिच्चराचरं॥१५॥नततो
स्तिपरंमन्येपावनंदिविचेहच॥सर्वाश्रमाभिगमनंसर्वतीर्थावगाहनं॥१६॥नतथा
फलदंचापिनारायणकथायथा॥सर्वथापाविताःस्मेहश्रुत्वेमामादितःकथां॥१७॥ह
रेर्विश्वेश्वरस्येहसर्वपापप्रणाशिनीं॥नचित्रंकृतवांस्तत्रयदार्योमेधनंजयः॥१८॥
वासुदेवसहायोयःप्राप्तवान्जयमुत्तमं॥नचास्यकिंचिदप्राप्यंमन्येलोकेष्वपित्रिषु॥
॥१९॥

537

५४२

श्रीभगवानुवाच ॥ एवं लक्षणमुत्पाद्य परस्परकृतं तदा ॥ सख्यं चैवातुलं कृत्वा रुद्रेण सहिता
वृषी ॥ तपस्तेपतुरव्यग्रौ विसृज्य त्रिदिवौकसः ॥ एष ते कथितः पार्थ नारायणजयो मृधे ॥ ४
नामानि चैव गुह्यानि निरुक्तानि च भारत ॥ ऋषिभिः कथितानीह यानि संकीर्तितानि ते
॥ ४४ ॥ एवं बहुविधै रूपैश्चरामीह वसुंधरां ॥ ब्रह्मलोकं च कौंतेय गोलोकं च सनातनं ॥ मया
त्वं रक्षितो युद्धे महांतं प्राप्तवान् जयं ॥ यस्तु ते सोग्रतो याति युद्धे संप्रति पस्थिते ॥ ४५ ॥ तं विद्धि
रुद्रं कौंतेय देवदेवं कपर्दिनं ॥ कालः स एव कथितः क्रोधजेति मया तव ॥ ४६ ॥ निहितांस्ते
न वै पूर्वं हतवानसि पारिपून ॥ अप्रमेयप्रभावं तं देवदेवमुमापतिं ॥ नमस्व देवं प्रयतो विश्वेश्व
रमव्ययं ॥ ४७ ॥ यश्च ते कथितः पूर्वं क्रोधजेति पुनः पुनः ॥ तस्मिन्प्रभावमेवाग्र यच्छ्रुतं ते
धनंजय ॥ ४८ ॥ शांतौ मोक्षधर्मेषु नारायणीये शौनक उवाच ॥ सौते सुमहदाख्यानं भवि-
ता परिकीर्तितं ॥ यच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे विस्मयं परमं गताः ॥ १ ॥ सर्वाश्रमाभिगमने सर्वतीर्थाव-
गाहने ॥ न तथा फलदं सौते नारायणकथा यथा ॥ २ ॥ पाविताङ्गाः स्म संवृत्ताः श्रुत्वेमामा-
दितः कथां ॥ नारायणाश्रयां पुण्यां सर्वपापप्रमोचिनीं ॥ ३ ॥ दुर्दर्शो भगवान् देवः सर्वलो-
कनमस्कृतः ॥ सब्रह्मकैः सुरैः कृत्स्नैरन्यैश्चैव महर्षिभिः ॥ ४ ॥ दृष्टवान्नारदो यत्तु देवं नाराय-
णं हरिं ॥ नूनमेतद्ध्यनुमतं तस्य देवस्य सूतज ॥ यद्दृष्टवान् जगन्नाथमनिरुद्धतनौ स्थितं ॥ य-
त्प्राद्रवत्पुनर्भूयो नारदो देवसत्तमौ ॥ नरनारायणौ द्रष्टुं कारणं तद्ब्रवीहि मे ॥ ५ ॥

मो
प५४२

२४ ॥ ज्वालयादा हेमालदे किं नभजौ हेमपदा किं नभजौ चक्रांकितपादौ ॥ २५ ॥ २६ ॥

पद्मसंस्थाद्दाहत्वा मिनाराययणकथामिमां ॥ २४ ॥ प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं हंसश्च हरिनव्य
यं ॥ निहृतो नारदो राजन् तत्र सामेरुमागतः ॥ २७ ॥ हृदये नोद्वहन् मारं पडक्षं परमा
त्मना ॥ पश्चाद्दशाभवद्राजन् नानामनामायुसे महन् ॥ यद्दृत्वा हरमथानन्दी
मौ पुनरोहागतः मेरोः मचक्राम ततः पर्वतं गंधमादनं ॥ २८ ॥ निपपा
त च खात्स्यर्णं विशालां बदरीमनु ॥ ततः स ददृशे देवौ पुराणावृ
षिसत्तमौ ॥ २९ ॥ तपश्चरंतौ सुमहादात्मनोष्ठौ महाव्रतौ ते
जसाभ्यधिकौ सूर्यात् सर्वलोकविरोचनात् ॥ श्रीवत्स
लक्षणौ पूज्यौ जटामंडलधारिणौ ज्वालयादम
जौ तौ नपदायौ चक्रलक्षणौ ॥ व्यूढोरस्कौ
दीर्घभुजौ तथा मुष्कचतुष्किणौ षष्टिदंतावष्टदंष्ट्रौ मेघौ
घसमस्वनौ ॥ स्वास्यौ पृथुललाटौ च सुभ्रू सुहनुनासिकौ ॥ ३१ ॥

538

प५४२

त्रैलोक्यनाथो विस्मयस्यासीत्सहस्रकृत्स्नवै ॥ यस्मात्सर्वमेवास्मिन्नवसंस्तेन सर्वज्ञाः ॥२०
हितापश्रेयसे चैव येषामासीज्जनार्दनः ॥ तपस्तपस्तद्दृष्टो हि भगवाँल्लोककृज्जित ॥२१॥ पे
दृष्ट्वैतं तत्तसा दीक्षीवन्साकविभूषितां ॥ तम्भोधनपरश्चैव नारदः परमेष्ठिजा ॥२२
नचास्यनेजसम्पर्षिर्वेधि नारदमव्ययं ॥ श्वेतद्वीपं समासाद्य येन दृष्टास्वयं
हरि ॥२३॥ देवप्रसादानुगतं व्यक्तं तत्स्य दर्शनं ॥ यदृष्टवांस्तदा देवमनि
रुद्धतनोस्थितं ॥२४॥ बदरीमाश्रमेयत्तं नारदः प्राद्रवत्पुनः ॥ नरना
रायणौ द्रष्टुं किंतत्कारणमुच्यते ॥२५॥ श्वेतद्वीपाच्चिवृत्तस्तु ना
रदः परमेष्ठिजः ॥ बदरीमाश्रमं प्राप्य समागम्य च नारदृषी
२६ ॥ कियन्तं कालमवसन्न का न प्रष्टवान्सह ॥ श्वेतद्वी
पादुपावृत्ते तस्मिन्वा सुमहात्मनि ॥२७॥ किम
ब्रूतां महात्मानौ नरनारायणावृषी तदे
तन्मे यथातत्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि
२८ ॥ वैशंपायन उवाच नमोभग
वते तस्मै व्यासायामिततेजसे

२७ । सप्तम तलो नेत्र धामित्यत्र तलवत्यं पुनः त्वा तल शब्देन अंगुला शब्देन अंगुलं ग्राह्यं । तलेति पादेति

तेलं तत्र गौरूपे तोहि व्यक्तरूपवपुर्गुणां । दृष्टो वा मयानन्ततस्मदेव स्वपार्षतः ॥ ४१ ॥ दृष्टो हे वचा
गतो स्मय विस्पष्टः परमात्मना ॥ को हि नाम भवेत्तस्य तेजसा प्रमा श्रिया ॥ ४२ ॥ सर्वप्राणिषु
लोकेषु क्रतेषु मात्मनोऽपि वा ॥ तेन मे कथितः कृत्स्नो धर्मः तेन तु संहितः ॥ ४३ ॥ प्राद्भोवास्य
कथिता भविष्या रहस्यय या ॥ तत्र ये पुरुषाः श्वेताः पंचेन्द्रिय विवर्जिताः ॥ ४४ ॥ प्रतिबुद्धाश्च ते सा
वें भक्ताश्च पुरुषोत्तमं ॥ ते वेदयन्ति सततं देवं ते मा रमन्ते च मा ॥ ४५ ॥ प्रिय भक्तो हि भगवान् परमा
त्मा द्विजप्रियः ॥ रमते सोऽर्च्यमानो हि सदा भागवत प्रियः ॥ ४६ ॥ विश्वभुक् सर्वगो देवो माधवो भ
क्तवत्सलः ॥ सकर्ता कारणं चैव कार्यं चातिबलद्युतिः ॥ ४७ ॥ हेतुश्चाज्ञा विधानं च तत्त्वं चैव
महायशाः ॥ तपसा योज्य चात्मानं श्वेतद्वीपात्परं हि यत् ॥ ४८ ॥ तेज इत्यभिविख्यातं स्वयंभा
सावभासितं ॥ शान्तिः सा त्रिषु लोकेषु विहिता भावितात्मना ॥ ४९ ॥ एतया मया बुध्या नैष्ठिक
व्रतमास्थितः ॥ तत्र सूर्यस्तपति न सोमो भिविराजते ॥ न वायुर्वाति देवेशे तपश्चरति दुश्चरं
२७ ॥ वेदीमष्टनलोन्नां भूमावास्थाय विश्वकृत् ॥ एकपादस्थितो देव ऊर्ध्वबाहुरुदङ्मुखः
२८ ॥ सांगानावर्तयन्वेदांस्तपस्तेपे सुदुश्चरं ॥ यद्ब्रह्मा ऋषयश्चैव स्वयं पशुपतिश्च यत्

539

हस्तस्य तलमंगुलोकायमेमव ॥ ॥

श्रातपेणमहदृश्योस्मिरसेदेवयोस्तयोः ॥ एवं लक्षणसंपन्नौ महापुरुषसंज्ञितौ ॥४७॥ तौ दृष्ट्वा नारदो हृष्टस्ता
भ्यां च प्रतिपूजितः ॥ स्वागतेनाभिभाष्याथ पृष्टश्चानामयं तदा ॥४८॥ बभूवांतर्गतमतिर्निरीक्ष्य पुरुषोत्तमौ
सदोगतास्तत्र ये वै सर्वभूतनमस्कृताः ॥४९॥ श्वेतद्वीपे मया दृष्टास्तादृशावृषिसत्तमौ ॥ इति संचिंत्य मन
सा कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं ॥५०॥ स चोपविविशे तत्र पीठे कुशमये शुभे ॥ ततस्तौ तपसां वासौ यशसां तेज
सामपि ॥ ऋषी शमदमोपेतौ कृत्वा पूर्वाह्णिकं विधिं ॥ पश्चान्नारदमव्यग्रौ पाद्यार्घ्याभ्यामथार्चतुः ५२
श्राउपाकृतिमहाजालैर्यत्तवादीयणाग्निभिः ॥ अप्रणरानावणस्तत्र नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ सुखोपविष्टं वि
श्रांते कृतानि प्यंस्तत्तास्थिते ॥५४॥ नरनारायणावूचतुः ॥ अपि दानीमभगवान्परमात्मा सनातनः
श्वेतद्वीपे त्वया दृष्ट आवयोः प्रकृतिः परा ॥५५॥ नारद उवाच ॥ दृष्टो मे पुरुषः श्रीमान्विश्वरूपधरोऽव्ययः
सर्वे लोका हि तत्रस्थास्तथा देवाः महर्षिभिः ॥५६॥ अद्यापि चैव पश्यामि युवां पश्यन्सनातनौ ॥ यैर्लक्ष
णैरुपेतः स हरिरव्यक्तरूपधृक् ॥५७॥

मो॰
५४५

540

तस्मात्त्वत्तिष्ठते देवान्सर्वभूतहितात्मनः ॥ आपो हि ते न युज्यंते इवत्वं प्राप्नुवंति
॥ ७ ॥ तस्माद्देवसमुद्भूतं तेजोरूपगुणात्मकं येन संयुज्यते स्वयं स्ततो
लोके विराजते ॥ ८ ॥ तस्माद्देवात्समुद्भूतः स्पर्शस्तु पुरुषात्मनाम् ॥ येन सं
युज्यते वायुस्ततो लोकान्विवान्यसौ ॥ ९ ॥ तस्माद्योतिष्ठते शब्दः सर्व
लोके स्वरात्मकः ॥ आकाशो युज्यते येन ततस्तिष्ठत्संवृतः ॥ १० ॥ तस्मा
ज्ज्योतिष्ठते देवान्सर्वभूतगणात्मकः ॥ वक्ष्याम्येन सपृक्तः प्रकाश
गुणधारणा ॥ ११ ॥ तस्मात्तोन्यादकेनामतत्स्थाने वेद संज्ञि
ते ॥ विद्यास्तहायो यज्ञात्ते भगवान् इव्यकसमुक्त ॥ १२ ॥
ये हि निष्कल्मषा लोके पुण्यपापविवर्जिताः
तेषां वै ते समस्थाने गच्छंति हि सनातनम्
॥ १३ ॥

५४५

३१॥ एकांतगतबुद्धिभिः अव्यभिचारेणबुद्धिभिः॥३४॥ अध्यायः॥ धन्योसीत्यध्याये भ्रनयं च कात्मके

शेषास्वविबुधश्रेष्ठा दैत्यदानवराक्षसाः॥ नागाः सुपर्णा गंधर्वाः सिद्धा राजर्षयस्तथा॥१०
हव्यं कव्यं च सततं विधिवत्संप्रयुंजते॥ कृत्स्नं तत्तस्य देवस्य चरणावुपतिष्ठता॥११॥ याः
क्रियाः संप्रयुक्तास्तु एकांतगतबुद्धिभिः॥ ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयं॥१२
नतस्यान्यः प्रियतरः प्रतिबुद्धैर्महात्मभिः॥ विद्यते त्रिषु लोकेषु ततोस्म्येकांतिकं गतः॥१३
इह चैवागतस्तेन विसृष्टः परमात्मना॥ एवं मे भगवान्देवः स्वयमाख्यातवान्हरिः॥ आ
सिष्ये तत्परो भूत्वा युवाभ्यां सह नित्यशः॥१४॥ आगतौ मौ स धर्मश्च नारायणाविंय॥ नरना
रायणावूचतुः॥ धन्यस्त्वमनुगृहीतोसि यत्ते दृष्टः स्वयं प्रभुः॥ न हि तं दृष्टवान्कश्चित्पद्म
योनिरपि स्वयं॥१॥ अव्यक्तयोनिर्भगवान्दुर्दर्शः पुरुषोत्तमः॥ नारदैतद्धि नौ सत्यं व
चनं समुदाहृतं॥२॥ नास्य भक्तात्प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते॥ ततः स्वयं दर्शितवान्
स्वमात्मानं द्विजोत्तम॥३॥ तपो हि तप्यतस्तस्य यत्स्थानं परमात्मनः॥ न तत्संप्राप्नुते
कश्चिदृते ह्यावां द्विजोत्तम॥४॥ या हि सूर्यसहस्रस्य समस्तस्य भवेद्द्युतिः॥ स्थाना
स्य सा भवेत्तस्य स्वयं तेन विराजता॥५॥ तस्मादुत्तिष्ठते विप्र देवाद्विश्वभुवः पते॥ क्ष

शरीरमनस्कं येन स्पृष्टो योवियासहस्रायो विषेके लभ्यते तं स्पर्शेद्वारेण विशतीत्युक्तेन नाश

भगवद्वचनात् ... त्वा ... नीय ... कल्पाणं ... भवति ॥२२॥ अध्यायः देवतो

आवाभ्यामपि दृष्टस्त्वं श्वेतद्वीपे तपोधन। समागतो भगवता संकल्पं कृतवान्स्वयम् ॥२३॥ सर्वं हि नौ संविदितं त्रैलोक्ये सचराचरम् ॥ यद्भविष्यति वृत्तं वा वर्तते वा शुभाशुभम् ॥ सर्वं स ते कथितवान्देवदेवो महामुने ॥२४॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तयोर्वाक्यं तपस्युग्रे च वर्ततोः ॥ नारदः प्राञ्जलिर्भूत्वा नारायणपरायणः ॥२५॥ जजाप विधिवन्मन्त्रान्नारायणगतान्बहून् ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं हि नरनारायणाश्रमे ॥२६॥ अवसत्स महातेजा नारदो भगवानृषिः ॥ तमेवाभ्यर्चयन्देवं नरनारायणौ च तौ ॥२७॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे नारायणीये ... वैशंपायन उवाच ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य नारदः परमेष्ठिजः ॥ दैवं कृत्वा यथान्यायं पित्र्यं चक्रे ततः परम् ॥१॥ ततस्तं वचनं प्राह ज्येष्ठो धर्मात्मजः प्रभुः ॥ क इज्यते द्विजश्रेष्ठ दैवे पित्र्ये च कल्पिते ॥२॥ त्वया मतिमतां श्रेष्ठ तन्मे शंस यथागमम् ॥ किमेतत्क्रियते कर्म फलं चास्य किमिष्यते ॥३॥ नारद उवाच ॥ त्वयैतत्कथितं पूर्वं दैवं कर्तव्यमित्यपि ॥ दैवतं च परो यज्ञः परमात्मा सनातनः ॥४॥ ततस्तद्भावितो नित्यं यजे वैकुण्ठमव्ययम् ॥ तस्माच्च प्रसृतः पूर्वं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥५॥ मम वै पितरं प्रीतः परमेष्ठ्यप्यजीजनत् ॥ अहं संकल्पजस्तस्य पुत्रः प्रथमकल्पितः ॥६॥

कोऽयं ... नादिमन्त्रदिजान ... विधिना केनज्य याज्ञ्य यादेवं पित्र्यं न ... सोऽतरमामा

मो· ५४१

542

आदित्यमंडलांतःस्थेनारायणो मम्मादन तस्थिः पुरुषस्तदेवाग्रतयायदा शरीरे सर्वात्मना विस्मरति
तदा गत्यसंर्वा मोभवति ॥ ततो आदित्यपुरुषाकारेमनः क्रमेणपुरुषाकृति परित्यज्य अणुः ॥ स्मिन्नं
मात्राकारेवा भवेत् एवंस्थत्मीकृतेमनः अकारं विना जित्वा निरुद्धारेव्यहं कारमेव प्राये तद

सर्वलोकेतमोहंता आदित्यो हार मुच्यते ॥ आदित्यदर्गष्ट्य संर्वंगाय हूपाः केनचिन्क्वचित
१४ ॥ परमाणुरभूतानते देवं प्रविशन्तु ते ॥ तस्माद पिव निर्मुक्ता अनिरुद्धतनौ स्थिताः ॥ १५
मनोभूता स्ततो भूतामणुमेव प्रविशन्तु ते ॥ अणुमात्राप्पि निर्मुक्ता जीवसंकर्षणं ततः ॥ १६
विशंति विश्ववंशः सोख्या भागवतेः स्मृता ॥ ततस्तस्रेगुणं स्र नास्ति परमात्मानमेव हा
१७ ॥ प्रविशंति द्विजश्रेष्ठाः तत्तन्निर्गुणात्मकं ॥ सर्वावा भवा सदेवस्ते ज्ञात विद्धितत्वतः ॥ १८
समाहितमनस्का नियता संयतेंद्रियाः ॥ एकांते भावेयपगता वासुदेवं विशंति ते ॥ १९ आ
आमपि च धर्मस्यार्ह ज्ञातो द्विजोत्तम ॥ यो विशाला मा श्रित्य एत उग्रं समास्थितो ॥ २०
ये तत्तमेव देवस्य शाङ्र्गभाम्रा हरप्रिया ॥ भविष्यति त्रिलोकस्था स्ते पावस्तोत्र या द्विज
२१ ॥ विधिनानेन युक्ताभ्यां यथा पूर्वं द्विजोत्तम ॥ प्रास्थिताभ्यां मयेवेक्ष्ये श्रुते सम्यगनंतमे २२

पि ॥ अनिरुद्धाकारंनां परित्यज्य उकारार्धं रूपान्मनि मग्नमात्रोयमनश्चितंस्थितं दपि मकारार्धं स्वं
तर्यामिणिसंकर्षणाख्येजीवे श्रुद्धत्वं पदार्थं प्रविशंति न मपि परित्यज्य चतुर्थः हं मात्रा हैम

अहं हीति पितरः पितॄन्॥१८॥ विष्णोः सालग्राममरूपिन् ग्रामूर्तिः पिंडरूपेण साहं दंष्ट्राभ्यो
मोत्थाप वराहं देवेशः आस्थ स्वः कृतवान्स्वयं॥ मर्यादास्थापनार्थं च ततो वच
नमुक्तवान्॥१९॥ वृषाकपिरुवाच॥ अहं हि पितरः सृष्टुमुद्यतो लोककृत्स्वयं
तस्य चिंतयतः सद्यः पितृकार्यविधीन्परान्॥२०॥ दंष्ट्राभ्यां प्रविनिर्धूता ममैते द
क्षिणां दिशं॥ आश्रिता धरणीं पिंडास्तस्मात्पितर एव ते॥२१॥ त्रयो मूर्तिविहीना
वै पिंडमूर्तिधरास्त्विमे॥ भवंतु पितरो लोके मया सृष्टाः सनातनाः॥२२॥ पिता
पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः॥ अहमेवात्र विज्ञेयस्त्रिषु पिंडेषु संस्थितः
२३॥ नास्ति मत्तोधिकः कश्चित्को वाभ्यर्च्यो मया स्वयं॥ को वा मम पिता लोके
अहमेव पितामहः॥२४॥ पितामहपिता चैव अहमेवात्र कारणं॥ इत्येतदुक्त्वा वच
नं देवदेवो वृषाकपिः॥ वाराहपर्वते विप्र दत्त्वा पिंडान्सविस्तरान्॥ आत्मानं पू
जयित्वैव तत्रैवादर्शनं गतः॥२५॥ एषा तस्य स्थितिर्विप्र पितरः पिंडसंज्ञिताः॥ ल
भंते सततं पूजां वृषाकपिवचो यथा॥२६॥ ये यजंति पितॄन्देवान्गुरूंश्चैवाति
थींस्तथा॥ गाश्चैव द्विजमुख्यांश्च पृथिवीं मातरं तथा॥२७॥ कर्मणा मनसा वा
चा विष्णुमेव यजंति ते॥ अंतर्गतः स भगवान्सर्वसत्त्वशरीरगः॥२८॥ समः सर्वे
मिति॥२९॥ पिता पितामहश्चैवमादिना ह्यहं सर्वं विश्वदैवतमेवेति पि प्रमकारोदर्शिनः

न्नारदो दत्तपापा प्रजापतेः ॥ सकाशाद्गृहानुजन्म प्राप्ते तिहरिवैशेषिका ॥ तस्य त्रस्मरणः ॥ तस्य त्व
स्मरणः नारायणविधौ नौश्चिके प्रजादिकृते श्राद्धादि न प्रज्ञानपितदोषदे वा व्याख्यातः
प्रजा मिवै पितृन्सद्यो नारायणविधौकृते ॥ एवं सप्तवभगवान्पिता माता पितामहः ॥ ९
प्रजपते पितृयश्च तत्प्रत्यानि त्यं जगत्यनि ॥ कृति स्वाप्यपणदेवीप्रज्ञा हि पितरो पज
नः ॥ १० ॥ हुवकृतिः मनस्या च पुनरप्यपिता सतेनो ॥ ततस्तेमे त्रदाः प्रज्ञाः पितृत्वम
पमेदिरे ॥ ११ ॥ नून नरोत्तं स्तु दत्त प्रवयोभो विनात्मनाः ॥ प्रजा स्नु पितरो देव परस्प
रमस्पृजयन् ॥ १२ ॥ त्रीन्पिंडान्भस्मावैष्ट ध्याम्ब्रव दत्वा कुशानिति ॥ कुर्पन्न पिंडसंत्ता
ते पितरो लभिरेप्रता ॥ १३ ॥ नारायणपराश्च तनः ॥ रमो हि परमपितृवं न श्रीसागरमें
खलो ॥ गोविंद उत्तहारा भवमाहे रूपमास्थितः ॥ १४ ॥ स्यापपितत्वा न परमीम
स्थाने पुरुषोत्तमः ॥ जलकर्दमलिमांगो लोककापाथमुद्यतः ॥ १५ ॥ आत्मे वा हि
के काले तम थादे प्रागते रवौ ॥ दंष्ट्रा विलग्नान्मृत्पिंडान्विसृज्य सहसा प्रभुः ॥ १६
स्थापयामास पृष्टं ध्याम्ब्रकुशानां तीर्थे नारद ॥ स्वनेवात्मानमुद्दिश्य पिंडं च क्रे य
थाविधि ॥ १७ ॥ तत्कल्पयित्वा त्रीन्पिंडान्नैवेनैव विधिना प्रभुः ॥ आत्मगात्रोष्म
सहपुत्रां गतात्तत्रास्थिरोपिना नोतेषां कृतिः ॥ मनसा न मति भाति तत्ते ग्रस्य पुत्र भाप
ववेद मधीन वत रत्नाखाव्यापिकाप्रणाणा तरमासिद्धा स्वचित्ता ॥ १८ ॥ एवं पृष्टं ध्याम्ब्रकुशानां दत्वा

मो॰
५४८

१९॥ एतन्नुरतिग्रवेद्बृहस्पतये॥१८॥ मह्नीतिःमः नारायणः॥ धर्मस्य नियमो निग्रहस्तु नरःधमाःत
यमास्त्रपंचपंचस्यहिंसादयः सत्यादयस्त्रा॥१९॥ क्रतवर्मः क्रतुप्रणपमेः सत्यादिः नहितं॥१८॥१९॥ वन्न

विलीनांते महाप्रलये यथासंकल्पितमल्पया॥ संकल्पितात्मनोपमल्लं क्रतवर्मस्त्रनलनः॥१४॥ सोतिह
कारा॥ एतन्नमहदाख्यानं कृतान्याषिभवतः। ततोपनमभान्यर्थं क्रियाः सर्वाः समारभत॥१५
नारायणीयमाख्यानं तेनैनकथितं मया॥ पृष्टेन शौनकाद्येन नैमिषारण्यवासिषु॥१६॥ नार
दैनप्रोक्तं प्रयत्नेन वेदनिर्वेदिने॥ कृष्णस्य प्राणपांडवानां च भूपावनो। कृष्णभीष्मयोः॥१७॥ सहि पर
मर्षिर्जनमेजयनृपतिः पृथुयशस्विनो परः श्रुतिविनयनिधिः धर्मनिधिर्मनिधिः॥१८॥ धर्मनिय
मयोगाद्धि नवर्णसहितस्तवद्वर्मवतगानं स्यार्यमहोहितो प्रसन्नरवपकाश्यपसंनिधिः॥ स
मरूतोयमान्सांचभाजनंनभयुक्तेदमहा कृतयर्मविहीना विदोःभयहोमसभागहोता कथायां
४४॥ विप्रलोकविपुलास्त्रनगनमपरं॥ हृष्टैष्यो स्वर्गसभागहरं विदधानविस्मविनोनिवलो
यतिमालयगां स्वकृतिनामधीणां॥४४॥ तं लोकसाक्षिणमजं पुरुषं पुराणं॥ सविवर्णमीस्वर
मनिरुद्धमशं॥ प्रणम्यमेकमनसोपतः॥ मनिलोभवोपिनसर्षिमग्रणतः॥ २०॥ २

543

५४३

रः वासुदेवं संकर्षणं प्रद्युम्नानिरुद्धाख्यमात्मनः॥ नानुपाश्यस्मिमनया॥ हृतंवाप्यादि॥ इत्यमाग्रिहोत्रा
दिष्यानाग्ंतामनसकल्पनासिनी मलिन इद्धो पस्य नारायणः॥ योषधापीतंकृपोवासुदेवं॥२०॥ नम

श्रीनेतनारदे ॥१०॥१९॥ अथ समस्तानन्यैतेमं वैभवतान्मके विसोद्दोहथकुर्वीशेन परमेश्वरः सम्यंगतायनीय
इति ९॥

वैशंपायन उवाच ॥ श्रुत्वा तु नारदेनोक्तं नरनारायणोदितं ॥ अत्यंतं भक्तिमान्देवपक्षातिनक्षेपे पि
तान ॥१॥ सोऽप्यवर्धत सहस्रेण नरनारायणाश्रमे ॥ श्रुत्वा भगवदाख्यानं दृष्ट्वा च हरिमव्ययं ॥ हिम
वंतं नगमाश्रित्य गात्रसंवेकस्मा श्रमः ॥ सोऽपि ख्यातनपसो नरनारायणात्मकः ॥२॥ तस्मिन्नेवाश्र
मे रम्ये तेपे तपस्तपस्तमं ॥ चमयमतिविक्रांतः पांडवानां कुलोद्वह ॥४॥ अवितलात्मा यः सहनः
स्तुवन्नारदितः कथां ॥ नेदवतमपेलोकोनानं पार्थिवसत्तम ॥५॥ कर्मणा मनसा वाचा
योऽहिंस्याहिंसमव्ययं ॥ मजंतिपितरः स्मनरके यान्ति ते समाः ॥६॥ योऽहिंस्याहिंवृषयो
शं देवनारायणं हरिं ॥ कथं नाममभवेहं ध्यस्मालोकस्य कस्यचित ॥७॥ आत्मप्रकृपया च्यानैयो
विस्मातितिलिस्थितिः ॥ ययैवशक्ताकस्यात्पिगोपवत्नीत्वन ॥८॥ तेनैनन्कथितनानमुह्याम्य
परमव्ययं ॥ तस्मात्कं नेमयावेदंकथितं चतवानघ ॥९॥ नारदेनतः संग्रामासरहस्यः ससग्रहः
पचपमेंजगन्नाथसात्वानारायणात्मकं ॥१०॥ एषधेषमहानधर्मः सतेपूर्वं नृपोत्तमः ॥ कथि
तो हरिगीतासुसमासविधिकल्पितः ॥११॥ कृष्णद्वैपायनव्यासं विद्धि नारायणं भुवि ॥ कोह्य
न्यः पुंडरीकाक्षमहाभारतकृद्भवेत ॥ धर्मान्नानाविधांश्चैवकोब्रूयात्तमृतेप्रभुं ॥१२॥

मो॰
५४४

१८ ष्टिं तन्वन्तन स्वस्याश्रितं रूपं ॥१९॥ वेदो वेदह्नं तो वेदाध्यार्थो वेदह्यादिष्यासादिके सर्वं भगवल्लीलाम
र्यां मतिप्रष्टस्यान्तेव त्वन तज्ञेन स्पष्टमेवनात्र पद्मनेया किं चिदिति तिं स्मरवुद्धिभिः ॥ स्वात्मं
कल्पमात्रे ॥२०॥ लयमाइ भूतेति ॥२१॥ अकेमहतव मनोलीनं व तं व्यक्तमपि स्वमकेनो गुणसाम्य
वस्यागते सति पुरुषं तमसि ॥ पुंसि सर्वगते ब्रह्मणि लीने सति प्रलयावस्था ॥२२॥ तमपवाभा

शुमाश्वविरसोमूर्तिं देवस्यहरिमेधसः ॥ यस्य ब्रह्मंश्राद्यायज्ञापतेदेवसवोदयत ॥१॥ ज्ञत
मेजपारवाच ॥ यतदोर्हीतुवानुब्रह्मणोदेवं ह्यपिसेपरं किंमशृतनस ममवनन्ममावल्लभत
म ॥२॥ वैशंपायनउ ॥ प्रार्क्ति विदिह्लोके वेदेह्मसत्यामर्यते ॥ सर्वपंचमिलविहभूते ॥३॥
स्वारवुद्धिभि ॥४॥ सर्वेहि जगत्स्थापभ नाशयो विराट् ॥ भूतानतात्मावरदः मंगुणो
निर्गुणोपिच ॥५॥ भूतप्रलयमंत्यंतमृणुष्वनृपसत्तम ॥ धराणमपलीनापासमृचे
काणिवेपरा ॥६॥ ज्योतिर्भूते जलेचापि लीनेज्योतिषिवानिले वायौ चाकाशसंलीने
ह्याकाशेव मनोनुगे ॥७॥ अके मनसिसंलीने अके चाअके तांगते ॥ अअके पुरुष्पे याते
पुंसिसर्वगतेपिच ॥८॥ ननपवाम वृत्तवंतपाताययनकिंचन ॥ तमसोब्रह्मसंभूततमोम
लामृतात्मक ॥१०॥

वत्त्वंविज्ञानसर्वंलयमिमत्थं ॥ तमसः सकाशात ब्रह्मगतेगकाशराप्रयोमात्रयमसे तमः
कृतः स्व ग्रमित्याकालायामाह तमोमूलामृतात्मकमिति ॥ प्रपिस्त नुमात्रात्मकं दुगरुदवज्ञा
मात्रात्मकः ॥ ततमूलामृतल्लायत्लतमसो उपेतसत विस्वभावः सर्वरूपसंज्ञानामनदने सा

544

५४४

लोकस्याव्यक्तादेर्योनिः॥ अमृतस्य मोक्षस्य पदं स्थानं॥ परं नीयते उत्तरोत्तरं ब्रह्मतत्त्वं अध्यात्मनि निर्वाणते
पतात्मशक्तिं निरूद्धां च तैः॥१०॥ अध्याय॥१४४॥ इति भगवत्तत्त्वस्य त्यादिश्यायो ह्ययं ब्रोवाच नारदस्य प्र

भो हि लोकयो निरूपणं तस्य पदं स्वरूपं परायणं मुच्यते हि पदे॥ नन्दसौख्येयो गिभिरुद्दरायणं व
ध्यायनात्मशिखिरिदं समानानंद॥१॥ लोके मोक्षपदं सुनामयणोगि ये॥ शौनक उवाच॥ कृते भ
गवन्नस्य महात्म्यं परमात्मनः॥ तन्मय मंगे हृदि चेतनानारायणात्मकं॥२॥ महावनाहु
हस्नाव विंशत्यतिः पुरातनी॥ ब्रह्मलोचनिर्हृते च॥ योगध्यायपरिकल्पित॥२॥ तत्पावनं कृतो
ग्रस्तं कथ्यमानं सत्यानं च॥ एतत्तु कथितं पूर्वं त्वया ह्ययोगिनो महत्॥३॥ इय कथ्यमुनो वि
स्तारे कथ्यं महोत्पद्यते॥ गद्यं हे भगवन्नाद्यसृष्टिपरमेष्ठिना॥४॥ किं नदुस्तारं तत्पूर्वं हरि
णा लोकपारिणा॥ हृदं प्रभावं महत्ता महत्त्वं पूर्वं योगमनावशा॥५॥ हृस्त्रं हि विबुधश्रेष्ठ महत्त्वं माधि
तो जनं॥ तद्दिव्यं विरसं पुराणं ब्रह्मलोकिमकं तन्मुने॥६॥ एतन्त्रः सर्वापं ब्रह्मलोकं पुराणं तातसे
मेव॥ कथयस्वोत्तम मतेम हापुरूनिमित्तं॥ पाविता स्मत्वया ब्रह्मन् पुराणं कथयता कथा
॥७॥ सूत उवाच॥ कथयित्वा मिति सर्वं पुराणं वेदसंमितं॥ जगौ तु भगवान्व्यासो नारदः पा

योजनं महात्म्यं च प्राप्तिपरस्पराः॥ न स्यात्तात कस्यचित्॥ ... नमो व्यवेदानन्दाः ... ह्यनार्थं भवेति सा
तेन तत्र पर्वतः॥ तस्य कथ्यकान्तरे सितं॥ इयं कथ्यमजः मूलविष्णुनादिनाकः॥ एकारतेः ॥ ३२

१८॥ यजस्तमोभ्यामभिभूतेनेष्टतानेनीश्वरएवजयध्यानादौ नोत्तानलाभार्थमनुसरणीयः

मो॰
५५

सहसाजह्नतुर्वेदानवसत्तमाः पश्यतस्तदा। अथतौदानवश्रेष्ठौवेदान्गृह्यसनातनान्॥१·
१रसांविविशतुस्तूर्णंमुदक्पूर्वेमहोदधौ॥ ततोहृतेषुवेदेषुब्रह्माकश्मलमाविशत्॥१२॥त
तोवचनमीशानंप्राहवेदैर्विनाकृतः॥१३॥ब्रह्मोवाच॥वेदामेपरमंचक्षुर्वेदामेपरमंबलंवे
दामेपरमंधामवेदामेब्रह्मचोत्तमं॥१४॥ममवेदाहृताःसर्वेदानवाभ्यांबलादितः॥अंधका
राहिमेलोकाजातावेदैर्विनाकृताः॥१५॥वेदानृतेहिकिंकुर्यांलोकान्वैस्रष्टुमुद्यतः॥अहो
बतमहद्दुःखंवेदनाशनजंमम॥१६॥प्राप्तंदुनोतिहृदयंतीव्रंशोकपरायणं॥कोहिशोका
र्णवेमग्नंमामितोद्यसमुद्धरेत॥१७॥वेदांस्तान्नानयेन्नष्टान्कस्यवाहंप्रियो–॥ततोजगौप
रंजप्यंसांजलिप्रग्रहःप्रभुः॥१९॥ब्रह्मोवाच॥ॐनमस्तेब्रह्महृदयनमस्तेममपूर्वज॥लो\
काद्यभुवनश्रेष्ठसांख्ययोगनिधेप्रभो॥२०॥व्यक्ताव्यक्तकराचिन्त्यक्षेमंपन्थानमास्थित॥
विश्वभुक्सर्वभूतानामन्तरात्मन्नयोनिज॥अहंप्रसादजस्तुभ्यंलोकधाम्नेस्वयंभुवः॥२१

५५

545

त्वाशापेनाहंग्रंनमस्तेस्तुते॥२४॥तत्प्रंतवलोकधामप्रकाशकःसर्वात्मात्वंविभुःस्वयंभूः॥२५॥तम॰

अनिरुद्धपवस्तत्स्वरूपो अव्यक्तसंज्ञितोतेयः ॥ १८ ॥ विद्यानिर्विशेषचिन्मात्रकाचेतो रतिः अनु
निर्विशेषब्रह्मणि शयनं चक्रे विलयं जगाम ॥ १९ ॥ स एव चिरं यो जगतः सृष्टिं चिंतयन् बहुः स्या

नदिव्यभावसंज्ञातेनोकपोतनुमाश्रितं ॥ सोनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत्प्रधानं प्रवर्तते ॥ २० ॥ तद
व्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं तत्प्रसन्नम ॥ विद्यासहायवान्देवो विष्वक्सेनो हरिः प्रभुः ॥ २१ ॥
अप्स्वेव शयनं चक्रे निद्रायोगमुपागतः ॥ जगतश्चिंतयन् सृष्टिं चित्रां बहुगुणोद्भवां ॥ २२ ॥
तस्य चिंतयतः सृष्टिं महानात्मगुणः स्मृतः ॥ अहंकारस्ततो जातो ब्रह्मा शुभचतुर्मुखः ॥ २३ ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् सर्वलोकपितामहः ॥ पद्मे निरुद्धात्संभूतस्तदा पद्मनिभेक्षणः ॥ २४ ॥
सहस्रपत्रे द्युतिमानुपविष्टः सनातनः ॥ ददृशेद्भुतसंकाशे लोकानापोमयान्प्रभुः ॥ २५ ॥
सत्त्वस्थः परमेष्ठी स ततो भूतगणान्सृजन् ॥ पूर्वमेव च पद्मस्य पत्रे सूर्यांशुसप्रभे ॥ २६ ॥
नारायणकृतौ बिंदू अपामास्तां गुणोत्तरौ ॥ तावपश्यत्स भगवाननादिनिधनोच्युतः ॥ २७ ॥
एकस्तत्राभवद्बिंदुर्मध्वाभो रुचिरप्रभः ॥ स तामसो मधुर्जातस्तदा नारायणाज्ञया ॥ २८ ॥
कठिनस्त्वपरो बिंदुः कैटभो राजसस्तु सः ॥ तावभ्यधावतां श्रेष्ठौ तमोरजगुणान्वितौ ॥ २९ ॥
बलवंतौ गदाहस्तौ पद्मनालानुसारिणौ ॥ ददृशातेरविंदस्थं ब्रह्माणममितप्रभं ॥ ३० ॥

प्रजापतेर्योनिरीश्वरांशः फलं चेन ॥ २०-२१ ॥ पद्मे ब्रह्मा अहंकारात् अनिरुद्धात् संभूतो ब्रह्माविर्भूतः ॥ २२ ॥ पद्मस्य पत्रे

प्रधाने सृष्टोगणाः शक्तेश्च कल्पिताः स्वष्टमनमोपपदार्थाः ॥४४॥ एतावेदवक्त्रा द्वे स्तनःव

भो॰ ५५

प्रथमः पुंडरीकाक्षप्रधानगुणकल्पितः ॥ समीरणः स्वभावश्च कर्मबंधस्वयंभुवः ॥४६॥
तथा विनिर्मितो द्वे वेदवक्त्रे योगिनः तेभ्ये वेदद्रुताश्चत्वारो योजनोऽस्मिजातरेहि ॥४७॥ द
दस्वचत्वं पितृमममयोद्दे तपितोऽपि सो ॥ एवंस्तुतः स्वभगवान पुरुषः सर्वतो मुखः ॥४८॥ जहौ
निद्रामथ घनदावेरकार्यार्थमृपनः ॥ ऐश्वर्येणमयोगेन द्वितीयोनतुमास्थितः ॥४९॥ स
नामि केनकायेन भूनाचेद्रूपमस्तदा ॥ कृत्वा हयशिरः शुभ्रं वेदानामालयं प्रभुः ॥ सस्मृ
ह्मीसमभवत्तेषां मनतेद्वतारका ॥ केशाश्चास्याभवन्नदीर्घारवेरंशुसमप्रभाः ॥४५॥ कर्णो
वाकाशपातालेत्तल्लाटं भूतधारिणी ॥ गंगासरस्वती श्रोण्यौ भुवावास्तां महोदधी ॥ ५०
चक्षुषी सोमसूर्यौ तेनासासंध्या पुनः स्मृतः ॥ ॐकारस्त्वथसंस्कारो विद्युज्जिह्वा च निर्मितः ॥
५१॥ दंताश्चापितथोद्या जनसोमपास्तिविश्रुताः ॥ गोलोकोब्रह्मलोकश्चओष्ठावास्तां मा
हात्मना ॥५४॥ ग्रीवाचास्याभवद्राजन्कालरात्रिर्गुणोत्तरा ॥ एतद्धयशिरः कृत्वा नानामूर्ति
भिरावृतं ॥५५॥ अंतर्दधे स विश्वेशो विवेशरसां प्रभुः ॥ रसां पुनः प्रविष्टश्च योगं परममास्थि
तः ॥५६॥ शैक्षं स्वरं समास्थाय उद्गीथं प्रासृजत्स्वरं ॥ स स्वरः सानुनादी च सर्वगः स्नि
ग्ध एव च ॥५७॥ ५२

५४६ ५५

योनिगः कालनिन ॥४५॥ स्थापयत्येषा स्वष्टार्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५२ ॥ ५२ ॥

ततोमश्रुतिनतुज्ञानमपर्ययम्पूर्वेवागपचजगत्प्रते॥पेण्वर्यद्वैवतथर्मेप्रासहूामिष्टेवतष्टमिति
स्यतः सहायमोक्षांचकोपन्नामिककस्मानुविभीमीतिकस्माद्दामेप्यनद्वितीयाद्वैमंपर्यभतीवाति
ष्कन्यानद्दाष्मिनुचव्रस्तणाः स्वतः सिद्धज्ञाननमभ्केमतिचज्ञानेनजन्मातरेनास्तीतिकथनस्य
क्षमनन्मान्यमतेमभ्युपगमेनज्ञानानसिद्धज्ञानस्यैवेकल्प॥ ततोव्यथेमोक्षपर्मान्याख्यान
मितिचेत॥ अत्रब्रूमः अत्रसिद्धः कारणं तु मतत्रप्रतलपेवस्यैवानत्ररूपसर्वज्ञानमरूपात्मकत्तुमद्या
नोपरन्येनपूरयपत्कप्रकाशयते॥ ततदेवोप्य ज्ञाषितनावतिदेवाना निजन्मातरीतिस्थूलेपपंचा
त्मकमानसंभापाद्वारामनतःसिकारप्रथमंवानजन्मरूपपपंचात्मकवात्तथैतोनाप्रिवासनात
ततोमेमानसंजन्मप्रथमद्विनष्टमिति॥ चात्तपवेद्वितीयवेमेनुन्मवाप्नास्तुणतत॥ तस्म
सादात्मेजन्मतत्तीयवाविकमहूत॥ ततः प्रवणाजचापिचतथंजन्ममेविभो॥ नासत्पत्र
पिमेजन्मतमापारमसन्नाते॥ अत्रजचापिमेजन्मतमतः पूर्हांवितिमिंते॥ इदंचसमसंजन्मय
एजन्मेतिदेप्रभो॥ सर्वंसर्वेसाद्वप्रत्रतवाद्वैगुणवांमिते॥ ६॥ ७॥ ८॥
द्वितीयवचनेमाञोपस्यापितमेकस्मांशात्मकततोपिवासनातीयं प्रभोस्पतपामारगस्पो
पस्यापकोवेदात्मानामप्रंपचस्ततोपिवाएनाघृतथैः नासत्याभितिस्प्रप्येद्वांनिखाणतजन्मो
पप्रपंचात्मकनामोचेवत्वपूर्वकरूपस्यारकतयाततोवाद्विरंगज्ञानपचमे॥ अंदृवसांइनदर्शनसे
स्कारजंकामनात्मकेस्पापवंचमपततोपिवासंपष्टेततोपिवाहपपतेगम्पतःतिवापाइसर्वे
प्रासिद्दोवामनोदोपकंकारणात्मकामिद्देतोपिवासर्वसूद्ष्विन्मात्रोहमः सर्वसुकपेषुनग
ततातपितातेचतन्मत्रेपवकार्यसमकरूपणाभासमानात्तयावत्स्त्रोस्मीत्पाहसर्गेइति॥ ९॥

मृ. शां.
मो.
५५२

लणोपचितिं कृत्वेनं जघान मधुसूदनः॥ ततस्तयोर्वधेनाशु वेदापहरणेन च। शोकापनयनं चक्रे ब्रह्मणः पुरुषोत्तमः॥ ८८॥ ततः परिवृतो ब्रह्मा हरिणा वेदसत्कृतः। निर्ममे स तदा लोकान् कृत्स्नान्स्थावरजंगमान्॥ ८९॥ दत्वा पितामहायाग्र्यां मतिं लोकविसर्गिकीं। तत्रैवांतर्दधे देवो यत एवागतो हरिः॥ ९०॥ तौ दानवौ हरिर्हत्वा कृत्वा हयशिरस्तनुं। पुनः प्रवृत्तिधर्मार्थं तामेव विदधे तनुं॥ ९१॥ एवमेव महाभागो बभूवाश्वशिराः हरिः। पौराणमेतत्प्रख्यातं रूपं वरदमैश्वरं॥ ९२॥ यो ह्येतद्ब्राह्मणो नित्यं शृणुयाद्धारयीत वा। न तस्याध्ययनं नाशमुपगच्छेत्कदाचन॥ ९३॥ आराध्य तपसोग्रेण देवं हयशिरोधरं। पांचालेन क्रमः प्राप्तो देवेन पथि देशितः॥ ९४॥ एतद्धयशिरो राजन्नाख्यानं तव कीर्तितं। पुराणं वेदसमितं यन्मां त्वं परिपृच्छसि॥ ९५॥ यां यामिच्छेत्तनुं देवः कर्तुं कार्यविधौ क्वचित्। तां तां कुर्याद्विकुर्वाणः स्वयमात्मानमात्मना॥ ९६॥ एष वेदनिधिः श्रीमानेष वै तपसो निधिः। एष योगश्च सांख्यं च ब्रह्म चाग्र्यं हरिर्विभुः॥ ९७॥ नारायणपरा वेदा यज्ञा नारायणात्मकाः। तपो नारायणपरं नारायणपरा गतिः॥ ९८॥ नारायणपरं सत्यमृतं नारायणात्मकं। नारायणपरो धर्मः॥ पुनरावृत्तिदुर्लभः॥ ९९॥

547

५५२

ॐ

वक्त्रं चान्तर्महीभूतां सर्वभूतगुणोन्वितः ॥ ततस्तत्ताम्रसौक्मा वेदान्समयबंधनात् ॥५३॥ रस
तले विनिक्षिप्य ततः शास्त्रतानां कृतौ ॥ ततस्मिन्नंतरे राजन्देवो हयशिरोधरः ॥५४॥ जग्राह वेदा
नखिलान्रसातलगतान्हरिः ॥ प्रादाच्च ब्रह्मणे भूयस्ततः स्वां प्रकृतिं गतः ॥५५॥ स्थापयित्वा
हयशिर उदक्पूर्वे महोदधौ ॥ वेदानामालयं चापि बभूवाश्वशिरास्ततः ॥५६॥ अथ किंचि
दपश्यन्तौ दानवौ मधुकैटभौ ॥ पुनराजग्मतुस्तत्र वेगितौ पश्यतां च तौ ॥५७॥ यत्र वेदा विनि
क्षिप्तास्तत्स्थानं शून्यमेव च ॥ तत उत्तममास्थाय वेगं बलवतां वरौ ॥५८॥ पुनरुत्तस्थतुः शीघ्रं
रसानामालयात्तदा ॥ ददृशाते च पुरुषं तमेवादिकरं प्रभुम् ॥५९॥ श्वेतं चन्द्रविशुद्धाभमनिरु
द्धतनौ स्थितम् ॥ भूयोप्यमितविक्रान्तं निद्रायोगमुपागतम् ॥६०॥ आत्मप्रमाणरचिते अपा
मुपरि कल्पिते ॥ शयने नागभोगाढ्ये ज्वालामालासमावृते ॥६१॥ निष्कल्मषेण सत्त्वेन संपन्नं
रुचिरप्रभम् ॥ तं दृष्ट्वा दानवेन्द्रौ तौ महाहासममुंचताम् ॥६२॥ ऊचतुश्च समाविष्टौ रजसा तमसा
च तौ ॥ अयं स पुरुषः श्वेतः शेते निद्रामुपागतः ॥६३॥ अनेन नूनं वेदानां कृतमाहरणं रसात् ॥
कस्यैष को नु खल्वेष किं च स्वपिति भोगवान् ॥६४॥ इत्युच्चारितवाक्यौ तौ बोधयामासतुर्हरिम्
युद्धार्थिनौ तु विज्ञाय विबुद्धः पुरुषोत्तमः ॥६५॥ निरीक्ष्य चासुरेन्द्रौ तौ ततो युद्धे मनो दधे ॥ अ
थ युद्धं समभवत्तयोर्नारायणस्य वै ॥६६॥ रजस्तमोविष्टतनू तावुभौ मधुकैटभौ ॥ ब्रह्म

भ॰ मो॰
५५२

२४॥ अध्याय ५॥ यावन्त्यानि च लक्षाणि मम जन्मान्यभूवन्निमानुमंचात्वं वा चिकं श्रावणां नामसंस्मे श्रो
त्र्जेणाग्रजं चेति नभस्येव परब्रह्मणः स्वतन्त्राणि तथा मे को पान्ति हृतिहारा चरमस्त्वतेणयमथ्या
यस्मान्मते श्रहो स्येकोति नाभिस्मात् सर्वानस्म विषयव्रताणां व्रतोपासकान समस्तोपासकोस्य

श्रयेहि नित्यः परमो महर्षिर्महाविभूतिर्गुणवर्जितात्मा ॥ तं गोपवंशे प्रवर्पैति शौरिं कालो
पयत्नो वृत्तमपवृक्तः ॥ २४ नैवाप्यविद्वृत्तिगतिर्महात्मनो ॥ नवागतिकश्चिदहोनुपश्यति । ना
नात्मकः सन्तिरिदं महर्षिः पश्यन्निरं गुरुकंपगुणाधिकं ॥ २५ ॥ शान्तो मनो ह्यमं धर्मं भूताराधणं प्रण
नमेजय ध्यायते च ॥ श्रहोस्य कौतिनः सर्वान्नो गणितं भगवानहरिः ॥ विधिप्रवृत्तं शून्यं चरहन्ति
भगवान्स्वयं ॥ येन दृष्टेयथना लोके प्राणपायविवर्जिता ॥ तेषामनयाभिनिदृष्टापारं प्रभाता
गति ॥ २ ॥ चतन्थ्यां वेवनेगंगांगान्ने निवृत्तषो नम ॥ एकोतिनत्वप्रकृतागांक्वोतिपरमं पदं ॥ २६ ॥
नूनमेकोत धर्मोपश्रेष्ठो नारायणप्रिय ॥ अगतानागतयोर्विहोतिपत्नेतिव्ययहरि ॥ २७ ॥ सदो
पतिष्ठदान्वेदानपेविशासमम्यगास्थितः ॥ पठेतिविधिमास्थाययेचापिपतितर्थमिगाः ॥ २८ ॥

२ हृष्टपंचयनाः नष्टवामनाः पारेण्यंगगताग्रुरुः संप्रदायागतमानितानां ॥ २ ॥ चतन्थ्यांस्मृतिकृदद्र्ययकनशे
कर्षेणानवपेत्यन्तवतन्थ्यां वासुदेवाख्यानहरिं भक्तानां विशेषसाद् एकोतिनत्वरतिएकांतेनोतिका
नमस्कारः गतयः गतोऽयमितिकृष्णादीनचानप्रजुपाम्येववासुदेवगंक्वोतोऽस्यर्थः ॥ २ ॥ ज्ञापकमेणोविष्णुकानोऽस्य

548

॥ श्री ॥ ५५२

प्रवृत्तिलक्षणश्चैव धर्मो नारायणात्मकः॥ नारायणात्मको ग्रंथो ममैषो श्रेष्ठतमास्म
तः॥८०॥ श्रवणं चापि गुणानां यज्जनं रमानारायणात्मका॥ ज्योतिषां च परं ज्योतिः स्मृतं तन्नाराय
णात्मकः॥८१॥ नारायणात्मकं ध्यानं पिष्पशैवादिगुणास्मृतं॥ नारायणात्मकश्चैव शाङ्ग
श्रीकाशासंभवः॥८२॥ मनश्चापि ततो भूतं मव्यक्तगुणलक्षणं॥ नारायणपराकाले
ज्योतिषामयनं च यत्॥८३॥ नारायणपराः कीर्तिर्दीप्तं लक्ष्मीश्च देवता॥ नारायणपरं सौख्य
योगो नारायणात्मकः॥८४॥ कारणं शुभ्रं यो येषां प्रधानं चापि कारणं॥ तस्मात्वंश्चैव कर्मेषां
देवयेषां च कारणं॥८५॥ अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधं॥ विविधा च तथा चेष्टा दैवं वै
वात्र पंचमं॥८६॥ तत्रमेको महायोगी हरिर्नारायणः प्रभुः॥ ब्रह्मादीनां च लोकानां ऋषीणां
च महात्मनां॥८७॥ सांख्यानां योगिनां चापि यतीनामात्मवेदिनां॥ मनीषितं विजानाति केशवो
न तु तस्य ते॥ ये केचित्सर्वलोकेषु दैवं पित्र्यं च कुर्वते॥ दानानि च प्रयच्छन्ति तप्यंते च तपो महत्॥
८८॥ सर्वेषामाश्रयो विष्णुरैश्वरं विधिमास्थितः॥ सर्वभूतकृतावासो वासुदेवेति चोच्यते॥८९॥

यदासौ दितिश्च यमाद्यमासन्नमाहीनो मसमानोऽस्मिन्नृते रेषां मनैवं धामत्र गमो स्मिन्नृतरंभिमन्त्रवेदृत्वेष्य
कारणकारणादिकोर्थेत्र गानेनत्र कार्थस्य कारणोत्तु गमो मत्र्यैर्मितं प्रसिद्धं लोके ॥ तच मानेनसनामसरत्नमीम
न्नुणान्यतांयंपुच्छमनुहीपायकृपकारेणशान्तयाम्राक्षाल्पमानोदिप्रतिमानतत्तेदेवपित्र्यं च धर्मं नारायणानां
पादिष्टनस्फेनपाट्टेनानुवर्तितेउनिष्ठाकाद्युपाशः प्रवेयाभावः प्रश्नकृतोयशालयामप्रत्तिमादिषुका
एमाणादरेरेतपटोवेकानाणोद्धलितोऽष्टिद्वोपामौन्यस्य प्रश्नादौचेतनं तु परोक्षगोचरं भवति तत्र
हिजरमध्यस्य तरखामिवमुखंः मयभागिरीत्यमानोतोयनेर जम्म प्रकाशनेन तद्दृष्टा ग्रमादीनां

पादाश्रीन्मानमुंजस्मनारायणमतोऽहृतं ॥ ब्रह्मणः पृथिवीपालनदानाराधितः स्वयं ॥ २२ ॥
तेन धर्मेण कृतवान्दैवं पित्र्यं च भारत ॥ फेनपाश्च यथेष्वेवं तं धर्मं प्रतिपेदिरे ॥ २३ ॥ वै
खानसाः फेनपेभ्यो धर्ममेतं प्रपेदिरे ॥ वैखानसेभ्यः सोमस्तु ततः सोऽन्तर्दधे पुनः ॥ २४ ॥

तौज्ञाभिलिवेशेननिरीत्यमाणानां ज्ञांग्रं लीयते वैतस्यैव प्रकाशनेनैयं महाविदेहानाम यारमाण
यां प्रत्योकेयोगस्तच कृतावहिरकल्पितावृत्तिमहाविदेहा तत्सयुमान्नकोशावरणतयांतिदेह
विस्मरेणामन्ययावाप्यावाराहम्मे ॥ सा प्रकल्पिता प्रश्यांगिसिद्धायामेव भृतिसाटाजांग्यांतिरापेयते ॥
नान्ययातदृढ्नेनैतेपोरक्षेट्ठामल्पयेवेत्वाणनशीतनापनीयसेननत्दौमारोतप्रकाशेन यत्कुसल
प्रशीरयशाटपार्थनेवेनचरष्टतस्यापिमसविशाघत्त्वमेवमेवलाभ्यांतिविशोधनाचिस्मानानिष्टेदिति ॥

प्रवृत्तिलक्षणश्चैव धर्मो नारायणात्मकः॥ नारायणात्मको गंधो भूमौ श्रेष्ठतमास्मृतः॥८०॥ अपां चापि गुणा राजन् रसा नारायणात्मकाः॥ ज्योतिषां च परं रूपं स्मृतं नारायणात्मकं॥८१॥ नारायणात्मकश्चापि स्पर्शो वायुगुणः स्मृतः॥ नारायणात्मकश्चैव शब्दश्चाकाशसंभवः॥८२॥ मनश्चापि ततो भूतमव्यक्तगुणलक्षणं॥ नारायणपरः कालो ज्योतिषामयनं च यत्॥८३॥ नारायणपरा कीर्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च देवता॥ नारायणपरं सांख्यं योगो नारायणात्मकः॥८४॥ कारणं पुरुषो येषां प्रधानं चापि कारणं॥ स्वभावश्चैव कर्माणि दैवं येषां च कारणं॥८५॥ अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधं॥ विविधा च तथा चेष्टा दैवं चात्र पंचमं॥८६॥ तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः प्रभुः॥ ब्रह्मादीनां सलोकानामृषीणां च महात्मनां॥८७॥ सांख्यानां योगिनां चापि यतीनामात्मवेदिनां॥ मनीषितं विजानाति केशवो न तु तस्य ते॥८८॥ ये केचित्सर्वलोकेषु दैवं पित्र्यं च कुर्वते॥ दानानि च प्रयच्छंति तप्यंते च तपो महत्॥८९॥ सर्वेषामाश्रयो विष्णुरैश्वरं विधिमास्थितः॥ सर्वभूतकृतावासो वासुदेवेति चोच्यते॥९०॥

म.शां
मो.टी.
५५२

यदासौ दितिसुसमाच समाप्तमादीनो मसमानो शूर्वे स्मिन्नुत्तरेषां सर्वेषामनुगमो स्मिन्नन्तरस्मिन्पूर्वपूर्वेस्य कारणकारणोदितो र्थेन यतेन च कार्यस्य कारणोऽनुगमो भवतीति प्रसिद्धं लोके॥ तच प्रमानेन मनामस्ह लक्षीम कृष्णान्ये ग्रंथेषु प्रसृदीपा कृपकारेण शान्तयामस्था लक्ष्मोदिशन्ति मालनं देवी पिंयं च यमुना गयणानो पदिष्टं न तं फेन पादेषानुवर्तते उनि प्राकान्तु यार्थः स्व एवाभावः प्रस्य कृतो पि शा लया मस्य तिमादिपु का रणेण दूरे रेतं पदो चेकालो लोणे हालितादे हि स्तोपासीन्यस्य ग्रस्पादो च न न तु पदे रे गो चरे भवति न तु हि जरस्य मस्यस्य लरवा मिव सर्पः स्वयमारि रोदयमानो लोपे तर्जन्य प्रकाशते न क्षेटे हा प्रस्पादीनां

पादांशीन्मामसं जन्मना गणमस्तवोऽद्भुतं॥ अत्रतृणाः स्थितवीयालनन्दाना गयणाः स्वयं॥ २२॥
तेनयमेणाकृतवान्देवेपि यंचमारत॥ फेन याच्यपस्यैव तयमं प्रतिपेदिरे॥ २३॥ वे
दानसाफेनेपध्यायमेमं तस्रपेदिरे॥ वेदानमेस्म्याः मोमस्ततनः सोऽदंतपेपुनः॥ २४॥

नीत्राभिनिवेशेन निरीक्ष्यमाणानां तासुं प्रतीयते चेत न्यं च प्रकाशते मे यं मदाविदेहानाम यायणा गां प्रत्योक्तयोगत्रज्ञनानावाहिर कल्पिता हृतिमेदा विदेहान तलेयुमान्यकोशावरणलक्षतिदेह विस्मरेणो मस्यथावास्थावा गाहते॥ साप्रकल्पिता प्रस्पां मिंडयामंवक्ति मा दोजायोतिरोधीयते॥ नान्यथा तद्दर्ने तेन्ये परे के दोषस्तत्रयेवेत्याननशक्ति नापनीयमलनतदोमा रोतप्रकाशते यस्तत्स शरीरयशोदया रजेनेन च दृष्टंत स्यापि सविशोषत्वमववर्ति लाभ्यान्तविशेषत्वोचसमानानिष्टुदितो॥

543

५५८
२६

७॥ अगतिर्गतिरशून्योऽज्ञानधर्मः गतिः॥ गतिमान् उपाख्यानधर्मः॥ ८ सामवेदेन सामवेदोक्तं तत्सम
सीति वाक्यवर्गीयकारिणः॥ ज्ञानजनकं पूर्ववैरस्य च धर्मोपशमादिमत्तामग्रे केवलं देवतैरिति तथैः
तथा च योगशास्त्रीतौ वैराग्यवतां आसन्नसमाधिलाभप्रशस्तिमद् अमध्याधिमात्रजातानोपिवि

ते भ्यो विशिष्टं ज्ञानामि गतिमेकां तितोन्नतां॥ केनैष धर्मः कथितो देवेन ऋषिणापि वा॥ ९
एकान्तिनां च का चर्या कदा वोत्पादिता विभो॥ एतन्मे संशयं छिंधि परं कौतूहलं हि मे॥ १० वैश
पायन उवाच॥ समुपोढेष्वनीकेषु कुरुपाण्डवयोर्मृधे॥ अर्जुने विमनस्के च गीता भगवता स्वयं॥ ११
अगतिश्च गतिश्चैव पूर्वं ते कथिता मया॥ गहनो ह्येष धर्मो वै दुर्विज्ञेयो ह्यकृतात्मभिः॥ १२ सं
मितं सामवेदेन पूर्वैवादिकृते युगे॥ धार्यते स्वयमीशेन राजन्नारायणेन च॥ १३ एतदर्थं म
हाराज पृष्टः पार्थेन नारदः॥ ऋषिमध्ये महाभाग शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः॥ १४ गुरुणा च
ममाप्येष कथितो नृपसत्तम॥ यथा तु कथितं तत्र नारदेन तथा शृणु॥ २२॥

शेषं स्पष्टम् इति मदुरीति तीव्रगतिमाजां तीव्रवैराग्यवतां आसन्नतमः समाधिलाभः कार्यकारणी
यानादेति ईश्वरप्रणिधानस्य सर्वाधिकम उच्यते॥ ईशेन महादेवेन॥ ४॥ १॥ ११॥ रामाय नमः

यदाभूयःश्रुतिश्रवणात्ताश्चनादनव्यिनिरूपणं तेदेवनादब्रह्महंसोपनिषत्यमिहं॥१७॥ तदुपास

यदाभूयःश्रवणात्तामुहिरामीमदात्मनः॥ब्रह्मणःपुरुषव्याघ्रतयकीर्तियुतंश्रुणु॥१८॥ज

गत्सृष्टमनादेवोहरिर्नारायणःस्वयं॥ चिंतयामासपुरुषंजगत्सर्गकरंप्रभुं॥१९॥ अथचिंतय

तस्तस्यकर्णात्पुरुषोस्सृतः॥ प्रजासर्गकरोब्रह्मातमुवाचजगत्पतिः॥२०॥ सृजप्रजाःपुत्रमु

खाश्वलतापादूतत्त्वया॥ श्रेयस्त्वंविधास्यामिवलंतेजश्चसुव्रत॥२१॥ धर्मंचसन्नोऽरहीषासावंत

तामनाप्ततः॥ तेनसृष्टःकृतस्त्रांगस्थापयत्वयथाविधिः॥२२॥ ततोब्रह्मानमस्कृत्येदेवायहरिमे

धसे॥ धर्मंचाग्र्यंसजग्राहसरहस्यंससंग्रहं॥२३॥ आरण्यकेनसहितंनारायणमुखोद्भव

उपादिश्यततोधर्मंब्रह्माणममितौजसं॥२४॥ कार्तंयुगधर्ममाणांनिराशीकर्मसंज्ञितं॥ जगाम

तमसःपारंयत्राव्यक्तव्यवस्थितं॥२५॥ ततोथवरदोदेवोब्रह्मालोकपितामहः॥ असृजत्सत

तोलोकान्कृत्स्नान्स्थावरजंगमान्॥२६॥ ततःप्रावर्ततनदाआदौकृतयुगंशुभं ततोहिंसा

त्ततोधर्मोव्याप्यलोकानवस्थितः॥२७॥ तेनैवाद्येनधर्मेणब्रह्मलोकविसर्गकृत्॥ यजायामा

सदेवेशंहरिंनारायणंप्रभुं॥२८॥ धर्मप्रतिष्ठाहेतोश्चमनुस्वारोचिषंततः॥ अध्यापयामासतदा

लोकानांहितकाम्यया॥२९॥ ततःस्वारोचिषःपुत्रंस्वयंशंखपदंनृप॥ अध्यापयत्सर्वाद्यामसर्व

नयाजगत्स्रष्टाहिमामधर्मंभवतीत्यादि॥ अथेति॥ २० ॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥

550

यदासीचात्वयमिति ॥ वर्त्तयं च त्वया हतेनः सूर्यादि रश्मि प्रवृत्तस्य निविड्तत्र भास्वरांधकार
कल्प प्रत्यस्त मित्यस्त विशेषरूपे दृष्टु यास्यतोपिवशवैदेहो विस्मरणात्तत्तत्रे रूपं प्रकाशते
ननं च्छिन्ना च मिति द्वितीयो यो यप्रकारः एतौ द्वौ वा शालवेनायोगौ ॥ १ ॥ अंतरालवेनानन्तरोपमाद् न

यदासीच्चात्वयं जन्म द्वितीयं ब्रह्मणोनघ ॥ तदा पितामहेनैव सोमा हमेः परिकृतः ॥ १४ ॥ नारा
यणात्मको राजन् मज्जायप्रदेदोचत ॥ ततो योगस्थितो हृदः प्रणाह्नतचयोनघ ॥ बाल वित्तान्न
धीन्सर्वान् धर्मं मेनत्पादयत ॥ अंतर्देयेन ततो भूयस्तस्येदं स्वमायया ॥ १७ ॥ तृतीयं ब्रह्मणो ज
न्म यदासीद्वाचकं महत् ॥ तत्रैव पथमेः संभूतं स्वयं नारायणोनघ ॥ १८ ॥ सप्तर्षीणाम् तत्रादि
श्रामत्वान्नुरूपोत्तमान् ॥ तपसं वेद तत्त्वं मेन दमेन नियमेवच ॥ १९ ॥ विपरीकांतवानीततत्वप
रांगः मेत्ततमे ॥ यस्मात्तस्माद्वतेपाप्त त्रिमोपपात्ति दिद्रोच्यते ॥ २० ॥ स्थवेदपादृपदितं वनमेतदि
म्भूरे ॥ सर्पाणाम्याध्यपिगतोधर्म एव सनातनं ॥ २१ ॥ बाप्रनादि पदाच्छ्रष्टः कथितो जगद्गुण
बाणा मकाशात्या मच्छरुपमि विपषाशिप्ति ॥ २२ ॥ ततो मेदाहृ पिष्ठे वधाम कान धर्म सनातन ॥ श्रे
तोयमिति वाचिकं वाडिवं वें संमं ग्रार्थेचिं तनपूर्व ॥ तदंयेन ततो भूयो नारायणसमाहितः ॥ २३
कं जयेत चोपमात्काम्मरणमतो मम ग्रार्थमात्रं धापत स्तदा कारणं चित्त ह्लनेपुनः सूर्ववदे स्व
रूपाधिगमहायोच्चिन्मात्रेणावस्थाने ॥ २५ ॥ त्रिपरिक्रांतवान विवर्तितवानूर्ध्वस्य शिष्ठोसतिशेषः ॥ २६ ॥ स्व
स्वेदपादपादितंतंत्रिमोपणोचत्वकमपदेशवति ॥ सपेयारत्वादि सप्तपर्णादिगकर्म च जय ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

श्री
म॰ शां॰
मो॰ टी॰
५५६

यदिदं ममभीति ॥ अंतर्यामिस्वरूपं तन्मा ॥ इदमेव समपणोद्भवनीकेषु रस्यादिना उपक्रांतं गीतासु यामुक्तमिति प्रत्यभिज्ञानार्थं इमं रवस्तते योगं प्रोक्तवानहमव्ययं विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीदिति तत्र त्वं च शंकोत्तरेन तद्दुःख्यति विवस्वान्जगृहे ततः स्यादिना ॥ ५१ ॥ एकसूदेति ॥ ब्रह्मानिरुद्धसृष्टया

यदिदं सप्तमं जन्म पद्मजं ब्रह्मणो नृप । तत्रैष धर्मः कथितः स्वयं नारायणेन हि ॥ ४८ ॥ पितामहाय शुद्धाय युगादौ लोककारिणे । पितामहश्च दक्षाय धर्ममेतं पुरा ददौ ॥ ४९ ॥ ततो ज्येष्ठे तु दौहित्रे प्रादाद्दक्षो नृपोत्तम । आदित्ये सवितुर्ज्येष्ठे विवस्वान्जगृहे ततः ॥ ५० ॥ त्रेतायुगादौ च ततो विवस्वान्मनवे ददौ । मनुश्च लोकभूत्यर्थं सुतायेक्ष्वाकवे ददौ ॥ ५१ ॥ इक्ष्वाकुणा च कथितो व्याप्य लोकानवस्थितः । गमिष्यति क्षयान्ते च पुनर्नारायणं नृप ॥ ५२ ॥ यतीनां चापि यो धर्मः स ते पूर्वं नृपोत्तम । कथितो हरिगीतासु समासविधिकल्पितः ॥ ५३ ॥ नारदेन तु संप्राप्तः सरहस्यः ससंग्रहः । एष धर्मो जगन्नाथात्साक्षान्नारायणान्नृप ॥ ५४ ॥ एवमेष महान्धर्म आद्यो राजन्सनातनः । दुर्विज्ञेयो दुष्करश्च सात्वतैर्धार्यते सदा ॥ ५५ ॥ धर्मज्ञानेन चैतेन सुप्रयुक्तेन कर्मणा । अहिंसाधर्मयुक्तेन प्रीयते हरिरीश्वरः ॥ ५६ ॥ एकव्यूहविभागो वा क्वचिद्द्विव्यूहसंज्ञितः । त्रिव्यूहश्चापि संख्यातश्चतुर्व्यूहश्च दृश्यते ॥ ५७ ॥ हरिरेव हि क्षेत्रज्ञो निर्ममो निष्कलस्तथा । जीवश्च सर्वभूतेषु पञ्चभूतगुणाति- गः ॥ ५८ ॥

नुगतः प्रद्युम्नश्चित्तयानुगतः संकर्षणः द्वितीयानुगतः वासुदेवः एकरूपः ॥ एते देवचतुष्कमेणाज्ञोक्तं अधिकारतारतम्यात् एषामुपासनानानात्वं वस्थ्या ॥ ५७ ॥ जीवश्चेति हरिरेवेति सर्वत्र ॥ ५८ ॥

552

५५६

४७॥ नामत्वेनजन्मनीति ॥ नामत्वेति ॥ शवींकृत्वागोयंसंवित्तत्सारमादिसंवित्तोशागज्ञानामपलत्वेण
श्वनाद्रतयोनिमितेकाश्याभावेपिशक्तशुत्वास्फुरंतिगंधादिसंविदस्त्वंचित्तवेद्यमत्तोणनस्फुरेनीति
सर्वस्मान्मनस्त्वमः नत्राविरोधोशान्यकारणचिन्मात्रस्थैर्यमितियोगः ॥४३॥ अथजन्मनिसूत्रान्मनि

ततःशांतवपदस्यापिशुत्रमात्मजमोरमे ॥ द्विशोपालेमपरीनामसत्यापयनमारत ॥४४॥ सोततदेवे
ततोभूयःशामंवेताशुरोशुत ॥ नामत्वेजन्मनिशुगात्रत्वगाःपार्श्वेवोतम ॥४५॥ यश्वमेतेस्वयंदेवो
दरिनोगयगाः प्रभुः ॥४६॥ नतामारदाविदलोवृत्वगाःपयपतस्तदा ॥ सनकमाराश्रावोतस्तः
प्रायीतवान्रुप ॥४७॥ सनत्कुमारोपिदेवोरणोवेशुजापतिः ॥ कृतादोकृतशाहेत्वयमम्तदृथा
तवात ॥४८॥ वीरगाम्यायथोत्येनरेभ्यायमनयेददौ ॥ प्रभुःशुत्रापशूहायमस्तृत्वायसंवेयसे ॥४९॥ कि
त्वितामायशददोदिशाणातायथर्मिणा ॥ ततोप्यनदेयेभ्योनामगणामसज्ञव ॥५०॥ अथजेजन्म
निशुतश्रेत्वगाहरियोनये ॥ एपयमेःसमन्तोनागशुणामवालतः ॥५१॥ सदीतोश्रेत्वस्यागज
न्मशुतम्ययपर्याविधि ॥ अपापितामसनयोनाम्नावदिशदोन्रप ॥५२॥ वोदेवभृश्वमशामःसाम
वेदंतगोक्षितो ॥ नपशतामाभिविद्यातमपहसामाभ्रतोदरि ॥५३॥ नपशचाप्यनुमकांतायाजान
मोवकेपन ॥ अन्नदयेततोराजन्वेषयमेःप्रमोहरिः ॥५४॥

अथधारणाबोसिद्धायोश्वदंत्रत्वास्मानि
वानस्वरणामात्रात्कतकुर्यतेतिननिर्विकल्पापेदाधीत्यर्थः ॥ सर्वापदयाश्रेयान् ॥५५॥

भ॰ टी॰
मो॰
५५२

१२। जायमानमिति जन्म मारभ्य दृष्टिः दुःखभागं पशुपेन कथयेति शेषः। १४। ईशाः कथयेयं तानि जायते न ता
मेव कथयेथाः॥ नारायणोऽति॥ तस्मात् इति एष्येयेति भावः। १५॥ भक्तमावे दोषमाह॥ पूजन मीनि [illegible] प्रसङ्गे
षे। १६॥ एवं राजसत्त्वलाप [illegible] इति प्रवृत्तिमार्गे नियो [illegible] निवृत्तिस्थः॥ १७। कामम् इति। वैकारिका सात्विकाहं

मनीषितं च प्राप्नोति चिन्तयन्पुरुषोत्तमं॥ एकान्तभक्तिः सततं नारायणपरायणः। १२। मनीषि
णोऽपि ये केचिद्यतयो मोक्षधर्मिणः॥ तेषां विच्छिन्नतृष्णानां योगक्षेमवहो हरिः॥ १३। जायमानं हि
पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः॥ सात्विकस्तु स विज्ञेयो भवेन्मोक्षे च निश्चितः। १४। सांख्ययोगेन तुल्यो हि
धर्म एकान्तसेवितः। नारायणात्मके मोक्षे ततो यान्ति परां गतिं॥ नारायणेन दृष्टश्च प्रतिबुद्धो भवे
त्पुमान्। १५। एवमात्मेच्छया राजन्प्रतिबुद्धो न जायते॥ राजसी तामसी चैव व्यामिश्रे प्रकृती स्मृते।
१६॥ तदात्मकं हि पुरुषं जायमानं विशांपते॥ प्रवृत्तिलक्षणैर्युक्तं नावेक्षति हरिः स्वयं॥ १७॥
पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा लोकपितामहः॥ रजसा तमसा चैव मानसं समभिप्लुतं॥ १८॥ कामं
देवाश्च ऋषयश्च सत्वस्था नृपसत्तम॥ हीनाः सत्वेन सूक्ष्मेण ततो वैकारिकाः स्मृताः। १९। जनमे
जय उवाच॥ कथं वैकारिको गच्छेत्पुरुषः पुरुषोत्तमं॥ वद सर्वं यथादृष्टं प्रवृत्तिं च यथाक्रमं॥ २०॥

कारजाः सत्त्वेनापि सतेन तमका [illegible] सन्तः कदाचिन्मुच्यन्त इत्यर्थः। अत एव ब्रह्मादीनां तत्त्वज्ञाने [illegible]
दोषपादित्व। १९। वैकारिकोऽहंकारजो वैः स पुरुषोत्तमं कथं गच्छेत् [illegible] मनाः योगसक्तो वा [illegible]

552

५५२

मनस्माद्दृढं कायो विद्धि रिवेद्यन्नयः ॥५५॥ एवं हरि लोकविधिः लोकप्रवर्तकौ तथासौ ॥५६॥ एकांतधर्मं
निष्कामा नाम भक्तानां धर्मः ॥६०॥ प्रोक्तोः कर्म काम्यकर्म ॥६१॥ योगाय मौनादरे दृन्नमाविद्यादर्शयंति एव

मनश्च स्थितिं राजन्यं चेंद्रियसमीरणं ॥ एवं लोकविधिर्धीमानेष लोकविसर्गकृत् ॥६२॥ प्रकृ
तौ चेव कर्त्ता च कार्यकारणमेव च । ये यत्कृतिस्तथा राजन् कोऽपि तेषु तत्त्वोऽव्ययः ॥६३॥ एवमेकांतधर्म
स्तत्कीर्तितोऽत्र प्रसत्तम ॥ मया गुरुप्रसादेन दुर्विज्ञेयः स्वकामात्मभिः ॥६४॥ एकांतिनो हि पुरुषा दुर्लभा बह
वो नृप ॥ यद्येकांतिभिराकीर्णं जगत्स्यात्कुरुनंदन ॥६५॥ अहिंसकैरात्मविद्भिः सर्वभूतहिते रतैः
भवेत्कृतयुगप्राप्तिराशीःकर्मविवर्जिता ॥६६॥ एवं स भगवान्व्यासो गुरुर्मम विशांपते ॥ कथया
मास धर्मज्ञो धर्मराज्ञे द्विजोत्तम ॥६७॥ ऋषीणां संनिधौ राजन् शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः ॥ तस्याप्य
कथयत्पूर्वं नारदः सुमहातपाः ॥६८॥ देवं परमकं ब्रह्म श्वेतं चंद्राभमच्युतं ॥ यत्र चैकांतिनो यांति नारा
यणपरायणाः ॥६९॥ जनमेजय उवाच ॥ एवं बहुविधं धर्मं प्रतिबुद्धैर्निषेवितं ॥ न कुर्वंति कथं विप्रा
अन्ये नानाव्रते स्थिताः ॥७०॥ वैशंपायन उवाच ॥ तिस्रः प्रकृतयो राजन्देहबंधेषु निर्मिताः ॥ सात्त्विकी
राजसी चैव तामसी चेव भारत ॥७१॥ देहबंधेषु पुरुषः श्रेष्ठः कुरुकुलोद्वह ॥ सात्त्विकः पुरुषव्याघ्र
भवेन्मोक्षार्थनिश्चितः ॥७२॥ अत्रापि स विजानाति पुरुषं ब्रह्मवित्तमं ॥ नारायणपरो मोक्षस्ततो वै सा
त्विकः स्मृतः ॥७३॥ देहबंधेषु देहे एवं बंधो येषां ते पुरुषा वेशः ॥७४॥ पुरुषः सात्त्विकः श्रेष्ठ इति योजना ॥७५॥
सात्त्विकलक्षणमाह ॥ अत्रापि स्यादिति ॥७६॥ रामः

म॰ भा॰
शा॰ टी॰
५५८

कस्मादेतं शतिपाठितं तिगायति । कस्मृएवेति भावनः पालकः ८८ ॥ एकमप्यमत्यधिकशततमोऽध्या
यः कस्मादेतमक्ततस्माप्यादिभिः सर्वैः प्राप्यएकमेवेति चउक्ते तत्रैतैः समाचितेविकल्पितेचोप्र
पतीदेतंमहिद्वानः श्लवति । माविति ॥ २ ॥ प्रज्ञाननतमोनुदायेति कोऽदः ॥ १ ॥ पितामहस्यप्राचेन्ता रा
यणः वयषष्टंनारायणावतारेवदंतीसर्थः नथाहिकार्यस्यकारणानन्याद्वावाप्रातमावेश्वनाम

कस्यएवं विद्धितोकानांभावनोमोहनस्तथा ॥ महाराकारकस्यैवकारणंचविशांतले ॥ ८८ ॥ धां
नोमोत्तथमेघएकान्तिभावे ॥ जनमजयउवाच ॥ मोप्यथागापचयान्नवेदारणपकमेवच । त्ता
नान्येतानिब्रह्मर्षे लोकेषुप्रचरंतिह ॥ १ ॥ किमेतान्येकनिष्ठानि पृथग्निष्ठानिवामुने । प्रब्रूहि
वैमयापृष्टः प्रवृत्तिंचयथाक्रम ॥ २ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ जज्ञेवहुज्ञंपरमत्युदारंयंद्वीपमध्ये
तनयात्मयोगात् । पराशराद्गन्धवतीमहर्षिंतस्मैनमोऽज्ञानतमोनुदाय ॥ ३ ॥ पितामहाद्यंप्र
वदंतिषष्ठमहर्षिमार्षेयविभूतियुक्तं । नारायणस्यांशजमेकपुत्रंद्वैपायनं वेदमहानि
धानं ॥ ४ ॥ तमादिकालेषुमहाविभूतिर्नारायणोब्रह्ममहानिधानं । ससर्जपुत्रार्थमुदारते
जाव्यासंमहात्मानमजःपुराणः ॥ ५ ॥

श्रीनिशेषाभेदाद्वाव्यासस्यनारायणांशत्वाद्यषष्ठनारायणात्वेदरूपिर्हिंरण्यगर्भः नदीयेसर्गप्र
र्कनारायणास्यांशजंकस्मदेहपायनंव्यासविहितनारायणांशजमितिपरत्ते । पितामहाद्यमार्षेयमहः
वदंतीतिवाक्यस्यातीपितामहाद्यंषष्ठंवदंतीतिवाऽध्याहृत्ययोजनंसर्वथापिपितामहाद्यमिन्येकपदं

५५८

श्रद्धानं भवत्येवमात्मनि प्रमादः ॥ सम्यक्त्वमिति ॥ सम्यक्त्वं तु ग्रंथिभेदे तेन श्रद्धेयानामितेन रूपेण श्रद्धानं श्रपि
ज्ञानमात्रं ॥ अथवा ऽऽत्मैव चतुर्विंशतितत्त्वरूपो विद्युत्तत्त्वैर्विभिरंतरैः संयुक्तः सम्यक्त्वमा देहेन उपाधि
ध्यायेन एतदेव प्रकटयः पुरुषः प्रकृतिं गच्छेदिति चेतेनेतत्त्वरूपेण समत्वं लक्षणानामन्तरं देहे ह्योक्तं किंच
यावि वियोगाएव तत्त्वानि रित्यर्थः ॥ ८ ॥ वेमिति ॥ एकं समयोचितं तमात्मानमात्मा विवेकः योग
वेदेषु यन्नोदितं ॥ सम्यक्त्वं तत्त्वसंयुक्तं संयुक्तं विभिरंतरैः ॥ पुरुषः प्रकृतिं गच्छेत् त्रिक्रियः पंचविं
शकः ॥ ९ ॥ एवमेकस्यात्मयोगे वेदाराणं कमवच ॥ परस्य योगान्यत्वान्नियच त्रिचकथ्यते ८८
एषएकोनिनाथ मोनारायणपरात्मकः ॥ यथा समुद्रान्सरितां तोयं समेव राजन्मनरा
विशंति ॥ ८२ ॥ इमं तथात्मानमदाजलोज्ञानारायणं वेपुनरा विशंति ॥ एव ते कथितो धर्मः सा
त्वतः कुरुनंदन ॥ ८३ ॥ कुरु षेनं यथान्यायं यदि शक्नोसि भारत ॥ एवं समस्तभागोनारदाशरु
वेममम ॥ ८४ ॥ श्वेतानां यतिनां चाहृ एकांतिगतिमव्ययां ॥ व्यासस्याकथयत्प्रीत्याय मपुवाप
धीमते ॥ ८५ ॥ मत्स्वयं मयात्प्रमाणात्तः स्वयतोगुरोः ॥ इत्थं हि दुश्चरो धर्म एष पार्थिवसत्तम
८६ ॥ यथैव त्वं तथैवान्ये भवंतीह विमोहिताः ॥ स्थितं हृति निरोधः ॥ वेदाराणं कंजीव ब्रह्मभे
दं येरेतत्त्वमप्याहिवाकंते ज्ञाने पंचरात्रमक्तिमार्गः परमगुरोक्तानां वेदिकानां कर्मणामाय
णं ॥ एतत्स्वं एककापिकारत्वात्समर्थितमेवमत विकल्पितं निरपेक्षः ॥ उपसंहरति एषं इति
नारायणपरात्मकः नारायणं निष्टः ॥ ८ ॥ यथेति ॥ ८८ ॥ श्वेतानां महत्स्याहोनां कायापत्यारिणां ॥ ८९ ॥

ममवेनाभितो जातः प्रजासर्गकरः प्रभुः ॥ सृजत्प्रजां विविधां ब्रह्मलोकं सकृत्प्रवर्तिताः ॥१८॥ स एवमुक्तो
विमृश्य स्मितां व्याकुलमानसः । प्रणम्य वरदं देवमुवाच हरिमीश्वरं ॥१९॥ का शक्तिर्मम देवेश प्रजाः स्र
ष्टुं त्वमास्थिते ॥ त्वमेव भगवान्देव विश्वस्य पदनन्तरं ॥२०॥ स एवमुक्तो भगवान्मुकुन्दो यातोऽहितस्ततः ॥ वि
नयाम्यामह देवेश बुद्धिं हि शृणु सत्तमः ॥२१॥ स्वरूपिणीतो तु बुद्धिरूपत्स्वहरिप्रभुः । योगेन चेनां तत्पोभ्यः
स्वयं त्रिगुणं जनता ॥२२॥ सत्तेन स्वयं योगेस्या बुद्धिंगतिमतो मतो ॥ उवाच वचनं देवो बुद्धिं वै प्रभुरव्य
यः ॥ सुलक्षणा प्रविशस्वेति लोकसृष्ट्यर्थसिद्धये ॥ ततस्तमीश्वरं हृष्टा बुद्धिर्वै प्रविवेश सा ॥२३॥ अथैनं
बुद्धिसंयुक्तं पुनः सद्दृशे हरिः ॥ सृष्टिं च वचः शृष्टहं स्वमात्मविविधाः प्रजाः ॥२४॥ बाढमित्येव कृत्वा
सोपयाज्ञां शिरसा हरेः । एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥२५॥ प्रापवैनं मुहूर्तेन स्वस्थानं देव
सत्तिनं नो चैव प्रकृतिं प्रापणं को भावयतो भवत् ॥२६॥ अथास्य बुद्धिरभवत्ततो नरस्या नदोऽकिन ॥ सृ
ष्टाः प्रजा इमाः सर्वा ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥२७॥ दैत्यदानवगंधर्वरक्षोगणसमाकुला । जाता हीयं व
सुमती भाराक्रान्ता तपस्विनी ॥२८॥ बहवो बलिनः पृथ्व्यां दैत्यदानवराक्षसाः । भविष्यंति तपोयुक्ता व
रान्प्राप्स्यंति चोत्तमान् ॥२९॥ अवश्यमेव तैः सर्वैर्वरदानेन दर्पितैः ॥ बाधितव्याः सुरगणा ऋषयश्च तपो
धनाः ॥३०॥ तत्र न्याय्यमिदं कर्तुं भारावतरणं मया ॥ अथ नानासमुद्भूतैर्वसुधा याप्यया क्रमं ॥३१॥ निग्र
हेण च पापानां साधूनां प्रग्रहेण च ॥ इमां तपस्विनीं सत्यां धारयिष्यामि मेदिनीं ॥३२॥ नयाम्येषा हि
ध्रियते पाताले स्थेन भोगिना ॥ मया धृता धारयति जगद्विश्वं चराचरं ॥३३॥ तस्मात्पृथ्व्याः परित्रा
णं करिष्ये संभवं गतः ॥ एवमेवं चिंतयित्वा तु भगवान्मधुसूदनः ॥३४॥

नारायणः ॥ उत्पन्नोऽयं व्यासमिमं ससर्ज तेन तदा तिष्ठति त्विहैवेति ॥ १२ ॥ उत्तम आरभ्य भक्तानां लोकहितो मयेन्ये
नन मैत्रेय उवाच ॥ त्वयैव कथितः पूर्वं संभवो द्विजसत्तम ॥ वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्ति
पुत्रः पराशरः ॥ पराशरस्य दायादः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ १ ॥ भूयो नारायणांशत्वं त्वमेवेन
प्रभाषसे ॥ किमेतत् पूर्वं जन्म व्यासस्यामितौजसः ॥ २ ॥ कथयस्वोत्तमस्तेजः नारायणांशत्वं
णांशत्वे ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ वेदार्थान्नित्यकामस्य पुत्रार्थं मम पितुस्तपो निधेः ॥ गुरोर्मे ज्ञाननिष्ठस्य
हिमवत्पादसंस्थितः ॥ ३ ॥ कृत्वा भारतमाख्यानं तपः श्रान्तस्य धीमतः ॥ शुश्रूषां तस्य राजन्
कृतवेतो वचनं तदा ॥ ४ ॥ सुमन्तुर्जैमिनिः पैलो वैशम्पायन एव च ॥ एवं चतुर्थः शिष्यो वेदको
व्यासात्मजस्तथा ॥ ५ ॥ एभिः परिवृतो व्यासः शिष्यैः पञ्चभिरुत्तमैः ॥ शुशुभे हिमवत्पादे भूते
भूतपतिर्यथा ॥ ६ ॥ वेदानावर्तयन्सोऽगान्भारतार्थं च सर्वशः ॥ तमेकमनसं दान्तं युक्ताध्य
यनसंस्थितम् ॥ ७ ॥ कथान्तरे कदाचित्स शिष्यैः परिवृतो मुनिः ॥ वेदार्थान्भारतार्थांश्च जन्म ना
रायणात्तथा ॥ ८ ॥ स्मृत्वेमं वक्ता वेदार्थान्भारतार्थांश्च तत्त्वचित् ॥ नारायणादिजन्म ख्यातं
तत्स्वयं चक्रे मे ॥ ९ ॥ श्रुणुध्वं मामाख्यानं परमिदं मार्कण्डेयमुत्तमं ॥ आदिकाले दैव विप्रास्तपसा विग
तेन मया ॥ १० ॥ ग्रामे ग्रामेऽविमर्गे वेदमस्मिन्कृष्णमवे ॥ नारायणो महायोगी शुभाशुभविवर्जितः ॥ ११
सस्रजे नाभितः पूर्वं ब्रह्माणममितप्रभं ततः स प्रादुरभवद्वेदान्वाकरोद् वीन ॥ १२ ॥
तोयेष्वपि स्थितः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ ॥ रामः ॥ रामायनमः

णां भविष्यसि॥ धर्माणां विविधानां च वक्ता ज्ञानकरस्तथा॥४६॥ भविष्यसि न पोतु
कौनवनगाद्धिमोत्सवे॥ श्रीमद्रागस्य पुत्रस्ते परमात्मा भविष्यति॥४७॥ महेश्वरप्रसा
देन नैतद्वचनमन्यथा॥ यमानसं वै भवदेतिविधा पिनामहस्योत्तमबुद्धियुक्तः॥ वसि
ष्ठमग्रे वचनपो निधाने यस्याति सूर्यं त्वगणितविष्यतेभाः॥४९॥ तस्मात्त्वयेवापि तनो
महर्षिः पराशरो नाम महाप्रभावः॥ पिता सतेवेदनिधिर्वरिष्ठो महानपावेन पयो
निवासः॥५०॥ कानीनगर्भः पितृकन्यकायां तस्मादृषेस्त्वं भविता च पुत्रः॥५१॥ अनम
स्य भविष्याणां छिन्नसर्वार्थसंशयः॥ येषां निश्चोनकाः सर्वे सहस्रयुगपर्ययाः॥५२॥
तांश्च सर्वांस्तपोदीप्ता नद्रक्ष्यसे तपसान्वितः॥ पुनर्द्रक्ष्यसि चानेकसहस्रयुगपर्यया
त्॥ अनादिनिधनेलोकेवचक्रहस्तंच मामुने॥ अनुध्यानात् मम मुने नैतद्वचनमन्यथा
५४॥ भविष्यति महासत्वख्यातिश्चाप्यतुलातव॥ शनैश्चरः सूर्यपुत्रो भविष्यति मनु
र्महान्॥५५॥ तस्मिन् मन्वन्तरे चैव मन्वादिगणपूर्वकः॥ त्वमेव भविता वत्स मत्प्रसाद
न्नसंशयः॥५६॥

555

रूपाण्यनेकान्यसृजत्प्रादुर्भावभवाय सः ॥ वाराहं नारसिंहं च वामनं मानुषं तथा
॥ ३६ ॥ एभिर्मया निहन्तव्या दुर्विनीताः सुरारयः ॥ अथ भूयो जगत्स्रष्टा भोःशब्देनानना
दयन् ॥ ३७ ॥ सरस्वतीमुच्चचार तत्र सारस्वतोऽभवत् ॥ अपान्तरतमा नाम सुतो वाक्सम्भ
वः प्रभुः ॥ ३८ ॥ भूतभव्यभविष्यज्ञः सत्यवादी दृढव्रतः ॥ तमुवाच नतं मूर्ध्ना देवानामा
दिरव्ययः ॥ ३९ ॥ वेदाख्याने श्रुतिः कार्या त्वया मतिमतां वर ॥ तस्मात्कुरु यथाज्ञप्तं मयै
तद्वचनं मुने ॥ ४० ॥ तेन भिन्नास्तदा वेदा मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ ततस्तुतोष भगवान् ह
रिस्तेनास्य कर्मणा ॥ ४१ ॥ तपसा च सुतप्तेन यमेन नियमेन च ॥ मन्वन्तरेषु पुत्र त्वमेव
मेवं प्रवर्तकः ॥ ४२ ॥ भविष्यस्यचलो ब्रह्मन्नप्रधृष्यश्च नित्यशः ॥ पुनस्तिष्ये च सं
प्राप्ते कुरवो नाम भारताः ॥ ४३ ॥ भविष्यन्ति महात्मानो राजानः प्रथिता भुवि ॥ ते
षां त्वत्तः प्रसूतानां कुलभेदो भविष्यति ॥ ४४ ॥ परस्परविनाशार्थं त्वामृते द्विजस
त्तम ॥ तत्राप्यनेकधा वेदान् भेत्स्यसे तपसान्वितः ॥ ४५ ॥ कृष्णे युगे च संप्राप्ते कृष्णव

मो०
५५१

आगमं वेदं ज्ञात्वा नत्र न भवेचानतिक्रम्य एषां सर्वेषां निःश्रेयस परमतात्पर्यविषयो भूतार्थस्तन्नारायणः परमात्मैवेति हृष्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ अन्नमित्र प्रस्थानताभिमानो मूढानामेवेत्याह ॥ न चेति स्वमतमाहतमेवेति त्रिमचयेषु कल्पनभवबलादिःषितिदोषः ॥ इति वेतातंकृतं केवलात सम्मशमानं इह शाएव पावनात्माश्रपि मच्चान इत्याह पंचरात्रेति ॥ २० ॥ सनातनत्वमफ्तिप्रतियादित

यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः ॥ न चैनमेवं जानंति तमोभूता विशांपते ॥ २९ ॥ तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदंति मनीषिणः ॥ निष्ठां नारायणमृषिं नान्योस्तीति वचो मम ॥ ३० ॥ निःसंशयेषु सर्वेषु नित्यं वसति वै हरिः ॥ ससंशयान्हेतुबलान्नाध्यावसति माधवः ॥ ३१ ॥ पंचरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप ॥ एकांतभावोपगतास्ते हरिं प्रविशंति वै ॥ ३२ ॥ सांख्यं च योगं च सनातने द्वे वेदाश्च सर्वे निखिलेन राजन् ॥ सर्वैः समस्तैरृषिभिर्निरुक्तो नारायणो विश्वमिदं पुराणं ॥ ३३ ॥ शुभाशुभं कर्म समीरितं यत्प्रवर्तते सर्वलोकेषु किंचित् ॥ तस्मादृषेस्तद्भवतीति विद्याद्दिव्यंतरिक्षे भुवि चाप्सु चेति ॥ ३४ ॥ शांतिमा
दपर्वण्ड व्यासोन्यतिः ॥ ३५ ॥

तापितस्पृत्येउभेश्रयितेतनयोवराश्यस्यपंप्रणीतं तं वेदविरुद्धं च सच्चितंतयापिश्रवांतरतात्पर्यवैकम्यं वेत्याह सर्वैरिति ॥ इदं विश्वं नारायण इति इदं सर्वं यदमात्मा ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतेरर्थो बलाद्वैतरूपो दर्शितः ॥ ३३ ॥ शुभाशुभमिति सर्वं नारायणककर्तृकं भवतीत्यर्थः समीरितं वेदविहितं तस्मादृषेर्नारायणात् ॥ ३४ ॥ ह्रासतत्वमधिकं ततमः ॥

556

५५१

६३॥ अत्रैव के विद्वांसः समापयन्ति॥ आसां गीतोपसंहारस्यैवं कं प्रश्नस्योत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते एवं तत इति ६३

यत्किंचिद्दृश्यते लोके सर्वं तन्मद्विचेष्टितं॥ अन्यो ह्यन्यं चिंतयति स्वच्छंदं विद्यया स्वहं॥ एवं सारस्वतस्त
षिस्मणा तरत मंतस्या॥ ५७॥ उक्त्वा वचनमीशानः साधयस्वेत्यथाब्रवीत्॥ सोहं तत्प्रसादेन देवस्या
हरिमेधसः॥ ५८॥ अपांतरतमा नाम ततो जातो ज्ञया द्धरेः॥ पुनश्च जातो विख्यातो वसिष्ठकुला
नंदनः॥ ५९॥ नदत्तत्कथितं जन्मम या पूर्वकमात्मनः॥ नारायणप्रसादेन तथा नारायणांशजं
९०॥ मया हि सुमहत्तप्तं तपः परमदारुणं॥ पुरा मतिमतां श्रेष्ठाः परमेण समाधिना॥ ९१॥ एतद्वः
कथितं सर्वं यन्मां पृच्छत पुत्रकाः॥ पूर्वजन्म भविष्यं च भक्तानां स्नेहतो मया॥ ९२॥ वैशंपायन
उवाच॥ एतत्ते कथितं पूर्वं संभवो स्मद्गुरोर्नृप॥ व्यासस्याक्लिष्टमनसो यथा पृष्टः पुनः शृ
णु॥ ९३॥ सांख्यं योगः पंचरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा॥ ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानाम
तानि वै॥ ९४॥ सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते॥ हिरण्यगर्भो योगस्य वेत्ता नान्यः
पुरातनः॥ ९५॥ अपांतरतमाश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते॥ प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदंतीह के
चन॥ ९६॥ उमापतिर्भूतपतिः श्रीकंठो ब्रह्मणः सुतः॥ उक्तवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं
शिवः॥ ९७॥ पंचरात्रस्य कृत्स्नस्य वेत्ता तु भगवान्स्वयं॥ सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते ९८

नानामतानि भिन्नप्रस्थानानि॥ ९४॥ सर्वेषां प्रमाणं सिद्धये विशिष्टकर्तृकत्वेन सर्वाणि सन्तीति सांख्य

मो॰
५६२

स्वमतमाह ॥ बहूनामिति ॥ अद्वेतु पार्थिवं वसन्नापुरुषाणां चेदमवकाशदानमणिगुणानां प्रति-
विवायात्मनैनाथ्यैका योनिर्महाकाशविवपुरुषादिरूपेण तथैवतेऽस्मदीनां योनिरेकः पुरुषः अ-
व्याख्यास्यामि इत्यर्थः अयंभावः एकोऽस्य कृतेः नाम्यर्थाभावाद्वामानांतरविरोधाद्वात्यन्तेतन्नाम्नः एकस्मा-
दपि प्राणिकर्मवासनागर्भितानां ज्ञानमहायात स्वमवद्विपदाप्युत्पतेरविरोधात् ॥ यदुक्तं नान्याये-
कस्मिन्नेवेप्राणिकर्मदकाल्पनया बंधमोक्षादिव्यवस्थापपत्तेः उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता
फलमर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णये इत्येतैः लिंगैः ॥ एतेरेकात्म्य एव तात्पर्यदर्शनात् ॥ त-
था हि सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा-
त्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति च उपक्रमोपसंहारयोरेकरूप्यं एतदात्म्यमाहेरसकृतश्रवणा।

बहूनां पुरुषाणां च यथैका योनिरुच्यते ॥ तथा तं पुरुषं विश्वं व्याख्यास्यामि गुणाधिकं ॥

मभ्यासः मानांतरानवगतत्वादात्मैकत्वस्यापूर्वता ॥ उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं म-
तमविज्ञातं विज्ञातमित्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं फलं यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्मयं
विज्ञातं स्यादित्यादिदृष्टांतोपपत्तयः तेवणमतद्दृढकेन याद्यन्यग्रोधफलमत आहरेति
न्याद्विरर्थवादः ॥ तत्र गृहकन्यायनवमलिनाजनगहपन्यग्रोधकणिकान्यायेन तत्तत्तेन-
ऽद्वयं च प्रतिपादयन्तस्यैकाहितोऽयत्नमवगमप्रति एवमेकात्म्यं प्रतिपादयन्तदर्शहत्तमाका-
शानौपमानेयथावद्दृष्टानोयेननाशकतद्दृज्ञेवानभोपमः ॥ एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्य॥
काशातेपकदावङ्गघटैर्वर्तज्जलचंद्रवत् ॥ अहरहर्गच्छन्त्य एनं ब्रह्मलोकं न विदन्त्यनृतेन।
हि प्रत्यूढा इत्यादिश्रुतिभिः घटाकाशजलचंद्रादिदृष्टांतेर्वेकैवंधस्यज्ञानकार्यत्वप्रति।

557

५६२

पुरुषभेदमंतरेण बंधमोक्षव्यवस्था नोपपद्यते ॥ श्रुयप्रमाणाभ्यामैकात्म्यमनतिलंघनीयत्वात् ॥ संदिहानः पृच्छति बहव इति नन्वेकस्मिन्नाकाशे कर्णशष्कुलीरूपोपाधिभेदात्तच्छ्रोत्रभेदः कल्पितो वापि यथा श्रवणादिव्यवहारहेतुः शब्दग्रहासंकरहेतुश्चैवमेकस्मिन्नात्मनि अन्तःकरणभेदाज्जीवभेदः ॥ कल्पितो बहुमस्त्व्यवहारहेतुर्भेदासंकरहेतुश्च भविष्यतीति व्यवहारपरमार्थदृष्ट्या पुरुषबहुत्वैकत्वे संभवत इति न तत्र पृष्टव्यमस्तीत्याशंक्याह कोहेवेति ॥ योगा वा

जनमेजय उवाच ॥ बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु ॥ को ह्यत्र पुरुषः श्रेष्ठः को वा योनिरिहोच्यते ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ बहवः पुरुषा लोके सांख्ययोगविचारिणाम् । नैतदिच्छंति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ॥ २ ॥

वयोर्गौतमादिनिरिति वदात्मैवेदं सर्वमित्यात्माभेदश्रुतेः पुरुषाः सनार्थयोगाभेदपरत्वेनाप्युपपन्ने ग्रात्मैकत्वसिद्धौ शष्कुलीदृष्टान्तेनापि युक्तव्यवस्थाकल्पनया निर्मूलत्वात्प्रमाणान्तरेण चाद्वैतासिद्धेः कः श्रेष्ठः पुरुषोऽस्ति को वा यो निरस्तिन कोपीत्यर्थः लोके व्यवहारे एतत् एतस्मिन्व्यवहारे बहव एव पुरुषा नत्वेक इत्यर्थः ॥ परमार्थतस्त्वेक एव न तु बहव इति भावः ॥ २ ॥ ॥ नामः

श्री
म॰ भा॰ मो॰
५६३

२३॥ बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु॥ पुरुषाणां स्वरूपविप्रकृष्टतरं प्रमाणमतीत्यापि संज्ञानाद्यः
पुरुषाणां नास्तीति भावः॥२४॥ बहवः पुरुषाः पृथगेवेति ये सांख्यास्तान्प्रत्याह। एते
निःक्रांतप्रत्यक्षोपलब्धविषयं वेदाप्रतिपाद्यं नेति तत्र दृष्टव्यमित्यर्थः॥ अत एव विगतत्वं

१७ रुद्र उवाच॥ नमस्तस्मा इदं न भगवान्व्याख्याय तमोऽर्थिनम्॥ कुशलं चाब्रवीच्चैव सर्वस्य
जगतस्तथा॥ विररामाथ भगवान्वेदराजस्ततेनमया॥ ततोऽहं पर्वतं याम हिमवन्तं
नारमैविन॥१८॥ कौतूहलं वा पि हिमे एकांतगमनेन तु॥ नेतत्कारणमस्य हिमा
तिष्ठति पितामह॥१९॥ किं च तत्समद्वनःश्रोतव्यमि मा विवर्जितम्॥ महाप्रभे रघुदि
तस्मरोषिभिः सामितप्रभैः॥२०॥ गांधर्वैरप्सरोभिश्च सततं संविषेवितम्॥ उत्तमं सर्व
गिरिवरमेकाकी प्राप्तवानसि॥२१॥ ब्रह्मोवाच॥ वेजयंतो गिरिवरः सततं सेव्य
नेमया॥ अत्रैकाग्रेण मनसा पुरुषश्चिंत्यते विराट्॥२२॥ रुद्र उवाच॥ बहवः पु
रुषा ब्रह्मंस्त्वया सृष्टाः स्वयंभुवा॥ सृज्यंते चापरे ब्रह्मन्स एकः पुरुषो विराट्॥ क
को ह्यसौ चिंत्यते ब्रह्मंस्त्वयैकः पुरुषोत्तमः॥ एतन्मे संशयं ब्रूहि महत्कौतूहलं
हि मे॥२३॥ ब्रह्मोवाच॥ बहवः पुरुषाः पुत्र त्वया ये समुदाहृताः॥ एवमेतदतिक्रांतं
द्रष्टव्यं नैवमित्यपि॥२४॥ आधारं तु प्रवक्ष्यामि एकस्य पुरुषस्य ते॥ बहूनां पुरुषाणां

स्याप कं हि प्रमाणं॥ आत्मभेदस्याधिगत एवेति न शास्त्रस्य विषयः तत्परत्वेपि हिंसायाः भेद
जमिति व तथा त्रयाणां नवादकत्वापत्तेः॥ अतस्तन्मस्यादि वांतत गौणाभेदपरमित्यर्थः
२४॥ आधारो विष्ठानमेकस्य विराजः सोपाधिकत्वेपि पुरुषस्य कतमस्त्विकिमतनिरूप्य

558

५६३

इदमेवागत्य नमस्कारस्तवकं आख्यायिका प्रख्यानोपयाद्यतिनमस्कृते त्यादिना आख्यायिका

नमस्कृत्वाचरणे वेसव्यासविदितात्मने॥ तपोयुक्ता यदा तात एवं व्यास परमर्षये॥४
इदं प्रकृष्टं मस्तं तं तोदर्षि देव पार्थिव॥ श्रुतं सत्यं च विख्यातमृषिसिद्धेन चिंतितं॥५
उत्सर्गेणापवादेन ऋषिभिः कपिलादिभिः॥ अध्यात्मचिंतामाश्रित्य यत्सम्यगुक्ता
निभारत॥६॥ समासतस्तत्पयामे सः प्रकृष्टकनमस्कृतवान्॥ ततेहं संप्रवक्ष्यामि प्रसा
दात्स्मितो जसः॥७॥ अथ प्रदाह देवी ममितिहासं प्रवर्तनं॥ ब्रह्मणा सह संवास
दे श्चर्वकस्य विधापते॥८॥ ते गोदस्य समनुष्य मध्ये द्वारकं प्रभुः॥ वैजयंत इति
ख्यातः पर्वत प्रवरो नृप॥९॥ तत्राध्यात्मगतिं देव एकाकी प्रविचिंतकः॥ वैराजसद
नाश्चित्यं वैजयंतं निषेवते॥१०॥ अथ तत्रासतस्तस्य चतुर्वक्त्रस्य धीमतः॥ ललाटा
प्रभवः पुत्रः शिव आगात्पहत्कृत्या॥११॥ आकाशेन महायोगी पुराणं च नृपनः प्रभुः
ततः खात्रिपपाताशु धरशैलोपरमूर्द्धनि॥१२॥ अग्रतश्चाभवत्प्रीतो ववंदे चापिपा
दयोः॥ तं पादयोर्निपतितं दृष्ट्वा सव्येन पाणिना॥१३॥ उत्थापयामास तदा प्रभुरे
कः प्रजापतिः॥ उवाच चैनं भगवांश्चिरस्यागत मात्मज॥१४॥ पितामह उवा
च॥ स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोसि मेंतिकं॥ कच्चित्ते कुशलं पुत्र स्वाध्यायतप
सोः सदा॥ नित्यमुग्रतपास्त्वं हि ततः पृच्छामि ते पुनः॥१६॥

मो॰
५६४

अस्यैव तेजस्तत्त्वमनिरुक्तमाह तेजांसीति ॥ ९ ॥ नन्वयमेव तेजस्त्वेनोक्तं तिष्ठतीति मन्यामहे ।
त्यादिकर्मस्यैव प्रसक्तिमित्याशंक्याह नागतीति रितिपदाकरासेवाप्रतीतिन्त ॥ आगत्या
दिमत्त्वेपि वक्तव्ये नैवास्ति यतो नेवमाज्ञ्याद्यात्मनि गतिरस्तीति न ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ २
कातर्ह्रि गतिर्यतो गतिरित्याशंक्य ॥ अनिर्वचनीयास्तिनातिप्रतीतिरित्याह विनयामी

तेजांसि हि शरीराणि वीजं चापि शुभाशुभं ॥ नातिवेतिसंयोगात्मा तत्तेजस्त्व उ।
च्यते ॥ ६ ॥ नागतिर्नगतिस्तस्य नैतेयाभूतेषुकेनचित् ॥ सांख्येन विधिना चैव यो।
गेन च यथाक्रमं ॥ ७ ॥ चिंतयामि गतिं चास्य नागतिं वेद्मि चोत्तरां ॥ यथाज्ञा।
नं त्वविवक्ष्यामि पुरुषं तं सनातनं ॥ ८ ॥ तस्यैकत्वं महत्त्वं च स चैकः पुरुषः स्मृ
तः ॥ महापुरुषशब्दं स बिभर्त्येकः सनातनः ॥ ९ ॥

559

तिगतेर्निर्वचनं संस्वेन तु वाङ्निरूपं पुरुषं यथा ज्ञानं स्फूर्ति युक्तानुभूतीरनतिक्रम्यव
क्ष्यामि यतः ॥ सनातनं नित्यैकरूपं येन दिष्टमित्यमेवेति ङ निरूपयन्तित्यर्थः ॥ ८ ॥ अ
स्य महापुरुषत्वनिर्वक्ति तस्येति पुरुषान्तरसत्वेप्येकस्य महत्वं न स्यात् ॥
समत्वात् पुरुषाणां ॥ ९ ॥ ॥

५६४

विश्वविराजत्परमं स्वज्ञानमानं स्वमहत्तमं कारणं निर्गतं शुद्धं ॥ अनेनानिरुद्धप्रकृष्टसंकर्षणा-
वासुदेवाः क्रमेणोक्तानर्वाणिर्गुणस्यैव निर्गुणो वासुदेवे प्रवेशः इत्यर्थः ॥ २२ ॥ अध्याय ॥ इदमेव
प्रकृष्टकं तद्रूपानेतत् प्रकृत्याणादयन्न ॥ कृत्स्नस्य मोक्षशास्त्रस्य सर्वस्य संग्रहमिति स्मृणपत्ते ज्योत्यादिना-
प्रकृष्याः स्वेतातां शास्त्रतः आद्यंतशून्यत्वात् अव्ययः अपरिणामित्वात् अतएवभूतपः अप्रच-
यहीनः ॥ अप्रमेयः वाङ्मनसातीतत्वात्सर्वगः ॥ सर्वोपादानत्वात् सगुणोः ब्रह्मेंद्रियादिसहि-

तस्मात्तं प्रकृतं विश्वं परमं स्वमकृतं ॥ निर्गुणं निर्गुणात्मत्वात् प्रविशंति सनातनं ॥ २३ ॥ यो
नौमो लथमेनारायणोये ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अहं पुरुषः शाश्वतो व्ययः
यत्तदप्रमेयस्सर्वज्ञस्सर्वनिरुच्यते ॥ ४ ॥ नमस्याकालनास्टुमयानेवांपिसतम-
गणोनिर्गुणो विश्वात्माहृषणोलसोस्वतः ॥ ५ ॥ अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ
वसन्नपि शरीरेषु न समेलप्यतिकर्मभिः ॥ ६ ॥ ममांतरात्मा तव च ये चान्ये देहसंस्थिताः
सर्वेषां साक्षिभूतो सो न ग्राह्यः केनचित्क्वचित् ॥ ७ ॥ विश्वमूर्द्धा वि---------- श्वा
पादादिनासिकः ॥ एकश्चरति क्षेत्रेषु स्वैरचारी यथासुखं ॥ ८ ॥ ॥ राम ॥

ते निर्गुणो शमादिहीनैः मूढैः विश्वो विश्वात्मा तानेन विश्वात्मेणोवदरूपः स्वयं प्रकाशः इत्या-
र्थः ॥ ५ ॥ अशरीरः स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरैर्विरहितः ॥ न लिप्यते आकाशवद्घटादिगतेन-
दोषैः देवतादिभिरंतर्यामित्वाद्विभिवां ॥ ७ ॥ अपास्तदृष्टतां वारयति शृतरात्मा निग्रहः ॥ उपाध्यभि-
निवेशात् ॥ ८ ॥ अयमेव विश्वरूप इत्याह विश्वेति सर्वेषां प्राणिनां शरीरे यथमेव शरीरस्य धं ॥ ८ ॥

७॥ अध्यायः॥ आश्चर्यं॥ उक्ताः सुकेतोरेतेषु पृष्टेषु मध्ये वचनान्मत्स्यान्कृते सति॥ ५॥ अहं नाभिमतिर्मितिशेषः

नाहं देवान्गन्धर्वान्नागान्नाप्युपपन्नगान्॥ प्रभवन्तो ह्यभूतानां सामान्यात्तन्मे गतिं॥ एतद्देवर्षिपंडुष्टः

मामाश्चर्यं तच्चोक्तं द्विज॥ ६॥ [illegible] कामं यो मे स्मिद्गतिस्ततः॥ सूर्यो [illegible] त्वष्टा पृथिवी

परिवर्तते॥ ७॥ [illegible] ब्रह्माण्डे [illegible] ब्रह्मोवाच॥ आश्चर्यं नाम संदेहः [illegible]

नात्मिश्चजे मम॥ अनर्थाः पगतेतांके [illegible] दृष्टिमतः॥ २॥ [illegible]

[illegible] जनमम॥ [illegible] वतः [illegible] नियोजने॥ ३॥ नारद उवाच॥ अत्र का हेतु कार्यं

केवितानीप्रष्टितो भवान्॥ उच्यतां द्विज यत्कार्यं यदर्थं न मिदागतं॥ ३॥ उक्ता [illegible] कार्यं मा

मामेच्छ द्विज धर्म॥ [illegible] ब्रत॥ ४॥ न हि [illegible] केवलं [illegible]

[illegible]॥ गं तमहं [illegible]॥ ५॥ [illegible] द्विज [illegible] कार्यं [illegible]

लोकार्थं भवतः सर्वैः कार्वितामपि [illegible]॥ ६॥ ब्रह्मोवाच॥ एवमेतन्महाभाग [illegible]

तास्मञ्जे गम॥ [illegible] कालया देवा सर्वे [illegible] यथार्थं॥ ७॥ ॥

मयि [illegible] तिकाविंता नकार्यं [illegible] र्थः॥ ९॥ ७॥

२१॥ एषैषो शीर्षफले सर्वेग्रन्थादि प्रतीकाग्रं आदित्यो तव तस्य ते जस्कं भूतं समर शुपत्त हे॥२२॥ शर्ति ते दे

आश्चर्यो निमिनाश्चर्यं मिदमेकं नमेस्तु ते॥ विमलेयन्मया हृष्टं मंवं वेस्तु यं से श्रयान्न॥१॥ शुवामध्या
न्हसमये लोकान्तस्पर्शतिभास्करे॥ मत्वादित्यपतीकाशा सर्वतः समहच्युतः॥२॥ स लोकान्तेन भ
मापवोन्तस्यामा नि विभासयन॥ सुर्वदत्या भिमवो मोति गम नेपाद्यानिव॥३॥ हन्नामतीति व
ज्योति त्वामपूतेजो मर्चिभिः॥ अनिदेषपन हृषणादितोयद्व भास्करः॥४॥ नग्नाभिगम्य नषेमो
द्दसो [illegible] दृतो विवस्वत॥ केनापि दत्तिमात्सत्ता स्थस्याय य तामृत्यद्वं नार्थिना॥५॥ तनो
भि वैवयानं प्रविष्टो यधिमंहले॥ एकोभूतं वन ते जः दहेनादितितां गत॥६॥ तत्र नासशायो
जात यत्तो यो ति ज्ञा समागमे॥ अनयो को भवेत्स्यौरथस्थो यायमागत॥७॥ नेवयं ज्ञानसंदेहः
वयं एषाम्सेरवि॥ कपर्धदिवमाक्रम्य गतः स्यंदवापरः॥८॥ मो नृप ॐ उं छत्यं पाल्याने॥ म
हेउवाच॥ नैषदेवो नि लम्पटोनाम्पैन च पन्नगाः॥ ऊर्द्ध्वहन्तिव मो मिद्धं मर्तिरषदिवं गतः॥१०
षस्लाफलाहारः पोतोषर्णपानमरूथा॥ अमन्दो वा शुभतश्च श्री दिघ्रः समाहितः॥११
भवास्त्रानेन विप्रगामं हितामिर्वभवन्तः॥ स्वगांहावेष्कतो गृहानां मां चिदिवं गतः॥१२॥ प्रेक्षयाति
स्नाको नीतिन्य शुद्ध गिमाप्राणः॥ सर्वभूतहिते शक्त एषविप्रापुजे गमः॥१४॥

व॥ ॥७४॥

तदनेन प्रबंधेन यथा तिम वेसाश्रमेषमोहोत्रितथापिम स्थ्यमेव हाथाथा यत्नतयमनियमप्रमादमायते
तमाश्रमान्तर्ध्यानमागामाध्यर्यतिन्नैव कातिलनसर्वपुंसा संभवेतीनैवोपसंहारः कृत्वा यथास्वांदेशपे
शलसस्थो स्तन मनीति एवं न्यासोन्कषंप्रतिपादके वाक्ये स्यपि श्रावाये कूलादेस्मप्रोत्पयथाविधाने।
गतेष्वकमांतिषोषुणांमिसमाहृत्यकं इंवेश्ववोदेणो स्वाध्यायानो धार्मिकानिटपात्मानेसर्वेंद्रियासिप्रे
तिष्ठायादिं समस्तवांतांश्रुत्वानंदमानशैर्थःमाः सावलेवेवंतेयन्याववदाधुधंबह्लोकान्तभिसंपद्यते ॥ नः

मतेन कृतं संस्कारो धर्मेस्ववाभिनत्थिवान् ॥ तथावचकथामेतां राजन् कथितवांस्तदा ॥५॥ भागी वेला
पिराजेंद्र जनकस्यनिवेशने ॥ कथेयं कथिताचौपयाना रायमहामते ॥६॥ नारदेनापि राजेंद्र देवे
द्रस्य निवेशने ॥ कथितामरतश्रेष्ठ शृण्वेतां लिहकर्मणा ॥७॥ देवराजेनचपुरा कौशिकेनोघाकथा शु
भाः ॥ समस्तेभ्यः प्रयास्तेभ्यो लिप्पमोवसुधाधिप ॥८॥ यदाचममरात्मेणापृष्टमासीत्सहासता ॥ ३ः
हृपावश्रमिनदाराजन्नेयंकथितामम ॥९॥ पृष्टमायतनेन मयावेवांतमानवा ॥ कथेयंकथिता
श्रुणपापमर्धौर्यस्यभ्रेनावरं ॥१०॥ ॥ श्रीवीतरागायनमः ॥ ॥

नवनगावतेंतःइतिरहितोयोपसंहारःकृतः ॥ तेनैवकृत्वाएवसंपूर्णसमाप्ति ॥ यथोक्तंभगवतावार
गयणेन ॥ कृत्वा समावालइंद्रियोपसंहारयति ॥ नेत्थाहामिसलभाजनसवादेसंस्थासास्थापिकेसिद्धे
पिः कर्णःस्फुपार्श्वनेनरहितोयोपसंहारःप्रदर्शितः ॥ श्रीतिपोधितानिः पोधण कृत्येनव्याख्यातः ॥ यत्रक
आध्यास्मजिनेंद्रियायनतिष्ठोसुख्यन्तःस्यकमवाति ॥ तद्वैवचकथानेतान्धिस्यानावेषप्रशक्त ॥ ॥१७॥

सएव त्वमिति ॥ यत्र देवो महात्मा वासुदेवः प्राप्यते पुरुषोत्तमः अनादिनिधनो विष्णुः किमाश्चर्यमतः यः पूर्वमा
दित्यान्तर्वर्ती पुरुषोऽनन्तः सएव चाहं यः पुरुषो यश्चासावादित्ये सएव करोति हृदयादित्य पुरुषयोः
एकत्वगमकारणात्मनाः भेदंपि कार्याल्मनास्त्वयाभेदोभावि प्राप्तोत्यात्मक्याह ॥ यो हं सएव भवान्

यएव त्वं सएवाहं योऽहं स त्वं भवानपि ॥ अहं भवाश्च भूतानि सर्वे यत्र गताः सदा ॥ ८
आसीनं मे भोगपतेः शयः शयनं च ये ॥ सोऽहं स त्वं त्वमपाप्यो विद्या मिथ्या माथने
॥ एवमेव निश्चयः साधो कुले कारणं मम ॥ आत्मन्यामिनं तं कृतार्थो सि स्व
जेनाग्मम ॥१८॥ इति श्रीनारायणेन महाभारते मोक्षधर्मे च उद्धव स्वपाख्याने ॥ श्री
शुवाच ॥ सर्व मे ज्ञोपायं श्रेयं लक्षणः कृतनिश्चयः ॥ दीक्षाकांक्षीत तदा तां तं स्या
वर्तमानो विश्वितः ॥२॥ नारायणाय नमः ॥

वानपि नपादो वपारत्रां एते न भेदाभेदपदोक्तिरस्ताः भूतानि विषदादीनि सर्वे यत्र गताः प्रलय
काले न देव ब्रह्मण्यस्मि इत्यर्थः ॥ एतस्य उत्क्रान्तेः सूर्यं प्रवेश मात्र प्रवर्त्तने त्वा वसि निश्चितं वेद वाक्या
दितिभावः ॥ ॥ भोगपतेर्भोगी हिकाहं तमतेभोगपतेरितिशेषः पाठः ॥ अध्यायः ॥१८॥ श्रीदत्तादोपा
यस्मितो दिष्टं तं उद्धवत्तु टीकारत्नदर्पी ॥ ॥

मो॰
५३१

॥२॥ मे मां प्रति व्याति कथयति ॥ ३ ॥ वर्तते यत्र यावन्ते यत्र तत्र निवेदने ॥ ४ ॥ दर्शनस्थवः हेमर्षे ॥ २९ ॥ अ
नाग ॥ अ॥ योऽवाच ॥ शिक्षालोलातुरुकुरुमुखो विप्राणां वेदपारगं ॥ शृन्त्या नां स्वधर्मे वचनं श्रावितो लो
कानुपालने ॥ ५ ॥ सर्वे भूत परित्राणां तत्र यथा स्थितो व्यापते ॥ विप्राणां यत्र मर्हतिरातिथ्य सपा
लिता ॥ ६ ॥ विप्रत्व विषये शूद्राणां शुश्रूषा सूद्रकर्म कृत ॥ हृदयस्थ धर्मो नागेन्द्र सर्वभूत हितोषि
ता ॥ ७ ॥ नियता हारणानित्य व्रतचर्या यथाक्रमं ॥ धर्मो हि धर्ममेव वर्धयायणा विपाशितः ॥
८ ॥ हंस्यकास्यक्रतो वापि कः कोऽमोहमवेदिति ॥ प्रयोजनमानेनित्य मेवं मता श्रमेभवेत् ॥ ९
परित्यक्ताभार्यायः परमोधर्म उच्यते ॥ नयोपदेशा नागेन्द्र तत्त्वतन्नेन वेद्यये ॥ १० ॥ मा हृदयधर्म वि
जानन्तो धर्म नित्यन्न विधिष्यते ॥ सत्यार्थं कुरु सत्य स्थ व्यासामि विपत्थपतः ॥ ११ ॥ देवताना
म हात्मानां धर्मं चर्यानस्त्री यते ॥ प्रति थीना च सत्कारो नित्य युक्ता स्थिते द्विजः ॥ १२ ॥ समाहृतो
द्विवसास्त्वपविप्र संहितागतस्यैव ॥ नच कार्यं न मे व्याज्निर्दर्शनं तव कालितिति ॥ १३ ॥ तो मत्वा
स्वव शूलि ने नदर्शनमसमसकः ॥ आगतो नो वर्तते यत्र तत्र प्रायाणा: प्रामित व्रता ॥ १४ ॥ अद्दे
न्वमेनं नागेन्द्र मत्यपर्वंममाहितः ॥ प्रस्थायो मम्ल कार्यमः संप्राप्तोऽभुजगोत्तमः ॥ १५ ॥
पतत्कृत्वा महाप्राज्ञ त्वं न गत्वेनमर्हसि ॥ तातमर्हसि वा तत्र दर्शने दर्शनस्थवः ॥ १६ ॥
प्रांतो मोदत ५ मे भ्रेउक्तव्रहस्पराव्याने ॥

यः ॥ ॥ रामायनः ॥ ॥

राम: राम

५७१

562

१२ अध्यायः ॥ महामार्थनेमेतना ॥ (१२३) ५ ॥

शुश्रमान्नमिमात श्यामएवंवनासुपस्थिताः ॥ कार्यं वातिथ्यमस्माभिर्नेयसर्वं कृतं विनः ॥ ८ ॥ मूलफ
लवार्णिवायपोद्विजसत्तम ॥ आहार देवतो रस्मैवो भोक्तुमेषा चाप्नता ॥ ९ ॥ त्यक्ता हारोरम भवता
वनेनिवसतान्यथा ॥ बाल ह द्वपि देसर्वे प्रीयते तु ः खसेकवात ॥ ७ ॥ नदिनो वलहा कश्चिन्ना
नापयन्नपोपिवा ॥ एवंश्रुत्वा लाकुलेत्यास्मिन्देवतातिथिवपुष्ठ ॥ ४ ॥ वाच [illegible] उवाच ॥ उपदेशान
शुश्माकमनान्यकृता मया ॥ हिनूनं दशनात्रवेना गमागमनं प्रति ॥ १० ॥ ययहरा३ति कांतेना
गमिष्यामि पन्नगाः ॥ तदाहारं कौवंश्याम्यिन निमित्त मिदंव्रतं ॥ ११ ॥ कृतं व्योनव मैत्तापोगम्यतां व
यथागतं ॥ तन्निमित्त मिदंसर्वं नेतन्नेतममिद्दाहेव ॥ १२ ॥ नेतेनसमसत्त्वानानावहतानेनधुजेगमाः
स्वमेवभवनेजग्मुरक्त्वा धनरघेम ॥ १३ ॥ प्रा[illegible]मा[illegible]प[illegible]कृतलक्षणाव्याने ॥ भो[illegible] ॥ अ
थकालेवजातिप्यर्णामोमो[illegible]जगमः ॥ दत्तापन्नत्त्वा । स्वेवेपमकृतकर्मविवस्वता ॥ १४ ॥ तेभा
र्गाप्युपचकामपादणो चारिर्मिथ्योः ॥ उपमेत्रागता माध्यौ पन्नगः पर्यपृच्छत ॥ १५ ॥ अथतमा
सिकल्याणिदे वतातिथिपूजने ॥ एवंश्रुते वांविपिनाश्रुते श्रुते नतलसमे ॥ १६ ॥ नबिलस्पृक्तना
र्थं नमोऽश्र्यामादेवोकृतः ॥ मद्वियोगेन मस्त्राप्रोति विसर्गतापमेभैतना ॥ १७ ॥

२०॥ अध्यायः॥ सप्तमः॥ ५॥ तामवतमायनेकृत्वा॥ ३॥ ४॥॥

नागा उवाच॥ श्रीभिमानैर्नमानोमेनातिदोषेणवैमहान॥ तेषः संकल्पजः साधिदर्पोवानाग्निना
नया॥ १५॥ नचतेषांदहेमाधीणशेषमपिकेनया॥ तस्माबस्यकल्पनोयोनिवितेषुभुजंगमाः॥ तेषा
ष्पदिवशोनानादग्धीवाः पतनापकान्॥ नथाशकयोनिमयिदोहन्तोवामेणसंयुगे॥ १५॥ अतःपुरः
गतैवनंस्पश्यतागमेणनिहतं॥ पर्मणारोषसंविमाकालेवीर्यमतामहताः॥ १६॥ जामदग्नेणवा
मेणमहास्त्रनयनोपमः॥ सप्तयोनिहतोरोषात्कातवीर्योमहाबलः॥ १७॥ तदेघनयसांशस्त्रस्त्र
यसांविनिपातकः॥ निरुद्धोनामयारोषःश्रीनैनैवनैतत्व॥ १८॥ आत्मानैवाधेयोमेणप्रसंगमा
स्पनुपायिनो॥ यस्येसंतविषालालिमार्याशुणसमन्विताः॥ १९॥ एवमतद्वेवताश्लाभियश्चातिवृत्या
मेदिजाः॥ सर्वथावोक्तवान्नाकांस्वकृतार्थःप्रयाम्यति॥ २०॥ पुष्पैतोमोहपर्मसुश्रूषुःसपाल्यो
ने॥ मो ऋउवाच॥ सप्तमाणतिस्तत्रप्रयपोब्रह्मणोप्रति॥ २१॥ नमेवमनमाध्यायत्कार्थवानोवि
वारयन्॥ १॥ नमनिष्कस्पनायेदमतिमानस्यनेवं॥ २२॥ प्रोवाचधर्मवेवाकोपस्तूमथसंवृत्सला
मोक्षोत्वामप्यभिमाघेः तानरोषकवमहर्षि॥ २३॥ इद्रमभिसनामःकस्यार्थेकिंप्रयोजनं॥ २॥
श्रीभिमत्वादसिकाम्पत्तेहाएकाभितेद्विजे। विविकेशमतीतीवेकेवानपुणासमे॥ २४॥

563

अथ ॥ ४ ॥ सौरमेयाः दित्यर्थः ॥ ५ ॥ श्लोककः चातकः ॥ ६ ॥ द्विजाविना मतिपालयेत प्रास्तुयात्... विनास्य कोपि विज्ञोमादित्यर्थः श्रीभिजनेन संदेशोजातः तत्पदं... नामोपिकाश्चित्... पालनेपा

ना २३ वाच ॥ अथ ब्राह्मणाह्वयेणाकेनेममनुपयामि ॥ मा तुच्छे केवले विप्र देवं चाण्ड देक्षिते ॥ १

कोदिमांमा नुषः आत्मो रक्षकामो यशास्विनी ॥ मदर्थेन न कांचिवी कामा स्त्राद्धं वोदक्षाति ॥ २ ॥ नराच

क्षत्रयाणा नाचदेवर्षीणां च भाविनो ॥ नन्तरा राम सहा वीर्याः सौरमेयास्तथावि नः ॥ ३ ॥ वेदनीयाश्च

वरदावयमण्डनपातितोयनः ॥ मनुष्याणां ... पोषणा नाने तुष्यंति ममति ॥ ४ ॥ नारावियोवाच ॥

आजेवे न विजानामि नासो देवोति नाधान ॥ पंकजं ... जानामि भक्तिमानति वोष्टणे ॥ ५ ॥

द्विकाणीनराकोलो जले प्रस्तोक कोपथा ॥ वर्धवर्धः प्रियः पुत्री दर्पणेन नवकोत्ताति ॥ ६ ॥ द्वि

नावदर्पणेनैकिं विद्वनप्रतिपालयेत ॥ तत्पाणामि जनेजातोन कश्चित्तुष्टुपमस्ते ॥ ७ ॥ नहो

षेमहजेनत्कालनमेनरक्षमदीमि ॥ आपो षैदेवनन स्याध्यनात्मा नेदयाममदीमि ॥ ८ ॥ अपापा

भिय ना नामहकृता स्कृपमार्जनं ॥ राजा वा राजपुत्रो वा शूपाद्दस्ते वक्षम्यते ॥ ९ ॥ मौनेज्ञानफ

ला वाप्तिर्दानेनच यशो महत् ॥ वाग्मिता सत्यवाक्येन पाक्षवमहोयते ॥ १० ॥ भूप्रदानेन च ग

तिं लयमत्या श्रमसमिता ॥ न्याय स्वार्थस्पर्श प्रातिक्रमा फल संपाद्यते ॥ ११ ॥ अभिप्रेतामसं ...

त्यजानया लो ॥ अतिथित्यक्तान श्चित्कालेय्या स्ते रत्यर्थः ॥ १ ॥ महजं मर्षं पंचाजातिज्ञे ॥ २ ॥ भूणाहत्ये

कौषिरेति पुण्यं सिवेंजितं ॥ १३ ॥

गी॰
५७३

।८। अध्यायः॥ विवस्वा॥५॥ नवानं तथैवान्तादि रूपेण विश्वस्य परिणामं मनोना॥५॥ महान्तं मम यो मो ९

तस्यैव प्रश्नस्तवं त्रेत्रि विधिं नमनिलापान॥ पश्चात्कार्यं वदिष्यामि श्रोतुमर्हसि तद्भवान्॥१८॥ श्रीगीतो।
मो. वा गर्भे मुदं कुरं तत्र गात्यो ते॥ ब्राह्मणाः॥ विवस्वतो मां ब्रूति पर्यये ण वो दुर्भवा लंरणमे कच्च
शास्त्र धर्मं त्वं ये दित त्रकि विदेहस्य नयाशांसि तमर्हसि॥१॥ नाग ३वा च॥ शास्त्र यं णामले का नोप
लिप्यमानाना नरवि॥ यतो भूतः प्रवर्तन्ते सर्वे त्रैलोक्यसंमताः॥२॥ यस्य रश्मिसहस्रेण ग्रस्ता त्वालि
वलितं गताः॥ वपत्यष्ठात्मवनयः सोऽसि ह्यादेवतैः सह॥३॥ यतो वायुर्विनिःसृत्य सर्वं यच्छ्वास श्रिता
महान्॥ विसृज्य तत्रैव ते च किमाश्चर्यमतः परं॥४॥ विभज्य तेन विप्रैर्धं प्रजा लोकहितं तथा॥
तोयं सृजति वर्षा सूर्य किमाश्चर्यमतः परं॥५॥ यस्य मंडलमध्यस्था महात्मा परमः लिया॥ दीमा
सर्वो हव्यते लोका किमाश्चर्यमतः परं॥६॥ शुक्लो नाम मासितः पादोयस्य वा विधितो वे॥ तोयं सृ
जति वर्षा सु किमाश्चर्यमतः परं॥७॥ योऽष्टमासांस्तु शुचि विना किरणैरोतितं पयः॥ प्रमाद ते पु
नः काले किमाश्चर्यमतः परं॥८॥ यस्मिंस्तेजो विशेषेण सर्वमात्मा प्रतिष्ठितः॥ यतो बीजं महीवा चे
यं दार्वं ते सचराचरं॥९॥ यत्र देवो महाबाहुर्णा यज्वतः पुरुषोत्तमः॥ अनादिनिधनो विष्णुः किमाश्च
र्यमतः परं॥१०॥ ॥ राम. ॥ ॥

पादरववपादेः रवयवः मौलमित्र रूपेणाण्यमेवर्धंतीत्यर्थः॥ ५॥ यतः सूर्यात् बीजमोघं॥५॥९॥

564

५४१

धर्मराजं यमं नैमं विद्धि यत्र नामेन नागेन्द्र भगवान् ॥ ९ ॥ अज्ञेशाकरणं क्लेशानिवारकं ॥ ११ ॥ अनर्थतः श्रीमो
नमितः आत्मानं च यत्र आत्मनो जीवस्य यातिर्विश्रान्तिस्थानं आत्मस्थे विषये भ्यो व्याहृतः एवं विधो विव
स्वा मि ण उवाच ॥ धर्मराजं त्वं हि मां विद्धि नागेन्द्र भूमिदारात्ते ॥ यमनामं हि द्विज श्रेष्ठ तत्र मे कायमाहि
ते ॥ ५ ॥ तस्य द्वादश मासास्त्रि यं कृतवान् मितगात ॥ स्वजनं च पत्नी त्वां मिपजं त्वमिव कर्षकः ॥ ६
तस्य क्लिष्टपवनं कर्णौ स्वक्लिकारक्षमा हितं ॥ आवर्त्तया मित द्रव्यो यत्र तो लिरामयाः ॥ ७ ॥ ना ग उवा
च ॥ अहो कल्याण हन्त स्वभावे प्रसज्ज नवलभः ॥ स्वतास्य स्वमसत्याना परमस्ने ह नपयपति ॥ ८ ॥ अ
हं मनागोविषयं षेयस्या मां विदितो भवान् ॥ आज्ञापय यथास्मे र्यं किं करोमि प्रियं तव ॥ ९ ॥ भवंत स्वज
नादर्शिपद्मा मे श्रुतवानहं ॥ अन त्वां स्वयमेवाहं दृष्टमभ्यागतोद्विज ॥ १० ॥ मे प्रासस्थ भवानपक्रे
नार्थः प्रतियास्यति ॥ विषपधां मां द्विजा श्रेष्ठ विषये योनकर्म हि ॥ ११ ॥ ब्रवीहि भवतां सर्वेषां कीर्त्ता
विपोष तः ॥ धर्मस्यमा त्वदितं त्वत्का मा मे वेद्धा स्वकृपा मे ॥ १२ ॥ ब्राह्म ण उवा च ॥ आगतो हं महा
भाग तव दर्शन लालसः ॥ कं च दर्थमनर्थेनः प्रष्टुकामो भुजंगमः ॥ अहमात्मा नमात्मस्थो मा
गं मार्गात्मनो गतिं ॥ व्यासार्थिनेमदापाजयल्लविनम्रपाप्सिद्ध ॥ प्रकाशितस्तस्य गौरे ये
योगाभेय भक्तिभिः ॥ प्राणं नाकरसमं सर्वोहं द्धे वात्मप्रकाशितेः ॥ १५ ॥

लक्षितं वा मार्थिनं श्रद्धा सतमपि मस्वाप मंते श्रद्धदो षदर्शि नेद्रपा स्मि रत्नत्र्या च नरक्तो नाधि विरक्तो ॥

॥२॥ श्री पद्म

नेनिष्ठेणमुचितं समग्रेषु गनीनं नानाभावात्मकं नच नष्टं यं भावमस्तं विचारेत भावसमूहात्मकं समस्तं सम्
स्वरूपं नच नष्टं यः स चिरेत स्वनिष्ठप्रगुण शक्यं एव वा स्वदेवा परं एवं अपि देवविज्ञानं स्वज्ञानं ।
गामि स्वरूप स्वरूपं ॥ प्रख्यात्मन्विश्वनैजसमग्रतन्त्रीयमंत्रं भवस्थावन्नष्टं यः ॥ सचविनु स्थूलसूक्ष्मपवि
लापनकर्मेण योनिस्पसमाधिमत्र इति श्रेष्ठदिनपर्थः नस्थलदर्शनसमग्रदेहः सत्पने गातः सपवपरं ९।

त्रिविंशं चापि नैनानाभावसंस्थं च नष्टयं ॥ विचार्यो योऽसमग्रसर्वः स्वगते स्वरूपं स्थ
ते ॥ ९२ ॥ एवं हि परमात्मानं केचिद्दृष्टिपथं गतं ॥ एकात्मानं तथात्मानं परमं
ज्ञानं चिन्मकाः ॥ ९३ ॥ यथाऽयः परमात्मा हि सर्वनिर्मलिनगुणात्मकः ॥ सर्वदिनाः ।
यथा विहितः सर्वात्मा पुरुषो हि सः ॥ ९४ ॥ न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवा
म्भसा कर्माणि नानारूपाणि संसारे च पुनः स्थिते ॥ ९५ ॥ समग्रसर्वत्र कर्तापरा
नः पुनः सर्वे च सः ॥ विपाकं च विपाकः पुरुषस्य यथाक्रमं ॥ ९६ ॥ ॥

स्वरूपं गत्वा तत्र समर्थं ॥ ९ ॥ एवं योगमार्गेण केचित् योगाः अपरे सांख्यात्मानं परं संवत्कालात्मनं
अन्ये त्रिगुणं केचित् पदं स्वरूपं तत्र सा सा सा स्वार्थं सा सा हे नन्ते वैति येऽप्यात्मा परात्मसाह कर्मेति ॥ सम
दर्शकेन योगिनामा तिष्ठन्ति रोगात्मापायिन्यात्मा जीवः एवं कर्मभेदात् देवनिर्ययो द्विधा एवमापन्नो व
द्धविपरसाहपवमित्येवं मोपाधिके पोरुषं बहुत्वेन सर्वनिर्येत्वं पवनं पुरुषं बहुत्वं प्राह ॥ नेति च सर्वसां

565

ननु नेत्रादिभिरनुमृग्यः स्वरूपतियोगावदंतिमं च महात्म्यांशं कापकस्यैवरूपाध्यावेशात्संसारलक्ष्ये स्वरूपस्य वेमेव नित्यत्वान्मा दिमायोयेनाहपकेरुतिस्त्र योग्यहेशानरूपाधिनादात्म्येनेषः द्वितीयस्तोथिकाप मोगुणस्वपदितप्रतिविंवेमानलवोवल्लवत्तप्रतीतौ ग्रसंगात्वपुपाधिप्रकाशकत्वेच ॥ तत्प्रसः प्रकाशस्या स्फ तौतनुपकपवाप्रिवीभूयाप्ता अप्यनपकः स्वयं विस्वामजप्रमत्तः एकेवाथः सर्वमिदं विचिकं वाइदंविव भ्रवमवेमितिदृष्टांतत्रयेण्य ग्रन्थं सर्वेषोकस्यानेकत्वहृष्टांतपनेवा ग्रहृष्टांततोप्यसंगत्वेपवसमुद्र दृष्टा

एकोऽह्ननन्तायेव बहुधा समस्तिथ्यनुयोकः स्वयं स्तल्पयोनिरेको ॥ एको नाम्बुवद्बहु
धा वाम्बुवद्बहुधा वाविलिलोकमहो भूयिष्ठामंस्रोनिरेकः ॥१४॥ भूतस्येकोऽनि
र्गुणो विस्वरूपस्तन्निर्गुणत्वंचाविगणतिहितानगुणमयं सर्वं सर्वहितात्
स्वभासमे ॥ उमेसन्त्यानुरूपेपनकाएवेभवन्निर्गुणः ॥१५॥ ॥

ननु उत्पत्तिलयस्थानत्वेऽशति विवेक ॥१६॥ स्वयंतानुकाराद्यंतकमहाईत्वप्रकृत्व स्तुतिनिर्गुणोपिमायाः यातिस्वरूपो भवतिविधानिधरूपागितमेवाविरोधेन समुद्रादेरूर्मा नाम्नापाः समुद्रमिवेत्ययंः कदाचिनिर्गुण गुणवं वितिनौतीनि ग्रदीलत्वेनिर्गुणमयं देहं द्विपाद ॥ ग्रहकाणतौहितानवानाभ्यां स्वभासमेकमन्यत्कात त: सत्वानूनेसत्यमनुरक्तौवाचात्युत्तनेत्तुप्रथानुभोक्तारभोगंचमनोकोटस्थः त्वरप्रथानेमस्त्रतः त्वेहा तत्रात्मनाद्यीयातिदेवपकरतिप्रमत्तेनावर उत्तवक्रे ॥ प्रमतापर उतिकोदमउत्ताभावः ॥ ॥

मो
५९९

यं वचनप्रमाणं गीतोपसंहरति चन्नविमुक्त इति ॥ चन्नविमुक्तः चन्नर्यो वा सदेवाः विमोक्षेणैव विमुक्तः सोऽपीति
ग्रास्यशास्त्रिलभ्येनेत्यर्थः ॥ एवमस्य भगवानत्वा सदेवरूपत्वाद्वेयातः प्रत्युक्तः एवमन्येन नत्वरूपायिमिश्रेण ।
तानेन प्रतिकायितः स्वमूलीभिन्नेणेत्यन्यथा सदेव एव भवतीत्यर्थः ॥ न तु चन्नविमुक्तः स्वपमहात्मान ।
युक्तेपां च सम नष्टा वेदिकस्य श्रोतेसमात्यो योगमन्त्र प्रत्युपसंहरयितामोदितिचन्न कृत्स्न भावः इत्युमान
यात् हिमगावदारायने विनाश व्यास पूर्वेकसा त्वमन्तु निष्ठत चिरो कांग्रस्याभावानू बोधमेयपातिननसानू
स्यतिनालेउमयस्त्र शास्त्रमवेतिय थो क्तश्रीमागवते श्लोको स्ति निर्भक्ति महूप्यते विमोक्षेऽयंतेयकेवलवा ।
यलत्ययेतेषां संमोक्षेयातए वशिष्टतेना न्ययास्थलन्नघावयातिनानेरविदाद्वविमुक्तमोनिनत्वप्य ।

बन्धविमुक्तः प्रकृष्टः शुक्रोऽतिशयेऽस्ति ॥ एवमभगवान् बन्धनात्तेनप्राप्ति ।
बोधनम् ॥१२॥ ॥

566

त्वभावादविमुक्तत्वयः आह यत्कृत्केणपरंपदं नतः ॥ परमंत्ययोनान्तमपृच्छंत्वयत्युति ॥ नयायोगिना
मपिमुक्तत्वात्यियोमा प्रन्नयायामावस्त्रनुभगवदाराधनेविनाम वंनीतिसर्वयतेननः प्रत्यकुचनना ।
यिगमोनयायामावस्त्रयतयायाक्तयोगेरेवाकामायित्वानमेशयप्रमादालसावितिभाति ह्यानालत्य
भूमिकत्यानवस्थितत्वात्तिविनविदेपातनयाघाडः त्वेदेमतसांगमेजयत्वत्वामप्रघासाविहेयसह
तुवइति ॥ नयाननेमायवनाकाङ्क्षविद्धयतिमा गीतायदेहस्रो हदातयामित्रमाविमुक्तेतिनिमयाविना
यकानीकगप्रमूत्स्वप्रभा इतितस्याद्भकोक्तनत्वयणास्त्रफलस्यानलोवालिमुतस्यैवायसहायुक्तः

२ ५९९

ॐ

नन्वेको नाहि भिन्नाम्मूर्धसिद्धयतियोगावदंतिमं च महामूलांशं कापकसैवउपाध्यावेशात्संसारस्तदस्ये
सारस्पष्टं तेमेव निरस्तानादिनाशायेनास्यपकरूतिपृथाहंक्षानउपाधितादात्म्येतेषः द्वितीयस्तेष्वोपाधिकाय
मोणाग्रपदितप्रतिबिंबेमात्रं वांवत्तवत्प्रतीतोग्रमंगात्वपुपाधिप्रकाशकत्वेच॥ तपस्तुःप्रकाणाख्या
श्रुतौनान्एकएवाप्रिरीहत्यासामिथ्यनएकः स्तूयौविस्तमज्ञप्रमत्तः एकेवाद्यः सर्वेमिदेविनेकंवाइदेविव
भूवमवेमितिहृष्टांतन्नयेद्ध्यगजेसर्वैणोकस्यानेकेनदृष्टांतएनेवागुहृष्टांतोप्यसंगात्वेएवसमुद्दष्टा

एको ऽहं तावद्बहुस्यामसिध्यनेयोकः स्तूयैस्तपसोवोनिरेकोः॥ एकोवाद्गुर्वहु
भावाद्गुर्वहुयावानितलोकमसोदृयिस्वाभसानिरेकः॥१८॥ तत्त्वमस्येकोन
स्वोणोविस्वरूपस्तेनिर्गुणामहरूपचाविमोतिहित्वागुणमयंसर्वंसर्वहित्वा।
स्वभावमे॥ उभेमस्वात्रूपेत्यक्त्वाएवंभवतिर्निर्गुणः॥१९॥ ॥

तस्मादुत्पत्तिलयस्थानत्वेऽतिविवेकः॥१८॥ दृष्टांतात्तउक्तात्दृष्टांतकमहाद्वैतएकत्वस्योतिनिर्गुणोपिमाया
गातिस्वरूपोभवतिविस्वानिचरूपाणितस्मेवाविशेषेन स्वगुद्वारड्रुलाख्यापाः समदृशिवेनपरः केदातिगुण
गुरुपोविमोतीनिग्रहीह्नेनिर्गुणमयेदेहेद्वियादि॥ ग्रहणाणाहित्वातद्धानान्वस्वभावस्वभेदकसिन्यकान
तःस्वात्रूपेतेसम्यमहत्स्मोवाल्पेस्वनहेप्रधानेभोक्ताभोगपंचमस्कोत्स्वःशस्तरप्रधानेनमस्तुत्तः दासहा
[illegible]नामानावीशातिदेवएकरतिग्रन्नेनोतरउतवकटो॥ ग्रन्थनातारउतकोदसउत्ताभावः॥ ॥

णं वनाश्रमार्गस्वरूपं हृदयंति वचनविमुक्त इति॥ वचनविमुक्तः वचनैर्वा वेदैर्वा विमुक्तः रूपेणापि विमुक्तः स इति
गास्य शास्त्रित्यभ्यासेनेत्यर्थः॥ एवमभ्यासान्नाम्नावा वेदैरुपाध्यायेनानुग्रहदृश्यमानेन वृत्तिरूपायि भिन्नेन।
तानेन प्रतिबोधितः सम्यक्शीघ्रमेव पुरुषस्य वासुदेव एव भवतीत्यर्थः॥ न तु वचनविमुक्तः स्वयमेवोदोन।
गुरूपनेणं वराश्रमनम्यावेदिकस्य श्रोनेमानायोगमनस्वरूपं हृदयितवोदितिवचनकृन्तभावः देहस्मात
या हि भगवदाराधनेविनाश्याभस्मैवकमालामनुतिष्ठनचित्तकाग्रस्याभावानुबोदिभ्यपतितनत्वानू
द्ध्यतिनालेउभयभ्रष्टामवेतियथोक्तश्रीमागवतेश्रेयोस्तुतिभक्तिस्वरूपत्वेविभोक्लिश्यंतियेकेवलवा
यलब्धयेतेषामसौक्लेशलएवशिष्यतेनान्यथास्थूलतुषावघातिनामेवं विदाहविमुक्तमानिनस्त्वय्य।

वचनैर्विमुक्तः शुद्धः स्फटीरेति यथ्येक
ति॥ एवमभ्यासान्नेनज्ञानेन प्रति।
बोधनः॥१२॥ ॥

566

लभावादोवसुस्वरूपः सावयवकृतेरापरं पदं नमः॥ एतत्स्यपोनात्इतनुशुक्लंस्वयमिति॥ तथा योगिना
मपिप्रयत्नात्यियोऽभ्यासेनरागाभावस्वभनभवदाराधनेविनाभवं नैतिस्यर्थेनेनतः प्रत्यक्चेतना।
यिगमौनरागाभावस्वभ्रंतरागालयोगैर्वेदकाश्चायिल्नानसंशयपमादालस्याविरतिभ्रांतिदर्शनालथ
भूमिकत्वानवस्थितत्वानिचित्तविक्षेपास्तेन्तरायाः दुःखदौर्मनस्यांगमेजयत्वश्वासप्रश्वासाविक्षेपसह
भुव इति॥ न यानतेमायवनाकाङ्क्षाविद्यापतिमागांलयितदृसोहृदालयाभिद्यमाविद्यायितिनिमयाविना
यकानीकप्रस्पृहस्वप्रभोइतिनस्मादृक्नोहन्तस्यशास्त्रफलस्यानवबोधतिप्रतलयेवायसहायोयुक्तः

एवंरूपः पुरुषः प्राणानन्नता द्योपकपवचेत्यस्य प्रश्नस्योत्तरं यदिहाने पुरुषैराम्नकं संप्रति ब्रह्मविद्यासमी
सैमयत्नाथैते देवा उपासते यानः भोक्ताभोग्यप्रेरिताः रचत्वा मर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् दिति श्रुतिः रथभोक्
भोग्यप्रेरिता ब्राह्मा सद्रूपं प्रयत्नियन इत्याहिमाया मप्रकाशकं चित्सोपेनितदेवकं परंवेयतदेवचोदासोयवोदी
नीवः सएव चोद्यनी यूर्दस्यरत्नार्थः यथोक्तं हृदे ॥ अनेप्यान्नविज्ञानात्मा कुप्रमाद्दन्नामात्मनाग्निनिशास्या
नमास्मैवपापमद्योपाहिवजितं यंतनके वलंप्रात्मानमेव सततम्नाहिकं प्रपितं कोपित्वादिकम्पितस्यैवस्या
हृज्ञानेत्पादिवा ॥ ५ ॥ किंव कूटस्थायस्यथानसनात्मतेन प्रसिद्ध्येयादीनामुपादानतदपि प्राप्नैवेत्याहयदे

यन्न स्वं लोकानं त्रय्यथा मेवेयपरं वेदनीयः सर्वोसा ॥ मनामनं तं प्राशितान्नप्राशनीयं हृदृष्ट्वाप्रसिता
रसनीय ॥ ५ ॥ ज्ञाताज्ञेयस्प्रयोत्प्रयोनीयद्दृश्यं प्राविताप्राव्रुणीय ॥ ज्ञानाज्ञेयमथ ग्रागनिर्गुणवयदे
प्राकं तानसमयं कूप्रथान ॥ ६ ॥ निन्नैवैवलक्ष्यं तत्त्वामयवयपेस्तेयात्स्वयं विधान ॥ तहेविप्राप्र
देतिनिरूढं यद्देलाकेवेदकीकर्ममायुः ॥ प्राधीयुक्तां दितन्येवशाख्यदेवासनीस्वनयः सायुणाता
तपावेवेयत्तस्यागभजेत ॥ प्रद्द्रब्रह्मायुधरेशः प्रजानातस्याज्ञानेस्वचपमनः प्रसूतः ॥ १० ॥ मनो
जगत्तामसं स्थावरंचमर्वैवेदासवहृस्यान्दिष्य ॥ ११ ॥

इतियत्प्रधानमितिप्रोक्तं यदपि प्रधान ॥ प्राधंविधानं महत्त्वं सूतेन दूपिपत्तदेवेत्यन्वयः पत्तदेवीवीरान
हिनितोषेमहीन ॥ प्रतएवशास्त्रं तं प्रादिमाप्रमेयं प्रपरिताणामिपरणामिनो हिविकारत्वादयेवतप्रधा
नस्यग्रत्पत्तेन नस्यतदृशायुरुषपा ॥ १२ ॥ नदेवपरमेशामदत्तनेनाभिमतेविप्राप्तिनानाविध्नाः श्रीनकु
हमदोकागास्त्रमाहूप्रयमेववैदिककर्मणामर्थधार्यं देवनीत्याहनहेलोकेइतिप्राधीयुक्तं कामंतत्येवं
नादभावाचिंतनीयं प्रनेभोग्रहेमेणाश्रुतिनहृत्याज्ञावाहेतवागिग्रणामितिकमेवसंप्रत्तमधानंकर्तव
मित्वर्थः ॥ १३ ॥ देमवमदत्वाग्रदशोनेनदृद्दयरइतिदेवाइत्यादिना ॥ १४ ॥ मत्तइति ॥ ममग्रागद्यादेवनामतेरपि

सर्वेष्वाश्रमेषु विहितो धर्मः स्वर्गफलं मोक्षफलं सत्यफलं चाप्यस्ति ॥ [illegible] फलं साधनं भवति साधने। साधनोपचारः बहुद्वारस्य नियतस्य दानादीनि द्वाराणि यस्य ॥ १ ॥ प्राणिविनिर्मितं स्वर्गाश्रमे ॥ प्राप्तिविनिर्मितं सर्वेष्वाश्रमेषु स्वर्गो

भीष्म उवाच ॥ सर्वत्र विहितो धर्मः स्वर्ग्यः सत्यफलं महत् ॥ बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया ॥ १ ॥ यस्मिन्यस्मिंस्तु विषये यो यो याति विनिश्चयम् ॥ स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसत्तम ॥ २ ॥ इमां च त्वं नरव्याघ्र श्रोतुमर्हसि मे कथाम् ॥ पुरा शक्रस्य कथितां नारदेन महर्षिणा ॥ ३ ॥ महर्षिर्नारदो राजन्सिद्धस्त्रैलोक्यसंमतः ॥ पर्येति क्रमशो लोकान्वायुरव्याहतो यथा ॥ ४ ॥ स कदाचिन्महेष्वास देवराजालयं गतः ॥ सत्कृतश्च महेन्द्रेण प्रत्यासन्नगतोऽभवत् ॥ ५ ॥ तं कृतक्षणमासीनं पर्यपृच्छच्छचीपतिः ॥ महर्षे किंचिदाश्चर्यमस्ति दृष्टं त्वयानघ ॥ ६ ॥ यद्वा त्वमपि विप्रर्षे त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ जातकौतूहलो नित्यं सिद्धश्चरसि साक्षिवत् ॥ ७ ॥ न ह्यस्त्यविदितं लोके देवर्षे तव किंचन ॥ श्रुतं वाप्यनुभूतं वा दृष्टं वा कथयस्व मे ॥ ८ ॥ तस्मै राजन्सुरेन्द्राय नारदो वदतां वरः ॥ आसीनायोपपन्नाय प्रोक्तवान्विपुलां कथाम् ॥ ९ ॥ यथा येन च कल्पेन स तस्मै द्विजसत्तमः ॥ कथां कथितवान्पृष्टस्तथा त्वमपि मे शृणु ॥ १० ॥ [illegible] मोक्षधर्मेषु उञ्छवृत्त्युपाख्याने ॥ [illegible] ॥ ॥

मोक्षश्चाखिलेषु यत्रास्ते हि [illegible] न तत्र नास्ति धर्मे वमन्यते इति श्लोकद्वयार्थः। एवं सत्यपि मायागतानाधनस्य गृहस्थस्य मोक्षं प्रतिपादयितुं उञ्छवृत्त्युपाख्यानमारभ्यते इमां च त्वं नरव्याघ्र इत्यादि

567

परमप्रकृतीनां स्वे योगाउपसंहरति ॥ एतत्त इति ॥ तथा च ज्ञानस्यैव प्रकर्षीणज्ञानत्मकशोपहिताभक्ति
लक्षणाभावमज्ञानं इति भावः ॥ तथा चोक्तं भगवत्या भक्त्या मामभिजानातीति क्रियेति चेद्दैवस्याभ
क्तिर्यथा देवस्तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः ॥ प्रकाशन्ते महात्मन इति श्रुतेः नौ गन्वदर्शं ब्रह्मन दयं सं
ग्रहात्मकेभिप्रायवद्भक्तिभक्तो स्वयानया ज्ञानेनेनविभक्तं स्वमोत्तयमार्थं स्वग्र ॥ ६३ ॥ इति श्रीनीलकंठे
ये भारतभावदीपे मोक्षधर्मेष्वनारायणीयेष्वमा नेच तत्समस्याथिकशान्तस्यैवाध्यायः ॥ यद्यपि सत्त्वभा

एतत्ते कथितं गुह्यं यथावद्द्विजसत्तमः ॥ सांख्यज्ञानेन तथा योगेन यथावद्द्विजोत्तम
ने ॥ ६४ ॥ स्थानो मात्तृयेम स्युनारायणीयेषु मासस ॥ श्रोतव्यस्त्वत्स्वाचा ॥ यमां: पिता
महेनोक्तो मोत्सृयमः अनः स्रुमः ॥ धर्मं मान्त्रिमण्णां श्रु एव कुमर्देति नेमवान् ॥

ज्ञानकसंज्ञादेवं स्यासमैव श्रेष्ठं स्थितं तन्न यापिसर्वैः ॥ प्रकारैः स्ववृद्धेहेत नत्वेन श्रेष्ठं संनरः को वा श्रमरति
म्नि ज्ञानस्य याप्यक्तितियमाइति श्राश्रुनिर्णां त्रा ग्रमवतामध्ये श्रेष्ठं श्रयास्त्रत्मर्थमे श्रुश्रमधर्मेवक्तंमहे
तिभगवान् ॥ अयं भावः संन्यासः श्रेष्ठोपितकर्माणामर्थितं इत्वन्वेषयता तत्र यशोक्तैतैतदे वसत्त्वभाजनकमे
वादेश्राधिपत्येन तयातत्त्वेनिग्रहात्मकेराजमिभिर्वकास्तत्त्वाग्रच्यते केन देवेति तन्मात्तृ दया
निमेकत्वोसंभाविनं स्वतोन या पानः ॥ एतत्तथ इतिन्वायेन तद्युक्तं यानिर्त्यनास्तिकं श्रेष्ठति स्वसर्वैमका
रैः समाख्यतता ह्यपाश्रमः प्रशास्ततरः क इति पृष्ठे भिप्राय इति ॥ १ ॥

ममो° टी° ५८

आत्मानमुत्थाप्यमालेवणकंच आत्मनःस्थितिं आत्मात्मानात्मेकाकितयास्यात्वसंन्यासंकल्पेषु
आभिमुख्यविहायपर्योनिवद्धमनोआभिमुख्यानेनाविषयादिकारकामयानोध्यातदर्पदोषाणामि
कुनेच्छतिनदृष्टिरपश्चः॥४॥ कृतोयमेमयाश्लवः कृतः कृतार्थमेसर्वं प्रकाशयति वायतिदीनमाथन॥५॥आ
मेलवायेदायोदेनमान्दुमेषुजमानानीतिनिपाम्यआलोच्यनिधीमानमानानोति॥ पो अमाना।

श्रद्धमात्मानमुत्थाप्यपकवात्मनिस्थितः॥ कदंकोत्तामिनेच्छामिवङ्गःसाधयद्योयतो॥४
यावदीनदुःखितानमेवयः प्रत्युफलाश्रितो॥ नाववद्धिलाभिपार्थयमादानेपावलोकिके॥५॥श्र
श्रमित्विलोकसंभावेषुरणसमभोम्यतः॥ उत्साहामेमतिविषयकृतोयमेमयःश्लवः॥५॥स्व
स्वमामानेनिशम्यलोकेनियोन्यमानानिवमानिकापने॥ दृष्ट्वातपमेधजकेतमालाम
कौयेमाणामुपावितृजाना॥८॥ नमेमनोरात्नतीर्थगदृष्टापनीत्रार्थयतःपरं॥ तेनतिवांहे
वलाभ्यायाणाग्रमेयमेविनिगृत्रमानं॥७॥ मेनिनिथिवचनतेमज्ञानायमेमिभूतिषितः॥ आवा।
ववचनञ्चत्वणप्राप्तोमधुरयाणांगां॥७॥ इति **श्रिरवाव॥** श्रद्धमग्रचत्रस्त्यामिममाण्यवम।
नोरथः॥ नचमेत्रिस्थयंयामिवजह्नोविविदृषे॥ ॥॥

निमाविकानिदेवादीनिपमेध्यधजंकेनमोपताकादेशेपमारोमादयःसेपांमालासंतनिःतांदृ।
ष्ट्वामेमनःभोगाकालेनिवजणनीत्यनवणमंवधः॥८॥ नदिहिंकिंभेआत्याणगेवजणतिनेत्याद्व॥ पनीत्र।
विश्राजकानविपरवशहेदेष्टहेवस्तादिकंमार्थयतःप्रार्थयमानानद्दृष्टावयतिप्रमेपिममनोनं॥

568

५८

ॐ

ग्रामेषु ॥ ९ ॥ सोमान्वये श्रीचित्ररथेन नाम्ना [illegible] ॥ ९ ॥ अध्यायः ॥ समस्तान्यात्र [illegible] अभिधानीन वंशुनर्जन्मः ॥

मोष्ठउवाच ॥ आसीत्किल नरश्रेष्ठ महापद्मपुरोत्तमे ॥ गंगायादक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्रः समाहितः।
सौम्यासोमान्वये वेदशास्त्रार्थिनसंशयः ॥ धर्मनित्यो जितक्रोधो लिप्त [illegible] मानितेन्द्रियः ॥ २ ॥ त
पस्वाध्यायनिरतः सत्तः सज्जनसंमतः ॥ न्यायप्राप्तेन वित्तेन [illegible] लेन चार्चितः ॥ ३ ॥ ज्ञातिसं।
बंधिविपुले [illegible] समन्विते ॥ [illegible] स्थितः ॥ ४ ॥ सपुत्रान्
वड्लान् दृष्ट्वा [illegible] लोकमोगास्थितः ॥ [illegible] राजन् धर्मचर्यास्थितो भवत् ॥ ५ ॥ ततः स
धर्मवेदाकं यथा [illegible] लोकमेव च ॥ [illegible] धर्मे चार्थविधं वित्तवेतनम् ॥ ६ ॥ किंत्वेषु स्या।
[illegible] कर्ता किं [illegible] ॥ इत्येवं विमृशन्नित्यं न च याति विनिश्चितं ॥ ७ ॥ [illegible]
मानस [illegible] परमं समास्थितः ॥ कदाचिद् [illegible] समाहितः ॥ ८ ॥ [illegible]
याचके [illegible] ॥ [illegible] ॥ ९ ॥ [illegible] मे
[illegible] ॥ [illegible] उवाच ॥ [illegible] ॥ [illegible]
किं [illegible] ॥ १० ॥ [illegible] धर्मपरम संक्षेपो।

[illegible] ॥ ११ ॥

[illegible]

मोष०
म०
५९५

वत्तः वत्तनादिध्यानेन वस्तनन्तानसंधानेन ॥८॥ अतिक्रमस्तउपगमः ॥७॥ अभिकामिकैः अभोपि
साम्नाभेदेनदानेनदंडेनेतिचतुर्विधं ॥ विषमस्थं समस्थं चचतुर्धानेनरत्याति ॥८॥ नमतिक्रमप
विधिनाप्रएमर्हसिकातितं ॥ सतेपरमकपंमेनमिथ्यादर्शनविद्याति ॥७॥ सहिसर्वोतिथिनो
गोत्रद्विशास्त्रविप्रावदः ॥ गुणोत्रुत्तपोमेग्रुतः समस्तोगाभिकामिकैः ॥८॥ प्रकृत्यानित्यमलिलो
नित्यमध्ययनेरतः ॥ तपोदमाभ्यांसंयुक्तो वृत्तेनानवेगाव ॥५॥ यद्यदानपतिः दांतो हृतेचप
रमेष्ठिनः ॥ सत्यवागात्तस्तयस्पृणीलवान्नियतेद्रियः ॥१०॥ सोपानमोलावचनात्तकुलोहि
नाजेवोक्ष्वकुलाकृनत्तः ॥ अवैष्णकूत्ताद्दिनेनप्रुक्तोगगाह्वदाभोजनेनयप्रुत्नः ॥११॥ यामो
मात्तथमेघ्रश्रृत्युपाख्याने ॥ वाह्मण उवाच ॥ अतिभागयत्तस्यैवभागावतनंमहत् ॥१२॥ पर
प्रथमकृतवाक्यमिदंममवनःश्रुतं ॥ अधकालस्यपायेतस्थानकांतमयाचामने ॥१३॥ ना
षितस्पचपानीयंदत्तयातस्यचभोजनं ॥१४॥ ईक्षितस्यैवसंप्रामित्रत्वमममयेतिष्ठः ॥ पषितस्था
त्मनः कालेकुद्धस्यैवमहतोयथा ॥१५॥ मतमाचिंतितस्यैवशीतिर्हियस्पदर्पोनं ॥ प्रख्यातदयाति
मेवाकांभवतायदुदीरितं ॥१६॥ दत्तचविविकाकाशेपपणमिवमरुप्रामिव ॥ प्रख्याताणवचनायो
यस्तपदेशाद्दिमकृतं ॥१७॥ वाढमेवंकविष्यामियथामेभाषितंभवान् ॥ इमांदिजनोमायांदि

नैः ॥१८॥ नित्यंमलिलवत्नित्यर्थमलःनित्यमलिनः ॥११॥ अध्यायः ॥ अति ॥२१२९॥

569

५९५

केचित्सोत्तमप्रशंसंति केचिद्यज्ञफलं द्विजाः ॥ वानप्रस्थाश्रयाः केचिद्गार्हस्थ्यं केचिदास्थिताः ॥ १०
राजधर्माश्रयं केचित्केचिदात्मफलाश्रयं ॥ गुरुधर्माश्रयं केचित्केचिद्वाक्संयमाश्रयं ॥ ११ ॥ मातरं पि
तरं केचित्शुश्रूषंतो दिवं गताः ॥ अहिंसया परे स्वर्गं सत्येन च तथा परे ॥ १२ ॥ आहवेभिमुखाः केचि
न्निहताः स्त्रिदिवं गताः ॥ केचिदुंछव्रतैः सिद्धाः स्वर्गमार्गसमाश्रिताः ॥ १३ ॥ केचिदध्ययने युक्ता वेदव्रत
परायणाः ॥ बुद्धिमंतो गताः स्वर्गं तुष्टात्मानो जितेंद्रियाः ॥ १४ ॥ आर्जवेनापरे युक्ता निहतानार्जवै
र्जनैः ॥ ऋषयो नाकपृष्ठे वै शुद्धात्मानः प्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥ एवं बहुविधैर्लोके धर्मद्वारैरनावृतैः
ममापि मतिराविग्ना मेघलेखेव वायुना ॥ १६ ॥ शांतौ मोक्षधर्मेषु उंछवृत्त्युपाख्याने ॥ अतिथिरुव
वाच ॥ उपदेशं तु ते विप्र करिष्येहं यथाक्रमं ॥ गुरुणा मे यथाख्यातमर्थतस्तन्निबोध मे ॥ १ ॥ यत्र पू
र्वाभिसर्गे वै धर्मचक्रं प्रवर्तितं ॥ नैमिषे गोमतीतीरे तत्र नागाह्वयं पुरं ॥ २ ॥ समग्रैस्त्रिदशैस्तत्र इ
ष्टमासीद्द्विजर्षभ ॥ यत्रेंद्रातिक्रमं चक्रे मांधाता राजसत्तमः ॥ ३ ॥ कृताधिवासो धर्मात्मा तत्र चक्षुः
श्रवाः महान् ॥ पद्मनाभो महानागः पद्म इत्येव विश्रुतः ॥ ४ ॥ स वाचा कर्मणा चैव मनसा च द्वि
जर्षभ ॥ प्रसादयति भूतानि त्रिविधे वर्त्मनि स्थितः ॥ ५ ॥ ॥

मो॰
५७१

८॥ विवासकरणं प्रवासकरणं ॥३॥ अध्यायः ॥ आतिथ्येन ॥२॥ समतिक्रमश्चैव तु ॥४॥५॥ ॥

एतद्धि परमं कार्यमेतन्मे परमं प्रियं ॥ अनेन चार्थेन लोकस्य संग्रहः परमो मतः ॥७॥ नागमा उवाच
आर्यः सूर्यरथो वोढुं यातो मासमवाप्तिकः ॥ समागमोऽभिदिनेनैव विप्रदर्शो विधीयते ॥८॥ एतद्धि दि
नमार्यस्य विवासकरणं मम ॥ भवेत्सेव न किंचान्यत्किं पुनारतदृक्सम ॥९॥ आत्मा उवाच ॥ अ
नेन निश्चयेनाहं साधिमग्रामवाविदः ॥ प्रतीतः तत्र यामि देवैवतस्यामस्यस्मिन्मदावने ॥१०॥ मेप्रामः
स्यैव चावत्रमावेशाहः मिद्रागतः ॥ समापियामेनग्रामेवावस्थ्य वचनं तथा ॥११॥ अहमस्य च वा
त्स्यामि योमत्स्या ३ गुलिनेश्वमे ॥ कालं योगमिता ह्यायोयथोक्तं पोतपालयन् ॥१२॥ ततः सविपहृ
ल्लानागोसमापायपुनः पुनः ॥ तदेवगुलिनेनयाः प्रययौ ब्राह्मणोषम ॥१३॥ यो नाम सूत उवाच
३ ऊक्र्वृत्त्वणालोके ॥ भो अबा च ॥ अथ तेन न स्पेशब्राह्मणेन तपस्विना ॥ निराहारेण व्रतः
उः विनालेभुजगामाः ॥१॥ सर्वेसम्भूयसंहिताय यस्य नाम स्या वापवाः ॥ आतरक्तनमार्गाय प्र
स्थलंब्राह्मणंप्रति ॥२॥ नितनपएस्मलिनेनमैव विविक्तेनिरतव्रते ॥ समाभवेनेतिराहारेदिजं
तथ्यपरायणं ॥३॥ ते सर्वे समतिक्रम्य विप्रमभ्यर्च्य वासकृत् ॥ ऊचुर्वाचा समं दियमातिथ्यं
स्वेवायवाः ॥४॥ एषोऽदिदेवमस्तेषग्राममेम्पहृतपोधन ॥ नवास्य भावनेकिंविदाहृतेयमेवत्सल
॥५॥ ॥

570

५७०

८ पंचतुर्थाध्यायः मोक्षधर्मः तेन संयुक्तं ॥११॥ अध्यायः ॥ सद्वनानि ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥॥

प्रभाते यः पठति भवान्यायां पवनाः स्तोत्रिणः ॥ अस्मै दिग्गजवान्न्यायां भद्र्याप्य वाग्युवे ॥७॥ श्री
उवाच ॥ ततस्तेन कृतान्तिख्याः सोनिधिः पाञ्चसूदन ॥ उवास कित्तीतरात्रिं सह्यतेन द्विजे नवे ॥८॥ च
तुर्थधर्मसंयुक्ते तयोः कथ्यते तदा ॥ चामीतामानि प्रानान्न्यास्वेन दिवसायमाः ॥९॥ ततः प्रा
भावसमये सोनितिष्ठेन तु जितः ॥ वाम्यलोनयथाशक्त्या स्तुकार्यमभिकोदया ॥१०॥ ततः सविप्र
कृत कंभनिश्चयः कृताभिन्नतास्वजनेनवुधमेकृत ॥ यत्रोपदिष्टं धज्ञोदसंज्ञयं तनामकालेसकृते
कनिश्चयः ॥११॥ पृष्टातो मोक्षधर्मेषु हृष्ट्वा यात्याति ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ सद्वनानि विविधाणि तीर्थानि
चसर्वाणि च ॥ स्वमिगच्छन्कामेपास्मकं चिन्त्यानि सर्वस्थितः ॥१२॥ तस्मतेनयथादिष्टं नागो विप्रपाद्वा
हाणः ॥ पयेण छनयथान्यायं स कावचजनागमस्य ॥१३॥ सोमृगामपयथान्यायं तागायतनमर्थवित
गोलकवानद्ममस्मीतिभोधादात्लक्रमेवचा ॥१४॥ ततएवववनभ्रजनाकृपितो प्रमंवत्सला ॥ दर्पा
धामामृतांविं नागयन्ताप्रतिव्रता ॥१५॥ स्मातस्मोधिपिवस्त्राचके प्रसेपराघणा ॥ स्वागतेनागतं
कृत्वा किं करोमीतिचाब्रवीत ॥१६॥ ब्राह्मण उवाच ॥ विश्रान्तोमावितस्माभिभवत्याषु स्नाताया गि
रा ॥ द्रष्टुमिच्छामि भवति देवं नागमर्न्तमं ॥१७॥॥

पद्मनन्दनरूपेणार्थंवादेननिष्कामस्तवकमेवजितेंद्रियेणकृतंयेनदेवमोचरमिमापाये
नाईनआसीदिति ॥ ५ ॥ एवंसद्धर्मसंबेतित ॥ यमाःअहिंसादयःनियमाःशौचादयःवनानरेवम
ध्येमविघ्नःकरणाआदानेकरणायजेनेशीलेपरिग्रहणातेपरिमितउच्छशीलार्जितमनस्मः
अनुपक्रियपनस्त्वकांउच्छहनेगीतिमायेतिपाः ॥ ५ ॥ वेदांतेनलब्ध्वणार्थंकुविपिविहितोनीयनारायः

रदेवंपरमोधर्मोपरमांउच्छसिभावता ॥ आसीदोगोपनाकोतीधर्मार्थंकरणोनृप ॥ ६ ॥ सव
किलकृतनिश्चयोहिजेनोभजगणतिमतिरेषातासकृत्य ॥ यमनियमसहोवनानरेपरि
गणनोच्छशीलायानप्रविष्टः ॥ ७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यां
शांतिपर्वणिमोक्षधर्मेषुउच्छवृत्त्युपाख्यानसमाप्तिमिति ॥ समाप्तंचेदंशांतिपर्व ॥ अ
स्यापेआनुशासनिकंपर्वभविष्यति ॥ तस्यायमाद्यश्लोकः ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ शमोबहु
विधाकारःसूक्ष्मउक्तःपितामह ॥ नचमेहृदयेशांतिरस्तिश्रुत्वेदमीदृशम् ॥ १ ॥ यावत्क

णायंतनकेधीरेश्यशिष्यान् ॥ कणिपतिभणितेनोपोलगंगाधरांयेवेदेसांगेपिरत्वेशिवमधि
पितरंदत्तिणामस्तुपालोश्रीतेचितामणिःयःशरणमुपगमोऽस्मिगोपालदेवं ॥ ९ ॥ आ
कतोन्मोलधर्मान्सनीलकंठःसमासतः ॥ अनेनप्रीयतांदेवोगिरजापतिरव्ययः ॥ २ ॥ इति श्री
मच्चतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोः ॥ श्रीनीलकंठस्य
कृतौ भारतभावदीपेमोक्षधर्मार्थप्रकाशःसमाप्तिः ॥ शुभं ॥ संवत् १८ ५२ ॥ पौषशुक्ल

571

१२६

572